

Het land van Rembrand

Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw

Cd. Busken Huet

bron

Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw* (2 delen in 3 banden). H.D. Tjeenk Willink, Haarlem 1882-1884.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/busk001land02_01/colofon.htm

© 2006 dbnl



[Eerste deel]

Voorrede

Dit eerste deel behelst hetgeen ik over de eeuwen, die in Nederland de 17^{de} voorafgegaan zijn, voor mijn oogmerk te zeggen had; niet hetgeen daarover te zeggen ware door geleerden, die hun geheele leven aan de studie der vaderlandsche geschiedenis wijden konden.

In een tweede deel, even beknopt, zal de 17^{de} eeuw zelve behandeld worden, en op dezelfde wijze; indien dit althans blijkt te behagen.

Het aan den dag brengen van nieuwe feiten of teksten ligt niet op mijn weg. Erkentelijk gebruik makend van hetgeen door onze beste historieschrijvers van den ouderen en den jongsten tijd opgemerkt en bijeenverzameld is, wil ik alleen het nederlandsche, dat wij allen kennen, voorstellen uit het oogpunt der algemeene geschiedenis van Europa, en daardoor een nieuw licht op de geschiedenis van ons volk doen vallen.

Im Laufe der Jahrhunderte hat das Menschengeschlecht gleichsam einen Besitz erworben, der in dem materiellen und dem gesellschaftlichen Fortschritt, dessen es sich erfreut, besonders aber auch in seiner religiösen Entwicklung besteht. Einen Bestandtheil dieses Besitzes, so zu sagen das Juwel desselben, bilden die unsterblichen Werke des Genius in Poesie und Litteratur, Wissenschaft und Kunst, die, unter lokalen Bedingungen entstanden, doch das allgemein Menschliche repräsentiren. Dem gesellen sich, unzertrennbar von ihnen, die Erinnerungen an die Ereignisse, Gestaltungen und grossen Männer der Vorzeit bei. Eine Generation überliefert sie den anderen, und immer von Neuem mögen sie aufgefrischt in das allgemeine Gedächtniss zurückgerufen werden.

LEOPOLD VON RANKE. Weltgeschichte, 1881.

Aan d^r. J.H. Scholten, oud-hoogleraar in de theologie te Leiden.

Hooggeachte Heer,

Toen Gij na volbragte veertigjarige dienst in den vorigen zomer uw ambt, nederlegdet, bestond het werk, dat ik hierbij mij verstout aan U op te dragen, nog slechts in mijne voorstelling. Anders zou ik reeds toen, door het U te wijden, bij de hulde van zoo vele medeleerlingen, uit de verte ook de mijne gevoegd hebben.

Is het onbescheiden te herinneren dat, toen ik de laatste maal, nu derdhalf jaar geleden, het voorregt had in uwe studeerkamer te worden toegelaten, ik U vond lezen in Voltaire, en Gij mij opmerkzaam maaktet hoe treffend deze in zijne *Epître à Uranie* gezegd heeft:

Entends, Dieu que j'implore, entends du haut des cieux,
Une voix plaintive et sincère.
Mon incrédulité ne doit pas te déplaire;
Mon coeur est ouvert à tes yeux:
L'insensé te blasphème, et moi je te révère;
Je ne suis pas chrétien, *mais c'est pour t'aimer mieux.*

Het ontging mij op dat oogenblik niet, en later nadenken heeft mij nog duidelijker gemaakt, dat Gij met die aanwijzing eene verontschuldiging, en tegelijk voor mij en anderen uwer voormalige kweekelingen eene teregtwijzing in het oog hadt, welgemeend en van pas. Het was eene vermaning uit de sokratische school; en Gij zijt altijd een goed neef van uw oom Van Heusde geweest.

Men wordt echter niet steeds het levendigst getroffen door hetgeen tot ootmoed zou behooren te stemmen. Niet *wat* Gij mij uit Voltaire voorlaast bewonderde ik bovenal, maar *dat* Gij hem laast, en ik bij het naderend einde uwer openbare loopbaan, evenals in hare eerste jaren gedurende mijn studentetijd, toen Gij ons Rousseau verklaardet, dezelfde veerkracht en frischheid van geest bij U terugvond.

Die U het best kennen, zullen mijne ingenomenheid met dit schijnbaar nietig toeval begrijpen. Redenen om juist met Voltaire te dweepen, bestaan er niet voor U. Zijn wereldsch leven viel nooit in uw smaak; uwe degelijkheid moet aanstoot nemen aan zijne vlugtigheid in veel; in veel van hetgeen door U uit overtuiging geleerd en levenslang geëerd is, zijt Gij somtijds hardhandig door hem gegriefd.

Doch mag ik het uwe bijzondere aantrekkingskracht noemen, dat zulke beweegredenen U niet-alleen nooit van het onderzoeken der gevoelens van andersdenkenden konden afhouden (dit zegt weinig), maar Gij voor het buitengewone in alle vaderen van den geest, wie ook, steeds een oog en een hart gehad hebt?

Uit den mond van een tijdgenoot zou dit U als vleitaal kunnen klinken, en zoudt Gij het willen verwerpen; oordeelend dat mannen van gelijke jaren, op een leeftijd zoo achtbaar als den uwen, hunne nog overschietende vrije uren nuttiger dan aan plichtplegingen besteden kunnen.

Maar uwe jongeren hebben het regt, anders te denken. Zij eeren zichzelf wanneer zij van hunne gehechtheid aan U zich reken-

schap trachten te geven; en, verkeeren zij met mij in het geval de kerkelijke loopbaan, voor welke zij door U opgeleid werden, naderhand te hebben verlaten, - zoodat zij schijnen kunnen door U niet bevredigd te zijn, - dan behooren zij op ongezochte wijze van het tegendeel te doen blijken.

Het theologisch onderwijs door U gegeven, en in uwe geschriften door U voortgezet, vormt in mijne oogen enne der voortreffelijkste methoden, welke gedurende de laatste halve eeuw in Nederland tot aanzien gekomen zijn; en geen denkwijze brengt meer dan de uwe mede, ook in de zeldzaamste gaven slechts een leengoed te zien, een maatschappelijk talent, aan de eenen bedeed voor het genoegen der anderen. Ik prijs uwe methode, gelijk een man de geestige vrouw prijst, waarmede zijn goed gesternte hem in den echt verbond.

In dezelfde verhouding staat mijn *Land van Rembrand* tot U. Ik ben verwend door te schrijven voor een publiek dat, ook wanneer ik meer beweert dan bewijs, mij de eer doet vertrouwen te stellen in de naauwkeurigheid mijner onderzoekingen; althans, te gelooven aan mijn goeden wil in het betrachten der onpartijdigheid. Doch, wat hiervan zij, zoo dit boek van eenige weetgierigheid of eenige opbouwende kritiek getuigt, dan wensch ik, al zou het voorbarig zijn in alles op uwe instemming of uwe goedkeuring te rekenen, U daarvan de eer te geven; hopen dat Gij onder het welwillend doorbladeren hier en ginds uw bloed herkennen, en het natuurlijk vinden zult zoo ik in uwe vriendschappelijke herinnering bij voortdurend mij aanbeveel.

Wat Voltaire betreft, - naar uw voorbeeld heb ik in den loop der jaren hem zoo weinig uit het oog verloren, dat bij het ontwerpen van dit geschrift geen ander mij levendiger voor den geest heeft gestaan dan zijn *Essai sur les Moeurs*, en ik mijne taak meer dan vervuld zou achten, zoo ik van één volk, in één tijd, eene schets voltoojen mogt, gelijk met eene ruimte van blik, eene veelzijdigheid van kundigheden, eene volmaaktheid van uitdrukking, als

slechts bij het genie vereenigd aangetroffen worden, Voltaire in zijn onsterfelijk overzicht der algemeene geschiedenis, er in hoofdstuk aan hoofdstuk gaf.

Doch zulk een naam te noemen is vermetel, en ik vergde reeds veel van uwe aandacht. Alleen nog dit, dat geen ijdelheid mij op het titelblad van dit werk mijzelf óók een titel doet geven. Aan indische vrienden, aan het nederlandsch indisch publiek in het algemeen, ben ik zooveel dank schuldig, dat openlijk melding te maken van eene onderscheiding waarmede Direkteuren van het Bataviaasch Genootschap mij onlangs vereerd hebben, slechts het nakomen eener verpligting is.

Uw gehoorzame en erkentelijke

CD. B. HUET.

PARIJS, 1 Augustus 1882.

Eerste hoofdstuk. Dertiende eeuw. - Olivier van Keulen.

I [Inleiding]

Ik stel mij voor, als inleiding tot deze studien over de nederlandsche beschaving in de 17^{de} eeuw, een klein getal belangwekkende toestanden en merkwaardige personen uit de 13^{de}, 14^{de}, 15^{de} en 16^{de} eeuw te schilderen. Hetgeen volgen moet mag niet in de lucht schijnen te zweven.

Eene bijzondere geschiedenis onzer beschaving, afgeperkt binnen de grenzen van één tijdvak (1572-1713) kan geschreven worden; eene algemeene, die ook den nieuweren tijd, de 18^{de} eeuw zelve, en de midden-eeuwen omvatten zou, niet. Hoe verder wij in de vergelijkende geschiedenis van Europa en Nederland teruggaan, des te levendiger leeren wij beseffen dat ons volk, naar de aan het boerebedrijf ontleende uitdrukking van

een vaderlandsch dichter, langer dan anderen bleef liggen slapen op den akker, en de hand eerst aan den ploeg bragt toen de zon reeds betrekkelijk hoog aan den hemel stond.

De bakermat der middeneeuwsche monniks-orde, die aan de beschaving der volken van noordelijk Oud-Europa zoo krachtig heeft medegewerkt, werd niet in Nederland gespreid: de Heilige Benediktus en paus Gregorius de Groote waren Italianen. Vroegtijdig bezaten wij eene afdeeling van het Duitsche Huis, en stichtingen der Tempelridders gelijk der Heeren van Sint Jan; doch geen der drie groote militaire orden is in Nederland ontstaan of door Nederlanders in het leven geroepen. Aan de kruistogten zijn wij eerst zelfstandig gaan mededoen, toen het reeds beslist was dat zij niet tot een praktisch doel konden leiden. De namen der middeneeuwsche denkers, half theologen, half wijsgeeren, Johannes Erigena, Anselmus van Canterbury, Abélard, Bernard van Clairvaux, Thomas van Aquino, Duns Scot, hebben geen van allen een voor nederlandsche ooren gemeenzamen klank. Het christendom ontvingen wij pasklaar uit Engeland, nadat het sedert meer dan eene eeuw, door den geloofsijver der benediktijnen, onder de Angelsaksers tot aanzien gekomen was. Gedurende driehonderd jaren heeft de leergierige nederlandsche jongelingschap buitenlandse universiteiten moeten bezoeken, omdat eerst in 1426, toch nog honderd vijftig jaren vóór de leidsche of de utrechtse, de hoogeschool van Leuven gesticht werd. De oudste friesche wetten gaan niet verder terug dan tot 800, het oudste hollandsche regtsboek niet verder

dan tot 1400. Vóór Karel V of Filips van Bourgondie heeft over Nederland geen vorst van beteekenis geregeerd; hebben wij geen generaals of admiralen van den eersten rang voortgebracht; geen kolonien bezeten; en Willem de Zwijger, de stichter van de Republiek der Vereenigde-Nederlanden, was een vreemdeling. In het ontdekken van Amerika zijn de Genuezen ons voorgeweest; in het vinden der waterwegen naar het Oosten de Portugezen; in het vinden der gothiek de Franschen, der schilderkunst de Vlamingen, der boekdrukkunst de Duitschers; gelijk van de stoomschepen, de spoorwegen, den telegraaf, het gas, de elektriciteit, de Amerikanen en de Engelschen. Toen in Nederland de renaissance is gaan bloeijen, was zij in Italie reeds uitgebloeid, en geen der voornaamste kerkhervormers was een landgenoot van ons. De Zeven-Provincien waren eene herhaling der italiaansche en vlaamsche handelsrepublieken van twee- of driehonderd jaren te voren; Amsterdam eene herhaling van Venetie, van Brugge, Gent, en Antwerpen. Het beginsel der konstitutionele staatsinstellingen ontkiemde in Engeland; niet bij ons. Engeland en Frankrijk gaven den stoot aan de wijsbegeerte der 18^{de} eeuw; Duitschland aan de onafhankelijke wetenschap der 19^{de}. Engeland kon zijne koloniale politiek vernieuwen; wij niet. Van de fransche omwentelingen van 1789, 1830, 1848, waren wij de bestrijders of de dupe, niet de bewerkers of de medewerkers. Een getrouwen spiegel dier afhankelijkheid ten aanzien van het buitenland vormt onze letterkunde, welke ook in haar hoogsten bloeitijd grootendeels van navolging leefde.

Ons vaderland, in één woord, heeft in de 17^{de} eeuw een groot aantal buitengewone personen voortgebracht, uitmuntend op allerlei gebied, den handel, de wetenschap, de kunst, de letteren, de politiek, het militaire; maar noch toen, noch daarvóór, hoewel ook in de 15^{de} en de 16^{de} eeuw sommigen onzer landgenooten zich in hooge mate onderscheiden hebben, is ons volk een europeesch kultuurvolk geweest, als de Duitschers zeggen. Eene algemeene geschiedenis onzer beschaving kan niet geschreven worden, omdat de nederlandsche bronnen slechts afgeleide bronnen zijn, en wij, onder het opklimmen naar de eerste beginselen, die beslissen omtrent hetgeen er in eene natie zit of nog niet zit, steeds bij andere volken aanlanden.

Met des te meer regt houden wij dat ééne tijdperk in eere, hetwelk wij gewoon zijn als onzen heldetijd te beschouwen. Uit de hun aangeboren vadzigheid, hunne onverschilligheid omtrent de openbare zaak, hunne neiging een onbekommerd en zelfzuchtig leven van huiselijken vrede en persoonlijke welvaart te leiden, hebben in 1572 de Nederlanders zich krachtig opgeheven. Zonder invloed te gaan uitoefenen op den loop der gebeurtenissen in Europa, zonder zelfs toen hun defensieven aanleg te verloochenen, vormden zij in dat tijdperk een klassiek geheel, de aandacht van iederen historieschrijver waardig. De zucht, het nieuwe staatsgebouw te beschermen en te onderhouden, prikkelde toen ons volk, in verband met de ongunst van grondgesteldheid en klimaat, ver van huis de ontbrekende middelen te gaan zoeken, in Oost en West. Meer en meer werd Nederland eene handeldrijvende natie, die

als koloniale mogendheid de Portugezen in den maleischen Archipel opvolgde, de Engelschen verhinderde er zich meester te maken van den alleenhandel, er tusschen zich en de Spanjaarden het vredes-traktaat van Munster stelde. De taal, te voren één met het vlaamsch en met uitingen van het duitsch, vormde zich tot een zelfstandig idioom, bragt eene afzonderlijke klasse van dichters en prozaschrijvers voort, en stichtte in eene eigen overzetting van den bijbel zich een nationaal gedenkteeken. De beoefening van sommige wetenschappen (de gereformeerde theologie, de geschiedenis, de fysica, de medicijnen, het oostersch, vooral het volkenregt, de filologie, en de metafysica) nam eene wetgevende vlugt. Er waren in Europa geen verstandiger vorsten, schranderder diplomaten, wetenschappelijker veldheeren, geoefender staatslieden, bekwamer admiralen of kolonie-bestuurders, dan de nederlandsche van toen. De schilderkunst zette al dit bijzondere de kroon op, en bewaarde voor de nakomelingschap, in de lijnen en de kleuren eener nationale school, die eervolle herinneringen.

Een goed denkbeeld van dit buitengewone, deels in tegenstelling met den landaard, deels als de gelukkigste openbaring van dezen, geeft ons Erasmus, wanneer hij, onkundig van den sprong dien zijne landgenooten eene halve eeuw later zullen gaan nemen, in zijne *Adagia* hun een afzonderlijk klein opstel wijdt.¹ Aan hem bovenal dacht ik zooeven, gewagend van buitengewone Nederlanders uit de 16^{de} eeuw; en aanstonds is zijn beeld

1 Auris Batava. Bij Le Clerc, 1703, II 1083 vg.

voor 's lezers geest moeten rijzen, toen ik herinnerde dat Nederland zoomin Luther, als Kalvijn of Zwingli voortgebracht heeft. Naar mijne meening althans hebben wij bij de regeling van het lot, die ons Erasmus schonk, meer gewonnen dan verloren.

Erasmus' artikel over Nederland (zijn dagbladartikel zou men het kunnen noemen; want die plaats hebben de vierduizend en zooveel honderd *Adagia* ingenomen in een tijd, toen er voor buitengewone geesten met *une idée par jour* nog geen andere middelen van publiciteit bestonden) is geschreven naar aanleiding van een onbeleefd woord over de oude Batavieren, in een epigram van Martialis.¹ Ik teeken daaruit alleen aan, dat de romeinsche dichter een straatkennis, dien hij sprekend invoert, de minachtende uitdrukking *bataafsche ooren* laat bezigen, als een kort begrip van alle wanbeschaving en onbevattelijkheid. Schrijvend voor een europeesch publiek dat Martialis las en blindelings bewonderde, neemt Erasmus al dan niet voor de leus dit zeggen ernstig op; vereenzelvigt de Nederlanders van 1520 of 1525 met de Batavieren van weleer, kiest hunne partij, en vraagt het woord voor een persoonlijk feit.

‘Toegegeven dat er thans, gelijk voorheen, bataafsche ooren bestaan,’ zegt hij, ‘dan strekt de door Martialis berispte *rusticiteit* den Nederlanders niet tot schande (de Spartanen en de Romeinen waren oudtijds óók rustiek), maar tot eer. Het is eene deugd, door de dubbelzinnige geestigheden van sommige epigrammen-dichters *niet* bekoord te worden.

¹ Martialis, VI N^o. 82. Ad Rufum.

‘Voor het overige zijn de Nederlanders zoo weinig ruw, dat, te oordeelen naar hun huiselijk leven, geen ander volk meer neiging tot welwillendheid of voorkomendheid, minder aanleg voor woestheid of wreedheid vertoont. Zij dragen het hart op de tong, kruipen noch veinzen, en hebben geen enkele voorname ondeugd; dan alleen, misschien, dat zij een weinig verslaafd zijn aan het tafelgenot.

‘Doch zelfs dit laat zich verklaren. Zij leven te midden van een ongeloofelijken overvloed van zaken, die de zucht tot zelfvertroeteling plegen te prikkelen. Alles wordt gemakkelijk bij hen ingevoerd. Zij wonen aan de monden van twee voorname rivieren, de Maas en den Rijn, en een gedeelte van hun land grenst aan zee. Daarbij is de bodem uiterst vruchtbaar, alom doorsneden van bevaarbare en vischrijke wateren, en ruim voorzien van kostelijke weilanden. Moerassen en bosschen leveren een onuitputtelijken voorraad gevogelte.

‘Geen ander land telt, verspreid over dezelfde oppervlakte, een zoo groot aantal steden; die wel is waar zich niet door buitengewonen omvang onderscheiden, maar verwonderlijk goed bestuurd worden.

‘Kooplieden, die meer dan de halve wereld doorkruisten, erkennen dat er slechts één Holland is, wat netheid van huisraad betreft.

‘Nergens elders vindt men een grooter aantal geesten van middelbare ontwikkeling. Zoo slechts enkelen onder hen tot de kennis eener fijnere, met name der antieke beschaving doordringen, dan ligt dit hieraan dat zij te zeer van een gemakkelijk leven houden;

dan wel, dat zij hooger waarde hechten aan veel deugd, dan aan veel vernuft. Want door verschillende voorbeelden kan gestaafd worden, dat het genie hun niet ontzegd is.'

Het overkwam Erasmus niet alle dagen, zoo heusch over zijne landgenooten te oordeelen. Zelfs schijnt het somtijds alsof hij voor zijne rotterdamsche afkomst zich geschaamd heeft, en zijne medeburgers, toen nog geen ingezetenen van de tweede koopstad eener onafhankelijke en vermogende republiek, dit natuurlijk vonden. Des te treffender kontrasteert zijne voorstelling in de *Adagia* met hetgeen Nederland niet lang daarna te aanschouwen gaf: een geslacht met eene hartstogtelijk beminde overtuiging; gereed, daarvoor goed en bloed te offeren; gehecht aan den nationalen bodem, maar nog meer aan de zegepraal eener zaak; niet op- of ondergaand in eten en drinken; in zindelijkheid en huishoudelijkheid. Het door Erasmus ontworpen natuurgetrouw beeld gelijkt eene slof of kamermuil der 16^{de} eeuw, waar, in de 17^{de}, de Nederlanders onverwachts zijn komen uitschieten.

Ik wensch aan te toonen dat, zij het met ruime tusschenpoozen, ook daarvóór meer dan eens ons volk van hartstogt geblaakt (van te veel hartstogt zelfs), van geestdrift gegloeid, met zijne geheele ziel aan iets goeds en edels zich overgegeven, voor een hooger doel geleefd, voor het veroveren van ware beschaving zich offers getroost heeft.

De oudste tijden, tijden waarvan geen andere nationale gedenkteeken dan steenblokken, bouwvallen, legenden of latijnsche giftbrieven zijn overgebleven,

laten wij nagenoeg rusten, en beginnen met de 13^{de} eeuw. Ons uitgangspunt nemen wij in het hart der kruistogten omdat, bij ontstentenis van eene nationale architectuur, een nationaal regt, eene nationale wetenschap, of instellingen welke van die der ons omringende volken verschilden, evenwel uit dat tijdperk de aanvang der nederlandsche letteren, en de oudste bekende nederlandsche zeevaart dagteekent: de togt naar Damiate.¹

Omstreeks het jaar 1200 bezitten wij eene taal, eene vloot, eene dynastie, eene geestelijkheid, een adel, de beginselen van een burgerstand; nemen zelfstandig deel aan eene europesche expeditie, en doen om zoo te zeggen onze intrede in de wereld.

Omstreeks 1200 hebben wij, voor het laatst verzinlijkt door het wapen dat bij het veroveren der egyptische stad een jonge Nederlander zwaaide, onze vlegeljaren achter den rug; en het schijnt billijk, eerst daarna onze geschiedenis te laten aanvangen.

II [Olivier van Keulen's loopbaan]

Sedert Wagenaar, die, zonder eigen verdienste of de verdienste van landgenooten, het eerst daartoe ten volle in de gelegenheid was, doch wiens vlijt en weetgierigheid wij prijzen; sedert Wagenaar wordt door alle vaderlandsche historieschrijvers, wanneer zij het

1 De Jonge, Nederlandsch Zeewezen, 1858, I 8.

tijdperk der kruistogten genaderd zijn en over de voorlaatste expeditie tegen Damiate gaan handelen, aandacht geschonken aan eene latijnsche kronijk, opgesteld door een persoon die den togt medemaakte; ofschoon geen militair, zijdelings invloed uitoefende op de krijgsbewegingen; en van zeer nabij in de gelegenheid was, alles gade te slaan. Zij noemen ook den naam van dien tijdgenoot en ooggetuige, Meester Olivier van Keulen, en ontleenen aan zijn verhaal sommige bijzonderheden, allengs met het meeste regt overgegaan in onze schoolboeken.¹

Van geboorte een Westfaler en opgeleid voor geestelijke (uit zijn onwestfaalsch klinkenden doopnaam zou men bijna besluiten dat zijne ouders bekend en ingenomen waren met het *Roelandslied*), kwam hij in het begin der 13^{de} eeuw, reeds kanunnik te Paderborn, naar de hoofdstad Keulen. Te Parijs of elders haalde hij een graad, die hem het regt gaf zich Magister te noemen. Op grond zijner bemoeijingen bij het beleg van Damiate, toen hij een man van rijpen leeftijd geworden was, moeten wij een dilettant mathematicus en mechanicus in hem zien, met aanleg voor wetenschappelijk artillerie-officier. Doch van beroep was hij theoloog, belast met de vorming van theologische kwee-

1 Olivier van Keulen, *Historia Damiatina* en *De regibus Terrae Sanctae* bij Eckhardt, Leipzig 1723, II 1355-1450, voorrede VI, VII. - Wagenaar, *Vad. Historie*, 1749, II 342 vgg. - H.A. Hamaker, *Commentatio ad locum Ahmedis al-Makrizii*, 1823. - Dirks, *Noord-Nederland en de Kruistogten*, 1840. - W. Junckmann, *Magister Oliverius Scolasticus und der Kreuzzug von Damiette*, Munster 1851. - Moll, *Ned. Kerkgeschiedenis*, 1864-1871, II^a 13-32. - Wybrands, *Studien en Bijdragen*, 1872, bladz. 27 vgg.

kelingen. Blijkt uit zijne verdere lotgevallen dat hij tevens priester was, of werd, in zijne geschriften geeft hij zichzelf slechts een paedagogischen titel: *Coloniensis Scolasticus*.

Een bewijs van de ongemeene verscheidenheid zijner gaven is, dat hij behalve als docent, werktuigkundige, en kronijkschrijver, ook in hooge mate door eene populaire soort van welsprekendheid uitmuntte, zoodat niemand minder dan paus Innocentius III hem in 1207 als kruisvaartprediker tegen de Albigenzen gebruikte en persoonlijk beschermde. Uit het verzwijgen van zijn eigen naam (bij gelegenheden dat niets gemakkelijker zou zijn geweest dan zich zelven te verheffen); uit het vertrouwen dat hij bij den kruistogt van 1217 tegen de mohammedanen vijf jaren lang zijne Teutonen en zijne Frisonen inboezemde; uit zijn onafhankelijk oordeel over andersdenkenden; uit zijne edelmoedigheid in het erkennen der verdiensten van vijanden, volgt dat hij bovendien een man van karakter, een man van eer, en een goed herder zijner kudde was.

In onze dagen zou er geen spraak van kunnen zijn iemand, zoomin afkomstig uit Friesland als uit Holland of uit Vlaanderen, een Nederlander te noemen. Toen echter bestonden die scherpe afscheidingen nog niet. De Friezen, aan welke Willebrord en Bonifacius het christendom verkondigd hadden, waren Nederlanders. Hun koning woonde te Utrecht, te Medemblik; en Bonifacius hield te Keulen niet op, onder de Nederlanders te verkeerren. Het aartsbisdom Keulen, de bisdommen Paderborn en Munster, het bisdom Utrecht,

vormden ethnografisch één geheel. Tot in de helft der 16^{de} eeuw werd alom in die streken dezelfde taal gesproken en geschreven. Op eene in 1213 of 1214 gehouden kerkvergadering, vond een ieder het natuurlijk dat Meester Olivier, wiens vurig woord een half dozijn jaren geleden de geloovigen zijner buurt had medegesleept naar Béziers en Toulouse, ook thans, vergezeld van een vriend en geestverwant, Johannes van Xanten, hen in Brabant, in Vlaanderen, in Friesland (gelijk men met een algemeenen naam al de gewesten noemde, die gelijk Holland, Zeeland, het Sticht, en Friesland zelf, kerkelijk tot de diocese van Utrecht behoorden) tot een nieuwen togt naar het Heilige Land zou gaan opwekken.

Zelfs Olivier's in het latijn gestelde werken mogen van zijne nationaliteit niet volstrekt uitgezonderd worden. Zijne *Historia Damiatina* (1217-1222), in verloren oogenblikken op de plaats zelve geschreven, te midden van landgenooten, uit eigen aanschouwing, op grond van eigen medewerking, geheel oorspronkelijk, behoort, ondanks het idioom, tot de gemengde nederlandsche letterkunde van den ouden tijd, en opent op waardige wijze de verzameling nederlandsche scheepsen reisjournalen der 16^{de} en 17^{de} eeuw.

In 1222 uit Egypte teruggekomen in Westfalen, werd Olivier in 1223 door de kanunniken van Paderborn tot bisschop gekozen, en door paus Honorius III in die waardigheid bevestigd. Om zijn ijver in het helpen uitroeijen der zuid-fransche ketterijen en ketters te beloonen, had reeds te voren Innocentius III hem met eene dorpskerk in de diocese van Grenoble be-

giftigd. In 1225 bevond hij zich in Italië, met aartsbisschop Engelbert van Keulen, en was te Monte Cassino mede-onderteekeenaar van een door keizer Frederik II aan Engelbert verleend diploma van schenking. Van Monte Cassino riep Honorius III hem naar Rome, en schreef aan de paderbornsche kanunniken dat zij vrijheid hadden een anderen voorganger te kiezen, aangezien het Zijne Heiligheid behaagd had Meester Olivier te benoemen tot kardinaal en bisschop van Sabina. Had hij in 1234 nog geleefd, misschien ware hij door den paus uitgenoodigd andermaal eene proeve zijner redenaarstalenten te geven en kruisvaart te gaan prediken tegen de Stadingers op de friesche grenzen: ketters, onbeschaafder en onschadelijker dan die van Alby, doch met dezen te Rome over één kam geschoren. De gelegenheid ontbrak echter. Reeds in 1227, te Rome of in de nabijheid, overleed Olivier, den roem nalatend te zijn geweest een 'predicator famosissimus, ferventissimus et facundissimus sui seculi orator.' Geen geboren edelman, zooals zijn tijdgenoot en hooger geplaatste mede-arbeider in Zuid-Frankrijk, de jonge vader der Dominikanen; voortgekomen uit het volk, steeg hij, zonder genie, door zijne gaven en zijne bruikbaarheid, in de kerkelijke hiërarchie tot op één na den hoogsten rang, en gaf in een merkwaardig tijdvak, rijk aan merkwaardige mannen, zijne standgenooten en ambtsbroeders het bemoedigend voorbeeld eener schitterende carrière.¹

In de volgende bladzijden zullen wij Meester Olivier

1 Over Olivier's tweede verblijf onder de Nederlanders, in 1223, zie de kronijk van Emo op dat jaar. Uittreksels bij Dirks, bladz. 153 vgg.

slechts in zoover kunnen herdenken als door hem een werkzaam aandeel in den kruistogt van 1217 genomen, en hij als heraut dier onderneming in de provincien Friesland en Groningen opgetreden is; tevens de buurt van ons land, uit welke voor de kennis van het tijdvak onze beste nationale bronnen afkomstig zijn. Wij werpen dan meteen een blik op den zedelijken toestand in het algemeen, en trachten ons rekenschap te geven van zijne wording.

III [Angelsaksische oorsprong van het christendom in Nederland]

Den eigen dag dat Olivier van Keulen in Junij 1214 te Dokkum verschijnt, vindt hij daar eenige duizenden nederlandsche bedevaartgangers vereenigd, die, op de plaats zelve waar meer dan vijfhonderd jaren te voren Bonifacius met vijftig der zijnen door hunne vaders werd omgebracht, boete komen doen en zijne nagedachtenis eeren.

Vijf eeuwen waren, ten einde uit de overblijfselen van hun germaanschen natuurstaat voor goed los te komen; niet slechts van jagt en vischvangst te leven of, wanneer de gelegenheid zich aanbod, handel te drijven, maar de nadeelen van bodem en klimaat in hulpmiddelen te leeren herscheppen; Nederland tot een toonbaar en bewoonbaar land te maken, voor onze stamouders geen te lange tijd. Doch, bezaten wij geen andere historische bronnen van kennis dan de

weinige overgebleven nederlandsche¹, niemand zou kunnen verklaren op welke wijze de wildernis van natuur en zeden, te midden waarvan de reisaanteekeningen van Tacitus ons verplaatsen; de hoogst elementaire beschaving, welke bij het aanbreken der 8^{ste} eeuw de verhalen van den strijd tusschen Nederlanders en Franken laten doorschemeren, - verkeerd is in hetgeen bij het dagen der 13^{de} eeuw gezien werd.

Niet langer enkel ondoordringbare wouden. Van plek tot plek strekken zich bouw- en weilanden uit. De wolven en de beeren zijn door een veestapel vervangen, en er worden bijen geteeld.² Polders zijn ingedijkt, moerassen droog gemaakt, zeeweringen opgeworpen, kustbakens verzezen. Er zijn geen slaven meer. Aan de jongelieden van beide seksen wordt eene opvoeding gegeven. Voor humane gevoelens heeft zich een toevlugtsoord geopend. Er is eene maatschappij ontstaan en, in die maatschappij, eene zichtbare zedelijke magt, die in zaken van wetgeving en regtspleging stem in het kapittel heeft.

De engelsch-latijnsche litteratuur der 8^{ste} eeuw, en in het gemeen de geschiedenis der vestiging van het christendom onder de Angelsaksers, helpt dit alles verstaanbaar maken.³ De geschriften van Beda, van

1 Leven van den utrechtschen abt Gregorius door Ludger (744-809). - Leven van Bonifacius door den Presbyter Ultraiectensis, Ludger's tijdgenoot. - Ewa Fresonum.

2 Van Wyn, Huiszittend Leeven, 1801-1812, I 554.

3 Montalembert, Conversion de l'Angleterre par les Moines, 1878, 4^{de} druk. - Moll, I 350-435. - Müller, Bonifacius, eene kerkhistorische studie, 1870, I 1-78.

Aldhelm, de brieven en sermoenen van Bonifacius zelf, getuigen dat de nederlandsche monniken en de nederlandsche nonnen van den eersten tijd, al kunnen wij in bijzonderheden hunne werkzaamheid thans niet meer nagaan, gedaan hebben wat vóór hen in Engeland de angelsaksische deden en, uit Engeland, hen kwamen aansporen in Nederland na te doen. De nonnen zijn onderwijzeressen en handwerksters geworden; de monniken bouwmeesters, ingenieurs, desnoods houthakkers, veldarbeiders, veehoeders, poldergasten.¹ Het volk is hun toegevoegd; de adel heeft hen ondersteund. De oudste abdissen waren prinsessen van den bloede, of vermaagschapt aan regerende huizen, en bragten de kloosters bezittingen aan. De oudste abten vermeerderden den nationalen rijkdom, en bedongen of verkregen door schenkingen een aandeel in het verworvene. Het christendom regtvaardigde zijn binnendringen, door het kweeken van zachtere zeden en het bevorderen der algemeene welvaart. *Cruce et aratro*, het kruis en de ploeg!

Met welgevallen staven wij deze verovering, zonder haar ongeëvenaard te noemen of haar toe te schrijven aan bijzondere eigenschappen van het christendom in zichzelf. In dezelfde jaren dat de Angelsaksers de eerste kiemen van christelijke beschaving naar Nederland overbragten, veroverden de muzelmannen het spaansche schier-eiland, roeiden er het visigothisch christendom bijna uit, en stichtten op zijne bouwvallen een rijk van letteren, kunsten, en wijsbegeerte, dat gedurende eeu-

¹ Alfred Maury, *Forêts de la Gaule*, 1867, 3^{de}, 8^{ste} en II^{de} hoofdstuk. - Montalembert, *Moines d'Occident*, 1878, 6^{de} druk, II 381 vgg.

wen alles wat het Noorden had aan te bieden de loef afsteken zou.¹ Lang vóór in het christelijk Europa de eerste universiteit verrees, bloeiden er te Bagdad, te Damaskus, te Caïro, te Jeruzalem, mohammedaansche scholen en hoogeschoolen, wier leeraren, ervaren in verschillende wetenschappen, bij honderden geteld worden.²

De aanvankelijke afkeerigheid der Nederlanders van de prediking der Angelsaksers wortelde enkel in de staatkunde. Bondgenooten der Franken, die het christendom reeds omhelsd hadden, waren de Angelsaksers in de oogen der Nederlanders, hoewel zij slechts boeken medebragten, de wapenbroeders van Nederlands vijanden. Koning Radboud (een Karel van Egmond, die te vergeefs beproefde zich te handhaven tegenover een anderen Karel V) zag de Franken reeds buitendien hem boven het hoofd groeijen; en de juistheid van zijn voorgevoel is bevestigd door hetgeen in den strijd met Karel Martel eerst hemzelven, daarna, onder Karel den Groote, den Saksers overkomen is. Saksers en Nederlanders vochten voor hunne nationale onafhankelijkheid; het aannemen van het christendom moest hun toeschijnen, met landverraad gelijk te staan. Eerst nadat hunne vleugelen geknot waren, hebben zij voor het bad der wedergeboorte het hoofd gebogen.

Wel bezaten, bij gelijke woestheid en hartstogtelijkheid, de Angelsaksers een rijker en veelzijdiger aanleg dan de Nederlanders; doch beiden waren kinderen derzelfde moeder; en het hebreeuwsche of oud-testa-

1 R. Dozy, Histoire des Musulmans d'Espagne, 1861, IV 132-288.

2 Wüstenfeld, Die Akademien der Araber und ihre Lehrer. Göttingen 1837.

mentische in het christendom, dat bij het stroeve en sombere der germaansche mythologie zoo goed paste, moet voor beiden dezelfde aantrekkingskracht gehad hebben. Is er van de zijde der Nederlanders, geboren konservatieven, gedurende korten tijd blijk van tegenzin gegeven, dit kan alleen hieraan gelegen hebben, dat natuurlijke vasthoudendheid in het begin hen blind maakte voor hetgeen zij winnen konden bij den ruil; terwijl de meer praktische Angelsaksers de voordeelige kansen aanstonds doorzagen.

Wanneer het nog niet lang geleden is dat door den ijver van paus Gregorius italiaansche benediktijnen het christendom aan de Angelsaksers zelven zijn komen brengen, dan wordt er (628) een heidensche northumberlandsche koning Edwin gevonden, die, ofschoon zijne Ethelbyrg reeds christin is en zij geen middel onbeproefd laat hem te overreden, aanvankelijk er niet toe besluiten kan de nieuwe godsdienst te omhelzen. Al vroeger, onder de romeinsche heerschappij, had het christendom in Engeland zekere uitbreiding bekomen; doch ik bedoel alleen te spreken over zijne weder-invoering daar te lande, anderhalve eeuw na de angelsaksische verovering. In het eind wil ook Edwin zich laten doopen en belegt, ten einde van dit voornemen kennis te geven aan zijne heidensche onderdanen, eene zitting van den grooten Nationalen Raad, zamengesteld uit de voornaamste regters, grondbezitters, militairen, en priesters.

Zeer plat klinkt het advies dat op verzoek, zoo niet tot voldoening van den koning, bij die gelegenheid door den heidenschen opperpriester uitgebragt werd. 'Niemand,' liet hij zich hooren, 'niemand heeft onze goden

met meer ijver gediend dan ik; nogtans ben ik op ver na niet de rijkste of de aanzienlijkste van het land. Op grond daarvan beweer ik, dat onze goden magteloos zijn.' Hij was dan ook de eerste die, in strijd met 's lands wetten, welke hem verboden de wapenen te dragen of andere paarden dan merrien te berijden, den koning een hengst en een zwaard vroeg, ten einde, trots de woede van het volk, de muren en de beelden van het onprofijtelijk heidensch kerkgebouw te gaan schenden.

Zinrijker adviseerde een northumberlandsch militair en hoofdofficier. 'Koning,' sprak deze op zijne beurt, 'het is er mede zooals wanneer gij in den wintertijd met uwe graven en baronnen aan tafel zit. Het vuur vlamt; uwe hal is verwarmd: buiten regent, sneeuwt, of stormt het. Een kleine vogel komt naar binnen vliegen: de eene deur in, de andere uit. Die korte oogenblikken heeft hij het wél, en deert hem de storm noch de regen. Doch het duurt maar eene poos: gekomen uit den winter, gaat hij den winter te gemoet. Zoo is het ook met ons leven. Wij weten niet wat er voorafgegaan is; weten niet wat er volgen zal; en dit is voor ons eene verdrietige zaak. Misschien geeft deze nieuwe leer ons meer zekerheid of meer licht, en verdient zij dat wij haar aannemen.'¹

Ongetwijfeld vormt deze verstandige, dichterlijke hovelingstaal eene tegenstelling met den goed ronden en goed zeeuwschen, maar van kortzigtigheid getuigen-

1 Angelsaksische vertaling van het verhaal van Beda door koning Alfred bij Augustin Thierry, *Conquête de l'Angleterre par les Normands*, 1825, N^o. 4 der Bijlagen van het 1^{ste} deel.

den uitroep van koning Radboud: 'Ik kan in uw hemelrijk het gezelschap der koningen, mijne voorgangers, niet ontberen.' Doch de twee denkwijzen sluiten elkander niet uit. Koning Edwin had in het begin dezelfde gemoedsbezwaren als koning Radboud. Het: *wie zijn geloof verlaat, verlaat God*, zat bij hem even diep. De drijfveren van den heidenschen opperpriester moet hij verachtelijk gevonden hebben. Hij is alleen bezweken voor den drevoudigen aandrang van eene beminde jonge vrouw, een schranderen benediktijner monnik, haar biechtvader, en een wijsgeerig krijgsmakker.

Zoo wij teregt de Nederlanders der 8^{ste} eeuw, moordenaars en beroovers van den weerloozen Bonifacius, ons als woestelingen voorstellen; lieden met eene sombere verbeelding en ligt ontvlambare hartstogten; bereid even fanatieke christenen te worden als zij fanatieke heidenen geweest waren¹, - dan hadden zij met de Angelsaksers van honderd jaren vroeger een sterken familietrek gemeen. Ongeloofelijk spoedig heeft grove hebzucht in Engeland zich van het christendom meester gemaakt, ten einde op verboden wijze zich te verrijken, of onder een schijn van godsdienst een ongebonden en onvaderlandlievend leven te leiden. Slechts ongeloofelijk langzaam zijn sommige heidensche opwellingen van drift beteugeld, sommige overgeërfde schandalen kunnen uitgeroeid, sommige voorvaderlijke hebbelikheden tegengegaan worden.

1 'Hos Frisios, remotos a caeteris nationibus ideoque *brutos ac barbaros*, celestis seminis verbis Bonifacius adiit.' Presbyter Ultraiectensis. - Verhaal van den moord en de plundering bij Müller, II 242 vg.

Een menschlievend angelsaksisch geestelijke is genoodzaakt, bij een minder menschlievend ambtgenoot, nadat zijne eigen pogingen schipbreuk geleden hebben, door tusschenkomst van een hooger in rang er op aan te dringen, tegen betaling eene jonge dochter vrij te laten die des onwilligen slavin is, voor geld gekocht, of toebedeeld uit eene nalatenschap. De nonnen in de abdijen zijn niet altijd veilig voor de aanslagen der bisschoppen zelven, die toezigt moeten houden op hare zedigheid. Er zijn termen, te waarschuwen tegen eene prostitutie *in* de kloosters, zoo goed als tegen die daarbuiten. De abdissen moeten vermaand worden minder fraaije kleederen te dragen; de abten, minder wijn te drinken, en niet te gedogen dat door het toelaten van zeggens, minstreels, muzikanten en narren, de kloosters verlaagd worden tot plaatsen van openbare uitspanning. Bij het overlijden eener gehate onder-prioeres gebeurt het, dat jonge kloosterzusters 's nachts gaan dansen op haar graf, en, in beleedigende liederen of kreten, de afgestorvene hare verwenschingen nazenden.¹

Doch het ergste, welligt, is dat scharen van jonge mannen, onder voorwendsel zich uit de wereld terug te trekken, landerijen aanvragen, abdijen stichten, daar leven met vrouwen en echte of onechte kinderen, en op die wijze zich van hunne militaire verplichtingen eigenwillig ontslaan. Tegen de andere misbruiken komt vooral Bonifacius in verzet; tegen dit laatste kwaad

¹ Brieven van Bonifacius in de Monumenta Moguntina van Jaffé, 1866, N^o 7, N^o. 59, N^o. 70. - Plaatsen uit de Sermones bij Moll, I 496 N^o. 2. - Overzicht der Sermones bij Müller, II 316 vgg.

vooral Beda, die met schrik zich afvraagt wat er van de verdediging des vaderlands worden moet, indien een groot gedeelte der jongelingschap dus verloren gaat voor den wapenhandel?

Bewonderenswaardig zijn de angelsaksische vrouwen en edelvrouwen, stichtsters of medebestuurderessen van abdijen: prinses Hilda te Whitby, prinses Elba te Coldingham, Frideswida, uit wier klooster de hoogeschool van Oxford voortkomt, Hildelida, abdis van Barking, die van het hare een brandpunt van letterkundige beschaving maakte; oudere zusters van Lioba, die naar Nederland overstak en in Duitschland de voornaamste helpster van Bonifacius werd.¹

De vroomheid dier vrouwen kan best van al vergeleken worden bij het mysticisme onzer tijdgenoot, Eugénie de Guérin; hare hulp- en offervaardigheid bij die van Florence Nightingale; hare ontwikkeling bij de verder gevorderde der dochters van Thomas Morus. Zij geven onderwijs; zij verplegen zieken; zij borduren priester-gewaden; niet zonder fouten schrijven zij latijnsche brieven aan Bonifacius, christelijke minnebrieven bijna, met aanhalingen uit Virgilius. De zucht naar reizen, een nationale karaktertrek gebleven, zit er bij haar reeds in. De engelsche vriendinnen van den apostel verlangen met hartstogt, onder zijne goedkeuring, eene bedevaart naar Italië te mogen ondernemen. Van de gevaren zijn zij zich bewust, doch de geloofsijver zou haar die doen trotseren. Het schrikt haar niet af, dat eene zuster daarginds in de gevan-

¹ Karl Zell, Lioba und die frommen angelsächsischen Frauen, 1872, 2^{de} verkorte uitgaaf.

genis is geworpen. Ook zij zouden bereid zijn, zoo haar vriend haar wilde toestaan deelgenooten zijner ballingschap te worden, haar leven te laten voor de bekeering der heele of halve overzeesche heidenen.

Sommige verhalen omtrent haar, vinden wij, zweemen te zeer naar kloosterlegenden. 'Jonkvrouw Frideswida', smeekt een melaatsche bij den weg, wanneer hij haar in de verte ziet aankomen, 'bij den almachtigen God bezweer ik u, in naam van zijn eengeboren zoon Jezus Christus, mij een kus te geven.' Prinses Frideswida kust hem, en hij geneest. Bij de groote pest van 664 te Barking, kwam men eene kloosterzuster mededeelen dat een kind, vroeger door haar verpleegd, onder het geven van den geest driemalen: 'Edith! Edith! Edith!' geroepen had. Zuster Edith was tot dien dag verschoond gebleven van de ziekte; doch zij moest onmiddellijk naar het hospitaal en stierf nog vóór den avond, als had zij haast de roepstem der onschuldige kinderziel te volgen. 'Dooft uit! Dooft uit!' riep in het midden van den nacht met stervenden mond eene andere zuster de waaksters toe. Men meende dat zij ijldde. Doch zij hield vol dat een licht, welks aanblik haar in verrukking bragt, het vertrek doorstroomde. Het doffe schijnsel der lamp was haar eene ergernis.

Hier tasten wij eene der redenen die in vervolg van tijd, toen pauselijke tyrannie en italiaansche baatzucht zich waren gaan verbinden met dit zoetsappige, den roomschen vorm van het christendom hebben doen verwerpen en als uitspuwen door dezelfde Angelsaksers, die weleer de blijde boodschap zoo gretig hadden aan

genomen. Onder koningin Elisabeth deed een regeringskommissaris de lijken van een braven voormaligen monnik en eene brave voormalige non, naar Luther's voorbeeld echtelieden geworden, met ophef in het graf der heilige Frideswida te Oxford bijzetten, en op den steen de woorden beitelen: *Hier rust de godsdienst nevens het bijgeloof*. In zijne onbewuste wreedheid was dit opschrift, sedert verwijderd, de getrouwe uitdrukking der gevoelens van het protestantsche Engeland in de 16^{de} eeuw.¹

Eene godsdienst, met dat al, wordt alleen eene volksgodsdienst, kan men zeggen, wanneer zij karakters kweekt, aan wier herinnering fabelen als de genoemde zich kunnen vastknoopen en geloofwaardig blijven.

IV [Emo, abt van Bloemhof]

Wij moeten tevreden zijn, indien enkele aanduidingen, heengeweven door de oorsprongen der nederlandsche geschiedenis (de angelsaksische opvoeding van Ludger; de angelsaksische versierselen in het oudste handschrift der abdij van Egmond; de angelsaksische herinnering in het zegel dier abdij), ons regt geven te beweren dat de zoonen der Nederlanders, door welke de voornaamste angelsaksische zendeling om het leven gebragt is, zijne edelaardige bedoelingen naderhand erkend hebben, en zij van hunne betrek-

1 Religieuses anglo-saxonnes, bij Montalembert, III 236 vgg., 310.

king op hem en de zijnen zien bewust gebleven zijn.¹

Om tot Olivier van Keulen terug te keeren, - wanneer wij eene kronijk als die van Emo ter hand nemen. Olivier's vollen tijdgenoot en eenmaal Olivier's gastheer, dan kunnen wij ons bijna niet voorstellen dat zoovele eeuwen tusschentijds verlopen zijn. De overeenstemming met de geschriften van Bonifacius en de zijnen is treffend. De bestuurder en mede-oprichter van het klooster Bloemhof, in de groningsche Ommelanden, spreekt over dezelfde zaken, en drukt in dezelfde soort van latijn zich juist zoo uit, als zijne engelsche voorgangers der 8^{ste} eeuw.² Wij vernemen zonder bevreemding dat Emo, in zijne jongelingsjaren, allereerst is gaan studeren te Oxford, gelijk hij als knaap in Nederland eene benediktijnerschool bezocht.

Wel te verstaan: het grootsche ontbreekt in Emo's ondernemingen. De krachtiger adem van den ouden tijd heeft voor een zwakkeren en zachteren plaats gemaakt; op eene eeuw niet zonder poëzie is de eeuw van het proza gevolgd. Bonifacius was een halve heiden-apostel en waagde menigmaal, te midden der ontberingen, zijn leven voor zijne zaak. Emo leeft in een christenland, is lid eener christelijke maatschappij,

1 Leven van Ludger bij Moll, I 171 vgg. - Facsimilés van het egmonder evangelienboek bij Van Wyn, Tab. III, IV. - Bakhuizen van den Brink, Hecmundensia, 1857, aanhef. - Facsimilé van het egmonder abdijzegel bij Römer, Kloosters en Abdijen, 1854, II 236.

2 Kronijk van Emo, abt van Bloemhof bij Wittewierum (1204-1237). Laatste uitgaaf door Weiland, Monumenta Germaniae, 1874, 23^{ste} deel der Scriptorum.

en doet aan een gevestigd dorpspriester denken, tevens grondbezitter of landheer. Wij stuiten bij hem op sommige kleingeestigheden die onzen weerzin of onzen glimlach wekken. Maar ofschoon door de magt der omstandigheden en der gewoonte alles een meer huisbakken aanzien bekomen heeft, onder de asch van den abtelijken haard smeult dezelfde geloofsijver.

In Januarij 1219 teistert een hevige storm de noordkust der provincie. Er volgt eene overstroming, die veel vee, vele huizen, vele menschen (duizend mannen, vrouwen, en kinderen) doet omkomen in de golven, en waaruit eene epidemie ontstaat, gepaard met schaarschte van levensmiddelen. Het deel der bevolking, dat van de ramp het minst geleden heeft, - deboschbewoners, verder van het strand, - openbaart eene goddelooze inborst. Zij weigeren brood en graan aan de gevlugte slagtoffers van den watersnood; gaan na den storm voor eigen rekening aan het opvisschen en rooven; en verstoppden of begraven het gestolene, wanneer het door scheidsregters afgevraagd wordt¹.

Emo stelt die openbaringen van het booze, in de natuur en in de menschen, als eene regtstreeksche en geregte straf des Hemels over de zonden der nederlandsche christenen voor. Er zijn echtparen, schrijft hij met verontwaardiging, waarvan de man en de vrouw elk voor zich den geestelijken stand omhelzen, doch, in plaats van hunne goederen na te laten aan de kloosters, hunne kinderen tot erfgenamen benoemen. Er zijn pastoors en andere geestelijke personen die van

1 Kronijk van Emo, op het jaar 1219.

het geld, door geloovigen aan de kerk geschonken, maaltijden aanrigten en herbergen bezoeken. Er worden lieden tot zielzorgers geordend, die niet in het bezit zijn van de voorgeschreven diploma's. Zoonen van priesters matigen zich het erfelijk bezit der vaderlijke kerken aan. Leeken beschikken eigenmagtig over kerkelijke goederen. Geestelijken laten zich betalen voor het toedienen van het vormsel. Wat erger is: zij stijven het volk in zijn heidensch bijgeloof, door te gedogen dat de proef van het gloeiend ijzer in zwang blijve. Als teeken van zijn misnoegen over dit bederf der kerk, heeft God den watervloed gezonden. Die niet verzwolgen werden door de zee, heeft Hij met pest en hongersnood bezocht.

Reeds honderd jaren vóór Emo had de hoogere nederlandsche klerus tegen soortgelijke en nog erger praktische ketterijen te strijden gehad. Van de zonden, op rekening van den ketter Tanchelm gesteld, die Antwerpen in rep en roer bragt, zal een gedeelte moeten overgeschreven worden op den kerfstok van regtzinnige tegenstanders en berigtgevers. Er blijft echter ook dan nog heel wat staan. Het was voor de nederlandsche kerk een gevaarlijk iets, dat een middeneeuwsche David Joris, een man uit het volk, een leek, zich een vijandig gezinden aanhang wist te werven en, alleen door te prediken tegen de bovennatuurlijke beteekenis van het mis-offer, de hoofden van vrouwen en meisjes op hol te brengen. Bij het oversteken eener rivier sloeg een regtzinnig priester, beweert men, Tanchelm de hersenen in; doch dit kon niet beletten dat in de verbeelding van het nederland-

sche volk zijne herinnering bleef voortleven als die van een geheimzinnig en verleidelijk wezen uit hooger sfeer, omstuwd door duizenden gewapende volgelingen, in een koninklijk gewaad en met eene kroon op het hoofd, geenszins afkeerig van bloed storten of geweld plegen, wanneer het er op aankwam gevaarlijke tegenstanders uit den weg te ruimen¹.

Vergeleken bij een afval als dien brabantischen waren de groningsche overtredingen vergefelijke zonden; en wij zouden Emo onregt doen, zoo wij hem als een gezworen ketterjager voorstelden. Over de ongehoorzaamheid der Stadingers laat hij zich zeer gematigd uit. Hij hield de Stadingers slechts in zoover voor kettters, als zij aan sommige pauselijke bevelen zich niet onderwerpen wilden, en op die wijze in hun uithoek de eenheid der kerk verbraken. Een en ander volgens den bijbelschen regel: Die gehoorzaamheid weigert is een afgodsdienaar.

Emo is vulgair, maar onderhoudend, wanneer hij vertelt op welke wijze zijn oom, die óók Emo heette, er toe kwam de abdij Bloemhof te stichten; van welke hij, Emo II, eerst prior en daarna abt werd. Deze oom, vernemen wij van hem, was een gehuwd en welgesteld man van goede of zelfs adellijke familie. Niet hoog van gestalte, had hij evenwel schoone gelaatstrekken, was gezond, vlug ter been, en gespierd. Alleen om zijne ouders genoeg te doen, had hij in-

1 Woordenboek van Bayle, 1720, op Tandemus. - L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 1866, N^o. 102. - Biografisch Woordenboek van Van der Aa, XVIII 15 vg. - Moll, II^c 45-48.

dertijd zich in den echt begeven; eigenlijk toch stonden van jongsaf zijne zinnen naar het celibaat. Kinderen had hij niet; en toen hij door het overlijden van vader en moeder een onafhankelijk man geworden was, zeide hij tot zijne vrouw en zijne twee zusters, van zijn erfdeel een gezin van vele zoonen en dochters te willen stichten; hetgeen de gehuwde zusters dus verstonden, dat hij haar en hare kinderen het regt gaf hem voortaan als een suikeroom te beschouwen. De vrouw lachte witjes, meenend dat hij zich met de voorstelling vleide nu weldra vader te zullen worden; want geruimen tijd had hij in zijn streven naar heiligmaking hare sponde gemedend; had op het bloote lijf een grof linnen kleed gedragen, en onder vasten en bidden zich veelvuldig gekastijd. Hij echter (deze zamenvoeging, hetzij onder één dak, hetzij met inachtneming van zekeren afstand tusschen het eene en het andere gebouw, was eene voorvaderlijke angelsaksische overlevering), hij dacht slechts aan het stichten eener tweevoudige abdij, eene voor mannen en eene voor vrouwen. Alleen in de geestelijke beteekenis van het woord had hij op een talrijk gezin van dochters en zoonen gedoeld. Zoo ontstond de abdij Bloemhof en, niet ver van daar, de zuster-abdij Rozeveld. Emo I stak zijn geheele vermogen in de tot Rozeveld en Bloemhof behorende landerijen; alles onder goedkeuring en met magtiging van den bisschop van Munster, die in de laatste dagen van Maart 1209 de onmisbare akte verleende. Emo II werd met het voltrekken der gebouwen belast, of deelde de zorg daarvoor met een jongen boezemvriend, die reeds als knaap smaak en aanleg voor architectuur

getoond had, en wien, onder het toenemen in leeftijd en in afkeer van de wereld, die trek bijgebleven was.¹

V [Het nederlandsch volksgeloof in de 13de eeuw]

Uitdrukkelijk vermeldt de neef en kronijkschrijver dat Olivier van Keulen in 1214 de Nederlanders tot eene kruisvaart naar het Heilige Land is komen opwekken. Tot eene persoonlijke ontmoeting evenwel tusschen Meester Emo en Meester Olivier, is het bij die eerste gelegenheid niet gekomen; en evenmin hebben zij, hoewel Emo daarom niet van regtstreeksche berigten verstoken bleef, gedurende den togt naar Palestina en Damiate met elkander in briefwisseling gestaan. Een van Emo's groningsche vrienden, die Olivier's roepstem gehoor gaf en de expeditie medemaakte, hetzij als geestelijke of als militair (dikwijls was het onderscheid gering), zond in 1217 of 1218 uit Ptolemaïs een langen brief, welken Emo te bekwaamer plaats in zijne kronijk gelascht, en daardoor enkele van elders niet bekende bijzonderheden voor de vergetelheid bewaard heeft.²

Doch een algemeener verschijnsel vraagt vooraf onze aandacht. Het nederlandsch volksgeloof dier dagen bedoel ik, werkelijk of voor de leus tevens het geloof der vorsten, en dat voor den hefboom eener prediking als die van Meester Olivier het bovenal geschikte

1 Kronijk van Emo, aanhef.

2 Kronijk van Emo, op het jaar 1217.

steunpunt aanbod. De nederlandsche heidenen van vijfhonderd jaren te voren vereerden, bij het aanbreken der 13^{de} eeuw, den roomschen paus als den eenigen waren God op aarde. Wie op hunne trouw als onderdanen wilde kunnen rekenen, moest in de eerste plaats hun katholiek geloof ontzien; en niet slechts ontzien, maar bevorderen.

Wegens zijn mededoen aan eene expeditie van den koning van Frankrijk tegen den koning van Engeland, dien de paus onder zijne bescherming genomen had, hing den toenmaligen graaf van Friesland, Holland, en Zeeland, de kerkelijke band dreigend boven het hoofd; en de voorname drijfveer van Willem I, bij het deelnemen aan den kruistogt, is geweest, door zich te voegen naar de pauselijke wenschen, den onhoudbaren toestand van zich af te wenden, waarin nieuwe tegenkanting hem gebragt zou hebben.

Onhoudbaar was reeds de stelling van ieder door den banvloek getroffen openbaar of bijzonder persoon destijds, de vorsten niet medegerekend. De bewoordingen der exkommunikatie sloegen den veroordeelde met eene soort van maatschappelijke melaatschheid, en maakten hem tot een vogelvrij verklaarde. 'Dat geen christen,' luidde het formulier, 'hem groete, of ondersta hem den broederkus te geven; geen priester in zijne tegenwoordigheid de mis bediene, of hem toelate tot de heilige gemeenschap van Christus' ligchaam en Christus' bloed. Dat niemand met hem in aanraking kome, niemand zaken met hem doe, niemand hem ontvange in zijn huis, niemand met hem ete, drinke, of spreke, tenzij om hem tot bekeering te ver-

manen. Hij zij gevloekt van God den Vader, die den mensch geschapen; gevloekt van God den Zoon, die voor den mensch geleden heeft; gevloekt van God den Heiligen Geest, die bij den doop over ons wordt uitgestort; gevloekt van alle heiligen, die sedert de grondlegging der wereld in Gods oogen genade vonden. Hij zij gevloekt waar hij ga of sta, te huis en op het veld, aan den grooten weg en op binnenpaden. Hij zij gevloekt in zijn leven en zijn sterven, slapend en wakend, onder den arbeid en in de rust. Hij zij gevloekt in alle krachten van zijn ligchaam; in het samenstel zijner ledematen; zoodat van zijne kruin tot zijne voetzolen geen gezonde plek aan hem zij. Met Dathan en Abiram, en met hen die tot den Heer gezegd hebben: Ga weg van ons!, worde hij overgeleverd aan de eeuwige straf. Gelijk vuur het water uitdooft, zoo worde voor altijd zijne levenslamp gebluscht, tenzij hij boete doe en voldoening geve. Amen!’¹

In het christelijk Nederland der 13^{de} eeuw gaf het geen pas, als eene slechts litterarische beproeving in hebreuwschen kanselarijstijl, dezen stroom van verwenschingen over zich heen te laten gaan, en verder er zich niet aan te storen. Een geëxcommuniceerde, die geen heilige was of niet leed voor het geloof, was een bedorven man. De familie zijner vrouw, zijne eigen familie, zijne vrienden, zijne ambtgenooten, een ieder meed zijn omgang. Heb pariaschap was slechts kunstmatig, zoo men wil; doch zoo vele personen hadden

¹ Dit en andere formulieren bij Angustin Thierry, in het 5^{de} de Récits Mérovingiens, 1840.

in den regel er belang bij, den goeden naam des vervloekten zwart te helpen houden, of bezitters te worden, hetzij van zijn ambt, hetzij van zijne goederen, dat, ook wanneer zij hem niet regstreeks bespuwden of vermoordden, - hetgeen straffeloos geschieden kon, - zijn lot feitelijk met dat van een uitgestootene gelijk stond.

De hooge maatschappelijke stelling van een vorst kon de persoonlijke exkommunikatie magteloos doen blijven; doch in dat geval trad het interdikt voor haar in de plaats, of vulde haar aan. Werd een land door den paus onder het interdikt gelegd, dan mogten noch in het bisdom zelf, noch in een aangrenzend, andere personen begraven worden dan geestelijken, bedelaars, toevallig aanwezige vreemdelingen, en kinderen van twee jaren of jonger. De openbare godsdienstoefeningen werden veranderd in geheime, en alleen ter sluiks mogten de priesters, wanneer ouders het verlangden, den doop bedienen. 's Morgens te negen ure begonnen de klokken van alle kerken te luiden, en moest een ieder, met het aangezicht ter aarde, God om verzoening bidden. Stervenden, ja, konden de uiterste genademiddelen ontvangen; maar in de kerken werden, evenals op Goeden Vrijdag, de altaren van hunne versierselen ontbloot; de kruisen weggenomen. Missen (bij overdekte altaren) mogten door de priesters alleen gelezen worden in de zorgvuldig gegrendelde voorportalen der kerkgebouwen. Zoolang het interdikt duurde mogt er niet getrouwd, geen vleesch geeten, geen andere spijs dan in de groote Vasten genuttigd, mogt ten slotte niemands haar geknipt of baard geschoren

worden, van leeken zoomin als van geestelijken.¹

Een vorst van den tweeden rang zou te vergeefs beproefd hebben tegen een onzichtbaren invloed te strijden, waar niet slechts Jan zonder Land, maar zelfs Filips August van Frankrijk voor gezwicht waren²; en graaf Willem zat veel minder vast in den zadel dan die twee. Om voor de meer dan vrijpostige wijze waarop hij zijn nichtje Ada uit het bestuur gedrongen had, zich door zijne onderdanen vergiffenis te doen schenken, moest hij vooral zorg dragen hen niet te verbitteren. Tegen de baardscheerders, de vleeschhouwers, de kruideniers, benadeeld in nering of ambacht, had hij welligt het kunnen uithouden. Doch tegen de ongeduldige bruiden en nog ongeduldiger bruidegoms? Tegen zoonen en dochters die in huis, op de kerkhoven, de lijken van vader of moeder boven aarde zagen staan? Tegen de in hare vroomheid aangerande vrouwen, of door verontwaardigde echtgenooten tot onwil en verzet aangespoorde mannen? Tegen eene geestelijkheid, talrijk als het zand der zee, en bedreigd in hare inkomsten, hare vrijheid, in de bediening van een ambt aan hetwelk de vrede der gewetens en de zaligheid der zielen hing?

Als jongeling had graaf Willem zijn vader naar het Heilige Land vergezeld; de onderneming miste voor hem den prikkel der nieuwheid; eigen aanschouwen

- 1 Dekreet van het koncilie van Limoges 1031, bij Ducange op het woord Interdictum. - Oorkondenboek van Holland en Zeeland, N^o. 253.
- 2 Schilderij van J.P. Laurens, in het Luxembourg-muzeum te Parijs.

had sedert jaren hem ontgoocheld; hij waande ten landen leste het einde van zijn avonturiersbestaan gekomen. Doch de openbare meening dreef opnieuw den zwerveling voort. Hetzij het hem toelachte of niet, hij moest zijne tweede atjehsche expeditie aanvaarden. Door den storm te tarten, zou hij zijne kroon in de waagschaal gesteld hebben.¹

VI [Wonderverhalen. Bekeeringsgeschiedenissen]

Al de wonderverhalen in de kronijken van Olivier, van Emo, in de levens der abten van Sint Mariengarde, oudere en jongere tijdgenooten van graaf Willem, wil ik niet mededeelen. Sommige zijn zoo kinderachtig dat mijne lezers wanen zouden in een bataksch tooverboek te bladeren, veeleer dan in een bundel christelijke legenden. Doch, hoe wonderlijk zij klinken, één geschiedenis moet ik vermelden. Zij behoort tot eene reeks na den dood verrigte mirakelen van abt Frederik, in leven stichter en bestuurder van het laatstgenoemde friesche klooster.

Er leefde te Westerbintum een jonge man, Jaricho geheeten, die in hetzelfde jaar toen Meester Olivier in die buurt tot den togt naar het Heilige Land kwam opwekken, de vliegende tering (of eene soortgelijke ziekte) kreeg, - zeer tot zijn eigen leedwezen, en tot nog grooter droefheid zijner jonge vrouw. Het einde

1 Brill, Willem I van Holland, 1880.

was eene langdurige flauwte, den dood zoo gelijk, dat de ontroostbare echtvriendin er reeds aan dacht een weduwkleed te bestellen. Daar ontwaakt de schijndode uit zijne lethargie, en vraagt haar: 'Vrouw, hoeveel kippen hebt gij?' 'Vijf,' is haar antwoord. 'Zoo er juist vijf zijn en niet meer,' herneemt Jaricho, 'dan is mijn einde nog niet gekomen. Vader Frederik heeft uit den hemel mij dit geopenbaard. Door hem ben ik gered uit de handen die mij naar den dood en de hel sleepten, en voor het behoud van ziel en leven heb ik mij verbonden vijf kippen te leveren voor zijn graf, en deel te nemen aan den kruistogt. Zorg gij nu voor die kippen, opdat hetgeen mij verder door hem bevolen is een gelukkigen loop neme.'

'Toen dit nagekomen was,' besluit de kronijkschrijver zijn verhaal, 'genas de jonge man volkomen en toog met de andere kruisvaarders, waaronder verscheiden vrienden, naar Damiate. Gezond en ongedeerd keerde hij van daar terug, leeft op dit oogenblik nog [1230 of daaromtrent] en vertoont geen zweem van tering.'¹

Onze kruisvaarders van 1217 zijn aanvankelijk naar Acco of Ptolemaïs gevaren, met het plan een regtstreekschen aanval op Jeruzalem te ondernemen; en de steven is eerst door hen naar Damiate gewend, nadat het seizoen hun gebleken was de uitvoering van het voornemen niet gunstig te zijn. Dwars door het veroverd Egypte, welks sleutel Damiate was, wilden zij nu naar Syrie.

1 Vita Fretherici c. 58, bij Wybrands, Abdij Mariengarde, 1879, bladz. 70.

Kort na de aankomst in den Nijlmond heeft er eene bijna volledige maansverduistering plaats; en, zich grondend op het woord van Christus: *De zon en de maan zullen teekenen geven*, aarzelt Olivier niet, al erkent hij dat het in zichzelf eene gewone zaak geldt, haar eene hoogere beteekenis toe te schrijven. Verhaalt ook niet Quintus Curtius dat Alexander de Groote, door het duiden eener maan-eklips als het voorteeiken der nederlaag van Perzen en Meden, zijne wijkende soldaten nieuwen moed ingeboezemd en in den veldslag tegen Darius zich eene schitterende overwinning verzekerd heeft? Er komt bij, zegt Olivier, dat de Saracenen de maan als hunne patrones beschouwen; zij aan haar krimpen en haar wassen eene buitengewone waarde hechten; en wij alzoo in ons regt waren, die verduistering voor eene profetie van hun aanstaanden ondergang te houden.¹

Tijdens Olivier's prediking in Nederland zijn er op drie verschillende plaatsen veelbeteekene luchtverschijnselen waargenomen, allen met elkander in verband.² Eerst waren het drie hemelsche kruisen tegelijk: een wit in het noorden, een wit in het zuiden, daartusschen een derde, neutraal getint, met eene menschelijke gedaante er aan, de armen uitgebreid, de handen en voeten doorboord, het hoofd op de borst. Dit werd gezien in de maand Mei, zondags vóór Pinksteren. Elders vertoonde zich kort daarop aan het uitspansel, niet ver van de zon, een ander kruis, doorschijnend blaauw van kleur; en op eene derde plaats, insgelijks na eene

1 Historia Damiatina, c. 7.

2 Historia Damiatina, c. 6.

tusschenpoos, nogmaals een kruis, veel grooter, geheel wit, en zoo scherp van lijnen dat de staande en de liggende balk vervaardigd schenen door een schrijnwerker. Het eerste teeken werd slechts door enkelen gezien; door een grooter aantal personen het tweede; het laatste door al de duizenden bedevaartgangers, 5 Junij te Dokkum zamengestroomd om de gedachtenis van Bonifacius te vieren.

‘Wij zijn overtuigd,’ voegt Olivier er bij, ‘dat de bedoeling van het tweede en het derde teeken geweest is, elke onzekerheid omtrent den zin van het eerste visioen weg te nemen; gelijk de heilige Paulus omtrent de opstanding van Christus zegt, dat hij eerst van Cefas gezien is, daarna van de Elven, daarna van meer dan vijfhonderd broederen op eenmaal.’

Dit zien van alle verschijnselen en gebeurtenissen in het licht van één christelijk *idée fixe*; deze afwezigheid van alle historische kritiek, alle natuurkennis, gaat bij Olivier en zijne tijdgenooten somtijds met eene treffende kordaatheid van handelen gepaard. De geestelijken dier dagen vergoeden hun bijgeloof en hunne aanmatiging, door hunne onbetwistbare zedelijke meerderheid. Menschentemmers verdienen zij te heeten, wanneer men op de half wilde dieren onder hunne gemeenteleden let.

Men leze wat Emo omtrent zekeren Tithard boekt, en wat deze onder Olivier van Keulen's oogen bestaan durfde, toen de Coloniensis Scolasticus in 1223 te Bloemhof in waardschap was.

Olivier had een ouden twist over zekere landerijen tusschen den edelman Tithard en den edelman Wiger

bijgelegd; niet in het voordeel van den eersten, naar het schijnt, die een derden edelman, Elter Indenoert, 'capitaneus' van Middelstum, verdacht hield Wiger's voorspraak bij Olivier geweest te zijn. Althans, toen Elter en Tithard eenige dagen later Olivier uitgeleide deden, vergezeld van onderscheiden geestelijken en leeken (waaronder Elter zelf) die het kruis aangenomen hadden, wist Tithard, op den weg naar Groningen, onder een bedriegelijk voorwendsel, Olivier af te scheiden van het gezelschap; wendde daarop zijn paard, holde op Elter toe, en kloofde den ongewapenden kruisvaarder den schedel, terwijl de volgelingen van Tithard hem de armen en de beenen stuk sloegen.¹

De levensbeschrijver van abt Frederik verhaalt van een broeder zijns grootvaders, een natuurlijken zoon, bastaard van den edelman Kempo, zekeren Wybrand van Blytha, bekeerd en van wolf in lam veranderd door den stichter van Sint Mariengarde, toen nog pastoor te Hallem. Deze Wybrand was een regte woesteling, een twistzoeker, een doodslager, de schrik van den omtrek, een jonge kerel die niemand ontzag en wien niemand aandurfde. Wanneer hij op een keer voor pastoor Frederik verschijnt, dan weet deze niet beter of Wybrand komt hem vermoorden, en hij beveelt Gode zijne ziel. Toch hebben de tijdgenoten dienzelfden onhandelbaren knaap de monnikspij zien aannemen, en als een ootmoedig kluizenaar zijne dagen eindigen. Niet alleen legt hij het niet op het leven des priesters toe, maar loopt, voortgejaagd door

1 Kronijk van Emo, op het jaar 1223.

een ontwaakt geweten, hem zoeken in de kerk, volgt hem naar het altaar, smeekt om zijne voorbede, biecht hem al zijne wandaden, laat zich door hem leiden als een groot kind.¹

Op een keer moet pastoor Frederik eene algemeene kapittel-vergadering gaan bijwonen. Hij verlaat de gemeente onder de gunstigste omstandigheden, schijnbaar. Door den weldadigen invloed van sommige voor de kerk en zachtere zeden gewonnen edelen, met zekeren Renicus van Marcellum aan het hoofd, was aan vroegere bloedige vechtpartijen in den laatsten tijd een einde gekomen. Het vuur der even geweldige als nietige en kleinsteedsche hartstogten scheen uitgedoofd. Wat aanschouwt echter Frederik bij zijne thuiskomst? De eerste der gemeenteleden die hem te gemoet treedt draagt een zwaard aan de heup; en deze oorlogzuchtige is niemand anders dan de edelman Renicus van Marcellum in persoon.

Werkelijk waren, toen de pastoor te naauwernood de hielen gekeerd had, de oude veeten (Schieringersen Vetkooperstwisten van den voortijd) opnieuw losgebroken. Wie een zwaard was kunnen magtig worden, had de gelegenheid niet verzuimd. Een burgeroorlog in miniatuur was het gevolg geweest, en Renicus had aan het mede-vechten zijn hart nog eens opgehaald.

Maar de 'cureit', als de potentaat hem den welkomstgroet komt bieden, wijst dien af, noemt hem een gevloekte, een meinedige, een moedwillig schender van heilige voornemens, een gevangene in 's Dui-

1 Vita Fretherici, c. 20. Bij Wybrands, bladz. 21, 22.

vels strikken, en legt, wanneer de schuldige berouwvol aan zijne knieën valt, hem de boete op: in het kerkgebouw, ten aanschouwe der gemeente, het bovenlijf te ontblooten en door hem, Frederik, met roeden zich den rug te laten teisteren.

Het merkwaardigst is misschien niet dat de invloedrijke en vermogende edelman zich onderwierp, maar dat een ieder in den omtrek de nederige en behoeftige afkomst van pastoor Frederik kende. Zoon eener onbemiddelde weduwe, had hij als knaap in diezelfde streek het dozijn schapen geweid, die den eenigen rijkdom uitmaakten van zijne moeder, zijne jongere zuster, en hemzelven.¹

Er stierf eens in de gemeente een gehuwd man, van wien al zijne medeburgers wisten dat hij bij zijn leven een persoon van korter gestalte dan wijlen zijn vader geweest was. Na volbrachte lijkdienst in de kerk, zou men overgaan tot het ter aarde bestellen; doch, welke moeite er aangewend werd, de zoon bleek te lang voor de vaderlijke sarkofaag.

Sommige omstanders zagen daarin het bewijs eener verborgen gebleven exkommunikatie, anderen van medepligtigheid aan gruwelijke misdaden. Allen herinnerden zich eensklaps dat de man onverwachts gestorven was; allen zagen met schrik dat de aarde hem weigerde te ontvangen. Een jongeling kwam aangelopen met een hamer, en begon de sarkofaag aan het voeteneind stuk te slaan. Niemand ergerde zich daaraan. Hij was de verloofde van des overledenen doch-

1 Vita Fretherici, c. 1, 2, 48. Bij Wybrands, bladz. 3, 54 vg.

ter, en men vond het natuurlijk dat hij een toegedacht schoonvader, bij wiens dood zulke bedenkelijke verschijnselen zich voordeden, tot iederen prijs onder den grond wenschte.

Daar verscheen pastoor Frederik op het terrein, en terstond nam, dank zij zijn doorzicht en zijne flinkheid, de zaak eene andere wending. 'Men ontbloote het lijk', gebod hij, 'misschien komt met de naaktheid ook de waarheid aan het licht.'

Inderdaad, de man was zijn natuurlijke dood niet gestorven. Zijne goddelooze vrouw, die met haar aanstaanden schoonzoon in heimelijk overspel leefde, had, bijgestaan door dezen, hem geworgd. In zijn slaap had zij hem een strik om den hals geslagen, en, door de deur of het venster, den buitenstaanden medepligtige het einde van het touw toegeworpen, waaraan de jonge booswicht uit alle magt had staan trekken. Dit alles kwam nu aan het licht. De vrouw werd ten eeuwigden dage uit Hallem gebannen; de knaap verminkt, van zijn neus beroofd, en voor het leven in een klooster opgesloten. 'Ik herinner mij uit mijne jongensjaren hem daar gezien, en nooit zonder afgrijzen aanschouwd te hebben,' eindigt de kronijkschrijver; 'er leven nog een groot aantal personen, die van dit tooneel getuigen zijn geweest.'¹

De voorganger van den abt, die dit te boek stelde, had van de woestheid zijner tijdgenooten, geestelijken niet uitgezonderd, in persoon de ondervinding opge-

1 Vita Fretherici c. 19. Bij Wybrands, bladz. 19 vgg. - B. Guérard, Polyptyque de l'abbé Irminon, 1844, Glossarium Peculiare, op Mutilatio.

daan. Een kloosterbroeder van Sint Mariengarde, verhaalt Emo, drong 's nachts de kamer van abt Siard binnen, en beproefde met een mes hem in zijn slaap den neus af te snijden. De booze toelig gelukte slechts ten deele, doch Siard droeg levenslang de lidteekenen. De schuldige werd veroordeeld eene bedevaart naar Rome te ondernemen, waar hij, te voren opgenomen in de nieuwe orde der bedelmonniken, weldra stierf.¹

In het leven van een anderen abt van Sint Mariengarde (den naar zijne geboorteplaats Ethelgerabure genoemden Ethelgerus) treedt incidenteel zekere Herdricus op, prior der abdij Sint Mariengenade, bij Sceldwalda of Schildwolde in Groningerland.² Even mystiek of droomerig als de verhalen van sommige mirakelen ons moeten toeschijnen, even aangenaam worden wij in de geschiedenis van dien Herdricus verrast door ik weet niet welk hart voor het praktische, in den goeden en door ons allen beaamden zin van het woord.

Herdricus is de stichter van Sint Mariengenade. De akkers om de abdij heeft hij zelf omgeploegd en bezaaid; in lanen of vakken de boomen geplant, die het klooster omgeven; binnen de kloostermuren de aanwezige huizen of huisjes gebouwd; de wanden der kerk onder zijne oogen en overeenkomstig zijne teekeningen of plannen doen optrekken. Hij gevoelt te Sint Mariengenade zich te zijnent, als een landheer op zijne zelf ontgonnen hoeve, werk zijner handen, schepping van zijn brein.

1 Kronijk van Emo, op het jaar 1230.

2 Afbeelding van het tegenwoordig Schildwolde bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, 1875-1880, IV 221 vgg.

En zie, daar komt namens abt Ethelgerus van Sint Mariengarde, lasthebber van een bisschop van Munster of een bisschop van Utrecht, de abt Menko van het naburig Bloemhof, opvolger van abt Emo, hem aanzeggen dat hij, onafhankelijk prior der abdij van Sceldwalda, voortaan zich heeft te onderwerpen aan sommige algemeene voorschriften, belemmerend voor zijne vrijheid, doch geldig verklaard voor alle abdijen in het bisdom!¹

Dit denkbeeld kan Herdricus, goed Nederlander en goed individualist, niet verzetten. In eene *ad hoc* belegde zamenkomst verschenen, onder het voorzitterschap van abt Menko, gestikuleert hij, fronsst de wenkbraauwen, maakt zich warm. 'O abt,' roept hij uit, met een beroep op des anderen gemoedelijkheid en *esprit de clocher*, 'wees heden *mijn* advokaat, en morgen, neen levenslang, zal ik de *uwe* zijn! Werpen wij te zamen dit over-lauwersche juk van ons af, dat wij niet verplicht zijn te dragen, niet willen dragen, niet kunnen dragen.'²

Zoo had hij (even vruchteloos) kort te voren betuigd, in eene andere apostrofe aan Menko: 'Abt van Bloemhof, hoor mij aan! Toen de fundamenten dezer kerk gelegd, hare muren opgetrokken, deze woningen verrezen, deze boomen geplant, deze akkers vruchtbaar gemaakt zijn, waar was toen de abt van

1 Hetzelfde verhaal bij Emo, op 1223, doch eenige jaren vervroegd, en al de feiten uitgelegd ten nadeele van Herdricus.

2 De Lauwers scheidde de provincie Groningen van eigenlijk Friesland, en de groningsche prior wilde geen bevelen ontvangen van den frieschen abt aan gene zijde der grens-rivier.

Sint Mariengarde? Neen, zoolang er in de handen die dit alles wrochten leven is, zullen zij bezitsters blijven, en geen sterveling zal ze haar eigendom ontwringen. Laat hij komen, de man der Gaarde! Met krachtige hand en uitgestreken arm zal ik hem afwachten. Is dit niet ongehoord, abt Menko? Is het niet onvertoond? Wie heeft gindschen abt verzocht, ons zijn vaderschap te gunnen? Hij zij en blijve abt van Sint Mariengarde; ik, ik blijf tot mijn laatsten ademtocht prior van Sint Mariengenade!¹

VII [Dijkwerkers en kruisvaarders]

De hartstogtelijke gehechtheid van dezen schildwoldschen priester, moet zelfs in een bedienaar der godsdienst ons natuurlijk schijnen. Schier iedere duimbreed bebouwbare grond was in de aan zee gelegen uithoeken van Nederland, door zelfaangelegde dijken van oudsher tegen overstromingen moeten beveiligd worden. Schier iedere landhoeve vormde een onderdeel van een in het zweet des aanschijs voltooide polder. Polderbesturen, officiële dijkgraven, waren er in de 13^{de} eeuw misschien nog niet.² De wetgeving op het malen zou eerst in de 15^{de} en 16^{de} ontstaan, na het in zwang komen der watermolens zelve.³ Woor-

1 Vita Ethelgeri. Bij Wybrands, bladz. 228 vgg.

2 Heemraden worden genoemd in Charters van graaf Willem II, 1255. Stads-archief van Haarlem.

3 G. de Vries, Dijks- en Molenbestuur, 1876, bladz. 348.

den als *dijkpligt*, *boezemregt*, *hoefslag*, *zeventuig*, moesten in de taal het burgerschap nog veroveren. Ver waren zij voorshands te zoeken de nederlandsche geschiedschrijvers, die naar waarheid, doch in eene spraak welke den huidige vreemdeling verbazen moet, den arbeid 'van *waterkeering* en *waterloozing* eene hoofdzaak in het leven en streven van ons wakker voorgeslacht' noemen zouden. Evenwel, al ontbraken de namen, of moesten zij aan de fysiologie van het menschelijk ligchaam nog ontleend worden, de zaak was er en werd door niemand als kinderwerk beschouwd.

In het laatste vierdedeel der 13^{de} eeuw (1284-1290) zijn de polders zulk eene algemeen bekende zaak in Nederland, dat Maerlant er een beeld aan ontleent om zijne eigen verhouding tot de poëzie, en de verhouding van deze tot het publiek aan te duiden.¹ In 1212 of 1213 doet graaf Willem I door eene oorkonde staven dat zekere binnendijk, tusschen Bergen en Alkmaar, op zijne kosten begonnen werd en voltooid is.² In 1165 moet de polder-ijver van een anderen hollandschen graaf, oorzaak van niet bedoelde maar noodlottige overstromingen aan den Boven-Rijn, getemperd worden door een keizer van Duitschland.³ In 1149, in 1143, reeds in 1106, lokken en weerhouden aartsbisschoppen van Hamburg, door giften en voorregten, nederlandsche poldergasten; en onder die kolonisten bevindt zich een nederlandsch priester.⁴

1 Spiegel Historiaal, IVa, proloog.

2 Oorkondenboek van Holland en Zeeland, N^o. 227.

3 Oorkondenboek N^o. 145.

4 Huydecoper op Stoke, II bladz. 605 vgg. - Oorkondenboek N^o. 96. - Von Wersebé, Niederländische Colonien im nördlichen Deutschland im 12^{ten} Jahrhundert, 1815. Bij Koenen, bladz. 132 vg., 136 vg.

De utrechtsche geestelijkheid moet reeds vóór het einde der 8^{ste} eeuw, toen er in Nederland nog te naauwernood eene christenkerk bestond, zich met het indijken van kustlanden hebben beziggehouden. Zelfs wordt door een harer eigen leden, den ongenoemden Presbyter, tijdgenoot van Ludger (744-809), haar verweten, die zorg voor het tijdelijke overdreven, en de zee het ongestoord bezit harer wateren niet gegund te hebben.¹ Nog hooger (678) klimt de overlevering op, die onder het bestuur van den nederlandschen koning Adgil, voorganger van koning Radboud, den doortrekkenden Wilfrid van York aan Adgil's onderdanen les in het dijkmaken laat geven.²

Deze berichten stellen niet schadeloos voor het ontbreken eener geschiedenis van den oorsprong der nederlandsche waterweringen; doch zij staven voor het minst dat reeds in de eerste jaren der 12^{de} eeuw de Nederlanders buitenaf bekend stonden als de beste polderwerkers aan de kusten van Noord- en Oostzee.

Die nationale kunstvaardigheid op een zeldzaam terrein; de uit haar geboren algemeene bruikbaarheid voor sommige militaire ondernemingen, zal eene der redenen geweest zijn dat Olivier van Keulen, bij het beleg van Damiate, aan zijne togtgenooten zooveel

1 'Agrum agris copulantes, vix mari concedunt ut terminum suum faciat.' Presbyter Ultraiectensis.

2 Acker Stratingh, *Aloude Staat*, 1846, en Dijkema, *Landhuishouding in Groningen*, 1851, bij Moll, I 469.

genoegen beleefd heeft. Hij prijst hunne onversaagdheid, als zij, met hun tien hoogstens, Duitschers en Nederlanders, onder een hagelbui van pijlen het waagstuk bestaan zich meester te maken van eene schipbrug. Afzonderlijk gewaagt hij van een jongen edelman uit het bisdom Luik, die alle anderen voorwas in het bespringen van een toren op een klein eiland, sleutel der stadsvestingwerken. Afzonderlijk van een nog jeugdiger noord-nederlandschen boereknaap, wiens wapen in een dorschvlegel bestond, in plaats van met palingvellen door ijzeren schakels aaneen verbonden, en die een daarmede doodgeslagen muzelman het saffraankleurig vaandel van den egyptischen onderkoning ontrukte. Maar zijne eigenlijke ingenomenheid behoort aan het geduld, de vrijgevigheid, de liefde, waarmede Nederlanders en Duitschers de door hem bedachte drijvende batterij hadden helpen uitvoeren, welke het overgaan der stad besliste; aan hun talent in het boegseren van dit gevaarte naar den toren, die in de eerste plaats genomen moest worden; aan God, die bij een hevigen storm het kunstwerk naderhand zichtbaar spaarde.¹

Meester Olivier spreekt bij deze gelegenheid zoo bescheiden over zichzelf (zijn persoon slechts aanduidend als 'een werktuigkundige dien Jehovah aanwees en beschikbaar stelde', evenals het tweemanschap Bezáleël en Ahóliab weleer bij het bouwen van den hebreeuwischen tabernakel in de woestijn), dat wij zijne eigen-batterij-vereeniging hem gemakkelijk ten goede

1 Historia Damiatina, c. 8, 9, 11, 12. - Kronijk van het Duitsche Huis, bij Matthaeus, V 673.

houden. Het *was* een merkwaardig kunstgewrocht, moeten wij aannemen. De opperbevelhebbers van het leger, uitgenoodigd het te komen bezichtigen toen het zijne voltooiing naderde, getuigden uit één mond dat zulk eene drijvende houtkonstruktie nooit aanschouwd was.

Ook wij houden ons overtuigd dat de egyptische voortoren niet te bemagtigen was door schieten uit de verte: vele dagen achtereen had men dit te vergeefs beproefd. Niet door belegslaan: de rivier was te diep. Niet door den toevoer van levensmiddelen af te snijden: de nabijheid der stad maakte het vernieuwen der proviand den belegerden gemakkelijk. Niet door loopgraven aan te leggen: een vestingwerk op een eiland, in den mond van een breeden stroom, is op die wijze niet te naderen. Wij gelooven met Meester Olivier aan de alleen zaligmakende voortreffelijkheid en gepastheid van zijn artillerie-vlot.

Het meest echter worden wij getroffen door Olivier's hartelijkheid, wanneer hij aan het slot van zijn verhaal de ongelijke verdeeling van den te Damiate behaalden buit gedenkt, en hem te binnen schiet hoe kwalijk zijne loffelijke, gewillige, dappere landgenooten, toen er na het bezetten der stad aanwijzing van kwartieren plaats had, daarginds gehuisvest werden.

Uit hun eigen zak (dit weet niemand beter dan hij) hebben zij de vermaarde batterij bekostigd; hun leven gewaagd om haar aan te voeren tegen den vijand; door hunne zeemanschap en hunne onverschrokkenheid bij het veroveren der stad den doorslag gegeven. Uit *hunne* koggen zijn de andere kruisvaarders van mondkost en wapenen voorzien. *Zij* hebben den voortoren

genomen, *zij* het mogelijk gemaakt den tegenover gelegen oever te bereiken, *zij* op twee punten eene brug geslagen, *zij* eene kijkpaal gebouwd, *zij* de wallen van het kamp versterkt. Desniettemin werd hun geen enkele buitengewone onderscheiding toegekend. Tot zijne en hunne teleurstelling moesten zij ondervinden dat ondank 's werelds loon, en alleen van God erkentelijkheid te wachten is. Het bewustzijn meer schepen, meer oorlogstuig, meer strijders en meer wapenen, meer levensmiddelen en meer geld te hebben geofferd, dan al de overige deelen van het duitsche rijk te zamen, moest hun worden voorgehouden als de beste troost.¹

VIII [De kruistogten volgens arabische berigten. Verhaal van Ibn-Haiyân]

Behalve de latijnsche en de oud-fransche, of roomsch-katholieke, zijn voor de kennis van het oorlogvoeren der kruisvaarders de gelijktijdige byzantijnsche, provençaalsche, en arabische bronnen belangrijk. Bij geen dier auteurs afzonderlijk treft men de volle waarheid aan. Ieder bezieet de gebeurtenissen door den gekleurden bril van zijn persoonlijk kerkgeloof, zijne bijzondere nationaliteit, of zijne staatkundige hartstogten. Anders oordeelen van hun christelijk-katholiek standpunt Villehardouin, Joinville, Olivier van Keulen; anders van hun christelijk-byzantijnsch prinses Anna

1 Historia Damiatina, c. 8, c. 41.

Komnéna en Nicéas; anders van zijn christelijk-provençaalsch, Guillaume de Tudèle; anders van hun mohammedaansch en arabisch, Ibn-Haiyân en Ahmed al-Makrizi. Doch zoo wij, bij het doen eener keus uit zoovele tegenstrijdige berigten, ons slechts houden aan hetgeen in zichzelf, door inwendige waarschijnlijkheid, blijkbaar de waarheid nadert, dan hebben wij eers vasten historischen grond onder de voeten.

De oudste regten op onze aandacht heeft Ibn-Haiyân, van Cordova, die de inneming van het spaansche Barbastro door de Normandiers in 1064 beleefde. De aanvoerder van dezen, graaf Willem van Montreuil, was een tijdlang kommandant der bijzondere troepen van den paus geweest, en stond bij de mohammedanen van Spanje, tegen welke hij daarna zijne vrijbuiters in het veld was gaan brengen, bekend als koning of generaal der Romeinen. De veroveringstogten der Normandiers in Zuid-Europa waren de voorboden der kruistogten. Willem van Montreuil diende even goed, in den strijd tegen het mohammedanisme, de christelijke en pauselijke belangen, als veertig of vijftig jaren daarna Godfried van Bouillon.

'In het jaar 456,' verhaalt Ibn-Haiyân¹, 'maakte de vijand zich meester van Barbastro, de voornaamste vesting van Barbitanie², tusschen Lerida en Saragossa, de twee zuilen der noordelijke grens; - meester van de eerwaardige pleegmoeder, binnen wier muren gedurende

¹ R. Dozy, Recherches etc., 1881, 3^{de} druk, II 338-348. - Het jaar 456 der Hegira komt overeen met ons 1064.

² Oude naam van het kleine spaansche koninkrijk Sobrarba, aan den voet der Pyreneën.

eeuwen, sedert de veroveringen van Moesâ ibn-Noçair, eene onafgebroken welvaart overheerscht had, terwijl menige andere spaansche stad tot puin verging; fier op haar vruchtbaar grondgebied en hare sterke wallen; bolwerk der grensbewoners tegen de invallen van den vijand; sedert driehonderd-drie-en-zestig jaren in het bezit der muzelmannen, zoodat het geloof er diepe wortelen geschoten had en de koran er ijverig bestudeerd werd.

‘Toen dan ook onverhoeds, in het begin der maand Ramadhân¹ van genoemd jaar, een ongeluksbode ons te Cordova haar val kwam berigten, toen trof die tijding aller ooren als een donderslag; alom deed zij het bloed naar het hoofd stijgen, en door geheel Spanje eene rilling gaan. Men sprak over niets anders dan die treurige gebeurtenis; en een ieder stelde zich voor, lettend op de toenmalige gezindheid van regeerders en faqui's, dat een gelijk lot weldra Cordova zelf zou treffen.

‘Doen wij thans verslag van Barbastro's ramp. Het leger der Normandiers had de stad langen tijd ingesloten gehouden, en meer dan één geduchten aanval tegen haar gerigt. Yoesof ibn-Solaimân ibn-Hoed, wien zij toebehoorde, had haar verlaten wegens het dreigend gevaar, zoodat de bewoners slechts rekenen konden op hetgeen in eigen krachten was. Den veertigsten dag na de insluiting braken er onder de belegerden oneenigheden uit over de verdeeling der weinige nog voorhanden levensmiddelen. Dit vernam de vijand; hij verdubbelde zijne inspanning, en slaagde er in zich

1 Half Augustus.

van de voorstad meester te maken. Zij werd bezet door omtrent vijfhonderd ruiters.

‘Bitter ontmoedigd verschansten toen de belegerden zich in de stad zelve. Er ontstond een woedend gevecht, waarin vijfhonderd christenen sneuvelden; maar het behaagde den Almagtige dat uit een ouden muur een granietblok nederstortte in eene insgelijks oude leiding¹, die de stad van water voorzag. Deze steenklomp verstopte de leiding geheel; en uit vrees te zullen sterven van dorst boelen de soldaten van het garnizoen aan, zich over te geven, enkel op voorwaarde van lijfsbehoud; hunne bezittingen en hunne gezinnen lieten zij aan de genade van Gods vijanden over.

Dezen stonden het gevraagde toe, doch schonden hun woord, want bij het trekken uit de stad werden de soldaten allen van kant gemaakt, met uitzondering alleen, van hun bevelhebber, Ibn-at-Tawil, den cadi ibn-Isâ, en zeer enkele notabelen. De buit, door de ongeloovigen te Barbastro gemaakt, was ongehoord. Hun opperbevelhebber, de generaal der Romeinen, kreeg, beweert men, voor zijn aandeel vijftienhonderd jonge dochters en vijfhonderd vrachten meubelen, sieraden, kleedingstukken, en tapijten. Naar men zegt, werden in het geheel vijftigduizend personen gedood of krijgsgevangen gemaakt. De ongeloovigen hielden Barbastro in hun bezit, en versterkten er zich.

‘Ontelbaar vele vrouwen van Barbastro verloren na de inneming der stad, door ijlings en onmatig drinken, na zoo langen tijd door dorst gekweld te zijn, het leven.

1 Leiding en muur uit den romeinschen of den visigothischen tijd.

Zij bleven dood op de plaats. In het gemeen was de ramp, waardoor deze stad getroffen werd, zoo vreeselijk, dat het niet mogelijk is die in bijzonderheden te beschrijven of te verhalen. Mij is verzekerd dat vrouwen meermalen van de wallen de ongeloovigen om een weinig water voor haar of hare kinderen gesmeekt hebben. Het antwoord luidde: - Geef mij wat gij bij u hebt; werp mij iets toe dat ik gebruiken kan; dan zal ik u te drinken geven. - Den soldaat die dit zeide wierp de vrouw hare have toe, kleedingstukken, sieraden, of geld, en meteen een pot of een lederen zak aan een touw. De soldaat vulde dien met water, en op die wijze leschte zij haar dorst, of den dorst van haar kind. Maar toen de opperbevelhebber vernam dat de soldaten zoo handelden, verbood hij hun de vrouwen in de vesting van water te voorzien. Een weinig geduld, zeide hij, en al de belegerden zijn in uwe magt.

'Werkelijk waren de belegerden eindelijk genoodzaakt zich over te geven, zoo zij niet van dorst wilden sterven, en er werd hun eene algemeene vergiffenis toegestaan. Maar toen de generaal zag hoe talrijk zij waren, begon hij zich ongerust te maken; en vreezend dat de zucht naar vrijheid hen tot eene wanhopige daad vervoeren zou, beval hij zijne soldaten het zwaard te trekken en hunne gelederen te dunnen. Velen werden toen gedood; ongeveer zesduizend, is het zeggen. Vervolgens deed de generaal het moorden staken, en vaardigde het gebod uit dat alle bewoners der stad naar buiten moesten komen, met hunne gezinnen. IJlings gehoorzaamden zij aan dezen last; doch bij de

poorten ontstond zulk een gedrang, dat vele grijsaards, bejaarde vrouwen, en kinderen, doodgedrukt werden. Om het dringen te mijden en sneller aan water te komen, lieten vele personen zich van de borstweringen der muren aan touwen naar beneden glijden. Ongeveer zevenhonderd (notabelen en dappere militairen) bleven in de stad, en verkozen van dorst te sterven, liever dan vermoord te worden.

‘Toen zij die aan de slagting ontkomen en niet doodgedrongen waren geschaard stonden op het plein vóór de hoofdboort, en zij in angstig verbeiden hun lot afwachtten, werd hun aangezegd dat alle eigenaars van woningen met hunne gezinnen naar de stad moesten terugkeeren. Zelfs werden zij daartoe met geweld genoodzaakt, zoodat zij bij het gaan haast evenveel van het gedrang te lijden hadden als bij het komen. De inwoners keerden dus met hunne gezinnen naar hunne woningen terug; waarna de ongeloovigen, overeenkomstig de bevelen van hun sultan¹, volgens van te voren gemaakte bepalingen alles onder elkander verdeelden. Elk ridder die voor zijn aandeel een huis bekwaam, kreeg tevens den geheelen inboedel, de vrouwen, de kinderen, het geld enz., en mogt met den eigenaar handelen naar welgevallen. Al hetgeen deze hem aanwees nam hij in bezit, en dwong hem door pijnigingen ver te leveren wat hij verborgen wilde houden. Niet zelden gaf de muzelmansche huisheer onder die martelingen den geest, en mogt van geluk spreken; want overleefde hij ze, dan wachtte hem grievender leed,

1 Den generaal der Romeinen, Willem van Montreuil.

daar de ongeloofigen met verfijnde wreedheid onder de oogen der gevangenen hunne vrouwen en dochters geweld aandeden. Geboeid werden de ongelukkigen gedwongen die vreeselijke tooneelen bij te wonen: zij stortten vele tranen, en hun hart brak. Wat de vrouwelijke bedienden aangaat, dezen werden door de ridders, zoo zij haar niet voor zichzelve behouden wilden, overgeleverd aan hunne knechten en hunne pages, die straffeloos hun moedwil aan haar bedrijven mogten. Geen pen kan alles beschrijven wat de ongeloofigen te Barbastro deden.

‘Drie dagen na het nemen der stad gingen de ongeloofigen de strijders omsingelen, die zich nog ophielden in het hoogstgelegen deel der citadel. Het uitzigt dezer lieden was door den dorst geheel verwilderd, en nadat hun vergiffenis was toegezegd gaven zij zich over. Werkelijk eerbiedigden de ongeloofigen hun leven; doch toen zij de stad verlaten hadden om zich naar Monzon te begeven, de naastbij gelegene onder de steden in het bezit der muzelmannen, ontmoetten zij christen-officieren die niet deelgenomen hadden aan het beleg van Barbastro en niet wisten dat aan deze ongelukkigen lijfsbehoud toegestaan was. Allen werden afgemaakt, enkelen uitgezonderd die zich wisten te redden door de vlugt; doch het getal dezer laatsten was zeer gering. Deze schaar had dus een treurig einde; God had het zoo gewild.

‘Toen de generaal der Romeinen besloten had Barbastro te verlaten en naar zijn land terug te keeren, deed hij uit de muzelmansche meisjes, uit de gehuwde vrouwen die zich door schoonheid onderscheidden, uit

de volwassen jongelieden en de aanvalligste knapen, eene keus van ettelijke duizenden, om die te vereeren aan zijn souverein, en liet te Barbastro een garnizoen van vijftienhonderd ruiters en tweeduizend voetknechten achter.

‘Eer ik van dit verhaal, dat wel geschikt is verstandige lieden tot nadenken te brengen, afscheid neem, wil ik nog één zonderling voorval mededeelen. Het doet een blik werpen in hetgeen wij gemeend hebben te moeten verzwijgen; en schranderer kunnen er eene juiste voorstelling door bekomen van hetgeen ook wij te vreezen hebben. Ziehier hetgeen van de Grenzen een mijner korrespondenten mij schreef:

‘Na de inneming van Barbasbro begaf een joodsch handelaar zich naar die ongelukkige stad, met het doel de dochters vrij te koopen van een notabele, ontkomen aan de slagting. Het was bekend dat deze jonkvrouwen waren toebedeeld aan een der graven van het garnizoen. De jood heeft mij het volgende verhaald:

‘Te Barbastro gekomen deed ik mij de woning van dien graaf uitduiden en begaf mij er heen. Ik werd aangediend en vond hem, getooid met al de kostbaarste gewaden van den voormaligen eigenaar van het huis, zitten op den divan waarvan deze zich gemeenlijk bediende. Divan en vertrek waren nog geheel in den staat waarin de vorige bezitter ze had moeten achterlaten. Noch aan de meubelen, noch aan de sieraden, was iets veranderd. De graaf was omringd en werd bediend door eenige schoone jonge meisjes, met gekapte haren. Hij groette mij, en vroeg de

reden mijner komst. Ik deed mijne boodschap, en zeide dat ik gemagtigd was eene aanzienlijke som te betalen voor eenigen der aanwezige jonge meisjes. Hij glimlachte en antwoordde in de taal van zijn land: Zoo dit het doel is van uwe komst, dan kunt gij vertrekken; deze meisjes, hier, zijn niet te koop; zet dit uit uwe gedachten; maar ik zal u de gevangen vrouwen in mijne burgt laten zien, zooveel als gij verlangt. - Uwe burgt wensch ik niet te betreden, was mijn antwoord; ik gevoel mij hier op mijne plaats, en houd mij overtuigd, dank zij uwe welwillende bescherming, niets te vreezen te hebben. Zeg mij welken prijs gij verlangt voor die en die daarginds: gij zult zien dat ik niet afdingen zal. - En waarmede zoudt gij mij willen betalen? - Met het fijnste goud, met kostbare en zeldzame stoffen. - Gij spreekt alsof ik daarvan niet ruim voorzien was! hernam hij, en ging voort, zich wendend tot een der meisjes, waarvan ik gesproken heb: Maddja (hij bedoelde *Bahdja*, maar de taal niet magtig zijnde, verminkte hij op die wijze den naam), vertoon den schelmschen jood een en ander van hetgeen die kist bevat! - Op zijn bevel haalde het meisje uit de kist zakken vol goud en zilver en een overvloed van foudralen, die zij aan de voeten van den christen legde, en die zulk een hoop vormden dat hij er bijna door onttrokken werd aan mijn oog. - Nu eenige van die pakken! zeide de graaf. - Gehoorzaam bragt zij zooveel pakken zijde, garens, kostbaar fluweel, dat het mij begon te schemeren; ik besepte dat, in vergelijking van al die schatten, hetgeen ik had aan te bieden

niet noemenswaardig was. - Ik bezit zooveel van die zaken, hernam de graaf, dat ik er geen waarde meer aan hecht; maar gesteld dat ik ze *niet* bezat, en men den geheelen voorraad mij aanbood in ruil voor die jonge vrouw daar, op mijn woord, ik stond haar niet af; want zij is de dochter van den voormaligen eigenaar van dit huis, die bij de zijnen voor een man van aanzien geldt. Om die reden, en ongerekend hare zeldzame schoonheid, heb ik van haar mijne bijzit gemaakt; en ik hoop dat zij mij kinderen schenken zal. Zoo hebben hare voorvaderen, toen zij de sterksten waren, met *onze* vrouwen gehandeld; en wij halen thans, als gij ziet, onze schade in¹. Nog andere dingen zal ik u vertoonen. - Hij wees naar een meisje dat zich achteraf hield. - Ziet gij die beeldschoone jonge vrouw? Zij is zangeres geweest bij haar vader, een losbol, die onder tafel, terwijl hij zich bedronk, smaak vond in te luisteren naar hare liederen. Dit heeft geduurd tot wij hem zijn komen wakkerschudden. - Hij riep het meisje, en gelastte haar in gebroken arabisch: Neem uw luit, en zing onzen gast eenige uwer liederen voor! - Zij kreeg hare luit, en ging die zitten stemmen; maar langs hare wangen zag ik tranen rollen, die de christen heimelijk droogde. Toen begon zij gedichten te zingen die ik niet verstond², en de christen dus nog min-

¹ Toespeling op de invallen der Arabieren in Frankrijk, 8^{ste} en 9^{de} eeuw (732, 778, 821, 822, 852). Gibbon, Decline and Fall, ch. 52, Iondensche uitgaaf van 1870, III 253 vgg. - Fauriel, Gaule Méridionale, 1836, III 60, 63, 400; IV 367 vgg.

² Vreemdelingen, al spraken en schreven zij vloeiend arabisch, verstonden de dichterlijke taal der arabische lyriek niet. Dozy, Recherches, II 198, 347.

der dan ik; maar wat vreemd was, onder haar zingen dronk hij onophoudelijk, en legde eene buitengewone vrolijkheid aan den dag, als werden de woorden van haar lied door hem verstaan.

‘Toen zij geëindigd had rees ik op en nam afscheid, wel ziende dat ik het doel mijner komst niet bereiken zon. Derhalve ging ik mij met mijne handelszaken onledig houden; doch mijne verbazing over het ongehoord aantal vrouwen en schatten, in het bezit dezer lieden, was grenzeloos.’

IX [Provençaalsch berigt van Guillaume de Tudèle]

De Nederlanders die in 1217 Santa Maria en Cadix geplunderd, in 1218 aan het veroveren van Damiate medegedaan hebben, zijn wezenlijk niet anders te werk gegaan dan de Normandiers te Barbastro. Zoo zij, dieven en moordenaars in dezelfde mate, voor het overige meer ingetogenheid in acht namen, dan lag dit aan het ontbreken derzelfde gelegenheid.

In het leger van den Heiligen Lodewijk, bij het hernemen en nogmaals verliezen van Damiate in 1248, heerschte eene voorbeeldige tucht. Edellieden, op oneerbare gedragingen betrapt, moesten kiezen: óf met verlies van paard en wapenen eerloos het kamp verlaten, óf in het hemd, met een koord om den hals, door de publieke vrouw zelve, in wier gezelschap zij

aangetroffen waren, zich de legerplaats laten rondleiden. Dit voorbeeld werd gesteld te Cesarea.¹ Niettemin kriede het in het kamp bij Damiate van slechte huizen; druk bezocht, tot op een steenworp afstand van 's konings tent, door kruisvaarders van minderen rang. Bij het nemen der stad toonden de ridders zich zeer inhalig, en morden over Lodewijk's beschikkingen. Om van hun aandeel in den buit rente te trekken verhuurden zij de hun toebedeelde huizen aan winkeliers, en eischten zulke buitensporige huurprijzen dat men er buitenaf schande van sprak en de kooplieden afgeschrikt werden. Daarbij slemp-partijen zonder eind. Iederen dag *grans mangiers* en *outrageuses viandes*.²

Villehardouin, ridder zonder vrees en zonder blaam, heeft in 1204 en 1205 de plundering en naplundering van Konstantinopel bijgewoond. Met welgevallen verhaalt hij dat zijn mede-aanvoerder, de graaf van Saint-Paul, bij die gelegenheid een groot aantal diefachtige kruisvaarders deed ophangen (*il en fu fait grant justise, et assez en i ot de penduz*), en daaronder een ridder, met het schild om den hals. De misdaad echter van dien edelman was niet dat hij gestolen, maar dat hij de verdeeling van het gestolene niet geëerbiedigd had. Het stelen zelf werd, ook door Villehardouin, als een regt beschouwd.³

1 Joinville (1224-1317), Histoire de Saint Louis, ch. 99, §§ 505, 506. Tekst-uitgaaf van Natalis de Wailly, 1881.

2 Histoire de Saint Louis, ch. 36, §§ 167-169, 170, 171.

3 Villehardouin (1150?-1213?), Conquête de Constantinople. Tekstuitgaaf van Natalis de Wailly, 1872, bladz. 151, § 255.

De bedoelde inneming van Konstantinopel door de Latijnen, in 1204, was juist zulk een plundertogt als de inneming der noord-spaansche stad in 1064; schadelijker en schandelijker, omdat te Konstantinopel christenen door mede-christenen beroofd werden, onder bedekking van hetzelfde kruis op verschillende mantels.

Wat de kunst van historieschrijven aangaat moet de byzantijsche ooggetuige Nicéas¹ onderdoen voor den spaanschen tijdgenoot Ibn-Haiyân; doch in een gezwollener en door minder eenvoud minder treffenden stijl, is zijne weeklagt even aandoenlijk, zijn de feiten door hem geboekstaafd even verrassend, en rijst voor onze oogen een berg gestolen goederen en gestolen goud, nog aanmerkelijk hooger dan in de woning van den normandischen graaf te Barbastro.² Bij prinses Anna Komnéna, die in 1096 Godfried van Bouillon te Konstantinopel zag verschijnen, vindt men een voornaam kruisvaarder geschilderd, die, wat onbeschaamdheid of hebzucht betreft, in niets voor den Normandier onderdoet.³ Het is waar dat Behemond van Tarente, naderhand van Antiochie, van afkomst óók een Normandier was.

Normandiers, Nederlanders, Duitschers, Bourgondiers, volk uit Poitou, Gaskonje, Saintonge, Limoges, allerhande slag van grooten en geringen, uitmakend een

1 Over Nicéas (1150-1216) zie Gibbon, ch. 70, III 521 vg.

2 Waarde van het te Konstantinopel geroofde: f10,000,000, of zevenmaal het jaarlijksch inkomen der toenmalige engelsche kroon. Gibbon, III 520.

3 Over Anna Komnéna (1083-1148) zie ter loops Egger, l'Hellénisme en France, 1869, I 101. Uitvoeriger Gibbon, ch. 48, III 55 vg.

leger van twintigduizend ruiters en meer dan tweehonderdduizend voetknechten, aangevoerd door den abt Arnaut van Cîteaux, hebben in den zomer van 1209 deelgenomen aan den eersten veldtocht tegen de Albigenzen. Van Olivier van Keulen zelf, wiens welsprekendheid, in het aansporen zijner landgenooten tot mededoen aan deze kruisvaart, door paus Innocentius III opgemerkt en beloond werd, bezitten wij geen aantekeningen omtrent het voorgevallene. Een ander tijdgenoot is het, een Zuid-Franschman, geboortig uit Noord-Spanje, die ons dat gemis vergoedt. Niet zelf een Albigen, maar vriend en geestverwant der Albigenzen, of althans met het lot der Albigenzen begaan, doet hij ons in gedachte een der voornaamste wapenfeiten van 1209 bijwonen: den moord van Béziers.¹

Op 22 Julij, verhaalt Guillaume de Tudèle in zijne provençaalsche rijmkronijk², verschenen de kruisvaarders voor de stad. In de aangrenzende landen van den graaf van Toulouse was niet lang geleden een pauselijk legaat schandelijk vermoord; vermoord door een edelman in 's graven dienst, die zijn meester had willen wreken van eene exkommunikatie, door den legaat stoutweg uitgesproken over het graafschap, op grond dat de heer van Toulouse in zijne Staten bandieten beschermde, die kerken plunderden.

1 Béziers, zuidwestelijk van Montpellier, tegenwoordig departement Du Hérault. Kaart bij Fauriel, *Histoire de la Croisade contre les Albigeois*, 1837.

2 *Chanson de la Croisade contre les Albigeois*. Tekst-uitgaaf van Paul Meyer, 1875-1879. - Fragment bij Karl Bartsch, *Chrestomathie Provençale*, Elberfeld 1880, 4^{de} druk, bladz. 183 vgg.

Innocentius III was reeds vroeger van oordeel geweest dat de zaken in Zuid-Frankrijk eene voor de eenheid van het pauselijk gezag bedenkelijke wending namen; en nu deze laatste euveldaad den beker had doen overloopen, was door hem geluisterd naar het advies van den abt van Cîteaux, een vijand van halve maatregelen, evenals de paus zelf. Vandaar de oproeping ter kruisvaart, bedoeld als tuchtiging en uitroeijing der ketters of katharen.¹

Het opperbevel binnen Béziers, welke stad de kruisvaarders besloten hadden vóór alle andere aan te tasten, omdat zij haar als den sleutel der stelling beschouwden, werd gevoerd door den heer der plaats, bekleed met den rang van burggraaf. Bondgenoot van den graaf van Toulouse, vermaande, de burggraaf van Béziers de ingezetenen tot krachtig verzet tegen de kruisvaarders, en opende uitzigt op ondersteuning door naderende hulptroepen.

Verstandiger handelde de bisschop Reginald, die aanried een vergelijk te treffen; doch er werd niet naar hem geluisterd. De meerderheid der burgers *wilden* vechten. 'Liever zouden zij zich laten verdrinken in de zee, dan te gedogen dat de kruisvaarders hun een anderen heer kwamen opdringen.' Het leger der aanvallers, verbeeldde zij zich, zou spoedig verlopen. De bisschop verlaat daarop de stad, en velen volgen hem: zij waren de eenigen die het leven behielden.

Er verloopt eene week met schermutselen. Een troep

1 Schmidt, Histoire et Doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois, 1849. Over den oorsprong van den naam 'katharen', zie de aantekeningen achter het 2^{de} deel.

uit de smalle gemeente te Béziers, 'dwazer en dommer dan de walvisch' (Guillaume de Tudèle is een vriend, die niet schroomt vrienden hunne feilen te toonen), zwaait van de vestingmuren met witte vlaggen, meenend den vijand op die wijze vrees te kunnen aanjagen, als vogelverschrikkers doen.

In het leger der kruisvaarders bevindt zich eene bende van vijftienduizend havelooze kerels of *ribauds*, met een *roi des ribauds* tot aanvoerder. Het talmen begint deze gasten te vervelen, en zij ondernemen den storm. Zonder schoenen aan de voeten, met niets dan een hemd en een broek aan het lijf, doorwaden zij de grachten en beklimmen, slechts met knuppels gewapend, de muren.

Met vrouwen en kinderen vlugten de burgers in de hoofdkerk, hunne eenige wijkplaats. Priesters en klerken (onder de geestelijkheid zelve telde de ketterij of de vaderlandsliefde hare aanhangers) trekken hunne plegt-gewaden aan en luiden de klokken, alsof het eene begrafenis geldt en zij eene mis voor de dooden gaan lezen.

Aan weren der *ribauds* valt niet te denken. Naar welgevallen maken dezen zich van de huizen meester, die zij slechts te kiezen hebben: tien voor één. Het bloed is die mannen naar het hoofd gestegen; zij vreezen den dood niet meer; alle levenden die zij ontmoeten maken zij af, en leggen beslag op de aangetroffen rijkdommen. Rijk zullen zij zijn, hun leven lang; zoo zij ten minste weten te passen op hunne schatten. Maar eerlang zullen zij die moeten prijsgeven, want de kruisvarende baronnen zullen de sieraden en de penningen zich willen toeëigenen, ofschoon zij werden buitgemaakt door de kruisvarende *ribauds*.

Baronnen, prinsen, markiezen, waren overeengekomen dat in alle steden die zich niet wilden overgeven, al de ingezetenen over de kling zouden gejaagd worden. Dit lot trof Béziers. Vaders, moeders, jongelieden, klerken, priesters, allen die gevlugt waren in de groote kerk, werden van kant gemaakt. 'Sedert de dagen der Saracenen was zulk eene woeste slagting niet verordend of uitgevoerd.'

Wanneer de moord volbragt is, dan gaan de ridders de ribauds berooven. Met beugelriemslagen verdrijven zij dezen uit de deftige woningen, waarin zij zich genesteld hadden, en gebruiken zelven die huizen als stallen voor hunne strijdhengsten, voor kunne karrepaarden. De baronnen zijn de sterksten, en: *les forces paissent le pré*. Om zich te wreken, grijpen de ribauds toortsen en steken de stad in brand. Ook de uitgemoorde kathedraal, een bouwwerk van naam, ging weldra in de vlammen op.¹

X [Nederlandsche berigten. Inneming van Damiate, Santa Maria, en Cadix]

Het overgaan van Damiate, verzekert Olivier van Keulen, heeft, nadat de beschermende voortoren eenmaal genomen was, plaats gehad op vreedzame wijze,

1 Guillaume de Tudèle, vs. 421-539 der uitgaaf van Paul Meyer. De Nederlanders onder de kruisvaarders worden door den proven-çaalschen dichter als Dietschen (*Ties*) aangeduid, in onderscheiding der *Alamans*, vs. 279-286.

en er is bij het binnenrukken der christenen niet woest of gewelddadig geplunderd.¹

Er blijkt alleen uit Olivier's klagten over het achterstellen zijner Duitschers en Nederlanders, - bij 'het verdeelen van torens en huizen', - dat men ook te Damiate het Barbastro- en Béziers-systeem heeft toegepast: alle woningen door de zegevierende kruisvaarders in bezit genomen. Van de woede waarmede vóór de overgaaf gestreden is, geven sommige cijfers een denkbeeld. Op één dag sneuvelden, behalve eene ongetelde schaar egyptische infanteristen, zes ammiralen en tweehonderd mameloten, wier lijken op het slagveld door de christenen herkend werden. Ook vele kameelen en vele paarden werden dien dag gedood, waaronder honderdtwintig van hoogen prijs, en één paard voor hetwelk door een sultan van Aleppo, die het ten geschenke gezonden had aan een ammiraal, veertien duizend drachmen betaald was.²

Van het lot der burgers vóór en na het beleg krijgen wij eene voorstelling, wanneer Meester Olivier, minder naar de ingevingen der edelmoedigheid dan van het fanatisme luisterend, de vernederde stad toeroept: 'Damiate, die de christenen beroofdet, zwaar hebt gij geboet! Ongerekend de levenden, die onze krijgsgevangenen werden, stierven sedert den aanvang der belegering meer dan dertig duizend uwer mannen en vrouwen, zonder zwaard of vuur getroffen door den Heer, die uwe walgelijke onreinheid niet langer verdragen wilde.'³

Dit sterfte-cijfer ziet waarschijnlijk op eene pest, die

1 Historia Dam. c. 17.

2 Historia Dam., c. 31.

3 Historia Dam., c. 18.

ook in het kamp der christenen vele slagtoffers eischte en door scheurbuik verergerd werd.

Het pleit zeer voor Olivier van Keulen's naauwkeurigheid en waarheidsliefde, dat de oude arabische geschiedschrijvers, welke, bij het samenstellen van zijn hoofdstuk over het beleg van Damiate, Ahmed al-Makrizi raadpleegde, slechts omtrent één punt van onzen landgenoot afwijken. Ook zij dragen kennis van die pest, en bevestigen, naar de berigten van ooggetuigen, hetgeen Olivier bovendien van het woeden van een hongersnood onder de belegerden verhaalt: 'dat overal op de straten lijken lagen, en zelfs de huizen en de bedden vol dooden gevonden werden.' Een zegsman van Makrizi, de emir Aboe Beker, wist uit den mond zijner eigen zuster dat in den laatsten tijd van het beleg de nood tot het hoogste gestegen was. Er moesten twintigduizend militairen gevoed worden, doch er was geen meel genoeg om brood voor hen te bakken. Kippe-eijeren werden met goud betaald. Eén geslagte koe bragt tachtig goudstukken op. Het doen begraven van een doode kostte veertig goud-, een zak water veertig zilverstukken. Voor een pond suiker werden ten slotte honderdveertig goudstukken geboden. De zuster van den emir, die buiten woonde, niet ver van de rivier, bedacht eene door de kruisvaarders weldra ontdekte en verijdelde list, om den nood harer vrienden in de stad eenigzins te gemoet te komen. Met korte tusschenpoozen deed zij telkens een kameel slagten en uithalen, den buik van het dier met gevogelte, groenten, en vruchten vullen, de huid digt naaijen, en het schijnbare kreng in den Nijl werpen. Doch wat

beteekenden die kleine voorraden, waar zoo velen verkwikking behoefden?¹

De eenige tegenstrijdigheid der arabische en der nederlandsche berigten is, dat volgens Makrizi's bronnen, bij het binnenrukken der kruisvaarders een schromelijk bloedbad is aangerigt, en de overwinnaars zich aan allerlei uitpattingen hebben schuldig gemaakt.² Dit laatste kan schijnen bevestigd te worden door hetgeen de italiaansche kronijkschrijver Marino Sanuto boekte ten jare 1306, dat Franciscus van Assisi indertijd Damiate en het leger der zegevierende kruisvaarders verliet, omdat hij van zooveel 'doodslag, ontucht, en diefstal' niet langer getuige wilde zijn.³ Doch Sanuto was geen tijdgenoot; ook volgens hem was voor het overige de intogt betrekkelijk onbloedig; en welligt heeft Makrizi door hartstogt zich laten vervoeren, de zaken onder een voor de christenen nadeeliger licht te brengen dan hij gedaan zou hebben, indien ook hij een christen geweest was.

Voor de kennis van den waren aard der nederlandsche kruisvaarders van 1217 in het bijzonder, zijn vergelijkenderwijs belangrijk de inlichtingen van den ongenoemden korrespondent van abt Emo, van wien wij weten dat hij bij de togtgezellen van Meester Olivier zich aangesloten heeft. Hij behoorde tot de zuiver nederlandsche afdeeling der vloot, en volgde het gedeelte der bemanning dat op de heenreis niet te Lissabon wilde

1 Ahmed al-Makrizi (1360-1442), bij Hamaker, bladz. 32, 108, noot 58.

2 Bij Hamaker, bladz. 108, noot 59.

3 In Bongars' *Gesta Dei per Francos*, 1611, 2^{de} deel.

achterblijven, maar voor eigen rekening doorvaren.¹

Wij leeren deze mannen en vrouwen (van elders blijkt dat er ook kinderen aan boord waren) kennen als wakkere zeelieden, niet vervaard voor een noordwester, geoefender dan de duitsche bondgenooten. Zij weten te bewerken dat hun graaf Willem, aanvankelijk slechts opperbevelhebber der troepen, na een storm ook tot hoofdaanvoerder der vloot gekozen wordt. Er was in dien tijd heel wat praktijk en een gestel van ijzer noodig, om met twee- à driehonderd betrekkelijke notedoppen, eigenlijk slechts op de kustvaart berekend², ondanks de belemmering van ingescheepte paarden, als ballast medegevoerd belegeringstuig, ongezeggelijke ridders, veeleischende soldaten, vrijwilligers van achter den ploeg, uit de monden van de Lauwers of de Maas naar Palestina te zeilen. Het geloof is een magtige hefboom; een werktuig dat bij het vertrek en bij de aankomst somtijds wonderen verrigt, maar weinig diensten bewijst onderweg. Bij deze kruisvaarders van het Noorden vergeleken, hadden de Venetianen van 1204, die Boudewijn van Vlaanderen en het leger van den markies van Montferrat uit de Adriatische Zee naar Konstantinopel overbragten, het gemakkelijk.

De onbekendheid der Nederlanders met de voorschriften en de voordeelen der krijgstucht, is niet minder opmerkelijk dan hunne koenheid. Hun graaf Willem erkennen zij slechts zoolang voor hun gebieders, als dit met hunne eigen inzichten strookt. Men verneemt niet dat de graaf pogingen heeft aangewend, hen te

1 Kronijk van Emo, op het jaar 1217.

2 De Jonge, Nederlandsch Zeewezen, I 11-18.

Lissabon bij zich en onder zijne bevelen te houden. Hij wist vermoedelijk dat het niet gebaat zou hebben. Op de onbeschaamdste wijze, doch zonder zich daarvan bewust te zijn, zeggen zij hem daarginds de dienst op; kwanswijs omdat zij regtstreeks naar het Heilige Graf willen. Ten gerieve van den koning van Portugal laten zij den graaf met de anderen een ondankbaar fort belegeren, den Portugezen door de ongeloovigen ontweldigd, waar misschien lauweren te plukken vallen, doch niet de gouden lauweren van welke zij droomen. Zij gunnen hem het voorregt, wanneer de vesting door hem heroverd zal zijn, den muzelmanschen emir en zijne adjudanten tot het christendom te bekeeren, en in een brief aan paus Honorius uit te weiden over de doopplegtigheid.¹ Wat hen betreft, zij gaan liever aan de zuidkust een paar welvarende muzelmansche steden plunderen.

Deze geïmproviseerde nederlandsche kruis- en zeevaarders van 1217 zijn reeds watergeuzen in den dop; stamvaders van het geslacht, onder hetwelk Groote Pier en de admiralen van den Zwijger eenmaal hunne beste, wreedste, en hebzuchtigste matrozen werven zullen. Tot wederziens! roepen zij graaf Willem toe; stevenen, zonder erkend aanvoerder, naar de Straat van Gibraltar; en zullen eerlang met welgevallen het Middellandsche blaauw begroeten.

Een storm slaat 's nachts hunne schepen uit elkander; en wanneer in den morgenstond de vijftig koggen weder voltallig zijn, dan werpen zij het anker voor

¹ Korrespondent van Emo. - Oorkondenboek van Holland en Zeeland, N^o. 262, 263.

eene plaats wier mohammedaansche naam, Hairin, in hunne oogen met eene vogelvrijverklaring gelijkstaat. Mag men hen gelooven, dan heette de stad voorheen Santa Maria, en werd zij door de muzelmannen weleer op de christenen veroverd. Zij landden; overrompelen de bezetting; en tegen den avond is Hairin hunne prooi. Dien geheelen nacht brengen zij met plunderen door. Ondanks den bewolkten hemel vertoont zich aan het uitspansel een beeld der Heilige Maagd, die met welgevallen schijnt neder te blikken op het tuchtigen der stad, eenmaal naar haar genoemd. 's Morgens steken zij Hairin in brand, en slepen een rijken buit naar boord. In den omtrek hebben zij zulk een schrik verspreid, dat geen mohammedaansche boer zich in zijne hofstede veilig acht.¹

De stoutste proef hunner woestheid gaven zij niet vele dagen daarna, bij het vernielen van Cadix. Een tusschentijds ondernomen strooptogt aan den wal (die, in de hitte van het rooven, door hunne eigen onachtzaamheid en de waakzaamheid van den vijand, hun bijna noodlottig zou geworden zijn, maar geëindigd was met eene beslissende overwinning) had bij de aankomst op Cadix' reede hen in *high spirits* gebragt.

Was het eene teleurstelling dat het vooruitgesneld gerucht van hun naderen geheel de bevolking de wijk had doen nemen naar een naburig eiland, en zij de stad in eene woestijn verkeerd vonden? Zij ontvingen integendeel den humoristischen indruk dat het verlaten Cadix hen niet ongaarne eenig leven in

1 Korrespondent van Emo.

zijne eenzaamheid zag komen brengen. Tuinen troffen zij er aan, wingerden, plantsoenen van vije-, olijve- en appelboomen; kunstig versierde openbare gebouwen van uitgezochte grondstof. Er was eene moskee die schatten moest gekost hebben; zoo schoon van stijl dat hare beschrijving geen geloof, de beschrijver het einde van zijn verhaal niet vinden zou.

Ten einde op hun gemak alles te kunnen stukslaan en uitroeijen, rekten onze kruisvaarders gedurende ettelijke dagen hun verblijf. In de boogaarden en de tuinen kaptten zij, tot den laatsten boom, al het plantsoen. De moskee sloopten zij, en maakten haar met den grond gelijk. Een deel harer materialen bestond uit houtwerk, gebeeldhouwd en gekleurd: zij roofden de versierselen, en zaagden het hout aan blokjes, voor huiselijk gebruik. Alle tilbare have werd naar de schepen gevoerd; en toen zij ten laatste, het rooven zat, aftrokken, staken zij in de nog overeind gebleven huizen, opdat aan de verwoesting niets ontbreken zou, den rooden haan.¹

Het meest treft ons in dit verhaal, aan den eenen kant de belangstelling in sommige werken der arabische kunst, aan den anderen de koelbloedigheid en het zelfbehagen der vernielzucht. Het nog voorhanden steenen frontispice van 1143, afkomstig van de onaanzienlijke hoofddeur der egmonder abdij-kerk, bewijst dat in Nederland-zelf de beeldende kunst toen nog geen toonbaren arbeid wist voort te brengen. Eerbiedwaardig als reliek, belangwekkend als dagteekening, is de

1 Korrespondent van Emo.

egmonder Heilige Petrus in alle andere opzigten eene karikatuur. Byzantijsche bastaardkunst, tastend en mistastend nagebootst door een onbevoegde.¹

Blijkens de grafzerken en de zegels uit den tijd van graaf Willem I was te onzent, nog drie vierden eener eeuw later, de kunst enkel nijverheid. En welke nijverheid! De menschelijke gedaanten der zerken zijn egyptische mummien gelijk, maar doen geen egyptische diepzinnigheid vermoeden. De paarden der zegels, hunne berijders of berijderessen, zijn paarden en ruiters van biesjesdeeg.² Nationale handschriften uit dit tijdvak, met nationale teekeningen, vindt men niet vermeld. Uit niets volgt dat sedert 977, vermoedelijke dagteekening der twee 'egmonder' miniatures, de kunst in Nederland vorderingen gemaakt of een begin genomen heeft.³

Onze kruisvarende christenen van 1217 beseffen half en half, hoe ver hunne landgenooten en medegeloovigen te dien aanzien bij de mohammedanen achterstaan. Aan geen andere bonwkunstige vormen gewoon dan de lompe of armoedige der abdijen Bloemhof en Rozeveld, vervult hen de moorsche architectuur met eene bewondering die zij onder woorden zouden willen bren-

1 Afbeeldingen van den steen bij Van Wyn, Huiszittend Leeven, I 442, 534. - Bij Hofdijk, Ons Voorgeslacht, 1859-1864, III 163.

2 Afbeeldingen van zegels uit dit tijdvak bij Kluit, Historia Critica, 1784. - Zegel van 1190, in het stadsarchief te Zutphen. - Zerk van gravin Aleid, moeder van Ada, in de Dietsche Warande. - Vereenigde zerk van Lodewijk en Ada van Loon, in de borch-loonsche plaatsbeschrijvingen.

3 Facsimilé van het eene, in kleuren, bij Van Wyn, II 377; van het andere, in omtrek, bij Vosmaer, Over Kunst, 1882, bladz. 55. vgg. Nederlandsche oorsprong van beiden onzeker.

gen. Doch zij zijn nog te zeer boschjesmannen van het Noorden om te kunnen eerbiedigen hetgeen zij niet begrijpen. Hun christendom en hun rassehaat doen hen in de kunstgewrochten der mohammedanen werken van den Booze zien; en hunne begeerlijkheid vindt bij dat inzicht te veel profijt, dan dat zij het gemakkelijk zouden loslaten. Zelfs geen poging wordt in dien zin door hen aangewend; aan geen goede opwelling tijd gelaten. Hoe meer zij aan gruis te slaan, te kappen en te kapen vinden, des te vromer vereerders der Maagd Maria gevoelen zij zich. Zelfen boeren, zien zij Satan lagchen als een boer met kiespijn, wanneer zij, boven het in vlammen opgaand bindtwerk zijner synagoge, hun pekeltvleesch bereiden.

XI [Byzantijsche berigten. Nicéas]

Voor de geletterde, verwijfde, onstrijdhaftige 'Romeinen van het Oosten', gelijk de grieksche christenen zichzelven noemden, - lieden met vele en groote ondeugden, maar geen gulzigaards, - waren de grove spijzen en de vraatzucht der kruisvaarders voorwerpen van verwondering.

Nicéas van Konstantinopel, die, wanneer het geldt de lafhartigheid zijner landgenooten, hunne hebzucht, hunne trouweloosheid of hunne wreedheid te berispen, hen niet spaart; die bovenal de onversaagdheid en de hoogere militaire bekwaamheden der kruisvaarders bewondert; ziet niettemin in dezen slechts barbaren. Het

bevreemdt hem niet het meest dat zij na het plunderen der schoone stad aan den Bosporus geheele dagen aan tafel zitten, maar dat er zoovelen onder hen gevonden worden die de levantijnsche lekkernijen schijnen te versmaden. 'Naar het gebruik van hun land aten dezen niets dan gekookt rundvleesch, gezouten spek met knoflook, en gewreven boonen, overgoten met eene sterkgekruide saus.'¹

Aan hun uitwendig voorkomen ontbreekt in zijne schatting de achtbaarheid; zelfs bij de geestelijken. Het ergert hem dat de patriarch van Venetie in de straten van Konstantinopel zich vertoont gelijk hij doet: 'in een gewaad zoo sluitend, dat het hem aan het lijf geplakt scheen; te naauwernood met een weinig ruimte aan de polsen en over de borst; de kin zoo zorgvuldig geschoren, dat hij een baardeloze knaap geleek.'²

Wanneer de Ouden, filosofeert of fantaseert Nicéas, een beslissenden veldslag gewonnen hadden, dan waren zij de onstandvastigheid van het ondermaansche indachtig, en vermeden den haat tusschen volk en volk te bestendigen. Zij vervaardigden geen andere trofeën dan van hout, opdat de tijd ze des te sneller zou doen vergaan. 'Maar de barbaren, van welke God zich als een werktuig bediend heeft om onze misdaden te straffen, hebben tot vereeuwiging *hunner* zegepralen duurzamer trofeën uitgedacht: in puin verkeerde steden en te gronde gerigte provinciën.'³

1 Nicéas, Byzantijnsche Geschiedenissen, afdeeling Urbs Capta, c. 5. Uitgaaf van Bekker, Bonn 1835, bladz. 786 vg.

2 Nicéas, Urbs Capta, c. 12. Bij Bekker, bladz. 824.

3 C. 15. Bij Bekker, bladz. 838 vg.

Nicéas beschouwt de eeuw der kruistogten als eene eeuw van soldaten-heerschappij, en ziet in de graven en baronnen van het Westen bovenal militairen; bovenal 'lieden die de dapperheid tot eene afzonderlijke deugd verheven hebben, en niet verdragen kunnen dat anderen hun die betwisten'; lieden 'zonder kennis aan de Bevalligheden of de Muzen, onbeschaafd, lomp, alleen voortgedreven door hartstogten.'¹

Met walging woont hij te Konstantinopel hunne vastenavond-kluchten bij, wanneer zij, gekostumeerde en zinnebeeldige optogten houdend, de hoofden hunner paarden met grieksche spotkapsels versieren, en zelve, in grieksche spotgewaden gestoken, flesschen inkt ten toon dragen, inktkokers, rollen perkament, parodien van den volksaard der Byzantijnen, in wie zij hunnerzijds slechts letterblokkers en pennelikkers zien. Zelfs wanneer zij schertsen voor een keer, vindt hij, dan verloochenen de kruisvaarders hunne ruwheid niet.²

Aan hunne vroomheid gelooft hij niet; en hoe zou hij? Met eigen oogen heeft hij aanschouwd welke heiligschennis, door deze zich noemende keurbende der christenheid, in zijne dierbare Sint Sofiakerk gepleegd is. De gewijde beelden hebben zij stukgeslagen, de relieken der martelaren in de goot geworpen, de altaar-kelken van hunne juweelen beroofd, de offerschalen als bierkroezen gebezigd, het lot geworpen over den mantel, Jezus Christus van de schouderen gescheurd. Op paarden en muildieren hebben zij in het voorportaal der kerk de gestolen goud- en zilverwerken getast;

1 Nicéas, *Urbs Capta*, c. 7. Bij Bekker, bladz. 791.

2 C. 5. Bij Bekker, bladz. 786.

toen de gladheid van den marmeren vloer de dieren deed storten, met degenstooten dezen tot opstaan gepord; door hun bloed en hunne uitwerpselen het heiligdom verontreinigd. De nonnen in de kloosters zijn door hen niet ontzien. Zij hebben gedoogd dat van den kansel van Sint Sofia eene straatmeid ontuchtige liederen zong, en zij een dans uitvoerde in de kerk!¹

XII [Byzantijsche berigten. Anna Komnéna. Kritiek der kruistogten]

Nicéas heeft de kruisvaarders van eene ongunstiger zijde leeren kennen dan prinses Anna Komnéna, in wier dagen zij den konstantinopolitaanschen troon nog veroveren moesten en zich slechts aanmeldden als doortrekkende broeders uit de verte, hulpbehoevende bondgenooten. Wat evenwel het karakter der westersche vorsten en ridders betreft, - wier legerscharen door het nederstrijken van sprinkhaanzwermen werden aangekondigd en zelve zulk een zwerm geleken, - het beeld is van de prinses, - verschillen hare anekdoten niet wezenlijk van die, welke wij bij den voortzetter van haar boek aantreffen.

Met het welgevallen van een auteur die na jaren eene oude schuld afdoet, schildert zij de ingekankerde hebzucht van Behemond van Tarente, jongeren zoon uit een normandisch-siciliaansch vorstenhuis, die volgens haar met de onzuiverste bijoorlogmerken zich aansloot bij Godfried van Bouillon.

¹ Nicéas, Leven van Murzúflus. c. 3. Bij Bekker, bladz. 757-759.

Haar vader, die Behemond doorzag, liet dezen, toen hij te Konstantinopel den keizer van het Oosten kwanswijs als leenheer was komen erkennen, voeren in een vertrek dat op zijn last tijdelijk in eene schatkamer herschapen was. De overvloed der kostbare stoffen en gewaden was zoo groot; het vaatwerk van goud en zilver, de ingelegde meubelen, besloegen zoo veel plaats; dat men er te naauwernood zich roeren kon.

Het eerste woord van den verbijsterden kruisvaarder, toen een kamerheer de deur ontsloot en onverwachts hem bij al die fraaijgheden bragt, was het woord van een schooijer en condottiere: 'Ware zulk een fortuin mijn erfdeel geweest, ik zou mij meester hebben gemaakt van een uitgestrekt land!' Wanneer de adjudant te verstaan geeft dat de keizer hem verzoekt zich als eigenaar te beschouwen, dan overstelpt hem zulk een gevoel van blijdschap, dat hij in de eenzaamheid zich van zijne ontroering moet gaan herstellen. Men komt, en draagt den geheelen voorraad naar zijn eigen vertrek in het paleis. Nu schaamt hij zich, en wijst af. - 'Hoe kan de keizer mij zóó willen vernederen?' vraagt hij. - 'Men brenge', beveelt keizer Alexis, die zijn volkje kent, 'men brenge deze kleinigheden aan haar regtmatigen bezitter terug.' De kruisvaarder, veranderlijk en grijpgraag als een poliep, neemt ten slotte alles aan.¹

Prinses Anna, toen dit voorviel nog een jong meisje, haatte Behemond persoonlijk en verdacht hem een aanslag tegen haar vaders rijk in den zin te hebben.

1 Anna Komnéná, Alexias, X, 11. Uitgaaf van Reifferscheid, Bonn 1878, bladz. 63, 64.

Dit kan oorzaak zijn geweest dat onvriendelijkheid op later leeftijd, onder het zamenstellen van haar werk, hare pen bestuurd heeft. Doch hare schildering der beligchaamde inhaligheid heeft geheel het voorkomen van een goed portret.

Aan dezelfde fijne vrouweslacht danken wij de vertelling van den onopgevoeden westerschen graaf of baron, die bij gelegenheid eener audientie te Konstantinopel, in de troonzaal, met de meeste vrijpostigheid zich in 's keizers zetel vlijde. Boudewijn van Bouillon, de broeder van Godfried, beschaamd over deze slechte manieren, trad op hem toe en beet hem in het oor: 'Die plaats betaamt u niet. De keizer van het Oosten staat nooit zijn zetel af. Wij moeten in dit vreemde land ons naar zijne gebruiken schikken.' De kruisvaarder rees op, doch mompelde in zijne moedertaal: 'Er een stoel op na te houden voor zich alleen, en zooveel dappere officieren tot staan te verpligten!'

'Mijn vader,' laat prinses Anna volgen, 'kon niet verstaan wat de vreemdeling zeide; hij vroeg het den tolk. Zijne meening over het gezegde liet hij de andere kruisvaarders niet blijken, maar vergat het gesprokene nooit.'¹

Karakteristiek is ook de voorstelling die prinses Anna ons van de priesters onder de kruisvaarders geeft. Olivier van Keulen, weten wij, was meer artillerist dan sabreur; en het is niet bij voorkeur onder de trekken van den vechtersbaas uit Anna Komnénas

1 Alexias, X, 10. Bij Reifferscheid, bladz. 58, 59.

dagen dat wij den Coloniensis Scolasticus van 1217 ons hebben voor te stellen. Evenmin misschien de andere nederlandsche priesters die het plunderen van Cadix en Santa Maria toejuichten. In zulke gevallen echter gaat gelijk vóór eigen.

Het volgende betreft de overkomst van sommige italiaansche en zuid-fransche vorsten, die met hunne schepen aan den kruistogt van 1096 zouden deelnemen. Daar keizer Alexis die heeren maar half vertrouwde, had hij sommige officieren der byzantijsche vloot last gegeven hen voorzigtigheidshalve te gemoet te varen, om zich van hunne plannen te vergewissen; en zoo gebeurde het dat een groot schip, met een graaf van Provence en eene afdeeling kruisvaarders aan boord, slaags geraakte met eenige kleinere grieksche vaartuigen, over welke de jonge marine-officier Marianus het bevel voerde.

Die strijd was een misverstand. Doch de aanvoerders der christenen van het Westen waren trotsche edelen, die de christenen van het Oosten (welligt ook bedroog hen de afstand, en zagen zij dezen voor muzelmannen aan) als eene *nation éteinte* beschouwden. Zoodra was niet de luitenant Marianus op den graaf van Provence komen aanzeilen, of er snorde een pijl die hem zijn helm afschoot. Dit was eene kwaadaardige voetboogschicht: een wapen dat de Grieken toen nog niet kenden. De luitenant schoot terug, zoo goed hij kon, en trof den graaf in de zijde; hetgeen een priester, die met twaalf andere kruisvaarders 's graven lijfwacht vormde, scheen aan te merken als eene persoonlijke belediging.

Hier volgt bij de prinses eene uitweiding over het geheel verschillend karakter der christenpriesters van het Oosten (volgens haar allegedader mannen des vredes, niet minder zachtmoedig dan Aäron, Mozes, of Christus) en hunne westersche ambtgenooten, die zij barbaren noemt, even naijverig op hun zwaardregt als op den roem hunner priesterlijke bediening.

De priester, met wien Marianus het te kwaad kreeg, droeg een misgewaad, en daarover een bandelier, waaraan een welgevulde pijlkoker. Driemaal stortten al zijne makkers op het dek, getroffen door Marianus en de zijnen; alleen hijzelf bleef op de been, ofschoon niet ongedeerd, want hij zat vol bloedvlekken.

Eindelijk slaagt de grieksche luitenant er in, de kruisvaarders te doen begrijpen dat zij vooralsnog niet met mohammedanen te doen hadden; en er wordt een wapenstilstand gesloten. Ook had het schip van den graaf van Provence nogal geleden.

Alleen de priester weet niet van uitscheiden. Sedert het verschieten van zijn laatsten pijl heeft hij eene roeispaan gegrepen, en teistert schedels met het werktuig dat voor het slaan van golven vervaardigd werd. Wanneer de riem heeft uitgediend, of verbrijzeld is, dan ziet hij een zwaren steen liggen, en slingert dien met zooveel kracht dat Marianus er door omvergeworpen en Marianus' schild verbrijzeld wordt. De luitenant vliegt op en brengt den onverbeterlijke drie wonden toe; maar het arsenaal van den priester is niet uitgeput. Bij gebrek aan nog meer steenen valt hij op een zak scheepsbeschuiten aan, en keilt dit ongewijde brood zijn vijand naar het hoofd.

Dit gevecht had plaats tegen het stille en schoone einde van een Sint Nikolaasdag, wanneer in December, aan de kusten der Middellandsche Zee, en aan de oevers harer eilanden, de winternachten zomer-avonddroomen gelijken. De graaf van Provence had zoo beslist de nederlaag geleden, dat hij welstaanshalve zich overgeven moest; en Marianus deed hem zijn schip naar den niet ver verwijderden wal sturen. De gewonde priester werd aan land gebracht, en voelde dat hij ging sterven. - 'Waar is de grieksche luitenant?' vroeg hij, en duidde den omstanders Marianus' uniform en wapenrusting uit.

Terwijl de anderen Marianus liepen zoeken, liet de misbedienaar uit zijne kooi (aan boord) zich eene vaas van edel metaal brengen, ter waarde van wel honderddertig goudstukken. - 'Neem dit als een gedachtenis van mij aan,' zeide hij, den toegesnelden luitenant keer op keer met warmte omhelzend; 'hadden wij zoowel aan den vasten wal als op het dek gevochten, menigeen der uwen zou het niet naverteld hebben.'

Met blies hij den adem uit¹.

XIII [Maerlant's 'Van den lande van Oversee.' Prediking van Bernard van Clairvaux]

Naar echte bescheiden, waaronder vaderlandsche, heb ik in de voorgaande bladzijden beproefd een beeld van Olivier van Keulen's leeftijd te ontwerpen, bij

¹ Alesias, X, 8. Bij Reifferscheid, bladz. 40-46.

voorkeur van de wereldsche zijde. Eer wij van dit tijdvak scheiden, nog een woord over de hooger en edeler drijfveren, door welke de kruisvaartpredikers, en de besten onder hunne geloovigen, in beweging zijn gebragt.

Uit de laatste jaren der 13^{de} eeuw, wanneer door het verlies van Ptolemaïs in 1291 de levantijnsche heerschappij der christenen, allengs wankeler geworden, den genadeslag bekomen heeft, bezit de nederlandsche letterkunde een dichtstuk dat het tijdperk der kruistogten als afsluit.

Wel wordt in die verzen de christenheid aangespoord, op nieuw het zwaard te trekken en nogmaals het Heilige Graf te gaan veroveren; maar de grijsaard die daartoe opwekt is een afgeleefd kamergeleerde, en men hoort de echo van zijn lied wegsterven te midden der algemeene stilte. De harten kloppen niet langer voor het denkbeeld, dat nu reeds gedurende tweehonderd jaren dienst heeft gedaan. Kruisvaartpredikers prediken in het vervolg voor doove ooren. Maerlant's strofen *Van den Lande van Oversee*, bedoeld als een krijgszang, moeten den tijdgenooten als een verouderd wiegelied geklonken hebben, en maken op ons den indruk eener litanie, onderdeel eener lijdienst¹.

De expeditie van 1096, onder Godfried van Bouillon, is bij Maerlant eene godsdienstige en ridderlijke legende geworden. De tijd heeft al de doornen en distelen der kruistogten, de staatkunde, de hebzucht, de dweep-

1 Eelco Verwijs, Maerlant's strophische gedichten, 1880, bladz. 124-131. - Maerlant en de kruistochten, bij J. Te Winkel, Maerlant's Werken, 1877, bladz. 128 vgg.

zucht, in den grond geploegd. In het geheugen der nakomelingschap is alleen de herinnering van een smetteloozen oogst van lauweren overgebleven. Al de eerste kruisvaarders zijn paladijnen der Heilige Maagd geweest. Over den roof van Konstantinopel, door de Latijnen, wordt gezwezen. De landingen in Spanje en aan de noordkust van Afrika, in de werkelijkheid verdedigbaar geweest uit een krijgskundig oogpunt, als afleidingen tot bezighouden of verzwakken van den vijand, hebben in den spiegel, dien Maerlant de gebeurtenissen voorhoudt, tot niets gediend dan om de zakken of de buiken van ontaarde christenen te vullen. Keer op keer zijn die naam-christenen, jammert hij, in plaats van regtstreeks naar Jeruzalem door te trekken, zich gaan vetmesten in Egypte, het land der voorvaderlijk israëlitische vleeschpotten¹. En gawe God dat men, nu ook het laatste bolwerk in 's vijands handen gevallen is, hen bewegen kon voor het minst naar Egypte terug te keeren! Doch zij blijven liever te huis. De afstammelingen der alle ontberingen trotserende kruisvaarders van weleer zijn in een verwijfd en verlekkerd geslacht ontaard, zuigend aan de honigraten der weelde. De vaderen hadden zich ten strijde gegord en het bloedroode schild van Jezus' zoendood aanvaard; de onverschillige zoenen laten te Ptolemaïs het heilige kruis straffeloos door de straten sleuren, de christelijke jonkvrouwen en pleegzusters bezoedelen door onreine muzelmannen, de geloovigen dood-

1 Maerlant, Ene disputacie van onser Vrouwen en van den heiligen Cruce, vs. 335 vgg., bij Verwijs, bladz. 91. - Melis Stoke, Rijmkronijk, II vs. 815-824.

martelen. Wat deert het hun dat van de christen-priesters daarginds, de eenen als hoenders aan het spit gestoken, de anderen geroosterd worden als speenvarkens? Hunne voorname liefhebberij is tegenwoordig de valkejagt, en zij hebben wel wat anders te doen dan naar de klaagliederen der kerk te luisteren¹.

Dit is de toon waarop middelmatige dichters verloren idealen plegen te bezingen. Zij wijten de menschen hetgeen aan de omstandigheden ligt; hetgeen aanvaard wil worden als eene beproeving, hoe smartelijk ook, omdat men zelfs zijn best niet zou kunnen doen het te verhelpen, zonder nog grooter onheilen te stichten. Met het volste regt weigerde Joinville, hoewel een vroom christen, een getrouw leenman, en een eerbiedig onderdaan, reeds dertig jaren vóór Maerlant's lied, de tweede kruisvaart van den Heiligen Lodewijk mede te maken. Het vereerde Joinville's hart niet minder dan zijn hoofd, de bevolking zijner eigen fransche provincie, om het najagen van een wreed en onwezenlijk doel in den vreemde, niet andermaal ten prooi te willen laten aan wanbestuur en verwildering².

Het vechten tegen de mohammedanen, in Syrie, in Egypte, in Spanje, was monnikewerk in den eigenlijken en ongunstigen zin des woords. Europa zag in de laatste jaren der 18^{de} eeuw den generaal Bonaparte een egyptischen veldtog ondernemen. Even heldhaftig waren, zoo men wil, maar ook even fantastisch, even

1 Van den Lande van Oversee, vs. 77-87, vs. 222-224. Bij Verwijs, bladz. 126, 131. M. de Vries bij Verwijs, bladz. 188 vg. - Leven van Nicolas de Hanapes, Hist. Litt. de la France, XX 51-78.

2 Histoire de Saint Louis, ch. 144, § 735.

doelloos en magteloos in hare koenheid, van het einde der 11^{de} tot het einde der 13^{de} eeuw, de militaire en niet-militaire expeditien der europesche christenen tot verovering van het Heilige Land.

Uit de verte maken die ondernemingen in de eerste plaats op ons den indruk (den onaangename indruk) eene godsdienstige epidemie geweest te zijn. De eerste benden kruisvaarders weten wij naauwlijks te onderscheiden van de eerste middeneeuwsche flagellanten¹. De volken van het Westen schijnen eensklaps aangegrepen door eene besmettelijke soort van waanzin, die, de eenen over de lijken der anderen, hen naar het Oosten doet tuimelen². De stroom is onwederstaanbaar. Alles wat de pausen; die hem niet gekeerd maar evenmin ontketend, hem slechts gebruikt hebben; al wat zij doen kunnen is, hem zekere bedding aan te wijzen en hem op zeker doel te rigten.

Komt in die onverklaarbare volksverhuizing, door het optreden van militaire in plaats van kerkelijke aanvoerders, later een weinig orde, dan zien wij den toestand beheerscht worden door de persoonlijke eeren veroveringszucht van europesche miniatuurvorsten of koningszonen zonder erfdeel, middeneeuwsche Maximiliaans van Mexiko, die bij de kruistogten zich aansluiten om voor zichzelf in het Oosten een troon te gaan veroveren en eene eigen dynastie te stichten³.

¹ Friedrich von Hellwald, Culturgeschichte, 1877, 2^{de} druk, II 246.

² Voltaire, Essai sur les mœurs, ch. 53-61. Uitgaaf van 1878, I 435 vgg.

³ Godfried van Bouillon, Behemond van Tarente, de Montferrats, de Lusignans, Boudewijn van Vlaanderen. - De laatste wordt (1206) door Jan van Bulgarije op dezelfde wijze om het leven gebracht, als Maximiliaan in 1867 door Juarez, en erger dan gefusilleerd. Nicéas, Urbs Capta, c. 16, bij Bekker, bladz. 847 vg.

Daarna treedt de handelsstaatkunde der zeevarende italiaansche republieken op den voorgrond, en schijnen al de baten der in naam des Kruises aangevangen veroveringstogten de Genuezen en de Venetianen toe te vloeijen¹. De pausen beproeven te vergeefs, de Venetianen tot het volgen eener christelijke staatkunde te dwingen. Te vergeefs brandmerkt Innocentius III het plunderen van Konstantinopel. De Heilige Stoel zelf wordt door de gebeurtenissen overvleugeld².

Op den bodem echter van dit alles lag, om met die dolle drift en die bijoogmerken eerlang dooreengemengd te worden, de beste aandoening voor welke de volken van Europa in den loop der eeuwen vatbaar gebleken waren. Krachtiger drijfveer nog dan zelfs de geprikkelde militaire fierheid, die in een strijd van ras tegen ras niet voor een krijgshaftig tegenstander wilde onderdoen, was de liefde voor het heiligdom des geloofs.

Reeds de strijd van Karel Martel en Karel den Groote tegen de mohammedanen van Spanje, die in het *Roelandslied* verheerlijkt wordt, had in een tijd toen nog niemand aan kruisvaren dacht, het karakter van een godsdienstoorlog gedragen. Het gold de vraag wie van beiden voortaan in Europa de wet zou stellen, Mohammed of Christus; en een vast geloof in de onvergelykelijke voortreffelijkheid des christendoms had-

¹ Burckhardt, *Cultur der Renaissance in Italien*, 1877, 3^{de} druk, I 3 vgg., 60 vgg.

² Mas-Latrie, *Chypre sous les Lusignan*, 1852-1861, I, ch. 19, bladz. 499 vgg.

den alle kruisvaarders, ook de wereldlingen en de woestelingen onder hen, met elkander gemeen. De renegaten zelven maken geen uitzondering. Volmondig erkent de mohammedaan geworden christen, met wien Joinville in het kamp vóór Damiate zich onderhoudt, dat alleen de vrees, tot armoede en gebrek te zullen vervallen zoo hij naar Frankrijk terugkeerde, hem in Egypte en mohammedaan doet blijven. In zijn hart eerbiedigt hij nog steeds het christendom¹.

Op de overwinningen van Karel den Groote was een tijdperk gevolgd, waarin op niemands betere gevoelens een beroep gedaan werd. Zelfzuchtig woelden in Europa vorsten en volken om den voorrang. Duitschland erfde het keizerschap van Charlemagne, maar was niet magtig genoeg om tot alleenheerschappij te komen. De angelsaksische Harold moest zwichten voor Willem den Veroveraar, en de normandische vrijbuiters had een bondgenoot in den paus. Zelfs de betrekkelijke weldaad der scolastiek moest nog beginnen door te dringen tot de geesten.

Uit dien roes van eigenbaat en barbaarsheid deed de stem van Bernard van Clairvaux (1091-1153) de europesche volken opschrikken. De vrees voor de muzelmannen, ten onrechte overwonnen gewaand, werkte als eene paniek. Eensklaps herinnerden de menschen zich weder dat al hunne verwachtingen voor tijd en toekomst aan het vereeren van één te lang vergeten naam hingen. Hun haten van Mohammed had de weder ontwaakte liefde van Christus tot achtergrond.

1 Histoire de Saint Louis, ch. 77, §§ 394-396.

Wanneer bij geloovige evangeliebelijders dit gevoel eenmaal gewekt is, dan pleegt het zich te kleeden in beelden (meer dan in denkbeelden) die wij ook bij de kruisvaarders telkens terugvinden.

Men kan het niet beter omschrijven dan door het eergevoel te noemen. De eer der kruisvaarders is het te na, dat de plek gronds, waar de kribbe en het kruis van den God gestaan hebben, die uit liefde tot de menschen voor hen gestorven is, zich in de magt bevindt van onreine dienaren des Duivels. Niet alleen komt hun verstand tegen deze monsterachtige voorstelling op, maar zij beschouwen het feit als een smet op hun wapenschild; en hunne hoofdzorg is, die blaam uit te wisschen. Ondankbare honden zouden zij verdienen te heeten, vinden zij, zoo zij voor Hem die de wereld grenzeloos liefhad, en voor zijne zelfopoffering door blinde tijdgenooten met het deerniswaardigst uiteinde beloond werd, niet een weinig wederliefde toonden.

Bernard van Clairvaux' leerredenen, fransche en latijnsche, doen ons kennis maken met eene voorstelling van het christendom, die in deze kruisvaarders-opvatting volkomen past. Alles beweegt er zich om den persoon van den weerloozen, schuldeloozen Jezus, den voor allen toegankelijk geworden ongenaakbaren God, die de menschen is komen zoeken en zaligmaken.

'Heden,' luidt het in eene preek over de Wijzen uit het Oosten, 'heden zijn de drie koningen de Zon der gerechtigheid komen zoeken; den pasgeborene van wien geschreven staat: *Uit u, Bethlehem, zal voortkomen die een Heerscher zal zijn*. Zoo volgden zij de nieuwe ster, hunne leid-ster, en aanbaden den jongen

spruit der Maagd. Wat gaat u aan, mijneheeren de koningen, wat gaat u aan? Aanbidt gij een zuigend kind in eene armoedige woning, en gewonden in armoedige doeken? Is dit kind God? God woont in zijn heiligen tempel, en in den hemel, op zijn troon; en gijlieden zoekt hem in een armelijken stal, en op de knieën eener vrouw! Wat beteekent dit aanbieden van goud? Is hij dan koning? Waar is de koninklijke zaal, de troon, het hof, de hofstoet? Is een stal een paleis, een voederbak een troon, zijn Jozef en Maria eene hofhouding? Hoe komen wijzen zoo dwaas een kind te aanbidden, onaanzienlijk door zijn leeftijd, en door de armoede der zijnen?... Geliefde broeders, wel stond het te duchten dat zij aanstoot zouden nemen, of aan onvoegzame scherts gelooven, toen zij die lage lieden en die bittere armoede zagen. In plaats van naar de koningstad, waar zij den koning dachten te vinden, werden zij naar Bethlehem geleid, een gehucht; en beland in een stal vonden zij er een bakerkind, in schamele doeken gewikkeld. Toch ergerden zij zich aan niets van dit alles; ergerden zich geen oogenblik aan den stal; geen oogenblik aan de schamele doeken; geen oogenblik aan het kind-aan-de-borst; maar bogen de knie, huldigden het als hun Koning, en aanbadten het als hun God. Want die hen naar hier gevoerd had, was zelf hun onderwijzer geweest; en die van binnen, in hun hart, hen had voorgelicht, was dezelfde die door de ster boven hunne hoofden hun tot gids verstrekke'¹.

1 Sermoen van den Heiligen Bernard op Driekoningendag. - Lecoy de la Marche, La chaire française au moyen-âge, 1868. - Fransch kloostersermoen bij Karl Bartsch, vertaald. Chrestomathie de l'ancien français, Leipzig 1880, 4^{de} druk, bladz. 207 vgg. - Fransche en latijnsche uittreksels bij Gustave Merlet, I.

‘Mensch, wat vreest gij?’ wordt in eene kerstpreek gevraagd. ‘Waarom doet het naderen van den Heer u ontstellen? Hij komt de aarde niet oordeelen, maar behouden. Een gevallen engel heeft weleer u belezen, de koningskroon te rooven en op uwe slapen te drukken¹. Op de daad betrapt, was er *toen* voor u reden tot sidderen. Hoe zoudt gij *niet* gevloten zijn voor het aangezicht des Heeren? Misschien had zijne hand het vlamvend zwaard reeds gegrepen! Maar thans, nu gij in de ballingschap leeft, en het brood dat gij aan uw mond brengt gedrenkt is met uw zweet? Zie, er is op de aarde eene stem vernomen: de Koning van het heelal is in aantogt. Waar zoudt gij meenen, den ademtogt van zijn geest te kunnen mijden? In welke schuilplaats zijne tegenwoordigheid niet te ontmoeten? Verschuil u niet, sidder niet. Hij komt niet gewapend; het is niet om te straffen dat hij zoekt, maar om te verlossen; en hij is kind geworden, een zwijgend kind, opdat gij niet andermaal zoudt antwoorden: *Ik hoorde uwe stem, daarom verborg ik mij*. Wien zijn kreunen bestemd moge zijn te doen ontstellen, niet u. Zie hoe klein hij zich maakte; hoe zijne maagdelijke Moeder de tedere leden omwikkelde: en nog beeft gij van angst! Weet dat hij niet komt om u te verderven, maar te behouden; niet om u in

1 Toespeling op Genesis III. Zelfde opvatting als bij Milton, in *Paradise Lost*.

boeijen te slaan, maar u vrij te maken; want reeds heeft hij den strijd tegen uwe vijanden aanvaard. Bekleed met goddelijke mogendheid en goddelijke wijsheid, treedt hij de magtigen en de hoogmoedigen op den nek.¹

Eeuwen was het geleden dat groote kerkvaders voor het laatst op die aangrijpende wijze het christendom verkondigd hadden; zoo regtstreeks zich rigtend tot het geweten en het gevoel; met zulk eene praktische kennis van de wetten der verbeelding in de europesche menschewereld; zulk geniaal bespelen van het geheele klavier des gemoeds; zulk een uithalen beurtelings en weder inschuiven van al de registers, die in den diepsten hartgrond van eenmaal tot het christendom bekeerde volken, een nooit te vergeefs aangeslagen onzichtbaar kerkorgel vormen.

Wij eeren de kruisvaarders, gehoor te hebben gegeven aan zulk een beroep; en niet dit verwondert ons het meest dat de Heilige Bernard hen dronken heeft gemaakt, maar dat zij, een- en andermaal ontwaakt uit hunne bedwelming, den schoonen droom niet weder en altoos weder zijn gaan droomen. Het napleiten van Maerlant en de zijnen was eene verzoeking; en daarvoor niet te bezwijken eene nieuwe verdienste.

1 Sermoen van den Heiligen Bernard op Kerstdag. Uittreksel bij Gustave Merlet, I.

XIV [Olivier van Keulen en Joinville]

Hetzelfde lied van *Den Lande van Oversee*, dat als gelegenheidsvers aan een jaren te voren geladen pistool doet denken, welks kruid vochtig geworden is, bewijst als uitdrukking der gevoelens, welke in dat vroegere tijdperk de christenen beziel hebben, uitnemende diensten. De negentien strofen zijn als negentien nagalmen van één aandoenlijk thema: 'De liefde van Christus dringt ons!'

In Olivier van Keulen's *Kronijk van Damiate* komen uit den aard der zaak zulke regtstreeksche gemoeds-uitstortingën niet voor. Evenals zijn tijdgenoot, de ongenoemde korrespondent van Emo, is Meester Olivier een man van de daad geweest, een ooggetuige, een medehandeland persoon. Beiden schreven op de plaats zelve, zeventig jaren vóór Maerlant; en hun getuigenis werpt een naar evenredigheid beslissender gewigt in de schaal. De orde van gevoelens echter blijkt dezelfde te zijn.

Bij Olivier gaat met het gemoedelijke het praktische zamen. Dezelfde berigten, volgens welke door zijne prediking in Nederland een groot aantal mannen en vrouwen bewogen, zijn zich als vrijwilligers aan te melden (wel vijftig duizend, schrijft hij ergens, waaronder duizend ridders en acht duizend knapen¹; die berigten maken ook gewag van kollekten in de kerken.

1 Brief van Olivier bij Martène en Durand, *Amplissima Collectio*, 1724-1733, I 1115 vg.

Komt er te Damiate geld te kort voor de drijvende batterij, dan weet Olivier door zijne onderhoorigen het ontbrekende te doen opbrengen. Zijne verontwaardiging over het niet uitkeeren van kerkelijke tienden, als aandeel van het heiligdom in Damiate's buit, welt uit echt kruisvaardersgevoel. 'Een ieder heeft zijn deel bekomen,' toornst hij; 'geen oude vrouw is overgeslagen; geen tien- of twaalfjarige knaap; alleen Christus, die van den hemel de stad in hunne handen gaf, kreeg niets.'¹

Het gevoel, een godsdienstoorlog te helpen voeren, verlaat Olivier geen oogenblik. 'Damiate,' zegt hij, 'is zonder stormloopen in onze handen gevallen, opdat de overwinning aan niemand zou worden toegeschreven dan aan Gods zoon.'² De Duitschers en de Nederlanders waren talrijk genoeg om geheel alleen het artillerievlot tegen den vijand aan te voeren; doch bij hen had dit den hoogmoed kunnen voeden, bij de anderen afgunst wekken. Daarom werd de bemanning zamengesteld uit eene bloemlezing van alle bij het leger vertegenwoordigde nationaliteiten³. Vóór het gevaarte in beweging wordt gebragt, houdt men eene gemeenschappelijke godsdienstoefening. Terwijl het, geboegseerd door een zeilscheepje, de rivier opvaart, volgen Olivier en zijne medepriesters het uit de verte langs het strand, blootsvoets en onder het storten van gebeden⁴. Eén oogenblik schijnt het, alsof de bemanning erbarmelijk zal omkomen in de vlammen:

1 Historia Dam., c. 41.

2 Historia Dam., c. 17.

3 Historia Dam., c. 8.

4 Historia Dam., c. 9.

de vijand heeft met grieksch vuur den beweegbaren toren der christenen in brand geschoten. Al de ridders aan den wal, die in digte drommen het hagchelijk schouwspel gadeslaan, stijgen door ééNZelfde inspraak des gemoeds van het paard, werpen zich op de knieën, en bidden dat de ramp moge afgewend worden. Hun gebed werd verhoord, de vlammen gedoofd. *Extinxerunt ignem fidelium lacrymae*: de tranen der geloovigen bluschten het vuur!¹

Deze laatste trek zou een dichterlijker schrijver dan Meester Olivier niet tot oneer gedijd zijn. Op een afstand worden wij er door herinnerd aan de vele soortgelijke in Joinville's verhaal van den Damiate-togt van 1248; zoo althans het gemis der moedertaal te willen vergoeden, niet eene hopelooze onderneming is.

Joinville wil gelezen worden gelijk men Ibn-Haiyân en Nicéas leest, doch kan eischen dat men hem hetzelfde regt late wedervaren. Bovendien vloeijen de bladzijden waar hij slechts verteller, de verteller slechts man en edelman en boezemvriend van een koning is, bij hem over. In hem en in Villehardouin hebben de kruisvaarders van het Westen historieschrijvers gevonden, die, ofschoon hun proza nog in de windselen der geboorte ligt, Arabieren noch Grieken iets wezenlijks te benijden hebben.

Olivier van Keulen beschrijft vrij naauwkeurig eene ziekte waardoor vele zijner kruisvaarders werden aangetast, en tegen welke geen der geneesheeren, die het leger vergezelden, iets vermogt. In zoover de voeten

1 Historia Dam., c. 9.

en de beenen der lijdens overtoegen werden met eene onheilspellende zwarte kleur, deed zij aan pest of cholera denken. Doch behalve dat zij van doordringende pijn in die ledematen vergezeld ging, openbaarde zij zich ook door zwelling en versterf van het tandvleesch, zoodat de patiënten volstrekt buiten staat waren hunne spijzen te vermalen. Deze epidemie viel in de wintermaanden. Alleen die lijdens genazen, wier krachten voor het halen van het voorjaar toereikten. Door de warmte kwamen zij weder bij¹.

Vijfentwintig jaren later werd het leger van den Heiligen Lodewijk, bij hetwelk Joinville diende, door dezelfde ziekte geplaagd; en sommige gedeelten van Joinville's verslag stemmen bijna woordelijk met dat van Olivier van Keulen overeen. Ook hijzelf werd aangetast; en, toen hij naauwlijks aan de betere hand was, zijn kapelaan; doch deze in veel heviger graad dan hij.

'Bij mijne wonden in het gevecht van Vastenavond,' verhaalt Joinville, 'kreeg ik nog de *legerziekte*, pijn in den mond en in de beenen, vergezeld van eene dubbele derdendaagsche koorts, en zulk eene zware verkoudheid in het hoofd, dat mijne hersenen in pap verkeerd schenen. Zoo lag ik ziek tot Halfvasten, en om die reden plag mijn kapelaan de mis te komen lezen vóór mijn bed, in mijne tent; en hijzelf kreeg ook de ziekte. Dien dag las hij weêr; en toen hij de konsekratie zou gaan doen zag ik hem wit worden en wankelen. Ik had mijn kolder aan, maar geen kousen of schoenen; sprong

1 Historia Damiatina, c. 11.

van het bed, ving hem in mijne armen, en zeide dat hij met zijne konsekratie rustig voort zou gaan, want dat ik hem niet zou loslaten eer hij geëindigd had. Hij kwam weder bij, konsakreerde, en las tot het laatste woord zijne mis. Daarna (trouweloze muzelmannen, die hem krijgsgevangen gemaakt hadden, sloegen, in strijd met den wapenstilstand, weinige dagen later hem dood en wierpen zijn lijk in zee), daarna heeft hij haar niet weder gelezen: *ne oncques plus ne chanta*.¹

Men zou een geheel dichtstuk kunnen schrijven - *de Laatste Mis* - zonder er in te slagen het zinrijke en aandoenlijke dezer lijkrede in vijf woorden te evenaren. Dubbel treft zij in verband met een vorig hoofdstuk, waar men denzelfden priester die met blaauwe cholera-lippen de heilige liturgie ten einde bragt, zich als een onverschrokken militair gedragen en geheel alleen acht mohammedaansche officieren uit eene hinderlaag verdrijven ziet. Sedert dat wapenfeit was Jehan de Voyssei in zijne soort een vermaard man. Wanneer de kruisvaarders in het kamp hem voorbij zagen gaan, dan zeiden zij tot elkander: 'Daar gaat de kapelaan van sire de Joinville, de man der acht Saracenen: *vezci le prestre mon signour de Joinville, qui a les huit Sarrasins desconfiz*.'²

1 Histoire de Saint Louis, ch. 60, 65, §§ 299 vg., 329.

2 Histoire de Saint Louis, ch. 52, §§ 258-260.

XV [Villehardouin]

Het eigenaardige der kruistogten in hun bloeitijd is, dat zij een der schandelijkste misschien, en tegelijk een der schoonste hoofdstukken in de jaarboeken van het christendom vullen: eene idylle te midden van een bloedbad, een herderszang aangeheven in een platgetreden korenveld, tusschen twee geblakerde steden. Rangen en standen, alles is uitgewischt. Men is niet langer heer of knecht, priester of leek; men is bedevaartganger naar het Heilige Graf. Uit één droefheid putten allen de kracht één smaad te gaan delgen. Sedert den val van het romeinsche rijk had Europa zulk eene edele inspanning nog niet aanschouwd, met alle klassen der maatschappij tot deelgenooten, de kinderen niet uitgezonderd. Er is een verheven en benijdenswaardig oogenblik waarin een geheel werelddeel tot zichzelve zegt, uit liefde voor een onstoffelijk goed elk kwaad te willen verduren: oorlog, pest, hongersnood, een roemloozen dood in de golven, een smartelijken onder het mohammedaansch skalpeermes.

Zelfs Joinville niet, dunkt mij, vertegenwoordigt zoozeer te dien aanzien den idealen kruisvaarder als Villehardouin. Indien wij vergeten konden dat Villehardouin's boek *la Conquête de Constantinople* heet; die kortstondige verovering een van de vijf of zes groote ergernissen der wereldgeschiedenis geweest is; de schrijver geen enkele maal een woord van blaam of van opheldering voor zoovele wandaden overheeft; - zoodat hij, die in den veldtogt een der hoofdaanvoer

ders was, in de hoofdzaak alles schijnt goedgekeurd te hebben; - indien het mogelijk was dit te vergeten, dan zouden uit geen ander historiewerk de kruistogten naar voren treden bekleed met zooveel majesteit, of doordrongen van zooveel vroomheid.

Ziehier eenige trekken uit Villehardouin's verhaal der voorbereidende maatregelen, in Februarij 1201, voor den togt van 1204. De lengte van dit tijdsverloop, drie volle jaren, bevreemde ons niet. Kruistogten waren geen expeditien, waarmede men op een achtermiddag gereed kwam. Eerst in 1217 staken de nederlandsche geloovigen in zee, nadat Olivier van Keulen hen reeds in 1214 over hunne verplichtingen was komen onderhouden.

Villehardouin bedoelt te spreken over een naar Venetie afgevaardigd gezantschap, van hetwelk hij, maarschalk van den graaf van Champagne, na eene laatste bijeenkomst te Compiègne, deel uitmaakte, en dat van den doge Dandolo, hoogbejaard en blind, maar nog wakker en strijdlustig, de toezegging eener leverantie van schepen verkrijgen moest. Op welke woekerwinst de Venetianen rekenden, bij het zich verbinden daartoe; in welke mate de kruisvaarders hen al dan niet doorgrondde, al dan niet hunne dupe waren, - dit kommerciële en politieke laten wij rusten, en letten alleen op den adel der voorstelling:¹

'De zes gezanten hielden te zamen raad, en hunne overtuiging was dat zij te Venetie, gemakkelijker dan in eenige andere haven, het benoodigd aantal schepen

1 Conquête de Constantinople, §§ 14-28. Bij Natalis de Wailly, bladz. 11-19.

vinden zouden. Zij stegen dus te paard en maakten zooveel spoed, dat zij in de eerste week der Vasten er aankwamen.

'De doge van Venetie (hij heette Hendrik Dandolo, man van veel geest en veel gemoed) bewees hun groote eer. De andere Venetianen óók ontvingen hen met veel onderscheiding. De verwondering was algemeen, toen de gezanten de brieven hunner graven overlegden¹. Geloofsbrieven waren het; en de graven zeiden daarin zich gebonden te zullen achten door al hetgeen de zes gezanten, in welke een volkomen vertrouwen gesteld kon worden, namens hen verrigten zouden.

'De doge antwoordt: Heeren, uwe brieven heb ik gezien; ons blijkt daaruit dat uwe meesters mannen zijn, die in rang onmiddellijk op de koningen volgen, en zij verzekeren ons dat wij in uwe woorden vertrouwen kunnen stellen, en zij zelven alles wat door u verrigt zal worden, stipt zullen nakomen. Welaan, doet ons weten wat er van uwe dienst is.

'En de gezanten antwoordden: Sire, onze wensch is dat gij uw raad beleggen zult; en in tegenwoordigheid van uw raad zullen wij u met de opdracht onzer meesters bekend maken: morgen, indien het u behaagt. - En de doge antwoordde dat hij vier dagen uitstel vroeg, zijn raad dan bijeengekomen zou zijn, en zij hun verlangen zouden kunnen openbaren.

'Zij wachtten tot den vierden door hem bepaalden dag, begaven zich naar het paleis, rijk versierd en zeer

1 De zes gezanten waren afgevaardigd door drie graven: twee door Thiboud van Champagne, twee door Boudewijn van Vlaanderen en Henegouwen, twee door Lodewijk van Blois en Chartres.

fraai, vonden den doge en zijn raad in een vertrek, en legden hunne opdracht aldus bloot¹: Sire, wij zijn tot u gekomen in naam der hooge baronnen van Frankrijk, die het teeken des kruises hebben aangenomen om de smaadheid van Jezus Christus te wreken en, zoo God het wil, Jeruzalem te heroveren. En daar wij weten dat het in de magt van geen ander volk staat, hen zoo krachtig te helpen als gij en de uwen, smeeken zij u om Gods wil u te erbarmen over het Land van Overzee en de smaadheid van Jezus Christus, en te doen hetgeen in uw vermogen is opdat zij aan oorlogschepen en transportschepen geraken.

'Op welke wijze? vraagt de doge. - Op alle wijzen, antwoorden de gezanten, die gij hun zult voorstellen of aanbevelen, mits het binnen hun vermogen ligge en hunne krachten niet te boven ga. - Voorwaar, antwoordde de doge, uwe meesters verlangen van ons een gewichtig iets, en zij schijnen eene grootsche onderneming te bedoelen. Over acht dagen zullen wij u bescheid geven; en dat die lange termijn u niet verwondere, want eene zaak van dit aanbelang wil ernstig overwogen worden.

'Na het verstrijken van den termijn, door den doge gesteld, gingen zij weder naar het paleis. Al de woorden van het daar verhandelde kan ik u niet overbrengen; maar dit was het einde van het onderhoud: Heeren, zeide de doge, wij zullen u ons besluit mededeelen, ondersteld dat wij er den Grooten Raad en den Volksraad toe bewegen kunnen; en aan u zal het staan

1 Villehardouin is zelf de woordvoerder.

te overleggen, of gij de volgende schikking al dan niet kunt aannemen en nakomen. Voor het overbrengen van vierduizend vijfhonderd paarden en negenduizend ridders zullen wij schepen met valbruggen bouwen, en gewone schepen voor vierduizend vijfhonderd ridders en twintigduizend voetknechten. In de overeenkomst is begrepen dat de schepen voor negen maanden voorzien zullen zijn van levensmiddelen voor alle paarden en alle manschappen; ten minste, zoo er voor ieder paard vier, en voor iederen man twee mark betaald wordt. Alle bepalingen die wij u voorleggen zullen voor ons verbindend zijn gedurende één jaar, te rekenen van den dag dat wij in de dienst van God en van de christenheid, onverschillig met welke bestemming, de haven van Venetie verlaten zullen. Het totaal der zooeven genoemde uitgaaf bedraagt vijfentachtig duizend mark. Ook het volgende zullen wij doen: Van onszelfen zullen wij om Gods wil bij de andere schepen vijftig gewapende galeijen voegen, op voorwaarde dat gedurende den termijn van ons akkoord wij de eene en gij de andere helft bekomen zult van al hetgeen, op zee of aan den wal, door ons veroverd zal worden in land of in geld. Overlegt nu met elkander, of gij dit kunt aannemen en nakomen.

‘De gezanten verwijderden zich, zeggende dat zij met elkander raad houden en den volgenden dag bescheid geven zullen. Dien nacht spraken en overlegden zij, en kwamen overeen het te doen; en den volgenden dag vervoegden zij zich bij den doge en zeiden: Sire, wij zijn bereid deze overeenkomst te sluiten. - En de doge zeide dat hij zijne raden er van verwittigen

zou, en hij hun zou doen weten hoe hij de raden gestemd gevonden had.

‘In den ochtend van den derden dag belegde de doge, man met een helder hoofd en een edel hart, zijn Grooten Raad: deze Raad telde veertig mannen, uit de wijssten van het land. En hij, door zijn ernst en zijne schranderheid, die buitengewoon en van eene deugdelijke soort was, wist hen tot goedkeuren en instemmen te bewegen. Eerst won hij die veertig, toen honderd, toen tweehonderd, toen duizend, tot allen ondersteunden en goedkeurden. Toen riep hij er wel tienduizend bijeen, in de kapel van den Heiligen Markus, de schoonste van alle kerken, en noodigde hen, te zamen eene Heilige-Geestmis te vieren en God te bidden om voorlichting op het verzoek dat de gezanten overgebracht hadden. Zoo deden zij, van heeler harte.

‘Toen de mis geëindigd was liet de doge de gezanten noodigen tot het vergaderde volk de bede te komen rigten, wel te willen toestemmen in het aangaan der overeenkomst. De gezanten kwamen in de kerk. Door velen, die hen nog niet gezien hadden, werden zij nieuwsgierig opgenomen. De maarschalk van Champagne, Geoffroi de Ville-Hardouin, nam met goedvinden en op aandrang der andere gezanten het woord, en zeide tot hen:

‘Heeren, de aanzienlijkste en magtigste baronnen van Frankrijk hebben ons naar u afgevaardigd. Genade vragen zij u, dat gij u ontfermen moogt over Jeruzalem, een lijfeigendom der Turken geworden, en gij om Gods wil hen wilt helpen de smaadheid van Jezus Christus te wreken. Op u hebben zij de oogen gerigt,

omdat zij weten dat geen ander zeevarend volk zoo magtig is als gij en de uwen. Zij hebben ons bevolen aan uwe voeten ons neder te werpen, en niet op te rijzen eer wij van u de toezegging ontvangen hebben, barmhartigheid te zullen doen aan het Heilige Land van Overzee.

‘Toen knielden de zes gezanten voor hen neder, onder het storten van vele tranen; ook de doge en al de anderen barstten in tranen van ontferming los; en allen riepen uit één mond, en hieven hunne handen ten hemel, en zeiden: Toegestaan! Toegestaan! - Toen ontstond er zulk een juichen, met de stem en met de voeten, dat het scheen alsof de aarde wankelde.’

Tweede hoofdstuk. Veertiende eeuw. - graaf Jan van Blois.

I [Bronnen]

De broeders Jan en Gwy, graven van Blois, geboren heeren van Châtillon, kleinzoonen en erfgenamen van Jan van Beaumont, en in die betrekking heeren van Schoonhoven, van Gouda, van Texel, van Tholen, en van verschillende andere landen en plaatsen in Holland en Zeeland; die twee graven hebben als nederlandsche vorsten geen van beiden uitgemunt, en in gewone omstandigheden zou noch de jongste, noch zelfs de oudste verdienen, genoemd te worden aan het hoofd eener nieuwe bladzijde in de geschiedenis of voorgeschiedenis van ons volk.

Van afkomst waren zij fransche edellieden van den hoogsten rang, doch zelfs niet van moeders- of grootmoederszijde aan een vaderlandsch geslacht vermaag-

schaft. Hunne moeder was eene henegouwsche erfdochter; en ware niet, door het uitsterven van het hollandsch Huis in den persoon van den eenigen zoon van Floris V, de hollandsche kroon aan Henegouwen gekomen, - zoodat Willem III zijn jongeren broeder naar welgevallen met hollandsche en zeeuwsche steden beleenen kon, - Jan en Gwy van Blois zouden nooit (gelijk zij ze noemden) 'duitsche goederen' bezeten, nooit in Nederland gezag uitgeoefend hebben.¹

Een gelukkig toeval echter wil dat door het bewaardblijven der zoogenaamde bloische Rekeningen, in het nederlandsch Rijks-Archief, wij inzonderheid omtrent het leven van graaf Jan, die Nederland slechts bij tusschenpoozen verliet en gedurende vijftientwintig jaren Gouda en Schoonhoven regeerde, naauwkeuriger dan omtrent eenig ander nederlandsch vorst der middeneeuwen, ingelicht zijn.

Wij kunnen niet beoordeelen of de vaderlandsche geleerde, die in de eerste jaren onzer eeuw, bij het zamenstellen eener stede- en geslachtsbeschrijving, een overvloedig gebruik van die papieren maakte, de stof werkelijk in alle opzigten regt heeft gedaan. Dit alleen weten wij, dat wij voor hetgeen hij gaf hem grootelijks verplicht zijn. Zijne kunde, scherpzinnigheid, en naarstigheid, ontsloten uit den jare 1350 en vervolgens eene intieme nederlandsche prinsegeschiedenis, die op alle punten aan de maatschappelijke, de economische, de staatsgeschiedenis dier dagen raakt; en het

1 Geslachtlijst van Jan en Gwy van Blois bij Van Berkum, beschrijving van Schoonhoven, 1762.

ook aan de geschiedenis van kunst en letteren gedaan zou hebben, zoo dezen destijds in Nederland gebloeid hadden¹.

Sommige episoden der geschiedenis van Floris V en Willem III zijn uit de kronijk van Melis Stoke ons tamelijk goed bekend. De kronijk van Jan van Leiden heeft den naam, hoewel zij meer dan honderd jaren na de gebeurtenissen te boek gesteld is, onze beste bron te zijn voor de kennis der geschiedenis van Holland, van 1355 tot 1417. Voor die der persoonlijke geschiedenis van Filips van Bourgondie en Karel den Stoute is Olivier de la Marche zonder wedergade. Om niet te spreken van Froissart, wiens geniale vertellingen over een groot gedeelte der 14^{de} eeuw het verrassendst licht doen opgaan.

Doch zelfs Froissart, hoewel hij in de dienst van onzen Gwy van Blois zijn uitgebreid werk voltooide, en hij in Nederland eene enkele maal Gwy een bezoek kwam brengen, wijdt in de plaatselijke bijzonderheden van het toenmalig nederlandsch leven ons niet in, gelijk de bloische Rekeningen doen.

II [Inleiding. Oudnederlandsche staatsinstellingen]

Het kosmopolitische dat, door den kosmopolitischen aard der kruistogten zelven, in de 13^{de} eeuw onze

1 De Lange van Wijngaarden, Geschiedenis der Heeren en beschrijving der Stad van Der Goude, 1813-1817, twee deelen. - Derde deel door J.N. Scheltema, 1879.

nederlandsche lotgevallen eigen was, is in de 14^{de} plaats gaan maken voor het nationale. Een nederlandsche Staat is ook in dit tijdperk er nog niet, en zal nog in lang niet komen. Nederlandsche instellingen daarentegen zijn in overvloed voorhanden.

Eén nederlandsche dynastie, met tal van hollandsche graven en gravinnen, hebben wij reeds achter den rug; eene tweede, de henegouwsche, is in den persoon eener keizerin van Duitschland aan het vervloeijen; eene derde, de beijersche, begint aan de regering te komen. Jan van Blois is de tijdgenoot van den beijerschen Albrecht; is Albrecht's voornaamste leenman, bij afwezigheid zijn plaatsvervanger, zijn bijzondere vriend, zijn kameraad en mededinger in het jagen, het spelen en drinken, het naloopen der vrouwen, het dragen van opzigtig bonte en naauwsluitende kleederen.

Sedert lang is het uitgemaakt dat de bisschoppen van Utrecht er in berusten moeten, de heerschappij over Nederland met verschillende graven en hertogen te deelen; doch als staatsgodsdienst is het katholicisme nog de oude magt, erkend en geëerd. Hertog Albrecht ondersteunt de Inquisitie.¹ Graaf Jan en graaf Gwy zijn goede roomschen. Laatste vertegenwoordigers van het geslacht der kruisvaarders gaan zij, op de grenzen van Brandenburg, omstuwd van nederlandsche edelen, tegen de Lithauers vechten. De jongste broeder bevordert te Schoonhoven het bouwen van een huis voor de Heeren der Duitse Orde; de

1 Bakhuizen van den Brink bij Acquoy, Gerardi Magni Epistolae XIV, 1857, bladz. 44 vgg.

oudere is er de ijverige en gulle beschermer van een karmelieten-klooster.¹

Doordat de regerende beijersche hertog een jongere broeder is van den keizer van Duitschland, oefent deze op den gang van zaken in Nederland nog zijdelings invloed uit. Echter behoort hij voor goed tot het verledene, de tijd dat de kwanswijs nederlandsche souvereinen niet slechts in naam maar metterdaad de afhangelingen waren van frankische, lotharingsche, of duitsche opperleenheeren. De Nederlanders hebben thans zelven hunne staatspartijen en hunne burgeroorlogen: de strijd der Hoekschen en der Kabeljauwschen is uitgebroken, en zal vooreerst niet gesust worden.

In de 13^{de} eeuw waren er geen slaven meer, maar een des te grooter getal lijfeigenen: voor het altaar in de utrechtsche kathedraal wisselden in 1214 de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht lieden tegen lieden, gelijk grond tegen grond, vee tegen vee. In de 14^{de} eeuw bestaat nog altijd, hoewel het reeds veel van zijn aanzien verloren heeft, het leenstelsel; maar het lijfeigenschap is zoo goed als verdwenen, en alleen in den vorm van afkoopbare persoonlijke of heerediensten leeft het nog voort.

Waren te voren, in verband met de algemeenheid van het landbouwbedrijf, zelfs voorname steden slechts groote dorpen, - huizen van hout, met daken van riet, zoodat de naam van Steenen Huis de eigennaam van bijzondere gebouwen kon worden, - thans zijn, onafhankelijk van de in hare nabijheid gelegen burg-

1 Römer, Kloosters en Abdijen, I 178, 229.

ten der souvereiniteit, sommige steden voorzien van eigen wallen en poorten. Alle hebben hare eigen regtbanken van schepenen, hebben burgemeesters, gekozen of voorgedragen door de leden harer eigen vroedschappen. Het grafelijk gezag wordt er alleen door een baljuw of een schout vertegenwoordigd.

De algemeene toestand heeft in den tijd van anderhalve eeuw zich zoo veelzijdig gewijzigd, dat het staatsgebouw geacht had kunnen worden voltooid te zijn, indien de ontwikkeling der algemeene landsregering met die van het stedelijk regiment gelijken tred gehouden had. In dit eene en voorname opzigt echter heerschen de midden-eeuwen nog in volle kracht.

De souvereine graaf of hertog is omgeven van een raad en van vertrouwde klerken of regtsgeleerden; doch allen zijn zijne hovelingen, afhankelijk van zijne beurs of zijne gunst, naar welgevallen door hem aangesteld, gelijk zij naar goedvinden door hem ontslagen kunnen worden. Hertog Albrecht van Beijeren belegt somtijds en vaak eene vergadering zijner leenmannen, met graaf Jan van Blois aan de spits. Hij overweegt met hen, op welke wijze hij de Kenmers zal gaan tuchtigen, Delft belegeren, een ongezeggelijken heer Van Arkel tot rede brengen. Doch ten slotte geven *zijne* bevelen, en de zijne *alleen*, altijd den doorslag. Leenmannen, die zich daaraan niet onderwerpen, beschouwt hij als pligtverzakkers, waardig gestraft te worden met verlies van goed en leven.

Zelfs van een zoo bescheiden aanvang van verzet tegen het absoluut gezag, als de engelsche edelen in 1215 door hunne den koning afgedwongen Magna Charta

boekstaafden,¹ was omstreeks 1350 in Nederland nog niets te bespeuren. Kon het gouvernement dier dagen te onzent slechts bij uitzondering vaderlijk genoemd worden, landsvaderlijk was het in hooge mate; en daardoor in niet mindere mate strijdig met de zeden, welke haar patriarchaal karakter, uit den germaanschen of den frankischen voortijd, tot onherkenbaar wordens verloren hadden.

Eene maatschappij, welke in honderd opzigten reeds teekenen van mondigheid begon te geven, bleef gedruild worden als eene bewaarschool; en niet door een geniaal wereldmonarch, als Karel de Groote geweest was, maar door provinciale despotten: autokratische dorpsgrootheden met meestal slechts middelmatige talenten, doch eene steeds onbegrensde aanmatiging, en wier nagedachtenis van geluk mag spreken, zoo wij, gelijk met graaf Jan van Blois het geval is, van hen getuigen kunnen dat zij ondanks hun nutteloos bestaan, hun leven op den zak van den kleinen man, hun geldverkwisten, hun schulden-maken, hun verwaarloozen van bijna al de belangen hunner onderdanen, nogtans goede menschen, trouwe vrienden, en welopgevoede mannen geweest zijn.

III [Het romeinsch en het karolingisch tijdvak. Folcker]

Moesten wij in het vorig hoofdstuk, ten einde de gebeurtenissen regt te laten wedervaren, veel aandacht

1 Facsimilé der oorkonde van het Britsch Muzeum. Londen, Chatto en Windus, 1875.

aan de godsdienst wijden, thans staan andere instellingen op den voorgrond.

Vóór Filips van Bourgondie, wel is waar, heeft er geen nederlandsche staatsregeling bestaan; en zelfs maakt de naam der in 1428 ingevoerde ook deze openbaar als uitheemsch.¹ Na gedurende eenige eeuwen de Romeinen gediend te hebben, zijn de Nederlanders onder de Franken gekomen; toen, nadat achtereenvolgens al de merovingische en al de karlovingische vorsten met de meeste vrijpostigheid over hen geregeerd hadden, onder de keizers van Duitschland. Zoo hunne inheemsche meesters zich allengs onafhankelijk maakten, het geschiedde niet met het doel den onderdanen een volksbestaan te verzekeren. Enkel in hun persoonlijk belang, door wederkeerigen naijver of uit zucht tot zelfbehoud, beoorloogden de nederlandsche graven en hertogen elkander van eeuw tot eeuw, zonder dat één hunner er in slaagde de anderen aan zich te onderwerpen. Vele honderden jaren gingen voor de beschaving van ons volk op die wijze nutteloos voorbij, tot eindelijk de bourgondische overheerscher aan ons draaijen in den bloedigen mallemolen van barbaarsche burgeroorlogen een einde maakte.

Doch goede instellingen zijn niet noodwendig nationaal; ten minste niet in tijden van nog geringe beschaving. Eene ontelbare schaar onzer voorouders, in den loop van veertien eeuwen ten grave gedaald, heeft vergelijkenderwijs bij de bepalingen van sommige vreemde wetgevingen zich wel bevonden; en al wer-

1 Beijnen, Staatsregeling, 1880, 5de druk. Eerste tijdvak.

den die regtsboeken niet door hen voorbgebracht, al reikte hunne oorspronkelijkheid niet verder dan dat zij hier iets afdeden, ginds iets toevoegden, elders ter sluiks het een of ander bijbehielden, ook dit fragmentarische blijft belangwekkend. Zullen wij het bekennen? Hetgeen ons de meeste zorg baart is niet, dat er in de midden-eeuwen geen nederlandsche Staat bestaan heeft, maar dat van hetgeen den Staat toen verving zoo weinig ons met zekerheid bekend is.

Letten wij op de taal, dan bemerken wij aan een vrij groot aantal nederlandsche woorden, schier onveranderd overgenomen uit het latijn (*akker, boter, juk, ons, pond, sikkel, spade, vlegel, vork, wan, zaad*; ik noem er slechts eenige die op handel en landbouw betrekking hebben, en laat de eigennamen van plaatsen onvermeld); wij bemerken aan die woorden dat de romeinsche generaal Drusus den Nederlanders der oudheid nog andere herinneringen heeft nagelaten dan het naar hem genoemd kanaal tot verbinding van twee nederlandsche rivieren. Dat onze voorouders er voor het eerst mede bekend geworden zijn door de uit Italie gekomen legioenen, is een bewijs te meer dat de romeinsche beschaving, of noem het overgeleverde en proefondervindelijke romeinsche levenskunst, aan hen besteed was. De toestand te onzent moet zeer primitief geweest zijn, dat zelfs voor zulke gewone zaken geen inheemsche namen bestonden. Uit de omstandigheid dat de bedoelde uitdrukkingen geen van allen op de scheepvaart of de jagt betrekking hebben, zijn wij geneigd af te leiden dat de bewoners van Nederland, in den tijd hunner kennismaking met de Romei-

nen, nog geen boeren en evenmin kooplieden, maar reeds jagers en visschers waren.¹

Ook hun muntstelsel hebben zij van de Romeinen ontleend, en de romeinsche eenheid aangenomen als de hunne. Hoe hoog men, tot omstreeks het eerste vierde deel der 7^{de} eeuw, toen Nederland door de frankische Merovingen bestuurd werd, in de geschiedenis opklimme, van eene oorspronkelijke nederlandsche munt vindt men nergens sporen. Toen er in 625 te Dorestad eene muntfabriek werd opgericht, - de oudste bekende, - was sedert onheugelijke tijden, onder andere of dezelfde benamingen, het romeinsche geld reeds overal gangbaar. Gedurende twee eeuwen, van 850 tot 1050, nadat Dorestad door de Noormannen verwoest was, heeft men in Nederland zich van geld bediend, geslagen te Keulen, - de voormalige romeinsche kolonie, waar, met de taal der Romeinen, ook hunne wetten en economische instellingen van oudsher voor nationaal golden.²

De Nederlanders hebben nooit een zelfstandig onderdeel van het romeinsche rijk gevormd, zooals de Galliers. Zij waren slechts bondgenooten der Romeinen, geen romeinsche burgers. Het latijn is hun naderhand zoo gemeenzaam geworden, en zij hebben voor al hunne burgerlijke en staatsburgerlijke handelingen gedurende zoovele eeuwen zich van die taal bediend, dat wij hunne uitsluiting dubbel bejammeren moeten. Misschien bezaten wij anders op dit oogenblik, zooals

1 De Rooij, Nederlandsche Handel, 1856, bladz. 41. - Koenen, Nederlandsche Boerenstand, 1858, bladz. 17.

2 Hooft van Iddekinge, Friesland en de Friezen, 1881, bladz. 19 vgg., 221 vgg.

de Franschen hunne overvloedige gallo-romeinsche, eene batavo-romeinsche litteratuur, en konden wij daaruit regts en links putten, tot eindelijk, zij het na vele jaren studie, een volledig beeld van het tijdperk voor onze oogen rees. Gelijk de zaken staan moeten wij met de berigten van romeinsche geschiedschrijvers ons vergenoegen, en in de eerste plaats (al schamen wij ons, van zulk een auteur sprekend, het woord te bezigen) ons behelpen met die van Tacitus. Van de germaansche volksstammen in Nederland, welke door Tacitus herdacht worden, was met uitzondering der eigenlijk gezegde Friezen, bij den aanvang der frankische overheersching geen enkele meer in leven of voorhanden. Waren zij weggetrokken, de zee of de bergen over? Waren zij gedood in onderlinge verdelgings-oorlogen? Waren zij uitgestorven? Men weet alleen dat zij spoorloos verdwenen waren, en, toen de strijd der Franken tegen de Friezen begon, Nederland geen enkelen Batavier meer telde.¹

Ik vraag verlof een charter van 855 te mogen aanhalen, dat, ofschoon het in zichzelf slechts op eene private of persoonlijke aangelegenheid betrekking heeft, nogtans op verschillende punten aan de toenmalige openbare raakt. Meer dan andere nederlandsche uit dien tijd is het als één kort begrip der staatkundige, maatschappelijke, en regtstoestanden.²

Een Nederlander, Folcker, geboren omstreeks het jaar 800, bezitter van onroerende goederen (bouw- en

1 Fustel de Coulanges, Institutions politiques de l'ancienne France, 1877, tweede druk, bladz. 354 vgg.

2 Oorkondenboek van Holland en Zeeland, N^o. 17.

weilanden) in de tegenwoordige provincien Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, en Friesland, wil uithoofde der onzekerheid van het menschelijk leven in het algemeen, en inzonderheid met het oog op de onheilzwangere tijden, zich in een klooster begeven. Onder zekere voorwaarden vermaakt hij te dien einde zijne genoemde eigendommen aan de abdij Werden.

Het dokument zou vollediger en belangrijker zijn, zoo Folcker's vrouw en Folcker's kinderen er in genoemd werden. Wij zouden in dat geval er gezinspeeld vinden op bepalingen omtrent het erfregt. Doch de schenker spreekt alleen over zijne ouders, - wier zieleheil hij nog na hun dood bevorderen wil, - en over zichzelf. Van een tot het verledene behoorend huwelijk rept hij niet, noch van verwanten van vrouwszijde. Hij is een kinderloos achtergebleven weduwnaar, en waarschijnlijkst een vrijgezel.

De funktien van notaris, bij het opmaken der akte van schenking, zijn verrigt door een kerkelijk persoon, Hildric den onder-diaken. Door Hildric gesteld en geschreven, is het stuk onderteekend door Folcker en hem, in tegenwoordigheid van getuigen. Voor de redaktie heeft Hildric zich van het latijn bediend, overblijfsel van het ineengestort romeinsche rijk, waaruit, met Nederland als aanhangsel of noordwestelijken uithoek, het frankische voortgekomen is.

De vorst, in het vijftiende jaar van wiens regering de akte gepasseerd werd, Lodewijk de Jonge, achterkleinzoon van Karel den Groote, wordt er 'onze Keizer' genoemd, met aanwending van den oudromeinschen titel. Wij moeten gelooven dat er destijds in Neder-

land geen bruikbare, genoegzaam ontwikkelde landstaal bestond, en men voor zulke gewigtige stukken, ten einde misverstand te voorkomen, zich van het volmaakter idioom der voormalige overheerschers bediende. De Duitschers der 9^{de} eeuw duiden op zijn oudromeinsch zichzelf als 'barbaren' aan, en hunne taal en letteren als 'barbaarsch.'

Hildric's latijn is tot op zekere hoogte wezenlijk latijn; doch tevens twijfelen wij of een burger van het oude Rome uit deze *lingua franca* zou hebben kunnen wijsworden. Niet alleen is zij vermengd met een groot aantal bastaard-latijnsche regtstermen, door welke men een germaanschen oorsprong ziet heenschemen, maar de schenker zegt dat hij zijne gift onder de bescherming van drie verschillende wetboeken stelt, die geen van allen te Rome ontstaan, of onveranderd van de Romeinen overgenomen zijn: de Salische wet, de wet der Ripuariers of bewoners van den regter Rijn-oever, en de wet der Friezen: *lex Ripuaria, lex Salica, ewa Fresonum*.

Voorts zien wij uit het stuk, dat Nederland namens keizer Lodewijk den Jonge op dat oogenblik autokratisch geregeerd wordt door twee stadhouders of gouverneurs-generaal: graaf Wigman en graaf Ansfried. Mogelijk waren dit geboren edelen, vermaagschapt aan den vorst; mogelijk slechts soldaten van fortuin, zoonen van vrijgelatenen of van slaven. Een landgraaf behoefde destijds evenmin van adel te zijn als heden een dijk- of een pluimgraaf. Ongetwijfeld echter hadden Ansfried en Wigman in last de landingen en strooptogten der Noormannen tegen te gaan; dit toch zijn.

de 'onheilspellende voorvallen van den dag', op welke Folcker in zijne voorafsprak doelt, en die onder meer hem het besluit hebben doen opvatten zijne bezittingen aan de abdij Werden te vermaken. Hij werd op die wijze leenman van den abt, en mogt er op rekenen dat zijne goederen deelen zouden in de, hoe gebrekkig dan ook, aan de kloosters verzekerde bescherming.

De abdij Werden (hare in romaanschen stijl gebouwde kerk bestaat nog) lag in de onmiddellijke nabijheid der tegenwoordige nederlandsche zuid-oostergrenzen, bij Diepenbeek aan den Beneden-Roer. Eene halve eeuw te voren, ongeveer in het jaar van Folcker's geboorte, was zij door den vereerden Ludger gesticht; den eenigen geboren Nederlander der oudheid, die naar het voorbeeld van Willebrord en Bonifacius, onder onze landgenooten als heiden-apostel optrad en levenslang werkzaam bleef.¹ De oorkonde van 855 verplaatst ons te midden eener zamenleving welke in de honderd jaren, voorbijgegaan sedert Bonifacius' overlijden, reeds een vasten christelijken draai heeft aangenomen. Nederlanders van de wereld, die in de 13^{de}, de 14^{de}, de 15^{de} eeuw, abdijen bedenken, doen dit geheel in dezelfde gevoelens en dezelfde bewoordingen als Folcker in de 9^{de} eeuw. De plooi blijft onveranderd. In de eerste duizend jaren na Folcker zullen de Nederlanders daar niet weder uitgeraken.

De staatsvorm is de romeinsche van het romeinsche keizerrijk; niet van de romeinsche republiek. Te Aken

1 Moll, I 184.

troont een alleenheerscher wiens wil voor het geheele rijk wet is, en die door graven of hertogen zijne provincien laat besturen, evenals de romeinsche keizers door proconsuls. De christelijke geestelijkheid heeft de plaats der provinciale romeinsche 'beschermers' vervangen, wier taak het was de belangen van den kleinen man voor te staan. Tevens doet die geestelijkheid dienst als bureau van den burgerlijken stand, als notarieel en registratie-kantoor, als bewaarster van hypothecken. Akten worden verleden ten overstaan van 'edele mannen'; doch deze edelen zijn dikwijls slechts vrije grondbezitters, en in geen geval met politiek gezag bekleed. De eenige openbare magt in den Staat is de militaire, vertegenwoordigd door den keizer.

Eene romeinsche wet der 4^{de} eeuw (stilzwijgend ondersteld in de door Folcker genoemde friesche, ripuarische, en salische wetboeken) verbood, bij het overdragen of verkoopen van gronden, zekere opgezetenen te scheiden van den bodem.¹ De Heilige Willebrord krijgt van Karel Martel gronden bij Epternach ten geschenke *met* de daarbij behorende gezinnen. Gronden in Noord-Holland worden door hem zelf, bij testamentaire bepaling, aan derden vermaakt *met* de gezinnen. Meer dan honderd dertig Nederlanders schenken aan het fuldaasch klooster van den Heiligen Bonifacius landerijen *met* de gezinnen.² In hetzelfde geval verkeert Folcker. Zijne eigendomsregten zijn volstrekt en onschendbaar; hij mag zijne goederen, onroerende

1 Fustel de Coulanges, *Institutiones Politiques*, bladz. 244.

2 Oorkondenboek van Holland en Zeeland, N^o. 1, N^o. 3, N^o. 9.

en roerende, schenken aan wie hij wil en op de wijze die hem goeddunkt. Alleen is hij, bij het overdragen zijner landerijen aan de gemeenschap der werdensche monniken, gehouden dit te doen *met inbegrip der lijfeigenen*, mannen, vrouwen, en kinderen. De abt van Werden had de schenking niet mogen aanvaarden, zoo de gezinnen door Folcker uitgezonderd waren.

Ongerekend de slaven, buitgemaakt in den oorlog, of gekocht van joodsche handelaars, waren er in Nederland drie klassen van personen; van welke eene, de talrijkste, uit lijfeigenen bestond en door de Romeinen, hierin nagevolgd door de Franken, was vastgemaakt aan den grond. De oudgermaansche wetten nemen in dien toestand haar uitgangspunt, zonder hem te kodificeren of aan te duiden. Uit skandinavische legenden echter kan men zien dat hij leefde in het bewustzijn der menigte, en op welke wijze dichters hem schilderden.¹

‘De godin’, heet het in de metrische *Edda* van Saemund Sigfusson, ‘de godin Edda baarde een zoon, donkerverwig van huid, en men noemde zijn naam Thral. Het vel zijner handen was oneffen, zijne vingers dik, zijne gelaatstrekken grof, zijn rug gebogen. Deze en zijne broeders legden wegen aan, zuiverden de velden van onkruid, hoedden de varkens, ontgroeven de veenen. Uit hem is de klasse der dienstbaren voortgekomen.

‘De godin Amma baarde een zoon, en men noemde zijn naam Karl. Deze was rossig en blozend. Hij leerde de stieren temmen, den ploeg smeden, huizen timme-

1 Fustel de Coulanges, *Institutions Politiques*, bladz. 331 vg.

ren, schuren bouwen. Uit hem is het geslacht der vrije landlieden voortgekomen.

‘De godin Modir baarde een zoon, en men noemde zijn naam Iarl. Zijne haren waren blond, zijne wangen glanzig, zijn blik scherp. Hij leerde de speer schudden, het paard berijden, het zwaard hanteren. De godin onderwees hem het gewijd letterschrift; zij beval hem deerfelijke landerijen en de woningen der voorouders in vrijen eigendom te gaan bezitten. Hij verstond de Runen te ontcijferen en den kreet der vogelen te duiden.’

Onze Folcker (om bij de providentieel geachte skandinavische indeeling te blijven) was geen iarl, al hebben onder de getuigen, in wier tegenwoordigheid zijne akte werd opgemaakt, zich welligt personen van dien rang bevonden. Evenmin was hij een thral; want de thrals behoorden met vrouw en kinderen aan den bodem, en konden noch bezitten noch wegschenken. Hij was een lid der klasse, van welke de hollandsche edelen eenmaal Floris V verwijten zouden zich den hoveling en den oogedienaar gemaakt te hebben; een welgestelde karl of vrije boer. Niet zoo onbeschaafd, of hij kan zijne handteekening onder eene notariële oorkonde stellen. Reeds zulk een goed christen, dat hij bijbelteksten aanhaalt en voortredeneert op een gezegde van Jezus tot zijne discipelen, betreffende het vlieden der wereld en de vrijwillige armoede. Maar tevens nog in zulke mate Frank, of frankisch Nederlander, onderworpen aan de germaansch-romeinsche wet, dat hij het bezitten van gezinnen van lijfeigenen als eene natuurlijke en geoorloofde, het overdragen daarvan, met huis en have, als eene pligmatige zaak beschouwt.

IV [Het lotharingsh tijdvak. Dirk III]

Op den dood van Karel den Groote zijn voor de Nederlanders twee rampspoedige eeuwen gevolgd, gedurende welke hunne kans op een afzonderlijk volksbestaan hagchelijker scheen dan ooit.

Zij heeten voortaan Lotharings; liggen, uit de eerste hand, bloot voor al de scherpste slagen der zeeschuimende Denen of Noormannen die aan hunne kusten komen landen of hunne rivieren komen opvaren; zien in den strijd der Lothariussen, en verdere afstammelingen van Charlemagne, tegen deze ruwe en ongenoode gasten, huns ondanks zich gewikkeld; worden het eeneoogenblik door hunne magtelooze of berekenende souvereinen tegen de Denen beschermd, het ander oogenblik, krachtens verdragen of vredesvoorwaarden van één dag, gesteld onder onrustige en wreede deensche stadhouders; bemerken eene poos daarna dat men hen heeft overgedaan aan een duitsch koning, weinig bekoord door het geschenk; en leiden in alle opzigten het elendig bestaan van lieden wier personen en bezittingen iederen dag verzwolgen dreigen te worden, zonder dat het geringste maatschappelijk voorregt hun eene vergoeding aanbiedt hetzij voor het ontbreken van alle genoegens der beschaving, hetzij voor het gemis van een rustig en aartsvaderlijk planteleven. De armen! Zichzelven behooren zij niet toe, en de vorsten wien zij toebehooren hebben er geen belang bij zich aan hen gelegen te laten liggen.

Uit de overgangsjaren van dit tijdperk tot een volgend (1018) dagteekent de opkomst der eerste nederlandsche dynastie. Er werd in Nederland een geslacht van lotharingsche edelen gevonden, in hetwelk van vader op zoon de post van graaf langen tijd erfelijk geweest was. Willekeurig onderstelt Melis Stoke dat Dirk I voor het minst van moederszijde tot de prinsen van den bloede behoorde¹. Aanvankelijk slechts ambtenaren met vast traktement, op oudromeinsche wijze, kregen deze graven door de gunst van sommige keizers, als erkenning voor bewezen diensten, allengs landgoederen van meer of minder omvang in leen, hier en ginds verspreid. In schijn bleven zij leenmannen, en namen al de formaliteiten dier betrekking in acht; tot er een oogenblik kwam dat zij, van de trouw hunner onderdanen verzekerd, voor wie de keizers vreemdelingen en zij landzaten waren, zich meester maakten van de souvereiniteit.

Het half-mythologisch karakter der verhalen omtrent Dirk I en zijne onmiddellijke opvolgers laat niet toe, de eerste beginselen van het hollandsch Huis meer in bijzonderheden te schetsen. Niet Dirk I evenwel, maar zijn achterkleinzoon Dirk III, is de eigenlijke stichter der dynastie geweest. Graaf van Holland, in den lateren zin des woords, was deze van geboorte zoo weinig, dat men ook zijn zoon en opvolger Dirk IV nog in 1046 slechts als grens- of markgraaf van Vlaardingen aangeduid vindt: naam van het gedeelte der zuidhollandsche provincie hetwelk de monden der Maas omvat.

1 Rijmkronijk, I vs. 447-462.

In zijne jonge jaren vocht Dirk III tegen de noord-hollandsche boeren, die zijn vader Arnold hadden doodgeslagen; en nadat hij deze *bestiales Frisones*, gelijk zij genoemd worden, ten onder had gebragt, had hij het geluk of het talent hen aan zich te verbinden. In Kenmerland bevond zich de zetel van zijn geslacht, en hij ging er voor een weldoener der abdij van Egmond door. Op de grenzen van Utrecht, eindelijk, had hij Bodegraven in leen van den bisschop.

Onnoodig te betoogen dat de schamele bezitter dezer verloren posten, overigens slechts aangesteld souverain van het onaanzienlijk vlaardingsch markgraafschap (Far West van het bewoond vasteland van Europa, nog de sporen der woeste deensche invallen vertoonend), er niet in geslaagd zou zijn een vorstehuis te stichten, zoo hij niet een man met haar op de tanden geweest was, en de omstandigheden niet medegewerkt hadden. Historische gegevens bevestigen die onderstelling. Dirk III is de eerste nederlandsche prins omtrent wiens handelingen en wedervaren gelijktijdige berigtgevers ons in voldoende mate inlichten¹.

In zijn geslacht leefde de herinnering van een tijd toen een keizer Lotharius, ten einde de Saksers als bondgenooten tegen de Denen te winnen, aan deze duitsche onderdanen, broeders en zusters der Nederlanders, volle vrijheid van godsdienst geschonken had. De Saksers, weleer alleen door de stokslagen van Karel

1 Kronijken van Ditmarus, Baldricus, en Alpertus, bij Huydecoper, Melis Stoke, I bladz. 106 vg. Bij Wagenaar, II 132 vgg. - Over Alpertus zie Moll, II^b 343 vgg.

den Groote tot aannemen van het christendom bewogen, hadden van Lotharius' vrijzinnigheid niet onnatuurlijk partij getrokken om in grooten getale tot het heidendom terug te keeren. Doch dit kwaad, hoe bedenkelijk ook, was gering in vergelijking van een ander en bedenkelijker. Onder den dekmantel der godsdienst waren de saksische thrals en de saksische karls een sociaal-democratisch bondgenootschap gaan sluiten, ten doel hebbend de saksische en andere iarls uit te moorden of te verjagen. Daaruit was een boerekrijg voortgekomen; Lotharius was dien opstand in bloed moeten gaan dempen; en Dirk's voorvaderen, doordrongen van het *nostra res agitur*, hadden aan de zijde van hun leenheer zich in dien strijd niet onbetuigd gelaten.¹

Ligt kunnen wij begrijpen dat Dirk III, in zulke overleveringen opgevoed en zelf een geboren lotharingsch gezaghebber, er nooit aan heeft gedacht de lotharingsche lijfeigenen in Nederland los te maken van den bodem, of hunne en zijne medemenschen, de lotharingsch-nederlandsche vrije boeren, tot stedelijke poorters te verheffen. Ofschoon bij de uitkomst weldadig gebleken, zijn doel was zelfzuchtiger. Zijne menschlievendheid ging niet verder dan den wensch, de lieden die hij als zijne wettige onderdanen beschouwde, door het stichten op eigen hand eener nieuwe koopstad aan meer welvaart, en zichzelven aan meer magt te helpen.

Andere eischen aan een nederlandsch regeerder te stellen zou toen niet praktisch geweest zijn, en zelfs

¹ Van Wyn, Bijvoegsels achter Wagenaar's 2^{de} deel, bladz. 23 v.

binnen die grenzen viel er meer goed te doen dan één man afkon. Tijdgenoot van Dirk III was, in het toenmalig graafschap Hameland, het latere graafschap Zutphen, zekere wreedaard: de zich noemende graaf Balderick, echtgenoot en werktuig eener nog wreedere gravin, Adela of Athele, eene lady Macbeth van nationalen bodem. Al trekt men van de deels barbaarsche deels onnatuurlijke misdaden, welke door tijdgenooten en ooggetuigen op rekening van dit echtpaar gesteld worden, de helft af, dan volstaat het overige om ons een denkbeeld te geven van hetgeen in die dagen, onder de Nederlanders, een *slecht* vorst beteekende.¹ Het is waar dat ook Dirk III door tijdgenooten een 'bandiet' genoemd is; doch die zoo spraken waren belanghebbende politieke tegenstanders, door het revolutionair bestaan van onzen vrijpostigen Dirk op onaangename wijze gestoord in een konservatief en rustig.

Dirk's voorname antagonist was in zijne soort óók een goed, en zelfs een voortreffelijk man. Bisschop Adelbold van Utrecht wordt onder de sieraden der oud-nederlandsche kerk in het lotharingsch tijdvak gerekend. Weinige jaren geleden is eene latijnsche verhandeling van hem voor den dag gekomen, aan welke door bevoegde regters letterkundige waarde toegekend wordt. Men noemt nog andere latijnsche geschriften van zijne hand: eene levensbeschrijving van keizer Hendrik II, een wetenschappelijk opstel over een onderwerp uit het vak der wiskunde. Hij had smaak voor

1 Van Spaen, Inleiding tot de Historie van Gelderland, 1805. Hetzelfde verhaal bij Arend, Geschiedenis, 1841, II^a 92 vgg.

de bouwkunst, voor de muziek, aanleg voor de poëzie. Het is waar dat de gronden voor die gunstige meening thans voor het meerendeel niet meer kunnen nagegaan worden.¹

Motley geeft ergens aan sommige nederlandsche kerkvoogden der midden-eeuwen den naam van 'gewijde zeeschuimers'.² Op bisschop Adelbold is die kwalifikatie slechts voor een gedeelte van toepassing. Men vindt alleen aangeteekend dat hij de eerste utrechtsche bisschop geweest is die, tot handhaving van zijn wereldlijk gezag, en ongetwijfeld met het goede doel zijne onderdanen tegen naburige woestelingen te beschermen, wapengeweld heeft aangewend. Te kwader uur ondernam hij dit ook tegen Dirk III. In zijne eigen oogen een veel aanzienlijker persoon dan de kenmerlandsche grondbezitter en vlaardingsche markgraaf, die bovendien zijn leenman was, nam hij het kwalijk, dat Dirk, stichter geworden van Dordrecht en heffer van een tol aldaar, hem, rijksvorst, beletten wilde vrij te jagen en te visschen in of bij den Zwijndrechterwaard. En dit niet alleen; maar ten einde Dirk die aanmatiging te verleeren, liet hij door een zijner eigen stichtsche markgraafjes Bodegraven bestoken en afloopen: zeer tot schade van Dirk's inkomsten, en in strijd met Dirk's regten als heer dier plaats.

De zaak werd ingewikkelder toen de bisschoppen van Keulen, van Trier, van Luik, van Kamerijk, vrienden van den bisschop van Utrecht en gewoon (met

¹ Moll, 11^a 52 vgg., II^b 387 vg., 411.

² Motley, Rise of the Dutch Republic, bladz. 14 der uitgaaf van 1877.

zijne vergunning) óók uit visschen te gaan in de zwijn-drechtsche wateren, tegen Dirk eene aanklagt indienden bij den keizer, ondersteund door kooplieden uit Tiel. Dordrecht namelijk, als nieuwe stapelplaats en nieuwe tol-barrière, deed het oudere Tiel eene gevoelige en weldra doodelijke konkurrentie aan. Het stedeke van gisteren was mededingster geworden van de eeuwenheugende keizerlijke handelsstad, reeds welvarend onder en vóór Karel den Groote.

Dirk III bezat, juridisch gesproken, geen zweem van regt, zonder voorkennis of vergunning hetzij van den duitschen keizer, hetzij van den hertog van Lotharingen, van de voorbij Dordrecht in- en uitvarende schepen op eigen gezag eene schatting te heffen. Feitelijk was dit eene zuivere noormannen-daad, uitgespeeld door een landgenoot tegen landgenooten; en de woordvoerders van den utrechtschen kerkvoogd noemden de zaak bij haar waren naam, toen zij, in hunne pleidooijen vóór den keizerlijken regterstoel te Nijmegen, den markgraaf van Vlaardingen als een binnenlandschen zeekoning aanduiden.

Men ziet hoe hoog in de geschiedenis der Nederlanders de oorsprong van den stedelijken najver opklimt. Wij zijn genoodzaakt ons oog te wapenen en een vaderlandschen folio-atlas te bestellen, zullen wij ons vergewissen dat Dordrecht inderdaad op eenigen afstand van Tiel ligt. Den vreemdeling, die het eene vlek voor de haven van het andere hield, zouden wij geen vrijheid gevoelen te berispen.

Nogtans is het reeds in de eerste jaren der 11^{de} eeuw eene nederlandsche levenskwestie, welk dier twee gehuchten de

wereld gebieden zal. De zoonen derzelfde germaansche moeder schijnen geen andere bestemming te hebben, dan uit warme overtuiging elkanders welvaart in den grond te boren¹.

Doch laat ons billijk zijn, en erkennen wij dat er voor Dirk III geen reden bestond den bisschop van Utrecht, als politiek persoon, buitengewoon te ontzien. Toevallig weten wij op welke wijze Adelbold's onmiddellijke opvolger aangesteld werd. Te Oosterbeek, bij Arnhem, was dorpspastoor de waardige Bernulf, en deze vond gelegenheid keizer Koenraad II, op eene reis naar Utrecht, waar de monarch voor het kiezen van een geschikt bisschop wilde gaan waken, eene huiselijke dienst te bewijzen. De schoone keizerin Gisela, die in belangwekkende omstandigheden haar gemaal vergezelde, kreeg ter hoogte van Oosterbeek het zoo kwaad, dat zij bij pastoor Bernulf binnengebragt moest worden en te zijnent van een dochtertje beviel. Bernulf spoedde zich naar Utrecht, werwaarts de keizer (want er was haast bij de verkiezing) voorgegaan was; en toen de pastoor in eene vergadering van kanunniken, waar men het over de keuze niet eens kon worden, de blijde boodschap bragt, werd hij door Koenraad II als kandidaat der Voorzienigheid begroet en van dorpspriester op staanden voet tot bisschop bevorderd².

Het einde van het geschil tusschen Adelbold en Dirk was een bloedige strijd bij Dordrecht, waarin de markgraaf eene vermaard gebleven overwinning be-

¹ O. van Rees, Staathuishoudkunde in Nederland, 1865, I 36 vg.

² Moll, II^a 57 vgg.

haalde. Eene keizerlijke vloot en een keizerlijk leger, onder bevel van hertog Godefrid van Lotharingen, werden door Dirk's boeretroepen, in wier gelederen niet één edele schijnt gediend te hebben, grootendeels vernietigd; de hertog gevangen genomen; onder de volgelingen van den utrechtschen bisschop eene ware slagting aangerigt. Adelbold zelf ontkwam te naauwernood in eene schuit. Sedert den tijd van Karel den Groote, zeiden de menschen, was er in Nederland zulk eene zware nederlaag niet geleden. Van dat oogenblik had Dirk III er den schrik onder.

De aanleiding tot het ontstaan van een hollandsch gravehuis zien wij in deze gebeurtenissen blootliggen voor ons oog. Indien de nalatenschap der voormalige Karolingen zonder heiligschennis verdeeld mag worden, vindt Dirk III, dan komt ook hem een aandeel in den buit toe. Met leede oogen ziet hij de utrechtsche bisschoppen zich bij toeneming gedragen als de eigenlijke souverainen van geheel Nederland, pachters van den nederlandschen alleenhandel; ofschoon het wereldkundig is dat zij slechts zetbazen der duitsche keizers zijn: Adelbold van Hendrik II, Bernulf van Koenraad II. Dirk meent zich een tamelijk goed christen te mogen noemen, ook al houdt hij de verkiezing dier heeren door den Heiligen Geest voor een sprookje. Wanneer in 1010 Noormannen nogmaals de stad Utrecht in brand komen steken, dan verroert hij zich niet. Wat gaan hem de geplaagde boeren van den bisschop aan? Voor zijne eigen boeren heeft hij te zorgen. Hij ontbiedt hen uit Kenmerland naar het Vlaardingsche, en opent hun te Dordrecht een nieuw middel van bestaan. Een-

maal zullen deze woestelingen er belang bij hebben, te vechten voor hun brood; en voor Dirk zal dan het oogenblik gekomen zijn, hen tegen den utrechtschen bisschop aan te voeren. Misschien ondersteunt de keizer voor een keer den bisschop met een leger, doch zeker slechts voor een keer; want de keizer heeft vele andere zaken aan het hoofd, en zal, indien het moet, dit ten laatste in den schoot leggen.

Bisschop Adelbold handelde korrekt maar kortzigtig, toen hij den opperleenheer tegen Dirk III in het harnas joeg. Had hij de kaart van het land beter gekend, hij zou den tegenstander niet zwartgemaakt, niet beproefd hebben hem met één slag te doen vernietigen. De toekomst behoorde aan Dirk III en de zijnen. Het *moest* gebeuren dat de kleine groote leenmannen, ver van het keizerlijk middenpunt, zich onafhankelijk zochten te maken. De vraag was slechts, wie hunner aan de noodige onbeschaamdheid de noodige veerkracht en het noodige overleg zou weten te paren.

De laatste daad van Dirk's leven is eene rustige enstichtelijke pelgrimsvaart naar het Heilige Graf geweest. Vóór hem stierf zijn eenige broeder Sikko, loffelijker gedachtenis. Ondanks zijn hoogen rang trouwde Sikko uit liefde eene noordhollandsche boeredochter.

Dirk nam dit ongelijk huwelijk zeer euvel op, en de herinnering zijner ergernis is bewaard gebleven in een grafschrift op Sikko, vervaardigd door een egmondsch kloosterling. Er wordt niet met zoo vele woorden gezegd dat de jongere broeder zich vergooid heeft, doch onmiskenbaar is dit de bedoeling. 'Door te luis-

teren naar de inspraak van zijn hart, daalde Sikko beneden zichzelf,' staat er.¹

Aan die minachting voor ridderlijke luimen in nabestaanden, herkent men den napoleontischen aard der gelukkige soldaten van alle eeuwen. Er stroomde eierzuchtig bloed in Dirk's aderen. Hij geloofde blijkbaar aan eene roeping van zijn geslacht. Keizers trotseren, bisschoppen vernederen, landgenooten ombrengen, andere landgenooten benadeelen, eigen grootheid zoeken, dit mogt. Trouwen beneden zijn stand mogt niet.

V [De feodaliteit en de gilden]

Nederlands politieke toestand omstreeks 1350, wanneer graaf Jan Van Blois het tooneel zal gaan betreden, scheelt zoo aanmerkelijk van den daareven geschilderden, dat niets van hetgeen de stichting van het hollandsch gravehuis voorafgegaan is er mede vergeleken kan worden. Slechts eene staatkundige en maatschappelijke omwenteling, gevoelen wij, heeft tusschen de eerste jaren der 11^{de} en de helft der 14^{de} eeuw den aanblik der zaken in zulke mate kunnen doen veranderen.

Eenerzijds is gebeurd hetgeen te voorzien was. Toen Dirk III door zijn voorbeeld had getoond dat onafhankelijk van den utrechtschen bisschop en trots den deutschen keizer in Nederland eene soevereine magt bestaan kon, kwamen andere oud-lotharingsche edelen

¹ Van Wyn, Bijvoegsels achter Wagenaar's 2^{de} deel, bladz. 63.

even vrijheidlievend als hij, doch minder stoutmoedig of minder voorspoedig (toekomstige heeren van Egmond, van Brederode, van Teylingen, van Borssele) hem als hun hoofd erkennen en zijne bescherming zoeken. Hij en zijne opvolgers, door hen als hunne leenmannen aan te nemen, hielpen die edelen wederkeerig hunne onafhankelijkheid bewaren. Wederspannige mededingers (toekomstige Amstels, Woerdens, Arkels) werden onschadelijk gemaakt en hunne goederen bij de grafelijkheid gevoegd. Zoo ontstond ook in Nederland de aristokratische hiërarchie der feodaliteit, die gedurende eene reeks van eeuwen de algemeene europesche staatsvorm geweest is, en tijdens de kruistogten getoond heeft tot welke krachtsontwikkeling zij Europa in staat stelde. Als klitten hingen onderling de edelen aan elkander, en te zamen aan den plaatselijken souverain; die op zijne beurt, door eigenbelang gedreven, zelf weder de vazal van een nog hooger leenheer was.

Ofschoon de kleine vrije man in gevaar heeft verkeerd voor goed het slagtoffer dezer adellijke zamenzwering te worden, was zij aanvankelijk hem zoo weinig ongevallig dat hij integendeel de aaneensluiting der edelen in zijne naaste omgeving voor zich als eene uitkomst beschouwde. Niet de edelen zijn begonnen de boeren te knevelen of hen van hunne vrijheid te berooven; maar, onverschillig voor het genot eener vrijheid die hun niemand's bescherming waarborgde, hebben de boeren zelve in hun eigen belang en uit eigen beweging zich vazallen der edelen gemaakt.

Wat baatte het inderdaad den karl, burger van het lotharingsch rijk te heeten, zoo de lotharingsche

vorsten hem ten prooi van in- en uitheemsche roovers lieten? In den naastbij wonenden edele vond hij zijn natuurlijken patroon en werd, al boette hij er grootendeels zijne onafhankelijkheid bij, gaarne cliënt. Schot en lot betalen, tienden opbrengen, heere-, persoonlijke, militaire diensten verrigten; zijn eigendom een leen zien worden; nog daarenboven de vestingwerken der kasteelen helpen herstellen, die zijn leen beveiligen moesten, - alles was in den eersten tijd, zoo hij maar niet langer van God en de menschen zich verlaten gevoelde, hem welkom. Met ingenomenheid zag hij bij honderdtallen, dezelfde adellijke sloten verrijzen, die eenmaal, in den geuzetijd eener toen nog ver verwijderde toekomst, met niet minder welgevallen door hem geplunderd, in brand gestoken, of met den grond gelijkgemaakt en voor afbraak verkocht zouden worden.¹

Het belang der edelen en van den vorst (ook van den utrechtschen kerkvorst; in Nederland heeft de hogere roomsch-katholieke geestelijkheid steeds met de hogere feodaliteit één lijn getrokken) bragt mede de nieuwe orde van zaken te handhaven. Te zamen vormden zij een bevoorregten stand. Zij alleen leefden te midden van den overvloed; zij alleen hadden het bestuur in handen; zij alleen konden de menschen en de dingen naar hun wil zetten.

Doch toen dit een paar eeuwen geduurd had, en al vroeger, begonnen de kleine vazallen hunne dwaling

1 Fustel de Coulanges, Origines du régime féodal, 1 Augustus 1874 (Deux-Mondes), bladz. 562, 572, 575, 577.

in te zien, en dat zij, door op genade of ongenade zich aan de edelen over te geven, de kinderen der rekening geworden waren. Dankten zij aan de hun gewaarborgde veiligheid van goederen en personen een begin van welstand, op den duur verdroot het hen, bij hun wassen in getal, dien voorspoed niet te kunnen uitbreiden. Hunne dorpen zagen zij aangroeijen tot steden, doch zijzelven bleven de oude knecht. Er zat niet anders op dan, bewust of onbewust, tegen de broederschap des adels eene andere broederschap over te stellen. Tot hun geluk hadden zij, bij het volvoeren dier revolutionaire daad (revolutionair omdat het bezworen regt zich aan de zijde des adels bevond, en zijzelven van hunne voorregten vrijwillig afstand gedaan hadden) zelfs pausen, en magtige pausen, tot bondgenooten.¹

De gilden waren oorspronkelijk genootschappen van noorsche carbonaro's, wier middenpunt gevormd werd door drinkgelagen of gezellige bijeenkomsten, en wier leden beoogden zichzelven regt, en hunne medeleden herstel van ondervonden schade te bezorgen. Reeds in wetten van Karel den Groote en zijne onmiddellijke opvolgers vindt men er tegen gewaarschuwd als eene instelling, bij welke het allermint dorpelingen betaamde zich aan te sluiten; eene soort van sociaal-demokratische vrijmetselarij van vreemde herkomst, niet ongelijk

¹ Augustin Thierry, Révolution communale du 12e siècle, 6^{de} hoofdstuk der Considérations sur l'histoire de France, 1840. - Revolutionaire toon van den Saksenspiegel (1215-1230), nagevolgd in Maerlant's Eerste Martijn, strofe 39-49 der uitgaaf van Verwijs. - Gallée over Maerlant, 1881 (Gids van Augustus, bladz. 327 vgg.).

aan hetgeen men thans met zekere ontsteltenis de Roode Internationale hoort noemen.

In 1188 stond een graaf van Vlaanderen gedwongen of uit berekening aan de stad Aire toe, eene Gilde of Vriendschap op te rigten, bekleed met kommunaal gezag. Tot dit uiterste is het in Noord-Nederland nooit gekomen; hetzij omdat de Noord-Nederlanders in mindere mate dan hunne broeders van het Zuiden de burgerlijke onafhankelijkheid beminden, hetzij omdat de bezadigden onder hen van eene te groote uitbreiding der gilde-magt wanordelijkheden vreesden, die het kwaad, door de edelen aangerigt, slechts door de voordeur zouden uitdrijven, om door eene achterdeur het weder binnen te laten. Zelfs te Utrecht, waar de kommune-mannen het oudtijds verder bragten dan in eenige andere noord-nederlandsche stad, heeft nooit eene erkende Vriendschap bestaan.

Een juist denkbeeld van de verhouding tusschen feodaliteit en gilde-wezen in Noord-Nederland geeft een charter van 1279, waarbij een heer van Châtillon, grootvader of oud-oom van graaf Jan van Blois, privilegien aan de stad Guise verleent. Die voorregten zijn aanzienlijk; doch zij worden geschonken onder het uitdrukkelijk beding dat de poorters van Guise noch beweren zullen eene 'Commune' te bezitten, noch zich geregtigd zullen achten er eene te verlangen.¹

Dezelfde heilige afkeer van een *absoluut* stedelijk gezag heeft ook bij de graven van Holland en Zeeland er steeds ingezeten. Eene poging der Kenmerlanders

1 Stads-archief van Guise. Tekst bij Augustin Thierry.

(1268) om van de feodaliteit zich los te maken, is door Floris V in bloed gesmoord en gestraft met het platbranden van Amsterdam.¹ Wat meer zegt, de noord-nederlandsche stedelijke regenten, eenmaal op het kussen, hebben zelfs nooit gewild dat de gilden binnen hun regtsgebied iets anders of iets meer zouden zijn dan ondergeschikte broederschappen, bestemd te waken voor de deugdelijke uitoefening, met zooveel mogelijk beperkte mededinging, van hetzelfde ambacht of dezelfde nijverheid.²

Wie eene geschiedenis der nederlandsche steden wilde schrijven zou in de eerste plaats eene lijn van afscheiding moeten trekken tusschen den tijd vóór en den tijd na Dirk III. Duurstede, Tiel, Nijmegen, Deventer, Groningen, Stavoren, Utrecht vooral, zijn bloeiende vlekken geweest, eeuwen vóór Dordrecht. Voor onze terugblikkende verbeelding vormen zij eene daarna in verval geraakte aristocratie, zweemend naar de vervallen hemelsche die Vondel in Lucifer en de Luciferisten schildert. Van jonger dagteekening dan die hooghartige zusters, vertegenwoordigen de hollandsche en zeeuwsche steden in dit verband het opkomend mensdom, met Adam aan de spits, dat in zoo hooge mate de afgunst van den Zoon des Dageraads gaande maakte. Alleen mogen wij de trekken van het beeld niet dus verzwaren, dat ten slotte de bisschop van Utrecht schijnen zou de rol van Satan vervuld te

1 Koenen, Boerenstand, bladz. 34 vgg. - Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, I 391 vgg.

2 R. Fruin, Een hollandsche stad in de midden-eeuwen, 1873 (Gids van April), bladz. 165 vg., P.J. Blok, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, 1883, en: Eene Hollandsche stad onder de bourgondisch-oostenrijksche heerschappij, 1884

hebben. Is er een Mefistofeles in het spel geweest, dan was het Dirk III. Van hem in elk geval en van zijne schrandere gewelddaad, begunstigd door de omstandigheden en de geografie, dagteekent het nieuwe tijdperk onzer geschiedenis, waarin oostelijk Nederland allengs door westelijk Nederland overvleugeld gaat worden, en wij van den Rijn, den IJssel, en de Lauwers, de algemeene welvaartsbeweging zich naar het Y en naar de monden van Maas en Schelde zien verplaatsen.¹

De oudste leidsche keuren, de oudste amsterdamsche charters, het brielsch regtsboek, om geen andere bronnen te noemen, zwijgen over eene volbragte omwenteling. Het woord gilde, in den zin van Vriendschap of Commune, bezigen zij zelfs niet. Maar deels schilderen, deels onderstellen zij een toestand, die alleen uit eene elders volbragte revolutie geboren kan zijn. Op dezelfde wijze zijn uit eene buitenlandsche omwenteling, in 1789, al de tegenwoordige nederlandsche instellingen voortgekomen. Gelijk het in 1350 er te Amsterdam, te Brielle, te Leiden uitzag, zag het ook te Schoonhoven en te Gouda, in geheel Nederland er uit. Dezelfde oorzaken hadden overal, met geringe wijzigingen in hare werking, dezelfde gevolgen medegebragt. Het is bijna onverschillig, aan welke deur wij om inlichtingen aankloppen.²

1 O. van Rees, Staathuishoudkunde, I 77 vgg.

2 H.G. Hamaker, Middeneeuwsche Keurboeken van Leiden, 1873. - Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, eerste tijdperk, 1879. - Jan Matthijssen, Regtsboek van Den Briel, uitgaaf van J.A. Fruin en M.S. Pols, 1880.

VI [Het burgerlijk Nederland der 14de eeuw]

De landsheer, die vroeger te Haarlem hofhield, heeft vandaar zijne residentie naar Leiden overgebracht, doch heeft ook Leiden weder verlaten en woont op dit tijdstip in Den Haag, waar op twee na de laatste graaf uit het hollandsch Huis zich een stevig maar lomp paleis heeft doen bouwen, door zijn zoon vermeerderd met eene groote vooruitspringende feestzaal.¹

Wij lasteren echter dien bouwtrant niet. Reeds de naam van hof of paleis wijst op eene algemeene verbetering. De haagsche stichting (vóór 1250 had niemand dit durven droomen, en nog in 1350 werd het als eene weldaad beschouwd) droeg geen militair karakter, was geen feodale burgt, had noch het aanzien noch de bestemming van een vestingwerk. Zij had de eigenschappen van een verblijf waar een souverain vorst rustig van het leven genieten en met name (getuige de kolossale keukens wier gewelven nog bestaan) tal van gasten ontvangen kon. Ware Dirk III, in de vette dagen van Willem II en Floris V, weder levend kunnen worden, hij zou tevreden geweest zijn over zijn nageslacht, en van zijn improviseren eener dynastie geen berouw gehad hebben.

Aan Leiden was, ofschoon de stad van dit eigenaardige gaarne verschoond zou gebleven zijn iets bij-

1 Platte grond en beschrijving door V. de Stuers, bij A. Ising, Het Binnenhof, 1880, 3de Aflevering. - Bakhuizen van den Brink, Verslagen der Kon. Akademie, VI 265 vgg.; Studiën en Schetsen, 1877, IV 347 vgg.

zonders. Er woonde en heerschte daar, op eene burgt, namens en onder den autokratischen vorst, een autokratische burggraaf, herhaaldelijk een lid der adellijke familie Wassenaer.¹ Er was een tijd geweest, moet men gelooven, dat ook deze Wassenaers aan hunne leidsche vazallen verlangde en aangename diensten bewezen hadden, die tot vrijwillige wederdiensten stemden. Doch in den loop der jaren hielden die goede betrekkingen op, en gedurende anderhalve eeuw heeft geen andere zorg den Leidenaren zoo na aan het hart gelegen, als door Gods goedheid en hunne eigen kordaatheid, of hunne eigen schrandereheid, van dien duldeloozen burggraaf verlost te worden. Nog in 1575 of daaromtrent schreef Jan van Hout op de gezegende heugenis dier uitredding, welke toen vergelijkenderwijs reeds tot de grijze oudheid behoorde, een hartstogtelijken lofzang.²

Te Gouda en te Schoonhoven werden óók burgten gevonden, de laatste onder hertog Albrecht bijna onafgebroken door Jan van Blois bewoond, de eerste bij tusschenpoozen. De ingezetenen echter haatten graaf Jan niet, zooals men te Leiden de Wassenaers haatte. Zij beschouwden hem als hun eigenlijken en wettigen heer; erfgenaam van het gezag, krachtens het leenregt weleer uitgeoefend door zijn grootvader, Jan van Beaumont, eigen broeder van een gekroond hoofd. Alleen één voornaam misbruik werd door dit onder-

1 Afbeelding der Burgt in de 18de eeuw bij Van Mieris, Beschrijving van Leiden, 1762, bladz. 398.

2 Gedicht van Jan van Hout bij Orlers, Beschrijving van Leiden, 1641, 2de druk, bladz. 88 vgg.

scheid niet weggenomen: de verkoopbaarheid der ambten.

In alle steden waren schepenen ja, en schouten of baljuws, vertegenwoordigers van het souverain gezag, bedienaren van het regt, plaatselijke administrateurs; maar het waren schouten en schepenen die door het kieskollegie der vroedschappen slechts ter voordragt aangeduid werden. Het regt van benoeming was aan den graaf: hetzij vervangen door zijn eersten leenman, zooals te Schoonhoven en te Gouda, hetzij door zijn burggraaf, zooals te Leiden, hetzij door niemand, zooals te Amsterdam of in Den Briel. En benoemen wilde zeggen: verkoopen aan den meestbiedende. Dan wel, de graaf of zijn plaatsvervanger leende van de benoemde personen zekere sommen, onder belofte dat de aangestelden aangesteld zouden blijven, zoolang het geleende niet terugbetaald was; en daar van terugbetalen nooit inkwam, behalve wanneer zich een liefhebber opdeed die voor het ambt eene nog aanzienlijker som overhad dan waarmede het reeds bezwaard was, loste de bediening van het regt zich meestentijds in een veroordeelen tot geldboeten *quand-même* op, waaruit schout en schepenen hun aandeel bekwamen en op die wijze zichzelf dekten. 'Wij zijn gewoon, ons de midden-eeuwen voor te stellen als een tijd van ruw geweld; zij waren het ook werkelijk; maar bovendien waren zij, vooral de latere eeuwen, een tijd van afpersing en knevelarij'.¹

Ondanks deze wanverhouding, waarvan eerst onder

1 R. Fruin, Een hollandsche stad, bladz. 128.

Filips van Bourgondie, door het regtstreeks voortkomen der stedelijke regenten en magistraten uit de vroedschappen of notabelen, het einde aanschouwd is, hadden de burgerijen in 1350 eene stelling veroverd, die honderd jaren te voren als eene hersenschim beschouwd zou zijn. De betrekking tot den souverain wordt niet langer opgevat als een staat van onderwerping, maar als een wederkeerig bezworen kontrakt. In overeenstemming daarmede begint het regtsboek van Den Briel met algemeene opmerkingen over den eed. Ten einde op des souvereins natuurlijke verpligting tot zweren te komen, wordt door Jan Matthijssen met ronde woorden op den voorgrond gesteld: dat de goede trouw de wereld uit is, en geen verstandig mensch zich voortaan enkel met beloften vergenoegt. Er moeten eeden bijkomen¹.

Zoo deze overweging van eenvoudigheid getuigt, zij staaft aan den anderen kant een diep ontzag voor de godsdienst. De onderdanen achten door hun eed van getrouwheid zich als mannen van eer zedelijk gebonden. Zichzelfen zouden zij niet langer braaf vinden, indien zij zonder aanleiding, of anders dan in den uitersten nood, te kort schoten in het nakomen hunner verpligtingen. Evenzoo gelooven zij dat de souverain niets heiligers dan de godsdienst kent, en zijn eed het beste onderpand zijner goede voornemens is.

Zelfs het verderfelijik stelsel der geldboeten vertoont eene lichtzijde. In de oudste middeneeuwsche wetboe-

¹ Jan Matthijssen, 1^{ste} kapittel, 1^{ste} Traktaat, bij Fruin en Pols bladz. 22.

ken heeft ieder menschelijk leven zijn tarief. Het dooden van een slaaf of een lijfeigene kost minder dan het dooden van een vrije of een vrijgelatene. Nog duurder is het dooden van een edele. Duurst van al het dooden van adellijke lieden, die persoonlijk den vorst toebehooren¹. Meer dan tachtig verschillende geldboeten worden genoemd, als schulddelgende straffen voor het toebrengen van tachtig soorten van verwondingen, aan en door².

Zoo vele eeuwen later vinden wij dit hatelijk onderscheid tusschen personen en personen uit de wetgeving verdwenen; doch behouden bleef het verzoe nen van doodslag door afkoop, en het verdeelen van den last der boete over de leden van 's doodslagers maagschap³. In eene vechtpartij te Schildwolde, aangekomen door de hartstogtelijkheid van den prior Herdricus, verliest een der tegenstanders het leven. Een pijl doorboort hem het hoofd. De nabestaanden zijn woedend. Zij nemen wraak op de bloedverwanten van Herdricus, en steken de woningen dezer lieden in brand. Dan tijgen zij met toortsen naar zijne abdij, en ontzien noch de manne-, noch zelfs de vrouwe-afdeeling. Herdricus moet vlugten, en schiet onderweg er zijn paard en zijne pij bij in. Doch de schepenen komen namens hem tusschenbeide, en tegen

1 Plaatsen uit de Salische en andere wetten bij Fustel de Coulanges, Institutions Politiques, bladz. 543 vgg.

2 Lex Frisionum, bij Von Richthofen in de Monumenta Germaniae, 3^{de} deel der Leges, tit. XXII, De dolch.

3 R. Fruin, Een hollandsche stad, bladz. 145 vgg. - Jan Matthijssen, 5^{de} Traktaat, bij Fruin en Pols, bladz. 213 vgg.

betaling eener som van duizend mark aan de betrekkingen van den verslagene kan de prior terugkeeren. Er is een zoen tot stand gekomen¹.

Dit oudere groningsche geval is een voorspel van ontelbare hollandsche daarna. In eene maatschappij zonder politie en met woeste hartstogten, oorzaak van eindelooze en bloedige twisten, mogt het gebruik voor humaan gelden.

De voornaamste bronnen van welvaart² zijn: de handel, de nijverheid, en de landbouw. De steden hebben het aanzien van dorpen, ook al bezitten zij poorten, en al zijn zij, gelijk Schoonhoven, van wallen of grachten omgeven. Men is bezig er gothische kerken te bouwen, die zeer langzaam hare voltooiing naderen of voor goed onvoltooid blijven. Te Leiden staan op vele plaatsen der stad de huizen, allen (met maar één uitzondering) van hout, ver uit elkander. Zij zweemen naar boerehofsteden, omgeven van lappen bouw- of tuingrond. Voor een gedeelte reeds fabrikanten, lakenwevers, bierbrouwers, zijn voor een ander gedeelte de inwoners nog landlieden, ook al liggen hunne landerijen niet allen meer in de stad zelve, maar daarbuiten, in hare onmiddellijke nabijheid. Leiden is eene marktplaats, waar graanhandel gedreven wordt.

Op welke wijze in die dagen een nederlandsch koopman zijn bedrijf moest uitoefenen, om door de besten zijner tijdgenooten te worden geacht en geprezen, dit

1 Kronijk van Emo, op het jaar 1223.

2 Over de oudste stedelijke begrotingen in Noord-Nederland, kopijen der vlaamsche, zie Blok, Budget eener hollandsche stad omstreeks 1400. R. Fruin's Bijdragen, 1882, bladz. 284 vgg.

leert ons de lofspraak van een leidsch geestelijke op een overleden leidsch graankoper. Zij staat geboekt in een handschrift van het leidsch archief, waarin de weldoeners van het kapittel van Sint Pancras, de in aanbouw zijnde kerk op het Hoogeland, de nakomelingschap tot voorbeeld gesteld worden:

‘Willem Jansmanszoon was vroom en weldadig geweest en had de kerk en het kapittel ruim bedacht. Door God gezegend en rijk aan aardsche goederen, had hij zijn oudsten zoon in de godgeleerdheid laten studeren, binnen'slands en te Parijs, en hem tot den geestelijken stand opgeleid.

‘Toen Willem Jansmanszoon in het kapittel van Sint Pancras was opgenomen, had hij een deel van zijn vermogen aan die stichting vermaakt. Ook als burger had hij uitgemunt. Hoewel aangezocht om in de regering te komen had hij voor die eer bedankt en, tevreden met zijn staat, zich tot het bestuur van zijn eigen gezin bepaald. Als koopman had hij zich, volgens aller getuigenis, bij het koopen en verkoopen steeds billijk en regtschapen betoond, nooit geweigerd van zijn voorraad te verkoopen, nooit een hooger prijs genomen dan den marktprijs, om het even of hij er bij won of verloor, nooit op stijgende prijzen gespekuleerd. Hij was dus (wie gevoelt geen eerbied voor de gezindheid waaruit de economische dwaling ontsproot? wie betreurt het niet dat de liefde tot den naaste een minder krachtige drijfveer ten goede dan de zelfzucht blijkt te zijn?), hij was slechts de tusschenpersoon geweest, die van de boeren kocht om aan de burgers te verkoopen, met niet meer winst

dan zijn genomen moeite in billijkheid vergold.¹

Van Amsterdams binnenlandschen handel met het Sticht en het Boven-Sticht gaan de oudste bescheiden terug tot graaf Floris' vrijstellingsbrief van 1275; van zijn buitenlandschen handel op de Oostzee, tot 1247. Te Lubeck geldt op dat tijdstip de haven der heeren van Amstel nog voor een roofnest, waar oostfriesche of deensche zeeschuimers hunne gestolen goederen gaan opbrengen². Honderd jaren later is dit vooroordeel geweken; en uit een deventersch charter van 1347 kunnen wij zien dat Amsterdam destijds eene plaats was, waar viâ den IJssel eene groote verscheidenheid van handelsgoederen geregeld uit Duitschland aangevoerd werd: wijn, molensteenen, staal, zeissen, balansen, bijekorven, bier, ham, en allerhande soorten van gezouten en gerookten visch³.

Kampen, Deventer, Utrecht, Zwol, Hasselt, Groningen, Zierikzee, Den Briel, Middelburg, Arnemuiden, Harderwijk, Zutphen, Stavoren, Dordrecht, Amsterdam, al die nederlandsche steden behooren in 1370 tot het Hanse-Verbond⁴, en de jongere westelijke gaan met de oudere oostelijke gelijk op. Te Amsterdam is de Oude Kerk voltooid, en men vindt er bovendien eene Onze Vrouwen-, eene Heiliger Stede-, eene Sint Pieters-kapel. Een stadhuis ontbreekt nog, of is zoo onaanzienlijk dat er geen herinnering van overgebleven

1 R. Fruin, Een hollandsche stad, bladz. 172 vg.

2 Ter Gouw, I 95 vgg. - Oorkondenboek van H. en Z., No. 434.

3 Facsimilé van den deventerschen tolbrief bij Wiselius, 1822, bladz. 48 vgg.

4 O. van Rees, I 95 vgg.

is. Daarentegen worden er openbare stillen aangetroffen¹. Sedert 1300 bezit de gemeente een tolzegel, in 1347 een stadszegel, in 1360 een grootzegel. Van 1342 dagteekent eene eerste uitbreiding der plaats. Er zijn nog geen poorten, geen muren, en het ingelijfde nieuwe deel vertoont nog 'een plattelands-voorkomen.' Er is een gild der vischkoopers; der vereenigde kleermakers, droogscheerders, en lakenkoopers; een gild der kramers of marslieden; een gild der timmerlieden en smeden. De huizen waren van hout, de daken van riet, metselaars ontbraken, en voor het bouwen der Oude Kerk moesten werklieden uit Utrecht en Brabant ontboden worden. In 1342 heeft de stad het lager onderwijs aan zich getrokken, voor zoover de knapen betreft. Daar de jongens op gezette tijden moeten kunnen medezingen in de kerken, leeren zij een weinig muziek; doch alle andere kunsten liggen nog braak, en de wetenschappen worden overgelaten aan priesters en klerken. Papegaaischieten is de voorname ligchaamsoefening, dobbelen de voorname uitspanning, bierdrinken de voorname verkwikking².

Van Schoonhoven zal het genoeg zijn te zeggen dat zijn handel in die dagen de mededinging van Dordrecht zonder inspanning volhouden kon. Gouda telde meer inwoners, en zette meer kapitaal om, dan Amsterdam.

1 Ter Gouw, I 344 vgg., 359 vgg., 369. Facsimilés van openbare amsterdamsche zegels, bladz. 224, 390, en tegenover den titel.

2 Ter Gouw, I 289 vgg., 294 vgg., 318 vg., 322, 331, 339.

VII [De adel. Jan en Gwy van Blois]

Deze reeds welvarende en invloedrijke nederlandsche kruidenierswereld der 14^{de} eeuw kan de achtergrond of het stramien genoemd worden, waarop de edelen en de vorsten van het tijdvak hun zelfzuchtig en veeleischend, maar dikwijls genoegelijk leven borduurden.

In de laatste jaren der eeuw onderneemt graaf Gwy van Blois, de jongere broeder, een speelreisje door Nederland. Als knaap of aankomend jongeling hadden zijne voogden hem voor eene poos uit Henegouwen naar Holland gezonden en toevertrouwd aan den heer van IJsselstein, te Utrecht, bij wien hij aan huis woonde en onder wiens leiding hij en zijne pages in den wapenhandel geoefend werden. Dit alles echter was meer dan dertig jaren geleden. Toen hij in 1389 Nederland en zijne 'duitsche goederen' terugzag, was graaf Gwy een korpulent schoonvader, echtgenoot eener dame niet minder zwaar dan hijzelf, en, met haar, vergezeld door eene jonge fransche weduwe, Maria van Dunois, korte jaren verbonden geweest aan zijn vroeggestorven zoon, den eenigen wettigen stamhouder.

De gravin en de graaf reisden elk in een afzonderlijken wagen, uithoofde van hun gewigt en hun omvang zoo breed van spoor, dat sommige bruggen te smal bevonden werden, en de voerlieden, bijgestaan door het gevolg en door landvolk der omliggende plaatsen,

genoodzaakt waren de rijtuigen nu en dan op hunne schouders te tillen.

Zoo kwam men, over Antwerpen, uit Henegouwen naar Schoonhoven en deed van daar uitstapjes naar Den Haag en Leiden, terwijl de wintermaanden grootendeels te Heemstede doorgebracht werden. Er waren somtijds acht of tien schuiten noodig om over de hollandsche binnenwateren de rijtuigen, de paarden van het gevolg, het gevolg zelf, en den proviand te vervoeren. De gravin reisde met een papegaai, die haar overal nagedragen werd; de graaf met vier muzikanten en een nar, Jaquet le Sot.

De lange avonden op het slot te Heemstede werden, tenzij men muziek maakte of dobbelde, somtijds gekort door een ontboden of zich aanmeldend spreker. 's Morgens ging men in den haarlemmer Hout vossen jagen; en de dames woonden die uit- of inspanning bij. Dan wel, men bood in een logement te Haarlem den Heeren van Sint-Jan een maaltijd aan, en vroeg daarop tevens den schout, de schepenen, en andere deftige burgers. In de eerste dagen van Maart werd met zeven en dertig wagens, over Wijk aan Duin (waar men overnachtte bij een bevriend hollandsch edelman, heer Floris van Adrichem) een bezoek aan de abdij van Egmond gebracht. Johannes Weent, de toenmalige abt, gaf dit talrijk gezelschap te eten, en men betaalde de vertering in den vorm van ruime geschenken aan de kloosterbedienden.

Wij zouden niet gedacht hebben dat jonge fransche vrouwen, in dat kille jaargetijde, er van hielden zich in de golven te laten dragen; doch er staat uitdruk-

kelijk aangeteekend dat graaf Gwy's schoondochter en hare hofdames den 2^{den} Maart met hem naar Zandvoort reden, om in zee 'natgemaakt' te worden. Vermoedelijk hadden zij te Heemstede van dit volksgebruik hooren verhalen, en wilden zij er zelve de proef van nemen. De lijvige gravin bleef bij die gelegenheid wijselijk thuis.¹

Jean Froissart, toen een man van vijftig of twee en vijftig jaren, vergezelde den graaf een tijd lang op deze reis naar en door Nederland. In het najaar van 1389 bracht hij eene maand te Schoonhoven en te Gouda door, en logeerde den volgende winter te Heemstede in eene herberg of bij een huisman, terwijl Gwy en zijn hof het slot bewoonden. Toen de graaf in 1397 gestorven was trok Froissart, geboortig uit Valenciennes, zich terug in het naburig Chimay, waar hij in 1410 zijn reizend en trekkend leven eindigde.

Tot lof van graaf Gwy van Blois staat geboekt dat hij hertog Albrecht van Beijeren krachtig ondersteund heeft het indijken der noordhollandsche Zijp. Het strekt hem niet minder tot eer Froissart een onbezorgden ouden dag, en de middelen tot voortzetting zijner kronijk verzekerd te hebben.

De oudere broeder, graaf Jan, liet het niet bij vlugtige bezoeken. Bijna zijn geheele leven bracht hij in Nederland door, en hield, van 1356 tot aan zijn dood, in 1380, schier onafgebroken te Gouda en te Schoonhoven verblijf. Geboren omstreeks 1335, bijna tegelijk

1 De Lange van Wijngaarden, Leven van Gwy van Blois, I 189 vgg. en de Bijlagen.

met den hoeksch-kabeljauwschen burger-oorlog, heeft ook hij, als eerste leenman der souverainen van Holland en Zeeland, aan het toenmalig bloedvergieten en vogelvrij-verklaren moeten deelnemen. In Frankrijk is hij een einde gaan helpen maken aan de barbaarsche strooptogten, voortgevloeid uit de Jaquerie. Voor eigen rekening, en tot groote schade zijner financiën, heeft hij een veldtogt tegen Gelderland ondernomen en, ter wille eener geldersche hertogin, die een bisschop van Utrecht en een bisschop van Keulen hem als eene geschikte echtgenoot hadden aangepredikt, in den strijd der Heekerens en Bronkhorsten zich partij gesteld¹. In de geschiedenis van Tiel is de herinnering van den Kwaden Paaschdag van 1378 blijven leven, getuige van een algemeenen onderlingen burgermoord, naar aanleiding dier geldersche kampanje van graaf Jan.

Doch nooit heeft een middeleeuwsch vorst in de Nederlanden aan persoonlijke dapperheid minder veldheerstalenten gepaard, of minder smaak in de woestheden en gruwelen van het oorlogvoeren. Een held in tournooispelen, een *sportsman* zonder wedergade, was Jan van Blois slechts zijns ondanks soldaat en van nature een vreedstichter. Niet de slagvelden waren zijne liefhebberij, maar het jachtveld, de balzalen, de banketten, de stallen vol schoone paarden, de omgang met aanzienlijke vrouwen, de beleefdheid voor wereldsche kloosterzusters, en voor de schoone dochters van ridders, knapen, of poorters. In de eeuw der

1 'Ainsi eu messire Jehan de Blois femme et guerre qui moult lui cousta.' Froissart.

borstkurassen en der tot den grond reikende effen mangewaden, vertegenwoordigde hij met de buitensporigheid der nieuwhed het aanbrekend tijdperk der naauwsluitende wambuizen van bontgekleurd laken en met sterren bezaaid fluweel; der om het been sluitende broeken van hartsleder of witte zijde; der rijlaarzen en der geborduurde schoenen; der van juweelen vonkelende baretten of op één oor gedragen viltten hoeden. Speler, drinker, danser, ruiter, jager en vrouwejager, - daarbij eerbiedig kerkelijk, liefdadig, niet misdeeld van kunstzin, ongeletterd, maar even bereid aan een natuurlijk dochttertje een handschrift met miniaturen, als aan eene kleine vriendin een rijpaardje ten geschenke te geven, - vertoont ons Jan van Blois, noch menscheslagter, noch mysticus, het beeld van den onbezorgden, vrolijken, levenslustigen, welopgevoeden edelman; te zeer vreemdeling en te ver van het volk om in allen deele voor nationaal te kunnen doorgaan, maar door opvoeding, lotgevallen, en voorkeur, beslist Nederlander, type van zijn stand en van zijn tijd, *enfant chéri des dames*.¹

Zijne opvoeding viel in de jaren onmiddellijk gevolgd op de pest-epidemie van 1348, toen de terugwerking der tot vertwijfeling drijvende plaag, die Europa voor een vierde deel ontvolkte, het walgelijk fanatisme der geesselaren en eene afschuwelijke jodevervolging te voorschijn riep, en aan den anderen kant de menschen tot uitersten van lichtzinnigheid vervoerde wier herinne-

1 De Lange van Wijngaarden, Leven van Jan van Blois, I 104 vgg. en de Bijlagen.

ring, voor zoo ver het Zuiden betreft, in Boccaccio's *Decamerone* bewaard gebleven is.

Ook het Noorden ondervond de gevolgen van den Zwarten Dood. In geen ander tijdperk zijner geschiedenis was Nederland, door dezelfde oorzaken, getuige van zulk eene ontploffing der buitensporigste weelde in levenswijze en kleederdragt. De algemeens sterfte deed onverhoeds erfenissen openkomen, waarop eerst in eene verwijderde toekomst door de belanghebbenden gerekend was, of van welke niemand zich had voorgesteld dat zij in zoo korten tijd zulk een omvang zouden aannemen. Weinigen kwamen eensklaps in het bezit van fortuinen, bij gedeelten toegedacht aan velen; en in alle standen der maatschappij geraakte de markt van het kapitaal overvoerd. De marktprijzen der levensmiddelen daalden naar evenredigheid. Ambachtslieden staakten het werk, neringdoenden verlieten hunne winkels, en waren met de lekkerste spijzen, de kostelijkste dranken, naauwlijks tevreden. Vrouwen van kleine burgers tooiden zich met stoffen, die te voren alleen door vermogende adellijke dames konden aangeschaft worden. Men leefde slechts om zich te vermaken - zoolang het duurde. Onder het volk althans werd voor de korte overdaad weldra met nijpende armoede geboet; dan wel er vielen, door de menigvuldige geboorten van drielingen, terugwerking der zich herstellende menschheid, zoovele monden open te houden, dat eerlang met driedubbele vlijt tot den arbeid teruggekeerd moest worden. Door de aanzienlijken was een stijl van leven ingevoerd die den vroegeren eenvoud voortaan onmogelijk, en het ophouden van een schitte-

renden staat, ten einde voor elkander niet onder te doen, tot eene kunstmatige behoefte maken zou.¹

In sommige opzichten eindigt met de groote sterfte van 1348 Europa's oudere geschiedenis. De natuur zelve, schijnt het, heeft in die dagen opruiming van het verledene willen houden, en door het trekken van een breeden donkeren streep het begin van een nieuw tijdvak aanduiden.

VIII [Het hofleven te Gouda en te Schoonhoven]

Het slot te Gouda, in den geuzetijd verwoest, was van oudsher eene feodale noordnederlandsche steenmassa, aan de vier zijden in het water; nog ouder, maar onaanzienlijker, dan het slot te Muiden. Toen de laatste erfdochter der heeren van der Goude omstreeks 1280 de burgt aan Jan van Renesse ten huwelijk bragt, moet die voor zulke aanzienlijke lieden te naauwernood bewoonbaar geweest zijn; meer een vestingwerk om garnizoen in te leggen en eene rivier te bestrijken of een toegang te verdedigen, dan een edelmansverblijf. Jan van Beaumont, die zijne meeste dagen in Den Haag doorbragt, liet het kasteel onveranderd. Jan van Blois vergrootte het aanmerkelijk en deed het inrigten voor zijne huishoudelijke aangelegenheden, zoodat het van binnen de goede eigenschappen van een logement bekwam, met kamers voor een uitgebreid personeel en

1 A. van Gennep, *De morte nigra*, 1846, bladz. 35, 44 vgg., 48 vgg. - De Lange van Wijngaarden, I 106, 628.

stallen voor meer paarden dan te voren. Maar van buiten bleef het een rompslomp. Alleen de puntaken der dikke torens waren met lei, het hoofdgebouw en de bijgebouwen slechts met riet gedekt: gevlochten matten, door houten pinnen aaneengehecht. Er was eene beneden-, eene 'andere', en eene bovenste verdieping. Op den *bel-étage* bevond zich eene groote eetzaal met weinig meubelen, en eene groote slaapkamer met een beweegbaar ledikant¹. Jan van Blois kwam onophoudelijk te Gouda, maar vertoefde op het slot niet langer dan noodig was om zijne zaken te regelen. Dikwijls logeerde hij bij welvarende goudsche burgers of bij leden eener zijlinie der van der Goude's, de eenen schepenen, de anderen schouten, en in die kwaliteit zijne eerste administratieve onderhoorigen. Zijne eigenlijke hofhouding bevond zich te Schoonhoven.

Maar ook het schoonhovensch slot (reeds vóór den geuzetijd met den grond gelijkgemaakt) beantwoordde in- noch uitwendig aan de verwachting, opgewekt door den hoogen rang, de uitgestrekte bezittingen, en de weelderige levenswijz van den eigenaar. De sierlijke overdaad heerschte destijds nog alleen in de kleederdragt, en zou eerst later tot bouwtrant eu huisraad zich uitstrekken.

Wie, voor zoover grachten en ophaalbruggen dit toelieten, het slot naderde, was getroffen dat er aan staken en aan latten, tegen schuttingen, tegen muren, zoo vele wingerden groeiden; nog veel meer dan bij

1 Rekening der vertimmeringen te Gouda, bij de Lange van Wijngaarden, II 82-118. Afbeeldingen van het slot, uitwendig en bij benadering, bladz. 94.

het slot te Gouda, en beter onderhouden. Zelfs bevond zich te Schoonhoven, op het erf van den souverain, eene te Gouda vervaardigde wijnpers, - niet om wijn, maar om wijn-azijn mede te maken. In dit artikel werd namens den vorst een kleine handel of ruilhandel gedreven.

Een gedeelte van het schoonhovensch kasteel heette bij uitnemendheid het Hooge Huis (een eigen woord voor *donjon* bestond niet) en was met luiksche leijen gedekt; maar ook alleen dit gedeelte. De torenkappen van burgt en voorburgt bestonden evenals te Gouda uit matten op hout, en de vorsten der daken niet uit met kalk verbonden pannen, maar slechts uit veenzoden. Er was een wijnkelder, een graanzolder, eene gevangenis, eene regtkamer, eene wapenkamer; slaapkamers voor het dienstdoend personeel van knapen en ridders, en eene of meer logeerkamers. Maar slechts aan twee vertrekken schijnt iets bijzonders geweest te zijn.

Het eene was de eetzaal, welke Gwy van Blois in 1386 koepelsgewijs deed hemelen en met gesneden hout beschieten. Reeds in 1379, een jaar vóór zijn dood, had graaf Jan de galerij of het voorhuis, waarin deze groote kamer uitkwam, aan de beide einden met schilderwerk en spreuken doen versieren. Ook, er een te Utrecht vervaardigd moorehoofd, en een te Utrecht opgemaakt hertegewei doen aanbrengen. Om de tafel of tegen de wanden in de eetkamer stonden banken van wilgehout, gewoon glad; maar er was eene buffetkast met snijwerk, in overeenstemming met twee fraaije zitboorden in het vensterkozijn. Dit venster zelf,

met zijn steenen kruis, was eene nieuwigheid, en liet (in de feodale vertrekken was het meestal donker, zoodat men er alleen 's avonds een aangenaam gebruik van had) een overvloedig licht binnen.

Om die reden deed graaf Jan, in 1366, zich eene kamer maken voor nacht *en* dag, nevens of boven de eetzaal, en eveneens met een kruisvenster. Zijn toenmalige rentmeester noemde dit de 'lichte' kamer, tevens pronk- en logeerkamer; en voor haar werden de valencijsche tapijten en behangsels afgezonderd, in 1363 uit Brugge ontboden. Er waren grooter en kleiner vloerkleeden onder, van garen of serge, en bedgordijnen of wandbedekkingen, insgelijks van serge, maar geborduurd met gouddraad en zijde. De patronen stelden meerminnen voor. Andere tapijten, in 1386 bijgekocht door graaf Gwy, waren met vlinders en salamanders versierd.

Het merkwaardigst van al, uit het oogpunt der inheemsche kunst, was de kleine schoonhovensche slotkapel. Op de burgt te Gouda had zich van oudsher zulk een huiskerkje bevonden; maar de bisschoppen van Utrecht schenen het niet dadelijk noodig te vinden dat er ook te Schoonhoven een werd ingerigt. Eerst in 1361 bekwam graaf Jan van Blois van bisschop Jan van Arkel de onmisbare vergunning; en nu kon er aan het werk getogen worden. Jan van Schoonhoven, schrijnwerker der plaats zijner inwoning, maakte een altaarpaneel, dat beschilderd werd door Jan van Saint-Omer, te Utrecht. Broeder Rörich, een priester uit Den Bosch, die als hoogduitsch tolk in dienst van graaf Jan den eersten togt tegen de Lithauers medegemaakt en te

Praag, op de terugreis, een kleinen altaarsteen gekocht had voor zich, stond tegen vergoeding van het kostende of met eenige winst, dit dekblad ten behoeve van het nieuwe heiligdom af. De prior van het schoonhovensch karmelieten-klooster werd aangesteld om dagelijks op het slot de mis te komen lezen. De graaf zorgde voor nachtmaalskelken en offerschalen. Niets ontbrak weldra¹.

Over de verdiensten van den utrechtschen schilder Saint-Omer kunnen wij niet oordeelen, daar geen enkel werk van hem bewaard gebleven is; doch zijn arbeid moet zekeren omvang en zekere beteekenis gehad hebben. Nu eens met drie, dan met vier helpers, was hij een vol half jaar bezig aan het 'malen' der kapel. Mogelijk waren dit fresco's; doch in eene ruwe soort kunnen het schilderwerken in olieverf geweest zijn, ouder dan de beslissende vinding der Van Eycken.

Weinig comfort, naar men ziet, weinig kunstnijverheid, weinig kunst. Des te beter voer, wat dranken en spijsen betreft, zoo te Schoonhoven als te Gouda, de inwendige mensch. Bij groote hout- en nog grooter turfuren onder breede schouwen (turf had men in die buurt voor het steken, hout kwam uit Arnhem) werden twee-, driemalen daags overvloedige en voedzame maaltijden aangerigt. Men ontbeet met warme schotels; grutten, ham, visch, gezouten rund-, gezouten schapevleesch; en dronk daar buiten- en binnenlandsche bieren bij. Aan de andere maaltijden wijn, bij veel wild, veel gevogelte, en (op zijn fransch) veel

1 Rekening der vertimmeringen te Schoonhoven, bij de Lange van Wijngaarden, I 698-720.

brood. Reigers en paauwen, robbespek en walvischtong, gingen voor lekkernijen door. Aan het nageregt deden de graaf en zijne gasten zich aan engelsche en fransche kazen te goed. Waren er dames, dan kwamen kastanjes, vijgen, dadels, gember, gekonfijte kweeën, en allerhande suikergoed voor den dag. Men schonk haar wijn van Creta, van Candia, van Malaga; een glas rooden beaune, uit Bourgondie; een glas witten Poitou; de laatste soort geprezen als 'uitdragende goed.'¹

De mannen dronken fransche kust-, en roode of witte rijnwijnen. Graaf Jan sloeg daarvan te Dordrecht ruime hoeveelheden in, die hij gedeeltelijk aan zijn ouderen broeder Lodewijk verpaste, in Frankrijk, en ze hem toezond met proefjes van zijn eigen gouda-schoonhovenschen wijn-azijn, met vaatjes walvischtong, vaatjes robbespek, vaatjes gemarineerden steur uit Kampen: eene jaarlijksche hulde van den kampenschen handel aan graaf Jan, als heer van Texel en sleuteldrager der Zuiderzee.

Al die hartige spijzen wekten den dorst der nederlandsche edelen krachtig op; en zelfs vermengden zij, ten einde dien nog te prikkelen, hunne ordinaire wijn-soorten met pekel. Tot het gewone tafelgereedschap van graaf Jan behoorde een stel zilveren lepels, afzonderlijk bestemd voor het gieten van zout water bij den wijn.

's Graven onderhoorigen werden, indien er geld was (en dit was er dikwijls; of laat mij liever zeggen,

1 De Lange van Wijngaarden, I 669 vgg., hoofdstuk: Provanche.

graaf Jan was een ietwat minder slecht financier dan zijn broeder Gwy), goed betaald, goed gekleed, goed gevoed, en voegzaam gehuisvest. Beter gevoed, in elk geval, dan de groote menigte der stede- en veldelingen. Het eenig dierlijk voedsel van dezen bestond vaak in soorten van visch, waar de bewoners der zeedorpen van walgden; dan wel, zij verslonden met huid en haar de aanspoelende zeemonsters, wier tongen de groote lui voor zich behielden. De slechte volksvoeding was niet zonder invloed op het telkens terugverschijnen der pest in de midden-eeuwen.

Doch de barbaarsche lekkernijen der grooten; dat zwelgen van met pekkel aangezetten wijn; dat naar binnen slaan van kouden of warmen hipokras, 's morgens, 's middags, en 's avonds; dat eten en drinken der aanzienlijken, hetwelk meest van al naar vreten en zuipen zweemt, moet ons weerhouden den kleinen man te zeer te beklagen, en bovenal, om zijne spijsen hem te verachten.

IX [De kruistogt tegen de Lithauers]

Het eerste wat Chaucer, die, met Petrarca, Boccaccio, en Froissart, de groote europesche litteratuur van dit tijdvak vertegenwoordigt; het eerste wat hij zorg draagt te verzekeren, wanneer hij in de beroemde voorafsprak der *Canterbury Tales* zijne vijfentwintig of dertig reisgenooten schildert, is dat de ridder in hun midden, de *Knight*, een ridder van den echten stempel is; een die, in Spanje, in Algiers, in Griekenland, tegen

de mohammedanen gevochten heeft; in 1365 de inneming van Alexandrie heeft bijgewoond; en kort daarvoor of kort daarna lauweren is gaan plukken in Pruissen, door deel te nemen aan bekeerings-veldtogten tegen de Lithauers en Lijflanders, - tot belooning waarvan hij door den grootmeester der Duitsche Orde te Koningsbergen tot ridder geslagen werd¹.

Dit is een getrouw beeld. Jan van Beaumont, de grootvader, werd ridder om het uitrusten van een expeditietje tegen de spaansche Mooren (1331); Jan van Blois, de kleinzoon, om het medemaken, heel uit Schoonhoven, als aanvoerder eener kleine bende eigen ridders en knapen, van een 'geschreij' tegen de Lithauers in 1362. Zes jaren later ondernam hij nogmaals zulk een togt, in gezelschap en ten voordeele van zijn broeder Gwy, ten einde ook dezen met den grootmeester der Orde in betrekking te brengen.

Een onbeteekenende graaf van Holland, Willem IV, heeft door zijn ijver in het deelnemen aan de kruisvaarten tegen de Lithauers zich een dubbelzinnigen naam gemaakt. Drie keeren is hij naar Pruissen getogen, in 1329 als knaap, in 1334 als jongeling, in 1344 als volwassen man; de laatste maal aan het hoofd van vierhonderd ruiters. Men ziet uit dit voorbeeld hoe populair in de 14^{de} eeuw deze navolging en parodie der voormalige kruistogten tegen de muzelmannen was².

1 Chaucer (1328-1400), *Canterbury Tales*, proloog, vs. 43 vgg.: A knight ther was, and that a worthy man, enz.

2 Wagenaar, *Vad. Historie*, III 252 vgg. - *Croisades Lithuaniennes*, bij Lavis, *Études sur l'histoire de Prusse*, 1 879, bladz. 156 vgg. - Bijzonderheden omtrent de zeden en godsdienst der Lithauers, in de *kronijk der Duitsche Orde* bij Matthaeus, V 686 vgg.

Het woord 'geschreij' geeft genoeg te verstaan dat de togten tegen de Lithauers, zoo zij al voorheen het karakter van oorlogen vertoond hadden, in den loop des tijds schermutselingen geworden waren. Nu en dan verzamelde zich te Koningsbergen een legertje dat, in schuiten overgezet, een paar lithausche dorpen platbrandde, een vijftigtal lithausche mannen en vrouwen af- of krijgsgevangen maakte, en drie weken daarna zegevierend huiswaarts keerde. De aanvoerder sloeg aan den maaltijd, te midden der rookende puinhoopen, of op het zoogenaamd slagveld zelf, dezen en genen tot ridder. Eigenlijk waren het niet zoo zeer kruisvaarten als klop- of drijfjagten, waarbij de ongelukkige Lithauers, omdat zij heidenen waren en dit verkozen te blijven, voor wild dienden. Van de ernstige worsteling die indertijd tot het onderwerpen der Pruisen geleid, en den roem der Duitsche Orde gevestigd had, was naauwlijks spraak meer.

De vrees voor eene overheersching van Europa door de ongeloovigen van Noord of Zuid bestond niet langer. Wie voortaan hen wilde gaan bekampen was óf een eierzuchtige, óf een dichterlijk geestdrijver. Uit eigen middelen moest hij de uitgaven der onderneming goedmaken, en de minste edelen waren daartoe bij magte. Alleen heeren als die van Blois konden (op kosten hunner onderdanen) zich de weelde veroorloven, op die wijze hunne riddersporen te gaan verdienen; tenzij gunstelingen den togt mogten medemaken en van de

gelegenheid partij trekken. Zoo keerde graaf Jan, uit Pruissen, met zeven ridders méér terug dan hij er heengetogen was; zeven nederlandsche edelen, die op zijne beurs geteerd hadden.

Wanneer Erasmus in zijne *Zamenspraken*, honderd vijftig jaren later, den draak steekt met lieden die ter wille van bedevaarten naar het Heilige Land de belangen van hun huisgezin verwaarloozen¹, dan berispt hij de overblijfselen van een oud kwaad, door kalme lieden in Nederland lang vóór hem doorzien en gepeild. Hertog Albrecht had een zoon (de latere graaf Willem VI) die in zijne jeugd insgelijks van niets anders droomde, dan in Turkije en Hongarije tegen de ongeloovigen te gaan vechten; en bij Froissart vindt men de menschkundige gronden vermeld, waarop de vader indertijd den jongeling vermaande dien hartstogt in te toomen of op een waardiger voorwerp te rigten.

Hertog Albrecht was zelf te zeer een *panier percé* om zich anderen tot voorbeeld te mogen stellen; maar, zoo niet zijne werken, zijne woorden waren wijs, en Froissart heeft ze geestig geredigeerd: 'Le duc Aubert dit: Guillaume, puisque tu as la volonté de voyager et d'aller en Hongrie et Turquie quérir les armes sur gens et pays qui oncques ne nous forfirent, nul titre de raison tu n'as d'y aller, fors que pour la vaine gloire de ce monde. Laisse Jehan de Bourgogne et nos cousins de France faire leur emprise et fai la tienne à part et t'en va en Frise conquier notre héritage, -

1 Peregrinatio religionis ergo, in de Colloquia Familiaria, 1522. Tauchnitz-uitgaaf van 1829, I 339 vgg.

que les Frisons par orgueil et rudesse nous ostent et tollent, ne voulans venir à nulle obéissance, - et à ce faire t'aiderai.¹

De togt der graven Jan en Gwy naar Pruissen, die nagenoeg acht maanden geduurd heeft, werd ondernomen met een gezelschap van vijftig of zestig paarden en meer dan zeventig menschen. Op de heenreis ging het van Schoonhoven over Geertruidenberg, Den Bosch, Turnhout en Halen, eerst naar Aken, waar den koster der hoofdkerk eene aanzienlijke fooi werd vereerd voor het toonen der juweelen in de sakristij en van het gebeente der elfduizend maagden. Van Keulen reed men naar Bielefeld, en vond het daar erg duur: toevallig bevonden zich vele ruiters te Bielefeld, de herbergen waren overvol, en de logementhouders eischten fantasie-prijzen. Te Minden werden uit de medegevoerde vaten wijn (op twee of meer wagens met vier paarden) al de ledig geraakte flesschen of kruiken op nieuw gevuld. De Elbe over kwam men te Lubeck, en trof daar heeren uit Frankrijk, Henegouwen, en Vlaanderen, te wier eer graaf Jan niet wel kon nalaten eene muzikale en littéraire soirée te geven; hetgeen, aan honorarium voor zeggens en minstrelen, weder veel geld kostte. Door die vreemde heeren en mede-kruisvaarders versterkt, trok het gezelschap met honderd acht paarden naar Rostock, en kwam, het Zwin over, allengs te Dantzig, waar graaf Jan twee avonden vertoefde, en aan de dames der stad, gelijk aan de heeren van zijn gevolg, beide avonden in zijn logement een bal gaf.

1 Chroniques de Froissart, IV 221 der oudere uitgaaf van 1559. De nieuwste, door Siméon Luce, 1869-1878, bevat dit gedeelte nog niet.

Met zekere leeningen, wegens geldgebrek te Dantzig en te Elbing gesloten, vlotte het boven verwachting. Als heer van Texel stond graaf Jan daar aangeschreven als een billijk en edelmoedig man, die het jaar te voren, toen een storm de vaartuigen van schippers uit Elbing en Dantzig op de kusten van Texel en Vlieland geworpen had, in plaats van de opbrengst der gestrande schepen voor zichzelf te behouden of ten prooi zijner onderdanen te laten, door zijn tesselschen Raad het bedrag aan de buitenlandsche eigenaars had doen uitkeeren.

Zoo kwam hij met eene welgevulde beurs, alleen bezwaard door de gebruikelijke rente van 3 1/2 pCt. 's maands, in de eerste dagen van Januarij 1369 te Koningsbergen; huurde en meubelde er een huis; ontving te zijnent den bisschop, de domheeren, den grootmeester en de kommandeuren der Orde; hield open tafel ten behoeve der op de plaats aanwezige edelen uit Napels, Savoye, Genève, Gaskonje, Henegouwen, Vlaanderen, Engeland, en Duitschland zelf; en smaakte de voldoening als de aanzienlijkste vreemdeling onder zoo vele aanzienlijken beschouwd te worden.

Toen dit goede leven drie maanden en langer geduurd had, en het vleesch der nederlandsche togtgenooten, vermoeid van de reis, behoorlijk onder de pekkel was gezet, begon, zonder graaf Jan, die er reeds alles van wist, met vijftien schuiten de kruisvaart naar Lithauen; - door de christenen zoo gelukkig volbragt, dat, met uitzondering van een fransch bottelier of kok, Gozewijn Dufour, zijn natuurlijken dood gestorven, geen hunner er het leven bij inschoot. Daar het wreede

spel niet volledig zou geweest zijn indien ook aan de zijde der heidenen niemand eenig letsel bekomen had, behooren wij, hoewel het feit niet vermeld wordt, zijne waarschijnlijkheid aan te nemen. Doch ongetwijfeld zijn er bij den togt nóg meer gaten in de kas der heeren van Blois, dan in de hoofden der Lithauers geslagen.

Weinige weken later bevond het kleine leger zich weder te Koningsbergen, en viel graaf Gwy in de termijnen, als paladijn van het geloof en verdediger der belaagde onschuld, tot ridder geslagen te worden. Op zulk een goed einde konden nog eenige flesschen staan. Ook was er tijd noodig om al de helmen en wapens der edelen, die aan den togt deelgenomen hadden, eerst op perkament te doen schilderen voor het archief der Orde, daarna nogmaals in olieverf op borden of schilden, bestemd te worden opgehangen in de domkerk.

Het groene laken waarmede, in de gehuurde woning van graaf Jan, de groote eetzaal en de slaapkamer 'gepareerd' geweest waren, bleek diensten te kunnen bewijzen voor het vernieuwen der livreeën van pages, palfreniers, botteliers, en verder personeel. Ook met dit passen en meten werden vele dagen versleten. Behalve nog dat de goudsmid slechts tegen kontante betaling eene bij hem bestelde groote zilveren plaat wilde afleveren, - weder versierd met de gegraveerde wapens van den graaf en zijne edelen, - waarvoor dezen beloofd hadden te zullen bijdragen, doch wier kosten zij, toen het op stuk van zaken aankwam, geheel voor zijne rekening lieten.

Het voorzien in zoovele gewichtige belangen eischte

eene volle maand; en eerst nadat uit Elbing nogmaals eene goede hoeveelheid rijnwijn ontboden was, werd de terugreis naar Nederland aanvaard.¹

X [De kruistogt tegen de Lithauers. Vervolg]

Onze gewone voorstelling van middeneeuwsche toestanden wordt door deze reis-aanteekeningen op meer dan één punt aangenaam gewijzigd; en tegelijk kunnen wij het denkbeeld niet van ons afzetten dat zooveel wuftheid, als wij in dit tijdvak de edelen ten toon zien spreiden, in de toekomst van invloed geweest moet zijn op den loop der gebeurtenissen.

Op kosten van graaf Jan deden te Koningsbergen grootmeester en kommandeuren, vergezeld van al de vreemde edelen, hem uitgeleide tot aan een nieuw kasteel in de nabijheid, hetwelk de Orde toen bezig was te doen bouwen². In het stadje bij het kasteel huurde de graaf eene zaal, waarin voor zijne rekening tafels en zitplaatsen getimmerd werden. Eene reeks afscheidsfeesten, daar door hem gegeven, duurde minstens een paar weken en eischte, voor het aandragen van spijzen en dranken, de hulp van zestig bedienden extra. Eerst zaturdags na Pinksteren, in Mei, zien

1 Dagverhaal der tweede pruisische reis, bij De Lange van Wijngaarden, I 541-557.

2 Beschrijving van de twee kasteelen der Duitsche Orde te Marienburg, bij Lavisie, bladz. 97 vgg.

wij hem, eindelijk voor goed op weg naar zijne Staten, eene poos te Marienburg, te Brandenburg, te Braunsberg, te Graudenz vertoeven; tot hij omstreeks half Junij te Thorn aankomt. In zijn logement aldaar geeft hij aan de heeren en dames der stad zijn lievelings-onthaal: een bal. Van Breslau rijdt hij met vier proviandwagens, en steeds omstuwd van zijne zestig paarden en zeventig volgelingen, naar Erfurt; van Erfurt naar Gotha, waar hij de kerk gaat bezichtigen; van Gotha naar Keulen, Aken, Maastricht, Hasselt, Geertruidenberg, en over Werkendam weder naar Schoonhoven.

Hoe ruïneus op zulk een langen togt het naslepen van zulk eene beweegbare hofhouding en het geven van zoovele feesten geweest moge zijn, er waren nog andere uitgaven. Een gedeelte der medetrekkende nederlandsche edelen kreeg vast traktement, en moest daarvan in eigen onderhoud en dat van bedienden voorzien. Dan, te Koningsbergen begonnen die heeren te klagen dat zij met hunne wedde niet toekonden; en de graaf was genoodzaakt opslag te geven. Er stierven onderweg minder menschen dan paarden; doch het vervangen der laatsten kostte meer geld dan het begraven der eersten gedaan zou hebben. Toen men in de domkerk te Koningsbergen de nieuwe wapenborden zou ophangen, bleken de oude van zes jaren te voren, herinnering van graaf Jan's eersten kruistogt, door balddadige Engelschen vernield of gehavend, zoodat er heel wat aan te herstellen en bij te schilderen viel. 's Graven bedienden gingen met de vreemdelingen uit den minderen stand somtijds ruw om, en

af en toe moesten er schadevergoedingen in geld worden uitgekeerd aan een lamgeslagen stalknecht, eene mishandelde vrouw uit het volk, of, bij het overzetten van rivieren, aan een beleedigd veerschipper. Graaf Jan had tegen de pruisische winterkoude een duren russischen pels noodig, en voor dagelijksch gebruik twee met bont gevoerde lange overjassen. Graaf Jan was een godsdienstig man, en voerde gaarne voor zijne slaapkamer overal een huisaltaar mede: broeder Rörich uit Den Bosch, de duitsche tolk en dienstdoende kapelaan, kreeg te Koningsbergen van hem in last een altaar van eene bijzondere en kunstige soort te koopen, hetwelk open- en digtgeslagen kon worden.

Graaf Jan was gul en beleefd. Toen hij in het logement te Dantzig vertoefde, was de echtgenoot van den waard juist bevallen: de graaf bragt de kraamvrouw een bezoek, en de min kreeg een vorstelijk aandenken. Evenzoo de bediende eener jonge dame te Elbing, die uit naam van deze hem twee witte moorsche honden kwam aanbieden. Voor een hollandsch edelman, den heer Van Putten, liet hij te Koningsbergen een gordel maken met verguld zilveren beslag; een nog breeder en kostbaarder gordel, met eene spreuk in letters van edel metaal, voor een heer uit Henegouwen, die tegelijk met graaf Gwy ridder geworden was. Voor zichzelf bestelde hij toen meteen eene groote verguld zilveren S, bestemd om den hals gedragen te worden aan een smallen riem, beslagen met zilver. Op den riem was eene spreuk; in de S een beeldje der Heilige Maagd.¹

1 'Item ene grote S vergout, die mijn here an sinen hals droech mit enen gordelkine beslagen, daer ene sproke op stont, en in die S stont ene ioncfrouwe.'

Lithausche krijgsgevangenen ontving hij te Koningsbergen kameraadschappelijk aan zijne tafel, en over een lithausch heidinnetje, katechumeen van den bisschop van Sameland, stond hij als doopvader. Al op de heenreis, toen hij 6 December tusschen Minden en Lubeck in eene stad van minder omvang pleisterde, liet hij ter eere van Sint Nikolaas' hoogtijd, door tusschenkomst van broeder Rörich de schoolkinderen onthalen. De grootmeester der Duitsche Orde had een dwerg, Thomas geheeten, die graaf Jan zijne kunsten kwam vertoonen: Thomas kreeg tot belooning een groot stuk geld. Overal waar graaf Jan zich ophield meldden zich kunstenaars bij hem aan, en geen hunner vertrok met ledige handen. Te Aken waren het pijpers en trompetters, te Keulen een vedelaar, te Gulik een nar met de rebab, te Lunenburg een doedelzak-bespeler, te Rostock en te Greifswald meesters op de luit; te Koningsbergen fluitisten uit Engeland, een goochelaar uit Poitou, een zegger van den hertog van Saksen met een zilveren eereteeken om den hals; te Erfurt op de thuisreis, evenals op de uitreis te Lubeck, allerhande minstrelen en novellisten; te Marburg een tuimelaar; te Siegen de pijpers van den heer van Nassau¹.

Reeds vroeger, het is zoo, als graaf Jan in Den Haag kwam en hij de leeuwen van Albrecht van Beijeren ging bezigtigen, of 's hertogs geleerden kameel, dan gaf

1 Dagverhaal der tweede pruisische reis, bladz. 557-565.

hij den oppassers ruime fooijen. Toen in 1362 de oudgravin van Holland overleed, Machteld van Lancaster, jonge en onbestorven kinderlooze weduwe van den opgesloten graaf Willem V, maakte hij er onmiddellijk werk van, hare nagelaten minstrelen over te nemen en aan zijne dienst te verbinden. Toen de minstrelen eerlang nieuwe violen of nieuwe contra-bassen behoefden, zond hij een zijner bedienden met een wagen van Schoonhoven naar Gouda, ten einde in de naburige bosschen een onderzoek in te stellen naar eene geschikte houtsoort. Doch, vergeleken bij de onafgebroken aanvallen op 's graven beurs, gedurende de pruisische reis, waren dit kleine, bijna gewone uitgaven, verdeeld over een langen tijd en schier ineenvloeiend met de kosten der dagelijksche huishouding. De togten naar Koningsbergen verslonden in weinige maanden schatten.

Het hinkende paard kwam, evenals bij begrafenissen, achteraan. Jan van Blois bezat vóór heb overlijden van zijn broeder Lodewijk, in 1372, hoofd van het geslacht, geen andere inkomsten dan die schoon opgingen aan zijn gewonen hofstaat in Nederland. Voor het bestrijden der uitgaven eener buitenlandsche reis van acht maanden, met zulk een gevolg, moesten bij lombarden en bij partikulieren, vóór het vertrek en onderweg, tegen hooge rente leeningen gesloten worden; te delgen na de thuiskomst, door baljuws en schouten de duimschroeven aan te zetten, en, hetgeen in den vreemde door de grooten te veel verteerd was, in den lande te verhalen op de smalle gemeente.

De poorters en de thuisgebleven edelen wisten

voorwendselen genoeg te vinden om zulk eene buitengewone heffing te ontduiken: het was geen staatsdienst, de souverein had hen noodig, en vreesde hun pruttelen. De kleine man daarentegen was *taillable et corvéable à merci*. In het vaderland en te Schoonhoven teruggekeerd zond graaf Jan aan den schout van Gouda, aan zijne baljuws te Rijnsburg, te Noordwijk, te Wijk-aan-Zee, te Wijk-aan-Duin, op Texel in Noord-Holland, op Tholen in Zeeland, door brieven en boodschappers den last, hunne honderdste penningen zooveel mogelijk te verhoogen en zonder aanzien des persoons alle uitstaande schulden te innen. Eene extra-aanschrijving van dien aard, ter gelegenheid van 'mijns heeren ridderschap', heette eene ridderbede. Werkelijk geleek zij noch op eene bede, noch op iets ridderlijks, maar zweemde naar aziatische geldafpersing.

Het paskwil, waarin door de veldtogten tegen de Lithauers de verovering van Pruissen door de Duitsche Orde allengs ontaard is, mag ons het betrekkelijk grootsche niet uit het oog doen verliezen dat de onderneming aanvankelijk eigen was. Vele bijzonderheden in de oude kronijken van het Duitsche Huis herinneren aan Tacitus' beschrijving der germaansche denk- en levenswijze van duizend jaren te voren. Wij zien er tevens uit, op welke soort van volken het christendom bij voorkeur bestemd was vat te krijgen. De hoogere beschaving der provençaalsche ketters in Zuid-Frankrijk, de nog hoogere der Mooren in Spanje, is alleen vernietigd kunnen worden door eene opeenstapeling van misdaden, getuigen van de meerdere stoffelijke levenskracht des christendoms, maar tevens van het plaat-

selijke en de grenzen zijner roeping. Syrie is aan de mohammedanen gebleven, Konstantinopel turksch geworden. De kous op hunne hoofden was het onbetwistbaarst politiek zegeteeken, door de kruisvaarders naar het Heilige Land medegebragt uit Jeruzalem.

Alleen in noord-oostelijk Europa is het hun gelukt, het botvieren hunner roof- en hebzucht met het stichten van een nuttig en blijvend werk te verbinden. Al toonde de nieuwe godsdienst aanvankelijk voor de Pruissen zich weinig genadiger dan Karel de Groote voor de Saksers weleer, er werden daar nog volksstammen gevonden, voor welke het christendom eene weldaad worden kon. Onder het plegen van veel onrecht en veel geweld hebben de broeders, priesters, en ridders van het Duitsche Huis, door het ten onder brengen dier heidenen, aan de algemeene beschaving eene dienst bewezen. Uit het kwade is daar iets goeds voortgekomen; en de balye van Utrecht is in haar regt, wanneer zij de herinnering van een eervol verleden beweert te kweeken.

XI [Utrechtsche bisschoppen. Graven en gravinnen uit de huizen van Holland, van Henegouwen, van Beijeren]

Een zoo nietig bestaan als dat der graven van Blois, verdragen door het volk, begunstigd door de burgers, toegejuicht en nagevolgd door de edelen, te naauwernood goedge maakt door eene enkele dienst aan de openbare zaak hier of daar, zou ons verbazen, ware het niet zulk een getrouwe thermometer der eeuw en van den landaard.

Ook onze beste staatslieden en onze beste vorsten uit den grafelijken tijd, de kerkvorsten medegerekend, wisten het doode punt der middelmatigheid niet te boven te komen of aan eene eigen gedachte hun naam te verbinden. Waren zij eierzuchtig, zij durfden de wegen niet op, die alleen tot het doel konden leiden. Wilden zij het goede, zij wilden het als schapen, verdwaald in eene wolven-wereld. Kleine geesten, streden zij voor kleine belangen; of, indien voor groote, dan in de achterhoede, als bijloopers.

Geheele reeksen van ministers en onder-ministers hebben in den grafelijken tijd over Nederland geregeerd. Te vergeefs. Zij waren ambtenaren, boekhouders, rentmeesters, geen staatslieden. De eenen hadden geweten, de anderen geen geweten: denkbeelden hadden zij geen van allen, hunne daden hebben niet één historieschrijver bezielde, al hunne biografen hebben kunnen volstaan met annalisten te zijn, en zoo door henzelf een of ander geschrift is nagelaten, dan moet, zullen wij bij het gemis van hooger gaven, sporen van talent of karakter in die werken ontdekken, onze piëteit zich met hare paaschdagskleederen tooijen.

De regering van Jan van Blois is samengetroffen met die van verschillende bisschoppen van Utrecht, waaronder graaf Johannes van Virnenburch en graaf Arend van Hoorn, den 48^{sten} en 49^{sten} in de rij. Nog een groot aantal andere prelaten hebben tot op Karel V en Filips II het utrechtsch bisdom bestuurd. Doch men beleedigt niemands nagedachtenis, wanneer men die twee onbekende grootheden als een voegzaam gemiddelde beschouwt.

De roomsch-katholieke geestelijkheid van Oud-Nederland is zelve zich hiervan zoo levendig bewust geweest, dat toen in 1522 eindelijk een harer leden tot paus verkozen werd, zij eene bijna kinderachtige blijdschap aan den dag legde. Op de redenen, die te Rome tot het kiezen van Adriaan VI geleid hadden, werd geen acht geslagen. Men dacht noch aan den voormaligen huisonderwijzer van Karel V te Gent, noch aan den opvolger van Ximenes in Spanje. Slechts den oudkanunnik van Sinte Marye te Utrecht zag men, en vierde zijne verkiezing als eene persoonlijke aangelegenheid. Burgemeesters en schepenen kenden premien toe aan de utrechtische burgers die, bij gelegenheid eener algemeene illuminatie, de hoogst opvlammende teertonnen ontstoken hadden. Een onbeschaamde jonge kerel, wegens het gruwlijk mishandelen van vader en moeder tot de galg veroordeeld, kreeg gratie van de doodstraf. Domdeken, dekenen en kapittels der verschillende utrechtische kerken, schonken eene lijfrente aan zekeren Willem Hermans die hun 'de vrolijke en blijde tijding' het eerst gebragt had.¹ Het was alsof door de verheffing van Meester Adriaan Florissen een smet van onbeduidendheid was uitgewischt, die onze christenheid en hare leiders slechts te lang aangekleefd had. Geen bisschop van Utrecht heeft in de 13^{de}, de 14^{de}, of de 15^{de} eeuw, het hart der nederlandsche natie doen kloppen.²

De reeks der nederlandsche graven van eenige be-

¹ Analecta van Matthaeus, III 687 vgg.

² Levens der utrechtische bisschoppen bij Moll, I 255-284, II^a 50-235. - Ranke, Römischen Päpste, I 59 vgg. der uitgaaf van 1878.

teekenis, na Dirk III, wordt geopend door eene gravin: Petronella van Saksen, stichtster der abdij van Rijnsburg (1133). Hare beeldtenis wordt gevonden op het frontispice of dessus-de-porte der egmonder abdijkerk.¹ De stoutste regeringsdaad van Petronella's leven is geweest, dat zij den hoogmoed der egmonder monniken getrotseerd en haar eigen kapelaan, een man zonder geboorte en zonder verstand, benoemd en gehandhaafd heeft als abt van Egmond. Dorpsaangelegenheden.²

Gravin Aleid van Kleef, de moeder der droefgeestige Ada, ontbreekt het geenszins aan veerkracht. Met welgevallen zien wij, terwijl haar echtgenoot oorlogvoert in Vlaanderen, haar te paard stijgen en zelve in Noord-Holland, ten einde den pas af te snijden aan een trouweloos schoonbroeder, een afzonderlijk vrijkorps gaan kommanderen, waarmede zij den aanvaller in een moeras en op de vlugt drijft (1195). Er zit *pluck* in deze vrouw, maar geen *esprit de suite*. Onkiesch genoeg om de kenmerlandsche boeren door geld tot ontrouw te bewegen; te Dordrecht het huwelijk harer dochter door te drijven, terwijl het lijk van haar man nog boven aarde staat, weet zij van haar eigen durven geen partij te trekken.

Onder de egmonder spinrokpraatjes van den ouden tijd behoort, dat gravin Aleid met haar legerstafje de kelders en keukens der abdij leêggegeten en de handschriften, die zij uit de boekerij leende, niet teruggegeven heeft³. Die laatste trek teekent haar. Als eene

1 Zie hiervoor, bladz. 74, noot 1.

2 Bakhuizen van den Brink, *Hecmundensia*, bladz. 176 vgg.

3 Balduinus de Haga Comitum, *Katalogus der bibliotheek van Egmond bij Van Wyn, Huiszittend Leeven*, I 331.

nachtkaaars is zij uit- en in hare halve maatregelen ondergegaan. Het pand, waarop de geschiedenis haar voorschot gaf, wist zij niet te lossen.

De hoofdverdiensten van graaf Willem I zijn geweest, uit Egypte de haarlemsche damiaatjes medegebragt, en bij de terugkomst zijn aangehuwden neef Lodewijk van Loon voor goed buiten de regering gehouden te hebben. Men beweert dat hij, wat ruimte van geweten betreft, een voorlooper van Machiavelli's Cesar Borgia verdient genoemd te worden¹. Olivier van Keulen was in elk geval een gewigtiger persoon dan hij.

Vruchten voor Nederland heeft de eerezucht of de fortuin van den jongen graaf Willem II niet gedragen; en de middelburgsche beeldstormers der 16^{de} eeuw hebben zijne graftombe kunnen vernielen, zonder dat dit als eene nationale ramp of eene nationale beleediging opgenomen is. Die fortuin, welke hem tot roomsch koning en bijna tot keizer van Duitschland kroonde, bevestigt alleen dat de graven van Holland goede ultramontanen waren en de pausen alles van hen gedaan konden krijgen. Nooit zal Willem II het voor de geschiedenis kunnen verantwoorden, als de mededinger van Frederik II van Hohenstaufen te hebben durven optreden².

Van alle vorsten die vóór Karel V over Nederland geregeerd hebben, is de zoon en opvolger van Wil-

1 Brill, Willem I van Holland, bladz. 62-69.

2 Brill, Holland tot zijne toekomstige bestemming voorbereid, 1863, bladz. 36-40.

lem II de populairste naam gebleven. De sleutel van het voortreffelijke in Floris V moet echter nog gevonden worden. Het zou hem tot eer verstreken Melis Stoke zijne fraaiste bladzijden te hebben ontlokt, ware het niet dat Stoke's doorzicht nooit op de hoogte van Stoke's letterkundige verdiensten geweest is. Wij zien Floris zijn land zoo goed als verkoopen aan een koning van Engeland; zien hem daarna met dezelfde onbesuisdheid dien vorst verraden en het bondgenootschap van een koning van Frankrijk zoeken; tot hij ten laatste, wanneer hij door verbeurdverklaringen en trouweloosheden zijne nederlandsche edelen verbitterd en vernederd heeft, met eene onbegrijpelijke *niaiserie* zich in hunne handen stelt¹. Beminlijk mensch, naar het schijnt, was hij als staatsman een warhoofd en liet zijn volk slechts burgertwisten na.

Filips van Leiden, overleden in 1382, prijst zeer den toestand van het graafschap eene halve eeuw te voren en langer, tijdens de regering van Willem III van Henegouwen, bijgenaamd den Goede.² De legende stelt op 's graven rekening een salomonisch vonnis, getuigend van medegevoel met het lot van den kleinen man.³ Op jeugdigen leeftijd spreidde hij in een zeegevecht bij Zierikzee, tegen de Vlamingen, dapperheid ten toon. Doch dit doodslaan van Nederlanders door Nederlanders onder aanvoering van iemand uit

1 L. Ph. C. van den Bergh in R. Fruin's Bijdragen, 1871, N.R., I 29 vgg. - Brill, Oorzaken van den aanslag enz., 1879, bladz. 58 vgg.

2 Proëmium van: De cura Reipublicae, A^o 1355 vgg.

3 Ets van Romein de Hooghe in Balen's Beschrijving van Dordrecht, 1677, bladz. 735.

Henegouwen, met de hulp van een Genuëes in fransche dienst, mist voor ons elke bekoring; en in naam der weldenkende geschiedenis zouden wij ook de naald bij het Manpad met een sluijer willen zien bedekken. Filips van Leiden heeft verzuimd, zijne lofrede met bewijzen te staven. Willem de Goede en zijn bijnaam zouden een klank zijn, zoo niet zijn zeeslag in eene van Stoke's bestgeslaagde episoden voortleefde, en niet een gelijktijdig fransch kronijkschrijver dien insgelijks eervol herdacht had.¹

Wij verlangen niet liever dan in Jacoba van Beijeren (hare schoonheid wettigt de vergelijking) eene voorloopster van de innemende Maria Stuart der verdichting te zien. Doch haar leven gelijkt in de werkelijkheid te zeer op een roman dan dat wij, naast de zorg der heldin voor haar Frank van Borssele, voor hare telgangers, hare valken, hare parelen, er plaats kunnen vinden voor de belangen van een volk. Ware zij eene halve eeuw vroeger geboren, zij zou eene uitmuntende vrouw voor graaf Jan van Blois geweest zijn; óók altijd te paard, met den geblinddoekten vogel op de vuist, óók een vriend van papegaaischieten, niet te weren uit de balzaal, met juweelen op de schoenen en in de kaproen.

Het regeren is evenals het bouwen eene kunst, en goede gouvernementen zijn gewrochten van menschelijke schranderheid. Eduard I van Engeland, Filips

¹ Melis Stoke, Rijmkronijk, IX^e Boek. - Guillaume Guiart, La branche der royaux lignages, uitgaaf van Buchon, 1828. Uittreksels bij Van Wyn, Naleezingen op Wagenaar, I 153-170.

August en Filips de Schoone van Frankrijk, Frederik II van Duitschland, de hoofden van sommige italiaansche republieken, hebben in de midden-eeuwen en voor hún tijd modellen van regering in het aanzijn geroepen. Hunne politiek kan beschreven worden gelijk men eene kathedraal beschrijft, of eene monumentale brug over een stroom¹.

Van dit talent zijn evenals de nederlandsche bisschoppen ook de graven en gravinnen uit het hollandsch, het henegouwsch; het beijersch Huis, misdeeld geweest. Zij leefden in Nederland gelijk thans in Australie de engelsche kolonisten doen, van den eenen dag op den anderen; vooralsnog personen van te weinig gewigt om met hun brood en boter te durven krieuwen, en zich de weelde eener eigen staatkunde te mogen veroorloven. Wij doorbladeren de jaarboeken dier grafelijke regeringen, en ontmoeten nergens eene bladzijde die van het gevoel eener roeping, nergens eene die van iets meer dan de onmiddellijk aan den natuurstaat grenzende zucht tot zelfbehoud getuigt.

XII [Nederlandsche edelen en nederlandsche staatslieden in de midden-eeuwen]

De Borssele's, de Brederode's, de Wassenaars, de Arkels, de Velzens, de Woerdens, de Amstels, - al die oud-nederlandsche edelen, wat hebben zij beteekend? In ondergeschikte kommandementen (wel is waar zon-

1 Der Staat als Kunstwerk, bij Burckhardt, I 1-158.

der te weten wat zij deden of wilden, doch dit wisten de aanvoerders óók niet altijd); hebben zij het eene geslacht voor, het andere na, met meer of minder geluk, meer of minder dapperheid, als kruisvaarders tegen de Arabieren en de Pruissen gevochten. Velen zijn Tempelridders, ridders van Sint Jan, of van het Duitsche Huis geworden; vele anderen zijn thuisgebleven, en getrouwd met de dochters hunner vrienden.¹

Van de Brederode's heeft, tenzij men in den mislukten bosch- en watergeus Jonker Frans een merkwaardig persoon wenscht te zien, vóór den troonsafstand van Karel V niemand zich als staatsman onderscheiden; en er worden geschiedschrijvers van den vrijheidsoorlog gevonden (tot die uitersten behoeven wij niet te vervallen) die zelfs graaf Hendrik, den man van het Smeekschrift, dezen rang betwisten.

Onder de Arkels was er een, die door buitengewone lichaamskracht en lengtemaat uitmuntte. Een andere Arkel wordt gezegd, aan de zijde der Vlamingen, een roemrijk deel aan den Sporeslag van 1302 genomen te hebben.

Witte van Haamstede's bekendst wapenfeit was de reeds aangeduide slagting bij het Manpad. Niets in de oude vaderlandsche geschiedenissen verbaast of ergert ons zoo zeer, als het onzinnig welgevallen waarmede Hollanders en Vlamingen elkander den schedel kloven, en daarna wederkeerig zich aanstellen alsof zij het

1 Fysionomien van nederlandsche edelen uit de 15de en het begin der 16de eeuw, in het muzeum Kunstliefde te Utrecht. Katalogus van S. Muller Fz. 1880. - Afbeeldingen van Heeren van Sint Jan, in het stadsmuzeum te Haarlem.

aardrijk van zijn schadelijkst ongedierte gezuiverd hebben.

Jan van Renesse, gehuwd geweest met de laatste jonkvrouw van Der Goude, wordt om zijne militaire talenten, zijne dapperheid, zijne flinkheid, zeer geprezen en zelfs als de eigenlijke winner van den slag bij Kortrijk aangeduid.¹ Andere schrijvers stellen hem tevens voor als een offer, na den dood van Floris V, der meerdere geslepenheid van den éénigen onder de nederlandsche edelen uit den oudgrafelijken tijd, die, ondanks zijn falen, een staatsman genoemd kan worden: Wolferd van Borssele.

Deze Borssele's waren rijke en invloedrijke Zeeuwen, bezitters der heerlijkheid Veere en Vlissingen, naderhand door Karel V tot een markiezaat verheven. In een volgend hoofdstuk zullen wij de laatste erfdochter van één tak dezer familie, Anna van Borssele, haar best zien doen de voorbereidende studien van Erasmus te bevorderen. Het levendigst wordt men door den rijkdom der oudere Borssele's getroffen, wanneer men den inventaris der juweelen van Jakoba van Beijeren volgt, haar vereerd door heer Frank. Zelfs koningin Victoria, keizerin van Indie, kan te naauwernood zoovele parelen bezitten, als op die lijst der hollandsche gravin vermeld worden.²

De Wolferd van 1299 (hij was niet de eenige van zijn geslacht die dezen doopnaam voerde) is uit de verte de ziel geweest van den aanslag op Floris V;

1 Lodewijk van Velthem, Spiegel Historiaal, IV c. 25-50.

2 De Jonge Jr., De Oude Tijd, 1869, bladz. 204 vgg.

doch, even valsch als Amstel, handelde hij minder doldriftig dan de lompe Velzen. Zijne medepligtigheid bleef voor het publiek zoo goed verborgen, dat aan hem door den koning van Engeland, die insgelijks achter de schermen zat, de jonge zoon en erfgenaam van Floris, te Londen opgevoed, met scheepsgelegenheid toegezonden werd. De menschen in Holland en Zeeland wisten aanvankelijk niet beter of heer Wolferd hield met den meesten ernst de zijde van den vermoorden souverein.

Van Borssele kan geen anderen toelig gehad hebben dan den jongen graaf Jan, Floris' opvolger (nog bijna een knaap, hoewel reeds gehuwd) uit den weg te ruimen en zijn eigen geslacht aan de hollandsche kroon te helpen; dan wel, den pupil van jongsaf zoo te demoraliseren dat hij, Wolferd, levenslang aan het hoofd der zaken bleef.

Aan de tegenkanting die dit plan bij andere nederlandsche edelen vond, zijne vrienden en voormalige medestanders, benijders geworden, stoorde hij zich niet. Een Brederode, en de zooeven genoemde Renesse, werden door hem maatschappelijk vernietigd. Hij kon den kleinen graaf alle stukken laten teekenen die hij verkoos, en overal waar hij heenging voerde hij den knaap met zich mede.

Dit is wezenlijk de type van den middeneeuwschen vazal en pair, die zich voor eersten minister in de wieg voelt gelegd. Wolferd wist te veinzen: niemand hoort hem aanvankelijk zijne ontevredenheid luchten, dat hij Vlissingen en Veere slechts in leen heeft. Zijn gemoed heeft hij in bedwang: hij offert oude vrienden op, alsof

het oude kleederen waren. Kieschheid kent hij niet: zijne tweede vrouw heeft als jong meisje of als weduwe een kind gehad bij graaf Floris. Alle edeler gevoelens heeft hij ter wille zijner eerezucht onderdrukt of afgelegd, en hij is magtig: zijn kasteel Sandenburg, op Walcheren, is breeder en sterker dan het Muiderslot, of welke andere burgt der hollandsche graven. Door aanhuwlijking bezit hij de helft van Voorne, en laat zijne dochter trouwen met den bezitter der wederhelft. Hij behoeft niemand te ontzien, en staat voor niets. Wanneer zijn schoonzoon, die tegelijk zijn stiefzoon is, hem wederstreeft, dan biedt hij aan, hem overhoop te steken.

Doch er zat niet bij; en ook deze Van Borssele is, alles welbeschouwd, eene mediokriteit geweest. Te vergeefs zal men beproeven een Oldenbarnevelt of een Jan de Witt van hem te maken.¹ Elk volk is bereid onkieschheden en misdaden te vergeven aan den staatsman die goede wetten afkondigt, nationale nederlagen wreekt, kunsten of wetenschappen beschermt, nieuwe wegen opent voor nijverheid of handel, de openbare welvaart bevordert. Blijkt echter dat het hem alleen te doen is zichzelve tot aanzien of zijne familie op het kussen te brengen, - en verder niets, - dan keert bij de geringste aanleiding de algemeene teleurstelling zich tegen hem. Onder voorwendsel dat hij hun prinsje uit Den Haag naar Zeeland ontvoeren wilde, en op het gerucht van het kermen der jonge prinses, namen

1 Wolferd van Borssele, treurspel, Amsterdam 1865, door een ongenoemde.

op een schoonen dag de Delvenaars Wolferd Van Borssele gevangen, en wierpen uit de vensters van hun Steenhuis hem op de pieken zijner wachters.

Men moet erkennen dat de onbeduidende Jan van Blois, te midden zijner even onbeduidende stand- en stamgenooten, vergelijkenderwijs de slechtste vertooning niet maakt. Zijne ridders en zijne knapen leefden met de meeste onbeschaamdheid op zijn zak, en hij op den zak des volks. Edelen en stalknechts berustten er in, dat hunne dochters bij hem in de kraam moesten. Kooplieden en lombardhouders verrijkten te zijnen koste zich met woekerwinsten. Hij ging gekleed als een zot, in de bontste maskeradepakken; speelde kaart en dobbelde met zijne ondergeschikten; at als een bedelmonnik; dronk als een tempelier; sleet zijn leven in den zadel, jagend met 'veêr op veêr.' Doch hij had een afkeer van kuipen zoowel als van bloedvergieten, en meer dan één twist tusschen Hoekschen en Kabeljauwschen is door hem bijgelegd.

Hoewel het fransch zijne moedertaal was, verstond hij in genoegzame mate die zijner onderdanen om als voorzitter van een gerechtshof hunne pleidooijen te kunnen volgen. Bijna al zijne knapen en ridders, al zijne pages, zijne valkeniers, zijne pikeurs, waren Nederlanders; een hardhandig koerier, Perceval, de eenige Franschman onder zijne bedienden. Zijne rekeningen, in het nederlandsch gehouden door nederlandsche rentmeesters, werden in den grondtekst hem aangeboden en voorgelezen (zelf lezen, daar deed hij niet aan). Met uitzondering van broeder Rörich waren al de verdere geestelijken zijner dagelijksche omgeving inboorlingen

van het utrecht'sch bisdom. Bij gelegenheid zijner bezoeken aan Frankrijk kocht hij soms te Parijs een voorwerp van waarde; doch dit waren uitzonderingen. De kleinodien, die hij als geschenken voor dames of voor doopkinderen behoefde; de kerksieraden van edel metaal; het tafelzilver voor zijn eigen gebruik, bestelde hij te Utrecht of te Dordrecht. Zijne wapenrustingen en de tuigen zijner paarden waren van nederlandsch fabrikaat, en werden onderhouden door nederlandsche palfreniers, of blankgeschuurd door een nederlandsch huiszwaardveger. Nationale kleedermakers, borduurwerkers, naaisters en waschvrouwen in zijne dienst, vervaardigden en verzorgden (tenzij hij eene enkele maal de hulp van nationale kloosterzusters inriep) de livreeën zijner hofhouding, zijne eigen schitterende kostumen, of de niet minder veelverwige toiletten die hij zijn vriend en leenheer, hertog Albrecht, vereerde. Er liepen ook dames-toiletten onder: voor mevrouw van Beijeren, mevrouw van Holland, mevrouw van Brabant, mevrouw van Gelder; voor de echtgenooten of de dochters van poorterlijke geld-aristokraten die hem met leeningen geriefd hadden, of met wie hij nieuwe leeningen wenschte aan te gaan. Wat verlangt men meer? Wanneer zijn slot te Schoonhoven reparatie, zijn slot te Gouda uitbreiding behoefde, dan bediende hij zich van nederlandsche architecten en nederlandsche werklieden. Al zijne bekende bastaarden (twaalf in getal, jongens en meisjes) waren bij nederlandsche vrouwen en edelvrouwen gewonnen. Lag hij niet te Valenciennes begraven, naast zijn grootvader, men zou kunnen zeggen dat Nederland, waar hij, voorganger van zijn broe-

der Gwy, als knaap den wapenhandel kwam leeren, als jongeling en man zijne dagen sleet, op zijn schoonhovensch slot den adem uitblies, als een tweede vaderland door hem bemind is, en hij het nooit anders verlaten heeft dan om steekspelen en jagtpartijen te gaan bijwonen.

Mevrouw van Holland is nog weinige dagen vóór haar dood, in Den Haag, door graaf Jan met een proefje malaga-wijn verkwikt, haar door hem toegezonden uit Schoonhoven. Bij haar leven bezocht hij haar meest te Rijnsburg, in de abdij, en vroeg dan, na de jagt, de zusters ten eten. De adellijke dames in het klooster te Heemstede zonden eene dienstmaagd naar Rijnsburg, om uit haar naam, in dank voor zijne beleefdheden, hem een korfje met door haarzelven gebakken vleeschpasteitjes aan te bieden. Misschien kunnen in deze beminlijke herinneringen de verspreide trekken van zijn beeld best van al zamengevat worden.

XIII [Nederland en de riddertijd]

Wanneer men na het lezen in Froissart zich tot de gelijktijdige nederlandsche geschiedenissen begeeft, dan heeft men moeite te gelooven dat de eeuw in welke de gebeurtenissen plaats grijpen werkelijk dezelfde is en de menschen tot één geslacht behooren.

Hoewel zelf een kind des volks, munt Froissart niet als historiograaf van burgerdeugd en volksbelangen, maar als schilder van het ridderleven en van ridder-

lijke daden uit. Ook hem is het homerische eigen, dat elk lezer van den tegenwoordigen tijd in sommige vertellingen van Boccaccio en van Chaucer treft, en dat Petrarca tranen deed storten onder het vertalen der geschiedenis van Griseldis.

Froissart begeeft zich niet in het opteekenen of bijeenbrengen van treffende legenden uit den voortijd, dichtelijk of half historisch. Hij verhaalt slechts gebeurtenissen, voorgevallen in de jaren van zijn eigen leven; in de landen en steden, waar hij korter of langer zich persoonlijk ophield. Zijne helden en heldinnen zijn maar weinig ouder of jonger dan hij zelf, en van aangezicht tot aangezicht heeft hij velen hunner ontmoet.

Doch hij is zulk een meester in het opmerken van het fijne te midden van het alledaagsche; in het uitwisschen, waar het pas geeft, van het triviale; in het naar voren doen springen, nu van het geestige of teekenachtige, dan van het tedere, dan van het tragische of aangrijpende, - dat zijn dagboek, zijn dagblad, zijne gedenkschriften, of met welken anderen naam men die onwaardeerbare *Chroniques* bestempelen wil, een bijna episch karakter bezitten; niet kunstmatig gevolgd naar een of ander klassiek model, maar, als de oudere middeneeuwsche ridderromans, regtstreeks voortgekomen uit den boezem der natie.¹

Froissart's bespiegelingen over den dood van Richard II; zijn verhaal hoe Peter de Wreede werd omgebracht door zijn natuurlijken broeder Hendrik; zijne weeklagt van Jean de Montfort bij het lijk van

1 Du génie littéraire de Froissart, bij Siméon Luce, Inleiding, bladz. 126 vgg. - Uittreksels bij Gustave Merlet, I.

den heiligen Karel van Blois; zijne verrassing der vesting Ortingas; zijn sterfbed van Karel V; zijn sluipmoord op Yvain de Galles gepleegd; zijn Eduard III en zijne gravin van Salisbury; zijne gevangenneming van koning Jan door den Zwartten Prins, in den slag van Poitiers; zijn sneuvelen van den blinden koning van Boheme in den slag van Crécy; zijne koningin Filippa van Engeland genade vragend voor de burgers van Calais, - er ligt over al die bladzijden, getuigenissen van eene reeds vergevorderde beschaving en eene voltooide menschenkennis, maar in de uitdrukking nog aan de kindschheid grenzend en het naieve met het grootsche verbindend, een benijdenswaardige gloed. Is alleen in Nederland, vragen wij, het ridderlijke de 14^{de} eeuw vreemd geweest. Of dankt al dit poëtische zijn ontstaan slechts aan de verbeelding en den kunstenaarsblik van Froissart?

Ik antwoord met eene goede bladzijde uit Wagenaar, door hem zamengesteld met verschillende gegevens bij Stoke, en ons verplaatsend in 1298, te midden van Wolferd van Borssele's geweldenarijen tot handhaving zijner voogdij over den jongen graaf Jan.¹ De episode luidt:

‘Wolferd riedt den Graave, dat men zig van 't Slot te Ysselstein, op de grenzen van 't Stigt gelegen, verzekeren mogt. Dit Slot behoorde onder de goederen der Heeren van Amstel, waarom Graaf Jan, dien het gezigt van de Moorders zyns Vaders zo zeer trof, dat hy de oogen altoos naar de aarde geslaagen hieldt,

1 Vaderlandsche Historie, III 113 vgg. - Melis Stoke, IV vs. 106-262.

als zy in zyne tegenwoordigheid verscheenen¹, oordeelde, dat hy 't met regt bezetten mogt. Doch Gysbrecht van Ysselstein, zoon van Arnoud van Amstel, die Maarschalk van 't Stigt was, weigerde 't Slot den Graave in te ruimen. Terstond daarop, deedt de Graaf, op Wolferds raad, Heirvaart beschryven, en 't Slot belegeren. Al wat de Krygskonst dier tyden hadt konnen uitvinden, werdt in 't werk gesteld, om 't Slot te winnen. De muuren werden gebeukt, door geweldige zwaare steenen, die de Blyden uitwierpen. De Burgtzaaten, die zig op de transen vertoonden, werden, door de Boogschutters, van de Katten en Evenhoogen, welken men voor 't Slot geplant hadt, geveld. Gysbrecht zelf was niet op 't Slot; dog zyne Egtgenoote, Vrouw Baarte, stondt de felste stormen door, zonder van opgeeven te willen hooren. Het vangen van Heere Gysbrecht, die, door Huibrecht van Kuilenburg, verrast was, benam haar den moed niet. Zy gaf voor, dat zy, buiten goedvinden van haaren Man, 't Slot niet durfde opgeeven. Omstreeks een jaar had dit Beleg geduurd, toen de dappere Vrouw aanbodt, 't Slot te willen ruimen, mids men haar en den haaren 't lyf en de vryheid behouden liet. Doch zy kon dit slegts voor zig zelve en voor de helft der Burgtzaaten bedingen. Toen de Poort geopend, en men, langs horden, want de brug was reeds vernield, over de Graft, in 't Slot, gekomen was, werden 'er niet meer dan zestien weerbare mannen binnen gevonden. Deeze geringe Bezetting werdt naar Dordrecht gebragt: al-

1 Deze tusschenzin is aan eene vroegere bladzijde ontleend.

waar men hen, ten overstaan van Aloud, thans, in Renesse's plaats, Baljuw van Zuidholland, looten deedt, om 't leeven. Men hadt een Hollandschen Penning geslooten in een rond bolletje, en een Leuvenschen, in een ander, van gelijke verw en gedaante. Die 't laatste bolletje trokken, verbeurden 't lyf, en werden terstond onthalsd. De anderen behoorden, volgens 't Verdrag, op vrye voeten gesteld geweest te zyn; doch Aloud hieldt hen, tegen regt, gevangen.'

Wij zien uit het voorbeeld dezer heldhaftige châtelaine ('Joncfrou Beerte' heet zij niet onwelluidend bij Stoke)¹ dat ridderlijke gevoelens in Nederland niet geheel ontbraken. Edelaardig gaat het bloed van den jongen graaf Jan aan het koken, wanneer hij bedenkt dat het slot IJselstein de bezitting van een Amstel is. Ook het fantastische vinden wij vertegenwoordigd: het loten dier zestien, overschot eener ziek- en doodgestreden bezetting. Maar dit dichterlijke is als overgroeid met zulk eene korst van laagheid, wreedheid, barbaarschheid, dat de tijdgenoot Stoke, die van alle bijzonderheden kennis heeft gedragen; van nog meer bijzonderheden zelfs dan Wagenaar van hem overnam; het onkruid niet wist te onderscheiden van de tarwe. Onze kritiek moet tusschenbeide komen, en uit den misthoop de parel opdelven.

Een soortgelijken indruk ontvangen wij van de meer

1 Vondel laat haar de moeder van Gijsbrecht van Amstel zijn, en Badeloch zegt van haar tot dezen (bij Van Lennep, vs. 1727 vg. en de aanteekening):

Uw moeder Baerte toont hoe veel een vrou vermagh,
Wanneer sy Ysselsteyn verdaedicht jaar en dagh.

algemeen bekende geschiedenis van Albert of Allaert Beilinc. De oudste bastaardzoon van Jan van Blois, zijn oom Gwy opgevolgd, heeft tegen betaling Beilinc tot schout van Gouda aangesteld; en wanneer Beilinc te Schoonhoven in de handen zijner vijanden valt (1425), dan bekomt hij verlof, onder verband van zijn eerewoord, een losprijs te gaan bijeenbrengen. Ondanks invloedrijke voorspraak slaagt hij niet in het vinden der hooge som binnen den bepaalden tijd; hij is edelman genoeg van hart, ofschoon slechts poorter, naar Schoonhoven terug te keeren; tot loon voor zijne loyauteit wordt hij door een Poelgeest, met of zonder vorm van proces, ter dood veroordeeld; en 's nachts, op eene molenwerf buiten de stad, in tegenwoordigheid van een karmelieter monnik, zijn biechtvader, levend begraven.¹

Ook hier ontbreekt noch het ridderlijke volstrekt, noch het pittoreske. Wij gevoelen dat tot Nederland iets van den geest is doorgedrongen die bij Froissart, al schrijft hij proza, de dienst van muze verrigt. Beilinc's voorbeeld bewijst, dat in den overgangstijd van de 14^{de} op de 15^{de} eeuw niet de geheele nederlandsche samenleving als verzonken is geweest in hetgeen de fransche kronijkschrijver minachtend *merdaille* noemt². De gemeenheid, met dat al, zit er nog dik op; de betere aandoeningen worden door de felheid der burgerwisten gewelddadig ondergehouden; de zilveren sikkel van het

1 Zegel van Beilinc, bij De Lange van Wijngaarden, I 735. - Bolhuis van Zeeburgh, in R. Fruin's Bijdragen van Nijhoff, 1871, bladz. 94 vgg. - Van Vloten, Volksalmanak voor 1875, bladz. 135 vgg.

2 Froissart bij Siméon Luce, I^b 300.

edele komt tusschen de vuilgrijze avondwolken maar even te voorschijn.

Mede uit dit oogpunt verdient graaf Jan van Blois onze aandacht. Wel heeft hij zijne beste eigenschappen slechts in het gezellig leven en te midden van vele tekortkomingen ten toon gespreid; doch zijne nagedachtenis, en de goede naam zijner eeuw in het buitenland, schreeuwen althans niet te zeer. Uit een onwaardig tijdvak onzer geschiedenis zien wij zonder tegenzin zijn beeld opdagen, en vleijen ons, aan hem denkend, dat ook wij destijds in Arkadie geweest zijn.

Ik voeg er bij, ofschoon het oogenblik om de hoofdlijnen onzer oudere kunstgeschiedenis aan te duiden nog niet gekomen is, dat in den persoon van Klaus Sluter, onder de regering van hertog Albrecht en graaf Jan, de eerste nederlandsche kunstenaar is geboren voor wien eene europesche vermaardheid weggelegd was.

De hoeksch-kabeljauwsche burgeroorlog; de kruisvaarten tegen de Lithauers; de tournooijen, gastmalen, danspartijen en valkejagten van graaf Jan: dit alles is voorbijgegaan. Sluter's beeldhouwwerken zijn gebleven. Zij verkondigen nog heden dat van oudsher in de Nederlanders een kunstgenie heeft gesluimerd, hetwelk slechts eene goede gelegenheid tot ontwaken verbeidde, en eenmaal, nevens de andere natien van Europa, gunstiger zelfs en kenmerkender dan al hunne verdere gaven, hen onderscheiden zou.

Derde hoofdstuk. Vijftiende eeuw. - Thomas a Kempis.

I [Inleiding. Mystiek en scolastiek]

Het genie van Karel den Groote heeft niet kunnen verhinderen dat van het jaar 800 tot het jaar 1200, in het werelddeel dat de keizer wilde veroveren en beschaven, een tamelijk barbaarsche toestand is blijven heerschen. Zelfs de uitnemendste werken des geestes en der kunst, uit dat tijdperk, missen den stempel der volmaaktheid. Eerst in de 13^{de} eeuw zijn de Europeanen in grooten getale begonnen, voor eigen rekening en met vrucht zichzelven sommige vragen te stellen, van wier opwerpen het afhangt of wij menschen eene door hartstogten bewogen kudde blijven, dan wel uit den dierestaat ons tot den rang van denkende wezens verheffen zullen.

De Franschen en de Italianen zijn in dit streven naar menschwording de andere volken van Europa

voorgegaan; en tot hen moeten wij ons wenden zoo wij ons rekenschap willen geven van de wijze waarop onze eigen stamouders, vergelijkenderwijs reeds vroeg in het bezit eener buitengewone mate van stoffelijke welvaart, en bestemd een rang te veroveren in de kunst, aan wetenschap gekomen zijn. Wat werd er, inderdaad, bij dien overvloed van middelen, te onzent voor den bloei van den geest gedaan?

Uit Italie stamt de middeneeuwsche mystiek, welke eenmaal in een nederlandsch geschrift hare populairste uitdrukking vinden zou; zoozeer dat wij het regt hebben een geheel hoofdstuk in de geschiedenis onzer ontwikkeling naar Thomas van Kempen te noemen¹. Wel is in zichzelf de mystiek geen wetenschap; maar ook zij vertegenwoordigt een vorm der onafhankelijkheid van den geest; ook zij heeft in de midden-eeuwen, nevens het denken, als tegenwigt der kerkleer gediend.

Niet aan haar evenwel hebben wij in de eerste plaats aandacht te wijden, maar aan hare tweelingzuster de scolastiek, wier wieg in Frankrijk stond. De mystiek is naar haar aard zich blijven bewegen in een eigen kring, en heeft eerst zeer langzaam naar buiten gewerkt. De scolastiek werd al spoedig eene openbare aangelegenheid, en vervulde in een omzien alle hoofden².

- 1 Daar ik omtrent den nederlandschen oorsprong der *Imitatio Christi* en het auteurschap van Thomas a Kempis vroeger twijfelingen geopperd heb, is het slechts billijk te erkennen dat voortgezet onderzoek mij in die afwijkende meening niet heeft bevestigd. Mijne tegenwoordige zienswijze vindt de lezer aangeduid in de volgende bladzijden.
- 2 'De scolastieken leerden Europa denken.' Van Hengel en Diest Lorgion, *Zedelijke en godsdienstige beschaving*, 1862-1866, II, 224.

II [De scolastiek in de schilderkunst]

Geestig en naar waarheid heeft men van de scolastiek gezegd dat zij bij hare geboorte rimpels in het voorhoofd droeg, en die teekenen van ouderdom allengs verdwenen zijn, naarmate zij, vreemd genoeg, toenam in leeftijd¹. In eene eeuw zonder historische, zonder feiten- en zonder teksten-kennis, toen het natuurlijk geweest zou zijn de bespiegeling voorshands uit te stellen en zich tot het verzamelen van gegevens te bepalen, is men over 'het wezen der dingen' gaan redeneren, over 'het heelal', over het 'zijn', over 'de waarde van het menschelijk kenvermogen'. Op hetzelfde oogenblik dat men aan den leiband der kerkleer liep, wierp men, als geniale schoolknappen plegen te doen, de afgetrokkenste vraagstukken der logica op. Men schermde met het gezag van een grieksch wijsgeer der oudheid, doch kende zijne geschriften aanvankelijk slechts uit de tweede of derde hand. Met omkeering der orde welke eene wetenschappelijke methode zou voorgeschreven hebben, begon men met het einde, en plaatste het hoofd van een grijsaard op den romp van een zuigeling².

Van Dante echter kunnen wij leeren, en van de italiaansche fresco-schilders onmiddellijk na hem, dat deze schijnbare haarkloverijen eenmaal levenskwestien

1 Degérando (1772-1842), bij A. Pierson, *De realismo et nominalismo*, 1854, bladz. 13.

2 De wijsbegeerte der midden-eeuwen, bij Scholten, *Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte*, 1863, 3^{de} druk, bladz. 149 vgg.

geweest zijn, en zij, met niet minder regt dan in onzen tijd de wijsgeerige beweging van Kant tot Schopenhauer, de gemoederen vervuld hebben¹.

In het Louvre-museum te Parijs, afdeeling oude italiaansche kunst, bevindt zich eene betrekkelijk jonge schilderij van middelbaren omvang en middelmatige schoonheid², voorstellend den triomf of de apotheose van Thomas van Aquino. Lichtstralen uit den hemel schieten neder op het hoofd van den middeleeuwschen theoloog. Andere stralen, voortkomend uit een op Thomas' knieën opengeslagen boek (een deel zijner eigen werken) verlichten de schedels der leden van een godgeleerd concilie, gehouden in 1265. Aan Thomas' voeten ligt een verslagen vijand uitgestrekt, door baard en kleederdragt den vreemdeling verradend: de spaansch-arabische wijsgeer Averroës (Ibn Roschd, 1120-1198), wiens naam in de midden-eeuwen, door eene zonderlinge begripsverwarring, het toppunt der ketterij heeft aangeduid.

Wanneer men de oneerbiedige penteekeningen bezieet, waarmede Holbein in de eerste jaren der 16^{de} eeuw een exemplaar van Erasmus' *Lof der dwaasheid* versierde³; die lachwekkende karikaturen van midden-

1 Hauréau, Histoire de la philosophie scolastique, 1872-1880. - Charles de Rémusat, Saint Anselme de Cantorbéry, 1868, 2^{de} druk; Abélard, sa vie, sa théologie, 1845; Abélard, drame philosophique, 1877, 3^{de} druk.

2 Gehouden voor een werk van Benozzo Gozzoli (1420-1497), doch vermoedelijk eene kopij.

3 Houtsneden van Cranendoncq, gevolgd naar de uitgaaf van Charles Patin (1676), in Abbing's Stultitiae Laus, Leiden 1839.

eeuwsche universiteits-professoren, weggedoken in ongenaakbare katheders, uit onmogelijke handboeken een stelsel van logische hiëroglyfen onderwijzend; dan vraagt men: kan er een tijd geweest zijn toen ditzelfde onderwijs de kunst bezielde, en meesters van den eersten rang naar het penseel deed grijpen?

Het paneel van het Louvre-museum, toegeschreven aan een leerling van Fra Angelico, vormt zoo weinig eene op zichzelf staande kuriositeit, dat de maker slechts eene verkleinde herhaling heeft geleverd van een beroemd en meer dan honderd jaren ouder fresco, nog voorhanden in de H. Katharina-kerk te Pisa. Andere fresco's, in het pisasche Campo Santo, nog andere in de florentijnsche Maria Novella-kerk, allen uit de eerste helft der 14^{de} eeuw (1335-1340), voltooijen het betoog¹. Het middeneeuwsch denken is een wedstrijd van hartstogtelijk beminde wijsgeerige stelsels geweest, waaruit eene met den naam van Thomas van Aquino gestempelde kerkleer zegevierend te voorschijn is getreden. Hetgeen men destijds voor waarheid hield is met de pen in de vuist veroverd op de stoutste ontkenningen. Als op een ander Kapitoel zijn de overwinnaars in dien kamp der geesten, door hunne volgelingen met lauweren gekroond niet alleen, maar met heiligekransen versierd.

1 Du rôle d' Averroès dans la peinture italienne du moyen-âge, bij Renan, Averroès et l'averroïsme, 1861, 2^{de} druk, bladz. 301 vgg.

III [De scolastiek in de dicht kunst. Dante]

De poëzie van het tijdvak, door Dante vertegenwoordigd, getuigt niet anders dan de kunst. Vier zangen van het *Paradijs* (X-XIII) zijn eene onafgebroken hulde aan de scolastiek, als inwijding in de edelste vormen van geestelijk leven waartoe, langs den weg van het denken, het menschelijk gemoed zich verheffen kan. Hetgeen *wij* als de middeleeuwsche wijsbegeerte zelve beschouwen; hetgeen Erasmus eenmaal in haar veroordeelen en bespotten zal, is in Dante's oogen slechts het bovendrijvend schuim van den smeltkroes, dat, afgeschept, het zuiverst goud ontbloot. Scolastiek en goddelijke waarheid gelden voor Dante als woorden van één beteekenis. In het door Thomas van Aquino bereikt inzicht vereert hij een hoogtepunt, hetwelk de menschelijke geest niet zal kunnen verlaten of vaarwel zeggen, zonder te ontaarden en beneden zichzelf te dalen.

Met blijkbaar welgevallen vertoeft Dante's herinnering bij den tijd toen hijzelf, naar Parijs getogen als student (omstreeks 1280), er in de Rue du Fouarre de lessen van een bemind leermeester volgde. Met de vrijmoedigheid van het dichterlijk genie wijst hij den parijschen scolasticus Siger de Brabant, naderhand gevallen als een slagtoffer van staatkundigen hartstogt, voor alle volgende eeuwen eene plaats in den Hemel aan¹

Dante's grootmoedigheid en vrijheidsliefde zijn te

1 Essa è la luce eterna di Sigeri, enz. - *Paradijs*, X vs. 133-138.

bekend dan dat de scolastiek, zoo zij niets anders dan een wespenest van onpraktische spitsvindigheden geweest was, hem in die mate bekoord zou hebben. Voor hem was zij het inbegrip der geheele hoogere beschaving van zijn tijd in haar ruimsten omvang, met Parijs tot middenpunt; en de fransche hoogeschool verdiende die ingenomenheid.

Geen andere toenmalige instelling in Europa was zoo geschikt Dante te behagen als deze kosmopolitische parijsche republiek van den geest, welke noch eene militaire noch eene burgerlijke monniksorde was, maar van de waardigen onder de jonge muzezoonen eene belangstelling, eene inspanning, een leven van zelfvergeten en ontberingen eischte en verwierf, hetwelk in den tijd van hun eersten en schoonsten bloei zelfs de bedelmonniken te naauwernood verwezenlijkten. Voor het eerst in de geschiedenis der europesche beschaving heeft de universiteit van Parijs het denkbeeld beligchaamd eener hoogere regtbank, voor welke rijkdom, geboorte, noch uitwendige voorregten gelden, maar de verstandelijke meerderheid, die, met het karakter of de deugd, de eenige redelijke maatstaf der menschelijke beteekenis is. Loopplaats van alle buitensporigheden der jeugd, uit alle europesche landen; internationale bedelaarskolonie met gehoorzalen waar stroo de kollegebanken verving; was Parijs reeds in Dante's dagen tegelijk een vereenigingspunt van edelmoedige opwellingen, eene gelegenheid tot onderscheiden van anderen en van zichzelve, een kweekbed van den wetenschappelijken geest¹.

¹ Scholen en hoogeschool van Parijs. 13^{de} eeuw, in deel XVI der Histoire Littéraire de la France, bladz. 39-56. - Renan, studie over Victor Leclerc, in Mélanges d'histoire et de voyages, 1878, bladz. 453 vgg. - Victor Leclerc over Dante te Parijs, Hist. Litt. de la France XXI 107-111.

Hetgeen omtrent het onderwijs van Dante's parijschen lievelingsmeester ons bekend is, vormt te weinig een geheel om als rigtsnoer te kunnen dienen bij een oordeel over Siger. In een zijner geschriften werpt Siger verreikende twijfelingen op (dat er geen God is; dat de wereld der verschijnselen om ons heen slechts in onze verbeelding of voorstelling bestaat; dat alle menschelijke handelingen strikt genomen goed zijn; dat men zoogenaamd slechte handelingen niet moet verbieden of straffen, enz.); en gaat dan met klem van redenen aantonen hoe valsch die paradoxen zijn.

In een geschrift van een zijner leerlingen, dat over politiek handelt, vindt men met ingenomenheid herinnerd hoe welsprekend Siger de aristotelische stelling plag te verdedigen: dat het 'verweg beter is voor den Staat te worden geregeerd door goede wetten dan door brave personen, daar ook de braafste lieden op den duur zoo braaf niet kunnen zijn, of zij blijken toegankelijk voor opwellingen van toorn, haat, partijdige vriendschap, vrees, begeerlijkheid.'¹

Onze weetlust wordt door deze karige gegevens niet bevredigd. Zij maken alleen verklaarbaar dat Dante in zijne jonge jaren krachtig en blijvend geboeid werd

1 Siger de Brabant, door Gaston Paris, in de *Revue Politique et Littéraire* van 5 November 1881, N^o. 19. - Hauréau, *Philosophie Scolastique*, II^b, ch. 21, bladz. 129 vgg.

door een leermeester met zulke onafhankelijke gevoelens als burger, tegelijk zulk een onverschrokken wijsgeerig navorscher.

IV [De scolastiek en de wetenschappen. Keizer Frederik II]

De Heilige Lodewijk en zijne Sorbonne hebben er niet weinig toe bijgedragen den roem der parijsche universiteit te bevestigen. Van 's konings zijde echter is dit meer door de magt der omstandigheden geschied, dan met den bepaalden toeleg het hooger onderwijs zooveel mogelijk te verspreiden. Lodewijks wenschen gingen niet verder dan eene welonderlegde geestelijkheid te helpen vormen, door geleerdheid en wijsgeerige ontwikkeling in staat het christendom tegen de drogredenen der ongeloovigen te verdedigen. Met een soortgelijk oogmerk of bijoogmerk zou door Willem den Zwijger lang daarna de universiteit van Leiden gesticht worden. Aan het opleiden van wetenschappelijke leeken dacht de Heilige Lodewijk niet. 'De koning', verhaalt Joinville van hem, 'de koning zeide eens: alleen grondig onderwezen geestelijken mogen redetwisten met de joden; een leekeman behoort, wanneer de christelijke godsdienst in zijne tegenwoordigheid gelasterd wordt, haar niet anders te verdedigen dan met het zwaard, dat hij desnoods tot het gevest in de buiken moet doen verdwijnen'.¹

1 'Il doit donner de l'espée parmi le ventre dedens, tant comme elle y peut entrer'. Histoire de Saint Louis, ch. X, § 53.

De eigenlijk gezegde wetenschappelijke vorst der midden-eeuwen is niet de Heilige Lodewijk geweest, maar de duitsche keizer Frederik II, zijn twintig jaren oudere tijdgenoot; dezelfde wiens vriendschap de hollandsche graaf Willem I in zijne laatste levensjaren zocht, en tegen wien de jonge graaf Willem II de dwaasheid beging door de kerkelijke partij zich te laten opzetten en gebruiken. Duidelijker had Willem II niet kunnen toonen het gevoel zijner roeping te missen, en de eischen van zijn tijd te miskennen. Doch Nederland maakte toen nog geen zelfstandig onderdeel der beschaafde wereld uit. Het had met haar geen ander punt van aanraking dan het verkeer der nederlandsche jongelingschap aan de buitenlandsche hoogeschoolen.

Aan Frederik II behoort de drievoudige lof, de lang verwaarloosde studie van het romeinsch regt naar de bronnen teruggevoerd, voor het schoon der provençaalsche poëzie zijner dagen een geopend oog gehad, en voor de verspreiding der kennis van het arabisch geheel alleen meer gedaan te hebben dan al zijne tijdgenooten te zamen. Het is hem niet gelukt het zwaartepunt van het hooger onderwijs uit Parijs over te brengen, hetzij naar Napels of naar Weenen; doch de Sorbonne zelve heeft de weldadige terugwerking van den door hem gegeven stoot ondervonden. Het was niet het minst aan zijn invloed te danken dat, in weerwil der bovendrijvende kerkelijke orthodoxie, in den boezem der fransche hoofd-universiteit een vrijzinnige geest bleef heerschen¹.

¹ Von Raumer, Geschichte der Hohenstaufen, 1857, 3^{de} druk, III. 7^{de} Boek. - Burckhardt, I, 4, 69, 336; II, 48, 265, 279. - Influence des Hohenstaufen, bij Renan, Averroès, bladz. 286 vgg.

Hetgeen in de geschiedenis van Frederik II, den lagen standaard van de wetenschappelijke ontwikkeling zijner eeuw in aanmerking genomen, ons het meest treft, is de onafhankelijkheid van 's keizers denkwijze die, den tijd vooruit, wederkeerig eene vrucht der tijden was.

Toen deze Hohenstaufen tot aanzien kwam had Europa, wat betreft het nut dat de kruistogten konden voortgaan te stichten, bijna al zijne idealen verloren; maar tevens had de kennismaking met de mohammedanen eene overtuiging doen ontwaken, welke met het bloed van zoovele kruisvaarders en zoovele tegenstanders misschien niet te duur betaald was. De praktische Olivier van Keulen is naauwlijks in Egypte aangekomen, of hij erkent dat de arabische vorst, die over het garnizoen van Damiate bevelvoert, zich door edelaardige eigenschappen onderscheidt¹. Aanstonds weet hij te verhalen van schoone arabische bouwwerken en lusthoven in en om de stad². Nadere kennismaking met de mohammedaansche leer brengt hem tot de gevolgtrekking: dat de mohammedanen in sommige voorname punten evenzoo denken als de christenen, en men voor het overige hen veeleer te beschouwen heeft als ketters, onregtzinnigen, dan als ongeloovigen of goddeloozen³.

1 Historia Damiatina, aanhangsel; brief van Olivier aan sultan Malek al Kamel, bij Eckhardt, II 1442. Hamaker, bladz. 119, noot 73.

2 Historia Damiatina, c. 20. Hamaker, bladz. 63, noot 20.

3 Historia Damiatina, c. 13. Ook bij Renan, Averroès, bladz. 304, noot, en bij Wybrands, bladz. 35, noot.

In een priester verwondert het ons niet dat hij, in weerwil van zulk eene ontdekking, goed katholiek blijft; doch evenmin kan het ons verbazen dat een vrijzinnig vorst als Frederik II, niet vroom als de Heilige Lodewijk, en veeleer een voorlooper der renaissance dan van de hervorming, het bestrijden der mohammedanen van lieverlede als eene onzinnige daad is gaan beschouwen. Ook hij tijgt, ten einde den Heiligen Stoel een voorwendsel tot misnoegen te ontnemen, en met een zucht de Saladins gelukwenschend die 'geen pausen te verzoenen' hadden¹, daags na het weder overgaan van Damiate naar het Heilige Land. Maar niet om te vechten. In de straten zelven van Jeruzalem fraterniseert hij met den mohammedaanschen vorst. Stilzwijgend erkent hij dat mohammedanen en christenen elkander maar weinig te verwijten hebben. Zijne woorden en zijne daden doen onderstellen dat hij het wedijveren in wetenschap en kunst als een waardiger toetssteen der voortreffelijkheid van beide gelooven aanmerkt, dan het inslaan van hersenpannen, het plunderen van steden, of het ontvoeren van meisjes en knapen.

De middeleeuwsche orthodoxie heeft Frederik II deze denk- en handelwijze als eene doodzonde aangerekend; hem een ongodist genoemd; ondanks de tijdrekening hem tot den beschermer der zoonen van Averroës gemaakt, den door Thomas van Aquino verslagen haeresiarch, hem nagewezen als den godlasterlijken schrijver van het nooit door iemand aan-

1 Gezegde, toegeschreven aan Filips August van Frankrijk: 'Heureux Saladin, qui n'a point de pape!'

schouwd boekje der *Drie Bedriegers*, Mozes, Christus, Mohammed.

Misschien heeft 's keizers bijzonder leven het gemakkelijk gemaakt hem voor een apostel des vleesches te doen doorgaan, en heeft in dien bodem de aanklagt wegens ketterij welig kunnen voortwassen; ofschoon zijn eigen kanselier, bij Dante althans, hem geen enkele grove zonde, en zelfs de wreedheid van het vonnis niet verwijt, dat den dienaar en voormaligen gunsteling tot blindheid doemde!¹

Doch wij kunnen al dit persoonlijke aan zijne plaats laten. Een onvermijdelijk gevolg en tegelijk eene weldaad der kruistogten is het geweest, dat zij langs den weg der praktijk Europa de eerste les in de vergelijkende godsdienst-studie gegeven hebben, zonder welke zelfs het volmaaktst hooger onderwijs eene doode letter zou gebleven zijn. Van keizer Frederik heeft Europa geleerd, in de 14^{de} eeuw Boccaccio's vertelling der *Drie Ringen*, in de 18^{de} eeuw Lessing's *Nathan der Weise* toe te juichen, in de 19^{de} het anti-semietenverbond te wraken.

V [Nederland en de middeleeuwsche hoogeschoolen in het buitenland]

Welk was Nederlands aandeel in deze wetenschappelijke ontwikkeling?

De groote geesten hebben in Nederland zich laten wachten, moet het antwoord luiden; langer laten

1 Dante's Hel, XIII vs. 31-78; episode van Piero delle Vigne.

wachten dan voor onze nationale eigenliefde streelend is. Zeven eeuwen, van Karel den Groote tot Karel den Vijfde, toen Erasmus bloeide, heeft het veld der nederlandsche wetenschap braak gelegen. Ondanks de geleidelijke vorming van den nederlandschen Staat; ondanks het verdringen der minder ontwikkelde edelen door de meer ontwikkelde poorters; ondanks de opkomst van den algemeenen voorspoed, heeft ons vaderland in al dien tijd, om bij de hoofdvakken van het middeneeuwsch hooger onderwijs te blijven, noch beroemde theologen, noch uitstekende juristen, noch artsen van naam voortgebracht.

Doch zoo wij beweerden dat de *klasse* van degelijke, zij het ook middelmatige vernuften, waaruit de zeldzame onverhoeds plegen op te schieten, in het middeneeuwsch Nederland te eenemaal ontbroken heeft, dan zouden de stamboeken der europesche universiteiten, bij welke twee- of driehonderd jaren vóór Erasmus vertegenwoordigers der nederlandsche jongelingschap zich als student lieten inschrijven (om daarna, in het vaderland teruggekeerd, werkzaam te zijn in verschillende betrekkingen die eene wetenschappelijke opleiding eischten), tegen ons getuigen¹. Te Oxford (1249), te Orleans (1305), te Bologna (1111), te Padua (1228); later te Praag (1348), nog later te Heidelberg (1386), steeds en bovenal te Parijs (1200), gingen die jonge mannen, geestelijken of leeken, kundigheden opdoen².

¹ Over het bezoeken van buitenlandsche universiteiten door Nederlanders, zie Moll, II^b 285 vgg.

² De jaartallen tusschen haakjes duiden met meer of minder naauwkeurigheid het tijdperk der stichting van elke akademie aan.

Het gaan studeren in den vreemde was een voornaam onderdeel van het nederlandsch leven in de middeleeuwen. Al werden de akademie-reizen alleen, of bij paren, meer dan bij drommen ondernomen, zij vormden met de reizen der bedevaartgangers naar het Heilige Graf één geheel. Parijs was reeds toen voor velen het beloofde land. Menigeen der onzen bewaarde, thuisgekomen, levenslang de herinnering der dagen doorgebracht in de fransche hoofdstad.

Maar weinige en maar zwakke pogingen zijn oudtijds in Noord-Nederland zelf aangewend om eene eigen universiteit te bekomen. Eerst in 1450, toen de midden-eeuwen ten einde gingen spoeden en er reeds sedert vijfentwintig jaren eene hoogeschool te Leuven bestond, hebben eenige vermogende en kerksche partikulieren te Amsterdam beproefd ook dáár eene soortgelijke inrigting te stichten. Doch de nachtlamp van dit laat gekomen Sint Nikolaas-kollegie, gelijk het heette, is na eene bleeke schittering, vroeg uitgegaan: enkele oudheden ter amsterdamsche stads-bibliotheek zijn er de eenige herinnering van¹.

Nog onverschilliger en besluiteloozer toonde zich, in 1470, de magistraat van Utrecht. Iemand stelde voor, naast de sedert eeuwen bestaande utrechtische kapittel- en andere scholen, ook eene hooge utrechtische school in het leven te roepen. Doch men weet zelfs niet of het wel ooit gekomen is tot een plan, zij het alleen op het papier. Terstond werd er - eene kommissie benoemd; en de aldus kommissoriaal

¹ Moll, II^b 273 vg.

gemaakte zaak had het lot harer vereenigde kommissoriaal gemaakte zusterzaken aller tijden¹.

Blijkbaar ging in Nederland het jongere geslacht liever naar Parijs; en de meer bejaarden hadden van vader op zoon bij het studeren aldaar zich te wel bevonden, dan dat zij redelijkerwijs verandering konden wenschen. De vreemde taal was voor niemand een bezwaar. Het gebruik van het latijn, voor alle vakken van het hooger onderwijs, wischte het verschil der nationaliteiten ongeveer uit.

Pastoor Lodewijk van Velthem, voortzetter van Maerlant's *Historiespiegel*, wist nog op zijn ouden dag van eene zeldzaam schoone, alleen in het stuk der zedigheid niet onberispelijke vrouw te verhalen, in zijn studentetijd door hem te Parijs aanschouwd². Dirc Potter, de sekretaris van Jakoba van Beijeren's vader en oom, teekende in zijn *Loop der Minne* uit de parijsche heugenissen zijner jeugd meer dan één vertelling op³. Pastoor Filips van Leiden, naderhand sekretaris van graaf Willem V, leerde te Parijs een boek over staatsregt schrijven, aan hetwelk hij nog heden onder ons zekere vermaardheid dankt⁴. Geert Groote, de patricische leekstichter der deventersche en zwolsche Fraterhuizen, verzamelde er een gedeelte zijner in later tijd afgezworen astrologische dwaasheden;

¹ Moll, II^b 272 vgg.

² Wybrands, bladz. 82, noot.

³ Over Dirc Potter, zie hierachter.

⁴ R. Fruin, over Philippus van Leiden, Verslagen Kon. Akad. VIII 220 vgg.

maar ook al zijne wijsheid, al zijne kennis aan de oude letteren en aan de medicijnen¹.

VI [Het studenteleven in de midden-eeuwen]

Ergens in Heine's *Reisebilder*, waar de toerist eensklaps sprookjesverteller schijnt te worden, komt een fantastisch gesprek over de filosofen Hegel en Schelling voor, gevoerd, niet ver van Lucca, tusschen den half wakenden half droomenden schrijver, en een even spraakzamen als uitgeslapen mannetjes-hagedis.

‘En zeg mij, bid ik u’, vroeg de hagedis ten slotte, ‘hebben deze wijsgeeren een groot aantal toehoorders?’

‘Toen schilderde ik hem’, verhaalt Heine, ‘hoe in den geleerden karavanserai te Berlijn de kameelen zich om de hegeliaansche wijsheidsbron komen scharen, zij hunne knieën buigen, gedogen dat de kostbare pakgoederen hun op den rug geladen worden, en daarmede de brandenburgsche woestijn intrekken. Ik schilderde hem hoe, te Munchen, de Atheners van den nieuweren tijd elkander verdringen om de opborrelende wel van Schelling's figuurlijk mineraalwater, als ware het eene puike biersoort, faro des levens, uitzet der onsterfelijkheid’ ...²

Deze vrolijke satire schildert zeer goed het gedweeë

¹ Leven van Geert Groote bij Delprat, Fraterhuizen, 1856, 2^{de} druk, bladz. 4-27.

² Heine's *Reisebilder*, uitgaaf van 1861, II 319 vgg.

in de leergierigheid, welke uit landen als Nederland in de midden-eeuwen de studenten naar verschillende buitenlandsche akademiesteden dreef. Ook doet het noemen der spekulatieve wijsbegeerte van Schelling of Hegel ons geen onjuiste voorstelling der scolastiek bekomen, welke aan die universiteiten onderwezen werd.

Indien van Abélard tot Duns Scot de scolastieken sofisten geweest zijn¹, zij waren het in geen anderen of euveler zin dan de groote duitsche denkers zelve uit de eerste helft onzer eeuw. De brouwsels hunner middeneeuwsche breinen zijn door hunne opgetogen leerlingen met dezelfde gretigheid verorberd; zijn den armen jongelieden, kameelen van geduld, maar niet altijd gezegend met struisvogel-magen, op dezelfde soort van haarpijn te staan gekomen.

Een fransch dichter der 12^{de} eeuw schildert naar het leven, in een latijnsch klaaglied, den deerniswaardigen toestand van den student zijner dagen, wien de studie ernst is: 'Geen effenende hand strijkt zijn verwilderden baard of haarbos glad; geen ploegende kam wijst de dwalende lokken den weg. Eene gewigtiger zorg is het vechten tegen den honger. Hem dekt een mantel, haveloos door ouderdom; en die franje is niet aangebragt door den passementwerker, maar door den rafelenden tijd. Daar staat zijn potje te vuur en pruttelt: er drijven wat erwten, wat boonen, een uijen, eene prij in rond. Koken is hier toekruid. Maar al

1 Proeve der sofistieke subtiliteit van Abélard en de zijnen bij Scholten, bladz. 153: 'Illa hominis essentia quae *Socratitatem* sustinet in Socrate, nusquam est nisi in Socrate.'

lept zijn mond slechts regenwater, zijn geest bedrinkt zich aan Hoefbronnat. Met het hoofd in de handen en de elbogen op zijn boek overpeinst hij hetgeen door de schranderheid der ouden of der nieuweren uitgedacht werd. Stuit hij op iets buitengewoon diepzinnigs, dat zijn vernuft in spanning brengt, dan heeft hij rust noch duur eer de zwaarigheid te boven gekomen is. De oogen schieten stralen. De kin zinkt op de borst'.¹

Een tweetal min of meer onbedorven midden-nederlandsche gedichten der 13^{de} of 14^{de} eeuw geven van het lager toenmalig studenteleven ons een denkbeeld. Een jonge Noordbrabander, uit Kempenland afkomstig en derwaarts teruggekomen van de studie in den vreemde, ligt te droomen op de vaderlandsche heide en heeft een visioen of 'frenesie', waarin herinneringen van het verledene en bespiegelingen over het tegenwoordige elkander kruisen².

Wij leeren hem kennen als een luijaard die de schuld zijner onspoeden en teleurstellingen op anderen werpt, en de wereld aansprakelijk stelt voor zijne armoede of zijne berooidheid. Mag men hem gelooven, dan verdiende hij, krachtens een fransch spreekwoord dat hem in het geheugen is blijven hangen, een beter lot:

Ki bien fra, bien ara:
 Waendi dat ic dat niet en versta?
 Hets Walsch dat gi spreekt.

Maar de zotten, klaagt hij, krijgen de kaart; terwijl

1 Uit den Archithrenius van Jean d'Antville of De Hanvil, bij Demogeot, Littérature Française, 1878, 16^{de} druk, bladz. 164 vgg.

2 Eelco Verwijs, X Goede Boerden, 1860, bladz. 37-40.

hem alles tegenloopt. Hij zou gaarne schoone vrouwen vrijen; maar dit kost geld, en hij bezit niets. Kan hij dan geen latijn spreken? jawel, doch met een florijn komt men verder dan met latijn. Hij is meester in de vrije kunsten; men heeft hem, zoo het heet, begunstigd met eene noordbrabantsche prebende; hij zou gaarne goeden wijn drinken; vleesch en taarten eten; een vrolijk lied zingen; net gekapt gaan. Helaas, gaauwer lieden dan hijzelf hebben hem zijne prebende ontfutseld; hij is genoodzaakt te leven op den zak van onheusche en onwillige bloedverwanten; zijne beminde keert hem den rug toe, of lacht hem uit; hij draagt een gedwongen bedelaarsgewaad. Zijn geweten beschuldigt hem, in de fransche hoofdstad zijn tijd verbeuzeld en alleen aan het vullen zijner maag gedacht te hebben. Niettemin houdt hij vol dat dit de schoonste dagen zijns levens geweest zijn. Smakelijk te eten, beweert hij, is óók eene vrije kunst; en met welgevallen mijmert hij zich terug in dat goede verleden:

Nu liggic te Parijs ter scole,
 Ende bem daer een student.
 Selden coemt mi boec in die hant,
 Maer ic lere ontginnen pasteiden:
 Bem ic dan ter quader weiden?
 Es een quaet dorp dan Parijs?

De twee 'clerken', met wie wij in het andere verhaal kennis maken¹, onderscheiden zich door meer moed, zoo niet door meer deugd of hooger wetenschappelijke vorming. Ook zij hebben hunne studien vol-

1 Verwijs, X Goede Boerden, bladz. 11-18.

bragt en keeren platzak huiswaarts, levend op den boer als regte schooijers. Op een avond gastvrij ontvangen in eene hofstede aan den weg, spelen zij hun spel met de vrouw des huizes, bedotten de dochter, ranselen den vader. Dezelfde vertelling heeft naderhand eene plaats in den *Decamerone* gevonden.¹

Geen enkele bijzonderheid bewijst dat de nederlandsche voorganger, die vermoedelijk uit fransche bronnen putte, juist aan jongelieden uit Nederland gedacht heeft. Doch evenmin sluit hij zijne landgenooten uit. Hij doet het geval slechts voorkomen als één uit vele avonturen van den dag, welbekend en algemeen voor geloofwaardig aangezien:

Ic quam eens daer men mi sede
Van twee clerken, die waren gekeert
Van Parijs, ende die geleert
Hadden spel ende wijsheit mede,
Ghelijc dat daer noch es die sede.

Een gelijktijdig latijnsch kronijkschrijver² hangt van de levenswijze der studenten uit het buitenland, die te Parijs de lessen van beroemde hoogleeraren kwamen volgen, geen vleijend tafereel op. Niet zelden hadden er vechtpartijen tusschen leden derzelfde of van verschillende nationaliteiten plaats. Scheldwoorden en schimpnamen werden overvloedig gewisseld. De Brabanders, beweert hij, deden zich kennen als 'bloedmensen, vredebrekers, brandstichters, roovers'. De Nederlanders als 'verkwisters, overgegeven aan drinkgelagen, verwijfd als boter'.

¹ Boccaccio, 9^{de} Dag, 6^{de} Novelle.

² Aangehaald door Von Raumer, VI 350. Bij Verwijs, bladz. 48.

De persoon die dit schreef was misschien niet jong meer, of buitengewoon matig en rustlievend van aard; en mogelijk moeten zijne sterksprekende woorden eenigzins verzacht worden.

VII [Het studenteleven in de midden-eeuwen. Vervolg]

Eene andere bron onzer kennis zijn de sermoenen der fransche akademiepredikers van dien tijd, aangesteld om in bijzondere godsdienstoefeningen de uit verschillende landen en uit Frankrijk zelf toegestroomde jongelingschap, meestal bij duizenden geteld, tot matigheid, regtvaardigheid, en godzaligheid te vermanen. Het verwondert ons naauwlijks, dat de brave mannen aan het intoomen van al dat jonge bloed handen vol werk hadden.

Reeds in de 12^{de} eeuw hooren wij den toekomstigen Heiligen Bernard, in een latijnsch studentesermoen, verstandige dingen tot de parijsche akademiejeugd zeggen: 'Sommige studenten handelen als dwazen, spreiden in nietigheden scherpzinnigheid ten toon, en blijken bot wanneer het op hoofdzaken aankomt. Opdat zij schijnen mogen hun tijd wel te gebruiken, verzamelen zij bladen perkament, maken daar dikke boeken van, met veel wit, en overplakken ze met omslagen van rood leder; maar thuisgekomen van de reis, brengen zij niets mede dan een zakjevol wetenschap en een ledig brein. Doch wat beduidt die wetenschap welke een boosdoener kan rooven, ratten of

wormen kunnen doorknagen, vuur of water vernielen kan?'¹

In het volgende ging de Heilige Bernard misschien hooger en verder dan de meesten zijner hoorders volgen of verstaan konden; doch aan het slot kwamen zij weder behoorlijk op de aarde: 'Er waren te Parijs twee bevriende magisters, waarvan de eene veel had gereisd, veel gelezen, en onafgebroken heengebogen zat over de boeken; te naauwernood gunde hij zich den tijd een *Vader Onze* te bidden. Deze had slechts vier toehoorders. Zijn ambtgenoot had eene minder uitgebreide bibliotheek, las veel minder, ging iederen morgen vóór den aanvang zijner les te kerk; en niettemin was zijne school altijd vol. Hoe legt gij het toch aan? vroeg hem zijn vriend. Zeer eenvoudig, antwoordde hij met een glimlach: God studeert voor mij; ik ga naar de kerk; en na afloop der dienst ken ik mijn geheele les van buiten. - Weet, jongelieden! dat het nadenken niet alleen de pligt des leeraars is. Een goed student wandelt 's avonds de boorden der Seine op en neder, niet om te dartelen, maar om zijne les nog eens na te gaan, en haar te overwegen.'¹

Wij moeten met dat al aan 's Heiligen Bernard's menschekennis twijfelen, wanneer wij lezen hoe eene halve eeuw daarna dit voorgeschreven wandelen langs de Seine-boorden, bij avond, door de meeste studenten opgevat werd. Velen verlieten bij zonsondergang hunne kosthuizen, met het vaste voornemen de oevers der rivier te gaan zoeken en daar, gelijk de voortreffelijke

1 Sermoenen van den Heiligen Bernard. Uittreksels bij Merlet.

prediker het noemde, zich te laten onderwijzen door God. Doch het gewone einde was dat zij eene taveerne binnenliepen, en met goede kameraden *castella in Hispania* gingen zitten bouwen; luchtkasteelen, door welke noch zij zelve noch de christenheid ooit gebaat zouden worden. Anderen liepen 's nachts gewapend door de straten, plunderden nu en dan de huizen van burgers, en leefden in het gemeen met de vreedzame Parijzenaren op voet van oorlog. De losbandigsten hadden het inzonderheid op de vrouwen van slechte zeden gemunt. Dagelijks werd de magistraat lastig gevallen door waardinnen van wijn- en danshuizen, welke zich over mishandelingen en schenderijen kwamen beklagen, het werk van jonge studerende woestelingen¹.

Bij nacht en ontijd, in eene groote vreemde stad, ver van huis en van elk toezigt, zien wij eene ongetelde schaar jonge mannen, van geslacht tot geslacht en van eeuw tot eeuw al de domheden en dwaasheden uitvoeren, al de balddadigheden bedrijven, welke hun leeftijd, hunne ledigheid, en hunne vrijheid medebrengen. Zij redeneren honderd uit, zij schelden, zij razen. Dat zij spelen en drinken; een vrouwerok aan een bezemsteel hunne zinnen in vlam zet; wij twijfelen er niet aan. Doch waarom lagchen, waarom schateren, waarom zingen zij niet?

Ik geloof dat wij aan hunne vrolijkheid niet twijfelen zouden, zoo wij gemakkelijker ons eene voorstel-

1 Akademië-sermoenen van kanselier Prévostin (1206) en van kardinaal Eudes († 1273) bij Lecoy de la Marche, Chaire Française, bladz. 425 vgg. - Wybrands, Studien en Bijdragen, bladz. 81 vg.

ling konden vormen van de algemeene gangbaarheid van het latijn in die dagen, en van de populariteit der studentepoëzie van het tijdvak. Sommige der zangerigste latijnsche liederen die, in Engeland en in Frankrijk, in Duitschland en in Nederland, nog heden aan de akademien weerklinken (de geparodieerde biecht van den drinkebroer: *Mihi est propositum*, het levenslustig: *Gaudeamus igitur*) zijn geschreven in de 13^{de} eeuw, door en voor de studenten van Parijs. De minnezangers, in de gezelschappen der edelen, bedienden zich ieder van hunne landstaal. Eén taal, het latijn, volstond voor de studerende jongelingschap der geheele wereld, vergaderd aan één plaats¹.

De overlevering heeft eens vooral de vervaardigers dier liederen tot onverbeterlijke lichtmissen gestempeld, verlopen sujetten, kwalijk geëindigd; middeneeuwsche Beroniciussen, die, na geleefd te hebben in den wijn, niet zelden in eene goot of een waterplas den dood vonden. De toenmalige verhouding van het publiek tot de letteren, en tot letteren van eene zoo bijzondere soort, moet het waarschijnlijk doen achten dat die karakterbeschrijving niet door boosaardigheid ingegeven is. Wat anders kon destijds de weg of het uiteinde zijn van den student, genotziek maar arm, geniaal maar lui en onbekwaam, die in de herberg en bij de luit zijne makkers op proeven zijner latijnsche muze onthaalde, en geen andere broodwinning kende, geen handwerk geleerd had? Een penning,

1 Renan over Victor Leclerc, bladz. 483 vgg. - Wybrands, bladz. 57 vg.

hem in de rondgaande muts geworpen; een volgeschonken beker om niet, - verderfelijke aanmoediging eener reeds te sterk sprekende neiging, - dit was de eenige belooning op welke hij rekenen kon, schuldenaar van alle tappers, bij alle klee- en schoenmakers, alle bakkers, alle huisbazen, in het krijt.

Toch kunnen wij niet nalaten voor deze verloren zoonen van Apollo, wier aanstekelijke opgeruimdheid nog na zoovele eeuwen ons met welgevallen onzen eigen studentetijd herdenken doet, een gevoel van erkentelijkheid te koesteren. Hun zij veel vergeven, omdat zij het jong-zijn diep gevoeld en welsprekend op muziek gezet hebben.

VIII [Thomas a Kempis. Zijne verhouding tot de bisschoppen van Utrecht en de hertogen van Bourgondie]

Dit is het licht waaronder wij Thomas a Kempis brengen moeten, zoo wij van één zijde zijn beeld scherp in het oog wenschen te vatten.

Thomas a Kempis (1379-1471) is nooit jong geweest. Nooit heeft hij eene buitenlandsche akademie bezocht; nooit ander hooger onderwijs ontvangen dan het middelbare der pas opgerigte Fraterhuizen in Overijssel. Het wetenschappelijk streven zijner eeuw, en van alle eeuwen, bleef gedurende de meer dan negentig jaren van zijn arbeidzaam leven, steeds voor hem een gesloten boek. Parijs en de wereld bestonden niet voor hem. Een zwolsch klooster was zijne hoogeschool; zijne universiteit eene cel¹.

1 Mooren, Nachrichten über Thomas a Kempis, 1855.

Een nederlan/rewordsch dichtwerk uit de eerste helft der 15^{de} eeuw, bijna tegelijk met de *Imitatio Christi* ontstaan, doet dit bovenaardsche in Thomas, dit aan de wereld afgestorvene, nog sprekender uitkomen. Dirc Potter's *Loop der Minne* bedoelt ik, die, hoewel insgelijks vreemd aan de wetenschap, en alleen belangrijk als zeden-tafereel, in menig opzigt als eene vrucht van het middeleeuwsch akademieleven en internationaal verkeer beschouwd kan worden. De *Loop der Minne* en de *Imitatio Christi* duiden de twee uiterste punten aan, waartusschen in het toenmalig Nederland de algemeene wijze van denken en gevoelen zich bewogen heeft.

Doch het zal vroeg genoeg zijn over den hoveling en wereldling Dirc Potter te spreken, wanneer wij den man der eenzaamheid en van den zielevrede, den kluizenaar van den Sint Agnietenberg, regt zullen gedaan hebben.

Op het tijdstip van Thomas' overlijden was David van Bourgondie, Thomas' hoogste kerkelijke en wereldlijke overheid, vijftien jaren bisschop van Utrecht geweest. Bloed werd er bij David's troonsbestijging aanvankelijk niet vergoten, maar des te ijveriger met het regt en de braafheid gespeeld. Hertog Filips zond uit Holland een leger van veertien duizend man, ten einde zijn natuurlijken zoon, nadat een paus dezen van zijne bastaardij gezuiverd had, te handhaven tegen Gijsbrecht van Brederode, wettig gekozen, doch tegen de overmagt niet opgewassen. Voor zoovele legioenen kon men slechts uit den weg gaan; niemand dacht aan weerstand bieden. Alleen werden binnen Utrecht

sommige aanhangers van bisschop David door vrienden van bisschop Gijsbrecht gepijnigd en verminkt. Welligt ook vielen er eenige hoofden¹.

Het voornaamste was dat de gezanten, door Gijsbrecht met vierduizend dukaten ten behoeve der pauselijke schatkist naar Rome gezonden, fatsoenshalve de dukaten moesten achterlaten, doch naar Utrecht geen andere boodschap bragten dan dat David van Bourgondie door den paus reeds aangesteld was, en Gijsbrecht van Brederode zich schikken moest naar de omstandigheden.

Het best voer bij deze onderhandelingen de Heilige Vader, die voor het benoemen van één utrechtsch bisschop tweemaal de gebruikelijke twintig mille, en bovendien van den magtigen hertog Filips de belofte ontving, te zullen bijgestaan worden in een oorlog tegen de Turken².

Misschien de donkerste onder de vele donkere bladzijden in het ambtelijk leven van bisschop David waren de folteringen, die hij in het dertiende of veertiende jaar zijner regering, enkel om zich te wreken op een geslacht met welks voornaamste leden hij voor het uitwendige vrede moest onderhouden, in de gevangenis te Wijk bij Duurstede den jongen Walraven van Brederode deed ondergaan³. Doch Thomas a Kempis was in 1470 reeds zulk een oud, om niet te zeggen afgeleefd man, dat het gerucht der aziatische wreedheden van zijn bisschop mogelijk niet meer tot

1 Verhaal van een tijdgenoot bij Matthaeus, *Analecta* I 514 vgg.

2 *Chronica de Traiecto* bij Matthaeus, V 516 vgg.

3 Arend, *Geschiedenis*, II^c 104 vg.

hem doorgedrongen is, of hij er geen aandacht aan geschonken heeft.

Levendiger moest hij zich herinneren hoe, in 1457, de steden Zwol, Kampen, en Deventer, tegen de verheffing van bisschop David in verzet gekomen waren, en hertog Filips, vergezeld van zijn veelbelovenden zoon, met dezelfde veertienduizend man wier verschijnen te Utrecht 'wonderen gedaan' had, het beleg voor Deventer was komen slaan. Hoewel de Deventenaren slechts achtduizend man tegen hem konden overstellen, stiet de geduchte hertog aanvankelijk het hoofd; en de stad ging eerst aan hem over, nadat hij door het dalen der rivier zijn geschut dicht genoeg bij de wallen had kunnen brengen om eene vervaarlijke en onverdedigbare bres te schieten¹. Met Deventer had toen het geheele Boven-Sticht het hoofd in den schoot gelegd. Aan deze gelijk aan gene zijde van den IJssel waren in alle kerken der diocese Te Deum's gezongen ter eere van bisschop David, die in de kiesvergadering te Utrecht niet één stem bekomen had, maar wiens vader ten aanzien van Noord-Nederland eene politiek van gij zult buigen of barsten volgde.

Gedurende twee en dertig jaren, van 1424 tot 1456, had Thomas graaf Rudolf van Diepholt tot bisschop, wiens geheele kerkelijke loopbaan hij van het begin tot het einde heeft kunnen volgen. Reeds dadelijk bij Rudolf's verkiezing ging het onstichtelijk toe. Er was een mededinger, Zweder van Kuilenburg, die van den kerkelijken zetel voor eene poos zich met geweld

1 Verhaal van het beleg bij Dumbur, Kerkelijk en Wereldlijk Deventer, 1732-1788, II 153 vgg.

meester maakte, en over het geheele Boven-Sticht, Deventer, Kampen, Zwol, waartoe ook het klooster van Thomas behoorde, den grooten banvloek uitsprak. Een lid der utrechtische regering, aanhanger van Rudolf, werd op last van Zweder vermoord; en slechts met moeite kon men dezen weerhouden, zelf den weerspannigen burgemeester den dolk in het hart te stooten. Het is waar dat die burgervader, daags vóór de verkiezing van Rudolf, de vergadering der kanunniken was komen binnenstuiven, en hij één hunner (zijn eigen neef) met den dood bedreigd had, zoo hij vóór Zweder en tegen Rudolf stemde¹.

Achttien zamenzweringen, door Zweder van Kuilenburg tegen zijn mededinger gesmeed, werden achtereenvolgens ontdekt en te Utrecht gestraft. Daarentegen vatte men te Kuilenburg, onthoofdde, en vierendeelde, twee kerels uit Utrecht, die met voorkennis van Rudolf van Diepholt door utrechtische regeringsleden waren omgekocht, en in last hadden bisschop Zweder te vergiftigen. Toen men Rudolf verhaalde dat Zweder hem geëxcommuniceerd had, strekte hij den arm, balde de vuist en zeide: 'Hiermede zal ik *hem* excommuniceren!'²

Acht jaren, tot Zweder van spijt te Bazel stierf, duurde die strijd; en gedurende de vierentwintig volgende van Rudolf's regering werd hij door Zweder's regtverkrijgenden voortgezet. Telkens was er een paus

1 Manifest van de drie Staten 's Lands van Utrecht aan de vorsten van Europa (1426), bij Matthaeus, III 631 vgg.

2 'Protenso pugno: Hoc, inquit, illum excommunicabo.' Revijs, Daventria Illustrata, 1651, bladz. 100.

die den aanhang van Zweder ondersteunde, telkens een andere paus die Rudolf handhaafde; en steeds bekochten de onderhoorigen het woeden der overheden.

Ten laatste wikkelde bisschop Rudolf zich in een oorlog met Munster, die van zijne geldmiddelen zoo veel eischte dat hij genoodzaakt was de geestelijken zijner diocese nieuwe belastingen op te leggen. De kapittels te Utrecht geraakten in opstand, en kwamen met de parochiekerken overeen elkander gewelddadig te ondersteunen. 's Nachts waakten zij in de kerken, gereed in geval van onraad de klokken te luiden. In den Dom had eene groote vergadering plaats, zamengesteld uit gewapende geestelijken van minder rang, en gewapende lieden uit het volk, erfgenamen van het oude denkbeeld der Vriendschap of Gilde. De stadsregering, 's bisschops zijde kiezend, rigtte kanonnen tegen het kerkgebouw. Doch zij moest onderhandelen, en alleen door het zwichten van schepenen en notabelen werd een bloedbad verhoed. De utrechtsche kommunemannen kwamen aan het bewind. Er trad eene hartstogtelijke reactie tegen de aristokraten in. De beul had handen vol werks.¹

Gelukkiger slaagde, in 1416, bisschop Frederik van Blankenheim (nog een utrechtsch kerkvoogd wiens regering door Thomas a Kempis beleefd is: toen Thomas in 1393 als dertien- of veertienjarige knaap uit Kempen naar Deventer kwam had bisschop Frederik, die dertig jaren aan het bewind zou blijven, juist den kromstaf aanvaard) in het dempen van een soortgelijk oproer te Zwol.

1 Chronica de Traiecto bij Mattheus, V 513 vgg.

Nog heden staat op bisschop Frederik's zerk te lezen dat hij 'beschermder der welgezinden en schrik der kwaadwilligen, met geweld Koeverden veroverde, naar verdienste Rijnestein en Everstein met den grond gelijkmaakte, en door platbranden Schoterwerf tot rede bragt.' Naar die deugden kan men zijne zwakheden afmeten.¹

In 1416 liet hij te Zwol, aan den voet van den Nemelerberg, waar het door Thomas beroemd geworden klooster stond en Thomas-zelf, in 1407 geprofest, toen reeds augustijner-monnik was, óver de honderd kleine burgers onthoofden, die, leden eener gilde geworden, zich verstout hadden eene plaats in de stedelijke regering te vragen. Nadat op een vroegen december-avond de zwolsche aristokraten heimelijk eene bende bisschoppelijk krijgsvolk ingelaten hadden, gaf te middernacht de groote kerktoeren het sein der parate executie. Onder het beijeren der alarmklok werden de muiters aan een gemeenschappelijk drinkgelag door de soldaten overvallen; op de openbare markt, bij fakkellicht, *en bloc* ter dood veroordeeld; en overgeleverd aan den gereedstaanden scherprechter. Priesters werden opgeklopt, om met den franschen slag den gildemannen de biecht af te nemen; en toen in den ochtend van 14 December de trage zon over het zwolsche marktplein opging, *l'ordre régnait à Varsovie*.²

1 Graftchrift in de utrechtsche domkerk: 'Koevert ablatum revocans vi - Terram Stellingwerf domuitque cremando Scoterwerf - Fregit Rynenstein pro demeritis et Eversteijn - Sic nocuit nocuis, profuit innocuis.'

2 Van Hattum, Geschiedenissen van Zwolle, 1767-1775, I, c. 14.

In 1410 maakte bisschop Frederik zich met geweld van Wijk bij Duurstede meester, ten einde een overigens onbeduidenden Jan van Brederode te tuchtigen, die (met pauselijk verlof, beweerde hij, maar er was eene onverwachts opengekomen erfenis in het spel) de vrijwillig aanvaarde monnikspij eigenmagtig uitgetrokken, en zijne vrouw bewogen had dit ook haar nonnegewaad te doen. De dame stierf van hartzeer in het klooster waarheen de bisschop haar terugzond; de echtgenoot sneuvelde in fransche of engelsche dienst bij Azincourt. Deze heer van Brederode was op zijne wijze een vroom man die eene bedevaart naar Ierland ondernomen, in Noord-Holland eene kapel gesticht, en gedurende zijn verblijf onder de utrechtische karthuizers geestelijke rijmen gedicht en een stichtelijk boek uit het fransch in het hollandsch vertaald had.¹

In 1421, toen de Gelderschen roovend en brandend in het Sticht gevallen waren, nam bisschop Frederik eene geduchte wraak. Den geheelen zomer deed hij door zijne soldaten de Veluwe plunderen; en toen het najaar kwam stelde hij in een rijtuig (de prelaat telde destijds acht en zeventig jaren) persoonlijk zich aan het hoofd van zes à zevenduizend man, waarmede hij Gelderland binnendrong en tot Velp en Roozendaal alles platbrandde. Ook Wageningen werd in dien veldtocht door hem geplunderd en prijsgegeven aan de vlammen. Terwijl de bisschop met een rijken buit huiswaarts keerde, zwierven de boeren, wier velden hij te gronde

1 Hij wordt gedoodverfd als de overzetter der *Somme le Roy*. Andere lezing bij Jonckbloet, *Letterkunde*, I 253. De vertaling werd begonnen in 1408.

gerigt en wier oogsten hij vertreden had, als bedelaars rond. De prijzen van het koren stegen tot eene buitensporige hoogte; door het verslinden van walgelijke of schadelijke spijzen, waarmede de arme lieden uit gebrek hun honger stilden, ontstond eene volksziekte; en wie door den oorlog gespaard was, stierf aan de pest.¹

IX [Thomas a Kempis schrijver der Imitatio Christi]

Voor Thomas a Kempis heeft dit eigenaardig veelbewogene in de geschiedenis van het utrechtsch bisdom zijner dagen, dit menschenlijke, dit wereldsche, niet bestaan. In zijne eigenhandige kronijk van het tijdvak, die met 1385 aanvangt en tot het begin van 1471 door hem bijgehouden is, spreekt hij er bijna niet over, of zegt juist het tegendeel van hetgeen wij verwacht zouden hebben. Handelend over de langdurige en onverbiddelijke regering van bisschop Frederik van Blankenheim, verkondigt hij in vollen ernst dat gedurende die dertig jaren 'de gouden eeuw in Nederland scheen te heerschen.'² Den tijdgenoot van Filips van Bourgondie zoekt men bij Thomas te vergeefs.

Olivier de la Marche, die het grootste gedeelte van zijn leven aan het hof van Karel den Stoute en zijn vader doorbragt, verhaalt omtrent hertog Filips eene bijzonderheid uit het jaar 1461, welke in den oudfranschen tekst wil medegedeeld worden. De anekdote

1 Chronicon auctius Johannis de Beka bij Matthaeus, III 402, 403.

2 Kronijk van den Sint Agnietenberg, c. 49.

verpoost aangenaam van veel terugstootends in het voorafgaande:

‘Le duc Philippe eut en ce temps une maladie, et par conseil de ses médecins se fit raire la teste et oster les cheveux; et pour n'estre seul rais et desnüé de cheveux, il fit un edict que tous les nobles hommes se feroient raire leurs testes comme luy. Et se trouvèrent *plus de cinq cens nobles hommes* qui pour l'amour du Duc se firent raire. Et aussy fut ordonné Messire Pierre Vacquembach et autres, qui, prestement qu'ils véoyent un noble homme, *luy ostoyent ses cheveux*.’¹

De slaafsche gehoorzaamheid van zoovele edellieden en hovelingen, europesche mandarijnen der 15^{de} eeuw, is een merkwaardig bewijs van de draagkracht der toenmalige openbare meening ten aanzien van het vorstelijk absolutisme. Thomas a Kempis was tot op zekere hoogte een mandarijn der bisschoppen van Utrecht; en wij hebben het regt niet hem van onhartelijkheid te beschuldigen, wanneer hij omtrent een groot aantal handelingen van dezen, welke naar onze meening zijne deernis hadden moeten wekken, het stilzwijgen bewaart. De utrechtsche prelaten waren zijne wettige soevereinen, en hij eerbiedigde in hunne raadsbesluiten die eener Voorzienigheid, wier wegen het hem niet vrijstond na te vorschen.

Dezelfde vorstelijke willekeur die gebod de haren af te snijden, en ambtenaren aanstelde om tragen of nalatigen het werk uit de handen te nemen, ontzag

1 Mémoires de Messire Olivier de la Marche (1422-1502), op het aar 1461.

ook in tederder en ernstiger aangelegenheden de persoonlijke vrijheid niet; en altijd werden er gediensige Messires Vacquembach gevonden, die uit eigenbelang de vrijpostigheid verdroegen of bevorderden.

De militaire lakeijen van hertog Filips waren er niet rouwig om, dat één wenk van den souverain of van een magtig hoveling volstond hen aan de koopmansof rijke boeredochter te helpen, die zij voor hunne vrouw begeerden. Had het meisje geen zin, of was zij reeds verloofd aan een ander, de vermogende vader was er goed voor. Met betalen was hij er af. De losprijs daalde of steeg, naarmate hij met den ondergeschikten bevoorregte zelf te doen had, of met den man van meer aanzien die dezen beschermde. Éénig gewin schoot er voor den beschermeling altijd over.

Hof en leger van den vorst; en dit geldt niet van hertog Filips alleen of van hem in de eerste plaats; de legers, vooral, teerden onder allerlei vormen op de beurs der bevolking; en de naijver der burgers onderling, hunne verdeeldheid van provincie tot provincie, van stad tot stad, maakte de soldaten onmisbaar. Onder een later geslacht zou Luther, naar het aanschouwelijk zeggen van Erasmus, zich vijanden maken door naar de buiken der monniken te grijpen; in de eeuw van Thomas a Kempis triomfeerde alom in de eerste plaats de buik van Sir John Falstaff, den werf-officier.¹ Steden en dorpen waren de prooi van huursoldaten, die plunderend en brandschattend naijverige kleine vorsten dienden, gemijterd of ongemijterd, en,

¹ Shakespeare laat Falstaff leven in de laatste jaren der 14^{de} eeuw en vergeten zijn kort vóór den slag van Azincourt, 1415.

plaag der landzaten, op wier kosten zij zich vetmestten, den chronischen burgeroorlog hielpen onderhouden.

Doch Thomas, moeten wij gelooven, heeft van dit alles niets bemerkt of niets begrepen. Hij leefde met zijne gedachten in eene andere wereld. Het geschrift waaraan hij zijne vermaardheid dankt is de aarde als ontvaren, en drijft in de ruimte. 'Onze studenten', schreef ik weleer, rekenschap pogend te geven van den indruk dien de *Imitatio Christi* op ons maakt, 'onze studenten aan de onderscheiden akademien houden somtijds gekostumeerde optogten bij fakkellicht; en bijwijlen treffen deze nachtelijke feestvieringen zamen met gunstig zomerweder en met eene heldere maan in eene onbewolkte lucht.

'Zulk eene bonte maskerade bij toortsgloed, door duizenden omstuwd, vertoont ons het leven in Europa tegen het einde der midden-eeuwen. Zulk eene koningin van den nacht, statig in het donkerblauw uitspansel haar zilveren pad beschrijvend, is in vergelijking daarmede het boekje der *Navolging*.'

Deze voorstelling is aannemelijk. Ongetwijfeld blijft het vreemd dat in den overouden nederlandschen druk eener lijvige bloemlezing uit Thomas a Kempis' werken, de *Imitatio* niet voorkomt. Het is merkwaardig dat in dit geschrift de Maagd Maria bijna niet genoemd wordt, terwijl de Maria-vereering overigens schering en inslag van Thomas' denkbeelden omtrent christelijke vroomheid was. Men moet zich verwonderen dat van den spreekwoordelijken wansmaak die Thomas aankleefde de *Imitatio* geen enkel spoor vertoont, evenmin als van het kleingeestige in zijn mirakel-geloof.

Meest van al moet men zich verbazen dat een man zonder veel kundigheden en zonder praktijk; een vreemdeling bijna in de wereld der letteren, der wetenschap, en der kunst; een levend begravene, wiens horizont nooit verder reikte dan den omtrek eener nederlandsche provinciestad in de midden-eeuwen, een werk zal hebben zamengesteld hetwelk ons toeschijnt zulk eene veelzijdige en uitgebreide menschekennis te verraden, en welks litterarische schoonheden den roem van geniale kerkvaders verduisteren.

Welbezien echter vormt het boekje der *Navolging* met de menigvuldige verdere geschriften van Thomas a Kempis geen scherper tegenstelling, dan met de koelheid zijner belangstelling, of het beperkte van zijn doorzicht, in wereldsche aangelegenheden. Zoo wij genoodzaakt zijn te erkennen dat onder het klimmen der jaren de vatbaarheid voor het in zich opnemen van nieuwe indrukken telkens geringer, het zich bewegen in één kleinen kring van denkbeelden stelselmatiger, de bezieling flauwer bij hem geworden is, - niets verbiedt te onderstellen dat een krachtige inwendige aandrang, in den vollen bloei zijner jeugd en den vollen gloed van den geloofsijver, hem op zijne wijze naar de lier heeft doen grijpen, en hij het geluk heeft gehad in een letterkundig genre voor hetwelk hij als geschapen was aanstonds de volmaaktheid te bereiken. Wel zegt het spreekwoord dat één zwaluw nog geen zomer maakt; doch er zijn uitzonderingen op den regel, en Thomas a Kempis' zwaluw was er eene.

X [De Imitatio Christi en de mystiek]

De *Imitatio Christi* stelt in de noord-nederlandsche litteratuur hetzelfde vraagstuk als de *Aanbidding van het Lam* in de vlaamsche schilderkunst. Beiden zijn openbaringen der 'moderne devotie' in den boezem van het nationale leven der 15^{de} eeuw. Beiden zijn uitingen van een bijzonderen vorm der middeleeuwsche mystiek.

Er is eene middeleeuwsche mystiek geweest die naar onafhankelijkheid ten aanzien van het kerkelijk leerstuk streefde, en van de kerkelijke hiërarchie zich poogde los te maken. Soms ging zij, gelijk bij de Albigenzen, in het dogme gepaard met klein-aziatisch pantheïsme; soms, gelijk bij de Valdenzen, met ebionitisme in de praktijk, en zocht herstel van een al dan niet denkbeeldig apostolisch christendom. Paus Innocentius III en de dominikanen hebben én Valdennen én Albigenzen met één slag verpletterd (1209).¹

Eene andere middeleeuwsche mystiek koesterde politieke bijoogmerken. Arnold van Brescia gelukte het, onder den rook van het Lateraan, gedurende tien jaren (1145-1155) eene romeinsche republiek te doen handhaven, met een Consul en een Senaat.² In Engeland

¹ Zie hiervoor, bladz. 62-66.

² Victor Clavel, Arnould de Brescia et les Romains du 12^e siècle, 1868. - Giovanni de Castro, Arnolfo da Brescia e la rivoluzione romana del XII secolo, 1875. - Bonet-Maury, Un réformateur au 12^e siècle. 1881.

zou onder aanvoering van Wat Tyler de sociaal-demokratie het hoofd opsteken (1381); Wiclef de verdenking van medepligtigheid te naauwernood ontgaan; en de stof der volksmennerij zich ophoopen, waaruit Shakespeare eenmaal, met het welgevallen zijner aristokratische minachting, het beeld van Jack Cade kneeden zou.¹ In Boheme smeulde het vuur van den Hussietenoorlog (1419-1434).² Geen dier revolutionaire bewegingen had het rationalisme of de scolastiek tot uitgangspunt. Alle wortelden in denzelfden mystieken bodem, waarop bij het aanbreken van den hervormingstijd in Saksen en Thuringen het rijk der Zwickauer profeten, in het Munstersche de theokratie van Jan van Leiden wassen zou.³

De *Imitatio Christi* is het uitvloeisel eener derde, aanvankelijk tot de kloosters en het persoonlijk gemoedsleven beperkte schakering geweest; de vrucht eener levensbeschouwing die in vervolg van tijd onder de roomschen de Jezuiten, onder de protestanten de Hernhutters zou doen opstaan. Haar ideaal is eene zoo volstrekt mogelijke wereldverzaking; haar beginsel blinde gehoorzaamheid aan de inwendige stem en het daarmede overeenkomstig kerkelijk voorschrift; haar voornaam hulpmiddel stichtelijke boekjes.

1 Over den opstand van Wat Tyler zie de Chroniques van Froissart, II 133 vgg. der uitgaaf van 1559. Overzicht bij Augustin Thierry, Conquête de l'Angleterre, IV 289 vgg. der uitgaaf van 1872. - Jack Cade, in Shakespeare's Hendrik de Zesde.

2 Ernest Denis, Huss et la guerre des Hussites, 1878, tweede Boek, bladz. 173 vgg. Uit czechische bronnen.

3 Boerekrijg en Wederdoopers, bij Quack, De Socialisten, 1875, I 137 vgg.

De oudste proeve van zulk eene opzettelijke handleiding bij de oefening in het 'schouwend leven' zijn de *Meditationes Vitae Christi* van den Heiligen Bonaventura, eersten opvolger van Franciscus van Assisi als generaal der nieuwe orde.¹ Dit werkje, geschreven omstreeks 1250 en opgedragen aan eene vrome romeinsche dame,² bevat een honderdtal korte uitbreidingen (waaronder bewonderenswaardige) der evangelische geschiedenis, en doet telkens in één klein hoofdstuk het behandeld onderwerp af. Doch er is eene uitzondering. Wanneer de schrijver aan de nieuw-testamentische zusters van Lazarus genaderd is, dan opent hij een langen tusschenzin, en staat in dertien kapittels uitvoerig stil bij Martha, die de *vita activa*, en bij Maria, die de *vita contemplativa* vertegenwoordigt: het handelend en het schouwend leven.³

Men ziet hoever de oorsprong onzer nederlandsche devotie uit de eerste helft der 15^{de} eeuw in de geschiedenis teruggaat, en dat wij haar geboorteland in Italie te zoeken hebben. Bij Dante, die in alles het jaar 1300 tot uitgangspunt neemt, is Bonaventura reeds een gevestigd hemeling; een met zooveel gezag bekleed gezaligde dat de dichter hem tot lofredenaar van den Heiligen Dominicus aanstelt.⁴ In Bonaventura's boek is de leer van het schouwend leven eene voltooide

1 S. Bonaventurae Opera, 1609, VI 334-401.

2 'Hoc opusculo spiritualem filiam S. Bonaventura instruit ut ad actuosas omnes luminosasque virtutes progressionem faciat.' Voorberigt.

3 De ministerio Marthae et Mariae, c. 45-57.

4 Paradijs, XII vs. 31 vgg.

theorie, een organisme. Zij heeft hare deelen en hare onderdeelen. Er zijn drie soorten van schouwen.¹ Het schouwen heeft vier belemmeringen.²

Van eene andere reeks modellen waarnaar Thomas a Kempis zijne *Imitatio* vormde is eene proeve bewaard gebleven in de insgelijks uit Italië afkomstige *Troost der godgeleerdheid* van Johannes di Tambaco.³ Weinig anders is van het leven des schrijvers bekend dan dat hij, geboortig van Tannbach, in den Elzas, opgevoed te Straatsburg, in 1348 tot rector der universiteit van Praag benoemd, en in 1366 als hoogleeraar naar Rome geroepen werd.⁴ Blijkbaar sleet hij in Italië zijne laatste levensjaren, die overvloedig waren, maar niet voorspoedig: kerkelijke of persoonlijke vijanden, schijnt het, beroofden hem ten laatste van zijn ambt. 'Gelijk de voortreffelijke Boëtius indertijd (verhaalt hij in zijne voorrede), omdat hij aan de dwingelandij van koning Theodorik zich niet onderwerpen wilde, met ballingschap gestraft werd en in de gevangenis een boek over de *Vertroosting der wijsbegeerte* schreef; zoo ben ik in *mijne* ballingschap, nadat vijanden der regtvaardigheid

1 Meditationes Vitae Christi. C. 51: De contemplatione humanitatis Christi. C. 52: De contemplatione coelestis curiae. C. 53: De contemplatione maiestatis Dei.

2 C. 56: De quattuor impedimentis contemplationis: vel sensus egens, vel cura pungens, vel culpa mordens, vel irruentia imaginum corporearum phantasmata.

3 Consolatorium Theologicum praeclarissimi viri magistri Johannes de Tambaco, sacrarum litterarum doctoris. - Nationale Bibliotheek te Parijs, wiegedruk van 1493.

4 Plaatsen uit Trithem en uit Ellies Du Pin bij Spitzen, Thomas a Kempis gehandhaafd, 1881, bladz. 267 vgg.

en van den aan de Heilige Roomsche Kerk verschuldigden eerbied mij uit mijn wettig eigendom verdreven hebben, met 's lezers welnemen te rade geworden dit werkje zamen te stellen en daaraan den naam van *Troost der godgeleerdheid* te geven, als zijnde zelf niet zonder hope.'

Onder de stichtelijke geschriften des tijds is dat van Johannes di Tambaco het oudste waarin de door Bonaventura in zwang gebrachte doorlopende overdenking of bijbeloefening losgelaten, en vervangen wordt door de bekende aaneenschakeling van spreuken; meestentijds, evenals in de *Imitatio*, zonder veel samenhang, en slechts losweg onder zeker aantal hoofden gebragt. De *Troost der godgeleerdheid* bestaat bijna geheel uit eene bloemlezing van treffende citaten, bestemd in de eenzaamheid overwogen te worden door den peinzenden, de wereld afgestorven christen. Bij het kiezen is te rade gegaan met het korte, het zinrijke, en het zangerige.¹ Zoo de schrijver onder zijne aanhalingen uit den bijbel en uit de kerkvaders een groot aantal fraaije gezegden van Cato, Seneca, of Boëtius mengt, dan beroept hij zich daarbij op de stelling van den Heiligen Augustinus dat 'wij christenen de waarheden der heidensche wijsgeeren als hun onregtmatig verkregen goed te beschouwen, en van hen op te eischen hebben.'

In de *Imitatio* zal men eene enkele maal eene spreuk

1 Als voorbeeld diene de met liefde aangehaalde plaats uit Boëtius: 'Gaudia pelle - Pelle timorem - Spemque fugato - Nec dolor adsit - Nubila mens est - Vincitque frenis - Haec ubi regnant.'

uit Aristoteles, uit Seneca, een versregel van Ovidius, een versregel van Lucanus aangehaald vinden¹; doch de bijbelteksten hebben verweg de overhand en het rijk bijna alleen. Dit onderscheidt Thomas a Kempis van zijn onmiddellijken voorganger. Bij Thomas heeft de mystiek hare zuiverste uitdrukking gevonden in den bijbel zelf, schier enkel in den bijbel, met name in het boek der Psalmen. De rhythmus der *Imitatio* is geheel die der geijkte latijnsche vertaling van den beroemden oudtestamentischen liederenbundel.² Voor het overige zijn uit sommige handschriften van den *Troost der godgeleerdheid* enkele schoone plaatsen woordelijk in de *Imitatio* overgegaan.³

Thomas a Kempis had een ouderen vriend, Johannes van Schoonhoven, die als het koppelteeken beschouwd kan worden, eenerzijds tusschen Thomas te Zwol en Di Tambaco te Rome (want Johannes van Schoonhoven kende den man en zijn werk), anderzijds tusschen Thomas en den vermaarden Johannes Ruysbroeck; want Van Schoonhoven was onderprior van Groenendal.⁴ Langs dien weg kunnen wij het ontstaan der *Imitatio*, van Bonaventura tot Ruysbroeck, als voet voor voet volgen, en zoowel van den geest dien zij ademt als van hare inkleeding ons rekenschap geven.

1 *Imitatio Christi*, 1ste Boek, c. 2, vs. 1; c. 13, vs. 56-57: c. 20, vs. 14, 15; 3de Boek, c. 24, vs. 21. Uitgaaf van Hirsche, 1874.

2 Over rijm en rhythmus der *Imitatio* bij Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe*, 1873. I 123-187, 215-264.

3 Spitzen, bladz. 268 vg.

4 Over Johannes van Schoonhoven bij Spitzen, bladz. 77 vgg.; bij Acquoy, Windesheim, 1875-1880, II 318, noot 3.

Thomas heeft Ruysbroeck gelezen: zijn latijn, waar hij uit zichzelf spreekt, is gevolgd naar het nederlandsch van Ruysbroeck.¹ Thomas heeft den *Troost der godgeleerdheid* gelezen: hij citeert spreken van Johannes di Tambaco, welke geheel in den toon der *Imitatio* vallen.² Thomas heeft Bonaventura gelezen: hij haalt uit een geschrift van den italiaanschen mysticus een door dezen opgevangen woord van den Heiligen Franciscus aan, hetwelk den sleutel tot de *Imitatio* geeft.³

Als denker is Johannes Ruysbroeck een man van meer beteekenis dan Thomas a Kempis geweest.⁴ Aan hem, veeleer dan aan Thomas, dankt de italiaansche mystiek hare overzetting in het nederlandsch. Doch, *habent sua fata libelli*. Terwijl de grootere geest alleen voortleeft in eene onderafdeeling der middeleeuwsche kerkgeschiedenis en der midden-nederlandsche letterkunde, is het boekje van den kleineren een gemeengoed der christenheid geworden.

Na Thomas a Kempis zouden bij de verschillende volken van Europa de nieuwere nationale litteraturen ontstaan, of door de drukpers tot algemeen eigendom gemaakt worden. De verschillende landstalen zouden eene beteekenis erlangen, te voren ongekend. Door

1 Plaatsen uit Ruysbroeck bij Delprat, Fraterhuizen, bladz. 15, 16; bij Van Vloten, Nederlandsche Prozastukken, 1851, bladz. 22-80*; bij Spitzen, bladz. 71-74 vg., 133 vg.

2 *Imitatio Christi*, 1ste Boek, c. 20, vs. 24-29, bij Hirsche.

3 *Imitatio Christi*, 3de Boek, c. 50, vs. 97-99, bij Hirsche.

4 Over Ruysbroeck zie Engelhardt, Richard von St. Victor und Johannes Ruysbroeck, 1838. - Monografie van Van Otterloo, 1874.

de herleving der antieke modellen zou men van de nationale letterkunde uit den middeleeuwschen voortijd, heldezangen, ridderromans, zededichten, rijmbijbels, historiespiegels, voor eene poos de heugenis verliezen, en alom tot eene nieuwe inspanning geprikkeld worden. Doch zoo ver was het toen nog niet gekomen. Voor het laatst kon nogmaals één geschrift, opgesteld in middeleeuwsch latijn, bij alle europesche volken een krachtigen weerklank vinden. Het succès der *Imitatio* was schitterend en duurzaam, omdat zij op een gelegen oogenblik in een aarden vat de godsdienstige beschaving van eeuwen bewaarde en aan de nakomelingschap overleverde.

XI [Overzicht der *Imitatio Christi*]

Drie vierde gedeelten der *Imitatio* werden in 1425 door een bewonderaar te Utrecht, of in het Utrechtsche, gekopieerd.¹ In 1427 was het werk voltooid. In 1441 maakte de schrijver zelf er een afschrift van.² Fragmenten eener overijsselsche vertaling gaan terug tot 1423, en geven vrijheid het begin der uitvoering op 1420 te stellen.³ Thomas a Kempis was op dat tijdstip een man van veertig jaren.

1 Acquoy, Ned. Spectator van 17 September 1881, No. 38. - Spitzen, Nalezing, 1881, bladz. 21 vgg.

2 Fotografisch facsimilé van het handschrift van 1441, met inleiding van Ch. Ruelens, Brussel 1879.

3 Lithografisch facsimilé van eene bladzijde der overijsselsche vertaling bij Spitzen, Thomas a Kempis gehandhaafd, Pl. v.

Er kan niet aan getwijfeld worden dat hij eene handleiding voor kloosterbroeders heeft willen vervaardigen; monniken en priesters evenals hij, doch maar half van harte. Dit is het punt, het eenige, waar de *Imitatio* vastzit aan de aarde. Terwijl zij het celleleven verheerlijkt en het gemoedsleven aanbeveelt, onderhouden door devote oefeningen, berispt zij kloosterlingen die dezen verwaarloozen; goedaardige jonge mannen uit het volk misschien, maar in de heilige afzondering triviale wereldlingen gebleven, aardsgesind zonder opvoeding, kinkels in priestergewaad. Zij worden met zulke levendige trekken geteekend, dat wij van den ochtend tot den avond in hun vulgair bestaan hen volgen, en onder het voorlezen van een kapittel uit den bijbel, aangehoord met verstrooide gedachten, hen verrassen aan den gonzenden maaltijd:

‘Sprakzaam aan tafel, doof voor het woord Gods, - Vroeg naar bed, laat aan het werk, - Opgewekte romanverslinders, slaperig onder het kerkgezag, - Begeerig naar het einde der dienst, - Onoplettende toehoorders, - Oneerbiedig jegens de getijden, - Flaauw bij het misbedienen, - Onvertederd onder het kommuniseren’.¹

De algemeen toepasselijke gedeelten der *Imitatio* worden door de lokale kleur dezer tusschenvoegsels evenmin gedeerd, als haar latijn door de ingeslopen barbarismen. Niet-kloosterlingen onder de lezers vergeestelijkten van oudsher deze trekken, of namen ze op den koop toe en stichtten zich met het overige.

¹ *Imitatio* 4^{de} Boek, c. 7, vs. 32-41, bij Hirsche, bladz. 329.

Geen ander geschrift is den tijdgenooten toegeschenen, ook buiten de kloosters, de gemoederen zulk een vast steunpunt aan te bieden. Werkelijk wordt evenals in de gelijktijdige schilderijen der Van Eycken, van Van der Weyden, van Hans Memling, de mensch er bij zichzelf bepaald, en opgewekt om door aanbidding en bespiegeling, als vergoeding voor eene wereld vol wanklanken, vol ongestadigheid en zorgen, vol bedriegelijken schijn, het oor te leeren leenen aan 'het ruischen der goddelijke beken' in zijn eigen hart.¹ De hoofd-inhoud is eene wijsbegeerte die uit de zamenleving naar de eenzaamheid lokt; door zelfbetrachting het gemoed verstaalt; en voor elke ontbering schadeloos stelt door eene inwendige bovenaardsche vreugde.

Met een dichterlijk talent van rang spreekt de monnik op zulke wijze over zijne cel, dat wij zijne cel en hem eerlang uit het oog verliezen, om, mits de ondervinding van een bewegelijk gemoed of het droevige van moeilijke tijden ons geleerd hebbe eene behagelijke inwendige rust te waarderen, alleen aan ons zelve te gaan denken en zijne menschenkennis te bewonderen. Hetgeen hij tot zijne medekloosterlingen zegt, dat 'het hokje hun dierbaarder worden zal naarmate zij er geregelder vertoeven, en het te ontloopen een onfeilbaar middel is om het te leeren haten,'² - geldt iederen dag van het menschelijk leven, van iederen pligt. De juistheid der opmerking kan zoomin ge-

¹ 'Venae divini susurri.' Imitatio 3^{de} Boek, c. 1, vs. 4, bij Hirsche, bladz. 131.

² 'Cella continuata dulcescit: et male custodita taedium generat'. Imitatio 1^e Boek, c. 20, vs. 65 vg., bij Hirsche, bladz. 52.

loochend worden door een burgemeester als door een koopman. Een mooi jong meisje moet haar beamen, zoo goed als een ruw matroos.

Allengs wordt de cel een tuin en zien wij er fijner bloemen ontluiken dan gaanden en komenden onder ons in het knoopsgat plegen te dragen. Ons deelt de omgang met gelijkgezinden de aangename gewaarwording mede, in goed gezelschap te verkeerren. Aan de overigen, die ons hinderen, laten wij ons niet gelegen liggen. Wij vinden het reeds veel, te hunnen aanzien onze ziel in lijdzaamheid te bezitten.

Ofschoon dit niet laag staat, staat het toch minder hoog dan de leer: dat 'van alle vagevuren op aarde geen zulk eene heilzame werking doet, als bij het lijden van onrecht ons meer te bekommeren over de verkeerdheid van den bewerker, dan over het ons aangedaan leed.'¹ Het is alsof de monnik en burgerjongen die zoo spreekt het hart van een *gentleman* met zich omdraagt, en hij door eene hooger zedelijke vorming ons beschaamt. Hij heeft in de humaniteit die niets menschelijks beneden zich acht, en de geheele wereld een kus op de lippen zou willen drukken, het verder gebragt.

Dikwijls valt hij zijn lezer regtstreeks aan, en treedt hem op zijn zeer: 'Naar anderen zal men luisteren, - Naar u niet; gij rekent niet mede. - Anderen zullen vragen en ontvangen, - Gij vraagt en bekomt niets. -

¹ Imitatio 1^e Boek, c. 24, vs. 16 vgg. bij Hirsche, bladz. 70:
'Habet magnum et salubre purgatorium patiens homo,
Qui suscipiens iniurias plus dolet de alterius malitia
Quam de sua iniuria.'

De naam van anderen zal op alle tongen zweven, - De uwe niet genoemd worden.
- Anderen zal men met opdragten vereeren, - U voor niets geschikt achten.¹

Hier is het klooster-zelf de wereld geworden, en de toegesproken cellebroeder een mensch in den strijd om het bestaan. Zijne leus moet zijn: dat 'de vrede van zijn gemoed verstoord wordt, in dezelfde mate als hij zich de dingen aantrekt'²; en zijne levenstaak is: ongevoelig voor blaam gelijk voor lof, zich een eigen karakter te veroveren. 'Wat zijn woorden, tenzij woorden? - Zij klieven de lucht, - En deren de rots niet. - Beschuldigt uw geweten u, - Leg u van harte op zelfverbetering toe. - Spreekt het u vrij, - Verdraag blijmoedig de miskenning om Gods wil. - Ligt dat gij, die scherper roeden nog niet dulden kunt, eene enkele maal booze woorden verduurt. - En waarom gevoelt gij hartzeer over zulke dingen, - Indien het niet is omdat gij nog vleeschelijk zijt - En aan het oordeel der menschen meer waarde hecht dan betaamt? - Gij vreest dat zij u verachten zullen: daarom alleen hindert het u, wanneer men uwe fouten berispt, - Daarom alleen grijpt gij naar de vijgebladen der verontschuldiging.'³

De onzichtbare Christus, hier en op vele andere plaatsen sprekend ingevoerd, is slechts de eigennaam van een persoon geworden edelaardig levensdoel hetwelk de mensch zichzelve schept. Het gedachtebeeld is

¹ Imitatio 3^{de} Boek, c. 49, vs. 54-62, bij Hirsche, bladz. 259.

² Imitatio 2^{de} Boek, c. 1, vs. 102 vg., bij Hirsche, bladz. 88.

³ Imitatio 3^{de} Boek, c. 46, vs. 3-16, bij Hirsche, bladz. 247.

vleesch en bloed geworden; heeft eene stem bekomen. Er bestaat een door dien Christus ingesteld Sakrament, door welks gebruik men zich met het levens-ideaal inniger vereenigen kan dan mogelijk ware langs den weg van nadenken, zelfonderzoek, of goede voornemens. Een geheel Boek der *Imitatio*¹ is aan deze Heilige Kommunie gewijd. De vermaning neemt hier den tred der allen zonder onderscheid, leeken en priesters, medeslepende hymne aan. In dit gedeelte sluit des schrijvers stelsel van geestelijke dressuur zich af.

Geroepen avondmaalganger van het idealisme, wordt de mensch er bij zijne onwaardigheid bepaald op een toon van geestvervoering, waarvan, alleen de kadans van het kerkelijk latijn, half verzen, half proza, een denkbeeld geven kan: 'Bedrijf rouw in uzelfen dat gij nog zulk een kind der wereld zijt, - Uwe driften zoo weinig afgestorven, - Zoo ligt te verleiden, - Zoo onbewaakt van zinnen, - Zoo verstrikt in hersenbeelden, - Zoo aandoenlijk voor het uit-, - Zoo koel voor het inwendige, - Zulk een speelbal der uitgelatenheid, - Zulk een vijand der zelfbeschuldiging, - Zoo gemak- en weeldelievend, - Zoo tucht- en geest-drift-schuw, - Zoo averegts nieuwsgierig en geneigd u aan den schijn te vergapen, - Zoo warsch van toewijding aan het geringe en onaanzienlijke, - Zoo begeerig naar het hebben, - Zoo tuk op het behouden, - Zoo schriel in het geven, - Zulk een onbedachtzaam spreker, - Zulk een ongeoeffend zwijger, -

¹ Het 4^{de} in de gedrukte uitgaven, het 3^{de} in het brusselsch handschrift van 1441.

Uzelveu zoo weinig meester, zoo overijld in het handelen, - Zoo spoedig afgeleid,
 - Zoo zelden louter aandacht, - Zoo opvliegend en ligtgeraakt, - Zoo koelbloedig in
 het grieven, - Zoo haastig in het oordeelen, - Zoo gestreng in het berispen, - In
 voorspoed zoo opgetogen, - In tegenspoed zoo zwak, - Zoo overvloedig in goede
 voornemens, - Zoo spaarzaam in het volbrengen.¹

De proloog in den Hemel, waarmede *Faust* aanvangt, speelt bij Thomas van
 Kempen op de aarde, en heeft voor een troon eene Nachtmaalstafel tot middenpunt.
 Vijandige magten in zijn eigen binnenste zoeken den mensch het veroveren eener
 plaats aan dien disch te beletten; maar te vergeefs. Zijn goede genius is sterker; en
 de hevigheid der aanvechtingen bewijst slechts, dat het om eene beslissende
 overwinning te doen is: 'Dan verschijnt, als in het Boek Job, *de Booze geest onder
 Gods zoonen*, - En zoekt hen in verwarring te brengen of te ontmoedigen, - Hunne
 liefde te verminderen of hun geloof te ondermijnen. - Doch wat zou hij? - Schande
 en bespotting over den rampzalige! - Niet om hem of zijne beleedigingen - Den
 heiligen maaltijd verzuimd!²

Van die soort is de vrede dien de *Imitatio* van oudsher den welverdienden naam
 heeft als uit te gieten over hare lezers. Ten einde de menschen te leeren aan
 zichzelveu genoeg te hebben en op eigen voeten te staan, - geheim der zielsrust,
 - tast zij hen gesta-

¹ Imitatio 4^{de} Boek, c. 7, vs. 13-31, 42-52, bij Hirsche, bladz. 328 vgg.

² Imitatio 4^{de} Boek, c. 10, vs. 10-20, bij Hirsche, bladz. 337.

dig in hunne zwakheden en schudt hen zedelijk door elkander. 'Er was een man', zingt Thomas, 'die geruimen tijd een verdeeld gemoed met zich had omgedragen. - In wanhoop trad hij op zekeren dag eene kerk binnen, - Wierp zich voor het altaar, - En sprak in zichzelf: - *O zoo ik wist, ten einde toe te zullen volharden in het goede!* - En zoo gij dit wist, hernam eene goddelijke stem in zijn binnenste, - Wat zoudt gij willen doen? - *Doe hetzelfde nu*, en gij zult vrede hebben'.¹

Haar toppunt bereikt dit manhaftige, dat bestemd is weg te vloeijen in zachtheid, wanneer het verontwaardiging wordt, en de onzichtbare Christus als opstuift tegen het menschedom. Een soortgelijk gevoel bestuurd Dante's pen, toen hij na den val van Adam en Eva de Godheid voorstelde als vervuld met eene koninklijke minachting voor de karakterlooze eerstelingen van ons geslacht. Geen andere bedoeling spreekt uit den toornigen blik en de opgeheven hand van den Wereldrigter, in Michelangelo's *Laatste Oordeel*:

'Beteekent het dan zooveel, - Dat gij die uit stof genomen en niets zijt, - Om God een mensch gehoorzaamt, - Terwijl ik alvermogende en allerhoogste, die uit niet het heelal schiep, om u 's menschen onderdaan geworden ben? - Aller dienaren dienaar werd ik ja, - Opdat mijn ootmoed uw trots mogt overwinnen. - Asch, leer gehoorzamen! - Stof en klei, leer buigen! - Leer uw wil breken, - En iedere vernedering aanvaarden! - Ontsteek in toorn tegen uzelfen! - Dood aan den hoogmoedige in u! - Krom

¹ Imitatio 1^{ste} Boek, c. 25, vs. 16-26, bij Hirsche, bladz. 75.

en maak u zoo klein, - Dat gij uwe medemenschen een voetpad wordt. - Wie zich aan de gehoorzaamheid onttrekt blijft de natuur toebehooren, - En wie zichzelven zoekt verbeurt de gemeenschap'.¹

XII [De Imitatio Christi en het protestantisme]

Als godsdienst eener bijzondere soort of als persoonlijke vroomheid (leert de *Imitatio* bij voorbaat) is het na haar gekomen protestantisme een misverstand geweest. Het roepen om den bijbel was overbodig: in de *Imitatio* worden uit het Oude en het Nieuwe Testament meer dan driehonderd treffende plaatsen aangehaald. Vermaning tot boete en bekeering kon gemist worden; van het brengen der zielen tot Christus behoefde geen spraak te zijn: met niets anders houdt van het begin tot het einde de *Imitatio* zich onledig. Dat er geen menschelijke verdienste bestaat, en elk zedelijk wezen slechts zooveel waard is als geldt in de oogen van God: juist dit is de hoofdgedachte der *Imitatio*.² Lutherschen, doopsgezinden, remonstranten, kontra-remonstranten, alle protestantsche sekten hebben in dicht en on dicht de christelijke vroomheid verheerlijkt, en zijn bij meer dan één gelegenheid daarin uitnemend

¹ *Imitatio* 3^{de} Boek, c. 13, vs. 1-8, 20-34, bij Hirsche, bladz. 167 vg.

² *Imitatio* 3^{de} Boek, c. 50, vs. 97-99, bij Hirsche, bladz. 266:

'Nam quantum unusquisque est in oculis Tuis,
Tantum est et non amplius:
Ait humilis sanctus Franciscus.'

geslaagd. Den standaard der *Imitatio* hebben zij geen van allen overtroffen.

Aan den anderen kant moest in de kerk dit ascetisme tot jezuïtisme leiden, en de berusting van Thomas a Kempis ten slotte in Loyola's *perinde ac cadaver* haar laatste woord uitspreken. Eene zoo volstreckte gehoorzaamheid als in de *Imitatio* van den mensch geëischt wordt kan op hare plaats zijn in een klooster, of onder de bevelen van een generaal in de gelederen eener geestelijke orde: in de maatschappij kunnen alleen het gemoed of de binnenkamer van zeker aantal dusgestemde personen haar huisvesting verleen. Onder den blooten hemel is geen zamenleving bestaanbaar, wier leden voor de eene helft, uit een beginsel van ootmoed, door de andere helft 'zich laten vertreden als het slijk der straten.'¹

Dit is het betrekkelijk regt van het protestantisme geweest. Een goed eind zijn de protestanten met Thomas a Kempis kunnen medegaan. Veel van hetgeen hij wilde, wilden ook zij; veel van hetgeen waarvoor hij gegruwd zou hebben (eene toepassing der mystiek in het leven, gelijk Jan van Leiden en de wederdoopers haar najoegen), was ook hun tegen de borst. Maar zij deden geen afstand van *elke* poging, invloed uit te oefenen op den Staat, of eene kerk te bekomen die in hun staatsbegrip paste. Uit het hebreuwsch monotheïsme, dat zij hunne theokratie tot grondslag gaven, verwijderden zij naar hun beste vermogen wat met de hoogste natuurlijke zedewet niet overeenstemde.

¹ 'Ut omnes super te ambulare possint, et sicut lutum platearum conculcare'. Plaats uit het 3^{de} Boek hiernevens, c. 13. vs. 34.

Slechts voorgelicht door hun geweten, - in overeenstemming met eene Heilige Schrift wier onheilige of duistere plaatsen verschillende theologen verschillend uitlegden, - verlangden zij een Staat die de ontwikkeling van ieders bijzonderen aanleg zoo veel mogelijk waarborgde, en aan allen al de vrijheid van beweging gunde die met zijne instandhouding bestaanbaar was. Zonder zichzelf te vernietigen kon het pausdom hun zulk een Staat niet schenken; en omdat het pausdom dit niet kon en niet wilde, daarom rukten zij van het pausdom zich los.

Protestanten kunnen de vroomheid wel waarderen en bewonderen, welke een geschrift als de *Imitatio* ademt; doch in het aannemen dier vroomheid zelve willen zij vrij blijven. Slechts overdragtelijk verstaan heeft het geschrift van Thomas a Kempis ook voor hen nog bindende kracht. Zij wenschen de 'gouden eeuw' van bisschop Frederik van Blankenheim niet terug.

XIII [Dirc Potter en zijn zededicht]

Thans moeten wij ons met Potter bezighouden. Jacob Cats heeft Dirc Potter overbodig gemaakt en wordt bovendien, daar zijne taal tweehonderd jaren minder ver van de onze verwijderd is, veel gemakkelijker door ons verstaan. Nogtans verdient in sommige opzigten de oudere nederlandsche dichter, met den lateren in één adem genoemd te worden. Even-

als Cats kiest Potter uit de bijbelsche, de klassieke, de middeleeuwsche letterkunde, zeker aantal liefdesen trouwgevallen, voegt uit zijne eigen ondervinding of herinneringen er enkele bij, brengt die verhalen over in vloeiend rijm, en leidt er zedelessen uit af; tenzij hij met de moraal begint, door redeneringen en algemeene opmerkingen haar toelicht, en zijne vertellingen daarna als toepasselijke voorbeelden laat volgen, de eenen bemoedigend, de anderen waarschuwend. De *Loop der Minne* is de catsiaansche *Trou-ringh* der 15^{de} eeuw.¹

Dirc Potter² is baljuw van Den Haag geweest onder graaf Willem VI, den vader van Jacoba van Beijeren; daarna klerk of sekretaris van dien graaf en van twee zijner opvolgers, laatstelijk van Filips van Bourgondie. Hij schijnt in 1428 overleden te zijn, nog in de kracht van het leven. Belast met eene onderhandsche diplomatieke zending heeft hij omstreeks 1410 (tusschen dit jaartal en het zooeven genoemde valt de zamenstelling van zijn dichtwerk) vele maanden in Italie vertoefd, met name te Rome. Daar en in Nederland verkeerde hij, ofschoon zelf geen edele, in goede kringen en leefde als een man van de wereld. Op zijne wijze was hij een opmerker, een denker, een moralist; daarbij een zwijger, die, goed Nederlander en goed hoveling, zijne verborgenste gedachten bij voorkeur aan het papier

1 Tekst-uitgaaf van Der Minnen Loep, met inleiding, woordenlijst, en facsimilés van twee handschriften, door P. Leendertz Wz., 1845-1847. Vier Boeken.

2 Zijn ware naam werd in 1844 gevonden door Mr. L. Ph. C. van den Bergh. Leendertz, Inleiding, bladz. VI.

toevertrouwde. Met enkele aantekeningen omtrent zijn leven, in archieven en in eene oude stedebeschrijving,¹ zijn die berijmde *confidences* het eenige wat van hem over- en bekend gebleven is. Maar voor zijn roem en onze wetenschap is dit genoeg. Wij bezitten in zijn leerdicht zijne gedenkschriften. Het kijkje dat hij ons gunt in zijn gemoed, in zijne omgeving, zoo verschillend van de kleine kloosterwereld op den Sint-Agnietenberg, verzoent ons met de leemten en de struikelingen zijner poëzie.

Dirc Potter maakt zich aan zijne lezers bekend als een man van rijpen leeftijd, gekomen aan de verkeerde zijde der veertig; een man die van het regt, ter wille van zichzelf bemind te worden, voor goed afstand heeft gedaan, en daarom vrijheid gevoelt zich de vrouwen en de jongelingschap als een belangstellend en betrouwbaar raadsman aan te bieden. Geen vrijgezel; verbonden aan eene achterdochtige en stuursche echtgenoot (hij is blijde wanneer zij eene enkele maal vriendelijk ziet en hem een goed woord gunt); gehuwd en kinderloos, naar het schijnt, maakt hij in stilte het hof aan eene vrouw van rang, eene prinses van den bloede misschien, - althans eene dame tot welke hij zich in dezelfde verhouding voelt staan als een koopmanszoon tot eene koningsdochter doen zou. Voor háár tijdverdrijf stelt hij zijne trouwgevallen te boek. Toen hij nog in de vroegmis des levens verkeerde, waren zijne gevoelens voor haar minder lakoniek; nu de

1 De Riemer, Beschrijving van 's Gravenhage, 1730-1739, naamlijst der oudste haagsche baljuws, II 15 vgg.

vesperbel al overlang voor hem geluid heeft, zegt hij, vrijt hij met de pen.¹

Blijkbaar hebben wij in Dirc Potter's persoon met een zoon uit den welontwikkelden burgerstand te doen, mannen van den handel of de nijverheid, ambtenaren of leden der regterlijke magt, wier dochters graaf Jan van Blois bekoorden en, nevens de dames van adel, zijne danspartijen hielpen stofferen. Zonder zich op een bepaald vak van studie toe te leggen heeft Potter eene of meer akademien bezocht, en zekere liefde voor hetgeen hij als historische onderzoekingen beschouwt is hem daarvan bijgebleven. Hij zou het ambt van baljuw niet hebben kunnen koopen, zoo hij niet eenig fortuin; het niet op voegzame wijze hebben kunnen waarnemen, zoo hij niet als regtsgeleerde of als administrateur eenig talent bezeten had. Zijn klerkschap bij 's graven raad was niet de betrekking van een ondergeschikt pennist, maar van een zelfstandig sekretaris, hooger in rang dan een baljuw. Keer op keer ging Dirc Potter, alleen of met andere sekretarissen, nu in Holland dan in Zeeland dagvaarden bijwonen, in kwaliteit. Met welke zending naar Rome hij belast werd, weet men niet; doch hij toog er heen in 's graven dienst, als gelastigde van den souverain; en zoo dit niet bewijst dat hij een geboren diplomaat was, het staaft althans dat er vertrouwen in hem gesteld werd. Laat ons er bijvoegen dat de geheimzinnige dame van hooge geboorte hem zeker niet vergund zou hebben zich aan hare verstrooiing gelegen te laten

1 Der Minnen Loep, I vs. 65 vgg.; 947 vgg.; 1711 vgg.; II vs. 630 vgg.; 2392 vgg.; 2424 vgg.; 2461 vgg.; IV vs. 1859 vgg.

liggen, zoo zijne gaven niet vergoed hadden hetgeen aan zijn rang, zijne middelen, of zijne afkomst ontbreken mogt.¹

Potter is geen genie; zijn werk heeft eene wereldsche, sofistieke moraal tot grondslag, zeer verschillend van het hooge zedelijk ideaal der *Imitatio*; na hem zullen de nederlandsche taal en de nederlandsche letteren nog groote vorderingen moeten maken, of naar eene vroeger reeds bereikte, maar sedert uit het oog verloren betrekkelijke zuiverheid en volkomenheid, regtstreeks of langs omwegen moeten terugkeeren. Doch van zijne, moedertaal zich te bedienen voor het schilderen eener zedeleer die hij als menschkundig en niet alledaagsch aanmerkt; maat en rijm daarnaar te plooiën; eene gedachte aanschouwelijk te laten worden; iets aan te duiden zonder het te noemen; in den geest van lezeres of lezer eene voorstelling te doen rijzen, - die kunst verstaat hij reeds, en brengt haar somtijds in praktijk. Kan zijn dichtwerk geen aanspraak maken op eene eigen plaats in de geschiedenis der europesche letterkunde, in die der nederlandsche vervangt de *Loop der Minne* op zeer bescheiden wijze de *Canterbury Tales* en den *Decamerone*.

Potter's behandeling der stof is de gewone van geesten die, het verhevene niet aankunnend, zijne bekoorlijkheid loochenen en aan eene vlakke levensbeschouwing de voorkeur geven. De groote hartstogten van Dido, van Medea, van Ariadne, - hij neemt van die deels aandoenlijke, deels tragische geschiedenissen der

1 Leendertz, Inleiding, bladz. XII-XIX. Facsimilé van Potter's handteekening, achter de Woordenlijst.

klassieke oudheid een vol dozijn, doopt ze in het ruime sop zijner rijmelarij, en betoogt vervolgens dat op zulke wijze lief te hebben meestal onzin is.¹

Een afzonderlijk onderdeel zijner gispingen wijdt hij, vreemd genoeg, aan Hecuba. Wat kan hem er toe geleid hebben de bedaagde koningin van Troje, echtgenoot van den grijzen Priamus, moeder van gehuwde zonen en volwassen dochters, op te nemen in zijne galerij van beroemde minnaressen? De beweegreden strekt hem tot eer, zoo men wil. Hij vindt het valsch van Hecuba dat zij Achilles' liefde voor Polyxena misbruikt heeft, om door Paris hem in eene hinderlaag te doen lokken en lafhartig van kant maken. Voor Dido's en Ariadne's wanhoop kan onze dichter desnoods eene verklaring, voor Medea's woestheid eene verontschuldiging vinden; zij hebben althans bemind. De trouwelooze Hecuba is zijne nachtmerrie.²

Niet minder singulier is zijn geloof aan eene bijzondere gaaf, welke in onderscheiding van andere volken in het Europa zijner dagen, de Nederlanders zullen bezeten hebben, en in het algemeen de Duitschers.

Eerst in de 16^{de} en 17^{de} eeuw, na of gedurende den tachtigjarigen oorlog, ziet men bij de Nederlanders het hebreeuwsch monotheïsme den vorm aannemen van een nationaal geloof in eene nationale nederlandsche godheid. Marnix zou voorgaan, Vondel volgen, en de

1 Der Minnen Loep, I vs. 533 vgg.:

Daer bij so machmens sijn ghewis
Dat dücke [dikwijls] een ghecke minne is.

2 Der Minnen Loep, I vs. 3041 vgg.

God van Nederland een *locus communis* van het hooger nederlandsch volksleven worden.

Hoewel wij niet verwachten kunnen deze zelfde denkwijze reeds bij Dirc Potter te zullen aantreffen, zijn hare sporen toch ook bij hem voorhanden. Potter gelooft in vollen ernst, zoo nadrukkelijk dat zijn geheele werk er door beheerscht wordt, aan een afzonderlijken nederlandschen god Amor. Te vergeefs zouden wij hem zoeken af te brengen van het denkbeeld, dat er in andere landen van Europa, in Brabant, in Frankrijk, in Engeland, minder goed bemind wordt dan te zijnent. *Over de bergen zeker niet!* houdt hij met nederlandsche hoofdigheid vol, zinspelend op zijn verblijf te Rome en zijne ultramontaansche medemenschen in Italie¹.

Geen zonderlinger tegenstrijdigheid dan tusschen de nederlandsche zedeleer en zeden in den *Loop der Minne*, en dit vasthouden van den dichter aan eene specifiek-nederlandsche innigheid, standvastigheid, en onbaatzuchtigheid, in de liefde. Dat hij den splinter in het oog der Italianen opmerkt, dit zij zoo; maar dat hij van den balk in het oog zijner landgenooten (en van zichzelf) niets bespeurt, ziedaar wat ons verbazen zou, indien zedelijke kleurblindheid niet zulk een gewoon verschijnsel was.

1 Der Minnen Loep, II vs. 720 vgg.:

Dese goede minne is wail bekant
Onder den gueden int Duutssche lant;
Mer Lombaert, Engelsche, ende Wael,
Verstaen hem selden sulker tael.
Hoir landen hebben een ander wet,
Dan *ons* die minne heeft gheset, enz.

Dirc Potter schildert eene nederlandsche maatschappij waar het celibaat der priesters, eerbiedwaardig geacht in zichzelf, door de leeken als een gevaar beschouwd wordt, omdat de priesters maar te zeer de gewoonte hebben de gehuwde vrouwen tegen hare mannen op te stoken, met het schuldig bijoogmerk zelven hare minnaars te worden.¹ Bloedschande is in die zamenleving zoo zeer aan de orde van den dag, dat gematigd overspel door Potter als een werkzaam huismiddel aanbevolen en verontschuldigd wordt.² Met den meesten nadruk herinnert hij de dames dat, zoo de mannen zonder schade voor hunne eer met drie of vier vrouwen kunnen leven, geene van haar nog ooit het openlijk met twee mannen gehouden, en haar goeden naam ongerept bewaard heeft. Hij bezweert haar bij al wat heilig is slechts in het verborgen te zondigen, en tot geen prijs zekere grenzen te overschrijden.³

Den gemeenen en lossen aard der toenmalige nederlandsche jongelingen van goeden huize doorgrondt hij; en in eene zijner beste bladzijden schildert hij met talent hoe de fatten van het jaar 1400 en vervolgens de onergdenkende jonge edelvrouwen compromitteren, die in een oogenblik van overijling hen als schildknappen aangenomen hebben.⁴ De zeden der mindere standen acht hij nog verdorvener dan die der hoogere. Onder de edelen treft hij nu en dan sporen van zuivere genegenheid aan: het volk weet zelfs niet wat liefde is. En weder teekent hij zeer levendig eene

1 Der Minnen Loep, IV vs. 1 vgg.; 441 vgg.

2 Der Minnen Loep, III vs. 1209 vgg.

3 Der Minnen Loep, IV vs. 2241 vgg.

4 Der Minnen Loep, I vs. 733 vgg.

populaire helleveeg, wijf met daden in de vuisten, die haar nathals van een man komt wegsleuren uit de taveerne.¹

Als jongeling heeft Dirc Potter den ou den hertog Albrecht, ten aanschouwe van Den Haag, in den vijver van het Binnenhof op Vastenavond kunnen zien schuitjevaren, met Aleid van Poelgeest aan zijne regterhand.² Hij heeft de schoone rijpaarden kunnen zien, en van het hooge jaargeld kunnen hooren, door den hertog vereerd aan zijn 'boelken', als men toen zeide. Hij is ooggetuige kunnen zijn van den dubbelen moord, aan Aleid en aan Willem Kuser op het Buitenhof gepleegd. Hij wist dat 's hertogs zoon, zijn toekomstige meester Willem VI, om zijne medepligtigheid aan die misdaad voor eene poos het land had moeten ruimen, en om dezelfde reden eene geheele schaar voortvlugtige edelen van den hoogsten rang, met verlies hunner goederen vogelvrij verklaard waren. Graaf Willem's dochter, zijn eenig wettig kind, zag Potter door haar vader uithuwlijken aan den zoon eener fransche koningin, echtbreekster en moordnares. Na graaf Willem's dood zag hij hertog Jan van Beijeren, gevreesd demper van een luiksch oproer in water en bloed (de mannen op het schavot, de vrouwen in de Maas), Jacoba's regten op de schandelijkste wijze vertreden, zamenspannen met Filips van Bourgondie tegen het kind zijns broeders, geheel Noord-Nederland in vuur en vlam zetten, en schande brengen over de bisschoppelijke waardigheid zijner jeugd. Kortom, Dirc Potter

1 Der Minnen Loep, IV vs. 933 vgg.

2 Van Wyn, Naleezingen op Wagenaar, I 186.

was een gast aan de bloedbruiloft der beruchte nederlandsche burgertwisten, toen de Kabeljauwschen als uitgevaste grieksche honden aan de janissaren-schedels der Hoekschen knaagden, en de Hoekschen, met de fanatieke wanhoop van zieltogende Turken in den strijd tegen zegevierende Russen, met stervenden mond den Kabeljauwschen de achillespees afbeten.¹

Zeker, één blik in Dante, Petrarca, of Boccaccio, is voldoende om ten aanzien der openbare moraliteit in het Italie der 13^{de} en 14^{de} eeuw ons van alle schoone droomen te genezen. Hoe digter bij Rome, scheen het wel in die dagen, des te digter bij de vereenigde ondeugden van oudheid en nieuweren tijd. Niettemin schijnt Dirc Porter ons toe, de nationale eigenliefde te overdrijven. Uit het diepst van een onbewusten rassehaat verzekert hij dat de Italianen *door hunne slechte zeden* (vuile honden zijn zij, hanteerders van verraad, logentaal, rooverij) zich 's Hemels toorn op den hals gehaald hebben; en men dit hieraan zien kan dat *burgertwisten hun tot eene tweede natuur geworden zijn*. Alle dagen is het oorlog bij hen, alle dagen strijd, alle dagen verdrijft de eene staatspartij de andere.² Juist dezelfde woestheid, wreedheid, en bandeloosheid, als toen in Nederland heerschten, en welke Potter schilderde of aanschouwde zonder ze te herkennen.

1 Byron, *Siege of Corinth*, c. 16. *Don Juan*, c. VIII, st. 83-85.

2 *Der Minnen Loep*, II vs. 733 vgg.; III vs. 121 vgg.

XV [Overzicht en kritiek van den Loop der Minne]

In de letteren volgt hij des ondanks de Italianen na, en heeft zijne beste vertellingen van Boccaccio, of van Boccaccio's fransche zegslieden. Zoolang hij slechts de *Gedaantewisselingen* of de *Heldinnebrieven* van Ovidius vertaalt of berijmt, vindt hij zelden eene gelukkige inkleeding of eene treffende uitdrukking. Bezielt hem de moderne italiaansche voorganger, dan is het of het kruipend bloed zijner fantazie en zijner taal ietwat sneller gaat vlieten. Ook wanneer hij uit niet-italiaansche middeleeuwsche bronnen put, - zooals in eene bladzijde uit den roman *Tristram en Ysolde*, - vestigt hij zijne keus op een trek die van italiaansche ondeugendheid, meer dan van nederlandsche deftigheid getuigt. De lezer moet mij toestaan, tot Potter's eer, die verzen aan te halen.

De jaloersche koning Marke is in een boom geklommen, en waant uit die schuilplaats onbespied de gesprekken af te luisteren, in de nabijheid gevoerd door zijne koningin, met den ridder die haar het hof maakt. Potter, lofredenaar der vrouwelijke gevatheid, doet uitkomen hoe schrander koningin Ysolde, den koning gewaar geworden, haar aanbieder met zijne gevaarlijke tegenwoordigheid bekend wist te maken, en het onderhoud zoo te leiden dat koning Marke er niet alleen geen aanstoot aan nemen kon, maar het veeleer streelend moest vinden voor zijne eigenliefde:

Die coninc sat boven inder linden,
Doe die coninghinne reyne,
Ysalde, sat opter fonteyne

In soeter lust met Tristram.
 Ende doe sij sconincx hoeft vernam,
 Deedsi Tristram neder crommen
 Ende wijsde hem *waer die visken zwommen*.
 Daer sach hijt, ende nam des goom
 Dat die coninc sat opten boom.
 Die list vant daer die edele vrouwe.
Doe spraken sy van goeder trouwe,
 Die elc man doen soude sijn heer,
 Ende hoe een yghelike vrouwe van eer
 Horen echten man lieven soude.
 Tristram wenschede, dat hi woude
 Dat die coninc dair bij hem waer.
 Si spraken beyde openbair
 Van den coninc so veel doechde,
 Dat hem die coninc zeer verhuechde
 Ende hadde afterdien goet ghetrouwe
 Tot Tristram ende sijnre vrouwe.¹

Zoo in den *Loop der Minne* die kleine, bevallige, lagchende schilderij, niet te zeer eene uitzondering op de doorgaande breedvoerigheid, slapheid van toon, en onvastheid van teekening vormde, er zou reden tot voldoening zijn. Men ziet Ysolde met den elboog Tristram aanstooten dat hij zich vooroverbuige en in den vischvijver kijke; ziet het hoofd van den ligtgeloovigen, edelmoedigen koning Marke, type van den braven bedrogen echtgenoot, uit het gebladerte naar voren komen en door den plas weerspiegeld worden; ziet Tristram een glimlach onderdrukken, en met de oogen Ysolde in het water een teeken van verstand-

1 De Minnen Loep, II vs. 3616 vgg. - Hetzelfde verhaal, uitvoeriger, in Gottfried van Straatsburg's Tristan, c. 23, vs. 14,587 vgg. Uitgaaf van Bechstein, 1873, II 146 vgg.

houding geven. Men hoort de schuldige gelieven met den ijver der huichelarij 's konings lof zingen, den roem der leenman- en der huwelijkstrouw verheffen, overluid wenschen dat de goede Marke bij hun onderhoud tegenwoordig mogt zijn. Men ziet den schandelijk misleide zichzelf tevreden toeknikken, dat hij op den inval kwam in dien lindeboom te klauteren. Op de 'reinaardie' van dezen roman kom ik in een volgend hoofdstuk terug.

Chaucer's *Canterbury Tales*, in hunne soort atlegader aan Boccaccio ontleend (sommigen woordelijk, anderen zijdelings, een enkel door tusschenkomst van Petrarca's latijn) zijn op de geestigste wijze zaamverbonden, en vormen ondanks hun middeleeuwsch gewaad bijna het organisch geheel van een modernen engelschen zede-roman door een der meesters of meesteressen van het vak.

Bij Boccaccio zelf is de band veel losser. Zijne florentijnsche dames en heeren vertellen om beurten eene kortere of langere geschiedenis, ingeleid en besloten door eene kleine zedekundige bespiegeling; of ook door eene beknopte zelfverdediging van den auteur. De titel en de algemeene voorafsprak (het beroemd verhaal der ontvolking van Florence door den Zwarten Dood in 1348) vertegenwoordigen den eenigen voornamen samenhang der tienmaal tien vertellingen.

In den *Loop der Minne* is de auteur-zelf de eenige verhalende persoon. Voor elke andere fictie komt bij hem in den aanhef eene verschijning der godin Venus in de plaats, hem te beurt gevallen (verhaalt hij niet onaardig) gedurende zijn verblijf te Rome. De godin

heeft hem gelast de lotgevallen der naar haar genoemde menschelijke drift te bezingen, en hij onderwerpt zijn lied aan het oordeel zijner goede en hooggeplaatste haagsche vriendin.¹

Verder voert hij het woord alleen; ook wanneer hij verschillende zegslieden noemt, aan wie hij zijne stof ontleend heeft. Hoewel hij onderscheidt tusschen de hartstogtelijke, de onnatuurlijke, de geoorloofde, en de volmaakte liefde, - en zijn werk dienovereenkomstig in vier boeken gesplitst is, - behandelt hij in den grond steeds hetzelfde onderwerp; ook wanneer hij in den kring der galanterie of geoorloofde liefde weder vier graden aanneemt: op de straat, in den tuin, in de kamer, en stoel aan stoel. Aan elk zijner vier hoofddraden rijgt hij tien of vijftien kortere of langere geschiedenissen, als kralen aan een snoer. De niet-klassieke daaronder zijn voor de kennis van het tijdvak de belangrijkste.

Er is eene geschiedenis van eene spaansche dame, die haar echtgenoot, gewikkeld in een japon van haarzelve, den geheelen nacht te schilderen zet in den tuin; kwanswijs om een onbeschaamden page op te wachten en te tuchtigen, wien zij genoodzaakt is geweest, zegt zij, ten einde van hem af te komen, een rendez-vous toe te staan. Onderwijl bevindt de jongeling zich in hare slaapkamer, waar zij in eene 'waarderobe' hem verstopd had. Bij het aanbreken van den dag verlaat de page het huis, klimt van buiten over den tuinmuur, raast tegen den (als vrouw

1 Der Minnen Loep, I vs. 65 vgg.; vs. 126 vgg.

vermomden) echtgenoot, scheldt hem eene overspeelster en ontuchtige, zweert van zichzelf dat hij een veel te deugdzaam en getrouw schildknaap is om zijn meesters goeden naam te willen rooven, en drijft met stokslagen de gewaande trouwelooze naar binnen. De spaansche edelman, verrukt dat hij zulk eene eerbare vrouw en zulk een braven page bezit, juicht in zijne striemen, en zou wel iederen nacht op die wijze van de veiligheid zijner eer willen verzekerd worden.¹

Elders vinden wij waarschuwend verhaald van eene aanzienlijke jonkvrouw in Toskane, die onvoorzigtig de dienst had aangenomen van een mooiprater, en hem toegestaan zonder getuigen haar behulpzaam te zijn bij haar toilet. De kwast bleek een schurk, en maakte misbruik van hare weerloosheid. Toen de gevolgen niet langer geheim konden blijven, ontvlugtte zij de stad harer inwoning, ging hare schande verbergen in een eenzaam bosch, werd moeder, worgde haar kind, en daarna zichzelf.²

Eene andere geschiedenis speelt in Oostenrijk, te Gratz. Een onregtvaardig regter, zelf gehuwd, wil eene schoone vrouw verleiden, wier man voor zaken van huis is. Woedend over haar deugdzamen tegenstand, beschuldigt hij haar van overspel en doet haar preventief opsluiten. Zij heeft eene getrouwe kamenier, die in de gevangenis haar komt bezoeken en met haar van kleederen wisselt, zoodat de dienstbode voor de meesteres wordt aangezien. Op den dag der teregtzit-

¹ Der Minnen Loep, II vs. 3642 vgg. - Hetzelfde verhaal bij Boccaccio, Decamerone 7^{de} Dag, 7^{de} Novelle.

² Der Minnen Loep, I vs. 825 vgg.

ting verhaalt de kamenier aan het publiek 's regters schandelijken toeleg, en welke list de Heilige Maagd haar heeft ingegeven, om door het aannemen van de gedaante der beschuldigde de onschuld van deze aan het licht te brengen. De regter wordt afgezet, en aan het lijf gestraft. De inmiddels thuisgekomen echtgenoot, met die tuchting nog niet tevreden, lokt hem in eene hinderlaag en 'leest hem zijn endelveers.'¹

Even schrandere en even getrouw, maar in eene minder goede zaak, de kamenier eener dame te Parijs, Place Maubert. Een jaloersch echtgenoot en welgesteld burger heeft den jonkman, dien hij vermoedt zijne vrouw het hof te maken, in den stal gelokt en door zijne knechts in de haverkist doen smijten. Daarop gaat hij hare zwagers en neven roepen, maar vergeet den sleutel der kist mede te nemen. Op het gebruikelijk uur komt de kamenier in den stal, van alles onkundig, en wil als naar gewoonte haver voor de paarden uitgeven. Bij het ontsluiten der kist den jongen minnaar vindend, gaat zij op zijn verzoek hare meesteres roepen. Zamen overleggen zij, zijne plaats te doen innemen door het graauwtje van den huize. De aangerukte zwagers, met knuppels gewapend, zijn verontwaardigd een ezel aan te treffen waar hun een vrijer toegezegd was; zij maken den jaloerschen schoonbroeder eene scène, nemen op hoogen toon het voor de eer hunner zuster op, en tellen *hem* de stokslagen toe,

1 Der Minnen Loep, II vs. 3299 vgg. - Iemand zijn endelvers lezen (bij een stervende de jongste gebeden opzeggen), ironisch voor doodslaan.

die zij welstaanshalve aan den onzijdigen langoor niet kunnen kwijtraken.¹

Twee te Rome spelende verhalen hebben beiden een steenblok tot middenpunt, hetwelk de dichter plegtig verzekert meermalen met eigen oogen daar aanschouwd te hebben op de openbare straat.

Aan het eene blok knoopt zich eene episode uit het leven van Virgilius, middeneeuwsch ridder en toovenaar geworden: hoe deze, belagchelijk gemaakt door eene middeneeuwsche schoone die hem veinsde te beminnen, op zijne trouwelooze Lucretia zich wreekte. De dame had beloofd des nachts in eene mand hem in hare kamer te zullen hijschen, maar, in overleg met haar eigenlijken minnaar, het hijschen halverwege gestaakt. Daar hing, toen de romeinsche boeren en burgers in de vroegte ter markt kwamen, voor hunne verbaasde en weldra spottende oogen, ridder Virgilius tusschen hemel en aarde in zijne mand!²

Doch Lucretia en haar medepligtige hadden mogen wenschen hem dien trek niet gespeeld, en in mindere mate hun moedwil botgevierd te hebben. Door zijne tooverkunst doet hij te Rome in alle huizen het vuur uitgaan, en maakt bekend dat wie nieuw vuur verlangt zijne kaars of zijne fakkel moet komen ontsteken aan het ligchaam van Lucretia, - te dien einde naakt door hem ten toon gegoocheld op den steen bij het Lateraan, niet ver van de plaats waar vroeger de

¹ Der Minnen Loep, II, vs. 3527 vgg. - Variant, met bijvoegselen, in den Decamerone 5^{de} Dag, 10^{de} Novelle.

² 'Virgilius in de mand', prent van Lucas van Leiden, 1525. Gevolgd in Charles Blanc, *École Hollandaise*, 1876, I 5.

tempel van Jupiter stond.¹ Terwijl het volk Lucretia bestormt, ten einde vuur te bekomen, wordt zij door haar voormaligen minnaar, die door Virgilius' toedoen krankzinnig geworden is, met slijk geworpen.²

De andere romeinsche steen (of is het dezelfde?) heet in de wandeling de Steen der Getuigenis. Zijn top heeft den vorm van een menschehoofd; de mond staat wijd open, en is met tanden gewapend. Hij doet dienst als godsoordeel. Een beklagde, die onder eede zijne onschuld staande houdt, behoeft (andere vuur- of waterproef) de hand slechts in den steenen mond te steken. Onfeilbaar sluit zich de gapert om des meenedigen pols en bijt dien af; maar blijft even vaak, indien door de verdachten waarheid gesproken is, openstaan.³

Uit Potter's verhaal moet men opmaken dat het orakel somtijds verzachtende omstandigheden toeliet. Paulina had niet alleen haar man gezworen geen minnaar te hebben, maar aangeboden zich van elke verdenking te zuiveren door hare hand in den Mond der Getuigenis te steken. Hoe redden wij ons uit deze ongelegenheid? vroeg zij haar minnaar (want zij had er een). Wees niet bezorgd, luidde Romanel-

1 'Lucretia van achteren', prent naar Lucas van Leiden, in het Cabinet des Estampes te Parijs. Met het jongere onderschrift:

Al liet sy Virgilius hanghen in die mande,
Haer is geschiet noch veel grooter schande.

2 Der Minnen Loep, I vs. 2515 vgg. - Over de legende van Virgilius zie Comparetti, Virgilio nel medio evo, 1872. Gaston Paris, Revue Critique, 1874, I 133 vgg.

3 Der Minnen Loep, II vs. 3207 vgg.

lo's antwoord: morgen, wanneer bij den steen de menigte zich om u verdringt, zal ik, in een narrepak gestoken en mij aanstellend als een krankzinnige, mij een weg tot u banen en keer op keer (niemand zal mij herkennen) u driftig in mijne armen sluiten; gij kunt dan met een goed geweten betuigen nooit door een man gekust te zijn, behalve door uw wettigen echtgenoot en door 'dien dwaas'; en ik verzeker u dat uw hand ongedeerd uit den leelijken mond te voorschijn komen zal. - Romanello's profetie kwam uit; en Paulina's bedrogen echtgenoot werd door de omstanders hartstogtelijk misprezen, dat hij eene vlekkelooze gade van schuldige minnarijen verdacht had.¹

XVI [Kritiek van den Loop der Minne. Vervolg]

In de weinige verhalen van Potter die op nederlandschen bodem spelen, of Nederlanders tot hoofdpersonen hebben, vervult de fantasie eene veel ondergeschikter rol dan in de aangevoerde uitheemsche. Niet zedelijker of ingetogener, ademen zij bovendien minder vrolijkheid. In plaats van tragisch, waar het tragische pas zou geven, zijn zij zwaarmoedig.

Potter weet van den min of meer historischen moord, door een graaf van Clermont, bij gelegenheid van een door hem zelf aangelegd steekspel, op een graaf Floris van Holland gepleegd; - alleen omdat

1 Variant in Gottfried van Straatsburg's *Tristan*, c. 24, vs. 15,051 vgg. Bij Bechstein, II 162 vgg.

de hooggeplaatste gastvrouw omtrent het uitwendig voorkomen van den hollandschen graaf, in tegenwoordigheid van haar echtgenoot, zich eene vleijende opmerking veroorloofd had.¹

Hij weet van eene welgeboren zuidnederlandsche dame die in een slecht huis te Gent haar zich misdragenden echtgenoot ging opsporen, en voor hare onvoorzigtigheid boette door zelve daarginds als eene zuster des gemeenen levens behandeld te worden.²

Hij weet van eene schiedamsche burgervrouw die bitter bedrogen uitkwam, omdat zij als plaatsvervangster harer dienstbode, aan welke door haar man oneerbare voorstellen gedaan waren, dezen een trek had willen spelen. De heugenis van dit laatste voorval was nog versch, beweert Potter; en hij noemt een gelijktijdig straatliedje dat er van gezongen werd.³

Doch die nationale herinneringen voeren ons van den goeden weg, en naderen te zeer de lompheid van het oudnederlandsch kluchtspel. Gelukkiger is Potter wanneer hij de antieke geschiedenissen van Procris of van de Danaïden⁴; gelukkigst van al wanneer hij onder den naam van Lympiose de middeneeuwsche en onsterfelijke van Griseldis berijmt.⁵ Lympiose's lief-

1 Der Minnen Loep, II vs. 829 vgg.

2 Der Minnen Loep, IV vs. 1907 vgg.

3 Der Minnen Loep, IV vs. 1971 vgg. - Hetzelfde onderwerp als in Bredero's klucht van den Molenaar, doch door Potter opgevat als eene onvergefelijke fout der vrouw.

4 Der Minnen Loep, IV vs. 999 vgg. (De Danaïden); vs. 2036 vgg. (Procris).

5 Der Minnen Loep, IV vs. 1095 vgg.

lijk beeld treft vooral, omdat het tegelijk de galerij van den *Decamerone* zoo waardig besluit, en in die der *Canterbury Tales* zulk eene eereplaats inneemt.¹ De loop van het verhaal bij den nederlandschen bewerker laat zich met twee woorden aanduiden.

Lympiose is de brave dochter van een braaf man uit het volk: 'schamel eerbaar.' De koning van het land begeert haar ten huwelijk, en zij toont zich hare verheffing waardig. Ten einde haar op de proef te stellen ontnemt hij haar achtereenvolgens hare kinderen; laat in den loop der jaren haar huiswerk verrigten; zegt eindelijk haar de belofte op; beweert dat hij gaat hertrouwen met eene naburige prinses van den bloede; en eischt dat zij voor de ontvangst harer jonge opvolgster alles in gereedheid brengen zal, - tot het uitkomt dat de nieuwe koningin hare eerbiedige en liefhebbende eigen dochter is, in den vreemde opgevoed. De gelukkige moeder, wier karakter geen enkele maal op den toets bezwiken is, wordt door den koning in haar nooit verloochenden rang hersteld: fijngevoelde hulde der midden-eeuwen aan het alvermogen der vrouwelijke zachtmoedigheid.

Er volgt nogmaals bij Potter eene bevallige bladzijde, wanneer de koning Lympiose mededeelt dat de nieuwe koningin haar goedgunstig als kamerjufvrouw in dienst wil nemen; waaruit dan van zelf, als de bruid afgehaald en binnengeleid is, de herkenning en

1 Geschiedenis van Griseldis of Griselda bij Boccaccio, laatste vertelling van den laatsten Dag; bij Chaucer in den Canterbury-cyclus, vs. 7877 vgg.: The Clerkes Tale.

de eereherstelling voortvloeit. Lympiose's antwoord is niet beneden den toestand:

Si sprac: 'Heer', in soeter tael,
 'Trouwen, dat ghenoecht my wael.
 Wyen ghi wilt dat ic dien,
 Tis recht dat ic my daer toe lien.
 Ic wil dat sonder twifel, heer,
 Gaerne doen mit goeder gheer.
Op dat ic bij u bliven mach,
 Willic hoer doen, nacht ende dach,
 Alle dat mijn vrou begaert:
Want si is zeker des wel waert.'

Lympiose ghinc van dan
 Ende dede groeve cleder an.
 Si ghinc sonder groot gheschal,
 Ende bereyde di cameren al
 Teghen die coomste van der bruyt.

Van vroeghden was daer groot gheluyt.
 Men reyde disch, laken, ende dwalen.
 Si reden om die bruyt te halen,
 Die chierlic binnen wart ghebracht.

Die heer sloecher op groten acht
 Ende ruynde¹ een luttel mit haer.²
 Doe Lympiose quam aldaer
 Ende woude der vrouwen eeren,
 Sprack die vrouwe voer al den heren:
 'Moeder, ghi sult sitten hier
 Ende *ic* sal *u* dienen schier.'

Doe wort die guede Lympiose
 Root van schaemten als een rose,
 Ende die heer sprac hoer toe:

1 Ruynde: fluisterde.

2 Mit haer: de bruid.

'Lymptiose, nu weet ic hoe
 Ghi sijt ghesint, ende bin des vroet
 Dat ghi sijt schamel, wijs, ende goed.
 Ic hebbe geproeft u wijflic schijn.¹
Dit is u dochter ende die mijn.
 Doe weder u cleder ane:
 Alle dit lant sal u sijn onderdane.
 Ghi sijt doeghendich ende rechtveerdich,
 Ghi sijt alre eren waerdigh.
 [Ic] en gheer nymmermeer gheen ander
 Wijff, waer dat ic hene wander.'

XVII [Hendric Mande]

De kloof tusschen den *Loop der Minne* en de *Imitatio Christi*, tusschen Dirc Potter en Thomas a Kempis, wordt gedempt door den persoon en de werken van zekeren Hendric Mande, wiens kennis wij aan de nasporingen der jongste beoefenaren van midden-nederlandsche kerkgeschiedenis verplicht zijn.²

Mande, die twintig jaren ouder kan geweest zijn dan Thomas a Kempis, en misschien tien jaren ouder was dan Dirc Potter, bekleedde aanvankelijk dezelfde betrekking als deze daarna. Tot 1395 leefde hij in Den Haag en was sekretaris van Willem VI, toen nog graaf van Oostervant. Dat hij dit ambt vaarwelzegde kan niet een gevolg van ongeschiktheid of onbekwaamheid ge-

1 Wijflic schijn: vrouwelijke aard of karakter.

2 Drie schriften van Hendrik Mande bij Moll, Johannes Brugman, 1854, I 259 vgg. - Studie over Mande bij Acquoy, Windesheim, I 260 vgg. - Spitzen, Thomas a Kempis, bladz. 74 vgg.

weest zijn. Men vindt aangeteekend dat hij zeer voldeed en algemeen bemind was. Zijn aanleg voor letteren en kunst moest daarenboven hem zich tehuis doen gevoelen aan een hof, waar de verzen van Potter eerlang met welgevallen ontvangen zouden worden. Hoe dit zij, tusschen zijn dertigste en zijn veertigste jaar werd hij onder den invloed van Geert Groote en Floris Radewijns, eerste verkondigers van het devoot leven in Noord-Nederland, aangegrepen door den *Imitatio Christi*-geest, als wij het noemen zouden; brak met de wereld; trad in heb deventersch Fraterhuis; en wierp zich al spoedig in het augustijner-klooster te Windesheim, bij Zwol, niet ver van Thomas a Kempis' Sint-Agnietenberg. Die buurt van ons land was destijds een middenpunt van opgewekt kloosterleven, gelijk niet lang daarna de hervorming van het gymnasium-onderwijs er een aanvang nemen, en zij de wieg onzer renaissance worden zou.

Van ambtenaar en hoveling, opgegroeid in dezelfde zedelijke atmosfeer als Potter, werd Mande een schouwer niet alleen, maar stond weldra bekend als iemand die in het schouwend leven het verder dan anderen gebragt had. Er bestaan van hem boekjes, waar men, geheel op dezelfde wijze als in Bonaventura's *Nabetrachtingen van het leven van Jezus*, en in dezelfde soort van nederlandsche proza als geschreven werd door Johannes Ruysbroeck, drie staten of halten van geestelijk leven geschilderd vindt, met de opgaaf van drie of meer hindernissen welke dit geestelijke in den weg plegen te staan.¹ In zijne nieuwe omgeving gold hij

1 'Van enen werkenden leven.' - 'Van enen geestliken of ynnighen leven.' - 'Van enen scouwenden leven.' - 'Wat een scouwende leven is, ende wairin dattet ghelegen is, ende van sommighen punten die daerin hijnderen.' Hiervoor, bladz. 236.

binnen weinige jaren voor een compleet ziener, zoo in de praktijk als op schrift. Er worden in dit vak mirakelen van hem verhaald.

Op Mande's liefhebberij-studien met de pen en het penseel hebben die visioenen niet schadelijk teruggewerkt. Nevens andere verluchters in het windesheimsch klooster wordt hem door jongere tijdgenooten eene eervolle plaats ingeruimd¹. Waren ons proeven van zijn talent bewaard gebleven, ligt bestonden er termen hem als miniatuur-schilder nog heden te gedenken in eene geschiedenis der noordnederlandsche kunst. Wij moeten ons tevreden stellen met de verzekering van vrienden en medekloosterlingen dat hij als kalligraaf, als teekenaar, en als versierder, onder de zijnen in dat kwartier door niemand overtroffen werd.

Het is te bejammeren dat van Mande's nederlandschen prozastijl, die in één opzigt hem tot een gewigtiger persoon dan den steeds latijn-schrijvenden Thomas a Kempis maakt, geen andere dan theologische voorbeelden kunnen bijgebracht worden. Doch ziehier eene bladzijde van Jan Matthijssen, den man van het brielsche regtsboek, Hendric Mande's vollen tijdgenoot. Matthijssen hield er van, in zijne historisch-juridische traktaten allerlei oude vertellingen te vlechten, kwans-

1 Getuigenis van Joan Busch in het Chronicon Windesemense: 'Erat bonus et bene expeditus librorum nostrorum illuminator, ac per annos triginta magnarum litterarum missalium, bibliae, et librorum cantualium, optimus pictor et paginator.' Bij Acquoy, Windesheim, I 220, noot 3.

wijs of in ernst als even zoo vele toelichtende voorbeelden; en op die wijze is de brielsche gemeente-sekretaris, zonder het te bedoelen of te zoeken, een der bewaarders van ons proza geworden.

Er bestaat uit de eerste en de tweede helft der 15^{de} eeuw eene betrekkelijk overvloedige nederlandsche proza-litteratuur, die echter met de geschriften van Mande-zelf het ongerief gemeen heeft, slechts over godsdienstige gemoedsbewegingen te handelen; analyse der mystiek, en nogmaals analyse der mystiek. Het volgende (vertaald uit het latijnsch *Bijeboek* van Thomas van Cantimpré, den Brusselaar) staat daar voorwaar niet buiten; doch het vertoont, terwijl het ons van de schrijfwijze in 's vertalers eeuw eene getrouwe voorstelling geeft, tevens ik weet niet welke dichterlijke zijde, die, wanneer men deze en gene bekoorlijke legende der Heilige Maagd of een vertaalden roman als *Apollonius* uitzondert¹, aan dit tijdvak en zijne litteratuur te zeer ontbreekt:

‘Men leest dat in conincks Willem tyden, ghebieder des Roems rijck, grave van Hollant, die Vlaminghen mit alle hairre moghen verhieven ende versamenden om te trecken in Zeelant ende dat te winnen off te scenden. Ende coninck Willem was op die tijt tAntworpen op een dachvert, ende greve Floris sijn broeder lach in Hollant ende vernam die sake, ende vergaderde sijn vrienden ende toech dairmede haestelic in Zeelant tot Westcappelen (1253).

1 ‘Die schoone ende die suuerlicke historie van Apollonius van Thyro.’ Wiegedruk van 1493, herdrukt bij Penon, Bijdragen, 1881, I 123 vgg.

‘Ende als die Vlamingen overquamen ende som ghelandt waren, tooch grave Floris hem teghen ende streedt mit hem ende wan die strijdt.

‘Drie daghen nadat die strijdt gheweest had, quam vrou Machtelt, coninck Willems ende grave Floris moeder, ter steden dair die strijd hadde gheweest ende tfolc verslegghen lach, om die ghene, die noch leefden, in ghenaden te nemen. Dair sy in den weghe vernam een rijck salich wijf van Middelburch, die aldair quam om de doden te graven ende die ghewonden, die noch leefden, te troesten ende te laven.

‘Ende dat selve wijf had dairtevoiren om dier saken echt¹ aldair gheweest, die der gravinnen vertelde, hoedat, als sy tevoren aldair gheweest had, een zeer ghewondt man hair anriep mit screyender stemmen, dair sy toe ghinc, ende leide zijn hoeft in haren schoet ende troesteden in Gode en dat hy God in zijnre herten houden soude ende zijn ziele ende lijf in zijnre ghenaden bevelen.

‘De ghewonde hief op zijn handen tegader ende sloech zijn oghen inden hemel ende seyde: Heer God, du kennes dat ic hier mijns ondancx ghecomen ben mit menincghen niemant te misdoen an live noch an goede. Ende ic ben also gequetst dat ic sterve. Ik vergheeft hem diet mi ghedaen heeft, opdat God mi in zijnre ghenaden ontfanghen moet. Ic begheer dat wairde lichaem ons Heren tontfanghen; ende al ist dat ic des derven moet, ic hoep dat mijn ziel dairmede ghespysset is.

‘Ende mit desen cruuste hy hem ende bleef doot.

1 Echt: andermaal of herhaaldelijk.

‘Ende als hy den gheest gaf, sach si wt sinen monde comen een voghelkijn van onsprekeliker schoenheit mit roke van wonderliker soeticheit, ende vloech te hemelwairt.’¹

Hendric Mande was geheel dezelfde gevoelens toegedaan als die vlaamsche krijger. Ook hij zou, desgevraagd, met christelijke berusting zich hebben laten slagten voor zijn vorst of zijne vorstin, al hadden dezen naar zijne overtuiging hun land in een onregt-vaardigen oorlog gewikkeld.² Doch fantasie, als van dat zich hemelwaarts reppend vogeltje, even aangeduid, moet men bij hem niet zoeken; dan wel, de verbeelding is bij Mande dialektiek geworden, en hij verdoet zijn talent aan het breijen van allegorien. Een zijner stichtelijke werkjes, het merkwaardigste van de drie, is louter beeldspraak, en spint tot in bijzonderheden de bijbelsche gedachte uit dat de menschelijke ziel eene woning der godsdienst is; woning, ter ontvangst en huisvesting eener bezoekerster van dien rang zorgvuldig te reinigen en te onderhouden, zitkamer, slaapvertrek, keuken, tuin, en al het overige.³ Gebood niet het streven naar eene ideale zedelijke

¹ Jan Matthijsen, Regtsboek van den Briel, 1^{ste} traktaat, 1^{ste} kapittel, bij Fruin en Pols, bladz. 31 vg. - Over Thomas van Cantimpré (1201-1272?) in het 19^{de} Deel der Histoire Littéraire de la France, 1838, bladz. 177 vgg.

² De slag van Westkappel werd verloren door de vlaamsche gravin Margaretha, bijgenaamd Zwarte Griet. Land- en tijdgenooten beschuldigden haar, aanvalster en te kwader trouw geweest te zijn.

³ ‘Hier beghint een devoet boeckskijn van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen.’ Bij Moll, Brugman, I 293-309.

reinheid, hetwelk uit deze bladzijden spreekt, den hoogsten eerbied, de inkleeding zou onzen lachlust wekken.

Te midden van zooveel wansmaak treft het ons dat Mande tot tweemalen toe het bijbelsch Hooglied, aan hetwelk zijne allegorie der zielewoning grootendeels ontleend is,¹ zeer juist met den naam van *der Minnenboec* aanduidt, als had hij *der Minnenloep* van Dirc Potter gekend. Ook de *Imitatio Christi* had voor een deel in Mande's taal *der Minnenboec* kunnen heeten. Mande heeft Potter nog drie jaren overleefd. Hij stierf in 1431 te Beverwijk, of in den omtrek, waar hij het klooster Sion was gaan stichten.

Bij hem en Thomas a Kempis vergeleken maakt Potter op ons den indruk van een heiden. Uit alles blijkt dat Potter tot het einde is blijven volharden in de moraal eener geseculariseerde tartufferie. Geen bladzijde waar hij niet met welgevallen verwijlt bij hetgeen men te Windesheim en op den Sint Agnietenberg, in den euvelen zin der uitdrukking en in navolging van Geert Groote, de 'viezevaze der minnerschap' noemde.² Geen, waar hij niet het waken tegen de ruchtbaarheid des kwaads als den eenig mogelijken vorm der deugd verheerlijkt, of niet het leiden van een slecht leven vergoelijkt, mits gepaard met het bewaren van een goeden naam. Hij wanhoopte tastbaar, en wanhoopte zonder er de tering van te zetten, aan het verwezenlijken eener min of meer ideale zedelijkheid.

1 Bij Moll, bladz. 298, 308.

2 Statuten van het Meester Geertshuis, bij Dumbar.

Bedenken wij echter dat bij Potter eene geschiedenis als die van Griseldis-Lympiose voorkomt, en hij dit toonbeeld van vrouwelijke deugd in de hoogste mate bewondert, dan vloeit in de praktijk de scherpe grenslijn tusschen hem en de vromen gedeeltelijk weg. Griseldis' blijmoedige zelfvernietiging aan de voeten van haar hooggeboren gemaal, is geheel van dezelfde verheven orde als in het gemeen die van den christen aan den voet van het Kruis, bij Mande in de *Inwendige Woning*, bij Thomas van Kempen in het boekje der *Navolging*. Althans in die ééne vereering ontmoeten elkander de twee vijandige gemeenten: Potter's haagsche wereld en de zwolsche kloosterwereld, heidendom en christendom.

Had ieder aanrakingspunt van dien aard ontbroken, en ware de papieren moraal van het wereldsch *Minnenboec* in alles de moraal der werkelijkheid geweest, eene maatschappij als de door Potter geschilderde nederlandsche uit het begin der 15^{de} eeuw zou geen nieuw geslacht hebben kunnen voortbrengen. Niet bewaard door het zout van het staatkundig of wetenschappelijk of dichterlijk genie, onvoldoende beschermd door de in hare cel zich terugtrekkende mystiek, zou die zamenleving aan hare eigen zedelijke wetteloosheid te gronde zijn gegaan.

Vierde hoofdstuk. Zestiende eeuw. - Erasmus.

I [Inleiding. Erasmus en Petrarca]

‘Hoeveel de wereld, hoeveel ook de zedelijke en godsdienstige beschaving van Europa aan Erasmus verschuldigd zij’, heeft men in onze dagen gezegd, ‘laat zich niet berekenen. In de geschiedenis dier beschaving zou er eene gaping komen, bijaldien men zijn persoon daaruit wegnam.’¹

Dit te beamen valt niet zwaar; al moet de toon waarop iemand het nazegt verschillen, naarmate van de beteekenis die verschillende schrijvers somtijds aan dezelfde woorden hechten.

Meer moeite kost het, waar het zulk een legendair geworden persoon als Erasmus geldt, aanschouwelijk te maken welke leemte er eigenlijk ontstaan zou, zoo

1 Van Hengel en Diest Lorgion, II 335.

men uit de geschiedenis der europesche beschaving hem verwijderde; of met andere woorden, welke plaats hij in zijne eeuw vervuld heeft.

In aanmerking komt: de stoot dien Erasmus aan het onderwijs in Nederland gaf; Erasmus' verhouding tot den half politieken, half kerkelijken strijd zijner dagen in Nederland en Europa; de verplaatsing van het zwaartepunt der hoogere europesche beschaving uit Parijs naar Rome, als gevolg van het herleven der grieksch-romeinsche oudheid in Italie.¹

In de midden-eeuwen hadden, voor zoover zij niet enkel op zichzelf en hun natuurlijke aanleg teerden, de toongevende vernuften in Europa geen ander ideaal buiten zich gekend dan het halfhebbreeuwsche of joodsch-christelijke van den bijbel. Het gevolg was geweest eene eenzijdig godsdienstige of theologische plooi, aangenomen door het middeneeuwsch denken, de middeneeuwsche verbeelding, de middeneeuwsche kunst. Gothisch, aanvankelijk een eeretitel, was voortaan gelijkkluidend met bijgeloovig en bekrompen. Vernieuwing van ideaal deed zich als wenschelijk gevoelen; en op ongezochte wijze werd door de omstandigheden in die behoefte voorzien.

1 Uitgaaf van Erasmus' werken door Le Clerc, Leiden 1703 vgg. - Walvis over Erasmus, in het 1^{ste} Deel der Beschrijving van Gouda, 1713, bladz. 259-275. - Studie over Erasmus door Abbing, in de leidsche uitgaaf der Laus Stultitiae, 1839. - D. Nisard, 1^{ste} Deel van Renaissance et Réforme, 1877, 2^{de} Druk (herziene studien over Erasmus in de Revue des Deux-Mondes van 1836-1838). - Durand de Laur. Érasme précurseur et initiateur de l'esprit moderne, 1872. - Drummond, Erasmus, his life and character, 1873. - Gaston Feugère, Érasme, Étude sur sa vie et ses ouvrages, 1874.

Andermaal zou, evenals in de eeuw der kruistogten, het Oosten zijne poorten ontsluiten: niet die van Jeruzalem dezen keer (Jeruzalem, bakermat van het christendom, had voor het Westen gedaan wat het kon), maar de poorten van Konstantinopel. Door de Turken allengs verdreven, kwamen de erfgenamen der Grieken en der Oostersche Romeinen bij landverhuizende troepjes naar Italie, en bragten er in kunstwerken en handschriften de herinnering eener uit het oog verloren of satanisch geachte beschaving, door volmaaktheid, veelzijdigheid en onafhankelijkheid zoo bekoorlijk, dat zij op het uitgedroogd Westen de werking van een verfrisschend bad en eener zachte bedwelming deed. De overtuiging ontwaakte dat men uit onwetendheid, onder den invloed van kerkelijke vooroordeelen, de oudheid miskend had, en, wanend op een hooger trap van ontwikkeling te staan, barbaar gebleven was. Uit de studeerkamers der vakmannen drong het nieuwe licht, met de hulp der boekdrukkunst en van het onderwijs in de scholen, tot de leergierige menigte door. De studie der oudheid werd eene eeredienst, mededingster der christelijke.¹

Voor Zuid-Europa is Petrarca, voor Noord-Europa Erasmus, honderd of honderdvijftig jaren later, de heraut dezer verjongingskuur geweest; en zoo één drijfveer in zijne jonge jaren onzen landgenoot met heimwee naar de vrijheid heeft doen haken, het was het voorgevoel dat dit wegbereiderschap zijne bestemming vertegenwoordigde. Helder stond op zijn ouden dag die

1 Burckhardt over Petrarca en Boccaccio, I 248 vgg. - Doorenbos, Petrarca de profeet van het humanisme, 1860.

onbewuste levenstaak zijner jeugd hem voor den geest. Zonder zelfverheffing mogt hij het besef met zich omdragen, haar steeds in het oog gehouden te hebben.

‘In al mijne boeken’, schreef hij (zelf onderwijl een zestiger geworden) tot zijne regtvaardiging in 1527 aan een tijdgenoot, ‘in al mijne boeken zult gij mij één doel zien najagen. Luid verhef ik mijne stem tegen de oorlogen die sedert jaar en dag schier de geheele christenheid onderstboven keeren. De averegtsche meeningen der menschen berisp ik op allerlei gebied. Eene wereld, die in halfjoodsche ceremonien verzonken ligt, wek ik tot een zuiverder christendom op. Naar vermogen bevorder ik de studie der herlevende oude talen. Mijn streven is, een christelijken toon te ontlokken aan de vóór mij nagenoeg heidensche fraaije letteren’.¹

Puttend uit dezelfde bron die voor de Italianen zich ontsloten had, en die als jongeling hem met zijne geheele ziel naar Italie deed verlangen, gevoelde Erasmus tevens dat voor de volken van het Noorden de stroom der renaissance eene andere rigting had aan te nemen: niet vijandig tegen de kerk in, niet onverschillig langs haar heen, maar evenwijdig met haar en in dezelfde bedding.

Dit levendig en instinktmatig besef verklaart den ongemeenen invloed dien Erasmus op een groot gedeelte zijner tijdgenooten heeft uitgeoefend, niet het minst toen en daarna in Nederland. *La France est*

1 ‘Bonas litteras, ante propemodum paganas, docui sonare Christum.’ Brief aan Johannes Gacchus bij Le Clerc, Appendix n^o. 345. - Durand de Laur, 2^{de} Deel, aanhef.

de la religion de Voltaire, zal in de eerste jaren onzer eeuw Napoleon gezegd hebben, toen het er op aankwam Frankrijks nieuwe verhouding tot het katholicisme te bepalen.¹ Nederland is roomsch geweest; Nederland is gereformeerd geworden; doch toen de revolutionaire beweging, die aan het protestantisme te onzent de overwinning verzekerde, had uitgewerkt en de landaard weder bovengekomen was, heeft de nederlandsche beschaving, blijkens de gematigdheid van vorsten, regenten, en kunstenaars, zich aan de zijde van den Rotterdammer geschaard. *La Hollande est de la religion d'Érasme*, is gedurende meer dan driehonderd jaren, ondanks de gereformeerde staatskerk en den heidelbergschen katechismus, eene getrouwe beschrijving van de stille algemeene denkwijze der Nederlanders geweest.

II [Erasmus en Luther]

Uit het christendom voortgekomen, aan het christendom trouw gebleven, heeft Erasmus van nabij kennis willen maken met de ruimere en schoonere wereld, wier visioenen in de cel van den jongen monnik gespookt, en al spoedig hem met afkeer vervuld hadden van eene vroeger verheerlijkte eenzaamheid en eigenwillige wereldverzaking. De tijden waren er niet naar, om een geest als den zijnen voldoening te doen vinden binnen de vier muren van een zuidhollandsch klooster,

1 Bij Eugène Noël, Voltaire, 1855, bladz. 76, 382.

met eene zuidhollandsche provinciestad tot horizont. Zelden is in Europa, wanneer men op de hoogere beteekenis der gebeurtenissen let, zooveel belangrijks voorgevallen als in de dertig jaren uit het midden van Erasmus' leven, van 1490 tot 1520. Elk jaar bijna brengt iets nieuws. Veel van dit nieuwe zal eenmaal tot de onvergankelijkste herinneringen onzer beschaving gerekend worden.¹

Erasmus' standvastig roomsch-blijven, ook nadat zijne kloostergeloften opgeheven waren, en de monnikspij voor goed was verwisseld met de doktrale muts en den filologischen tabberd; zijn openlijk breken met Luther en de lutheranen, ondanks aanvankelijk instemmend en toejuichend medegaan; zijn telkens nadrukkelijker opkomen, in vlugschriften en brieven, tegen de uitspattingen der nieuwe leer, - deze algemeen bekende feiten uit zijne werken en zijn leven staven dat het protestantisme, toegepast op de wijze die hij aan-

1 In 1488 verschijnt te Florence de eerste gedrukte Homerus. - 1490. Opening der drukkerij van Aldo Manuzio te Venetie. - 1492. Ontdekking van Amerika en inneming van Grenada. - 1493. Aardglobe van Behaim. - 1495. Eerste europesche coalitie: Rome, Weenen, Venetie, Milaan, Arragon, Kastielje, tegen Karel VIII van Frankrijk. - 1500 tot 1504. Leonard da Vinci te Florence. - 1503 tot 1520. Michelangelo en Rafael te Rome. - 1506. Eerste hebreuwsche spraakleer, door Reuchlin. - 1509. Nagelaten gedenkschriften van Communes. - 1514. Machiavelli voltooit zijne Vorsteschool. - 1516. Ariosto schrijft den Razenden Roeland; Erasmus geeft het eerste Nieuwe Testament in den grondtekst uit. - 1517. Luther slaat zijne stellingen tegen den aflat aan. - 1518. De Utopia van Thomas Morus. - 1519. Tocht van Magellaan, gevolgd door de verovering van Mexiko. - 1500 tot 1520. Erasmus schrijft zijne Adagia, zijne Laus Stultitiae, zijne Colloquia.

schouwde en in de toekomst voorzag, door hem als eene ramp voor Europa aangemerkt werd. Voorstander van hervorming, was hij een vijand van scheuring; en niets benadeelde zoozeer in zijne schatting de stoffelijke welvaart der volken, of hield het toenemen der algemeene beschaving zoozeer tegen, als het drijven van Luther en de zijnen. Wij kunnen hem geen regt laten wedervaren, zoo wij dit verschil van opvatting niet in rekening brengen.

Luther heeft geloofd het werk der Voorzienigheid te verrigten, en aan Europa eene voorname dienst te bewijzen, door naast en tegenover het katholicisme eene nieuwe kerk te stichten. Het verwijt is hem onverschillig geweest dat zijn beroep op den bijbel tot niets anders leidde of leiden kon, dan voor den roomschen paus een paus van papier, voor de levende overlevering eene doode letter in de plaats te stellen. Hij heeft zich niet gestoord aan de ondervinding dat tegenover Rome alle ketters een gelijk regt van bestaan hadden, en van de anabaptisten, de zwinglianen, de anglikanen, of wie ook, niet gevergd kon worden zich aan de lutheranen te onderwerpen. Uit volle overtuiging heeft hij met de hulp van den sterken arm de andersdenkenden onder zijne eigen volgelingen tot rede zoeken te dwingen; geweld met geweld helpen keeren; een burger- en godsdienstoorlog over zijn vaderland gebragt; de kans getrotseerd Duitschland eene woestijn te zien worden, en voor eene eindelooze reeks van jaren, op allerlei gebied, Duitschlands kracht te zien breken. Al die booze gevolgen, boos door de boosheid der menschen, zijn hem onvermijdelijk toegeschenen; niet in

staat twijfel te wekken omtrent het goddelijke in den aandrang waardoor hij zich voortgedreven gevoelde, en die in zijne eigen oogen hem tot een werktuig van hemelsche raadsbesluiten maakte. De fatalist kon niet anders. Niet hij zweepte den tijdgeest op, maar de tijdgeest hem. De middeleeuwsche dagonstempel *moest* instorten boven de hoofden der afgodsdienaren; en er was een gehoorzame blinde Simson noodig om de zuilen van hare basementen af te rukken.¹

Erasmus, man van den vrijen wil, zag de noodzakelijkheid dezer geweldenarijen niet in. Hetzelfde doel kon, achtte hij, langs andere, minder revolutionaire wegen bereikt worden. Ook *zijn* ideaal was een gezuiverd christendom, ontdaan van hetgeen hij als joodsche bijvoegselen beschouwde, ten onregte door het pausdom overgenomen. Hij meende echter de menschen te goed te kennen, om te kunnen gelooven dat hen luthersch te maken het middel was hen betere christenen te doen worden. Zekere mate van onverstand of verdwazing behoorde volgens hem tot het wezen der menschelijke natuur, en hij voorzag dat binnen korter of langer tijd de protestanten al het verkeerde der katholieken navolgen en herhalen zouden. Protestant-zijn was voor hem protest-indienen tegen domheid, onkunde, wanbeschaving; tegen de wreedheid en barbaarschheid in de zeden, niet minder dan in de letteren. Zijn geloof, en dat der anderen, wenschte hij daarbuiten te houden. Ook de humanist kon niet anders.

1 Studie over Luther door Heinrich Lang, 1870, bladz. 193-216.

Wij van den tegenwoordigen tijd stellen in dit konflikt slechts matig belang; en onze kritiek zou, indien zij haars ondanks tusschen Luther en Erasmus uitspraak moest doen, beide partijen liefst *dos à dos* wegzenden. De hervorming van het katholicisme *in* het katholicisme, gelijk Erasmus haar bedoelde; die hervorming eischte, niet een bezadigden en huiszittenden Erasmus, altijd met den neus in de boeken, maar een praktischen en hartstogtelijken Loyola, in zijne soort even fanatiek en ondernemend als Luther zelf. Alleen de strijdende Societeit van Jezus kon het strijdend protestantisme tegenhouden. Niet aan Erasmus maar aan Loyola dankt de roomsche kerk zoowel de voorbeeldige zuivering harer geestelijkheid in de tweede helft der 16^{de} eeuw, als het wederstandsvermogen dat zij nog heden in staat is te ontwikkelen.¹

Luther is door de uitkomst in het gelijk gesteld. Vroeg het reinigen van den europeschen Augiasstal zijner dagen een Hercules, met telkens vernieuwd welgevallen zien wij uit het tijdvak dat door hem beheerscht is zijne herculische gestalte naar voren komen: een duitsche Thomas van Aquino met nog breeder schouders, en iets jovialers in het gelaat. Al hetgeen door Luther misdreven mag zijn is als het ware 'in kommissie' misdreven, door eene geheele schaar van tijd- en landgenooten. Heeft hij zijn vaderland in sommige opzigten en voor eene geruime poos ongelukkig gemaakt, zoodat eerst in de tweede helft der 18^{de} eeuw

1 Ranke over Ignatius Loyola, Römischen Päpste, I 117 vgg. - Macaulay, aankondiging van Ranke's werk in *Critical and Historical Essays* (1840), IV 114 vgg. der Tauchnitz-uitgave.

Duitschland onder de toongevende natien van Europa op nieuw is gaan medetellen, vele duitsche vorsten en duitsche onderdanen hebben het zelf zoo gewild, en de schade werd sedert Frederik den Groote meer dan ingehaald.¹

Doch ook Erasmus moet voor een deel worden vrijgesproken. Het strekt hem, die omtrent zoovele punten hetzelfde als Luther wilde, en door de nieuwheid der beweging ligt medegesleept had kunnen worden, zeer tot eer hare betrekkelijke kleingeestigheid zoo spoedig te hebben doorgrond; en daaraan heeft hij het te danken dat ons geslacht meer van hem dan van Luther houdt, en beter met hem overweg kan.

De duitsche kerkhervormer en zijne stichting behooren voortaan tot een gesloten tijdperk der geschiedenis. Al het goede in de luthersche belijdenis wordt ook bij de andere protestantsche sekten aangetroffen, en in gelijke mate bij het pausdom. Er is aan het lutherdom niets bijzonders meer; niets waardoor het voortleeft als eene afzonderlijke bloem der europesche beschaving, aan een eigen stengel. De geschriften van Luther zijn een onderdeel van de stichtelijke litteratuur der christenheid geworden, zonder onderscheid van eeuw of kerkgenootschap. Allen ademen zij den bijbelsch of hebreeuwsch gestemden geest der christelijke oudheid en der christelijke midden-eeuwen. Alleen de *Tafelgesprekken* dragen nog voor ons den stempel van het tijdvak. De invloed dien Luther voortgaat in Duitschland uit te oefenen door zijne taal, blijft tot Duitschland

1 Les princes colonisateurs de la Prusse, bij Lavis, Récits, bladz. 195-283.

beperkt. Buiten den kring der geloovige leden van zijn kerkgenootschap is de invloed zijner denkbeelden, die nooit overvloedig geweest zijn, thans onwaarneembaar.

Erasmus daarentegen is in sommige opzichten jong gebleven; en zelfs aan het ouderwetsche in hem is iets dat bij hedendaagsche toestanden past. Leefde hij op dit oogenblik in Nederland, hij zou in het godsdienstige zich meest van al aangetrokken gevoelen door de ethisch-irenische rigting van Nicolaas Beets, en het bejammeren, door het staken van het tijdschrift *Ernst en Vrede*, daarvoor geen artikelen meer te kunnen leveren. Tegelijk echter zou hij bevriend zijn met Opzoomer, Kuenen, Cobet, Dozy, Fruin, De Vries, Kern, of bij afwezigheid met hen in briefwisseling staan. Scholten's studien over het Nieuwe Testament zouden hem zeer bekoren, en mannen der natuurwetenschap, als Donders en Koster, niet weinig door hem gewaardeerd worden. Hetgeen de Franschen *un esprit ouvert* noemen, was in buitengewone mate zijn deel. In elke eeuw van opgewekte belangstelling voor wetenschappen, kunsten, en letteren, zou hij zich op zijne plaats gevoeld hebben.

III [De geloofsvervolgung in Nederland]

Het genoegen *zijner* eeuw werd voor Erasmus grootendeels bedorven en vergald door de afschuwlijke oneenigheden, die onder zijne oogen de nieuwe leer

uitlokte en voedde. Dit waren de vruchten niet die hij van zijn genoegelijk plagen der monniken, zijn berispen van koningen en pausen, zijne kritiek der midden-eeuwsche zamenleving, zijn aanbevelen van de onafhankelijke studie der oudheid, zich voorgespiegeld had. Het was nieuwe barbaarschheden op de oude stapelen, in plaats van beschaving te kweeken. Was een tarten van de wreedheid der gezaghebbers door de hartstogtelijkheid der slagtoffers. Was uitsnijden tegen uitsnijden stellen, branden tegen branden, waar de menschelijkheid genezen voorschreef.

Erasmus heeft het afkondigen der eerste bloed-plakaten van of namens Karel V tegen de anabaptisten en sakramentisten in de noordnederlandsche provincien beleefd; en van menige strafoefening aan de nederlandsche ketters (te Amsterdam, te Haarlem, in Den Bosch, te Veere, te Middelburg) is het gerucht tot hem doorgedrongen. In Junij 1528 wordt David Joris, van Delft, omdat hij eene processie in de Nieuwe Kerk openlijk voor eene godslastering heeft uitgekreten, op verbeurte zijner halve tong tot publieke boetedoening veroordeeld.¹ Op 10 Julij 1525 voltrekt men te Utrecht aan Willem Dirks, op 15 September daarna aan Jan de Bakker in Den Haag, de doodstraf. In Augustus te voren is de landvoogdes Margaretha daarvoor overgekomen uit Brussel. Vier nederlandsche geestelijken zijn haar voorafgegaan. Uit alle oorden des lands heeft men de van ketterij verdachten over-

1 Kerkhervorming in Nederland tot 1531 door de Hoop Scheffer, 1873, bladz. 540 vgg. - Portret van David Joris bij Houbraken, Groote Schouwburg, 1718, I 16, plaat A.

gebragt naar de haagsche Voorpoort; in de toekomstige loterijzaal op het Binnenhof heeft de nederlandsche Inquisitie-raad zijne zittingen geopend; de bescheiden in het regtsgeding van Jan de Bakker zijn ter hand genomen; hij wordt tot den brandstapel veroordeeld.¹

Op hetzelfde binnenplein waar honderd jaren later Oldenbarnevelt onthoofd zal worden, heeft men een stelling opgericht, aan drie zijden met banken omgeven. Aan de vierde zijde bevindt zich een altaar, in het midden een preekstoel. Het voorzitterschap wordt door een nederlandsch stadhouder bekleed. Al de regters zijn nederlandsche geestelijken en nederlandsche raadsheeren.

Wanneer Jan de Bakker (zij hebben hem in den vollen priesterdos gestoken en hem een miskelk in de hand gegeven, dien hij op het altaar moet nederzetten); wanneer hij naar buiten gebragt is, dan beklimt een franciskaner monnik uit Leiden den kansel, en somt aan het slot eener boetrede 's ketters luthersche drogstellingen op. Een utrechtsch wijbisschop treedt op hem toe, en ontdoet hem van de teekenen zijner priesterlijke waardigheid; geregtsdienaars zetten hem eene gele zotskap op het hoofd, trekken hem een geel kleed aan (te kort voor zijne gestalte, opdat al wat niet verfoeilijk aan hem is belagchelijk zij), en de griffier Sandelyn spreekt, zoodra de geestelijken zich verwijderd hebben, het vonnis uit.

Op weg van het Binnenhof naar de Plaats, waar de geregtelijke moord voltrokken staat te worden, zet de ongevraagde martelaar het *Te Deum* in, en zijne

1 De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 328 vgg.; 371 vgg.

medeketters, die op de Gevangenpoort hún vonnis nog verbeiden, zingen in koor het hem na. Bij het toekomstig Groene Zoodje aangekomen, wordt Jan de Bakker door den beul aan een paal gebonden, uitstekend boven de houtmijt; en op hetzelfde oogenblik dat de strik om zijn hals worgend gaat klemmen, doet een vlamme stroomisch een zakje buskruid ontploffen, te voren vastgemaakt op zijne borst.¹

IV [De wederdoopers te Amsterdam]

Naar die ééne bladzijde uit het boek der geloofsvervolging in de 16^{de} eeuw laat het overige zich gemakkelijk gissen; en het zou onnoodig zijn nog daarenboven aan den kortstondigen waanzin der wederdoopers te Munster te herinneren, zoo door landgenooten en jongere tijdgenooten van Erasmus bij dat bloedig komediespel niet zulk eene voorname rol vervuld, of door één hunner de munstersche beweging niet bijna met noodlottig goed gevolg naar Amsterdam overgebracht was.²

Het amsterdamsch wederdoopers-oproer van 1535 is een merkwaardig voorbeeld der vele godsdienstige buitensporigheden van het tijdvak. Het was deze lieden niet enkel om het handhaven van een dogme of een ritus te doen, maar om het veroveren van steden, waar zij eene nieuwe maatschappij wilden vormen;

1 De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 385 vgg.

2 Over de wederdoopers te Munster-zelf zie Quack, de Socialisten, I 157-187. - Afbeeldingen bij Orlers, Leiden, bladz. 318.

een godsrijk in den praktischen zin van het woord, onder de bevelen van een algemeen koning van Sion, die in zijne linkerhand een Oud-Testament droeg en in de regter een zwaard, bestemd degenen die met hem van meening verschilden het hoofd voor de voeten te leggen. Niet alleen de roomschen, ook en vooral de andere protestanten, geheime en openbare, hebben deze anabaptisten, en al wie verder met dezelfde sociaal-demokratische denkbeelden behebd waren, ten bloede toe vervolgd. Bij duizend- en tienduizendtallen heeft men hen verdrongen, verbrand, onthoofd, opgehangen, geledebraakt, gevierendeeld, als dolle honden doodgeslagen; alles met goedvinden en op aansporen van Luther. Het protestantisme, scheen het wel, zag in deze geestdrijverij zijne eigen gedachte met schrik daad en wandaad worden, en haastte zich haar met de bijl achterna te treden, opdat zij even spoedig verdwijnen mogt als zij opgedoemd was.¹

Jan van Leiden benoemde Jacob van Kampen, uit de volmagt van zijn sionsch koningschap, te Munster tot bisschop van Amsterdam; en het duurde niet lang of het kriede onder de Amsterdammers van wederdoopers, die eene overrompeling der stad en eene herhaling van het munstersch godsrijk beoogden.

Mannen en vrouwen *sans la moindre chemise*, in hunne eigen oogen levende zinnebeelden der naakte waarheid, levende protesten tegen den leugengeest der eeuw, holden onder het uitschreeuwen van bedreigingen en het aankondigen van hemelsche, strafvonnissen de straten door: zij werden gevat en afgemaakt.

1 Bij Quack, de Socialisten, I 154-157.

Anderen beraamden tegen den avond van 10 Mei een aanslag op het stadhuis. Zij hadden kanonnen tot hunne dienst, en telden onder de burgerij eene groote menigte geheime aanhangers. Alleen door een zamenloop van toevallige omstandigheden bleef het uitvoeren van het komplot aan enkele tientallen belhamels overgelaten, die door de stedelijke schutterij, en door eene kompagnie in allerijl geworven huursoldaten, nog in tijds bedwongen konden worden. Alle gewapende anabaptisten sneuvelden. Aan enkelen, die door de vlugt ontkomen waren, verrigften eerlang de beul en zijne handlangers de werkzaamheden van fusillerend peloton.

Ook Jacob van Kampen, hoewel hij er in slaagde een tijdlang zich verborgen te houden, werd eindelijk ontdekt, en geen wonder: de magistraat van Amsterdam dreigde elk die de schuilplaats des bisschops kende en hem niet aanbragt, met den dood. Het verhaal zijner executie luidt: 'Men zette hem eerst een uur lang te pronk, met op 't hoofd een tweehoornigen blikken myter, bemaald met het wapen der Stad. Toen werd hem de tong uit den hals getarnd, en de regterhand en het hoofd met een vleeschhouwers hakmes afgehouden. 't Hoofd, met den myter gedekt, werd, nevens de hand, op de Haarlemmer Poort gesteld. De romp werd verbrand. Wat later in 't zelfde jaar werden te Leiden, te Hoorn, te Utrecht, en elders, verscheiden herdoopers, die men insgelijks van oproerige aanslagen verdacht hield of overtuigde, ter dood gebragt. De strengheid, met welke men hen handelde, bragt eerlang te wege, dat zij de dwaze hoop een

nieuw aardsch Rijk op te rigten t' eenemaal varen lieten en zig stil hielden.¹

Niet veel meer dan twaalf maanden heeft Erasmus deze gebeurtenissen overleefd; doch hij wachtte niet tot zijn sterfjaar met het opmaken of het vaststellen zijner meening over den jammerlijken toestand.

Aan den eenen kant de welvarende Vereenigde Nederlanden onder Karel V, waar meer dan driehonderd steden en meer dan zesduizend dorpen een gewenschten voorspoed genoten; waar met den handel en de nijverheid de kunsten bloeiden of ontloken; waar naar het getuigenis van tijdgenooten vele mannen gevonden werden 'in alle wetenschap wel geschikt'; waar zelfs de 'gemeene lieden' aan beginselen van studie deden, en zij 'schier al te zamen, ja ook de boeren en de landlieden, ten allerminste lezen en schrijven konden'; waar er waren 'die, hoewel zij nooit buitenslands verkeer hadden, duitsch, engelsch, italiaansch, en andere vreemde talen spraken, ongerekend het fransch, 't welk onder hen zeer gemeen was.'²

Aan den anderen kant een woeden van politisch-theologische hartstogten, door Luther ontketend; dat allen huiselijken vrede, elk vriendschappelijk verkeer, den gezelligen omgang van natien onderling, geheel eene nieuwe europesche beschaving in hare geboorte, op elk gebied tegelijk met ondergang dreigde. Galgen

¹ Wagenaar, Vad. Historie V 68-99. - Wagenaar, Amsterdam, 3^{de} Stuk der oktavo-uitgaaf, 1760-1768, bladz. 15-92, met negen platen van of naar Jan Luiken (1692), waaronder de executie van Jacob van Kampen.

² Uit Kiliaen's vertaling van Guicciardini Jr., bij Jonckbloet, Letterkunde, I 267 vg.

en raderen, waar het betaamd zou hebben op de markten den groenen boom des levens te planten. In plaats van de vreugdevuren der erkentelijkheid, mensche-offers op houtmijten.

Erasmus, die voor het onvermijdelijk tragische in de lotsbestemming van volken en werelddeelen te weinig oog had, gevoelde zeer juist en zeer diep den betrekkelijken vloek van het protestantisme. Het was geen vechten met oratorische wapenen, geen in de lucht slaan met woorden, dat in 1529, zeven jaren vóór zijn dood, hem aan een vriend der hervorming, deed schrijven: 'Beschouw dat evangelische volk, en zie of er minder aan de weelde, den wellust, en de geldgierigheid wordt toegegeven, dan zij doen die gij veroordeelt! Toon mij iemand wien dat evangelie van een brasser matig, van een wreedaard zachtmoedig, van een roover milddadig, van een kwaadspreker zegenende, van een onkuische eerbaar heeft gemaakt!'¹

Het protestantisme is in den groeitijd der europesche volken eene dier omwentelingen geweest, welke niemand tegenhouden kan. Doch het misstond Erasmus niet, te vragen: Mag ik weten, hoeveel wijzer en beter gijlieden er door geworden zijt? - Wij die nu leven hebben aan de leergierigheid van Erasmus grooter verplichtingen dan aan het geloof van Luther.

V [Burger-oorlogen. Pier van Heemstra]

Aan het tijdperk der vervolging om de godsdienst is

1 Van Hengel en Diest Lorgion, III 173.

in Nederland, gedurende de vroegere jaren van Erasmus' leven, een van zuiver politieke binnenlandsche verdeeldheid voorafgegaan, dat insgelijks onze aandacht vraagt.

De oorlogen bedoel ik, eene halve eeuw lang door Karel van Egmond tegen het Huis van Oostenrijk gevoerd, en aan wier ongehoord schandaal het eerst Karel V gelukt is een einde te maken. Eén voorbeeld zal voldoende zijn om van de schade, door den gelderschen hertog aan Nederlands hoogere belangen toegebracht, een denkbeeld te geven; en tevens het trage doordringen der nieuwere wetenschappen te onzent, in de eerste jaren der 16^{de} eeuw, eenigzins te verklaren.

Een begaafd vriend van Erasmus' jeugd, zijn tijdgenoot en weleer zijn augustijner gildebroeder in het klooster Emmaüs bij Stein, - Willem Hermansz van Gouda, dichter en historieschrijver, - heeft in het latijn, als onderdeel van een onvoltooid gebleven uitvoeriger werk over de nederlandsche geschiedenissen, een verhaal opgesteld van Karel van Egmond's bandieten-togt naar Muiden en Weesp in 1506 of 1507.¹

Ik laat echter Weesp en Willem Hermansz rusten en herdenk bij voorkeur Alkmaar, waar in 1517 eene bloeiende inrigting van gymnasiaal of aankomend hooger onderwijs bestond, door eene andere struik-rooversdaad van Karel van Egmond onherstelbaar verwoest; ofschoon de bestuurder der school, de rector Johannes Murmellius, 's hertogs onderdaan was en een geboren Gelderschman, afkomstig uit Roermond. Mur-

1 Guilielmi Hermanni Goudani Hollandiae Gelriaeque bellum quod gestum circa Ann. MDVII et deinceps. In de Analecta van Matthaeus, I 321 vgg.

mellius is een der schoolmannen geweest, die het meest er toe bijgedragen hebben het door Erasmus verlangde betere onderwijs in de oude talen alom in Nederland te doen aannemen; en ofschoon hij bij Erasmus vergeleken (tien of twaalf jaren zijn oudere, en reeds vermaard toen Murmellius nog beginnen moest zich een naam te maken) in alles een man van den tweeden rang was, verdient hij de opmerkzaamheid die men in den laatsten tijd voor het eerst of op nieuw hem is gaan schenken.¹

Het waren de jaren die de vereeniging der gezamenlijke nederlandsche provincien onder Karel V onmiddellijk voorafgingen, en van welke de geschiedschrijvers in het vervolg teregt de voltooiing van den Nederlandschen Staat zouden laten dagteekenen.² Veel echter lag nog overhoop.

Er was een koning van Denemarken, gehuwd met eene zuster van Karel V, die op grond of onder voorwendsel dat de bruidschat zijner Isabelle nog niet voldaan was (in het overige ontzag hij zijne jonge vrouw niet zeer, maar leefde openlijk te Kopenhagen met een mooi hollandsch meisje uit Amsterdam³) beslag legde

1 D. Reichling, Johannes Murmellius, sein Leben und seine Werke. Freiburg im Breisgau, 1880.
- Wessels, Een nederlandsch humanist. Dietsche Warande, 1880, bladz. 223 vgg.

2 Beijnen, Staatsregeling. Eerste Tijdvak, § 17-23. Tweede Tijdvak, § 1, 2.

3 Over het aandeel van Duifke of Dyveke, (en hare moeder Sigbrit), in de geschiedenis van Christiaan II, en over de verhouding der toenmalige deensche staatspartijen, zie C.F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie, 1864-1872, I 490 vgg. 682 noot 60 en 61; II 297 vgg., 327 vgg., 538 noot 49-51, 551 vgg. noot 76 en 76.*

op de nederlandsche schepen in de Sond, bij tweehonderd tegelijk.

Groote schade voor de koopsteden van Noord-Holland! Maar van voorbijgaanden aard, en gering of vriendschappelijk, vergeleken bij de hekatomben van noordhollandsche menschen en noordhollandsche vaartuigen, in dezelfde jaren geofferd door een landgenoot: den frieschen zeeschuimer Sappier of Sapper van Sylt of van Heemstra, bijgenaamd Grooten Pier, - volgens de beschrijving een kerel als een boom, donker van uitzigt, breedgeschouderd, met een langen zwarten baard, van nature een ruw humorist, door de omstandigheden in een afzigtelijk wreedaard herschapen.¹

Uit persoonlijke wraak over bloedig onrecht in 1514 hem aangedaan door de oostenrijksgezinden onder de Friezen (het dooden van bloedverwanten; het verwoesten eener hem toebehoorende hofstede; aanvankelijk schijnt hij landbouwer geweest te zijn) beschouwde hij de hollandsche onderdanen van Karel V voortaan als zijne wettige prooi, naar lijf en goed. De boer werd boekanier, en liet door Karel van Egmond zich erkennen als het hoofd eener kleine vloot, eerlang de schrik van West-Friesland.

Galg en rad in zijn wapen voerend spookte deze woesteling vijf jaren lang op de nederlandsche wateren, en vereerde zichzelf de zonderlingste titels: koning van Friesland, hertog van Sneek, graaf van Sloten, vrijheer van Hindeloopen, kapitein-generaal van de

1 De Jonge, Ned. Zeewezen, I 106-108. - Verdere schrijvers in het Biografisch Woordenboek van Van der Aa, XV 279 vgg.

Zuiderzee, verwoester der Denen, wreker der Bremers, aanhouder der Hamburgers, kruis der Hollanders.

Het laatste was geen grootspraak. Een hollandsch admiraal, ten einde den frieschen buiter te stuiten in zijne vaart, kondigde vrije kontra-rooverij tegen hem af: 'De Heer Van Fleteren, admiraal van de Zuiderzee, konsenteert en geeft oorlof van 's konings wege dat een iegelijk, wie hij zij, zonder dienst zal mogen rooven, branden, pilliëren, en doodslaan, de rebellen en vijanden des konings, en hunne goederen aanvaarden en houden voor goede en vrije prijs en buit, zonder iemands wederzeggen. Gedaan te Enkhuizen, den 6^{den} Augusti 1517.'¹ Dit hielp echter niet veel. Nog in hetzelfde jaar voer Pier, ditmaal met honderdvijftig schuiten, en vierhonderd man, uit Friesland naar Medemblik, doodde er een groot aantal burgers, plunderde de stad, en keerde met een rijken buit huiswaarts.

Het jaar 1518 zag hem van nieuws in zee, schepen aanrandend, de bemanning afmakend en, wanneer onder hen zich Hollanders bevonden, dezen de voeten spoelend. In 1519 raakte hij bij Hoorn met een overmagtigen hollandschen vijand slaags zonder het onderspit te delven. Integendeel, hij veroverde elf schepen, elk met vijftig opvarenden, die, allen Hollanders, tot den laatsten man allen verdronken werden. Hoorn werd genomen en geplunderd; bij den aftogt eene enkhuizer kog buitgemaakt; het volk overboord geworpen; het sidderend Enkhuizen voorbij naar Medemblik gezeild; nogmaals daar een aantal huizen verbrand, en

1 Wagenaar, Vad. Historie, IV 406.

de zegevierende steven weder naar Friesland gewend. Dit schijnt Pier van Heemstra's laatste wapenfeit geweest te zijn.

Honderd malen had de booswicht den dood door beulshanden verdiend, doch de regters wilden of durfden hem niet aan. Rustig zette hij als een welgesteld burger zich neder te Sneek, en stierf niet lang daarna van schrik, aan de gevolgen eener spookverschijning. Het spook was niet de bloedige schim van een overboord geworpen vijand en slagtoffer, maar (en dit vermindert geenszins het fantastische in het leven van dezen hartstogtelijken man en gevreesden waterduivel) de lachwekkende van een bij ongeluk aan zijn eind gekomen dronkaard en halven gek, onder zijne eigen volgelingen.

VI [Burger-oorlogen. Karel van Egmond]

De ziel der gruwelen van Pier van Heemstra's bestaan was Karel van Egmond (1467-1537), laatste eigenlijke hertog van Gelderland, in wiens persoon het nederlandsch provincialisme der midden-eeuwen den doodstrijd tegen de wordende nationale eenheid der toekomst gevoerd heeft.¹

Ware hertog Karel de waardige vertegenwoordiger van een toonbaar denkbeeld geweest, men zou eerbied, men zou bewondering gevoelen voor den vorst van

1 Studie van Is. An. Nijhoff, Bijdragen, N.R., 1861 II 240 vgg.: 'Wat Karel van Egmond in de vaderlandsche geschiedenis beteekent.'

een onnaspeurlijk gewest, die gedurende eene halve eeuw het magtig Huis van Bourgondie-Oostenrijk de spits bood. Al konden wij de zaak voor welke hij streed niet liefhebben, wij zouden het zijne liefde doen.¹

Doch het behoeft niet. Zijne eenige denkbeelden waren persoonlijke grieven, eigenzinnigheden, een zelfzuchtig dwingen om het onmogelijke, het nuttelooze, het schadelijke. Liever turksch dan paapsch, was de leus van dezen trouweloozen Nederlander; tegelijk zoo paapsch dat de scherpste plakaten van Karel V tegen de lutheranen door hem nog verscherpt werden.² Waren zijne onderdanen niet tusschenbeide gekomen hij zou, ten einde Gelderland niet aan Oostenrijk te zien vervallen, het hertogdom aan Frankrijk verpand hebben.³

Ridderlijkheid en vaderlandsliefde waren Karel van Egmond gelijkelijk vreemd, waardig meester van Pier van Heemstra te water en van Maarten van Rossem

1 'Dese ffurst heft keiser ende koningen, hartoucghen ende greuen, heren, joncheren, lande ende lude tot een vroicht [verschrikking] gewest ende genoich toe doene gemaickt, ende *een erffuiant gewest altit den keiser ende den husen van Bourgonien*.' Aanteekening (1537) van den tijdgenoot Alfert van Till, bij Tadama in Nijhoff's Bijdragen, 1852, VIII 66 vgg.

2 De Hoop Scheffer, bladz. 167 vgg., 440 vgg.

3 'Dan sin Genade ein erffuiant was der Borgonschen, heft sin Gen. den seluen dat lant niet gegont, ende heft die lantscopp binnen Arnhem voergegieuen [kenbaar gemaakt] woe sin Gen. den konyneck von Frankryk dat alinge [gezamenlijke] lant van Gelre opgedragen hedde. Ende wert saicke die landscoppen darinne niet consentiren en wolden, soe wolden sin Gen. die lantscop *laten toe riten ende spliten ende wust warden, datter ghien vogell woenen solde*.' Alfert van Till, bladz. 69.

aan den wal.¹ Behalve eene graftombe in de Eusebius-kerk te Arnhem, is van zijn vijftigjarigen worstelstrijd in de herinnering der nakomelingschap niets overgebleven dan één lange streep van geplunderde steden, platgebrande dorpen, verdronken schepelingen, zieltogende soldaten. Zijne buitengewone gaven zelf, zijn moed, zijne vindingrijkheid, zijne volharding, het ontembare in zijn aard, zijn hem en zijn land tot verderf geweest. In een tijd toen slechts de eenheid Europa van de barbaarschheid redden kon, heeft hij tot iederen prijs een onafhankelijk miniatuurvorst willen zijn, toonbeeld van den noord-europeschen middeleeuwschen despoot in zakformaat, die niets voor den handel of de nijverheid, niets voor de kunsten of de wetenschappen, niets voor anderen doet, en tevreden is zoo hij door het vergieten van stroomen burgerbloed de dubbelzinnige vermaardheid zijner onbelangrijke voorouders handhaven, en uit hunne betwiste nalatenschap voor zich eene nuttelooze hertogskroon redden kan.²

De plundering van Alkmaar is voorgevallen tusschen twee der oorlogsverklaringen van landgenooten aan landgenooten, wier zelden verbroken reeks, telkens na een even verraderlijk geschonden als lichtzinnig gesloten wapenstilstand, de eindelooze regering van Karel van Egmond gevormd heeft.

In het begin van 1515 hadden de Gelderschen met de Hollanders vrede gemaakt, en hertog Karel was

1 Onteerende maan- en klaagbrief van Bernhard van Meurs bij Tadama, Nijhoff's Bijdragen, 1844, IV 57 vgg. Met facsimilé. - Over Maarten van Rossem in het volgend hoofdstuk.

2 Bosscha, Heldendaden te land, 2^{de} Druk, 1870-1875, I 81 vgg.

den koning van Frankrijk, die daarbij als bemiddelaar gediend had, met zesduizend man naar Italië gevolgd. Maar de Hollanders, werd hem daarginds gemeld, schonden het verdrag. Hij kwam terug, zonder troepen, en ervoer dat het gerucht waarheid sprak, hoewel de anderen het tegendeel beweerden.

Karel maakte zich meester van Nieuwpoort, bij Schoonhoven, dat echter door de Hollanders onder Hendrik van Nassau spoedig hernomen werd. Zeventien personen uit Nieuwpoort, tien burgers en zeven edelen, zagen zich naar Den Haag voeren, omdat zij de Gelderschen van leeftocht voorzien hadden. De edelen werden onthoofd, de burgers opgehangen.

In den zomer van 1516 liep graaf Hendrik, stedehouder van keizer Karel in Holland, met zes- à zevenduizend man de Veluwe af, tot onder de muren van Arnhem te vuur en te zwaard alles verwoestend. Een geldersch kasteel aan de Zuiderzee, het slot Hulkestein, werd door de Hollanders genomen. Kommandant en bezetting sloegen zij in de boeien; lieten het kasteel in de lucht springen; en staken de nabijliggende schepen in brand.

Toen was het dat Karel van Egmond zich niet alleen met Pier van Heemstra in betrekking stelde, maar ook eene befaamde leger-afdeeling in dienst nam, die al geruimen tijd in Friesland naar bezigheid en soldij had omgezien.

Deze Zwarte Hoop, acht- of negenduizend man sterk, bestond eigenlijk uit Sakkers, hannekemaaijers in het harnas, naar Friesland ontboden door een saksisch hertog, die daar leenman of stedehouder van den keizer van Duitsch-

land was. Misschien was op dat oogenblik nergens in Europa eene volmaakter rooversbende te vinden dan deze uitgehongerde vreemdelingen, zonder dak, zonder kleederen, zonder voedsel, met geen andere middelen van bestaan dan hun zijden en hun schietgeweer.¹ Twee saksische officieren, Andreas Pflug en Otto Schenck, waren hunne opperbevelhebbers. Een dozijn berooide friesche edelen, met geweld den bedelstaf zoekende te keeren waartoe de staatkundige partijschappen hen dreigden te veroordeelen, deden als luitenants dienst. Voor zoover de manschappen geen Saksers waren, waren zij friesche boeren en veldarbeiders: wrekers van geleden onrecht te land, zooals de matrozen van Grooten Pier ter zee.

Van het loslaten dezer duivels in menschengedaante op Noord-Holland, door Karel van Egmond in het voorjaar van 1517, is Alkmaar het slagtoffer geweest². Eerst maakten zij zich meester van Dokkum, in Friesland zelf, en staken toen uit de Kuinder naar Medemblik over, waar zij op het kasteel, door een hollandsch officier goed verdedigd, het hoofd stieten, maar de ongelukkige stad stormenderhand innamen en beroofden. Van daar ging het, brandschattend, brandstichtend, moordend, plunderend, het eene dorp vóór, het andere na met den grond gelijkmakend, voorbij Hoorn naar

- 1 'Een samenraapsel van spitsboeven, waarvan velen het brandmerk hunner schelmerijen op den schouder droegen, of door het missen hunner ooren, als misdadigers geteekend waren.' Bosscha.
- 2 Boomkamp, Alkmaar en deszelfs geschiedenissen, 1747, op het jaar 1517, bladz. 56 vgg. - Velius' kronijk van Hoorn door Centen, 1740, op de jaren 1514-1519, bladz. 185 vgg.

Alkmaar, waar in de tweede helft van Junij eene geheele week op de meest barbaarsche wijze huisgehouden werd. Den negenden dag, vreezend door de hollandsche troepen te zullen ingesloten worden, staken zij de stad op verschillende punten in brand, voerden de voornaamste ingezetenen als gijzelaars mede, trokken over Egmond en Beverwijk naar Sparendam, en geraakten van daar, Amsterdam mijddend, naar de provincie Utrecht.

Te Kuilenburg of te Vianen kwamen zij de Lek over, en nestelden zich in Asperen aan de Linge, waar de bevolking tot den laatsten man uitgemoord werd. Doch toen keerde de kans. Hendrik van Nassau wist hun te Asperen den toevoer van levensmiddelen af te snijden, zoodat zij genoodzaakt waren deels naar Amersfoort de wijk te nemen, deels naar de Veluwe. Het leger, bij buitengewone oproeping in dorpen en steden door de Hollanders toen bijeengebragt, moet talrijk geweest zijn; de Zwarte Hoop althans werd van verschillende zijden aangetast, en in zijne gelederen eene meedogenlooze slagting aangerigt. Eindelijk drongen de Hollanders tot vóór Arnhem door, waar Karel van Egmond het zwaar te verantwoorden zou gekregen hebben, zoo Frans I niet nogmaals tusschenbeide gekomen was en Karel V niet naar Spanje verlangd had. Te Utrecht werd een verdrag gesloten, dat voor eene korte poos aan den oorlog een einde maakte.¹

1 Arend, Geschiedenis, IIc 409-413, 556 vg.

VII [Het hooger onderwijs in Nederland. Kritiek van Geert Groote en Wessel Gansfoort]

Men kan zeggen dat gelijk in de jeugd van bijzondere personen, evenzoo in het leven van jonge volken sommige hartstogten moeten uitgegist hebben, eer het tot vorming komen kan. De middeleeuwsche Nederlanders althans, Vlamingen, Brabanders, Hollanders, Gelderschen, Friezen, zijn een geslacht van onderlinge plundersaars, brandstichters, doodslagers geweest, en hunne geschiedenis heeft slechts eene aaneenschakeling van even bloedige als nietige burger-oorlogen te vertoonen. Er wordt niet gestreden voor haardsteden of altaren; niet om het veroveren van een beteren regeringsvorm op een minder goeden; niet voor het stichten of handhaven eener nationaliteit. Allen spreken één taal. Allen zijn goede roomschen, ook wanneer zij van een bisschop in hooger beroep komen bij een paus, of van een paus bij een rijksdag. Allen zijn legitimisten en monarchalen, ook wanneer edelen of staten het gezag van den vorst zoeken te beperken, of er onder de burgers gevonden worden die een aandeel in het gemeentebestuur eischen. Zij vechten alleen, omdat zij van stad tot stad en van provincie tot provincie elkander de gevoelens van dolle stieren toedragen; omdat des eenen tongval den anderen razend maakt; omdat zij gescheiden worden door de Maas of de Zuiderzee; omdat aan beide zijden een te groot gedeelte der bevolking nog geen vaste middelen van bestaan heeft, en de vorsten door het voorspiegelen van de hoop op buit, wanneer zij matrozen

voor hunne koggen of soldaten voor hunne legers en legertjes behoeven, altijd gewillige ooren vinden.

Te midden der naweeën van dien toestand, door hem en zijn vriend Willem Hermansz van jongs af betreurd,¹ groeide Erasmus op. Tusschen de platgetreden voren van dien niet onvruchtbaren maar verwaarloosden nederlandschen bodem, is het goede zaad van het nationaal hooger onderwijs moeten uitgestrooid worden.

In een vorig hoofdstuk zagen wij dat de hoogere vorming in Nederland oudtijds een invoer-artikel uit het buitenland was. Vóór de laatste jaren der 15^{de} eeuw, te Deventer, toen Erasmus reeds een leerlustige knaap was, heeft in Nederland geen middenpunt van wetenschappelijk onderzoek bestaan, zweemend naar eene universiteit. Men doodverft met dien naam kapittelscholen als de vijf utrechtsche van weleer; abdijen als die van Egmond, van Middelburg, van Aduard of Adewert. Ten onregte.

De middelburgsche abten waren mannen van de wereld, niet zonder zin voor architectuur, voor de beeldhouw- of de schilderkunst. De volksverbeelding van den natijld had reden hunne abdij met twaalf torens te tooijen. Albrecht Dürer heeft in 1521 met onderscheiding kunnen spreken over eene *Kruisafneming* van Jan Gossaert boven het hoogaltaar hunner kerk.² Hadden

1 Zie de weeklagt van Willem Hermansz (Elegia, in qua loquitur Fortuna Wesopica) aan het slot van zijn geschiedverhaal. Bij Matthaeus, I 350 vgg.

2 Dagverhaal van Albrecht Dürer: 'Op onzer Liebevrouwenavond reisde ik naar Zeeland. Ik kwam te Middelburg. In de abdij zag ik het groote stuk schilderij van Johannes de Mabus. Hetzelve is beter geschilderd dan getekend.' Hollandsche vertaling van 1780, bladz. 36 vg.

de beeldstormers van 1566 en de vlammen van 1567 minder verwoestingen aangerigt, misschien bewonderden wij nog op dit oogenblik hunne graftombe van graaf Willem II. Men beweert dat hunne boekerij, in 1492 vernield door een brand, zeldzame en kostbare werken behelsde.¹ Doch aan de wetenschap bewezen zij geen diensten. Zelfs is gedurende al den tijd van haar bestaan uit hunne stichting niet één kronijk voortgekomen, belangrijk of onbelangrijk.

Het is dezelfde soort van loffelijke algemeene beschaving, gepaard met hoofdsche manieren, die te Rijnsburg aangetroffen werd onder de vrouwen. Ook de rijnsburger abdij schijnt een zamenstel van fraaije gebouwen vertoond te hebben, uitgebreid en bijgewerkt tot kort vóór de vernieling in den geuzetijd.² Er was te Rijnsburg eene bibliotheek.³ De nonnen hadden vermaardheid als zangeressen, getuigt Stoke; en misschien was het háre school van welke hij zegt dat de toekomstige graaf Floris V in zijne jeugd er heengezonden werd door zijne moei, om fransch en duitsch of nederlandsch te leeren.⁴ Doch een brandpunt gelijk de angelsaksische abdij van Frideswida, waar de hoogeschool van Oxford uit voortkwam,⁵ is de abdij van Rijnsburg nooit geweest.

1 Römer, Kloosters en Abdijen, I 460 vg.

2 Getuigenis van Hadrianus Junius bij Römer, I 282.

3 Schotel, De abdij van Rijnsburg, bladz. 9.

4 Plaatsen uit Stoke bij Römer, I 52, en bij Buddingh, Opvoeding en Onderwijs in de Nederlanden, 1842-1843, I 41, II^a 1 vgg.

5 Hiervóór, bladz. 22 vgg.

In dit opzigt althans onderscheidde zich gunstig de insgelijks in den geuzetijd verwoeste abdij van Egmond, aan wier archief wij Melis Stoke danken, en de door hem gebruikte latijnsche kronijk van nog ouder dagteekening dan de zijne. Hadden de abten van Egmond minder kunstsmaak dan die van Middelburg, zij toonden meer liefhebberij voor de vaderlandsche historie. Vergelijken wij echter hunne bedrevenheid in dit vak met de veelzins voortreffelijke boeken die hunne bibliotheek stoffeerden,¹ dan moeten wij erkennen dat zij de gaaf misten in de eenzaamheid hun eigen geest te vormen en daarna op hunne beurt anderen voor te lichten. Hunne abdij heeft geen enkel noemenswaardig vernuft gekweekt. Niet van haar had Stoke zijn beste deel, maar van de natuur.

De abdijkerk te Adewert, kopij der kerk van den Heiligen Bernard te Clairvaux, had vóór 1580, toen de gereformeerden haar in brand staken, een grooten naam. In het adewertsch klooster zal de voortreffelijke Johannes Wessel (1420-1489) feitelijk eene soort van akademie aangetroffen hebben. Wessel kende eenig grieksch, eenig hebreeuwsch; gold bij zijn leven voor een licht der wereld; was nog na zijn dood eene verrassing voor niemand minder dan Luther; beslaat eene eervolle plaats in de geschiedenis van het nederlandsch christendom vóór de hervorming.²

Toch zijn wij genoodzaakt toe te geven dat zoowel Gansfoort als zijn niet minder beroemde voorganger

1 Katalogus van Balduïnus. Hiervóór bladz. 177, noot 3.

2 W. Muurling, Commentatio, 1831; Oratio, 1840. - Tweede deel van Ullmann's Reformatoren vor der Reformation.

Geert Groote (1340-1384) veeleer bekwame katechiseermeesters geweest zijn dan hoogleeraren of mannen van het hooger onderwijs. Te vergeefs zal men in Wessel's geschriften naar belangstelling in iets anders dan kerkelijke of theologische kwestien omzien.¹ Hij is de vraagbaak van den zonderlingsten aller nederlandsche bisschoppen, David van Bourgondie, die iederen zomer, wanneer Gansfoort te Zwol het gezelschap van Thomas a Kempis komt zoeken, kamers voor hem huurt in een logement of buiten, en zelf zich óók naar Zwol of naar Vollenhoven begeeft, ten einde op zijn gemak met Wessel te kunnen theologiseren. Zelfs wanneer Gansfoort in de meest vertrouwelijke gesprekken met zijn jongeren vriend en stadgenoot Rudolf Agricola, insgelijks een man met uitnemende gaven (1443-1485), zijn hart uitstort, dan handelt hij enkel over de regtvaardiging door het geloof, beweent de duisternis der kerk, en houdt strafredenen tegen de ontheiliging der roomsche mis of de schennis van het celibaat der priesters.² Ondanks zijn veeljarig verblijf te Parijs, en zijne herhaalde reizen naar Italie (waar een zijner persoonlijke vrienden den pauselijken stoel bekleedde), is hij steeds zich in één kring van denkbeelden blijven bewegen en daar nooit uitgekomen.

Juist zulk een man was ook Geert Groote, minder geleerd dan Wessel Gansfoort, maar in de praktijk zijn

1 Plaatsen uit Wessel bij Van Rijn, Oudheden van Groningen, 1724, bladz. 113 vgg.

2 Leven van Rudolf Agricola bij Melanchthon, in Bretschneider's Corpus Reformatorum, 1843, 11de Deel, bladz. 438 vgg.

meerdere.¹ Hoe onwaarschijnlijk het klinkt, Geert Groote heeft zoo goed als zeker Petrarca te Avignon ontmoet; plaatsen uit Petrarca's werken vindt men met ingenomenheid aangehaald door een van Groote's onmiddellijke leerlingen.² Ons schijnen geen twee andere namen toe, zulk eene scherpe tegenstelling te vormen. Ware Geert Groote nog een paar jaren blijven leven (bewonderenswaardige zelfopoffering deed hem in zijn vollen bloeitijd weggenomen worden), een paus zou hem tot Inquisiteur van Nederland benoemd, en hij, geboren ketterjager, met beide handen de betrekking aangenomen hebben.³ Zelfs geen onnoozelen joodschen kwakzalver kon hij met rust laten, maar joeg, met de hulp der deventersche politie, den armen drommel uit de stad; schreef ijlings naar Harderwijk, aan gelijkgezinde ketterjagende vrienden, opdat men ook daar hem weren zou; en beroemde er zich op, den man niet te hebben doen verminken of dooden⁴.

Groote's toornen tegen de priesters, die met huishoudsters leven, welt niet uit beleedigd eergevoel (dat die mannen onbeschaamd genoeg zijn openlijk eene heilige gelofte te schenden), maar uit een volstrekt onmaatschappelijk beginsel van celibaat-vereering.⁵ Zelf uit overtuiging celibatair, beschouwt hij de afzondering

1 Oudste berigten omtrent Geert Groote bij Revius, *Daventria Illustrata*, en bij Dumbar, *Kerkelijk en Wereldlijk Deventer*. Zijn leven bij Thomas a Kempis.

2 Delprat, *Fraterhuizen*, bladz. 334 vgg.

3 Acquoy, *Epistolae*, bladz. 59.

4 *Epistolae*, bladz. 107 vgg.

5 Sermoen tegen de Focaristen. Lijst van Groote's geschriften bij Acquoy, *Epistolae*, bladz. 13 vgg.

der geslachten als het middel bij uitnemendheid tegen de kwalen der eeuw. De arme vrouwelijke verpleegden in zijn Meester Geertshuis te Deventer mogen in de stad zelfs geen kraamvrouwen oppassen of voor baker uitgaan.¹ Eene geheele kolonie van Fraterhuizen en Zusterhuizen wordt door hem in het leven geroepen; manlijke en vrouwelijke begijnhoven, waar het leven opgaat in eenzame of gemeenschappelijke godsdienstoefeningen; het naschrijven van handschriften de eenige afleiding is voor den geest; het zuiveren van den tekst der bijbelsche Vulgata als het hoogste punt beschouwd wordt, waartoe de wetenschappelijke ontwikkeling kan of mag gaan.² Het bouwen van den utrechtischen domtoren is Geert Groote eene ergernis.³

Erasmus schijnt ons in zijn regt wanneer hij, toen dit eene eeuw en langer geduurd had, zich zijne eigen leerjaren in het Fraterhuis te 's Hertogenbosch herinnerend, schrijft: 'Ik voor mij geloof dat er onder de Broeders mannen verkeerden die geenszins te verachten zijn; maar, daar zij gebrek hebben aan goede boeken; daar zij afgezonderd, naar vastgestelde regelen, in de duisternis leven, en zich niet met anderen, maar alleen met zichzelve moeten vergelijken; daar zij verder gedwongen zijn, een goed deel van den dag zich aan eene bepaalde taak, hetzij van gebeden, hetzij van handarbeid te binden, zoo zie ik niet, hoe zij met moge-

1 Statuten bij Dumbar, I 550: 'Niemand en sal wijff in kinderbedde waren.'

2 Delprat, bladz. 244-270. - Acquoy, Windesheim, 7^{de} Hoofdstuk.

3 'Contra turrim Traiectensem', in de lijst der geschriften bij Acquoy. Bij Moll II^a 133.

lijkheid de jeugd eene vrijere opvoeding zouden kunnen verschaffen (*liberaliter instituere*).¹

Geert Groote, Thomas a Kempis, Wessel Gansfoort, beoogden niet in de eerste plaats het vrijzinnig vormen der jeugd. Toen paus Sixtus IV zijn ouden vriend Wessel aanspoorde eene gedachtenis van hem te verlangen, toen vroeg Wessel niet om een handschrift van Virgilius, van Plato, van Homerus; of een der andere teksten voor het opsporen waarvan Petrarca en Boccaccio zich zooveel moeite gegeven hadden. Hij vroeg om een Nieuw Testament in het grieksch, om een Oud in het hebreuwsch; en de paus stond hem toe eene keus te doen uit de verzameling in het Vatikaan.² Het godsdienstige ging bij Wessel boven alles. Hij kende niets hoogers dan joodsch-christelijke stichting uit de eerste hand.

In het deventersche en de verdere Fraterhuizen wordt de geest van wetenschappelijk onderzoek regtstreeks bestreden. In de *Imitatio Christi* vindt men de kritiek met den minachtenden naam van 'curieusheydt' aangeduid, en waarschuwend voorgesteld als eene deels nuttelooze, deels schadelijke neiging, aan welke het den mensch, zoo hij zich een onvergankelijken schat wenscht te verzamelen, niet betaamt toe te geven.³

1 Brief aan Grunnius, bij Le Clerc, Appendix. - Bij Delprat, Fraterhuizen, bladz. 264 vgg.

2 Leven van Wessel Gansfoort bij Van Rijn, Oudheden van Groningen, bladz. 109 vg.

3 'Onse curieusheydt is ons dickmael hinderlyck in 't lesen der heylicher Schrifture.' - 'De waerheyt is in de heyliche Schrifture te soecken, niet de welsprekentheyt.' - 'Wilt nimmermeer trachten na den naem van gheleertheyt.' - Plaatsen uit eene oude vertaling der *Imitatio Christi* (1^{ste} Boek, c. 5) bij Buddingh, Opvoeding en Onderwijs, I 51.

Het: *Blijf gaarne onopgemerkt!* zit er stilzwijgend bij Geert Groote, uitdrukkelijk bij Thomas a Kempis, zoo diep in, dat indien er: *Bemin de onkunde!* stond, de eene paradoxe ons niet sterker verbazen zou dan de andere. Bij al de mannen dezer school, het minst bij Agricola, vloeit, door de logica zelve van het beginsel, het *ama nesciri* in een *ama nescire* weg.¹ Niet krachtens maar ondanks hunne bedoelingen zijn zij voorloopers der renaissance geworden.

VIII [Johannes Murmellius. Het Rome der oudheid]

De nederige arbeid van Murmellius bewijst; schitterender getuigenissen uit denzelfden tijd staven evenzeer; dat in het eerste vierdedeel der 16^{de} eeuw in Nederland en in Noord-Europa eene geestdrift voor de klassieke oudheid ontwaakt is, van welke bij de mannen der hervorming vóór de hervorming geen sporen aangetroffen worden. Uit dit tijdperk dagteekent te onzent eene vroeger ongekende vereering van het Rome der Consuls en der Caesars.

Men moet in 1527, wanneer de aan het muiten geslagen troepen van Karel V, tot besluit van een itali-

1 'Quiesce a nimio sciendi desiderio.' - 'Numquam velis habere nomen scientiae.' - 'Non te moveant pulchra et subtilia hominum dicta.' - Imitatio Christi, I c. 2, c. 5, III c. 43.

aanschen veldtogt, de stad der steden geplunderd hebben;¹ men moet in de akademische gehoorzaal te Wittenberg, bij monde van Melanchthon, of onder zijn voorzitterschap, den redenaar van den dag over dien gruwel hooren uitweiden.² Met weemoed herdenkt hij het schenden van kerken, het verbrijzelen van praalgraven, het berooven van altaren. Met niet minder droefheid het vernietigen van boekerijen: 'Zullen wij heilig en goddelijk noemen de gouden kelken van welke men zich bij de kerkelijke ceremonien bedient, en niet de boeken in wier bladen de hemelsche godspraken vervat zijn, de leer des geloofs, de lessen der aan het menschedom geopenbaarde wetenschap?' Twaalf dagen hebben de woestelingen onbeteugeld huisgehouden in de heilige stad, en door het vieren van spotmissen de saturnalien van moord en diefstal voltooid! Het eenige wat Melanchthon troost is de gedachte dat spaansche soldaten van den keizer, geen duitsche voor het minst, de heiligschennis voor hunne rekening hebben.

Zoo weeklaagde de byzantijsche Nicétas over het plunderen van Konstantinopel door de kruisvaarders. Het Rome der oudheid, voortlevend in het Rome der pausen, is ondanks den strijd over de godsdienst die aanvangt Europa in vlam te zetten, voor de mannen van dit tijdvak het eerwaardig vaderland van den

1 Klassiek verhaal der plundering in de Italiaansche Geschiedenissen van Guicciardini Sr. (1482-1540), ook afzonderlijk met den titel: Il sacco di Roma.

2 Declamationes Philippi Melanthonis bij Bretschneider, 11^{de} Deel, bladz. 130 vgg.: De capta Roma A^o 1527.

geest. Parijs en de middeleeuwsche scolastiek hebben opgehouden de aandacht te boeien. Aller oogen zijn op Italie gerigt. Zij spreken over de aan Rome gepleegde schennis als gold het de eer hunner moeder of hunner zuster.

‘Met hatelijken ijver’, wordt tot de duitsche studenten gezegd, ‘rakelen sommigen de ondeugden en de rampen op, welke door Rome over andere volken gebragt zijn. Doch een schelm is hij die het misdadige herdenkt, en het liefelijke vergeet! Ook werd door zulke bitsheden nooit één gebrek verholpen. Een vadermoorder noemen wij den man die, om zijn vader voor een misstap te tuchtigen, hem de oogen uitgraaft of de handen afhoudt. Of was het geen vadermoord, in naam van ik weet niet welke overtredingen, aan het vaderland zulk een gruwelijk vonnis te voltrekken? *Aller* tweede vaderland is Rome; allermeeest van ons, akademieburgers, die Rome's taal spreken en aan Rome grootere verpligtingen hebben dan de schare. Met de schare hebben wij de wet gemeen, niet de studie; en deze gaat alle andere menschelijke voorregten ver te boven. Helaas, wiens hart bloedt niet bij den aanblik der verminkte Stad, door Virgilius het sieraad des heelals genoemd, *pulcherrima rerum*? Eenmaal was zij heerscheres over alle volken; zij alleen bezielde tot meer edele daden dan de overige natien te zamen.¹ Uit haar zijn tot ons de wetten gekomen, de letteren, de godsdiensten, de beschaving, alle weten-

1 Verschil tusschen dit oordeel over de Romeinen, en het oordeel van Montesquieu, van Gibbon, in de 18^{de} eeuw, of in onze dagen van Mommsen.

schappen, alle levenswijsheid. Al ware het bewezen dat paus Clemens fouten heeft begaan,¹ had het niet betaamd ter wille van zoovele en zulke diensten de stad te sparen? Doch daar komt een razend leger, en verhaalt op ons aller vaderland (herzeg ik) de schuld van den paus! Veel hebben wij aan onzen geboortegrond te danken; oneindig meer aan Rome. Zij is de vierschaar, voor welke alle volken hunne regten zijn komen bepleiten. Zij heeft in alle eeuwen op post gestaan als de schildwacht der godsdienst. Zij strekte te allen tijde de geleerdste mannen tot woning. Aan de balling geworden kunst en letteren van Griekenland opende zij een toevlugtsoord.² Nog niet lang geleden werden binnen hare muren de vrije wetenschappen als voor de tweede maal geboren.³ Uit haar verbreidden zij zich over alle landen, niet anders dan door Triptolemus het tarwegraan is uitgestrooid, met de aarde tot zaaiveld. Harteloozen, indien zij geweten hebben wat zij deden en zij van zulk eene weldoenster zich de schuldenaren niet gevoelden! Zinneloozen, indien zij er geen besef van hadden!

Dit gaat zoo voort, van bladzijde tot bladzijde.

1 Bedoeld wordt Clemens VII, paus van 1523 tot 1534.

2 Toespeling op de byzantijsche vluchtelingen uit Konstantinopel in het laatst der 14^{de} en het begin der 15^{de} eeuw.

3 De uitdrukking 'palingenesia litterarum' wordt ook in de 18^{de} eeuw gebezigd, tot aanduiding der renaissance. Le Clerc's uitgaaf der brieven van Erasmus, voorrede.

IX [Lotgevallen van Murmellius]

Murmellius was de tijdgenoot der vaders wier zoonen met ingenomenheid deze opwekkende taal aanhoorden, en als een ander *l'art pour l'art!* de hulde aan Rome om Rome in hunne banier schreven. Zijne loopbaan, vóór hij naar Alkmaar komt, is geheel die van een belangstellend litterator dier dagen, met gaven. Talentvolle jongelieden zonder middelen en uit geringe ouders, bezield met liefde voor de studie maar afkeerig van het kloosterleven, begonnen destijds een loffelijk middel van bestaan in de geleerdheid te zoeken. Men werd toen in Nederland geleerde, zooals men honderd jaren daarna schilder of beeldhouwer werd. Noord-Europa gevoelde door den roem van Italie zich tot naijver geprikkeld, en het opkomend geslacht was zich bewust een achterstand te moeten inhalen. Het aanbod lokte de vraag uit; en, al waren de vooruitzichten niet schitterend, de vraag kwam. Was men knap, dan had men kans benoemd te worden tot sekretaris van een prins, van een prelaat, of verbonden als repetitor aan aanzienlijke en vermogende studenten bij eene akademie in het buitenland. Gaf men liever klassikaal onderwijs te huis, dan privaatlessen in den vreemde, de gelegenheid stond open. De jongeren werden praeceptor of conrector aan een gymnasium hier of daar (de herschepping van vele oudere kapittelscholen in gymnasien dagteekent van dit tijdvak); de ouderen, zoo zij zich een naam gemaakt hadden of eene sterke roeping gevoelden, rigtten een eigen gymnasium op. Zoo

stond de westfaalsche boerezoon Alexander Hegius, in de wandeling Meester Sander genoemd, eerst vijf jaren aan het hoofd eener groote-school te Wezel, daarna één jaar aan het hoofd eener stift-school te Emmerik; tot hij in 1475 de stoute schoenen aantrok en naar Deventer kwam, waar de kapittelschool wel is waar nog sommige bekwame docenten, maar op dat tijdstip niet vele leerlingen meer telde. Hij benoemde er zichzelf, of werd er benoemd, tot rector van een gymnasium; en in de drieëntwintig jaren die hij er werkzaam bleef ging er zulk een roep van hem uit, dat vaak meer dan tweeduizend jongelieden tegelijk om zijnentwil te Deventer kwamen studeren.¹ Het bedrijf van geleerde was eene soortgelijke tevens litterarische en maatschappelijke werkzaamheid geworden, als dat van dagbladschrijver in onze dagen.

De vader van Murmellius, roermondsch ambachtsman of winkeliertje, spaarde wat hij kon opdat de leergierige knaap de latijnsche school zijner woonplaats bezoeken mogt. Het feit staat dat omstreeks 1490 te Roermond zulk eene inrigting gevonden werd, dank zij sommige gunsten van een toen overleden hertog van Gelderland; doch het onderwijs was er gebrekkig. Na den dood des vaders kuijerde de zoon naar Deventer; en nadat hij gedurende een jaar of wat de lessen van Hegius had bijgewoond, ging hij te Keulen beproeven doctor in de letteren te worden. Verder echter dan doctorandus kon hij wegens gebrek aan middelen het

1 Over Hegius bij Erasmus, Adagia: Quid Cani et Balneo?, en in: Ratio verae theologiae, bij Le Clerc V 79 A. - Bij Reichling, Murmellius, bladz. 4 vgg.

vooreerst niet brengen, en hij trok naar Munster, in de hoop er eene plaats aan een gymnasium te zullen vinden. Hij moet toen zoo arm geweest zijn, dat de overlevering hem eene poos dienst laat nemen als soldaat en, met een piek in de hand, solliciterend voor Rudolf von Langen verschijnen: een voornaam priesterlijk bevorderaar van het onderwijs in die stad. Mogelijk evenwel is dit slechts eene fabel. De domheer Von Langen, juist aan het reorganiseren zijner domschool, ontdekte in den jongeling een buitengewonen aanleg voor het lesgeven; werd getroffen door zijne vaardigheid in het schrijven van latijnsche verzen; en bood hem een conrectoraat aan.¹

Volle twaalf jaren bleef Murmellius in die, en in eene soortgelijke betrekking aan een ander gymnasium, te Munster werkzaam; waar toen het woeste huishouden nog niet heerschte dat vijfentwintig jaren later er de wederdoopers zouden aanrigten. Hij onderscheidde zich door het uitgeven van een paar bundels eigen latijnsche poëzie; eclogen en elegien, deels van regtzinnig-katholieken, deels van zedekundigen, deels van persoonlijken aard: gemoedsuitstortingen van het zelf-ondervondene.² Vooral door het zamenstellen van verbeterde latijnsche schoolboeken, zijne eigenlijke specialiteit: zoowel beknopte spraakleeren voor eerstbeginnenden als bloemlezingen uit latijnsche dichters en prozaschrijvers van den ouderen of den nieuweren tijd.

¹ Bij Reichling, Murmellius, 1 vgg. 17 vgg.

² Twee proeven bij Peerlkamp, *De poëtis latinis Nederlandiarum*, 2^{de} Druk, 1838, bladz. 31 vgg. - *Ausgewählte Gedichte* bij Reichling, bladz. 166 vgg.

Alles uit de eerste hand, en naar nieuwe, door hemzelf uitgedachte methoden.

Eene gestadig zich uitbreidende briefwisseling, welke hij met belangwekkende personen in Nederland en vooral in Duitschland onderhield, was een gevolg dier bedrijvigheid. Zijne schoolboeken en zijne verzen trokken om strijd de aandacht. Dichters (waaronder Ulrich von Hutten), geleerden (waaronder Bugenhagen) stelden zich met hem in betrekking. Vaders raadpleegden hem over de opvoeding hunner zoonen. Andere vaders, wier zoonen onder hem de lessen van het munstersch gymnasium volgden, vroegen berigt omtrent gemaakte vorderingen. Door hunne, komplimenteuse latijnsche vormen schemert vertrouwen in zijn persoon, ingenomenheid met zijne leerwijze, bewondering voor zijne kunde en zijne gaven. Bij zijn vertrek naar Alkmaar bezat Murmellius vierhonderd brieven van dien aard, en kort na zijne vestiging in Noord-Holland gaf hij een klein getal der belangrijkste in het licht.¹

Een nederlandsch vriend vond hij in den egmonder monnik Balduïnus de Haga Comitum, samensteller van den katalogus der egmonder boekerij. Een gedicht van hem ter eere van Balduïnus is te vinden op het omslag of het schutblad dier lijst.² Van twee andere persoonlijke vrienden van Murmellius, Hermann von dem Bussche en Allard van Amsterdam, wordt gemeld dat zij af en toe in laatstgenoemde stad (Allard was er

1 Joannis Murmellii Ruremundensis Epistolarum moralium liber, Alcmariae peramoeno Hollandiae oppido compositus, Deventer 1513. Bij Reichling, bladz. 152 vg.

2 K. Bibliotheek in den Haag, nagelaten papieren van Van Wyn.

geboren) vertoefd en klassiek onderwijs gegeven hebben. Allard bepaalde zich tot privaattlessen, naar het schijnt; Hermann gaf in het openbaar kollege over een romeinsch blijspeldichter en een alexandrijnsch filosoof. Van die amsterdamsche school echter is alleen de naam bewaard gebleven; en, hoe weinig ook, van de alkmaarsche weten wij althans iets.

Vóór Murmellius was Bartholomeus van Keulen te Alkmaar werkzaam, en nog vroeger Antonius Vrye of Frye uit Soest: twee oudere tijdgenooten van hem, insgelijks filologen van zekeren naam, doch van wier leven en geschriften niet veel bekend is. Bartholomeus van Keulen, de laatstvorige gymnasiarcha, zooals de officiële titel dier heeren luidde, was in 1513 overleden of vertrokken; de alkmaarsche magistraat zocht een geschikt opvolger, en vond dien in den pas drieëndertigjarigen munsterschen conrector, door zijne handleidingen en door het advies van deskundigen voor de openstaande betrekking aangewezen.¹

Slechts vier jaren was Murmellius te Alkmaar werkzaam geweest, toen Karel van Egmond's zwarte bende eene week lang de stad kwam plunderen en den negenden dag, bij het aftrekken, haar in brand stak. In deze vlammen, oorzaak eener schade welke de ingezetenen berekenden in geen halven menscheleeftijd te boven te kunnen komen, verdween ook het gymnasium van den nieuwen rector. De leerlingen namen bij honderdtallen de wijk, en waren blijde er het leven af te brengen. Aan geen huisvesting bij de burgers viel langer te denken, aan geen studien, geen lessen. De

1 'Murmellius Rector in Alkmaar', bij Reichling, bladz. 95 vgg.

inrigting, nog te jong om van zulk een schok zich te kunnen herstellen, ging voor goed te gronde.

Van schier alles beroofd, verantwoordelijk voor eene jonge vrouw en een hulpbehoevend kind, vlood Murmellius naar Zwol. Eene uitkomst scheen het dat nog in hetzelfde jaar het gymnasium te Deventer, waar hij onder Hegius gestudeerd had, openkwam. Met nieuwen moed aanvaardde hij er het rectoraat, doch verloor eenige weken daarna op geheimzinnige wijze het leven.¹

X [De school te Alkmaar]

Een echt stuk van 1523 bewaart de herinnering der alkmaarder school. Het is eene gunstige beschikking, gedagteekend 5 Februarij van dat jaar uit Brussel, waarin Karel V den Alkmaarders het derde deel hunner bede kwijscheldt, op grond 'dat omtrent ses jaeren geleden binnen die voorschreven stede geweest is een vermaerde schoole en congregatie van veel clerken, so wel uyt onse landen als uytheemsche jongheeren, waer door die voorsz. stede met de inwoonders van dien grootelyx van excynsen, inkomste en neeringe profiteerde. Daerna, in den jaere 1517, de voorsz. stede onvoorzienelyk is ingenomen, die voorsz. klerken verjaegt, een gedeelte van de huysen verbrandt, en veel berooft syn geweest by de geldersche rebellen Vriesen onsen vyanden; immers die inwoonderen berooft

1 'Letzte Lebensschicksale und Tod', bij Reichling, Murmellius, bladz. 120 vgg.

van wyn, bier, coorn, vleesch, wollen, linnen, lakenen, kleederen, juweelen, kleynodien, ende huysraad; de mans eensdeels gevangen; in al sulker voegen dat sy 't in dertig jaeren niet weder verhalen mogen. Bysonder aangemerkt dat die voorsz. rebellen Vriesen bovendien ten selven tyden binnen die voorsz. stede in stukken geslagen, verbrandt en vernielt hebben die tresorieren, banken en ander houtwerk aldaar wesende, ende bovendien gebrandt, gevangen, uytgeslagen en in de grondt verdurven hebben de dorpen ende landsluyden omtrent die voorsz. stede wonende; in alsulken manieren dat aldaar geen neeringe en is, noch incomen, prosperityt, welvaeren, of profyt. Soo is 't enz.'.¹

Eene halve eeuw later, in 1575, wendden burgemeesters en regeerders van Alkmaar zich tot Willem den Zwijger en vroegen een subsidie, opdat hunne toenmalige 'particuliere schoole mogte opgerecht en bequaem gemaekt worden, om daer inne spruiten der kennisse voor de Leidsche Universiteit aentequeeken.' Dit buitengewoon verzoek grondden supplianten op de overweging 'hoe zy een heerlyk School hadden gehad, tot groot gerief van Hollandt en Westvriesland, zulx dat bij hunne voorouderen over de negenhonderd klerken of leerlingen tot Alkmaar zyn geweest, ten tyde

1 Boomkamp, Alkmaar, bladz. 65 vgg. - Aanschouwelijke verklaring van tijdgenooten: 'In deze plondering zyn zeer veelen van 's Stadts privilegien en keuren gescheurt en verdorven, zoodanig dat de kamer van burgemeesteren, na uittrek der Gelderschen, *ter hoogte van een knie met stukkende papieren gevult lag*, volgens de verklaringe daer van by burgemeesteren van dien tydt in den jaere 1559 gedaen, zynde zy alle toen boven de t' seventig jaer oudt.' Boomkamp, bladz. 58.

Bartholomeus Coloniensis en Johannes Murmellius aldaer lessen gaven.¹

Bij het aanvaarden van het rectoraat in 1514 kondigde Murmellius eene *Schoolorde* af, die insgelijks van den omvang en de beteekenis der alkmaarsche inrigting eene voorstelling doet bekomen. Het is geen programma van te behandelen auteurs of onderwerpen, maar een politie-reglement.² Wij zien er uit dat de alkmaarsche studenten voor het meerendeel aankomende jonge mannen geweest zijn; geen kinderen of knapen, zooals aan het gymnasium te Munster. Al liepen er vele vreemdelingen onder, de meesten waren denkelijk Nederlanders, uit verschillende steden en dorpen naar Alkmaar gekomen, en niet in een seminarie of in algemeene kosthuizen gevestigd, maar op kamers bij burgers der stad. Zonder eene universiteit te wezen, leefde het alkmaarsch gymnasium op den voet eener hoogeschool. De volle vrijheid der leerlingen werd alleen door zedelijke voorschriften getemperd.

De meeste zinsneden van het manifest spreken voor zichzelf; en men zou alleen wenschen, behalve den latijnschen tekst, ook eene oudnederlandsche vertaling te bezitten: 'De studenten zullen met de burgers bij wie zij inwonen, met hunne kameraden in hetzelfde vertrek, en in het algemeen met hunne medestudenten, wellevend en fatsoenlijk omgaan. - Zij zullen niemand

1 Bij Boomkamp, Alkmaar, bladz. 366.

2 Afgedrukt in eene latere uitgaaf (Deventer 1514) der voor het eerst in 1504 verschenen *Opuscula Duo*. De titel van het reglement luidt: 'Scolasticorum officia in literatorio ludo a Murmellio Alcmariae insigni Hollandiae oppido discipulis praescripta.'

beleedigen, en afblijven van hetgeen hun niet toekomt. - Zij mogen noch buiten'shuis slapen, noch 's nachts langs de straten zwieren. Zij mogen geen wijnhuizen bezoeken, niet in banketbakkerswinkels vertoeven, en nog veel minder met ligte vrouwen verkeerden. - Het is den studenten verboden, degens of dolken te dragen. - Zij behooren voegzaam gekleed te gaan, met kortgeknipte haren. - Op zon- en feestdagen moeten zij de heilige Mis en de predikatie bijwonen, door de week zich tijdig in het schoollokaal bevinden, met aandacht de voordragt des leeraars volgen, te huis repetitie houden van het gehoorde, en zich voorbereiden voor de lessen van den volgende dag. - Hunne leus moet zijn: wel te leven en latijn te spreken.'¹

XI [Het leven der filologen in de 16de eeuw]

Ofschoon Alkmaar op de titelbladen van Murmellius' geschriften na 1513 eene 'voornamen', 'beroemde' en 'aanvalligen' stad van Holland genoemd wordt,² en hij in 1516 de grafelijke inhuldiging van den nog niet zestienjarigen Karel V, als een goed onderdaan betaamde, met een bundeltje latijnsche *Karelszangen* erkentelijk begroette, had hij het er niet onvoorwaardelijk naar zijn zin. Met welke gevoelens de plundering van 1517 hem vervulde, kunnen wij begrijpen.

¹ Uittreksel bij Reichling, bladz. 96 vg.

² Gezigt op Alkmaar in de 18^{de} eeuw door Pronk, gravure van Punt, bij Boomkamp tegenover bladz. 1.

Onafhankelijk daarvan miste hij er zeer den omgang zijner geletterde oude vrienden te Munster, klaagde over een toezigt dat hem in de vrije keus zijner leermiddelen beperkte, en vond het een erg waterland.¹ Den geboren Gelderschman moet men dit laatste ten goede houden.

Er gaat een gerucht dat Murmellius, kort na zijne vlucht uit Alkmaar en zijn aanvaarden van het rectoraat te Deventer, door een afgunstig ambtgenoot vergiftigd, en die leelijke trek hem gespeeld is door Gerard Listrius, rector te Zwol. De litteratoren der 15^{de} en 16^{de} eeuw haatten en vervolgden elkander met niet minder felheid, dan in de 16^{de} en de 17^{de} eeuw de leden derzelfde kunstenaarsbent of de discipelen van voorname mededingende schilders deden, in Italie, Frankrijk, of Vlaanderen. Ook in de Fraterhuizen werd somtijds een enkele moord gepleegd.² Spreekt, wat Listrius en Murmellius betreft, de overlevering waarheid,³ dan moeten wij erkennen dat het de moeite niet

1 Alkmaarsche verzuchting, en heimwee naar Munster, in een gedicht aan de munstersche, vrienden:

Sic nec *barbaries* nec me *vis* terret *aquarum*
Sic procul ex animo *sollicitudo* fugit
Tutus in *hostili Musarum munere terra*
Versor, et in patria me reor esse mea.

2 Te Zwol, in 1459. Bij Delprat, Fraterhuizen, bladz. 90-93.

3 Erasmus (brieven aan Listrius bij Le Clerc, bladz. 1639, 1693, enz.) geloofde niet aan Listrius' schuld. Uit Leuven, 2 November 1517: 'Quis nescit tuum ingenium ab istiusmodi maleficiis alienissimum esse?' Er staat tegenover dat Erasmus zich van Murmellius, dien hij persoonlijk niet kende, eene valsche voorstelling vormde en hij met sommige duisterlingen ('scelerati isti bonorum studiorum hostes') hem verwarde.

loonde af te geven op de zeden in de kloosters of in naam van het humanisme de domheid der monniken te bestrijden, zoo *dit* de vruchten der geleerdheid waren. Welke driften in eene wereld die bij de dienst der Muzen zwoer! Doch het onderzoek naar deze aangelegenheid zij de bijzondere levensbeschrijvers overgelaten.¹

Wij zouden wenschen te weten op welke wijze de kosten van gymnasien als het deventersche of het alkmaarsche bestreden werden. Er bestaan echter daaromtrent geen stellige opgaven. De rector oefende eene betrekkelijke alleenheerschappij uit. Zijn gezag over de scholieren was te onbeprekter, daar ook de leeraren, zijne medehelpers, door hem aangesteld of ontslagen werden, en hij in alles de verantwoordelijke persoon was. Vermoedelijk ontving Murmellius te Alkmaar een vast traktement uit de gemeentekas, dan wel eene toelage als aanvulling van de schoolgelden, waaruit hij voor een gedeelte zichzelven en voor het overige zijne adjudanten salarieerde. Er waren inschrijvingsgelden, overschrijvingsgelden, en andere kleine emolumenten. Bovendien betaalde elk student drie schellingen kollegegeld in het half jaar - het vierdedeel van hetgeen per jaar eene ruime kamer kostte, groot genoeg voor twee jongelieden.

Men beweert dat die inkomsten, het verschil der geldswaarde in aanmerking genomen, niet buitensporig gering waren; vooral niet wanneer zooals te Deventer en te Alkmaar de studenten bij honderd- en honderd-

1 Bij Reichling, Murmellius, bladz. 122-127.

tallen mogten geteld worden. Het was een tijd dat men voor twee centen een pond vleesch, voor twee dubbeltjes een paar schoenen, voor tien stuivers een schepel rogge kocht, en, bij kleine burgers aan huis, tegen betaling van tien gulden, voor twaalf maanden zich van kost en inwoning verzekerde.¹

Doch zelfs in het goedkoope Alkmaar, en tijdens den volsten bloei der school, konden van die drie schellingen per student en per semester de rector en de praeceptoren zich onmogelijk in den overvloed baden. Is Murmellius er nogtans op getrouwd met een meisje zonder geld (na zijn dood bleef zij in de bitterste armoede achter, zoodat in het belang van haar en van haar kind een beroep op de goede vrienden gedaan moest worden), dan heeft hij minst genomen een sober bestaan geleid en moeten wij met den stand den man hoogachten, die te midden van zoo weinig comfort onverdroten zich wijdde aan eene schijnbaar roemlooze en dikwijls ondankbare taak. De meeste dagen der week werd door iederen leeraar zes uren daags les gegeven in vakken die wij thans naauwlijks weten te onderscheiden: filosofie, poëtica, rhetorica, dialectica, latijn.

Zoo goed als zeker doceerde Murmellius te Alkmaar ook eenig grieksch. De methode had hij zich eigen gemaakt te Munster toen in 1512 of 1513 een geleerde uit Keulen, die De Keyzer heette en zich Caesarius noemde, voor de leeraren van het munstersch gymnasium de geheimen van het vak op verzoek was gaan ontvouwen. Zoo komt thans een piano-vir-

1 Bij Reichling, Murmellius, bladz. 34 vgg.

tuos les geven op eene normaalschool, en in één cursus een geheel stel toekomstige konkurrenten vormen.

Bewaard gebleven brieven van Caesarius aan Murmellius staven dat niet alle munstersche docenten goede betalers waren; zelfs de rector niet. Caesarius was blijven zitten met driehonderd grieksche grammatica's, voor eigen rekening opzettelijk uit Parijs ontboden. Bij zijn vertrek uit Munster na afloop van den cursus, die een klein half jaar geduurd had, was hij, ten einde met zijn bediende op de terugreis naar Keulen geen gebrek te lijden, genoodzaakt geweest twee gulden te leenen van een bevriend munstersch medicus. Het speet hem, bij zijn afscheidsbezoek aan den deftigen domheer Rudolf von Langen, niet te hebben durven vragen om eene westfaalsche ham. Daarom droeg hij Murmellius op, hun gemeenschappelijken jongen vriend Johannes Hagemann bij gelegenheid te herinneren dat deze, uit erkentelijkheid voor bijzondere grieksche vingerwijzingen, hem *twee* westfaalsche hammen beloofd had.¹

Die munstersche voorbereidingsjaren zijn misschien de gelukkigste en stellig de onbezorgdste tijd van Murmellius' leven geweest; wanneer hij, in 1512 en reeds vroeger, als vrijgezel eene poos te Hamm ging doorbrengen en hij ten huize van zijn ouderen vriend Fabri (bekend gebleven als uitgever van Hegius' nagelaten werken, gelijk Listrius als aantekeningenschrijver bij Erasmus' *Lof der Dwaasheid*) een kring van geleerden aantrof, stoute humanisten niet alleen, maar

1 Bij Reichling, Murmellius, bladz. 79-82.

ook stoute drinkers.¹ Niet dat hij in staat was hun het hoofd te bieden, maar hunne vrolijkheid en de korte vakantie wekten zijne dichtluim op, en sommige zijner beste verzen dagteekenen uit dien tijd. Hij gedacht er uit een erkentelijk hart zijne geboortestad Roermond. Hij prees er in een onbewaakt oogenblik de dapperheid van zijn landsheer, hertog Karel van Gelder.²

Onder de oudere humanisten was het menigvuldig ligten van den beker geen ongewoon verschijnsel. De geniale Rudolf Agricola, uitnemend letterkundige, geboren musicus, redenaar van naam, beminlijk mensch, besproeide (onder vier oogen) zijne diepzinnigheden over de regtvaardiging door het geloof somtijds zoo overvloedig, en tot zoo laat in den avond, dat hij op zijne beenen niet staan kon, en de sobere Wessel Gansfoort hem met een lantaarn naar huis moest brengen.³ In Agricola was die onmatigheid te bevreemdender, omdat hij het leven overigens zeer ernstig opvatte en, toen hij in den bloei der jaren zijn einde voelde naderen, hij zich het gewaad van een franciskaner deed aantrekken, ten einde als monnik te sterven. Erasmus doelt op deze bijgeloovigheid in eene zijner *Zamenspraken*.⁴

1 'Inter optimos potores, quales Graeci archipotas vocant, istic quotidie versans', schrijft hij. Bij Reichling, bladz. 64.

2 De 9^{de} in het 4^{de} Boek der *Elegiarum Moraliu libri quatuor*. Keulen, 1508.

3 Bij Delprat, *Fraterhuizen*, bladz. 104.

4 *Exequiae Seraphicae*, 2^{de} deel der *Colloquia Familiaria*, bladz. 193 vgg. der Tauchnitz-uitgaaf. Bladz. 197 wordt Agricola uitdrukkelijk genoemd.

XII [Kritiek van Murmellius' werken]

De werken van Murmellius, in klein-kwarto gedrukt met de bekende gothische handschriftletter van noord-europesche getijboeken en bijbels der 15^{de} eeuw, vallen bij het eerste doorbladeren tegen.¹ Kan er een tijd geweest zijn dat een nederlandsch geleerde, door het uitgeven van zulke nietigheden, naam maakte? Een bloemlezingje van achtenveertig bladzijden uit de elegien van Tibullus, Propertius, en Ovidius? Een kommentaartje bij Cicero's *De Senectute*? Een ander bij Pulciano's *Rusticus*? Zooveel ciceroniaansche *Brieven* als tweeëndertig pagina's bevatten kunnen? Een verbeterde tekst van Boëtius' *De consolatione philosophiae*? Zes satiren van Persius? Drie van Juvenalis? Lesjes voor eerstbeginnenden, bij elkander gesteld onder den naam van *Pappa*? Een polemisch geschriftje, des auteurs zwanezang, dat den vreemden titel *Scoparius* draagt?²

Ik kan alleen nazeggen dat de onaanzienlijke *Pappa* in minder dan vijftig jaren tweeëndertig malen herdrukt is, telkens duizend exemplaren. De bloemlezing uit Tibullus enz. beleefde in 1789, meer dan derdehalve eeuw na des schrijvers overlijden, hare zevenenzeventigste uitgaaf. Dergelijke onsterfelijkheid verraadt een bui-

1 Volledige bibliografie bij Reichling, bladz. 131 vgg.

2 Van den Scoparius, van de Elegien van Tibullus enz., van de Pappa, van de Caroleia, van de Componendorum versuum rudimenta, van de bloemlezing uit Persius, van de Isagoge in Aristotelis decem praedicamenta, bevinden zich exemplaren in de verzameling wiegedrukken der Nationale Bibliotheek te Parijs. De overige ken ik alleen uit Reichling.

tengewoon talent van zamenstelling, en wijst op eene paedagogische roeping.

De oudste drukken van Murmellius zijn ook uit een technisch oogpunt belangrijk. De auteur is zich bewust geweest typografische eerstelingen te leveren, en heeft er dankbaar roem op gedragen een zoon van het groote duitsche vaderland te zijn welks schranderheid de drukkunst met beweegbare letters vond.¹ Bijna al de eerste of tweede uitgaven zijner werken zijn te Deventer verschenen; en de stukken wijzen uit dat opkomst en bloei der typografie in die stad, met het onderwijs van Hegius verband gehouden hebben. De deventersche Fraters, mannen van den ouden stempel, begrepen niet welke toekomst voor de nieuwe uitvinding weggelegd was. Aan zichzelf overgelaten, zouden zij met het kopiëren van handschriften voortgegaan zijn. Vóór Meester Sander bestond er te Deventer geen drukkerij; door zijn invloed verrezen er twee voor één, en Murmellius is ten einde toe, voor de verspreiding zijner geschriften, van zijne oude deventersche betrekkingen gebruik blijven maken.²

Met zijn *Scoparius* of *Baanveger* bedoelde hij het aanbevelen eener opruiming van verouderde leerboeken; en ongetwijfeld had de mode der italiaansche navol-

1 Versregels ter eere der boekdrukkunst in de Elegien van 1508:

Inclyta laudetur merito Germania...
Non tam Mavorti quod gentes educet aptas,
Quam quod chalcotypam solers invenerit artem,
Qua recipit cultos mens studiosa libros.

2 Holtrop, Monumens Typographiques des Pays-Bas, 1857-1865. - Delprat, Fraterhuizen, bladz. 79. - Campbell, Annales de la typographie néerlandaise au 15^e siècle, 1874.

ging een aandeel in dien ijver.¹ De knapste mannen van het tijdvak-zelf waren ondanks de gebrekkige hulpmiddelen knap geworden. Het zou de tanden der zoonen niet reddeloos verstompt hebben, nog eene poos de zure druiven der vaderen te blijven eten. Evenwel, hetgeen wij van de middeleeuwsche schoolboeken weten doet ons begrijpen dat hervorming wenschelijk was, en geeft ons meteen den sleutel tot het schijnbaar onnoozele en kinderachtige van Murmellius' surrogaten.

In een tijd toen er op de latijnsche scholen nog bijna geen grieksch onderwezen werd was het verstandig, het *aanschaffen van een goed grieksch woordenboek* den docenten in de eerste plaats tot pligt te stellen; en alleen wijzelven hebben schuld indien het ons vreemd toeschijnt dat de paedagoog, die zulke makke aanbevelingen voordraagt, zichzelf bij een revolutionairen bezem vergelijkt.²

Niet anders wat die kleine latijnsche tekst-uitgaven betreft. Het onderwijs in de spraakleer had sedert driehonderd jaren nagenoeg geen vorderingen gemaakt. De aangehaalde voorbeelden waren aan kerkvaders of aan middeleeuwsche auteurs ontleend. De latijnsche taalregels vormden afgetrokken bepalingen, vervat in duistere latijnsche bastaardverzen van middeleeuwsch

1 Een motto uit Plautus (Dinacius in *Sticho* plautina) verklaart den titel: 'Mundicias volo fieri hic; ferte scopas simulque arundinem cet.'

2 Over de geringe kennis van het grieksch in West-Europa vóór den renaissancetijd, bij Egger, *Hellénisme en France*, 2^{de}, 3^{de} en 4^{de} les, I 21 vgg.

fabrikaat. Murmellius wist wat hij deed toen hij in plaats daarvan de leerlingen onaanzienlijke proeven van zuiver latijn in handen gaf, proza en poëzie, nu uit een beroemd auteur der italiaansche renaissance getrokken, dan uit een romeinsch schrijver van den natijd, meestal uit romeinsche dichters en redenaars van den eersten rang. Alleen langzaam, door het toedienen van geringe hoeveelheden tegengif tegelijk, kon hij hopen zijn doel te zullen bereiken. Toen het ei eenmaal door hem overeind gezet was, werden de tijdgenooten door het voortreffelijke der methode om strijd getroffen. Het succès van Murmellius' onderwijs te Alkmaar, de toeloop zijner negenhonderd studenten, behoeven geen andere verklaring.

Van het nederig peil waartoe hij zich getroostte af te dalen, kan best van al zijne *Pappa* ons een denkbeeld geven. Had men vóór hem de knapen latijn geleerd uit latijnsche boeken, *hij* nam de moedertaal te baat en herleidde, al moest zijne wetenschappelijke bevoegdheid daardoor in verdenking komen, de spraakleer tot hare eenvoudigste uitdrukking. Gesprekjes in het nederlandsch, van knapen met knapen, - elke kleine volzin met de latijnsche vertaling er onder of er boven, - deze was de vorm, een regte melkspijsvorm, waarin hij zijne taalregels de jeugd als met den paplepel ingaf.¹

1 Joannis Murmellii Ruremundensis cui titulus Pappa, Keulen 1513, Deventer 1514, Lubeck 1515, enz. enz. Met de voorafsprak:

Huc adeo, ingenui dulcis tyruncule ludi,
 Nos tibi nunc Pappam lactea dona damus,
 Ut iam paulatim factus robustior altum
 Scandere Parnassum non sine laude queas.

Nederlandsch noem ik de moederspraak dier dialogen. Werkelijk kan men er uit zien hoe in die dagen, evenals driehonderd jaren te voren tijdens de kruisvaartprediking van Meester Olivier in 1214, te Munster en te Keulen, te Deventer en te Alkmaar, overal in Nederland en in West-Duitschland waar het schoolboek van Murmellius bij het elementair klassiek onderwijs in gebruik was, één idioom volstond. Het is ongeveer de taal welke Erasmus in zijne kinderjaren sprak en hoorde spreken, en van welke hij op later leeftijd ten onregte meende (moeten wij gelooven) dat zij voor het fijner uitdrukken van zamengestelder begrippen ongeschikt was, laat staan voor de vlugt van dichtkunst of welsprekendheid.

‘Miin broer und ick hebben voor eyn half iaer ein luchtige kamer om twelf schilling gehuert. - Paulus, geaccusiert der uytblivinghe, heft twe placken van den meister ontfanghen. - Ick heb Antonium notiirt dat die heft duyts gesproken. - Ic heb Peter notiirt der irreverencien: want hi voer einen pryester sinen hoet nicht afgenomen en heft. - Ik brenge dy ein potken half. - Ic can die gien gelic doen. - Het en sii saeck dat du mi gelic sals doen, ic sal dit cruisken dich vor den cop werpen. - Onse hertoch sal morgen heerschowinch doen. - Pawelis suster is so ser suverlic dat dair nicht boven en sy’.¹

Uit het verband blijkt dat onder de jongelieden die zoo spreken (en waarvan de eenen reeds naar de mooie zusters hunner kameraden kijken, de anderen

1 De onregelmatigheden van spelling enz. zijn gevolgd naar den druk van 1514.

aan de parade van het garnizoen de voorkeur geven; dezen getuchtigd worden door den rector of conrector, genen elkander den bierkroes naar het hoofd werpen) zich knapen van niet ouder dan tien jaren bevinden. De zeden, die het leerboek schildert, zijn naief; somtijds ruw. Johannes beklagt zich dat Peter op zijn broek gespuwd, Paulus op of in zijne schoenen gewaterd, de onmatige Anton 's nachts het bed verontreinigd heeft. Er volgen echter vele voorschriften die op het aanleeren van goede manieren betrekking hebben: 'Du en salst nicht in die schottel steken broot dattu mit dynen tanden beroert hebbes. - Du salst gaen an die luchter syde des ghenen die werdiger is dan du'. Er wordt aan het hart gedacht: 'Du salst gedechtig syn der vrunde die van dy syn, ghelick als diin tegenwordige vrunden'. Er komen wijze spreekwoorden: '*Homo bulla*, ein mensche is gelick als een brulken opgelopen in den water'.

Zoo dit alles meer geldersch dan hollandsch klinkt, het werd voor het minst ten westen der Zuiderzee even goed verstaan als ten oosten.¹

¹ Nederlandsche teksten uit de tweede helft der 15^{de} eeuw bij Wolfsgruber, Vander navolginge Cristi ses boeke. Weenen 1879.
Zinsnede uit de oude hollandsche vertaling (1524) eener latijnsche voorrede van Erasmus bij zijn eigen Nieuw Testament: 'Daer hebben wi inne die fonteyn ons Salichmakers, waer wt wi anders niet en scheppen noch en vinden dan onse salicheyt; hier sullen wi seer overuloedelic wt scheppen ende af drinken'. Bij Buddingh, Opvoeding en Onderwijs, I 63.
Aanhef van Hendrik van Bommel's Summa der Godliker Schrifturen, verboden in 1523: 'Prologhe. Anghesien dat alle menschen alle boecken niet lesen oft verstaen en konnen, op dat alle menschen mogen weten wat dat fundament van alle schrifturen is, ende wat si ons leeren, so hebbe ick in dit boeck cortelick begrepen, enz.' Bij J.J. van Toorenenbergen. Oeconomica Christiana, 1882, bladz. 115. Vraagteeken bij J.I. Doedes, Gids van Mei 1882, bladz. 338 vg.
De Summa werd nog in 1557 te Keulen in het nederlandsch herdrukt. Van Toorenenbergen, Inleiding, bladz. XL en LX.

XIII [Erasmus en het hooger onderwijs. Erasmus' jeugd. Zijn geschrift over 'Het vlieden der wereld']

Mijne lezers mogen niet klagen over dit langdurig vertoeven in de kraamkamer van ons hooger onderwijs. Maar de opmerking staat hun vrij dat het eerste beginselen zonder wiekslag geweest zijn. Goede wil, toewijding, zelfopoffering, niets ontbrak, behalve Erasmus en het genie.

De rotterdamsche Heilige, als Vondel hem noemen zou, wekt onze belangstelling inzonderheid als landgenoot en omdat hij, in onderscheiding der vermaarde oorlogslieden welke na hem de Republiek der Vereenigde-Provinciën zou voortbrengen, op zoo eervolle wijze den nederlandschen volksaard in vreedstijd vertegenwoordigd heeft: anderen met het penseel in de hand, hij met de pen. Alleen de omstandigheden zijn oorzaak geweest dat niet reeds door Erasmus eene zichtbare noordnederlandsche akademie is kunnen gesticht worden, gelijk van hem en zijne geschriften de eerste onzichtbare dagteekent.

Wel is waar zag na zijn vijfentwintigste of dertigste jaar zijn geboortegrond hem nauwelijks terug, en is hij daarna meer voor Europa dan voor Nederland

gaan leven. Maar, geen Franschman geworden, geen Engelschman, geen Spanjaard of Italiaan, geen Zwitser zelfs, - ofschoon hij te Bazel zich meer op zijn gemak gevoelde dan overal elders, - de sporen zijner afkomst en zijner opvoeding zijn nooit verdwenen. Welke vlugt daarna zijne studien mogen genomen hebben, zoodat hij in het wetenschappelijke den gezigteinder zijner meeste land- en tijdgenooten ontvoer, het eerste derde deel zijns levens is op zijne verdere vorming, door de kracht der aantrekking niet minder dan der afstooting, van beslissenden invloed geweest. Nederland openbaarde hem aan zichzelf, en zulke indrukken zijn onuitwisschbaar.

Litterarische en theologische vijanden hebben, de eenen bij zijn leven, de anderen kort na zijn dood, door uit te brengen dat hij de zoon was van een zuidhollandsch dorpspastoor, in strijd met kerkgeloften bij eene noordbrabantsche dienstbode of huishoudster gewonnen, een smet op zijne geboorte meenen te werpen.¹ Uit een maatschappelijk oogpunt teregt, uit een algemeener en edelmoediger ten onregte. Het strekt den nederlandschen dienstbodestand en den lageren nederlandschen klerus der 15^{de} eeuw tot eer, zulk een buitengewoon kind het aanzijn gegeven te hebben. Noem het eene speling der natuur; noem het eene waarschuwing der Voorzienigheid aan den onwetenden oudnederlandschen adel; eene les aan den etenden

1 Plaatsen betreffende Erasmus' geboorte, in het woordenboek van Bayle. - Nieuwe berigten bij Wilhelm Vischer, *Erasmiana*, Bazel 1876, en bij R. Fruin in *Nijhoff's Bijdragen*, N.R., 1878, X 85 vgg.; D.R., 1881, I 55 vg.

en drinkenden oudnederlandschen burgerstand; niemand zal beweren dat er termen waren aan de wetenschappelijke toekomst van een volk te twijfelen, uit welks onderste lagen, in de ongunstigste omstandigheden, Erasmus kon voortkomen.

Het verwekken van dit kind was niet de eerste dergelijke fout des vaders. Dezelfde huishoudster had hem reeds vroeger een zoontje geschonken; en naar het schijnt legde de kerkelijke overheid, tot straf van den recidivist, hem eene bedevaart naar Rome op. Zoo verdween hij voor eene poos uit de omstreken van Gouda, en de huishoudster ging bij zijne rotterdamsche bloedverwanten hare bevalling verbeiden.¹

Van Erasmus Senior weet men weinig méér dan dat hij, al spoedig in Nederland en op zijne standplaats teruggekomen, er overleden is toen zijn jongste zoon twaalf of dertien jaren telde. De moeder stierf een weinig vroeger, te Deventer, waar zij met den genialen knaap zich heenbegeven had om voor zijne gezondheid te waken, terwijl hij er de lessen van den aantrekkelijken en onvermijdelijken Hegius volgde. Zij schijnt eene zorgvuldige verpleegster geweest te zijn. Welligt paarde zij, dochter van een chirurg uit Zevenbergen, aan haar liefhebbend moederlijk instinkt sommige technische bekwaamheden. Eene boosaardige deventersche epidemie nam haar in den bloei des levens weg.²

1 Duifhuis (1531-1581), de voortreffelijke rotterdamsch-utrechtsche pastoor, had van zijne huishoudster Krijntje Pieters drie kinderen die in hetzelfde geval als vóór hen Erasmus en zijn broeder verkeerden. Wiarda, Huibert Duifhuis, 1858, bladz. 8 vgg.

2 Leven van Erasmus door Beatus van Rheinau, en leven van Erasmus door hemzelf, vóór de uitgaaf van Le Clerc.

De nederlandsche dorpspastoors der 15^{de} eeuw waren geen suikerlords; en toen vader en moeder het tijdelijke gezegend hadden, vonden de jonge Erasmus en zijn broeder eene sobere nalatenschap te deelen. De zevenbergsche heelmeeester, grootvader van moederszijde, ongetwijfeld tevens baardscheerder van beroep, kan evenmin een man van vermogen geweest zijn. De rotterdamsche familie van vaderskant, ouders van tien kinderen, deden om het openhouden van al die monden (vóór de kleine woning bevond zich eene loofhut) niet onmogelijk een bier- of wijnhuis.¹ Een voogd, te Gouda, was schoolmeester, was plakmajoor, en wist de twee jonge weezen, nadat te vergeefs beproefd was den jongste smaak te doen vinden in een Fraterhuis te 's Hertogenbosch, geen beteren raad te geven dan in een eigenlijk gezegd klooster den kost voor het eten te gaan zoeken.

Gewone geesten zwichten voor zulke omstandigheden, en onderwerpen zich. Buitengewone, maar van den tweeden rang, gaan de voorregten van rijkdom en geboorte benijden, en beschouwen carrière-maken weldra als het hoogste. Het bewonderenswaardige in Erasmus is dat, toen in vervolg van tijd zijn bestaan eenmaal verzekerd was, de aanbiedingen van koningen, keizers, en pausen, stelselmatig door hem afgeslagen zijn. Door de ondervinding geleerd haatte hij eene armoede die tot bedelen doemt, eene afkomst welke aan het platburgerlijke vermaagschapt. Maar zijn edel

1 Getuigenis van Calvete de Estrella bij R. Fruin, *Erasmiana* 1878, bladz. 99. - Geboortehuis van Erasmus naar eene teekening van Kortebrant, 18^{de} eeuw, in *Oude Tijd* 1869, bladz. 9.

hart en zijn groot verstand behoedden hem voor de dwaling, in de eene of de andere rigting aan het uitwendige meer te hechten dan het waard is. Zij heeft hem diensten bewezen, de nederlandsche schooijerswereld uit welke hij voortkwam. Het gemeene klooster-zelf is hem eene weldadige leerschool geweest.

Te Gouda letterwijs gemaakt, is het kind naar Utrecht gezonden om het kerkgezag te leeren, en te zien of hij als koorknaap zijn brood verdienen kon. Mogelijk oefende hij reeds toen zich in het teekenen of schilderen; wat hij, evenals de muziek, naderhand voor goed liet varen.¹ De letteren, niet de kunsten, waren zijne sterkste natuurlijke neiging; lezen zijn hartstogt.

Eene midden-nederlandsche litteratuur bestond er voor hem niet, evenmin als eene middeleeuwsch-europesche in verschillende landstalen. Er zijn geen blijken dat hij Villehardouin, Joinville, Dante, gekend of bemind heeft. Naar vaderlandsche auteurs der oudheid, Maerlant, Stoke (*litterae inamoenae*), zag hij niet om, maar kende op zijn twaalfde jaar den geheelen Horatius en den geheelen Terentius van buiten.

Van zijne vorderingen te Deventer, naderhand in Den Bosch, weten wij alleen dat hijzelf op later leeftijd er een geringen dunk van koesterde. Ondanks merkbare teekenen van beterschap waren de onder-

1 Als schilder wordt hij in Houbraken's Grooten Schouwburg vermeld, I 17 met portret. - De anekdote omtrent de *Kruisiging* door Erasmus, die Kornelis Musius te Delft zal toebehoord hebben, ook bij Weyerman, Levensbeschrijvingen, 1729-1769, I 197. - Alles ontleend aan Van Bleyswijck, Beschrijving van Delft, 1667, bladz. 321, 360.

wijs-methoden in Nederland toen nog niet veel zaaks, vond hij.¹ Het is waar dat eerst zijne eigen vermaardheid als man, en de zucht der nederlandsche filologen hem opzijde te streven, eene betere toekomst heeft doen aanbreken.

Zijn eerste wezenlijk merkwaardige arbeid in latijnsch proza, te zamen met vrij wat latijnsche verzen (ook de poëzie werd in vervolg van tijd door hem losgelaten), dagteekent van zijn achttiende jaar of daaromtrent: zijn proeftijd als augustijner-monnik in het klooster Emmaüs, te Stein bij Gouda.² In tien of elf korte hoofdstukken, vele jaren daarna vermeerderd met een korrigerend en herroepend twaalfde, is het een pleidooi ten gunste van het monachale leven, en handelt *Over het vlieden der wereld*.³

De stijl van dit werkje verschilt zeer van dien der *Imitatio Christi*. In plaats van uit de hoogte, in naam der nietigheid van het ondermaansche, een heilig leven te gebieden, zooals Thomas a Kempis doet, betoogt de jonge Erasmus met tal van redeneringen (de vorm is die van een brief, door een denkbeeldig oom aan een denkbeeldigen neef gerigt) dat de belangen van een goed geweten, een onbesproken wandel, een vredig uiteinde, de belangen ook der vrije, ongestoorde, veelzijdige studie, het kloosterleven krachtig aanbevelen. Het is reeds eene geheel andere soort van latijn dan zestig of zeventig jaren te voren Thomas plag te

1 Hij spreekt ergens over de 'barbaarsche' van Hegius, dien hij overigens dankbaar herdenkt. Reichling, Murmellius, bladz. 7.

2 Over Emmaüs bij Römer, Kloosters en Abdijen, I 384 vgg.

3 De contentu mundi, bij Le Clerc, V 1239-1262.

schrijven en tot het laatst aanhield; meer het klassieke naderend; beschikkend over een veel grooter aantal woorden en zegswijzen; getuigend van een veel gemeenzamer omgang met de schriften der oudheid. Aanhalingen uit den bijbel worden niet gemist, doch zijn betrekkelijk zeldzaam, en vormen in geen geval den hoofdinhoud, gelijk bij Thomas het geval is.

Nogtans wortelt ook Erasmus' geschrift regstreeks in de mystiek van den tijd en van het land; en de eene augustijner-monnik geeft, waar het op verheerlijken der kloostergeloften aankomt, den ander niets toe. Een geheel hoofdstuk bij Erasmus, langer dan één der vorige, is gewijd aan het schilderen der godsdienstige geestdrift van een vriendinnetje zijner kinderjaren, toen een volwassen meisje, dat ondanks de gebeden van vader en moeder, ondanks de tranen en omhelzingen van broeder en zuster, in het aannemen van den sluijer volhardde. Hij spreekt over deze Margareta als over eene voorbeeldige geloofsheldin, en wijst er met bewondering op dat in den kring der schreijende ouders, bloedverwanten, en huisvrienden (hijzelf was bij het tooneel tegenwoordig en noemt het hartverscheurend), zij de eenige was om wier lippen een rustige glimlach speelde.¹

Zelfzuchtiger, zoo men wil, doch niet minder warm of welgemeend, is zijne hulde aan de kloostercel als studeerkamer, waar slechts boeken en nogmaals boeken gevonden worden ja, maar die onder het lezen den jongen wijze in een paradijs verkeert, een hof

1 'Una hilari Margareta'. De contemtu mundi, c. 11.

van Eden. Anderen mogen aan de herberg, anderen aan de danszaal de voorkeur geven, *hij* houdt het met dit park der letterwereld; met die stroomen, bosschen, weiden, waar, tusschen het gras, de rozen en de lelien bloeijen of de violen zich verschuilen. Verlangt de ziel naar goddelijk onderrigt uit de eerste hand, de jonge kloosterling grijpt naar het Oude of het Nieuwe Testament. Wenscht hij een kerkvader of een godgeleerde te raadplegen, hij haalt het boek voor den dag en slaat op zijne knieën het open. Heeft hij uit de wereld eene oude liefde voor de ongewijde Muze medegebragt, hij mag in zijne vrije uren, mits het eene platonische genegenheid blijve, ook aan déze neiging toegeven. Wie gevormd werd in de school van profeten, apostelen, kommentatoren, en theologen, weet bij de heidensche wijsgeeren en dichters de medicinale van de giftplanten te onderscheiden. In zijn litterarischen bloemtuin is hij koningen te rijk, en trotseert Sardanapalussen.¹

Een ander klein prozawerk van Erasmus uit deze periode is zijne lijkrede op eene goudsche weduwe, moeder van drie huwbare dochters en in de kracht harer jaren gestorven. Haar echtgenoot of haar vader, schijnt het, had haar een aanzienlijk vermogen nagelaten, en zij maakte daarvan een edelmoedig gebruik, zoodat zij als eene weldoenster bekend stond. Daarbij was zij buitengemeen vroom en eene gulle gastvrouw, die de kloosterbroeders van Emmaüs geregeld ten eten vroeg. Erasmus, wien zij meer dan

1 De contemtu mundi, c. 11. - Bij R. Fruin, Erasmiana 1878, bladz. 105 vgg.

één der andere jongelieden genegen was, bewondert hare onbegrensde godsdienstigheid, en brengt daarvan voorbeelden bij. Niet alleen wijdde zij onafgebroken hare zorgen aan een groot hospitaal te Gouda; maar ieder jaar, op Goeden Vrijdag, noodigde zij te harent dertien armen, wien zij vóór het aan tafel gaan zelve de voeten waschte. Eene harer dochters, pas zes weken gehuwd, werd door eene noodlottige ziekte aangetast. De moeder deed Erasmus hiervan kennis geven; en in de meening haar doodelijk bedroefd te zullen vinden, snelde hij naar hare woning. Doch Bertha van Heyen, zoo heette de matrone, zeide tot hem toen hare dochter den adem had uitgeblazen: 'Gij komt mij troosten, als ware ik gekrenkt in mijne regten of moedwillig geplaagd; maar is niet hij, die mijne dochter mij ontnemt, dezelfde die haar mij gegeven heeft? Ben ik tot weeklagen bevoegd? Zij is heengegaan tot straf voor mijne ongeregtigheden'.¹

XIV [Lijkrede van den jongen Erasmus op Bertha van Heyen. Zijn verlangen naar Italie. Erasmus en Froissart]

Het verdient opmerking dat Erasmus, die later de monniken zoo ijverig nagezeten, zoo geestig en openhartig de jonge meisjes van de wereld vermaand heeft geen nonnen te worden,² met zooveel ingenomenheid

1 Oratio in funere Bertae de Heyen Goudanae, bij Le Clerc, VIII 551. - Inleiding van Ch. Ruelens tot het foto-lithografisch facsimilé der Silva Carminum van 1513, Brussel 1864, bladz. xxxiv vgg.

2 Virgo Misogamos, Virgo Poenitens, 1^{ste} Deel der Colloquia Familiaria, bladz. 158 vgg. en 167 vgg. der Tauchnitz-uitgaaf.

over het offer der Margareta zijner jonge jaren spreekt en over het 'hokje' van Thomas a Kempis. Maar het is óók merkwaardig dat reeds in de hulde aan Bertha van Heyen uitdrukkingen voorkomen die op een begin van ontgoocheling wijzen.

Schier onmiddellijk heeft Erasmus gevoeld dat de meeste hollandsche monniken zijner dagen onopgevoede lieden waren, en zij in het gezelschap eener beschaafde vrouw zich niet wisten te gedragen. 'Wanneer wij bij Bertha aan tafel zaten', herinnert hij, 'en een onzer zich van uitdrukkingen bediende die den goeden naam van den medemenschen benadeelen konden, dan maakte zij aan het verderfelijk gepraat terstond een einde, zeggende: Ik bid u, broeders, laat mij aan mijn disch geen woorden uit uw mond vernemen waardoor een afwezige beleedigd wordt! Spaart mij ook het overbrengen van zaken die derden niet tot eer strekken: dit vleit mijne ooren niet.'¹

Zulk eene vrouw, gevoelde hij, behoefde den sluijer niet aan te nemen om eene voortreffelijke christin te mogen heeten. Sprekend van hare jeugd: 'Zij was schoon', zegt hij, 'zij was rijk, zij was een toonbeeld van deugd en godsvrucht; waarom trok zij zich niet uit de wereld terug, en ging zij niet in een klooster? zult gij vragen. Zeker, dit ware voorzigtiger geweest. Maar volgens mij is het een verweg schooner eeretitel, te midden van de verleidingen der ondeugd een rein en onschuldig leven te leiden, en met zelfbewustheid zijn eigen weg te gaan, terwijl de wereld om ons

1 Ch. Ruelens, *Silva Carminum*, Inleiding bladz. xxxvii.

heen jaagt en drijft. Alleen de deugd stelt daartoe in staat'.¹

Vroegtijdig heeft Erasmus het klooster bemind; met welgevallen de tonsuur aanvaard, en door den bisschop van Utrecht zich tot priester laten wijden. De drang van buiten, welke daarbij gebezigd mag zijn, heeft minstens voor de helft uit overreding bestaan. Voor méér dan de helft was het toetreden vrijwillig.²

Doch even vroegtijdig heeft hij gevoeld dat voor het verwezenlijken van een ideaal als het zijne, - een leven voor de studie, van de studie, om de studie, - het klooster gemist kon worden, en veeleer den naam van struikelblok of ergernis dan van hulpmiddel verdiende. Niemand had hem 'in de kap gestoken', gelijk naderhand de minachtende zegswijs luidde. Uit eigen overtuiging, zoo niet uit eigen beweging, had hij zich den strop om den hals gehaald. Maar pas was het koord bevestigd of hij gevoelde dat het een koord was, en zijn bestaan dat van een vogel op een kruk geleek.

In die stemming schreef hij te zelfder tijd de *Ode aan een vriend*, welke zulk eene diepe neerslagtigheid ademt, en die bewijst dat het hem gemakkelijker viel anderen met woorden de kloosterkevie smakelijk te maken, dan voor de vleugelen van zijn eigen geest zich met zoo weinig ruimte te vergenoegen: 'Wee mij! Door droefheid, wanhoop, en arbeid, word ik verteerd. Een wreed lot gunt mij geen oogenblik verademing, brengt niet de geringste verzachting voor

1 Ch. Ruelens, *Silva Carminum*, Inleiding bladz. xxxvi.

2 R. Fruin, *Erasmiana* 1878, bladz. 107 vgg.

mijn leed. Treurige dagen voor, treurige na! Door welke misdaad heb ik den Hemel beleedigd, dat ik eene straf moet lijden de martelingen waardig van den Styx? De aarde ten minste wordt na de zomerhitte door lange dagen vol schaduw en nevelen verkwikt; de sneeuw komt en verdwijnt, naarmate de velden haar behoeven of kunnen ontberen. Mij brengen de seizoenen geen stilling van pijn; onafgebroken vervullen de droefgeestige zorgen mijne ziel; tranen doen gedurig mijne oogleden zwellen.¹

Is het mogelijk een glimlach te onderdrukken wanneer men bedenkt hoe weinig de jonge man, die onder zijn leed zoo diep gebukt ging, noodig had om gelukkig te zijn? Welk gering verschil, voor het uitwendige, er bestond tusschen de kloostercel zijner jeugd, die hij verwenschte, en de studeercel van zijn manlijken leeftijd, naderhand zijn hemel op aarde?

Nooit heeft Erasmus naar een huwelijk getaald; nooit het als zijne roeping beschouwd huisvader te worden; nooit eene openbare betrekking willen vervullen. Wanneer hij in den vollen bloei der jaren de zamenspraak van *den Officier en den Karthuizer* schrijft, dan ontwerpt hij van den laatste een zoo innemend beeld, dat hijzelf er jaloersch van schijnt.² Maar die geïdealiseerde karthuizer is een monnik op het geduldig papier; en zoo Erasmus te Stein en in het klooster Emmaüs gebleven was, dan ware voor het leven zijn lot dat van een monnik der werkelijkheid geweest.

1 Ch. Ruelens, *Silva Carminum*, Inleiding bladz. XLI.

2 *Militis et Carthusiani*, in de *Colloquia Familiaria*, I 184 vgg. der Tauchnitz-uitgaaf.

Niet om nieuwe banden of om bandeloosheid was het hem te doen, maar om vrijheid. Zijn land, gevoelde hij, was grooter dan zijn klooster, de wereld grooter dan zijn land, en er viel daar buiten eene even nuttige als roemrijke levenstaak te vervullen. In zijne cel zelve had de beweging der eeuw hem aangegrepen; uit zijne boeken was de tegenstelling eener barbaarsche omgeving en van een hooger standaard van beschaving hem openbaar geworden; naar *die* lucht en *dat* licht strekte zijn verlangen zich uit. Zóó ten minste verklaren wij ons zijn ongeduldig bijten in de staven van zijn tralievenster, tien jaren lang.

Er is in Erasmus' leven, nadat als geleide van een jongen schotschen koningszoon gunstiger omstandigheden hem eindelijk naar Rome gevoerd hadden, en hij in de drukkerij van Aldo Manuzio de proefbladen zijner herziene *Spreekwoorden* had mogen corrigeren; er is een tijd gekomen dat één ding bij hem nog boven Italie ging: Bazel en de vrijheid. Met de jaren is het hem duidelijk geworden dat eene werkzaamheid als die zijner droomen, niet gebonden was aan het land of de stad waar het toeval de beschaving der oudheid, uit het Oosten verdreven, eene vlugthaven had doen vinden. Onverschillig dat de Italianen hem niet noodig hadden; zij voor het openbaar onderwijs hem niet gebruiken konden; zijn nederlandsch accent, bij het latijnspreken, een hinderpaal was.¹ Niet in het spreken lag zijne grootste kracht, maar in het schrijven. Hij was in de wieg gelegd voor leermeester van Noord-Europa met de pen.

1 Melanchthon, Leven van Rudolf Agricola.

Maar in zijne jeugd hunkerde hij slechts naar Italie; en voor de tweede maal is hij de wanhoop ten prooi wanneer, na een snel vervlogen uitzigt op welstand en onafhankelijkheid, de vloek der armoede hem op nieuw aan de plaats bindt.

Het heeft niet gebaat dat een bisschop van Kamerijk, verlegen om een bekwaam jong sekretaris, daarover naar Utrecht schreef en op aanbeveling van den prior van Emmaüs onzen veelbelovenden augustijner in dienst nam. Het doel waarvoor die prelaat hem wilde gebruiken werd gemist, en het eenige wat de ex-sekretaris bij zijn wisselen van loopbaan gewonnen had was, dat hij zich naar Parijs had kunnen verplaatsen.

Zijne studien kon hij daar voortzetten ja, en door het geven van privaattlessen aan een rijken engelschen knaap of jongeling, lord Mountjoy, er in zijn onderhoud voorzien. Verdiende hij eene kleinigheid extra, door voor boekverkoopers te werken, dan kon hij zich een uitstapje naar Zeeland, naar Engeland veroorloven, en oude kennismakingen gaan vernieuwen of nieuwe aanknoopen. Doch wat gaf dit voor de bevordering der groote zaak, wanneer hij naging dat hij de volle dertig reeds achter den rug had, en hij van den eenen dag op den anderen nog altijd voor zijn brood moest vechten?

Bovendien was Parijs het einddoel zijner wenschen niet. Parijs had opgehouden het brandpunt der beschaving van den dag te zijn. Het vrijzinnig Collège de France bestond nog niet. Officieel had aan de Sorbonne de middeleeuwsche scolastiek nog het hoogste

woord. Parijs werd tijdelijk overschaduwd door Rome. Wie op dat oogenblik naar kennis uit de eerste hand haakte, had zich naar Italië te begeven. Alleen een in Italië gehaalde doktrale hoed stempelde toen den man van studie tot iets meer dan de meesten.

Wij raken hier aan een maatschappelijken misstand der 16^{de} eeuw, welke eerst driehonderd jaren later, in sommige groote landen of groote steden van Europa, weggenomen is. Walter Scott kon, ofschoon hij aanvankelijk slechts door Engelschen gelezen werd, een fortuin bijeenverzamelen. Erasmus heeft, in weerwil dat zijn latijn hem den toegang tot de beschaafde en welvarende kringen van een geheel werelddeel ontsloot, het nooit verder kunnen brengen dan het vinden van een uitgever.

Het eenige wat wij zeggen kunnen is dat het in de 15^{de} eeuw nog erger was. De voortreffelijke Froissart, die als dolend ridder van de pen eenigzins als een voorlooper van Erasmus beschouwd kan worden; Froissart, óók van afkomst een burgerjongen, óók opgeleid voor priester, óók als partikulier sekretaris zijne loopbaan aangevangen, heeft geen andere keus gehad dan óf zijn talent te begraven, óf een tafelschuimer te worden.¹ Er was voor zulke geboren auteurs, in onmin met de kloostercel, niet geschikt voor de routine van het openbaar onderwijs, in de middeleeuwsche zamenleving geen plaats. Al de dichters van dien tijd, wanneer zij alleen dichters zijn, zijn schooijers. Al de prozaschrijvers, wier eenig kapitaal in portefeuille hun proza is, lijden gebrek.

1 Kervyn de Lettenhove, Étude sur les Chroniques de Froissart, 1856.

Door het vinden der boekdrukkunst is die wanverhouding allengs uitgesleten. Doch Erasmus was jong in een tijdperk van overgang, toen er reeds zeer vele boeken gedrukt werden, maar nog in lang niet genoeg om, behalve het dekken van de kosten der uitgaaf, ook in het levensonderhoud van den schrijver te voorzien. Onbemiddelde auteurs verbonden zich als korrektoren aan de drukkerijen en ontvingen daggelden. Van honorarium voor werken van eigen geest was geen spraak. Het gold zelfs niet voor eervol, geld aan te nemen van een uitgever.¹ De onbemiddelde zocht het vermogend patronaat van een man of eene vrouw van de wereld.

Froissart, die niet studeerde; die met geen ander doel dan het verzamelen van historische anekdoten uit den mond van tijdgenooten nu het eene dan het andere land bezocht; die met voorbeeldige vlijt er zich toe bepaalde zijne reeds voltooide verhalen om- en nogmaals om te werken, - had genoeg, heden aan de gunst eener henegouwsche prinses, koningin van Engeland geworden, morgen aan de edelmoedigheid van een half henegouwschen graaf van Blois. Hij kon zijn werk verrigten zoo maar zijn bed en zijn disch gespreid waren, en de beschermers niet onbescheiden veel offers van zijne vrijheid vergden.

Erasmus in geenen deele. Deze had voor zijne studien onophoudelijk nieuwe hulpmiddelen noodig; moest

1 I.C. Scaliger verweet Erasmus, korrektor geweest te zijn bij Aldo Manuzio te Venetie. Erasmus verweet Ulrich von Hutten, zich door een boekverkooper te hebben laten honoreren voor een pamflet. - Plaatsen bij Bayle, op 'Érasme', en bij Drummond, II 130 vgg.

op verschillende plaatsen bibliotheken gaan raadplegen, of gaan spreken met geleerde mannen; kon er niet komen zonder het minimum eener eigen boekerij of het diminutief eener eigen studeerkamer.

Niet dat hij van het leven of van zijn vak zooveel eischte als vijftig jaren te voren den italiaanschen filoloog Filelfo in den schoot gevallen was. Op zijn achttiende jaar was Filelfo hoogleeraar in het grieksch te Padua geweest. Venetie had hem het eereburgerschap aangeboden, en daarbij eene zending naar Konstantinopel, waar hij zijne grieksche studien naar hartelust kon uitbreiden. Een hertog van Milaan had hem overvloedig begiftigd; een paus door schitterende aanbiedingen hem naar Rome gelokt.¹

Maar al vlamde Erasmus' eerezucht niet op zulke wijdluftige onderscheidingen; al zou de herinnering van Filelfo's beklagelijk uiteinde, het gerucht van Filelfo's ondragelijk humeur, hem eer waarschuwend afgeschrikt dan aangemoedigd hebben, hij kende zijne behoeften. Zijne wenschen waren: een mak, maar welgebouwd en welgepadeld paard voor hemzelf, om naar regts en links zich vrij te kunnen bewegen; nog een paard voor zijne boeken en schrijfbenoodigdheden; een derde paard voor een vlug en knap bediende, desnoods in staat uit naam zijns meesters eene litterarische boodschap te gaan verrigten; eindelijk een klein vast inkomen, genoeg om in het onderhoud van knaap en dieren ongestoord te kunnen voorzien, en onverdeeld zich aan zijne studien te kunnen wijden. Voor het

1 Over Filelfo bij Burckhardt, I 128 enz., II 172 enz. - Studie door Eugène Müntz, *Revue des Deux-Mondes*, 1 November 1881.

overige niemands knecht, niemands afhankelijke huisgenoot, niemands loontrekkend dienaar.¹

Gedurende den geheelen namiddag van zijn zeventigjarig leven is deze bescheiden overvloed Erasmus' deel geweest; en hij heeft zijne eenmaal verworven onafhankelijkheid verdedigd met de angstvallige zorg van iemand die hij ondervinding den bitteren bijsmaak van het brood der maatschappelijke ballingschap kende, en hoe zwaar het valt vreemde trappen te beklimmen. Eene nederlandsche Staten-vergadering bood wel wat laat hem een eervol geschenk in geld aan; engelsche vrienden hielpen hem aan eene of meer prebenden; keizer Karel V benoemde hem tot staatsraad, met vrijheid zijn traktement (indien het betaald werd) te verteren op de plaats zijner keus.

Jaren lang heeft Erasmus op die wijze, eerst bij afwisseling, daarna voor goed, onbezorgd te Bazel kunnen leven; heeft naar welgevallen zich kunnen verplaatsen; te Freiburg zich een huis kunnen doen bouwen; paus Paulus III voor een kardinaalshoed kunnen bedanken; het zich niet behoeven aan te trekken, dat de inkomsten van een door dien kerkvoogd hem toegedacht deventersch prioraat hem ontgingen.

Hadden de krachten slechts toegereikt, zijne middelen zouden in het laatste levensjaar hem niet verboden hebben Besançon als woonplaats te kiezen, en er den bazelschen hervormingsijver te gaan ontwijken. Uit zijne nalatenschap, die zeventuizend dukaten bedroeg, konden de algemeene armen te Bazel ruim be-

1 Ontleend aan de hierna te noemen brieven van Erasmus uit de jaren 1497 en vgg.

dacht worden, en goede vrienden tot een aandenken een of ander kostbaar voorwerp ontvangen.¹

XV [Erasmus' zelfbeheersching. Brief uit Parijs over zijne hospita en haar dienstmaagd]

Heeft Shakespeare het zaliger gevonden een huis en een inboedel te kunnen koopen? Of was Erasmus gelukkiger iets te kunnen nalaten? Een testament te kunnen dikteren aan een notaris?²

Wie zich eene voorstelling wenscht te vormen van hetgeen, toen het zonnetje van den betrekkelijken voorspoed nog door moest breken, Erasmus in zijne jongelingsjaren uitgestaan en geleden heeft, denke zich een man als onzen voortreffelijken land- en ouderen tijdgenoot Groen van Prinsterer (sommige portretten van Erasmus en sommige van Groen vertoonen een zweem van gelijkenis³), en vrage zich hoe het zulk een fijnbewerktuigden geest in een tenger ligchaam

1 D. Nisard, I 25 vgg.; 140 vgg.; 154 vgg.; 168 vgg. - Durand de Laur, I 634. - Drummond, II 267 vgg. - Feugère, bladz. 101 vgg.; 156 vgg. - Wilhelm Vischer, bladz. 8 (Pensio Anglica), bladz. 33 (Pension des Herzogs von Cleve), bladz. 34 (Praepositura Daventriensis). - Dumber, K. en W. Deventer, I 329 A. en B.

2 Fotografisch facsimilé van Erasmus' testament bij J.B. Kan, Erasmiana, Rotterdam 1881.

3 Portret van Erasmus in het 5^{de} deel van Wagenaar's Vad Historie; portret van Groen van Prinsterer vóór het Handboek, 1870, 5^{de} Druk. - Erasmiana, en verzameling portretten van Erasmus, in het roterdamsch stadsarchief: Rariteitenkamer. - Craandijk en Schipperus, Wandelingen, III 149, 157, 167.

te moede zou geweest zijn, zoo hij gedurende de eerste veertig levensjaren met eene gemeene soort van armoede had moeten worstelen? Te moede, ondanks het gunstig verschil tusschen de maatschappelijke toestanden en hulpmiddelen in de eerste helft der 19^{de} eeuw en de laatste helft der 15^{de}. Ondanks het stammen uit een met onderscheiding bekend geslacht, en het niet schrijven of knagen van als een stigma beschouwde kloostergeloften. Enkel onder het dagelijks stuiten van een groot verstand op eene botte omgeving; van een gevoelig hart op de algemeene onverschilligheid; van uitgezochte kundigheden op eene onwetendheid van de ruwste soort. Onder het botsen, in één woord, van een schuw en stil ideaal op het walgelijke eener werkelijkheid, die, nachtmerrie bij dag, zulk een geest bovenal van eene lompe en luidruchtige paardemarkt doet droomen.

Voor alle mannen met buitengewone gaven die als vondelingen in het leven geworpen worden, is de wereld eene harde leerschool; het hardst voor mannen met een vrouwelijken aard, op wier genie de tegenspoeden, welke andere karakters louteren of sterken, de werking van een hagelslag doen.

Het hangt zamen met het bijzondere in Erasmus dat de teleurstellingen zijner lange leerjaren niet in staat zijn geweest zijn humeur te bederven, al prikkelden zij in hooge mate zijn ongeduld. In eene eeuw toen alle menschen in alle dingen met heftigheid partij kozen, en men geen goed burger scheen te kunnen zijn zoo men niet wit of zwart, vierkant vóór of vierkant tegen was, wist hij met ongeëvenaarde geestkracht

zich voor uitersten te hoeden en, gelijk hij tot een werelddeel het woord rigtte, een werelddeel te staan. De lutheranen hebben hem verweten onverbeterlijk roomsch, de roomschen meer dan een halve lutheraan te zijn. Humanisten hebben hem gehavend als een afvallige, en theologen wegens zijn humanisme hem uitgemaakt voor een libertijn. Een filoloog heeft hem gescholden wegens zijn berispen eener ciceroniaansche latiniteit; en zijn roem was latijnsche brieven te kunnen schrijven, fraaijer dan sedert Cicero iemand in Europa gedaan had. Een paus aanvaardde de opdracht van zijn Nieuw Testament, en een pausgezind keizer liet door dienaren der Inquisitie de exemplaren ophalen en vernietigen. Tijd- en landgenooten van hem zijn levend verbrand wegens het voorstaan van meeningen die ook de zijne waren; en hijzelf zou al zijne meeningen verloochend hebben, liever dan één zijner medemenschen op het schavot te brengen. Geboren Nederlander, was hij tegelijk een geboren kosmopoliet. Voortgekomen uit het volk, haatte hij noch het volk, noch de burgers, noch de edelen. Gehoorzaam zoon der katholieke kerk, was hij onvermoeid in het plagen harer bestuurders. Onkundige monniken waren het schrikbeeld van den gewezen augustijner; doch hij vond de luthersche hagepredikers geen aanwinst voor de beschaving. Gekroonde hoofden vereerden hem met hunne vriendschap; toch ontsnapten zelfs de dragers eener driedubbele niet altijd aan zijne kritiek. Hij was misschien de wijsste man van zijn tijd, en zou blijven leven als type van den lofredenaar der dwaasheid.

Er bestaan van Erasmus, behalve zijne boeken, meer dan achttien honderd brieven.¹

Geen ander menscheleven der 16^{de} eeuw is in dezelfde mate, uit duizend bijzonderheden, bekend als het zijne. Doch te vergeefs zal men iemand zoeken die meer dan hij een man uit één stuk geweest is; hetgeen de kunstkenners een rok zonder naad, de manskleedermakers onzer dagen, in de dievetaal der mode, *un complet* noemen. Al zijne deugden hebben de daarbij behorende gebreken tot foelie; al zijne gebreken zijn de gebreken zijner deugden.

Of op welke andere wijze te verklaren dat in zijne jeugd, ondanks de gevoeligheid zijner zenuwen, de armoede gemakkelijker zijn ligchaam dan zijn geest ten onder zou gebragt hebben; en in de dagen zelf van zijn verblijf te Parijs of te Orleans, toen een schamel kosthuis de eenige weelde was die hij zich veroorloven kon, het aandacht schenken aan eene vechtpartij tusschen zijne hospita en haar dienstmaagd, hem geen onwaardig tijdverdrijf scheen?

Ik doel op een der brieven uit het jaar 1500 of daaromtrent, die, in vakantiedagen uit Nederland aan vrienden in Engeland of Frankrijk, op werkdagen uit Frankrijk aan vrienden in Nederland gerigt, van Erasmus' toenmalige stemming, en van het ongemeen karakter dat levenslang het zijne geweest is, ons zulk een goed denkbeeld geven.

Een geletterd en welgesteld nederlandsch koopman, van wien wij niets anders weten dan dat hij Christi-

1 Ook de *aan* hem gerigte daaronder zijn belangrijk voor de kennis van zijn persoon. De verzameling is niet volledig.

aan heette en een jongere broeder door hem naar Parijs gezonden was om onder Erasmus' leiding zijne studien te voltooien of aan te vangen, bekomt vandaar nu en dan een schrijven.

'Ik heb', meldt Erasmus hem op een keer, 'ik heb het buitengewoon druk gehad vandaag. Waarmede? zult gij vragen. Antwoord: met het bijwonen eener tooneel-, eener boeiende tooneelvoorstelling.

'Was het een blijspel, was het een treurspel? Al naar gij het nemen wilt. Weet alleen dat geen der spelers dramatisch uitgedost was; het stuk telde maar één bedrijf; geen fluiten begeleidden het koor; de vertooners hadden geen hooge schoeisels aan, maar gingen barvoets; er werd niet gedanst; het tooneel was de vlakke bodem, mijn eetvertrek het amfitheater. Naarmate zij zich verwikkelde werd de handeling spraakzamer, en omstreeks de ontknooping was de luidruchtigheid volkomen.

'Gij denkt dat ik voor uw amusement eene klucht verzin? Toch niet, Christiaan, ik ben historieschrijver. De voorstelling waarvan ik getuige was werd gegeven door mijne huiswaardin, in tweegevecht met hare maarte. De klaroen had reeds geruimen tijd weerklonken vóór de strijd aanving; ik bedoel, er ging eene heftige woordewisseling vooraf. Op dit gebied stonden zij elkander, en geen van beide partijen behaalde de overwinning. De handeling geschiedde in den tuin, terwijl ik voor het venster der eetkamer zwijgend, doch niet schreijend, stond toe te zien.

'Maar nu de katastrofe! Na afloop van den strijd kwam de gediensstige in mijne zitkamer de bedden doen,

en onder een praatje maakte ik haar mijn compliment dat zij wat kraaijen en schelden aanging hare meesteres niets toegegeven had, doch betuigde tevens mijn leedwezen dat zij dapperder scheen in het roeren harer tong dan van hare handen. Want de waardin, een gespierde virago en athletisch gebouwd vrouwspersoon, had de gewoonte hare knoken te doen nederkomen op het hoofd der arme maarte, veel kleiner dan zij. Hebt gij geen nagels, vroeg ik haar, dat gij dit geduldig verdraagt?

'Lagchend antwoordde zij dat het haar minder aan moed dan aan krachten haperde. - Denkt gij, vroeg ik, dat het in den oorlog bovenal op krachten aankomt? In iedere militaire ontmoeting is het plan het voornaamste. - Zij vroeg welk plan ik haar aan de hand kon doen. - De eerste maal dat zij weder de handen aan u slaat, zeide ik, moet gij onmiddellijk haar de muts van het hoofd rukken (want te Parijs hebben de vrouwen van zekeren leeftijd de zonderlinge hebbelijkheid zwarte mutsen te dragen) en haar dan in het haar vliegen.

'Ik dacht in het minst niet dat zij deze scherts ernstig opnemen zou; maar 's avonds, tegen etenstijd, kwam een der jonge mannen die met uw broeder en mij in ditzelfde kosthuis wonen, ademloos naar binnen loopen en riep: Vrienden, zoo gij een bloedige kloppartij wilt zien, komt dan spoedig! - Wij repton ons wat wij konden, en vonden onze hospita en haar meid slaags in den tuin. Niet zonder moeite scheidden wij haar. De stukken getuigden hoe moorddadig de strijd geweest was. Hier eene muts, daar een

sluijer, de bodem bestrooid met vlokken haar; zoo meedogenloos waren zij elkander te lijf gegaan.

‘Aan tafel verhaalde de waardin, ten zeerste verbolgen, hoe brutaal de maarte zich gedragen had. - Ik wilde haar terecht zetten, zeide zij (zij meende: Ik wilde haar de kracht mijner vuisten doen gevoelen), toen zij in een oogwenk mij de muts van het hoofd rukte. (Het werd mij duidelijk dat ik niet te vergeefs gesproken had). En toen, ging zij voort, toen smiet de helleveeg mij de muts in het gelaat (dit punt was door mij niet aangeroerd), en toen, toen trok zij mij hier, en hier, en hier, de haren uit, ziet!

‘Hemel en aarde nam zij tot getuige, nog nooit zulk een boosaardig klein ding in hare dienst gehad te hebben. Wij vestigden hare aandacht op het menschelijk: ‘*t Kan verkeeren*, en op de wisselvalligheid der krijgskansen. Intusschen wenschte ik mijzelf geluk dat zij mij niet verdacht zijdelings in de zaak betrokken geweest te zijn, anders zou ik op mijne beurt ondervonden hebben dat zij eene tong tot hare dienst had’.¹

Ook bij Dante vindt men ergens zulk een tooneel geschilderd, en zelfs gaat Dante nog verder: hij deelt de eigen woorden der kijvenden mede.² Doch Erasmus heeft niet, zooals Dante op die plaats, een litterarisch bijoogmerk. Hij vischt alleen uit den weedom van zijn knechtsbestaan de vermakelijke anekdote en teekent, met hetzelfde nederlandsch schilder talent als zijn toekomstige vriend Quinten Metsys het in die

¹ Brieven van Erasmus bij Le Clerc, N^o. 19.

² Adam van Brescia en Sinon, 30^{ste} Zang der Hel.

dagen de antwerpsche woekeraars doet, twee vechtende parijsche wijven.

XVI [Erasmus en Anna van Borssele. Op Cortgene]

De vrouwen hebben in het volgend leven van Erasmus zoo weinig plaats ingenomen, en hoewel de boeken hem nooit van de gezelligheid konden vervreemden, doet nogtans zijne bekende kamergeleerdheid dit op een afstand zoo natuurlijk schijnen, dat wij van zijne verpligtingen aan het zwakkere geslacht, de keeren dat die voor de geschiedenis zijner ontwikkeling in aanmerking komen, gaarne melding maken.

Eene nederlandsche vrouw uit het volk, zijne moeder, heeft met liefde over zijne kinderjaren gewaakt; eene nederlandsche poortersvrouw den jongen monnik hare vriendschap geschonken, en het eerst hem van zijne mede-kloosterlingen onderscheiden; eene nederlandsche edelvrouw het eerst in zijne toekomst geloofd, en hem ontvangen in haar huis.

Zij was weduwe en deugdzaam, evenals Bertha van Heyen, maar vele jaren jonger dan deze; eene vrouw van de groote wereld, min of meer patrones van wetenschappen en letteren; doordrongen van het besef dat zij hare kinderen, en in de eerste plaats haar eenigen zoon, eene waardige opvoeding schuldig was. Had het van haar afgehangen, Erasmus' kansen op lotsverbetering in de moeilijke jaren van zijn zwerven tusschen Engeland en Frankrijk zouden niet enkel kansen gebleven, het uitzigt zou eene werkelijkheid geworden zijn.

Door haar huwelijk met een afstammeling uit het Huis van Bourgondie, zoon eens halven broeders van Karel den Stoute, was Anna van Borssele eene prinses van den bloede, vermaagschapt, toen Erasmus haar leerde kennen, aan den spaanschen troonopvolger Filips den Schoone (1478-1506). Haar moeder was eene Bourbon; haar vader, met of na den abt van Middelburg, eerste edele van Zeeland; zijzelve, als eenig kind, de erfgenaam van al haar vaders inkomsten en bezittingen als heer van Vlissingen, van Veere, van Cortgene, en verdere plaatsen op de zeeuwsche eilanden. Hare beeldtenis, in half middeneeuwsch-, half renaissance-gewaad, vult nog heden eene der zeven nissen van het fraaije veersche raadhuis, voltooid of aangevangen door haar kleinzoon, Maximiliaan van Bourgondie.¹

De geduchte aderlatingen aan welke Karel de Stoute, Maximiliaan van Oostenrijk, Filips van Spanje, als graven van Holland en Zeeland gewoon waren hunne zeeuwsche en hollandsche edelen te onderwerpen; heffingen in geld, in schepen, in troepen, belastingen in den vorm van kostbare opdrachten of gezantschappen; schijnen ten laatste zelfs een zoo aanzienlijk fortuin als dat van Anna's vader, Wolfert VI van Borssele, uitgeput te hebben. De schitterende erfdochter aanvaardde eene met schulden bezwaarde nalatenschap.²

1 Teekening naar het origineel door J.A. Altorffer, in het bezit van H.D. Tjeenk Willink. - Oudere teekening in de portefeuilles van het Zeeuwsch Genootschap. Lantsheer en Nagtglas, Zelandia Illustrata, 1866-1880, I 577 vg. - Afbeelding van het stadhuis te Veere in De Aarde en haar Volken, 1875, bladz. 272. - Artikel over Anna van Borssele in het Woordenboek van Bayle.

2 Gargon, Walchersche Arcadia, 1746, 3^{de} Druk, I 279, II 108, en de verwijzingen naar Reigersbergh, Boxborn, en Smallegange. - Reigersbergh van Cortgene, schrijver der oudste Zeeuwsche Kronijk (Antwerpen 1551), was met het geslacht Bourgondie-Van Borssele persoonlijk bevriend.

Misschien had een tweede huwelijk, met een man van een groot vermogen, al ware het van minder rang of meer leeftijd, alles weder in het gelijk kunnen brengen. Doch de dertigjarige weduwe, die in haar eersten echt niet op rozen gesluimerd had, wilde daar niet van hooren. Juist in den tijd harer kennismaking met Erasmus, slechts vier of vijf jaren haar oudere, had zij hare zinnen op een jonkman van buitengewone schoonheid maar van middelmatige geboorte en weinig inkomsten gezet, zekeren heer Lodewijk van Montfoort, berooid Adonis. Het pleit voor hare volharding dat zij ten slotte den man harer keus, dien zij binnen weinige jaren verliezen zou, als heer van Veere heeft weten te doen huldigen; doch het huwelijk mishaagde de bloedverwanten van bourgondische zijde zeer. Processen en inbeslagnemingen waren het gevolg. De schijnbare millionaire was inderdaad betrekkelijk arm.¹

Had Erasmus dit alles van het begin af geweten, hij zou, toen een zijner zeeuwsche of noordbrabantsche vrienden gouverneur van prinses Anna's zoontje geworden was en in brieven naar Parijs hem een- en andermaal den lof der moeder en van den knaap gezongen had, zich niet verblijd hebben met eene doode musch. Deze hersenschim was de laatste groote teleurstelling zijner jeugd.

¹ Brieven van Erasmus bij Le Clerc, N^o. 6 vgg. - Uittreksels bij Drummond, I 31 vgg., 91 vgg.

Sedert hij gehoor gegeven had aan de uitnoodiging der prinses, haar op het kasteel Cortgene een bezoek te komen brengen; hij aan haar voorgesteld was; hij van haar beminlijk karakter, hare degelijkheid, haar smaak voor de fraaije letteren, den gunstigsten indruk ontvangen had en verblind was door den schijn van grootheid harer levenswijze, verbeeldde hij zich dat zij slechts één woord behoefde te spreken om hem tot het ondernemen der vurig begeerde italiaansche reis in staat te stellen. Hare gulle ontvangst; hare beloften in den eersten tijd, - toen zij zelve nog niet wist hoe vijandig de betrekkingen van haar eersten man haar gezind waren, en hoe afhankelijk hare nieuwe huwlijksplannen háár maken zouden, - versterkten hem in dien waan. De herinnering der goede dagen, op Cortgene doorgebracht, liet hem niet weder los. Eene vorstin van dien rang, gebiedster over eene halve provincie, nicht van den souverain, levend op zulk een voet, scheen hem toe zich in goud te baden. Niemand moest het gemakkelijker vallen, niemand aangenamer zijn dan haar, een armen augustijner-monnik met een aanleg als den zijnen en nog zonder betrekking, in de gelegenheid te stellen zijne studien te gaan voltooien. Was het niet eervol voor eene nederlandsche edelvrouw de erkende beschermster te heeten van een geleerde, die zich voorbestemd grondlegger der noord-europesche renaissance gevoelde?

Een half dozijn brieven, onder den verschen indruk der even snel verijdelde als opgewekte verwachting uit Nederland en uit Parijs geschreven, doen ons van dit jongste maatschappelijk stormpje in Erasmus bin-

nenste met belangstelling getuigen zijn. Twee of drie zijn gerigt aan den zeeuwschen gouverneur van den kleinen Adolf van Bourgondie, Jacobus Battus, vriend van Erasmus' jongelingsjaren, man van niet gewone bekwaamheden, door den dood weggenomen eer hij zijne volle maat had kunnen geven.¹ Een voert het adres van den jongen lord Mountjoy, Erasmus' engelschen élève te Parijs.² Een het adres van prinses Anna zelve. Het is een lofdicht in proza, geschreven toen de schoone vooruitzigten nog niet vernietigd waren.³

Moesten wij alleen naar dien laatsten brief oordeelen, wij zouden van den stand der zaak geen duidelijke voorstelling, en bovendien noch van Erasmus' goeden smaak, noch van den goeden smaak der prinses, eene gunstige meening bekomen. Zulke offers aan de tijdsgelegenheid vormen zelden, na zoovele jaren, eene aangename lektuur. Het is niet natuurlijk den briefvorm te bezigen ten einde eene dame hare eigen levensgeschiedenis te verhalen, uit te weiden in hare verdiensten als vorstin, als vrouw, als jonge moeder, en de lotgevallen van haar geslacht in herinnering te brengen. Nog stijver is het, indien zij bij toeval Anna heet, daarbij de zuster van koningin Dido, de moeder der Maagd Maria, en de moeder van den pro-

1 Over één of twee Battussen, in Van der Aa's Biografisch Woordenboek, IIa 175.

2 Over lord Mountjoy bij Drummond, I 42.

3 Brieven van Erasmus bij Le Clerc, N^o. 92. Door eene schrijf- of eene drukfout, schijnt het, luidt het opschrift: 'Clarissimae Annae Bersalae, principi Verianae.'

feet Samuel, om beurten te pas te doen komen. Erasmus zelf vond dien stijl even slecht als wij, en hij heeft voor een keer er zich alleen van bediend, omdat hij zich voorstelde dat het zoo behoorde.

Zijne eigenlijke meening leeren wij eerst uit de brieven aan Battus kennen; eenerzijds zijne levendige hoop dat alles nu goed zal gaan, en tegelijk zeker voorgevoel dat de zaken eene verkeerde wending zullen nemen. Het treft hem eene zoo beleefde uitnoodiging ontvangen te hebben; en in zijn schroom is hij maar half zeker, ten huize der prinses eene goede vertooning te zullen maken. Maar het verwondert hem tevens dat zij ten behoeve der reis hem een afgeleefd paard zendt, en als reisgeld eene zoo geringe som dat de kosten daarmede onmogelijk goedge maakt kunnen worden. Kan warmte het einde zijn van zulk een koel begin? vraagt hij zich af.

Na de persoonlijke kennismaking is hij opgetogen over hare wellevendheid, hare vriendelijkheid, hare goedhartigheid. Zij belooft hem een jaargeld van twee honderd gouden franken; en hij twijfelt niet of Battus zal, opdat hij alvast naar Italie vertrekken kunne, haar weten te bewegen hem een wissel van dat bedrag op een parijsch huis te doen zenden. Hij is bezig de eerste uitgaaf zijner *Adagia* (achthonderd grieksche en latijnsche spreekwoorden, toepasselijk uitgebreid) voor de pers gereed te maken. Zijn plan is, dat boek op te dragen aan haar zoontje Adolf. Hij korrespondeert onderwijl met haar in het fransch; ongetwijfeld vreezend dat te veel latijn haar afschrikken zal. Maar een vol jaar verloopt, en hij bekommt niets.

Zonder afgunst verneemt hij dat Battus intusschen een anderen jongen Nederlander aan haar voorgesteld, en zij ook dezen minzaam ontvangen heeft. Die andere, Willem van Gouda, is een voormalig stadgenoot en mede-kloosterling, een talentvol dichter, een boezemvriend.¹ Het pleit, erkent Erasmus, voor het oordeel der prinses, behagen in hem te vinden. Maar het zou hem niettemin leed doen, zoo hijzelf dien ten gevolge moest achterstaan; en hij is niet overtuigd dat vriend Willem, die, als dichters zijn, gaarne in gezelschap gaat en een goed glas drinkt, van hare gaven een even nuttig gebruik zal maken als door hem gedaan zou zijn.

Battus schrijft naar Parijs dat de financiën der prinses niet in den bloeiendsten staat verkeerden; en over niet langen tijd, bij een nieuw bezoek aan Zeeland, zal Erasmus persoonlijk zich kunnen vergewissen dat dit helaas geen verzinzen zijn. Hij zal dan bevinden dat hare goederen op hoog bevel zijn gesequestreerd, haar persoon onder toezicht is gesteld, en zij veeleer in de termen valt onderstand te ontvangen dan te verleen. Doch aanvankelijk, nog onder den indruk van den staat dien zij voert, houdt hij dit voor praatjes, en schrijft hare verlegenheid hieraan toe dat zij ter wille van den jongen bruidegom, dien zij liefheeft, buitensporige verteringen maakt.

‘Zij verdoet’, schrijft hij terug, ‘zij verdoet haar tijd en haar geld aan haar Lodewijk (*nugatur et lusitat*); en zoo *dit* haar voorwendsel is om niets te

1 Over Willem Hermansz van Gouda hiervóór, bladz. 298.

geven, dan voorzie ik dat zij *nooit* iets geven zal; want zulke verontschuldiging hebben de grooten altijd bij de hand. Eene fraaije zaak, inderdaad, dat zij niet een paarhonderd franken voor mij kan afzonderen, waar zulke kapitale sommen in den bodemloozen put der huishouding verdwijnen! Aan middelen voor het onderhoud van ik weet niet welke domme priesters heeft zij geen gebrek; maar om de onafhankelijkheid te verzekeren van een die boeken zou kunnen schrijven waardig onsterfelijk te blijven voortleven, - houd mij deze grootspraak ten goede! - daarvoor schiet niet over. Laat het zoo zijn dat zij in ongelegenheid geraakt is; dit is hare eigen schuld. Waarom legt zij het aan met dien welgemaakten saletjonker (*bellus ille homunculus*), in plaats van, zooals hare jaren en de hulpbehoefendheid harer sekse betamen zou, te hertrouwen met een achtbaar en ingetogen man? Zet zij zich dit niet uit de kruin, dan voorzie ik dat zij in nog grooter moeilijkheden geraken zal. En meen niet dat ik zoo spreek uit eenigerlei vijandige gezindheid! Integendeel, ik heb haar lief; gelijk niet meer dan mijn plicht is, wanneer ik bedenk hoe voorkomend zij mij ontvangen heeft. Maar ik bid u, welk verschil zou het maken, voor een fortuin als het hare, zoo ik tweehonderd franken bekwam? Op mijn woord, zeven uren daarna zou zij zich naauwlijks herinneren het geld te hebben weggeschonken!’¹

In deze harde verwijten klinkt iets van den toon

1 Brieven van Erasmus bij Le Clerc, No. 52.

die weinige jaren later door Benvenuto Cellini, overigens door zijne opvliegendheid en zijne lichaamskracht den zwakken en stillen Erasmus zoo ongelijk, in zijne gedenkschriften zal aangeslagen worden. Het is de taal der zelfzucht van het genie dat van zijne toekomst zich bewust is, de wereld cijnsplichtig aan zich acht, en in den prikkelbaren hoogmoed zijner onstoffelijke waarde het tusschenbeide komen van nietige geldelijke hinderpalen niet verdragen kan.

Wij gevoelen dat er in Europa eene nieuwe magt ontstaan is, de magt van den geest, welke in de binnenkamer, en in vertrouwelijke gemoedsuitstorting en aan vrienden, op het papier, zich de meerdere van den rijkdom en den evenknie der geboorte weet. Alleen op zijn talent laat Erasmus zich voorstaan; niet op deugden waarin hij mag uitmunten, of op den invloed zijner augustijner orde, of op zijne priesterlijke wijding. In het ongeduld van zijn hooger verstandelijk gezag, hakend naar het oogenblik dat wereldlijke en kerkvorsten hem als een gelijke in hun kring zullen opnemen, verwenscht en vertreedt hij in gedachte de van wuftheid beschuldigde vrouw, wier nietige bestemming hem bij het vervullen der zijne, die zooveel gewigtiger is, in den weg staat.

Een andere brief aan Battus, van wat vroeger of wat later dagteekening, en waarin hetzelfde thema behandeld wordt, maar schertsend, verzacht aanmerkelijk dezen indruk. Battus bekomt daar het verzoek, bij het voordragen van de belangen zijns vriends aan de prinses, den kleinen Adolf als tusschenpersoon te bezigen. Adolf moet als pleitbezorger van Erasmus,

die zulke fraaije brieven aan zijne moeder schrijft, een van buiten geleerd vertederend lesje opzeggen. Battus zelf moet de prinses doen opmerken dat Erasmus te bescheiden is om regtstreeks haar met zijne wenschen bekend te maken; dat iemand met zulk eene zwakke gezondheid niet naar Italie reizen kan, zonder veel geld uit te geven; dat de kloosterbroeders in hare dienst hoogstens in eene of twee kerken den lof harer deugden weten te verbreiden, terwijl de boeken van Erasmus gelezen zullen worden door Grieken, door Latijnen, door alle volken der aarde; dat men zulke ongeletterde theologen als de anderen slechts voor het grijpen heeft, maar *zijn* gelijke naauwlijks éénmaal in verscheiden eeuwen voorkomt. 'Tenzij', vervolgt de briefschrijver, 'tenzij uw geweten te naauw is om ten behoeve van uw vriend wat noodleugens te verkoopen'.¹

Ik ding niets af op het geestige dezer voorstelling. De plaats is belangrijk als teeken van het voorgevoel eener vermaardheid, wier meeste onderpanden op dat tijdstip nog geleverd moesten worden. Toen Erasmus dit schreef bestond er van hem nog geen ander noemenswaardig boek dan de oudste zeer onvolledige uitgaaf zijner *Spreekwoorden*. Doch het komt mij voor dat de boozere brief de eeuw en de verhoudingen juister schildert.

Het aangenaam verhaal zijner eerste ontmoeting met Anna van Borssele in een van het kasteel Cortgene gedagteekend schrijven aan lord Mountjoy (eene

1 Brieven van Erasmus bij Le Clerc, No. 94.

overstroming deed in 1532 dien feodalen burgt in de golven verdwijnen), is de beste verontschuldiging van Erasmus' daarop gevolgde onregtvaardige achterdocht. Meer dan twintig jaren heeft hij prinses Anna overleefd, en lang vóór haar dood hadden zij elkander voor goed uit het oog verloren. Zijne schuld was het niet dat hij op zijn in betrekking komen met eene landgenoot van dien rang en die gaven, weleer verwachtingen bouwde; de hare niet, dat zij hem teleurstellen moest. Haar onvermogen heeft op den duur *hem* niet geschaad; en voor hare welwillende oogmerken heeft in de geschiedenis zijn latere roem *haar* met eene plaats beloond, die tegen een paar knorrige uitvallen ten dage van zijn strijd meer dan opweegt.

Als schilderij is de brief aan lord Mountjoy, geschreven in de eerste dagen eener Februarijmaand, onder het invallen van een halven dooi na lange en felle vorst, een keurig nederlandsch wintergezicht. De beschrijving vraagt geen andere toelichting dan dat het kasteel Cortgene vlak tegenover Veere lag, en het vaarwater tusschen Walcheren en Noord-Beveland tijdelijk eene ijsbaan aanbood.

'Eindelijk', meldt Erasmus aan lord William, 'eindelijk ben ik hier behouden aangekomen, ik mag zeggen in spijt der vereenigde magten van hemel en hel. Welk eene verschrikkelijke reis! Spreek niet van Hercules of van Ulysses: voortaan acht ik beiden als kinderen. Iuno, den dichters steeds ongezind, verklaarde mij den oorlog. Ouder gewoonte stookte zij AEolus op; en ware het slechts bij stormen gebleven!¹
Alle

1 Toespelingen op de Odyssea en de AENEÏS.

wapenen des hemels bragt zij tegen mij in het veld, - vinnige koude, sneeuw, hagel, regen, mist, één kort begrip der vereenigde vormen van slecht weêr. Nu zond zij die plagen afzonderlijk, dan te zamen.

‘Den eersten nacht ging het, na een overvloedigen regen, weder fel vriezen; hetgeen den weg zeer moeilijk maakte. Voeg daarbij eene overvloedige hoeveelheid sneeuw, vervolgens hagel, vervolgens nogmaals regen, die, zoodra hij den bodem of een boomstam raakte, ijs werd. De weg was over zijne volle breedte één ijskorst; niet effen, maar golvend, en met eene scherpe punt op den top van iederen kleinen heuvel. De boomen waren met ijs bekleed, zoo dik en zoo zwaar dat de toppen van sommigen den grond raakten. Van anderen waren de takken afgescheurd, van anderen de stammen doormidden gespleten; nog anderen waren geheel ontworteld. Verschillende landlieden, mannen van jaren, betuigden mij zulk een schouwspel nog niet beleefd te hebben. Intusschen moesten onze paarden¹ nu door sneeuwhoopen waden, dan zich een weg banen door met ijs begroeide dorenstruiken, dan sporen volgen, hard als steen door de vorst en daarna door den ijzel gescherpt, dan over eene bevroren sneeuwkorst treden die niet stevig genoeg was om hen te dragen, maar wel om hun de enkels te kwetsen.

‘Hoe denkt gij dat Erasmus in dien stand van zaken te moede was? De verbazing van zijn paard deelde zich mede aan den berijder. Zoo vaak het dier de

1 Van hem en van zijn bediende.

ooren spitste zonk mijn moed, en telkens als het stortte sprong mijn hart overeind. Het eene oogenblik bekroop mij de vrees getroffen te zijn door het noodlot van Bellerofon, het andere verwenschte ik mijne ligt-zinnigheid die geleerdheid en leven mij had doen toevertrouwen aan een redeloos dier.

‘Doch verneem een avontuur dat gij wanen zoudt aan de waarachtige fabelen van Lucianus ontleend te zijn, ware het niet in levenden lijve mijzelf overkomen, en ware niet Battus er ooggetuige van geweest.¹

‘Het kasteel lag vóór ons, en eene baan van ijs scheidde er ons van. Het woei dien dag zoo hevig dat van de andere zijde twee mannen te vergeefs den overtocht beproefd hadden. De wind had hen omvergeworpen en gedood. Doch ik, gelukkig, had hem in den rug. Ik ging op den rand van den dijk zitten en liet mij naar beneden glijden, zeilde de ijsvlakte over, en bestuurde mijne vaart met een stok die dienst deed als roer. Nieuwe soort van navigatie!

‘Op de geheele reis naar hier ben ik bijna geen schepsel tegengekomen; en niemand kwam mij achterop, zoo ongunstig was het weêr. Eerst den vierden dag is de zon zich komen vertoonen, indien het vertoonen heeten mag. Eén voordeel was voor mij aan het zamentreffen van al die tegenspoeden verbonden, dat ik minder bang behoefde te zijn voor dieven. Niettemin was ik bang voor hen, gelijk de pligt is van ieder die eene gevulde beurs op zak heeft.

‘Ziedaar het verhaal mijner reis. Was zij eene

1 Battus was misschien, tot een niet nader aangeduid punt, van Cortgene hem tegemoet komen rijden.

aaneenschakeling van elenden, hetgeen volgde was louter liefelijkheid. In welstand bereikte ik het slot van Anna, vrouwe van Veere. Hoe zal ik de beleefdheid, de vriendelijkheid, de edelmoedigheid dezer dame beschrijven? Rhetorische bloemen, dit weet ik, zijn verdacht; inzonderheid bij hen die als gij er slag van hebben ze aan te wenden. Doch in dit geval, geloof mij, maak ik mij aan geenerlei overdrijving schuldig, en het is veeleer mijne kunst die te kort schiet bij de werkelijkheid. Eene zediger, verstandiger, bevalliger of vriendelijker vrouw werd door de natuur nooit gevormd. Van hare heuschheid heb ik de uitstekendste blijken ontvangen, en zonder dat ik in de gelegenheid was haar één dienst te bewijzen, heeft zij in de hoogste mate mij aan zich verplicht.¹

XVII [Erasmus de Voltaire der 16de eeuw. Zijne 'Zamenspraken']

Hier moeten wij scheiden van Erasmus. Op zijn verderen levensloop, zeide ik reeds, is door zijne land-genooten weinig invloed uitgeoefend. Zoo de diensten welke nederlandsche vrouwen hem bewezen niet ver-

1 Erasmus bij Le Clerc, III No. 6. - Arx Tornehenensis of Tornenhensis, vanwaar deze en nog eenige andere brieven uit denzelfden tijd gedagteekend zijn (No. 6, No. 7, No. 9, cf. No. 95 aanhef) is vermoedelijk eene schrijf- of eene drukfout voor Cortgenensis of Cortchenensis, bijvoegelijk naamwoord gevormd van Cortgene. - Over het voormalig kasteel van dien naam bij Gargon, Walchersche Arcadia, II 223; bij Lantsheer en Nagtglas, Zelandia Illustrata, II 135. De uitgevers van Erasmus' brieven kunnen gemeend hebben dat Tornehenensis de ware lezing was. Anna van Borssele's schoonvader, Antony van Bourgondie bijgenaamd de Grootte Bastaard, werd in 1479 door Lodewijk XI begiftigd met het kasteel Tornehem, bij de stad van dien naam in het voormalig Artois. Overblijfselen in het tegenwoordig fransch departement Pasde-Calais, arrondissement Saint-Omer. 'Heer van Tornehem' is langen tijd een titel van Antony van Bourgondie's nakomelingen geweest.

der zouden reiken dan het einde zijner leerjaren, aan de beweging zijner wandeljaren bleven de nederlandsche mannen nagenoeg vreemd. Ons bestek eischt alleen dat wij, na zulk een ruim gebruik van zijne brieven gemaakt te hebben, ook de beteekenis trachten aan te duiden van de twee andere werken, die ondanks hun idioom tot heden hem doen voortleven als den man van een nieuwen tijd. De kleine wijsgeerige satire, bedoel ik, die zijn populairste geschrift blijven zou, en zijne tachtig korter en langer dialogen over allerlei onderwerpen van den dag.

Men beweert dat de volgende anekdoten historisch zijn niet alleen, doch men noemt met naam en toenaam de noordnederlandsche stad waar de stukjes gespeeld zullen hebben.

Te Dordrecht was een priester die heimelijk eenige levende krabben op het kerkhof zette, aan wier zijden hij brandende waskaarsjes geplakt had. Het kruipen dezer dieren tusschen de graven, bij avond, deed de uitwerking eener schrikbarende spokerij, zoodat de gemeente zich eerbiedig op een afstand hield. 'Als het volk hierover zeer verschrikt was (gaat de oude dordrechtsche stedebeschrijver voort, aan wiens zelfbehagelijk antipapistische vertolking eener bladzijde van Erasmus ik deze plaats ontleen), zoo riep de priester van den stoel dat het zielen waren van afgestorvenen, dewelke baden door missen en aalmoezen van haar pijn verlost te zijn. Het bedrog kwam uit, doordat twee of drie krabben, die de priester vergeten had op te nemen, met de kaarsjes onder de ruigte gevonden werden. Hij verzoon nog een ander stuk werks. Hij

woonde bij een nicht die zeer rijk was; en als 't middernacht was kwam hij in haar kamer met een wit laken om, gelijk of hij een geest ware geweest, eenige woorden binnen'smonds mommelende, hopende dat de vrouw een exorcist zou ontbieden of zelve hem zou aanspreken. Maar zij, een manlijk hart hebbende, heeft heimelijk een van haar neven gebeden dat hij zekeren nacht in haar kamer wilde waken. Hij, welgewapend zijnde tegen spokerij, en wel gedronken hebbende om niet vervaard te zijn, werd in het bed verborgen. De geest kwam op de gewoonlijke manier, ik weet niet hoe droevig stenende. De exorcist wordt wakker, springt op, en, nog niet heel nuchteren, tijt hem aan. De geest meende, hem met huilen en gebaar te verschrikken. Maar: *Zijt gij de Duivel*, zeide de dronkaard, *ik ben zijn Moêr*, en sloeg hem lustig met een stuk houts. Hij zou hem afgemaakt hebben, ten ware de priester, veranderende van stem, geroepen hadde: *Hou op, ik ben geen geest, ik ben Heer Jan*. Op die bekende stem sprong de vrouw uit het bed, en scheidde hen.¹

Een man van Erasmus' rang in de wetenschap had in eene andere omgeving en een anderen tijd niet behoeven af te dalen tot het boekstaven van zulke grollen. Het verdient opmerking dat Erasmus' strijd tegen de eigenlijk gezegde monniken, hunne luiheid, hunne onkunde, hun brassen, hunne losbandigheid, ons niet bijzonder treft. Sedert den *Roman de Renart*, den *Roman de la Rose*, de vertellingen van Boccaccio,

1 Balen, Dordrecht, II 809 vg. - Brieven van Erasmus, 22ste Boek der oudere uitgaven.

was deze satire een afgezaagd onderwerp.¹ Dante laat reeds den Heiligen Benediktus klagen over het snel verwelken der idealen van het kloosterleven. 'In minder tijd dan een eikel behoeft om eik te worden', zucht bij hem de stichter der benediktijner-orde (eerste helft der 6^{de} eeuw), 'ziet men de verhevenste instellingen in haar eigen tegenbeeld ontaarden'.² Reeds de Heilige Bonifacius (eerste helft der 8^{ste}) hangt in zijne brieven een tafereel van monachale misbruiken op, hetwelk volgende eeuwen niet donkerder kleuren konden.³

Het eenige nieuwe in Erasmus' strijd tegen de kloosters was dat hij niet hunne hervorming bedoelde, maar hunne opruiming, als voortaan overbodig geworden normaal bestanddeel der zamenleving. Als bijzondere genootschappen tot bevordering van in- en uitwendige zending, als instellingen van liefdadigheid, als toevlugtsoorden der vrijwillige wereldverzaking, als brandpunten eener naar den Heiligen Benediktus te noemen geleerdheid, mogten de kloosters zijnentwege blijven. In alle andere opzigten hadden zij volgens hem voor goed uitgediend.⁴ Werkelijk was aan de universiteiten voor de wetenschap een nieuw kweekbed ontsloten. Het onderwyzend personeel voor lagere en middelbare scholen behoefde niet langer uit de

1 Over de zeden van den roomschen klerus enz. in Nederland, eerste vierdedeel der 16de eeuw, bij De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 11-13.

2 Divina Commedia, 22ste Zang van het Paradijs, vs. 85-87.

3 Brieven en sermoenen van Bonifacius. Hiervóór, bladz. 21.

4 De contemtu mundi, laatste hoofdstuk. Hiervóór, bladz. 345 vgg.

kloosters getrokken te worden. Er was een onderwijzersstand van leeken ontstaan. Later zou die klasse dagelijks talrijker worden, naarmate het veldwinnend protestantisme onder het humanisme der lagere rangen meer aanhangers wierf.

Maar wat regstreeks Erasmus en zijn tijd kenmerkt is dat partijkiezen vóór het gezond verstand tegen het bijgeloof, zooals in het ontmaskeren van dien dordrechtschen boerebedrieger. Dit was iets moderns. Te dezen aanzien is in den boezem van het katholicisme, wat het onoverwinlijke van zijn afkeer, de hevigheid zijner satire, het profane of goddelooze der uitdrukking betreft, Erasmus de Voltaire der 16^{de} eeuw geweest. Hij moet in de eindelijke zegepraal der rede zeer vast geloofd hebben, dat hij met een onverdeeld gemoed zoo lustig aan de pijlers der legende heeft kunnen staan schudden.

In eene zijner *Zamenspraken* verhaalt hij van een storm op zee, en van sommige dwaze kerkgeloften der passagiers, wanneer de schipper heeft aangekondigd dat het hagchelijk oogenblik van pompen of vergaan gekomen is. Erasmus is in den loop der jaren uit Frankrijk en Nederland zoo dikwijls naar Engeland overgestoken, dat wij het tooneel der handeling die hij beschrijft onwillekeurig op de Noordzee of in het Kanaal zoeken. 'En', laat de verteller zich vragen; na reeds door een en ander voorbeeld de zonderlinge werking van het gevaar op de eensklaps ontwakende vroomheid der menschen geschilderd te hebben, kenbaar aan het inroepen der bescherming van verschillende heiligen; 'en was er

niemand die aan den Heiligen Christoffel dacht? - Jawel; en zelfs kon ik mijn lagchen niet houden toen één hunner, bang dat hij niet verstaan zou worden, den Christoffel der kathedraal van Parijs, een beeld als een berg, luidkeels eene waskaars beloofde *zoo groot als hijzelf*. Met inspanning van al zijne krachten had hij dit een- en andermaal uitgegalmd, toen een goede kennis nevens hem met den elboog hem aanstiet en fluisterend tot hem zeide: Bedenk wat gij belooft; al verkocht gij al uw bezittingen, een waskaars van dat gewigt zoudt gij niet kunnen betalen. Zwijg, domoor, beet de ander hem toe, nog zachter sprekend, opdat de Heilige Christoffel het niet hooren zou; denkt gij dat ik het meen? *Een vetkaars zal hij hebben*, meer niet; zoo ik maar eenmaal weder aan den wal ben. - De botterik! Dat was zeker een Hollander? - Neen, maar het was een Zeeuw'.¹

Landgenooten zoomin als vreemdelingen, leeken zoomin als priesters worden, wanneer Erasmus dit onderwerp aanroert, door hem gespaard. Aan alles is merkbaar dat hij met welgevallen een dier tijden beleeft, welke men daarna in Duitschland met den naam van *Aufklärungsperiode* zou aanduiden. Hij vindt het genoegelijk, te velde te trekken tegen de 'betooverde wereld' zijner eeuw. De vrees, met het onkruid ook de tarwe te zullen uitrukken, kwelt hem niet. Het zou hem een lust zijn, zelfs schamele lieden, als marskramers en schepelingen, in eene 'verlichte denkwijze' te zien deelen.

1 Coll. Fam. 1ste deel, bladz. 194 vgg.: Naufragium.

In dit opzigt heeft er in zijn brein, sedert hij het klooster verliet, eene volstrekte omwenteling plaats gegrepen; en wij kunnen ons voorstellen dat menig vroom katholiek zijner dagen, over zoovele stoute spotternijen als hij zich veroorloofde, bedenkelijk het hoofd heeft geschud. Wat wilde deze Rotterdammer? Aan welk gezag ontleende hij het regt, op die wijze en in die mate het volksgeloof aan te randen? Zou de wereld schooner zijn, wanneer hij van hare betoovering haar ontwaveld had?

In den ijver zijner polemieek ziet Erasmus dit alles voorbij, en gaat alleen met de eischen der beschaving en van het maatschappelijke te rade. Hij die als jongeling het vriendinnetje bewonderde dat ondanks de gebeden van vader en moeder den sluijer aannam, verheerlijkt in zijne dialogen, nu hij een man geworden is, de eerbare vrijerij van een minnend paar: *de Jongeling en het Meisje*.¹ Wanneer geestelijken of leeken, die geen hebreuwsch verstaan, alle hebreuwsche boeken zouden willen verbranden en zij de nagedachtenis van Reuchlin, uitgever der eerste hebreuwsche spraakleer, zoo veel mogelijk zwart maken, dan schrijft hij, naar de mode van den tijd Reuchlin's naam in het grieksch vertalend, de *Hemelvaart van Capnio*, en wijst den verlichten geleerde in de verblijven der gelukzaligen eene eereplaats aan.²

In de *Bekentenissen van den Soldaat* komt de onzin van het oorlogvoeren aan het licht, beoordeeld naar den huurling die niet voor zijn vaderland of voor een

1 Coll. Fam. 1ste Deel, bladz. 148 vgg.: Proci et Puellae.

2 Coll. Fam. 1ste Deel, bladz. 141 vgg.: Apotheosis Capnionis.

beginsel vecht, maar alleen om uit plunderen te gaan en zich te verrijken. - 'Dat ziet er geleerd uit: Mercurius bij het vertrek, Vulcanus bij de thuiskomst! - Van welke Vulcanussen en welke Mercuriussen spreekt gij? - Ik bedoel dat gij, die bij het heengaan vleugelen aan de voeten scheent te hebben, thans hinkt. - Zoo doet gewoonlijk die uit den oorlog komt. - En wat dreef u naar den oorlog, beminnaar van het hazepad? - De hoop op buit had mij courage gegeven. - Gij keert dus huiswaarts met een som van belang? - Met een ledigen buidel, ja. - Dit ontheft u van de zorg het gestolene terug te geven. - Dat deed ik reeds lang geleden. *Alles* gaf ik terug. - Aan wie? - Aan Trijntje, aan Wijntje, en aan het verkeerbord.'

Op dien toon gaat de zamenspraak voort, tot ook het plegen van heiligschennis in de kerken gebiecht wordt. - 'Ik vrees dat gij naar Rome zult moeten, om voor zoovele misdaden vergiffenis te bekomen. - Mij is een kortere weg bekend: ik zal naar de dominikanen gaan en met de kommissarissen het op een akkoord, werpen. - Maar die altaarroof? - Al zou ik Christus-zelf geplunderd en hem het hoofd van den romp geslagen hebben, zij bezitten overal aflaten voor; alles wordt door hen geschikt. - Bekommerde het u niet somtijds wat er van uw ziel worden zou, indien gij sneuvelde? - Geen oogenblik. Ik was volkomen gerust, want op een keer had ik mij de Heilige Barbara aanbevolen. - Nam zij u onder haar bescherming? - Zeker, ik zag haar mij zachtjes toeknikken. - Wanneer meendet gij dit te zien? Op welk uur van

den dag? 's Morgens? - Neen, 's middags na tafel. - Maar op dat oogenblik, wil ik wedden, zaagt gij ook de boomen wandelen? - Die man raadt alles!¹

De zainspraak *Charon* is tegen de oorlogvoerende vorsten gerigt en duidt stoutweg, bijna met even zoovele woorden, keizer Karel V en de koningen Frans I en Hendrik VIII als de voorname menscheslagters van het tijdvak aan, die in zulke mate de markt der onderwereld overvoeren dat de oude opgelapte helleschuit te klein en te wrak geworden, en Charon naar de aarde gekomen is om eene nieuwe en grootere te bestellen.

Charon is in zijn schik. Hoe meer zielen, is het ook bij hem, maar niet in de gezellige beteekenis die de levenden aan het spreekwoord hechten, hoe meer vreugd. Hij vreest alleen dat 'zekere polygraaf daarboven' hem afbreuk doen zal, door te welsprekend tegen den oorlog te schrijven en den vrede aan te bevelen. - 'Maak u niet ongerust,' wordt hem geantwoord, 'die man predikt voor doove ooren.'

Behalve om dit ten tooneele voeren van Erasmus door zichzelf, is deze dialoog ook merkwaardig om eene zinspeling op de meedogenlooze en bloedige geloofsvervolging in die dagen, teeken van de wassende magt der ketterij. - 'Indien er nu de eene of andere goede God opstaat die de vorsten met elkander verzoent,' klaagt Charon, 'dan ben ik een bedorven man.' - 'Geen nood,' verzekert men hem, 'te dien aanzien kunt gij op beide ooren rustig slapen. In de

¹ Coll. Fam. 1^{ste} Deel bladz. 29 vgg.: Militaria.

eerste tien jaren komt er geen vrede. Alleen de paus van Rome vermaant ijverig tot eendragt; maar hij schuurt den moriaan. Er zijn ook steden die zuchtend onder zoovele rampen gebukt gaan; er zijn pruttelende volken die het eene ongerechtigheid noemen dat ter wille der eierzucht, der bijzondere veeten, van twee of drie personen de wereld onderstboven gekeerd worde; maar geloof mij, ondanks de redelijkste vertoogen zal het woord aan de Furien blijven. Wat ik echter zeggen wilde: waarom komt gij naar de aarde ten behoeve uwer nieuwe schuit? Kon Vulcanus u niet helpen? - Nu nog fraaijer! Ik bedank voor een schip van metaal. - Voor een kleinigheid hadt gij van hier een scheepstimmerman kunnen ontbieden. - Dat is zoo; maar wij hebben beneden gebrek aan materiaal. - Hoe nu? En al die bosschen? - Alles gekapt. Zelfs het hout in de Elysesche Velden. - Mag ik vragen met welk doel? - *Voor het verbranden van de schimmen der ketters*. Zij komen in zulken getale, dat wij onlangs steenkolen zijn moeten gaan delven.¹

In den *Cykloop-evangeliedrager* worden de slechte lutheranen tentoongesteld. Een ridder die Polyfemus heet en dien men, om zijn ongunstig uiterlijk, zoo men hem op zee of in een bosch ontmoette, voor een struikroover of een boekanier zou aanzien, pocht op het bezit van een Nieuw Testament (een Nieuw Testament in de latijnsche vertaling van Erasmus) dat hij zorgvuldig heeft doen binden en met kleuren ver-

¹ Coll. Fam. 2^{de} Deel, bladz. 85 vgg.: Charon.

sieren.¹ - 'Een franciscaner bij ons in de buurt,' verhaalt hij, 'voer gestadig tegen het Nieuwe Testament van Erasmus uit. Ik ging hem spreken onder vier oogen, pakte met de linkerhand hem bij de haren, en deed hem de kracht van mijn regtervuist gevoelen. Zijn gansche bakhuis, zóó takelde ik hem toe, was één bult. Is dat niet een bewijs dat ik het evangelie liefheb? Daarna heb ik, bij wijze van absolutie, er hem nog drie builen mede op den schedel geslagen: een in naam des Vaders, een in naam des Zoons, een in naam van den Heiligen Geest. - Niet onevangelisch, inderdaad! Dat noem ik het evangelie verdedigen *met* het evangelie. - Een ander franciscan maakte het nog bonter, en ging in zijn razen tegen Erasmus iedere maat te buiten. Door evangelischen ijver vervoerd trad ik dreigend op hem toe, noodzaakte hem geknield vergiffenis te vragen, en te erkennen dat zijne booze woorden waren ingegeven door den Duivel. Had hij geaarzeld, mijn hellebaard zou zijn nedergekomen op zijn kruin. Ik blaakte van strijdlust, en zag er uit als een vertoornde Mars. Verschillende personen zijn van dit tooneel getuigen geweest.² - Het verwondert mij dat de man niet op de plaats zelve doodgebleven is. Maar zeg mij, om op

1 Facsimilé van Holbein's titelblad voor deze uitgaaf (1519) bij Paul Mantz, Hans Holbein, 1879, bladz. 58.

2 Dit en het vorige ziet op de bejegening welke van Ulrich von Hutten's zijde, in de burgt van Franz von Sickingen, de keulsche kettermeester Hoochstraten zal ondervonden hebben. - D.F. Strauss, Ulrich von Hutten, 1860, 2de Boek, 10de Hoofdstuk; Drummond, II 110 vgg.

ons gesprek van daareven terug te komen, hoe staat het bij u met de kuischheid?

- De jaren zullen mij ingetogenheid leeren, hoop ik; doch ik weiger niet u in vertrouwen te bekennen dat ik nog geen model-evangelische ben, enkel een uit den grooten hoop. Wij evangelischen hebben vier evangelien, en jagen bovenal vier dingen na: eene goede tafel, inschikkelijke vrouwen, eenig kapitaal, en alles doen waar wij lust in hebben. Zijn die ons deel, dan heffen wij den beker en roepen in geestvervoering: lö Paean! leve het Evangelie! het rijk van Christus kome! - Zoo leven epikuristen, niet de evangelie-dragers. - Toegestemd; maar gij weet dat Christus almachtig is, en hij in een oogwenk andere menschen van ons maken kan. - Ook zwijnen kan hij van u maken; gemakkelijker zelfs, daar houd ik het voor, dan brave lieden. Het wordt tijd dat gij van dit beestachtig leven afscheid neemt. - Ik ontken dit te minder, daar de profeten onzer dagen het naderend einde der wereld aankondigen. Ik verbeid de hand van Christus. - Zoo? Nu, dan moogt gij toezien dat die hand u kneedbaar vinde. En waaruit leiden uwe profeten af dat het einde der wereld aanstaande is? - Omdat, zeggen zij, de menschen thans evenzoo leven als in de dagen vóór den Zondvloed. Zij eten, zij drinken, zij tafelen, zij nemen en geven ten huwelijk, zij loopen vreemde vrouwen na, zij koopen, zij verkoopen, zij woekeren, zij bouwen; de koningen voeren oorlog, de priesters peinzen op vermeerdering van inkomsten, de theologen breijen syllogismen, de monniken dweilen waar men ga, het volk komt in opstand, Erasmus schrijft zamenspraken;

alle plagen tegelijk zijn over ons uitgestort: honger, dorst, inbraak, oorlog, pest, beroerten, geldgebrek. Zijn dit geen teekenen dat het menschelijk geslacht zijn einde nadert?'¹

Bij het beoordeelen van deze en dergelijke plaatsen moet men op het bijzondere niet te veel nadruk leggen. Erasmus kan onder het schetsen van zijn Evangeliedrager somtijds aan een bepaald persoon gedacht hebben, doch de meeste trekken van het beeld zijn aan de onwaardige lutheranen in het algemeen ontleend. Hij leed er onder dat zulke lieden zich van zijn naam en zijn Nieuw Testament bedienden als schild van hunne ondeugden, hunne hartstogten, of hun chiliasme. De fijne smaak van den filoloog gruwde van dit beduimelen zijner denkbeelden door de schare; en hij wreekte zich in het latijn.

Verschillende beroemde plaatsen uit Erasmus' *Zamenspraken*, zuivere kleine genre-schilderijen zonder polemische strekking, kan men overal aangehaald vinden.² Zijne beschrijving van sommige duitsche logementen, als tegenstelling van sommige fransche, in het hoofdstuk *Herbergen*.³ Zijne geschiedenis van den *Paardekoop*, die meende bedot te hebben en zelf bedot werd.⁴ Zijne onschuldige *Tartufferie*: de ontmoeting van twee litterarische vrienden die zoeken

¹ Coll. Fam. 2^{de} Deel, bladz. 108 vgg.: Cyclops-evangeliofhorus.

² Overzicht bij Drummond II 151-179. - Nieuwe fransche vertaling der Colloquia door Victor Develay, 1876, met etsen van Chauvet. - Fragmenten bij D. Nisard, Renaissance et Réforme.

³ Coll. Fam. 1^{ste} Deel, bladz. 202 vgg.: Diversoria.

⁴ 1^{ste} Deel bladz. 296 vgg.: Hippoplanus.

te verbergen dat het latijnsch proza, waarin zij elkander toespreken, latijnsche verzen zijn.¹ Zijn *Dichterlijk Gastmaal*, waar eene vrijpostige dienstmaagd haar onpraktischen meester verwijt slechts verstand te hebben van konjekturen-smeden, en dat hij beetwortels voor kropsla aanziet.²

Opmerkelijk is de karakterbeschrijving van een zwitsersch dorpsherbergier, bij wien twee franciskanen logies en eene plaats aan tafel komen vragen. Erasmus trekt partij voor die regtschappen monniken, en de waard zelf dankt hen ten slotte voor hun aangenaam onderhoud. Doch aanvankelijk is de man uit het volk louter achterdocht en onwil; en wanneer zijne vrouw een goed woord voor de broeders komt doen, dan snaauwt hij haar af:

‘Welke diersoort komt daar aan? - Beste vriend, wij zijn knechten Gods, zoonen van den Heiligen Franciscus. - Ik kan niet beoordeelen of God schik heeft in zulke knechten; ik voor mij zou er niet gaarne veel van in huis hebben. Wanneer het op eten en drinken aankomt, dan zijt gijlieden heel wat mans; maar om te werken hebt gij handen noch voeten. Och kom! zijt gij zoonen van den Heiligen Franciscus? Gij spreekt altijd over Franciscus' maagdelijken staat; hoe komt hij dan aan al die zoonen? - Wij zijn zijne zoonen naar den geest. - Nu, dan beklaag ik uw vader; want uwlieder geest is uw slechtste deel. - Gij schijnt ons voor ontaarde leden onzer orde aan

¹ Coll. Fam. 2^{de} Deel, bladz. 106 vgg.: Impostura.

² 1^{ste} Deel, bladz. 213 vgg.: Convivium Poëticum.

te zien; weet dat wij observanten zijn.¹ - Des te scherper zal ik u observeren, dat gij niets kwaads uitvoert; uwe observanten zijn mij bij uitnemendheid tegen de borst. Tandem brengen zij mede, maar geen geld, en zulke gasten kan ik missen. Ik weet zeer goed dat gijlieden beweert voor ons te arbeiden; maar zal ik u toonen hoe gij werkt? Kijkt eens naar deze prent hier, aan uw linkerhand. De vos houdt een boetpredikatie; maar op zijn rug, uit de kap zijner pij, komt een ganzehals te voorschijn. Die wolf, daar, geeft de absolutie aan een biechteling; maar onder zijn voorkleed, dat gij ziet zwellen, is een lamsbout verstopt. Gindsche aap in franciskanergewaad waakt bij een zieke: de eene hand houdt een crucifix omhoog, de andere grabbelt in 's kraken beurs'.

Nu komt de vrouw tusschenbeide:

'Man, laat die twee van nacht onder ons dak blijven. Licht dat gij als boete voor uw vele zonden dit eene goede werk verrigt. Het zijn brave mannen. Naderhand zal het u tot voordeel gedijen. - Hoor die wijfjestaalman! Vast licht gijlieden onder één dek. Ik haat een vrouw die andere mannen dan den haren braaf noemt. - Zoo meen ik het niet. Maar bedenk hoe vaak gij misdreven hebt door dobbelen, drinken, vechten, ruzie maken. Eén aalmoes voor zooveel zonden zal geen weelde zijn. Werp deze mannen niet uit. Op uw sterfbed zult gij om hen vragen. Potsemakers en koordedansers laat gij toe bij de vleet; en

1 Over de minderbroeders-observanten bij Moll, *Leven van Brugman*, I 101 vgg.

hen jaagt gij weg? - Zult gij uitscheiden met uw gepreek? Voort, naar uw keuken! - Ik ga al'.¹

XVIII [Erasmus' levensbeschouwing. De 'Lof der Dwaasheid']

Deze toon der *Zamenspraken*; te vaak slechts gedachtewisselingen van den auteur met zijne lezers, gekleed in vragen en antwoorden welke de ten tooneele gevoerde personen in den mond gelegd worden; is geheel dezelfde als van den *Lof der Dwaasheid*. Wie het niet wist zou niet gelooven dat het kleinere geschrift tien of vijftien jaren vóór het grootere voltooid werd, - gewigtige jaren in Erasmus' leven, want toen hij de *Colloquia Familiaria* uitgaf was hij een beroemd man, terwijl bij het verschijnen der *Stultitiae Laus* Europa van zijn bestaan zich nog naauwlijks bewust was.²

De tijdgenooten hebben in dit boekje bovenal eene satire van de maatschappelijke en kerkelijke misbruiken der eeuw gezien; en werkelijk behoeft men het slechts te doorbladeren om zich te vergewissen dat de auteur zich heeft voorgesteld al schertsend een zwaren slag te slaan.

Zijn aanval op de verschillende geestelijke orden is

¹ Coll. Fam. 1^{ste} Deel, bladz. 255 vgg.: Ptochoplousioi Franciscani.

² Morias Encomium, id est: Stultitiae Laus, Erasmi Roterodami declamatio, Parijs 1511. Uitgaaf van C.A. Abbing, Leiden 1839. - Overzicht bij Jacobus Scheltema, 1819, Mengelwerk II 225 vgg. - Nieuwe fransche vertaling van Des Essarts, 1877. - Fragmenten bij D. Nisard, Renaissance et Réforme.

geweldig. 'Zonder het zelfbedrog dat zij aan mijn invloed danken', laat hij de Dwaasheid zeggen, 'zouden deze lieden de rampzaligsten der menschen zijn. De geheele wereld haat hen; zelfs hen toevallig te ontmoeten geldt voor een boos voortteeken. Niettemin zijn zij met zichzelf ten hoogste ingenomen, en laten op hunne goede werken zich zooveel voorstaan dat één hemel hun te klein dunkt voor hunne verdiensten, - niet bedenkend dat Christus in den oordeelsdag al die kerkgebaren en nietige overleveringen versmaden, en alleen vragen zal naar het nakomen van zijn liefdegebod. Een zal dan zijn buik vertoonen, gezwollen van het visch-eten. Een ander tien mud psalmen uitstorten. Een derde opsommen hoeveel duizend keeren hij gevast heeft, en dat zijne maagziekte voortkomt uit het veelvuldig gebruiken van maar één maaltijd daags. Een zal zulk een stapel ceremonien komen aandragen, dat zeven vrachtschuiten dien naauwlijks zouden kunnen laden. Een zich beroemen in geen zestig jaren een stuk geld te hebben aangeraakt, tenzij met dubbel omwoelde vingers. Een zijne pij laten zien, zoo vies en vet dat geen schipper haar zou willen aantrekken. Een zal laten klinken dat hij als eene spons vijfenvijftig jaren heeft vastgezeten aan dezelfde plaats; een bewijzen dat hij door het gestadig metten-zingen heesch, een dat hij door de eenzaamheid stompzinnig, een dat door het stelselmatig zwijgen zijne tong stijf geworden is. Waar, zal Christus hen in de rede vallen, vreezend dat zij anders honderd uit zullen roemen, waar komen deze nieuwe Joden vandaan? Er is maar één wet die ik voor de

mijne erken, en van haar hoor ik niet reppen. Onverholen en zonder gelijkenissen heb ik weleer het erfdeel mijns Vaders toegezegd, niet aan pijn, schietgebeden, onthoudingen van spijs of drank, maar aan werken der barmhartigheid. Ik erken niet voor de mijnen wie zichzelve in die mate overschatten, en heiliger willen schijnen dan ik. - Met welke gezigten zullen zij elkander aanzien, denkt gij, wanneer zij deze taal vernemen, en bemerken dat zij de minderen geacht worden van matrozen en koetsiers? Onderwijl zijn zij zalig in hope, dank zij mijne gunst'.¹

De lofrede op zichzelve, welke Erasmus de Dwaasheid laat houden, is gedeeltelijk onopregt, naar men ziet. Eene noodlottige verblinding in het zedelijke wordt voorgesteld kwanswijs als eene goede gave des Hemels; voor het minst als eene aangename zwakheid welke men de arme menschenlijke natuur ten goede moet houden. Hoe radeloos ongelukkig zouden de monniken zijn, indien zij wisten wat Christus eigenlijk van hen denkt!

Voor iemand die het wapen der ironie wist te hanteren was dit eene gelukkige vondst, en Erasmus blijft niet in gebreke de ader te ontginnen. 'Indien een bisschop', gaat de schijnbaar zachtmoedige Dwaasheid voort, 'indien een bisschop overwoog om welke reden hij een linnen overkleed draagt, blank als sneeuw, zinnebeeld van een smetteloos leven; wat de verbindingsknoop tusschen de twee hoornen van zijn mijter beteekent: eene volmaakte kennis van beide Testa-

1 Stultitiae Laus, bij Abbing bladz. 103 vgg.

menten, het Oude en het Nieuwe; wat het schoeisel zijner handen: de zuivere en door niets menselijks verontreinigde bediening der sacramenten; wat de herderlijke kromstaf: het zorgvuldig weiden der toevertrouwde kudde; wat het vooruitgedragen crucifix: de zegepraal over alle menselijke hartstogten, - zou hij dan niet een verdrietig en kommervol leven leiden?

'Indien de opperste kerkvoogden, Christus' stedehouders, het leven van Christus poogden na te volgen, zijne armoede, zijn zwoegen, zijn leeren, zijn kruis, zijne doodsverachting: ware er dan op aarde een droef-geestiger bestaan denkbaar? Wie zou zijn geheele fortuin opofferen voor het koopen van den pauselijken rang? Wie door het zwaard, door vergif, door allerlei geweldenarijen, in het bezit van het gekochte zich willen handhaven? Geen paus met één grein wijsheid, één korrel van het door Christus geprezen zout, zou dit verlangen. En zoo heeft de wereld het aan mij te danken dat geen sterveling weelderiger en onbezorgder leeft dan Hunne Heiligheden, die in voldoende mate Christus het zijne meenen gegeven te hebben, wanneer zij te midden van symbolische en schier bij het tooneel geborgde handelingen hun opperbisschops-bedrijf uitoefenen. Wonderen verrigten, dit ware ouderwetsch; den volke het evangelie verkondigen, een vermoeijend werk; den bijbel verklaren, schoolmeesterachtig; bidden, tijdroovend; tranen storten, onwaardig en verwijfd; armoede lijden, niet fatsoenlijk; geslagen worden, schandelijk en onbestaanbaar met den rang van personen die te naauwernood de bloem der koningen tot het kussen hunner gezegende voeten toelaten;

sterven, eindelijk, hoogst verdrietig; gekruisigd worden, een onuitwischbaar schandmerk. Bouwvallige grijsaards worden er onder hen gevonden die den krijgsmoed van jongelingen ten toon spreiden,¹ en noch hunne schatkist vreezen te ledigen, noch tegen veldtogten opzien, noch het als een schrikbeeld aanmerken de wetten, de godsdienst, den vrede, en alle menschelijke zaken onderstboven te keeren'.²

Bij al de satirieke schrijvers van het tijdvak vindt men deze invectieven terug; niet het schaarst bij de gewezen monniken onder hen. Erasmus, Skelton, Luther, Rabelais, allen zijn renegaten van het klooster- en het priesterleven; allen hebben bij ondervinding den valschen schijn eener overeengekomen wereldverzaking leeren kennen. Ongevoelig voor de beschuldiging zich als apostelen des vleesches aan te stellen, ijveren zij uit alle magt voor het natuurleven, en hameren wat zij kunnen op het kerkdom. Het eenige wat Erasmus onderscheidt (en na hem de schrijvers der *Obscuranten-brieven* onderscheiden zal) is dat zijn latijn hem ontoegankelijk maakt voor het volk.³

In eene andere reeks plaatsen van den *Lof der Dwaasheid* heeft deze opgehouden eene ondeugd te zijn, maar blijft zij nog steeds eene berispelijke neiging. De mensch vindt behagen in uitspanningen die

1 Toespeling op den oorlogzuchtigen paus Julius II, toen nog aan het bestuur. - Negende der houtsneden van Albrecht Dürer's 'Groote Apocalypsis', Cabinet des Estampes te Parijs. Facsimilé door P.W. van de Weyer te Utrecht, 1875.

2 Stultitiae Laus, bij Abbing bladz. 118 vgg.

3 Over Skelton bij Philarète Chasles, *Le drame, les mœurs et la religion au 16e siècle*, 1851, bladz. 289 vgg., 319 vgg.

vergefelijk potsierlijk waren, indien zij er niet toe bijdroegen hem in zijne aangeboren woestheid te stijven. Aldus de hartstogt der vorsten en der groote heeren voor het jagtvermaak.

Inzonderheid door zijn herhaald logeren op de landgoederen van engelsche edelen kende Erasmus uit eigen aanschouwen de tragi-komische praktijken, destijds bij het jagen in gebruik; en zijn jongste engelsche levensbeschrijver doet hem regt wanneer hij het volgende, - waar men de antipathie van den eenzijdig ontwikkelden letterkundige namens het gezond verstand en de zachte zeden tegen de buitensporigheden en de wreedheid van het *sport* hoort opkomen, - voor eene persoonlijke herinnering houdt:¹

‘Van één soort met de ziende blinden zijn zij voor wie de jagt boven alles gaat, en wier gemoed, beweren zij, door een niet onder woorden te brengen gevoel van welbehagen overstroomd wordt, wanneer zij de verfoeilijke melodie der waldhorens of het bassen der honden vernemen. Er zijn er, op mijn woord, wier reuk door den drek-zelf der honden aangenaam wordt geprikkeld, als ware het kaneel. En welk een genot, wanneer het gevangen dier ontweid ligt te worden! Het gepeupel mag ossen en schapen slagten: het afmaken van wild is den edelman voorbehouden. Deze, het hoofd ontbloot, de knie gebogen, trekt een mes dat voor dit doel bestemd is en voor geen ander gebruikt mag worden. In zekere orde, met zekere gebaren, snijdt hij plegtstatig zekere stukken uit. Hoe-

1 Drummond, Life of Erasmus, I 190.

wel de omstanders hetzelfde tooneel ontelbare malen bijgewoond hebben, staan zij op nieuw eerbiedig-zwijgend toe te zien, niet anders dan of er eene nog onbekende godsdienstige handeling gevierd werd. Zij wien daarna het voorregt te beurt valt te mogen proeven van de vangst, stellen dit met eene bevordering in den adelstand gelijk. Vraagt men of deze jagers, door hun gestadig nazetten en eten van wild wel iets hoogers bereiken dan dat zij zelve allengs in weinig minder dan wilde dieren ontaarden? Neen; maar onderwijl verbeelden zij zich niettemin een koningsleven te leiden'.¹

Thans komen de plaatsen waar de dwaasheid begint te zweemen naar eene deugd; in zulke mate dat wij haar niet geheel kunnen veroordeelen zonder het gemeenebest van een nuttig steunsel, of het leven der bijzondere personen van een onschuldig en aangenaam tijdverdrijf te berooven.

Tot afwisseling ontleen ik eene bladzijde aan eene andere *Stultitiae Laus*, geschreven door eene jongere tijdgenoot van Erasmus in Frankrijk, Louise Labé (1525-1565). Sommige trekken zijner vinding zijn door de schoone lyonesche Cordière in haar *Débat de Folie et d'Amour* zoo gelukkig nagevolgd, dat de europesche letterkunde van het tijdvak misschien geen volmaakter proeve van erasmiaanschen renaissancestijl in de landstaal heeft aan te wijzen.²

1 *Stultitiae Laus*, bij Abbing bladz. 61 vg.

2 *Débat de Folie et d'Amour*, in de *OEuvres de Louise Labé*, parijsche uitgaaf van 1871, gedrukt bij Johannes Enschedé en Zoonen. - Studie over Louise Labé bij Sainte-Beuve, *Nouveaux Lundis* IV 289 vgg.

Men hoore Mercurius, advokaat van Folie, de merkbare teekenen van waanzin bij het verliefd jong meisje opsommen. De gedachte en de wending zijn van Erasmus; maar ons geeft dit oude fransch een betere voorstelling van den algemeenen toon zijner satire, dan de beste vertaling in hedendaagsch nederlandsch vermag. 'Et dans tous ces actes de la pauvrete', pleit Mercurius, 'quels traits trouvez-vous que de Folie? Avoir le coeur séparé de soy-mesme, être maintenant en paix, ores en guerre, ores en treves; couvrir et cacher sa douleur: changer visage mille fois le iour: sentir le sang qui lui rougit la face, y montant: puis soudain s'enfuit, la laissant palle, ainsi que honte, espérance, ou peur, nous gouvernent. Chercher ce qui nous tourmente, feignant le fuir, et néanmoins avoir crainte de le trouver: n'avoir qu'un petit ris entre mille soupirs: se tromper soy-mesme: brusler de loin: geler de près: un parler interrompu: un silence venant tout à coup: ne sont-ce tous signes d'une personne aliénée de son bon entendement?'¹

Nog een thema van Erasmus wordt door de uitnemende prozaschrijfster, tevens dichteres, niet minder bevallig uitgewerkt. Het is: dat de zamenleving groote verplichtingen heeft aan den moed en het blind zelfvertrouwen van enkele onbesuisden: waaghalzen en dwazen inderdaad, maar gevierder burgers van hun land somtijds dan de wikkende wijzen en voorzigtigen. Weder voert Mercurius het woord en konkludeert: 'Pour le dire en un mot, mettez moy au monde un homme

1 Louise Labé, bladz. 95. Bij Sainte-Beuve, bladz. 308.

totalement sage d'un coté et un fol de l'autre: et prenez garde lequel sera plus estimé. Monsieur le sage attendra que l'on le prie, et demeurera avec sagesse tout seul, sans que l'on l'appelle à gouverner les villes, sans que l'on l'appelle en conseil; il voudra escouter, aller posément où il sera mandé: et on ha afaire de gens qui soient prontos et diligens, qui faillent plus tot que demeurer en chemin. *Il aura tout loisir d'aller planter des chous.* Le fol ira tant et viendra, en donnera tant à tort et à travers, qu'il rencontrera en fin quelque cerveau pareil au sien qui le poussera: et se fera estimer grand homme. Le fol se mettra entre dix mille arquebuzades, et possible en eschapera; il sera estimé, loué, prisé, suivi d'un chacun. Il dressera quelque entreprise escervelée, de laquelle s'il retourne il sera mis iusques au Ciel. Et trouverez vray, en somme, que pour *un* homme sage dont on parlera au monde, y en aura dix mile fols qui seront à la vogue de peuple'.¹

Het voorname onderscheid tusschen het *Débat de Folie et d'Amour* en den *Lof der Dwaasheid* is, dat onder de vele beteekenissen waarin Erasmus om beurten zich van hetzelfde woord bedient, ééne allengs en ongemerkt de overhand gaat krijgen. Al vroeg had zijne moeilijke jeugd hem tot op den bodem der samenleving leeren zien, en menig ander zou in zijne plaats misanthroop geworden zijn. Hem daarentegen vermaakt in de eenzaamheid de gedachte dat alle menschelijke handelingen en drijfveren hare humoristische

1 OEuvres de Louise Labé, bladz. 77 vg.

zijde hebben. Hij stelt zijne opmerkingen te boek; en zoo ontstaat, uit zijne eigen levensbeschouwing, zijne satire. Het treft hem dat elk vader en elke moeder hun uiltje voor een valk aanzien, elk jong meisje haar minnaar voor een fenix houdt, elke jonge man in de oogen zijner beminde zich den Hemel ziet ontsluiten. Echtgenooten verdragen elkander uit blindheid voor elkanders gebreken, bemerkt hij. Stokpaarden vormen het gewone vervoermiddel van denkers, dichters, en geleerden. Volken zijn groote kinderen. De scepters der koningen gelijken somtijds zotskolven. De voortplanting van het menschelijk geslacht onderstelt lachwekkende gemeenzaamheden. Ieder heeft zijne eerezucht, en ieders eerezucht haakt naar eene onderscheiding. Eenvoudigen ontcijferen somtijds raadselen, aan wier oplossing de wijzen en de verstandigen hunne vlijt en hunne olie verspilden.

‘Zegt niet,’ vraagt de Dwaasheid, ‘zegt niet tot lof der Brabanders een brabantisch spreekwoord: *Hoe ouder hoe gekker?* Hetgeen beteekent dat dit volk meer dan eenig ander zich door een gezelligen aard onderscheidt, en door de gebreken van den ouderdom in mindere mate gekweld wordt. Niet anders mijne Hollanders, door ligging en levenstrant den Brabanders zoo naauw verwant. En waarom zou ik niet *mijne* Hollanders zeggen, daar zij aan hun volharden in mijne dienst hun bijnaam danken, en zij zich dien zoo weinig schamen dat zij hem als hun voornaamsten eeretitel beschouwen? Laat anderen dan de Medea's, de Circe's, de Venussen, de Aurora's, en weet ik welke tooverbronnen aangaan! Anderen bij andere

godinnen het geheim der bloedvernieuwing zoeken! *Bij mij alleen vindt men daartoe het vermogen, bij mij de praktijk.*¹

Even diep als Holbein, die in een verloren oogenblik zijn boekje illustreerde, gevoelt Erasmus dat het leven der menschen met het uitvoeren van een doodedans gelijkstaat.² De onverbiddelijke god Terminus is hem geen oogenblik uit de gedachten.³ Doch de herinnering verbittert hem niet. Over geen onderwerp kan hij nadenken, of altijd gluurt in zijne verbeelding over den schouder der godinnen van deugd, waarheid, schoonheid, de glimlagchende met de bellekap, de alomtegenwoordige Fantasie.⁴ Het geloof, de wetenschap, de liefde, de geestdrift, de zelfopoffering, alles schijnt hem toe slechts tot op zekere hoogte ernst te zijn, en geen ernst te kunnen blijven, tenzij door een *grain de folie* voor bederf bewaard.

Van eene zijner invallende gedachten, den Hofnar, hebben andere groote vernuften der 16^{de} eeuw levende wezens weten te maken, even populair geworden als de algemeene beschaving zelve: Rabelais van Panurge, Cervantes van Sancho, Shakespeare van Falstaff. Maar allen was hij vóór met de opmerking dat er een natuurlijk verband bestond tusschen de vrijpostigheid

1 Stultitiae Laus, bij Abbing bladz. 20 vg.

2 Facsimilé van Holbein's 'Simulachres et historiées faces de la Mort, Lyon 1538', bij Paul Mantz, bladz. 82.

3 Facsimilé van Erasmus' zegel bij Drummond, II 371. - R. Fruin, Erasmiana 1878, bladz. 100, noot 4.

4 Zelfde gedachte bij Goethe: 'Meine Göttin', 2de Deel van Cotta's uitgaaf der Werken, 1850, bladz. 53 vgg.

dier geestige zotten, en het goed humeur waarmede zelfs ligtgeraakte koningen hunne aanmerkingen verdroegen. Het was een gelukkig denkbeeld van Erasmus, een van de vele verschijningsvormen der fantasie op deze wijze aanschouwelijk te maken.

De misbouwde knaap in dienst van keizer Karel V, dien Antonis Mor voortreffelijk schilderde,¹ treedt onwillekeurig ons voor den geest, wanneer de Dwaasheid diepzinnig maar lagchend redeneert: 'Kan het ulieden ontgaan dat zelfs magtige vorsten hun gezelschap op den hoogsten prijs stellen, zoodat zonder dezen de maaltijd noch de wandeling smaakt, en zij niet één uur buiten mijne narren kunnen? Fluks geven zij die dwazen de voorkeur boven hunne stemmige wijzen, hoewel ook dezen fatsoenshalve door hen nagehouden worden. De reden is niet ver te zoeken, dunkt mij. De wijzen hebben den vorsten niets dan onaangename zaken mede te deelen, en, steunend op hunne uitgebreide kennis, ontzien zij zich niet altijd tedere ooren bijtend te grieven. De narren daarentegen brengen voort hetgeen waarop de vorsten alom en bovenal belust zijn: kwinkslagen, geestigheden, dingen die doen schaterlagchen en zich verkneukelen. Voegt daar het niet te versmaden voorregt bij, dat *zij* alleen in hunne eenvoudigheid de zaken bij haar waren naam noemen! En ik vraag u, wat is loffelijker dan de gulle waarheid?

'Maar de ooren der vorsten schuwen de waarheid, zal

1 Louvre-Muzeum, afdeling Duitsche, Vlaamsche en Hollandsche Scholen, katalogus 1881, N^o. 343: 'Le nain de Charles-Quint'. - Houtsnede bij Charles Blanc, École Hollandaise, op Antonio Moro.

iemand beweren, en bovenal om die reden mijden zij de wijzen in hunne dienst; vreezend dat er onder hen een onafhankelijk man gevonden worde, die den moed heeft meer te letten op hetgeen is dan op hetgeen behaagt.

‘Ik erken dit: den koningen is de waarheid hatelijk. Doch hetgeen ik in mijne narren bewonder is juist dat niet alleen waarheden, maar onbewimpelde strafredenen uit hun mond met instemming aangehoord worden; zoodat dezelfde openhartigheid die een wijze het hoofd zou kosten, in de hoogste mate welgevallig is indien zij betracht wordt door een dwaas. De waarheid namelijk bezit, wanneer zij van niets kwetsends vergezeld gaat, een natuurlijk bekoringsvermogen; maar alleen aan de narren verleenden de goden die gaaf.’¹

De heldin van Erasmus heet Moria, en gelooft in hare olympische afkomst. Met niet minder regt zouden wij haar Love-in-Idleness kunnen doopen; naar den naam van het bloempje door welks sap, uitgedrukt op de oogleden zijner sluimerende gade, Oberon in Shakespeare's *Midsummernight's Dream* Titania met de dwaasste begoochelingen straft. Moria beroemt er zich op, tegelijk de ziel der wereld en het levend zelfbedrog te zijn. Zij is het die bij menschen en onsterfelijken de beminlijke chronische ziekte der hersenschimmen onderhoudt, en door hunne hersenschimmen hen gelukkig maakt. ‘Ik rijd bij de stervelingen veelvuldig over de tong’, is haar eerste woord het beste; want meent niet dat ik onkundig zij hoe kwalijk bij

1 Stultitiae Laus, bij Abbing, bladz. 55-57.

de keur der dwazen de dwaasheid aangeschreven staat! Nogtans houd ik vol dat mijn genie, en het mijne alleen, goden en menschen het gemoed verkwikt. Redenaars van beroep slagen te naauwernood, door lange en langdurig overdachte toespraken, den hoorders hunne zorgen te doen vergeten: ik, ik behoef mij slechts te vertoonen, en eene ongekende vrolijkheid verspreidt zich over de aangezigten, eene onzichtbare hand strijkt de voorhoofden glad, er rijst een vriendelijk toejuichend lagchen. Wat mijne herkomst betreft, weet dat ik noch Chaos, noch Orcus, noch Saturnus, noch lapetus tot vader heb, of hoe die afgeleefde en vermolmde goden heeten mogen; maar Plutus, den eenigen waren aarde- en hemelvader: wat Hesiodus, Homerus, en Iupiter zelf, beweren mogen. En niet den Plutus van Aristofanes, reeds met één voet in het graf, reeds van het gezigt beroofd; maar den nog ongedeerden, tintelend van jongelingsvuur. En niet van jongelingsvuur alleen, maar ook en vooral van den onversneden nectar dien hij op een keer met volle teugen aan den godemaaltijd dronk. Mijne moeder was Neotès, aanvalligste en levenslustigste der nimfen, de beligchaamde Jeugd'.¹

Het toppunt zijner paradoxale stelling wordt door Erasmus bereikt, wanneer hij in de laatste bladzijden van zijn geschrift, met verwijzing naar teksten uit het Nieuwe Testament, waar gesproken wordt over de dwaasheid des Kruises, over de dwaasheid Gods welke wijzer is dan de menschen, ook van het christendom

1 Stultitiae Lans, aanhef. Bij Abbing, bladz. 5 vg., 11 vg.

zelf eene goddelijke komedie en van de christelijke vroomheid, welke alle aardsche voorregten versmaadt ten einde den hemel te winnen, eene soort van heiligen waanzin maakt¹. 'Geeft daarbij wel acht', zegt Moria, 'dat het de kinderen zijn, de grijsaards, de vrouwen, de armen van geest, die door de godsdienstoefeningen het meest bekoord worden en, slechts natuurkinderen zijnde, het ijverigst zich om de altaren verdringen. Let er ook op dat de godsdienststichters in den regel felle vijanden der letteren zijn, en belijdenis doen van eene verwonderlijke eenvoudigheid'.

Dit scepticisme is het beste bewijs dat men ten onregte Sebastiaan Brand's *Narrenschiff*, welks oudste druk tot 1494 teruggaat, als een voorlooper van Erasmus' *Lof der Dwaasheid* pleegt aan te duiden. Er zijn vele plaatsen in Erasmus' boekje waar hij op hetzelfde aanbeeld slaat als Brand en, tot regtvaardiging van zijn geloof aan de algemeene heerschappij van den onzin, evenzoo op tallooze dwazen wijst (boeke-narren, vrouwe-narren, gouden kalf-narren, wijn- en bier-narren, gelijk de straatsburgsche burgemeester ze noemt) die het geluk in allerlei onwezenlijke genoegens of voorregten zoeken. Brand's boetpredikers-bedoeling echter is Erasmus vreemd; en bij den Rotterdammer vormt de ééne, door den Straatsburger onveranderlijk berispte dwaasheid, slechts een incident. De schuit

1 Stultitiae Laus, bij Abbing, bladz. 131 vgg. tot het einde. - Over het christendom, bladz. 148: 'Videtur omnino Christiana religio quandam habere cum aliqua stultitia cognationem, minimeque cum sapientia convenire'. - Over het verlangen der vromen naar den hemel, bladz. 154: 'Si paucis demonstraro summum illud praemium nihil aliud esse quam insaniam quandam'.

van Brand is een platbooms vaartuig, hetwelk desverkiezend op rollen gezet, en op Vastenavond door de straten gevoerd kan worden.¹ Met Erasmus' schuitje, vlug getuigd, kan men in weerwil van den ranken bouw eene reis om de wereld doen. Zijne boot schijnt een wimpel van het fosforescerend vuur te voeren, dat volgens de etymologen zijn naam aan den Heiligen Erasmus der christelijke oudheid dankt.²

Ondanks het hemelsbreed verschil van taal en omvang komt geen ander geschrift der 16^{de} eeuw, wat de filosofische strekking betreft, het boekje van onzen landgenoot nader dan de groote roman van Rabelais, verschenen van 1533 tot 1554, en insgelijks eene de geheele zamenleving omvattende satire. Erasmus' *Dwaasheid* heet bij Rabelais *la Dive Bouteille*, vertegenwoordigster derzelfde welwillende wijsbegeerte of levensbeschouwing, die te midden der onzekerheid en dikwijls gemaakte deftigheid van het ondermaansche, het goed regt van den roes der vrolijkheid handhaaft.³ Levendig hebben beiden beseft, Erasmus en Rabelais, dat de mensch, al spant zijne scherpzinnigheid hare

1 Voorrede van Karl Simrock bij den gemoderniseerden tekst van Sebastiaan Brand's 'Narrenschiff', met facsimilés der oude platen. Berlijn 1872. - Narreschip op rollen in Oude Tijd 1870, bladz. 289.

2 De spaansche en italiaansche matrozen der Middellandsche Zee, wier patroon de Heilige Erasmus is (in 304 onder Diocletianus den marteldood gestorven als bisschop van Formiae, thans Mola di Gaëta), verbasterden zijn naam tot Eramo, Ermo, Elmo, overgebleven in St. Elmsvuur. Zijn leven in de Acta Sanctorum; schilderij van zijn dood, door Dirc Bouts of Stuerbout van Haarlem, in de Sint Pieterskerk te Leuven.

3 Studie over Rabelais door Albert Réville, Revue des Deux-Mondes van 15 Oktober 1872.

beste krachten in, toch niet achter het geheim van zijn wezen komen kan; geloof en eeuwig leven moeten kunnen verdragen, tot het gebied der fantasie gebragt te worden; en ons bestaan, trots elk onderzoek, een ondoorgrondelijk mengsel blijft van komisch en tragisch, verheven en alledaagsch.

Wat de inkleeding betreft is de *Lof der Dwaasheid* een offer aan de mode. De geletterde wereld van Erasmus' dagen had voor het eerst weder kennis gemaakt met de werken van sommige grieksche sofisten, of met de sofistische uitspanningen van voorname grieksche redenaars en schrijvers. Als met eene nieuwigheid vermaakte men zich met den *Lof der Mug* door Lucianus, met Lucianus' ironischen *Lof van Phalaris*, den siciliaanschen tiran. Men herinnerde zich met welgevallen dat Glauco schertsend den *Lof van het Onregt*, Synesius den *Lof der Kaalheid*, Favorinus den *Lof van Thersites*, den mismaakten homerischen zwetser, en den *Lof der Derdendaagsche Koorts* geschreven had. Die voorbeelden stonden Erasmus voor den geest; en hij verhoogde meteen het pikante van het genre, door in den mond der Dwaasheid, die niet uit hare rol mogt vallen, eene lofrede op zichzelf te leggen. Zij, niet hij, is de sofist die van het begin tot het einde der *declamatio* het woord voert.¹

In de 18^{de} eeuw is Erasmus geestig nagevolgd door Mandeville, wiens bije-fabel een vermomde *Lof der Ondeugd* in de maatschappij; door Holberg, wiens onderaardsche reis van Klaas Klim vaak een *Lof der*

1 Stultitiae Laus, Opdragt aan Thomas Morus, en bij Abbing bladz. 7 vg.

Ligtzinnigheid in den Staat is.¹ Doch niemand heeft een geheel zamengesteld, dat in zoo hooge mate, evenals de schrijver zelf, het karakter van een natuurprodukt bezit. De *Lof der Dwaasheid* is niet diepzinnig gelijk een stelsel van metafysica, maar gelijk een artisjok. De kern der vrucht smaakt zoet, en geeft eene juiste voorstelling van den bloedzuiverenden invloed der werken van Erasmus in het algemeen. Een voor een kan men de puntige bladen, die hare kroon vormen, afplukken. Zelfen eene specerij, behoeven zij niet afzonderlijk in olie en azijn gedoopt, of met zout en peper gekruid te worden.

Indien onze nederlandsche schilders van den tegenwoordigen tijd te bewegen waren, voor eene poos zich aan de omhelzing hunner dorpsvertellingen te ontrukken, dan zouden zij door het behandelen van een historisch onderwerp roem kunnen behalen: Erasmus te viervoet, gevolgd door zijn burgerlijken rijknecht, door zijne rijdende bibliotheek, en opziend uit het schrijfboek waarin hij bezig is gelukkige invallen voor den *Lof der Dwaasheid* op te teekenen.

Werkelijk is het kleine geschrift, dat door de vergankelijkheid nu weldra sedert vier eeuwen geëerbiedigd werd, op deze wijze zoo niet voltooid, dan toch aangevangen: in den zadel, gedurende de eerste terugreis uit Italië in 1509.² Erasmus telde op dat tijd-

1 Overzicht van Mandeville's 'Grumbling Hive' bij Quack, Studien op sociaal gebied, 1877, bladz. 26 vgg. - Plaatsen uit Holberg's 'Iter Subterraneum' bij Abbing, Inleiding, bladz. VII vgg.

2 'Superioribus diebus quum me ex Italia in Angliam reciperem cet'. Opdragt der Stultitiae Laus aan Thomas Morus. - 'Diversabar id temporis apud Morum meum, ex Italia reversus cet'. Brief aan M. Dorpius bij Le Clerc, ook bij Abbing bladz. 165.

stip, naar de gewone berekening, tweeënveertig jaren; had Rome en Venetie gezien; had te Turin den dokterstitel gehaald;¹ zou in Engeland bij lord Mountjoy of bij Thomas Morus gaan logeren, buiten; werd op dat oogenblik door zorgen noch ziekte gekweld; en was, nog onberoemd, juist in de stemming een werk der verbeelding te dichten, waarin hij onder den sluijer der allegorie den vrijen teugel vieren kon aan zijne luim.

XIX [Albrecht Dürer over Erasmus]

Betrekkelijk vroegtijdig schijnt Erasmus, hoe jong van harte hij ten einde toe moge gebleven zijn, vreemden aan een grijsaard te hebben doen denken; hetgeen, wanneer men zijn zwervend leven en de tien folianten zijner werken in aanmerking neemt, die lang niet al de weleer door hem gekorrigeerde drukproeven behelzen, in zichzelf niet buitengewoon te verwonderen is. Krachtiger ligchamen dan het zijne zouden van zulk een ingespannen bezig-zijn na verloop van zeker aantal jaren de sporen vertoond hebben.

Ik maak deze opmerking naar aanleiding der karaktervolle apostrofe aan Erasmus in het dagverhaal van Albert Dürer's zuidnederlandsche reis van 1521, toen

1 Opschrift van den gedenksteen, onlangs (4 September 1876) ter herinnering van Erasmus' promotie op 4 September 1506 in het akademiegebouw te Turin geplaatst, bij Wilhelm Vischer, *Erasmiana*, bladz. 6.

Dürer zelf de vijftig genaderd was, Erasmus hoogstens zes of zeven jaren ouder kon zijn.

Het is bekend dat Erasmus op dat tijdstip te Antwerpen vertoefde, bevriend met den stads-sekretaris AEGidius en met Quinten Metsys den schilder, en dat kort na Pinksteren van genoemd jaar er in de stad een onrustbarend gerucht liep. Maarten Luther, heette het, die op den rijksdag te Worms zulk eene stoute taal gevoerd had (men begreep niet dadelijk dat de keurvorst van Saksen hem met voordacht had doen opligten en op den Wartburg in veiligheid brengen); Luther was in de handen zijner vijanden gevallen! Ondanks het keizerlijk vrijgeleide hadden zij hem gevangen! Vermoord misschien!

Dürer, die in dezelfde dagen te Antwerpen verscheiden openbare personen portretteerde en onder anderen ook Erasmus uitteekende,¹ kan in de algemeene dwaling niet lang gedeeld hebben. Bij het eerste vernemen evenwel maakte de tijding op hem, tevens goed roomsch en goed hervormingsgezind, een verpletterenden indruk. De vereerder van den onversaagden jongen Luther achtte door dezen slag de zaak der godsdienst verloren, en toekende, overstelpt door droefheid, in zijn dagboek eene weeklagt in proza op, - bladzijden die voor de geschiedenis te meer waarde hebben, en van hetgeen destijds omging in de gemoederen, eene te juister voorstelling geven, omdat hier noch een theoloog, noch een monnik, noch een letterkundige spreekt, maar een eenvoudig, welonderwezen

1 Facsimilé van Dürer's teekening bij Charles Ephrussi, *Albert Dürer et ses dessins*, 1882.

burger, slechts buitengewoon als kunstenaar en de godsdienst enkel om haarzelve liefhebbend, als verhevensten vorm van het schoone en zuiverste bron der deugd.

Onder het voortschrijven met bewogen gemoed en ongeoefende pen valt het Dürer in, dat zoo Luther verloren is Erasmus nog leeft, deze op dat oogenblik zich in zijne onmiddellijke nabijheid bevindt, en zoolang Erasmus strijdvaardig blijft de christenheid niet behoeft te wanhopen. 'O gij alle vrome christenmenschen', is het laatste woord zijner hulde aan Luther, 'helpt mij vlijtig beweenen dezen godgeestigen mensch, en God bidden dat hij ons een ander verlicht man zende! O Erasme Roterodame, hoor gij ridder des Heeren Christus: rijd nevens den Heer Christus voort: bescherm de waarheid: verkrijg der martelaren kroon: *gij zijt toch reeds een oud manneken*. Ik heb u hooren zeggen dat gij u zelven nog twee jaren toegegeven hebt, in welke gij nog dacht iets te doen. Leg dezelve wel aan, het evangelie en het ware christlijk geloof ten goede, en laat u dan hooren. Dan zullen de poorten der helle, gelijk Christus zegt, niets tegen u vermogen; en schoon gij hier uw meester Christus gelijkvormig wierdt, en in dezen tijd schande van de leugenaars leedt, en daarom een kleinen tijd des te eer stierft, zoo zult gij toch eer uit den dood in het leven komen en door Christus verheerlijkt worden. O Erasmus, houd u hier zoo dat God u roeme, gelijk van David geschreven staat; want gij moogt het doen, en voorwaar gij moogt den Goliath slaan'.¹

¹ Hollandsche vertaling van 1780, bladz. 53 vg.

In hare huiselijkheid vind ik dit de merkwaardigste voorstelling welke de tijdgenooten van Erasmus ons van zijn persoon en zijn karakter gegeven hebben. Altijd wordt uit zijne brieven het gezegde aangehaald: 'Niet allen bezitten kracht genoeg voor het martelaarschap; ik zou bij het ontstaan van eenig rumoer, vrees ik, het voorbeeld van Petrus volgen.' Altijd het ironische: 'Laten anderen het martelaarschap begeeren, ik acht mij zulk eene eer niet waardig.'¹

In gewone omstandigheden zou men de braafheid prijzen van den man, die op het papier durfde stellen hetgeen duizenden niet wagen zichzelf te bekennen, laat staan aan anderen mede te deelen. Erasmus op het schavot ware eene even groote tegenstrijdigheid geweest, als in onze dagen het sneuvelen van een predikant of een pastoor in een tweegevecht zijn zou. Hem echter heeft het niet gebaat uitdrukkelijk te verzekeren: 'Ik ben bereid te sterven voor Christus, indien hijzelf mij daartoe de kracht geeft; maar sterven voor Luther, dat doe ik niet.'²

De gangbare geschiedenis heeft van die vaste zetten.

1 Brieven van Erasmus bij Le Clerc, No. 547, No. 583. - Ook bij Groen van Prinsterer, Handboek 5^{de} Druk, bladz. 71 vg., en bij Wijnne, Geschiedenis van het Vaderland, 1879, 5^{de} Druk, bladz. 68.

2 'Optarem esse Christi martyr, si vires ipse suppeditet; Lutheri martyr esse nolim'. Uit de Spongia tegen Von Hutten bij Le Clerc, X 1631 vgg. Bij Drummond, II 142. - Zie ook de plaatsen in den brief van 1523 aan paus Adriaan VI, bij Le Clerc N^o. 649, waar Erasmus schrijft desnoods 'ten koste van zijn leven' de zaak van Christus tegen Luther te willen bevorderen; en van de scheuring in de christenheid: 'Ik zou niet aarzelen mijn leven te laten, zoo ik de openbare krankheid daardoor heelen kon!'

Wanneer paus Julius II oorlog voert, dan noemen wij hem een onwaardig stedehouder van den God der liefde; Zwingli daarentegen, die hij de zwitsersche huurtroepen van Julius als aalmoezenier diende, hem bewonderen wij wanneer hij in den slag bij Kappel, aanvoerder van een leger, valt met het zwaard in de vuist; en niets verhindert ons te erkennen dat die soldaat, gewezen priester, eene zeer verstandige leer van het Heilig Avondmaal heeft uitgedacht. Wij nemen het Luther noch Kalvyn kwalijk te zijn gestorven in hun bed, hoewel beiden onschuldig bloed op het geweten hadden; maar Erasmus, die nooit eene vlieg kwaad deed, nooit om een ander zwaard dan zijne pen vroeg, Erasmus noemen wij laf, omdat hij terugdeinsde voor den brandstapel. Hij alleen had door beulshanden behooren om te komen, vinden wij.

Deze ongelijkheid aan onszelf kan slechts hieruit voortkomen dat Luther, Zwingli, en Kalvyn, ondanks gebreken die zij met voorbeeldigen ootmoed de eersten waren te belijden, de zaak van den vooruitgang gediend hebben; Erasmus, ondanks zijne deugden, de zaak van het behoud of der reaktie; en het van te voren bij ons vaststaat dat wie dit laatste doet minder diensten aan de zamenleving bewijst.

De feiten met dat al komen alleen tot hun regt, wanneer wij bij het beschouwen van Erasmus ons op het medegevoelend standpunt van Albrecht Dürer plaatsen; die wel is waar hem al vroeg voor een oud manneke, maar tevens voor een dapperen kleinen David en ridder van den Heer Christus hield. Het is de schuld van Hendrik de Keyser niet dat de bronzen reus op

de rotterdamsche Markt aan die voorstelling zoo weinig beantwoordt: op den top eener vendôme-zuil zou het fraaije beeld beter geplaatst zijn dan op dat lage voetstuk.¹ De Erasmus van het Louvre-Muzeum, door Holbein, is eene alles afdoende regtvaardiging van Dürer's zienswijze.²

Erasmus leefde in zulk een moeilijken tijd dat het ons niet betaamt over het gebruik dat hij van zijne bewonderenswaardige gaven gemaakt heeft een beslissend oordeel te vellen, en wij er ons bij moeten nederleggen dat hij, gelijk de bijbel zegt, ten volle verzekerd is geweest in zijn eigen gemoed. Voorts mag het onze nationale eigenliefde streelen dat slechts driemaal in de geschiedenis van Europa één vernuft zulk eene europeesche vermaardheid bezeten, en de beschaving van zijn tijd in zulke mate beheerscht heeft: Petrarca in de 14^{de}, Erasmus in de 16^{de}, Voltaire in de 18^{de} eeuw.

Erasmus is een eenzijdig litterarisch genie geweest. Hij heeft noch in de wiskunde uitgemunt, noch als jurist, noch als geschiedschrijver. In de leerstellige godgeleerdheid en de bijbelsche uitlegkunde was hij een dilettant, in de staatkunde een droomer.³ Zelfs als wetenschappelijk filoloog liet hij te wenschen over: zijn tekst van het Nieuwe Testament heeft te langen

1 Geschiedenis van het standbeeld van Erasmus bij Jacobus Scheltema, 1817, Mengelwerk I^a 101 vgg., I^c 258 vg.

2 Louvre-Muzeum, Salon Carré, N^o 208. - Gravure naar dit portret bij Paul Mantz, Hans Holbein, bladz. 60.

3 Érasme précurseur de l'abbé de Saint-Pierre, bij Durand de Laur, II 501 vgg.

tijd voor klassiek gegolden.¹ De *Thesaurus linguae latinae* von Robert Estienne (1532), vooral de *Thesaurus linguae graecae* van Henri Estienne Jr. (1572), waren werken van blijvender waarde dan de geleerde uitgaven van *zijne* hand.

Doch hij was het beligchaamd gezond verstand zijner eeuw, en dankte aan zijne fabelachtige vaardigheid in het schrijven eener doode taal het voorregt, in een tijd toen in alle landen van Europa wie maar een glimp van opvoeding had het latijn even gemakkelijk als de moedertaal verstond, door het bespelen van één klavier aller aandacht te kunnen boeijen.

Ook om die reden hield hij van Bazel, en was een zwitsersch typograaf een zijner bemindste vrienden. Niet in een hoekje met een boekje wilde hij wonen, zooals Thomas a Kempis, maar tusschen de bergen met eene drukpers. Met dien hefboom was hij zich bewust eene wereld te kunnen vertellen, en zijn schoonste eeretitel is misschien dat hij onder dit gevaarlijk zelfgevoel vergelijkenderwijs zoo nederig en altijd zoo eenvoudig gebleven is.

1 Geschiedenis dier uitgaaf bij Drummond, I 307 vgg.

Vijfde hoofdstuk. Zestiende eeuw. - Lucas van Leiden.

I [Noordnederlandsche kunstgeschiedenis. Het vandalisme van 1572]

In de vorige hoofdstukken zijn onderscheiden voornamelijk bestanddeelen van het nationale leven ter spraak gekomen: de godsdienst en de zeden, het krijgswezen, de waterstaat, de politieke instellingen, de wetenschappen en het onderwijs.

Om der volledigheid wil zal dit tafereel met een overzicht der letteren moeten besloten worden; hoewel daarbij het gemis van een geniaal nederlandsch vertegenwoordiger zich zeer zal doen gevoelen, en wij genoodzaakt zullen zijn, ten einde in de waarheid te blijven, aan het hoofd dier laatste afdeeling niemand uitdrukkelijk te noemen.

Olivier van Keulen's kronijk van Damiëte is een merkwaardig en zelfs kostbaar historisch dokument. Nederland dankt aan Thomas a Kempis en aan Erasmus een wezenlijk aandeel in de letterkundige bewe-

ging van het Europa der 15^{de} en 16^{de} eeuw. Men heeft regt het traktaat van Filips van Leiden *de Cura Reipublicae*, over hetwelk later uitvoeriger zal gesproken worden, als kenbron voor de staatsgeschiedenis der 14^{de} eeuw hoog te stellen.¹ Doch aller latijn is oorzaak dat zij buiten *onze* letteren staan, - evenals daarna met Spinoza het geval zal zijn, met de nederlandsche filologen der 17^{de} eeuw, en voor een niet gering deel met Hugo de Groot.

Eerst echter moeten wij aan de overblijfselen der oudnederlandsche kunst aandacht schenken, - graveerkunst, teeken- en schilderkunst, glasschrijverij, beeldhouwkunst, bouwkunst, - die, ofschoon evenzeer grootendeels navolging, nogtans minder sporen van afhankelijkheid vertoont dan de middeleeuwsche letteren. Zelfs kunnen er op dit gebied, met dien van Lucas van Leiden aan de spits, schilder en graveur, namen van historische beteekenis genoemd worden.

Ik heb aan te toonen dat uit de jaren die 1572 voorafgegaan zijn, en in weerwil van het vandalisme waardoor 1572 zich gekenmerkt heeft, er in ons land een grooter aantal merkwaardige kunstgedenkteekenen gevonden worden dan bij den eersten oogopslag het geval schijnt, en de stof voor eene aanschouwelijke kunstgeschiedenis van Noord-Nederland in de middeleeuwen, indien het mogelijk ware al het verspreid

1 'Het is voor de geschiedenis van den ondergang van het leenstelsel wat de verhandeling van Machiavelli *del Principe* voor den aanvang der nieuwe geschiedenis, wat de *Esprit des lois* van Montesquieu en het *Contrat social* van Rousseau voor de geschiedenis der fransche Revolutie zijn'. R. Fruin, bladz. 223. Hiervóór, bladz. 210.

liggende op één punt of in één gebouw zamen te brengen, niet volstrekt ontbreken zou.

II [Lot der abdijen, kasteelen, en citadellen. Lot der kerken]

Geen ander verschijnsel is in het hedendaagsch Nederland algemeener dan het volgende. Welke vaderlandsche provincie men bezoeke, in welke rigting men het land doorkruise, honderd malen ziet men er aan den horizon, uit geboomte of aan de overzijde van een water, eeuwenoude kerken hare daken of hare torens verheffen.

Hoewel de bewoners van het land meerendeels protestanten zijn, en er een tijd geweest is dat zij het in hunne magt hadden bovenal in godsdienstige aangelegenheden hun wil door te drijven, dragen al de voornaamsten dier gebouwen, ook nadat er langer dan driehonderd jaren de protestantsche eeredienst in uitgeoefend is, de namen van roomsche heiligen.

De steden binnengetreden gaat men van meen nabij eene dier Sint Bavo-, Sint Laurens-, Sint Joris-, Sint Lebuïnus-, Sint Plechelmus-, Sint Cunera-, Sint Katharina-, Sint Walburg-, Sint Maarten- of Sint Pancraskerken opnemen; en bespeurt dat zij over het algemeen er tamelijk kaal uitzien. Zij doen aan het romeinsch Colosseum of aan de baden van Caracalla denken, hunne baksteenene skeletten vertoonend.

Dit havelooze echter betreft alleen het uitwendige. Aan de binnenzijde geven zij zorgvuldig gewitkalkte muren te aanschouwen, en brengen denzelfden indruk

te weeg als een luchtig en zindelijk hospitaal doen zou.

Lucas van Leiden, op wien ik aan het slot van dit hoofdstuk terugkom, heeft persoonlijk buiten de aangeduide tegenstrijdigheid, en tevens aan de grenslijn gestaan. Hij was geen architect, en goed roomsch. Maar op het tijdstip van zijn overlijden, in 1533, was het protestantisme, ofschoon aanvankelijk met geweld onderdrukt, nogtans van meer dan één zijde, uit het Oosten en uit het Zuiden, Nederland komen binnendringen, om er niet weder uit verdreven te kunnen worden. Vele Nederlanders, geboren in het sterfjaar van Lucas van Leiden of kort daarna, zouden nog vóór het bereiken van den vollen manlijken leeftijd geuzen of watergeuzen heeten.

Deze herinnering volstaat om het eigenaardige in den aanblik en de geschiedenis der oudnederlandsche kerkgebouwen te verklaren. Zoo wij in onderscheiding van dezen ons een denkbeeld wenschen te vormen van de verwoesting of verminking der abdijen en der citadellen, dan doen wij best ons in gedachte naar het Frankrijk van de laatste jaren der vorige eeuw te verplaatsen, toen onder aanheffing van Chamfort's leuze: *Guerre aux châteaux! paix aux chaumières!* de Bande Noire er de provincien afliep. Omstreeks 1572 hebben er in Holland, in Utrecht, in Zeeland, in alle nederlandsche gewesten, even zoovele *prises de la Bastille* plaats gehad, als de feodaliteit er zich forten of sloten had gebouwd. Van honderd kasteelen, die in de midden-eeuwen 's lands bodem bedekten, zijn alleen de namen of de puinhoopen overgebleven. Honderd andere zijn in onze dagen slechts

door de dichtende verbeelding der romantiek weder opgebouwd kunnen worden en in kleurdruk gebragt.¹ Behalve de Gevangenpoort in Den Haag, het Muiderslot bij Amsterdam, twee kasteelen in Noord-Brabant, één in Gelderland, is in den geuzetijd, nadat onder Karel V enkele oudere sloten afgebroken waren en voor het bouwen van nieuwe gediend hadden, alles met den grond gelijkgemaakt. Zonder de ruïne van Brederode zou men de feodale architectuur te onzent bijna voor een sprookje houden. Eene sterkte als het Sandenburg der Borssele's, op Walcheren, had reeds vóór het einde der 16^{de} eeuw zoo geleden, dat het een wonder is zoo van deze weinig minder dan koninklijke burgt eene afbeelding is kunnen bewaard blijven.² Afbeeldingen zijn ook de eenige overblijfselen van het slot der graven van Blois te Gouda, van het monumentaal kasteel van Karel den Stoute te Gorcum.³ Van het slot der heeren Van Teylingen, bij Leiden, liet 1572 slechts eenige brokken muur overeind.⁴

1 Van Lennep en Hofdijk, Merkwaardige kasteelen in Nederland, 1882, 2de druk.

2 Teekening van 1559 in de portefeuilles van het Zeeuwsch Genootschap. Kopij door J.A. Altorffer in het bezit van H.D. Tjeenk Willink. Lantsheer en Nagtglas, Zelandia Illustrata, I 730 vgg.

3 Verkleinde afbeelding van een gedeelte van dit kasteel in Oude Tijd 1870, bladz. 344. Over de oorspronkelijke ets van Van der Ulft bij Kramm, Levens en Werken, 1857-1864, bladz. 1658 vg.

4 Teylingen in 1596 en 1616 bij L. Ph. C. van den Bergh, Oude Tijd 1869, bladz. 248 vgg. - In 1870 bij Witkamp, Zeventien Provinciën, 1882, I 260. - Mededeelingen Rijks-adviseurs 1878, II 5 A. - Het kasteel te Wijk bij Duurstede begon eerst na 1640 een bouwval te worden. Ekama in Eigen Haard 1882 No. 42, bij eene teekening van Schipperus.

Van de abdij van Egmond in Noord-Holland bestaat nog één beeldhouwwerk; van de abdij van Bern in Noord-Brabant nog één graftombe; van de abdij van Middelburg in Zeeland niets dan een *nondescript*.¹ De abdijen van Mariengarde in Friesland, van Bloemhof en van Adewert in Groningen, van Oudwijk in Utrecht, van Rijnsburg en Koningsveld in Zuid-Holland, zijn spoorloos verdwenen.² Het land had van deze gedenkteekenen niet volkomener gezuiverd kunnen worden, indien als het bijbelsch Sodom en het bijbelsch Gomorrha hemelvuur ze verteerd had, of gelijk te Santa Maria en te Cadix nederlandsche kruisvaarders met anti-mohammedaanschen ijver er overheen gegaan waren.³ Uit de vlammen der boekerijen is hier en daar een enkel handschrift gered.⁴

De kerken daarentegen werden in zekere mate ontzien, omdat zij onder de nieuwe orde van zaken voor een gelijksoortig doel gedeeltelijk bruikbaar bleven. Men betimmerde ze inwendig met schoolbanken, allen

- 1 Tegenwoordige staat der middelburgsche abdij in Aarde en haar Volken, 1875, bladz. 132. - Graftombe van Arend van der Sluis te Bern in Oude Tijd 1870, bladz. 36. - Egmonder hautrelief hiervóór, bladz. 73 vgg. - Kasteel en abdij van Egmond bij Craandijk en Schipperus, I 185. Bij Witkamp, I 165. - Relas der verwoesting te Egmond bij Van Wyn, Huisz. Leeven, I 357 vgg.
- 2 Ruïnen van Koningsveld bij Van Bleyswijck, Delft, bladz. 348 vgg. - Afbeelding van Oudwijk bij Buddingh, Oude Tijd 1870, bladz. 337, 369.
- 3 Over Cadix en Santa Maria hiervóór, bladz. 69 vgg.
- 4 Latijnsch evangelienboek in Den Haag, K. Bibliotheek. Oudduitsche parafrase van het Hooglied te Leiden, Universiteits-bibliotheek. Daarover bij Van Lelyveld, 2^{de} Druk van Huydecoper's Proeve, 1782-1788, II 551 vgg., en bij Van Wyn, H.L., I 465 vgg.

gekeerd naar kansels. Gewild en bedoeld als evangelie-verkondiging zou, van deze katheders, het dogmatisch of populair wijsgeerig onderwijs een aanvang nemen in hetwelk de kracht van het protestantisme ligt, en dat gedurende reeksen van geslachten een groot gedeelte der Nederlanders tot zelfstandige theologen gevormd heeft, met eigen meeningen omtrent de voorbeschikking, den vrijen wil, het zoenoffer van Christus, den Doop en het Avondmaal, het leven na den dood, de goddelijke ingeving der Heilige Schrift, - en verdere diepzinnige leerstukken, door het scepticisme onzer dagen altegader op losse schroeven gezet.¹

Doch voor dit onderwijs waren eigenlijk gezegde kerken overbodig; ruime lokalen voldoende. Verwijdering van hetgeen ergernis geven kon, - heiligebeelden van buiten, altaargeheimenissen van binnen, - was aanvankelijk hoofdzaak. Voor het overige bepaalde men er zich toe, de gebouwen waterdicht te houden en tegen instorten te behoeden. Alleen aan de orgels werd zorg besteed, ondanks ultra-kalvinistischen tegenstand; want met de prediking vormde het gemeenschappelijk psalmgezag der gemeente het sprekendst kenmerk der eeredienst welke voor de vroegere in de plaats gekomen was. Aan vervanging van het andere werd door niemand gedacht, omdat niemand in den eersten tijd er behoefte aan gevoelde, en allen

1 'Wordt de meening dat de Heilige Schrift de eenige regelmaat is des geloofs algemeen prijsgegeven, dan houdt uit den aard der zaak het protestantismus op te bestaan, want deze meening *is* het protestantismus.' D.T. Huet, *Duurzaamheid van het protestantismus*, 1834, bladz. 17.

om strijd de noodzakelijkheid of de gepastheid loochenden. kalvinistische bidstoelen behoeften niet aangeschaft te worden: de kalvinistische gemeente bidt staande. Werkelijk nieuw waren alleen de zitbanken der mannen; alleen de stoven onder de voeten der vrouwen. En zelfs is die laatste maatregel, prijzenswaardig uit het oogpunt der gezondheid, eerst vervolgens kunnen ingevoerd of toegelaten worden, toen de zucht naar zekere mate van comfort, ook in het kerkgebouw, niet langer voor een bewijs van minder leergierigheid of minder geloofsijver gelden kon. Pas in den vollen bloeitijd der 17^{de} eeuw ging eene gereformeerde nederlandsche vrouw, die zichzelf hoogachtte, kerkwaarts met haar bijbel in de eene, haar stoof in de andere hand.¹

Op die wijze zijn in Nederland een groot aantal middeneeuwsche kerken de welonderhouden puinhoopen geworden, die men er thans alom aantreft. Ik spreek niet van de onwillekeurige verwaarloozing in enkele doode steden, waar de bevolking en de voorspoed in zulke mate verminderd zijn dat kerk- noch gemeentebesturen er zich de weelde van herstellen of kalfateren veroorloven kunnen. Overal waar welvaart heerscht vertoonen ook de oude heiligdommen een voorkomen van welgedaanheid; en tevens kan men ze slechts bouwvallen noemen, omdat de soort van onderhoud die er aan besteed is niet verschilt van de zorg, welke een verstandig koopman wijden zou aan een voorvaderlijk, nog geriefelijk pakhuis.

Waar na 1572 het schip eener oude kerk is inge-

1 Zaanlandsche dame der 17de eeuw in Oude Tijd 1870, blz. 309.

stort of afgebrand, daar heeft men, zelfs in voorname steden, de open ruimte tusschen den toren en het koor eene woestijn gelaten, of, indien ook het koor verdwenen was, het onkruid aan den voet des torens vrijheid gegeven zich te vermenigvuldigen. Menige gereformeerde dorpskerk in Nederland is een fragment; het overige is afgebroken omdat het te groot was, of het vernieuwen te veel gekost zou hebben. Verloor een toren zijne spits, men verving deze door eene kap of nachtkap waartegen nuttige wijzerplaten aangebragt werden. Onvoltooid gebleven kerken en torens bleven onvoltooid, in de rede gevallen babelsche gevaarten. Bezat men in de eene of andere oude kerk liever een groot gereformeerd orgel dan een groot roomsch boogvenster, men metselde het venster dicht en deed het orgel met den rug tegen den aldus verkregen blinden muur steunen. Vond men het jammer eene glasschilderij op te offeren, alleen omdat in één klein vak, in strijd met het nieuwe geloof, eene afbeelding van God den Vader voorkwam, men stelde er eene onschadelijke arabesk voor in de plaats en liet het kunstwerk overigens ongedeerd. Braken of bezweken er geschilderde glazen, men verving ze gaarne door ongeschilderde die meer licht doorlieten; want een protestantsch kerkganger stelt er prijs op, wanneer de predikant den tekst zijner leerrede afleest, dien in zijn eigen bijbel zelf te kunnen naslaan, en het middeneeuwsch schemerdonker bewijst hem daarbij slechte diensten. Moesten, wegens bouwvalligheid van het fijne metselwerk, sommige vensters geheel vernieuwd worden, men voorzag ze van regtvaardig ge-

kruiste latten; zette in de vierkante of langwerpige vierkante openingen dusgenaamde kleine ruiten, en, hinderde de zon, dan weerde men haar door gordijnen van donkergroen saai, evenals in eene bibliotheek.

Een bijzonder voorbeeld van de kloof, in het godsdienstige al vroeg ontstaan tusschen het protestantisme en de kunst in het algemeen, is dat het meest onbetwistbaar echte penseelwerk van Lucas van Leiden, - eene schilderij den Leidenaren overigens zoo dierbaar dat een keizer van Duitschland vruchteloos deed aanbieden haar te koopen voor zoovele goudstukken als noodig waren om hare oppervlakte te bedekken, - in 1566 uit de Pieter- en Pauluskerk, voor wier hoofdaltaar de godvruchtige kunstenaar haar vervaardigd had, ter sluiks is moeten verwijderd en tegen de beeldstormers beschermd worden. Ten einde de gereformeerden, op de beeldstormers gevolgd, geen aanstoot te geven, werd zij daarna met erasmiaansche piëteit door de burgemeesters bewaard op het stadhuis. Echter waren deze regeringsmannen zelve de barbaarschheid niet zoo volkomen afgestorven, of zij gaven bevel Lucas van Leiden's God den Vader, aan het hoofd der schilderij, door eenige concentrieke mathematische figuren onzichtbaar te maken, en met hebreuwsche karakters in die cirkels den naam van Jehova te verwen.¹

1 Van Mander, Nederduitsche Schilders, bladz. 136 A der uitgaaf van 1618. - Orlers, bladz. 163. - Van Mieris, bladz. 370 A. - Taurel, Christelijke Kunst, 1881-1882, II 9 vgg. - R. Elsevier in Leidsche Courant van 4 Julij 1882.

III [De kerken en de dijken]

Al het aangevoerde wijst op één oorzaak. Te zelf der tijd dat het protestantisme den wil en de logica der Nederlanders versterkte, heeft het hunne verbeelding afgestompt of verzwakt. De zin voor hoogere bouwkunst ging bij hen onder, naarmate zij in hun ijver voor het nieuwe dogma zich gewenden het katholicisme, welks beteekenis door de schuld zijner eigen priesters onverstaanbaar voor hen geworden was, als uit den Booze en de roomsche eeredienst als poppespel te beschouwen. Er kwam op het gebied der architectuur geen nieuwe geest over hen. Bouwden zij zelf eene kerk, dan beproefden zij te vergeefs er een protestantschen stempel op te drukken. Er zat geen stijl in; of alleen herinneringen en overblijfselen van den roomschen. Ook konden zij voor hunne kerken geen bijzondere namen vinden. Het eene gebouw noemden zij naar zijn omvang de Groote, het andere naar zijn leeftijd de Oude of de Nieuwe, de overigen naar de windstreken de Noorder-, de Zuider-, de Westerkerk. Met de bijbelsche namen van Sint Pieter, Sint Jan, Sint Jacob, hield hunne verarmde fantasie ook Sint Cunera en Sint Plechelmus aan. Zij stelden zich te vreden, zoo goed en kwaad het ging, zonder te veel geld uit te geven en met verwijdering van al hetgeen naar voortzetting der roomsche overlevering had kunnen zweemen, het aanwezige in stand te houden of op te knappen.

Ik geloof echter dat zoo de gedenkteeken van den

romaanschen en den gothischen bouwstijl in Nederland allen even fraai waren geweest en even oorspronkelijk als zij overvloedig waren, het hart der protestanten zich minder algemeen en minder gemakkelijk afgekeerd zou hebben. Een volk wordt zichzelf niet ligt zoo ongelijk dat het zijne architectuur, indien deze in vroeger tijd werkelijk uit zijn eigen boezem voortgekomen is, naderhand, in dagen van voorspoed en overigens opgewekten kunstzin, klakkelings verloochent. In Nederland vond de natuurlijke on- of wansmaak van het protestantisme minder dan elders te eerbiedigen, omdat te onzent geen enkel roomsch kerkgebouw van den eersten rang bestond; ook de eerwaardigste slechts kopijen waren; de bodem het vinden van schoone materialen niet begunstigde; en de onedele baksteen massaas te vaak aan magtelooze mededinging denken deden.

Het feit dat de kathedraal van Den Bosch, het beroemdst openbaar heiligdom van Nederland, gebouwd is in de laatste jaren der 15^{de} eeuw en voltooid in 1529, - als het ware daags vóór de hervorming, - doet zien dat onze landgenooten op het gebied der kerkbouwkunst geen voorgangers of uitvinders geweest zijn, en verklaart voor een deel hunne latere onverschilligheid.¹ Zij hielden meer van hunne dijken dan van hunne kerken, omdat hunne dijken eene schepping waren van hun eigen brein, hunne kerken slechts eene van buiten geleerde les.

Het is eene voortzetting of verlenging dezer zelfde

1 Hezenmans, Sint Jans-kerk, 1866, bladz. 61, 186.

orde van denkbeelden, wanneer nog heden bij het departement van Binnenlandsche Zaken in Den Haag de uitdrukking *drooge waterstaat* gebezigd wordt tot aanduiding van de overblijfselen der oudvaderlandsche architectuur en van hun beheer door het Rijk.¹ De andere waterstaat is in Nederland altijd voorgegaan. Waar nooit één dijk onvoltooid bleef, daar worden de verwaarloosde of in den steek gelaten kerkgebouwen schier bij honderdtallen aangetroffen.

IV [Romaansche kerkbouw. De slotkapellen te Nijmegen. Roermond's munster]

De algemeene geschiedenis der oude kunst in Noord-Europa, van de dagen der Franken of der Angelsaksers tot het laatst der 16^{de} eeuw, is van lieverlede in zulke mate een woordenboek geworden hetwelk belangstellenden slechts voor het naslaan hebben², dat er mogelijkheid bestaat de verschillende gedenkteeken van den voortijd te onzent niet slechts in voldoende mate te rangschikken, maar zelfs de bouwvallen hunne plaats aan te wijzen. Dat oorspronkelijkheid eene uitzondering, navolging in Nederland de regel was, dit zou na het gezegde van zelf spreken,

1 Bakhuizen van den Brink, Verslagen Kon. Akad., VI 268.

2 Kugler's Knustgeschichte en Geschichte der Baukunst, Viollette-Duc's Dictionnaire raisonné de l'architecture, E. Gugel's Geschichte van de bouwstijlen, en alle soortgelijke werken sedert 1830 verschenen in Nederland, België, Engeland, Duitschland, Frankrijk, enz. Zie Bibliographie des Beaux-Arts door E. Vinet, 1878 vgg., 7de deel van Brunet's Manuel du Libraire.

ook indien wij niet wisten dat de oudste nederlandsche bouwmeesters het navolgen als eene vrome handeling te meer beschouwden en er op grooter of kleiner schaal stelselmatig door hen gekopieerd is.

De achthoekige kapel in den nijmeegschen Valkehof, gebouwd omstreeks het jaar 800, is eene verklemde kopij van Karel den Groote's kathedraal te Aken, die op hare beurt gevolgd is naar eene nog oudere italiaansche christenkerk te Ravenna.¹ Het doet er niet veel toe, of keizer Karel te Nijmegen al dan niet in persoon de eerste steenlegger geweest is. Al zou het kleine gebouw eerst door een zijner onmiddellijke opvolgers gesticht zijn, het vertegenwoordigt niettemin door zijne lijnen, en door de overblijfselen zijner kleuren zoowel als zijner versierselen, het karolingisch tijdperk. Verder gaan de herinneringen der oude architectuur in Nederland, wier deelen eenigzins een denkbeeld kunnen geven van den voormaligen aanblik des geheels, niet terug.

De modellen waarnaar het nijmeegsch tempeltje gevolgd is vertoonen, evenmin als het tempeltje zelf, eene in het oog loopende overeenkomst met de heiligdommen van Oud-Griekenland of Oud-Rome. De vormen wijzen integendeel op de eischen en behoeften eener nieuwe eeredienst, verschillend van de antieke; en het schijnt wel alsof de byzantijsch-italiaansche christenen van het ravennaasch exarchaat in het vin-

1 Ravenna is een tijd lang (404-568) de hoofdstad van het westersch romeinsch keizerrijk geweest; daarna, totdat het land in 752 aan den H. Stoel kwam, eene bezitting der romeinsche christen-keizers van het Oosten. Bij Gibbon III 81 vgg., ch. XLIX.

den van den nieuwen passenden bouwvorm onder de eersten geweest zijn.¹ Een christen-huispriester heeft te Nijmegen, wanneer de frankische vorsten van den karolingischen stam een gedeelte van het jaar kwamen doorbrengen op het kasteel, met inachtneming van al de symbolische handelingen der oudchristelijke godsvereering, in de achthoekige kapel de dienst kunnen verrigten.²

Dezelfde Valkehof vertoont de overblijfselen van nog eene andere huiskerk, aangebragt in de tweede helft der 12^{de} eeuw bij gelegenheid eener herbouwing van het kasteel. Zij werd gevolgd naar de abdijkerk van Laach (Rijnprovincie), begonnen in 1093, voltooid in 1105, en gaf weleer, in onderscheiding van den karolingischen stijl, al de eigenaardigheden van den romaanschen te aanschouwen. Het gelijkzijdige is verdwenen, en heeft plaats gemaakt voor een langwerpig vierkant dat voortaan het schip zal heeten. Aan het eene einde is een uitbouwsel ontstaan, het koor, en dit koor heeft den vorm van een gewelfden halven koepel. De kapitelen der zuilen bestaan hier niet uit nagebootste menschehoofden, maar uit nagebootste kransen van eikeloof. De bogen der vensters zijn rond gebleven.³

¹ Gugel, Bouwstijlen, 1882, 2^{de} Druk, bladz. 442 vgg.

² Opmeting en beschrijving bij A. Oltmans, Château de Nimègue, 1847, bladz. 21 vgg. - Aanblik der karlovingische kapel in 1870 bij Witkamp, Zeventien Provinciën, I 136 - Ter Haar, Gids voor de bezoekers van Nijmegen, 1882, bladz. 81 vgg.

³ Opmeting en beschrijving bij A. Oltmans, Château de Nimègue, bladz. 53 vgg. - Aanblik der romaansche kapel in 1871 bij Witkamp, I 465. - Fotografie naar romaansche kapitelen in het stadsmuseum te Utrecht bij Van Ysendyck, Documents classés de l'art dans les Pays-Bas, 1880, Litt. C., Pl. 10.

Deze romaansche kapel te Nijmegen had het bijzondere dat beneden haar bodem, als eene verlenging van het kerkgebouw onder den grond, eene krypt of krocht werd aangetroffen; de hagedocht der midden-nederlandsche dichters.¹ Andere en nog oudere hagedochten worden te Deventer onder de Sint Lebuinuskerk, te Utrecht onder de Pieterskerk gevonden, beiden in de eerste helft der 11^{de} eeuw door den utrechtischen bisschop Bernulf gebouwd; denzelfden die zijne verheffing door keizer Koenraad II aan de bevalling te zijnent van keizerin Gisela dankte.² De stichting der tweede nijmeegsche kapel wordt aan keizer Frederik Barbarossa toegeschreven.

De schoonste romaansche kerk in Nederland is de munster van Roermond, de oudgeldersche geboortestad van Johannes Murmellius. Niet in al hare deelen is dezelfde gestrengte stijl bewaard; maar de oudste, aangevangen in 1218, ingewijd in 1224 (door den keulschen aartsbisschop onder wiens bestuur Meester Olivier in Nederland kwam prediken), zijn een volmaakt

- 1 Plaats uit den Leekespiegel bij Oltmans, bladz. 63. Andere plaatsen bij Oudemans, Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek, 1870-1874, III 3.
- 2 Hiervóór, bladz. 130. Graftchrift op Bernulf bij Dumbar, I 235 A:

Venit Rex Conrat, - ut pacem mox ibi ponat,
 Datque cohors tota - Regi de Praesule vota.
 Retro dimissa - paritura coniuge Gisla,
 Oesterbeek villa - prope Bernoldum parit illa,
 Tunc ibi Curatum. - Cui Rex dat Pontificatum
 Ob nova portata, - quod erat proles sibi nata.

exemplaar.¹ Eenige merkwaardige romaansche dorpskerken worden in de provincie Friesland gevonden.² Echter zijn dit notedoppen in vergelijking van het roermondsch gedenkteeken, tijdgenoot der verovering van Damiate door de nederlandsche kruisvaarders.

V [Militaire bouwkunst. Van den leidschen Burgt tot het haagsche Binnenhof]

Van den voorvaderlijken militairen bouwstijl zou misschien de leidsche Burgt de oudste en de beste proeve zijn, indien het mogelijk ware hem zich voor te stellen in zijn oorspronkelijken staat. Reeds het taartof tulbandvormig gebouw hetwelk op eene oude leidsche kaart voorkomt, en in de werkelijkheid tot het laatst der 17^{de} eeuw zichtbaar gebleven is, was betrekkelijk modern.³ Het rustte op de fundamenteën eener vroegere stichting, die den vorm van een cirkel moeten vertoond hebben, drager van een slechts uit dikke muren zamengesteld ronddeel.⁴ Bedenken wij dat de barbaren, die in Italie de Romeinen opvolgden, bij hunne burgeroorlogen vaak van de oudromeinsche

1 Munsterkerk te Roermond in 1874, bij Witkamp, II 420 vg. - Havard, Frontières menacées, 1876, 2de Druk, bladz. 410 vgg. - Rijks-adviseurs 1878, II 33 vg.

2 Bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, II 86. - Dorpskerk in Noord-brabant, van 1050-1200, bij Hermans in Oude Tijd 1869, bladz. 161. Afgebroken in 1868.

3 Kaart van 1614, en gezigt op de stad daarboven, bij Orlers, bladz. 50. Afbeelding van den Burgt, bladz. 81. Gebruik door de ingezetenen, bladz. 84 vg.

4 Zelfde onderstelling bij Van Mieris, bladz. 395.

grafmonumenten partij trokken, - zoodat de tombe van Caecilia Metella bij Rome, het mausoleum van Hadrianus in de stad, nadat zij van hunne sieraden beroofd en bouwvallen geworden waren, herhaaldelijk als burgten dienstgedaan hebben, - dan begrijpen wij hoe in den middeleeuwschen voortijd ook in Nederland de vestingwerken er welligt hebben uitgezien. De aanblik van een burgt verschildte toen niet van den aanblik van een steenen romp, en die te Leiden vormde zeker geen uitzondering op den regel.¹ Hij kan gedagteekend hebben uit de 11^{de} eeuw, toen de oudste graven van Holland, die aan de monden van den Rijn een tol hieven, er belang bij hadden zich daar in staat van aanval en verdediging te stellen. Mogelijk was hij nog ouder, en werd hij door of tegen de Noormannen gebouwd.²

Het geldersch kasteel De Doorwerth wordt gezegd reeds in 1280, zeshonderd jaren geleden, juist hetzelfde uitzigt gedragen te hebben als tegenwoordig, na de herstelling in 1837, en vervolgens. Tijdgenoot of jongere tijdgenoot der sloten van Muiden en van Brederode, vereenigde De Doorwerth in zich de eigenschappen eener woonstede en eener vesting.³

Uit een kasteel als dat van Crooi, in Noord-Brabant, hetwelk men rekent omstreeks 1500 gebouwd te

1 Over den burgt te Gouda, vóór de herstelling door Jan van Blois, bij De Lange van Wijngaarden. II 82 vgg.

2 Romeinsche oorsprong ontkend door P. Scriverius (1651) in de latijnsche verzen boven de poort in de Korte Nieuwstraat. Tekst bij Van Mieris, bladz. 396. - Fotografien naar den tegenwoordigen staat door Goedeljee.

3 Bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, V 333.

zijn, is dit laatste karakter bijna geheel verdwenen. In het insgelijks noordbrabantsch kasteel Helmont, gesteld op 1402, vindt men het nog sterk vertegenwoordigd. Helmont is eene volledige citadel. Uitwendig verkeeren beide sloten geheel in den oorspronkelijken staat, ongerestaureerd, en zijn misschien, vooral Helmont, de gaafste en fraaiste proeven der eeuw en der soort in Nederland.¹

Al deze oudste kasteelen zijn gebouwd naar buitenlandsche modellen uit de 13^{de} eeuw. In de gedaante van sommige der oudste nederlandsche stadspoorten leeft het stelsel nog op dit oogenblik in de herinnering. Men zie de Sint Jorispoort te Delft,² de Sassenpoort te Zwol,³ de Zuiderhavenpoort, de Noorder-havenpoort, de Nobelpoort te Zierikzee,⁴ de Sparenwouder- en de kleine Houtpoort te Haarlem,⁵ de Sint Antoniswaag te Amsterdam: eene in het begin der 17^{de} eeuw ten behoeve des handels ingerigte stadspoort van 1488, nagenoeg onveranderd gelaten.⁶ Al is de haagsche Gevangenpoort nooit eene stedelijke afsluiting geweest, ook zij komt in aanmerking.⁷ Kas-

1 Bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, IV 50, 67. Bij Witkamp, Zeventien Provinciën, II 305.

2 Afbeelding bij Van Bleyswijck, bladz. 678.

3 Bij Havard, Villes Mortes, 1875, 2^{de} Druk, bladz. 354.

4 De Aarde en haar Volken, 1875, bladz. 369, 376.

5 Studie over de haarlemsche poorten door C.J. Gonnet in den Kunstbode van 1881. Kleine Houtpoort in 1873 gesloopt.

6 Afbeelding bij Wagenaar, Amsterdam, VIII 107 der oktavouitgaaf. Bij Witkamp, Zeventien Provinciën, I 313.

7 Teekeningen der Gevangenpoort door K. Klinkenberg bij A. Ising, Binnenhof, atlas.

teelen als Helmont en De Doorwerth, als Brederode en Muiden, moesten verdedigbaar zijn door een garnizoen, en tegelijk kunnen dienen als dagelijksch verblijf voor den edele of den vorst en zijne familie. Eene fraaije proeve is de Porte de Hal te Brussel, in de laatste jaren hersteld en ingerigt als muzeum van vaderlandsche oudheden. De oudste gedeelten van het tegenwoordig Palais de Justice te Parijs, waar de Heilige Lodewijk plag te wonen, geven mede een goed denkbeeld. Pracht-exemplaren zijn: het donjon van Vincennes, en bovenal het geheel herbouwd Pierrefonds bij Compiègne. Toen Pierrefonds voltrokken werd, omstreeks 1400, had de militaire architectuur der midden-eeuwen haar hoogtepunt bereikt, en zou tevens het nieuwe belegeringsgeschut eerlang haar voor een groot gedeelte doel- en krachteloos maken. Voor het laatst toonde zij te Pierrefonds voor welke geduchte inspanning zij berekend was, en welken staat van vorstelijke weelde en comfort zij met eene ongenaakbare weerbaarheid wist te verbinden.

Wat bouwmaterialen en inrigting betreft waren Brederode en Muiden vergelijkenderwijs armoedige kopijen, lomp en kaal, regt en slecht. Uit het oogpunt der bruikbaarheid en der verdedigbaarheid daarentegen beantwoordden zij geheel aan het oogmerk. Nederlanders of vreemdelingen, hare bouwmeesters waren blijkbaar op de hoogte der militaire wetenschap van den tijd. De 'ruwe stapels moppen' van het Muiderslot, als zij driehonderd jaren later door Hooft genoemd en met eerbied herdacht werden, zijn aangewend volgens de beste regelen der oude vestingbouw-

kunde; en het zou, wanneer men het inwendige van het gebouw ter eere van Hooft zal hebben hersteld in den geest der 17^{de} eeuw, te wenschen zijn dat ook het uitwendige, in den stijl der 13^{de}, zijn oorspronkelijk aanzien terugbekwam. Al de gegevens voor eene wetenschappelijke herbouwing van het slot te Muiden liggen in het zamenstel zijner overblijfselen voor de hand.¹

Een belgisch edelman heeft in de laatste jaren uit liefde voor Rubens, tusschen Mechelen en Vilvoorde het kasteel Steen geheel vernieuwd: insgelijks een voormalige middeleeuwsche burgt, door Rubens indertijd onveranderd gelaten. Op dezelfde wijze zou men desverkiezend het kasteel Brederode kunnen herstichten. De vaderlandsche burgeroorlogen der 14^{de} en 15^{de} eeuw zijn er verwoestend overheen gegaan; en hetgeen sedert den hoeksch-kabeljouwschen tijd weder min of meer in orde gebragt was, is in den geuzetijd nog eens óververwoest. Doch hechter gebouwen dan dit zijn op die wijze eervol kunnen bezwijken; en de bouwkunst in Nederland zou er wel bij varen, zoo zij in de gelegenheid werd gesteld aan eene restauratie van dien aard hare krachten te beproeven.²

Het is eene dagteekening in de geschiedenis van den nederlandschen vestingbouw dat in 1529 de materialen van twee oudere utrechtische kasteelen, Vreeland en Ter Horst, gediend hebben om te Utrecht zelf den nieuweren Vredeburgt te stichten. Het in de

1 Opmeting en beschrijving door I. Gosschalk, 1874.

2 Afbeelding en beschrijving der ruïne van Brederode door V. de Stuers, 1880, 2^{de} Uitgaaf.

midden-eeuwen allengs verbondene, citadel en woonhuis, gaat hier weder uiteen, en het Vreeburg wordt eene zuiver militaire sterkte, niet gebouwd voor het huisvesten van een adellijk geslacht, maar van een militair kommandant, en zoo kunstig zamengesteld dat in den winter van 1576 op 1577 een garnizoen van slechts honderdvijftig man haar langer dan zeven weken tegen eene geheele in de wapenen gekomen burgerij heeft kunnen verdedigen.¹

In zekeren zin is het jammer dat men in onze dagen zich beijverd heeft de laatste zichtbare herinnering van dit kasteel te vernietigen. Zonder het Vreeburg zou de nederlandsche Staat aan de breuk zijner eigen ingewanden bezweken zijn; en onder Willem den Zwijger had de Unie van Utrecht bezwaarlijk tot stand kunnen komen, zoo niet Karel de Vijfde door het aanleggen dezer citadel de wond gekauteriseerd had, door Karel van Egmond het vaderland geslagen. Hoewel het Vreeburg slechts vijftig jaren ongerept gebleven is, heeft het ons volk eene onvergetelijke dienst bewezen.

Buitengewone vorderingen waren sedert de stichting van het Muiderslot in de kunst van bouwen gemaakt, wanneer men acht geeft op de schoone lijnen van het nu onlangs te Utrecht afgebroken gewelf, éénigen der nog overgebleven schedels waarop weleer de torens van den geduchten Vredeburgt rustten. Ondanks de meest volstreckte verwaarloozing hebben deze fraai gevormde bogen gedurende drie en eene halve eeuw,

1 Oorspronkelijke staat bij Witkamp, Zeventien Provinciën, II 613.

zonder uit te wijken of te scheuren, lasten als graan-molens kunnen torschen.¹

Ongevoelig zijn wij het haagsche Binnenhof genaderd, dat wel is waar nooit eene citadel of eene legerplaats geweest is, al hebben in 1574 spaansche troepen er zich een tijdlang kunnen verschansen, maar toch weleer in den nieuweren zin des woords te weinig op een paleis geleek, te zeer op een half middeleeuwsch kasteel, om geheel buiten de militaire architectuur te kunnen gehouden worden.² Dit als korrektief van hetgeen ik in een vroeger hoofdstuk zeide, toen de voorstelling eischte dat op het betrekkelijk vredelievend karakter van het toekomstig Stadhoudelijk Kwartier nadruk gelegd wierd.³

‘Stadhoudelijk Kwartier’ is, hoewel strikt genomen op maar één vleugel van toepassing, geen slechte algemeene naam tot aanduiding van dit merkwaardig samenstel. De uitdrukking brengt, tegelijk met de 17^{de} eeuw, toen prins van Oranje er woonden of appartementen bezaten, de 15^{de} en de 16^{de} in herinnering, toen het Binnenhof de stedehouders der hertogen van Bourgondie, tevens koningen van Spanje of keizers van Duitschland, als residentie diende. Op haagsche kaarten van 1560 en 1570 vindt men een kleiner gedeelte als *Keizershof* aangeduid; een grooter, het naar het Buitenhof en naar den Vijver gekeerde, als

1 Teekening van het Spanjaardsgat, van binnen, door J.C. Greive Jr. bij S. Muller Fz. in Eigen Haard 1882 No. 7.

2 De uitdrukking ‘palatium’ wordt van het Binnenhof reeds gebezigd door Filips van Leiden, A^o 1355 vgg.

3 Hiervóór, tweede hoofdstuk, § VI, bladz. 140.

Stadhoudershof. Filips II gewaagt in een uit het paleis gedagteekend stuk, 29 Julij 1556, van 'onsen *Huyse in Den Hage*' en van 'onsen voorsz *Hove*'.¹

Toen dit geschreven werd verkeerde de uit het water rijzende breede gevel nog in zulk een goeden staat dat hij eerst honderd jaren daarna, bij het aanbreken der eerste Stadhoudersloze Regering, bouwvallig verklaard en ten behoeve der Staten van Holland door een nieuwen vervangen zou worden.²

Honderd jaren vóór Filips II, onder Karel den Stoute welligt, hadden op den binnenhof-zelf, noodlottig plein dat in volgende eeuwen meer dan één treurspel aanschouwen zou, aanmerkelijke verbouwingen plaats gehad. Van dien tijd dagteekenen vermoedelijk de torens regts en links van den voorgevel der groote Zaal; althans, vergelijkt men ze met de afbeeldingen van Karel's kasteel te Gorcum, dan vertoonen zij een vrij bourgondisch aanzien. In 1556, en gedurende de daaraan voorafgegane regering van keizer Karel, waren die torens nog gaaf, en werden door de souvereine vorsten geëerd als een voorvaderlijk erfdeel. Ook was toen de door graaf Floris V gestichte Sint Marye-kapel nog aanwezig, waarin de graftomben van Jacoba van Beijeren en van haar grootvader hertog Albrecht zich bevonden; ook de overblijfselen van Floris-zelf, die met uitzondering van de te Alkmaar bewaarde gedeelten na den moordaanslag van Gerard

1 De Riemer, 's Gravenhage, I 84, 109.

2 Afbeelding van den ouden vijvergevel door K. Klinkenberg in Ising's Binnenhof, naar eene teekening van 1598. Atlas.

van Velzen en de zijnen naar Den Haag gebracht werden.¹

Van het indertijd door graaf Willem II gebouwd paleis viel in 1556 boven den grond niet veel meer te zien. Op zijne gewelven was in 1511, gedurende de minderjarigheid van Karel V, een ander en moderner verzezen, hetzelfde (moet men gelooven) dat sedert het Keizershof heette, of het Huis in Den Haag. De rekening dier verbouwing bestaat nog, en zij geeft de namen der nederlandsche architecten en bazen die het werk uitvoerden.² Op de vlakken van den vernieuwden zuidelijken trapgevel van het Keizershof werden vergulde leeuwen met vanen of schilden geplaatst, waaronder één groote, vijf voet hoog.

Alleen de door Floris V tegen het kasteel zijns vaders aan de binnenhofs zijde gemetselde hal of zaal behield nog, ondanks de torens waarmede men haar geflankeerd had, het oorspronkelijk aanzien en de oorspronkelijke inrigting: de hooge kap, de hooge zuidelijke zijvensters, de hooge pui, en, in den vlakken voorgevel, boven de deur, de aan een oudgothisch kerkportaal herinnerende roset van geschilderd glas.³

Kortom het haagsche Hof, in de 13^{de} eeuw aangelegd, in de 14^{de} vertimmerd, in de 15^{de} verfraaid, was

1 Afbeelding van de Zaal met de torens in den bourgondischen tijd door K. Klinkenberg, in Ising's Binnenhof, atlas.

2 Pieter Pluymoen en Clais van Lebesteyn bouwmeesters, Meeus Janszoon metselaar, Joost Janszoon schrijnwerker en timmerman, Lyon Marchant steenhouwer, Jacob Willemszoon smid, Heinrik Janszoon glasmaker, en Jan de Paep schilder. Bij Ising, Binnenhof. III 11.

3 Portaal van Notre Dame de la Gare te Parijs, Place Jeanne d'Arc. Kerk van 1870 in vóórgothischen stijl.

in de eerste helft der 16^{de}, in onderscheiding van den grimmigen utrechtischen Vredeburgt en de nog grimmiger feodale kasteelen van den middeleeuwschen voortijd, een in waarheid keizerlijk lustverblijf; ongelijk van aanblik door den verschillenden leeftijd van verschillende deelen, maar bevallig aan het water gelegen, ten oosten door een tuin begrensd waarin een met nissen en vergulde beelden uitgemonsterd zomerhuis, ten zuiden en ten westen door buiten- en binnenpoorten toegang verleend tot een statigen hof, waar, door de goede zorgen van den tijd, jongere en oudere gebouwen waren zaamgesmolten tot een nationaal geheel.

De Nederlanders hebben nooit in het bouwen van centrale paleizen uitgemunt. Van oudsher waren zij daartoe te gehecht, de eenen aan hunne bijzondere stad, de anderen aan hunne bijzondere provincie. Er kon geen middenpunt ontstaan. Maar zoo het haagsche Binnenhof vóór 1572 de verste grens was waartoe zij in den loop der eeuwen op dit gebied het brengen zouden, dan moet men erkennen dat zij het doel met eere nabijgekomen zijn. Een paleis buiten Delft, gebouwd in de 13^{de} eeuw voor of door graaf Willem II, heeft in den geuzetijd te zwaar geleden, dan dat wij anders dan ter loops er hier melding van kunnen maken.¹

1 Ruïnen van het 'huys van plaisance' Konings Uithof. Bij Van Bleyswijck, bladz. 349 vg.

VI [Gothische kerkbouw. De kathedraal te Utrecht. De kathedraal te 's Hertogenbosch]

Tusschen het ontstaan van het Muiderslot en de verbouwing van het Binnenhof, in 1511, ligt de geschiedenis der gothische kerken in Nederland, met de kathedraal van Utrecht als begin en de kathedraal van Den Bosch tot besluit.¹

De eerste steen van het oudste gedeelte der tegenwoordige utrechtsche kerk, het koor, is gelegd in 1254; omstreeks 1300 was de nieuwe Sint Maarten voltooid. Aan den toren is ruim zestig jaren gewerkt, van 1321 tot 1382. De kapittelzaal, onlangs gerestaureerd en als akademische gehoorzaal ingerigt, - dezelfde zaal die in 1579 de Unie van Utrecht zag onderteekenen, - is honderd jaren jonger dan de toren.²

Door vergelijking met den ouderdom der Sint Ursula- of Nieuwekerk te Delft, inderdaad niet van heden of gisteren, komt de hooge leeftijd van het utrechtsch gothische nog sterker uit. Aan den Sint Ursulatoren is gebouwd van 6 September 1396 tot 6 September 1496; juist honderd jaren. Zoodat men te Delft den eersten steen nog leggen moest, toen de toren te Utrecht reeds voltrokken was en de kerk eerlang haar eerste eeuwfeest viere zou.

- 1 Overzicht van den gothischen kerkbouw in Nederland, naar de studien van Eyck van Zuylichem, bij Moll, Kerkgeschiedenis, II^C 139 vgg. - Bij Gugel, Geschiedenis van de bouwstijlen, 1882, 2^{de} Druk, 3^{de} Afdeeling.
- 2 Afbeelding der gerestaureerde kapittelzaal in kleurdruk, met bijschrift van V. de Stuers, in den Kunstbode, van 1881, N^o. 1.

Opdat dit niet in mindering van mijn eerbied voor den delftschen campanile schijne te komen, voeg ik er bij dat zoo niet in 1536 een noodlottige brand dezen van sommige voorname sieraden beroofd had, hij door zijne afmetingen, zijne lijnen, zijne stof, zijne certifikaten van nederlandschen oorsprong, het van al zijne nederlandsche mededingers gemakkelijk winnen zou. Eene verkleinde kopij van den delftschen is de fraaije toren van Rhenen.¹

Indien te Utrecht het schip der kerk even stevig in elkander had gezeten als de toren en het koor, dan zou bij den storm van 1674 dit gedeelte er niet tusschen uitgewaaid zijn. Doch men bemerkt op nieuw aan het ongeval dat de Nederlanders der oudheid geen geboren kerkbouwers waren. Met détails van beteekenis werd nu en dan de hand geligt.²

Bij de schoonste gothische kathedralen van Frankrijk, Engeland, Duitschland, en Belgie vergeleken, was, ook toen zij nog gaaf was en indien zulke parallellen betamen, de utrechtische van buiten een onaanzienlijk gebouw; althans eene domkerk van den tweeden rang. Steeds heeft men, ondanks hare edeler materialen, het haar kunnen aanzien dat de bisschoppen, ten einde haar voltooid te krijgen, den Booze bij den staart en de geloovigen bij de ooren hebben moeten trekken.³

1 Afbeelding van den Sint Ursulatoren vóór den brand van 1536 bij Van Bleyswijck, Delft, bladz. 220. - Toren van Rhenen (1492-1531) bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, V 179.

2 De Geer van Jutfaas, De dom van Utrecht, 1861, bladz. 47 vg., bladz. 158 vgg.

3 Moll, Kerkgeschiedenis, II^c 130 vgg. - De Geer van Jutfaas, bladz. 20 vg.

Voor een gedeelte lag dit aan hunne valsche stelling als mededingende souverainen, waardoor zij de hertogen van Gelderland, de graven van Holland en Zeeland, en wie al niet, beurtelings zich tot vijanden maakten, en op de *gezamenlijke* christenen des lands maar zelden een beroep konden doen. Zonder den ijver der geestelijkheid zou de utrechtsche hoofdkerk er niet gekomen zijn.

Van binnen daarentegen vertoonde zij, volgens echte teekeningen uit de 17^{de} eeuw, vóór 1674 denzelfden verheven aanblik als hare beroemdste gothische zusters in het buitenland.¹ Toen zij na de verovering der stad door Lodewijk XIV, in 1672, tijdelijk weder voor de katholieke eeredienst ingerigt werd, hadden de lijnen harer kruisgangen, harer zuilen en gewelven, nog niets verloren van de oorspronkelijke zuiverheid.² De betimmering van het koor door de hervormden is misschien het treffendst voorbeeld in Nederland van hetgeen ik hierboven zeide, dat het protestantisme oudtijds alleen waarde hechtte aan ruime lokalen, en alles van ondergeschikt belang geacht werd, zoo maar de gelegenheid openstond gemeenschappelijk te zingen en het nieuwe dogme te hooren verkondigen.³ In andere voormalige roomsche kerken hebben de neder-

1 Fotografien naar teekeningen op het stadhuis te Utrecht bij De Geer van Jutfaas, bladz. 168, bladz. 170, en tegenover den titel.

2 De Geer van Jutfaas, bladz. 43 vgg. Bijzonderheden omtrent de roomsch-katholieke dienst vóór de hervorming, bladz. 97 vgg.

3 'Voor dat gebruik leverde het overig gebleven gedeelte ruimte genoeg'. De Geer van Jutfaas, bladz. 48. - Teekeningen van het koor in 1823 door Kramm, in Von Wiebeking's Kathedralen. Den Haag, K. Bibliotheek.

landsche gereformeerden zich tevreden gesteld met het aanbrengen van wijzigingen: te Utrecht was de herschepping in katechisatie- of kollegekamer op groote schaal, met amfitheatersgewijs oplopende banken evenals in het Theatrum Anatomicum der leidsche akademie, volkomen.¹ Van hetgeen kort vóór den hervormingstijd in Januarij 1546, toen keizer Karel V er eene kapittelvergadering van het Gulden Vlies hield, het inwendige der utrechtische kathedraal te aanschouwen gaf, worden wonderen verhaald.²

De utrechtische toren is het oudste nederlandsche gebouw welks architect men met naam en toenaam genoemd vindt.³ 'Jan van der Dom' heette hij bij een opkomend geslacht dat het werk onafscheidelijk achtte van den man, en aan den voet van zijn eigen toren Meester Jan te rusten legde. Van afkomst was hij een Henegouwer; en welligt heeft hij het aan zijn vreemdelingschap te danken dat zijne herinnering bewaard gebleven is.⁴ De meeste torens in Nederland, de meeste abdijen en kerken, zijn door Nederlandsche bazen wier namen somtijds bekend gebleven zijn,⁵ gebouwd onder toezigt van anonyme nederlandsche geestelijken of leeken, die naar het buitenland gezonden waren met den last op eene bepaalde plaats een vermaard gebouw te gaan bestu-

1 Afbeelding van het Theatrum Anatomicum bij Orlers, bladz. 208.

2 De Geer van Jutfaas bladz. 28 vgg., bladz. 170.

3 Gerard van Leiden, door zijn stadgenoot Filips herdacht in verband met de zaal van Floris V in Den Haag, was geen architect, naar het schijnt. Er is alleen spraak van toezigt (*consilio et cura*).

4 De Geer van Jutfaas bladz. 23 vgg.

5 Namen der nederlandsche bazen die den delftschen Sint Ursulatoren bouwden bij Van Bleyswijck, bladz 196-215.

deren, ten einde daarvan bij hunne terugkomst eene kopij te kunnen leveren. Het navolgen van zulk een model werd veeleer als eene daad van piëteit aangemerkt, dan als eene bekentenis van eigen onvermogen.¹

Geert Groote had ongelijk, en werd door onbewuste afgunst gedreven, toen hij tegen Jan van der Dom en zijn werk een boekje schreef; en mogelijk is het voor Meester Geert's nagedachtenis goed dat de tekst van dit pamflet verloren geraakt schijnt te zijn.² Door de lantaarn van den utrechtschen toren, inderdaad een geniaal bouwkunstig motief, stroomt meer licht dan door de sermoenen van den eerwaardigen stichter der Fraterhuizen. De architectuur was op dat oogenblik in Nederland de letterkunde ontegenzeggelijk vooruit.³

De kathedraal van 's Hertogenbosch, ongeschondener dan die van Utrecht en door Napoleon I teruggegeven aan de katholieken,⁴ zou eene gothische konstruktie van den hoogsten rang zijn indien boven haar koepeldak zich op nieuw een gothische toren verhief, en zij, gevat tusschen twee gothische zuilen met gothische

1 Verhaal van het bouwen der abdijkerk te Adewert naar het model van die te Clairvaux bij Van Ryn, Oudheden van Groningen, bladz. 186 vg., bladz. 220 vg.

2 'Contra turrin Traiectensem'. Hiervóór, bladz. 314.

3 Over de herstelling van het utrechtsch koor, en van den aangrenzenden kloostergang, zie Mededeelingen Rijks-adviseurs, 1878, II 34. - Fotografien van 1880 naar de herstelde gedeelten van het koor uitwendig, en naar den kloostergang vóór en na de herstelling, door Georges. In folio.

4 'De combien est la majorité? - De quatre cinquièmes, sire. - Vous l'aurez'. Bij Hezenmans, De Sint Janskerk, bladz. 315.

spitsen, een gothisch voorportaal bezat, gelijk de kerk van Rouaan. Doch in de tweede helft der 15^{de} eeuw is men te 's Hertogenbosch het nieuwe schip tegen een zwaren romaanschen toren van ouder dagteekening gaan aanbouwen, bijna blind. Het heeft niet gebaat, daarop een vierkant gothisch bovenstuk te plaatsen: de twee romaansche benedenverdiepingen reiken te hoog. Het fraaije gebouw mist een hoofdingang die met het verder beloop in overeenstemming ware.¹ Eene aanmerkelijk schooner werking doet te dien aanzien Sint Steven te Nijmegen, met zijn uitspringenden drieboog.²

De restauratie dezer Sint Janskerk, aangevangen in Julij 1860, is in de sedert verlopen jaren met kracht voortgezet;³ met te veel kracht of te groote snelheid, schijnt het, want van regeringswege is tegen overdrijving gewaarschuwd.⁴ In het begin is niet genoeg zorg gedragen het inwendige met het uitwendige in overeenstemming te brengen. Bij de vernieuwing der portalen van het dwarspand zijn, in nissen en onder baldakijnen, heilige- en apostelbeelden van een te modern aanzien geplaatst.⁵

1 Fotografie bij Hezenmans tegenover den titel, naar zijne eigen teekening. Plattegrond, bladz. 48. Doorsnede over de breedte, bladz. 65. - Reeks grootere en regtstreeksche fotografien door A.G. Schull, N^o. 0 en N^o. 8. - Folio-fotografien van twee détails bij van IJsendyck, Documents Classés, Litt. B, Pl. 5 en 8.

2 Teekening naar Sint Steven in het album van C. Springer, 1847.

3 Bouwmeesters Louis Veneman en J.C.A. Hezenmans.

4 Mededeelingen Rijks-adviseurs, 1878, II 33.

5 Fotografien van A.G. Schull, No. 1.

Er staat tegenover dat de gebogen schoren, die van buiten de middenbeuk ondersteunen, bereden worden door voortreffelijk uitgevoerde dieren en mensen. Onberispelijk zijn de vernieuwde buitenramen van het schip. De aanblik der kerk van binnen is majestueus.¹ Dit herstellingswerk als geheel vereert de nieuwere nederlandsche bouwkunst in een harer voornaamste uitingen. Zoo in het burgerlijke elders die kunst dezelfde vaardigheid leert toonen als in het godsdienstige te 's Hertogenbosch, dan kan het jaar 1860 eene dagteekening in hare geschiedenis worden.²

Vijf namen uit het laatst der 15^{de} en het begin der 16^{de} eeuw zijn als die van Sint Jan's ontwerpers en uitvoerders bekend gebleven: Jan van Poppel, die in 1529 den toren boven het kruis voltooide, in 1523 aangevangen; Gerrit Sijmons, Alard Duhamel, Jan Heijns, die van 1478 aan het dwarspand en zijne portalen, aan eene beroemde kapel, aan het schip arbeidden; en Egidius Coelman, die in 1470 het koor afwerkte. Met uitzondering van den brabantischen Duhamel, vermaard als bouwmeester van het stadhuis te Leuven, schijnen al deze architecten Bosschenaars geweest te zijn.³ Van Duhamel was het denkbeeld

1 Fotografien van A.G. Schull, No. 11, No. A, No. 4.

2 'De Sint Janskerk te 's Hertogenbosch', uitgegeven door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Vijftig gravures (door Pierre Arendsen, naar teekeningen van P. van Valkenburg) waarvan in Oktober 1881 tien verschenen waren. - Over de restauratie van het stadhuis te Nijmegen, voltooid in 1882 door P.J.H. Cuypers, hierachter.

3 Bij Hezenmans, bladz. 60 vgg., bladz. 183 vgg. - Lijksteen van Duhamel's echtgenoot, overleden in 1484 te 's Hertogenbosch, bij Hermans in Oude Tijd 1860, bladz. 145.

afkomstig boven het kruis een gewelfd lichtend middenpunt aan te brengen, bestemd voor de later door Van Poppel uitgevoerde spits.

Die glazen koepel boven haar kruis is van alle sieraden die de kathedraal der Meijerij onderscheiden het beslissendste. Hetgeen de kerk, tweehonderd jaren jonger dan hare utrechtsche mededingster, aan leeftijd of achtbaarheid te kort kwam, werd van oudsher door deze bewonderenswaardige lantaarn meer dan vergoed.¹ De koepel van Florence's dom bestond reeds, toen men in 1458 te 's Hertogen bosch aan het koor begon. Toen in 1520 ook het schip gereed kwam, was men te Rome sedert 1505 aan den koepel der Pieterskerk bezig. Dit toevoeren van meer licht was een denkbeeld van den tijd, en het noordbrabantsch voorbeeld bewijst dat de zuiverheid van het gothische daaronder niet behoeft te lijden.

Het kan naauwlijks verwonderen dat in de geschriften van Erasmus, die, toen de Sint Janskerk in aanbouw en bijna voltooid was, als aankomend jongeling te 's Hertogenbosch geruimen tijd in het fraterhuis vertoefde, nergens, voor zoover ik weet, over dit groote werk gesproken wordt.

Erasmus, stel ik mij voor, wanneer de zorgen zijn jong gemoed eene poos rust gunden, en hij uit de verveling van het huis den blik naar buiten wierp, vond het werk van Egidius Coelman en Alard Duha-

1 Fotografien van A.G. Schull, No. B., No. 0, No. 7, No. 9.

mel eene matige verstrooiing voor zijn met andere gedachten vervulden geest. Er waren in Europa reeds zoo vele gothische kerken gebouwd. Aan die van Den Bosch was zoo weinig, wat van andere haar kenmerkend onderscheidde. Het viel zoo moeilijk haar voor iets meer dan de voorziening in eene provinciale behoefte aan stichting, of de vervulling eener plaatselijke klerikale eerezucht te houden, hoe loffelijk ook.

Voor ons gelden deze overwegingen niet. Wij zien meer de uitkomst eener voorafgegane ontwikkeling, dan het werk van één tijd, zich aanbiedend als iets bijzonders. Door het betrekkelijk nieuwe heen, van 1520, verschijnt ons tevens, al het oudere; en wij bewonderen in de nabloeijende proeve de geheele vruchtbare soort.

VII [Burgerlijke bouwkunst. Stadhuizen en andere openbare gebouwen der 14de, 15de, en 16de eeuw]

Verschillende fraaije oude raadhuizen en hallen in Nederland, te Delft, te Schoonhoven, te Bolsward, te Nijmegen, te Amsterdam, te Haarlem, zijn gebouwd in de eerste helft der 17^{de} eeuw.¹ De meeste andere stadhuizen en evenzoo de verdere openbare burgerlijke gebouwen met stijl, welke nog aangetroffen worden, dagteekenen van vóór 1600. Bolwerken of zinnebeelden van het burgerdom zelf hebben zij, in de jaren

1 Vleeschhal te Haarlem 1600-1603, te Nijmegen 1612. Stadhuis te Schoonhoven 1604-1611, te Bolsward 1614-1618, te Delft 1620, te Amsterdam 1648 vgg. Staten Logement te Hoorn 1613. Hoofdwacht te Zwol 1614.

die op 1572 onmiddellijk volgden, van de heerschende politieke beeldstormerij, half anti-papistisch, half anti-aristokratisch of -autokratisch, uit den aard der zaak minder te lijden gehad. De stadhuisen werden verschoond om dezelfde redenen welke kerken, abdijen, kasteelen, noch citadellen, genade konden doen vinden.¹

Volgens eene merkwaardige oude aantekening was in 1574 Den Haag in zulke mate uitgestorven, dat de moeder van den dichter Huygens, die in dat jaar de stad bezocht, bij het doorrijden geen levende ziel in de straten ontmoette behalve één oud man uit het volk, gezeten op de trappen van het stadhuis.² Doch men leest niet dat het stadhuis zelf door de haagsche geuzen stukgeslagen was. Wel dat de spaansche soldaten onbeschaamd en woest huisgehouden hadden op het Binnenhof.

De raadkamer in het stadhuis te Kampen, werk van 1545, heeft in 1572 en vervolgens niet de minste

1 Raad- en regthuis te Groningen, thans hoofdwacht, 1338. - Stadhuis te Sluis, 1396. - Stadhuis te Hoorn, vóór 1464. - Stadhuis te Gouda, 1449 vgg. - Stadhuis te Veere 1474-1558. - Stadhuis te Zierikzee 1482-1554. - Stadhuis te Middelburg, 1512-1518. - Paushuis te Utrecht, 1518-1523. - Stadswaag te Deventer, 1528. - Duivelshuis te Arnhem, omstreeks 1530. - Gymnasium te Nijmegen, 1544. - Stadhuis te Kampen, 1545. - Waag te Leeuwarden, 1546. - Stadhuis te Nijmegen, 1554. - Rijksmunt te Dordrecht, 1555. - Stadhuis te Woerden, 1555. - Stadhuis in Den Haag, 1565. - Kanselarij te Leeuwarden, 1566-1571. - Stadhuis te Leiden, 1574-1579. - Waag te Alkmaar, 1582. - Toren van het stadhuis te Monnikendam, 1591. - Stadhuis te Franeker, 1591. - Saaihal te Leiden, 1567-1596. - Rijnlandshuis te Leiden, 1598.

2 D. Veegens bij A. Ising, Binnenhof III 15 A.

schade geleden; zij, noch haar beroemde schoorsteen, noch hare koorhekvormige balustrade, noch hare gebeeldhouwde stoelen en spreekgestoelte in kanunniks-bank-gedaante. In de chronologische lijst der kampensche wederwaardigheden wordt van den brand van 1543 gewaagd, die het stadhuis gedeeltelijk vernielde; over eene latere plundering der raadkamer door geuzen geen woord. Deze zaal is thans nog even gaaf als toen zij gemaakt werd.¹

Een ander aanschouwelijk voorbeeld is de geschiedenis van het fraaije stadhuis te Leiden. De leidsche Pieter- en Pauluskerk werd na 1566 kaal en knap gelaten. De Hooglandsche, trots van een vroeger geslacht, bleef onvoltooid. Naar den Burgt werd niet omgezien; of, zoo men hem herdacht, het was alleen om uit de verte hem nogmaals te verwenschen. Voor hun stadhuis daarentegen hadden de leidsche geuzen alles over. Reeds in 1576, slechts twee jaren na het beleg, was zijn toren, dien in 1573 een brand gesloopt had, met liefde weder geheel vernieuwd. Reeds in 1579 vertoonde de voorzijde haar tegenwoordigen karaktervollen aanblik: geen onberispelijke evenredigheden, wel is waar, maar een schooner gevel dan van één openbaar gebouw hetwelk Nederland in de 18^{de} of de 19^{de} eeuw heeft zien verrijzen.²

Tweehonderd jaren ouder dan het leidsche is het raadhuis van Sluis, in Zeeland. Boven een vlakken

1 Moulin, Historische Kamper Kronijk, 1839-1849, I 420 vg.

2 Bij Orlers, bladz. 158 vgg. - Bij Van Mieris, bladz. 363. Afbeelding naar eene teekening van Delfos. - Studie bij Georg Galland, Die Renaissance in Holland, 1882, bladz. 62 vgg.

gevel met slechts twee of drie vensters, en zonder ander versiersel dan eene effen pui die naar zijne eenige deur voert, verheft zich een hooge en kloeke vierkante toren, gekroond met vijf kleinere, waarvan de middelste meteen het spits toeloopt dak vormt.¹ Aan de balken in de raadzaal, beneden, worden opmerkelijke overblijfselen eener ruwe soort van beeldhouwwerk gevonden, insgelijks uit de laatste jaren der 14^{de} eeuw.² Van een soortgelijken toren als dien te Sluis verheft nog heden zich het oude benedengedeelte uit het sedert vernieuwd stadhuis te Delft.³

Het stadhuis te Zierikzee wordt gezegd in 1482 voltooid geweest te zijn, maar het jaartal 1554 in den gevel wijst op bijvoegselen van later tijd. Daaronder zal de toren behoord hebben: een goudsmidswerk in het groot, dat, rijk versierd en fijn, uit een breeden stompen veelhoek eensklaps komt opschieten.⁴ De voorgevel doet aan eene groote partikuliere woning denken, veeleer dan aan een openbaar gebouw. Minder blind dan die te Sluis, zelfs overvloedig van vensters voorzien, is hij evenwel eenvoudig: geen pui, geen nissen, geen beelden.

Beelden in nissen of op consoles, onderscheiden van die aan en in de kerken, worden in Noord-Nederland

1 Zelandia Illustrata, II 477. - Mededeelingen Rijks-adviseurs II, bladz. 8 A. - Afbeelding bij Nagtglas, Eigen Haard 1876, bladz. 248.

2 Afbeeldingen bij Van Dale in Oude Tijd 1872, bladz. 212 vg.

3 Afbeelding en beschrijving van het stadhuis te Delft bij Van Bleyswijck, bladz. 113 vgg. Fotografie van den tegenwoordigen staat door Henri de Louw.

4 Zelandia Illustrata, I 386. - Afbeelding in Aarde en haar Volken 1875, bladz. 373.

het eerst gevonden aan het stadhuis te Veere, weldra aan het stadhuis te Middelburg, iets later aan het stadhuis te Nijmegen.

Aan het stadhuis te Veere moet lang gewerkt zijn, want het jongste beeld in den voorgevel is dat van Anna van Borssele's eenigen zoon, Adolf van Bourgondie, overleden in 1540; denzelfden wiens gouverneur Jacobus Battus was en voor wien Erasmus zijn *Ponjaard van den christenridder* bestemde.¹ Dit belet echter niet dat, zooals door oude stukken uitgewezen wordt, de grondslagen reeds in 1474 gelegd kunnen zijn; slechts vijf jaren vóór Anthonis Kelderman de oude, uit Mechelen, aannam den toren der Groote Kerk te bouwen.²

In den gevel van het stadhuis te Kampen, herbouwd en versierd in 1545, prijken een Alexander de Groote, een Karel de Groote, en vier vrouwebeelden: de afgetrokken begrippen Matigheid, Trouw, Gerechtigheid, en Liefdadigheid.³ Anders te Nijmegen, te Middelburg, te Veere, waar de beelden zoo niet portretten zijn, althans historische personen uit de vaderlandsche geschiedenis voorstellen of uit de geschiedenis der stad. Te Nijmegen zijn het acht duitsche keizers en roomsch-koningen die de voormalige rijksstad privilegien schon-

1 Bij Le Clerc, V 1 vgg.: *Enchiridion militis christiani*, het eerst verschenen in 1503. Achter sommige afzonderlijke uitgaven wordt een aan den jongen Adolf van Bourgondie gerigte brief gevonden.

2 Lantsheer en Nagtglas, *Zelandia Illustrata*, I 577, 584 vgg. - Over de mechelsche bouwmeesters-dynastie Kelderman in den *Navorscher*, XI 221, 282.

3 Moulin, *Historische Kamper Kronijk*, bladz. 420.

ken.¹ Te Middelburg is het eene volledige galerij, altemaal graven en gravinnen van Holland en Zeeland.² Van de zeven beelden in den gevel van het raadhuis te Veere zeide ik reeds vroeger dat zij zeven heeren en vrouwen van het toekomstig markiezaat voorstellen.³

De vorsten uit het Huis van Oranje, naderhand ten gevolge der spaansche afzwering markiezen van Veere en Vlissingen geworden, hebben met andere zaken de handen te vol gehad om aan het onderhoud van dit gebouw veel aandacht te kunnen schenken. Dan wel, zij gevoelden meer voor het kasteel van Breda, en voor de bredasche herinneringen uit het geslacht Nassau. De geuzetijd, die de Onze Lieve Vrouwekerk te Veere, zoo oud als het stadhuis, deerlijk mishandelde of verwaarloosde, spaarde dit laatste; evenals in Den Haag, te Leiden, te Kampen, en alom. Ten minste, het stadhuis te Veere heeft niet in dezelfde mate als de verdere overblijfselen der doodschgeworden oude zeeuwsche stad, waar Balthazar de Moucheron indertijd de

- 1 Kronijk van Smetius bij ter Haar, Wandelgids, bladz. 87. - Fotografien van het onlangs gerestaureerd stadhuis te Nijmegen door G.C.M.H. Korfmacher. - Teekening van 1847 in het album van C. Springer, met eene oudere pui dan de tegenvoordige. - Havard, Frontières Menacées, 1876, 2^{de} Druk, bladz. 357 vgg.
- 2 Beschrijving en teekeningen van het stadhuis te Middelburg door W.N. Rose, 1858-1859, uitgaaf van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Vijfentwintig 'steene personagiën' van 1514-1518, te Mechelen vervaardigd voor f18 het stuk. Namen der graven en gravinnen, aan het slot der beschrijving.
- 3 Hiervóór, in het hoofdstuk: Erasmus, bladz. 366.

eerste grondslagen der O.I. Compagnie legde, tol aan de vergankelijkheid betaald.¹

De duitsche keizers aan het stadhuis te Nijmegen, met het beeld der Heilige Maagd om den hoek, wijzen op den tijd die de overwinning van het protestantisme te onzent voorafgegaan is, en tegelijk op een bij uitnemendheid nederlandschen karaktertrek. De Nijmegenaren der 16^{de} eeuw konden, buiten hunne nationale neiging tot souvereiniteit in eigen kring, geen verstandige reden aanvoeren waarom zij tot iederen prijs eene rijksstad wilden blijven. Stoffelijk voordeel, gelijk in vroeger eeuwen het geval geweest was, kon de afzondering hun niet langer aanbrengen; en zij liepen gevaar, door dit zich opsluiten in zichzelf, aan hunne hoogere vorming schade te lijden. Niettemin was in hunne schatting deze kwestie gewigtiger dan roomsch te blijven of gereformeerd te worden. Het denkbeeld dat Nijmegen een bisschop van Utrecht, een hertog van Gelderland, een graaf van Holland of Zeeland zou toebehooren, kwetste, hoe natuurlijk ook, hen tot in de ziel. Aan hunne voorouders, aan hunne naneven, aan zichzelf, meenden zij verschuldigd te zijn den gevel van hun raadhuis met de beeldtenissen eener reeks duitsche vorsten te versieren. Dit staafde hun regt, vonden zij, buiten God en den Keizer niemand boven zich te erkennen.

De Vlamingen en de Brabanders hadden van oudsher meer bouwkunstig genie dan de Groningers of de Frie-

1 Over het plan tot slooping der O.L. Vrouwekerk te Veere in Mededeelingen Rijks-adviseurs, II 6 vg.

zen; meer ook dan de Gelderschen, de Stichtschen, de Hollanders, of de Zeeuwen. In de 14^{de}, de 15^{de}, de 16^{de} eeuw, zien wij in Noord-Nederland allengs sommige stadhuisen verrijzen, die naar de vermaardste in Zuid-Nederland zweemen, en vermoedelijk door Zuid-Nederlanders gebouwd of ontworpen zijn. Evenals valt op te merken bij de gevels onzer oude woonhuizen, neemt ook bij de raadhuizen en andere openbare gebouwen, naarmate men noordelijker komt, het eigenaardig noordnederlandsche toe en vermindert de afhankelijkheid ten aanzien van het Zuiden. Het stadhuis te Kampen, de kanselarij of de waag te Leeuwarden, het stadhuis te Franeker of de waag te Alkmaar, treffen niet onmiddellijk door hun vlaamsch karakter. Evenmin het stadhuis te Leiden of het stadhuis in Den Haag. Zelfs muntte dit laatste, bij vergelijking gesproken, oudtijds door oorspronkelijkheid uit.¹ Komt men daarentegen zuidelijker, dan worden de zuid-nederlandsche herinneringen levendiger en overvloediger. Het stadhuis te Nijmegen kon gebouwd zijn door een Brabander. De toren van dat te Sluis is een zuiver vlaamsche belfrood. De torens en gevels van die te Veere en te Middelburg doen meest van al aan Gent, aan Leuven, aan Brussel denken. Hoe digter bij de bron, des te sprekender de gelijkenis.²

1 Teekening van het haagsch stadhuis door C. Springer, 1859; fotografie van Bingham; tekst van Vosmaer; uitgaaf van J.J. Weeveringh. - Fotografie van fraaije details aan den hoofdgevel bij Van Ysendyck, Documents Classés, Litt. B, Pl. 12. - Studie bij Galland, Renaissance in Holland, 1882, bladz. 38 vgg.

2 'Der Einfluss Belgiens,' bij Galland, Renaissance in Holland, bladz. 18 vg.

Het middelburgsch stadhuis is niet alleen fraaijer dan dat te Veere: het overtreft alle andere gedenkteeken en der burgerlijke bouwkunst in Noord-Nederland uit den tijd die de inneming van Den Briel door de watergeuzen voorafgegaan, of daarmede ineengevloeid en er regtstreeks uit voortgekomen is.

Van de middelburgsche abdij, die een godsdienstig monument was, is nagenoeg geen steen op den anderen gebleven; althans hare overblijfselen zijn in zulke mate door elkander geworpen, en vormen thans een zoo onzamenhangend geheel, dat het oorspronkelijk gebouw in pastei gevallen schijnt, gelijk de boekdrukkers zeggen.¹ Het stadhuis daarentegen is door dezelfde beeldstormers en dezelfde watergeuzen, wien op Walcheren bijna niets ontzag inboezemde, gespaard.² Ook waren het geen heiligebeelden of andere theologische symbolen die het versierden, zooals de twaalf apostelen der twaalf abdij-torens. Ondanks de in den gevel prijken de gravinnen en graven, ondanks den vorstelijschen belfroot, was elk militair karakter er vreemd aan. Voor het tevreden stellen der zegevierende partij van 1572 was het genoeg dat een stadhuis in niets aan eene citadel, en slechts in zoover aan eene kerk herinnerde, als zijne spitsen naar den Hemel wezen en zijne spits-

1 Mededeelingen Rijks-adviseurs, II 29 B, 30 A.

2 Over de geheele verwoesting van het kasteel Sandenburg, zie hiervoor, bladz. 422, noot 2. Over de gedeeltelijke van het kasteel Westhoven, bij mevrouw Bosboom-Toussaint in Eigen Haard 1882 No. 1-15 - Houtgravure van den tegenwoordigen staat naar eene fotografie in het bezit der familie Boddaert; lithografie bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen V 137.

boogvensters het zekere wijding gaven. Voor het overige mogt het naar hartelust getuigen van de magt der provincie, het aanzien der stad, den rijkdom en de loyauteit der burgers.

In verschillende tijden werden van het middelburgsch raadhuis sommige gedeelten vernieuwd of hersteld. Andere gedeelten, die er aanvankelijk niet bijbehoorden, zijn met het stadhuis-zelf onder één dak gebragt.¹ Van het karakter des geheels echter is niets verloren gegaan. Bij het stadhuis van Amsterdam vergeleken, thans koninklijk paleis, draagt, Zuid en Noord bijeengerekend het middelburgsche in hooger mate een oud nederlandschen stempel. Zijne gaafheid, de zuiverheid van zijn stijl, de rijkdom zijner versiering, het grootsche zijner afmetingen, maken het tot een dier gebouwen welke als het kort begrip eener volksgeschiedenis zijn, en, terwijl zij door het hartverheffende van hun aanblik het bovenkomen der gemeenheid beletten, tegelijk aan de aarde en aan het verleden vastzitten, aan de nationaliteit en aan het huisgezin, aan de eer en aan den arbeid, aan al het beste in het dagelijksch leven.

VIII [Burgerlijke bouwkunst. Woonhuizen der 14de, 15de, en 16de eeuw]

Door den vereenigden invloed, eerst van het kalvinisme, daarna van het rationalisme, is in den loop des tijds de nederlandsche architectuur zich door eene stijlloosheid gaan kenmerken, welke alleen in de 17^{de} eeuw

1 M.C. Paspoort van Gripskerke, in Zeeuwsch Jaarboekje 1861.

de latere renaissance en het klassieke hebben weten te bedekken of vergoeden. Met welgevallen zien wij, in dat en in het vroeger tijdperk hetwelk ons bezighoudt, openbare gebouwen en bijzondere woningen een historisch karakter vertoonen; de genegenheden der stichters er zich in weerspiegelen. Zonder zulk eene levende betrekking, wortelend in een geloof of eene liefde, gaan de steden op kazernen gelijken en houden de bewoners op, uit het bewoonde gekend te kunnen worden.

Het oorspronkelijk brabantische of vlaamse, dat in sommige noordnederlandse stadhuizen sterk uitkomt en in niet één volstrekt gemist wordt, kenmerkt ook de overblijfselen der noordnederlandse woonhuizen uit dien tijd. Te Mechelen, te Gent, te Brugge, ook te Rijssel, te Atrecht, zelfs te Amiens, - steden wier bloeitijd den onzen voorafgegaan is, - treft men gedeelten aan die nog heden hetzelfde voorkomen vertoonen als de oudste wijken in hoofd- of binnenplaatsen van Groningen en Overijssel, van Holland en Zeeland. Een huis als *De Steenrots* te Middelburg, dat in zijn gevel het jaartal 1590 voert, kon door een vermogend koopman uit Vlaanderen gebouwd zijn.¹

Hetzelfde verschijnsel als daareven: naarmate men noordelijker komt gaan de gevels er een weinig anders uitzien, maar de zuidelijke type verdwijnt niet. Sommige oude huizen te Dordrecht, te Haarlem, te Utrecht, in vijfentwintig noordnederlandse steden, schijnen met kelder en nok overgeplant uit Brugge, gelijk men

1 Afbeelding van De Steenrots in Eigen Haard 1882 No. 8, met Bijschrift van Nagtglas.

in de parken te Parijs niet tak en wortel het oude boomen uit de bosschen of de kweekerijen doet.

De afhankelijkheid der Noord-Nederlanders te dezen aanzien is onmiskenbaar; maar tegelijk de vastheid van hun smaak in het doen eener keus, de overvloed hunner middelen, en de kunstvaardigheid hunner werklieden. Aan sommige dier oude huizen is dezelfde zorg besteed, die vermogende en vrijgevige ouders aan de opvoeding hunner kinderen wijden. Er is naar schoone evenredigheden gezocht; leelijke zijn verworpen of gestuit; in verband met het klimaat is op comfort gelet; de versiering getuigt van oordeelkundige koketterie.

Te 's Hertogenbosch worden nog op dit oogenblik enkele huizen van hout gevonden, die uit den tijd van graaf Jan van Blois dagteekenen en tot de tweede helft der 14^{de} eeuw teruggaan. Zij hebben meer dan één verdieping. De voorgevel is niet zamengesteld uit liggende balken, gelijk bij de châteaux in de bergen van Zwitserland, maar uit overeind staande borden of planken van meijerijisch eikenhout. Een dier huizen heet het *Klaverblad*; een ander, afgebroken in 1835, heette het *Hazewindje*. Dat zij vijfhonderd jaren konden staan is een bewijs dat zij wél gebouwd werden.¹

Een baksteen huis te Haarlem, naar een uithangbord van later tijd het *Hof van Holland* genoemd, is

¹ Afbeelding van Het Klaverblad in Eigen Haard 1875 N^o. 34; van Het Hazewindje bij Hermans in Oude Tijd 1869, bladz. 129 vg., naar eene tekening van Nolthenius de Man. - Tekening naar het voormalig huis van Blois, te Tholen, in de portefeuilles van het Zeeuwsch Genootschap, Zelandia Illustrata I 471. Kopij door Altorffer, in het bezit van H.D. Tjeenk Willink.

ouder dan 1448; toen het door een bezitter, wiens naam bewaard gebleven is, werd overgedragen aan een zijner medeburgers. Zijn tegenwoordige verwaarloosde toestand doet het een onaanzienlijk gebouw schijnen; maar als dagteekening blijft het merkwaardig, en het zou verdienen (evenals een vermaard pendant te Brugge) door een vermogend Engelschman gekocht, in zijn oorspronkelijken staat hersteld, en den huizebouwers der 19^{de} eeuw als toegepaste handleiding aangeboden te worden.¹

Buitengewoon fraai is te Delft een groot huis geheel van hardsteen, sedert driehonderd jaren bekend als het gemeenlandshuis van Delfland, doch omstreeks 1500 voor eigen gebruik en eigen rekening gebouwd door een partikulier: den delftschen schout, jonker Jan de Heuyter. Reeds in 1535 was het zoo populair dat een zijner schoorsteen en het middenpunt eener delftsche legende worden kon, in een welluidend latijnsch gedichtje bezongen door denzelfden armen prior Kornelis Musius, van Sint Achten-klooster, die in 1572 te Leiden doodgemarteld werd door de watergeuzen, in tegenwoordigheid van een predikant. Verschillende wapenborden, boven de deur geplaatst door delflandsche dijkgraven en heemraden, hebben den pittoresken aanblik van den gevel niet geschaad, die, hoog opgetrokken, tot waar uit het dak een kleine toren rijst, een aanmerkelijken dunk van schout De Heuyter's goeden smaak, en van de ruimte zijner beurs geeft.²

1 Afbeelding van Het Hof van Holland in Mededeelingen Rijksadviseurs, I 7 vg., Pl. IV A.; teekening van Redtenbacher, beschrijving van Cuypers, aanwijzingen van Gonnet.

2 Afbeelding en beschrijving bij Van Bleyswijck, bladz. 552 vg. - Staalgravure van A.T. Terwen, naar eene teekening van Gugel, Geschiedenis van de Bouwstijlen. - Fotografie van den tegenwoordigen staat door Henri de Louw.

Dit doet ook te Dordrecht, over de Vischbrug, de arduinsteenen gevel van het woonhuis *De gulden Os*, gebouwd door Aart 't Jonge, die dertig jaren lang, van 1499 tot 1529, zijn sterfjaar, dordrechtsch schepen was. Aan dit huis is de historische anekdote verbonden dat, toen de zwervende koning Christiaan II van Denemarken in 1523 het aanschouwde, het hem een uitroep van verwondering ontlokte, die het vrijstaat voor eene toespeling op zijn eigen avonturiersleven te houden.¹ In 1541 is *De gulden Os* door de weduwe verkocht voor f2200: een geschikte maatstaf bij het bepalen van hetgeen een vermogend man destijds bezitten moest om zich de weelde van zulk een onderkomen te mogen veroorloven. Dordrecht, dat rijk is aan oude gevels, bezit uit het begin der 16^{de} eeuw misschien geen beter bewaarden dan dezen.²

Weinige jaren geleden heeft men in de Brugstraat te Maastricht een oud huis moeten afbreken dat, behalve door zijne pittoreske détails, uitmuntte door zijne hoogte: vijf verdiepingen met inbegrip van het benedenhuis. Voor het overige noch jaartal in den gevel, noch koopbrieven waaruit de naam van den stich-

1 Balen, Dordrecht, 814 B: 'Ey! hebben de luyden noch zoo veel moed, dat ze denken om huizen te bouwen?'

2 Penttekening van De Gulden Os door A.J. Terwen, in het bezit van H.D. Tjeenk Willink. Mededeelingen van C.A. de Vos in Oude Tijd 1870, bladz. 160 vgg. - Teekeningen naar andere dordrechtsche gevels uit de 16^{de} eeuw in Oude Tijd 1869, bladz. 29; 1870, bladz. 88, 137, 161.

ter of die van voormalige bezitters blijken konden. Alleen schijnt het dat men slechts in de 16^{de} eeuw te onzent op die wijze wist te bouwen, en de verscheidenheid in acht te nemen. Misschien wordt in geheel Nederland de wedergade van dit maastrichtsche huis niet aangetroffen; toch zou elk Nederlander, toen het nog overeind stond, bij den eersten oogopslag er aanstonds een steenen landgenoot in begroet hebben.¹

IX [Groot Paushuize te Utrecht. Adriaan VI]

Nog een tweetal andere en voornamer historische woningen behooren vermeld te worden; beiden zoowel om het karakteristieke van hun bouwtrant, als om de vermaardheid hunner stichters.

Ik bedoel in de eerste plaats het utrechtsch Groot Paushuize, dat tusschen de jaren 1518 en 1523 voor rekening van den toekomstigen Adriaan VI gebouwd werd, en naar aanleiding waarvan ik de vrijheid neem, aan het voor beide partijen eervol contrast te herinneren, aangeboden door het leven der twee aan de geschiedenis behorende tijdgenooten en Nederlanders: Erasmus van Rotterdam en Adriaan Floriszen van Utrecht.²

1 Afbeelding bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, III 373.

2 Over paus Adriaan bij Von Höffer, Pabst Adrian VI, aangekondigd in Liter. Centralblatt van 3 Junij 1882, N^o. 23. Voorts Ranke, op de hiervóór (bl. 176) aangehaalde plaats uit Römischen Päbste, en de nederlandsche schrijvers genoemd in Van der Aa, Biografisch Woordenboek I 88. - Het lager gedeelte van Groot Paushuize, aan de gracht, naderhand in denzelfden stijl bijgebouwd door een ander partikulier, is van 1633. Kramm, Utrechtsche Volks-Almanak 1853, blz. 84 vgg., Bijlage B. - Fotografien van C. Marcussen.

Den laatste loopt in den aanvang alles mede. De weduwe van Karel den Stoute helpt hem aan den doktoralen hoed, aan eene pastoorsplaats te Goedereede, aan een kanunnikaat en een professoraat te Leuven. Te Leuven wordt hij weldra deken van Sint Pieter en onder-kanselier der hoogeschool; te Antwerpen deken van Onze Lieve Vrouw; te Utrecht schatmeester van Sint Maarten en proost van Oud-Munster. Al spoedig is hij zoo rijk dat hij uit eigen middelen de leuvensche universiteit met een naar hem genoemd kollegie voor arme studenten begiftigen kan. Keizer Maximiliaan benoemt hem tot gouverneur van zijn kleinzoon, tot rekestmeester, tot ambassadeur in Spanje; de koning van Arragon en Kastielje stelt hem tot bisschop van Tortosa aan. Keizer Karel maakt van hem een ambtgenoot en opvolger van Ximenes, een eersten minister, een spaansch onderkoning. In hetzelfde jaar dat men te Utrecht den eersten steen van het naar hem te noemen huis legt, verheft paus Leo X hem tot kardinaal. Wanneer het vijf jaren verder is, dan wordt hij zelf tot paus gekozen.

Aan zulk een leven dacht ik, toen, sprekend over Erasmus' jeugd, hiervóór, ik het in hem prees dat hij niet bezweken was voor de verzoeking, naar eene schitterende carrière te haken. De loopbaan van paus Adriaan bewijst dat de overlevering geen fabel volgt, wanneer zij gelooft dat het slechts van Erasmus zou hebben afgehangen naar eene soortgelijke te staan, en

haar te vervullen. Zelfs een man van zoo geringe, zoo twijfelachtige afkomst als de zijne, mits toegerust met buitengewone talenten, kon in de eerste helft der 16^{de} eeuw alles worden.

Tevens doet paus Adriaan's betrekkelijke superioriteit een geschikten maatstaf tot beoordeeling van het zeldzame in Erasmus aan de hand. De jongere, ofschoon slechts *a gentleman of the press*, gelijk men in onze dagen zich uitdrukken zou, wordt niet alleen feitelijk geraadpleegd door den oudere, dien het kollegie van kardinalen met eenparige stemmen tot bisschop van Rome had uitgeroepen en die te Leuven weleer Erasmus onder zijne toehoorders telde, maar de geschiedenis heeft sedert lang erkend dat de meeste vastheid van geest en tegelijk de meeste zachtheid zich aan de zijde van den geraadpleegde bevonden.¹ Zonder de deugden of de bekwaamheden van paus Adriaan te verkleinen, kan men zeggen dat hij de bijzondere soort van meerderheid, welke Erasmus eigen was, sprekend doet uitkomen.

Er zijn geen redenen aan de opregtheid van's pausen nederigheid te twijfelen, wanneer hij daags na zijne benoeming in een brief uit Spanje aan een vriend in Nederland betuigt, dat 'in zijne proostdij te Utrecht God te dienen de liefste zijner wenschen zou geweest zijn.'² Veeleer gelooven wij dat hij de ideale paus uit Erasmus' *Lof der Dwaasheid* was, eer bedroefd dan blijde

¹ Brieven van paus Adriaan aan Erasmus, en van Erasmus aan paus Adriaan, bij Le Clerc N^o. 632 - N^o. 649.

² Brief aan Wijngaarden, pensionaris van Dordrecht, bij Wagenaar, *Vad. Historie*, IV 439 vg., uit Van Beverwyck's Dordrecht.

over de onafhankelijk van zijn wil op hem uitgebragte keus; en wij houden de voorname maar eenvoudige utrechtische woning, waar hij zich had voorgesteld zijne dagen te zullen eindigen, voor een teeken hoe vreemd de hoogmoed hem was.

Bij heb prijzen van het eigenaardig voorkomen der oudnederlandsche steden wordt tusschen de heugenissen uit een later en een vroeger tijdperk van Nederlands geschiedenis, misschien niet altijd zorgvuldig genoeg onderscheiden. Het Nederland der 17^{de} eeuw leeft voort in sommige gedeelten van Middelburg, van Rotterdam, bovenal van Amsterdam. Het zijn de fraaije, betrekkelijk nieuwerwetsche grachten en binnenwateren, regts en links beplant met rijen boomen en rijen huizen; huizen uit de gelaatstrekken van wier gevels de middeneeuwsche plooi voor goed verdwenen is; huizen 'met spiegelglazen,' gelijk een jonger geslacht goedvond ze te doopen, in dat ééne woord al de bijzonderheden in den bouwtrant van een bepaald tijdperk zamenvattend.

Om het oudere Nederland, het Nederland der 16^{de} eeuw, moet men te Dordrecht en te Delft, te Haarlem en te Alkmaar, te Groningen en te Kampen, te Deventer en te Nijmegen; moet men niet het laatst te Utrecht komen. Eene Utrechtische straat, toeloopt op eene andere waar men het Paushuis een min of meer regten hoek ziet vormen met eene gracht, vertoont een der opmerkelijkste stadsgezigten uit ons land. Het huis is niet vorstelijk en niet hoog; hoewel het oorspronkelijk, toen de bodem eene andere gedaante had, minder laag was dan het sedert is gaan schijnen. In de

natuurlijke historie zou men het tot de voorwereld brengen, zoo ouderwetsch ziet het, met de kleine torens op de dekstukken van zijn trapgevel, met zijn Sint Salvator in de nis tusschen de vensters der eerste verdieping, er uit. Maar, tegelijk met iets degelijks, heeft het iets buitengewoon rustigs over zich, iets dat in eene aangename stemming brengt. Bij het houden eener inwendige nabetrachting geraakt men tot de slotsom dat de utrecht'sche deken en kanunniken van den voortijd, toen zij de verheffing van Oud Munster's proost op den pauselijken zetel als eene heuchelijke gebeurtenis vierden, alles welgewogen van minder kortzigtigheid blijk gaven dan onze afkeer van hunne politiek geneigd is hun toe te schrijven.¹

X [Het Duivelshuis te Arnhem. Maarten van Rossem]

De tweede der bedoelde historische woningen is het tegenwoordig stadhuis te Arnhem, omstreeks 1530 (iets vroeger of iets later dan eene andere woning te Bommel) gebouwd door Maarten van Rossem (1478-1555), en in de wandeling bekend gebleven onder den naam van Duivelshuis. Vast omdat de volksverbeelding de in zichzelf onschuldige satyrs, welke onder één gedeelte als karyatiden dienst doen, verband zag houden met het satanische in het karakter des weleer gevreesden stichters.²

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 176, en derde hoofdstuk, bladz. 221 vgg. - De Sint Salvator in de nis is vernieuwd.

2 Van Hasselt, Het huis van Maarten van Rossem, 1780.

Wij doen den aan de dooden verschuldigten eerbied niet te kort, wanneer wij Karel van Egmond, Pier van Heemstra, en Maarten van Rossem, zoo zij niet persoonlijk de drie grootste historische schelmen van Oud-Nederland geweest zijn, nogtans houden voor sprekende vertegenwoordigers der oudnederlandsche klasse welke door het voorbeeld harer barbaarschheid, en door haar zelfzuchtig beroep op heb meest beestachtige in de neigingen van den landaard, de beschaving van ons volk het langst tegengehouden heeft.¹

Anna Bijns, op wier verdiensten als dichteres wij terugkomen, verbaast ons door de bekrompenheid van haar sektehaat, wanneer zij in een harer politieke *Refereinen* aarzelt den gedrochtelijken palm der boosheid aan Lucifer, Maarten Van Rossem, of Maarten Luther toe te kennen.² Alleen omstreeks 1530 kon de blakende godsdienstige hartstogt in dit geding Luther betrekken, die aan de rampen, door Karel van Egmond en zijn provoost-geweldiger over Nederland gebragt, volstrekt onschuldig was. De hertog en zijn maarschalk beleden dezelfde orthodoxie als Anna Bijns; en het zou alleen de vraag kunnen zijn wie van tweeën de grootste snoodaard was: de veldheer die de misdadige bevelen uitvoerde, of de vorst die ze gaf.

Maarten van Rossem's jongste levensbeschrijver, die

1 Hiervóór, vierde hoofdstuk, bladz. 298 vgg.

2 'Merten Luther en Merten van Rossom,' satiriek referein van Anna Bijns bij Willems, Belgisch Museum, 1843, Deel VII, bladz. 73 vgg.

Luther, Rossom, Lucifer, daer by gheseten,
My twijfelt wie van drien es de beste, enz.

hem 'den gelderschen Attila der zestiende eeuw' noemt, schijnt door dien niet kwalijk gekozen bijnaam den veldheer als den hoofdschuldige aan te duiden.¹ Zeker is het dat de Nederlanders van dien tijd Van Rossem's overgaan in de dienst van keizer Karel, na Karel van Egmond's gedwongen afstand, als eene uitkomst beschouwd hebben. In Brabant, in Holland, in Zeeland, zijn in het najaar van 1543, toen eindelijk door het verdrag van Venlo de laatste overblijfselen van het geldersch schrikbewind vernietigd waren, volksfeesten gevierd.² Voor de openbare zaak was het onschadelijk worden van Van Rossem eene blijde gebeurtenis van dezelfde soort, als in 1573 het heengaan van Alva.

Het zal wel nimmer kunnen uitgemaakt worden of Maarten van Rossem in het plunderen der Nederlanden en het slagten van Nederlanders den beul van Filips II al dan niet overtroffen heeft. Louter toeval is het dat geen twee andere beeldtenissen in de galerij onzer vaderlandsche geschiedenis zulk een sprekenden familietrek vertoonen als Alva's en Van Rossem's portretten.³ Doch dat Maarten van Rossem en Ferdinand van Toledo in losbandigheid, roofzucht, wreedheid, regtzinnige goddeloosheid, evenals wat veldheerstalenten en militaire deugden betreft, vogels van één veêren waren, daaraan behoeft niemand te twifelen.

1 J.D.W. Pape, Levensgeschiedenis van Maarten van Rossem, 1847, bladz. 9. Pape bedoelt den Geesel Gods der latere christelijke en kerkelijke opvatting, niet den vaak edelmoedigen Attila van het Nevelinge- of het Walthariuslied.

2 Prent bij Witkamp, Zeventien Provinciën, I 433.

3 Portret van Maarten Van Rossem bij Wagenaar, Vad. Historie, IV 484; portret van Alva, VI 456.

Wij moeten echter den 'snaphaanprins' van Karel van Egmond, gelijk Anna Bijns hem karakteriseerde, - beter wetend dan wij welke boeven destijds de snaphanen waren¹ - niet enkel in verband met de lotgevallen van ons eigen volk beschouwen. Ook voor de geschiedenis der europesche beschaving in het algemeen heeft Maarten van Rossem zekere beteekenis. Hij bezoedelde zich met al de misdaden door welke honderd jaren vóór hem, en nog bij zijn leven, in Italie de vorstelijke condottiere's der renaissance hun persoon en hunne regering schandvleken. Doch één deugd had hij met de Sigismondo's Malatesta en verdere geniale schavuiten in het Zuiden gemeen: hij beminde, zoo niet de wetenschappen, althans de kunsten; en blijkbaar is de schoone droom van zijn schuldig leven geweest, nadat hij met zijne soldaten de vrucht van dertig of veertig jaren kerkroovens en brandschattens had gedeeld, van zijn leeuwepart zich eene grootscher hal te stichten dan er vóór hem in Nederland één bestaan had, en in een nieuweren stijl.²

Elke vergelijking van het utrechtsch Groot Paushuize met het arnhemsch Duivelshuis moet falen, daar het laatste niet in dezelfde mate geëerbiedigd is, en te Arnhem de soort van piëteit gemist wordt welke sommige gedeelten van Utrecht nog ademen. Maar zoo het woonhuis van paus Adriaan een persoonlijk feit

1 'Chenapan' is in het fransch de geijkte uitdrukking gebleven tot aanduiding van een deugniet.

2 Over Sigismondo Malatesta bij Charles Yriarte: Rimini, un condottiere au 15^e siècle, 1882. - 'Die kleineren Tyrannien' bij Burckhardt, I 27 vgg.

verdient te heeten, niet minder verdiende dit, toen het nog ongeschonden was, het palazzo van Maarten van Rossem.

Een kapitaal middenstuk, zes ramen breed en drie verdiepingen hoog, - bovenop een kleine toren, - was links en regts tusschen vleugels gevat. De smallere vleugel, een omzien lager dan het middenpand, had op elke verdieping twee vensters, in verband met eene door kolommen versierde poort, waaronder eene deur, welbeschermd. Maar het meest viel de breedere vleugel in het oog, één verdieping hooger en een veelhoek vormend, met vensters in elk der vier vlakken. Op en tusschen de dakvensters in het front, op en tusschen de dakversieringen der vleugels regts en links, stonden de levensgrootte beelden van gewapende militairen. Boven de hoofdvensters, in de lijsten, waren medaljons aangebragt; portretten (schijnt het) van leden der hofhouding van Karel van Egmond, des stichters dubbelzinnig weldoener en souverain. Een borstbeeld boven den hoofdingang, in den veelhoek-vleugel, vertoonde Maarten van Rossem zelf; en die hoofdingang werd gevormd door hetgeen nog heden het voornaamste sieraad des gebouws is: eene ruime poort wier gewelven door torschende pan- of satyrgedaanten ondersteund worden. Faunen wier geitehorens, wier sikken, wier harige boksvoeten, op de andere voorname uitspanning van den woesten bouwheer wijzen: de jagt, en het leven in de bosschen, verpoozing van den oorlog.¹

Maarten van Rossem heeft zijn doel bereikt. Het

1 Fotografie van het Duivelshuis in het bezit van H.D. Tjeenk Willink, naar eene penteekening van 1716, Oudheidkundig Museum te Arnhem, directeur Staats Everts. - Lithografie naar eene teekening uit de eerste jaren der 19^{de} eeuw in Nijhoff's Bijdragen, eerste reeks, II 124, met afbeelding en beschrijving der medaljons. - Fotografie van den tegenwoordigen staat door B. Bruining.

Duivelshuis is gedurende meer dan tweehonderd jaren een der merkwaardigste woonhuizen in de Vereenigde Provinciën geweest. Hoewel noch de naam van den architect bekend is, noch het model hetwelk den ontwerper voor den geest gezwefd mag hebben, de vorstelijke woning behoorde in haar oorspronkelijken staat, door de kostbaarheid van het materiaal, de gepastheid der evenredigheden, en het grillige maar ongemeene der versiering, tot de beste gedenkteeken der nieuwere kunst van het tijdvak.

XI [De Apostolische School te Nijmegen. De Rijks-Munt van Karel V te Dordrecht]

Ik twijfel of in ééne andere stad van ons land ooit eene fraaijer latijnsche school bestaan heeft dan de apostolische te Nijmegen, gewijd in 1544 door het kapittel van Sint Steven. Behalve met de beelden der twaalf apostelen prijkte zij met een basrelief, voorstellend het Laatste Oordeel.¹

Het gebouw echter verkeert sedert lang in zulk een staat (van zijne versierselen zijn alleen de ankers nog ongeschonden, gelukkige proeven van oudnederlandsch smeedwerk) dat wij het moeten overlaten aan zijn lot.²

1 Teekening van 1847 in het album van C. Springer.

2 Ter Haar, Wandelgids door Nijmegen, bladz. 97.

Alleen staft op ongezochte wijze het jaartal zijner stichting, kort vóór de beslissende opkomst van het protestantisme in Nederland, hoe warm toen in sommige steden het hart der roomsche geestelijkheid voor de herleefde studie der oudheid klopte, en hoe broederlijk in hare voorstelling het leeren van beter latijn en meer grieksch met de vereering van het christendom zamenging. Welligt leefde er in die dagen te Nijmegen een ander munstersch domheer Rudolf von Langen, voorstander van een veredeld humanisme,¹ en had de stad het aan den kunstzin van dien verlichten prelaat te danken dat de latijnsche schooljeugd er zulk een onderdak bekwam. Wij hebben ons de priesters van die soort, hervormers van kapittelscholen en stichters van gymnasien, als volgelingen van Erasmus te denken, naijverig op den roem hem te kunnen nazeggen dat zij 'de renaissance een christelijken toon leerden aanslaan.'²

1 Hiervóór, vierde hoofdstuk, bladz. 322.

2 Hiervóór, bladz. 283 en de noot. - De deventersche rector Alexander Hegius, Erasmus' leermeester, was gevormd in een fraterhuis en deed eenige jaren vóór zijn dood priestergeleden. Reichling, Murmellius, bladz. 5, 12. - De geleerde pastoor Willem Frederiks te Groningen (1475?-1525), wiens boeken er nog heden deel uitmaken van de academische bibliotheek, was een vereerder van Erasmus. Van Ryn, Oudheden, bladz. 86 vgg. - De groningsche rector R. Praedinius (1510-1559), afkomstig uit het groningsch fraterhuis, theologisch kweekeling van Leuven, kocht als hulde aan Erasmus uit zijne nalatenschap al de boeken op, die hij magtig kon worden. Van der Aa, Biografisch Woordenboek, XV 456 vgg. - De rector Lambertus Hortensius (1501-1574), in het verhaal van den moord te Naarden (1572) door Hooft genoemd een 'man befaamt van geleertheit in de Grieksche en Latijnsche taale,' had te Leuven in de theologie gestudeerd, was priester, en werd, vóór hij te Naarden het rektorat aanvaardde, docent aan de Hieronymus-school te Utrecht. Hooft, Ned. Historien, 7^{de} Boek. Van der Aa, B.W., VIII 1284 vgg. - Namen van protestantsgezinde humanisten bij De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 35.

Aan de ekonomische en de staatsgeschiedenis van weleer raakt een merkwaardig gebouw te Dordrecht, in mindere mate dan de apostolische school te Nijmegen door den tijd beschadigd. Het is de laatste proeve van oudere burgerlijke bouwkunst, welke voor ons doel in aanmerking komt. De poort in de dordtsche Voorstraat bedoel ik, waarboven te lezen staat: DIT . IS . DIE . MUI NTE . DES . ROM . KEYSERS . ENDE . GRAEFELICKHEYTS . VAN . HOLLANDT., en in de pilasters ter weerszijde het jaartal der stichting.¹

Gedurig ontmoet men in de geschiedenis van Oud-Nederland, wanneer eenmaal op den duitschen voortijd de hollandsche gravetijd is gaan volgen, sporen van dordrechtsche eigenaardigheden. De stad is niet eerst voornaam geworden in 1618, door de Nationale Synode. Veeleer begon hare voornaamheid toen overschaduwd te worden door de voornaamheid van Amsterdam; later ook door die van Rotterdam. Oudtijds was in Dordrechts eigen oogen geen stad voornameer dan zijzelve.

Geen andere herinnering uit het leven van graaf Dirk III was bij haar zoo levendig gebleven als die van zijn zegevieren over bisschop Adelbold en den lotharingschen hertog.² Langzamerhand hebben de Dordtenaren een dertig- of veertigtal omliggende dorpen cijns-

1 Bij Balen, Dordrecht, bladz. 678.

2 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 124 vgg. Hierachter, over Dirk III als type van den Vos Reinaerde.

baar gemaakt. Dit grondgebied, waartoe ook de stad Geertruidenberg behoorde, noemden zij stoutweg 'Zuid-Holland.' Noord-Holland begon voor hen te Schiedam of te Delft. Altijd wisten zij er iets op te vinden, ten einde twee derde gedeelten der hun door den landsheer opgelegde belastingen door de ten onder gebragte dorpen te doen dragen. Door inkomende regten weerden zij van hunne markt de produkten van hetgeen bij hen de 'noordhollandsche' landbouw of de 'noordhollandsche' nijverheid heette. De Delvenaren, ijverige brouwers, waren in het begin der 16^{de} eeuw, toen er een nieuwe aanslag in de verponding plaats had, op de van delftsch bier belasting heffende Dordtenaren onverzoenlijk gebeten. Te vergeefs had Dordrecht bij die gelegenheid beproefd zijne oude privilegien nogmaals te doen eerbiedigen. Het proces was door de noordhollandsche steden gewonnen. In een staatsstuk dreigden de zegevierende Delvenaren 'dat men die van Dordrecht wel *uytrechten* zoude, ende hun luyden *benemen alles dat zij hadden*'.¹

Het moet er toe bijgedragen hebben de Dordtenaren in hunne fierheid te stijven dat sedert onheugelijke tijden in hun midden zich de inrigting bevond, waar ten behoeve van het graafschap Holland en Zeeland munt geslagen werd. Reeds in 1064, beweerden zij, had een keizer van Duitschland hun het regt daartoe geschonken; een nieuw bewijs dat van de stichting van Dordrecht de eigenlijke geschiedenis van het graafschap dagteekende, en zij bevoegd waren zich te doen gelden

1 R. Fruin's Inleiding (1866) bij de 'Informacie' op de verponding van 1514, bladz. xviii vgg.

als burgers van de oudste stad des lands. Zij beriepen zich op nog voorhanden hollandsch zilvergeld, geslagen onder Dirk VII, die in 1203 overleed. Onder de regering van Dirk's neef, Floris IV, was er hollandsch geld geslagen te Medemblik, wel is waar, maar ook (gelijk de stukken uitwezen) te Dordrecht. Van die medembliksche Munt had men daarna niet meer gehoord. Aan Dordrecht was het monopolie gebleven. Grafelijke handvesten van 1367, 1403, 1405, 1418, 1425, 1476, 1489, 1504, staafden het zwart op wit.¹

Het gebouw waarvan ik spreek dagteekent van 1555, en werd in dat jaar vermoedelijk opgetrokken te zelfder plaatse waar in den grafelijken tijd vóór Karel V het oudere munthuis gestaan had. Verdwenen is de enkele of dubbele trapgevel waarin naar alle gedachten de tegenwoordige kroonlijst weleer uitliep. Verdwenen een beeldhouwwerk boven de poort, in welks fronton het wapen van Holland stond (met het woord *Moneta* er onder), en welks hoofdvak, met het onderschrift: *Divo Carolo V Caesare* werd ingenomen door het keizerlijk wapen tusschen leeuwen en pilasters. Ter weerszijde van dit bovenstuk bevonden zich twee vensters met kruiskozijnen, gedekt door cartouches omspannende bogen. Ter weerszijde van de poort, aan de straat, twee andere vensters van dezelfde afmeting en dezelfde versiering als op de eerste verdieping.²

De dordrechtsche Munt verschilt, wat den gevel van

1 Overzicht der handvesten bij Balen, bladz. 679 vgg.

2 Teekening van Aart Schouman, 1749. - Teekening van Rutten, in het bezit van S. van Gijn te Dordrecht. - Pentteekening van A.J. Terwen, zonder het bovenstuk, in de modelkamer der Polytechnische School te Delft. - Andere pentteekening van A.J. Terwen, met het bovenstuk, in het bezit van H.D. Tjeenk Willink.

roode baksteen en betreft, over de breedte door zandsteen banden in vakken verdeeld, niet wezenlijk van Groot Paushuize. Maar wellicht zonder wedergade in Noord-Nederland is, wanneer men eene opeenvolging van verflagen wegdenkt, de gebeeldhouwde poort.

Voor een gedeelte kan men deze fijne decoratie tot den franschen, voor een ander en grooter gedeelte tot den italiaanschen renaissance-stijl brengen, onmiddellijk gevolgd op den gothischen der laatste periode. De pilasters vormen schakels van lofwerk en statuetten; de boog, schakels van satyrhoofden of antieke maskers, door rosetten verbonden. Aan de binnenzijde van elk in leliekelken uitlopend kapiteel is regts en links een medaljon aangebragt, voorstellend een romeinsch keizer en eene romeinsche keizerin. Of dit portretten zijn blijkt niet. Door verscheidenheid en overeenstemming hebben deze poort en haar bovenstuk met de kruiskozijnen in de vensters een geheel gevormd, dat, ongerept, van den eersten dag onder de schoonste gedenkteeken der stad moet gerekend zijn.

Woonhuizen, raadhuizen, hallen, trokken in menigte onzen geest voorbij. Allen getuigden van den levendigen kunstzin der eeuw. Sommige burgerlijke gebouwen zagen wij door grootschheid zich onderscheiden, anderen door eenvoud. In de dordrechtsche Munt trekt vooral één détail onze aandacht. Het is zoo voortreffelijk van bewerking, dat wij het bejammeren moeten den naam des kunstenaars niet te kunnen noemen.

XII [Nationale kunstnijverheid in de 15de en 16de eeuw. Snijwerken, gietwerken, drijfwerken]

Thans is, deels in onderscheiding van de architectuur, deels in verband met deze, de beurt aan andere kunsten, die, somtijds aan de nijverheid grenzend, menigvuldiger alleen zichzelf ten regel en in eene eigen wereld zich bewegend, niet minder dan de bouwkunst onze opmerkzaamheid verdienen.

Het voorbeeld van Klaus Sluter, die als artistiek noordnederlandsch stamvader in een vorig hoofdstuk aangekondigd werd, en wiens optreden ik thans beproeven wil toe te lichten uit hetgeen na hem gekomen is, bewijst dat reeds vóór het aanbreken van 1400 het sluimerend nationaal genie blijk van aanwezigheid begon te geven.

In den loop dier eeuw zelve bekomt Sluter geen opvolger. Na hem wordt te onzent vooreerst geen beeldhouwer geboren die Sluter's voortzetter verdient te heeten. Evenmin eenig ander kunstenaar die op een ander gebied hem evenaart. Gedurende de geheele 15^{de} eeuw blijft Noord-Nederland in de schilderkunst en in het ornament, gelijk met de burgerlijke en de kerkelijke architectuur al vroeger het geval was, door Zuid-Nederland overschaduwd worden. Holland verdwijnt achter Vlaanderen, en gaat in het besef zijner minderheid, nog onzeker of het van discipel eenmaal eigen meester worden zal, uit vrije beweging in Vlaanderen zich een werkring zoeken.

In de 16^{de} eeuw niet alzoo.

In geen ander tijdvak heeft te onzent de kunstnij-

verheid, want ook deze behooren wij te gedenken, digter bij de kunst gestaan. De borduurwerken, de snijwerken, de gietwerken, de drijfwerken, afkomstig van vóór den geuzetijd, zijn in de 17^{de} eeuw zelden overtroffen en slechts bij uitzondering geëvenaard.¹ Van de dikwijls bewonderenswaardige voorwerpen, welke de algemeene vernieling ontsnapten of die als relieken vereerd bleven worden, staven meer dan vijftig percent dat te dien aanzien in Noord-Nederland het toppunt bereikt was, toen de eigenlijk gezegde noordnederlandsche school nog geboren moest worden.²

De gaaf der broeders Crabeth die, zoo zij op sommige punten nog aan de nijverheid verbonden bleven, haar niettemin ontwassen waren, vult eene afzonderlijke bladzijde onzer oudste kunstgeschiedenis. In de 17^{de} eeuw zijn de Noord-Nederlanders voortgegaan met glasschilderen; en zelfs heeft te Gorcum een tijdgenoot en vereerder van Hugo de Groot de herinnering van diens vlugt uit Loevestein op deze wijze doen vereeuwigen (1627). Men behoeft evenwel de naar dit schilderwerk vervaardigde teekeningen slechts aan te zien, om zich te vergewissen dat het vak zijne hoogere beteekenis verloren had.³

- 1 Verzamelingen van nationale antiquiteiten in het Aartsbischoffelijk Muzeum te Utrecht, en op het kasteel Heeswijk in Noord-Brabant, eigendom der familie Van den Bogaerde. Katalogussen niet voorhanden.
- 2 Zes en zestig van de zeven en negentig prenten in D. van der Kellen Jr's Nederlands-Oudheden (1861) beelden kunstwerken van vóór 1600 af.
- 3 Gravuren van C. de Ionker (1791) bij Van Wyn, bijvoegsels achter het 10de deel van Wagenaar's Vad. Historie. - Glasschilderijtje van 1658 in Oude Tijd 1870, bladz. 280. - Over de 'glasmalen' der 17^{de} eeuw bij Hofdijk, Voorgeslacht, V 307.

In de 17^{de}, in de 18^{de} eeuw, heeft Noord-Nederland graveurs voortgebracht wier werken nog heden door een ieder teregt bewonderd worden. De roem der school echter is gevestigd door Lucas van Leiden en zijne volgelingen, tot Hendrik Goltzius ingesloten.¹ Lucas van Holland (gelijk Vasari hem noemt) was de eerste noordnederlandsche kunstenaar dien het buitenland niet slechts als een evenknie erkende, maar als een meester.²

De hollandsche schilderschool der 17^{de} eeuw, van Mierevelt of Ravesteyn tot Adriaan van der Werff, is in hare oorspronkelijkheid en hare verscheidenheid iets zoo eigenaardigs dat elke vergelijking er door uitgesloten wordt. In de 16^{de} eeuw weinig landschappen, nog geen zee-, geen stadsgezigten, geen bloem-, geen fruit-, geen dierestukken, geen binnenhuizen, geen stillevens. Bepaalt men zich echter tot een voornaam onderdeel, - het konterfeitsel of portret, - dan blijft Rembrand de eenige voor wien Antonis Mor van Utrecht onvoorwaardelijk zwichten moet.³

Doch ik mag niet vooruitloopen. Te Wouw, niet ver van Rosendaal in Noordbrabant, worden in de Sint

1 Kramm, Blik op de geschiedenis der graveerkunst in Nederland. Nuts-Almanak voor 1860, bladz. 80 vgg.

2 Vasari over Luca d' Olanda, IX 268 der Vite, in de uitgaaf van 1846-1870, Florence.

3 Over Antonis Mor van Dashorst bij Kramm, Utrechtsche Volksalmanak 1848, bladz. 32 vgg., met portret naar eene medaille der 16^{de} eeuw, en in Kramm's Levens en Werken, bladz. 1156 vgg. - Bij Van Mander, Schilderboek 1618, bladz. 151 A.

Lambertuskerk, gesticht in de 15^{de} eeuw en versierd in de 16^{de}, uit dit laatste tijdperk gesneden houten beelden aangetroffen, die de kanunnikebanken van welke zij deel uitmaken doen wedijveren met het vermaard nederlandsch snijwerk in San Martino te Napels. Weinig minder opmerkelijk zijn de vierschaar in het stadhuis te Nijmegen, de koorstoelen in Onze Lieve Vrouw te Dordrecht, de aalmoezeniers-gestoelten in Sint Bavo te Haarlem. Al dit beeldhouwwerk is, evenals de stof waaruit het vervaardigd werd, van de degelijkste soort. De tijd heeft er nagenoeg geen vat op gehad. De schoonste lijnen zijn zonder uitzondering bewaard gebleven.¹

Een buitengewoon zuiver overblijfsel uit de 16^{de} eeuw, toen staatsleven en katholicisme nog één waren, is de raad- en geregtshamer te Kampen. De schoorsteen, aan het eene uiteinde dier zaal, is een skulpturaal meesterwerk in vier opstanden, rijk en zinrijk versierd. Eene balustrade *à jour* scheidt het tweede vertrek van het eerste, en beiden prijken met de achtbaarste tegelijk en de artistiekste gestoelten, breed van zitting, hoog van leuning, zinnebeelden eener zichzelf en hare zaak hoogachtende magistratuur. Men behoeft inderdaad niet te vragen voor welk doel deze vertrekken bestemd werden: de onbe-

1 Haarlemsche aalmoezeniers-banken in fotografie bij Van Ysendyck, Documents Classés, Litt. J, Pl. 4. - Dordrechtsche koorstoelen, geteekend door A.J. Terwen, in de modelzaal der Polytechnische School te Delft. - Fotografie bij Van Ysendyck, Litt. S, Pl. 2. - Afbeeldingen van het snijwerk te Wouw, niet voorhanden. - De koorbanken in de St. Martinikerk te Bolsward hebben veel geleden. Houtgravure in Eigen Haard 1875, blz. 357. - Fotografie der nijmeegsche vierschaar door G.C.M.H. Korfmacher.

kende kunstenaar die ze beitelde gaf beiden een onmiskenbaar karakter. De schoorsteen van Het Vrije te Brugge is welligt de eenige in Europa welke met den schoorsteen te Kampen op dezelfde lijn komt.¹

In de Sint Janskerk te 's Hertogenbosch hangt eene koperen kroon van 1424, even uitnemend volvoerd als geteekend. De twaalf armen zijn zoo kunstig aangebragt dat zij als bladeren aan een boom, of ranken aan een wingert, vanzelf aan den luchter gewassen schijnen. Uit al dit loof rijst een slanke en doorzigtige gothische tabernakel, waaronder een geharnast ridder staat.²

Bewonderenswaardig is ook in dezelfde kerk eene koperen doopvont, gegoten te Maastricht in 1492, onafhankelijk pendant eener vont uit denzelfden tijd in de Sint Walburgakerk te Zutphen. Gevaarten zijn deze doopbekkens, wanneer men ziet dat hunne spits hooger reikt dan de klankborden der kansels, en men op de windassen let, zonder welke het eene vergeefsche onderneming ware hunne deksels te willen verwijderen. Geeft men echter acht op de zamenstelling, dan wijkt elk denkbeeld van logheid. Het zijn evangelische geschiedenissen van koper, drie, vier verdiepingen

- 1 Fotografie naar eene teekening van den schoorsteen te Kampen door J. Taanman, 1875. - Houtsnede bij Witkamp, Zeventien Provinciën, II 744. - Beschrijving bij Havard, Villes Mortes, bladz. 332 vgg.
- 2 Fotografie naar den luchter te 's Hertogenbosch bij Van Ysendyck, Documents Classés, Litt. L., Pl. 2. - Etsen naar andere luchters uit de 15^{de} en de 16^{de} eeuw bij Van der Kellen, Nederlands-Oudheden, Pl. XXVII, XXXVII, LXXIV, XCIV.

hoog voorgesteld door kleine beelden, beneden in gevulde nissen, boven in doorzigtige. Het bevallige en het massieve vormen één geheel. Elk dichter die zulk een goed vers gemaakt had, zou over zichzelf tevreden zijn.¹

Het zijn hollandsche grave- en gravinnebeeldjes van metaal en van gebronsd hout, in de kleederdragt van 1450 en vervolgens, bewaard in de rariteiten-kamer van het amsterdamsch stadhuis.² Het is een steenen schoorsteenmantel met medaljon, gevonden in eene partikuliere woning te Utrecht, en voorstellend de Maagd Maria die het kind Jezus baadt.³ Het is een kampensche drinkhoorn van 1369, weleer het eigendom der Rijnschippers van Sint Anna. Een amsterdamsche drinkhoorn van 1565, oudtijds in gebruik bij het Sint Sebastiaansgilde.⁴ Het zijn artistieke kannen van aardewerk die de jaartallen 1566, 1569, 1593 voeren.⁵ Het is eene degen- of ponjaardschede van koper, uit den tijd van Holbein, waarop in haut-relief eene navolging van Holbein's doodedans staat afgebeeld.⁶ Het is een koperen klokje met zilveren drijfwerk, van hetwelk zekere Iacop Stevensen zich als den maker aan-

- 1 Fotografie der doopvont te Zutphen bij Van Ysendyck, Documents Classés, Litt. F, Pl. 3. - Litografie naar de doopvont te 's Hertogenbosch bij Hezenmans, Sint Janskerk, bladz. 163.
- 2 Van der Kellen, Oudheden Pl. I-VII.
- 3 Jezus in het kinderbad door W. Moll, in Oude Tijd 1869, bladz. 209. Soortgelijke schoorsteenmantel bij Van der Kellen, Pl. LXIV.
- 4 Bij Van der Kellen, Pl. IX, X, XX, XXI.
- 5 Pl. LXX-LXXIII. Het aardewerksch paradepaardje met het schijnbare jaartal 1480, in Oude Tijd 1873, bladz. 33 vgg., is van jonger dagteekening. Havard, Faïences de Delft, 1878, bladz. 32 vgg.
- 6 Pl. LXXXIV, LXXXV.

kondigt.¹ Het zijn bodestaven van 1502 en 1574, toebehoorend aan de stad Zutphen en versierd alsof het scepters waren.² Het is een zilveren lampetkannetje met een gedreven ruitergevecht, zoo levendig dat men het voor een werk van Cellini zou houden.³ Het zijn drinknappen in den vorm van een narreschoen of van getuigde schuitjes, of uit eene nautilus-schelp vervaardigd, of zweemend naar een ananas, of met voetstukken als kleine windmolens, de wieken omhoog, of in den vorm van wijd uitstaande vrouwerokken met een kleinen vrouwebuste als greep.⁴ Het is een vruchtschaaltje uit indischen graveelsteen op gedreven zilveren voet.⁵ Het zijn boekbanden van ivoor; bruidskoffertjes van hout, overtrokken met leder waarin spreuken staan afgedrukt.⁶ Het is te Veere de historische verguld zilveren kop van Maximiliaan van Buren, met het jaartal 1546, dien Maximiliaan van Bourgondie in 1551 de stad ten geschenke gaf.⁷ Te Nijmegen, in het stadhuis, de groote staande klok van 1547, 'opgemaakt' door Jan van Kall.⁸

Gemakkelijk waren deze voorbeelden te vermenigvuldigen. Ik bepaal mij tot de opmerking dat oudtijds de kunstnijverheid te onzent, in mindere mate dan de schilderkunst, door den ondergang van het katholicisme aangedaan is. De geuzeschutters van Van der Helst bleven zich naar Sint Sebastiaan en naar Sint Joris noe-

1 Pl. xxv.

2 Pl. xl, xli.

3 Pl. xliv.

4 Pl. xlvii, xlviii, li, lxvi, lxix, xcii.

5 Bij Van der Kellen, Pl. xcvi.

6 Pl. liii, liv, lxii.

7 Kunstbode 1881, N^o. 40. Bij Van der Kellen, Pl. lvi en lvii.

8 Teekening van 1847 in het album van C. Springer. Ter Haar, Wandelgids, bladz. 89.

men, gelijk de geuze-rijnschippers naar Sint Anna. Dezelfde drijfwerken, die in het oudere tijdvak dienst gedaan hadden als roemers en schotels, zouden, zonder dat iemand er aanstoot aan nam of naar de dagteekening vroeg, op de schuttersmaaltijden en de doelenstukken van het nieuwere prijken.

Het hielp dat de meubelen en de huissieraden buiten het geloof stonden. Alleen de vervaardigers van kerk-ornamenten zouden ondervinden dat eene andere orde van zaken aangebroken was.

XIII [Beeldhouwkunst. Graftomben te Roermond, te IJsselstein, te Arnhem, te Breda]

De kapitelen van sommige kolommen uit afgebroken kerken; de sleutels van sommige oude balken; een basrelief uit de in 1406 verbouwde Sint Michielskerk te Zwol, wier eerste uitgaaf van 1040 dagteekent; het basrelief van 1143, afkomstig uit de abdijkerk te Egmond, - zulke gedenkteekenen hebben, al bewijzen zij diensten als bijdragen tot de geschiedenis der kunst, welligt alleen de waarde van archaïsmen. Hetzelfde kan men van de oudste gebeeldhouwde grafzerken zeggen: mummiegedaanten zonder dieperen zin.

Allengs echter worden de zerken tomben, en in de mummien komt leven. In de Sint Nikolaaskerk te IJsselstein wordt eene graftombe zonder dagteekening gevonden, doch versierd met wapenborden die regt schijnen te geven haar voor een werk van 1350 te houden. Met een gothisch verhemelte tot beschutting liggen op het dekblad de beelden van twee echtparen,

voormalige heeren en vrouwen van IJsselstein, waaronder de dappere historische Vrouw Baerte, van welke Vondel met dichterlijke vrijheid Gijsbrecht van Amstel's moeder maakte.¹

Eene andere tombe in dezelfde kerk draagt één vrouwebeeld in liggende en biddende houding, het hoofdkussen ondersteund door twee kleine engelen. Deze latere ijsselsteinsche dame overleed in 1471; haar echtgenoot, die haar het gesteente wijdde, in 1522.

Tusschen die twee jaartallen (na een kort huwelijk overleefde de man zijne vrouw eene halve eeuw) valt het tijdstip der uitvoering van het werk, dat een kunstwerk verdient te heeten, al werd het niet uit zulke kostbare stof vervaardigd als het andere en grootere graf. Het beeld is van zandsteen; de sarkofaag van blaauw arduin. Vrouw Baerte en de haren werden uit marmer gehouwen, en op marmer te slapen gelegd.²

De zerk in de Sint Laurenskerk te Alkmaar, den moord van Floris V door Velzen in Junij 1296 vermeldend, kan bezwaarlijk voor eene graftombe gelden.³ Des te nadrukkelijker het gedenkteeken van den in 1229 overleden Gerard III van Gelderland en zijne gemalin, in de Munster te Roermond. Is deze tombe werkelijk van de 13^{de} eeuw, dan verdient zij in dubbele

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 192.

2 Fotografie der tombe van Baerte en de haren door A.A. Vermeulen naar eene teekening van E.F. Georges bij Jhr. J.J. De Geer, Bijdragen, 1860. - Houtgravure bij Witkamp, II 541. - Lithografie naar de tombe van Aleid van Culemborg bij Craandijk en Schipperus, Wandelingen, I 111.

3 Afbeeldingen bij Witkamp, Zeventien Provinciën, I 213, 216.

mate de aandacht. De twaalf kleine zuilen aan de zwart marmeren sarkofaag hebben vergulde kapitelen. De hoofden van den graaf en de gravin rusten op een verguld kussen. De gravin draagt een wit onderkleed, met een vergulden mantel. 's Graven mantel is groen, zijn onderkleed blaauw. Dit is het oudste noordnederlandsche voorbeeld van een praalgraf welks beelden en bijwerk met goud en kleuren zijn uitgemonsterd.¹

Van eene tombe in de dorpskerk van het zeeuwsche Maartensdijk bestaat alleen nog eene oude teekening. Zij voerde de jaartallen 1421 en 1422, en vertoonde de beeldtenissen der ouders van Frank van Borssele, den echtgenoot van Jakoba van Beijeren. Het graf van Jakoba zelve, in de kapel van het haagsche Binnenhof, verdween in den brand van 1642. De tomben der vereenigde graven en gravinnen van het hollandsch Huis, in de egmonder abdijkerk, werden door de watergeuzen in 1574 vernield. De middelburgsche beeldstormers van 1566 sloegen die van Willem II aan gruis. Frank van Borssele's vader en moeder hebben het voorregt dat men hunne laatste rustplaats nog heden in oost-indische inkt aanschouwen kan, doch als kunstwerk schijnt het monument zich slechts matig onderscheiden te hebben.²

Van aanmerkelijk meer beteekenis is het praalgraf van Karel van Egmond in de Sint Eusebiuskerk te

1 Beschrijving bij Havard, *Frontières Menacées*, bladz. 413 vg. - Afbeelding bij Witkamp, II 421.

2 Teekening naar de grafftombe te Maartensdijk in de portefeuilles van het Zeeuwsch Genootschap. Kopij door Altorffer, in het bezit van H.D. Tjeenk Willink.

Arnhem, hetwelk vervaardigd moet zijn tusschen 1537 en 1550 of daaromtrent. In hunne speeluren, vóór het verschijnen van den predikant, hebben de hervormde anhemsche katechisanten der 17^{de} eeuw den hertog aan hoofd en handen vrij wat schade toegebracht. Aan de noordzijde der tombe, in de hoogte, tegen een der pijlers van het koor, ontdekt men 's hertogs beeld, knielend. Het is van hout, en bevat in eene houten kast, wier hemel door vier gedraaide kleine zuilen gedragen wordt. Be tombe zelve, geheel van marmer, moet in haar ongerepten staat een schitterenden aanblik vertoon hebben. Aan het kolossale zwartmarmeren voetstuk, onder de kroonlijst van het dekblad, staan in de lengte, zes regts en zes links, twaalf kleine apostelbeelden in nissen. Aan het hoofde- en het voeteneinde der sarkofaag bevinden zich zinnebeeldige reliefs. De hertog ligt, in volle wapenrusting, tusschen zes leeuwen die enkele of dubbele schilden overeind houden. Onder zijn hoofd een kussen; aan zijne voeten een helm. Hijzelf, de leeuwen, de apostelen, al de andere figuren, zijn van wit marmer, maar, evenals de wapenrusting en de schilden, oorspronkelijk deels verguld geweest, deels met verschillende kleuren overdekt of afgezet, - overblijfselen van den middeleeuwschen smaak die tot in de tweede helft der 16^{de} eeuw de heerschende bleef.¹

Een waar museum van oudere beeldhouwkunst in

1 Afbeelding en beschrijving der tombe van Karel van Egmond door A. Oltmans in de *Kunstchronijk* van 1846, bladz. 33 vgg. - Houtgravure naar eene teekening of eene fotografie van 1875 bij Witkamp, *Zeventien Provinciën*, II 472.

Noord-Nederland is de Onze Lieve Vrouwekerk te Breda. Uit verschillende tijdperken vindt men daar, uitgevoerd in verschillende stijlen, eene reeks merkwaardige grafmonumenten. Elk daarvan afzonderlijk verdient de aandacht, en te zamen vormen zij een historisch overzicht. Ik noem de twee voornaamste.

De tombe van den nassauschen Engelbert den Eerste, omstreeks 1500 uit zandsteen gehouwen door een onbekende, is nog bijna geheel uit den ouden tijd. Zij doet aan eene miniatuur in een gebedeboek uit de bourgondische eeuw denken: twee biddende vorstelijke echtparen, geknield voor eene (verdwenen) Heilige Maagd op een voetstuk, en bijgestaan door een apostel, een kardinaal, een pelgrim, een legendair ridder. Kleurde men deze beelden, bij het aanschouwen zou een ieder wanen in een geïllustreerd handschrift der Bourgondische Bibliotheek te bladeren.¹

Het andere praalgraf, hulde aan Engelbert den Tweede en zijne Limburch, is misschien niet veel meer dan veertig of vijftig jaren jonger, doch vertoont van het eigenaardig middeneeuwsche (behalve dat de wapenrustingen verguld schijnen geweest te zijn) niet één spoor meer. Zeker heeft men ten onregte weleer deze tombe voor een werk van Michelangelo zelf gehouden. Waarschijnlijker is zij van een italiaansch beeldhouwer uit Michelangelo's school, van wien men meent te weten dat hij omstreeks 1540 eene poos te Breda vertoefd heeft. Ook naar die onderstelling ziet men in de opvatting en het samenstel van dit schoone ge-

1 Geschiedenis dezer graftombe bij Van Goor, Beschrijving van Breda, 1744 bladz. 81 A. Gravure van B.F. Immink, 1743.

wrocht; met name in de vier geknielde romeinsche helden, wier schouders het marmerblad tillen met graaf Engelbert's wapenrusting er op; voor het eerst de herleefde kunst der antieken, zij het onder vreemde vlag, haar intogt in Noord-Nederland houden.

Het is genoeg bekend op welke wijze Michelangelo zich de verhouding dacht in welke zijne skulptuur tot die der oudheid stond, en hoe hij in zijne eigen werken die bijzondere meening tot de stoutste uitersten dreef. De leerling is nog verder gegaan dan de meester. Geen beeldhouwer uit den griekschen bloeitijd zou, weder levend geworden, den maker der bredasche graftombe voor een volgeling der ware leer erkend hebben. Niettemin leverde deze, ik herhaal het, eene zegevierende proeve.¹

Alle andere grafmonumenten in ons land worden door dit bredasche overschaduwd; geen der jongere uit de 17^{de} eeuw, ook niet dat van Willem den Zwijger, haalt er bij. Het praalgraf te Breda staat tot het praalgraf te Delft gelijk het stadhuis van Middelburg tot het stadhuis van Amsterdam. In de burgerlijke architectuur hadden de Vlamingen eene hoogte bereikt, welke men na het aanbreken van den geuzetijd in Noord-Nederland niet heeft weten te evenaren. Evenmin vermogt men er in de beeldhouwkunst, zich tot den standaard der Italianen te verheffen.²

1 Kopergravure door B.F. Immink naar de tombe van Engelbert II bij Van Goor, bladz. 81 B. - Houtgravure bij Witkamp, II 249. - Schilderij van Bosboom in het Rijks-museum te Haarlem.

2 Noordnederlandsche kritieken van het praalgraf te Delft zamengevat door Herman Riegel, Beiträge zur niederländischen Kunstgeschichte, 1882, I 57 vg.

Wordt ons echter gevraagd of graaf Engelbert's tombe te Breda van 1540 fraaijer is dan de Mozes- of Profeten-put van Klaus Sluter te Dijon, voltooid in 1402, dan moet het antwoord ontkennend luiden. In den persoon van Klaus Sluter heeft Noord-Nederland een beeldhouwer voortgebracht die, voorlooper van Michelangelo, tegenover Michelangelo's leerlingen zich als een meester handhaaft.¹

XIV [Beeldhouwkunst. Klaus Sluter en de Mozesput te Dijon. Beetekenis van Sluter]

Omtrent het eerste gedeelte van Klaus Sluter's leven gedurende de jaren van zijn verblijf in Nederland en zijne opleiding als beeldhouwer, is niets bekend.

In de bourgondische rekeningen van 1384 tot 1404, die op het bouwen der dijonsche chartreuse, het voltooijen der graftombe van hertog Filips den Stoute, het uitvoeren van den Mozesput betrekking hebben, wordt hij eenvoudig Klaus Sluter *uit Holland* genoemd. Onder zijne bevelen (blijkbaar had hij reeds een tamelijken leeftijd bereikt) is daar een jonkman werkzaam, een oomzegger, die Claes *van Voorne* heet; hetgeen aan het land van Den Briel doet denken.

1 Hoofdbron voor de kennis van Klaus Sluter's persoon en werk is het bericht van De Saint-Mémin, bladz. 7 vgg. der Mémoires de la Commission des Antiquités du département de la Côte d'Or, 2^{de} Deel, 1847. - Uittreksels bij De Laborde, Ducs de Bourgogne, 1849, II 575. - Overzigten bij Alfred Michiels, in Histoire de la peinture flamande, 1866, II 38 vgg., en in L'art flamand dans l'Est et le Midi de la France, 1877, bladz. 1 vgg.

De oom is in deze rekeningen de persoon die alles ontwerpt, overeenkomsten sluit met leveranciers van materialen, en alles tot een goed einde brengt. Bij hertog Filips den Stoute (1342-1404), bij zijn opvolger Jan zonder Vrees (1371-1419), staat Sluter zoo goed aangeschreven dat hij en zijn neef met den titel van kamerdienaar vereerd worden. Na eene zware ziekte krijgt hij eene schadevergoeding. Heeft hij naar de meening van hertog Jan zich overtroffen, dan wordt hem een buitengewoon blijk van tevredenheid aangeboden.

Uit eene authentieke akte van 1404 weet men dat hij in dat jaar te Dijon zich in het klooster van Saint-Etienne begeven heeft, en de gezamenlijke bestuursleden dier inrigting met algemeene stemmen, *en raison de ses agréables services*, hem behalve eene eigen kamer en een eigen kelder al de regten en voorregten van een kanunnik toegekend hebben. Maar over zijne betrekking tot Nederland verder geen woord. Hij handelt en wordt behandeld als een genaturaliseerd Franschman of Bourgondier. Dijon is hem eene tweede geboortestad.¹

1 Bij De Laborde: 'Claux Sluter, ymagier, paraît dans les archives de Dijon dès 1384, comme sculpteur des tombeaux de la Chartreuse. Succède à Jean de Marville en 1390. Travaille activement cette année et la suivante aux tombeaux, aux chapiteaux de la chartreuse, et à la décoration du château de Germoles. Reçoit le titre de "varlet de chambre" en 1393; exécute en 1404 un crucifiement pour le grand cloître; reçoit une gratification de 60 écus pour ce travail et pour l'indemniser d'une maladie qu'il a eue en 1399. Fait marché de 3612 francs pour le tombeau de Philippe le Hardi en 1404; ce marché est ratifié le 11 Juillet de la même année par le duc Jean. Il se retire, en 1404, à l'abbaye de Saint Etienne de Dijon, et le chapitre du monastère réuni lui concède sa vie durant, en raison de ses agréables services, *la chambre ensemble le cellier dessous*. Dans cet acte il est ainsi désigné: *Claux Sluter de Orlandes*.' De akte is gedagteekend 6 April 1404, en het kapittel van Saint Etienne verklaart daarin dat 'Claux Sluter de Orlandes sera doresnavant féaux à nous et à notre dict monastère.' Tekst bij De Saint-Mémin, 68 vg.

De naam van den neef wordt in de rekeningen beurtelings geschreven: Claes Vandeverbe, de Werne, de Wrne, de Vuenre. De naam van den oom: Celoistre, Celustre, Celestre, Sluter, Slouter.

Met Orlandes wordt Holland, met Vuenre wordt Voorne bedoeld.

Aan den anderen kant bestaat er eene nederlandsche rekening van Augustus 1396, betrekking hebbend op eene leverantie van geschut ten behoeve der vloot waarmede de toenmalige graaf van Holland, de beijersche hertog Albrecht over wien hiervóór herhaaldelijk gesproken is, een aanval op Friesland ondernam.¹ Dit is een officieel stuk, berustend op het haagsche Rijks-Archief. Het handelt over het uitkeeren van zekere som aan *Dirc die Sluter* als betaling voor gekochte bussen, kruid, vuurpannen, steen, schutte, en verder artilleriewerk voor de groote schepen. Misschien de oudste rekening van dien aard in de geschiedenis der nederlandsche marine.²

Het is niet verboden aan te nemen dat in de provincie Holland of de provincie Zeeland, of op de grens tusschen de eene en de andere,³ in de tweede helft der

1 Bladz. 109 vgg., 164 vg., 171, 194, 258.

2 De Jonge, Ned. Zeewezen, I 21.

3 Voorne, tusschen Zeeland en Holland, onder hertog Albrecht aan de hollandsche kroon gekomen, vormde daarvóór en nog lang daarna eene afzonderlijke heerlijkheid. Alkemade, Beschrijving van Den Briel, 1729, II 102.

14^{de} eeuw eene slotemakers-familie geleefd heeft, tevens geschutgieters, en dat Sluter de beeldhouwer een lid van dat geslacht geweest is, oudere of jongere broeder van een Dirc. Een Dirc die sloten maakte, kon ook kanonnen vervaardigen, evenals honderd jaren later Quinten Metsys, de smid, schilderijen en bronswerken. Klaus zou dan als jongeling in de vaderlijke werkplaats al de leermiddelen aangetroffen hebben, noodig voor de vorming van iemand met beeldhouwersgenie.

Echter is het de vraag of niet naar het spraakgebruik dier dagen met *die* Sluter der rekening van 1396 de *schatmeester* van hertog Albrecht bedoeld wordt; zoodat wij daarbij aan Dirc's ambt, niet aan Dirc's familie of aan het slotemakers- en kanongietersbedrijf te denken hebben.¹ Er blijft in die onderstelling alleen over dat de beeldhouwer Klaus den naam Sluter voerde, evenals vóór hem de rijmkronijkschrijver Melis den naam Stoke, na hem of tegelijk met hem de zededichter Dirc den naam Potter. Deze voorbeelden zouden tevens als bewijzen kunnen dienen dat geslachtsnamen oudtijds onder de niet-adellijken minder zeldzaam waren dan veelal gemeend wordt.

Aan verdere gissingen omtrent Sluter's afkomst of opleiding waag ik mij niet. De voorgestelde zijn geregvaardigd in zoover wij ons naauwlijks kunnen denken dat zelfs een geboren kunstenaar in de tweede helft van zijn leven iets volmaakts zou leveren, zoo

1 Woordenboek van Oudemans, VI 348, op Sluyter, en de daar aangehaalde plaatsen.

hij niet in de eerste, gedurende zeker aantal leerjaren, zich gevormd had in eene goede school. Voor het overige kunnen wij met de wetenschap volstaan dat Sluter te Dijon voor een Hollander met hollandsche bloedverwanten gold; in geen andere taal dan het nederlandsch iemand in Europa destijds heette zooals hij; en zijn werk een onmiskenbaar nederlandschen stempel vertoont.

De levensgroote beelden (nog voorhanden) uit het portaal der overigens verdwenen dijonsche chartreuse; de veertig figuurtjes der rouwbedrijvende schaar aan de graftombe van Filips den Stoute, beneden, hebben een welverdienden naam. Ook indien de Mozesput niet bestond, Sluter's laatste en grootste werk, zouden zij in de europesche kunstgeschiedenis hem eene goede plaats verzekeren. Maar die put blijft zijn voornaamste eeretitel.¹

In de oude rekeningen vindt men dit werk, waaraan acht jaren gearbeid is, steeds als het 'kloosterkruis' aangeduid. Werkelijk is de bedoeling geweest, ten behoeve van het groote binnenplein der chartreuse, op gelijken afstand van elk der vier zuilegangen, een kapitaal crucifix op te rigten, met de beelden van Maria, Johannes, en Magdalena, aan de voeten van den Gekruisigde. De vraag was alleen op welk piedestal men

1 De graftombe van Filips den Stoute bevindt zich in het departementaal museum te Dijon. Desgelijks de beelden van dien hertog en zijne gemalin, afkomstig uit het portaal der chartreuse. Fotografien in de verzameling der oudfransche kunstmonumenten. Houtgravure der tombe bij Witkamp, Zeventien Provinciën, I 665, 684. Beschrijving bij De Saint-Mémin, bladz. 25 vgg.

dezen Calvarienberg plaatsen zou, - voetstuk met beleid te kiezen, want het moest tezelfder tijd in het midden van het plein uit den waterput rijzen, en dezen als overwelven.¹

Ziehier hoe de kunstenaar het vraagstuk oploste. In den bodem van den put, die vele meters diep en vele meters wijd is, plantte hij eene slanke veelhoekige zuil, wier kapiteel uit eene veelhoekige zerk bestaat, bijna even groot als de opening. Die zerk draagt eene steenmassa van vijf meters hoog en (zou men van een boomstam zeggen) derdhalven meter dik. In deze 'pile' zijn zes vlakke nissen uitgehouwen, door zes kolommen verbonden en gescheiden. Op het kapiteel van elke kolom rusten de voeten van een gevleugeld engelbeeld in voorovergebogen houding, en te zamen dragen deze engelen een gewelfden en vooruitspringenden bovenrand die, toen het werk nog ongeschonden was, glooiend opliep en een heuvel vormde, bodem van het groote kruisbeeld met de daar omheengegroepte nieuwtestamentische figuren.

Het voorname sieraad der zes nissen zijn: de daartegen aangebragte levensgrootte, met de voeten op con-

1 Bourgondische rekeningen van 1396, 1397: 'Amyot-Arnaut, receveur-général du baillage de Dijon, rapporte sous l'an 1396 qu'il lui est ordonné de faire faire au milieu de la place du Cloistre un puits, et qu'au milieu il y ait une croix fondée sur une pile.' - In 1397 worden uit de steengroeve te Tonnerre verschillende groote blokken ontboden: '1^o pour la croix qui sera au grant Cloistre, 2^o pour la flèche de la dicte croix, 3^o pour la soubasse d'icelle.' - In hetzelfde jaar: 'Grant yveron [groote drillboor] de 23 pieds de long pour percer au long la flèche de la croix de pierre, ensemble le croison, que faict Claux Slustre.' Bij de Saint-Mémin, bladz. 63.

soles rustende beelden van Mozes, David, Jesaja, Jeremia, Zacharia, Daniel, allen met afhangende perkamentrollen in de hand, waarop in den tekst der Vulgata oudtestamentische profetien te lezen staan, naar de mystieke uitlegging der christenen betrekking hebbend op den lijdenden Messias: *Zij hebben mijne handen en mijne voeten doorboord, - Zij hebben al mijne beenderen gebroken, - Dien avond zal door de kinderen van Israël het lam geslagt worden*, en zoo voorts.¹

Evenals daarna aan het plafond der sixtijsche kapel door Michelangelo gedaan zou worden (met de groote bijbelsche tafereelen in het midden en de hen omringende beelden van profeten en sibyllen aan den rand), was de blijkbare bedoeling van Sluter op die wijze verband te brengen tusschen de gedachte van het crucifix en de gedachte van het piedestal. De put die naar dit denkbeeld, hetwelk door zijne nieuwhed verrassen moest, aanvankelijk de Profeten-put genoemd werd, heette in de wandeling weldra slechts de Mozes-put; ongetwijfeld omdat men het beeld van den hebreuwschen wetgever, gelijk het door voorhoofd en baard (een langen en golvenden, uitlopend in twee

1 Bourgondische rekeningen 1401 en 1402: 'Mettre en coffret de bois trois grant ymaiges de pierre faicts par Claux en son hostel, savoir: David, Moyse, et Jeremias. Les conduire à la chartreuse pour les mettre en place sur la pile de la croix.' De Saint-Mémin, bladz. 64. - 'Tiré de la carrière d'Ys (Is-sur-Tille) 19 grant pièces de pierre pour la maçonnerie des margelles du puits du grant Cloistre, ensemble les angels qui sont autour de la pile de la dicte croix.' Bladz. 63.

punten) terstond de aan dacht boeide, als het treffendste der zes beschouwde.¹

In zijn tegenwoordigen toestand vertoont dit voetstuk (van het crucifix dat er weleer bovenop stond, en hetwelk in den revolutietijd van 1789 en volgende jaren vernield is, zijn alleen nog fragmenten over) geen andere kleur dan de natuurlijke van den zandsteen waaruit het gehouwen werd, en van wiens herkomst uit de groeven van Asnières en elders de bourgondische papieren rekenschap geven.² Dezelfde stukken bevestigen intusschen wat het gewapend oog van deskundigen ook nu nog staven kan, dat het geheele werk oudtijds rijkelijk verguld is geweest en overdekt met kleuren.³

De grondtoon van het voetstuk was eene ietwat sterker tint van grijs dan de natuurlijke. De bladvormige versierselen aan bovenrand en kapitelen waren verguld. De nissen hadden zwarte of donkerbruine

1 De Mozesput bevindt zich op een der terreinen behoorend tot het dijonsch Hospice des Aliénés, waar voorheen de chartreuse der hertogen van Bourgondie stond. In 1840 is hij zonder veel moeite oordeelkundig gerestaureerd kunnen worden. Fotografien van den tegenwoordigen staat in de verzameling oudfransche kunstmonumenten. Afgietsel in het Trocadero te Parijs, muzeum van Vergelijkende Beeldhouwkunst.

2 Bourgondische rekeningen 1397-1399: 'Tiré de la carrière d'Asniere 9 grant pieces de pierre, dont 6 sont de 5 pieds et demi de long chascune, 2 pieds et demi de large, et d'un pied et demi de gros chascune, pour convertir en plusieurs ymaiges que Claux faict pour la croix qui sera sur le pilier estant au milieu du grant Cloistre.' Bij De Saint-Mémin, bladz. 63.

3 Bourgondische rekeningen 1403, 1404: 'Sept cent feuilles d'or pour la peinture et dorure de plusieurs ymaiges de pierre faictes entour de la pile de la croix du grant Cloistre.' Bladz. 64.

achtergronden. Mozes droeg een rood onderkleed, en een vergulden mantel gevoerd met azuur. David een mantel van goudlaken gevoerd met hermelijn, en een met gouden sterren bezaaid azuren onderkleed. Jeremia insgelijks een onderkleed van azuur, en een mantel van goud met groen. De Magdalena, aan den voet van het crucifix, was gekroond met een diadeem van verguld koper, vervaardigd door een goudsmid te Dijon. Een boek, door Jeremia omhoog gehouden en met de rechterhand ondersteund, had de kleur van het bindwerk der 14^{de} eeuw. Bovenop lag een verguld koperen bril.¹

Reeds in 1403 werd er, ten einde het schilderwerk tegen wind en regen zooveel mogelijk te beschutten en toen de put nog naauwlijks voltooid was, eene elegante stelling omheen gebouwd.² De put bekwam eene buitengewone vermaardheid. Pauselijke legaten in Frankrijk, die in persoon hem gingen bezichtigen, spoorden (1418, 1432, 1445) door het verleenen van aflaten tot navolging aan; en wij moeten onderstellen dat de bedevaartgangers van het geloof talrijker waren dan die der kunst. Maar destijds werden zulke scherpe lijnen nog niet getrokken.

Het karakteristieke van Sluter's gewrocht als beeldhouwwerk zijn de gelaatstrekken en de standen zijner

1 Bourgondische rekeningen 1401, 1402: 'Un dyademe de cuivre faict par Hennequin d' Att, orfèvre à Dijon, pour l'ymaige de la Magdelaine qui est sur la terrasse de la Croix, et un besicle pour Jeremias le prophète.' Bladz. 64.

2 Bourgondische rekeningen 1404: 'Monin de Prenois, charpentier, faict la charpente tout autour de la croix du grant Cloistre afin de mettre icelle à l'essoute [à l'abri].' Bladz. 64.

zes profeten, afzonderlijk en te zamen. De miniaturen in de gebedeboeken van het tijdvak, de heiligebeelden in de nissen der gothische kerkportalen, schijnen altegader naar één model genomen. De eenige uitdrukking der aangezigten is veelal die der devotie. Sluter's profeten zijn portretten naar het leven. Geen poging is aangewend hun een bovenaardschen familietrek mede te deelen. Uit Mozes' voorhoofd (hij is de eenige van de zes die niet als een gewoon mensch voorgesteld wordt) rijzen, kort en stomp, even aangeduid, twee knobbels, als op het zwellend voorhoofd van een jeugdigen stier.¹ Jesaja, Jeremia, Zacharia, Mozes zelf, zijn grijsaards; maar allen van een verschillenden type, en als van verschillende nationaliteit. Het is alsof de beeldhouwer in zijne werkplaats eene verzameling gipsen maskers bezeten heeft, genomen naar 'mooije dooden' van overal, en hij die belangwekkende fysionomien weder levend heeft gemaakt. Zijn Daniel, nog jong, ziet er uit als een fraaije Spanjaard of Italiaan. Zijn David kon het portret van zijn eigen vader zijn, Sluter Senior in de kracht des levens. Nog op dit oogenblik worden in Nederland, op de vloot, bij het leger, in de handelswereld, een groot aantal mannen van middelbaren leeftijd gevonden, wier gelaatstrekken eene treffende gelijkenis met den David aan den dijonschen put vertoonen. Het dikwijls eentoonige en bijna altijd gelijkmatige der middeneeuwsche beeldhouwkunst is door Sluter met één slag verbroken. Bestonden de onwraakbare rekeningen niet, niemand zou gelooven dat dit een werk van het jaar 1400 is.

1 Zelfde symboliek als aan den Mozes van Michelangelo.

De Mozes van Klaus Sluter is niet de Mozes van Michelangelo. Evenmin stamt hij uit de italiaansche ideaal-antieke school die, vóór Michelangelo, door Nikolaas van Pisa geopend was.¹ Hij is een bijbelsch persoon in steen, gelijk tweehonderd vijftig jaren daarna Rembrand bijbelsche personen in olieverf geven zou: bloemlezing van karaktervolle figuren uit de werkelijkheid, van portretten naar lieden uit de amsterdamsche Jodebreestraat, naar merkwaardige vreemdelingen aan de amsterdamsche handelskade.

Ik geloof dat er op sommige détails in Sluter's beelden aanmerkingen vallen kunnen; maar het zijn aanmerkingen van dezelfde soort als waardoor Rembrand's farizeën en sadduceën, Rembrand's Christus- en apostel-typen getroffen worden. Men is genoodzaakt te erkennen dat de voorstelling aangrijpt door hare in het oog springende waarheid; Sluter's profeten ons nog heden toeschijnen te leven; en van hem en zijn werk het bijzondere in de geschiedenis der europesche kunst dagteekent hetwelk, in onderscheiding van andere werken en andere scholen, eenmaal naar Holland genoemd zou worden.

XV [Noordnederlandsche miniaturen]

Evenals in het tapijtweven, waarbij ik voor mijn oogmerk niet afzonderlijk te verwijlen heb, waren ook in het miniatuurschilderen de Zuidnederlanders de

1 Over Niccola Pisano bij Vasari, I 258.

Noordnederlanders voor.¹ Lucas van Leiden's tijdgenoot Jan Gossaert, gehouden voor den voornaamsten 'verluchter' van een beroemd gebedeboek, was uit Maubeuge, in de latere Flandres Françaises, en behoorde wat zijne wijze van schilderen aangaat nog gedeeltelijk tot de vlaamsche school, voortgekomen uit de Van Eycken, Van der Weyde, en Memling.² Sommige Vlamingen, erkende miniatuurschilders, hadden in het aangrenzend Frankrijk reeds eene dynastie van kunstenaars gesticht, toen de Hollanders nog hunne proeven leveren moesten.³

Middenpunt van het verluchtersbedrijf in Noord-Nederland was, bevinden wij, voor zoover er van eene noordnederlandsche afdeeling dezer kunst spraak kan zijn, dezelfde oostelijke uithoek des lands waar in de 15^{de} eeuw, met eene verbeterde soort van kloosterleven en het verbeterd onderwijs in de oude talen, ook het gebruik der landstaal bij de openbare godsdienstoefeningen uit voortgekomen is.⁴

- 1 De noordhollandsche schilder Jan Vermeyen, van Beverwijk, heeft kartons geleverd voor tapijten, besteld door Karel V voor zijn paleis te Madrid. Van Mander, Schilderboek 1618, bladz. 145 B. De tapijten voor het slot te Schoonhoven werden in 1363 en 1386 door Jan en Gwy van Blois uit Brugge ontboden. Hiervóór, bladz. 158.
- 2 Schilderijen van Jan Gossaert (Mabuse) in het Louvre Muzeum, Vlaamsche School, N^o. 277, 278. - Het bedoelde gebedeboek is dat van kardinaal Grimani, bewaard te Venetie.
- 3 Het gebedeboek van Anna van Bretagne, in de Nationale Bibliotheek te Parijs, is een werk van vlaamschen oorsprong. De stamvader der Clouet's, portretschilders der Valois, was een verluchter uit Vlaanderen die zich metterwoon in Frankrijk vestigde.
- 4 Acquoy, Windesheim, I 219 vgg.; II 232 vgg.

Er bestaan geen fraaije oude handschriften op grond waarvan men regt zou hebben te beweren dat in de uit Deventer stammende frater- of zusterhuizen; in de afzondering van het klooster Windesheim bij Zwol, - of waar ook in die buurt, - zich miniatuurschilders gevormd hebben die nog iets meer dan kalligrafen waren, of het verder gebragt hadden dan het teekenen van versierde aanvangsletters. De in beginsel tegen het schoone gekante geest, welke over het algemeen die inrigtingen bezielde, maakt het zelfs natuurlijk dat zij als seminarien van kunstkrachten achterlijk gebleven zijn.

Met dit al hebben in haar kring sommige mannen geleefd die, ondanks het vooroordeel, door tijdgenooten en mede-kloosterlingen als talentvolle verluchters aangemerkt zijn; en het nageslacht heeft die uitzonderingen te eeren. De zwolsche miniatoren worden met niet minder regt onder de vaders der noordnederlandsche schilderkunst geteld, dan zij die elders in ons land de eerste tafereelen uit de legende der heiligen in levensgroote beelden op de muren van kerken schilderden, of pilaren daarmede bedekten.¹

Van de noordnederlandsche verluchters noem ik alleen Hendric Mande, den tijdgenoot van Dirc Potter en Thomas a Kempis. Blijkens zijne nog voorhanden prozaschriften, belangrijk uit het oogpunt der taal, had deze beruchte volgeling der moderne devotie *un pied dans la littérature*, en tevens, naar het getuigenis van levensbeschrijvers die hem persoonlijk gekend hebben, *un*

1 Over oude muur- en pilaarschilderingen in noordnederlandsche kerken bij Taurel, Christelijke Kunst, 1882, Inleiding bladz. xv vgg.

pied dans l'art.¹ Overleden in 1431, kan hij te Zwol of te Beverwijk de werking van den stoot niet ondervonden hebben, dien omstreeks denzelfden tijd te Gent en te Brugge de gebroeders Van Eyck aan de hoogere kunst stonden te geven. Hij is blijven voortwerken, gelooven wij, in den primitieven stijl die destijds zelfs in Italie nog niet algemeen losgelaten was.²

Mande's windesheimsche kloosterbroeders, zijne lofredenaars, zijn als kunstkenners niet onvoorwaardelijk te vertrouwen. De fabelen waarmede zij bij andere gelegenheden hunne biografien plegen te versieren, en welke zij voor geschiedenis uitgeven, wettigen onze achterdocht.³ Wij weten alleen dat Hendric Mande een even begaafd als overvloedig 'pictor' geweest kan zijn. Ware er een voldoende aantal door hem geïllustreerde handschriften tot ons gekomen, waarschijnlijk zou hij in onze middeleeuwsche kunst door ons op dezelfde lijn gesteld worden, als wij in onze middeleeuwsche letteren gewoon zijn het Maerlant en Stoke te doen.

Het fraaiste handschrift met miniaturen, zoo niet van onbetwistbaar noordnederlandsche herkomst, want de maker bleef onbekend, althans van noordnederlandsche bedoeling, wordt sedert eeuwen te Utrecht bewaard,

1 De ongunstige kritiek van Mande's karakter en mirakelen bij van Bleyswijck (Delft, bladz. 364 vgg.) treft in geen geval Mande's kunst.

2 Hiervoor, bladz. 274, noot, en het daar aangehaald getuigenis van den windesheimschen kronijkschrijver.

3 Zie de levens van Groote, van Brugman, en van de schiedamsche Lidewyde, door Thomas a Kempis.

en bevindt zich op dit oogenblik in het Aartsbisschoppelijk Muzeum aldaar.

De nog vele eeuwen oudere miniaturen in het egmonder evangeliënboek, op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, durf ik niet aanvoeren. Mogelijk is het dat reeds in de laatste jaren der 10^{de} eeuw, toen de nederlandsche kloosters nog in een toestand verkeerden dat zij bezwaarlijk eigen teekenaars of illuminatoren bezitten konden, niettemin een broeder te Egmond bij uitzondering in die kunst bedreven geweest zij. Doch er gaapt zulk eene kloof tusschen dit begin en de latere voortzetting; wij zijn zoo verwonderd het nedergelegd penseel eerst in het begin der 15^{de} eeuw en in een geheel anderen hoek des lands weder te zien opvatten, dat het veiliger schijnt de bedoelde egmonder illustraties, evenals het handschrift zelf waarin zij voorkomen, voor buitenlandsch werk te houden.¹

Echter voeg ik er bij dat een roomsch-katholiek kerkbestuur te Deventer oudtijds in het bezit is geweest van twee nog bestaande handschriften wier miniaturen, wáár ook vervaardigd, tot de eerste helft der 11^{de} eeuw behooren. De verdienstelijke groningsche abt Emo, tijdgenoot van Olivier van Keulen, wordt ondersteld in de eerste helft der 13^{de} eeuw het verluchten aangemoedigd te hebben en persoonlijk daarin voorgegaan te zijn. Uit de eerste helft der 14^{de} eeuw bezit Noord-Nederland een geïllustreerden *Spiegel Historiaal* van Maerlant; en de daarin voorkomende teekeningen behoeven niet noodzakelijk voor het werk

1 Over de egmonder miniaturen hiervóór, bladz. 74, noot 3.

van een Vlaming door te gaan. Bevestigt zich dit alles, dan zou de verbroken chronologische keten desnoods hersteld kunnen worden.¹

Het overvloedig versierd handschrift in het Aartsbisshoppelijk Muzeum is een formulierboek, vervaardigd voor een utrechtsch bisschop. In 1450, toen Rudolf van Diepholt dit ambt bekleedde, schreef de paus een jubeljaar uit; en bij het vaststellen van den tijd, waartoe de miniaturen in het handschrift gebragt moeten worden, kan als leiddraad dienen dat één daarvan toespelingen op dit jubilé behelst, als een onderdeel der toenmalige gebeurtenissen van den dag. Men heeft dus te doen met een werk uit den aanvang van de tweede helft der 15^{de} eeuw.²

Nevens een soortgelijk formulierboek, maar van jonger dagteekening en fransche herkomst, dat te Haarlem in het muzeum van Teyler's Stichting gevonden wordt³, vormt het utrechtsche het voornaamste der justifikatieve bescheiden van Noord-Nederlands aandeel in het vak. Bij den overvloed der vlaamsche miniaturen in de Bourgondische Bibliotheek te Brussel vergeleken, moet die schrale oogst ons treffen.

Ik wees reeds op den aan de kunst vijandigen geest

1 Houtsnede naar eene miniatuur in den amsterdamschen Spiegel Historiaal bij W. Moll in Taurel's Christelijke Kunst, I 91. Beschrijving van het amsterdamsche handschrift van den Spiegel bij De Vries en Verwijs, uitgaaf 1859-1863, Inleiding, bladz. xc.

2 Beschrijving van het handschrift en bepaling van zijn ouderdom door Moll bij Taurel, I 79 vgg. - Over bisschop Rudolf van Diepholt hiervóór, bladz. 223 vgg.

3 Beschrijving en afbeelding bij Moll, bladz. 103.

der fraterhuizen, overvloediger of populairer in de noordelijke dan in de zuidelijke provincien, en kweekplaatsen van eenzijdigheid in de opvoeding. Geert Groote en zijne volgelingen hebben gewigtige diensten aan het onderwijs bewezen; doch het schoonheidsgevoel der natie is schier stelselmatig door hen uitgedoofd, en alleen ter sluiks of als uitspanning lieten zij de verbeelding toe.

Het kan ook zijn dat in den bloeitijd der miniatuurschilderkunst Noord-Nederland nog niet tot zulk een buitengewonen trap van welvaart gestegen was, als Vlaanderen en Brabant toen reeds bereikt hadden. De vermogende personen waren minder talrijk; men leefde te onzent op een minder weelderigen voet; slechts bij zeldzame gelegenheden kon men zich het bestellen van een kostbaar geïllustreerd boek veroorloven.

Zoo de miniaturen in het utrechtsch handschrift werkelijk door een utrechtsch of ander noordnederlandsch kunstenaar vervaardigd zijn, dan strekken zij hem tot eer. Er is vinding, er is geest, er is bevalligheid in.¹

XVI [Glasschilderkunst. Dirk en Wouter Crabeth. De Sint Janskerk te Gouda. De Oude Kerk te Amsterdam]

Even afhankelijk en vergelijkenderwijs onvruchtbaar als de Noord-Nederlanders in het verluchten gebleven zijn, even overvloedig en zelfstandig waren zij in het 'glasschrijven' en het zamenstellen van komposities in wit en zwart krijt voor geschilderde kerkramen.

Indien, met toepassing der procédés van den fotogra-

1 Staalgravure van Taurel bij Moll's studie, Pl. vi.

fischen kooldruk, in onze dagen de voornaamste kartons vermenigvuldigd werden die tusschen de jaren 1550 en 1580 de broeders Dirk en Wouter Crabeth bij het samenstellen hunner 'goudsche glazen' hebben gediend, dan zou in de schatting van het buitenland de noordnederlandsche kunstgeschiedenis geacht worden eene provincie veroverd te hebben.¹

Behalve van de Crabeth's vindt men onder de goudsche glasschilders ook gewag gemaakt van Adriaan Gerritsz de Vrije, van Willem Thybaut, van Lambert van Noord, van Dirk van Zijl, van Dirk Jansz Lonk, van Willem Tomberg. Te Haarlem woonde een glasschilder die Cornelis IJsbrandsz Cussens, te Leiden een die Cornelis Cloeck heette. De leidsche burgemeester Isaac Swanenburg werkte voor Gouda. Sommige der oudste goudsche kartons worden aan Lucas van Leiden toegeschreven. Men weet in elk geval dat Lucas mededeelde.²

Die overvloed van namen staft eene merkwaardige kunstbeweging. Dirk Crabeth, eenige jaren ouder dan zijn broeder, moet de schilderwerken in glas van Albrecht Dürer te Parijs gezien hebben. Wouter had Italie bezocht, en kende door eigen aanschouwen sommige werken van Rafael. Laat ons aan den anderen kant niet vergeten dat toen in 1555 de Sint Janskerk te

1 Portretten van Dirk en Wouter Crabeth bij Houbraken, Groote Schouwburg, I 26 vg. Pl. b. naar de originelen in olieverf te Gouda. Bijschrift van Vondel: Offert Wouter met Elias enz.

2 De Lange van Wijngaarden, De goudsche glazen, 1819, bladz. 69 vgg.

Gouda door deze kunstenaars begon versierd te worden, het de bedoeling was een stel *oudere* geschilderde ramen, in 1552 door een brand vernield, te vervangen. Als vervaardigers dier omgekomen eerstelingen worden in de oudste stadsarchieven een kloosterling, zekere broeder Cornelis, en de glazemakers Coddesteyn en Ponsen genoemd; vermoedelijk leermeesters van Dirk en Wouter Crabeth, die, zoonen van een stedelijk ambtenaartje, insgelijks hunne loopbaan als glasmakers begonnen, niet als kunstenaars.¹

De goudsche Sint Janskerk telt één en dertig groote en vijftwintig kleinere ramen, allen geschilderd.² Welligt had in de 16^{de} eeuw geen andere stad van Europa zulk een glazen kunstmuseum aan te bieden.³ De tijd, de wind, de hagel, kerkelijke vooroordeelen, de schrielheid of het onverstand der nakomelingschap, hebben dit nationaal gedenkteeken niet weinig schade doen lijden. Bij het aanbrengen van herstellingen is meestal op onberedeneerde wijze te werk gegaan; onberedeneerdst van al in onze kunstlievende eeuw.

Voor het restaureren van een Johannes den Dooperkop in een der kapitaalste ramen heeft men, niet vele jaren geleden, zich blindelings bediend van scherven afkomstig uit een raam van minder omvang of minder waarde; zoodat in 1878, bij gelegenheid eener

1 De Lange van Wijngaarden, bladz. 80 vg., 85.

2 Kramm, Beschrijving der goudsche glazen, 1853.

3 John Weale, Early Masters in Christian decoration, Londen 1846 Hierin komen elf afbeeldingen van goudsche glazen voor. Kon. Bibliotheek in Den Haag.

officiële inspektie door deskundigen, die ongelukkige kop bleek zamengesteld uit een voorhoofd, een achterhoofd, een neus, een mond, en een oog, ontleend aan vijf verschillende figuren.¹ Niet veel schranderder werd in 1621 gehandeld, toen een onnaspeurlijke God de Vader zich uit het bovengedeelte van een venster verwijderd, en met stille trom door een redeloos ornament vervangen zag.²

Doch deze kleine gebreken kunnen groote deugden niet wegnemen of verduisteren. In elk geval zal met de hulp der voortreffelijke kartons, wier gelukkige bewaring men aan de piëteit van twee goudsche burgervaders der 18^{de} eeuw te danken heeft³, een volgend geslacht desverkiezend aan het geheele werk zijn oorspronkelijk aanzien kunnen teruggeven.

Het kenmerkt de noordnederlandsche glasschrijverij der 16^{de} eeuw, dat zij op eene levende betrekking tusschen de kunst en de toenmalige tijdsomstandigheden wijst. Te meer verdient dit herinnerd te worden omdat geschilderde kerkramen alligt schijnen kunnen, noodzakelijk tot het gebied van het overeengekomene of kunstmatige te behooren.

Natuurlijk stellen de goudsche glazen bij den eersten aanblik slechts tafereelen uit den bijbel en de christelijke kerkgeschiedenis voor. Het is de doop van Christus in de Jordaan, Christus het evangelie verkondigend aan de schare, Johannes de Dooper voor koning He-

1 Mededeelingen Rijks-adviseurs, 1878, II 30 A vg.

2 De Lange van Wijngaarden, bladz. 2 vg.

3 De burgemeesters Adriaan Cornelisz Vereyck en Govert Suys. De Lange van Wijngaarden, bladz. 62.

rodes, Johannes in de gevangenis, de instelling van het H. Avondmaal, koning Salomo en de koningin van Scheba,¹ de offerande van den profeet Elias, de tempelroof van Heliodorus, de jeruzalemsche tempelreiniging door Jezus, en zoo voorts.

Een kleiner getal, van ietwat later dagteekening en door andere meesters, geven tafereelen uit de vaderlandsche historie te aanschouwen. Er is er een van 1594, waar men graaf Willem II van Holland aan de heemraden van Rijnland de bekende privilegien van 1255 ziet schenken.² Een van 1596 is eene allegorische voorstelling der Vrijheid van Geweten, en vertoont onder meer de wapens van prins Maurits. Een van 1603, ontworpen door burgemeester Swanenburg, verbeeldt het ontzet van Leiden in 1574.³

Ik denk echter aan andere, minder regtstreeksche wenken van dien aard. Een raam van 1557, bij Dirk Crabeth besteld door koning Filips II van Spanje, heeft een wijldluftig latijnsch onderschrift waarin door de letters P.P. die vorst als *pater patriae* of vader des vaderlands aangeduid wordt. Ten onregte heeft men in later tijd deze afkorting als eene satire voorgesteld; een ironisch republikeinsch protest van den wrokkenden schilder.⁴ Zij bewijst veeleer dat Filips II in 1557 bij

1 Chromolithografie naar dit venster (de koningin van Scheba) bij Craandijk en Schipperus, *Wandelingen*, I 269.

2 Charters van Willem II in het haarlemsch Stadsarchief. Hiervóór, bladz. 45, noot 2.

3 Bij Walvis, Gouda, II 65-94. - Bij De Lange van Wijngaarden, bladz. 1-62. Bij Kramm, 45-141.

4 'Dirk werd er voor betaald, maar was niet koningsgezind.' De Lange van Wijngaarden, bladz. 11.

voortdurend als de waardige opvolger zijns vaders beschouwd werd, en nog niemand in Nederland er op dat oogenblik aan dacht de wettigheid of het voorregt zijner heerschappij te betwisten. Dirk Crabeth voerde niet enkel naar gegeven voorschriften eene koninklijke bestelling uit; hij was tevens tolk van het algemeen gevoelen en, zoo hij in het staatkundige eene eigen meening had, tolk van de zijne.

De jeruzalemsche tempelroof van den syrischen Heliodorus, door Wouter Crabeth, is eene zelfstandige bewerking van hetzelfde onderwerp als door Rafael voor eene der stanza's van het Vatikaan gekozen was. Het goudsche raam was een geschenk van zekeren hertog Eric van Brunswijk, heer van Woerden; in zijne jeugd goed lutheraan, later goed roomsch. De uitvoering had plaats in het beeldstormersjaar 1566, en door de keus der stof wilde de schenker te kennen geven dat hij dit bedrijf der ikonoklasten als strafwaardige heiligschennis aanmerkte.

Willem de Zwijger hoorde hiervan, en vond 's hertogs kritiek blijkbaar ongepast of onvolledig. Heet van de naald droeg hij in 1567 Dirk Crabeth het vervaardigen van een pendant of tegenstuk op: een raam voorstellend hoe tweehonderd jaren na het tegenhouden van Heliodorus door den engel, Jezus zelf de geldwisselaars, veehandelaars, en vogelkoopen, met zweepslagen uit het jeruzalemsche heiligdom verdreef.

De repliek was te gevoeliger, de toespeling op de misbruiken van het katholicisme te scherper, omdat het raam bestemd was voor eene roomsche kerk, en de prins van Oranje op dat tijdstip nog niet geacht

kon worden voor goed met het katholicisme gebroken te hebben.¹

Goedaardige en welopgevoede humor, aan den anderen kant, welke polemiseerde met gekleurd glas, en een vreedzaam kunstenaar als tusschenpersoon bezigde. Onschadelijker en wellevender dan de polemiek met de pen, later tusschen den prins en den spaanschen koning gevoerd. Gelukkige tijd ook voor de kunstenaars en de kunst, wanneer deze dus regtstreeks het leven raakt, en zij door beschermers van dien rang aan het werk gezet wordt. De 16^{de} eeuw heeft in Nederland dit verschijnsel zich niet alleen te Gouda zien voordoen.

In het Lieve Vrouwekoor der Oude of Sint Nikolaaskerk te Amsterdam bevindt zich een geschilderd venster van 1555, gehouden voor een werk van Pieter Aertsen, dien zijne tijdgenooten en gildebroeders Langen Pier noemden. Het bovenstuk verbeeldt de nieuwtestamentische geschiedenis van Maria en Elisabeth, benevens den groet des engels aan Maria. Het benedenvak is eene regte *anecdote contemporaine* in lijnen en kleuren.²

Een aanzienlijk Amsterdammer der 16^{de} eeuw, Jan Claasz van Hoppen, naderhand burgemeester en schepen geworden,³ heeft in zijne jeugd, kind van zijn tijd, een weinig 'gelutherd' of 'gekalvynd.' Op dezelfde wijze zou driehonderd jaren daarna door den jon-

1 Walvis, bladz. 73 vgg. De Lange van Wijngaarden, bladz. 26 vgg. Kramm, bladz. 65 vgg., 109, vgg.

2 Studie over dit en een ander amsterdamsch venster in dezelfde kerk door W. Moll bij Taurel, Christelijke Kunst, II 151 vgg.

3 Van 1560 tot 1572, zijn sterfjaar.

gen Van der Palm en zijne tijdgenooten 'zoowat gekeesd' worden. Maar hetzij door den invloed van vrouw en zusters, hetzij door de toespraak van den pastoor van Sint Nikolaas, hetzij door eigen voortgezette studie en nadenken, - de toekomstige burgemeester is hoe dan ook tot de overtuiging gekomen dat door hem indertijd schadelijke ketterijen zijn aangekleefd. Hij heeft de verbindtenis met het katholicisme vernieuwd. Als teeken van zijn berouw, en ook uit erkentelijkheid jegens de hemelsche magten die zijn verdoold gemoed in den regten weg terugvoerden, heeft hij aan zijne parochiekerk dit geschilderd venster vereerd.

Hemzelf ziet men in knielende houding schuldbelijdend afgebeeld aan de voeten van den apostel Paulus, vertegenwoordiger der ware leer. Aan de voeten van Petrus, bewaarder van de eenheid der kerk, ligt Van Hoppen's vrouw, met nog twee andere amsterdamsche dames. Vermanend en onderwijzend staat, op den achtergrond links, George van Egmond, bisschop van Utrecht. Op den achtergrond regts, dreigend en gestreng, koningin Maria van Hongarije, zuster van Karel V, in 1531 door haar broeder aangesteld tot landvoogdes der Vereenigde Nederlanden, en gedurende vijftien jaren met geduchte geestkracht in die betrekking werkzaam gebleven.¹

In zichzelf zou dit bijwerk onze aandacht niet verdienen. In geen geval mag het deze afleiden van het hoofdwerk. Doch het eigenaardige is dat wij te Am-

1 Gravuren van Taurel bij het opstel van Moll, Pl. xxii, xxiii.

sterdam en te Gouda het accidentele verbonden vinden met wezenlijke kunst. De noordnederlandsche glasschilders der 16^{de} eeuw, gevormd naar de beste buitenlandse methoden, bekend met Vlaanderen en Duitschland, met Frankrijk en Italie, uitmuntende teekenaars, vertrouwd met de meeste geheimen van proportie en perspectief, van ordonnantie en koloriet zijn de leermeesters geworden van een geslacht dat in de 17^{de} eeuw niet minder door degelijke technische kennis van het vak zich onderscheiden zou, dan door overvloed van schoone kleuren en treffende tegenstellingen van licht en bruin. Met hen begint eigenlijk, zoo men de uitdrukking gehandhaafd wenscht te zien, de hollandsche schilderschool.¹

XVII [Oudste noordnederlandsche schilderij in olieverf, 14de eeuw. Hollandsche schilders in Vlaanderen, 15de eeuw. Schilderscholen in Noord-Nederland, 16de eeuw: te Gouda, Utrecht, Haarlem, Delft, Amsterdam, Leiden]

Onafhankelijk van de glasschrijvers is in de 16de eeuw zulk een overvloed van noordnederlandsche schilders en graveurs ontstaan, dat men naar de namen der noordnederlandsche steden, waar zij geboren zijn of zich zijn komen nederzetten, hen in een half dozijn groepen splitsen kan. Laat ons echter eerst afrekenen met hetgeen strikt genomen ons niet aangaat, en nogtans tot ons onderwerp behoort.

De alleroudste tot heden ontdekte noordnederlandsche schilderij in olieverf en op paneel wordt gehouden

1 Havard, Peinture Hollandaise, 1882, blad. 66. - Riegel, Beiträge, 1882, I 13 vgg.

voor een werk van 1363, uiterlijk. Het is een altaarstuk van middelbaren omvang, voorstellend een utrechtsch priester die, met een Heiligen Johannes achter en eene Heilige Maria tegenover zich, geknielt ligt aan den voet van een gekruisten Christus. De schilderij is door een ongenoemde te Utrecht vervaardigd voor eene kapel der verdwenen utrechtsche Sint Janskerk, van welke de bedoelde priester, wiens naam en kwaliteit in een onderschrift vermeld worden, proost was.¹

Uit de bloische rekeningen in het Rijks-Archief weet men dat in 1360 te Utrecht een schilder woonde die Saint-Omer heette, en die met eenige helpers naar Schoonhoven kwam om op het schoonhovensch kasteel de huiskapel van graaf Jan van Blois te 'malen.' De gissing is geoorloofd dat deze Jan van Saint-Omer ook het altaarstuk van 1363 zal geschilderd hebben. Doch het blijft eene gissing.²

Het belang van dit paneel voor de geschiedenis is, dat het tot de niet zeer talrijke schilderijen in olieverf behoort die de omwenteling, in het bezigen van dit procédé door de gebroeders Van Eyck teweeggebracht, nagenoeg eene halve eeuw voorafgegaan zijn.³ Het utrechtsch altaarstuk van 1363 is voor het overige niet geniaal. Het heeft een ondoorzichtigen gouden achtergrond, en mist de schoone perspectieven van landschappen en gebouwen, welke juist de Van Eycken het eerst voor het ondoorzichtige in de plaats gesteld

1 Afbeelding bij Taurel, Inleiding, Pl. b. Het stuk bevindt zich te Antwerpen in het Rijks-museum. Katalogus van 1874, No. 519.

2 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 158 vg.

3 Jules Houdoy, *Études artistiques*, 1879.

hebben. De Van Eycken waren niet alleen vindere van andere of schoonere kleuren, maar tevens veroveraars van een nieuw gebied.

Men verneemt dan ook niet dat de utrechtische kunstenaar der 14^{de} eeuw discipelen gevormd, of te Utrecht eene school gesticht heeft. Integendeel, de na hem in Noord-Nederland ontloken schilderstalenten hebben Noord-Nederland Verlaten, en zijn zich in Brabant of in Vlaanderen gaan vestigen. Alleen door eene overdreven waarde aan de namen hunner noordnederlandsche geboorteplaatsen te hechten, zouden wij hen als landgenooten kunnen beschouwen, in onderscheiding onzer broeders uit het Zuiden.

De Van Eycken en Hans Memling zijn zuidnederlandsche schilders geweest, al waren de eersten geboortig uit het noordnederlandsch Maaseyck, bij Maastricht, of al zou het waar zijn dat de laatste uit Gelderland kwam en zijn geslacht uit Medemblik stamde.¹ De ontwikkeling van hun genie, gelijk van het genie van Klaus Sluter, is bepaald door de kunstliefde der hertogen van Bourgondie; door eene welvaart die te Gent gelijk te Brugge den bloei der italiaansche handelsrepublieken deed herleven, en van welke in Noord-Nederland destijds nog geen voorbeelden bestonden. Het ware vaderland der kunst is het land waar zij bemind wordt.

Beroemde vlaamsche schilders der 15^{de} en 16^{de} eeuw, gekomen na de Van Eycken en na de tijdgenooten of de onmiddellijke opvolgers van dezen, waren geboren Noord-Nederlanders. Gerard David, van wien zich te

1 James Weale bij Taurel, studie over Memling, I 121 vgg.

Brugge en te Rouaan bewonderenswaardige stukken bevinden, zag het levenslicht te Oudewater; Peter Cristus te Baerle, bij Tilburg; Dirc Bouts te Haarlem; Jan Mostaert te Haarlem; Pieter Pourbus te Gouda; Otto Venius te Leiden; Vredeman de Vries te Leeuwarden. Al de oudsten daaronder hebben zich om geen andere reden naar het Zuiden begeven, dan omdat het Zuiden kunstlievender en voorspoediger was. Blijken van specifiek noordnederlandsche herkomst zijn in hunne werken niet te bespeuren. Met al hetgeen zij voortgebracht hebben behooren zij tot de vlaamsche school. In de kunst gelijk in het leven zijn zij burgers geworden van hun aangenomen vaderland, of ingezetenen hunner nieuwe woonplaats.¹

Neemt daarentegen Noord-Nederland op zijne beurt allengs in welvaart toe, en begint de roem van het Zuiden de zucht tot mededingen te doen ontwaken, dan ziet men de inheemsche talenten zich te onzent een inheemschen werkkring gaan scheppen. Men ziet buitenlanders overkomen, en ten aanzien van Noord-Nederland evenzoo handelen als de Noord-Nederlanders zelf weleer ten aanzien van Vlaanderen en Brabant deden. Jan Gossaert, afkomstig uit Henegouwen, behaalt roem en voordeel te Utrecht, te Veere, te Middelburg, en wordt de persoon met wien Lucas van Leiden een reisje naar Antwerpen gaat doen.² Albrecht

1 Over Bouts, Mostaert, Venius, De Vries, bij Van Mander. Over Peter Cristus, Gerard David, Pieter Pourbus, ook bij Taurel, I 33 vgg., 65 vgg., II 223 vgg.

2 Leven van Jan Gossaert, (Ioan de Mabuse) bij Van Mander, bladz. 146 B vgg. Bij Taurel, I 141 vgg.

Dürer, uit Neurenberg, komt met Lucas van Leiden persoonlijk in betrekking, en drijft ruilhandel met hem.¹ Jan Joosten, die de geheele tweede helft van zijn leven te Haarlem doorbrengt en te Haarlem sterft, stamt uit het land van Kleef en behoort eigenlijk te Calcar thuis.² Johan Steven, insgelijks Van Calcar bijgenaamd, brengt, vóór hij zich naar Italië begeeft, eenigen tijd te Dordrecht door.³ Hendrik Goltzius is een Limburger, maar komt al spoedig naar Noord-Holland, en kent voortaan geen andere vaderstad dan Haarlem of Amsterdam.⁴

Doch wij zouden spreken over groepen van noordnederlandsche kunstenaars in verschillende noordnederlandsche steden. Niet ver van de goudsche school der broeders Dirk en Wouter Crabeth, vormt zich de school van Utrecht. Zij is gesticht door den vreemdeling Jan Gossaert, maar bekommt eerst een eigenlijk hoofd in Jan Schoorl, uit Kenmerland, die naar Italië en naar Palestina gereisd is en omstreeks 1523 zich te Utrecht gaat nederzetten, waar hij in 1562 overlijdt. Een leerling van Schoorl is Antonie van Montfoort, een ander leer-

1 Leven van Lucas van Leiden bij Van Mander, bladz. 134 A vgg. Aanvulling bij Taurel, II 9 vgg. - Dagverhaal van Albrecht Dürer, bladz. 60 vg. der hollandsche vertaling van 1780.

2 Nieuwe bijzonderheden omtrent Jan Joosten uit de calcarsche archieven door J.A. Wollf. Bij Taurel, II 25 vgg.

3 Leven van Johan Steven van Calcar bij Van Mander, bladz. 139 B. Over de 'moortkuylsche herberghe' te Dordrecht, van welke Van Mander daar en bladz. 164 B gewaagt, bij Balen op 1538, bladz. 819-827, met ets van Romein de Hooghe.

4 Leven van Hendrik Goltzius bij Van Mander, bladz. 196 B vgg. Bij Taurel, II 131 vgg.

ling Jan Vermeyen, een derde, vermaarder gebleven dan al de overigen en dan Schoorl zelf, Antonis Mor van Dashorst. Vermeyen en Mor staan bij Karel V en Filips II niet minder hoog aangeschreven dan Klaus Sluter weleer bij den bourgondischen Jan zonder Vrees, Jan van Eyck bij Filips den Goede, of Hans Memling bij Karel den Stoute. Nog een vermaard kweekeling der utrechtische school was Abraham Bloemaert, leerling van Van Montfoort, bijgenaamd Blokland.¹

Schoorl gevoelt door een zamenloop van omstandigheden zich genoopt Utrecht voor eene poos te verlaten en zich te Haarlem te gaan nederzetten. Hij opent er een atelier en bekomt Maarten van Heemskerk tot leerling, die op zijne beurt stichter eener school wordt. Reeds leefde te Haarlem de herinnering van Gerrit van Sint Jan, onderwezen door den nog ouderen Albert van Oudewater; wier namen echter voor ons bijna enkel klanken zijn. Naauwlijks tien jaren na Maarten van Heemskerk's overlijden, komt in 1583 uit de zuidelijke provincien Karel van Mander naar Haarlem; maakt er met Cornelis Corneliszen kennis; vindt er Hendrik Goltzius met eene jonge haarlemsche weduwe Matham getrouwd; gaat er, moeten wij onderstellen, den reeds grijzenden Coornhert bezoeken, van wien Goltzius te voren les in het graveren bekomen had. Goltzius, Corneliszen, en Van Mander, rigten met hun drieën eene schilder-akademie op, uit welke mettertijd niemand min-

1 Levens van Schoorl, Bloklandt, Bloemaert, Vermeyen, Mor, bij Van Mander bladz. 154 A, 171 B, 210 A, 145 B, 151 A. Over Bloklandt (Antonie van Montfoort) bij Taurel, II 115 vgg. - 'Die Utrechter Schule' bij Riegel, Beiträge, II 161 vgg.

der dan Frans Hals zal voortkomen. Er schijnt reden te zijn onder de leerlingen dezer school ook Jan Ravesteyn te tellen, die na Antonis Mor voor den grootsten toenmaligen portretschilder van Noord-Europa gehouden wordt.¹

Het tijdelijk overbrengen der kleine hofhouding van den prins van Oranje uit Den Haag naar Delft, onder den invloed der gebeurtenissen van 1572 en vervolgens, is oorzaak geweest dat ook dáár voor eene poos zich een middenpunt van kunstleven is gaan vormen. Over beroemde delftsche schilders van een later tijdvak, Fabritius, Van der Meer, Pieter de Hooghe, spreken wij thans niet. Evenmin over hetgeen in de 17^{de} en de 18^{de} eeuw, door de plateel-bakkerijen, de delftsche kunst voor de delftsche nijverheid geworden is. Maar ik denk aan de liefde van Cornelis Musius voor den arbeid van Maarten van Heemskerk; aan de verdiensten van den ouderen Mierevelt; inzonderheid aan de kunst van Mierevelt den zoon. Dank zij een vroegrijp talent had Mierevelt Junior reeds vóór 1600 voor altijd zijn naam gevestigd.²

Te Amsterdam kriede het schier van kunstenaars. Een dichter uit de eerste jaren der 17^{de} eeuw her-

1 Leven van Karel van Mander door Bredero, uitgaaf van 1618. - Levens van Albert van Oudewater, Gerrit van Sint Jan, Maarten van Heemskerk, Cornelis Cornelisz en van Haarlem, bij Van Mander, bladz. 128 B, 129 A, 163 B, 206 A. Vermelding van Ravesteyn, bladz. 213 A. Over Gerrit van Sint Jan bij Van der Willigen, Haarlemsche Schilders, 1866. Overzicht van het tijdvak bij Van Vloten, Schilderkunst, 1874, bladz. 57-96.

2 Leven van Michiel Mierevelt bij Van Mander, bladz. 195 B. - Havard, Faïences de Delft, bladz. 18 vgg.

denkt er zestien, en slaat er over.¹ Ik vermeld alleen Frans Badens, in wiens atelier de toekomstige dichter Bredero zich vormde; Pieter Lastman, die de tweede of derde leermeester van Rembrand werd; den te Utrecht onderwezen Abraham Bloemaert van Gorcum, wiens teekeningen, gegraveerd door Saenredam, de hedendaagsche verzamelaars elkander betwisten; Pieter Aertsen, vermoedelijk auteur der schoone glazen in de amsterdamsche Oude Kerk; Dooven Barend, die tafereelen uit de amsterdamsche wederdoopers-zamenzwering van 1535 schilderde; zijn zoon Dirk Barentsen, van wien zich in het stads-muzeum te Gouda een merkwaardig drieblad bevindt; Dirk Jacobs, Jacob Cornelisz, Cornelis Ketel, portretschilders.² De beoefening der kunst te Amsterdam gaat terug tot 1533, toen de schepen Cornelis Anthonisz er een nog voorhanden schuttersstuk vervaardigde.³

Te Leiden, eindelijk, ontstond uit den omgang met Vlaanderen de school van Cornelis Engelbrechtsen, leermeester van Lucas Huigenszen, gezegd Lucas van Leiden. De bewijzen ontbreken dat na Lucas' vroegen dood de kunst in zijne geboortestad zich op dezelfde

1 Plaats uit Theod. Rodenburgh (1618) bij Taurel, II 175.

2 Levens van Frans Badens, Pieter Aertsen, Dirk Barentsen, Cornelis Ketel, bij Van Mander, bladz. 211 B, 162 B, 176, A, 190 A. - Schilderijen van Bloemaert in het Mauritshuis, Katalogus No. 13, 14. - Schilderij van Lastman te Haarlem, Stadsmuzeum, No. 82. - Schutters- en gildemaaltijden van Dirk Barentsen in het stadhuis te Amsterdam, Katalogus P. Scheltema, No. 11-13. - Studie over Dirk Barentsen (1534-1592) door A.D. de Vries Az. bij Taurel, II 175 vgg. Pl. XXIV.

3 P. Scheltema, Katalogus No. 1-3.

hoogte is blijven handhaven. Zelfs moeten wij aannemen dat er in den loop des tijds, tot aan Rembrand, eene gestadige daling heeft plaats gehad. Onder de zeventien meesters (schilders, beeldhouwers, graveurs, goudsmeden) uit welke de ouders kiezen konden, toen Rembrand een aankomend jongeling geworden was en zij er over dachten hem in hunne woonplaats zelve de lessen van een kunstenaar te laten volgen, was er niet één van rang.¹ Van hunne onmiddellijke voorgangers vindt men alleen burgemeester Swanenburg als een man van noemenswaardig talent vermeld. Leiden, schijnt het, had in de kunst zich uitgeput, en verzamelde krachten voor de toekomst. Doch Lucas was zoo buitengewoon geweest, en had de plaats zijner inwoning zulk eene vermaardheid doen bekomen, dat hij geheel alleen voor eene school gelden kon.

XVIII [Maatschappelijke stelling der noordnederlandsche schilders in de 16de eeuw]

Ik wenschte dat het gemakkelijker ware van de verhouding onzer kunstenaars in de 16^{de} eeuw tot de hen omringende samenleving (op kunstenaressen vindt men in dit tijdperk naauwlijks gezinspeeld)² eene aan-

1 Lijst bij Vosmaer: Rembrandt sa vie et ses oeuvres, 1877, bladz. 28 vg.

2 Albrecht Dürer verhaalt in zijn Dagboek (bladz. 57 vg) van eene achttienjarige Susanna te Antwerpen, dochter van den 'illuminist' Meester Gerhard, die haar vaders kunst beoefende. "t Is een groot wonder," zegt hij, 'dat een vrouwspersoon zoveel maken kan.'

schouwelijke voorstelling te geven. Doch gelijktijdige eigen levensbeschrijvingen ontbreken, en de overigens voortreffelijke berichten van Van Mander handelen over dit punt alleen ter loops. Wij zijn genoodzaakt bij vergelijking met het schildersleven der 17^{de} eeuw te oordeelen.

Wanneer de blijspeldichter Bredero (1585-1618), zich herinnerend dat hij tevens met het penseel werkt, in zijn *Spaanschen Brabander* zichzelf als vertegenwoordiger van het amsterdamsch Sint Lukasgilde zijner dagen ten tooneele voert, dan is het gezelschap waarin hij zich laat verschijnen, en de levenswijs die hij voor de zijne erkent, een getrouwe spiegel der maatschappelijke stelling van den noordnederlandschen kunstenaar in het tijdvak dat op de eeuw van Lucas van Leiden gevolgd is.

Ik spreek van het gemiddelde. Bredero was vaandrig der amsterdamsche schutterij; kwam aan huis bij fatsoenlijke amsterdamsche kooplieden; schreef brieven aan Hugo de Groot; droeg tooneelstukken op aan den gezant van Zweden bij de Staten-Generaal. Hoewel voortgekomen uit den kleinen burgerstand, en verstoken gebleven van eene wetenschappelijke of geletterde opleiding, ging hij voor een jongen man van zeker aanzien door.¹

Otje Dickmuyl: zoo heet, grofpittoresk en karakteristiek, de jonge tooneel-schilder dien Bredero in eene voorrede als zijn eigen portret aanduidt; met de bij-

1 Van Cappelle, Bijdragen, 1821, bladz. 225 vgg. - Monografie van Jan ten Brink, G.A. Bredero, 1871, nieuwe uitgaaf.

voeging dat Otje aan dezelfde zwakheden lijdt als hij.¹

Otje heeft den gewaanden spaansch-brabantschen edelman Ierolimo zeker aantal schilderijen geleverd, die besteld, maar nog niet betaald zijn: een stuk van Lucas van Leiden, een van Albrecht Dürer, een van Maarten van Heemskerk, een van Holbein, een van Baccio Bandinelli. Hij onderscheidt ze in 'antiek' en 'modern', en beweert dat het familie-relieken waren. Met het stuk van Bandinelli bedoelt hij wellicht een beeldhouwwerk. Over door hemzelf vervaardigde schilderijen spreekt hij niet. Hij is in dit bijzonder geval meer als kunstkenner en kunstkooper werkzaam geweest, dan als kunstenaar.²

De lieden als wier gelijke of mededinger Otje bij den inmiddels gefailleerden Ierolimo komt aankloppen, zijn geen groote lui: altogader dubbelzinnige schuldeischers van een dubbelzinnig grootspreker, zwendelaar van beroep. De een is een huisheer of huisjesmelker, in de wandeling genaamd Gierige Geraert; eigenlijk een woekeraar. Er is een goudsmid Jasper; er is een tinnegieter Balich, leverancier van kannen en kroezen. Tinnegieter en goudsmid raken door de nijverheid aan de kunst. Ook het schoone geslacht is vertegenwoordigd, maar niet op de waardigste wijze. De uitdraagster Beatrijs vervult tegelijk het bedrijf van koppelaarster, en schaamt zich daar niet voor. Er komt een notaris bij te pas, een notarisklerk, twee rakkerts van den schout, en de schout zelf. De slagtoffers van Ierolimo's bankroet razen tegen den ambtenaar der justitie, en,

1 Ierolimo de Spaansche Brabander, uitgaaf van Eelco Verwijs, 1869.

2 Uitgaaf van Verwijs, vs. 2050 vgg.

zijn grooten mond gestand doende, raast Otje Dickmuyl mede.¹

Bredero bezit de gaaf elk persoon dien hij ten tooneele voert te laten spreken naar zijn bijzonder karakter, uit de aandrift zijner bijzondere hartstogten; en daar hij niet terugdeinst voor het bezigen der eigenlijkste uitdrukkingen, zoo kan men begrijpen dat er over dit tooneel, als zamenstel van dialogen, zekere gloed ligt.

Aan de woordetwist der schuldeischers met den schout gaat een andere vooraf, waar zij wederkeerig elkanders paspoort ligten en, door de verwijten die zij wisselen, ons in kennis doen komen met hunne wederzijdsche ondeugden. Otje, vernemen wij, staat voor een aarts-nathals te boek; en ofschoon hij niet nalaat in de anderen andere fouten te berispen, hij kan de zijne niet loochenen. Nog den vorigen avond, in de vergadering van het Sint Lukas- of een ander gilde, is hij smoordronken geweest, biecht hij; en tot regtvaardiging zijner bekendheid met de adressen van tallooze amsterdamsche wijnhuizen voert hij aan, het grootste gedeelte van zijn leven 'in kroegen en taveernen' te hebben doorgebracht.²

Wij weten dat op zulke zelfkritieken steeds het een en ander moet afgedongen worden, en de nederlandsche schilders der 17^{de} eeuw niet met zoo vaste hand zulk een groot aantal schoone werken hadden kunnen voortbrengen, indien zij letterlijk geleefd hadden gelijk in

1 Uitgaaf van Verwijs, vs. 2006 vgg., 2073 vgg.

2 Uitgaaf van Verwijs, vs. 2023.

zijn eigen persoon de geniale Bredero hen laat doen. Wij weten dat Gerard Terburgh lid der regering van Deventer was, Albert Cuyp onder de ordelijke en gegoede dordrechtsche industriëlen geteld werd, Rembrand aan geen andere zwakheid dan het koopen van allerlei schoone zaken schuldig stond, Bakhuizen met huisvaderlijke stiptheid in zijn testament de wijnsoort noemde, die hij aan zijn begrafenismaal geschonken wilde. En vele andere trekken van dien aard.

Nogtans is de kunstenaarswereld uit den bloeitijd der Republiek, in het algemeen gesproken, eene wereld van maatschappelijke vagebonden geweest; of hetgeen in de oogen der rustige en gezeten burgers destijds daarvoor moest doorgaan. Frans Hals, Adriaan Brouwer, Adriaan van Ostade, Jan Steen, bewogen zich, evenals Bredero en de zijnen, aan den zelfkant der zamenleving; en zij waren, om hun vertoeven in dezen uiterwaard, geen noordnederlandsche schilders van minder rang. Voortgekomen uit het volk leefden zij bij den dag als ambachtslieden; teerden met de zorgeloosheid hunner afkomst op de studien hunner jeugd en op hun aangeboren talent; en vormden, zonder tot één school te behooren, elk veeleer met handhaving zijner individualiteit, zoodat de oorspronkelijkheid van ieders gaven nog heden ons verrast, de bij honderden getelde leden van één stand.

Dit was in de 16^{de} eeuw, van Cornelis Engelbrechtsen tot Cornelis van Haarlem, van Lucas van Leiden tot Hendrik Goltzius, geenszins het geval. De schilders van dit oudere tijdvak, naauwlijks leden van een Sint Lukasgilde, maken nog niet eene eigen klasse der za-

menleving uit, met eigen zeden.¹ Op hetzelfde oogenblik dat wij gelegenheid vinden ook bij hen de gewone ongeregelde heden van het kunstenaarsleven waar te nemen, gaat dit afwijkende met omstandigheden gepaard die overblijfselen eener vroegere orde van zaken weerspiegelen.

Jan Schoorl (1495-1562) treedt in den geestelijken stand; wordt kanunnik van een utrechtsch kapittel; maar houdt des ondanks de kennis met eene vrouw uit de volksklasse aan. De kinderen uit dien verboden echt worden in een geëerbiedigd testament een voor een door hem herdacht.²

Jan Mostaert (1490?-1556), afstammeling eener in den adelstand verheven haarlemsche kruisvaarders-familie, brengt achttien jaren te Brussel door, als hofschilder en kamerdienaar der landvoogdes Margareta, tante van Karel V. Naar Haarlem teruggekeerd ontvangt hij er in zijn atelier een bezoek van een graaf van Buren, die zonder omslag bij hem de jeuneert met een kan bier, en met zooveel brood of vleesch als voorhanden was in 'de schaprâ'.³

Wanneer Maarten van Heemskerk (1498-1574) een altaarstuk voltooid heeft, dan bedingt hij van het kerkbestuur, behalve zekere som in kontanten, ook nog eene lijfrente; en het pleit voor zijne vermaardheid dat die voorwaarde geregeld vervuld wordt.⁴

1 Een der oudste noordnederlandsche Sint Lukasgilden is het haarlemsche geweest, voor hetwelk Maarten van Heemskerk in 1532 een bekend altaarstuk schilderde.

2 Bij Taurel, II 78. Nieuwe bijzonderheden.

3 Bij Van Mander, Leven van Mostaert, blad. 150 A.

4 Bij Van Mander, bladz. 165 A. - Bij Van Bleyswijck, bladz. 321.

Een schilder van wien ondanks zijne vruchtbaarheid geen enkel bekend werk tot ons gekomen is, Jan Vermeyen (1500-1559), was een gunsteling van Karel V, dien hij naar Spanje vergezelde en wiens veldtocht tegen Tunis hij medemaakte. Vermeyen had zulk een langen baard dat wanneer hij, om te Madrid de dames van het hof genoeg te doen, voor de aardigheid dien ontrolde, de vlokken afhingen tot over zijne voeten. Het is alsof in de dienst van den keizer Vermeyen's lange baard eene soortgelijke rol vervuld heeft, als de groote spaansche hond aan de zijde van 's keizers dwerg door Mor.¹

Antonis Mor (1512-1581) wordt uit Spanje of uit Nederland naar Engeland gezonden om het portret van Maria Tudor te gaan schilderen, voorbestemde bruid van Filips II. Hij verdwijnt uit Madrid, wanneer hij vreest dat Filips' welwillendheid hem in de oogen der spaansche hovelingen hatelijk zal maken en zij het op zijn leven zullen toelagen. Uit Utrecht zien wij hem, in Nederland teruggekomen, zich naar Antwerpen of Brussel begeven; en het laatste populaire werk van zijne hand, welks herinnering de overlevering bewaard heeft, zijn de portretten der 'aretijntjes' van den hertog van Alva. Ongetwijfeld liet de zedigheid dier jonge vrouwen te wenschen over, en al Mor's titiaansch talent zal noodig geweest zijn om haar een Danaë- of een Venusglimp te geven.²

1 Over Vermeyen bij Van Mander, bladz. 146 A.

2 Bij Van Mander, bladz. 151 A. - Bij Kramm, Levens en Werken, bladz. 1156 vgg. - Utrechtsche Volksalmanak 1848, bladz. 32 vgg. - Over het sterfjaar van Antonis Mor bij Riegel, Beiträge, II 165.

Eene Venus van het Louvre-museum, werk van den nederlandschen schilder Zustris of Sustris, tijdgenoot van Vermeyen of van Mor, wijst op een vorm van kunst die bij Sustris' gildebroeders en landgenooten der 17^{de} eeuw is blijven sluimeren.¹ De geschiedenis van dezen kunstenaar ligt zoo goed als in het duister; doch zijn arbeid verradt eene omgeving welke niet de latere van Rembrand of Van der Helst geweest kan zijn. Men gaat gelooven dat Sustris aan het hof van Katharina Medici vertoefd, en hij kennis gehad heeft aan de beeldhouwwerken van Jean Goujon.²

Geen dezer biografien doet aan het leven van een noordnederlandsch schilder der 17^{de} eeuw denken. Haar doorgaand kenmerk is de naauwe betrekking der kunst tot het *ancien régime*, en inzonderheid tot de hoven. Men wordt gewaar dat Nederland in dit tijdvak deel eener groote monarchie uitmaakte. Tegelijk ziet men dat de kunstenaars meer op zichzelf staan, en zij naar de wenschen van een vorst hunne werkplaats nu her- dan derwaarts overbrengen. Later, onder de Republiek, is dit veranderd. Er was toen geen souverein vorst, bijna geen hof, en de schilderskolonie zette voltallig zich neder aan den zoom der maatschappij zelve.

Gaan wij tot Lucas van Leiden terug (1494-1533), dan is het alsof niet de geheele 17^{de} alleen, maar ook de 16^{de} eeuw grootendeels uit ons gezigt verdwijnt.

1 Katalogus van het Louvre-Museum, Vlaamsche en Hollandsche scholen, No. 587. - Over Sustris bij Vasari, IX 285.

2 Afgietsels naar Jean Goujon in het Louvre-Museum. Beeldhouwkunst der Renaissance.

Hoe betrekkelijk jong Lucas gestorven zij, pas negen en dertig jaren, hij heeft in onze oogen iets aartsvaderlijks over zich, herinnerend aan nog half midden-eeuwsche toestanden. Reeds als kind knoopt hij den nacht aan den dag, en zijne moeder moet hem verbieden, door laat opzitten en het teekenen of graveren bij kaarslicht, zijne oogen en zijne gezondheid te bederven. Jonge goudsmeden, schilders, glasschrijvers, leerlingen van zijn vader en van Cornelis Engelbrechtsen, zijn daarna zijne gezellen. Altijd studeert hij, altijd oefent hij zich. Van een leidsch burgermeisje heeft hij eene natuurlijke dochter, zonder dat dit opspraak wekt. Hij trouwt eene adellijke juffrouw uit Leiden's omstreken, die hem geen kinderen schenkt; wel, moet men gelooven, eenig fortuin.¹ Op zijn sterfbed wordt hem berigt dat zijne inmiddels getrouwde voordochter bevallen is van een zoontje, en men dit kind zijn doopnaam gegeven heeft. 'Het had zulk een haast niet mij van een opvolger te voorzien,' zegt hij ontevreden, en gaat weder aan het graveren of schilderen. Geboren melancholicus en voorbestemd teringlijder, is hij tevens een geboren werkezel. Overeind in de kussens zit hij tot zijn jongsten snik zich bezig te houden met zijne kunst. Het door Bredero aangeduid dronkemansleven van een volgend geslacht wordt door Lucas bij voorbaat verfoeid en gemeden. Het verveelt hem dat zijne eigen bruiloft uit eene aaneenschakeling van maaltijden bestaat. Eéns bezwijkt hij voor de ver-

1 Over de hofstede Boshuysen, en over de adellijke familie van dien naam uit welke Lucas' echtgenoot stamde, bij Van Mieris, Leiden, bladz. 620 A vgg.

leiding, en gaat aan boord eener eigen schuit de kunstbroeders in Zeeland en Vlaanderen bezoeken. Het bekomt hem kwalijk. Een afgunstige, verbeeldt hij zich, heeft aan een der gastmalen, voor zijne rekening te Middelburg en te Gent, te Mechelen en te Antwerpen aangerigt, hem vergiftigd. Zeker is het dat hij na de thuiskomst bedlegerig werd, en tot zijn dood toe bleef, zes jaren lang; nooit opgeruimd, nooit vrolijk, in niets behagen vindend dan in den arbeid. Men denkt hem zich onwillekeurig onder de trekken van den jongen man met de pluimen op den hoed en het doodshoofd in de hand, dien zijne graveernaald onsterfelijk maakte. Albrecht Dürer's *Melancolia*, en dit fantasie-portret van Lucas van Leiden, zijn welligt de twee fraaiste en zeker de twee geheimzinnigste prenten der 16^{de} eeuw.¹

XIX [Vlaamsche invloeden: Cornelis Engelbrechtsen en Lucas van Leiden. Italiaansche invloeden: Jan Schoorl en Maarten van Heemskerk]

Jan Schoorl en Maarten van Heemskerk hebben Italië bezocht; Cornelis Engelbrechtsen en Lucas van Leiden niet. Aan sommige détails bij Schoorl kan men zien dat hij Rafaël, aan sommige standen bij Maarten van Heemskerk dat hij Michelangelo is gaan bestuderen. Deze jongeren gingen over de Alpen nieuwe motieven en eene nieuwe wijze van behandeling zoeken. De oudere Lucas van Leiden, de nog oudere Cornelis En-

1 Portefeuilles van Albrecht Dürer en van Lucas van Leiden, in het Cabinet des Estampes te Parijs.

gelbrechtsen, bleven of te huis, of leerden geen andere modellen kennen dan de vlaamsche der Van Eycken.

Men zal mij echter toestemmen dat dit verschil tusschen de noordnederlandsche kunstenaars uit de eerste en uit de tweede helft der 16^{de} eeuw, meer tot de technische geschiedenis van het vak behoort, dan tot de geschiedenis der kunst als uitdrukking van het nationale en maatschappelijke.

Toen Maarten van Heemskerk in Italie kwam had Michelangelo, die daarna nog dertig jaren leven zou, reeds opvolgers gevonden in discipelen die hem niet evenaarden; en bij dezen ging de jonge Noord-Nederlander in de leer.¹ De beeldhouwkunst werd door Maarten niet beoefend. In de poëzie vergenoegde hij zich met de rederijkersrijmen van anderen. De kleine Houtpoort te Haarlem was de éénige proeve van zijn aanleg voor de architectuur.² Dat hij zich naar Michelangelo is gaan vormen kan alleen willen zeggen dat sommige eigenaardigheden der italiaansche wijze van teekenen en groeperen door hem overgenomen zijn.

Verbazend veel is door Maarten van Heemskerk geteekend en geschilderd. Zijne werken vielen weleer zoo in den smaak der graveurs, waaronder Coornhert, dat er portefeuilles van vijfhonderd en zeshonderd pren-

1 Over Maarten van Heemskerk bij Vasari, Vite, IX 293, XI 318, XIII 149. Bij Van Mander, bladz. 163 B. Bij Van der Willigen, bladz. 42, 157-173, 349, der uitgaaf van 1870. Bij Taurel, II 91 vgg. Bij Riegel, Beiträge, II 150 vgg. Portret van Maarten van Heemskerk bij Charles Blanc, École Hollandaise, met houtgravuren naar drie werken. Andere gravure bij Havard, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 51.

2 Hiervóór, bladz. 436, noot 5.

ten naar hem bestaan hebben. Maar al zijne voorstellingen, ook toen hij uit Italië teruggekomen was, waren traditionele altaar- of historiestukken; onderwerpen sedert lang gevonden, en door hem voortaan slechts anders bewerkt.

Nog verlegener vinden wij ons bij het bepalen der grenzen van Schoorl's italiaansche navolging. Van Heemskerk bestaat althans één stuk, door welks dagteekening (1532) men zeker weet dat het geschilderd is vóór de reis naar Rome, toen Maarten den italiaanschen invloed reeds kende, maar alleen van hooren zeggen of uit de tweede hand. Dit paneel, voorstellend den evangelist Lukas die bezig is het portret der Heilige Maagd te schilderen, getuigt van een wezenlijk oorspronkelijken aanleg en strekt den jongen maker zeer tot eer.¹ Het is een maatstaf waarnaar men beoordeelen kan of hij in Italië al dan niet vorderingen heeft leeren maken, en zoo ja welke.

Bij Schoorl gaat dit niet. Hetzij zijne jongelingswerken door hem vernietigd zijn, hetzij hij inderdaad eerst voor eigen rekening is gaan schilderen nadat hij het Zuiden en het Oosten bezocht had, men kent van hem geen stukken dagteekenend van vóór het vertrek. Toen hij in 1522 over Venetië uit Jeruzalem terugkwam, en voor de universiteit van Leuven te Rome het portret van paus Adriaan schilderde,² was Rafael sedert twee jaren overleden. De paus benoemde Schoorl tot conservator van het Belvédère; en in die betrekking,

¹ Stadsmuzeum te Haarlem, Katalogus 1881, N^o. 63. Staalgravure bij Taurel, Pl. xvi.

² Houtgravure bij Witkamp, Zeventien Provinciën, I 372.

welke hij na Adriaan's overlijden in Oktober 1523 aanstonds prijs gaf, kan hij Rafael's werken in het Vatikaan, toen door hunne nieuwheid dubbel bekoorlijk, van nabij bestudeerd hebben. Het lijdt ook geen twijfel dat hij er een blijvenden indruk van ontvangen heeft. Zekere zwevende kleine engelen, die in offerschalen druppels bloed uit de doorboorde handen van den gekruisten Christus opvangen (een van Schoorl's fraaiste altaarstukken), konden door Rafael geschilderd zijn. Behalve nog dat het landschap, op den achtergrond, geheel in den stijl der oude italiaansche school behandeld is.¹

Dit werk van Schoorl vereert in niet mindere mate de noordnederlandsche kunst van het tijdvak, dan Maarten van Heemskerk's altaarstuk voor de kapel van het haarlemsch Sint Lukasgilde in Sint Bavo. Aan dien luimigen bril op den neus van den evangelist, welke den karaktervollen kop op Heemskerk's schilderij iets zoo eigenaardigs geeft, zou Schoorl misschien zich niet gewaagd hebben. Maar de zin voor het edele was sterker bij hem ontwikkeld, en met minder oog voor het humoristische had hij een fijner en zuiverder smaak. Schoorl was Maarten van Heemskerk's meerdere, reeds vóór hij te Haarlem een tijd lang Heemskerk's onderwijzer werd.²

1 Altaarstuk van Jan Schoorl in de Pinakothek te Munchen. Ets door Langlois.

2 Leven van Jan Schoorl bij Van Mander, bladz. 154 A. Staalgravure naar een werk van Schoorl in het Stadsmuseum te Utrecht bij Taurel, II 61 vgg. Houtgravuren naar drie andere werken, te Brussel en te Munchen, bij Charles Blanc, École Hollandaise, met portret. Andere gravure bij Havard, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 48. Stadsmuseum te Haarlem, Katalogus 1881, N^o. 104-107. Rijksmuseum te Amsterdam, Katalogus 1880, N^o. 327. Museum Kunstliefde te Utrecht, beschrijving der schilderijen van Schoorl aldaar door S. Muller Fz. 1880.

Doch wie bekomt op deze wijze eene voorstelling van hetgeen deze meesters als Nederlanders beteekend hebben, of van hunne plaats in de geschiedenis van hun volk? Het ontbreken der italiaansche navolging bij Lucas van Leiden en bij Cornelis Engelbrechtsen, het doorschemeren of in het oog springen daarvan bij Heemskerk en Schoorl, is eene bijzonderheid welke in de algemeenheid hunner werken verdwijnt. De hoofdzaak is dat in tegenstelling met de noordnederlandsche schilders der 17^{de} eeuw, die naturalisten waren en in hun kader de geheele natuur, het geheele leven, zelfs het stilleven opnamen, onze schilders der 16^{de} zonder uitzondering kerkschilders geweest zijn; de eenen van de vlaamsche, de anderen van de italiaansche schakering, maar allen in hunne kunst beheerscht door de roomsch-katholieke opvatting van het christelijk geloof; allen tot een ouder tijdperk der vaderlandsche geschiedenis behoorend.

Maarten van Heemskerk noemen wij den jongste dier ouderen, omdat sedert hem, die in 1574 te Haarlem sterft, twee jaren na het beleg, geen noordnederlandsch kunstenaar ooit weder een altaarstuk geschilderd heeft. Met hem is deze kunstvorm in Nederland ten grave gedaald. Het katholicisme heeft na 1572 opgehouden te onzent de algemeene denkwijze te zijn.

XX [Overgangstijd: Karel van Mander en Hendrik Goltzius]

Tusschen Maarten van Heemskerk's aftreden en Rembrand's opkomst, 1574-1624, ligt eene halve eeuw die voor de schilderkunst in Oud-Nederland een vagevuur geweest is. De roomsche kerken waren gepleisterde graven geworden, de roomsche heiligen kontribande. De kunst wist letterlijk niet *à quel saint se vouer*.

Cornelis Engelbrechtsen en de zijnen hadden vergelijkenderwijs een aangenaam leven gehad. Gevoelde Cornelis (1468-1533) den goeden geest vaardig over zich worden, dan was hij met het vinden van een onderwerp aanstonds gereed. Hij schilderde een altaarblad met twee deuren, voorstellend eene *Kruisiging*. Misschien werkte hij er verscheiden jaren aan. Was het af, dan begon hij aan een *Nood Gods*, insgelijks een altaarblad met twee deuren, en besteedde ook hieraan al zijne zorg. Veilig kon hij dat doen. De vermogende dames reguliere kanunnikessen van Marienpoel bij Leiden, die de stukken besteld hadden, waren er goed voor.¹

Toen Lucas van Leiden (1494-1533) voor de leidsche Pieter- en Pauluskerk eene kapitale schilderij zou gaan vervaardigen, toen had hij te overwegen of zijne middelen hem veroorloofden zulk een aanzienlijk gedeelte van zijn tijd kosteloos daarvoor af te zonderen. Maar dit was ook het éénig bezwaar. Zijn *Laatste*

1 Leven van Engelbrechtsen bij Van Mander, bladz. 133 A. Nieuwe bijzonderheden bij Taurel, I 175 vgg., met staalgravure (Pl. XII). Katalogus van het leidsche Stadsmuseum, 1879, No. 1310, 1311.

Oordeel, wist hij, zou altijd en in elk geval welkom zijn. Hij had het onderwerp slechts voor het grijpen. Het was gesneden brood.¹

De glasschilders van het tijdvak hadden in hetzelfde geval verkeerd. Zij behoefden uit de bijbelsche en de christelijke historien slechts eene geschikte keus te doen. Het onderwerp en zijn stijl, alles was gegeven: het kwam alleen op de uitvoering aan. De kosten van een geschilderd kerkraam werden met den duimstok berekend, en naar denzelfden maatstaf geschiedde de betaling. Zooveel stuivers voor iedere ruit van zooveel duimen in het vierkant, en daarenboven zooveel andere stuivers per stuk voor het zetten.²

Toen Rembrand en de zijnen aanvingen beroemd te worden, toen ging het om andere redenen evenzoo. Niet alleen mogten, als er maar niets van God den Vader, van de Heilige Maagd, of van Sint Anna onder liep, voortaan *alle* onderwerpen behandeld worden, - zoodat de keus even ruim was als de wereld, - maar ook waren er, getuige de amsterdamsche Andries Bicker door Van der Helst, in de plaats der rijke kanunniken en kanunnikessen rijke burgemeesters gekomen, die met buik en al geportretteerd begeerden te worden;³ rijke kolonellen van stedelijke schutterijen

1 Katalogus van het leidsche Stadsmuzeum, No. 1321. - Penteekening naar het Laatste Oordeel door Delfos, No. 1308. - Fotografien naar andere teekeningen van Delfos, en regtstreeks naar de schilderij, door J. Goedeljee, 1882.

2 De Lange van Wijngaarden, Goudsche glazen, bladz. 15, 59, 81, 92. Kwitantie van Wouter Crabeth, bladz. 67, Bijlage D.

3 Katalogus van het Trippenhuys, 1880, No. 124.

die op een doelenstuk wilden prijken, omstuwd van hunne vaandrighs en hunne subalterne officieren; rijke chirurgijngilden die de anatomische lessen van beroemde professoren vereeuwigd wenschten te zien; welgestelde burgers die voor hunne huiskamers en hunne staatsie-vertrekken genrestukken verlangden, - boerenherbergen en boerekermessen waar men gemeene meiden met nog gemeener kerels beurtelings zag dansen en plukharen, vrolijke tafereelen uit het lager leven. Er kwam ook vraag naar gitaarspelende jonge dames in wit satijn, aan wie een beleefd krijgsman het hof zit te maken; naar groente pluizende oude vrouwen in geestig verlichte binnenhuizen; naar landschappen met of zonder heeren te paard; naar dierestukken, naar stads-, naar zeegezigten. De laatsten zouden meer en meer gezocht worden naarmate de beroemde admiralen zouden toenemen, en de admiraliteits-kollegien een grooter aantal portretten dezer helden bestellen zouden, met maritiem bijwerk. Zelfs het stilleven zou een vak, en eene bron van welvaart worden. Roem en voordeel zouden de nieuwe mannen van het Sint Lukasgilde behalen door het afbeelden eener halfgeschilde citroen nevens een bord met twaalf oesters; van eene keukentafel met dood wild er op, of bezwijkend onder de schelvischen; van eene salontafel bedekt met gedreven vaatwerk; van een witten paauf met een langen staart, op de balustrade eener naar een tuin of een park voerende arduinen trap. Grooter wonder dan al het overige: het altaarstuk van weleer zou vervangen worden door historische tafereelen uit het Oude en het Nieuwe Testament, en voor de roomsche heilige kunst

eene alleen uit den bijbel te putten gereformeerde in de plaats komen.¹

Tusschen die twee gouden eeuwen zaten de onmiddellijke opvolgers van Jan Schoorl en Maarten van Heemskerk in de asch. De Cornelissen van Haarlem, de Hendrikken Goltzius, de Karels van Mander, wat konden zij aanvangen, toen er geen kerkstukken meer gevraagd werden, en voor eene andere kunst het regte oogenblik nog niet gekomen was? Toen te midden der ongunstigste tijdsomstandigheden, terwijl de strijd om de nationale onafhankelijkheid voortduurde en de toekomst van den wordenden Staat nog niet was beslist, de oudere markt zich gesloten had, de nieuwere eerst later geopend zou worden?

Karel van Mander deed eene goede keus toen hij al de vrije uren die van het schilderen en van het lesgeven overschoten aan het zamenstellen van een boek besteedde. Wanneer hij, door den oorlog uit Vlaanderen en Brabant verdreven, in 1583 te Haarlem zich komt nederzetten en om zich heen ziet, dan beseft hij zeer wel dat, Zuid en Noord bijeengenomen, de nederlandsche kunst reeds eene geschiedenis achter den rug heeft wier herinnering niet verloren mag gaan. Van de vlugt welke die kunst, in Vlaanderen onder Rubens en Van Dyck, in Holland onder Rembrand en Ruysdael zal gaan nemen, daarvan heeft hij geen be-

1 Katalogussen van het Trippen- en van het Mauritshuis. - Katalogus van het Louvre-Museum, afdeeling Vlaamsche en Hollandsche Scholen. - Etsen van W. Unger naar oude hollandsche kunst in de openbare muzeums te Brunswijk en te Kassel, 1870, 1872. - Facsimilés der etsen van Rembrand door Charles Blanc, 1880.

grip, geen voorgevoel. Hij zelf waant met de zijnen aan den ingang van *het* nieuwe tijdperk te staan, en dat het laatste woord, het onsterfelijke, zoo aanstonds gesproken gaat worden. Doch, hoe hij ten aanzien der toekomst dwale, voor den roem van het verledene heeft hij een geopend oog. Zijn *Schilderboek* is buiten vergelijking onze beste bijdrage voor de nederlandsche kunstgeschiedenis. Die na Van Mander zijn gekomen hebben de eenen hem slechts kunnen naschrijven, de anderen hem slechts kunnen aanvullen.¹

Te vergeefs beproefde Hendrik Goltzius, nevens zijne stelling als graveur, er zich ook eene als schilder te veroveren. In nog sterker mate dan Van Mander geloofde hij dat Nederland het van Italië hebben moest. Zijne gezondheid zelve hing aan het Zuiden. Toen de fakulteit in Nederland hem ter dood veroordeeld had, kwam hij, tijdelijk volkomen hersteld, anderhalf jaar later uit Rome en Napels te Haarlem terug. De prenten zijner tweede periode zijn misschien de zuiverste uitdrukking van den invloed der italiaansche renaissance op de oudere kunst te onzent. Het behoort tot de uitzonderingen dat men er den nationalen stempel in terugvindt. Alle standen en alle draperien zijn neo-grieksch of neo-romeinsch. De middeleeuwsche gelaats- en de middeleeuwsche mantelplooijen zijn om strijd verdwenen, zonder dat zij door het nederlandsch realisme vervangen werden of den overgang daartoe gemakkelijk

1 Het leven der doorluchtige nederlandsche en hooghduytsche Schilders, byeen vergadert en beschreven door Carel van Mander, 1618, 2de druk. Met Van Mander's portret door Nic. Lastman.

maakten. Eerst later, in zijn derde tijdvak, is Goltzius weder veelzijdiger geworden en heeft hij tot verbazing zijner tijdgenooten zich den Proteus getoond die met hetzelfde gemak beurtelings in den stijl van Albrecht Dürer of Lucas van Leiden wist te arbeiden en daarnevens den zijnen te handhaven.¹

Misschien zijn Goltzius' portretten bewonderenswaardiger dan al zijne overige werken. Zijn folio-gravure van Coornhert's buste is een gedenkteeken.² De bekoorlijke beeldtenis van Anna Roemers, de nog bekoorlijker van Maria Tesselschade, konden door Leonard da Vinci geteekend zijn. Nooit werd fijner profiel dan dat van Maria Tesselschade door eene menschelijke hand fijner omgetrokken.³ En die hand was stijf; was, door een kwalijk gelegd verband na een val van den spelenden knaap, van jongsaf bijna verminkt.

- 1 Leven van Hendrik Goltzius bij Van Mander, bladz. 196 B vgg. Portret bij Charles Blanc, École Hollandaise, met zeven houtgravuren. - Studie bij Taurel, II 131 vgg. - Schilderijen van Goltzius in het haarlemsch Stadsmuseum, Katalogus N^o. 45, en in het haagsche Mauritshuis, Katalogus 1881, N^o. 34^a, 34^b, 34^c. - Opgaaf van al Goltzius' werken in koper (297 stuks) bij Eugène Dutuit, Manuel de l'amateur d'estampes 1882. Facsimilé eener ets van 1597 bij Havard, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 55.
- 2 OEuvre de Goltzius in het Cabinet des Estampes te Parijs. Portret van Dirk Volkertsz Coornhert.
- 3 Portretten van Anna en Maria Roemers in het muzeum Fodor te Amsterdam. Etsen door J.A. Boland, in de uitgaaf van Anna Roemers' dichtwerken door Nicolaas Beets, 1881. - Van Mander zegt van Goltzius' kunst van omtrekken: 'Ik acht niet dat iemand [der tijdgenooten] zoo vast en veerdig is, zonder iet te bootsen, een beeld met de pen ten eersten te trekken uit der hand, met zulke volkomenheid en zuiverlijk te voldoen, en met zoo grooten geest.'

Aan Goltzius komt ook de eer toe, voor de nakomelingschap het fraaiste portret van Willem den Zwijger bewaard te hebben. Zonder den roem van Mierevelt en zijne school te verkleinen, - het is alsof Goltzius, buitengewoon in alles, onder de kunstenaars van zijn tijd de eenige geweest is die den prins van Oranje begrepen, en door de oogen van den Zwijger in zijne ziel gelezen heeft. Mierevelt's prins met de kalot is een geldersch kanselier Leoninus, een hollandsch raadpensionaris Barnevelt. Mierevelt's prins met het harnas is een generaal als honderd anderen.¹ Alleen de prins van Goltzius is en een generaal, en een staatsman, en een prins. Hij is getooid als een vorst, heeft het voorhoofd van een diplomaat, en omklemt den staf van een veldheer. Goltzius telde slechts drieëntwintig jaren toen hij dit kleine meesterstuk vervaardigde.²

XXI [Overgangstijd: het portret. Cornelis van Haarlem]

Het portret, - dit was voor onze kunstenaars van het overgangstijdperk, graveurs zoowel als schilders, de éénige voorname uitweg. Oók het vrouwe-, maar inzonderheid het mansportret.

Hoe onmanlijk zien menigmaal, op de middeneeuwsche miniaturen en middeneeuwsche schilderijen, be-

1 Portretten van den prins van Oranje door of naar Mierevelt, in het Mauritshuis, Katalogus 1881, N^o. 76, 82, 191, 192.

2 Oeuvre de Goltzius in het Cabinet des Estampes te Parijs. Portret van den prins van Oranje 1581, AEt. XLVIII. - Kopij door W. Unger vóór het door A.C. Kruseman in 1872 uitgegeven In Memoriam.

roemde uitzonderingen niet te na gesproken en ongerekend de beeldhouwwerken der graftomben, de mannen er uit! 'De vroomheid valt niet moeilijk aan de vrouwen', heeft Nicolaas Beets elegant gezegd: zou men, naar de middeleeuwsche kunst te oordeelen, die bovenal door de vroomheid bezield werd, niet bijna gaan gelooven dat zij het de mannen doet?

Ik denk aan de geknield liggende beeldtenissen van godvruchtige schenkers met gevouwen handen, die men in altaarstukken op den binnen- of den buitenkant der zijbladen voorgesteld vindt, of, regts en links, op den voorgrond van het hoofdblad. Ten einde voelbaar te maken hoe alle booze hartstogten door het christelijk geloof worden onderdrukt of uitgesloten, hebben de schilders niets beters weten te doen dan aan hunne mansportretten eene vrouwelijke uitdrukking te leenen; vergetend dat men de vrouwen op die wijze geen compliment, en de mannen onnoozel of belagchelijk maakt. Hunne vorsten en hunne prelaten, hunne edelen en hunne militairen, hunne regters, hunne burgers en hunne burgervaders, - somtijds zelfs hunne beulen, - allen zien vroom, en allen hebben een voorkomen van imbecilliteit.¹

De hervorming ten aanzien van dit benepene in de voorstelling der mannen, of met welken anderen naam

1 Altaar- en gerechtsaal-stukken van Dirc Bouts, Gerard David, en andere vlaamsche meesters der 15^{de} eeuw. Houtgravuren naar twee schilderijen van Dirc Bouts (te Brussel) bij Havard, *Peinture Hollandaise* 1882, bladz. 32, 34. Beulen der elfduizend maagden op de Sint Ursula-rijf van Hans Memling, Sint Jans-hospitaal te Brugge. Miniaturen in handschriften der Bourgondische Bibliotheek.

men het averegts hartstogtelooze in dit geval bestempelen wil, is een ware omwenteling geweest. Bij de Noord-Nederlanders ziet men die revolutie in de kunst meest van hunne kennismaking met de antieke modellen dagteekenen.

De koppen der twaalf apostelen in den bovenrand van Lucas van Leiden's *Laatste Oordeel*; de beeldtenissen van Petrus en Paulus op de zijdeuren, van buiten; het portret van Filips van Bourgondie, den toekomstigen utrechtschen bisschop; zijn het middeleeuwsche reeds voor een deel afgestorven.¹ Men kan het ze aanzien dat de Vlamingen, onder wier invloed Lucas van Leiden stond, ook zonder de antieken er desnoods zouden gekomen zijn. Getuige Quinten Metsys.

Maar evenals bij Cornelis Engelbrechtsen zijn er ook bij Lucas van Leiden nog overblijfselen die zijne schilderkunst, in onderscheiding van zijne graveerkunst, voor een ander gedeelte tot het vroegere tijdperk doen behooren. Wil men werkelijk nieuwe mansgezichten en nieuwe mansbeelden zien, uit Italië afkomstig, dan moet men Schoorl's portret van paus Adriaan, of de bestgeslaagden onder zijne portretten van leden der Broederschap van Jeruzalem; dan moet men Abraham Bloemaert's olympisch *Godefeest*, Cornelis van Haarlem's *Bethlehemschen Kindermoord* raadplegen. Bovenal, men moet op Cornelis van Haarlem's *Schuttersmaaltijden* letten: eerste rijpere vrucht eener soort die, naderhand

¹ Portret van Filips van Bourgondie door Lucas van Leiden in het Trippenhuis, Katalogus N^o. 198. Gravure bij Havard, *Peinture Hollandaise*, 1882, bladz. 39. - Beschrijving en kritiek van het *Laatste Oordeel* bij Taurel, II 9 vgg. Bij Riegel, *Beiträge*, I 11 vg.

overvloedig en fraai vertegenwoordigd, de nationale specialiteit bij uitnemendheid worden zou.¹

Van nog ouder dagteekening, wel is waar, zijn vele schuttersmaaltijden en gildestukken, geteekende en ongeteekende, in het stadhuis te Amsterdam. Van den schepen Cornelis Anthonisz worden er daaronder gevonden die de jaartallen 1533 en 1536 voeren. Eén, door een ongenoemd kunstenaar, is van 1532. De verzameling bewijst dat de oorsprong onzer doelen- en regenten-stukken gezocht moet worden in de eerste helft der 16^{de} eeuw.²

Doch op de doeken van Cornelis van Haarlem, kan men zeggen, is het nieuwere mansportret voor het eerst in gang. Alle koppen zijn naar het leven genomen niet-alleen, maar uit allen is de ziekelijke middeleeuwsche familietrek verdwenen. De domme gezigten, welke sommigen dier schutters vertoonen, zijn dom van nature; niet door den bovennatuurlijken

- 1 Portret van paus Adriaan door Jan Schoorl, universiteitsgebouw te Leuven. - Portretten van leden der jeruzalemsche Broederschap, muzeum Kunstliefde te Utrecht, bij S. Muller Fz., bladz. 9 vgg.; stadsmuzeum te Haarlem, Katalogus N^o. 104. - Cornelis van Haarlem's Bethlehemsche Kindermoord, en Bloemaert's Maaltijd der goden, Mauritshuis, Katalogus N^o. 14, N^o. 19. Gravuren bij Havaré, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 59, 61. Cornelis van Haarlem's Schuttersmaaltijden 1583 en 1599, Stadsmuzeum te Haarlem, Katalogus N^o. 23 en N^o. 27.
- 2 Historische beschrijving der schilderijen van het raadhuis te Amsterdam door P. Scheltema, 1879, N^o. 1-3, 11-13, 29 en 30, 47 en 48, 53 en 54, 75-77, 87, 117, 134, 153 en 154. De jaartallen zijn: 1532, 1533, 1536, 1554, 1556, 1557, 1559, 1562, 1564, 1566, 1584, 1588, 1596, 1599.

invloed eener vrome overspanning. De manlijke van anderen zijn normaal manlijk. Men ziet ze niet door een floers, of in het schemerdonker van een kerkportaal, maar in het volle daglicht en als onder den blooten hemel.¹

Van Mander oordeelt juist, wanneer hij naar de reden gist waarom Cornelis Corneliszen, hoewel hij niet in persoon zich naar Italie begaf, nogtans in het voorstellen van het menschelijk beeld zulke buitengewone vorderingen maakte. Deze plaats is een kort begrip der kunstleer van het tijdvak: 'Ondertusschen kwam Cornelis zijn aanporrende nature grootelijks te hulp met uitnemend veel en vlijtig te teekenen, daartoe uitzoekende van de beste en schoonste roerende en levende antieke beelden, - die wij hier genoeg binnenslands hebben, - als de gewisse en allerbeste studie die men vinden mag. Zoodat ik wel getuigen kan dat de kunst Cornelis niet al slapende aan is gekomen, maar heeft ze verkregen en betaald met grooten arbeid. En wie er meent anders aan te komen in zulke volkomenheid, die zal zich ijdelderhand en bedrogen vinden; van de kunst niets hebbende ten leste dan de schaduw.'²

1 'Cornelis von Haarlem nimmt mit seiner Schützenmahlzeit vom Jahre 1583 eine Epoche-machende Stellung ein.' Riegel, Beiträge, I 119.

2 Leven van Cornelis van Haarlem bij Van Mander, bladz. 206 A vgg. - Portret bij Charles Blanc, École Hollandaise, met houtgravuren naar verschillende werken.

XXII [Het portret. Antonis Mor]

Cornelis van Haarlem en zijne voorgangers kunnen als schilders niet op één lijn gesteld worden met Hendrik Goltzius als graveur. De eerste noordnederlandsche konterfeiter met het penseel bij wien men, in minder nationale vormen dan bij den Haarlemmer, doch met een schitterender en zwieriger talent, het mans- en het vrouweportret van den nieuweren tijd voor goed rang ziet nemen, is de herhaaldelijk genoemde Antonis Mor van Utrecht, naar eene hoeve of een klein landgoed in zijn bezit bijgenaamd van Dashorst.

Het Louvre-muzeum bezit sedert 1878¹ de zijdeuren van een door Antonis Mor geschilderd altaarstuk, welks middenpaneel verloren of verdwaald schijnt. Het zijn: de portretten van een spaansch-brabantsch edelman en zijne twee jonge zoonen links, het portret van de moeder dier knapen regts.

Hoewel deze beelden driehonderd jaren oud zijn (Mor overleed te Antwerpen in 1581, en men meent te weten dat de schilderij dagteekent van 1578), vertoonen zij daarvan geen sporen. De tijd eerbiedigde ze. Leerling van Jan Schoorl, gunsteling van Filips II en van Alva, heeft Mor waarschijnlijk nog andere altaarstukken geschilderd dan dit. Mogelijk bevinden er zich van hem in Spanje. Maar zoo de zijdeuren der overigen op de parijsche zijdeuren gelijken, dan voltooijen zij altegader één bewijs. Door hunne houding, maar ook door hunne

1 Uit de nalatenschap der douairière Duchâtel, moeder van den tegenwoordigen franschen gezant te Weenen. Afdeeling Hollandsche en Vlaamsche kunst, Katalogus 1881, N^o. 683, 684.

houding alleen, behooren de knielende vader en zijne knielende zoonen nog aan de midden-eeuwen en aan het middeneeuwsch katholicisme. De gelaatsuitdrukking heeft niets konventioneels meer. Wat de moeder betreft, - wie niet wist dat zij eene vrouw uit de 16^{de} eeuw voorstelt, zou haar portret voor een werk van Van Dyck of Van der Helst aanzien.

Dit bijzondere in zijne portretten had Mor van Titiaan, wiens vermaardheid hem naar Venetie lokte.¹ Een mansportret van hem in het Louvre-muzeum (geteekend en gedagteekend: Ant. Mor 1565) heeft zoo geheel de titiaansche uitdrukking dat zelfs geoefende oogen er door van het spoor konden gebragt worden.²

Een ander portret, insgelijks in den Louvre, de beroemde *Nain de Charles Quint*, vertoont het titiaansche in bijna nog sterker mate.³ Deze dwerg in hofcostuum, met de hand op den rug van een grooten hond, - die op ongezochte wijze hem nog kleiner doet schijnen, - is tegelijk eene onvergetelijke schilderij en een hoofdstuk uit de geschiedenis der europesche beschaving of wanbeschaving.⁴

Mor's meesterstuk misschien (er bevinden zich van hem in Engeland portretten die even schoon kunnen

1 Leven van Antonis Mor bij Van Mander, bladz. 151 A. vgg.: 'Hij had Italie en Rome ook in zijn jonkheid bezocht. Op eenen tijd kopieerde hij een Danaë van Titiaan.'

2 Vlaamsche en Hollandsche kunst, Katalogus No. 342.

3 Vlaamsche en Hollandsche kunst, Katalogus No. 343.

4 Hiervoor, bladz. 404. - Van Vloten, Schilderkunst, bladz. 95.

zijn)¹ is de beeldtenis van een onbekende in het haagsche Mauritshuis, niet het jaartal 1564. Kan zij het portret zijn van den utrechtschen goudsmid der 16^{de} eeuw, Willem Eerstensz van Vianen? Men heeft dit gegist. De man ziet er uit als een Hollander of een Engelschman, niet als een Spanjaard of een Italiaan. Vóór hem, op de met een groen kleed overdekte tafel, onderscheidt men twee gouden ringen en een geciseleerd gouden fleschje.²

Het zwaartepunt echter ligt niet in den voorgestelden persoon, maar (hoe zal men het noemen?) in het definitieve der behandeling. Indien morgen het haagsche portret van Antonis Mor naar eene vergelijkende werelddtentoonstelling gezonden werd, dan zou de jury het onmiddellijk onder de volmaakte proeven rangschikken. Niet omdat het specifiek hollandsch of specifiek italiaansch is, maar omdat het een standaard van volkomenheid vertegenwoordigt die sedert in Europa niet overtroffen werd. Nog heden zou een schilder, die óók zoo iets leverde, onder de beste portretschilders van alle tijden gerekend worden.

Men ziet tevens uit dit voorbeeld dat, zoo het loskomen of niet loskomen uit het middeleeuwsche eene dagteekening is geweest in de geschiedenis onzer kunst, dit niets te maken heeft gehad met het persoonlijk

1 Thoré, Trésors d'art en Angleterre, 1865, 3de druk, bladz. 171 vgg. - Gravure naar Mor's portret der dochter van Karel V bij Havard, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 53.

2 Victor de Stuers, Notice Historique der schilderijen van het Mauritshuis, 1874, bladz. 92 vg. - Houtgravure bij Charles Blanc, École Hollandaise.

roomsch- of niet roomsch-zijn der schilders. Onafhankelijk van de wisselingen in het staatkundige of het godsdienstige, is de kunst haar eigen weg blijven gaan, het aanbod bepaald blijven worden door de vraag.

Antonis Mor was zóó goed roomsch en zóó goed spaansch dat de protestanten hem voor een slecht Nederlander moeten houden. Zij behooren voor het minst hem geluk te wenschen dat hij, door te sterven in het jaar der afzwering, nog juist ontkomen is aan de keus tusschen zijn beschermer Granvelle en de zaak der vrijheid.

Niettemin heeft de 17^{de} eeuw, overvloedig in het voortbrengen der schoonste konterfeitsels, geen schoonere dan de zijne voortgebracht; en indien Mor, met Rembrand en de anderen, tot het schilderen van een gilde- of een doelenstuk had kunnen geroepen worden, dan ware Rembrand de éénige geweest voor wien hij de vlag had moeten strijken.

Hetgeen in Mor's portretten aan de eeuw herinnert, uit welke zij afkomstig zijn, is iets zuiver uitwendigs. Het zijn de beeldtenissen van lieden die of tot de groote wereld behooren, of naar de manieren en de kleederdragt van deze zich voegen. Men vindt er het republikeinsche nog niet waar te nemen, het van de zucht naar provinciaal en stedelijk zelfbestuur getuigende, waardoor vermaarde schuttersmaaltijden en gildestukken der 17^{de} eeuw zich onderscheiden, en waaraan men zien kan dat in Nederland tusschentijds, voor een verarmden adel, de *nouvelle couche* eener regerende rijke burgerklasse in de plaats gekomen was.¹

1 Rembrand's Staalmeesters en Van der Helst's Schuttersmaaltijd van 1648 in het Trippenhuis. Theodoor de Keyzer's burgemeesters-portret in het Mauritshuis, Katalogus No. 61. Gravure bij Havard, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 75.

XXIII [Lucas van Leiden. Zijne schilderijen. Zijn graveerwerk. Zijne beteekenis]

Telkens als in het voorbijgaan de gelegenheid zich aanbood, heb ik beproefd uit de werken of het leven van Lucas van Leiden een en ander aan te stippen hetwelk van het buitengewone in dezen landgenoot alvast een denkbeeld geven kon. Nu ik tot het aanbreken van den geuzetijd de rij der voornaamste noordnederlandsche kunstenaars ten einde toe gevolgd ben, betaamt het de verspreide trekken van dit beeld zoo veel mogelijk tot een geheel te vereenigen. Na Klaus Sluter, onaangekondigd voorlooper, is Lucas van Leiden zeker de eerste.

Toegestemd moet worden dat te onzent het protestantisme in sommige opzigten denzelfden storenden invloed op den bloei der kunst heeft uitgeoefend, als onder andere vormen het jezuitisme in Zuid-Nederland. De zaken en de jaartallen wijzen uit dat van de 13^{de} tot de 16^{de} eeuw onze voorvaderen in de architectuur en in het ornament een trap van volkomenheid bereikt hebben, die daarna niet overtroffen is. Schooner kerken of schooner stadhuizen zijn niet verrezen. De fraaiste woonhuizen en hallen van later tijd waren die, welke als eene voortzetting van het reeds bestaande gelden moeten. De kunstnijverheid is, na op dezelfde hoogte zich nog lang gehandhaafd te hebben, sedert al achteruit gegaan. De skulptuur heeft in de 17^{de} eeuw zich niet weten te verheffen tot den standaard der bredasche

graftombe van Engelbert II, en evenmin zich ontwikkeld in de nationale rigting aangeduid door den Mozesput te Dijon. De ziellooze en pretentieuze beelden aan en op de graftomben in onze gereformeerde kerken, prediken duidelijk genoeg dat de protestantsche en de jezuiten-stijl, onafhankelijk van elkander, tot één tijdperk van verval behooren.

Het katholicisme zelf is na de hervorming te ultra-montaansch geworden, om in onzen tijd als de eenige ware erfgenaam der noordnederlandsche kunstbeschaving van vóór 1600 te mogen optreden. Die het pausdom afzwoeren, en met Luther of Kalvyn het gingen houden, waren Nederlanders. Ook de vaders en de moeders dier geuzen waren dit; opwaarts tot in het negende, het tiende geslacht. Nederlanders hebben aan den kruistogt naar Damiate deelgenomen, hebben den dom van Utrecht, hebben de kathedraal van Den Bosch gebouwd. Die het stadhuis van Middelburg stichtten, en de goudsche glazen kleurden, willen als onze stam- en landgenooten beschouwd worden. De schrijver der *Imitatio Christi* was in niet mindere mate Nederlander dan Erasmus. Al hetgeen vóór de hervorming in eenig opzigt ons volk tot eer heeft verstrekt, is het eigendom der gezamenlijke nakomelingschap. Zoolang het katholicisme (leert de geschiedenis) de algemeene godsdienst der Nederlanders was, heeft onder zijne hoede de beeldende kunst zich veelzijdig ontwikkeld. Onder de heerschappij van het protestantisme bloeide alleen de schilderkunst onafhankelijker en rijker dan te voren.

Dit is het kenmerk der eeuw van Lucas van Leiden,

en van Lucas' genie persoonlijk. Over zijne schilderwerken is gerigt gehouden door den tijd. Al had deze een grooter aantal zijner paneelen gespaard, of een langer leven hem in de gelegenheid gesteld meer voort te brengen, het is niet waarschijnlijk dat zijn naam als schilder daarbij gewonnen zou hebben. Zijn portret van Filips van Bourgondie, zijn *Laatste Oordeel*, twee kleinere gewijde tafereelen van zijne hand,¹ wijzen hem zijne plaats onder de middeleeuwsche schilders van den tweeden rang. Nevens eene italiaansche, eene duitsche, of eene vlaamsche school, zou van eene hollandsche nooit spraak geweest zijn, indien na Lucas onze kunst niet eene eigen vlugt genomen had.

Het is een algemeen verschijnsel bij de noordnederlandsche schilders der 16^{de} eeuw, dat het specifiek noordnederlandsche in hunne voorstellingen of ontbreekt, of bij sommigen alleen door enkele bijzonderheden aangeduid wordt. Hunne werken maken denzelfden algemeenen indruk als de vlaamsche of de duitsche van het onmiddellijk voorafgegaan tijdvak.² Te naauwernood zal men in de behandeling van het bijwerk, - de luchten, het landschap, - hier en ginds sporen van eigen vaderlandsche waarneming aantreffen.³ De wetenschap van het teekenen en het kleuren zijn zij ten volle meester; zij stammen uit een goed nest, en zijn gevormd in goede scholen; maar de oorspronke-

1 Staalgravuren bij Taurel, II 9 vgg., Pl. XIV.

2 Charles Blanc, *École Hollandaise*, 1876, Inleiding bladz. 2 vg. Havard, *Peinture Hollandaise*, 1882, 2de hoofdstuk.

3 Taurel over Cornelis Engelbrechtsen, leermeester van Lucas van Leiden, I 175 vgg.

lijkheid wordt gemist. Het komt in mindering, zelfs van een talent als dat van Antonis Mor, dat met meer of met minder regt de eenen hem den nederlandschen Holbein, de anderen den nederlandschen Titiaan noemen kunnen.

De schilderijen van Lucas van Leiden maken geen uitzondering op dien regel. De gebreken, waardoor zij ons toeschijnen ontsierd te worden, zijn van hem; hare deugden behooren aan de oudvlaamsche school die hem tot model diende. Wij herkennen den kleinzoon van Jan van Eyck, den tijdgenoot van Quinten Metsys, doch zoeken te vergeefs den grooten kunstenaar die, naast beroemde voorgangers of beroemde mededingers, zich als een evenknie doet kennen.

Voor alles echter wat de schilder te kort kwam stelt de graveur ons schadeloos; en hier is het dat in Lucas' persoon de 16^{de} eeuw te onzent hare beste nationale krachten handhaaft. Na hem heeft Hendrik Goltzius zich als graveur een grooten naam gemaakt. Tegelijk met hem bloeiden Albrecht Dürer en Holbein. De buitengewoonste gaven waren noodig, niet minder om door zulk een volgeling als meester erkend te worden, dan om naast tijdgenooten, die in andere opzigten zijne meerderen waren, uit te munten door oorspronkelijkheid. Dit is de nakomelingschap niet ontgaan. Wij zijn slechts billijk, wanneer wij Lucas van Leiden voor den grootsten kunstenaar houden dien ons land in de 16^{de} eeuw heeft voortgebracht.

Reeds gewaagde ik met onderscheiding van den ongenoemden *Jongeling met het doodshoofd*, dien wij wel is waar het regt niet hebben voor Lucas' eigen beeld-

tenis te houden, maar wiens levensvolle droefgeestigheid, zoo die tegenstrijdige uitdrukking geoorloofd is, ons gedurig aan hem denken doet.¹

Van deze prent bestaan twee reeksen exemplaren, die van twee verschillende bewerkingen getuigen. Dezelfde jongeling wijst beide malen met dezelfde eene hand op hetzelfde doodshoofd in de andere, en beide malen draagt hij denzelfden hoed. Maar in de eene bewerking, verweg de schoonste der twee, is de hoed overvloedig gepluimd, in de andere vederloos.²

Er is een zweem van gelijkenis tusschen dit fantasiebeeld en eene derde gravure, aangeduid als Lucas' portret door hemzelf.³ Het geheim der bekoring echter schuilt minder in de gelaatstreken, dan in toon en stemming van het geheel. Lucas van Leiden heeft, wanneer hij wil en hij zijne verbeelding den vrijen loop mag laten, eene zachte, fijne, warme, hem alleen eigene wijze van graveren. Niemand vóór hem, elders noch in Nederland, heeft met de naald dus weten te kleuren, bijna.⁴ In zijn *Jongeling* schijnt te dien aanzien zijne kunst het toppunt bereikt te hebben. Deze prent, volmaakt van teekening en technische uitvoering, is tegelijk eene elegie en eene schilderij.⁴

1 Hiervoor, bladz. 535.

2 Oeuvre de Lucas de Leyde, in het Cabinet des Estampes te Parijs.

3 Houtsnede bij Charles Blanc, École Hollandaise. Kritiek van dit portret bij Riegel (Beiträge, II 145 vgg.) die de schilderij No. 117 van het museum te Brunswijk voor Lucas' 'Selbstbildniss' houdt. Maatstaf moet zijn het gegraveerd portret van Hendrik Hondius, 1598, met het onderschrift 'Lucas Leidanus pictor aerearum excellentissimus' en de aanwijzing 'AET 37.' Cabinet des Estampes.

4 Vasari (1512-1574), IX 268: 'Alberto Duro tornato in Fiandra trovò un emulo, che già aveva cominciato a fare di *molti intagli sottilissimi* a sua concorrenza: e questi fu Luca d'Olanda, il quale, sebene non aveva tanto disegno quanto Alberto, in molte cose nondimeno lo paragonava col bulino. Avendo acquistato assai, Luca fece in un grandissimo quadro *di sottilissimo intaglio* Virgilio spenzolato dalla finestra nel cestone.' - Van Mander, bladz. 134 B: 'Men siet van Lucas gheoeffent een verstandige aendachticheyt in het snijden zijner dinghen: om dies wille dat alle zijn wercken van handt te handt allenxkens *ververren* oft verschieten, en zijn soo hart niet aangheroert, omdat se souden *verflouwen*, ghelijck in 't leven de ververrende dinghen meestuyt den ghesicht verliesen. Jae heeft die dinghen ghedaen met sulcken opmercken, en soo *soet ghedommelt*, datment met de verwe niet anders en soude ghedoen.'

Een treffend contrast vormt het portret van Maximiliaan van Oostenrijk, aangevangen kort vóór 's keizers dood en voltooid in 1520. De tijd heeft dit gelaat in alle rigtingen doorploegd. De groeven in de huid van den zestigjarige zijn als naden van een eikestam. De vorstelijke insignien aan den hoed en over de borst worden krachtig aangeduid. Dit is geen gedoezelde jonge droomer en fthisicus, maar een oude van dagen uit de stroeve werkelijkheid, die gedurende een half menscheleven (1477-1519) een groot rijk bestuurd heeft en, niet tevreden met het hoogste wereldlijk gezag, er op bedacht was ook het pausdom aan zich te trekken.¹ Niet ten onregte bezit dit werk eene buitengewone vermaardheid. Het komt op één lijn met de voortreffelijkste houtsneden en gravuren der 16^{de} eeuw.²

- 1 Brief van keizer Maximiliaan aan Paul van Lichtenstein 1511, bij Brandt, *Historie der Reformatie*. - *Images de Saints et de Saintes* issus de la familie de l'empereur Maximilien I, Weenen 1799, bij Kramm, Groot Paushuize, bladz. 98 vgg.
- 2 *Collection Eugène Dutuit* te Rouaan. Houtgravure naar dit exemplaar in de nieuwe uitgaaf der gedenkschriften van Commynes door Chantelauze, Firmin Didot 1881, bladz. 199. - Van Mander, bladz. 136 B: 'De grootste en heerlijkste tronie, die men van hem ghesneden siet, is het conterfeytsel van den Keyser Maximiliaen, wonderlijke stout en aerdigh gehandelt wesende.'

Onder de bijbelsche- en historiestoffen, door Lucas behandeld, staat zijn *Ecce Homo* bovenaan. Van al zijne prenten is deze de grootste. De achtergrond verbeeldt het paleis van Pilatus, te Jeruzalem, op den hoek eener straat. Het is een groot gebouw, opgetrokken naar de voorschriften van Vitruvius. De andere hoek wordt, zonder dat men het anachronisme opmerkt, zoo natuurlijk is alles voorgesteld, gevormd door een hôtél in renaissance-stijl. De romeinsche landvoogd heeft met Jezus zich uit een binnenvetrek naar een terras begeven, en toont hem vandaar aan het volk, beneden. Deze groep vijanden, aan den voet van het terras en op den voorgrond zaamgedrongen, - farizeeën, sadduceeën, lieden uit het gemeen, - maken de eigenlijke hoofdpartij uit. Het is eene bloemlezing van hartstogtelijke standen, van schelmsche tronien; eene ontploffing van boosaardigheid.¹

Reeds alleen om deze prent zou Lucas regt hebben op eene vermelding in de kunstgeschiedenis van Europa; en hij graveerde haar op zijn zestiende jaar. Eene teekening, vervaardigd op zijn twaalfde, bestaat niet meer.² Gravuren van zijn veertiende en vijftiende

1 Oeuvre de Lucas de Leyde, Cabinet des Estampes te Parijs. - Collection Eugène Dutuit te Rouaan.

2 'Doe hy een kindt van twaelf Jaren oudt was, schilderde hy van water-verwe eenen doeck, wesende d'histoire van S. Hubrecht, dat een dinghen seer te verwonderen was, en hem seer geruchtich maeckte. Dit stuck was voor den Heer van Lockhorst, welcken hem daer voor gaf soo veel gout-guldens als hy Jaren oudt was.' Van Mander, bladz. 134 A.

zijn nog voorhanden, en worden onder zijne beste werken gerekend.¹

Steeds zal het een wonder blijven, onverklaarbaar uit ras, omgeving, en klimaat, dat deze kleine, stille, tengere, melankolieke Leidenaar van het jaar vijftienhonderd², naauwlijks de kinderschoenen ontwassen en zonder anderen leidsman schier dan zijn eigen genie, prenten ontworpen en in koper of in hout gesneden heeft, waarop de graveurs nog heden met bewondering staren: een kleine tweehonderd stuks historien, portretten, wapenschilden, tooneelen uit het volksleven, vaderlandsche landschappen.³ Doch de jaartallen liegen niet. Lucas' talent was zoo vroeg

- 1 'Doe hy veertien Jaren oudt was, sneedt hij een Historie, daer Machomet door dronckenschap eenen Monick hadde vermoordt, ghelijck het blijkt aan de datum van 1508. Een Jaer daer naer, dat is, in 't jaer 1509, doe hy vijftien Jaer was, sneedt hy verscheyden dinghen: onder ander, ghelijck de Glaes-schrijvers, negen ronde Passi-stucken. Dit zijn seer uytnemende stucken, en seer wel gheordineert.' Van Mander, bladz. 134 B.
- 2 Van Mander, bladz 135 A: 'Lucas was wat cleen, en teerachtich van persoon.' - Dagboek van Albrecht Dürer, Antwerpen 1521: 'Mij heeft te gast genood meester Lukas, die in koper snijdt. Is een klein manneken, en van Leiden in Holland geboortig. Ik gaf, voor Lukas geheelen gestoken druk, van mijne kunst voor acht gulden.' Hollandsche vertaling, bladz. 60, 62.
- 3 Katalogus van Lucas' graveerwerk bij Eugène Dutuit, Manuel de l'amateur d'estampes, 1882, 2^{de} deel der 'École Flamande et Hollandaise.'

gevormd en rijp, dat hij een uit de lucht gevallen vernuft schijnt, een levend nieuw begin, zonder aanknoopingspunt met het verledene. Zijne gaaf doet aan den geheimzinnigen oud-testamentischen koning Melchizédek denken, van wien de talmudische overlevering in de scholen der christelijke oudheid leerde dat hij vader, moeder, noch geslachtsregister had.

De nederlandsche graveerschool der 16^{de} eeuw is ook in het humoristische vruchtbaar geweest, en Lucas bleef daarin niet achter. In een vorig hoofdstuk vond ik aanleiding den hem toegeschreven *Virgilius in de mand* te gedenken, vrolijke illustratie eener middeleeuwsche legende.¹ Er zijn reizende muzikanten van zijne hand; een goochelaar; een kiezetrekker; een kleine Tijn met een uil op den schouder, zinnebeeld van zijn bijnaam, de ouders vóórtrekkend naar het vreemde land. Eene Maria Magdalena, zich overgevend aan de vermaken der wereld, houdt het midden tusschen eene ernstige en eene spotprent. Al deze beelden uit het lager leven vertoonen bij voorbaat hetgeen het buitenland in een volgend tijdvak met den algemeenen naam van *scènes flamandes* aanduiden zal.²

Reeds Lucas betrapt de nederlandsche zigeunerwereld der groote steden op heeter daad, en ook het landvolk ontgaat zijne aandacht niet. De *Melkmeid*, eene zijner fraaiste prenten, is een noordnederlandsch landschap met fantasie-heuvelen op den achtergrond. De boomen, de boeredeerne, een koewachter, de koeijen zelf, alles treft door een nationalen stempel. Men waant de plaats

1 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz 266 vg.

2 Havard, Peinture Hollandaise, 1882, bladz. 38.

in Leiden's omstreken te kunnen aanwijzen waar het lichtbeeld genomen werd.¹
Liefde voor het veld was den Leidenaar aangeboren.²

De tegenstelling welke al dit uitnemende met Lucas' middelmatige werken in olieverf vormt, dwingt ons te gelooven dat zijn talent leemten vertoond heeft. Bij genieën van den eersten rang houdt het kunnen een meer gelijken tred met het willen.

Van welke genialiteit getuigt niettemin Lucas' graveerwerk, en hoe bemerkt men tevens aan alles dat hij zichzelf de hoogste eischen stelde! Het is ongemeen in de kunst dat een leerknapp de vaardigheid van een meester ten toon spreidt; ongemeener dat hij ondanks dien aanleg slechts bij uitzondering zich voldoen kan, en hij zijne gaaf zelve als een prikkel te meer, niet als een vrijbrief tot rusten of zich herhalen beschouwt. Lucas van Leiden vat zijne kunst op als ware hij het verantwoordelijk hoofd eener gilde, en zijne eigen prenten de proefstukken van kandidaten voor het lidmaatschap, over wier toelating hij te beslissen heeft. Is eene zijner gravuren niet geslaagd, dan maakt hij eene andere en betere; komen er onzuivere afdrukken te voorschijn, hij vernietigt ze. Geen

1 Houtgravuren naar de Melkmeid, den Kiezetrekker, Virgilius in de mand, en Tyl Uilenspiegel, bij Charles Blanc, École Hollandaise.

2 Van Mander, bladz. 137 A: 'Doe hy nu op het leste altijd meer en meer aen lijf en ghesontheijdt afnam, en met gheen Medecijnen con gheholpen worden, en dat hy sijn verscheydinghe uyt deser tijdt te naken bevoelde, was hy lustigh om noch eens de Hemelsche locht, oft den Hemel, des Heeren werck te sien; waerom zijn dienstmaegt hem buyten heeft ghebracht voor de leste reys, en is den tweeden dagh daer nae overleden.'

stuk mag met zijne naamteekening de wereld in, of het moet de volmaaktheid nabij komen die het in zijn vermogen is er aan mede te deelen.¹

Deze gestrengheid der meesters van het oudere tijdvak heeft voor de toekomst vruchten gedragen. De onverbiddelijke teekenaars, hoofdliden van onzichtbare ambachten, die met hunne kunst het zoo ernstig meenden en niets aan het toeval overlieten, hebben de grondslagen eener overlevering gelegd aan welke de jongeren, die haar getrouw bleven, de helft hunner onsterfelijkheid danken.

De volmaaktheid van lijnen bedoel ik, die, bij de groote hollandsche schilders der 17^{de} eeuw, met den gloed der kleuren en de onafhankelijkheid in de keus der onderwerpen gepaard zou gaan.² De zoonen woekerden met den stijl der vaderen, en waren het aan de vaderen verplicht dat zij van jongsaf als ademhaalden in liefde en eerbied voor de kunst. Zelfs Rembrand ware er niet gekomen zoo hij in die goede school zich niet gevormd had, en zijn oudere stadgenoot Lucas van Leiden hem niet op de waardigste wijze voorgetreden was.

1 Van Mander, bladz. 135 A: 'Op zijn drucken was hy soo heel sinlijck en nouw siende, dat hy gheen Printen noyt heeft laeten uytgaen, daer eenigh minste gebreck of vleccken aen was. Ick hebbe oock verstaen dat sijn dochter soude getuyght hebben, dat hy groote hoopen Printen verbrandt heeft, die misdruckt waeren.'

2 Plaatsen uit Havard en uit Riegel hiervóór, bladz. 518.

Zesde hoofdstuk. Overzicht der letteren.

I [Eenheid van Holland en Vlaanderen in de letteren]

Een overzicht van de muziek in Noord-Nederland zal eerst bij het behandelen van een volgend tijdperk kunnen gegeven worden. Wij bepalen ons tot een overzicht der letteren, en maken opmerkzaam dat van de 13^{de} tot en met de 16^{de} eeuw Noord- en Zuid-Nederland in het letterkundige één geweest zijn.

Er werden boeken geschreven, eerst in eene taal die wij met den algemeenen naam van middennederlandsch aanduiden; daarna andere boeken in het bastaard-idioom der rederijkers. De meeste en de beste dier werken zijn, geografisch gesproken, van vlaamschen oorsprong; doch er bestaat geen wezenlijk onderscheid tusschen het hollandsch van Stoke of Potter, en het vlaamsch van Maerlant en Boendale; tusschen

eene bladzijde proza van Ruysbroeck te Brussel, en eene van Mande te Zwol of van Matthijssen in Den Briel; tusschen een rederijkersspel uit Antwerpen en een rederijkersspel uit Rotterdam.

De lotgevallen der kunst hebben op dit vloeijen der zuidelijke en der noordelijke letteren in één bedding ons voorbereid. In het staatkundige zijn Vlaanderen en Holland somtijds vijanden geweest. Men kan zeggen dat de steden van het Noorden en de steden van het Zuiden elk haar eigen levensloop gehad hebben. Zonder de feiten geweld aan te doen, kon ik te dien aanzien in vroegere hoofdstukken het bestaan eener specifiek noordnederlandsche beschaving onderstellen.

Met de taal is het, in onderscheiding van de politiek, evenzoo gesteld geweest als met de kunst en met het geloof. Noord en Zuid beleden dezelfde godsdienst, beligchaamden deze in dezelfde kunstvormen, en gaven haar klanken in dezelfde spraak. Hebben in de middennederlandsche poëzie de Vlamingen van meer talent of grooter vruchtbaarheid blijk gegeven dan de Hollanders, dezen moeten met even goed humeur dit weten te verdragen als zij het de oudvlaamsche meerderheid in de schilderkunst en de architectuur doen.

II [Overwigt der vertalingen. Maerlant's Merlijn]

Eene geschiedenis der middennederlandsche letterkunde, naar de eischen die onze tijd aan historische studien stelt, kan bijna niet geschreven worden. De oorspronkelijke werken zijn te zeldzaam.

Wie onzer zou in ernst meenen eene moderne nederlandsche litteratuur-geschiedenis te hebben zamengesteld, zoo hij de romans van Walter Scott en de gedichten van lord Byron analyseerde, die sedert 1825 of 1830 in het nederlandsch vertaald werden? Zoo hij daarbij voegde hetgeen, van Paul de Kock tot Alphonse Daudet of Emile Zola, de fransche letteren onze overzetters en overzetsters te doen gaven? Van Goethe tot Berthold Auerbach of Georg Ebers, de duitsche?

Dit is de verhouding waarin, van de 13^{de} tot de 16^{de} eeuw, de nederlandsche letteren tot die van Europa gestaan hebben. Niet één middeleeuwsche roman, middeleeuwsch heldedicht, wetenschappelijk of stichtelijk of geschiedwerk, waarvan niet, in het algemeen gesproken, een middennederlandsche tekst bestaat of bestaan heeft. Maar die teksten zijn vertalingen; vertalingen uit het latijn, het duitsch, of het fransch. Gelijk nog heden in Nederland eene goede vertaling een witte raaf is, zoo waren ook oudtijds de meeste overzettingen broddelwerk. Slechts enkelen verrieden talent.¹

Hetgeen ons van den inhoud der middeleeuwsche boekerijen in Nederland bekend is staat dit zijdelings. Er waren geen geleerde Nederlanders die in de landstaal wetenschappelijke boeken van waarde, geen voorname nederlandsche letterkundigen die dicht- of proza-werken van rang schreven. Wel gewagen de egmonder, de

1 Gaston Paris, *Histoire poétique de Charlemagne*, 1865, bladz. 135 vgg. - Jonckbloet, *Letterkunde*, I 258: 'Waartoe het te verbergen, wat een ieder moet in 't oog springen, dat onze Letterkunde in haar oudste tijdvak aan volslagen gebrek aan oorspronkelijkheid lijdt? Als vertalers waren wij onvermoeid.'

middelburgsche, de rijnsburgsche, de adewertsche overleveringen van kostbare klooster-bibliotheken welke door de menschen of de vlammen vernield werden; maar geen enkele maal bejammeren zij het dat nederlandsche geschriften daarbij omgekomen zijn. In het eerste vierdedeel der 15^{de} eeuw hooren wij Thomas van Kempen zijne mede-kloosterlingen beschuldigen, zich aan het lezen van romans te buiten te gaan;¹ en de onderstelling is geoorloofd dat de boekerij van den Sint Agnietenberg hun daartoe de gelegenheid aanbood. Doch de toon van geringschatting waarop Thomas over dit tijdverdrijf spreekt, geeft ons tevens regt te gelooven dat het vertalingen waren. Oorspronkelijke nederlandsche romans bestonden trouwens niet, of alleen met uitzondering van *Beatrijs*.

Goedroen en het *Nevelingelied* schijnen somtijds gedeeltelijk op nederlandschen bodem te spelen, en met nederlandsche helden of heldinnen gestoffeerd te zijn. In de legende van den zwaneridder Elius vindt men de stad Nijmegen genoemd. Dante maakt van eene vermaarde zeedijk in Vlaanderen gewag. Maar nooit is het een werk van nederlandsche dichtkunst of nederlandsche wetenschap hetwelk deze vreemdelingen bezielt. Er werd in de midden-eeuwen geen litterarische ruilhandel door ons volk gedreven, zoodat het buitenland, bij hetwelk wij ter markt gingen, dit wederkeerig bij ons kwam doen. Wij gaven niet met de eene hand terug wat wij met de andere ontleenden.

Wanneer men van een volk zegt dat het in een of

1 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 241.

ander tijdperk zijner geschiedenis geen eigen letterkunde bezeten heeft, dan is dit de eigenlijke toetssteen. Hoewel ook in de 17^{de} en de 18^{de} eeuw de nederlandsche letteren, gelijk zij in de 19^{de} eeuw voortgaan te doen, grootendeels van navolging leefden, bieden zij echter in die latere eeuwen sommige voorname geschriften in de moedertaal aan, die bij de studie onzer geschiedenis of onzer beschaving het buitenland tot gids kunnen strekken; de algemeene kennis van Europa verrijken kunnen; en zelfs verdienen zouden menigvuldiger of zorgvuldiger geraadpleegd te worden dan tot heden het geval geweest is.

Van onze middennederlandsche letteren kan men dit niet zeggen. Daar zij slechts denkbeelden voordroegen die van het buitenland zelf afkomstig waren, en slechts vormen gaven die voor het buitenland de bekoring der nieuwheid niet meer bezaten, waren zij in den tijd van haar ontstaan, en als van den dag harer geboorte, ontbloot van europeesch belang. Nog minder beteekenis voor Europa hadden zij daarna, gedurende het tijdperk der renaissance, toen zelfs letterkundige meesterwerken van den feodalen tijd uit het oog verloren werden, en nagalmen als onze middennederlandsche, bij het internationaal verkeer der geesten, in het geheel niet in aanmerking kwamen.

Verbetering in dien toestand hebben eerst de laatste vijftig jaren gebragt. Ook nu nog wordt de omgang van ons middennederlandsch alleen gezocht met een historisch of archeologisch bijoogmerk. Stilzwijgend wordt uitgegaan van de onderstelling dat uit het oogpunt der esthetiek of der poëzie de aantrekkingskracht

meestal ontbreekt. Niettemin is het buitenland belang gaan stellen in onze middennederlandsche taal niet alleen, maar ook in onze middennederlandsche navolgingen of vertolkingen. Ons middennederlandsch bewijst diensten aan de vergelijkende germaansche taalwetenschap van den nieuweren tijd, en de tekst-uitgaven onzer middennederlandsche filologen worden uit dien hoofde zeer gewaardeerd.

Het nieuwste voorbeeld dier ingenomenheid is de uitgaaf van Jacob van Maerlant's *Merlijn*, onlangs voltooid.¹ Van de ruim zesendertigduizend versregels waaruit dit dichtwerk bestaat werden meer dan vijfentwintigduizend er bijgevoegd door Maerlant's voortzetter, Lodewijk van Velthem, zoodat eigenlijk alleen de tien- of elfduizend eerste van Maerlant zelf zijn. Doch dit wordt als eene bijzaak beschouwd. Geschiedenis van den middeleeuwschen toovenaar Merlijn, in de dienst van den half mythologischen koning Arthur, bezit deze middeleeuwsche roman geen dichterlijke waarde in zichzelf, en Maerlant zou op grond van zijn aandeel in het berijmen niet voor een dichter kunnen gehouden worden, zoo Lodewijk van Velthem's nog geringer verdiensten ons niet het regt gaven hem vergelijkenderwijs talent en smaak toe te kennen. Beiden bedienden zich van een franschen proza-tekst dien zij om strijd aanlengden en uitbreidden. Hunne handschriften zijn verloren gegaan, getrouwe afschriften niet tot ons gekomen. Uit het westfaalsch eener herschreven kopij, in de partikuliere boekerij van

1 Van Vloten, Jacob van Maerlants *Merlijn*, naar het eenig bekende steinforter handschrift, 1882.

een vorst van Bentheim, werd door den uitgever de middennederlandsche tweedehandsche grondtekst zoo goed mogelijk hersteld; en op loffelijke wijze is onze Maerlant-litteratuur nu met een nieuw dokument verrijkt. Duitsche en fransche germanisten hebben aan dezen arbeid aandacht geschonken. Kunnen zij betreffende Maerlant's taal er niet veel nieuws uit leeren, zij vermoeden dat Maerlant's bewerking hen van dienst zal kunnen zijn bij het vaststellen van Merlijn's in vele opzigten nog altijd nevelachtige legende.

III [Moderne europesche litteratuur der midden-eeuwen. 'Dmeisken metten sconen vlechtken']

Wanneer Dante (1265-1321) in den 5^{den} Zang zijner *Hel* Francesca Rimini laat verhalen dat Paolo Malatesta en zij op zekeren dag elkander een hoofdstuk uit den roman *Lancelot* voorlezen, dan blijven wij in het onzekere of dit eene italiaansche vertaling was, dan wel een fransche of een provençaalsche grondtekst. Waarschijnlijk het eerste. Met de meeste middeneeuwsche ridderromans zijn de Italianen door de Franschen bekend gemaakt moeten worden; maar de overzettingen kunnen goed geweest zijn. Het italiaansch was reeds in die dagen eene bijna gevormde taal.¹

Op het lezen der gelieven, in zichzelf, wordt door den dichter geen nadruk gelegd. Dante was de tijd-

1 Fauriel, Origines de la langue et de la littérature italiennes, 1854, I 246 vgg., 471 vgg.; II 460 vgg. - Giudici, Letteratura Italiana, 1865, 4de druk, I 118 vgg.

genoot van Paolo en Francesca. Hij vond het natuurlijk dat de jonge prins en de jonge prinses lezen konden. Wij moeten gelooven dat onder de aanzienlijke Italianen deze vaardigheid in de tweede helft der 13^{de} eeuw een gewoon verschijnsel was.¹

Evenzoo de belangstelling in de romantische litteratuur van den dag, oorspronkelijk of overgebracht in de landstaal. Francesca gewaagt van het bladeren in *Lancelot*, gelijk in Frankrijk onder de Julij-monarchie eene vrouw van de wereld over een roman van Balzac had kunnen spreken. Zij stelt het ter hand nemen van het boek als louter toeval, het lezen als een alledaagsch en onschuldig tijdverdrijf voor.

Deze bijzonderheden herinneren ons dat van de geheele middeleeuwsche letterkunde in Europa, voor zoover zij zich niet van het latijn bediende, alleen Dante onafgebroken is blijven voortleven. Er is daarna in Europa nooit een tijd geweest dat men de episode van Paolo en Francesca niet van buiten kende. Zoodra de typografie algemeen in zwang gekomen was, heeft men Dante ter perse gelegd.² Zijn italiaansch is nog heden de taal der Italianen. Er bestaat geen tweede voorbeeld van een middeleeuwsch werk in de landstaal,

- 1 Wolfram van Eschenbach, de adellijke dichter van Parzival (werk van 1200-1207), kon niet lezen. Anderen lazen hem de fransche teksten voor, welke hem bij zijn arbeid dienden. - Joinville (1224-1317) kon niet schrijven. Zijne *Histoire de Saint Louis* werd door hem gedikteerd.
- 2 De *Commedia* werd door Aldo Manuzio te Venetie gedrukt in 1502, tegelijk met verschillende klassieken. Nog oudere drukken zijn die van 1472 tot 1481 te Foligno, Verona, Mantua, en Florence.

hetwelk tegelijk zoo beroemd of zoo populair geworden, en zoo weinig verouderd is.

Onze vergefelijke onbekendheid met andere middeleeuwsche werken uit denzelfden of nog vroeger tijd, is oorzaak dat Dante ons verrast wanneer wij over zaken van zeshonderd jaren geleden hem hooren spreken op een toon alsof zij gisteren voorgevallen waren. Wij zagen een nevel, een mist, een ledig. Eensklaps vernemen wij dat de dingen toen nagenoeg hetzelfde aanzien hadden als tegenwoordig, en de menschen in die dagen niet anders handelden dan nu nog door ons gedaan wordt.

Ware de kennis van alle hoofdbronnen in gelijke mate tot ons doorgedrongen, wij zouden bij Dante's tijdgenooten en Dante's voorgangers in andere europesche landen dezelfde middeleeuwsche beschaving aantreffen als bij hem, of alleen in bijzonderheden verschillend. Doch gedurende vele honderd jaren is de wetenschap dier toestanden zoo niet voor goed ondergegaan, althans vervangen door een langen poolnacht. Hun is wedervaren hetgeen in hun eigen midden de herinnering der beschaving van Rome, van Griekenland, van Indie, van Egypte wedervoer. De midden-eeuwen zijn vergeten, gelijk zij zelf vergaten of kwalijk kenden hetgeen vóór haar geweest was. Hare heugenis is uitgewischt. Hare talen zijn antiquiteiten geworden. Hare litteraturen zijn als barbaarschheden ter zijde gesteld.

De historische studien der 19^{de} eeuw hebben in dezen stand van zaken eene omwenteling teweeg gebragt. Men schrijft thans geschiedenissen der nieuwere letterkunde in Europa die aanvangen met te gewagen van

Karel den Groote, en waarin Dante ja eene eereplaats blijft innemen, maar ook mededingers bekomt.¹ Men heeft het *Nevelingelied* weder aan het licht gebragt, heeft het *Roelandslied* ontdekt, is *Goedroen* en *Parzival* en *Tristan* en den *Reinaert* weder op het spoor gekomen. Eene verzameling der midden-eeuwsche teksten, welke onze eeuw in druk zag verschijnen, zou niet buitengewoon volledig behoeven te zijn om in eene openbare boekerij eene zaal van achtbaren omvang te vullen. Die middeleeuwsche opwekking uit de dooden is eene voorname daad van onzen tijd, en zal dezen door het nageslacht tot eer gerekend worden.

Het lang aanhouden van den winterslaap heeft eene natuurlijke reden gehad. Het fransch van het *Roelandslied* is niet, gelijk het italiaansch van Dante of het spaansch van koning Alfonso, eene levende taal gebleven.² Evenmin het duitsch der oudgermaansche dichtwerken, of het dietsch der middennederlandsche. Werkzamer oorzaken dan zelfs de tegenstrevende nationale eigenliefde of de gehechtheid aan het voorvaderlijke hebben deze idiomen in zulke mate doen verouderen, dat eerlang ook de overgangen of verbindingen zijn gaan ontbreken. Het lijdt geen twijfel dat die talen eene veel minder onvolmaakte beschaving tot voertuig gediend hebben, dan vaak beweerd of ondersteld is. Doch zij zouden niet buiten het verkeer

1 Van Vloten, Beknopte geschiedenis der nieuwe letteren, 1876, bladz. 3 vgg.

2 Over Alfons X (van Leon en Kastielje, 1222?-1282) in de middeleeuwsche letteren bij R. Dozy, Recherches etc, 1881, 3de druk, II 30 vgg.

geraakt of daaruit verdrongen zijn, indien zij voor de allengs ontstaande nieuwe behoeften van den geest bij voortduring bruikbaar gebleken waren.

Op die wijze verklaart het zich dat wij moeite hebben van de lektuur onzer vaderen, gelijk het vrijstaat met een algemeenen naam de geschriften aan te duiden die beurtelings hen onderwezen of vermaakten, ons eene voorstelling te vormen. Maar tegelijk verstaan wij op die wijze dat onze bijzondere voorouders, de Nederlanders der 13^{de}, 14^{de}, en 15^{de} eeuw, aan de enge grenzen der letterkunde van hun eigen land geenszins gebonden geweest zijn. Er was eene moderne europesche litteratuur, uit welke de begaafden onder hen naar verschillende zijden regtstreeks putten konden.

De kennis welke de nederlandsche bewerker van den *Roman de Renart* van het oude fransch heeft moeten bezitten, om van zijne taak zich zoo te kunnen kwijten als hij gedaan heeft, was niet buitengewoner dan de kennis van het latijn welke geëischt werd om uit het mirakelboek eens prozaschrijvers van het jaar 1200 het onderwerp van *Beatrijs* te putten en deze stof dichterlijk te bewerken.

Maerlant moest vertrouwd zijn met het oude duitsch om uit den *Saksenspiegel* te kunnen trekken hetgeen, ten behoeve van zijn *Martijn*, daaraan door hem ontleend is. Doch dezelfde taalkennis volstond om, naarde fraaije duitsche bewerkingen van Wolfram van Eschenbach en Gottfried van Straatsburg, *Tristan* of *Parzival* in het oorspronkelijk te kunnen lezen.

Evenzoo met andere werken. De taal van het *Nevelinge*-, de taal van het *Roelandslied*, de taal van

den *Willem van Oranje*, waren voor de ontwikkeldsten onder de Nederlanders der 13^{de} eeuw geen gesloten boeken. Zelfs kan beweerd worden, wanneer men op het middelmatig talent der middennederlandsche overzetters dezer laatste gedichten let, dat een Nederlander dier dagen geen hoogvlieger behoefde te zijn om met de letterkunde onzer oostelijke en onzer westelijke naburen tamelijk gemeenzaam te verkeerem.

Van overzettingen uit het italiaansch vindt men in onze middennederlandsche litteratuur-geschiedenissen geen melding gemaakt. Alleen sommige latijnsche geschriften der Italianen werden te onzent ijverig gelezen: getuige het door Maerlant berijmd leven van Franciscus van Assisi, door Bonaventura. Toch moeten wij het er voor houden dat de bekendheid met Dante's moedertaal allengs in Oud-Nederland toegenomen is. Toen Dirc Potter omstreeks het jaar 1400 door graaf Willem VI met eene vertrouwelijke opdracht naar Rome gezonden werd, kon hij voor het officieel gedeelte zijner zending met zekere vaardigheid in het latijnspreken volstaan. Doch er zouden in den *Loop der Minne* niet tegelijk zulke uitvallen tegen de Italianen voorkomen, en zoo vele blijken van ingenomenheid met het genre van Boccaccio, indien de gaaf zich in het italiaansch uit te drukken, of althans italiaansch te lezen en den zin van italiaansche vragen of vertoogen behoorlijk te verstaan, Potter te eenemaal ontbroken had.

Naar dezen of een soortgelijken standaard, komt het mij voor, hebben wij in het letterkundige het gemiddelde der nederlandsche beschaving te bepalen, in den tijd die de rederijkers en de herleving der antieke

letteren in Europa voorafgegaan is. De ontwikkeling der letterkundigen zelf moet, uitgaande van het feit dat onder deze leidlieden zich geen geesten van den eersten rang bevonden hebben, bij het vaststellen der ontwikkeling van het publiek onze maatstaf zijn.

Er is de groote massa des volks of der kleine burgerij; het 'ongeleerde diet.' Het ontbreekt deze lieden niet aan belangstelling; doch zij verstaan geen andere taal dan dietsch, en overzettingen zijn het eenige middel om hun leeslust te bevredigen. Over de waarde dier vertolkingen kunnen zij niet oordeelen, tenzij bij instinkt. Hun smaak is ongevormd. Zij beginnen met te verorberen wat men hun voorzet. Te hunnen be hoeve is het dat, uit het latijn, uit het duitsch, bovenal uit het fransch, tegen de klippen aan vertaald wordt. Op hen spekuleren de overzetters.¹

Er is de klasse der geletterden, der *savants en us*, gelijk in een later tijdvak de Franschen hen noemen zouden. Het zijn de filosofen, de theologen, de juristen. Hun vaderland is Europa. Voor het meerendeel behooren zij tot den geestelijken stand. Zij schrijven metafysica's in het latijn,² bijbelsche historien in het latijn,³ wereldgeschiedenissen in het latijn,⁴ politieke

1 Dideric van Assenede in Floris en Blancefloer, uitgaaf van Hoffmann von Fallersleben, Horae Belgicae 1836, vs. 23 vgg.:

Van Assenede Diderike
Dien seldijs danken ghemeenlike
Dat hijt uten Walsche heeft ghedicht
Ende verstandelike in Dietsche bericht
Den ghenen diet Walsch niet en connen.

2 Abélard.

3 Petrus Comestor.

4 Vincent van Beauvais.

vertoogen in het latijn.¹ Zelfs oude gedichten in de volkstaal worden door hen in latijnsche verzen overgebracht.² In de schatting dezer studie-mannen zijn de nationale litteraturen eene soort van entomologische curiositeiten. Zij weten niet regt wat deze insekten te beduiden hebben, en zijn geneigd ze voor schadelijk te houden. De beoefening der wetenschappen in het latijn schijnt hun de eenige waardige bezigheid van den menschelijken geest; latijnsche welsprekendheid de eenige welke eerbied afdwingt.³ Villehardouin en Joinville schrijven of diktéren fransch, omdat zij militairen en de taal der geleerden niet magtig zijn. De geletterde Dante bedient zich van het italiaansch enkel met een polemisch bijoogmerk, en acht de taal van Virgilius den eenigen *bello stile*.⁴ Petrarca veracht zijne eigen italiaansche sonnetten.⁵

Eene bemiddelende rol tusschen de klasse der geletterden, en het met vertaalde romans overstroomde publiek, wordt in Nederland door Maerlant vervuld. Hij en de zijnen zoeken invloed te bekomen op de schare, door van het romanverslinden haar af-, en aan het lezen van degelijker geschriften te brengen, zedekundige en historische. Wij moeten twifelen of zij

1 Filips van Leiden.

2 Het Walthariuslied.

3 Bossert, Littérature allemande au moyen-âge, 1882, 2de Druk, bladz. 47.

4 Latijnsche traktaten De Monarchia, De Vulgari eloquentia. Met geringschatting wordt in de Commedia het italiaansch *questa moderna favella* genoemd.

5 Studie van Ginguené over Petrarca in Histoire littéraire d'Italie, 1835, 2de deel, 12de Hoofdstuk.

geslaagd zijn. Niet vele zedespreuken uit Boendale's *Leekespiegel* zijn in het geheugen der nederlandsche natie blijven hangen. Hetgeen Maerlant als geschiedenis aanprijst, verschilt van de fabelen der ridderromans vaak alleen hierin dat het houderige, geen dichterlijke fabelen zijn. Maar de stukken bewijzen dat deze 'burgerlijke dichtkunst' de eenige uiting der middennederlandsche letteren geweest is, welke voor eene poos een nationaal karakter vertoonde.¹

Voorts zien wij in Nederland, onder de regering van graven uit het hollandsche, het henegouwsche, het beijersche Huis, de hoogste klasse der zamenleving aan de letterkunde voor het volk zekere bescherming verleen, of althans niet weigeren die onder hare hoede te laten stellen; en wat wij daaromtrent aangeteekend vinden zweemt naar hetgeen nog heden zich somtijds voordoet. Er is zelfs een gunstig verschil dat regt heeft op afzonderlijke vermelding. Hertog Jan I van Brabant, een gekroond nederlandsch hoofd, schrijft middennederlandsche minnedichten.²

Wij stellen onze land- en tijdgenooten hooger naar-

1 Oude romantische litteratuur in de Nederlanden bij L. Ph. C. van den Bergh, Nederlandsche Volksromans, 1837, bladz. 168: 'Maerlant was de stichter der *burgerlijke dichtkunst*, die in Nederland alleenheerschend werd en zich nooit tot eene aanzienlijke hoogte verheffen konde.' - Jonckbloet, Letterkunde, I 157, 159, 164.

2 Herstelde tekst-uitgaaf door Willems. Proeven bij Verwijs, Mnl. Bloemlezing, 1873-1880, 2de Druk, III 115 vgg. Bij Arend, Geschiedenis, II^a 525. - Geldersche graven worden door fransche troubadours als scheidsregters in dichterlijke wedstrijden vermeld. Histoire Littéraire de la France, DI. XXIII, bladz. 686. Nationale Bibliotheek te Parijs, MS Francais, N^o. 244, No. 20050.

mate zij, met meer regt van medespreken, meer smaak voor de letteren der oudheid toonen, of voor de nieuwere buitenlandsche klassieken. Hoogst van al staan zij bij ons aangeschreven, indien zij aan die voorkeur liefde voor de letteren van eigen bodem paren. Het is niet bekend of de hollandsche edelman uit de eerste helft der 14^{de} eeuw, die voor zijne rekening een afschrift van Melis Stoke's *Rijmkronijk* maken liet, nog andere talen dan zijne moedertaal verstond. Maar heer Jan van Polanen gaf in elk geval een goed voorbeeld, en betaalde ruim. De klerk Wouter, die de kopij vervaardigde, was getroffen door zijne mildheid en betuigde in een naschrift hem warmen dank.¹

Bij voorkomende gelegenheid zullen aanzienlijke nederlandsche vrouwen nog heden uit beleefdheid zich laten welgevalen, voor de patrones of de muze van een vaderlandsch dichter of een vaderlandsch romanschrijver door te gaan. De bewerker van den middennederlandschen *Reinaert* dacht onder het schrijven aan eene dame die hij evenals zijn eigen persoon in de schaduw laat, doch van welke wij aannemen mogen dat haar rang in de maatschappij haar in staat stelde zijne satire der groote wereld met kennis van zaken te beoordeelen. Mogelijk had zijzelve met heimelijk behagen hem sommige onderwerpen aan de hand gedaan.²

1 Epiloog van het door Huydecoper bij zijne uitgaaf van Melis Stoke gevolgd handschrift, 1772, 3^{de} Deel, bladz. 424, 451 vgg.

2 Jonckbloet, Van den Vos Reinaerde, uitgaaf van 1856, vs. 25 vgg. Inleiding, bladz. CLIII. Uitgaaf van Ernst Martin 1874, Inleiding, bladz. xv.

Eén zijner werken droeg Maerlant op aan zekeren heer Nikolaas van Kats, een zeeuwsch edelman die daarna in de geschiedenis van graaf Floris V eene min of meer dubbelzinnige rol gespeeld heeft, doch van wien onze dichter slechts beleefdheden schijnt ondervonden te hebben.¹ *Merlijn* is den edelman Albrecht van Voorne gewijd, van wien men niets anders weet dan dat hij tusschen 1258 en 1261 zijn vader in het bestuur opvolgde.² In een ander werk gewaagt Maerlant van eene nederlandsche vrouw, om welke te believeen hij in zijne jeugd een franschen historischen roman in het dietsch overbragt. Van de gevoelens die zij hem toedroeg is niets bekend, doch zijn hulde in het litterarische werd door haar aanvaard.³

Evenzoo (ik kies uit den overvloed slechts enkele voorbeelden), evenzoo verhaalt Dirk Potter dat het doel waarmede hij zijn *Loop der Minne* zamenstelde geweest is, zich aangenaam te maken bij eene dame van hertog Albrecht's hof, of verbonden aan het hof van 's hertogs zoon, of zelve een lid der dynastie. De uitdrukkingen van welke hij zich bedient maken niet duidelijk wie hij eigenlijk bedoelt.⁴

Over de drijfveeren dezer vrouwen kunnen wij niet

1 Der Natueren Bloeme, Uitgaaf van Bormans 1857 (I-VI) en van Verwijs 1872 (V-XIII) Proloog, vs. 147 vgg. - Over heer Nikolaas van Kats bij De Lange van Wijngaarden, Heeren en stede van Der Goude, I 78 vgg.

2 Proloog van Merlijn bij Van Vloten vs. 14 vgg. - Jonckbloet. Letterkunde, I 172.

3 Maerlant's Alexander, uitgaaf van Snellaert, 1861, X vs. 1510 vgg. De meisjesnaam der dame schijnt Gotile geweest te zijn.

4 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 250 vgg.

oordeelen. Hadden zij wederkeerig een zwak voor de personen der dichters die haar het hof maakten, of zagen zij in hen slechts loontrekkende ondergeschikten? Handelden zij met het doel de nationale letteren aan te moedigen, of werd alleen hare ijdelheid gestreeld? Uit eerbied voor de gestorvenen behooren wij aan de liefderijkste onderstelling de voorkeur te geven.

Eindelijk komen de gekroonde hoofden in aanmerking. Allen weten wij hoe weinig het voor de letterkundige waarde van een werk bewijst te zijn opgedragen aan een regerend vorst, die meestal meer dan hem lief is met zulke ongevraagde onderscheidingen lastig gevallen wordt. Inzonderheid in de midden-eeuwen, toen de nationale letteren nog geen zelfstandig bestaan konden leiden, verschildte eene opdracht naauwlijks van een verzoekschrift om onderstand, en kon het aannemen, van 's vorsten zijde, moeilijk voor een waarborg van persoonlijke belangstelling gelden. Echter kan er eene voor beide partijen eervolle reden bestaan hebben waarom Maerlant zijn *Spiegel Historiaal* aan graaf Floris V wijdde en de souverein daartoe aanleiding gaf;¹ eene even eervolle waarom Melis Stoke, toen de dood van Floris V eene vroegere opdracht verijdeld had, zijne *Rijmkronijk* graaf Willem III aanbood en deze de hulde niet afwees.² Graaf Willem IV, de laatste souverein uit het huis van Henegouwen, schonk een jaargeld aan

1 Opdracht van Maerlant's *Spiegel Historiaal* aan Floris V bij De Vries en Verwijs, Proloog vs. 93 vgg.

2 Opdracht van Stoke's *Rijmkronijk* aan Floris V bij Huydecoper, 1^{ste} Deel, bladz. 7, vs. 27 vgg. Opdracht aan Willem III, 3^{de} Deel, bladz. 419, vs. 1055 vgg.

den dichter Willem van Delft.¹ Graaf Jan van Blois en hertog Albrecht, uit het huis van Beijeren, waren mild voor allerhande minstreelen; en niets dwingt aan te nemen dat deze zeggens of zonder uitzondering vreemdelingen waren, of, waren zij landgenooten, slechts de werken van anderen voordroegen. De bescheidenheid der letterkundigen viel zelden in zulke uitersten.²

Het volgend gedichtje, welks ouderdom niet met zekerheid bepaald kan worden, maar dat zeker niet uit een tijdperk van verval dagteekent, is een goed gemiddelde der vorming waartoe vóór de rederijkers, door ijverig overzetten en nakneden, onze taal allengs geraakt was. Er wordt een aanvallig jong meisje uit de midden-klasse in herdacht; hetgeen bewijst dat wij deze verzen, in onderscheiding der oudere ridder-poëzie, tot de latere burgerlijke te brengen hebben. Eerst nadat de edelvrouwen om zoo te spreken afgezongen en de 'bakkersdochters' aan de beurt gekomen waren, heeft een middennederlandsch dichter, gevormd in de school der duitsche en fransche minnezangers, zulk eene stof kunnen kiezen en haar op die wijze behandelen:

- 1 Oudste berigt bij Van Wyn, ontleend aan eene grafelijke rekening van 1338, Avondstonden, 1800, I 333. - Een andere dichter Willem, bijgenaamd van Hildegasberch (uitgaaf van W. Bisschop en E. Verwijs) wordt in de grafelijke rekeningen van 1383 tot 1404 herhaaldelijk genoemd.
- 2 Reizen van Jan van Blois naar Pruissen, en bezoeken aan het hof in Den Haag. Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 161 vgg.

Dmeisken metten sconen vlechtken.¹

Mi doet alte sere verlanghen
 Dmeisken dat mi es ontganghen,
 Joncfrouwe al vander herten mijn;
 In mijn herte so spant si di crone,
 Ic plach bi haer te sine ghewone,
 Maer nu moetic van haer sijn.
 Si es alte scone een schijn,
 Ende si heeft alte scone vlechtken,
 Dat cleyn proper suverlec wechtken.

Het hevet die lippen ende danschijn
 Roder dan die rose mach sijn,
 Ende die hande smal ende lanc.
 Si heeft haer lijf wit als een sneeu,
 Haer oghen berren als een leeu,
 Haer tande wit met yvore ghemanckt.
 Het dwanc mi oec an minen danc
 Te sine ewelijc haer dienstknechtken:
 Dat cleyn proper graselec wechtken
 Het heeft soe sconen vlechtken!

Het es teeder ende oec cleine,
 Hets die suverlijxte aleine
 Dat es, ocht was, of wesen sal,
 Het is hovesch ende goedertieren,
 Si es sedich van manieren,
 Ende si es in die siden smal,
 Haer borstken ronder dan een bal,
 Haer kinnekijn diep als een grechtken:
 Dat cleyn proper suverlec wechtken
 Het heeft soe sconen vlechtken!

¹ Eelco Verwijs, X Goede Boerden' 1860, bladz. 33 vgg.

Ic moet hare te dienste staen
 Ende ewelijc sijn onderdaen,
 Soe werwert ik mi bekere;
 Want soe sere es mijn sin ghevallen
 Opt kindekijn daer wi af callen,
 Ic mint vaste in lanc soe mere;
 Want aen haer staet mijn lijf ende ere:
 Het es oec altoes in mijn gedechtken,
 Dat cleyen proper suverlec wechtken,
 Het heeft soe sconen vlechtken!

IV [Kenmerken der middeneeuwsche letterkunde]

Bij het monsteren der litteratuur van welke wij met voldoende zekerheid kunnen aannemen dat zij in de midden-eeuwen den geest der besten onzer landgenooten gevoed heeft, behoeft niet in fijne onderscheidingen getreden te worden.

Wij kunnen met de opmerking volstaan dat een groot aantal denkbeelden van toen dezelfde waren die onder ons ook nu nog heerschen; sommige andere denkbeelden uit dien tijd ten naauwste met dezen zamenhingen en, zonder tegen de onzen in te druischen, niettemin noodig hebben uit de geschiedenis verklaard te worden; nog andere denkbeelden, welke ons tegen de borst stuiten of zonderling toeschijnen, met of zonder strijd destijds gangbaar waren.

Niet anders ten aanzien van den smaak. Wij komen tegen den middeneeuwschen smaak gedeeltelijk in op-stand. Gedeeltelijk berusten wij, en laten hem gelden zonder hem aan te nemen of na te volgen. Gedeelte-

lijk erkennen wij den middeleeuwschen smaak als den gelijke of den meerdere van den onzen niet slechts, maar ook in sommige opzichten als den evenknie der klassieke oudheid zelve.

Beslissend is het verschil tusschen toen en thans alleen, wanneer wij op het werktuigelijke en het wetenschappelijke letten. Er bestonden in de middeleeuwen geen goede methoden van onderzoek; geen oordeelkundige waarneming, geen historische, geen tekstkritiek. Vergeleken bij het aantal gegevens over welke in den tegenwoordigen tijd de wetenschap beschikt, was de voorraad kundigheden die toen haar ten dienste stonden, ook dan wanneer zijn betrekkelijke overvloed ons verbaast of met bewondering vervult, gering. De scherpzinnige Abélard, die zich aan weinig overmoed schuldig maakte wanneer hij aanbood te disputeren *de omni re scibili*, was een weetniet in vergelijking van Kant; de wandelende encyclopedie Vincent van Beauvais een scholier in vergelijking van Voltaire. Dante, die zoo veel wist, wist veel minder dan Goethe. Zelfs kunnen wij voor de meeste wetenschappen van den nieuweren tijd, en voor sommigen der roemrijksten daaronder, in de midden-eeuwen niet eens een aan-knoopingspunt vinden, laat staan een equivalent. Zij moesten nog geboren worden, en hare vertegenwoordigers met haar.

Met het werktuigelijke bedoel ik hulpmiddelen als onze dagbladen en onze tijdschriften, die nieuwe stelsels en nieuwe ontdekkingen of regtstreeks wereldkundig maken, of de stilverworven kennis der vakmannen langs omwegen populariseren.

De gebrekkige middelen van verkeer en vervoer in aanmerking genomen, was het reizen en het wisselen van brieven in de midden-eeuwen veel gewoner dan wij gelooven zouden. Spoedig genoeg drong van land tot land, van de eene hoogeschool naar de andere, het wetenschappelijk en het letternieuws door. Geenszins leefde men in een staat van afzondering, ieder met zijn eigen geest onder eene eigen stolp. Maar het onderscheid was niettemin groot. Geen couranten, geen maandwerken, geen akademische annalen. Niets dan boeken; en van die boeken niet meer exemplaren dan vóór de uitvinding der drukkunst de vaardigheid der afschrijvers in omloop bragt. Waren niet te allen tijde de groote scheppingen van het menschelijk vernuft schaarsch geweest, zoodat tusschen de eene en de andere vrij wat gelegenheden tot doordringen overbleven, wij zouden de midden-eeuwen moeten beklagen.

V [De middeneeuwsche letteren en de bijbel]

De meest algemeen verbreide kennis was de inhoud van den bijbel; gelezen zonder raadplegen der grondteksten, uit de geijkte latijnsche overzetting nog eens overgezet in de volkstaal, opgevat als oudste algemeene geschiedenis en tegelijk als godspraak.

Verst van de bron stonden op dit gebied werken als Maerlant's *Rijmbijbel*. Honderd twintig jaren vóór hem had een geleerd fransch geestelijke, naar zijn boekverslindenden aard Petrus Comestor bijgenaamd, in het latijn een uittreksel der bijbelsche geschiede-

nissen zamengesteld (omstreeks 1150).¹ Dit werk, welks inhoud niet veel digter bij den eigenlijken bijbel staat dan Egeling's *Weg der Zaligheid* of Van der Palm's *Bijbel voor de jeugd* uit de eerste helft onzer eeuw; dit werk brengt Maerlant in vlaamsche rijmen over (1276), en maakt op ons den indruk te goeder trouw geloofd te hebben dat de priesters hem deswege haatten, gelijk duisterlingen het een volksverlichter doen.² De zaak was dat de geestelijken, die zichzelf voor geleerden en hem voor een bemoeial en een ongeroepene hielden, het als een grijpen naar hunne voorregten beschouwden Comestor aan de schare in plaats van de schare tot Comestor te brengen. Op hunne wijze waren zij voorstanders van het klassieke. Hun hekelen of 'begripen' van Maerlant, die wederkeerig als hekelaar der geestelijkheid optrad, kwam uit een litterarischen wrok, meer dan uit een theologischen.³

In geen geval betrof dit konflikt de hoofdzaak. Maerlant's bedillers, en de bedillende Maerlant-zelf, vereerden om strijd in den bijbel de hoogste goddelijke openbaring en eene onfeilbare bron van historische wetenschap.

Dante is, wat zijn blik op den bijbel betreft, de tijd-

1 Scholastica Historia van Petrus Comestor. Uitgaven van 1471 en 1473 in de verzameling wiegedrukken der N. Bibliotheek te Parijs.

2 Maerlant's Rijmbijbel, door David, 1859, vs. 74 vgg. Spiegel Historiaal, door De Vries en Verwijs, P. I, B. I, Proloog vs. 83 vgg. - Zekere Jan de Weert, navolger van Maerlant, wist omstreeks 1350 te verhalen dat het overzetten van den Rijmbijbel hem bijna het leven gekost had. Plaats bij Te Winkel, Maerlant's Werken, bladz. 52 vgg.

3 Listrius en Murmellius. Hiervóór, bladz. 339 vg.

genooten gedeeltelijk vóór. Zijn dichterlijk instinkt waarschuwt hem dat de dichterlijke boeken van het Oude Testament niet uit het hebreeuwsch in het latijn of in eene andere taal kunnen overgezet worden, zonder daarbij zeer te verliezen. Die opmerking was toen nog door niemand gemaakt.¹ Doch voor het overige gaat ook hij op de willekeurigste wijze met den bijbel om; schuift blindelings het Oude Testament tusschen het Nieuwe; verzint diepzinnigheden; allegoriseert; behandelt de leerstukken alsof het verhalen, de verhalen alsof het leerstukken waren; houdt in al het voornaamste zich aan de in zijn tijd gangbare mystieke verklaring.

Wie gevoelt echter niet dat dit spelen van den feodalen tijd met den bijbel in eene bijbelkennis wortelde, die ook daarna, gedurende eene reeks van eeuwen, van beslissenden invloed op de algemeene zienswijze der Europeanen geweest is?

Een Aziaat, die in onze dagen de geschiedenis van Europa wilde bestuderen in Europa's letteren, Europa's kunst, Europa's begrippen van goed en kwaad, Europa's voorstellingen omtrent het bovenzinnelijke, zou vóór alles zich eene grondige kennis moeten eigen maken, eerstens van het Oude en het Nieuwe Testa-

1 Dante in zijn Convito, c. vii: 'Een iegelijk wete dat geen enkele dichterlijke gedachte uit hare eigen spraak kan overgezet worden, zonder al hare bekoring en harmonie te derven. Daarom laat Homerus zich niet uit het grieksch in het latijn vertalen. Daarom missen de verzen der Psalmen den muzikalen toon. Zij werden uit het hebreeuwsch in het grieksch vertolkt; uit het grieksch in het latijn; en bij die overbrenging is al het liefelijke verloren gegaan.'

ment zelf, daarna van de beteekenis welke door de europesche christenen in verschillende tijden aan die gewijde boeken gehecht is. Zij geven den sleutel tot een groot aantal onzer denkbeelden; verklaren al hetgeen er niet enkel menscheijks of nationaals in onze wijze van gevoelen is; zijn als eene doorlopende kantteekening bij de vormen onzer verbeelding.

De ontkenning zelve van het bijbelsche, die meer en meer tot de gangbare begrippen der Europeanen is gaan behooren, bevestigt de algemeenheid dezer heerschappij. Hetgeen wij de vrije gedachte noemen is voor de eene helft iets positiefs, voor de andere iets betrekkelijks. Met vrij te denken bedoelen wij: anders te denken dan onze voorouders die hunne denkvormen naar den bijbel regelden, of dan diegenen onzer tijdgenooten welke bij de bijbelsche voorstellingen van een vroeger geslacht voortgaan vrede te vinden.

VI [De middeneeuwsche heiligverklaring]

Bij de europesche volken, die naderhand het protestantisme omhelsd hebben, is de bijbelsche geschiedenis zeer in eere gebleven, en zelfs nog in aanzien toegenomen. Men kan zeggen dat zij tot in het merg der letterkunde er doorgedrongen is, en van een groot gedeelte der beeldspraak zich meester gemaakt heeft.¹

1 Emblèmes Chrétiens der hugenootte Georgette de Montenay. - La Semaine, van den hugenoot Du Bartas. - Milton's Paradise Lost en Byron's Caïn. - Staten-vertaling des bijbels, en psalmberijmingen voor protestantsch kerkgebruik. - Vondel's bijbelsche treurspelen. - Bijbelsche zededichten van Cats en Huygens. - Stichtelijke rijmen van Revijs, Kamphuyzen, Lodestein, Jeremias de Decker, Jan Luiken. - Hoogvliet's Abraham de Aartsvader. - Mevrouw Van Merken's David. - Bijbelvertaling van Van der Palm, en Evangelische Gezangen. - Poëzie van Bilderdijk, Da Costa, Ter Haar, Beets, Hasebroek, Ten Kate. - Modern-theologische poëzie van De Génestet. - Historische romans van mevrouw Bosboom-Toussaint. - Zederomans van Bulwer, Thackeray, Dickens, George Eliot, Charlotte Brontë, Miss Mulock, en de engelsche belletrise der 19^{de} eeuw in het algemeen, vóór de jongste reaktie.

De inhoud van sommige boeken des Ouden Testaments daarentegen, die bij de protestanten voor apokrief doorgaan omdat zij oorspronkelijk niet in het hebreeuwsch geschreven werden, is vergelijkenderwijs uit het geheugen verdwenen. De legende der christelijke heiligen in nog sterker mate. Protestantsche kerken zijn den naam van santinnen en santen blijven dragen, met wier geschiedenis of wier fabel men in protestantsche kringen allengs volstrekt onbekend geworden is. Zelfs de uitspraak dier namen is verloren gegaan.¹

De midden-eeuwen hebben noch zulke weifelingen, noch zulke onderscheidingen gekend. In de middeneeuwsche kunst en de middeneeuwsche letterkunde zien wij Judas den Makkabeër, wat heiligheid en goddelijke ingeving of leiding betreft, op één lijn gesteld worden met den aartsvader Abraham, of met de apostelen van het Nieuwe Testament. Er zijn talrijke voorbeelden van dooreenmenging der oude en der

1 Hiervóór, bladz. 420. - De arnhemsche Eusebius-kerk wordt in het onderschrift eener teekening van 1716, (Arnhemsch Oudheidkundig Muzeum) de 'Sebiskerk' genoemd.

nieuwere, der ongewijde en der gewijde geschiedenis; zoodat koning David, Alexander de Groote, Judas de Makkabeër, en Charlemagne, voorkomen als spruiten van één godegewijd heldegeslacht.¹ Bij Dante zijn Beatrijs Portinari, gravin Mathilde, Rachel de zuster van Lea, en Maria de zuster van Martha, allen in denzelfden of gelijksoortigen graad geestelijke verwanten der Heilige Maagd.

De midden-eeuwen eeren als heiligen, gelijkop met de helden en heldinnen des bijbels, alle mannen en vrouwen die korter of langer geleden hetzij gestorven zijn als martelaren voor het geloof, hetzij zich onderscheiden hebben als zusters van barmhartigheid, als zendelingen, als orde-stichters, als predikers, als theologen. De middeleeuwsche letterkunde beweegt zich in eene wereld van voortdurende heiligverklaring. Wanneer Maerlant omstreeks 1270 het leven van Franciscus van Assisi vertaalt, dan is Franciscus heilig, hoewel hij naauwlijks sedert eene halve eeuw niet meer onder de levenden behoort.² Lodewijk IX van Frankrijk sterft in 1270, bij Maerlant's leven, en wordt in 1297, kort na Maerlant's vermoedelijken dood, gekanoniseerd. Bo-

- 1 De torens van het kasteel Pierrefonds (1400) waren versierd met de beelden van: Jozua, Hektor, Alexander den Groote, Judas den Makkabeër, Julius Caesar, koning Arthur, Charlemagne, Godfried van Bouillon. Pierrefonds door Viollet le Duc, 1878.
- 2 Franciscus van Assisi sterft in 1226, en wordt heilig verklaard door paus Gregorius IX, 1227-1241. Uitgaaf van St. Franciscus' Leven in Maerlant's vertaling door J. Tideman, 1848. - Antonius van Padua (zijn sermoen tot de visschen bij Van Vloten, Prozastukken. bladz. - 196 vgg.) sterft in 1231 en is heilig het jaar daarna.

naventura en Thomas van Aquino, hoewel beiden nog later dan Franciscus van Assisi gekomen, zijn even heilig voor Dante, jongeren tijdgenoot van Maerlant, als voor Thomas a Kempis, ouderen tijdgenoot van bisschop David van Bourgondie.

Dominicus, die in de 13^{de} eeuw de orde der dominikanen stichtte, is bij Dante heilig op denzelfden voet als Benedictus, die in de 6^{de} eeuw het de orde der benediktijnen deed; op denzelfden als Bernardus, die in 1115 de abdij van Clairvaux in het leven riep.

Dit is een der punten waaromtrent de middeleeuwsche letteren zeer verschild hebben van onze hedendaagsche. Geheel die heiligen-litteratuur is sedert deels een voorwerp van geleerde archeologische studie geworden, deels vinden wij haar, voor zoover zij het leven nog raakt, slechts in handen van ijverige roomsch-katholieken. Van wereld-lektuur werd zij sekte-lektuur. Haar inhoud zou door eene andere soort van kundigheden vervangen worden.

In elk tijdperk hunner geschiedenis hebben de europesche volken, naar mate deze of gene vorm van wetenschap aan de orde was, daarvan zekeren gemeenschappelijken voorraad bezeten en, als het ware, ten einde dien in hun geest te kunnen bergen, vroegere voorraden moeten opruimen. Het gemiddelde heeft, voor zoover wij dit kunnen berekenen, te allen tijde nagenoeg gelijkgestaan. Wanneer men een klein getal buitengewone vernuften van later uitzondert, dan waren in de midden-eeuwen de Europeanen over het algemeen niet onkundiger dan tegenwoordig. Een aantal zaken, ons bekend, waren hun vreemd; een aantal

andere, welke hun levendig voor den geest stonden, doen dit bij ons nog slechts schemerachtig, of in het geheel niet meer. Het beste bewijs dat hun weten, hun denken, hun gevoelen, niet te verachten was, is dat wij ons zooveel moeite geven er in door te dringen en dit vaak zulk een dankbaar werk is.

De nederlandsche bazen der midden-eeuwen hadden de spoorwegbrug over het Hollands Diep niet kunnen bouwen. De algemeene kundigheden, daarvoor noodig, waren hun niet eigen. Maar zij bouwden met gemak den toren van Sint Ursula te Delft, en gaven, toen hij voltooid was, een geestelijk concert in het kruis.¹ Let men op de verfoeilijke lijnen der hedendaagsche volkspaleizen, en vergelijkt men die bij de lijnen der gothische kerken, dan ziet men dat eene vaardigheid, welke vroeger algemeen eigendom was, verloren is gegaan. Evenzoo wat de bijbelkennis betreft, en het inzicht in de christelijke symboliek. Voor onkunde is wetenschap, voor wetenschap onkunde in de plaats gekomen.

VII [Kennis aan de vaderlandsche geschiedenis. Melis Stoke]

Het zou eene afzonderlijke studie eischen de mate van kennis te bepalen welke onze voorouders in de midden-eeuwen aan de geschiedenis van hun eigen land gehad hebben. Zij moet vergelijkenderwijs niet gering geweest zijn, wat het uitwendige betreft, wanneer wij op het groot aantal middeneeuwsche kronijken en daar-

1 Bij Van Bleyswijck, Beschrijving van Delft, bladz. 212.

mede verwante monografien over dit onderwerp letten, in het latijn en in de landstaal.¹ In de abdij van Egmond is bij voorkeur de politieke, in het klooster van Windesheim de vaderlandsche kerkgeschiedenis beoefend.²

Het is een ongunstig teeken dat na de uitvinding der boekdrukkunst niemand aanvankelijk er aan gedacht heeft deze historische werken in het licht te zenden. De kronijk van Windesheim is eerst gedrukt in 1621, de kronijk van den Sint Agnietenberg in 1622. Melis Stoke bleef in handschrift tot 1591; en toen deze uitgaaf bij ongeluk verbrand was, duurde het nog dertig jaren eer zij op nieuw ter perse gelegd werd. Stoke's voorganger, de egmonder Monnik, verscheen pas in 1620; Stoke's jongere tijdgenoot, de egmonder Procurator, niet vóór 1698. Even lang bleven Emo en Menko in portefeuille. De oudste druk van Johannes van Leiden gaat niet verder terug dan 1692; de twee oudsten van Beka niet verder dan 1643 en 1620.³

Van middennederlandsche auteurs als Maerlant en Velthem, die algemeene geschiedenissen schreven, geen vaderlandsche, verwondert dit ons niet zoozeer. Voor

1 De niet volledige lijst bij De Wind, Bibliotheek der nederlandsche geschiedschrijvers, 1831-1835, noemt uit het tijdvak 970-1566 *acht en zeventig* auteurs of geschriften. Sommige voorname en minder voorname werken van vreemdelingen, Froissart, Monstrelet, De la Marche, Commines, Molinet, De Goës, moeten daarvan afgetrokken worden. Er staat tegenover dat De Wind geen andere zuidof noordnederlandsche teksten vermeldt dan die *in druk verschenen waren* toen hij zijne Bibliotheek zamenstelde, 1830. Voorrede, bladz. ix.

2 Hiervóór, vierde hoofdstuk, bladz. 308 vgg.

3 Bij De Wind, bladz. 32, 34, 40, 49, 51, 98.

het grootste gedeelte waren zij slechts vertalers; en wie na hen kennis begeerde te verzamelen ging tot de bron, buiten hen om. Doch dat gedurende twee of drie eeuwen, en langer, vaderlandsche historieschrijvers in het stof der bibliotheken zijn blijven sluimeren, dit getuigt van weinig belangstelling, schijnt het, en wijst op geringe vermaardheid.

Laat ons echter de burger-oorlogen niet vergeten, die kort na het in zwang komen der typografie Nederland teisterden. In zulke dagen hebben boekverkoopers weinig kans goede zaken te maken door het uitgeven van historische werken; en die van het tijdvak hadden bovendien met het drukken van klassieke auteurs, van theologische, stichtelijke, en polemische geschriften, de handen vol. Het ongedrukt blijven van Melis Stoke tot in de laatste jaren der 16^{de} eeuw bewijst niet dat Stoke's tijdgenooten, in het begin der 14^{de}, onverschillig waren omtrent de vroegere nationale lotgevallen.

Melis Stoke is geen verwerpelijk historieschrijver. Zijn optreden in de landstaal, vóór hem met dit doel in Nederland nog niet gebezigd, noodzaakt te onderstellen dat er toen voor zulk soort van geschriften een publiek van lezers bestond, of aanving zich te vormen. Hetgeen hij al voortrijmend putte uit het latijnsch proza van den egmonder Monnik, was het degelijkste wat men omtrent het leven en de daden der eerste hollandsche graven en gravinnen, waarvan sommigen reeds sedert eeuwen tot hunne vaders vergaderd waren, in dien tijd te weten kon komen. Hij toetste wel is waar het gezag van zijn voorganger niet, maar vergewiste zich niettemin dat de charters in de boekerij van Egmond, zoo

ver de voorraad reikte, het verhaalde bevestigden.¹ Hij was een goed opmerker, een goed navorscher; en hoewel hij aan het hof der graven, zijne tijdgenooten (Floris V, Jan I, Jan II, Willem III), slechts eene ondergeschikte betrekking vervulde en in het fijne van de staatkunde dier heeren niet ingewijd was, stelt hij door zijne gaven als verteller ons schadeloos voor hetgeen hij aan oordeel of inlichtingen te kort kwam. Zijne beschrijving van het groote scheepsgevecht bij Zierikzee in 1304 bezit ongeveer de waarde van Bosscha's beschrijving van den slag bij Waterloo in het leven van koning Willem II; en geen deskundige zal beweren dat dit eene karige lofspraak is.² Nog fraaijer is Stoke's verhaal van den op graaf Floris V gepleegden moord; zijne aanduidingen omtrent de karakters van Amstel en Velzen; zijne opmerking omtrent de beschamende getrouwheid van 's graven doggen.³ Al deze gedeelten zijner *Rijmkronijk* zijn een sieraad der middennederlandsche letterkunde.

VIII [Kennis aan de algemeene geschiedenis. Maerlant]

Nog veel langer dan Stoke's kronijk is Maerlant's *Spiegel Historiaal*, waarvan sedert niet vele jaren eene voor-

¹ Stoke bij Huydecoper, 1^{ste} Deel, bladz. 41, vs. 328 vgg. Over de vraag of Stoke hier Maerlant naschrijft, hij De Vries en Verwijs, *Spiegel Historiaal*, Inleiding, bladz. xxv vgg., en bij Te Winkel, *Maerlant's Werken*, bladz. 418 noot 2.

² Stoke bij Huydecoper, 3de Deel, bladz. 185 vgg., ix^e en x^e Boek. - Bosscha, *Willem de Tweede*, 1865, bladz. 209 vgg.

³ Stoke bij Huydecoper, 2^{de} Deel, bladz. 263 vgg., iv^e en v^e Boek.

treffelijke tekst-uitgaaf bestaat,¹ een zoo goed als door niemand geraadpleegd handschrift gebleven. Eerst in 1784 begon het werk in druk te verschijnen,² bijna vijf eeuwen na zijne voltooiing (1290), ruim drie sedert het invoeren der typografie in Nederland.³ Bij het aanbreken der 16^{de} eeuw was onder de Nederlanders de herinnering van Maerlant in zulke mate uitgewischt, dat men op de onbeschaamdste wijze, in 1515, een gedeelte van den *Spiegel Historiaal* in herschreven proza heeft kunnen uitgeven zonder Maerlant's naam te noemen, en met de bijvoeging dat zijne taal onverstaanbaar geworden was.⁴

Ik zeide reeds dat dit verschijnsel, ook afgezien van den langen winternacht die bij het dagen der renaissance voor de midden-eeuwen aanbrak, niet geheel onverklaarbaar is. Voor de historische wetenschap, buiten de belangen der taalstudie, heeft Maerlant's *Spiegel* geen waarde. De geschiedvorschcr van den tegenwoordigen tijd, die zich rekenschap wenschc te geven van de historische kundigheden der midden-eeuwen, raadpleegt Vincent van Beauvais die Maerlant vóórging, en wiens *Speculum* Maerlant deels vertaalde, deels verkortte, deels aanvulde. Evenzoo handelden de degelijke historici der nederlandsche renaissance, wanneer zij, gelijk Gerard Vossius en zijne zoonen, middeneeuw-

1 Door M. De Vries en Eelco Verwijs, 1858-1863.

2 Uitgaaf van Clignett en Steenwinkel, 1784 vgg.

3 Het Oude Goudsch Kronijkje, typografische eersteling onder de nederlandsche werken die over onze geschiedenis handelen, werd gedrukt te Gouda bij Gheraert Leeu in 1478.

4 Over de proza-vertaling van 1515 bij De Vries en Verwijs, Inleiding, bladz. I vgg.

sche geschiedenissen bestudeerden.¹ Voor vreemdelingen gaf Maerlant te weinig nieuws, dan dat voor hun doel het aanleeren van zijn dietsch de moeite geloond zou hebben. Landgenooten verloren hem uit het oog, omdat in hunne behoefte aan kennis beter en overvloediger door het buitenland voorzien werd. De geheele Vincent van Beauvais, ettelijke folio deelen, werd reeds in 1473 te Straatsburg gedrukt, in 1494 herdrukt.² Bij hem vergeleken was Maerlant eene afgeleide bron.

Maerlant verrast ons aangenaam door het veelzijdige zijner belangstelling en zijner kundigheden; zijne gemeenzame bekendheid met het latijn, het fransk, en het duitsch; het gemak waarmede hij in zijne moedertaal zich uitdrukt; de bedrevenheid in de versbouwkunde van welke zijne strofische gedichten blijk geven. Het is waar dat zijne algemeene geschiedenis slechts eene vertaling was, en hij in die overzetting halverwege is blijven steken. Zijn werk mishaat ons, gelijk hollandsche vertalingen der wereldgeschiedenissen van Schlosser of Becker of Ranke ons mishagen. Maar zijn oogmerk strekt hem tot eer, en de keus van zijn model niet tot schande.

Vincent van Beauvais is een der middeneeuwsche veelweters geweest die tegelijk verbazen door hun gebrek aan kritiek, en eerbied afdwingen door den omvang hunner kennis. Bij Dante vinden wij de algemeene wetenschap van het tijdvak opgevangen in een dichterlijken; bij Vincent van Beauvais, overleden één jaar vóór Dante's geboorte, in een ondichterlijken spiegel.

1 G.J. Vossius, *De Historicis Latinis*, 1627.

2 Verzameling wiegedrukken in de N. Bibliotheek te Parijs.

Vincent van Beauvais' drievoudig *Speculum (Naturale, Doctrinale, Historiale)* is als eene schoolsche inleiding tot de trilogie der *Commedia*. Men vindt er bijeen alles wat de 13^{de} eeuw van geschiedenis, van wijsbegeerte, van natuurlijke historie wist.¹ Maerlant klopte hier aan eene goede deur, al was het onvermijdelijk dat hij met de deugden van zijn voorganger ook diens gebreken overnam.²

Daar de midden-eeuwen, al zwoeren zij bij den bijbel en het christelijk dogme, onwillekeurig althans éenige aandacht aan de heidensche oudheid schonken, mengden zij met eene onbewustheid die ons vermaakt (zoo zullen om andere redenen volgende geslachten zich met óns vermaken) onder de gewijde overleveringen der Hebreëen de ongewijde omtrent de eerste beginselen van het romeinsche rijk. Vincent van Beauvais laat al de volken van Europa afstammen van de Trojanen, voorouders der Romeinen; en Maerlant schrijft hem dit eerlijk na, of maakt alleen voor den vorm eenig voorbehoud. De Franschen zijn naar die voorstelling de naneven van zekeren Francio, een zoon van Hektor, den zoon van Priamus. Een kleinzoon van AEneas, Brutus geheeten, gaf zijn naam aan de Britten en aan Brittannie. Zijn medgezel Corineus nam een ander deel der latere britsche eilanden

1 Het Speculum Naturale van Vincent van Beauvais is het oorspronkelijk van Maerlant's Der Natueren Bloeme. Ten onregte hield. Maerlant dit voor een werk van Albert van Keulen.

2 Over Vincent van Beauvais in Histoire Littéraire de France, 18^{de} Deel. - Monografie door Bourgeat, 1856. - Vergelijking met Plinius den Oude in Littré's studie over dezen; voorrede der fransche vertaling van Plinius' Natuurlijke Historie, 1850. - Inleiding van De Vries en Verwijs op Maerlant's Spiegel Historiaal, bladz. IV vgg.

in bezit, en die provincie heet naar hem Cornwallis.¹

Ofschoon bij Dante de vereering van het romeinsche rijk, stichting van trojaansche afkomst, allengs eene groote dichterlijke gedachte wordt, stuit men ook bij hem op de zonderlingste koppelingen. Al zijne christelijke personen, booswichten en braven, hebben een persoon uit de grieksch-romeinsche oudheid tot dubbelganger. Geen Griek vindt genade in zijne oogen, die een Trojaan weleer iets in den weg legde. De schier onbekende trojaansche Riféus smaakt, ondanks zijn heidendom, bij Dante de volle zaligheid der paradijsvreugde. De voortreffelijke grieksche Ulysses staat duldelooze hellepijnen uit. De schrandere en vaderlandlievende grieksche Sinon, die op Ulysses' aansporen, met gevaar voor zijn leven, den Trojanen het noodlottig houten paard smakelijk maakte, ziet in het oord der verdoemden zich op één lijn gesteld met een geschavotteerd valsch munter uit Florence.²

Men moet echter de hoofdgedachte der middeleeuw-

1 Vincent van Beauvais, *Speculum Historiale*, XVII, c. 5, 6; bij Maerlant P. III, B. I, c. XII, vs. 54 vgg.:

Corineus en liet ook niet
Hine hiet tlant naer hem noemen,
Dattem was in deele comen
Dat noch, alsemen wale weet,
Naer hem Cornuwaelge heet.

2 Over de partijdigheid der midden-eeuwen ten aanzien der Trojanen, stamvaders der Romeinen, en over de laatste overblijfselen dier zienswijze in Ronsard's *Franciade* (1572) en Shakespeare's *Troilus and Cressida* (1609), bij Aristide Joly, *Métamorphoses d'Homère et de l'épopée gréco-latine au moyen-âge*, 1870, en bij Paul Stapfer, *Shakespeare et l'Antiquité*, 1879, Première Partie, bladz. 138 vgg.

sche algemeene geschiedenissen niet naar dergelijke buitensporigheden beoordeelen. De *Spiegels Historiaal* waren in zoover iets nieuws, eikels van een toekomstigen stam, dat men bij de historieschrijvers van Griekenland en Rome te vergeefs naar zulk eene breede opvatting omziet. Herodotus en Thucydides, Livius en Tacitus, stellen in de wereldgeschiedenis geen belang. Althans, zij boeken bij voorkeur hetgeen op de lotgevallen, oorlogen, omwentelingen, van hun eigen vaderland betrekking heeft; zijne opkomst en zijn bloei, of de oorzaken van zijn verval. In de *Spiegels Historiaal* vinden alle volken der aarde eene plaats, en voor het eerst ziet men hier eene poging aangewend eene geschiedenis van het menschelijk geslacht te schrijven, naar een leidend beginsel.¹ Ten grondslag ligt de zoo men wil stoute stelling der hebreuwsche profeten, nader uitgewerkt door den christenkerkvader Augustinus in zijn *Goddelijke Republiek*, en nog in de 17^{de} eeuw door Bossuet in zijn *Discours sur l'histoire universelle*: dat er één ware God is, de God van Mozes en van Christus; de opkomst en de val der wereldrijken dienen moet om alle geslachten der aarde, voortgekomen uit den bijbelschen Adam en de bijbelsche Eva, tot één groot uitverkoren volk te vormen; en de roeping van elk mensch afzonderlijk bestaat in voor dien God te leven.

Op nieuw blijkt uit deze feiten hoe de denkwijze der Europeanen in de midden-eeuwen door den bijbel beheerscht is. Het staat niet aan ons te beslissen of

1 Over middeneeuwsche historiografie bij Buckle, *History of civilization in England*, I 288 vgg. der uitgaaf van 1882. Bij Te Winkel, *Maerlant's Werken*, bladz. 333 vgg.

de klassieke historieschrijvers, bij wier stijl vergeleken de stijl der middeleeuwsche ons toeschijnt naar stamelen of stotteren te zweemen, al dan niet ook eene betere methode van onderzoek gevolgd zijn. Wij staven alleen dat de algemeene geschiedenissen van welke wij spreken altegader geschoeid zijn op de leest des bijbels, die met eene wereldgeschiedenis aanvangt, allengs bij de geschiedenis van één volk zich bepaalt, en, wanneer de bestemming van dit volk geacht wordt zich vervuld te hebben, met eene wereldgeschiedenis eindigt.

IX [Kennis aan de klassieken. Dante]

Evenwijdig met den bruischenden theologischen wereldstroom, ontsprongen aan kerkgeschiedenis en Heilige Schrift, murmelde de beek van het klassieke.

De midden-eeuwen, mag men beweren, verstonden geen grieksch; of niet meer grieksch dan zij hebreeuwsch en arabisch verstonden. De grootste en beste helft der antieke letteren was haar een klank.¹

Latijn daarentegen kenden zij tamelijk goed; in elk geval beter dan wij. De Virgilius-eeredienst van Dante verbaast voor een deel door hare willekeur en hare vergrijpen tegen de geschiedenis, doch wekt niettemin door hare fijnheid en diepzinnigheid bewondering.² Het latijn der middeleeuwsche kronijken is zoo on-

1 Egger, l'Hellénisme en France. Hiervóór, bladz. 336, noot 2.

2 Over den Virgilius van Dante bij Comparetti, Virgilio nel medio evo. Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 267, noot 2.

zuiver, dat men in later tijd afzonderlijke woordenboeken heeft moeten aanleggen om het toegankelijk te maken.¹ Nogtans getuigt het van eene levendiger betrekking tot de antieke wereld, dan, buiten den kring der filologen van beroep, in onze hedendaagsche maatschappij aangetroffen wordt. Wij kennen te naauwernood de namen der middeleeuwsche latijnsche dichters, of van oudere latijnsche christendichters waarmede de middeleeuwen zich voedden; en wanneer de werken van dezen ons voorgelegd worden, dan verstaan wij ze kwalijk.² De latijnsche welsprekendheid van Petrarca was zoo beroemd, dat hij door vreemde vorsten somtijds uitgenoodigd en met gezantschappen belast werd, enkel ten einde eene aanspraak te gaan houden of met eene zijner indrukwekkende redevoeringen eene vergadering te openen.³

De midden-eeuwen hebben eene laagduitsche *AEneïs* zien ontstaan wier titel, al is de inhoud geen heldedicht, op virgiliaansche herinneringen wijst.⁴ Olivier van

1 Ducange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis, 1678 en vervolgens.

2 Latijnsche christendichters tot en met Karel den Groote: Tertullianus, Cyprianus, Lactantius, Ambrosius, Juvenius, Prudentius, Damasus, Licentius, Hilarius van Poitiers, Hilarius van Arles, Prosper, Sidonius, Victorinus, Sedulius, Alcius, Avitus, Dracontius, Mamertus, Paulinus van Nole, Paulinus van Périgueux, Phocas, Venantius Fortunatus, Arator, Corippus, Ennodius, Eugenius, Beda Venerabilis, Theodulphus, Alcuinus. - L. Quicherat, Thesaurus Poëticus, 1846, lijst der aangehaalde auteurs.

3 Ginguené, Studie over Petrarca. - Burckhardt, I 275 vgg.

4 Bij Jonckbloet, Letterkunde, I 65, 67. - Bij Van Vloten tegen Jonckbloet, 1876, bladz. 51 vgg. - Bij Bossert, Littérature Allemande, bladz. 236 vgg.

Keulen haalt Quintus Curtius aan.¹ Uit denzelfden Curtius is de *Alexandreï's* getrokken, die Maerlant uit het fransch in het dietsch vertaalde.² In Maerlant's *Spiegel Historiaal* vindt men gedeelten van een heldedicht van Statius aangehaald en overgezet.³ Groote fragmenten van Ovidius zijn door Dirc Potter in zijn *Loop der Minne* gelascht.⁴ De romeinsche geschiedenissen, waarnaar in Jan Matthijssen's *Regtsboek van den Briel* verwezen wordt, waren eene compilatie uit klassieke bronnen.⁵ Er bestaan midden-nederlandsche vertolkingen van een gedeelte der latijnsche fabelen van AEsopus; van eene bloemlezing uit spreuken gesteld op rekening van Cato.⁶ Wanneer de middeleeuwen ten einde gaan spoeden, dan ontmoet men bij de nederlandsche mystieken gemeenzame bekendheid met de wijsgeerige of zedekundige geschriften van Cicero, Seneca, en Boëtius.⁷ De nederlandsche filologen der 17^{de} en 18^{de} eeuw, discipelen van Erasmus, hebben een veel hooger standaard van klassieke studien ingevoerd dan men van de 13^{de} tot de 16^{de} te onzent kende; maar de lagere was aanwezig en telde mede.

Het ligt intusschen niet enkel aan onze onbevattelijkheid of onze traagheid, dat van de middeleeuwsch-

1 Hiervóór, bladz. 37.

2 Maerlant's Alexander door Snellaert, Inleiding.

3 Ook een groot aantal plaatsen uit Seneca. Maerlant's Spiegel Historiaal door De Vries en Verwijs, Inleiding, bladz. XI, XLV, en de verwijzingen aldaar.

4 Hiervóór, bladz. 250 vgg.

5 Hiervóór, bladz. 274 vgg.

6 Esopet, uitgaaf van Clignett, 1819. - Dietsche Catoen, Jonckbloet, 1846.

7 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 236 vgg.

klassieke letterkunde alleen Dante voor ons nog leeft. Dante was de eenige die de oudheid ook om hare schoonheid vereerde. Tegelijk met de gevoelens en de denkbeelden eigende hij zich de vormen toe, en herschiep die voor het eerst in eene nieuwe kunst, even oorspronkelijk als de oude. Zoo er in zijn hoofdwerk geen canto voorkomt waar hij nevens de midden-eeuwen en het christendom de romeinsche geschiedenis en hare oorsprongen niet herdenkt, evenmin is er een waar hij niet op zijne eigen wijze de stof in zijn geest zelfstandig omzet. Onophoudelijk zweeft een antiek model hem voor de verbeelding, maar hij is eerst tevreden over zichzelf wanneer ook hij iets voortgebracht heeft hetwelk voor die regtbank bestaan kan.

De anderen - zij laten alleen met de nuttigheid zich in, en zien de schoonheid over het hoofd. Zij lezen Virgilius en zijne mededichters om te weten 'wat er in staat' of 'hoe het afgelopen is.' Uit Cicero en Seneca nemen zij over hetgeen bij het verdedigen hunner christelijke theologie diensten bewijzen kan. De fabelen van Phaedrus vertolken zij om hare moraal. Zij bekommeren zich niet om het vormen van hun smaak. Het ligt niet in hunne krachten, door het voortbrengen van even schoone werken als de oudheid, het aanzijn te geven aan een nieuw begin.

Ik behoef slechts aan de tijdsbepalingen in onze middeleeuwsche kronijken te herinneren, om te doen uitkomen dat de studie der klassieken op den geest van zulke schrijvers zonder invloed gebleven was, en Virgilius voor hen te vergeefs geleefd had¹. De hier-

1 Lodewijk van Velthem in den Spiegel Historiaal, P. IV, B. VIII, c. LI, vs. 50 vgg., waar hij rekenschap geeft van zijn aandeel in het voortzetten van Maerlant's werk:

Die vierde pertie heeft gemaect nu
Haer Lodewijc van Veltem, segic u;
Van daert Jacob liet ter stont,
So heeft hijt vort gemaect cont
Tot op den coninc Lodewijc
Ende op den keyser Vrederijc,
Ende tot dat men screef ons Heren jaer
M CC LVI, vorwaer.

onder aangehaalde woorden zijn van Lodewijk van Velthem. Bij Maerlant, bij Stoke, bij al de anderen, vindt men te kust en te keur proeven van denzelfden stijl. Wanneer de raadsheer Filips van Leiden (1355) zich voorstelt een uitgezocht latijnsch compliment aan graaf Willem V te maken, dan noemt hij dezen *een leeuwewelp*, stammend uit *een arendsnest*.¹ Thomas a Kempis wordt door zijne tijdgenooten geacht eene even snedige als vrome woordspeling te vinden, gangbaar in het latijn en het nederlandsch beiden, wanneer hij de *psalmen* smakelijk als *zalmen* noemt.²

Slechts zeer langzaam is voor de nederlandsche letterkunde de studie der klassieke oudheid eene bezielende kracht geworden, en althans in de midden-eeuwen is zij dit te onzent niet geweest. Al onze middennederlandsche auteurs bezwijken op dien toets. Ofschoon zij met naam en toenaam de klassieke dichters en schrijvers noemen die zij raadpleegden of navolgden, - zoodat wij niet twifelen kunnen of ook zij hebben

1 'Leunculus de antris aquilinis.' Filips van Leiden, *De cura reipublicae*, bij R. Fruin, bladz. 250.

2 'Ita est; psalmi mihi salmone.' Gezegde van Thomas a Kempis, in Rosweyde's uitgaaf van Thomas' werken.

beproefd, bij hunne theologische beschaving de antieke voor een deel toe te laten, - geen hunner is, gelijk Erasmus naderhand opmerken zou, doorgedrongen tot het wezen der zaak.¹ Hunne vorming is bijna onvermengd bijbelsch en kerkelijk of gothisch gebleven. Slechts diegenen onder hunne landgenooten van wie wij onderstellen mogen dat zij Dante volgen konden of met Petrarca medegaan, waren getrouwe vertegenwoordigers van de ontwikkeling der eeuw.

X [De verbeelding in de midden-eeuwen. Het diere-epos. Tristram en Ysolde]

Het zou de moeite loonen een onderzoek in te stellen naar 'de verbeelding in de middeleeuwsche letteren,' en na te gaan in hoever, op het gebied van het onwaarschijnlijke, de algemeene draagkracht toen verschilde van de tegenwoordige.

Om Dante's kosmografie te kunnen begrijpen, hebben wij noodig dat zij door afbeeldingen ons duidelijk gemaakt worde. Dante's *Paradijs* en Dante's *Louteringsberg* schijnen ons onmogelijke voorstellingen. Dante's *Hel* is gestoffeerd met monsters die de dichterlijke verbeelding in Europa thans niet meer zou kunnen voortbrengen, of door het publiek doen aannemen. Wij hebben sedert lang geleerd voor Dante's gedrochtelijken Duivel, half egyptischen half indischen vleeschberg met drie muilen, Milton's klassiek gevormden Satan

¹ Hiervóór, eerste hoofdstuk, bladz. 7 vg.

in de plaats te stellen en den Booze voor een uit den hemel gebonsden Titan te houden.¹

De slotsom der enquête zou zijn, geloof ik, dat de last van het gedragene oudtijds anders verdeeld was, maar de kracht dezelfde gebleven is en nog heden nagegaan kan worden. Ons geloof in de fabelen van Lafontaine verschilt niet van het geloof der middeleeuwen in het diere-epos.² De hedendaagsche smaak zou eene zoo stelselmatige en zoo lang volgehouden allegorie als die van den *Vos Reinaerde* mogelijk niet dulden. Wij zijn teruggekeerd tot het denkbeeld der oudheid, die van elken merkwaardigen trek in het leven der dieren eene op zichzelf staande kleine geschiedenis maakte, besloten met eene afzonderlijke zedeles.³ Maar het buitengewoon succès van den *Roman de Renart* dwingt ons aan te nemen dat de verbeelding onzer voorouders in sommige opzichten evenzoo bewerktuigd is geweest als de onze. Ook zij bevolkten onwillekeurig de diere-wereld met menschelijke aandoeningen of overleggingen; en wanneer in hun midden iemand de gaaf bezat het bij de dieren waargenomene geestig over te brengen op de maatschappij, zoodat een ieder terstond in Nobel en zijne vazallen

1 Vergelijking van Dante's en Milton's verbeelding bij Macaulay in de *Historical and Critical Essays*, artikel Milton.

2 Sainte-Beuve, *Studie over den Roman de Renart*, *Causeries du Lundi*, VIII 220 vgg., 248 vgg. - Taine, *Lafontaine et ses Fables*, 1865, 4^{de} druk.

3 Afzonderlijke fabelen zijn in de midden-eeuwen verteld door Hugo von Trimberg in *Der Renner*, door Ulrich Boner in *Der Edelstein*, enz. - Bossert, *Littérature Allemande*, bladz. 383 vgg.

de feodaliteit herkende, in Reinaert den avonturier geworden kleinen edelman of vorst die de feodaliteit trotseert en exploiteert, dan juichten zij zulk een dichter toe.¹

Waarom is de legende van *Tyl Uilenspiegel* niet evenals *Reinaert de Vos* reeds in de 12^{de} of 13^{de} eeuw een komisch heldedicht geworden, maar aanvankelijk eene soort van mondelingsche overlevering gebleven? Misschien alleen omdat de verbeelding minder vrij spelen kon met een mensch, dan met eene menagerie. Aan populariteit heeft het die legende niet ontbroken. Evenals zij met de stof en met sommige personen van het diere-epos deden, namen de Franschen haar van de Duitschers over. Uilenspiegel werd bij hen de type van den *espiègle*; zijn aard noemden zij *espièglerie*.² Hij hielp Lucas van Leiden aan het onderwerp eener vermaard gebleven prent.³ Nog onlangs werd in Belgie beproefd een volksheld der 16^{de} eeuw van hem te maken, en in den met bloedig geweld onderdrukten opstand der Zuidelijke Nederlanden tegen Spanje, hem eene tragisch-komische rol te laten vervullen.⁴

Ondanks dit alles is Tyl Uilenspiegel, bij Reinaert vergeleken, een nevelbeeld en weten wij niet regt wat wij aan hem hebben. Wij onderscheiden alleen dat de bedoeling is geweest in zijn denkbeeldigen persoon

1 Fauriel, Studie over den Roman de Renart in Histoire Littéraire de la France, DI. XXII.

2 Woordenboek van Littré op 'espiègle' enz.

3 Hiervóór, vijfde hoofdstuk, bladz. 563.

4 Charles de Coster, La légende d'Uilenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs, 1869.

den middeleeuwschen proletariër te laten optreden, die, onbezorgd en vrolijk omdat hij arm, slim omdat hij niet sterk, genotziek omdat hij een misdeelde, dwaas en een halve nar omdat hij onwetend is, nogtans, omdat er een god der dronkaards en der dagdieven bestaat en Tyl met eene soort van helm geboren werd, op vermakelijke wijze door het leven rolt.¹

Het eenige groote werk der middeleeuwsche fantasie hetwelk tegelijk in de mensche- en, wanneer men op het spel der hartstogten let, in de diere-wereld speelt, is de roman *Tristram en Ysolde*. Onze middennederlandsche letterkunde heeft in Dirk Potter's *Loop der Minne* er enkele episoden uit overgenomen, en van enkele andere episoden navolgingen of vrije bewerkingen geleverd.² De roman speelt in Engeland, in Ierland, en gedeeltelijk in het noordwesten van Frankrijk. Hij is van franschen oorsprong, doch bekwaam door Gottfried van Straatsburg (1210) zijn volmaaktsten vorm in het duitsch.³

Wat in dit tafereel der schuldigste minnarijen ons het meest treft, is dat de persoon die, met het karakter van Reinaert den Vos, er tevens Reinaert's sluwheid en Reinaert's ligtzinnigheid voorstelt, eene koningin geworden koningsdochter is; geen door vorstelijke gunst ten troon geheven bijzit uit het gemeen. Schijnbaar

1 Over latere redaktien van Uilenspiegel's legende bij L. Ph. C. van den Bergh, Nederlandsche Volksromans, bladz. 155 en de Verbeteringen.

2 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 260 vgg.

3 Uitgaaf van R. Bechstein, in Pfeiffer's Deutsche Classiker des Mittelalters, 1873, 2^{de} Druk.

heeft de roman denzelfden tragischen afloop als *Romeo and Juliet*, maar door de hulde van koning Marke, die zijne overspeelster en haar Tristram, wanneer de dood hen weggenomen heeft, een sentimenteel grafteeken sticht, wordt het treurspel ten slotte eene nieuwe satire.¹

In den 16^{den} zang laat Gottfried van Straatsburg den held en de heldin de lippen aan een tooverdrank zetten, die niet voor hen bestemd was, en doet het voorkomen alsof de misdadige genegenheid waaraan van dat oogenblik de twee gelieven zich overgeven, door het drinken van dit *philtre* in voldoende mate verontschuldigd wordt.²

Doch juist dit opheffen van den laatsten zedelijken band doet het aan de looze dierewereld grenzende in het wangedrag der minnenden slechts nog sterker uitkomen. Elk gevoel van eer, van schaamte, van trouw, wordt door Ysolde en haar medepligtige allengs uitgeschud. Van de ontucht maken zij hunne tweede natuur, en bedriegen op zoo gemakkelijke wijze den braven koning Marke, dat dit geestige en vindingrijke ten laatste, evenals in den *Roman de Renart*, het eenige is wat den toestand redt. Indien men onder zedelijkheid het zelfbedwang verstaat dat den mensch tot eene hooger orde van dieren dan de vossen doet behooren, dan is de bekoorlijke *Tristram en Ysolde* het toonbeeld van den zedeloozen roman.³

1 Bij Bechstein (II 300 vgg.) in Ulrich von Türlheim's vervolg op 'Tristan', vs. 3302 vgg.

2 Bij Bechstein, vs. 11371 vgg.

3 Bij Bechstein, Inleiding blad xxxix: 'Der Herausgeber muss sich versagen, die *ethische* Seite des Gedichtes zu berühren.'

Gottfried van Straatsburg was geen reizend minne zanger, een losbandig zigeunerleven leidend, maar een geletterd en gezeten burger van aanzien; een stedelijk sekretaris.¹ Men kan hem het zedekundig bijoormerk toeschrijven, tot waarschuwing der jonge mannen zijner dagen, - als moesten dezen vroegtijdig van hem leeren dat niet alle vrouwen aan schoonheid en jeugd zulke edele gevoelens paren als in hare groote ziel de innemende Griseldis met zich omdroeg; - in zijne Ysolde het kanaleuse van den vrouwelijken aard te hebben willen schilderen.²

Met den doorgaanden toon van het verhaal is deze onderstelling kwalijk overeen te brengen. Waarschijnlijk heeft de dichter niets anders bedoeld dan van zijne heerschappij over de taal te doen blijken, en aan een geschikt onderwerp al de krachten zijner kunst te beproeven. Doch, ook indien Gottfried moralist heeft willen zijn, blijft zijn roman in zichzelf den aangeduiden aard vertoonen. Ysolde's 'reinardie' is voor ons Ysolde's sprekendste karaktertrek.

XI [Het diere-epos. Ballade van den Boer en de Edelvrouw]

Omstreeks het midden der 16^{de} eeuw heeft men in een antwerpsch *Liedekens-Boeck* verschillende populair gebleven kleine gedichten van ouder dagteekening bij-

1 Bij Bechstein, Inleiding bladz. xxvii vgg.

2 Over de legende van Griseldis hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 268 vgg.

eenverzameld, die, getrokken uit bewaard gebleven of verloren gegane middennederlandsche romans, in den loop des tijds zangstukjes geworden waren.¹

Onder deze deels tragische deels komische balladen (zij zijn de slechtste proeven onzer middennederlandsche dichtkunst niet) wordt er eene gevonden die naderhand den amsterdamschen dokter en tooneel-direkteur Samuel Coster de stof voor eene klucht geleverd heeft.² De negen kleine strofen van het brabantisch liedje werden door Coster tot een tooneelstuk van meer dan zeventienhonderd breede versregels uitgewerkt, en hij stak in het middeleeuwsch kleed de satire van maatschappelijke toestanden die in de eerste jaren der 17^{de} eeuw te Amsterdam nieuw waren. Maar het eigenlijk onderwerp is onveranderd gebleven.

De bedoelde middennederlandsche ballade is een persiflage van den verarmden adel. Men ziet er een 'heer' verschijnen, een edelman, een type van onnoozelheid, die van niets verstand heeft dan van jagen. Hij bewoont een kasteel waar schraalhans kok, en mevrouw, altijd alleen, want de middelen veroorloven niet dat zij uitrijde of zich tooije, de verveling ten prooi is.

Op een keer dat haar echtgenoot weder door de omliggende bosschen zwerft, en zij uit een bovenvenster den eenzamen omtrek geeuwend ligt in te staren, komt een boer en houtleverancier het erf oprijden. Zij

1 Antwerpsch Liedekens-Boeck van 1544, herdrukt door Hoffmann von Fallersleben, laatste uitgaaf 1855.

2 Klucht van Teeuwis de boer en men juffer van Grevelinckhuysen door Samuel Coster, 1612. Nieuwe uitgaaf door R.A. Kollewijn in Drie dichters uit de 17de eeuw, 1881, 1^{ste} Aflevering.

benijdt de welvaart van den kinkel, tevens een onbeschaamden vlegel, en neemt, wanneer hij haar van liefde durft spreken, zijne galante voorstellen aan; op voorwaarde dat zijn wagen en zijn paard haar eigendom zullen worden.

De feodale satyr slaat toe, wordt bevredigd, maar krijgt rouwkoop, en bedenkt eene list om weder in het bezit van zijn goed te geraken. Bij de thuiskomst van den bedrogen echtgenoot spelt hij dezen op de mouw dat om eene nietige reden (een abuis, begaan bij de levering van het brandhout) mevrouw in toorn ontstoken is en beslag heeft gelegd op zijn voertuig. De domme landjonker gelooft dit. Hij beklaagt den gewaanden sukkel, berispt de gestrengheid zijner echtgenoot, en gelast de châtelaine ros en rijtuig *den goeden boere mijn* terug te geven. Wie in zijne vuist lachte was de boer, die den edelman bedot en met de edelvrouw zijn spel gedreven had.¹

Verachtelijk vinden wij dezen toestand, omdat elk spoor van moraliteit ontbreekt; kluchtig, omdat wij gevoelen dat er niet anders gehandeld zou worden door de geestigsten onder de dieren, indien dezen tot menschen bevorderd werden. Het is ons aangenaam dat in die kleine wereld vol wederzijdsche laagheid en bedrog de schranderheid zich bevindt aan de zijde van den persoon die de misdeelde klasse der zamenleving voorstelt, en de 'reinardie' van den zwakke de overwinning behaalt op de schelmerij en de botheid van een ontaarden bevoorregten stand.

Het welgevallen waarmede in de midden-eeuwen het

1 Bij Hoffmann von Fallersleben, bladz. 50.

diere-epos ontvangen is door de naar zelfregering hakende burgers, uit wier boezem het voortkwam, en die er door gewroken werden van hunne onderwerping aan den adel, vindt op die wijze zijne verklaring.

Reinaert's euvel daden zijn ontelbaar. Hij heeft het wijfje verleid en de kinderen bedorven van Isegrim, den wolf; heeft de maagdelijke dochter van den haan Cantecleer om het leven gebragt; heeft het haas Cluwaert bij de keel gehad, onder voorwendel van lesgeven in het lezen en zingen; heeft Bruin, den beer, doen ranselen door het landvolk, nadat hij in de spleet van een boom het vel zijner wangen, zijner voorpooten, en een oor gelaten had. Den kater Tibert heeft hij zoo dol gemaakt, dat een dorpspriester door het razende dier verminkt is. Zijn eigen overleden vader beschuldigt hij, weleer eene zamenzwering tegen koning Nobel gesmeed, en uit wanhoop over haar verijdelen zich te kort gedaan te hebben. Eer hij zijne gehuichelde bedevaart naar Rome en Palestina onderneemt laat hij uit den nog levenden beer zich voor een reistasch een lap leder van een voet in het vierkant snijden. Van de schoenen des godlasterlijken pelgrims is de eene vervaardigd uit de door beulen afgestroopte huid der voorpooten van den wolf; de andere uit de huid der achterpooten van de wolvin, - van haar die Reinaert's schuldig liefhebbende minnares geweest was, en die om zijnentwil hare rust en haar goeden naam in vertrouwen op het spel gezet had.¹

1 Van den Vos Reinaerde. In Jonckbloet's uitgaaf van 1856, vs. 61 vgg., 283 vgg., 135 vgg., 497 vgg., vs. 1061 vgg., vs. 2055 vgg. - Overeenstemmende plaatsen in E. Martin's uitgaaf, Paderborn 1874, die behalve 'Den Vos' ook de 'Historie' omvat.

Reinaert is zulk een schurk niet-alleen en zulk een tartuffe, maar ook zulk een gewetenloos en boosaardig wreedaard, dat zijn karakter zou hebben opgehouden te vermaken, indien men voor *al* de trekken van zijn beeld menschen in de plaats gesteld had. De feodaliteit *moest* geschilderd, gepersifleerd; zwartgemaakt worden: zoo wilde het de wrok der wassende democratie; maar opdat de karikatuur waarschijnlijk bleef en niet, in stede van aan te trekken of te bekoren, door afzigtelijkheid terugstiet, liet men de gehate zich in eene denkbeeldige dierewereld bewegen.

XII [Het diere-epos. Reinaert de Vos en de feodaliteit]

Evenals Dante's *Commedia*, in het genre der hoogste satire, is *Reinaert de Vos*, in dat der parodie van het heldedicht voor een deel een hartstogtelijk pamflet. De wereld der 'grooten lui' geleek niet wezenlijk op het konterfeitsel dat in den *Reinaert* van haar opgehangen wordt: enkel trouweloosheid, inhaligheid, bloeddorst, wraakzucht, domheid, van buiten vroom, van binnen bedorven, de prooi van onbeschaamde fortuinzoekers.¹

Maar waar is het dat in de landen waar *Reinaert* ontstond en reeds dadelijk opgang maakte, noordelijk

1 E. Martin, Inleiding bladz. XLIX: 'Willem lässt in mephistophelischer Laune nichts unverschont, zeigt überall nur Schwäche und Thorheit, Eitelkeit und Heuchelei; und freilich muss in dieser dummen, schlechten Gesellschaft unsre Sympathie dem zufallen, der als vollendeter Spitzbube alle andern besiegt.'

Frankrijk en het aangrenzend Vlaanderen, vroeger dan in andere gedeelten van Europa, de gebreken der feodaliteit levendig gevoeld en slechts met ongeduld verdragen zijn. In vervolg van tijd, wanneer de bourgeoisie zelve aan het bestuur kwam, zou ervaren worden dat de voornaamsten dier fouten, onafscheidelijk van elk maatschappelijk bovendrijven en staatkundig gezag uitoefenen, bestemd waren onder andere vormen zich telkens te herhalen. Aanvankelijk was men daar blind voor. Waren de burgers nog niet magtig genoeg om de bestaande orde van zaken openlijk aan te randen en eene omwenteling tot stand te brengen, de vrijmoedige hekelzucht was reeds bij hen ontwaakt, de kritiek vaardig, het vernuft op zijn post. De satire ondermijnde alvast het bolwerk dat de mokers nog niet aankonden.

Onder de Vlamingen vielen de revolutionaire kiemen van den *Roman de Renart* in een welbereiden akker. Van oudsher waren de vlaamsche poorters omwentelingsgezind, antimonarchaal, vijanden van adellijke voorregten, voorstanders van het leerstuk der gelijkheid. De dichtstrijktste plaatsen in Maerlant's werken zijn die van zijn *Martijn*, waar hij tegen het privilege der geboorte te velde trekt.¹ Van den Willem, die

1 Maerlant's Strofische Gedichten, uitgaaf van Verwijs, bladz. 21 vgg.:

Nu waent sulc, dat tfolc eygijn
Comen es van den quaden Caijn,
Die vermorde Abelle,
Ende dien God verdoemt niet sijn.
Dit en es niet waer Martijn ...
Martijn, die Duutsce loy vertelt,
Dat *van onrechter gewelt*
Eyghendoem es comen enz.

Met de 'Duutsche loy' wordt de revolutionaire Saksenspiegel bedoeld.

Maerlant voorafging en den franschen Reinaert in het vlaamsch overbragt, weten wij niets; maar wij gaan tamelijk zeker wanneer wij het er voor houden dat zijn vlaamsche poortersaard, roodrepublikeinsch op middeneeuwschen trant, de springveer zijner bezieling geweest is. Het hof, den adel, de geestelijkheid, de boeren, alles persifleert hij. Alleen van de burgers wordt, alsof zij geboren heiligen waren, en een natuurlijken achtergrond van braafheid vormden, niet gerept.

Bezieling is geen overdreven woord. De middennederlandsche *Vos Reinaerde* tintelt inderdaad; en is minder eene vertaling dan eene uit de volle borst met welgevallen ondernomen zelfstandige bewerking. Kind van het gildewezen haat de dichter met zijne geheele ziel de feodale wereld. Geen daad zoo gemeen, of hij acht er zijn Reinaert bekwaam toe. Ministeriële bijloopers als den beer en den wolf veracht en bespot hij. Zijn koning Nobel is een hebzuchtige stoffel; Nobel's echtgenoot, de koningin der dieren, eene gebreveteerde zottin. Aan iederen trek in de schildering dezer karakters herkent men den talentvollen kommune-man der 13^{de} eeuw, wiens eigen leven misschien weinig stichtelijker dan dat van Reinaert is, maar die, terwijl hij in het opmerken van Reinaert's gebreken de natuur te baat heeft, des te beter slaagt in het tentoonstellen van den algemeenen vijand.¹

1 Trekken uit het bijzonder leven van Perroz de Saint-Cloud bij Jonckbloet, *Le roman de Renart*, 2de Druk. - Perroz de Saint- Cloud (1209) was een voornaam medewerker aan den zamengestelden franschen tekst waaruit 'Willem die Madoc maakte' zijne vlaamsche overzetting trok. Van den Vos Reinaerde, Inleiding bladz. XLIII vgg., LXXXVIII vgg. Bij Martin, Inleiding bladz. XXVIII vgg.

Merkwaardig is vooral zijne goddeloosheid, of met welken anderen naam men die minachting voor het katholicisme bestempelen wil. De anti-klerikale fransche staatslieden van den tegenwoordigen tijd, die de roomsche geestelijkheid bij de druifluis vergelijken, en hare vernietiging door telkens krachtiger insektepoeders aankondigen, zijn niet hooghartiger dan hij. Welke lummels zijn zijne dorpspastoors, en welke deels zotte deels walgelijke vertooningen laat hij hen maken! Met welke wijven leven die priesters!¹ Hoe schijnheilig gaat het met de godsdienst ten hove toe, bij de begrafenis van Coppe, het vermoord kuiken!² Met welken *gusto* laat de dichter den afschuwlijken Reinaert de taal der vroomheid onteeren, door haar op zijne lippen te nemen! Hoe lacht hij in zijn baard wanneer Reinaert naar het Heilige Land trekt!³

Ik leg op déze eenzijdigheid den meesten nadruk, omdat zij mij toeschijnt duidelijkst van al te doen uitkomen dat de *Reinaert* eene charge, en eene boosaardige charge is.⁴ Onze studie over de 13^{de} eeuw, die

1 Van den Vos Reinaerde, vs. 731 vgg., 1250 vgg., 1274 vgg.

2 Vs. 441 vgg.

3 Vs. 2701 vgg.

4 Martin, Inleiding, bladz. XLVIII: 'Wie boshhaft wird, unter dem Scheine der grössten Naivetät, das Familienleben des Clerus aufgedeckt! Wie zeigt sich, in Reinaert's Doppelbeichte, Heuchelei mit Hohn vermischt! Und wie die Geistlichkeit, so kommt auch der Hof schleht genug weg. Der König, bei allem Anspruch auf Gerechtigkeit, ein Spielball in den Händen des Betrügers; seine Boten, der würdige Brun ein Töpel, der schlaue Tibert ein Dummkopf. Ja, um das letzte Ideal der Ritterwelt zu stürzen, wie scharf tritt die Leichtgläubigkeit und Parteilichkeit der Frauen in der Königin hervor!'

zijne eeuw en de eeuw van Olivier van Keulen was, heeft ons genoodzaakt kennis te nemen van veel verkeerds. Wij hebben de tijd- en landgenooten van den vlaamschen hekeldichter, als werktuigen in de hand der geestelijkheid, naar Zuid-Frankrijk en naar het Heilige Land zien tijgen; den moord van Béziers, het plunderen van Cadix, het nemen van Damiate herdacht; al de schandalen der kruistogten onzen geest zien voorbijtrekken; de grieksche christenen door de latijnsche zien berooven; een vlaamschen graaf Boudewijn den troon van Konstantinopel zien overweldigen; bisschoppen en pausen, keizers en koningen, baronnen en boeren, onder den dekmantel des christendoms, de schuldigste en meest wereldsche oogmerken zien najagen.¹

Maar wij hebben óók gezien dat in den strijd tegen het mohammedanisme, door de gemeenschappelijke krachtsinspanning waartoe zij in staat stelde, de feodaliteit aan Europa de gewichtigste diensten bewezen heeft; de volken het pausdom beminden; de stem der kruisvaartpredikers in het volksgeloof een natuurlijken weerklank vond. Door de fouten en de misdaden heen voelden wij het christenhart van Europa kloppen.²

En welk schouwspel bood de eeuw ons aan, welke op die der kruistogten gevolgd is? Ware de europesche zamenleving der 13^{de} werkelijk het schelmsche vonken schietend kreng geweest hetwelk de *Rei-*

1 Hiervóór, eerste hoofdstuk, bladz. 50-83.

2 Hiervóór, eerste hoofdstuk, bladz. 84-105.

naert schildert, die der 14^{de} had eene lijkucht moeten verspreiden, walgelijker en verpestender dan de epidemische van den Zwarten Dood. Maar ofschoon Nederland in dit tijdperk zich door den hoersch-kabeljauwschen burger-oorlog onteerde en de adel door verkwisting het volk verarmde, wij waren in de gelegenheid waar te nemen dat zelfs onder die ongunstige omstandigheden te onzent, de chevalereske aard van het tijdvak zich niet geheel verloochende.¹

Al hetgeen gedurende die twee eeuwen in Nederland, kan men zeggen, gevoeld, gedacht, en gedaan is, - de kerkbouw te Roermond, de kerkbouw te Utrecht, de kronijk van Sint-Mariengarde, de kronijk van Olivier van Keulen, de kronijk van Emo, de kronijk van Menko, de sproke van *Beatrijs*, Maerlant's lied *Van den lande van Overzee*, de ridderlijke *Chroniques* van Froissart, de Mozesput van Klaus Sluter, - alles geeft *Reinaert* een démenti, en logenstraft hem welsprekender naarmate men, gelijk de bescheiden ons noodzaakten te doen, het kwade onbewimpelder blootlegt.

XIII [Het diere-epos. Reinaert in de geschiedenis: Dirk III, Willem I, Wolferd van Borssele, Karel van Egmond]

Hier beseft men in welk opzicht *Reinaert de Vos*, gezwegen van platheden als Boendale's *Teesteye*, beneden Dante's *Commedia* staat.²

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 188 vgg.

2 Tekst der *Teesteye* bij Snellaert. Hoofdstuk tegen de geestelijkheid bij Verwijs, Bloemlezing, II 172 vgg. Over Boendale's latere verloochening van dit werk zijner jeugd bij Jonckbloet, Letterkunde, I 206 vg.

Ook Dante brengt tegen de maatschappij en de kerk zijner dagen zware beschuldigingen in. Hij brandmerkt koningen; hij verdoemt pausen; hij laat Beatrijs de vette varkensprediking van monniken hekelen; zuchtend ontwerpt hij eene ideale voorstelling van den goeden ouden tijd, toen, veroordeelend contrast, de mannen regtschapen, de vrouwen kuisch, de kinderen gehoorzaam, de burgers welvarend, de vorsten eerlijk, de priesters heiligen waren.

Maar ondanks alles blijft bij hem de wereld groot en de menschenlijke roeping verheven. De Staat is hem eene weldadige inrigting, de Kerk van goddelijken oorsprong. De naam zelf van zijn gedicht is eene belijdenis: het staat bij hem vast dat de dissonanten bestemd zijn zich op te lossen. Men ontmoet bij hem *Reinaert's* geloofshaat niet, die wanbeschaving is en van een kleinen geest getuigt.

Ik ben echter niet afkeerig van het vermoeden dat men den vlaamschen satiricus, door in zekeren zin hem zichzelf tot wereldrigter te laten aanstellen, eene eerezucht opdringt welke hem vreemd geweest is. Neemt men hem gelijk hij zich geeft; en berust men er in dat hij alleen voor de kleine of verachtelijke zijde der dingen en der menschen oog gehad heeft; dan bekomen zijn persoon en zijn werk een ander aanzien. Hij wordt dan een zoon van den middeleeuwschen tiersétat, die, beschikkend over eene kennis der moedertaal en hare hulpmiddelen als geen ander middennederlandsch

dichter na hem bezitten zou en vóór hem nog niet door een Nederlander ten toon gespreid was, - zoodat wij hem als den eigenlijken 'vader der dietsche dichteren altgeder' te beschouwen hebben, - een geestig kijkje op sommige politieke middeleeuwsche toestanden heeft gehad, en van den schijn der grootheid, waaraan de schare zich vergaapte, geen dupe geweest is.

Hebben niet wijzelf onwillekeurig, toen wij beproefden het beeld van den hollandschen graaf Dirk III te schetsen, een historischen Reinaert geteekend?¹ Er was een keizer van Duitschland die, door belanghebbenden als opperleenheer geëerbiedigd, evenals de leeuw Nobel het middenpunt vormde eener hofhouding van magtige en naijverige vazallen, sommigen in de nabijheid, anderen op een afstand. 's Keizers alleenheerschappij was voor een deel even denkbeeldig als zijn alvermogen. Hij kon als een anderen beer Bruin, of een anderen wolf Isegrim, uit de verte een hertog van Lotharingen tot onder-souverein van Nederland aanstellen; en zelfs, zoo er in Nederland konflikten rezen, dien vazal met een leger en eene vloot derwaarts zenden, om de orde te herstellen en het keizerlijk oppergezag te handhaven. Maar er was geen waarborg dat de hertog, wanneer hij zich in de spleet van den boom waagde, er niet in vastgeraken zou; en zoo de boeren van Dirk III hem eene nederlaag toebagten, dan kon hij er niet op rekenen dat de keizer zich opgewekt of bij magte gevoelen zou nogmaals eene vloot of een leger uit te rusten. Veeleer was er kans dat de monarch, afgeleid door andere belangen, de nederlandsche

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 124 vgg.

zaken blaauw blaauw laten, en voor het vervolg zich met een glimp van gezag vergenoegen zou.

De toestand der bisschoppen van Utrecht, van Luik, van Trier, van Keulen, toen zij in 1018 op den rijksdag te Nijmegen, in overleg met de kooplieden van Tiel, eene aanklagt tegen Dirk III indienden, verschilde niet wezenlijk van de ongelegenheid waarin de haan Cantecleer zich bevond, die, gelijkstaffierd door de leden van zijn geslacht, bij Nobel wraak kwam roepen over het afbijten van Coppe's hals door Reinaert. In de werkelijkheid liep de akte van beschuldiging over andere punten. Het gold den wederregtelijk te Dordrecht opgerigten tol, het belemmerd visschen in de zwijn drechtsche wateren, de miskenning van den utrechtschen kerkvorst als rijksvorst. Maar het regtsgeleerd kakelen en kraaijen verhief te Nijmegen zich even luid. De verbolgenheid was dezelfde, aan dezelfde zijde, en de hollandsche graaf werd onverholen een *praedo* genoemd, een zoetwaterschuimer.

Wij weten dat Dirk III het beklag van bisschop Adelbold en de zijnen met niet minder onbeschaamdheid getrotseerd heeft, dan Reinaert het jammeren van Cantecleer. Ook waren er ongetwijfeld lotharingsche edelen, - vrienden of bloedverwanten, - die, evenals in de fabel de das Grimbert, Reinaert's oomzegger, te Nijmegen het voor hem opnamen. Dirk had zijne redenen de goddelijke zalving en het goddelijk regt van bisschop Adelbold, dien hij wist slechts een strooman des keizers te zijn, niet onvoorwaardelijk te eerbiedigen. Toen hij de kans schoon zag, sloeg hij zijn slag. Een vogelgevecht in de lucht, het dwalen eener staart-

ster, waren hem welkome voorteecken. 'Vliedt! vliedt!' klonk het eerlang uit den mond der met panische vrees geslagen troepen van bisschop en hertog.¹ Door geweld, door list, door aan onversaagdheid schrandereheid te paren, drong de kleine hollandsche leenman zich in eene stelling welke op geen andere wijze te veroveren viel; en toen hij zeker genoeg meende te zijn van zijne zaak om zonder gevaar zich voor eene poos te kunnen verwijderen, ondernam hij eene vrome bedevaart naar het Heilige Land. Door die daad in het effen gekomen met de goddelijke en de menschelijke wetten, had hij reden te vertrouwen dat voor een afzonderlijk hollandsch gravehuis eene toekomst aangebroken was.

De dichter van den *Reinaert* heeft aan den persoon van Dirk III zoo goed als zeker niet gedacht. Dit was eene geschiedenis van tweehonderd jaren her. Maar zij stond niet alleen. Ontelbare malen heeft in den loop der midden-eeuwen hetzelfde geval zich herhaald. Menige trek in het leven van den hollandschen graaf Willem I, pas overleden, mogen wij aannemen, toen de vlaamsche *Reinaert* ontstond, voegt in het kader van Willem 'die Madoc maakte'. De hollandsche graaf gelijkt op een haar den kater Tibert, *Reinaert's* maat, die, toen het franschsprekend hondje Courtois den vos beschuldigde hem eene worst afhandig gemaakt te hebben, zich de opmerking veroorloofde dat Courtois, die zelf niet op eerlijke wijze in het bezit der versnapering gekomen was (maar haar gekaapt had

1 Melis Stoke, I vs. 1015 vgg. - Wagenaar, V.H., II 146 vg.

van hem, Tibert, die op zijne beurt tusschen licht en donker haar een molenaar ontfutselde), behoorde te zwijgen.¹

Graaf Willem I is de kwade trouw in persoon wanneer hij in 1206, ten gunste van zijn nichtje Ada en haar echtgenoot, eene oorkonde onderteekent aan wier bepalingen het van te voren bij hem vaststaat dat hij zich niet houden *wil*, niet houden *zal*, al ging de keizer van Duitschland op het hoofd staan.² Dit gaat zoo voort, van den eenen miniatuur-vorst op den anderen, eeuw uit, eeuw in. De Wolferd van Borssele, die 1 Augustus 1299 door de Delvenaars wordt afgemaakt, heeft gehandeld met eene sluwheid welke Reinaert hem had mogen benijden. Eerloos, wreed, en onbeschaamd, steekt Wolferd zijn model naar de kroon.³ Nog in de eerste helft der 16^{de} eeuw wordt het spel van den *Reinaert*, valsch en bloedig, in Nederland voortgespeeld. De geuzetijd zal reeds bijna gaan aanbreken, wanneer in den persoon van Karel van Egmond het diere-epos zich nogmaals beligchaamt.

Karel van Egmond is geheel de vos der fabel. Zijn staart, herhaaldelijk geknot, groeit telkens weder aan. Zijn kapsel bewijst dat hij ten laatste zijne haren verloor; zijne streken verleerde hij nooit.⁴ Het geplun-

1 Van den Vos Reinaerde, vs. 107 vgg.

2 Brill, Willem I van Holland, bladz. 62 vgg. Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 178.

3 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 183 vgg.

4 Van Hasselt, Het oorspronkelijk schildery, Haarlem 1804, in folio. Verkleinde staalgravure bij Arend, Geschiedenis, II^c 662. Kaalheid van Karel van Egmond zichtbaar aan beide beelden in de Eusebius-kerk te Arnhem. Baardeloosheid een gevolg van uittrekken der stoppels met een tangetje.

derd Den Haag, het platgebrand Alkmaar, het uitgemoord Weesp, staven zijne wreedheid. Een zeeschuimer is zijn handlanger, een bandiet zijn maarschalk, zijn werktuig de Zwarte Hoop. In 1503, man van zesendertig jaren geworden, maakt hij, slaag gehad hebbende, zich klein voor Filips van Oostenrijk en zweert, bij God en alle heiligen, Filips naar Spanje te zullen vergezellen. Maar wanneer te Antwerpen zijn reisgeld hem uitbetaald is, en hij de drieduizend achtentwintigen bij zich gestoken heeft, dan verkleedt hij zich, vlugt naar Arnhem, en rust tegen den afwezigen Filips eene nieuwe expeditie uit.¹ In 1487 wordt hij, pas twintig jaren oud, leeftijd der ridderlijke opwellingen, in den slag van Béthune door de overwinnende Franschen gevangen genomen, en kan zijn losprijs niet voldoen. De langdurige gijzeling verveelt hem. Door fraaije woorden en dure eeden beweegt hij een jong edelman van zijne kennis, Bernhard van Meurs, in zijne plaats zich in de handen der Franschen te gaan stellen; betaalt een termijn; laat Bernhard (die één jaar daarna sterft) negen jaren in den pot zitten, en legt, wanneer de overige termijnen eindelijk aangezuiverd zijn, den edelmoedigen jongen dwaas eene vernederende kwitantie voor.² En altijd gaat bij hertog Karel die trouweloosheid met een vertoon van kerkelijke orthodoxie gepaard. Op zijn ouden dag wordt hij een gemoedelijk ketterjager en kondigt scherpe plakaten tegen de

¹ Slichtenhorst, Geldersche geschiedenissen, 1654, 9^{de} en 10^{de} Boek.

² Tadama in Nijhoff's Bijdragen, hiervóór, bladz. 304, noot 1.

lutheranen af.¹ Nog na vierdhalve eeuw ligt hij in marmer, met gevouwen handen en vroom gelaat, te bidden op zijne graftombe², en verschalkt in zijne sarkofaag de nederlandsche historieschrijvers, gelijk hij bij zijn leven de graven van Meurs, de aartshertogen van Oostenrijk, de koningen van Spanje, de keizers van Duitschland fopte. Om hem op argeloosheid te betrappen moet men teruggaan tot zijn tiende levensjaar, toen hij en zijne zuster, bij het huwelijk van Maximiliaan van Oostenrijk met Maria van Bourgondie, den bruidegom en de bruid altaarkaarsen nadroegen. Liever nog tot zijn zesde, toen in het belegerd Nijmegen de kommanderende geldersche officier den moed van het garnizoen opwekte door den kleinen Karel in eene fantasie-wapenrusting te steken, hem op een paardje te zetten, en de binnenwallen om te voeren.³ Daarna is Karel van Egmond nooit weder een kind geweest.

XIV [De verbeelding in de midden-eeuwen. Oudgermaansche tijd: Tacitus, de Edda, in Friesland]

Ik keer terug tot mijne onderstelling dat er eene enquête naar de middeleeuwsche verbeelding gehouden werd.

Eene orde van zaken moet tot op zekere hoogte zichzelf reeds overleefd hebben, eer men hare satire

1 Hiervóór, vierde hoofdstuk, bladz. 303.

2 Afbeelding bij Oltmans, hiervóór, vijfde hoofdstuk, bladz. 490 vg.

3 Bij Slichtenhorst, Wagenaar, Arend, en de schrijvers genoemd in Van der Aa, Biografisch Woordenboek, X 53 vg.

gaat schrijven. De tijd althans dat, in den boezem derzelfde zamenleving, de voorstellingen nog een kinderlijk karakter droegen, moet reeds ver achter den rug liggen. Eene zoo spotzieke of lachlustige verbeelding als men in het middeleeuwsch diere-epos aan het werk ziet, is niet het aanvangspunt eener beschaving.

Primitief noem ik eene voorstelling als de vroeger vermelde der overoude ijslandsche *Edda*, wanneer zij den oorsprong der drie standen in de middeleeuwsche maatschappij als het uitvloeisel eener bovenmenschenlijke noodwendigheid schildert. Drie godinnen - skandinavische schikgodinnen - baren ieder een zoon. Uit Iarl stammen de edellieden, geboren souverainen; uit Karl de vrije boeren; uit Thral de lijfeigenen.¹ Onze bijzondere voorouders hebben dit beeld der ook in hun midden heerschende orde van zaken slechts overgenomen. Het is niet door hen voortgebragt of uitgevonden. Maar het is voor een deel blijven leven in hunne taal, voor een ander deel bij aangrenzende volken, wier taal verwant was aan het middennederlandsch.²

Onder de bepalingen eener friesche wet uit den tijd der opvolgers van Karel den Groote, toen Nederland vaak voor eene poos de prooi van zeeschuimende Noormannen werd, is er eene die aan weduwen in sommige gevallen het regt toekent het erfdeel te verkoopen of te verpanden, dat uit de vaderlijke nalatenschap hare kinderen toebedeeld is.

Het is onder anderen wanneer, na het sneuvelen

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 121 vg.

2 Engelsch: Earl. - Hoogduitsch: Kerl. - Engelsch: Thrall.

van den vader in den strijd tegen de vreemdelingen, door de verwoesting en het rooven de prijs der levensmiddelen stijgt, en bovendien de nijpende winterkoude nadert.

Hoe het komt weet men niet, maar de bewoordingen van dit wetsartikel zijn de vertaling van een gedicht; een gedicht van zoo hoogen ouderdom, dat men er met onwil in gezinspeeld vindt op het begraven der dooden als eene christelijke nieuwigheid, in tegenstelling met de voorvaderlijke germaansch-heidensche lijkverbranding.

Opdat het kind niet door vorst of honger verga, staat er, mag de moeder zijn roerend of onroerend goed te gelde maken of verzetten 'wanneer de jaren duur worden, - en scherpe koude over het land vaart, - en het kind van honger sterven zoude, - of als het geheel stoknaakt is of huisloos, - en dan de duistere nevel en koude winter nadert, - wanneer ieder in zijn huis en in zijn hof en in beschermende hollen trekt, - en het wilde dier den hollen boom zoekt en de luwte der heuvelen, waardoor het zijn leven behouden kan, - terwijl dan het onjarig kind weent en schreit, - en op zijn naakte leden en zijne huisloosheid wijst, - en dat zijn vader, - die hem bewaren moest tegen den honger en tegen den winterschen kouden nevel, - dat die, *met vier nagelen onder eik en aarde*, - zoo diep besloten en bedekt is....'¹

Wij zouden ons bedriegen, zoo wij meenden dat de sombere toon die over dit fragment ligt, zoodat som-

1 De Haan Hettema, Oude Friesche Wetten, II 84 vg. Bij Moll, Kerkgeschiedenis, I 446 vg.

mige op den voorgrond gestelde bijzonderheden als gehuld zijn in een floers, hij de volken van Noord-Europa eerst gewekt is door tegenzin in het christendom. De wrevel over dat begraven onder eik en aarde is integendeel maar een incident. De germaansche verbeelding beminde van nature het grootsche en ontzettende. De verschijnselen van den doodslaap waarin ieder jaar de winter het geschapene komt wikkelen; het vreugdelooze van koude en gebrek; het aangrijpende van sommige ijzingwekkende landschappen of zeegezigten, - dit alles liet sporen achter in den geest, en was van invloed op de vorming der verbeelding.¹

De poëzie van den angelsaksischen koewachter Caedmon, aan welke bij het beschrijven van zijn pandaemonium Milton in *Paradise Lost* sommige trekken heeft kunnen ontleenen, gelijkt zelve een pandaemonium.² Waren de strijdliederen van den frieschen zanger Bernlef, die door den angelsaksisch gevormden Ludger voor het christendom gewonnen werd, bewaard gebleven, wij zouden er hoogst waarschijnlijk dezelfde beeldspraak als bij Caedmon aantreffen.³ Zelfs door het notarieel latijn der akte uit de eerste helft der 9^{de} eeuw, waarbij wij onzen vriend Folcker weleer zijne landerijen aan Ludger's wereldsche abdij zagen

1 Koor der germaansche 'nonnen' in Hooft's Bato bij Leendertz, II 355 vgg.

2 Studie over Caedmon en zijne poëzie bij Montalembert, *Conquête de l'Angleterre par les Moines*, II 70 vgg. - Bij Taine, *Littérature Anglaise*, 1863, I 48 vgg.

3 Over Bernlef bij Moll, *Kerkgeschiedenis*, I 23, 180.

schenken, schemeren nog beelden van huiverende ontsteltenis, bij Folcker gerezen door den nood van donkere dagen.¹

Hetgeen Tacitus omtrent sommige godsdienstplegtigheden der Germanen van *zijn* tijd verhaalt, bewijst dat het verschrikkelijke hun lief was en zij voor het wreede niet terugdeinsden. Zij houden kerk in ondoordringbare wouden, en slagten er aan den voet van ruwe altaren hunne krijgsgevangenen.² Hunne profetes Velleda bewoont ontoegankelijke oorden, in bosschen of in het gebergte. Ten einde haar gunstig te stemmen zendt men haar prijsgemaakte romeinsche officieren, die door haar om het leven gebragt worden.³

'Allen,' wordt ons omtrent eene bepaalde groep germaansche stammen berigt, 'allen hebben met elkander de dienst van Hertha gemeen, die zij vereeren als de godin der Aarde, en van welke zij gelooven dat zij uit belangstelling in de menschelijke aangelegenheden de volken rondreist. Op een eiland in zee (de Noordof de Oostzee) wordt in een heilig bosch een heilige wagen bewaard, overdekt met een zeil. Alleen zekere priester mag dien aanraken. Hij weet op welk tijdstip de godin in haar heiligdom plaats is komen nemen, spant koeijen voor den wagen, en gaat met diepen eerbied achter haar aan. In alle oorden die de godin voor korter of langer met een bezoek verwaardigt, is het dan vrolijkheid en feest. Er wordt geen oorlog gevoerd, niet naar de wapenen gegrepen. Alle zwaar-

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 116 vgg.

2 De Moribus Germanorum, IX, xxxix.

3 De Moribus Germanorum, VIII. - Historiae IV, c. 61.

den verdwijnen in de schede. Het is de eenige tijd dat deze volken van vrede weten, of willen weten; en dit duurt totdat de godin van het verkeer met de stervelingen genoeg heeft, en de priester haar terugvoert naar haar woud. De wagen, de kleederen, de godin zelve, heet het, worden daar ijlings gereinigd in een verborgen meer; en het meer *verzwelgt de slaven die daarbij behulpzaam zijn*. Vandaar eene geheimzinnige ontzetting; eene godsdienstige nieuwsgierigheid; wat het toch zij welks aanblik *onmiddellijk gestraft wordt met den dood*.¹

Het verdrinken dier slaven brengt voor ons de vrolijke Hertha-feesten onder een eigenaardig licht.¹

XV [Oudduitsche en oudfransche heldedichten: Nevelingelied, Walthariuslied, Goedroen, Roelandslid, Reinout van Montalbaan]

Er verloop eenige eeuwen, en de nationale helde-dichten ontstaan; grootere en kleinere.

De slagting onder de Burgunden in het paleis van

1 Tacitus, De moribus Germanorum, xL: 'In commune Hertham, id est Terram matrem colunt, eamque intervenire rebus hominum, invehi populis, arbitrantur. Est in insula Oceani castum nemus, dictatumque in eo vehiculum veste contextum: attingere uni sacerdoti concessum. Is adesse penetrati deam iutelligit, vectarumque bubus feminis multa cum veneratione prosequitur. Laeti tunc dies, festa loca quaecumque adventu hospitioque diguatur. Non bella ineunt; non arma sumunt; dausum omne ferrum; pax et quies tunc tantum nota, tunc tantum amata, donec idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat. Mox vehiculum et vestes, et si credere velis numen ipsum secreto lacu abluitur; servi ministrant *quos statim idem lacus haurit*. Arcanus hinc terror, sanctaque ignorantia, quid sit illud quod *tantum perituri vident*.'

koning Attila, aan het slot van het *Nevelinge*,¹ de slagting der achterhoede van Karel den Groote's leger door de spaansche Arabieren, in het voorlaatste gedeelte van het *Roelandslied*,² zijn tooneelen vol grootsche verschrikking. De hartstogten en de daden, sommige levenlooze voorwerpen zelfs, vertoonen in die oudste middeleeuwsche dichtwerken kolossale evenredigheden. De wraak van Krimhilde heeft in hare woestheid iets bovenmenschenlijks.³ Wanneer na de inzegening van het huwelijk Gunther het waagt Brunhilde te naderen, dan neemt zij haar gordel, bindt den koning, en hangt in het slaapvertrek hem aan een spijker.⁴ Roeland klooft eene rots met zijn zwaard Durandal; verbrijzelt met zijn elpebeenen horen den schedel van een muzelman.⁵ De viool van Volker, den bard der Nevelingen, wordt eene knods.⁶ De bisschop Turpin, derde in het ridderlijk verbond van Roeland en Olivier, gelijkt een athleet in priestergeraad.⁷ De woordetwist van Krimhilde en Brunhilde is een kijven van reuzinnen.⁸

¹ Das Nibelungenlied, uitgaaf van Karl Bartsch, 1879, 5^{de} druk, in Pfeiffer's Deutsche Classiker des Mittelalters. Aventure xxxii-xxxix, 1921 vgg.

² Chanson de Roland, uitgaaf van Th. Müller, 1879, 2^{de} druk van Léon Gautier, 1881, 8^{ste} druk, vs 1620 vgg., 1851 vgg.

³ Nibelungenlied, Aventure xxiii, 1387 vgg.

⁴ Nibelungenlied, Aventure x, 636 vgg. Over het mythologische van dezen trek hij Bartsch, Inleiding bladz. vi vgg.

⁵ Chanson de Roland, vs. 2274 vgg., 2297 vgg.

⁶ Nibelungenlied, Aventure xxx, 1821 vgg.

⁷ Chanson de Roland, vs. 1561 vgg., 1648 vgg.

⁸ Nibelungenlied, Aventure xiv, 814 vgg.

Ook de edele aandoeningen zijn breed en hoog. Ook het bevallige onderscheidt zich door buitengewone afmetingen. Het lied der vogels verstomt in de wouden wanneer in *Goedroen* de zanger Horant, ten einde prinses Hilde te bekoren, het zijne aanheft.¹ Wanneer in de *Nevelingen* Siegfried zijn tweede bezoek aan het hof van Krimhilde's ouders brengt, en de koningsdochter in den vollen bloei van jeugd en schoonheid voor het eerst naar buiten treedt, dan heet het: 'Gelijk de maan, als zij uit de wolken glanzend te voorschijn komt, de sterren dofschijnt, zoo blonk Krimhilde boven de andere jonkvrouwen uit, en haar aanblik verhoogde niet weinig den moed der helden.'² Prinses Aude, de bruid van Roeland, bezwijmt en sterft, wanneer keizer Karel haar het sneuvelen van haar bruidegom aankondigt.³ Reinout van Montalbaan laat al zijne woestheid varen, en omhelst met de andere Heemskinderen 's keizers knieën, wanneer hij de stem van zijn leenheer Charlemagne herkent.⁴ Roeland wil tot geen prijs den olifant steken, zoolang de mohammedaansche Arabieren dit als een roepen om hulp kunnen aanmerken: het zou een smet op zijne eer als

¹ Kudrun, uitgaaf van Karl Bartsch, 1880, 4^{de} druk, in Pfeiffer's Deutsche Classiker des Mittelalters. Aventure VI, 372 vgg.

² Nibelungenlied, Aventure V, 283 vgg.

³ Chanson de Roland, vs. 3705 vgg.

⁴ Renaus de Montauban oder die Haimonskinder, Stuttgart 1862, door Michelant. - Studie van Taine in Nouveaux Essais de critique et d'histoire, 1865, bladz. 189 vgg. - Fragment bij Bartsch, Ancien Français, 4^{de} druk, bladz. 82 vgg. - Over eene latere hollandsche proza-bewerking der Vier Heemskinderen bij L. Ph. C. Van den Bergh, Volksromans, bladz. 12 vgg. Tekstuitgaaf door Matthes, 1872.

christen en Franschman zijn.¹ Hildegund weigert in het *Walthariuslied* de liefde van den jongen held, omdat hare fierheid aanvankelijk niet gelooven kan dat men eene krijgsgevangene ten huwelijk vrage.²

De middeleeuwsche christen-predikers hebben het hunne bijgedragen om den algemeenen schat der verbeelding te doen aangroeijen. Van hun laatsten vertegenwoordiger van naam in ons eigen land, Johannes Brugman (1400?-1473), strekt, in opgaande lijn, tot den parijschen bisschop Maurice de Sully (1130?-1196), tot Bernhard van Clairvaux (1091-1153), eene merkwaardige reeks zich uit.³ Beroemd is in eene van Sully's leerredenen de legende van den zingenden paradijsvogel.⁴ Verhalen als die van Adam en Eva's eerste overtreding; van de komst der Wijzen uit het Oosten naar Bethlehem; worden bij den Heiligen Bernard dichterlijke hoofdstukken uit de lotgevallen van het menschelijk hart.⁵ Thomas van Cantrimpé is slechts apostel met de pen; maar de minste kanselredenen zijn zoo fraai als zijne beschrijving van den

1 Chanson de Roland, vs. 1073 vgg.

2 Waltharius, uitgaaf van J.V. Scheffel en A. Holder, Stuttgart, 1874, vs. 230 vgg.

3 Plaatsen uit Brugman's leerredenen in Moll's monografie, I 179 vgg., 239 vgg. Uit kloostersermoenen van Ruysbroeck en anderen; uit Des Conincs Somme van Jan van Rode, enz., bij Van Vloten, Prozastukken, bladz. 76* vgg., 150 vgg., Over de Somme le Roy hiervóór, bladz. 227 en de noot.

4 Handschrift der parijsche Bibliothèque de l'Arsenal. Fragment bij Gustave Merlet, I 29 vgg.

5 Hiervóór, eerste hoofdstuk, bladz. 90 vgg.

stervenden Vlaming op het slagveld van Westkappel.¹

In de heldedichten worden plaatsen aangetroffen die tot het gebied der christelijke verbeelding behoren. Het voorportaal eener christenkerk beschaamt in de *Nevelingen* den hoogmoed van Brunhilde, en Krimhilde's onverzoenlijkheid.² Siegfried's manlijke schoonheid wordt er vergeleken bij die eener miniatuur in een getijboek.³ Attila's heidendom is bij het overwegen van zijn huwlijksaanzoek voor Krimhilde een schrikbeeld.⁴ Het *Roelandslied* is een volstrekt christelijk epos, waar een christen-priester, zelf medestrijder, bij het wederstaan der volgelingen van Mohammed, de gevallenen absolutie geeft en hun den hemel toezegt.⁵ De vogel die in *Goedroen* de heldin verschijnt aan het zeestrand, en hare naderende bevrijding uit den staat der dienstbaarheid haar aankondigt, is tegelijk een engel van dezelfde soort als men in de Handelingen der Apostelen er de boeijen van Petrus of Paulus ziet verbreken.⁶

XVI [Ridderromans. Parzival]

Na de eerste kruistogten zien wij in de beeldspraak der dichters verandering komen. Voor het heldhaftige

- 1 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 275 vgg.
- 2 Nibelungenlied, Aventiure xiv, 814 vgg., 844 vgg.
- 3 Nibelungenlied, Aventiure v, 286 vg.
- 4 Nibelungenlied, Aventiure xx, 1145 vg., 1248 vg.
- 5 Chanson de Roland, 2164 vgg., 2205.
- 6 Kudrun, xxiv, 1166. - Handelingen, v 19, xii 7, xvi 26.

treedt het avontuurlijke in de plaats, voor het mythologische het fantastische. De liefde wordt galanterie, en gaat grenzen aan godsdienstige mystiek.

In *Parzival* bekomt eene half heidensche legende, uit Bretagne, een christelijk aanzien. Om den naam van een engelschen koning Arthur hebben zich de namen van ridders gegroept die een genootschap vormen: de Ronde Tafel. Parzival's eerezucht is, in die orde opgenomen te worden. Maar wanneer hij, om zich de onderscheiding waardig te maken, reeds een groot aantal heldedaden verrigt heeft, dan wordt door een kluizenaar hem geopenbaard dat eene hoogere, minder wereldsche bestemming voor hem weggelegd is. Hij moet den heiligen beker zien op te sporen waarvan weleer, bij het instellen van het Avondmaal, Christus zich bediend heeft, en die, in den kring eener vorstelijke of patricische broederschap van vromen bewaard gebleven van geslacht tot geslacht, laatstelijk in handen van een zwak of onwaardig grootmeester gekomen is.¹

Van de menigvuldige ridder-romans, gevolgd op de heldesagen, is *Parzival* misschien de zinrijkste. Achtereenvolgens zien wij den naamgever van het gedicht eerst zich onderscheiden door persoonlijke dapperheid;² daarna, wanneer hij de koningin Condwiramurs tegen de aanslagen van koning Clamide verdedigt, hem als den beschermer der verdrukte onschuld en der belee-

¹ Wolfram von Eschenbach's *Parzival und Titurel*, uitgaaf van Karl Bartsch, 1875, 2^{de} druk, in Pfeiffer's *Deutsche Classiker des Mittelalters*. - Bossert, *Littérature Allemande*, bladz. 258 vgg.

² *Parzival* 3^{de} Boek: 'Eintritt ins Leben.' Bartsch, I 127 vgg.

digde schoonheid optreden;¹ eindelijk, wanneer hij den Heiligen Graal gaat zoeken (zoo heet de beroemde Nacht-maalskelk), hem tot eene verheven opvatting van het menschelijk leven zich inspannen.² Al de uit den zadel geligte en ontwapende vijanden, de betooverde wouden, de gevelde draken, de uit den nood geredde schoone vrouwen, waarvan de middeleeuwsche ridderromans wemelen, vindt men in *Parzival* vertegenwoordigd. Bovendien tast men er den invloed der kennismaking met het Oosten, - door de togten naar het Heilige Land, - en de verlevendigde belangstelling in het christendom welke daarvan het gevolg geweest is.

Het onderscheid tusschen deze digtbevolkte ridderlijke verbeeldingswereld, en de bijna eenzame der voorafgegane eeuwen, is groot. De heldedicht geworden legenden die, na het ineenzakken van het romeinsche rijk en de opkomst eener nieuwe europesche wereldorde, zich allengs gevormd hadden, - de legende van Siegfried in Skandinavie, de legende van Attila in Duitschland, de legende van Karel den Groote in Frankrijk, - hadden vergelijkenderwijs zich onderscheiden door het grootsche en sobere van elke volkspoëzie. Na Karel den Groote waren nog de veroveringstogten der Noormannen de opgewekte verbeelding komen voeden, en daaruit was de Noordzee-poëzie van *Goedroen* ontstaan; tevens de verheerlijking van het geboorteland en het eigen huis, natuurlijk uitvloeisel van het bedreigd worden in beider bezit of genot door

¹ Parzival, 4^{de} Boek: 'Condwiramurs.' Bartsch, I 191 vgg.

² Parzival, 9^{de} Boek: 'Parzival bei Trevrizent.' Bartsch, II 106 vg.

de invallen van schakende en plunderende vreemdelingen.¹

Toen de strijd tegen de mohammedanen ging aanbreken waren al deze stoffen als uitgeput. Er deed zich, zonder dat men dit woord bezigde, of zonder er dezelfde beteekenis aan te hechten als wij, behoefte aan eene renaissance gevoelen. Zoo de nationale heldedichten niet in het vergeetboek geraakten, zij werden voor het minst, als aartsvaderlijk of klassiek, overvleugeld door eene nieuwe romantische litteratuur; en deze trok haar onderhoud uit de voorhands onuitputtelijke bron ontsloten door de volksverhuizing van het Westen naar het Oosten, die het op de verovering van Palestina gemunt had.

Alle ridderromans zijn voor een deel met mohammedanen gestoffeerd. In alle ziet men de hoofdpersonen zich van het Noorden of het Westen naar het Zuiden en het Oosten verplaatsen. Men ontmoet namen van landen, te voren onbekend. Men hoort spreken over vorsten en vorstinnen, wier bestaan door de heldedichten zelfs niet vermoed werd. Er heeft zich eene andere wereld ontsloten.²

XVII [Middennederlandsche bijdragen: Beatrijs, Tysken van der Schilden, Het daghet in den Oosten]

Onze voorouders hebben in dien nieuwen zoowel als

1 Les légendes de la mer, bij Bossert, bladz. 115 vgg.

2 Overzigten van ridderromans bij Jonckbloet, Letterkunde, I 90 vgg., 113 vgg.; bij Van Vloten, Beknopte Geschiedenis, 1865, bladz. 18 vgg.; bij Doorenbos, Handleiding 1882, 2^{de} druk, I 231 vgg. - Origines de la poésie chevaleresque, bij Bossert, bladz. 174 vgg.

in den ouden tempel der middeleeuwsche verbeelding, het heldedicht en den ridderroman, met welgevallen verkeerd. In den nieuwen met zooveel behagen zelfs dat Jacob van Maerlant, na in zijne jeugd binnen zekere grenzen medegedaan te hebben, naderhand in naam van het didaktische, en met zekere ontsteltenis, tegen de ridderromans in verzet gekomen is.¹ Doch steenen voor den opbouw zijn door onze vaders persoonlijk maar weinig aan- of bijgedragen. Meestentijds speelden zij leentjebuurt.

De sproke van *Beatrijs* is een der weinige oorspronkelijke werken van middennederlandsche herkomst, waarin wij de verbeelding eene voorname rol zien vervullen.² Hoewel eene kloosterlegende, - zoodat Maerlant, indien zij hem bekend geworden is, er vrede mede heeft kunnen hebben, en, zoo er in de boekerij van den Sint Agnietenberg een exemplaar van aangetroffen werd, Thomas a Kempis haar niet op den index behoefde te plaatsen, - hoewel geen eigenlijke roman, is de gewijde fabel nogtans in een romantisch kleed gestoken.³

De midden-eeuwen hebben tot eer der Maagd Maria een betrekkelijk groot aantal soortgelijke verhalen in omloop gebragt; en men vindt er daaronder die door bevalligheid uitmunten. Er is de geschiedenis van den

1 Uitvallen van Maerlant tegen de ridderromans bij De Vries en Verwijs, Spiegel Historiaal, Inleiding, bladz. xxi vgg.

2 Sproke van Beatrijs, uitgaaf van Jonckbloet, 1859.

3 Oorspronkelijke latijnsche proza-tekst in den Dialogus Miraculorum van Caesarius van Heisterbach, tijdgenoot van Olivier van Keulen. Studie bij Wybrands, Bijdragen 1872, bladz. 1 vgg.

jongen monnik die door eene welwillende berisping der Heilige Maagd, hem (onzichtbaar voor elk ander) onder het metten-zingen verschenen, van een traag en mid delmatig zanger in één dag een virtuoos werd. De geschiedenis van den ridder die, vóór hij naar het tournooiveld reed, eerbiedig de kerkdienst ging bijwonen, en, toen hij waande te laat te komen in het krijt, bemerkte dat de Hemelsche Jonkvrouw, om hem te beloonen voor zijne vroomheid, zijne gedaante aangenom en en al de kampvechters in het zand had doen bijten.¹

Als zulk eene weldoende fee treedt de Moeder Gods ook in *Beatrijs* op. Gedurende eene reeks van jaren heeft zij onder eene wonderdadige vermomming de dienstmaagdpligten waargenomen eener edelaardige non, maar die, door liefde voor een wereldsch jonkman vervoerd, het breede pad was opgegaan en met hare kinderen, ver van huis, door haar minnaar verlaten, de bitterste armoede geleden had. Het inkeeren van Beatrijs tot zichzelf, daarginds in het vreemde land; haar berouwvol terugkeeren; hare ontroering bij de aankomst, wanneer zij bespeurt dat door de liefdevolle en kiesche zorg der Heilige Maagd niemand in het klooster hare afwezigheid heeft opgemerkt, niemand dan Maria-alleen kennis draagt van hare fout; worden treffend geschilderd.

Eén plaats in het gedicht is aangrijpend. Er verschijnt de boetvaardige zondares, wanneer zij geknield ligt in

1 Legende van den vervangen ridder bij Wybrands, *Dialogus Miraculorum*, bladz. 86 vgg. - Van den zingenden monnik bij Van Vloten, *Prozastukken*, bladz. 301 vg.

de kloosterkerk, een engel met een dood kind in de armen, hetwelk hij, alsof het nog leefde, poogt te vermaken door met een appel te spelen. Beatrijs vraagt wat dit beteekent, en verneemt van den hemelbode dat evenzoo hare boete slechts een aanvallig dood werk is, zoolang zij den moed niet heeft een onderhoud met den abt te verzoeken en hem met hare ware geschiedenis bekend te maken. Die bovenaardsche jongeling in het wit, spelend met dat schoone kinderlijkje en den appel omhoog werpend, is een beeld dat in het geheugen blijft hangen.¹

Overblijfselen van een fraaijen middeleeuwschen roman, bewaard gebleven in het vroeger genoemd antwerpsch liedeboek, worden gevonden in de ballade van *Tysken van der Schilden*. In Tysken's persoon hebben wij met een roofridder uit den middeleeuwschen natijd te doen, die, eindelijk de justitie in handen gevallen, in de gevangenis zijn laatste uur verbeidt. De ballade fingeert een laatste gesprek tusschen den veroordeelden edelman en zijne in den nood hem trouwgebleven minnares. Hij beschuldigt haar en zich, uit liefde voor haar, opdat zij in goud zich mogt baden, een bandiet geworden te zijn. *Zij* klaagt dat al dit goud hem thans niet van een onteerenden dood redden kan, en zweert, wanneer hij op het rad gebonden zal liggen, dat zij, om zijne laatste oogenblikken te verzachten, het foltertuig met bloemen omkransen en hem een bed van rozen strooijen zal. Het behoort tot de zeldzaamheden dat men in onze middennederlandsche

1 Sproke van Beatrijs, vs. 925 vgg. Bij Jonckbloet, bladz. 34. vg.

letterkunde zulke dichterlijke vindingen aantreft, zoo zangerig voorgedragen; maar zij ontbreken er toch niet geheel.¹

Er blijft zelfs nog te vermelden, insgelijks uittreksel of plaatsvervanger van een middeleeuwschen ridderroman, het vermaarde lied aanvangend met de woorden: *Het daghet in den Oosten*. De heldin, schijnt het, is eene zondares of dwaze maagd van goeden huize; eene Beatrijs uit de groote wereld, vóór de bekeering en na den val. Met haar hooggeboren vader, woonachtig in dezelfde buurt, leeft zij in onmin. De knapen en de kapelaan des ouden ridders hebben om haar wangedrag haar verloochend. Zij huist afzonderlijk met een uitverkoren minnaar, en moedigt uit behaagzucht tegelijk nog een ander jong edelman aan. In een tweegevecht wordt de bevoorregte 's nachts gedood, en bij het aanbreken van den dag komt de overwinnaar, dien zij omtrent hare ware gevoelens misleid heeft, de jonkvrouw overreden met hem te vlugten. Een bits bescheid, hem toegeworpen uit het venster (dat zij niet mede kan, omdat zij in de armen van den ander ligt), doet hem in toorn ontsteken en haar de raauwe waarheid zeggen. Zij laat den moordenaar staan, verwaardigt hem niet met één woord, en ijlt naar den lindeboom waar zij van hem vernomen heeft het lijk van den aangebedene te zullen

1 Ballade van Tysken van der Schilden bij Hoffmann von Fallersleben, in het antwerpsch Liedt-Boeck van 1544, bladz. 88. - Herdruk eener aan Samuel Coster toegeschreven klucht van 1613, met denzelfden titel, bij R.A. Kollwijn, Drie Dichters uit de 17^{de} eeuw, 1882, bladz. 489 vgg.

vinden. Dit schouwspel openbaart de kokette aan zichzelf. Haar hart, blijkt het, heeft steeds alleen den verslagene behoord, en zij barst in jammerklagen los. Met hare blonde haren stelt zij het bloed, verbindt met hare blanke handen de wond, en delft met zijn eigen degen hem een graf. De verwanten en de huisgenooten blijven onverschillig; de priester weigert zijn bijstand. Zelve zingt zij bij den doode de Vigilien, en gaat dan in een klooster.¹

Sommige bijzonderheden van dit fragment zijn duister. Andere willen verklaard worden uit de losheid der zeden en de onbeschaamdheid der jonge vrouwen van den hooger stand in de midden-eeuwen.² Maar de weeklacht der wanhopige minnares ademt gevoelden hartstogt; het rythme past bij de tragische ontknooping; de handeling is levendig en snel; de taal ingehouden. Het strekt onze letterkunde tot eer dit lied

- 1 'Het daghet in den Oosten,' uitgaaf van Willems in Oude Vlaemsche Liederen, 1848. - Verwijs, Bloemlezing, III 134 vgg. - Vrije vertaling door Nicolaas Beets, Dichtwerken 1876, II 75 vgg. - Bewerking voor het tooneel in Bredero's spelen, uitgaaf van 1638, en kritiek van dit treurspel, in Jan Ten Brink's monografie over Bredero, uitgaaf van 1871, bladz. 228 vgg.
- 2 De sultane favorite van graaf Jan van Blois (hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 186 vgg., en bij de Lange van Wijngaarden, I 171 vgg.), was een meisje van adel, Sophia van Dalem. Haar vader, heer Jan van Dalem, vond dit zoo weinig ergerlijk dat hij voor de opvoeding der bastaarden hielp zorgen. - Dirc Potter onderstelt (hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 257 vgg.), dat onder de edelvrouwen zijner dagen toegeven aan oneerbaarheid eene gewone neiging was, alleen berispelijk indien zij opspraak wekte, of, zooals in het geval der jonkvrouw uit 'Het daghet in den Oosten,' aanleiding gaf tot oneenigheden in de familie.

of zelve gevonden, of op zulke wijze in onze spraak overgebracht te hebben, dat het een klein nationaal gedenkteeken is kunnen worden.

XVIII [De rederijkers. Het referein 'Zal 't altoos neen zijn?']

Na het verlevendigen van zoo vele litterarische herinneringen uit de eigenlijk gezegde midden-eeuwen, zou niets verhinderen dit overzicht reeds nu met een kort woord over de letterkundigen te besluiten, die geacht kunnen worden, bij den overgang tot de letteren der 17^{de} eeuw, het middennederlandsch als brug gediend te hebben.

De rederijkers echter, want hen bedoel ik, staan te kwader faam; en te vergeefs zou ik aandacht voor hen zoeken te winnen, zoo ik niet door eene gelukkige proeve van hun talent vooraf deed uitkomen, in welk opzigt zij als de niet onwaardige volgelingen der besten onder hunne middennederlandsche voorgangers beschouwd kunnen worden. De aard van ons onderzoek brengt mede de schaduwzijden als bekend te onderstellen, en voornamelijk op lichtende aanknoopingspunten te letten.

Uit eene eerst onlangs bekend geworden verzameling rederijkers-refereinen der 16^{de} eeuw kies ik er een van een ongenoemd dichter en zonder titel, maar dat gevoegelijk: *Zal 't altoos neen zijn?* heeten kon.¹ Evenals

¹ Ch. Ruelens, Refereinen en andere gedichten der 16^{de} eeuw, verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne (1579-1583). Antwerpen, 1879-1881, drie deelen.

een vroeger medegedeeld klein lied¹ is dit referein een minnedichtje, zoodat wij op nieuw het als een maatstaf van algemeene beschaving kunnen aanmerken.

Nederland heeft geen Walter von der Vogelweide voortgebracht.² Onze beste liederen-dichters van den ouden tijd zijn dichters van godsdienstige of kerkliederen geweest.³ Zelden slechts; tenzij in komplimenteuse opdragten die meer uit het hoofd dan uit het hart komen; zelden hooren wij vóór 1600 een Nederlander het woord rigten tot eene vrouw en, door de aandachtige voorstelling van hetgeen hij bemint, verraden wie hij is. Des te meer waarde hebben voor ons die uitzonderingen.

Gelijk uit het tusssenwerpsel 'ké' blijkt, dat in den slotregel van iedere strofe telkens herhaald wordt, is het volgende zuiver vlaamsch of middennederlandsch; gelijk aan het hoofd der laatste strofe het 'prinche,' dat in deze soort van poëzie het oudfransche 'envoi' vervangt, een vast rederijkers-kenmerk is.⁴ De dichter schijnt een vlaamsche burgerzoon, een vlaamsch burgermeisje toesprekend:

1 Hiervóór, bladz. 585 vg.

2 Uitgaaf van Walther von der Vogelweide door Franz Pfeiffer, 1864: heruitgaaf door Karl Bartsch, 1880, 6de druk, in Pfeiffer's Deutsche Classiker des Mittelalters. - Middennederlandsche liederen van de wereld bij Verwijs, Bloemlezing, III 115-149.

3 Proeven van middennederlandsche godsdienstige poëzie in Moll's Brugman, II, 143 vgg., en bij Moll in Oude Tijd 1869, bladz. 211. Verwijs, Bloemlezing, III 149-156.

4 Over den uitroep 'ké' bij Oudemans, O. en M. Woordenboek, III 337, 350. - 'Prinche' duidt den toegesproken voorzitter eener rederijderskamer aan.

Segt, selen uwe woorden niet eens verkeeren?
 Singdy als de koeckoeck al eenen sanck?
 Soo moet ic dit onsalich boelschap leeren,
 En om u verdoelt gaen myn leven lanck.
 Ke, segt dog eens ja, so crychdy danck;
 Laet doch dit neen eens achter blyven;
 Ghy maeckt my hier mede van sinnen so kranck,
 Dat ik schier versmacht ligge als den catyven.
 Toont bermherticheyt, want tis den aert van wyven;
 Troost hem die gy bracht hebt in groot verdriet;
 Met een simpel woort meuchdy dit verdryven,
 Alsoo verre alst wtter herten geschiet.
 Ic en begeire maer eens ja, en anders niet,
 Te weten dat ons liefde mach gemeen // syn:
 Ke lieff, segt doch eens ja, salt altoos neen // syn?...

Prinche.

Princersse, hebby ja te zeggen verzworen?
 En latet om den eedt niet die ghy hebt gedaen;
 Maer gheeft my properlyc eenen knick daer voren,
 Oft eenen wenck metten oogen: ic salt wel verstaen.
 Tis my alles eens; doet my slechts een vermaen
 Dat ghy ja meent, hout vry de woorden binnen;
 Maer en laet u hoeft niet draeyende gaen;
 Schuddebollen staet leelyc voor jonge sinnen,
 Daer wt en soudick geenen troost gewinnen.
 Alsmen 't hoeft schut, en houtmen geenen coop voerwaer;
 Maer ick bidde u, ist dat ghy my wilt beminnen,
 Segt ja, oft gheeft my eenen teecken claer;
 Oft swycht: soo volchter 't consenteren naer.
 Laet dit wordeke neen voortane alleen // syn:
 Ke, segt doch eens ja, salt altoos neen // syn?¹

Tusschen dit referein en *Dmeisken metten sconen*

1 Ch. Ruelens, Refereinen, I 73 vgg.

vlechtken, hiervóór, liggen misschien twee honderd jaren en meer. Het midden-nederlandsch heeft een deel zijner naieveteit verloren, zien wij; het is schoolscher geworden. Maar de standaard der gevoelens is zoomin gedaald als die der uitdrukking. Er vallen integendeel, wat de laatste betreft, sporen van toenemende veelzijdigheid op te merken. Men is blijven putten uit de volkstaal der spraakmakende gemeente, maar heeft van de intusschen opgekomen herleving der klassieke letteren partij getrokken om zich te oefenen in het geregeld denken, en de uitdrukking met de gedachte te leeren medegaan. De renaissance-stijl begint voor den gothischen in de plaats te komen.

Dat de renaissance in Nederland aanvankelijk veel meer vruchten heeft afgeworpen voor de kunst dan voor de letteren, is onwederlegbaar. Men leze het rijmpje aan den voet van Maarten van Heemskerck's schilderij in het stads-muzeum te Haarlem, en verwondere zich dat een in zijne soort zoo meesterlijk penseelwerk, door de pen van tijdgenooten die geen van allen het veel beter konden, zoo gebrekkig begeleid zij.¹ Men vergelijke, indien de edelmoedigheid het

1 Maarten van Heemskerck's altaarstuk voor de kapel van het Sint Lukasgilde, met het onderschrift der dankzeggende leden:

Tot een memorie es dese taeffel gegeven
 Van Mertin Heemskerck diet heeft gewracht;
 Ter eeren Sinte Lucas heeft hyt bedreven;
 Ons gemeen gesellen heeft hy mede bedacht.
 Wy mogen hem dancken by dage by nacht
 Van zyn milde gifte die hier staet present.
 Dus willen wy bidden met al ons macht
 Dat Goids gracie hem wil zyn omtrent.
 Anno Duysent VC, xxxii ist. volent.
 23 May.

Stadsmuzeum te Haarlem, Katalogus 1881, bladz. 22.

toelaat, de kunst van Lucas van Leiden, van Jan Schoorl, van de broeders Crabeth, van Hendrik Goltzius, van Cornelis van Haarlem of Antonis Mor, met de dichtkunst der rederijkers.

Reeds vroeger, toen wij Geert Groote's schrijven tegen den utrechtſchen domtoren herdachten, vonden wij gelegenheid eene ſoortgelijke opmerking te maken.¹ Maar uit het achterlijk blijven der letteren onder de handen der rederijkers mogen wij niet beſluiten dat de rederijkers ten aanzien der renaissance zich onthouden, of eene zooal niet vijandige, dan toch onverschillige ſtelling tegenover haar ingenomen hebben. Hunne tooneelspelen en hunne refereinen bewijzen veeleer dat zij van de griekſche en de romeinſche oudheid eene uitgebreide kennis bezaten. 'Geen feit uit de godenleer of de geſchiedenis dat zij niet bewerkt hebben. Ja, verbazend is de hoeveelheid *classicisme*, indien men zoo ſpreken mag, die toenmaals door hen in ſteden en dorpen verspreid is. De letterkundige waarde hunner voortbrengſelen ſtaat doorgaans beneden de middelmaat; zij geven niet altijd blijk van diepe geleerdheid, maar getuigen toch van eene leerzucht, die men thans miſſchien niet meer zoo krachtig aantreft.'²

Hetgeen ik verder over de rederijkers behoor te zeggen laat zich beſt van al om een paar hoofdperſonen

1 Hiervóór, vijfde hoofdstuk, bladz. 448.

2 Ch. Ruelens, Refereinen, Inleiding bladz. VIII.

groepen, twee sieraden der school. Meteen vinden wij dan aanleiding de verhouding te bepalen, waarin de rederijkers tot de allengs meer in zwang gekomen boekdrukkunst gestaan hebben.¹

XIX [De rederijkers en de boekdrukkunst]

De middennederlandsche auteurs uit den ouderen bloeitijd zijn alleen in handschrift gelezen. De middennederlandsche auteurs uit den natijd, gelijk ik mij veroorloof de rederijkers te noemen, zijn gelezen in druk.

Van Karel van Mander, dien ik aanneem de laatste der rederijkers geweest te zijn (1548-1606), spreekt dit van zelf. Reeds toen Van Mander als jongeling sommige tooneelstukken schreef, bestond er in Zuiden in Noord-Nederland meer dan één drukkerij.² Maar ook Anna Bijns, die Van Mander's oudtante had kunnen zijn (1496-1573), en wier *Refereinen* voor de bloem der rederijkers-poëzie doorgaan, deelde, voor zoo ver men het raadzaam oordeelde hare werken ter perse te leggen, in hetzelfde voorregt. Al deze dichters en prozaschrijvers der middennederlandsche achterhoede

- 1 Vele rederijkerswerken, van katholieken zoowel als van lutheranen of martinisten, zijn ongedrukt gebleven, omdat zij de goedkeuring der censuur niet verwerven konden. Vele andere zagen het licht, en behooren tot de klasse der wiegedrukken. - Ch. Ruelens, *Refereinen*, Inleiding, bladz. ix vgg. Van Mander's bedoelde tooneelstukken worden in den katalogus der Mij van Letterkunde niet genoemd.
- 2 Twee van Van Mander's tooneelstukken zijn gedrukt: 'Noach' en 'Dina.' Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

hebben zich de gelegenheid zien aanbieden gebruik te maken van de nieuwe uitvinding.¹

Ik zeg dit veeleer met het doel eene overeenstemming dan een verschil te doen uitkomen. Daar onze middennederlandsche auteurs enkel in schrift zijn blijven voortleven, en er van die geschreven kopijen in onze bibliotheken zelden meer dan één of twee exemplaren aangetroffen worden, zijn wij geneigd ons voor te stellen dat dit van oudsher zoo geweest, en door de uitvinding der boekdrukkunst in dien stand van zaken eensklaps eene groote verandering gekomen is.

Sommige cijfers bewijzen, geloof ik, dat de gedrukte boeken aanvankelijk minder talrijk, de handschriften oudtijds talrijker waren dan men gelooven zou. Van den oudsten druk der oudste verzameling van Anna Bijns' gedichten, Antwerpen 1528, bestaat op dit oogenblik nog maar één exemplaar.² Nog sterker, omdat het een werk van zooveel later dagteekening geldt: de oudste uitgaaf van Van Mander's *Schilderboek*, begonnen gedrukt te worden te Alkmaar in 1603 en verschenen te Haarlem in 1606, schijnt spoorloos verdwenen; tenzij er nog hier of daar in eene akademi-

1 Refereinen van Anna Bijns, herdruk door Van Helten naar de nalatenschap van Bogaers, 1875. - Van Vloten tegen Jonckbloet 1876, bladz. 78 vgg. - Nieuwe Refereinen van Anna Bijns, door Jonckbloet en Van Helten, naar handschriften te Brugge en te Brussel, 1^{ste} stuk, 1880. - Twaalf refereinen van Anna Bijns, waarvan elf voor het eerst uitgegeven, in de verzameling van Ch. Ruelens. - Geuzen- en Anti-geuzenliederen der 16^{de} eeuw bij Max Rooses, Nieuw Schetsenboek, 1882, bladz. 97 vgg.

2 In de Kon. Bibliotheek te Brussel. Gevolgd bij de uitgaaf van Bogaers en Van Helten, eerste gedeelte.

sche of eene partikuliere boekerij een exemplaar aangetroffen worde. Dit is dezelfde of eene ongunstiger verhouding dan die der manuskripten. Van Melis Stoke's *Rijmkronijk*, voltooid in 1304, van Maerlant's *Spiegel Historiaal*, door Lodewijk van Velthem voltooid in 1315, bestaan meer handschriften en fragmenten dan gave of geschonden exemplaren van de boekwerken die ik noemde.¹

Dit vergaan der boeken maakt het waarschijnlijk dat evenzoo een groot aantal handschriften vergaan zijn; al zouden wij niet weten welke slagting onder hen in later tijd door de boekbinders is aangerigt, die ze opkochten en aan repen sneden of op andere wijze voor hun doel gebruikten. Er is in Europa vóór de uitvinding der boekdrukkunst even vlijtig gelezen als in den eersten tijd daarna; slechts kost het ons meer moeite dit aan te nemen, omdat de boeken, zoo zij in den smaak vielen, vervangen werden door herdrukken, terwijl de handschriften deels werden vernietigd, deels éénlingen bleven. Van Mander's *Schilderboek* werd herdrukt in 1618; van Anna Bijns' *Refereinen* zagen nieuwe uitgaven het licht in 1548, 1553, en 1567.

XX [De rederijkers. Anna Bijns]

De beste bepaling die men, uit het oogpunt der al-

1 Over het amsterdamsch handschrift van den Spiegel Historiaal, en over de elders voorhanden fragmenten, bij De Vries en Verwijs, Inleiding, bladz. Lxxxix vgg. Van Vloten, Schilderkunst, blad. 24 en noot 2. - Over de door Huydecoper gebruikte handschriften der Rijmkronijk, thans in Den Haag, in Clignett's 'Vertoog', 1825.

gemeene beschaving van Oud-Nederland onder Karel V, geven kan van de beteekenis van Anna Bijns, is dat in een tijd, toen ondanks meedogenlooze plakaten en exekutien het protestantisme te onzent populair begon te worden, zij met niet minder talent dan hartstogt in de bres gesprongen is voor het oude geloof. Het was ongemeen dat uit den boezem der antwerpsche burgerij, terwijl in vele andere steden de burgerijen óf zich onzijdig hielden óf de nieuwe denkbeelden aankleefden, eene stem zich ten gunste van het katholicisme deed hooren. Ongemeener dat dit plaats had met aanwending van al de hulpmiddelen over welke de landstaal toen beschikken kon. Ongemeenst van al dat die stem de stem eener vrouw was.

In al deze opzigten was Anna Bijns nieuw, en wees hare poëzie, zoo men hare rederijkers-rijmen met dien naam bestempelen wil, op nieuwe toestanden.

De burgerlijke poëten uit Maerlant's school, en Maerlant zelf, hadden ondanks hunne orthodoxie *tegen* de roomsche geestelijkheid geschreven.¹ De dichter van den *Vos Reinaerde* had zoo niet het katholicisme zelf, althans de roomsch-katholieke kerkgebruiken en het dienstdoend roomsch-katholiek kerkpersoneel, als verachtelijk en belagchelijk voorgesteld. Marnix van Sint Aldegonde heeft naderhand in zijn *Bijekorf* het katholicisme maar weinig hatelijkheden toegevoegd, wier kiem niet in den *Reinaert* voorhanden was. En zelfs bewees hij de instelling in zoover meer eer, dat hij haar als eene geduchter magt afschilderde.

1 Over Maerlant's regtzinnigheid bij De Vries en Verwijs, Spiegel Historiaal, Inleiding bladz. XLI vg.

Aan de *Refereinen* van Anna Bijns gevoelt men terstond dat deze dichteres in andere tijden leeft dan de eigenlijk gezegde middennederlandsche dichters vóór haar gedaan hadden. Niet dat zij de fouten der roomsche geestelijkheid altijd ontziet of vergoëlijkt. *Meer suers dan soets*, kort begrip van haar leven, is ook de onvriendelijke grondtoon harer poëzie, en de priesters zelf moeten het vaak bij haar ontgelden. Maar het gevaar der aanbrekende hervorming doet haar het katholicisme voorstellen onder een gezigtspunt waaraan vroeger alleen door de kruisvaarders gedacht was. Rome is haar eene besprongen en kwalijk verdedigde vesting in nood; die vesting de bewaarplaats van een goddelijk en onschendbaar Palladium; dat heiligdom eene schaapskooi waar de wolven zoo aanstonds zullen binnensluipen. Zij zelve heeft eene kruisvaardersziel. Zij verdedigt een geloof; ziet een godsdienstoorlog naderen; en spreekt over de lutherschen alsof het mohammedanen waren.

Wat den bouw betreft hebben hare verzen, onder al hetgeen de nederlandsche letteren vóór de rederijkers opgeleverd hadden, de meeste overeenkomst met de strofische gedichten van Maerlant. Het is dezelfde kunstige, bijna geleerde versifikatie, maar met een grooter overvloed van rijmen, en een nog stelselmatiger beloop; alles volgens de voorschriften der *Konst van Rethoriken*, het handboek van Anna's iewat ouderen tijdgenoot en vriend Matthijs de Casteleyn, aanzienlijk geestelijke te Oudenaarde en tevens factor der oudenaardsche rederijderskamer *Pax Vobiscum*. De Casteleyn leerde dat 'referein' van 'refereren'

komt, en dat een referein bestaat uit zeker aantal tien- tot twintigregelige strofen, aan wier slot telkens hetzelfde vers herhaald of gerefereerd wordt.¹

Voor zoo ver men weet, heeft Anna Bijns geen anderen vorm van poëzie beoefend dan dien éénen. Al hare *Refereinen* (meer dan honderd gedrukte en een nog grooter aantal ongedrukte, te zamen twee of drie boekdeelen van matigen omvang) zijn op de aangeduide wijze zamengesteld. Telkens kiest zij eene meestal zinrijke en dikwijls puntige spreuk, die de slotregel van haar gedicht wordt. Van elke strofe is die 'stok' de basis; de strofe zelve het daarop overeind rijzend gebouwtje of gebouw; de laatste strofe of 'prinche' eene zamenvatting van den hoofdinhoud der voorafgaande.² In het sneller en langzamer aan- of bijbrengen van haar slotvers is zij vaak gelukkig. Hoewel zij niet de eenige dichteres van het tijdvak geweest is, kan men zeggen dat zij al hare mededingsters niet alleen, maar ook al hare mededingers overtroffen heeft. Zij is de eerste nederlandsche vrouw die in de nederlandsche letteren eene goede vertooning maakt.

Ziehier hoe zij het ongeveer aanlegt. Zij neemt een zangerigen regel, zooals: *Dit komt meest altsamen van Luther's doctrijne*, of wel: *Is zonde deugd, de lutheranen zijn santen*, en dicht op die thema's een heel of half dozijn variaties die te zamen de waarde van een polemisch dagblad-artikel hebben, even vinnig als par-

1 Over Matthijs de Casteleyn en zijne Ars Poëtica bij Jonckbloet, Letterkunde, I 312 vgg.

2 Hiervóór, het referein: 'Zal 't altoos neen syn?'

tijdig, maar geestig.¹ Een harer ergste refereinen tegen de nieuwe leer is het vroeger genoemde, waar zij Maarten Luther met Maarten van Rossem vergelijkt,² en zevenmalen tot de slotsom geraakt dat, alles wel bezien, de geldersche Attila der 16^{de} eeuw niet de grootste deugniet van beiden is:

Rossom sleypt veel quaet aes tzijsen neste;
Luther es nacht en dach in de weere
In Kerstenrijk te stroyen een dootlijcke peste:
Dus haer beyder boosheyt blijkt niet cleen;
Maer voor Luther's venijn ic my meest verweere;
Want de menschen brengt hy in deewich gheween.
Al en es der keure niet weert een platte peere,
Noch schynt Merten van Rossom de beste van tveen.³

Een groot aantal refereinen van Anna Bijns behooren tot de klasse der stichtelijke poëzie. Het zijn vrome nieuwjaarswensen: *Metten nieuwen jaar vernieuwt uw leven kwaad*.⁴ Geestelijke lofzangen: *Och hoe schoon moet Hij zijn die 't al heeft geschapen*!⁵ Geestelijke klaagliederen over den loop der publieke zaak: *Heere, hebt Gij uw kerke geheel vergeten*?⁶ Toornige uitvallen tegen de verblinding der menschen die onder het aanheffen van den kreet: *Tis zeer verkeerd dat plag te zijne*, nieuwigheden najagen en in hun verderf loopen.⁷ Men vindt ook godvruchtige zelfbeschadigingen: *De zonden mijner jeugd en wilt niet gedenken*!⁸ Bespiegelingen over de

1 Bij Bogaers en Van Helten, bladz. 54 vgg., 138 vgg.

2 Hiervóór, vijfde hoofdstuk, bladz. 471.

3 Naar het handschrift der Kon. Bibliotheek te Brussel, vroeger in het bezit van Willems.

4 Bij Bogaers en Van Helten, bladz. 294 vgg.

5 Bladz. 421 vgg.

6 Bladz. 109 vgg.

7 Bladz. 461 vgg.

8 Bladz. 348 vgg.

ijdelheid der aardsche genegenheden: *God is 't al alleene, want alle ding is niet!*¹
 Een boetezang als van eene Maria Magdalena: *Troost mij, bone Jesu, ik hebs groot nood!*²

Een gedeelte zijn minnedichten en schijnen afkomstig uit de dagen der jeugd, toen de dichteres nog niet als eene andere Judith tegen den lutherschen Holofernes was opgestaan, en zij aan haar eigen hart meer aandacht schonk dan aan de tijdsomstandigheden. Sommigen ademen eene zachtheid of tederheid die men niet verwacht zou hebben: *Totter dood blijf ik u, lief, getrouwe.*³ Er zijn er die van teleurstelling getuigen: *Geen meerder lijden dan vriends ontrouwe.*⁴ Uit anderen spreekt jaloezie: *Zoek elders troost, en laat mij met vrede!*⁵ Of: *Gij zijt dat gij zijt, ik heb u leeren kennen.*⁶

Dit alles kan persoonlijk bedoeld geweest zijn. Men ontmoet echter ook ónpersoonlijke gedichten van dezelfde of eene verwante soort, blijkbaar geschreven op aansporen van derden. Een verdedigt het matig genieten van de wereld in de konventen: *De booge en mag niet altijd gespannen staan.*⁷ Een heeft tot thema: *Ongebonden best, weeldig wijf zonder man*, en verheerlijkt het levenslustig oude vrijstersbestaan.⁸ In een ander spreekt eene gelukkig gehuwde vrouw op gevoelden toon haar afwezigen echtgenoot toe: *Mijn hertken, vol trouwe, hoort u alleene.*⁹ Een luimig stukje

1 Bij Jonckbloet en Van Helten, bladz. 24 vgg.

2 Bladz. 101 vgg.

3 Bladz. 83 vgg.

4 Bladz. 17 vgg.

5 Bladz. 92 vgg.

6 Bladz. 118 vgg.

7 Bladz. 1 vgg.

8 Bladz. 35 vgg.

9 Bladz. 64 vgg.

spot met de meeste huwelijken. Het predikt: *Gelijk de man is, verleent hem God een wijf*; en daar de haankens gaarne omtrent de hinnekens zijn, ziet men veel sotkens met sottinneken paren.¹ De tegenstrijdigheid dezer gezigtspunten doet aan mengelwerk denken. Eensklaps weder vindt men met ingenomenheid het voorjaar bezongen: *Elk groeije in deugden deze koele Meije!*² Een oogenblik later verkeert men in een nonneklooster of een begijnhof, waar, bij afwezigheid der mater, de jongeren onder de vrome zusters wedijveren in het vertoonen van onreglementaire gymnastische kunsten: *Uit vreugde wilt over den hekel springen!*³

In de laatste jaren heeft het bevreemding gewekt, op grond van gedrukte en ongedrukte stukken, eensklaps het gevoel te hooren verdedigen dat Anna Bijns, wier ingetogenheid te voren niet minder vaststond dan haar geloofsijver, langen tijd de minnares van één of meer priesters geweest is, en daarenboven, ten einde zich te verrijken, binnen zekere grenzen de gemeenzaamheid heeft geduld van antwerpsche mannen van de wereld.⁴

Anna's biografen zijn gehouden deze kwestie onder elkander zoo mogelijk uit te maken. Voor de algemeene geschiedenis van haar land blijft Anna Bijns de ongehuwde antwerpsche schooljufvrouw der 16^{de} eeuw, die in den politisch-theologischen pennestrijd

1 Bij Jonckbloet en Van Helten, bladz. 103 vgg.

2 Bladz. 14 vgg.

3 Bladz. 47 vgg. Vergelijk bladz. 105 vgg., het referein aanvangend met: 'In een klein konventken van letter nonnen enz.'

4 Studie over Anna Bijns in Jonckbloet's Letterkunde, I 316 vgg.

harer dagen opgekomen is voor het pausdom, en dit gedaan heeft met een talent dat wij bewonderen, al houden wij haar niet voor een grooten geest of voor eene vrouw met een groot hart.

Het is waar dat de roomsche kerk destijds in levensgevaar verkeerde. Bij vele roomsche zoonen vergeleken, die hunne moeder in schijn trouw bleven, doch inderdaad haar lafhartig in den steek lieten, toonde deze onstuimige maar regtgeaarde dochter eene dappere inborst. Zij doet ons denken aan eene andere Vrouw Baerte van Ysselstein, met mannemoed gedurende een vol jaar tegen een overmagtig vijand een haar toevertrouwd kasteel verdedigend; aan eene gravin Aleid van Kleef, te paard gestegen om in Noord-Holland, terwijl haar man in Vlaanderen vecht, tegen een trouweloos broeder zijne en hare regten te gaan handhaven.¹

Maar de roomschen, voor welke Anna Bijns zonder goed of lijf te wagen in de bres sprong, waren niet in die dagen de onderliggende of vervolgde partij. Dit waren de anabaptisten, de martinisten, de leden der 'vermaledijde luthersche secte', gelijk op het titelblad der oudste uitgaaf van Anna's verzen te lezen stond; zij die door de plakaten van keizer Karel en door het fanatisme of de staatkunde der nederlandsche landvoogdessen, zijne plaatsvervangsters, tot ballingschap, gevangenis, rad, en brandstapel veroordeeld werden.² Het ware edelaardig geweest zoo eene vrouw uit het volk te Antwerpen, zelve ijverig katholiek, bij die

1 Hiervóór, tweede hoofdstuk, bladz. 177 vg., 190 vgg.

2 Hiervóór, vierde hoofdstuk, bladz. 290 vgg.

hooggeplaatste vrouwen te Brussel in het voordeel der arme ketters de zaak der barmhartigheid bepleit had. Wij vermeijen ons in Anna Bijns' vernuft; voor eene poos vinden wij het vermakelijk haar van de antwerpsche straat allerlei teekenachtige uitdrukkingen en 'platte peeren' te zien oprapen en den lutheranen naar het hoofd werpen. Maar de herinnering der galgen, waaraan die geestdrijvers gebungeld hebben, bederft te ras ons genoeg. Meer dan van de roomsche Anna Bijns houden wij van de roomsche Anna Roemers, die als talent niet aan den schouder harer voorgangster reikte, maar aan wier gevoelig hart het eindeloos duren van den tachtigjarigen oorlog de schoone aanhaling uit den bijbel ontlokte: 'Hoe blinken de voeten der vredeboden!'¹

Het oordeel van Anna Bijns was evenmin buitengewoon. Zij die gezegd wordt tachtig jaren oud geworden te zijn, had moeten zien dat voor het katholicisme de grootste gevaren, indien men het gevaren noemen wilde, wat Nederland betreft niet uit Duitschland dreigden, maar uit Frankrijk; en het niet de lutheranen maar de kalvinisten waren, die een groot gedeelte der Nederlanden voor goed van het pausdom afkeerig zouden maken.² Hare kortzigtigheid had al-

1 Brief van Anna Roemers aan den president Roose, 28 Februarij 1642 of 1643. Bij Van Vloten, Tesselschade Roemers, 1852, bladz. 90 vgg. Bij Nicolaas Beets, Anna Roemers Visscher, Gedichten, 1881, II 277 vgg.

2 Bakhuizen van den Brink: 'Het is in Holland met duitsche begrippen en duitschen invloed als met Duitschlands nationalen stroom. Fier betreedt de Rijn onzen bodem, maar weldra splitst hij zich in kleine takken en smoort in het zand. De Maas en de Schelde daarentegen, ontsprongen op denzelfden grond van waar de eerste volksbeweging uitging (en die thans, wij moeten het erkennen, Frankrijk heet), stuwen langs onze gewesten in breede golving hunne wateren naar zee.' Bij Jan Ten Brink, Eerste Jaren der Nederlandsche Revolutie, 1882, bladz. 7.

leen oog voor Maarten Luther, dien zij, potsierlijk genoeg, in één adem met Maarten van Rossem noemde. Den eigenlijken aard harer landgenooten kende zij niet. Zij besepte niet dat de kalvinistische droomers en revolutionairen, als Marnix van Sint Aldegonde, mannen naar het hart van vele Vlamingen en vele Hollanders, bedenkelijker en uit háár oogpunt onherstelbaarder verwoestingen gingen aanrigten, dan Maarten van Rossem of Maarten Luther te onzent ooit gedaan hadden.¹

Ik weet niet of men het regt heeft Anna Bijns eene dichteres, en hare werken, in denzelfden zin als men dit *Beatrijs* en den *Reinaert* doet, dichtwerken te noemen. Eene letterkundige van beteekenis was zij ongetwijfeld; en zelfs noodzaken ons hare verdiensten sommige artikelen van het vonnis te herroepen, dat wij over de rederijkers plegen te strijken.

Wanneer men hare taal bij die van den *Reinaert* of van *Beatrijs* vergelijkt, of bij die van Maerlant's strofische gedichten, dan bemerkt men dat de Nederlanders te dien aanzien niet straffeloos onder Bourgondie zijn kunnen komen. Ontmoeten wij bij Dirc Potter, die tusschen de ouderen en de nieuweren instond, veel duitsch, - een gevolg der regering van

1 Tegen het kalvinisme kwam, na Anna Bijns, Catharina Boudewijns in verzet, Jonckbloet, Letterkunde, I 316.

graven en gravinnen uit het Huis van Beijeren,¹ - bij de rederijkers en bij Anna Bijns zijn vele taalvormen fransch.² Doch bij háár schaadte dit lang niet altijd aan het denken, en evenmin heeft zij er hare moedertaal door verleerd. Rederijkers als de aan den voet dezer bladzijde bedoelde waren zwakke gildebroeders, brave lieden zonder denkbeelden, helden der fraze. Dichters uit het rederijkerstijdvak als De Casteleyn en Anna Bijns; prozaschrijvers van rederijkersafkomst als Van Meteren of Bor (Van Mander noemde ik reeds), kunnen zooveel bastaardtermen niet bezigen, of wij herkennen door alles heen hunne betrekkelijke meerderheid. Het zijn auteurs die hunne lezers iets te zeggen hebben.

Ik geloof dat Erasmus, toen hij van de Nederlanders zijner dagen zeide dat 'in geen land van Europa een grooter aantal middelmatige vernuften aangetroffen werden',³ onder anderen ook doelde op de tweehonderd

1 Leendertz' uitgaaf van Der Minnen Loep, Inleiding, bladz. xxxvi vgg. - Jonckbloet, Letterkunde, I 228 vg.

2 Rederijkers-buitensporigheden in bastaard-fransch bij Jonckbloet, Letterkunde, I 309. Voorbeeld:

Lamenterende blyvic in desperacien,
Jont mi wat graciën, in corter spaciën,
Ter confortaciën van mi arme slichte;
Oft doer de turbaciën dwingt mi de desolaciën
Ter murmeraciën en arguaciën
Daer ic in desperacien by sou comen lichte.

Deze hulde werd in 1539, te Middelburg, door een jongen Zeeuw aan eene jonge Zeeuwsche gebracht.

3 'Mediocriter eruditorum nusquam gentium frequentior numerus.' Hiervóór, eerste hoofdstuk, bladz. 7.

of tweehonderdvijftig nederlandsche rederijderskamers¹. Het genie heeft Anna Bijns, en de besten onder hare voorgangers of onder hare mede- en hare tegenstanders, ontbroken. In weerwil dat bij haar leven hare faam tot in het buitenland doordrong en een gedeelte harer refereinen in het latijn vertaald werd, is de europesche letterkunde niet door haar verrijkt met onvergankelijke bladzijden. Maar onder de geesten van middelbare ontwikkeling blinkt zij uit; en als roomschgezinde Trijn van Leemput of Kenau Hasselaar met de pen, heeft zij in onze letteren regt op eene goede plaats.

XXI [Verschillende klassen van rederijders]

Lang niet alle rederijders zijn goede roomschen geweest, maar allen waren goede Nederlanders; en de instelling heeft, gelijk de middeleeuwsche kunst- en ambachtsgilden in het algemeen, oorspronkelijk met het katholicisme verband gehouden.

Van Meteren, die in zijne jonge jaren met de vertooningen der kamers veel ophad, beschouwde dezen als een nationaal verschijnsel. 'Dit dochten wy goet te verhalen', eindigt hij zijne uiteenzetting harer bemoeijingen, 'om dat vreemde Landen, daar sulcken gebruyck niet en is, dit verstaen mochten.'² Dit ge-

1 Lijst bij Schotel, Geschiedenis der Rederijders, 1871, nieuwe uitgaaf, II 227.

2 Nederlandsche Historie, uitgaaf van 1614, f. 30 A.

zigtpunt is juist. Nergens elders heeft de rederijkers-litteratuur zulk eene vlugt genomen als te onzent. Alleen de Jeux Floraux in Zuid-Frankrijk, de Meistersinger in Zuid-Duitschland, kunnen met onze kamers van Rhetorica vergeleken worden. Maar wanneer de geschiedschrijver het doet voorkomen alsof die kamers slechts gilden of broederschappen waren 'daer inne den *geest* ende *sinnen* geoeffent werden', evenals vóór haar de gilden of broederschappen der schutters 'op sekere dagen haer oeffenden in *wapenen*', dan pleit die tegenstelling meer voor zijn burgerdan voor zijn historischen zin.

De confrerien van dilettant-tooneelspelers, uit welke de rederijkerskamers voortgekomen zijn, waren gezelschappen van klerken die onder voorgang of op aansporen der hoogere geestelijkheid voorstellingen gaven in de kerkgebouwen. Daarna zijn roomsch-katholieke priesters leden en bestuurders van rederijkerskamers geweest.¹

Uit deze regtzinnige herkomst heeft men het feit te verklaren dat Jacob van Middeldonck, deken eener antwerpsche kamer, ten jare 1546 in die kwaliteit ter dood veroordeeld is.² Rederijkers-hoofdlieden die, zooals Middeldonck gedaan had, het vertoonen van spelen bevorderden waarin de roomsche geestelijkheid werd aangerand, overtraden de keizerlijke plakaten tegen de ketters en waren krimineel vervolgbaar. In 1568

1 Schotel, Geschiedenis, I 21, 68 vg., 74 vg. - Jonckbloet; Letterkunde I 238 vgg., §§ 154-158. AEm. W. Wybrands, Het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen, 1876. Studien en Bijdragen, III 193-293

2 Antwerpsch Archievenblad, VIII 359-362, bij Ch. Ruelens, Refereinen, Inleiding bladz. xi.

werd de schoenmaker Heynszoon Adriaanszen, factor der haarlemsche kamer *De Pelikaan*, wegens het maken van liedjes waarin de papen 'apen' genoemd, en 'ooren' gezegd werden bij monnikskappen te behooren, wettig opgehangen.¹ Die hem vonnisten waren twee raadsheeren uit het Hof van Holland, door Alva in commissie gesteld en uit Den Haag naar Haarlem gekomen. Coornhert, nog in 1568 sekretaris van Haarlem's burgemeesters, en niet gewoon van zijn hart een moordkuil te maken, de verdraagzame Coornhert heeft, voor zoo ver men weet, hij die anders altijd met eene brochure tegen de ketterjagers gereed was, het ophangen van Heynszoon Adriaanszen nooit afgekeurd.²

Deze jurisprudentie rustte op de onderstelling, aangenomen als bewezen door de geschiedenis, dat de rederijderskamers van oudsher eene orthodoxe instelling waren, beschermd door den orthodoxen Staat. Bestuurders of leden die de orthodoxie aan den openbaren haat of de openbare minachting prijsgaven, - redeneerde men, - keerden tegen het land de wapenen van het land.³

Wanneer wij bij ons onderzoek dezelfde hypothese als uitgangspunt kiezen, dan laten de rederijders op

1 Ampzing, Lof van Haarlem, 1612. Uit een haarlemsch Correctie-Boek: 'Den 20 Juni 1568 werde Heynsoon Adriaenszen, schoelapper, factor van de oude kamer der Pellikanisten, poorter dezer stad, alhier opgehangen, omdat hy liedekens, baladen, ende echoos gedicht ende in 't openbaar verkocht hadde.' Bladz. 447.

2 Jan Ten Brink, Coornhert's Wellevenskunst, 1860, bladz. LVII vgg.

3 Van Vloten, Opstand tegen Spanje, druk van 1856, I 125, 187 vgg., het geval der jonge rederijders Watterpatte, te Laventhie, in Artois. Hun vader was er griffier der regtbank.

ongezochte wijze zich in sommige klassen verdeelen.

Aan de uiterste rechterzijde stonden de voor het oude geloof strijdvoerende katholieken met Anna Bijns aan het hoofd, die wel niet zelve lid eener rederijderskamer, maar met orthodoxe rederijders persoonlijk bevriend was en hun tot orgaan diende. Zij was hunne 'meilleure plume', zooals in later tijd de fransche jansenisten Pascal noemden, nadat hij de *Provinciales* geschreven had. Vanzelf genoten deze regtzinnigen de bescherming van het gouvernement; maar slechts binnen grenzen. De censuur gedoogde evenmin hunne uitspattingen als die der anderen, en velen hunner gedichten cirkuleerden alleen in handschrift.¹

De uiterste linkerflank werd vertegenwoordigd door hen die of, zooals de latere munstersche profeet en Sions-koning Jan van Leiden, oud-leidsch rederijker, zelf anabaptisten waren;² of zooals de amsterdamsche rederijders van 1535, de wederdoopers heimelijk begunstigten en, ten einde uit die min of meer bomvrije kazemat kanonnen tegen het stadhuis te rigten, hunne vergaderzaal op den Dam voor deze gewapende dweepers en muiters beschikbaar stelden.³

Te Delft had men David Jorisz, geestdrijver op eigen hand, onderscheiden van de overige anabaptisten, maar

1 Ch. Ruelens, *Refereinen*, Inleiding bladz. ix vgg., xiii vg.

2 Over de rederijders-antecedenten van Jan van Leiden bij Orlers, bladz. 323. Bij Wagenaar, *Vad. Historie*, V 78. - Orlers verhaalt dat de kleermaker en snijder Jan Beukelsz 'al ten tijden als hy tot Leyden Reden-rijcker, jae selfs Keyser van de Kamer gheweest is, seer geern den persoon van den Coningh speelde.'

3 Hiervóór, vierde hoofdstuk, bladz. 293 vgg.

zoo anti-pausgezind als één. Hijzelf werd wegens heiligschennis tot boetedoening en stads-arrest, zijne medepligtig geachte moeder tot het zwaard verwezen en in een klooster onthoofd.¹ Zijn vader was een kruidenier en rederijker die op verschillende plaatsen tooneelvoorstellingen ging geven en door zijn zoon, toen een knaap van naauwlijks veertien jaren, zich deed vergezellen. Niet onwaarschijnlijk is de gissing dat het vroegtijdig optreden van David in verschillende groote rollen van invloed geweest is op zijn verderen fantastischen levensloop en fantastische gevoelens.²

Er waren 'vrije' kamers die een brevet of privilegie, 'onvrije' die geen privilegie hadden.³ De onvrije (dit gebruik der woorden vrij en onvrij klinkt ons vreemd) werden geacht van eene mindere soort, of niet veel meer dan reizende komedianten-troepen te zijn. Ik neem aan dat de rederijderskamers van welke Jan van Leiden en David's vader Joris leden waren, tot laatstgenoemde klasse behoorden.

Welk verschil van denkwijze, in den boezem van hetzelfde gild, tusschen deze wederdoopers van allerlei schakering en Anna Bijns! Het Mis-offer, de Maria-vereering, volgens Anna aanbiddelijke verborgenheden, waren in de oogen der anderen godlasterlijke afgoderij. Openlijk verkondigde David Jorisz dit in de Sint Ursula-kerk te

1 Van Bleyswijck, Delft, bladz. 763 vgg.

2 De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 356. - Opmerkingen omtrent David Jorisz in Nippold's studie over Hendrik Niclaes en het Huis der Liefde. Zeitschrift für die Historische Theologie, jaargang 1862, bladz. 364 vg., 536.

3 Jonckbloet, Letterkunde, I 271. Schotel, Geschiedenis, I 70.

Delft, toen, 21 Mei 1528, Hemelvaartsdag, het wonderdoend Maria-beeld der plaats er tusschen de eerbiedig geknielde schare omgedragen werd. Het volk dreigde hem te verscheuren.¹ Anna Bijns schreef tegen de wederdoopers hartstogtelijke verzen, waarin zij beweerde dat zoo Luther opregt was, of durfde zijn, hij gemeene zaak behoorde te gaan maken met Jan van Leiden te Munster.²

Tusschen die fanatieken aan deze en die fanatieken aan gene zijde was plaats voor meer dan één schakering. Er waren anti-papistische rederijkers die zich vergenoegden hun anti-papisme lucht te geven op het papier. Dezen schreven tooneelstukken gelijk de *Boom der Schrifture*, eigenlijk een luthersch pamflet, of refereinen met satirieke slotregels.³ De stok van het eene, tegen

1 De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 541 vg.

2 Anna Bijns, bij Bogaers en Van Helten, bladz. 145 vg.:

Die van Munster, haren bisschop rebel,
Als verblinde, rasende menschen verwoedt,
Croonden over haer als Coninc van Israel
Eenen vremden boeve, duer wiens overmoedt
Sij haer goet verlooren en meest storten haer bloet.
O Christen princen, sijt ghij noch verblent?
Siet ghij niet dattú ghelt, u eere, lijf, en goet,
En dat sij gheerne waren uwer kisten ontrent?
Is u Luther's bedroch noch onbekent?
Oft en siet ghij niet uit openen ooghen?
Soo mocht u God wel, eer 't speelken endt,
Experientie aen u selven tooghen.

3 Nieuwe uitgaaf van den *Boom der Schrifture* door Schotel. Plaatsen bij Van Vloten, *Beknopte Geschiedenis*, 1856, bladz. 169; en bij Jonckbloet, *Letterkunde*, I, 297 vgg.

de inheligheid der priesters gerigt, luidde: *En onder 't schijn van deugde zij de schapen scheren*. De stok van een ander, waarin de advokaten van het pausdom als slechte mensen afgeschilderd werden, klonk: *Dit zijn degenen die Martinum Luther haten*.¹ Deze laatste vinnigheden bragten niemand om het leven: Anna Bijns beantwoordde ze met eene kontra-vinnigheid, en daar bleef het bij. Maar gelijk wij uit het voorbeeld van Middeldonck en Adriaenszen zagen, zulke pers-delikten werden door een regtzinnige overheid somtijds meedogenloos gestraft; en deze ten bloede toe vervolgde strijders met de pen hebben het kontingent gevormd, dat men in de meeste geschiedenissen der kamers van Rhetorica als de voorhoede der hervormings- en omwentelingsgezinden aangeduid vindt.²

Andere rederijkers, - en ik houd het er voor dat deze klasse der toeschouwers, vergeleken bij de klasse der kampvechters in aktieve dienst, de groote meerderheid vormden, - waren in het kerkelijke heet noch koud. Zij erkenden dat de koningen en de priesters hunne magt, maar hielden het er tevens voor dat de lutheranen hun boekje te buiten gingen. Zij vonden het een moeilijken tijd voor de roomsche geestelijken, die zij predikanten noemden (het woord was toen nog niet onafscheidelijk van het begrip protestantisme), maar

1 Men kent deze lutherschgezinde stokregels uit de replieken van Anna Bijns. Bij Bogaers en Van Helten, bladz. 146, 157.

2 Schotel, Rederijkers, I 231 vgg. - Van Vloten, Beknopte Geschiedenis, bladz. 166 vg. - Jonckbloet, Letterkunde, I 295. - Ruelens, Inleiding, bladz. X. - De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 474 vg., 558 noot 2.

ook een moeilijken tijd voor de rederijkers, mannen van den vooruitgang. Zij zouden gewenscht hebben dat men van beide zijden te bewegen ware geweest, water in zijn wijn te doen:

Als de weerelt turbelt in een bedectelic quaet,
als men Babel timmert, dat d'een d'ander niet verstaet,
als Jesabels propheten op twee syden hincken,
als die menschen verkeerde dinghen dincken,
& door nieuw leeringhe lichtveerdich verkeerren,
als die gheleerde diversche opinien leeren,
& elc in den hemel wilt met synen sant
als men derruer over al dus siel vermeerren:
dan ist quaet rhetorisyn syn oft predicant.

Als 't ghemeynte disputeert in alle hoecken,
als d' onwyse de Schryft wilt ondersoecken,
als hem elc te prekene onderwint
en den magnificat wtleyt naer syn verstant,
als hierom discoort is tusschen den vader en 't kint:
dan ist quaet rethorisyn syn oft predicant.

Als d' overheyte haer gebrec niet en willen hooren,
als twisten & kyven gheleerde doctoren,
als force de waerheyte comt verstoren,
als de waerheyte wert in den hoek gesteken,
als hooverdye wilt hebben de overhant,
Als de weerelt vol is van sulcken ghebreken:
*dan ist quaet rethorisyn syn oft predicant.*¹

XXII [De rederijkers. Karel van Mander]

Ik maak de rederijkers uit de tweede helft der 16^{de} eeuw, die zulke gevoelens toegedaan waren, een we-

1 Handschrift der Kon. Bibliotheek te Brussel, bij Ch. Ruelens, Inleiding, bladz. xv vg.

zenlijk compliment wanneer ik uit hún midden den rederijker Karel van Mander laat voortkomen. De minsten hunner, durf ik beweren, paarden aan afkeer voor de 'droeve kwestien' van den dag veerkracht genoeg, om uit hunne antipathie of hunne apathie zich op te heffen zooals Kiliaen en hij, en door het verrigten van bescheiden maar nuttig werk de nakomelingschap aan zich te verpligten.¹

Aan den anderen kant blijkt uit alles dat zoo Van Mander een goed rederijker en een weldenkend mensch was (een godvruchtig dichter zelfs, getuige zijn *Gulden Harpe*), hij noch in de pausgezinde noch in de anti-pausgezinde rigting ooit een ijveraar geweest is. Wij *moeten* te dien aanzien hem tot de klasse der laodiceërs brengen. In het kerkelijke was hij een middenman.

De geschiedenis der kwade bejegeningen, waaraan Van Mander in zijne jeugd ten doel stond, toen hij na volbrachte italiaansche kunstreis zich te Kortrijk was komen nederzetten, niet ver van zijne geboorteplaats Meulenbeecke in Vlaanderen, is bekend.

Het geviel in 1577. Een regiment Walen, door het spaansch gouvernement in de Zuidelijke Nederlanden gehuurd maar niet betaald, was aan het muiten geslagen. De woning van Van Mander's ouders werd geplunderd; hijzelf uitgekleeft; zijne galg gereedge-

¹ De uitdrukking 'droeve kwestien' wordt in Hooft's *Warenar* door Rijckert gebezigd, 3^{de} Bedrijf, 5^{de} Tooneel, tot aanduiding der theologisch-politische verdeeldheid in de tweede helft der 16^{de} eeuw. Bij Leendertz (die aan de remonstranten en de contra-remonstranten denkt) II 302.

maakt. Hij dankte het leven aan de tusschenkomst van een officier der woestelingen, een Italiaan, dien hij te Rome had leeren kennen.

Vijf jaren later, in 1582, herhaling derzelfde rampspoeden. Met zijne jonge vrouw en twee kleine kinderen door de pest uit Kortrijk verdreven en op weg naar Brugge, te voet, wordt Van Mander op nieuw door muitende soldaten aangerand en beroofd. Een goudstukje, door zijne vrouw in den zoom van een onderrok genaaid, is de eenige teerpenning die hun overblijft. Hare en zijne bovenkleederen, de luijers der kinderen, alles is prijsverklaard. Om zijne naaktheid te bedekken laat men hem eene oude deken.

Van Mander's levensbeschrijver heeft het relaas dezer ongevallen, blijkbaar opgeteekend uit Van Mander's eigen mond, in bijzonderheden naverteld.¹ Hetgeen waarop het voor ons oogmerk aankomt zijn de rederijkers oefeningen vóór de italiaansche reis; de tooneel-werken van den vijftwintigjarige, die zich tijdelijk een geboren dichter en een geboren schilder waant; en die bij de goê gemeente te Meulenbeecke voor een decoratief en dramatisch genie doorgaat.

Van Mander schreef geen tooneelstukken met eene polemische strekking, die in de eene of de andere rigting de hartstogten in beweging hadden kunnen brengen. Het was hem bovenal om de vertooning te doen; om het aanbrengen van kunst- en vliegwerk; om toelichtende en opluisterende decoraties.

Voor eene *Koningin van Saba*, door hem gedicht,

¹ Leven van Van Mander, door G.A. Bredero, achter den 2^{den} druk van het Schilderboek, 1618.

schilderde hij een 'cortège' van kameelen en ander kartonnen woestijn-gedierte. Toen te Meulenbeecke zijn *Noach* vertoond werd, zag men van regts naar links een groot doek over het tooneel trekken, beschilderd met op de golven drijvende lijken van menschen en vee. De bijbelsche plasregen werd gegeven *in natura*: water, opgepompt in bakken, stroomde zoo overvloedig uit den hooge, dat het tooneel meer dan blank stond en de toeschouwers in het parterre natte voeten bekwamen. De Ark *dreef* letterlijk; en teerhartige ouden konden, op het zien eener zoo natuurlijke vertooning, hunne tranen niet bedwingen, geroerd door medelijden met de menigte der verdronkenen hier, met den angst en de bekommernis der in levensgevaar verkeerenden ginds.¹

Wij verklaren ons op die wijze dat de rederijkers zulk eene buitengewone populariteit hebben kunnen verwerven, buiten de theologische strijdfragen om, en dat in Noord-Nederland de instelling is blijven voortbestaan, lang nadat die kwestien er ten voordeele van het protestantisme eene oplossing gevonden hadden.

1 Jonckbloet, Letterkunde, I 304 vg. - Leven van Van Mander door Bredero, hiervóór. Men vindt daar voorts als werk van den jongen Van Mander ook een 'Nabugodonosor', een 'David', een 'Hieram', een 'Salomons Oordeel' genoemd. Bij de vertooning der 'Koninghinne van Saba' werkten een vijftigtal tooneelisten mede. Bij die van 'Noach' kriede het 'van ommestaenders en aensienders die in grote menichte waren gekomen uyt de ommelegghende Steden en Dorpen.' Over Van Mander's rederijkers-vermaardheid: 'Want hy uyt alle hoeken in Vlaenderen van Redenrijck-kameren kaerten bequam en kreech, om prijs te dichten. Hy had seer veel tinnewercx eer-prijzen ghewonnen.'

De rederijerskamers veranderden niet van aard, toen zij schouwburgen werden. Van het begin af droegen zij dit karakter. De kerkelijke strijd, hoe fel ook, was maar een intermezzo.¹

Thans springen wij in het leven van Van Mander dertig jaren over. In dien tusschentijd heeft hij uit Brugge zich naar Haarlem verplaatst, en met Hendrik Goltzius en Cornelis Cornelissen er eene akademie geopend.² De schilder en dekoratie-schilder in hem leeft nog;³ de dramatische auteur, de dichter, insgelijks;⁴ de liefhebberij-tooneelist is niet gestorven.⁵ Maar al zijne andere bezigheden moeten voortaan wijken voor eene nieuwe soort van studien. Hij heeft zich op de

- ¹ De kamers welke *geen* schouwburgen werden zag de 17^{de} eeuw in drinkgezelschappen ontaarden; de rederijers in kannekijkers. Satiriek tafereel der kamer: *In liefde vry* door Jan Steen (1626-1679) in het Rijksmuseum te Brussel, katalogus 1877, N^o. 318.
- ² Hiervóór, vijfde hoofdstuk, bladz. 523 vg., 543 vg.
- ³ Dekoratief paneel van Van Mander ter eere van Linschoten's eerste Noordpoolreis (1595) in het Stadsmuseum te Haarlem, katalogus 1881, N^o. 90.
- ⁴ Bredero noemt behalve het Schilderboek de volgende geschriften van Van Mander, proza en poezie: De Iliades Homeri, Beelden van Haerlem, Liedekens, Refereynen, Sonnetten, Bucolica, Georgica, de Gulde Harp, 't Broodthuys, de Nieuwe Werelt ofte Beschrijvinghe van West-Indien, de Olijfbergh, onderschriften bij eene Herkomste, Vernieling en Weder-opkomste der stadt van Amsterdam, en een spel van Sinne 'Dina.' - Breeder opgaaf in Van der Aa's Biografisch Woordenboek, XII 128 vgg.
- ⁵ Nog in 1603, tusschen het scheiden van Haarlem en het verhuizen naar Amsterdam, bood Van Mander zijne vrienden in eene buitenwoning bij Alkmaar, het Huis te Sevenberghe, eene rederijers-vertooning aan. Leven door Bredero, hiervóór.

theorie geworpen, en is aan kunstgeschiedenis gaan doen. Tot kort vóór zijn dood werkt hij aan zijn *Schilderboek*.¹

Van de honderd en meer plaatsen die bij te brengen waren ten bewijze dat het *Schilderboek*, ook in de zuiver biografische gedeelten, het werk van een oud-rederijker is, kan ik met één volstaan.

‘Het goedertieren gheluck,’ begint en eindigt het leven van Van Mander's vriend en tijdgenoot Abraham Bloemaert, schilder te Utrecht, op dat oogenblik nog in leven, ‘het goedertieren gheluck heeft gedoocht en ghevoeght, dat d' aenporrende Natuere van in den Lenten zijns jeughs heeft vercoren Abraham Bloemaert te becroonen de bloem aller Consten *Pictura*, welcke hy (als bloem onder die haer oeffenen) al bloeyende bloem-aerdighe vercieringhe midlijck toelanght.... Nu, Anno 1604, is Bloemaert oudt 37 Jaren, en werdt desen aenstaenden Kerstdagh 38. Hy is een man van stil en bequamen wesen, hertlijck verliefte en ghenegen meer en meer nae te soecken

¹ Het Schilderboek van 1618 omvat: 1^o Grondt der Edel Vryschilderconst (praktische esthetiek op rijm), 2^o Leven der Antijcke schilders (dit en al het volgende in proza), 3^o Leven der Moderne Italiaensche Schilders (verkort uit Vasari), 4^o Leven der Nederlandtsche en Hooghduytsche Schilders (ongeveer tweehonderd oorspronkelijke biografien), 5^o Uytleggingh op den Methamorphosis Pub. Ovidii Nasonis (nader omschreven: Alles streckende tot bevordering des vromen en eerlyken borgherlycken Wandels; seer dienstich den Schilders, Dichters, en Const-beminders; ook yegelyck tot leeringh'), 6^o Uytbeeldinghe der Figueren (1^{ste} Boek: Hoe de oude Heydenen hun Goden uytghebeeldt hebben; 2^{de} Boek: Hoe sy met de beeldinge der dieren ende ander dingen verscheyden meeningen hebben aenghewesen; 3^{de} Boek: Toepassinghen van het voorgaande).

d' uysterste cracht en schoonheydt der Const *Pictura*: welcke, ghelijck sy Bloemaert, om zijnen schilderachtighen bloem-aerdt (van hem bloemigh vercierdt wesende) gheheel vriendlijck toegedaen en gunstigh is, doet sy uyt rechte danckbaerheydt van Uytrecht zijnen naem recht uyt de Weereldt over loflijk voeren en draghen door d' al-siende en al vernemende dochter der spraek, de duysent tongsche snel vlieghende *Fama* oft gheruchte, die in haer ghedacht-camer, by den vermaerden Schilders namen, den zijnen d' onsterflijk-heydt sal overleveren, en voor de verderflijcke scheer van Atropos eewig beschermen en behoeden.¹

Bij dien onvergefelijken stijl, nog in 1617 op menige plaats door Bredero gevolgd in Van Mander's *Leven*, heb ik mij niet op te houden.² Het is waar dat vóór

1 *Leven der doorluchtige nederlandsche en hooghduytsche schilders*, 1618, bladz. 209 vgg.

2 Bredero schreef Van Mander's *leven* in het najaar van 1617, ten behoeve van den ter perse gelegden herdruk van het *Schilderboek*. Op dit laatste doelt de aanhef: 'Nu dochtet mijn niet alleen wel gherijmt te zijn, maer oock behoerlijck, en recht, datmer den *Karel* in stelt die levend' zynde, de verrotte dooden dede leven, haer aentreckende den glorioosen rock des loflijkheyts. So was ick 't van goet en Gods wegen schuldich, hem in diergelijcken nae te bootzen, en stoffeeren hem weder so rustich uyt met den Tabbert des vermaertheydts en eerlijckheyts, ten verwijtelijcken spot des nydighen doodts, en ten trots des doodelijcke Nyts. Soo sal hy eeuwich leven, en blinken met de kostelijcke Dyamanten kroon des heuch'-lijckheydts; nochtans niet soo als myn gunst wel wilde, maer ghelijcke myn kleene macht vermach. Maer, waerdighe *Man-der* mannen! van waer sal ick beginnen den roem dyns doorluchtighen geest uyt te blasen, om te trompetten de grootmoedicheyt van u heerlijck, eerlijck, en leerlijck bestaen?'

de renaissance geen nederlandsch auteur de kunst had verstaan een uit zoo vele leden zamengestelden volzin zoo goed te bouwen en zoo gelukkig ten einde te brengen. De heerschappij over de uitdrukking, bemerken wij, heeft tusschen 1200 en 1600 groote vorderingen gemaakt. Maar het verlies der oude natuur en der oude waarheid werd op die wijze niet vergoed. Vooralsnog liep het eten van den boom der kennis slechts op eene indigestie uit.

Hoofdzaak is de beteekenis van Van Mander's *Schilderboek* als gedenkteeken der uit de theologische rederijkers-strijdvragen van den dag zich terugtrekkende historische en kunststudie.

Het *Schilderboek* is merkwaardig omdat men er uit ziet welke groote verplichtingen in de 16^{de} eeuw de nederlandsche kunst aan Italië gehad heeft. Het reizen derwaarts, door de Vlamingen in zwang gebragt, door de Hollanders nagevolgd, stond niet alleen gelijk met een gaan lesnemen in eene hoogere teekenschool aan gene zijde der Alpen; het was ook eene weldadige afleiding van de twisten tehuis. Op de besten moest het een beschavenden invloed uitoefenen, daarginds te bespeuren dat de vraag in hoever men vóór of tegen Luther was, hoe belangrijk ook, nogtans andere voor den menschelijken geest even belangrijke vragen niet onbeduidend maakte.

Van Mander is in Italië aangekomen het jaar van Vasari's dood (1574); en ik laat in het midden of hij Vasari van aangezicht nog gekend hebbe.¹ Maar zoo

1 Druk- of schrijffouten in *Leven der Moderne Italiaensche Schilders*, bladz. 109 A, 110 B, maken dit onzeker.

deze, ondanks vele onnaauwkeurigheden, de historische wetenschap eene onvergetelijke diens bewezen heeft door zijn boek over de groote kunstenaars der italiaansche renaissance, aan Van Mander behoort de lof een soortgelijk werk voor Nederland opgesteld te hebben. De verwijzingen in mijn vorig hoofdstuk zouden verspild geweest zijn, zoo ik Van Mander's waarde als historieschrijver onzer oude kunst nog afzonderlijk in het licht moest stellen.¹

Vasari heeft hem bedwelmde. Hij heeft Vasari eene kunst van zamenstellen en van schrijven willen nadoen die het italiaansch sedert lang gedoogde, het nederlandsch nog niet. Op Vasari's doek is hij mythologische rederijersbloemen gaan borduren. Zijne moedertaal heeft hij geweld aangedaan door haar te willen plooijen naar het model van italiaansche of pseudo-italiaansche woordspelingen. Maar het goedertieren Geluk, om zijne eigen taal te spreken, het Geluk heeft gewild dat hij in Nederland een vak ontgon dat vóór hem braak gelegen had; en zijne fouten verhinderen niet dat hij voor het nageslacht eene bron van informatie geworden is, die in onze historische letterkunde uit die dagen hare wedergade niet heeft. Van Meteren kunt gij aanvullen uit Bor; Bor verzuimen om Hooft. Van Mander is éénig in zijne soort.

Beschouwd uit het oogpunt der tijden van haat en wrok en bloedige geloofsvervolging, die Van Mander beleefde, draagt zijn *Schilderboek*, hoewel een boek van den tweeden rang, een hoog karakter. Het getuigt

1 Vasari's boek: 'Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architetti,' is bij zijn leven verschenen te Florence in 1550 en 1568.

dat al vroeg in Nederland de ernstig en met liefde beoefende kunst een terrein geweest is waar tegenstrijdige rigtingen elkander ontmoeten konden, en in eene edele bezigheid eene vergoeding vinden. De nieuwtestamentische zaligspreking die de zachtmoedigen tot erfgenamen van het aardrijk benoemt, is op Van Mander in zoover van toepassing, dat zijn zachtmoedig *Schilderboek* de nederlandsche samenleving meer goed heeft gedaan dan de oorlogzuchtige refereinen van Anna Bijns of van hare tegenpartij.

Driehonderd gereformeerde Amsterdammers hebben, nadat zij in de kist hem een krans om het hoofd gelegd hadden, half September 1606 den roomschen Vlaming in de Oude Kerk naar het graf gebracht. Acht hunner droegen hem broederlijk op hunne schouders.¹ Ongetwijfeld waren die vereerders voor het meerendeel kameristen, en onder hen zullen er zich bevonden hebben die voorheen, in dagen van strijd, Van Mander niet heftig genoeg vonden. De dood echter is voor zulke grieven een kostelijke pleister. De eenen der rederijkers kunnen in de 16de eeuw zoo flauw niet geweest zijn, de anderen zoo driftig niet, of het zal hun gilde altijd tot eer strekken den auteur van het *Schilderboek* voortgebracht te hebben; en zoo men bij de begrafenis van Van Mander dit gevoeld heeft, des te beter.

¹ De 11^{de} September wordt voor Van Mander's sterfdag gehouden. Bijzonderheden omtrent zijne uitvaart bij Bredero, laatste bladzijde van het Leven.

XXIII [De middennederlandsche poëzie]

Ware dit eerste gedeelte van het *Land van Rembrand* bestemd op zichzelf te blijven staan, ik zou na Van Mander ook nog spreken over Van Meteren, Bor, Marnix; over Coornhert, Roemer Visscher, Spieghel.

Coornhert en Marnix stierven nog vóór het einde der eeuw. Van Meteren's boek verscheen eerst in 1599, doch het handschrift was geruimen tijd vóór 1596 voltooid. Bor's eerste deel zag in 1595 het licht. Coornhert begon te schrijven in 1556. De tweede druk van den *Bijekorf* gaat terug tot 1572, de eerste tot 1569. Roemer Visscher was bij het aanbreken van het nieuwe tijdperk een oud man. Toen de jonge Hooft in 1600 naar Italie vertrok bezat hij in Spieghel een vriend die zijn vader had kunnen zijn, en die in brieven hem toesprak op vaderlijken toon.

Niet alleen hebben al deze mannen, wat hun leeftijd aangaat, tot de 16^{de} eeuw behoord, maar ook is in aller schrijfwijze de rederijkers-invloed merkbaar. De minste sporen van dien aard treft men bij Marnix aan, wiens moedertaal het fransch was, en voor wien de beoefening van het nederlandsch, eerst aangevangen na de terugkomst uit Genève, met heb beginnen van iets nieuws gelijkstond. Ook was het voor zijn bijzonder doel hem bovenal om het betrappen der nederlandsche volksuitdrukking te doen, zoodat de school minder vat op hem had. Wie der overigen het dichtst bij de kamers stond, waag ik niet te beslissen.

Van Meteren (1535-1612), zoon van een antwerpsch

boekdrukker, bekwaam koopman, nederlandsch konsul te Londen, wijdt in zijne kronijk de rederijkers eene belangstellende bladzijde, en verhaalt er met welgevallen van het gentsche landjuweel in 1539, van het antwerpsche in 1562.¹ In de geschiedenis van zijn leven, door een oud vriend, vindt men met zekeren trots geboekt dat Van Meteren als knaap in 1547 *het* landjuweel van Doornik heeft bijgewoond, en uit Duffele door zijne ouders in 1549 naar Antwerpen ontboden is, ten einde *de* Blijde Inkomst niet te missen.² Men moet daaruit opmaken dat die vertooningen van jongsaf zeer in zijn smaak vielen.

Bor (1559-1635), een aptekerszoon uit Utrecht, naderhand notaris te Haarlem, rentmeester van Noord-Holland, evenals Van Meteren een auto-didakt, verpoosde zich van zijne *Nederlandsche Oorlogen* door het schrijven van twee rederijkers-drama's.³ De rederijkersspelen en rederijkers-zamenspraken van den vruchtbaren Coornhert (1522-1590) worden bij halve dozijnen geteld.⁴ Spieghel (1549-1612) dichtte somtijds nog in

1 Nederlandsche Historie, uitgaaf van 1614, f. 29 vg.

2 Leven door Simeon Ruytinck, achter do uitgaaf van 1614.

3 Twee tragi-comedien in prosa, d' eene van Apollonius prince van Tyro, ende d' ander van den zelve en Tarsia, syn dochter. Den Haag, 1617.

4 Coornhert's Werken, uitgaaf van 1630. Tooneelstukken: Der Maeghdekens Schole, Abrams Uytganck, De blinde voor Jericho, Comedie van Israel, Tragica-comedia van den thien Maeghden, enz. - Zamenspraken: tusschen Opinie en Experientie, tusschen Vermetel Oordeel en Bescheyden Ondersoek, tusschen Jezus en de Samaritana, tusschen Eva en 't Serpent, tusschen Godt, Abram, ende Schriftuere, enz. Chronologische lijst in Jan Ten Brink's uitgaaf der Wellevenskunst, 1860, bladz. 187 vgg.

zulk een slechten rederijkersstijl, dat hij er mede geplaagd werd door Roemer Visscher (1547-1620) die ook zelf de kwaal nooit geheel te boven kwam.¹

Echter dringen bepaalde redenen ons, dit litterarisch zes- of zevengesternte (ik zou er Kiliaen, 1537-1607, willen bijgevoegd zien, wiens rederijkers-vertalingen van Commynes en van Guicciardini Jr. voortreffelijk mogen heeten, en wiens Woordenboek aan de taalwetenschap in Noord-Nederland zulke voorname diensten bewezen heeft)² tot de 17^{de} eeuw te brengen, niet tot de 16^{de}. Door de taalzuivering, welke zij ondernamen, zijn Coornhert, Visscher, en Spieghel, grond-leggend in verzet gekomen *tegen* de rederijkers-gebreken die ook de hunne waren.³ Toen Van Meteren en Bor herinneringen en bescheiden omtrent de geschiedenis van den Opstand gingen verzamelen, kweten zij zich van een arbeid die bovenal het nageslacht ten goede komen zou; beiden waren bovendien de nieuwe orde van zaken ijverig toegedaan. Met Marnix (1538-1598) was dit laatste in nog veel sterker mate het geval. De afschuw van het katholicisme, die bij het stichten van de republiek der Zeven Provinciën allengs zulk eene voorname rol is gaan vervullen, vond misschien in Marnix hare scherpste uitdrukking, en wij

1 Roemer Visscher's bekende gispings van Spieghel's kreeftdichtje bij Van Vloten, *Beknopte Geschiedenis*, bladz. 202. - Roemer Visscher's 'Lof van Rhetorica', in den bundel van 1612, is nog grooten deels een rederijkersvers.

2 *Etymologeticon Theutonicae Linguae*, Antwerpen 1583.

3 *Kort Begrip, leerende recht Duidts spreken enz.*, door Spieghel en Roemer Visscher met medewerking van Fallet, Amsterdam 1584. Voorrede van Coornhert.

zullen hem eerst regt kunnen doen wanneer wij moeten spreken over den haat die van de groote liefde der Nederlanders voor godsdienstige en staatkundige vrijheid de springveer geweest is.

Trekken wij dit overzicht der middennederlandsche letteren zamen, dan bevinden wij dat te rekenen van de 13^{de} eeuw onze vaders begonnen zijn aan de groote europesche litteratuur naar vermogen mede te doen of daarin belang te stellen. Aanvankelijk voedde zich hunne verbeelding, buiten den bijbel en de legende der heiligen om, die onvermijdelijk op den voorgrond bleven staan, met de sagen van Siegfried en van Attila, waaruit, vleijend voor hunne aangeboren woestheid of hen bekorend door het grootsche in de zachtheid, het *Nevelinge*- en het *Walthariuslied* voortkwamen.¹ Daarna: met de sage van Karel den Groote in het *Roelandslied*, waar zij het ideaal zich zagen verwezenlijken van den vazal die tot in den uitersten nood met onbezweken trouw zijn leenheer dient, en wederkeerig door dezen in de hoogste eer gehouden wordt.² Daarna: met de *Vier Heemskinderen*, waar zij met welgevallen den in opstand gekomen Reinout van Montalbaan de handen des herkenden keizers zagen kussen.³

- 1 Het Walthariuslied in de boekerij van Egmond. Katalogus van Balduïnus, bij Van Wyn. - Fragmenten eener middennederlandsche Vertaling van het Nevelingelied door Serrure in Vad. Museum, I 30 vgg.
- 2 Fragmenten eener middennederlandsche vertaling van het Roelandslied door Bormans, in Compte Rendu der Commission Royale d' Histoire, XIV 3, en door Serrure in Vad. Museum, II 40 vgg. Hulde aan den historischen Karel den Groote in Maerlant's Spiegel Historiaal, P. IV, B. I, c. I-IV; bij De Vries en Verwijs, III 169 vgg.
- 3 J.A. Alberdingk Thijm, Karolingsche Verhalen, 2^{de} druk, 1873. (Carel en Elegast, De vier Heemskinderen, Willem van Oranje, Floris en Blancefloer). - In het xxi^{ste} kapittel der Heemskinderen bij Matthes schemert door den bedorven tekst eene herinnering der bovenbedoelde plaats van het oorspronkelijk. Hiervóór, bladz. 637, noot 4.

De kruistogten, in het *Roelandslied* nog slechts aangekondigd door de worsteling met de mohammedanen van Spanje, deden de ridderromans ontstaan met koning Arthur tot middenpunt. De ideale held was voortaan een ingewijde der Ronde Tafel, een ondernemer van togten naar het Oosten, de schrik der ongeloovigen, de bevrijder van gevangen vrouwen, een gunsteling van tovenaars, een overwinnaar van monsters in de lucht of onder de aarde. Deze ridders heetten beurtelings Perceval, Tristram, Lancelot, Walewein; en de meesten der naar hen genoemde romans werden achtereenvolgens in het middennederlandsch vertaald. Evenzoo de in ridderdos gestoken overleveringen van Alexander den Groote en van den strijd om Troje.¹

Misschien vermoeid van het wilde in deze fantasien, doch minder vermoeid dan de reactie zich vleide het geval te wezen,² luisterden toen onze vaders naar de stemmen van Melis Stoke, van Maerlant, van Maerlant's discipelen. Zij gingen aan de bijbelsche, de vaderlandsche, de algemeene geschiedenis doen; aan de zedekunde; aan de dogmatiek; aan de natuurlijke historie.³ Doch dit was drooge kost, vonden zij; en zij

1 Overzigten hiervóór, bladz. 642, noot 2.

2 Ondanks den tegenstand van Maerlant en de zijnen bleven de ridderromans in de herinnering voortleven. Bij L. Ph. C. van den Bergh vindt men achtentwintig proza-bewerkingen uit de 16^{de} eeuw en later genoemd, waaronder twintig ridderromans.

3 Maerlant's *Der Natueren Bloeme*, Maerlant's *Rijmbijbel*, Maerlant's *Spiegel Historiaal*, Stoke's *Rijmkronijk*, Boendale's *Leekespiegel*, Boendale's *Dietsche Doctrinale*.

rekenden zich gelukkig door *Beatrijs* en door *Reinaert de Vos* aan de poëzie te blijven raken. Op de regt-zinnigheid van *Beatrijs* kon niemand afdingen: nooit werd, in bekoorlijker vormen, de Heilige Maagd orthodoxer verheerlijkt.¹ Niemand kon beweren dat *Reinaert* een ridderroman of niet burgerlijk genoeg was: een burger voerde er het woord, en karikaturiseerde er de grooten der aarde.² Van Maerlant zelf bezaten zij bovendien den satirieken *Martijn*, die niet weinig hunne democratische neigingen streelde.³ Dan kwamen nog de kleine minnedichten ter eere van schoone burgermeisjes, de vóór-catsiaansche trouwgevallen van Dirc Potter, en de droefgeestige of luimige balladen die tegelijk als zangstukjes dienst deden.⁴

Het is onnoodig te herhalen wat de rederijkers hierbij voegden: de bijbelsche geschiedenis op het tooneel, de gepopulariseerde grieksch-romeinsche mythologie, de strijd der kerkelijke meeningen overgebracht in het hekeldicht, het hekeldicht tot rust gekomen in de geschiedenis, in de kunstgeschiedenis, in de taalstudie. Alles te zamen genomen vormde dit, gelegd bij de middennederlandsche letteren van den ouden tijd, een niet te versmaden dichterlijk erfdeel; wel is waar voornamelijk bijeengebragt door te borgen bij de klassieken, de Italianen, de Duitschers, en de Franschen, maar nationaler geworden naarmate

1 Hiervóór, bladz. 643 vg.

2 Hiervóór, bladz. 618 vgg.

3 Plaats uit *Martijn* hiervóór, bladz. 619.

4 De Boer en de Edelman. - Tysken van der Schilden. - Het daghet in den Oosten. - Dmeisken met den sconen vlechtken. - Der Minnenloop.

de tijd voortging. De rederijkers-litteratuur alleen telde meer specifiek-nederlandsche bestanddeelen dan al het voorafgegane.¹

XXIV [Het middennederlandsch proza]

Hoewel de stukken bewijzen dat de middennederlandsche letteren grootendeels uit verzen bestaan hebben, mag ons oordeel over het proza zich niet regelen naar de betrekkelijke karigheid der ons ten dienste staande bronnen. Voornamelijk middennederlandsche proza-teksten bleven tot heden ongedrukt, of werden alleen door uitgegeven fragmenten bekend. Andere teksten zijn voorhanden, maar in den vorm van zeldzaam geworden wiegedrukken. Van dezen beleefden slechts enkelen in de laatste jaren nieuwe uitgaven.²

Onze meening over het middennederlandsch proza moet voor een gedeelte met ons gevoelen over de poëzie eene tegenstelling vormen, voor een ander gedeelte daarmede overeenstemmen.

Voor de taal hebben beiden hetzelfde belang, en in de geschiedenis van deze gaan de prozaschriften der middennederlandsche mystieken weinig minder ver terug dan de oudste gedichten. Uit technisch oogpunt staat het proza van Johannes Ruysbroeck, wiens kloos-

1 De Casteleyn, Anna Bijns, Coornhert, Van Meteren, Kiliaen, Marnix, Roemer Visscher, Van Mander, Spieghel, Bor.

2 Van Vloten, Nederlandsche Prozastukken, 1851, Voorrede en Inleiding. - Tegen Jonckbloet, 1876, bladz. 54 vgg.

tersermoeuen geacht moeten worden de bloem van het genre te vertegenwoordigen, ongeveer gelijk met de verzen van *Reinaert den Vos*.

Een nadeelig verschil openbaart zich, wanneer wij van het middennederlandsch proza de theologische geschriften, die meer tot de kerk- dan tot de litteratuur-geschiedenis behooren, aftrekken. Onder de rijmwerken hebben wij er aangetroffen die geheel of gedeeltelijk van nationalen oorsprong waren. Naar nationale werken in proza, op het gebied der verbeelding, zal men vruchteloos omzien. *Tondalus' Hellevaart* is vertaald, *Het Schaakspel* vertaald, *Des Conincs Somme* vertaald, Mandeville's *Reis naar het Oosten* vertaald, het *Bijeboec* vertaald, *Apollonius van Thyro* vertaald, de *Vier Heemskinderen* vertaald.¹ Ik noem fraaije proeven, en neem het gebied der verbeelding zeer ruim. Het latijn en het fransch waren de onveranderlijke bronnen der prozaschrijvers. Geen enkel middennederlandsch prozawerk van litterarische beteekenis is oorspronkelijk.²

Voordeelig onderscheidt het proza zich door zijne grootere vrijheid van beweging. Niet geketend aan het rijm, niet geregen in het keurslijf eener voorgeschreven voetmaat, stonden de prozaschrijvers min-

1 Heemskinderen door Matthes, hiervóór bladz. 637, 686. Apollonius van Thyro door Penon, hiervóór bladz. 275, noot. Uittreksels der overigen bij Van Vloten, Prozastukken, bladz. 17 vgg., 77 vgg., 150 vgg., 247 vgg., 281 vgg. Plaats uit het Bijeboek, naar de vertaling van Jan Matthijssen, hiervóór bladz. 275 vgg.

2 Moland en d'Héricault, Nouvelles françaises en prose du 13e siècle, 1856. Du 14^e siècle, 1858. Collection Elzévirienne.

der aan de verzoeking bloot, door het verwringen der uitdrukking de denkbeelden geweld aan te doen, of door aanlengen met zinledige woorden de gedachte te verzwakken. De meeste fouten der middennederlandsche verzen komen hieruit voort dat de dichters slechts bij uitzondering dichterlijk talent bezaten, het speeltuig zich wreekte op de ongeroepen bespellers, en er in plaats van poëzie eene slechtere soort van proza te voorschijn kwam dan het geval zou geweest zijn, indien men niet tot iederen prijs verzen had willen schrijven.

Evenals de beste dichtwerken worden ook de beste middennederlandsche prozaschriften gekend aan eene naiveteit die in den loop der jaren verloren gegaan, of alleen in de volkslitteratuur bewaard gebleven is. Wie zich overtuigen wil dat ons proza niet mondig is kunnen worden zonder meer dan één pijnlijke kunstbewerking te ondergaan, die legge naast Van Mander's *Schilderboek*, waaruit hiervóór eene proeve werd medegedeeld, sommige plaatsen uit de proza-bewerking der *Vier Heemskinderen*.

Het volgende dagteekent uit denzelfden tijd als de geschriften der oudste rederijkers, maar was alleen voor het volk bestemd, niet voor de geletterden of die daarvoor doorgingen. De uitdrukking is gebrekkig, zoo men wil; de zinbouw kinderachtig; de voorraad woorden gering. Maar de bladzijde ademt des ondanks een taalgevoel van hooger orde:¹

¹ Uit het xxiv^e kapittel der Heemskinderen bij Matthes: 'Hoe dat Aymijn's kinderen koning Carel Beijaert presenteerden, en hoe de koning dat peert liet verdrinken.'

‘En als de koning Beijaert had, volbracht hij zijn belofte, want hij dede hem twee molenstenen binden aen den hals, en leiden op de brug van den Oysen, en werpen in de riviere: 't peert sonk met de molensteen, als 't eerst ingeworpen was, maer terstont quam 't boven en begon te swemmen. Beijaert sag Reinout: doen verhief hij zijn voeten, sloeg tegen de stenen dat beide braken, en swom te lande; so haest als 't te lande quam, liep het na Reinout.

‘Als Carel dit sag, seide hij: Reinout, geeft mij Beijaert wederom of ik sal u doen vangen. Reinout dit hoorende van den koning, gaf hij Beijaert weder. De koning dede aen elken voet van Beijaert een molensteen binden en aen den hals twee, en liet hem so werpen in de riviere. Noch quam Beijaert boven, en liep na Reinout en briesde seer.

‘Adelaert kuste Beijaert voor zijn muil. De bijstanders verwonderden hen van de kracht van 't peert. Carel seide tegen Reinout: 't en sij gij mij Beijaert wedergeeft, ik sal u doen vangen en hangen. Adelaert seide: vermaledijt moet gij zijn, Reinout, geeft gij den koning Beijaert weder. Reinout seide: swijgt, broeder, sal ik om een ros 's konings toorn hebben? Neen ik waerlijk, broeder, also helpe mij God. Doe seide Adelaert: Beijaert, wat valschen Heere hebdi gediend: met slechten loon wort gij geloont.

‘Reinout heeft Beijaert weder gevangen, en den koning gegeven, seggende: Heer koning, dit is de derde reise, dat ik 't u geleverd hebbe; is 't dat u dit ros nu ontgaet, ik en vange het niet weder, want het gaet mijnder herten veel te na.

‘De koning ontving 't ros en seide: Reinout, gij en meugt niet om sien, want so lang u ros u siet, so en soudet niet mogen verdrinken. Doen moest Reinout voor de Heeren sweren, dat hij niet om sien en soude na Beijaert. Doen dede de koning Beijaert aan elken voet binden twee groote molensteenen, en aan den hals ook twee, en also werpen in de riviere: doen moest het ros te gronde gaen.

‘Een wijle daerna quam 't weder boven en stak 't hoofd om hoge, nijgende na sijnen Heere, alsof 't een mensch geweest hadde, die na sijn lieven vriend bitterlijk geschreit hadde. Ten leste sonk 't ros en verdronk.’¹

XXV [Invloed van het fransk]

De invloed van het latijn op onze letteren was, bemerkten wij, ondanks het algemeen gebruik in de midden-eeuwen, bijna niet voelbaar. Het verging het latijn zooals het in veroverde provincien de landstalen pleegt te gaan. Onze middennederlandsche auteurs, wanneer zij gelijk de egmonder Monnik en andere kronijkschrijvers, gelijk Olivier van Keulen, Emo, Filips van Leiden, Thomas a Kempis, zich van het latijn bedienden, bedierven veeleer door het bezigen van middennederlandsche uitdrukkingen de klassieke taal, dan zij van deze partij trokken om hun eigen middenne-

1 Vergelijk kapittel vi: ‘Hoe de Grave Aymijn sijne kinderen ridders maekte, en hoe hij Reinout 't Ros Beijaert gaf, en dede hem dat berijden.’

derlandsch te verbeteren. Erasmus gaf het latijn zichzelf terug, doch deed voor de moedertaal nog minder dan de anderen. Wij bekladden zijne nagedachtenis niet, hoop ik, wanneer wij onderstellen dat hij het nederlandsch als een verloren idioom beschouwde.

Voor al het fransch heeft de vorming van het middennederlandsch beheerscht. Dit was, onafhankelijk van ons geregeerd worden door souverainen uit fransch sprekende vorstehuizen, een onvermijdelijk gevolg van den opgang dien in Europa de fransche taal en de fransche letteren maakten. Graaf Floris V, die voor een bevorderaar van het middennederlandsch doorging, had als knaap door de zorg zijner tante fransch geleerd, en schreef op later leeftijd fransche brieven aan den koning van Engeland.¹ De koning van Engeland sprak en schreef vermoedelijk nooit eene andere taal. Sedert Englands onderwerping door Willem den Veroveraar, in 1066, was dit onder de aanzienlijken daar te lande regel.²

De engelsche edelman Mandeville schreef zijne *Reis naar het Oosten* (1357) in het fransch; omdat het fransch,

1 Oorkondenboek van Holland en Zeeland, No. 481. - Melis Stoke, Rijmkronijk, B. IV, vs. 65 vgg.:

Si dede 't kind wel achterwaren,
Tote het quam tot zulken iaren,
Dat hi hem selven began verstaen.
Doe dede sine ter scolēn gaan,
Walsch en Dietsch leren wel.

2 Augustin Thierry, *Conquête de l'Angleterre*, druk van 1872 IV 313 vgg. - Eerst sedert Chaucer (1328-1400) is, na de angelsaksische van koning Alfred (849-900), weder eene engelsche letterkunde in het engelsch ontstaan.

zeide hij, algemeener verstaan werd dan het latijn. Eerst later bezorgde hij van zijn eigen werk eene latijnsche, nog later eene engelsche vertaling. Mag men Mandeville gelooven, dan spraken te Caïro, aan het hof van den sultan van Egypte, in die dagen sommige hoofdpersonen fransch.¹

In de 13^{de} eeuw werd heel uit Buda een aanstaand hongaarsch koning naar Parijs gezonden om er zijne opvoeding te ontvangen. Aan de hoven der graven en markgraven in Duitschland waren taalmeesters uit Frankrijk verbonden, die de jonkers en de freules fransch leerden spreken.² En niet, of niet alleen, ter wille van de mode! In Duitschland stelde men er prijs op, uit de eerste hand bekend te worden met de fransche letteren. In Frankrijk beschouwde men deze verbroedering van beide christenvolken in de taal, als een nieuw bolwerk tegen de overheersching der mohammedanen.³

Hoe gemeenzaam in het Italie der 13^{de} eeuw onder de hoogere standen de kennis van het fransch was,

1 Taine, Littérature Anglaise, I 110 vg. Van Vloten, Prozastukken, bladz. 247 vgg.

2 Adenes le Roy (1240-1300), Li roumans de Berthe aus grans piés, uitgaaf van A. Scheler, 1874, vs. 147 vgg.

3 Wanneer Adenes le Roy gezegd heeft:

Avoit une coustume ens el tiois pays
Que tout li grant signor, li conte et li marchis
Avoient entour aus gent françoise tous dis
Pour aprendre françois lor filles et lor fis,

dan gaat hij, na over den hongaarschen koningszoon gesproken te hebben, aldus voort:

Adonc tenoient Franc les Tiois por amis,
S'aidoient li un l'autre contre les Arabis.

Met 'les Tiois' worden hier niet de Dietschen of Nederlanders, maar in het algemeen de Duitschers bedoeld. 'Tiois pays' is Duitschland, met inbegrip van Hongarije.

deed reeds vroeger in Dante's *Hel* de episode van Paolo en Francesca ons vermoeden.¹ Dante zelf was door zijn verblijf te Parijs van nabij met de taal bekend geraakt.² Middennederlandsche studenten volgden Dante's voorbeeld; zelfs de Bivalva's onder hen maakten zich boos indien men onderstelde dat zij geen fransch verstonden.³ In Gelderland, in Brabant, aan al de kleine hoven in de Zuidelijke Nederlanden, was in de 13^{de} en de 14^{de} eeuw het fransch zeer populair.⁴

De vertaalde fransche romans, waarmede in ditzelfde tijdvak ons vaderland overstroemd is, bewijzen dat de groote menigte te onzent slechts dietsch verstond. Zelfs Jan van Heelu, begaafd vlaamsch letterkundige, verkeerde in dat geval.⁵ Doch men begrijpt dat door dit overzetten voor het volk, gevoegd bij het menigvuldig fransch spreken der aanzienlijken, en het in zwang komen van den franschen kanselarijstijl voor de staatsstukken, ons middennederlandsch allengs zich naar het fransch moest gaan vormen. Thans was het niet het volmaakter latijn dat zwichtte voor het minder volmaakt middennederlandsch, maar het onvolmaakt

1 Hiervóór, bladz. 572 vg.

2 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 200 vgg.

3 Hiervóór, derde hoofdstuk, bladz. 213.

4 Boudewijn IX van Vlaanderen, Hendrik III van Brabant, Wenceslas, schreven fransche gedichten. Geldersche graven hiervóór, bl. 580, n. 2.

5 Jan van Heelu, dichter van den Slag van Woeronc (1288). Bij Jonckbloet, Letterkunde, I 99: Ic ben des Fransoys niet wel meester.

middennederlandsch dat door het volmaakter fransch onderworpen werd.

Wenscht men wat den vorm betreft onze middeleeuwsche letteren naar een algemeen en in het oog springend karakter beoordeeld te zien, dan is dit de maatstaf. De zuiver nationale trekken van het beeld zijn of, gelijk in de burgerlijke poëzie van Maerlant, bot; of, gelijk bij de rederijkers, pedant.¹ Doch bij meer dan één gelegenheid zagen onze vaderen het fransch de kunst af, tegelijk eenvoudig en verheven, eenvoudig en geestig, eenvoudig en bevallig te zijn. Zoo vaak zij daarin slaagden waren zij voortreffelijk; en deze kleine keurbende van gelukkige proeven vormt eigenlijk de middennederlandsche letterkunde.

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

¹ Reeds halverwege de 14^{de} eeuw vindt men dit rederijkers-gebrek tot eene deugd verheven door Boendale, die, hoewel niet onbekend met hooger eischen, nogtans het dichter-zijn in de eerste plaats afhankelijk stelt van het 'gramarijn'-zijn. - Leekespiegel, uitgaaf van De Vries, 1845, B. III, c. 15: 'Hoe dichters dichten sullen ende wat si hanteeren sullen.' Hetzelfde hoofdstuk bij Verwijs, Bloemlezing, II 181 vgg. Overzicht der plaatsen bij Te Winkel, Maerlant's Werken, bladz. 378 vgg. Schotel, Rederijkers, I 53.

[Tweede deel]

Voorrede

Dit deel zal uit vijf hoofdstukken bestaan, waarvan het eerste moet aantoonen in hoever de republiek der Zeven-Provincien eene theokratie, het tweede in hoever zij eene handelsinrigting geweest is. In het derde hoofdstuk zal over de wetenschappen en de letteren gesproken worden; in het vierde over de personen en de zeden; in het laatste over de kunst.

Nadrukkelijker nog dan in het voorbericht van het eerste deel moet ik hier mij verontschuldigen, dat slechts gedrukte en algemeen toegankelijke bronnen geraadpleegd werden.

‘Zommighen’, zegt Hooft in de opdracht zijner *Nederlandsche Historien*, en ik vraag verlof mijn werk onder de hoede dier voortreffelijke woorden te mogen stellen, ‘zommighen moghte het wel vreemdt voorkoomen, dat ik my onderwind, zaaken, die, al oover een wyle, van etlyke schrandre oft arbeidzaame hersenen in onze

taal gemeldt zyn, weeder in de zelfste te vertoonen. Doch hun gelieve zich te
erinneren, dat eenen yghelyke niet alles te voore komt, en vaaken de tydt yet
verborgens oopenbaart, 't welk, aanmerkelyk van zelf, ook dikmaals tot ontfouwing
van 't ouwde dient, en daaronder gemengt als nieuw, de zinnen aanlokt tot leezen
en herleezen van geschiedenissen, zonder 't onthouden der welke 's Lands
behoudenis last lydt.'

CD. B.H.

PARIJS, 1 Mei 1883.

Eerste hoofdstuk. Het geloof.

I ['De Bijen corf der H. Roomscher Kercke']

Weinig dacht de goedaardige Thomas van Cantimpré, toen hij in de tweede helft der 13de eeuw uit Aristoteles en Plinius plaatsen omtrent het leven der bijen zamenbragt en daarmede eene allegorie van het leven in de kloosters vervaardigde, dat zijn onschuldig *Bijeboek* driehonderd jaren later in Marnix' *Bijekorf* zulk een vijandig tegenhanger bekomen zou. Dezelfde klassieke bronnen worden ook door Marnix geraadpleegd, maar niet in denzelfden geest. Plinius en Aristoteles helpen hem persifleren hetgeen door zijn voorganger te goeder trouw bewonderd was. Ook Virgilius levert hem bouwstoffen. Hij ontleent aan het bekoorlijk hoofdstuk over de bijen, in het vierde boek der

Georgica, sarkastische recepten voor het bereiden van paapsche lapzalven.¹

Het zou Marnix zelf en de protestantsche zaak in hooger mate vereerd hebben zoo hij, in plaats dezer al dan niet bedoelde satire van het *Bijeboek*, beproefd had eene kritiek der *Imitatio Christi* te schrijven, en voelbaar te maken waarom zelfs die dichterlijke openbaring van den roomschen geest in de 15^{de} eeuw, de ontwaakte behoeften der 16^{de} niet vervullen kon.²

Doch deze hedendaagsche overweging kwam toen niet te pas. Marnix was door zijne roomsche opvoeding, door zijne kennismaking met Kalvyn, door de gebeurtenissen in zijn eigen land, door zijne aangeboren hartstogtelijkheid, er toe gekomen met geheel zijne ziel het katholicisme te verfoeijen. De tijd der bezadigde wederlegging was voorbij, vond hij. Het was gebleken dat met de roomsche kerk niets viel aan te vangen. Er schoot alleen nog over, de onverbeterlijke aan de openbare bespotting prijs te geven, en de lagchers op de zijde der kalvinisten te brengen.³

Vanwaar dat er zoo ontelbaar vele roomsch-katho-

1 Hollandsche vertaling van het *Bijeboek*, gedrukt te Zwol in 1488. Bij Campbell, *Annales de la Typographie Néerlandaise au 15^e siècle*, 1874, bladz. 472 vg. - Proeven bij Van Vloten, *Prozastukken*, bladz. 281 vgg., en hiervóór, I 275 vgg.

2 Overzicht en kritiek der *Imitatio Christi* hiervóór, I 241-250.

3 'Si par aventure nous trouvons que ceux que l'on a déjà réfutés et rembarrés un million de fois ne font que piper de nouveau les âmes chrétiennes, n'êtes-vous pas d'avis de découvrir leur vergogne à la vue de tout le monde, puisque leur obstination et impudence effrontée n'admet aucun remède?' Marnix, *Tableau des différends de la religion*, I 8. Brusselsche uitgaaf van 1857 vgg.

lieke priesters gevonden worden? Dit komt, zegt Marnix, door de vruchtbaar makende kracht van het Heilig Oliesel. Aanwending van olie, leert de natuurlijke historie, bevordert de vermenigvuldiging der soorten. 'Soo wanneer ghy van een Ezel, Kalf, ofte Vercken, het geslachte wilt verwecken, so moet ghy dat selve met Olye wel besmeeren, of anders en soude het geen deech hebben.'¹

Welke was, in het jaar 395 onzer jaartelling, de voorname fout van Nectarius, den vromen patriarch van Konstantinopel? Deze dat hij 'de Biechte ginck afsetten, alleen om datter één Diaken was die een vrouwe onder de kleederen ghebiecht hadde.' - Latere bisschoppen waren wijzer en toegefelijker.²

Wat moet de menschen weerhouden te gelooven dat de God van het christendom eigenlijk een Broodgod, en hij in het sakrament des Avondmaals tegenwoordig is? Dit 'dat de Backers hier teghen mochten protesteren, ende seggen dat sy het van goetd Terwen-meel, jae van de beste Bloeme met Honde-smeer ghemaect hebben'³

Welke ceremonien worden er al zoo, bij het bedienen der Mis, door den roomschen priester verrigt? Onder meer ziet men dat 'mijn Heer de Paep sijne slippen van achter op heft, als oftmen sijnen Almanack wilde bekijken, om hem een clisterie in te gheven.'⁴

De nederlandsche gereformeerden van den ouden tijd

1 De Bijen corf der H. Roomscher Kercke. Druk van 1600 en vervolgens, f. 234 recto.

2 Bijekorf, f. 147 verso. -

3 Bijekorf, f. 75 recto. -

4 Bijekorf, f. 144 verso.

moeten zenuwen van ijzer en staal gehad hebben, dat deze parodie van het pausdom in zes boeken en negen en veertig kapitelen (met twaalf kapitelen uitlegging als toegift) door hen is kunnen verdragen worden. Men zoekt in den *Bijekorf* geen vlugge geestigheden als in Erasmus' *Lof der Dwaasheid*. De scherts van Marnix is de scherts van een haai. Zij laat twee rijen scherpgepunte tanden zien, en doet u geen oogenblik vergeten dat haar binnenste een kelder is waar de haat op fust ligt. Fijne vormen zijn haar vreemd. Haar kalvinistisch proza is dezelfde schilderachtige straattaal waarin Anna Bijns hare papistische refereinen dichtte, en die naderhand, door den invloed der rederijkers op het nederlandsch tooneel, toen de godsdienstige hartstogten tot rust gekomen waren, de taal van het lager nederlandsch blijspel werd. De *Bijekorf* is eene theologische *Klucht van den Molenaar*, en Marnix te dezen aanzien een voorlooper van Bredero.

De dweepzucht gaat onvermijdelijk met zekere mate van domheid of verblindingszamen. Zij verbeeldt zich, slechts Rome te bestrijden, en geeft onderwijl voor eene reeks van geslachten Jan Rap en zijn Maet, die zij aan een onwaardig vokabulair helpt, een wapen tegen het edele in handen.¹ Leen een vernuft als Voltaire of Burns het fanatisme van Marnix, en gij zult, zoo die mannen van smaak voor een keer het van zich verkrijgen kunnen aan den wansmaak te offeren, een *Bijekorf van het kalvinisme* zien ontstaan welke dien

¹ Jan Rap en Jan Raps Maet zijn typen van het noordnederlandsch kluchtspel der 17^{de} eeuw. Tijssen van der Schilden, 1613, lijst der Personagien.

der *Heylige Roomscher Kerke* niets toegeeft.¹ Reeds bij Vondel wordt de aangebeden God van Marnix een hemelsche koning Herodes die de onnoozele kinderen in het eeuwig vuur smakt; het eerbiedwaardig Dordrecht een Geuze-Trente waar de bastaardzoon van den profeet Smout aan de galg het leven laat; prins Maurits, dien Marnix als den godvreezenden jongen Salomo van het leidsch Jeruzalem had aangeduid, de moordenaar van Oldenbarnevelt; Jacob Cats een wellustige Tuingod; zijne echtgenoot of zijne nicht eene fijne zus die bij avond zich in haar katsvel laat knijpen. Vrouwen en mannen zondigen er op los, onder voorwendsel dat zij niettemin tot zaligheid gepraedestineerd zijn.²

Gedurende al den tijd dien wij behoeven om vijfhonderd bladzijden theologischen schimp ten einde te brengen, ligt zij, die Marnix met hebreuwschen spot Onze lieve Moeder de Heilige Kerk noemt, en die ook werkelijk in den voortijd de voedster van zijn volk geweest is, bij hem op de pijnbank. Zij is hem eene heks wier rijden naar den roomschen Bloksberg, op bezemsteelen, door folteren tot bekentenis moet gebragt worden. Uit haar bovendrijven, wanneer men daarna haar aan de rivierkuur der grijnzende vrolijkheid onderwerpt, zal dan verder hare schuld blijken.

- 1 Paskwil der fransche kalvinisten bij Voltaire, *Siècle de Louis XIV*: 'Leur seul crime est de prier Dieu en mauvais français.' - Spotdichten van Burns tegen de kalvinisten in Schotland: *Holy Willie's Prayer* en *The holy Fair*, bladz. 31 vgg. en 37 vgg. der Tauchnitz-uitgaaf.
- 2 Hekeldichten van Vondel, bij Van Vloten. Schiedam, 1877. - Menniste Vrijagie. In Starter's *Friesche Lusthof*, bladz. 487 vgg. der utrechtsche uitgaaf van 1864.

Was Marnix een wijsgeer, een vrijdenker, die in naam en in het belang der rede opruiming van het christelijk volksgeloof eischte, en op de puinhoopen der bijbelsche fabel het rijk der geschiedenis en der wetenschappen wenschte te stichten?

In het minst niet. Wie het christendom bijgeloof noemde, moest Marnix van Sint-Aldegonde als een domper te meer beschouwen. De ongelooflijkste wonderen van het Oude- en het Nieuwe-Testament, de ondoorgrondelijkste verborgenheden der christelijke kerkleer, werden door dezen bestrijder van het katholicisme even voetstoots aangenomen als door de katholieken zelf. Het eenig verschil was dat hij te Genève eene opvatting van het christendom had leeren waarderen die hij, naar het licht der bijbelkennis in zijne dagen, de apostolische opvatting noemde en voor de ware leer hield. Deze nieuwe orthodoxie verweet de oudere zwart te zien, maar kon het verwijt niet ontgaan zelve de donkerverwige zwaluw te gelijken, die, gastvrijheid met ondank loonend, de goten verontreinigt van het huis onder welks kroonlijst zij een toevlugtsoord gevonden heeft en hare jongen een nest.

Hetgeen in zijne eigen oogen Marnix ontzondigde, en hem moet doen vrijspreken van de beschuldiging zich het plegen eener slechte daad bewust geweest te zijn, is dat die moeder, aan welke zijn land en zijn geslacht in vroeger eeuwen zulke groote verplichtingen gehad hadden, allengs eene onbarmhartige stiefmoeder geworden was, meedogenloos in het zoogenaamd teregtbrengen van verdoolde dochteren en zoonen. Gastvrij was niet langer het woord waarmede een dak kon

aangeduid worden dat in eene strafgevangenis verkeerd scheen, met een cipier tot huismeester en een schavot tot speelplaats.

En dan, evenals alle opregte kalvinistische dweepers van dien tijd stond ook Marnix in de overtuiging, voor het katholicisme dat hij wegduwde de menschen een beter geloof in de plaats te kunnen geven. Vrij mogt hij het middeleeuwsch heilige voor de honden werpen, meende hij; want het was bij hem vervangen door iets heiligs van eene zuiverder soort, en hij begeerde niets vuriger dan het grootst mogelijk aantal zijner landslieden en medeburgers daarvan deelgenooten te maken.

II [De kalvinistische gedachte. - Filips van Marnix]

Verschillende redenen hebben mij bewogen, in de voorgaande bladzijden de onoogelijke herinnering van een vermaard kalvinistisch schotschrift als voor het venster te zetten.

Vooreerst mijne overtuiging dat de veelzins smakeloze en onhebbelijke *Bijekorf* in de litteratuur van het tijdvak de zeer scherpe uitdrukking is geweest van het negatieve in den oorsprong der noordnederlandsche republiek.¹ Den afschuw van het pausdom bedoel ik, voorname mede-oorzaak dat het gemeenebest der Zeven-Provincien de aanzienlijkste kalvinistische Staat geworden is dien in Europa de 16^{de} eeuw heeft zien

1 Hiervóór, I 685 vg.

opkomen, de 17^{de} zien bloeien, de 18^{de} zien uitbloeien.¹

Ten anderen het voornemen, in dit eerste hoofdstuk naar tijdsorde de lotgevallen der kalvinistische gedachte te schetsen, allermeeft uit de daden waartoe zij bezielt heeft, maar ook uit sommige geschriften die beurtelings hare kracht en hare verzwakking gestaafd hebben.² Vooraan die rij mag het boek van Marnix niet ontbreken. Het heeft er zijne door de geschiedenis aangewezen plaats.

Eindelijk, de persoon van den schrijver. Filips van Marnix vertegenwoordigt op waardige wijze in onze landshistorie een geslacht dat daarin onder andere vormen nog eene geruime poos erfgenamen heeft voortgebracht³, maar in *zijne* dagen nieuw was: het veerkrachtig ras van den edelman-theoloog en -filoloog, den edelman-prozaschrijver en -dichter, tevens regtsgeleerde, diplomaat, stedebestuurder, en bij gelegenheid soldaat.⁴ Marnix is voor Nederland geweest hetgeen tezelfder

1 Van den Bijekorf zijn in weinig meer dan honderd jaren, 1569-1671, twee en twintig nederlandsche uitgaven verschenen. Van Toorenenbergen, Godsdienstige en Kerkelijke geschriften van Marnix, 1871 vgg. Aanhangel, 1878, bladz. 195 vgg.

2 'De geschiedenis van onze vrijwording is voor een groot gedeelte geschiedenis van onze hervorming, en de geschiedenis van onze hervorming is grootendeels geschiedenis van de uitbreiding van het kalvinisme.' Bakhuizen van den Brink, Studien en Schetsen, IV 68 vg.

3 Cats, Hooft, Huygens. De Witsen's enz., de Van Haren's, de Huydecoper's.

4 Litteratuur over Marnix: Prins, 1782; Wilhelm Broes, 1838-1840; Quinet en Van Vloten, 1857; Théodore Juste, 1858; Motley, 1860; R. Fruin, 1861; Van Toorenenbergen, 1871-1878; Paul Alberdingk Thijm, 1879; Paul Fredericq, 1881.

tijd Filips Sidney voor Engeland, Agrippa d'Aubigné en De la Noue voor Frankrijk waren. Gelijk de krijgshaftige De la Noue in zijne harde gevangenschap zich den tijd kortte met grieksch te lezen en aantekeningen bij de *Levens van Plutarchus* te schrijven, zoo is er een hebreeuwsch bijbeltje dat Marnix op zijne zwerftogten nooit verlaat.¹ Hij bestudeert er uit de bron de taal der psalmen, en leert naar hare gangen die zijner tweede moedertaal zich voegen. Wanneer de oudraad van Willem den Zwijger, de oudgezant ter dagvaart van Worms, de oudburgemeester en verdediger van Antwerpen, partij van prins Alexander Farnese, in zijne laatste levensjaren zich naar het stille Leiden verplaatst, dan gevoelt hij in de professorenwereld aldaar, hoewel hij geen leerstoel bekleedt, zich op zijn gemak. Men bemerkt niet dat hij door de nieuwe vakmannen er voor een dilettant wordt aangezien. Zij eeren hem als één hunner.²

- 1 'Adfuit hebraici textus enchiridiolum.' Marnix aan B. Vulcanius, 21 November 1580. Correspondance et Mélanges de Marnix door Alb. Lacroix, Brussel 1860, bladz. 302. - De la Noue is van 1578 tot Mei 1580, tijdstip zijner gevangenneming bij Ingelmunster, maarschalk van het leger der Algemeene Staten geweest. - Nieuwe uitgaaf der Tragiques van d'Aubigné, Parijs 1872, Librairie des Bibliophiles.
- 2 Getuigenis van Hugo de Groot, Annales, op de jaren 1596 en 1598, bij Th. Juste: 'L'université de Leyde acquit surtout un merveilleux lustre par les veilles du S^r de Sainte-Aldegonde qu'il consacrait à traduire les saintes Écritures dans le langage de son pays. Et ceux qui, après l'avoir vu gouverner les villes et les peuples, pendant la vie du prince d'Orange, le voyaient maintenant plongé dans le repos de l'étude, ne pouvaient assez l'admirer.' - Meursius in de Athenae Batavae: 'Philippus Marnixius, nomen eius per Europam totam clarissimum, et in viro genus, ingenium, eruditio, virtus atque industria certabant.' Bij Quinet. - Bijschrift van Scaliger boven Marnix' portret bij Van Toorenenbergen, Aanhangsel bladz. 239.

Als staatsman is Marnix in zoover de mindere van Oldenbarnevelt gebleken, dat hij aan de mogelijkheid van een akkoord met Spanje geloofd heeft, niet aan die eener zelfstandige republiek van zeven provincien, gescheiden en onderscheiden van de oude zeventien.¹ Maar als lid en mede-ontwerper van het Compromis der Edelen is hij zichzelf op voorbeeldige wijze trouwgebleven. Vogelvrijverklaring noch goederen-verbeurte heeft ten aanzien van zijn eens gegeven woord hem aan het wankelen kunnen brengen.² De armoede, de overvloed, de middelmatigheid, vonden hem steeds gelijkelijk op zijn post.³

Voor de Noord-Nederlanders bestaat er, ook afgezien van hunne verplichtingen aan het *Wilhelmuslied*, eene bijzondere reden de nagedachtenis van dezen zuidnederlandschen edele erkentelijk te eeren. Om zijne eigen oudtestamentische lievelingstaal te bezigen: Marnix is de bok Azazel geweest dien de Zeeuwen en de Hollanders de woestijn hebben ingejaagd, beladen met de zonde van Antwerpen's verlies, dat bestemd was de

1 Onderhandelingen van Marnix met Noircarmes in 1574 te Utrecht, met Parma te Antwerpen in 1585.

2 Vonnis van den Raad van Beroerten dd. 17 Augustus 1568 bij Th. Juste, Vie de Marnix, bladz. 237 vgg.

3 In 1579 kon Marnix schrijven dat 'en dix ou douze ans il ne reçut oncques maille de son bien.'

opkomst van Middelburg, van Rotterdam, van Amsterdam te worden. Indien door de koopsteden van het Noorden, na de afzwering weldra tot het inzicht gekomen aan welken prijs hare eigen grootheid hing, ten aanzien van Antwerpen een zustermoord gepleegd is (en, zoo niet uit schuldbesef aan de noordelijke zijde, waarom zijn Blois en Marnix naderhand met onderscheidingen vereerd?) dan behoort aan Marnix de lof deze daad niet gewild, en zonder wrok in zijn persoon haar *odium* te hebben gedragen. Om harentwil is hij gelasterd door toelating derzelfde belanghebbenden die, zoo hij ondanks hunne flauwe medewerking of hunne voorbedachte onthouding, er in geslaagd was Antwerpen en Brabant te redden, hem een slecht Hollander en een slecht Zeeuw zouden gescholden hebben.¹

Doch het gewigtige van dit punt zal eerst later uiteengezet kunnen worden.²
Niemand kan twifelen

- 1 Getuigenis in renaissancestijl, ten gunste van den belasterde, door zijn voormaligen wapenbroeder De la Noue, Genève 9 November 1587: 'Le Consul Terentius Varro perdit par sa coulpe la bataille de Cannes; néanmoins quand il retourna à Romme offrir le reste de sa vie pour ayder à sa République réduite en extrémité, il ne fut rejetté, ains receu bien pour avoir espéré d'icelle... En ces tempestes si terribles, comme on doit rigoureusement punir les proditeurs de leur patrie, aussi doit-on honorer les bons patriotes, voire les supporter ès erreurs légers, et tous ensemble s'entre-accourager à bien faire.' Groen, Archives, 2^{de} Reeks, I 79 vg.
- 2 Over de 'duisterheid' in de zaak van Marnix en Blois bij Van Groningen, Watergeuzen, 1840, bladz. 165: 'Misschien is die duisterheid niet zoo zwart, als men bedenkt dat toen reeds begrepen werd hoe de handel van het door Parma veroverd Antwerpen naar Zeelands en Hollands koopsteden moest heenvlugten.'

met welke gevoelens ten aanzien van het katholicisme Marnix vervuld geweest zij; het spreekt te duidelijk uit zijn *Bijekorf* en uit zijn *Traité des Différends*. Maar uit zijne handteekening onder de oorkonde der Pacifikatie van Gent blijkt niet minder dat hij bereid was, aan zijne zucht naar het behoud der Zeventien-Provincien zijn godsdiensthaat ten offer te brengen.¹

Zwak en op onvoldoende wijze heeft hij zich verdedigd, toen men daarna hem verweet op de afgescheidenen onder de gereformeerden vervolgingsmaatregelen van staatswege te willen doen toepassen. Nooit wist hij te dien aanzien zich tot het onafhankelijker inzicht van Willem den Zwijger te verheffen. Echter is het de vraag tot hoever hij in zijn strijd tegen de geestdrijvers, gelijk hij met een algemeenen naam alle nederlandsche protestanten buiten het kalvinisme noemde (zonderlinge kwalifikatie in den mond van iemand die op ons den indruk maakt zelf in de eerste plaats een geestdrijver geweest te zijn), de beteekenis zijner eigen woorden doorgrond heeft.²

Het een bij het ander genomen blijft onder de personen uit het eerste tijdvak der noordnederlandsche republiek Marnix eene plaats op den voorgrond innemen. Openbare mannen van die soort had Nederland nog

1 De oorspronkelijke akte in Den Haag, Rijks Archief. Handteekening van Marnix. Th. Juste, bladz. 30.

2 Réponse Apologétique van Marnix op den aanval tegen zijn werk: *Ondersoekingende ende grondelijcke wederlegginge der Geestdrijvische Leere*, 1595. Dit laatste in Van Toorenenbergen's verzameling, 2^{de} Deel, en de voorrede bladz. II-XXI. - Kritiek bij Bayle, *Dictionnaire Historique*, V 26, noot L, uitgaaf van 1734.

niet voortgebragt; beschikkend over zulk eene groote verscheidenheid van kundigheden, gemeenzaam bekend met zoo vele talen, in verschillende betrekkingen zoo bruikbaar, toegerust met zulk eene vaste eigen overtuiging in het wereldlijke en het godsdienstige, in staat daarvan in het nederlandsch zoo bondig en vernuftig rekenschap te geven. Zulke eerstelingen waarborgden eene toekomst.

III [Het 'Geuzelietboek'. - Verguizing van het katholicisme]

De letterkundige verdiensten der geuzeliederen, het eerst bijeenverzameld in het *Lietboek* van 1620, doch voor het meerendeel toen reeds eene halve eeuw oud, zijn geringer dan die van Marnix' *Psalmen Davids* en *Schriftuerlicke Lofsangen*.¹ Voor den geschiedschrijver echter hebben zij meer waarde. In plaats van toespelingen op de gebeurtenissen, vervat in bijbelsche bewoordingen, dichterlijk en doorzigtig maar algemeen, geven de geuzeliederen ons de gebeurtenissen zelf.

Ook van den *Bijekorf* onderscheiden zij te dien aanzien zich gunstig. Ondanks de eigennamen van dezen en genen vermoedelijken maker, zijn de geuzeliederen veeleer het werk van een publiek dan van een persoon. Zij beschrijven niet dit of dat stadium van overpeinzing of nadenken, door een partikulier bereikt in de studeerkamer, te midden der folianten en kwar-

¹ Beiden, *Psalmen en Lofsangen*, in Van Toorenenbergen's verzameling, 1^{ste} Deel. - Oordeel bij R. Fruin, Tien Jaren, XIV.

tijnen, maar eene opeenvolging van volbragte handelingen in de open lucht. Reeds is de breuk met Rome en Madrid er onheelbaar. Zij hebben de wezenlijke omwenteling achter den rug. Zij verhalen van de beden die geslaakt en de folteringen die uitgestaan zijn om deze tot stand te brengen. Van het bloed dat vergoten, en de wraak die daarover genomen werd.¹

Een punt waar de onpersoonlijke populaire geuzepoëzie en het persoonlijk theologisch manifest elkander ontmoeten, is de reeds aangeduide verguizing van het katholicisme.

Verguizing zeg ik, mij regelend naar een eisch der algemeene beschaving², en zonder veel te gevoelen voor de roomsch-katholieke priesters in het Nederland van toen, die, zoo zij verlangden dat de geuzen meer eerbied voor het heilige aan den dag zouden leggen, zelf hen daarin hadden behooren voor te gaan, in plaats van, de eenen door hunne wreedheid, de anderen door hunne vulgariteit, hen in het plegen van heiligschennis aan te moedigen of daartoe te tarten.³ De

1 'Uit deze liederen kan de volksgeest dier dagen eenigzins gekend worden. Dat zij invloed hadden heeft de geschiedenis geleerd.' Van Groningen, Watergeuzen, bladz. 397.

2 'De geestelykheit, zoo weederwaardelyk geterght, zoo snood verongelykt, zoo onvoorzichtelyk uitgestooten.' Hooft, Ned. Historien, I 233. Uitgaaf van W. Hecker, 1843-1846.

3 Hendrik van Geldorp over den tijdgenoot Nicolaas van Nieulant, bisschop van Haarlem, benoemd in 1560: 'Nicolaus a Nova Terra, homo adeo immersus helluationibus ut etiam Trajecti, in media Bacchi et Veneris officina, non alio nomine unquam appellatus sit quam ebrius Nicolaiculus, et quod esset Episcopi suffraganeus vini Episcopus, et pro Ebronensi aequae vel semper distentus; quae Hollandice pro ejus idiomatis allusione elegantius sonant: *Droncken Claesken, Wijnbisschop, Effenrondt*.' Bakhuizen van den Brink, Studien en Schetsen, I 39. - Nieulant, vroeger titulair bisschop van Hebron, werd in 1568 om zijn wangedrag door de kerkelijke overheid uit Haarlem verwijderd, en vervangen door den voegzamen Godfried van Mierlo, Haarlems laatsten roomsch-katholieken bisschop.

geschiedenis moet dit oordeel handhaven, al erkent zij dat door het oprigten der nieuwe bisdommen, in 1558, aan sommige voorname misbruiken een einde is gekomen.¹

Ook het *Geuzeliedboek* neemt zijn uitgangspunt in de stelling dat Rome eene magt gebleven, en tegelijk eene klucht geworden is. De geuzen hebben voor den papenaam, oudtijds een eernaam, elk ontzag verloren. Een paap is volgens hen, zoo hij niet daarenboven kwaadaardig is, in elk geval een smulpaap. In een ironisch troostlied zingen zij, mits hij goeden moed houde en voortga als van ouds zijne abdis te kussen, den pater de belofte toe, voor zijn 'buysken' te zullen blijven zorgen.²

Alle vrouwekloosters gelden bij hen voor huizen van ontucht, en spottend roemen zij er in dat vrouwelijke

1 Bakhuizen van den Brink, Studien en Schetsen, IV 37. - Ranke, Römischen Päpste, 1878, II 62 vgg.

2 Geuzeliedboek, uitgaaf van Van Lummel, 1872, N^o 11.

O pater, grijpt doch eenen moet,
En cust eens u abdisse.
Al houdt men ons wat onder de voet,
Wy krijghen noch ons misse.
Ic hope, wy zullen - U buycsken noch vullen ...

Deze en vele volgende plaatsen ook bij Van Vloten, Nederlandsche Geschiedzangen, uitgaaf van 1864, 1^{ste} en 2^{de} Deel.

oneerbaarheid door de priesters met den naam van 'geuzerij' bestempeld wordt. Zij dichten op rederijkerstrant een satiriek referein, waar men een geestelijke, die een konvent komt bezoeken, tot de nonnen eene en andere vraag omtrent haar levensgedrag hoort rigten. Het blijkt dat 'in al de bende' er slechts drie gevonden worden, één blinde en twee dooven, die hare geloften niet geschonden hebben. De anderen, voor zoover hare jeugd met zekere mate van schoonheid gepaard gaat, hebben zonder uitzondering óf een kapelaan tot minnaar, óf benijden hare mede-kluizenaresen dit voorregt en verwenschen het celibaat.¹

Grievender dan hunne kritiek van het bijzonder leven der priesters, der monniken, en der vestaalsche maagden, droesem der vertellingen van Boccaccio en Chaucer², zijn de schimpreden der geuzen tegen de

¹ Bij Van Lummel, N^o 13:

Een cort, dic, vet paterken, laetst zijn nonnekens ondersochte,
 Oft sy niet besmet en waren met Geuserije ...
 Onder al wasser drye, twee doove en een blende,
 Met groote dicke lippen, d'oogen uytgeheven,
 En die swoeren by Sinte Franciscus legende,
 tEn was haer schult niet datze maeght waren bleven.

² Boccacciaansche vertelling in Marnix' Bijekorf: 'Soo daer een plumpe Hollander ware, of een malle Brabanter, oft oock een botte Vlaminck, die een bedevaerde wilde gaen doen, hy mochte effen alsoo varen als de goede man van Parijs, die geene kinderen en conde van sijn huysvrouwe gecrijghen, ende nam dierhalve aen, vele devote bedevaerden te doen; want hy ginck eerst nae Compostellen S. Jacob bezoeken, ende van daer reysde hy nae Romen om de heylige Apostelen S. Peter en S. Paulus aen te spreken, ende voorts trock hy nae onse L. Vrouwe van Loretto ende van daer nae Jerusalem ende ten laetsten nae S. Catharina van Senen. Hy bleef ontrent dry jaren uyt; ende doe hy wederomme te huys quam, soo vandt hy dat sijn wijf drye kinderkens gecreghen hadde by hulpe van de goede Sancten, die hy so devotelyc versocht hadde. Is dat niet een groot mirakel?' F. 128 der oude uitgaven, recto.

roomsche eeredienst en het roomsch volksgeloof. Van de Tien Geboden en het Onze Vader schrijven zij parodien. Zij laten de roomschen, iederen keer dat de geuzen in den oorlog eenig voordeel behaald hebben, met verbeteren spijt klagen dat *God een lutheraan geworden is*. In hunne pittoreske bordeel- en matrozetaal stoffen zij er op *het Vagevuur uitgep-st te hebben*. De bekoorlijke Moedermaagd, tot wier eer in de midden-eeuwen zoo vele schoone liederen gezongen waren, en die aan zoo menige kerk, zoo menig bedevaartsoord, haar Lieve Vrouwenaam gegeven had, noemen zij plompweg *Maeykenmoer* of *Maeyken*.¹

Voorals zijn zij gebeten op de Heilige Hostie, van welke zij met toespeling op hare grondstof een persoon maken dien zij *Melis* doopen; als ware God in het sakrament des altaars bakkersknecht geworden. 'Melis in de halve Maen' heet hij, de in de maan gebakken bleeke ouwel. Uit den naar hem genoemden winkel geworpen, wordt de te voren hoog vereerde thans met voeten getreden. 'Dat heeft de Vive-le-geus gedaan.' Hostie-kastjes worden 'Melis' huysen' genoemd, onderdeelen van den roomschen inboedel. De geuzen zullen niet rouwig zijn, zingen zij, indien de nederlandsche priesters met die voorwerpen het land verlaten

¹ Bij Van Lummel, N^o 55, N^o 58, N^o 78. - Bij Van Vloten, Geschiedzangen, II 301 vg.

en zoo ver mogelijk wegtrekken: 'Ghy meucht met Melis nae Spaengien gaen.' De hertog van Alva wordt voorgesteld, den Hemel en den paus te vergeefs om bijstand aanroepend: 'Melis en helpt hem niet, 's Paus broot is aen den cant.' Men vindt de roomsche priesters nagewezen als marskramers die 'met Melis loopen.'¹

IV [Het 'Geuzelietboek'. - Vergelding van kwaad met kwaad]

De geuzeverzen op het beleg van Haarlem, van Alkmaar, van Leiden, op het verrassen van Den Briel of het overgaan van Middelburg, zijn zoo goed als zeker uit de pen van noordnederlandsche rederijkers gevloeid. Andere zijn het werk van voormalige noordnederlandsche priesters die met het katholicisme gebroken, en zich aan de zijde der geuzen geschaard hadden. Van hen, moet men onderstellen, zijn voor het meerendeel, gelijk het met renegaten pleegt te gaan, heden belagchend hetgeen zij gisteren aanbaden, die karikaturen van het Misoffer afkomstig.²

Wij zouden toonen deze lieden niet te begrijpen, in-

¹ Bij Van Lummel, N^o 9, N^o 54, N^o 69, N^o 78, N^o 79, N^o 95.

² Als auteur van het vermaarde lied: 'Slaet opten trommele, van diredomdeyne' (bij Van Lummel, N^o 3) wordt gedoodverfd Arent Dirkszoon Vos, dorpspriester in het zuidhollandsch Westland, die, wegens schennis der Mis bij het Hof van Holland aangeklaagd door bisschop Van Son, in Mei 1570, zeventig jaren oud, met drie andere noordnederlandsche pastoors in Den Haag verbrand werd.

dien wij hun ontheiligen van de godsdienst hunner vaders ons voorstelden als gesproten uit een verslagen hart of een gebroken geest; of uit eene verbittering waarmede verbetering bedoeld werd. Wie zoo lustig van diredomdoes en diredomdeyne zingt, terwijl hij de voorwerpen der vereering van eeuwen door den modder haalt, die bemint het profane ook óm het profane.

Maar niet daarom alléén werd het door de geuzen bemind. Ten bloede toe vervolgd door eene overheid die aan den leiband der geestelijkheid liep en een god op aarde vereerde in den paus, brandde in hun binnenste de dorst naar vergelding. Hun werpen met slijk was slechts eene openbaring van den lust die hen blaakte, het hun berokkend leed met woeker terug te betalen. Oog om oog, tand om tand. Op den bodem hunner liederen gromde een ten Hemel schreijende kreet, even onbarmhartig als de vervolging waaraan sedert vijftig jaren in hun land elk afwijken van de orthodoxie ten doel gestaan had. 'Slaet opten trommele, slaet opten trommele!' De ware beteekenis van dit wachtwoord zou eerst openbaar worden wanneer zijzelf, met wapengeweld, zich zouden meester maken van steden; zij van de vijanden die hunne wallen kwamen insluiten de eenen zouden nederleggen met kruid en lood, de anderen loonen met de galg, nog anderen met kokende olie of kokend kalkwater begieten.

De aktieve geuzen (want er waren ook vele non-aktieven, die de zaak der omwenteling alleen met hunne goede wenschen of met geldelijke bijdragen

steunden) zijn voor een gedeelte edellieden en militairen geweest, voor een gedeelte kooplieden van aanzien, voor een gedeelte poorters en kleine stadsburgers, voor een gedeelte landlieden of boeren. Zelfs schijnt deze laatste klasse, uit welke ook vele watergeuzen aangeworven werden, zoo talrijk geweest te zijn dat de hertog van Alva met een schijn van regt de Nederlanders als een volk van boterkoopers kon aanduiden, die hij uit de verte zich voornam te gaan smoren in hunne eigen melkvaten.¹

Een gelijktijdig historieschrijver, Hadrianus Junius, overleden in 1575, beweert dat de boeren in de Zuidelijke-Nederlanden, waar de bodem weliger en vruchtbaarder was, door gehuurde handen den grond lieten

1 In een zeeuwsch anti-geuzereferrein van 1573 (bij Schotel, hierachter) worden boeren en geuzen in één adem genoemd:

Tfy, Vlissingen, hoe ghy U onteert hebt,
U zelve doende die groote scande
Dat ghy uwen rock nu omgekeert hebt
Met boeren met geusen menigerande.

De geuzevrijbouter 't Hoen, die bij het beleg van Haarlem een vermaard gebleven feit pleegde, was een eenvoudig huisman. De belegerden te Alkmaar staven met welgevallen in het geuzeliedboek bij Van Lummel, N^o 62; bij Van Vloten, II 58) dat de vijand ook in hen slechts huislieden ziet:

Het was den Spanjaerts groote spyte,
Dat zy kregen geen gehoor;
Zy achten de stad niet een myte
Eer zy daer quamen voor.
Daar zyn niet in dan boeren,
Maakten zy malkander wijs.

'Dat den boer de Nicker haal!' klagen in een ander geuzelied (bij Van Lummel, N^o 64) de belegeraars der noordhollandsche stad.

bebouwen. 'En geven (zegt hij) zich meer over aan gemak en ledigheid, waartoe zij door eene hun erfelijk eigene traagheid (*innata quasique hereditaria segnitie*) worden genoopt, en brengen den tijd door met feesthouden en brassen (*feriantur, pergraecantur*), terwijl zij hunne gepachte akkers en weilanden, als waren die hun eigendom, aan hunne kinderen ter bezitting overlaten.'

'Die van het Noorden' daarentegen, laat Junius voorafgaan, 'voeren eene vrij strenge en sobere levenswijze, minder door armoede daartoe genoopt, dan door zuinigheid, die zij als het beste inkomen beschouwen, terwijl zij zich van grof brood, met kaas en melk of wei, tot levensonderhoud bedienen. Onder dezen zegt men dat er somtijds gevonden worden die een leeftijd van honderd jaren bereiken, terwijl hunne kracht nog ongebroken en hun ouderdom nog bloeiend is; afkeerig van wijn en sterken drank, altoos bedrijvig werkzaam en hunne arbeiders wakker nagaande. De jongelingschap onder hen gaat gedurende een gedeelte des jaars scheep naar Duitschland of de skandinavische kusten, of bezoekt die van Spanje over zee, en vaart in het late najaar ter haringvangst; alleen in den winter zich een weinig meer dan gewoonlijk te goed doende.'¹

Wij behoeven dit getuigenis niet te verdenken. Junius was een medicus en archeoloog, die met staatkundige partijschappen zich niet inliet. Hoewel een

1 Hadriani Iunii, Batavia, 1588, bladz. 222. Vertaling van Koenen, Geschiedenis van den Boerenstand, bladz. 47 vg.

Noord-Hollander van geboorte, studeerde hij te Leuven, en bleef zijn leven lang goed roomsch. Hij had geen reden de geuzen voor te spreken die zijn geloof beleedigden, en evenmin het te houden met Alva wiens soldaten bij het overgaan van Haarlem, misschien wel omdat zijne tweede vrouw eene zuster van Kenau Hasselaer was, zijne bibliotheek en zijne aantekeningen vernielden.¹ Ik wensch alleen te doen uitkomen welk soort van lieden over het algemeen de mannen en de vrouwen geweest zijn aan wier gemoed Alva's straoefeningen vele geuzeliederen kunnen ontperst hebben, en verklaarbaar te maken dat zooveel wreedheid met gelijke wreedheid beantwoord is. Wanneer in tijden van oorlog of burgeroorlog soldaten de velden van den vreedzamen landbouwer komen vertreden en zijne oogsten of zijn vee weghalen, dan ontsteekt de boer in eene niets ontziende woede. Wee den militair die bij zulke gelegenheden hem in de kluiven valt! Nog erger indien de boeren onderling de handen ineenslaan, en zij hun bondgenootschap tegen dat der aanvallers gaan overstellen. De lammeren worden dan wolven, elke polsstok een hellebaard, elke dorschvlegel een doodelijk wapen.²

1 Ekama, Beleg en Verdediging van Haarlem, 1872. bladz. 88.

2 De boeren van graaf Dirk III hiervóór, I 125, 131, 625. - Constantyn Huygens, Korenbloemen, I 139 der uitgaaf van 1672. Zedeprint van den Boer:

De wraeck sitt in sijn hert, de wanhoop in sijn handen,
 En elck' in yeder oog; hy wenschten in sijn' tanden
 Noch Room, noch Schaepenkaes voor Menschen vleisch en bloed:
 Soo wreed is die het is om dat hy 't wesen *moet*.

Onze haren rijzen te berge wanneer wij in de oude geschiedverhalen, bevestigd door Alva's eigen brieven aan den koning van Spanje, van de slagtingen lezen door 's hertogs soldaten aangerigt te Mechelen, te Zutphen, te Naarden, te Haarlem; van de hekatomben, geofferd door 's hertogs Raad van Beroerten. Eerst in de laatste jaren der vorige eeuw, te Parijs, in de Septemberdagen en onder het Schrikbewind, heeft Europa op nieuw zulke exekutien op groote schaal aanschouwd; zulke verbeurdverklaringen, gevolgd of voorafgegaan door zulk een onthoofden en zulk een verdrinken. *Bloedhond* was de bijnaam dien de geuzen den ijzeren hertog gaven; en nooit werd hij beter verdiend.¹

Merkwaardig is het dat in de geuzeliederen Alva niet in de eerste plaats wordt aangeduid als de scherprechter van den koning, maar als 'de beul van den

1 Over Alva bij Van Vloten, *Opstand*, II 1 vgg. - Hooft, I 268, vg.: 'De galghen hingen gerist. De raaden, de staaken, de boomen aan de weeghen, stonden verlaaden met lyken, gewurght, onthalst gebarnt. Elke dagh hadt zyn deerlijkheit en 't bassen der bloedtklokke, dat met de doodt van naamaagh den eene, van zwaagher oft vriendt den andere, in 't hart klonk. Aan 't bannen, aan 't verbeurtmaaken der goederen, was geen eindt.' - Bladz. 275 vg.: 'Aldus sloegh men daar voort, met zoo grouwlyk een vonnis, als niet lichtelyk bevonden zal worden, van aanbegin der wereldt, over heele volken gevelt te zyn, en schende [hitste] men de moordenaars den Lande op het lyf, om aan een deel vertreeden en in 't onderspit leggende luiden, den moedt hunner geldt- en bloeddorstigheit te koelen.'

Geuzelied bij Van Lummel, N^o 85:

Hollant, Zeelant, ghy edel prieel,
 Al zijt ghy cleyn in u casteel,
 Prijs hebt ghy boven schreven;
 Dat ghy den Bloedthont, tot sijn deel,
 Den thienden niet wilt gheven.

paus.¹ Filips II hoort men in die gezangen somtijds verontschuldigen als een misleid of ten kwade geraden vorst, te Madrid door booze lieden onkundig gehouden van hetgeen in de Nederlanden eigenlijk voorvalt. Wij ontvangen den indruk dat hij als de erfgenaam van de populariteit zijns vaders beschouwd wordt, die, hoe onverbiddelijk ook in het uitroeijen der ketterij, echter nooit voor een vijand zijner onderdanen was aangezien. Maar hetzij dit vergoëliken van 's konings handelingen een voorwendsel is of niet, de toorn der geuzen keert zich van hem tegen Rome, en al de euvel daden van Alva worden voor een uitvloeisel van pauselijke bevelen gerekend. De paus, met den hertog tot handlanger, ziet er zich voorgesteld als den naneef der romeinsche keizers van weleer, die de eerste christenen vervolgden. Hij drinkt zich dronken aan onschuldig bloed. Hij is de Antichrist in de stad der Zeven Heuvelen, van wien gesproken wordt in de Openbaring van Johannes. De apokalyptische Draak is zijn bondgenoot. Maar (en dit ziet op den geest van tegenstand, in het leven geroepen door Alva's

¹ Bij Van Lummel, N^o 85:

Hy heeft gheseyt dat hy hier quam,
 Van sConinks weghen het lant innam,
 Valschelyk heeft hy 't geloghen.
sPaus beudel was hy, met moede gram,
 sConincks landen bedroghen.

buitensporigheden) het bloed der martelaren schreeuwt; de heerschappij gaat hem ontvallen.¹

Dit gezigtspunt, kan men zeggen, beheerscht het geheele *Geuzeliedboek*; en daaraan ontleenen deze zangen, overigens te vaak slechts rethorijkers-kreupelrijmen, hunne historische beteekenis. Door het op den voorgrond stellen van één zijde der omstandigheden en der gevoelens, geven zij menigmaal in eene enkele strofe ons een juister denkbeeld der gebeurtenissen, dan zelfs bij de bijzondere geschiedschrijvers van het tijdvak aangetroffen wordt; mannen die alle officiële bescheiden geraadpleegd hebben, en wier voorlichting niemand overigens ontberen kan.

Om een veldslag te kunnen leveren hebt gij een leger en een krijgskundig aanvoerder noodig. De soldaten kunnen zeer wel vreemdelingen zijn; en vreemdelingen uit meer dan één land. Het leger van Alva, de legers van prins Willem van Oranje en zijne broe-

¹ Bij Van Lummel, N^o 3: Tot den paus:

U vleyschen arm, daerop gy betroude,
U vleyschen arm beswijckt u nu,
U vleyschen arm, die u huis boude,
U vleyschen arm wijckt van u schu.

tOnschuldich bloet en heeft u niet verdrotten,
tOnschuldich bloet dronct gy metten Draeck;
tOnschuldich bloet, dat gy hebt vergoten,
tOnschuldich bloet roept over u wraeck.

tZwaert is getrocken, certeyn Gods wraec naect,
tZwaert is getrocken, so Johannes schrijft
tZwaert is getrocken, Apocalypsis maect naect,
tZwaert is getrocken, gy wert nu ontlijft.

ders, waren niet anders zamengesteld. Maar voor een oorlog, gelijk dien der geuzen in den eersten tijd, kunt gij dergelijke lieden niet gebruiken. In zulk een guerilla-krijg behoort ieder man, desnoods bijgestaan door zijne vrouw, een land-, een stadgenoot te zijn. Zoovele steden of zoovele dorpen, zoovele bevelhebbers. Elk strijder moet met den vijand eene persoonlijke rekening te vereffenen hebben.

Hij is kalvinist, en de zoon of de broeder van iemand die om zijn geloof levend verbrand is: dus haat hij met een onverzoenlijken haat den paus van Rome, die als een andere Nero of een andere Domitianus bevolen heeft de volgelingen der nieuwe leer te doden. Het is nu geen tijd zwaarden of lansen te sparen, vindt hij. Babel moet haar loon ontvangen; aan haar moet gedaan worden, gelijk zijzelve aan Gods trouwe dienaren gedaan heeft. Van het vleesch der Ontuchtige moet den roofvogels een maaltijd gekookt. De Schrift heeft gesproken. De wraak is een goddelijke eisch.¹

Hij is leek, en een belijder van het algemeen priesterdom der geloovigen: dus wil hij langer niet te doen hebben met eene hiërarchie als die van den paus, welke zich tusschen hem en zijn God komt stellen.

¹ Bij Van Lummel, N^o 53. Openbaring, xvii 16:

Wilt zweert noch spiesse sparen.
 Zo Babel heeft gedaen
 Over Gods trou dienaren,
 Laet haer den loon ontfaen.
 Den vooglen wilt maeltijt coken
 Al van der Hoeren vleysch;
 tBloet sal worden gewroken
 Nae der Schrifturen eisch.

Geen middelaar dan Jezus Christus. Geen troost noch toevlugt dan in *zijne* voldoening. Geen roem dan in *zijn* kruis, *zijn* lijden en sterven. Geen andere sacramenten dan den Doop en het Avondmaal, regt en slegt.¹ Zoo moge hij dan nu op den kop der papen vallen, de steen dien zij zelf opgeworpen hebben! Zalven noch kruiden kunnen hen voortaan baten. Met hun rijk is het gedaan. Verkiezen zij hun neus niet te bergen, men zal de vrijheid nemen hen te hangen bij den krop - waaraan door hun toedoen zoovele kalvinisten gehangen zijn.²

Hij is Nederlander, nedergedrukt door den Spanjaard

1 Marnix' Bijekorf, opdragt aan bisschop Van Son: 'Men hoorde anders niet, soo binnen als buyten de steden, noch men las oock anders niet, dan den Bijbel of S. Panlus. Men wilde anders niemant aenbidden dan Godt alleen. Geenen Middelaer hebben dan Jesum Christum. Geenen troost noch toeverlaet, dan in sijne Satisfactie ende voldoeninge. Geenen roem dan in sijn kruyce, ende in sijn lijden en sijn sterven. Geene Sacramenten anders dan den Doop ende het Nachtmæl, ende deselve noch seer slecht ende simpel, sonder speecksel, sonder sout, sonder smeersel. Men wilde niet meer te Biechte gaen dan aen Godt alleen. Men vraeghde na geene absolutie meer. Men wilde het alle weder brengen op de oude ploye der Apostelen ende Euangelisten.'

2 Bij van Lummel, N^o 56:

Ghy papen, u valt opten kop
Den steen van u gheworpen op,
Men hangt u vrylick by den krop,
U en baet cruyt noch salve;
Want vive le Geus! is nu de leus;
Bercht uwen neus; theel aenschijn preus;
t Voorsitten is ghedaen pompeus;
Gaet klaghet vry Ducdalse.

die hem plukt en scheert: dus zal hij den slaander wéderslaan, den slagter van Mechelen en Zutphen, den belager van Alkmaar, den moordenaar van Naarden, den beul van Haarlem. List en wreedheid: als maatregelen van tegenweer acht hij alle middelen geoorloofd. Hij heeft maar één leven te verliezen. De uitheemsche vorsten die tot heden over hem geregeerd hebben, bewezen hem diensten; gewillig droeg hij hun juk. Zij ontzagen zijn huis en zijn goed, eerden zijne instellingen, stonden hem vrijdommen toe, gaven hem landgenooten tot plaatselijke overheden. Nu er een vreemdeling komt, omgeven door een bloedraad van vreemdelingen, nu is zijn geduld ten einde. Nederland moge een vlak land zijn, hij zal niet gedogen dat het een galgeveld worde. Tot het uiterste zal hij zich verdedigen, zich en zijn hals en zijne voorregten. Vive-le-geus is nu de leus!¹

Woeste poëzie; maar niet woester dan de daden van wedervergelding die er met welgevallen in bezongen worden. Bij het beleg van Haarlem lokt een

¹ Bij. Van Lummel, N^o. 90:

Nederlandt, ghy zijt neder -
 Door de Spaengiaerts - ghedrukt;
 Staet op, en slaet hem weder,
 Die u soo scheert en pluckt;
 Maeckt, met den prins ghepresen,
 Een sterck verbondt voortaan;
 Voorspoedich sult ghy wesen;
 Oorlof, vaet dit vermaen!

De 'prins ghepresen' is de prins van Oranje en tevens Christus of God de Vader, die hier en in vele andere geuzeliederen, aan het slot, als prins of keizer eener rederijkerskamer gedacht wordt.

burger, door een bedriegelijk geschenk, zeven spaansche soldaten in de stad. Zij worden opgehangen; en de haarlemsche vrouwen, getuigen van het schouwspel, de vuisten in de zijden, een breede lach om den mond, zeggen gekscherend de eene tot de andere: *Het isser effen een galghe vol.*¹

De Spanjaarden hebben over de borstwering het hoofd van een hollandsch hopman naar binnen geworpen, krijgsgevangen gemaakt als bevelhebber van eenige den Haarlemmers te hulp gevoerde troepen. Er is een briefje aan bevestigd met de schimpwoorden: 'Dit is het hoofd van Capiteyn Filips Coninck, die u tot ontset gezonden is.' De belegerden snellen naar de plaats waar zij *hunne* krijgsgevangenen bewaren; vinden er twaalf die zij naar den wal voeren en in het gezicht van den vijand nevens elkander ophangen; slaan den lijken de koppen af; kuipen elf dier hoofden in een vat; en spijkeren op de ton een geschrift waarin zij de belegeraars vermanen 'dat zij dit aan den hertog van Alva zouden brengen en hem hiermede betalen den tienden penning, waarvoor zij reeds lang door den hertog waren gemaand; en daar hij niet op zijn tijd terstond was betaald, zonden zij hem elf voor 't fret en interest, opdat hij geen reden tot klagen zou hebben.' Het vat werd van het bolwerk in de schansen der Spanjaarden geworpen. Den baard en de haren der gehangenen hadden men na het onthoofden gesneden op de wijze der geuzen.²

¹ Bij Van Lummel, N^o 58.

² Bij Ekama, bladz. 117. -

Evenals bij de verdediging van Haarlem deden ook bij die van Alkmaar de vrouwen en de meisjes onverschrokken mede. Zij *verwenschten de kleederen van haer lijf*, staat er, zoo ongeduldig haakten zij naar het oogenblik dat de vijand het wagen zou haar in den mond, en storm te loopen: *Haer herten verlangden nae 't spaensche bloedt*. Op de wallen hielden zij potten met ziedende vochten in gereedheid, en van pek en werk vervaardigden zij (karikatuur der spaansche mode) eene soort van kragen, die, in brand gestoken, den bestormers over het hoofd geworpen werden.¹

Toen na het overgaan van Haarlem de exekutien van Alva's zoon aanvingen (in het geheel deed hij 1735 militairen en burgers ombrengen, zoodat eindelijk de scherpreghers zelf, daar van vermoeidheid de armen hun slap bij het lijf hingen, verpoozing van bezigheid vroegen, en de *noyades* moesten voltoojien hetgeen de strop en het zwaard niet afkonden), toen werden er in de stad vier geuzen ontdekt, voor welken eene bijzondere straf moest gelden. Zij hadden in den omtrek vier priesters aan de wieken van een molen gebonden en, tot zij den adem uitbliezen, hen laten rondslingeren. Men handelde met hen gelijk zij met die priesters gehandeld hadden.²

1 Bij Van Vloten, N.G., II 56.

2 Bij Ekama, 12^{de} hoofdstuk, bladz. 237 vgg.

V [Onder Karel V en onder Filips II]

Wij zien dat er in de geschiedenis der Noord-Nederlanders, totdat zij met het katholicisme voor goed gebroken hadden en de Staat zelf kalvinist geworden was, twee verschillende perioden geweest zijn.

Let men alleen op de cijfers, dan blijkt dat onder Karel V (wel is waar in een grooter aantal jaren) het protestantisme in de Zeven-Provincien nog meer martelaren heeft geteld dan onder Alva.¹ Maar in het begin was de overtuiging minder algemeen dat de nieuwe denkbeelden in Nederland eene toekomst hadden. De geloofsregters, door Karel V aangesteld, waren leeken en Nederlanders.² De keizer had de openbare meening op zijne hand. Het kwam niet tot verzet; deels omdat de groote meerderheid der invloedrijke personen niet gediend waren van de sociaal-demokratische uitspattin-

1 'Alva moet bij zijn vertrek (1573) zich hebben beroemd, 18.600 ingezetenen dezer landen door de hand des scherpreghers te hebben laten ter dood brengen.' Wijnne, Vad. Geschiedenis, bladz. 91. - Volgens een officieel berigt van een venetiaansch gezant aan zijne meesters (1546) waren onder Karel V 'in Holland en Friesland meer dan 30.000 personen door de justitie ter dood gebragt wegens anabaptistische dolingen.' Buckle, I 189 der uitgaaf van 1882, noot 23.

2 'Kaizar Karel eerst, in den jaare 1522, als de leere van Luither loop kreeg, gaf last om op 't stuk des geloofs door 't gansche landt onderzoek te doen, aan meester Fransois Van Hulst, Raadsman in Brabant. Deeze Van Hulst werd in den jaare 1526 door Paus Adriaan VI in zyn beroep gevestigd, hoewel hy, gelyk de brief spreekt, een leek was.' Hooft, I 54. vg. - Over Van Hulst bij De Hoop Scheffer, Kerkhervorming, bladz. 141 vgg.

gen der wederdoopers,¹ deels omdat zij, die in het geheim en ondanks de vervolging het beginsel der hervorming getrouw bleven, geringe lieden waren. Als schapen lieten dezen zich ter slagbank voeren. Niet één werd er onder hen gevonden die aan omverwerpen der bestaande orde van zaken dacht, of een nieuwen Staat als mogelijk beschouwde. Vóór Filips II heeft er nergens in Noord-Nederland eene protestantsche kerk, nergens een vereenigingspunt van protestanten bestaan. Het protestantisme was er door Karel V, indien niet met tak en wortel uitgeroeid, althans zoo krachtig onderdrukt dat het oningewijden schijnen moest in de wieg gesmoord te zijn.

Wanneer Alva komt dan is dit veranderd. Aan den eenen kant heeft de vervolging, - bij het leven des keizers veeleer eene daad van onafhankelijkheid *tegenover* Rome dan van gehoorzaamheid *aan* Rome geweest, - onder Filips II een zeer verschillend aanzien bekomen. Met goedvinden of op aansporen van den koning heeft de paus, omdat tot groote schade van het zedelijk leven de noordelijke Nederlanden sedert de sekularisatie van het utrechtsch bisdom geen gezaghebbend kerkelijk opperhoofd meer bezaten, een stel nieuwe bisdommen en aartsbisdommen ingevoerd.² Enkele der nieuwe titularissen zijn verachtelijke lieden; de anderen meenen het goed, maar worden door ultramontaanschen geloofsijver vervoerd en doen, bezielde met den geest van Loyola en der Societeit van Jezus, dienst als nationale

1 Over het wederdoopers-oproer te Amsterdam in 1535 hiervóór, I 293 vgg.

2 Bijzonderheden bij Hooft, I 48 vg. - Ranke hiervóór bladz. 21.

inquisiteurs. De onverbiddelijke noordbrabantsche bisschop Van Son heeft alom in de noordelijke provincien zijne handlangers. Voortaan zijn het nederlandsche priesters die in naam van Rome de nederlandsche ketters aanklagen.¹

Aan den anderen kant bezitten deze ketters, sedert zij van anabaptisten kalvinisten geworden zijn,² eene nieuwe leidende gedachte. Zij houden zich overtuigd dat de Staat, naar het voorbeeld van Kalvyn's republiek te Genève, ordelijk kan ingerigt worden overeenkomstig 'Gods Woord.'³ Zij gaan met dit denkbeeld mede, en tasten niet langer in den blinde. De paus moge den hertog van Alva op hen afzenden ten einde hen uit te moorden, zij zien, door den bloedigen sluijer der gebeurtenissen heen, eene betere toekomst dagen. Zij hebben hun bijbel, hun Oud- en Nieuw-Testament, en vatten de daarin verkondigde godspraken als onfeilbare beloften op, gedaan aan henzelf. Zij beschouwen zich als eene herboren christenheid der drie eerste eeuwen, en vinden het naauwlijks te verwonderen dat zij op hunne beurt voor de wilde dieren geworpen worden.

1 Zaak van Merula te Heenvliet, 1553 en vervolgens; monografie van Moll, 1851. - Zaak der vier in Den Haag verbrande pastoors, 1570, bij Van Lummel, N^o 36:

De bisschop, onvervaert, van Den Bosch, wijt vermaert,
Met twee abten beneven,
Is comen ongespaert enz.

2 'Het kalvinisme heeft zich gerekruteerd uit wederdoopers.' Bakhuizen Van den Brink, aantekening bij de hollandsche vertaling van Motley's *Rise of the Dutch Republic*, I 153.
3 Kampschulte, Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf, 1869. Vierde Boek.

VI [De godsdienstoorlog en de burgeroorlog]

In al deze opzigten heeft de strijd tegen Spanje het karakter van een godsdienstoorlog gedragen. Dat hij tevens een burgeroorlog geweest is, dit zegt het *Geuzeliedboek* niet met even zoo vele woorden, maar geeft het den aandachtigen lezer te raden, en laat hem de zorg uit andere gelijktijdige bronnen de leemten der voorstelling aan te vullen.

De verdeeldheid der Schoutisten en Dirkisten te Amsterdam, door Hooft fraai beschreven in het 2^{de} Boek zijner *Historien*, is eene zuiver binnenlandsche aangelegenheid. Niettemin vertoont zij hetzelfde spel van kerkelijke en staatkundige hartstogten dat men in de geschiedenis van den opstand telkens terugvindt.

Het stuk vangt aan in 1542 en loopt door tot 1578, maar de eigenlijke crisis had in 1565 plaats. Men ziet er een roomschgezind burgemeester, nadat hij teleurgesteld is door een van ketterij verdacht schout, dezen de schandelijkste lagen leggen, en te dien einde met een amsterdamsch priester zamenspannen. De priester en de burgemeester koopen met hun beiden een gemeen wijf om, die onder een valschen eed getuigt den schout eene verboden zamenkomst van anabaptisten te hebben zien bijwonen, waar hij zich heeft doen doopen, liegt zij. Hieruit ontstaat een proces, geëindigd met den maatschappelijken ondergang van den godlasterlijk betichten schout, en gekenmerkt door zulk een weefsel van ongeregtigheden, dat de jurisprudentie

van De Vargas er door naar de kroon schijnt gestoken te worden.¹

In het algemeen was Amsterdam in meer dan één zin een brandpunt van geloofsvervolging; zoozeer dat men in de geuzeliederen de hoofdstad van Noord-Holland doorgaans als Moorddam vindt aangeduid.² Geen schepenbank zoo onverbiddelijk in het vonnissen van ketters, als de bank van Amsterdam.³ Onder den dekmantel van een plakaat der hertogin van Parma stelden de wethouders de galg op het prediken der nieuwe leer, en loofden aan booswichten zeshonderd gulden uit voor ieder predikant dien zij dood of levend den schout verstrekken zouden.⁴ Het waren amsterdamsche of door Amsterdam geleverde mariniers die onder Bossu in den slag op de Zuiderzee tegen de watergeuzen vochten.⁵ Bij het beleg van Haarlem bevonden zich in het spaansche leger afdeelingen amsterdamsche schutters.⁶ Onder de elf koppen van krijgsgevan-

1 Hooft, Ned. Historien, I 96-106.

2 Van Vloten, Ned. Geschiedzangen, II 49, 79, 126.

3 'De bitterste Majestraten, zelfs van Amsterdam, die zich in alle pleeghbare wreedheit uitbundelyk gequeeten hadden.' Hooft, I 268.

4 Hooft, I 149. - Verontwaardiging van amsterdamsche burgers over de felheid van den magistraat: 'Een van de Hoofden t' Amsterdam, wiens naakoomelingen noch heeden van de Roomsche gezintheit zyn, voer de zeekeren Scheepen tegemoet, dat hy, voor de vierschaar Gods verschynende, dien alsdan 's Kaizars Plakkaat in de handt moghte zien te steeken, ende gewaar worden, hoe verre hy koomen zouw, met zich daar op t' ontschuldighen.' Hooft, I 109.

5 Wagenaar, Vad. Historie, VI 448.

6 Ekama, bladz. 192. Over verdere hulp, bij het beleg van Haarlem door de Amsterdammers aan de Spanjaarden verleend, bladz. 125, 129, 144, 157, 159.

genen, die door de Haarlemmers in de bekende ton gekuipt werden, waren drie hoofden van Amsterdammers.¹

Gedurende het beleg van Middelburg, in 1572 en 1573, worstelde in de stad eene nationale partij van zeeuwsche katholieken, wien een leek en rederijker als woordvoerder diende. De zegevierende geuzen werden door hem 'vuyle druyten' genoemd, en Middelburg was eene te schoone bloem, beweerde hij, om in het knoopsgat van zulke 'guyten' te prijken. Satanskinderen waren zij, waardig tot ridders geslagen te worden; maar geslagen met een eind touw, op hoop van bevordering in den adelstand der galg. De admiraal Antonie van Bourgondie wordt zalig gesproken, omdat hij bij Middelburg gesneuveld is voor het roomsch geloof en in de dienst van zijn koning. De tegen de geuzen gerigte patibulaire beeldspraak is aan de zeeuwsche nijverheid of het zeeuwsch schuifevoerdersbedrijf ontleend, en ademt louter wrok.²

Tusschen de burgers van Middelburg en de burgers

1 Ekama, bladz. 115, 117.

2 Schotel, De legende van den geusen troubele over Zeelant, 1872, bladz. 12, 16:

Men sal u noch degelyck om hooghe knopen
En ridders slaen, soo men sulcken guyten leert,
Metten sweerdts daer men mede schuyten meert..
U dootcleet werd geweven in die lynbane,
Men spint daer tgaren met stercke drayen;
Daer men u in dende mé sal payen,
Tegen dat ghy klimmen zult in u graff,
Daer ghy met alle winden sult wayen.

van het naburig Veere heerschte in 1574 zulk eene hartstogtelijke vijandschap, dat hij de schermutselingen die dagelijks voorvielen, indien er aan de eene of de andere zijde krijgsgevangenen gemaakt werden, niemand op lijfsgenade behoefde te rekenen. 'Wie leevendigh gekreeghen werd moest, zonder in vankenis gebragt te zyn, daatlyk ter galghe. Ende was de verbitteringe zoo byster, dat men zeyt den eenen broeder den anderen, met eyghen handen opgeknoopt te hebben. De verstikte menschen (een yslyk tooneel) hingen en greenzen in de boomgaarden onder de stadt, en kromden met hun getal en zwaarte, in plaats van 't vroolyk ooft, de telgen.'¹

Bij het amsterdamsch oproer van 1567 waren er vaders die de eene partij, zoons die de andere toetrokken; broeders die zich tegen broeders, zwagers die zich tegen zwagers opmaakten. 'Jan en Cornelis, beide Pieters zoonen, holpen elkanderen in 't harnas; en op onderlinghe vraaghe werwaarts het gemunt was, zeide d'een: *Naa de markt, by die van den ouwden Godsdienst*, d'ander: *Naa de straaten, by die van den ouwdsten; dan, zoo 't op een slaan gaat, schoont mij niet; ik zal u ook niet schoonen*.'²

Te Utrecht wordt een burger verbrand of opgehangen, omdat hij zich een scherp woord tegen de stedelijke regering veroorloofd had. Het was bij gelegenheid dat de kalvinistische beeldstormers voor zich twee kerken eischten, en de wethouderschap, onder voorwendsel dat enkele harer leden afwezig waren, zeide

1 Hooft, Historien, I 383.

2 Hooft, Historien, I 223.

niet sterk genoeg te zijn voor het nemen van een besluit. *'Eet ham met mosterd, zoo wordt gy sterk!'* riep de kalvinistische onderhandelaar; en door beulshanden werd deze gekruide schimp hem naderhand ingepeperd.¹

Het waren nederlandsche priesters die na het verrassen van Gorcum naar Den Briel gevoerd, en door landgenooten in Den Briel van het leven beroofd werden.² Een nederlandsch priester was ook de bekende prior van Sint Aagten, te Delft. Nederlanders bragten hem geboeid naar Leiden, spanden in tegenwoordigheid van een geuzepredikant eigenmagtig de vierschaar over hem, en martelden den grijsaard op zoo gruwzame wijze dat zij niet noodig hadden hem ter dood te brengen.³

Gedurende het beleg van Haarlem zijn twee voormalige burgemeesters der stad, Lambert van Roosveld en Quiryn Dirkszoon, alleen omdat zij, hoewel tegenstanders van Alva, roomsch- en koningsgezind waren, met nog een tiental andere personen door het geuzegraauw uit de gevangenis gehaald, naar de wallen gebragt, en gehangen. Roosveld was zulk een oud man (vier- of vijfentachtig jaren) dat hij de ladder niet op kon. Men wierp den strik over de galg, en trok op die wijze hem aan den hals naar boven. Toen Quiryn's dochter, eene bagijn, de goedheid in persoon, hem in zijne laatste oogenblikken met katholieke troostwoorden wilde bijstaan, werd zij aangegrepen, in eene gracht geworpen, en doodgesteenigd.⁴

1 Hooft, Historien, I 174.

2 Hooft, I 407 vg. Van Zomeren, Gorinchem, 1755, bladz. 31 vg.

3 Van Bleyswijck, Delft, bladz. 444 vg.

4 Ekama, Beleg van Haarlem, bladz. 194 vgg.

Nadat in 1578 Amsterdam eindelijk geus geworden was, werd als ten vervolge ook Haarlem definitief geus gemaakt. Op een schoonen Mei- en H. Sakramentsdag, terwijl de roomsche gemeente de kathedraal vulde, kwam het haarlemsch garnizoen met zwaarden en pieken de kerkgangers uiteendrijven. De bisschop Van Mierlo bragt voor eene som gelds er het leven af. Een priester van minder rang kreeg aan den voet van het hoofdaltaar een doodelijken dolksteek in den rug. De moordenaar werd naderhand gestraft, maar de kalvinistische burgemeester handhaafde het in bezit nemen van het gebouw. Dit bleef eenige maanden gesloten, werd ontdaan van de katholieke versierselen, en toen overgegeven aan de gereformeerden.¹

De Nijmegenaren hebben in den slag op de Mokerheide, 14 April 1574, niet regtstreeks medegevochten aan de zijde der Spanjaarden; doch dit wil niet zeggen dat zij goede wenschen vormden voor de zegepraal der geuzen. Integendeel; die van Nijmegen, meldt het *Liedboek*:

Die van Nimegen waren so seer verblijdt,
Als graaf Lodewijck hadde verloren den strijt,

dat zij op het vernemen van 's graven nederlaag de klokken luidden en vreugdeschoten losten. Vijf op de geuzen buitgemaakte kanonnen, binnen de stad gebragt, werden met spottende bloemkransen versierd; en 's avonds illumineerde men de markt, opdat de geheele burgerij haar hart zou kunnen ophalen aan het

1 Hooft, III 138 vg. - Scriverius, Haarlem, 1647, bladz. 70.

schouwspel van het veroverd en met rosmarijn bestoken geschut.¹

Groningerland en Drenthe, zeggen in onze dagen de vaderlandsche historieschrijvers, zijn in den geuzetijd van het katholicisme 'gezuiverd'; en naar waarheid voegen zij er bij dat dit vooral geschied is door de 'bemoeijing' van den stadhouder van Friesland, graaf Willem Lodewijk van Nassau.² Deze jonge prins was inderdaad een ijverig kalvinist. In 1581 schreef hij aan zijn vader er niet aan te twifelen dat God de Heer het werk der nassausche vorsten in ons midden zegenen, en den lieden in noordoostelijk Nederland 'de oogen openen' zou.³ Echter was dit ligten van de roomsche staar meer eene militaire operatie, dan eene heelkundige. Graaf Jan van Nassau, Willem Lodewijks vader, is de hervormde kerkleer en de Unie van Utrecht, die hij als één beschouwde, in het hertogdom Gelderland gaan invoeren aan het hoofd van vijftien kompagnien hollandsche soldaten.⁴ Zijn zoon won op geen andere wijze de Groningers en de Drenthenaren. 'Het platte land daar ginds werd stelselmatig bekeerd, de pastoors uitgenoodigd zich van de waarheid der nieuwe

¹ Van Lummel, Geuzeliedboek, N^o 91.

² R. Fruin, Tien Jaren, bladz. 89. Uitgaaf van 1882, 3^{de} Druk.

³ Graaf Willem Lodewijk aan graaf Jan, Arnhem 21 December 1581: 'Ich zweyffel nicht dass Gott der Herr Seinen segen darzu verleyhen werde, undt die arbeyt die E.L. undt ihre Brueder volbracht benedeyen, undt diesen länden die augen aufthuen.' Groen, Archives, 1^{ste} Reeks, VIII 46.

⁴ M.L. Van Deventer, Gedenkstukken van Oldenbarnevelt, 1860-1865, I 3 vg., 5 vg., 8 vgg. Inleiding, bladz. xiv.

kerkleer te overtuigen, en dan als predikant aan te blijven, of anders hunne bediening neer te leggen en aan regtzinniger opvolgers af te staan. Het aantal, dat op deze wijs door den nood bekeerd werd, was aanzienlijk.¹ Nog in 1594 was Groningen eene roomschkatholieke stad, welke prins Maurits in 1591 van zins is geweest te gaan belegeren. In 1580 vormden in die buurt des lands de kalvinisten eene ondernemende en beeldstormende, maar gemakkelijk te tellen minderheid. In Maart van dat jaar, verhaalt Van Meteren, werd 'tot Campen, door middel van de staatsgesinde borgers ende bestellinge van Sonoy, het vendel van Hans Pluym ingevoerd. Die van Deventer stelden haer oock in wapenen, stormden de beelden af, en oock de cloosteren. Alsoo oock die van Swol deden. Die van Vrieslandt, Ommelanden, ende Drenthe, hadden al van een maendt te voren begonst alomme de beelden af te breken ende de cloostergoeden te vercoopen, ende oock sommige papen uyt te leyden.'² Het invoeren der hervorming in die provincien is feitelijk de vrucht van een boerekrijg geweest.

Het is van algemeene bekendheid op welke wijze in December 1570 het slot Loevestein voor eene poos overrompeld werd door den onversaagden Herman de Ruyter, geest- en ossedrijver van 's Hertogenbosch. Onder het herdenken dier gebeurtenis wanen wij in een telegram uit Petersburg of uit Moskou het verhaal van een nihilistischen aanslag te lezen. De vurige hater van papen en monniken heeft zich en de zijnen

¹ R. Fruin, Tien Jaren, 3^{de} Druk, bladz. 245.

² Van Meteren, Historien, 10^{de} Boek, f. 182 recto.

in franciskanepijen gestoken. De man die het: 'Gij zult niet doodslaan!' als het heiligste aller geboden vereert, glipt, dank zij zijne vermomming in het zitvertrek van den gastvrijen slotvoogd, een Nederlander als hij, en stoot hem een lang mes in de borst. Hij heeft eene kommissie van den prins van Oranje in den zak, en handelt in alles, sluipmoordenaar geworden fanaticus, als de uitvoerder eener zamenzwering.¹

In 1575 zou een luitenant van Alva, zuidnederlandsch edelman, onder de hoede der Amsterdammers een strooptogt in Noord-Holland ondernemen, die echter door de waakzaamheid der westfriesche steden op niets uitliep. Doch hiermede waren de kalvinisten der buurt, naijverig op eene goede gelegenheid de roomschen in hun midden een heilzamen schrik in te boezemen, niet voldaan. Door betaalde landloopers deden zij uitstrooijen dat de katholieke boeren geheuld hadden met den vijand; en de schout van Alkmaar, de schout van Hoorn, en nog een half dozijn andere schouten en baljuws, allen geuzen en werktuigen van den watergeus Sonoy, werden in kommissie benoemd om deze zaak te onderzoeken.

Het is niet mogelijk en niet noodig de wreedheden over te vertellen welke door dezen Geuze-Bloedraad, gelijk hij pleegt genoemd te worden, ten aanzien der valschelijk betichte roomsche boeren vermenigvuldigd zijn. Sedert Bor, bij wien men het echte relaas vindt, werden zij door alle schrijvers naar verdienste gelaakt.²

1 J.G.R. Acquoy, Herman de Ruyter, 1871.

2 Bor, I 624 A vgg. der uitgaaf van 1679.

In geen ander tijdperk hunner geschiedenis, ook niet in het heetst der hoeksch-kabeljauwsche burgertwisten, hebben Nederlanders tegen Nederlanders zulk een kannibaalschen aard ten toon gespreid.¹

VII [De watergeuzen. - Hunne roeping]

Het zou ons moeten verbazen dat eene beroemde geschiedenis der nederlandsche marine, in vijf dikke deelen, slechts een half dozijn bladzijden aan de watergeuzen wijdt, indien niet die karigheid zelf, een gevolg van het ontbreken van officiële bescheiden, de juistheid onzer voorstelling van den opstand naar één zijde treffend bevestigde.²

Geen andere geuzen hebben aan de noordnederlandsche zaak zulk eene kapitale dienst bewezen als de watergeuzen; en tevens blijkt uit geen andere in dit tijdvak gepleegde daden zoo duidelijk als uit de hunne, dat de nieuwe orde van zaken geboren is uit eene worsteling van medeburgers onderling. Is het wonder dat van zulk een strijd weinig papieren bewaard gebleven zijn? Wij moeten ons veeleer gelukkig achten

1 Uit Alkmaar zond Sonoy naar Schagen, waar het regtsgeding gevoerd werd, levende ratten. Onder eene steenen of houten stoof, met heetgemaakte koperen bovenplaat, werden deze dieren den gepijnigden op de borst gezet en niet verwijderd vóór zij hun de hartkolk raauw gewroet hadden; waarna de versche wond gesnerkt werd met gloeiende kolen. Hooft, Historien, II 241-252. - Teekening der lade of stoof door Hendrik Goltzius bij Bor, I 628.

2 De Jonge, Zeewezen, I 117 vgg.

zoo de stellige gegevens niet volstrekt gemist worden.

Wie niet met de feiten te rade gaat, stelt zich de zaak ongeveer op de volgende wijze voor. Toen in het begin van den vrijheidsoorlog de nederlandsche opstandelingen nog niet magtig genoeg waren om tegen den spaanschen vijand legers in het veld te brengen, toen hebben zij, partij trekkend van hun natuurlijke aanleg voor de zeevaart, zoo goed en kwaad het ging eene vloot uitgerust, ten einde aan zijne eigen kusten hem daarmede te gaan bestoken en onderweg zijne koopvaardijschepen in beslag te nemen.

Dan wel men denkt: er lagen in de nederlandsche havens spaansche oorlogsbodems, gekommandeerd door spaansche zee-officieren; en de stoutmoedigheid der watergeuzen heeft hierin bestaan dat zij, ondanks hun klein getal en den geringen omvang hunner vaartuigen; ondanks hunne gebrekkige ondervinding in het voeren van een militair zee-strijd; den overmachten en geoeffenden tegenstander niet-alleen aangedurfd, maar keer op keer geslagen hebben.

Het eene vermoeden, leert ons het *Geuzeliedboek*, is zoo fantastisch als het andere. Vloten naar en tegen Spanje zijn door de Staten-Generaal eerst uitgerust in 1596, 1597, 1599, toen de rol der watergeuzen (1568-1572) reeds sedert meer dan vijftientig jaren afgespeeld was.¹ In 1568 en vervolgens bevond de geheele beschikbare spaansche vloot zich in de spaansche havens der Middellandsche Zee, ten einde dienst te doen tegen de Turken op wie in 1571 de slag van Lepanto

1 M.L. van Deventer, Gedenkstukken, I LXXVI.

gewonnen werd. Nergens in de nederlandsche wateren, aan den mond der nederlandsche rivieren, lag één spaansch oorlogschip. Het waren zeeuwsche, hollandsche, friesche vaartuigen welke naderhand op Alva's last tegen de watergeuzen werden afgezonden, in allerijl bemand met Nederlanders, onder de bevelen van den zuidnederlandschen admiraal De Bossu of De Boussu en den noordnederlandschen vice-admiraal Van Boshuysen. De schepen droegen nederlandsche namen. Aan boord bevond zich geen enkel spaansch officier, geen enkel spaansch matroos.¹

Nooit hebben de watergeuzen een togt naar Spanje ondernomen of daaraan gedacht. Emden aan de oostfriesche kust, Dover aan de zuidengelsche, Rochelle aan de westfransche, waren tegelijk hunne vlugthavens en de grenzen van hun water- en oorlogsveld. Geen ander volk heeft overlast gehad van hunne invallen, buiten de Nederlanders in Groningen, Friesland, Holland, en Zeeland; en, roofden zij voor een keer duitsche of fransche schepen, het geschiedde in nederlandsche havens. Eene enkele maal, misschien, rantsoeneerden of doodden zij een spaansch soldaat of een spaansch luitenant, dienend onder De Billy, den spaanschen stadhouder in Friesland. Zij hebben eene afleiding bewerkt tijdens het belegeren van Haarlem; hebben medegedaan aan het verdedigen van Alkmaar; en bij de eene zoowel als de andere gelegenheid den buitenlandschen vijand schade toegebracht. Doch dit waren uitzonderingen. Geen andere dan noordnederlandsche kerken, noordnederland-

1 Van Groningen, Watergeuzen, bladz. 47 vg.

sche abdijen, noordnederlandsche kasteelen, noordnederlandsche boerehofsteden, werden door hen geplunderd, vernield, of in brand gestoken. Al hunne slagtoffers, kan men zeggen, waren noordnederlandsche edelen, priesters, monniken, landlieden, stedelingen, matrozen, militairen; de eenen in zee geworpen, of gedood aan den wal, de anderen opgehangen, bestolen, gevangen, gebrandschat, of ingewisseld tegen hooge losprijzen.¹

Het toevallige in het bestaan der watergeuzen was hun zeevaren; het eigenlijk wezen, de uiterste nood waartoe zij gedreven waren door de sententien en de indagingen van Alva.² Er bevonden zich onder hen zeker aantal bandieten van allerlei nationaliteit, roovers van beroep, zeeroovers bij gelegenheid. Ook nederlandsche smokkelaars, wier vrouwen zich naar Emden of Londen verplaatsten en er een verboden handel dreven, terwijl de mannen op zee zwierven en koopvaarders kaaptten, of aan de kust strooptogten ondernamen. De besten echter, zoo niet de meesten, waren martelaren van het spaansche schrikbewind; edelen of burgers die het nieuwe geloof aanhingen, vagebonden geworden door hunne verkleefdheid aan de leer van Kalvyn. Kon men hen slechts zeeschuimers noemen, schuldig aan al de wandaden die van het bedrijf onafscheidelijk

1 Van Groningen, bladz. 35-105. - Verhaal van het plunderen der abdij van Egmond door de watergeuzen bij Van Wyn, Huiszittend Leeven, I 357 vgg. - Twee hoofdstukken over de watergeuzen bij Van Vloten, Opstand, II 141-198 en de Bijlagen.

2 'Nobiles qui egestate adacti non aliud habent aucupium.' Viglius aan Hopperus bij Van Groningen, bladz. 382.

zijn; tot hunne verschooning konden zij aanvoeren dat honger, naaktheid, en onregt, waterwolven van hen gemaakt hadden; zij van hunne landgenooten slechts terugnamen hetgeen door de bevelen van den souverein dier landgenooten hun ontnomen was; en zij niets anders deden dan, naar den gewonen regel, kwaad vergelden met kwaad. Velen hunner hadden gediend in het kleine leger van Lodewijk van Nassau, verslagen en uiteengejaagd in Groningen; vele anderen in het grootere leger van den prins van Oranje, waarmede deze tusschen Maastricht en Luik te vergeefs de Maas was overgetrokken. Hadden het gebrek en de vrijheidsliefde hen toen voor eene poos militairen doen worden, thans waren zij bootslieden voor zoo lang het duurde; of voerden schepen aan, gelijk zij het te voren vendels en kompagnien gedaan hadden. Wat konden zij, buiten hun leven, nog verliezen, de rampzaligen? Ligt dat zij, door piraten te worden, een korten tijd hun aanzijn rekten; voldoening zochten van hun wrok; en aan den buitgemaakten overvloed zich een laatsten roes dronken.¹

Hunne betrekking tot Willem den Zwijger was dat zij eene van hem afkomstige aanstelling bij zich droegen, en de prins den band vormde die eenheid gaf aan hunne bandeloosheid en hun vrijbuiten. Aan hem hadden zij het te danken zich eene vloot te mogen noemen, met een admiraal aan het hoofd, een onder-admiraal,

¹ Geuzeliedboek bij Van Lummel, N^o 65:

Zy spreken: Laet ons dapperlick weeren,
Wy en moghen niet quader dan doot.

en kapiteinen. Tevens gaf het door allen aan den prins toegekend gezag, het door allen in hem gesteld vertrouwen, de aanvoerders die door hem in dienst genomen waren het recht en de gelegenheid zich te handhaven tegen de woestelingen over welke zij het bevel hadden.¹

Het verband met den prins gaf hun ook een doel; maar dit doel werd gemist. Nadat Willem van Oranje voor het uitrusten van zijn eigen Maas-leger, en van het Noorder-leger zijns broeders, op de edelmoedigste wijze al zijne middelen had uitgeput, viel er voor de zaak van den opstand slechts over eene ledige kas te beschikken. Zou de strijd voortgezet worden, dan moest er volstrekt geld wezen; en de kaperbrieven der watergeuzen waren bestemd in dien nood te voorzien. De 'bestellingen,' zooals zij met een welgekozen eufemisme genoemd werden, hielden in dat één derde van den te gelde gemaakten buit zou worden afgedragen aan 's prinses rentmeester.²

Ik behoef niet te herinneren dat deze bron van inkomsten eene hersenschim gebleven is. Hadden niet in diezelfde jaren eenige predikanten, eenige burgerkooplieden uit Amsterdam en elders, in het geheele land stille inzamelingen gedaan, het geldgebrek zou na het uitzenden der watergeuzen even nijpend gebleven zijn als het daarvóór was. Niet-alleen verbrasten dezen den geheelen buit onder elkander, of behielden zij hun

1 Bewijs van 's prins aanzien: zijne bevelen, toen hij in Augustus 1570 de watergeuzen gelastte de vloot ongemoeid te laten welke Anna van Oostenrijk overbragt naar Spanje, werden door de zeeschuimers stipt nagekomen. Van Groningen, bladz. 60.

2 Bor, Oorlogen, I 289 B, 325 B. Uitgaaf van 1679.

volle aandeel voor zich en voor de toekomst; maar toen hun eerste admiraal, man en edelman met goede bedoelingen, doch niet opgewassen tegen zijne roofzieke schepelingen en ontbloot van het talent zich te doen eerbiedigen; toen hij te Dillenburg verantwoording van de prijsgemaakte schepen zou komen doen, toen verscheen hij voor den prins met ledige handen en diende nog daarenboven, wegens persoonlijke uitgaven, eene aptekersrekening in.¹

VIII [De watergeuzen. - Hun bedrijf]

Hetgeen de watergeuzen naderhand beroemd heeft gemaakt is geweest dat zij in een strijd, waarvan het nog onzeker was of men dezerzijds hem zou aandurven, de spits hebben afgebeten; en door hen het eerste beslissende voordeel behaald is. Aan de watergeuzen behoort de lof der dwaasheid, vóór alle anderen en met schitterenden uitslag eene daad verrigt te hebben, welke in de oogen der wijzen en verstandigen onzinnig moest schijnen. De volksverbeelding bemint zulke waaghalzen, en vlecht hun lauweren.²

Byron heeft in de eerste helft onzer eeuw Europa weten te doen dweepen met zeeroovers welke wij minder onwaarschijnlijk zouden vinden, zoo wij niet van Onno

1 Bor, Oorlogen, I 290 A. - De eerste admiraal der watergeuzen is geweest Adriaan de Bergues, heer van Dolhain. De tweede, man van meer veerkracht, Gruislain de Fiennes, heer van Lumbres. Beiden waren zuidnederlandsche edelen.

2 Aan de watergeuzen bij Van Lummel. N^o 48, N^o 50.

van Haren geleerd hadden die onzer eigen geschiedenis onder een te hoog opgedraaid licht te zien. In de werkelijkheid heeft er maar weinig verschil tusschen Blois of Sonoy en Conrad of Lambro bestaan; en wij verongelijken ons zelf wanneer wij Byron's geuzen der Middellandsche Zee te eenemaal naar het rijk der verbeelding bannen.

Ik ben eenzijdig Nederlander genoeg om den voorvaderlijken zeeschuimer van het Noorden te beminnen die, wanneer vijanden hem nazitten en hij door het ijs op schier wonderdadige wijze zich en zijn schip bergt, overboord zijn broek strijkt en de vervolgers 'achter in' laat zien.¹ Ik bemin ook het pittoreske van hun uitzigt, wanneer deze kalvinistische sansculotten na het plunderen eener friesche abdij zich in nonnegewaden steken, of uit Den Briel bij honderdtallen naar Vlissingen tijgen in geroofde monnikskappen.² Het metaal der kalvinistische kanonnen, door hen uit de spijs van roomsche kerkklokken gegoten, heeft voor mijn oor een bijzonder en een aangenaam geluid.³ Ik verwonder mij over de kortzigtigheid der Spanjaarden die niet begrepen dat uit deze 'houten pompen', gelijk zij minachtend het geschut der watergeuzen noemden, eerlang het saluutschot der noordnederlandsche onafhankelijkheid klinken zou.⁴

1 Handeling toegeschreven aan den vice-admiraal Blois van Treslong. Kritiek bij Van Vloten, II 198.

2 Bij Van Groningen, bladz. 101. - Bij Van Vloten, II 155.

3 Bij Van Groningen, bladz. 399.

4 Bij Van Lummel, N^o 71:

Den Geus kan niet bedrijven;
Houten pompen is sijn geschut;
Haer volck is weynigh, haer maght is rut.

Rut: lomp of onervaren. Oudemans, V 915.

Er kan niet aan getwijfeld worden dat onze boekaniers, behalve voor hun hals en hun buik, ook vochten voor hun geloof en tegen eene vreemde overheersching. Een echt stuk van 1568, opgemaakt door vijf of zes edelen uit Holland, Gelderland, Friesland, en Groningen, houdt in dat de onderteekenaren te water en te land alles opzetten: 'om overalle te doen predicken het waeraftige woort Goedes, en alzoe weder te mogen ghenieten onzen vaders landen en vryheden daer wy altans ballinghe af zijn.'¹

Uit de bekentenis van een drieëntwintigjarigen Drenthenaar, kleermaker van beroep, die scheepsjongen is geweest bij Lancelot van Brederode aan boord, leeren wij van de daden dier kapiteinen ons eene goede voorstelling vormen. Lancelot, onechte broeder van Hendrik, in den bloei der jaren en der manlijke schoonheid te Haarlem onthoofd na het overgaan der stad aan de Spanjaarden, was een der vermaardste watergeuzen, en onderhield briefwisseling met den prins van Oranje.²

Frederik Hendriksz (zoo heette de knaap, als verspieder den vijand in handen gevallen en gedwongen alles op te biechten), Frederik Hendriksz had Lancelot onder Calais een schip met fransche wijnen zien nemen, die vervolgens te Dover en elders verkocht wa-

1 Bij Van Groningen, bladz. 18 vg., 381.

2 Zijn leven bij Van Groningen, bladz. 181 vg. - Een zoon van Lancelot van Brederode is getrouwd geweest met de oudste dochter van Oldenbarnevelt. Remonstrantie, 1618, bladz. 25.

ren. Hij had hem hollandsche vaartuigen op rantsoen zien zetten en het rantsoen zien uitbetalen te Dover: er woonde daar eene uitgeweken vrouw uit Antwerpen, die met haar man den vrijbuiters allen bijstand deed. Op Lancelot's bodem had Frederik Hendriksz de schepelingen dagelijks uit twee in Holland geroofde nachtmaalskelken zien drinken, en daar zelf dikmaals uit meegeplengd. Hij was er bij tegenwoordig geweest dat een groot oorlogschip, voor rekening der stad Hoorn uitgerust tegen de watergeuzen, Lancelot in handen gespeeld was door verraad van den noordhollandschen gezagvoerder, die in het geheim den opstand toegedaan was maar bij de hoornsche burgemeesters zich uitgaf voor koningsgezind. Hij wist dat Lancelot te Amsterdam, te Antwerpen, in alle nederlandsche havensteden, aanzegshuizen had, en dat er in die plaatsen lieden van gezag of vermogen woonden die, onder het mom van koopmanschap te drijven, de watergeuzen bijstonden met geld, hunne spionnen betaalden, en op andere wijzen hen van dienst waren. Ook wist hij dat een onderbevelhebber van Lancelot, kapitein Vlieger, vóór 't Spui in Zeeland een vaartuig genomen had met rijnschen wijn, gescheept door een koopman te 's Hertogenbosch en voor goeden prijs verkocht in Engeland, te Plymouth.¹

Er is een ander stuk bewaard gebleven waaruit men eenigzins kan opmaken hoe het onder de matrozen toeging; althans op het papier, en indien de kapiteinen er in slaagden de orde te handhaven. Het zijn

1 Van Vloten, Opstand, II 187-192.

de 'Articulen geordineert bij Johan van Rinsdorp, capiteyn van wege ons genadighen Heere Wilhem, Prinse to Oranien, grave van Nassau, om op sine schip van Oorloch te gebruicken ende te onderhouden.' In drie en twintig punten vindt men hier bijeen al hetgeen een goed watergeus behoorde te doen en na te laten.

Wie op de wacht slapend gevonden wordt gaat in de boeijen, en daarna voor den mast. Recidivisten zullen driemaal van de ra dansen. Onverbeterlijken worden, met een touw om den hals, achter de sloep naar wal gesleept en voor schelm weggejaagd. Moet er gevochten worden tegen den vijand, en wijkt er iemand uit stand of plaats, dan mogen de anderen hem doorsteken of hem een kogel geven. Twistzoekers, die van leer trekken tegen kameraden, worden met hun eigen mes door de hand aan den mast geklonken, en moeten het mes er zelf uithalen. Wie op eigen gezag kisten met geroofde koopmansgoederen opslaat, verbeurt zijn buit. Wie het eerst entert krijgt dubbelmans part, en maar halfmans part wordt toegekend aan wie zijn sabel niet blank houdt. Eigenaardig is de huishoudelijke bepaling dat wie uit moedwil meer bier stort dan hij met den voet bedekken kan, de ijzers slechts verlaat om een pak voor den mast te gaan halen. Ligt het schip in eene haven, dan moet de kapitein minstens eenmaal 's weeks, bij gunstig weder, de schutters oefenen door een prijs op te hangen en hen 'na den boy' te laten schieten. Zonder sabbatschennis mag dit ook zondags gebeuren, want de vreeze des Heeren wordt in andere opzigten

voldoende gehandhaafd. De kapitein heeft het regt van arbitrale korrektie ten aanzien van overgegeven vloekers, die ijdelijk Gods naam gebruiken. Alle matrozen en alle soldaten moeten iederen ochtend en iederen avond, vóór zij eten of drinken, Gods Woord komen hooren. Van den schelling boete die hierop staat is de eene helft voor de armen, de andere helft voor den provoost; maar opdat de provoost van dit buitenkansje geen misbruik make, moet hij kunnen bewijzen dat het zijnerzijds niet aan vermaningen tot bovenkomen ontbroken heeft.¹

De antipapistische uitgelatenheid was met deze kalvinistische tucht in overeenstemming. De model-watergeus Fokke Abels gebruikte op zijn schip, bij zijne drinkgelagen, nooit anders dan heilige bekers, en wel rijkelijk gevuld met bier of wijn. 'Een kostbare hostiekas werd door hem aan den steng van den hoogsten mast met spijkers vastgehecht, en, werden er priesters gegrepen, men wees hen op dat allerheiligste, zeggende: dat hoe hoog zij het ook vereerden, de geuzen nog hooger: daarom plaatsten zij dat op het verhevenste gedeelte van hun schip. Ja, wat alle geloof te boven gaat, sommigen lieten de gevangen geestelijken, in hun dienstgewaad, de plegtigheden hunner godsdienst uitvoeren, onder het dolle gelach der gemeene schepelingen. De dood door het zwaard of in het water werd hun, bij weigering, bedreigd.'²

Wij moeten deze arme drommels veel ten goede

1 Bij Van Vloten, Opstand, II 175-179

2 De tijdgenoot J. Carolus, fiskaal van den Raad van Friesland, biograaf en lofredenaar van De Billy, bij Van Groningen, bladz. 36 vg.

houden omdat zij veel geleden hebben, en er op elke dertig dagen van hun vreugdeloos zwerversbestaan, al was het door geestigheden die op ons den indruk maken duivelachtig geweest te zijn, naauwlijks één met een zonnestraal kwam. Kermis in de hel is óók kermis.

Wanneer ik hier bijvoeg dat telkens als een watergeus eene kerk plunderde, eene hofstede in brand stak, of een koopvaarder enterde, hij zijn leven waagde en, zoo hij gevangen werd, een boontak of het schavot zijn verzekerd einde was, dan geloof ik het verleidelijk koortsachtige en brooddronken heldhaftige in het leven dezer ballingen zoo veel noodig toegelicht te hebben.

IX [Het theologisch karakter der 17^{de} eeuw]

Er heerscht in het tijdperk van Nederlands geschiedenis waarover ons onderzoek zich gaat uitstrekken eene merkwaardige eenheid, weerspiegeling van het theologisch karakter dat in de 17^{de} eeuw een kenmerk der geheele europesche samenleving geweest is. Dezelfde gereformeerde kerk welke wij in 1572 binnen de toekomstige Zeven-Provincien zien opkomen uit water en bloed, staat niet alleen nog in 1713, na bijna anderhalve eeuw; maar gedurende al dien tijd is zij, kerk der oude geuzen, voortgegaan het land de wet te geven, positief en negatief.

De lezer wel is waar moet mij toestaan van dit algemeene mij telkens voort te spoeden naar het bijzon-

dere. De eenheid waarvan ik spreek is niet het leven of de geschiedenis zelf, maar eene af te krabben pleisterlaag. Eerst wanneer wij deze korst zoo omzigtig mogelijk verwijderen, komt de bezielde werkelijkheid aan den dag.

Eenheid was er in de jaren van strijd die de vestiging der republiek onmiddellijk voorafgingen en voor een deel met hare opkomst zamenvloeiden. Allen wilden hetzelfde doel bereiken, door dezelfde middelen. Er mogt verschil van meening bestaan omtrent de vraag of men de souvereiniteit zou opdragen hetzij aan eene andere vreemde mogendheid dan de spaansche, hetzij aan den prins van Oranje, hetzij aan de Staten-Generaal, - al degenen die aan de beweging hadden deelgenomen, en vooruit moesten omdat zij niet meer achteruit konden, dachten ten aanzien van twee punten eenstemmig. De koning van Spanje en de paus van Rome zouden voortaan in Nederland geen gezag meer uitoefenen, en Gods Woord zou de grondwet van den nieuwen Staat zijn. Zoo wilde het de hollandsche Maagd, gekapt met de frygische muts, gewapend met een speer, en steunend op den bijbel.

Eenheid was er aan het slot: eene heerschende kerk, zichzelve gelijk in het uitsluiten van andersdenkenden; naauwgezet in het handhaven harer formulieren; erkentelijk bij het aanvaarden eener bijbelvertaling uit handen der Staten-Generaal; doordrongen van het besef dat het gemeenebest en zij, te zamen van niet tot iet gekomen en groot geworden, één fortuin hadden.

Er was ook eenheid tusschentijds, zoo men wil, indien op de algemeene belangstelling in het theologische gelet

wordt, daareven aangeduid; belangstelling zoo buitengewoon dat de geschiedenis van het tijdvak naar eene kerkgeschiedenis zweemt, en wij geen getrouw beeld zouden kunnen ontwerpen, zoo wij godgeleerde geschillen en synodale vergaderingen beneden onze aandacht rekenden.

Hier echter begint de verscheidenheid. Blijven aan den eenen kant, in den boezem der bovendrijvende partij zelfs de afwijkende meeningen, zelfs de staatkundige, zelfs de wijsgeerige, een kerkelijk of theologisch aanzien vertoonen; het gaat al spoedig openbaar worden dat onder die gelijkmatige oppervlakte dezelfde hartstogten woelen die te allen tijde de menschen in beweging gebracht hebben. Er komen stelsels op, indruischend tegen de orthodoxie, maar die beweren de orthodoxie te overtreffen; of voor het minst aanspraak te kunnen maken op een gelijk regt van bestaan. Er treden personen te voorschijn van wie niemand ontkent dat zij goede geuzen zijn, of geweest zijn, maar die gehoor vragen voor eene andere opvatting der verbindtenis tusschen Kerk en Staat dan de algemeen aangenomene.

Aan Willem den Zwijger wordt instemming toegeschreven met het menschkundig gezegde van een monnik die beweerde dat, wanneer de pot der kalvinisten even lang te vuur gestaan zou hebben als die der katholieken, hij nagenoeg even zwart zou zien.¹

1 Brief van Marnix aan Caspar Verheiden, Dordrecht 31 Maart 1577, verslag van een onderhoud met den prins: 'Laudavit princeps illustrissimus dictum monachi qui nuper hic adfuit, excipientis ad ea quae tunc sibi objiciebantur: haud aeque diu nostrorum ollam calefactam fuisse atque illorum quos tantopere incesseremus.' Alb. Lacroix, Correspondance de Marnix, bladz. 228.

Zwart is een sterk woord; en misschien zou vaal, zooals wij bij tegenstelling met den groenen boom des levens van graauwe theorien plegen te spreken, de voorkeur verdienen. Een vale theologische draad was in elk geval bestemd, gedurende honderdvijftig jaren, jaren waarin de republiek eene voorname zeemogendheid worden zou, door al haar touwwerk te loopen. De historieschrijver mag zijn best doen dien tot het verledene behoorenden geleider zoo veel doenlijk verborgen te houden; doch geen oogenblik mag hij vergeten dat de draad bestaan heeft; geen oogenblik dat de Nederlanders der 17^{de} eeuw een volk van kooplieden ja, maar ook, de vrijzinnigsten niet uitgezonderd, van theologanten geweest zijn.

X [Coornhert. - Zijne 'Wellevenskunst']

De oudste haeresiarch dien wij onder de noordnederlandsche kalvinisten aantreffen is Dirk Volkertsz Coornhert; een buitengewoon man wiens bijzondere lotgevallen, in niet mindere mate dan zijne geschriften, ons een denkbeeld geven van den geest van onafhankelijkheid die bij het aanbreken van den nieuwen tijd over de Nederlanders gekomen is.

Ondanks den tegenstand zijner moeder, amsterdamsche weduwe van geld en van fatsoen, huwt Coornhert nog vóór zijn twintigste jaar; reeds teruggekeerd van een bezoek aan Spanje en Portugal. Het meisje zijner keus is jong, schoon, deugdzaam, en heeft hem

lief. Dat zij arm en een kind des volks is, kan hem niet schelen.¹ Evenmin dat zij op het Huis te Kleef bij Haarlem eene zuster heeft wonen, die daar, buiten echt, de huishouding van een heer Van Brederode drijft. Handhaaft om die reden zijne moeder eene harde testamentaire bepaling des vaders (zonder moeders toestemming, ingeval van trouwen, voor den zoon geen huwelijksgoed), hij berust er in met een rijmpje: *Verkiezen doet verliezen*. Om te toonen dat hij de openbare meening weet te trotseren, en voor zijn onderhoud geen erfenissen behoeft, aanvaardt hij eene nederige betrekking in de dienst van den edelman die met zijne schoonzuster leeft en wiens natuurlijke kinderen hem 'oom' noemen. Daar hij echter een jonge man is die gaarne onder zijn eigen dak slaapt en met de voeten onder zijne eigen tafel zit, verdriet hem weldra het vreemde trappen klimmen. Zal hij onderwijs in het schermen gaan geven? hij is een meester op de punt. In de muziek? hij speelt de luit, de fluit, en het klavecimbaal. Zal hij reizend komediant worden? weinig rederijkers evenaren hem. Het einde der overwegingen is dat hij van zijn aanleg en zijne liefhebberij voor de kunst partijtrekt, en in het naburig Haarlem een plaatsnijdersatelier opzet. Ondanks de verscheidenheid zijner talenten acht hij voor het eene bedrijf zich geschikter dan voor het andere. Het rustig etsen

1 Een treffend voorbeeld harer gehechtheid gaf zij in 1568, toen zij, meenend dat hij in Den Haag op den dood zat, zich de pest op den hals wilde halen, ten einde hem niet te overleven.
- Zijne hulde aan hare nagedachtenis in N^o 13 der Honderd Brieven. Werken, III f. 94 recto.

en graveren strookt best van al met zijn nadenkenden draai van geest; en daar er geen kleine familie komt kan hij des te ongestoord zich aan het peinzen overgeven. Gedurende twintig jaren (op het laatst wordt hij er ook nog boekdrukker bij) verdient hij op die wijze, man van weinig behoeften, den kost voor zijne vrouw en zich.¹

Onder de hand leert hij, man van geestkracht daarenboven, latijn van zijn regtsgeleerden stadgenoot en vriend Mr. Johan Baes, als betaalmeester der watergeuzen namens den prins van Oranje daarna een bekend, persoon geworden; en deze nieuwe vaardigheid, want de theologische vragen van den dag boezemen Coornhert meer en meer belangstelling in, en hij wil tot de bronnen kunnen gaan; deze nieuwe sleutel der kennis opent hem den toegang tot de kerkvaders der latijnsch-christelijke oudheid. Het heeft ook nog andere gevolgen. De stad Haarlem benoemt hem eerlang tot notaris, daarna tot gemeente-sekretaris; en zoo komt hij aan de politiek. In eene vergadering der Staten van Holland trekt hij de aandacht van Willem den Zwijger, en gedurende eene reeks van jaren bedient de prins zich van zijne pen voor het stellen van memorien, of van zijn persoon voor het overbrengen van boodschappen.

Van gewigt voor zijn inwendig leven is het dat behalve een dilettant-theoloog, het latijn bovendien een dilettant-filosoof van hem maakt. Door of ondanks den

1 Deze en al de volgende biografische bijzonderheden zijn ontleend aan Coornhert's Leven, door een onbenoemde, vóór de uitgaaf der Werken. Amsterdam 1630, 1^{ste} Deel.

Heiligen Augustinus geraakt hij aan de wijsgeerige geschriften van Cicero, van Seneca vooral, en die kennismaking heeft grooten invloed op de verdere vorming van zijn geest. Zijn nadenken sluit eene bewuste of onbewuste schikking met zijn bijbelgeloof, en hij wordt een dier christelijke stoïcijnen, gelijk na hem de 17^{de} eeuw in Nederland er vele anderen tellen zou.

Coornhert is door de kalvinisten zijner dagen overschreeuwd, als honderd jaren later andere kalvinisten Spinoza overschreeuwen zouden, en vijfenzeventig jaren vroeger Erasmus door de lutheranen overschreeuwd was. De luidruchtigen waren in hun regt voor zoover *zij* eene kerk wilden, en Coornhert's beginsel van den onzichtbaren Leerreester die alle menschen zonder onderscheid, den eenen iets luider, den anderen iets minder luid, het hoogste gebod influistert, er toe leiden moest iedere kerk als een sta-in-den-weg te doen beschouwen.¹ Maar zij hebben niet kunnen verhinderen dat Coornhert aanhangers gevonden heeft. De denkbeelden zijner *Wellevenskunst* zijn naderhand een wachtwoord der remonstranten geworden²; en indien wij

¹ Coornhert's Zedekunst of Wel-levens Kunste, 1^{ste} Boek, 1^{ste} Hoofdstuk, § 21: 'Dat God selve een recht Leerreester deser kunsten van wel leven is belijdt elck: oock ontkent nyemandt, datter menschen zijn ende geweest zijn (hoewel seltsaam) die dese kunste sulcx van den eenigen ende waren Leerreester geleert hebben gehad, dat sy wel, dats deughdelijck, leven ende geleeft hebben.' Werken, I f. 271 verso. - De oudste uitgaven der *Wellevenskunst* zijn van 1586 en 1596. Vanderhaeghen, bibliografie van Coornhert's werken in Bibliotheca Belgica, 1882, C 149, 19-20.

² Coornhert's meeste werken zijn in 1630 uitgegeven met eene voorrede van den remonstrant C. Boomgaert, en met aanbevelende plaatsen uit brieven van Hugo de Groot. Deel I, achter het Leven.

met de geschiedenis te rade gaan, en met haar alleen, dan moeten wij erkennen dat in dit boekje, nog vóór in 1619 te Dordrecht de gereformeerde kerkleer definitief vastgesteld was, de kiem eener oppositie schuilde, die het kalvinistisch stelsel te eeniger tijd uiteen zou doen springen.¹

Coornhert had erasmiaansche neigingen. Meer dan eens heeft hij tot regtvaardiging zijner gevoelens zich op Erasmus beroepen, en men vindt aangeteekend dat het vertalen van Erasmus' latijnsche parafrase van het Nieuwe-Testament zijne laatste bezigheid geweest is.

Men kan hem ook min of meer als een voorlooper van Spinoza beschouwen, in zoover Spinoza's *Ethica* menig hoofdstuk behelst dat Coornhert's *Zedekunde* onwillekeurig herhaalt of toelicht. Doch dit is het eenige. Coornhert was schier het tegenovergestelde van een geboren metafysicus. Slechts in geringe mate bezat hij de gaaf van abstraheren. Het zou voor de rust van zijn leven of van zijne pen en zijn inktkoker bevorderlijk zijn geweest, indien hij in ruimer hoeveelheid haar zijn eigendom had mogen noemen.

Ofschoon reeds in 1590 overleden, nog geen twintig jaren na de opkomst der nieuwe noordnederlandsche staatskerk, heeft Coornhert aanleiding gevonden tot het vullen van drie zware folianten, voor een niet klein gedeelte zamengesteld uit later bijeengevoegde vlugschriften en traktaten *tegen* de kalvinisten en hun navolgen der roomsche ketterjagt. Wat zeg ik? Al-

1 Herschrijving van Coornhert's Wellevenskunst door Jan Ten Brink, 1860, met Inleiding en Aanteekeningen. Aan deze laatsten zijn mijne meeste verwijzingen ontleend.

leen aan de persoonlijke bescherming van Willem den Zwijger heeft Coornhert het te danken gehad dat hij door de kalvinisten niet van kant gemaakt, of minstens voor het leven in den kerker geworpen is.

Wijsselijk balling geworden in 1568, toen de speurhonden van Alva's bloedraad hem op de hielen zaten, werd hij het andermaal en even wijsselijk in 1572 uit vrees voor Lumey, die zijne watergeuzen beval hem den kogel te geven.¹ In 1577 teruggekomen, had hij eene werkzame rust tot 1587, toen hij, ten einde een letterkundigen arbeid van langen adem in de eenzaamheid te gaan voltooijen, zich van Haarlem naar Delft verplaatste. Nieuwe herhaling van een bekend wedervaren. De delftsche kalvinisten joegen hem uit de stad, en hij mogt gaan sterven te Gouda. 'Eenigen sochten hem in een' eeuwige gevangenis te doen opsluiten, op den huise te Muiden, of elders: maer de hooge Overheit, noch Prins Maurits, was daartoe niet gesint.'²

Vijftig jaren na zijn dood werd hij in het latijn, door een kalvinistisch hoogleeraar te Utrecht,³ aangeduid als 'een halve heiden, halve onnoozele, vloekwaardig banierdrager der predikantehaters en predikantekwellers.' Iets vroeger karakteriseerde hem een kalvinistisch hoogleeraar te Leiden⁴ als 'een van de grootste vijanden die de Gereformeerde leer en kerk

1 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, 1671, I 535.

2 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, I 578. - De vorsten van Oranje hebben de nagedachtenis van Coornhert altijd geëerd. Zijn portret op het Huis ten Bosch.

3 Gijsbert Voetius. -

4 Trigland.

ooit gehad hebben; die de Christelijke religie op het hoogste gehaat en op het gemeenste gelasterd heeft.' Bij zijn leven werd hij door kalvinistische predikanten, wetkundige priesters en levietsche schriftgeleerden, gelijk een biograaf ze nader omschrijft¹, in re- en duplieken genoemd 'hollandsche boef, razende hond, onbesneden Goliath, aanblazer des Satans, prins der libertijnen, kerkuil, droomer, smid van alle ketterijen, oproerige Teudas.' Volgens een zijner gematigdste beoordeelaars, nogmaals een utrechtsch-leidsch professor in de gereformeerde theologie², was hij 'een enthousiast' die 'vrijheid van profeteren' beoogde.

De waarheid is dat zoo Coornhert, na als een goed burger tol betaald te hebben aan de publieke zaak, weder plaatsnijder geworden of met het opmaken van huwlijksakten voortgegaan was, hem door niemand iets in den weg gelegd zou zijn. Doch dezelfde man die geen ketterjagers verdragen kon, deed onder een anderen vorm ijverig aan de ketterjagt mede; en weldra kon omtrent Kerk of Staat in den lande geen meening voorgedragen worden welke hem, Coornhert, niet aanstond, of er volgde eene strafbrochure.

Doorgaans spreidde hij in dien oorlog met de pen eene buitengewone zeggenskracht ten toon. Hoewel in vergelijking van den leidschen hoogleeraar Lipsius een man van weinig kundigheden en bijna een scholier, ontzag hij zich niet dien beroemden geleerde in den baard te varen; en zelfs legde hij hem het vuur zoo

¹ Werken, Voorrede 2^{de} Deel, f. 3 recto.

² Hoornbeek, Summa Controversiarum. Plaatsen bij Bayle, Woordenboek, artikel Koornhert.

na aan de scheenen, dat Lipsius *post hoc*, zoo niet *propter hoc*, Leiden vaarwel zegde.¹

In 1582 verdedigde hij in Den Haag tegen den leidschen hoogleeraar Saravia, ten aanhoore van vijftien heeren uit den Hoogen Raad, het Hof, en de Staten van Holland, zijn traktaat over den heidelbergischen katechismus. Zonder grieksch, zonder hebreeuwsch, alleen gewapend met bijbelteksten uit de *Vulgata* of uit eene hollandsche vertaling, hield hij van einde Oktober tot einde November, vier weken aan één stuk, den woordestrijd vol; vertrok toen voor een paar dagen naar Haarlem, om zijne zieke vrouw te gaan verplegen; was vóór 1 December in Den Haag terug, en hervatte het openbaar dispuut; - tot de vijftien scheidsregters, door zoo veel theologie tot wanhoop gedreven, er een einde aan maakten.²

Al trok hij somtijds de partij der katholieken, dezen konden den vertaler van den halven *Decamerone* bezwaarlijk als een vollen bondgenoot beschouwen.³ Het moest hen grieven roemend van hem te hooren getuigen, hoe 'allen die hem kenden wel wisten dat hij een groot deel der roomsche leeringen en exercitien voor schadelijke logenen hield, voor grove afgoderijen, voor

¹ Coornhert's regtvaardiging wegens zijn strijd met Lipsius in N^o 97, 98, en 100, der Honderd Brieven. Werken III, f. 146 verso, 147 verso, 154 recto. - Eervol getuigenis van Lipsius, het jaar na Coornhert's dood: 'Het mishaget my dat ick eens met Coornhert getwistet hebbe enz.' Brief van 4 Maart 1591.

² Stukken betreffende de Haagsche Disputatie in het 3^{de} Deel der Werken, f. 428 vgg.

³ Vijftig van de honderd 'Lustige Historien Johannis Boccatii' werden door Coornhert uit het fransch in het hollandsch vertaald.

ijdele superstitien; immers de meeste hoofden of herders der roomsche kerk voor verslindende wolven.¹ De volgelingen van David Jorisz of Hendric Niclaes moesten het kwalijk nemen dat hij den een het 'spiegelken' zijner 'ongerechtigheid' voorhield, den ander betichtte slechts 'volbladige vijgeboomen' tot discipelen te hebben; discipelen alleen belust op 'hoogvliegend vernuftlizeren'.² De gematigde doopsgezinden hadden aan hunne gematigdheid de handen vol, wanneer zij Menno Simonsz hoorden aanduiden als 'den voornaamsten lapzalver in de apteek, daar uithangt de Duisterling'.³ Geen kalvinist kon bedaard blijven terwijl zijne zwakheid op het stuk der tolerantie 'het bedekte schurft der gereformeerde religie' genoemd werd.⁴ Verontwaardiging moest hem tot tegenspraak drijven, en de pen doen trillen in zijne hand, wanneer hij las: 'De roomsche kerken, hoe besmet, zijn de kerken van Christus. De vuilheid kleeft de substantie *aan*, maar neemt haar niet *weg*. De kerken der gereformeerden daarentegen zijn niet dan enkel schuim zonder goud.'⁵

Deze hoofdelooze praatjes komen zeer in het credit der vinnigheid van Coornhert's bestrijders. Het was

1 Plaatsen uit Ampzing, Stad Haarlem, bij Jan Ten Brink, Inleiding bladz. LXXX.

2 Werken, III f. 44 verso: Kort Besluit van het traktaat Kleyn-Munster, tegen David Jorisz. - Folio 58 vgg.: Spiegelken van de Ongherechtighey, tegen Hendric Niclaes.

3 Werken, I f. 473 recto. In de zamenspraak: Aertzenij der Zielen.

4 Werken, III, f. 323 recto. Voorrede van het vlugschrift: Tweede Verantwoording.

5 Werken, I f. 486 verso. Laatste bladzijde van het Ander ende Corter Bewys.

zijne kleine zijde, op dien toon zijn beter inzicht te luchten; en ik gaf reeds te kennen dat de opkomst der verdraagzaamheid door hem eer tegengewerkt dan bevorderd is.

Verbeeld u een jongen Staat die eigenlijk eene kerk is, of wiens wording althans met het ontstaan eener nieuwe kerk ten naauwste heeft zamengehangen. Zijn palladium is eene goddelijke openbaring, vervat in heilige boeken. De éénige ware leer der zaligheid voor toekomst en tijd, de eenige godebehagelijke wellevenskunst, staat in die gewijde bladen duidelijk aangewezen. Om *haar* te doen erkennen heeft men de wapenen opgevat tegen den wereldlijken vorst van weleer en den oppersten kerkvorst. Men heeft er alles voor getrotseerd: de armoede, het zwerven, de gevangenis, den dood. Door eene opeenvolging van onverdiende en onvolprezen goddelijke zegeningen is men overwinnaar gebleven in dien strijd. Tot verbazing van Europa heeft het kleine Nederland zich niet-alleen losgescheurd van het magtige Spanje, maar is er bijna in geslaagd al dadelijk op eigen voeten te staan. 'Dit is van den Heer geschied', zeggen de kalvinisten den psalmdichter na, 'en het is een wonder in onze oogen.'¹

1 Psalm 118, vs. 23. - Bor, Oorlogen, 1679, I 664 B: 'Dat God dese landen altijd, in den meesten en uittersten nood, uit hare grote zwarigheden, de menschelijke hulpe falgerende, heeft verlost en geholpen, en ter contrarie, so wanneer wy ons verlatende op de hulpe en grote macht van menschen en onse grote geweldige heyrlegers, dat wy dan minst hebben uitgerecht; opdat waerachtig blijve 't gene ick gheseid hebbe, dat God alleen den lof, prys, eere toekomt van onse verlossinge, voorspoed en welvaart.'

En nu komt er een valsche broeder, een geloofsgenoot kwanswijs, een zich noemende medestrijder voor de goede zaak, - wiens mededoen intusschen meest in uitwijken bestaan heeft; een man van de pen in elk geval, geen man van de daad of van het zwaard, - hij komt en verkondigt, wat? Dat er volgens Seneca *vier kardinale deugden* bestaan, de matigheid, de standvastigheid, de regtvaardigheid, en de wijsheid. Van die deugden, beweert hij, is de liefde de moeder; de liefde komt van God; en de mensch is in meerdere of mindere mate met haar vervuld, naar gelang hij bevoegd is God in mindere of meerdere mate als zijn regtstreekschen leermeester te beschouwen.¹ Alles buiten den bijbel om, zonder aanhaling van één tekst uit Oud- of Nieuw-Testament, ja terwijl de schrijver in eene voorafpraak berigt, om bijzondere redenen, die hij niet noemt, alle schriftuurplaatsen opzettelijk achterwege gelaten te hebben.² Eene moraal dus, zonder geloof; een toegepast christendom zonder Christus; eene eigenwillige godsdienst met eene inwendige stem als éénig orakel. Over de Schrift, over de Kerk, over de Sakra-

¹ Coornhert's Wellevenskunst, 1^{ste} Boek, 7^{de} Hoofdstuk, § 26, 30: 'Dat God is het opperste goedt en lochent nyemant. Dit opperste goedt stadelijc na te volghen is wel leven. Nu ist de Liefde die den mensche, - gelijc de goutbloem de sonne volght, - t' opperste goedt stadelijc doet na volghen. So is dan ooc de Liefde een moeder vant wel leven, in d'een mensche meer, in d'ander minder.' Werken, I f. 275 verso.

² Wellevenskunst, Voorrede: 'Want het my gheen groote moeyten ghevalen soude zijn al t'ghene hier bewesen is met Redene, oock te bevestighen met de H. Schrifture. Dit waar oock gheschiedt, ten waar dat icx om sonderlinghe oorzaken met voorraat hadde gelaten.'

menten, geen woord. Niets dan menselijke redeneringen, gevolgd naar heidensche filosofen.

De twee rigtingen ziet men hier fel tegen elkander indruischen. Coornhert is het onverschillig, hetzij er al dan niet eene zichtbare kerk gevonden worde. Hij houdt zich aan het bijbelsche: 'Waar twee of drie vergaderd zijn in Mijn naam.'¹ Alles daarentegen is hem gelegen aan de inwendige stem; en wat door *hare* kracht hem naar het hart welt, dat moet er af. Daarover te zwijgen zou hij eene daad van zelfzucht achten.² De anderen moeten voorgelicht worden. Hij wil liever sterven dan den mond houden.³

Die anderen echter zijn van zijne voorlichting niet gediend. Den Staat beschouwen zij als eene godsdienstige gemeenschap, en de Kerk als het zout van den

1 Werken III f. 12 recto, met verwijzing naar Mattheus xviii, 20. In het vlugschrift: Van 't Kerck-bouwen der Dooperen.

2 Aan H.L. Spieghel, N^o 97 der Honderd Brieven: 'Noyt heb ick sulck verwanet ghevoelen van my self ghehad, dat ick soude willen alles te recht brenghen, maer hebbe oock al eenige jaren wil ghehad, die ick noch hebbe, om mijn kleyn ponden te ghebruycken om soo veel hindernissen voor anderen te voorkomen als my moghelijk te zijn dunckt. Dat denck ick te doen soo langhe ick met redens ghebruyck atheme, dat is: een ander, niet my selve alleen te leven.' Geschreven in het laatste of het voorlaatste levensjaar.

3 Aan H.L. Spieghel, N^o 97 der Honderd Brieven: 'Nyemandt wil ick leet, veel min schade doen; elck nut zijn daer ick mach. Dit sal ick yemanden (al dunckt u anders) in desen zijn: ick *die liever dese ure doodt ware, dan my self alleen te leven*. Dit schrijve ick om te voorkomen der vrunden moeyten van my yet af te raden met voorhouden van mijn schade of ongemack. Want sulcx is my door recht doen liever, dan rust ende weelde door mijn onbehoorlijk rusten.'

Staat. Zonder tucht, zonder formuleren van eenigheid, zonder handhaving der ware leer, zou die kerk te gronde gaan, en de Staat met haar. 'Indien het zout smakeloos geworden is, waarmede zal men het zulten?' Weg daarom met de ketters die het gelooven tot eene zaak van persoonlijk goedvinden maken. Zij zijn vijanden van het land, en van den God des lands.

XI [Oldenbarnevelt. - De ketter]

Twee en dertig jaren zijn voorbijgegaan. Oldenbarnevelt's hoofd is gevallen op het schavot. Hugo de Groot zit te Loevestein in de staatsgevangenis en schrijft er, ten einde van zijne vroomheid te doen blijken, het theologisch leerdicht: *Bewijs van de ware Godsdienst*.

Zijn Filips de Tweede en Alva herleefd? Was het zooveel erger Willem den Zwijger vogelvrij te verklaren, dan zijn vriend Oldenbarnevelt ter dood te veroordeelen? Zijn ook niet de goederen van Hugo de Groot hem thans ontnomen, en staat hij niet balling 's lands te worden evenals de watergeuzen? Gij die niet hooren wildet van het trentsche koncilie, kunt gij niet zalig worden tenzij de dordtsche synode bijeenkomt?

Deze vragen op te werpen is te herinneren aan den albeheerschenden invloed van het godsdienstige te onzent in de 17^{de} eeuw. Twijfel er niet aan dat De Groot en Oldenbarnevelt om geen andere reden het onderspit gedolven hebben, dan omdat zij evenals Coornhert met één voet op den bodem der theokratie

en van het kalvinisme stonden. Wie dit toen niet met beide voeten deed, of voorgaf te doen, was een bedorven man. De voormalige haarlemsche gemeente-sekretaris werd met dood of gevangenis slechts gedreigd; de twee anderen, zooveel hoger geplaatst, zooveel later gekomen, toen de crisis reeds zooveel langer geduurd had en intusschen zooveel beslissender geworden was, hebben ondervonden dat het bij dreigementen niet blijven zou.

Werkelijk zijn de twee en dertig jaren waarvan ik spreek, dus wreed en bloedig geëindigd, de jaren van Oldenbarnevelt's dictatorschap geweest; en geen ander nederlandsch staatsman heeft aan zijne medeburgers ooit meer of grooter diensten bewezen dan hij in dat tijdvak. Tegelijk minister van Oorlog, van Marine, van Kolonien, van Financien, van Binnenlandsche, van Buitenlandsche Zaken, is hij na Willem van Oranje de eigenlijke grondlegger en, nevens prins Maurits, de redder van den nederlandschen Staat geweest. Zonder zijne veeljarige alleenheerschappij, - die ten laatste hem persoonlijk topzwaar deed worden, maar topzwaar op een leeftijd dat in het algemeen belang het er niet veel toe deed hetzij hij zijn natuurlijken dood of een anderen stierf, - zouden de Nederlanders er nooit gekomen zijn.¹

Door het dichterlijk genie van Vondel is ten aan-

1 Getuigenis van den engelschen gezant Carleton, Oldenbarnevelt's bestrijder: 'I knew him well; and malice itself must confess that never man did more faithful and powerful service to his country than he.' - Overzicht van Oldenbarnevelt's leven tot 1609 bij M.L. Van Deventer, Gedenkstukken. Inleidingen van het eerste, tweede, en derde Deel. - R. Fruin, Tien Jaren, 6^{de} hoofdstuk. - Motley, The life and death of John of Barneveld, 1874. Twee Deelen. - Groen, Maurice et Barneveld, 1875.

zien van Oldenbarnevelt eene andere *légende napoléonienne* ontstaan, aan wier bekoring wij, nog na zoovele jaren zelfs, moeite hebben ons te onttrekken. Niettemin zijn de legendaire bestanddeelen der voorstelling tastbaar genoeg.

Reeds de dagteekening dier beroemde kleine gedichten (*Geuze-Vesper, Jaer-getijde, Het Stockske, Op de afbeelding, Tsamenspraeck, De waegschael van Holland*) wijst uit dat zij niet geschreven zijn onder den onmiddellijken indruk der gebeurtenissen, maar eene poos daarna, toen er in de openbare meening eene wending had plaats gehad. Allen of de meesten, en evenzo Palamedes zijn van 1625 en 1626, de twee eerste regeringsjaren van Frederik Hendrik.¹ Men herinnerde zich toen niet meer, of wilde niet weten, door welke geweldenarijen Oldenbarnevelt beproefd had zich en de hem aanhangende hollandsche steden te handhaven. Men was vergeten hoe de remonstrantsche partij, door den aanslag van Oldenbarnevelt's zoonen op Maurits' leven, zich gekompromitteerd had.² Men deed het voorkomen alsof met uitzondering van zeker aantal ultra-kalvinistische duisterlingen het geheele land altijd op de hand van den Advokaat geweest was, en oldenbarneveltsgezind of welgezind op hetzelfde nederkwam. Men herdacht alleen de vroegere vaderlandsliefde van den man 'in alles singulier', die in Maart 1586, toen het water

1 Kronologisch Register bij Van Lennep, XII 329 vgg. - Kritiek bij De Vries en De Roever, Oud-Holland, 1882, I 139.

2 'De Conspiratie van 1623.' Bij Joannes Tideman, Stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1871-1872, I 249 vgg., II 4 vgg.

aan de lippen en door de overkomst van Leycester de vreemde heerschappij opnieuw schier binnen de muren was, den moeilijken post van Advokaat van Holland slechts op de fiere voorwaarde aangenomen had: dat hij 'dadelijk van den voorzeiden dienst ontslagen zoude wezen, ingevale van handeling omme het land aan den Spanjaard te brengen.'¹

Niet weinig ook heeft Vondel tot Oldenbarnevelt's apotheose bijgedragen door volgens het verhaal van zijn knecht hem enkel te schilderen als iemand gebukt onder den last der jaren en der staatszorgen; een schier afgeleefd grijsaard, die bij het gaan behoefte had aan een 'derden voet'; een denkbeeldig stokoud Palamedes, 'gemat van ouderdom en veertigjarigh worstlen'. Dit gaf gelegenheid de jongere regters, en meteen den jongeren Maurits, aan te duiden als 'vadermoordenaren'.²

De Oldenbarnevelt der werkelijkheid heeft met den Oldenbarnevelt van dit sprookje der staatkundige en kerkelijke hartstogten geen andere overeenkomst vertoond, dan dat hij op het tijdstip zijner gevangenneming in 1618 inderdaad meer dan zeventig jaren oud was. Zoo weinig gebroken of afgesloofd voelde zich de grijsaard met dat al, dat hij even te voren aan de

1 Remonstrantie aan de Staten van Holland, 1618. Bladz. 6.

2 Vondel's Palamedes bij Van Lennep, vs. 2033, 2042. - De grieksche legende doodverft Palamedes niet als een grijzen Nestor, maar als een tijdgenoot van Achilles, Ajax, Ulysses, Agamemnon, mannen in de kracht des levens. - Jan Francken, Verhaal der gevangenschap van Oldenbarnevelt, door R. Fruin. Kroniek van het Historisch Genootschap, 1875, bladz. 734 vgg. Een gedeelte van dit handschrift werd afgedrukt in 1620.

Staten van Holland en West-Friesland schreef: 'Als ik tot de Westindische Compagnie evenals tot de Oostindische, apparentie zal zien van goed succès, zal ik daarop mede wél letten, en deze calumniateurs ook diesaangaande beschaamd maken.'¹ Zijne rusteloze werkzaamheid, gedurende al de jaren van zijn advokaatschap; zijne onuitputtelijke vindingrijkheid als diplomaat; zijn buitengewoon talent van zelfvermenig-vuldiging, schier aan alomtegenwoordigheid grenzend; zoodat hij zonder Den Haag of het land te verlaten tezelfder tijd zich te Parijs, te Londen, te Amsterdam, te Utrecht bevond; verbieden te eenemaal hem ons slechts voor te stellen als uit een proveniershuis naar het schavot gestrompeld.

Vondel, moeten wij gelooven, zag in het tragisch uiteinde van Oldenbarnevelt bovenal eene aanleiding blijk te geven van zijn gemoed, zijne fantasie, en zijne heerschappij over de taal. Maakt hij van prins Maurits weinig beter dan een kleinzoon van keizer Nero of een voorlooper van keizer Napoleon III, den man der Decemberdagen, wij willen niet vergeten dat er onder zijne *Châtiments* gevonden worden die Victor Hugo zonder aarzelen onderteekenen zou.²

Laat mij er mogen bijvoegen dat de tijdgenooten, onbekend met de stukken van het proces, meest oordeelend naar aantijgingen vervat in naamlooze pamfletten van hartstogtelijke vijanden, meer dan eens van de grieven tegen den Advokaat eene karikatuur ge-

1 Oldenbarnevelt's Remonstrantie, bladz. 50.

2 Over het trio bij Anna Bijns: Maarten Luther, Maarten van Rossem, en de Duivel, hiervóór I 470, 659, 664.

maakt hebben.¹ De 'pistoletten van het verraad' worden in de akte van beschuldiging niet genoemd. Slechts het verkrachten der regterlijke magt; slechts het in dienst nemen van utrechtsche en andere waard-gelders; slechts het verstrekken van den last aan de bevelhebbers dier huursoldaten, desnoods *geweld te gebruiken tegen den prins en tegen de Staten-Generaal*; vinden wij er als eene halsmisdaad aangeduid.² Eigenlijk is die akte van beschuldiging weinig meer dan eene door staatkundige tegenstanders opgemaakte lijst van willekeurige handelingen, gepleegd door iemand die gedurende twee en dertig jaren zonder kontrôle heerschappij uitgeoefend, en van eene kleine moderne republiek gemaakt heeft hetgeen men in de oudheid eene *tyrannis* noemde. Bij het opendoen van zulke boekjes komen er natuurlijk allerlei vrijpostigheden aan het licht, en daaronder kunnen er zich schuldige bevinden.

Ik durf verder gaan. Oldenbarnevelt is door de

- 1 Gerard Brandt's Historie van de Rechtspleging, overigens even dubbelzinnig als De Groot's Verantwoording van 1622, verscheen eerst in 1708. - Sedert werden uitgegeven: In 1850, door het Historisch Genootschap te Utrecht, de Verhooren van Oldenbarnevelt. In 1871, door R. Fruin, de Verhooren van Hugo de Groot. In 1875, door den rijks-archivaris Van den Bergh, het Intendit tegen Oldenbarnevelt. - Over de behandeling van Oldenbarnevelt en zijne medebeklaagden in de gevangenis, zie het opstel in Nijhoff's Bijdragen, 1883, D.R., II 125 vgg., insgelijks door den rijks-archivaris Van den Bergh.
- 2 'Crimen laesae Majestatis.' Verklaringe van de sententien ghepronuncieert jeghens Johan van Oldenbarnevelt ende zijne complicen, bij R. Fruin, Verhooren 1871, bladz. 353. - De Groot, Verantwoording, 1622, bladz. 167 vg.

pamfletschrijvers die het op zijn maatschappelijken ondergang hadden toegelegd, en wier boosaardigheid Vondel naar de lier van Juvenalis deed grijpen, meer gebaat dan geschaad. Deze lieden hebben beweerd dat hij niet van adel was; zijn vader een dubbelzinnigen manslag begaan had; zijne zusters voor courtisanes gezeten hadden; zijn eene broeder een dronkaard was; de andere een beul van dorpsschouten en boeren; zijne zoonen, door aan den weg te timmeren, geld en glazen stuksloegen; hij getrouwd is om de penningen met een onecht kind; zijne vrouw de erfdochter was van een rijken broeder, in bloedschande gewonnen bij eene rijke zuster; hij een pensioentje plag uit te keeren aan een verloopen matroos, die onder een valschen eed verklaard had de eigenlijke vader van Maria van Utrecht te zijn; hebzucht en eerezucht zijne voornaamste karaktertrekken waren; buitenlandsche souvereinen kennis droegen van zijne veiligheid; de godsdienst hem toescheen slechts bestemd te zijn beurtelings als dekmantel en als hefboom te dienen; en hij van overgrootvaderszijde, naar zijne eigen bekentenis, een volslagen atheïst was.¹

1 Noodtwendigh ende levendigh discours, 1618, naamloos. Geschreven na de Scherpe Resolutie, vóór de gevangenneming. - Gulden legende van den nieuwen St. Jan, 1618, naamloos. Geschreven na de gevangenneming, vóór het regtsgeding. - Beide pamfletten gehouden voor het werk van François Aerssen, den teruggeroepen gezant te Parijs. - R. Fruin, Over de Historie van het Leven en Sterven, in Nijhoff's Bijdragen, 1876, N.R., IX 119 vgg. - Oldenbarnevelt's Remonstrantie, bladz. 21 vgg.: 'Hebbende ghepractiseert een spreucke, achtergelaten by mijn over Groote Vader, inhoudende: Nil scire tutissima fides.'

Wat hebben deze *cancans* vermogt? Indien zij waarheid behelsden, wat anders is er door gestaafd dan het buitengewone in Oldenbarnevelt's grootheid? Zijne aantijgers zijn met hunne namen liever niet voor den dag willen komen; *hij* is een wereldberoemd minister geworden. Heeft hij gedeeld in vernederingen, van het menschelijk bestaan onafscheidbaar; hebben er in zijn binnenste hartstogten gewoeld; niemand heeft ooit het bewijs kunnen leveren dat zijn vaderland er door benadeeld is. Heeft hij in zijne laatste levensjaren eene fout begaan, zijne regters zelf, getuige het achterhouden der verhooren, zijn zich bewust geweest dat de straf niet evenredig was aan de schuld. Inderdaad, Oldenbarnevelt blijft belangwekkend genoeg als mensch, en de panegyristen hadden niet noodig gehad een averegtschen engel van hem te maken.

XII [Oldenbarnevelt en het 'cant']

Oldenbarnevelt en Hugo de Groot zijn te streng, maar regtvaardig veroordeeld. Of zij al zich beroepen konden op eene bijzondere uitlegging van sommige artikelen der Unie; op hunne goede bedoelingen; op hunne zucht kwade bedoelingen te keer te gaan; dit had alleen stof voor het pleiten van verzachtende omstandigheden kunnen opleveren, en naar zulk pleiten wilden de opgewekte hartstogten toen niet luisteren.¹

1 De Groot's 'Memorie van mijne intentien enz.' bij R. Fruin, bladz. 1 vgg. der Verhooren.

Feitelijk hebben zij de eene helft hunner medeburgers willen wapenen tegen de andere helft; en aan het hoofd dier andere bevonden zich de Staten-Generaal en de wettige militaire opperbevelhebber. Indien hunne voorschriften gevolgd waren, of onder hunne huurlingen zich een ondernemend condottiere bevonden had (doch zij waren te zeer advokaten om op het aanstellen van een kontra-legerhoofd bedacht te zijn), dan zou er burgerbloed gestroomd hebben.¹

Wij echter zijn allerminst bevoegd 'het zeer van Achttien' op te krabben; gelijk, veertig jaren na Achttien, een prinsgezind en orthodox-gereformeerd vaderlandsch dichter het noemen zou.² Al was het kiezen ons niet verboden, wij zouden niet kunnen. Wij kunnen alleen meeningen voordragen.³

- 1 Groen, Le parti anti-révolutionnaire, 1860, bladz. 17: 'Les choses, dans la République des Provinces-Unies, en étaient venues au point qu'il fallait nécessairement choisir entre la répression de ces excès et la guerre civile'. - R. Fruin: 'Een burgeroorlog lag in de Scherpe Resolutie opgesloten.' - Willem Lodewijk van Nassau, Den Haag 15 Augustus 1618, aan Oldenbarnevelt die een onderhoud met Maurits gevraagd had: 'Ende also wij vermercken dat Syne Excellencie qualick ende hooch is nemende de proceduren by de Hollandsche Gedeputeerden tot Uytrecht gehouden, seggende expresselick *dat het sy eene conspiratie tegens hem ende den staet van 't landt*, hebben nyet konnen verbygaan U.E. hiervan te praeadviseren.' Motley, Barneveld, II 529 vg.
- 2 Constantijn Huygens, 1672, Korenbloemen, I 353. Uit Hofwyck:

Staet uyt, Arminiaen,
Die op den Gomarist uw' tanden meent te slijpen;
En staet uyt, Gomarist, die desen meent te grijpen
En krabben d'oude roov' van 't seer van Achtien op.

- 3 Brill bij Arend, 1863, III^c 41 vgg. - Wijnne, Vad. Geschiedenis, 5^{de} Druk, bladz. 141 vgg.

Zeker is Willem de Zwijger (ik geef de voorkeur aan een pad met minder voetangels en klemmen) geen hartstogtelijk kalvinist geweest. Alleen zijns ondanks heeft hij berust in de kalvinistische staatskerk en in de uitsluiting der katholieken.¹ Hij heeft de wreedheid van sommige watergeuzen afgekeurd, en tranen gestort over het gruwzaam uiteinde van den delftschen prior.² De erasmiaansche dokter Hadrianus Junius, eerbiedig roomsch gebleven, was een zijner lijfartsen.³ Den latitudinarist Coornhert hield hij de hand boven het hoofd.⁴ Met welgevallen woonde hij te Utrecht eene predikatie van den gemoedelijken Huibert Duifhuis bij, nog half pastoor.⁵ In zijne jonge jaren was hij een man van de groote wereld, gastvrij, toegankelijk, prachtlievend, en bleef voor eene enkele maal, ten einde toe, beminnaar van een 'duitschen dronk.'⁶ Als staatsman deinsde hij voor geen der diplomatieke hulpmiddelen van den dag terug, hetzij van omkopen, hetzij van spioneren of onderscheppen. Een even verachtelijk als rampzalig sekretaris van Filips II te Madrid, die hem al de geheimen zijns meesters verklapte, heeft tien jaren in zijne soldij gestaan.⁷ Hooft prijst zijne mefistofelische gevatheid in het ontdekken en verijdelen van de lagen zijner vijanden.⁸

¹ R. Fruin, Tien Jaren, 14^{de} hoofdstuk.

² Van Bleyswijck, Delft, bladz. 445.

³ Van der Aa, Biografisch Woordenboek, IX 235 vgg.

⁴ Leven van Coornhert. Hiervóór, bladz. 66. Noot.

⁵ G. Brandt, Reformatie, I 656 der uitgaaf van 1671.

⁶ Hooft, Ned. Historien, IV 338.

⁷ Bor en Hooft bij Motley, Dutch Republic, 1877, bladz. 902.

⁸ Hooft, Ned. Historien, I 188: 'Zyne Doorluchtigheid, zonderling eunjer om 't brouwen haarder vyanden t'ontdecken.'

Doorblader nogtans, bij Groen van Prinsterer of bij Gachard, de omvangrijke correspondentie van den prins; raadpleeg, onder de authentieke stukken bij Bor, zijne pamfletten; en naarmate gij hem ziet toenemen in leeftijd schijnt hij meer en meer een bijbelsch theoloog te worden. Hij heeft 'met den alderoppersten Potentaat der Potentaten een vast verbond gemaakt,' zegt hij.¹ Hij schrijft aan zijn broeder Jan van Nassau: 'Het voegt ons onder het welbehagen van God ons te schikken, en Zijne hemelsche Voorzienigheid aan te vertrouwen dat, heeft Hij voor Zijne Kerk het bloed Zijns Eengeboren Zoons uitgestort, Hij nooit iets doen zal, hetwelk niet zou strekken tot handhaving derzelve Kerk en tot bevordering van Zijne eer.'² Men zou zweren dat zulke zinsneden hem in de pen moeten gegeven zijn door zijn raadsman en huiskapelaan Loyseleur, heer van Villiers, den edelman-predikant. Doch zij zijn wel degelijk van hem zelf.³

Prins Maurits maakt eenerzijds den indruk slechts voor militaire belangen hart gehad te hebben. Hij die voor het hoofd der orthodoxen doorgaat, stelt den liberalen Uytenbogaert tot zijn hofprediker aan.⁴ Hij aanvaardt de opdracht van een werk van Simon Stevin, vol kosmografische stoutigheden.⁵ Hij beweert geen kennis te hebben aan het gereformeerd leerstuk bij uitnemendheid, en niet te weten van welke kleur

1 Brief van 9 Augustus 1573. Bor, Oorlogen, 1679, I 448.

2 Vertaling van Broes. Groen, Archives, 1^{ste} Reeks, IV 385 vgg.

3 Over Loyseleur bij mevr. Bosboom Toussaint, Westhoven, 1882.

4 Van der Kemp, Maurits van Nassau, 1843, IV 402. Noot.

5 Hypomnemata Mathematica a Simone Stevino conscripta, 1608.

de voorbeschikking is, groen of blaauw.¹ Niettemin knielt hij op het slagveld, na de overwinning bij Nieuwpoort, omdat dit nu eenmaal behoort bij de zienswijze welke hij vertegenwoordigt.² Hendrik van Navarre heeft het hem voorgedaan, Gustaaf Adolf zal het hem nadoen. Een der gewichtigste dagen van Maurits' leven is de derde zondag van Julij 1617, wanneer hij te paard, aan het hoofd zijner gepluimde adjudanten en gegalonneerde kamerheeren, van het haagsche Binnenhof naar de haagsche Kloosterkerk komt rijden, en *à la barbe* van Oldenbarnevelt de godsdienstoefening bijwoont onder het gehoor van een predikant, regtzinniger dan Uytenbogaert. Die kerkgang is eene gebeurtenis geweest. Hij gaf het sein eener omwenteling.³

Oldenbarnevelt is door de groote meerderheid zijner land- en tijdgenooten een godloochenaar genoemd, een libertijn, een vrijdenker. Doch lees in zijne *Remonstrantie* de bepaling welke hij van de praedestinatatie geeft; in zijne jeugd door hem onderworpen aan het oordeel van regtzinnige heidelbergsche theologen, verhaalt hij, en aan welke hij op zijn ouden dag plegtig betuigt levenslang trouw gebleven te zijn. In den tegenwoordigen tijd kunnen alleen godgeleerden van beroep, zoo fijn is het onderscheid, uitmaken in hoever Oldenbarnevelt omtrent dit dogme regtzinnig was of niet.⁴ In

1 Van Kampen bij Motley, Barneveld, I 395 vg.

2 Zijn gebed bij Van der Kemp, II, 76, 261.

3 Motley, Barneveld, II 145 vg.

4 'Dat een goet Christen moet ghelooven, dat hy door Gods ghenade, ende om de voldoeninge onses Heylants ende Saligh-maeckers Jesu Christi voor sijne sonden, ghepredestineert is om saligh te wesen: ende dat hy dat gheloove, daer door hy vast gelooft dat sijn salicheydt is gefondeert alleen op Godes ghenade ende de verdienste onses Salighmaeckers Jesu Christi, heeft door de selve ghenade Gods; ende of hy in groote sonden mochte komen te vervallen, dat sijn vaste hoope ende vertrouwen moet wesen, dat God den Heere hem daer inne niet en sal laten volharden, maer, om ghenade biddende, hem ghenadelijck bekeeren, tot berou brenghen, ende uyterlijck int gheloof ten eynde sijns levens doen volharden sal.' Remonstrantie, bladz. 21.

zijne kerkgangen maakte hij geen onderscheid tusschen remonstrantsche en kontraremonstrantsche voorgangers;¹ en zoo hij eene geruime poos het Avondmaal meed, het was niet om de leer, maar omdat hij niet velen kon dat de predikanten zich als demagogen aanstelden.² In de praktijk der diplomatie evenaart hij de loosheid en geslepenheid van den Zwijger. In het onschadelijk maken der eerezucht van koningin Elisabeth, door het prikkelen van koning Hendrik IV, is hij de gewetenlooze schaakspeler dien het nederlandsch staatsbelang hem gebiedt te zijn.³ Niettemin schrijft hij uit Antwerpen aan François Aerssen te Parijs, wanneer in April 1609 het Twaalfjarig Bestand eindelijk geteekend is: 'Wy moeten God den Heere bidden, en alle uysterste devoiren doen, om 't selve tot Syne eer en glorie en tot 's Lants welvaren te doen strecken. De swaricheyt sal wesen om het wel te practiseren, daartoe gearbeit moet worden, en vooral God den Heere gebeden daartoe syne genade te geven.'⁴

Dit is noch de taal der zuivere vroomheid noch die

1 Tideman, Broederschap, I 251 vg. Noot.

2 R. Fruin, Tien Jaren, bladz. 66.

3 M.L. Van Deventer, Gedenkstukken, II xvi-xxi.

4 M.L. Van Deventer, Gedenkstukken, III 308 vg.

van een gereformeerd jezuïet, mededinger van pater Neyen. Het is de taal der eeuw.¹ Een ieder bediende zich toen van dit *cant*; evenals, wanneer in een konstitutioneel land een ministerie tot aftreden gedwongen wordt, in onze dagen een ieder op zijne beurt zegt 'dat er voldoening geschonken is aan het beleedigd regtsgevoel der natie.'

XIII [Hugo de Groot. - Zijn 'Bewijs der ware godsdienst']

Deze uitweiding was noodig ten einde regt te kunnen doen aan het geschrift van Hugo de Groot dat ik nog slechts in het voorbijgaan genoemd heb. Over De Groot als jurist en als filoloog zal eerst in een volgend hoofdstuk kunnen gesproken worden; maar het is hier de plaats iets over den christendenker te zeggen. Na Coornhert's *Wellevenskunst* komt geen ander werk zoozeer in aanmerking als De Groot's *Bewijs der ware Godsdienst*, door hem zelf onder den titel: *De veritate religionis christianae*, uit zijn hollandsch rijm in latijnsch proza vertaald en, dank zij die vertolking, buitengewoon vermaard geworden.²

1 Motley: 'To mix habitually the solemn phraseology which men love to reserve for their highest and most sacred needs with the familiar slang of politics and trade seems to our generation not a very desirable proceeding.' Barneveld, I 387.

2 Over de geschiedenis der latijnsche bewerking bij J.T. Bergman, inleiding der leidsche uitgaaf van 1831. - Het hollandsch gedicht in de amsterdamsche uitgaaf van Jeromino de Vries, 1844.

De partijlegende heeft, hoewel zijne zachtzinnigheid in het godsdienstige en zijne verkleefdheid aan den hollandschen bodem gereede aanleidingen waren, van Hugo de Groot niet in dezelfde mate een martelaar kunnen maken als van Oldenbarnevelt. Het schrijven zijner ballingschap werd te zeer verzacht door den roem zijner geleerdheid en door het aanzienlijk ambt van zweedsch ambassadeur te Parijs. Om niet te zeggen dat de avontuurlijke wijze waarop hij Loevestein verliet het tragische zijner lotgevallen gedeeltelijk uitwischte. De eigenlijke handhaver van zijn vonnis daarenboven (Maurits stierf reeds in het voorjaar van 1625) was de populaire oranjevorst bij uitnemendheid, Frederik Hendrik, op wiens instemming De Groot te voren gemeend had te mogen rekenen.¹ Dat hij daarin teleurgesteld werd is een bewijs te meer welk een vijand der gevestigde orde van zaken men in hem zag en welk eene magt intusschen de kalvinistische Staat geworden was.

Aan den eenen kant zegge men niet dat wij van den tegenwoordigen tijd Hugo de Groot begrijpen kunnen, zoo wij ook *zijne* denkbeelden niet in de eerste plaats als eene schakering van het kalvinisme ons voorstellen en hemzelf als orthodox beschouwen; voor het minst als een geboren theoloog, zoon eener theologische eeuw. De geschiedenis eischt dit. Nooit hebben de remonstranten toegegeven dat zij geen goede

1 Frederik Hendrik is de eerste persoon geweest aan wien De Groot, uit Parijs 23 April 1621, kennis heeft gegeven van zijne behouden aankomst aldaar na de vlugt uit Loevestein. Tekst bij H. Vollenhoven, *Broeders Gevangenis*, 1842, bladz. 276.

hervormden waren; en zij waren het inderdaad.¹ De Groot zelf heeft een boek tegen de socinianen geschreven, waarin hij ten aanzien van den vrede door het bloed des Kruises de regtzinnige kerkleer handhaaft; en handhaaft met het doel, gelijk in de voorrede gezegd wordt, 'opdat niet te eeniger tijd schadelijke dogmatische kruiden in Nederlands bodem wortel schieten en zich vermenigvuldigen mogten.'² In de voorrede zijner kantteekeningen bij de Evangelien betuigt hij 'als ongeschreven te beschouwen, en onmiddellijk te willen terugnemen, al hetgeen in zijne verklaringen blijken mogt in te druischen tegen de Heilige Schriften, gelijk deze van oudsher met eenparige stemmen door de Christelijke Kerken zijn uitgelegd.'³ Zijne berijmde uitbreiding van het Doopformulier, bestemd geweest als katechismus voor zijne dochter, klinkt zóó regtzinnig dat in onze dagen de Afgescheidenen of de gemeenten Onder het Kruis haar desnoods konden overnemen.⁴ Zijne latijnsche verzen bestaan voor een groot

¹ Scholten, *Leer der Hervormde Kerk*, 1861, 4^{de} Druk, II 608.

² *Defensio fidei catholicae de Satisfactione Christi adversus F. Socinum*, 1617. - Gerard Vossius, die dit geschrift van De Groot uitgaf, prijst hem in de voorrede als 'qui vel princeps vel inter primos eo consilio componit sua et composuit semper ut ne unquam noxiae dogmatum herbae in Bataviae solo pullulent et succrescant.' Uittreksels bij J. van Voorst, *Letterkundige verdiensten van Hugo de Groot*, 1826, bladz. 48 vgg.

³ Voorrede der *Annotationes*, 1641: 'Si quid usquam a me scriptum est pugnans cum iis sacrae scripturae sensibus quos Ecclesiae Christianae a prima aetate acceptos perseverante consensu tenere, testor me id pro non scriptum habere ac mutare paratissimum.'

⁴ Latijnsche tekst (*Baptizatorum Puerorum Institutio*) in de *Poëmata Omnia*, uitgaaf van 1670, bladz. 410 vgg. - *Onderwysinge der gedoopte kinderen*, bladz. 168 vgg. der *Nederduitsche Gedichten* door Jeromino de Vries.

gedeelte uit joodsch-christelijke treurspelen over bijbelsche onderwerpen: *Adam in Ballingschap*, *Jozef aen 't Hof*, *De lijdende Christus*.¹ Met verwaarloozing van bijna elke andere stof zijn geheele hoofdstukken der bijbelsche geschiedenis en van het bijbelsch onderwijs door hem berijmd, in het latijn en in de moedertaal.² Zijn schoonste hollandsch vers, inderdaad een gedenkteeken, draagt tot opschrift: *Klachte over 't verdeelde Christendom*.³ Ter loops herinner ik dat ook zijn groot juridisch werk: *Over het oorlogs- en vrederegt*, krielt van bijbelplaatsen. Slaat men zijne *Nederlandsche Jaarboeken* op, men ontmoet er dezelfde theologische wijsbegeerte der geschiedenis. Tot verklaring van den triomf dien het zeer gemengd en hoogst onstichtelijk gezelschap der watergeuzen behaalde, wordt gezegd: 'Van zulke uitvoerders wilde toen de goddelijke Voorzienigheid zich bedienen; ja in den regel behaagde het Haar, bij het beleid der nederlandsche zaken, met het zelfvertrouwen en de raadslagen der menschen dus te spelen, dat op groote verwachtingen geen enkele maal ene gelukkige uitkomst volgde.'⁴

1 Adamus Exul, Sophompaneas, Christus Patiens.

2 Geschiedenis van den profeet Jona enz., in de Poëmata Omnia. - In de Nederduitsche Gedichten: Het Onze Vader, de Thien Geboden, de Bergrede, Uiterste wille des Heeren Jesus Christus enz.

3 Bij Jeromino de Vries, Nederduitsche Gedichten, bladz. 277 vgg.

4 Hugo Grotius, Annales, L. II f. 35: 'His tunc ministris uti Supremae Providentiae visum, cui fere placuit Belgicis in rebus ita humanam fiduciam et consilia illudere, ut numquam simul esset spes magna et bonus eventus.'

Stel nogtans om dit alles de oudgeloovige kalvinisten niet in het ongelijk, die Hugo de Groot, spottend door hen het nieuwe Licht der Nederlanden genoemd, in het godsdienstige als een onvaderlandlievend neoloog beschouwden; ketter voor eigen rekening, en daarenboven advokaat van den aartsketter Oldenbarnevelt, den Haagschen Atlas, die van De Groot's welversneden pen zich bediende om zijn:

Niets te weten geeft het zekerste geloof aan den man en in praktijk te brengen.¹

Niets te weten! En de republiek steunde op den bijbel, goddelijke openbaring der hoogste, der volmaakte kennis. En er stond geschreven: De vreeze des Heeren is het beginsel der wetenschap.² En omdat zij *door* het geloof, dat een vaste grond is der dingen die men hoopt en een bewijs der zaken die men niet ziet,³ eene onwrikbare zekerheid bezaten, daarom hadden, door Gods genade, in den strijd tegen Rome en Spanje de oude geuzen gedurfd wat niemand anders durfde; hadden zij gezegevierd, waar de geheele wereld desgevraagd hun eene wisse nederlaag voorspeld zou hebben.

Er moet eene reden geweest zijn, en eene afdoende reden, waarom de onschadelijke Hugo de Groot; de beminlijke kamergeleerde; als man der daad zoo weinig

1 De regtzinnige leidsche predikant Hommius aan den regtzinnigen franeker hoogleeraar Lubbertus, 26 Januarij 1614: 'Atlas ille Hagensis ursit formulam aliquam concordiae, a novo illo Belgicarum Lumine conceptam.' Bij Edema van der Tuuk, Johannes Bogerman, 1868, bladz. 336.

2 Het Boek der Spreuken, toegeschreven aan koning Salomo, I 7.

3 Brief aan de Hebreëen, toen voor paulinisch gehouden, XI 1.

te duchten, en voor praktisch staatsman zoo ongeschikt, dat wanneer wij hem zich in den strijd der partijen zien werpen, wij ons bijna niet weerhouden kunnen te vragen: *Que, diable, allait-il faire dans cette galère?*; de man wiens zacht gemoed en alles omvattende kunde ons beurtelings aan Thomas a Kempis en aan Erasmus doen denken; bij zijn leven door de groote meerderheid van het nederlandsche volk is uitgespuwd niet alleen, maar zoo onverzoenlijk gehaat, dat zelfs de gunst van den schier alvermogenden Stadhouder hem niet weder aan een openbaar ambt heeft kunnen helpen, ook niet na eene tienjarige ballingschap.

Frederik Hendrik, niet vervaard voor een klein gerucht, heeft veel gedurfd. Schepen heeft hij durven zenden aan Richelieu, ten einde de kalvinisten van La Rochelle ten onder te helpen brengen; in die buitenlandsche aangelegenheid den toorn der kalvinisten van Nederland zich op den hals durven halen; de woede trotseren van den amsterdamschen predikant Smout, die namens vele honderdtallen ambtgenooten moord en broedermoord riep.¹ Voor Hugo de Groot heeft hij niets kunnen doen, niets wagen te doen. Dit was het heilig huisje der binnenlandsche staatkunde, aan hetwelk zelfs de prins niet raken mogt. Hij is genoodzaakt geweest De Groot over te geven aan zijn lot, en ten tweede maal balling te doen worden. Te Rostock heeft hij hem moeten laten sterven als een hond.²

1 Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 232. - Wijnne, Vad. Geschiedenis, 5^{de} Druk, bladz. 165.

2 Frederik Hendrik aan De Groot, Den Haag 4 Augustus 1622: 'Je souhaiterois de pouvoir estre utile en vos affaires par deça, et m'y employerois de tout mon coeur; mais vous savez la constitution des affaires estre telle que ny moy, ny vos autres amys, ne pouvons vous y servir comme nous désirerions bien. Je veux espérer que le temps y pourra apporter du changement.' In H. Coccejus' uitgaaf van het De Jure Belli ac Pacis, 1751.

De Groot namelijk beleed in orthodoxe bewoordingen eene vergelijkenderwijs moderne theologie op eigen hand, en wilde, door het gezag der Staten van Holland, deze kerkleer verbindend maken voor alle gereformeerde staatsburgers in die provincie en, door háár invloed, elders. Wij slaan de handen van verbazing ineen wanneer wij hem in April 1616, als vertegenwoordiger der bovendrijvende partij in den boezem zijner Staten, naar Amsterdam zien komen, ten einde de amsterdamsche regering over te halen tot zijn gevoelen, en wij in den vollen gemeenteraad der hoofdstad hem met den meesten ernst de gedrochtelijke stelling hooren voordragen dat 'verscheidenheid van openbare godsdiensten, schadelijk in koninkrijken, in republieken ten hoogste verderfelijk is.'¹ De praemisse was 'dat den Staten de hoogste magt toekwam over kerkelijke personen en zaken.'² De konklusie 'dat leeringen, strijdig met het algemeen geloove, eendragtelijk verbannen zouden worden.'

1 Wagenaar, Vad. Historie, X 115, 137.

2 Evenzoo Oldenbarnevelt: 'Opt stuck vande autoriteyt van uwe Ho. Mo over kerckelijcke personen ende saecken, bekenne ik de selve (als ten alder-hooghsten noodich, soo voor den dienst ende verseeckeringe van uwe Ho. Mo. Staet, als selfs tot behoudenis van de religie ende religionsverwanten) altydts voorgehaen te hebben, als eene principaelste ende nootelicxste hoocheyt en recht van den landen: t'welck ick eedt- ende ampts-halven schuldich, verplicht, ende ghehouden ben voor te staen.' Remonstrantie, bladz. 29.

Dat iemand die zoo spreekt de vrijheid van denken niet aandurft en, ten einde tegenspraak te overwinnen, de hulp van den sterken arm inroept, dit zou als meening van een privaat persoon aan zijne plaats kunnen blijven. De Groot bewees bij die gelegenheid alleen dat Oldenbarnevelt en hij, evenals de regtzinnigen onder de kalvinisten, de staatskerk wilden, ofschoon niet dezelfde staatskerk.¹ Maar wanneer een pensionaris van Rotterdam zulke gevoelens voordraagt, en hij de woordvoerder is van een Staten-kollegie hetwelk de magt bezit en het voornemen koestert door regtbanken, deurwaarders, schutterijen, waardgelders, de eenmaal opgevatte meening door te drijven, dan komt de zaak onder een ander licht. Er ontstaat dan, in naam der verdraagzaamheid, eene nieuwe soort van ketterjagt en geloofsvervolging; en met verwondering, betuigde ik, zien wij mannen, die geen theologen beweren te zijn, in zulke mate door de theologie beheerscht worden, dat zij hunne Staten-vergadering in eene Synode gaan herscheppen; zelf gaan bepalen van welke kleur de praedestinatatie is, blaauw of groen; en, hebben zij eene keus gedaan, op geld- en lijfstraffen anderen gaan dwingen in die voorkeur te berusten, zoo al niet haar te aanbidden.²

De voortzetting van mijn verhaal zal weldra moeten

1 De anglikaansche was Oldenbarnevelt's model. Aan Noël de Caron, 8 Julij 1618: 'In Engelant, daer die ordre van de Puritainen ofte cruyskercken geen plaetse en mach hebben; nochte oock die ordre van de synode van Vranckryck; in Engelant, *ende hier*, behoort die ordre by de Hoge Overicheyt gemaect te worden: gelyck aldaer is.' L. Ph. C. van den Bergh, Intendit, bladz. 108 vg.

2 Rauwenhoff, Het Protestantisme, 1871, I 226-236.

doen zien tot welke buitensporigheden in de praktijk De Groot's en Oldenbarnevelt's theorie geleid heeft. Voorshands kan ik alleen als mijn gevoelens voordragen dat de onpartijdige geschiedenis den bijna zeventigjarigen arnhemschen predikant Johannes Fontanus onvoorwaardelijk in het gelijk heeft te stellen, die uit den grond van zijn orthodox gemoed aan een ambt- en geloofsgenoot schreef: 'Vierenveertig jaren ben ik in de evangelie-bediening werkzaam geweest; vijfendertig daarvan heb ik te Arnhem doorgebracht, met gevaar voor leven en goed; de overige in den Rijn-Paltz, onder den keurvorst Frederik III. Maar nooit heeft de regtgeloovige kerk mij zulk een aanblik vertoond als heden ten dage. Hoe nu? De beslissing over de verhevenste vraagstukken der godgeleerdheid zal aan de wereldlijke overheid staan. Wij die te voren herders over de kudde van den Heer Christus waren, wij zullen voortaan schapen onder de magt der overheid wezen.'¹

En ziedaar om welke reden De Groot's *Bewijs der ware Godsdienst*, hoewel er in het kleine geschrift verblindend vele bijbelplaatsen aangehaald worden, in onze oogen, wanneer wij ons op zuiver historisch ter-

1 Johannes Fontanus aan Sibrandus Lubbertus, Arnhem 4 Januarij 1613: 'Domine Frater. Fungor nunc sacrosancto ministerio in XLIV annos. Hic substiti cum summis periculis in annum xxxv, reliquos in Palatiani-Rheno sub Electore Frederico III. Sed nunquam facies orthodoxae ecclesiae mihi apparuit atque hodie. Quidni? Penes magistratum politicum erit iudicium de summis Theologiae apicibus. Nos qui antea super gregem Christi Domini fuimus pastores, in posterum erimus oves sub potentia magistratus.' Bij Van der Tuuk, Bogerman, bladz. 340.

rein stellen, voor een vijandig boekje gelden moet.¹

Voor mijne lezers persoonlijk heeft deze aanbeveling van het ware geloof geen beteekenis meer. Als wijsgeerig theoloog of theologisch wijsgeer was de schrijver een heksluiter; niet, zooals in de regtswetenschap, een wegbereider. Hij droeg een stelsel voor, door Montaigne bij voorbaat wederlegd, althans ondermijnd.² Aan de nieuwe ervaringswijsbegeerte van Bacon schonk hij geen aandacht. Kort na hem zou, door den invloed van Descartes, eene belangstelling in de natuurwetenschappen gaan ontwaken, die de opmerkzaamheid moest afleiden van betoogen, zoogenaamd ontleend aan de rede en gestaafd door de Schrift.

De klassieke taal was omstreeks 1627, het jaar waarin de latijnsche bewerking voor de eerste maal het licht zag, in Europa nog zoo populair, dat, evenals te voren de *Imitatio Christi*, ook het *De veritate religionis christianae*, omdat het boekje op bevattelijken trant wéder de godsdienstige beschaving eener eeuw zamenvatte, buiten Nederland grooten opgang maken kon. Ik zeide reeds dat het door overzetten uit het latijn in eene menigte andere talen tot verschillende werelddeelen doordrong, en des schrijvers naam eene bekendheid deed verwerven als sedert Erasmus geen nederlandsch auteur

1 Aan den voet der bladzijden, in de door Jeronimo de Vries gevolgde uitgaaf, vindt men uit het Oude- en het Nieuwe-Testament ruim achthonderd teksten aangeteekend.

2 Montaigne's ironische apologie van Raymond Sebond (dien De Groot, *De Veritate*, Lib. I § 1, populariserend navolgde) in het 2^{de} Boek der *Essais*, c. XII. Uitgaaf van Victor Leclerc, 1878, 3^{de} Druk, I 401 vgg.

ten deel gevallen was.¹ Eene ongetelde schaar lezers in tal van landen vonden er ieder iets in terug van hetgeen zij vaak hij zichzelf hadden overlegd, maar niet zoo klaar hadden kunnen uitdrukken, of staven met zoo vele geleerde bewijsplaatsen.

Ten onregte heeft men in onze dagen, hoewel met de zuiverste oogmerken, beweerd dat Hugo de Groot eene verdediging van het christendom tegen de ongeloovigen in den boezem der christenheid heeft willen schrijven.² Uit brieven van Gerard Vossius aan Maria van Reigersbergen kan men zien dat het *Bewijs der ware godsdienst* met geen ander doel is zamengesteld dan om ten opzichte van den auteur bij de schare in Nederland eene gunstige meening te doen ontstaan, of deze te versterken. Vossius had met welgevallen opgemerkt dat De Groot's berijmd *Dooptformulier*, geschreven tijdens de voorloopige gevangenschap in Den Haag, vele personen genezen had van het vooroordeel dat Mr. Hugo niet christelijk dacht; en nu wendde hij zich tot Maria van Reigersbergen met het verzoek dat zij haar man, thans op Loevestein, zou aansporen nogmaals zulk eene stichtelijke proeve in de moedertaal te leveren, weder liefst op rijm.³ De Groot knoopte

1 Bibliografie van De Groot's werken door Rogge, 1883.

2 Wijnmalen, Hugo de Groot als verdediger des christendom beschouwd, 1869. - Kritiek door Wolters, Gids 1869, III 446 vgg.

3 Brieven van Gerard Vossius bij Jeronimo de Vries, bladz. 309 vgg.: 'Wensche daerom dat UE man wederom iet diergelykx schreve, insonderheyt zoo 't zelfde in Nederlantschen rijm geschiede: welk boven dien daer toe ook strekken sal, dat den gemeynen man een groot en goet gevoelen van UE man meer ende meer krijgen mogen.'

dien wenk in het oor; en ten einde zichzelf te dwingen tot duidelijkheid en eenvoud, nam hij zijne toevlugt tot de onderstelling voor zeelieden te schrijven.¹

Dit was geen slechte inval. De geheele nederlandsche natie vormde destijds eene theologische debating-society; en ik geloof dat wij van onze scheepskapiteinen dier dagen ons een verkeerd denkbeeld zouden maken, indien wij weigerden aan te nemen dat velen onder hen, en ook onder het gewone bootsvolk, de tamelijk afgetrokken redeneringen van De Groot's leerdicht in verloren oogenblikken met ingenomenheid gevolgd kunnen hebben.

Maar, het moesten goede remonstranten zijn! Welonderlegde kontraremonstranten althans waren genoodzaakt anders te oordeelen; en De Groot heeft zich vergist, indien hij op deze wijze meende de tegenstanders te kunnen overtuigen van zijne orthodoxie. Ten opzigte der triniteit is hij in zijn leerdicht (zoo druk-

1 Hierop doelen, in den aanhef en aan het slot, onder meer de volgende verzen:

Trouwhartig Hollandsch volk, vermaert van meenig eeuw,
 Die nu al over langh de vlagge van de Leeuw
 Doen vliegen hebt soo verr' de wind heeft konnen dragen ...
 't Is om een meerder saeck, 't is om een grooter goed
 Dat God geboden heeft dat voor u soude wyken
 In 't ploegen van de zee des gantsche werelts ryken ...
 Neemt niet onwaardig aen dit werkstuk myner handen,
 O des aerdbodems Merkt, o bloem der Nederlanden,
 Schoon Holland: laet dit sijn in plaats van my by u,
 Mijn Koningin. -
 Verschoon veel liever 't werk dan dat gy 't bitter laekt
 En denk: och heer, het is te Louvesteyn gemaekt.

ten in die dagen de gereformeerde theologen zich uit) een sabelliaan¹; in de anthropologie een pelagiaan²; in de christologie een ariiaan, zoo niet een samosatenaan.³ Aan alles herkent men den geheimen vereerder van Arminius, den voorstander van Vorstins, den bestrijder van Beza en Kalvyn. Zijn *Bewijs der ware godsdienst* is een stelsel van natuurlijke godgeleerdheid, in welks aanhef uit de rede betoogd wordt dat er eene hoogste oorzaak moet zijn; waarna, met een logischen sprong die ons van De Groot's aanleg voor de metafysica geen buitengewonen dunk doet koesteren, als bewezen wordt aangenomen dat de God van het Oude- en het Nieuwe Testament van die hoogste oorzaak niet verschilt; de heidenen afgodedienaars zijn; de joden en de mohammedanen om deze en gene redenen niet gehoord verdienen te worden; en alleen de christenen het ware geloof bezitten. Alles uit de rede of het gezond verstand, gelijk ik zeide, en met aanwending eener zeer onafhankelijke, het kerkgezag versmadende methode van Schriftverklaring, historisch en grammatikaal.

Ontegenzeggelijk is door den invloed van dit dichtwerk zekere hoeveelheid rationalisme de kalvinistische

¹ Ware Godsdienst, 6^{de} Boek, bij J. de Vries, bladz. 163. - Doop-formulier, bladz. 169: 'Maer hoe is dry dan een?' - Over het sabellianisme bij Scholten, Hervormde Kerk, II 250, 344.

² Ware Godsdienst, 1^{ste} Boek, bij J. de Vries, bladz. 13; 'Want tusschen God en 't quaed komt vryheit tusschen beyden.' - Kritiek van het pelagianisme bij Scholten, Hervormde Kerk, II 128.

³ Ware Godsdienst, 2^{de} Boek, aanhef. - Doopformulier bij J. de Vries, bladz. 170. - Over het arianisme en over Paulus Samosatenus bij Scholten, II 343, noot 2; II 375-390.

vesting binnengedrongen; en het veroordeelt de regtzinnigen dat zij voor den vromen geest dien De Groot's boekje des ondanks ademt, door het buitenland hoog gewaardeerd, zoo weinig gevoeld hebben. Doch de religionsverwanten wilden nu eenmaal niet dat de schrijver, namens de Staten van Holland en West-Friesland, hun *zijne* ware godsdienst bij deurwaarders-exploit zou doen beteekenen. Met de hunne, die van God kwam, een beter orakel dan het delftsche, waren zij tevreden. Haar wilden zij, dankbaar *en* voldaan, vrij kunnen uitoefenen. Ook de vrijheid anderen buiten hunne gemeenschap te sluiten, en zoo noodig hen te vervolgen, begeerden zij zich gewaarborgd te zien.

XIV [Oldenbarnevelt, De Groot, en de kontra-remonstranten]

Al de tijdgenooten hebben geloofd, en het had er den schijn van, dat Maurits naar het koningschap stond. Maar wanneer Oldenbarnevelt uit den weg geruimd en de baan schoon is, dan taalt hij er niet naar. Allen hebben gezegd dat hij het Bestand verwenschte en hervatting van den oorlog wilde. Is echter de termijn van het Bestand verstreken en de oorlog weder aan den gang, dan slaat hij geen enkelen grooten slag. Hij brengt de drie laatste jaren van zijn leven schier werkeloos door.

Het blijft jammer dat dit gebeurd is. De prins had gewigtige diensten kunnen bewijzen, zoo hij van zijne

populariteit gebruik had gemaakt om verbeteringen in het algemeen staatsbestuur te brengen. Doch wij kunnen er niets aan veranderen. Er heerscht in zijn doen en laten eene tegenstrijdigheid, welke de geschiedschrijvers nog niet hebben weten op te lossen.¹

Op eene soortgelijke tegenspraak stuiten wij bij het overwegen der binnenlandsche staatkunde van Oldenbarnevelt. De advocaat gelooft dat Nederland te gronde zal gaan indien er eene predikanteregering ontstaat. Alles zet hij op het spel, zijn hoofd niet uitgezonderd, om deze ramp te keeren. *Liever verheerd dan verknecht*, is zijne leus; zoo duidelijk meent hij, indien hij toegeeft, aan den horizon het gouvernement van den kerkelijken Jan Hagel te zien rijzen.²

Maar het stelsel van Oldenbarnevelt *is* verlaten; de puriteinen zijn voor goed aan het bewind gekomen; en geen der booze verschijnselen, door Oldenbarnevelt geducht, heeft zich voorgedaan. Integendeel, nooit heeft de republiek der Zeven-Provincien eene betere vertooning in Europa gemaakt, dan nadat de orthodoxe

¹ Van der Kemp, IV 174, 403. - Groen, Maurice et Barnevelt, bladz. 131*, N^o 16, en het hoofdstuk: 'Récit de M.R. Fruin', bladz. 78* vgg.

² Verhooren van Oldenbarnevelt, 1850, bladz. 10: 'Hebbende altijd gehouden, gelijk hij nog hout het alderbeswaerlickste, schadelickste en ruineuste dat den staat van den landen ofte steeden mag overkomen, dat tgemeene volk de overheiden de wetten willen geeven; hebbende over meer als vijftig jaaren geleert [in zijn studentetijd, bedoelt hij waarschijnlijk, van Cujas te Bourges] dat beter is verheert als verknecht te zijn, gebruyckende de heeren altijd eenige discretie, maar de knechten geen.'

predikanten hun zin gekregen hadden en de synode van Dordrecht bijeengekomen was.

Ook voor dit raadsel staan de bijzondere historieschrijvers nog. Het glansrijkst tijdperk der nederlandsche geschiedenis, na den geuzetijd, is met de wittebroodsweken der theokratie samengetroffen. De regering van Frederik Hendrik, van Jan de Witt, van Willem III; de eeuw der Trompen en der De Ruyters; de eeuw der Oost-Indische Compagnie; de eeuw van Nicolaas Heinsius, Vondel, Rembrand, Boerhaave; is ook de eeuw geweest dat met verwerping van De Groot's *Ware Godsdienst* en Coornhert's *Wellevenkunst*, beiden te Dordrecht in beginsel veroordeeld, de Heidelbergsche Katechismus het nederlandsche volk als met de moederborst aan den mond gebracht werd.

En niet bij toeval! Hadden reeds Hendrik IV en Elisabeth het met leede oogen aangezien dat Nederland geen monarchie wilde worden, maar eene republiek verkoos te blijven; zoodat er van die zijde bij Oldenbarnevelt en bij de Staten-Generaal ondershands is aangedrongen Maurits tot regerend vorst te verheffen¹; nog veel scherper doren was ons gemeenebest- en ons kalvinist-zijn in het vleesch van Lodewijk XIV.

Zoo deze monarch en ijverige roomsche in 1672 Nederland aan den rand van den ondergang heeft gebracht, het geschiedde vooral met het doel, door het tuchtigen eener kettersche republiek, eene Gode welbehage-

¹ M.L. van Deventer, Gedenkstukken, II LXIX, noot 2, en bladz. 218. - R. Fruin, Tien Jaren, 3^{de} Druk, bladz. 372 vgg.

lijke daad te verrigten. Is Willem III koning van Engeland willen worden, het was in de eerste plaats ten einde den franschen vijand van het kalvinisme des te beter te kunnen wederstaan.¹

Ik kan hier alleen aanstippen dat de regtzinnige predikanten, op den achtergrond der nederlandsche politiek van het tijdvak, eene voorname rol vervuld, en zonder hen de staatslieden en de zeehelden te vergeefs geleefd zouden hebben. Uit hun dooden van Oldenbarnevelt; hun handhaven der ballingschap van De Groot; bleek dat zij eene magt vertegenwoordigden met welke men rekening te houden had. *Zij* wilden dat de strijd met Spanje, onafscheidelijk van dien tegen Rome, tot iederen prijs zou voortgezet worden. *Zij* ondersteunden Maurits, *zij* Frederik Hendrik in den dertigjarigen oorlog, *zij* Willem III in het tweegevecht met Lodewijk.

Dit was hun triomf; en zoo wij de feiten wenschen te eeren, dan moeten wij een oogenblik verwijlen bij den staat van vernedering waaruit in 1618 de predikantepartij zich heeft opgeheven. In hunne schatting vertegenwoordigde de regering van Oldenbarnevelt een tweede spaansch-egyptisch diensthuis; en Maurits was hun een andere Mozes, verlosser van Gods volk uit deze nieuwe slavernij.

In Den Haag, zetel des stadhouders, waren in 1617, toen Oldenbarnevelt zijne Scherpe Resolutie uitvaardigde, de kontraremonstranten zoozeer in den achter-

¹ Macaulay, History of England, aanhef van het 7^{de} Hoofdstuk. Gevoelens van den prins van Oranje ten aanzien van Frankrijk.

stand, dat zij het als eene gunst beschouwden te mogen vergaderen in een gasthuiskerkje. Hadden de haagsche geloovigen, feitelijk zoo niet de meerderheid vormend, althans eene aanzienlijke, tot alle klassen der samenleving behorende minderheid; hadden zij hieraan niet genoeg, dan mogten zij naar Rijswijk kuieren en daar, in stallen of schuren, hun evangelie hooren verkondigen.¹

Er bevond zich in Den Haag eene geschutzgieterij, aangelegd in de overeind gebleven kapel van een gesloopt dominikaneklooster uit den ouden roomschen tijd.² Alleen door den bijzonderen invloed van prins Maurits verkregen zij dat de gieterij naar elders werd overgebracht, en zij in de ontruimde kloosterkerk banken en een kansel mogten timmeren. Eerst nadat dit alles (niet zonder medewerking van door ijver vervoerde kalvinistische jonge dames) had plaats gehad³, konden zij in voegzamen getale weder te kerk gaan in de stad hunner inwoning. Vandaar de beteekenis welke in Julij 1617 Maurits' demonstratie kreeg.⁴

- 1 Trigland, Kerkelijke Geschiedenissen, 1650, bladz. 906A. - Van der Kemp, Maurits, IV 27 vgg. - Groen, Handboek, 5^{de} druk, bladz. 205 vgg. - Motley, Barneveld, II 143 vgg.
- 2 De Riemer, 's Gravenhage, I 396 vg. - In de buurt dezer dominikanen en van hun klooster plantte keizer Karel V omstreeks 1530 het Voorhout, om die reden door Constantyn Huygens, in den aanhef van zijn Batava Tempe, monnikstuintje genoemd. Korenbloemen, 1672, I 89:

Daer mé ydelen uw' scha'uwen,
Haeghs-Voorhoutsche juffrourack.
Monick-tuyntje, bladerdack.

- 3 Baudart, Memoryen, 1620. Op het jaar 1617. IX 85.
- 4 Hiervóór, bladz. 87.

Oldenbarnevelt heeft ten stelligste ontkend, te hebben voorgesteld dat men een viertal hunner 'in den Hage van 't bedde behoorde te haalen, en zonder forme van proces een voet te corten.'¹ Deze wijze van 'exempel statueeren' strookte echter zoozeer met zijn stelsel, en de voornaamste geschiedschrijver der kontra-remonstranten verhaalt de zaak zoo omstandig, dat wij aan de waarheid bijna niet kunnen twijfelen.²

Hadden zij in Den Haag ten minste nog één predikant van hunne rigting, te Rotterdam, onder Hugo de Groot, geen enkelen³. Een orthodox makelaar daar ter stede, die zich in het huwelijk wenschte te begeven, ontdekte tot zijne ergernis dat hij het inzegenen van zijn echtverbond aan niemand met een goed geweten, kon toevertrouwen.

Het was wansmaak dat hij in het openbaar betuigde 'liever van een varken te willen getrouwd worden dan van een der dienstdoende predikanten'; en evenzeer ging de rotterdamsche regering alle perken te buiten, toen zij wegens dit gezegde den man voor een jaar van zijn burgerregt beroofde en voor het leven van zijn makelaarschap.⁴ Maar het feit bewijst dat de aanhang van den veroordeelde in die volkrijke stad destijds weinig had in te brengen.

Aan een ketellapper, onwillig zich te voegen naar

1 Verhooren 1850, bladz. 81: 'Seyt, hier van in 't allerminste nyet gesproken, nog ook oyt gehooft te hebben.'

2 Trigland, Kerkelijke Geschiedenissen, bladz. 907 vg.

3 De Groot, Verantwoording 1622, bladz. 186.

4 Trigland, Kerkelijke Geschiedenissen, bladz. 834 vgg. - Wagenaar, Vad. Historie, X 81 vg. - Motley, Barneveld, I 391 vg.

de bevelen der wethouderschap in het kerkelijke, werd het verblijf binnen Rotterdam kortweg ontzegd.¹

Aan den eenen kant schijnt dit vonnis onpartijdigen aanstoot gegeven te hebben. Er zou in dat jaar te Enkhuizen eene loterij gehouden worden; en een drukker te Schiedam zond daarvoor als prijs een hekelrijmpje in, doelend op des ketellappers avontuur.² Doch die vermetelheid bekwam hem deerlijk. Het lekte uit dat hij de maker van het kleine schimpdicht was, en hij werd er voor gestraft met veertien dagen water en brood.³

Op den naam van baljuw en schepenen van Schieland verscheen 21 Junij 1616 eene 'rigoureuse keure', in de pen gegeven door de rotterdamsche regering. *Alle godsdienstoefeningen der regtzinnigen, zelfs buiten de stad, werden daarbij op eene bij lijfswang te verhalen boete van driehonderd gulden, voor elken predikant die het woord gevoerd, de sakramenten bediend, of een kapittel uit den bijbel zou voorgelezen hebben, verboden: 'verclarende voor verbeurt huys, schuyr, berch, schip, schuyt, velt ofte andere plaetsen daer soodaenige oeffeninge sonde mogen werden gedaen.'*⁴ Kortom de zuivere herhaling, min de doodstraf, van Margareta

1 Resolutien van Holland, 1613. Bij Wagenaar, Vad. Historie, X 82.

2 Het onaanzienlijk distichon luidde:

Zeg my, trekker frisch, ter eere van Oranje,
Wat onderscheid daar is tusschen Rotterdams inquisitie en Spanje.

3 Wagenaar, Vad. Historie, X 82.

4 De Groot, Verantwoording 1622, bladz. 183 vgg. - Sententie van De Groot bij R. Fruin. Verhooren 1871, bladz. 338. - Andere voorbeelden bij Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 206.

van Parma's plakaten tegen de hagepredikers eener halve eeuw te voren.¹

Pensionaris van Rotterdam was in die dagen Hugo de Groot, herinnerde ik; en wij weten naar welk beginsel hij, bondgenoot van Oldenbarnevelt, dus handelde.² Ook weten wij hoe dit beiden opbrak, en moest opbreken. Als in een Staat, die eene goddelijke openbaring tot grondwet heeft aangenomen, eene vrijzinnige overheid in het godsdienstige de wet gaat stellen, dan ploegt zij met het kalf der orthodoxie en wordt partij. Partij geworden is zij zwak, maakt zich hatelijk, neemt omdat zij human is halve maatregelen, en wordt bij de eerste gelegenheid omvergeworpen.

Zoo in dien strijd de overwinning aan de regtzinnigen gebleven is, het was omdat zij de logica op hunne hand hadden, en zij geen zwaarigheid maakten het beginsel ten volle toe te passen. Voor niets deinsden zij terug, ten einde hun puriteinsch gemeenebest te handhaven. Evenmin waren, toen het er op aankwam die theokratie te grondvesten, hunne vaders wat de middelen betreft kieskeurig geweest. Kenmerkte aan den eenen kant, nadat de reactie ingetreden was, hunne handelwijze ten aanzien der remonstranten zich door eene veel feller vervolging dan waaraan zijzelf onder De Groot en Oldenbarnevelt blootgestaan hadden, zij was

1 Levendige schildering der oude fransche hagepreeken bij Languet, 1561, in Groen's Archives, 1^{ste} Reeks, II 180 vgg.

2 Oldenbarnevelt aan Caron, 11 Februarij 1613: 'De kerckelijke personen ende hare zaecken moeten staen onder de directie van de Souveraine Overicheit.' L. Ph. C. Van den Bergh, Intendit, bladz. 75 vgg.

te gelijk in hare onbeschaamdheid rondborstiger. Tweehonderd remonstrantsgezinden, waaronder zeventig leeraars, zijn door hen, de eenen afgezet, de anderen met ballingschap of verbeurte van goederen gestraft.¹ Toen de zucht, over geleden onrecht zich te wreken, had uitgewoed, hebben zij de remonstranten weder toegelaten, maar tevens hen tot een pariaschap veroordeeld.

Ons die nu leven vervult dit schouwspel met eene zeer getemperde bewondering; en het verbaast ons niet dat in de 18^{de} eeuw, naarmate de theologische beschaving van Europa voor eene meer wrjsgeerige plaats is gaan maken, de godgeleerde republiek der Zeven-Provincien allengs ineengezakt is. Zulk eene kuriositeit kon niet tot in het oneindige blijven voortbestaan. Maar in zichzelf beschouwd was het eene merkwaardige inrigting; en die haar het langst in stand hebben gehouden kunnen de meeste regten op eene plaats in de geschiedenis doen gelden.

XV [Johannes Bogerman, en de orthodox-gereformeerde predikanten der 17^{de} eeuw]

De zuiverste type van den orthodoxen nederlandschen theoloog der 17^{de} eeuw is Johannes Bogerman geweest, voorzitter der Dordtsche Synode, tevens voorzitter der kommissie voor den Staten-Bijbel.

Friesland, zijn geboorteland, was een bolwerk van

1 De Groot, Verantwoording 1622, bladz. 187, 188, 289. - Lijst van remonstrantsche predikanten bij Tideman, Broederschap, I 344 vg.

het kalvinisme; en met lust stookte men er, aan de hoogeschool te Franeker, gesticht in 1585, het heilig vuur. De kleine maar welvarende provincie telde in het begin der 17^{de} eeuw elf steden en driehonderd veertig dorpen. Een gedeelte der bevolking was roomsch gebleven; maar dank zij den kalvinistischen geloofs ijver van den stadhouder, graaf Willem Lodewijk van Nassau, had de gereformeerde kerk er groote en snelle vorderingen gemaakt. Er waren honderd tachtig predikanten, allen regtzinnig. In geen ander gewest vond het liberalisme van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot minder weerklank dan in Friesland.¹

Hoeveel orthodox-gereformeerde predikanten mogen er geweest zijn in de Zeven-Provincien te zamen? Ik geloof niet dat daaromtrent stellige opgaven bestaan; maar zeker overdrijven wij niet wanneer wij hun getal op twee duizend stellen. In de kleine nederlandsche republiek twee duizend woordvoerders die, in zondagsche en in veelvuldige weekbeurten, allen dezelfde leer verkondigden en met hand en tand haar verdedigden. Tweeduizend mannen en vaders die deden wat zij konden opdat hunne huisgezinnen zich den eernaam van kalvinistische model-familien waardig zouden toonen. Tweeduizend welonderwezen theologen, onder wier toezigt dubbel zooveel school- en katechiseermeesters de jeugd van beide seksen en van alle standen op dezelfde wijze de Tien Geboden, het Onze Vader, en de Twaalf Artikelen uitlegden.

Dit zijn feiten. Door de zorg der dordtsche synode

1 Van der Tuuk, Johannes Bogerman, bladz. 55 vg.

is de Heidelbergsche Katechismus het nationaal onderwijsboek bij uitnemendheid geworden, en het geheele land als voor eene telefoondienst van verklarende predikationen ingerigt. De synode verkrijgt van de overheid dat bij het aanstellen van onderwijzers acht zal worden geslagen op hunne geschiktheid als hulppredikanten. De predikanten zelf schrijft zij aan, overal in hunne gemeenten namiddag-godsdienstoefeningen te organiseren, enkel gewijd aan het toelichten van den katechismus. Vindt dit misschien bij het volk weinig bijval, de predikanten moeten zich daardoor niet laten ontmoedigen. Al zouden bij de namiddagbeurten de kerken aanvankelijk ledig staan, of in het begin hunne eigen huisgenooten de eenige toehoorders vormen, de zaaiers mogen niet verslappen in het uitstrooijen van het goede zaad.¹ De synode, zelve eene theologische club, doet in alle steden en dorpen des lands, overal waar zich gereformeerde kerken bevinden, clubvergaderingen uit den grond schieten. Het zou onnatuurlijk zijn geweest zoo de Nederlanders op die wijze niet een godgeleerd volk geworden waren.

¹ Christiaan Sepp, Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16^{de} en 17^{de} eeuw, 1873-1874, II 14 vgg. Uit de Acten der Synode van Dordrecht: 'Dat men op de Sondage, des namiddaeghs, altijd catechetische predicationen sal doen in dewelcke de Heydelberghsche Catechismus na die ordre verclaert worde.... al ist dat de Predicanten in 't eerste voor weinige toehoorders, ja maar alleene voor hare familien souden moeten predicken.' - J.I. Doedes: ¹ De Heidelbergsche Katechismus in zijne eerste levensjaren, 1867. Met facsimilés van de oudste drukken der vertaling in het nederlandsch; - ² Nieuwe bibliographisch-historische ontdekkingen, 1876, bladz. 35 vgg.

Het doen en laten der predikanten, met name der friesche, wordt door een goed historicus van den tegenwoordigen tijd met levendige trekken dus geschilderd: 'Zij verafschuwden de vele nog bestaande misbruiken, herkomstig uit het pausdom. Zelfs het onschuldige kinderfeest van Sint Nikolaas, waardoor *de superstitien in de harten der jeugd onderhouden worden met groote onkosten en schade der ingezetenen*, trof hunne veroordeeling. Geen provinciale synode ging voorbij of er werden klagten geuit over de voortdurende ontstichting van den sabbath; want de bewoners van Friesland hadden toen in het geheel geen joodschen eerbied voor den zondag; zij schenen integendeel dien dag bijzonder geschikt te oordeelen voor sommige werkzaamheden van het maatschappelijk leven. Dat het volk aan wereldsche vermaken deel nam; dat de jeugd naar den bal sloeg, om den meiboom danste, of kransen ophing en aan rijen daar vleeschelijke liederen om zong, was voor de predikanten eene groote ergernis. Gestreng waren hunne zeden, en zij deinsden niet terug om op den broeder, die misdagen had, de meest onteerende straffen toe te passen. In onze oogen zijn zij geen beminlijke personen. Hunne levensbeschouwing was somber en stemmig als hun kleed. Zij geleken monniken die hunne cel verlaten hadden, en het booze menschedom wilden overreden om, boete doende, de wereld voor zich tot een klooster te maken. In hunne brieven verloochenden zij hun aard evenmin. Wij vinden daar hunne pedante manier van schrijven, welke hunne boeken kenmerkt, terug. Zelden lieten zij zich een woord van warme vriendschap ontvallen;

koud vooral was hunne taal, en bitter, als zij over ketters spraken. Ook Bogerman onderscheidde zich niet van de regtzinnige mannen die in de harde school van Kalvyn waren opgevoed.¹

Bogerman's toekomstige vader was in het begin van den geuzetijd roomsch-katholiek priester geweest, te Kollum; had wegens zijn omhelzen der hervorming het land moeten ruimen; was daarna, toen door den stadhouder Willem Lodewijk de noordelijke provincien kunstmatig bekeerd waren, gehuwd teruggekomen; had in verschillende steden van het Noorden de betrekking van predikant vervuld, en voor de geleerde theologische opleiding van zijn veelbelovenden zoon zich groote moeite gegeven.

Ik herinner dit omdat deze lotgevallen van den vader, en zijn afzweren van het katholicisme in het heetst van den vervolgingstijd, ons het warme geuzebloed in de aderen van den zoon doen begrijpen². Zulke herinneringen werden toen als eervolle familie overleveringen zorgvuldig bewaard; zelfs door mannen die met de kerk liever niet te maken hadden. De amsterdamsche medicus en tooneel-direkteur Samuel Coster, humanist en predikantehater, getuige zijne treurspelen *Ifigenia* en *Polyxena*, droeg er levenslang roem op dat zijn vader onder Lodewijk van Nassau, den broeder des Zwijgers, had medegevochten bij Heiligerlee.³ Maurits vereerde hij als een halven god. Toen de prins in Mei 1618, een paar maanden vóór het vangennemen van

1 Van der Tuuk, Johannes Bogerman, bladz. 127 vg.

2 Riedel, Eeuwrede 1824. Bij Van der Tuuk, bladz. 2 vgg., 297 vg.

3 Jonckbloet, Letterkunde 17^{de} Eeuw, 1881, I 103 vg.

Oldenbarnevelt, onverwachts een bezoek aan Amsterdam bragt, organiseerde Coster in allerijl, op schuiten met gekostumeerde rederijders aan groepen, eene reeks allegorische voorstellingen van Maurits' voornaamste wapenfeiten.¹

Zoo beschouwde ook Bogerman Jr. zijne afkomst als een adelbrief. Het vechten met woord en pen voor hetzelfde geloof dat de oude geuzen op het pausdom veroverd hadden met het zwaard, vatte hij als eene levenstaak op. God, vond hij, had hem en zijne ambtgenooten in het bijzonder daartoe aangesteld. Het was hem niet ongevallig zich door de nieuwlichters *slijkgeus* te hooren noemen; liberale scheldnaam, in zwang gekomen te Rotterdam en in Den Haag, toen wegens de keuren van Oldenbarnevelt en De Groot de orthodoxen vaak op den modder der landwegen hunne stichting moesten gaan veroveren. Bogerman achtte dit een eerenaam. Het rotterdamsche oude vrouwtje sprak naar zijn hart, houd ik mij overtuigd, toen zij het remonstrantsch gepeupel daar ter stede, hetwelk de regtzinnigen kwelde, toeriep: 'Bedenk dat de prins óók een slijkgeus is!'²

Maurits is niet zonder invloed gebleven op Bogerman's loopbaan. Toen de jonge predikant, na eenigen tijd werkzaam te zijn geweest te Sneek, een beroep naar Enkhuizen had aangenomen en de Staten van

1 Vertoninghen tot Amsterdam door de Nederduytsche Academie, 23, 24 en 25 Mei 1618. Bij Kollewijn, Coster's Werken, 1883, bladz. 579 vgg. - Nadere biografische bijzonderheden omtrent Coster bij Unger, Ned. Spectator 1883, N^o 18, bladz. 143.

2 Uit Carleton bij Van der Tuuk, Bogerman, bladz. 155 vg.

Friesland verlangden dat hij de gemeente te Leeuwarden zou komen opbouwen, toen schreef graaf Willem Lodewijk hierover aan zijn neef, en verkreeg door Maurits' tusschenkomst dat de magistraat van Enkhuizen Bogerman losliet.¹

Bogerman wilde wel zoo; en de eervolle redenen die hem bewogen zijn eene nieuwe bijdrage tot kenschetsing van den tijd. De Staten van Friesland hadden niet alleen zijne studien bekostigd, maar hem ook in de gelegenheid gesteld naar Oxford en Cambridge, naar Zurich, naar Genève te reizen, waar hij den tachtigjarigen Théodore de Bèze, Kalvyn's opvolger, met groote ingenomenheid kollege had hooren geven. Zoo fokte destijds in Friesland het gouvernement knappe kalvinistische predikanten; en Bogerman was erkentelijk voor de ontvangen gunsten. Ook hield hij, als alle goede Nederlanders, bijzonder veel van zijne provincie.²

Ettelijke jaren daarna, in het felst van den strijd tusschen den prins en den advokaat, verlangde Maurits dat Bogerman voor eene poos naar Den Haag zou komen. Hij gebruikte hem voor sommige diplomatieke onderhandelingen met den engelschen gezant. Remonstrantsche geschiedschrijvers hebben beweerd dat Bogerman, op den dag van Oldenbarnevelt's executie, in de dordtsche synode een extra-dankgebed aan God

¹ Bij Groen, Archives, 2^{de} Reeks, II 26 1 vg. N^o CCCXIII.

² Lofrede op Friesland, uit Bogerman's latijn, bij Van der Tuuk, bladz. 56: 'Deze kleine provincie bevat zooveel goeds, dat ik niet ligt zou gelooven dat er eenig andere landstreek met dit ons Friesland kan vergeleken worden.'

geofferd heeft.¹ Zelfs is door hen te verstaan gegeven dat Oldenbarnevelt eigenlijk op het schavot, Hugo de Groot in de gevangenis geraakt is, door Bogerman's inblazingen aan Carleton en Maurits.² Dit klinkt echter niet waarschijnlijk; en men heeft er met grond tegen aangevoerd dat, indien het waar was, het lot der Zeven-Provincien, tijdens het Twaalfjarig Bestand, in de hand van één friesch predikant gerust zou hebben.³

Nogmaals eenige jaren daarna, toen Maurits zijn einde voelde naderen en Bogerman tot herstel van gezondheid (want ofschoon een welgemaakt man van rijzige gestalte en met een prachtigen baard, was hij allesbehalve sterk⁴) op nieuw zich tijdelijk in Den Haag bevond, gaf de prins het verlangen te kennen hem te zien en te spreken. Op die wijze heeft Bogerman de eer gehad Maurits bij te staan in zijne laatste oogenblikken en, voor zoover men van een kalvinistisch predikant dit zeggen kan, hem de heilige sacramenten der stervenden toe te dienen.⁵

Betwistbaar voorregt! hebben de vijanden van den predikant en van den prins gezegd. Wij moeten echter gelooven dat daarbij theologische afgunst in het

1 Van Kampen, Ned. Karakterkunde, 1826-1828, II 19 vgg.

2 G. Brandt, Rechtspleging, 1723, 3^{de} Druk, bladz. 227 vg.

3 Van der Tuuk, Johannes Bogerman, bladz. 351.

4 Brill bij Arend, III^b 795. Portret van Bogerman.

5 Bogerman's gesprekken met den prins zijn door hem uitgegeven. Titel: Het christelijk overlijden van den doorluchtichsten en hooghegebooren prince Mauritius van Nassau, 1625. - Uittreksels bij Van der Tuuk, bladz. 254 vgg. - Prins Maurits op zijn praalbed door Van de Venne, Rijksmuseum te Amsterdam, volgens Van de Venne's biographie door D. Franken Dz., 1878.

spel was en, zoo Maurits te elfder ure zich gewend had tot een leeraar der remonstranten, de geroepene dit vleijend zou gevonden hebben.

XVI [Johannes Bogerman. - De Staten-Bijbel]

Tien der rijpste jaren van zijn leven heeft Bogerman, te dien einde tijdelijk naar Leiden verplaatst, aan het vertalen van den bijbel besteed; en het is niet meer dan billijk zoo wij voor dit gedenkteeken, waartoe door hem zoo ijverig en zoo overvloedig is bijgedragen, in het voorbijgaan den hoed afnemen. De Staten-Bijbel is een der goede hoofdstukken uit het nationaal leven der Nederlanders in de 17^{de} eeuw; tevens de beste en strekzaamste vrucht welke de regtzinnigheid in dat tijdperk afgeworpen heeft.¹

Bogerman was op dit gebied de voortzetter van Marnix, gelijk in het theologische Marnix en hij vogels van één veêren waren.² Marnix onderhield briefwisseling met Sibrandus Lubbertus, hoogleeraar te Franeker, Bogerman's voornaamsten leermeester.³ Waren

1 Monografie van Nicolaas Hinlópen, 1777: Historie van de Nederlandsche Overzettinge des Bijbels.

2 Over de opdracht der Staten aan Marnix in 1594 bij Hinlópen, bladz. 12 vgg., 101. - Hiervóór, bladz. 15 noot 2. - Van Toorenenbergen, Geschriften van Marnix, II xxxi vgg.

3 Bij Van Toorenenbergen, Aanhangel, bladz. xxxvi, 90 vgg. - Bij Van der Tuuk, bladz. 17, 304.

beiden ketterjagers¹, beiden bezaten ook, ofschoon Marnix een man van aanmerkelijk veelzijdiger ontwikkeling was, het genie der vroomheid. De schoonste psalmen van Marnix zijn niet schooner dan het latijnsch gebed waarmede Bogerman, 13 November 1618, de synode van Dordrecht opende.² Marnix' hollandsch proza is bij het vertalen van den bijbel Bogerman's model geweest; en niet van Bogerman alleen, maar van al zijne medewerkers.³

Aan den Staten-Bijbel is, door een kollege van zes overzetters en dubbel zooveel herzieners, gearbeid van 1626 tot 1637. Stierf een der aangewezenen (aangewezen door de dordtsche synode), altijd stond er een plaatsvervanger op de nominatie. Al de vertalers, en bijna al de korrektoren, waren orthodoxe theologen; de eenen leeraren bij verschillende gemeenten, de anderen hoogleraren aan verschillende universiteiten. Het provincialisme, in den Staat zulk eene voorname aanleiding tot verdeeldheid en naijver, bleef vreemd aan dit werk der Kerk. Uit alle oorden des lands zonder onderscheid waren de beste krachten te hulp geroepen. Sommige regtzinnige professoren in de geschiedenis, sommige regtzinnige rectoren van gymnasia, verleenden hunne medewerking. De deventersche predikant Revius, goed hebraïcus, bekend gebleven als dichter van sommige karaktervolle geuzeliederen der

1 Bogerman: Van de straffe over de kettters, 1601, uit De Bèze's latijn. - Marnix hiervóór, bladz. 18 noot 2.

2 Tekst bij Kist en Royaards, Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, V 72 vg. - Fragmenten bij Van der Tuuk, bladz. 346 vg.

3 Bij Hinlópen, bladz. 17, 218 vgg. Bijlagen, bladz. 77 vgg.

tweede periode, was de eenige bellettrist van het gezelschap.¹ Eigenlijk gezegde letterkundigen namen aan den arbeid niet deel.

De kosten der onderneming zijn door de Staten-Generaal gedekt met eene mildheid die bewijst dat de republiek destijds in goeden doen verkeerde. De vertalers werden te Leiden gekoncentreerd en ontvingen, de eenen ruime toelagen, de anderen, die zich moesten verplaatsen, ruime vergoedingen wegens huishuur met behoud hunner traktementen elders. Bovendien werden hun van tijd tot tijd buitengewone vereeringen toegekend, in geld of in boeken, en zij mogten het hun verleend oktrooi voor de uitgaaf, te hunnen voordeele verkoopen aan een of meer drukkers. Het eenige wat de Staten *niet* verkozen, was dat de vertaling zou doorgaan voor eene onderneming der Kerk of van partikulieren. *Zij* verleenden de autorisatie tot uitgeven, en het titelblad vermeldt nog heden het 'op last' Hunner Hoogmogenden.²

Het volgende is een sprekend voorbeeld der zorg die aan het verwijderen van drukfouten besteed is, ook lang nadat het werk zich reeds in aller handen bevond. In 1670 ontdekte een utrechtsch professor dat in het 13^{de} hoofdstuk van het Boek Jozua, het 2^{de} vers, door de schuld der eerste drukkers of door eene vergissing der overzetters, het woord *grenzen* weggelaten was; en zoo werd gehecht aan het denkbeeld dat ook de vertaling zelve als eene andere Heilige

1 Bloemlezing uit Revius' Overijsselsche Gezangen, door Van Vloten, in het K.L. Pantheon, 1863. - Hinlôpen, bladz. 79.

2 Bij Hinlôpen, bladz. 176.

Schrift zou beschouwd worden, - door niemand ligtvaardig te wijzigen of aan te vullen, - dat eerst in 1686, zestien jaren later, na het hooren van verschillende provinciale synoden en den griffier der Staten-Generaal, die zoekgeraakte *grenzen* teregtgebragt zijn.¹

Eigenaardig was de tegenstand dien het invoeren der nieuwe overzetting te Amsterdam ondervond. Vóór den Staten-Bijbel en sedert 1572, of al vroeger, hadden de ongeletterde nederlandsche gereformeerden zich van een tamelijk gebrekkig surrogaat bediend. Het was de door Bogerman en de zijnen als *Vulgata* aangeduide hollandsche vertaling uit het duitsch van Luther, indertijd te Emden vervaardigd door een dilettant. Echter hadden de gebreken van dit werk, door Marnix scherp gegispt, zijne verspreiding niet in den weg gestaan. Voortdurend werd het gevraagd; en toen het door den Staten-Bijbel eindelijk vervangen zou worden, zat de hollandsche boekhandel in de maag met tachtig duizend exemplaren; stapelplaats Amsterdam. Men weet niet door welke schikking er een einde is gekomen aan den tweestrijd, hierdoor ontstaan tusschen de vroomheid en den handelsgeest; maar het pleit hield geruimen tijd aan, en slechts met leede oogen heeft Amsterdam die waardeloos geworden tachtig duizend Oude- en Nieuwe-Testamenten naar den papiermolen zien verhuizen.²

Eene groote voldoening was het voor de kontraremonstrantsche vertolkers dat, toen zij met hun werk gereed waren en het met lynx-oogen door vijandige

1 Bij Hinlópen, bladz. 207 vgg.

2 Hinlópen, bladz. 82, 182 vgg.

remonstranten onderzocht werd, dezen hen geen enkele maal op vervalsching betrappen konden. Niet één plaats, betrekking hebbend op den vrijen wil of op de voorbeschikking, op het vooruitgezien geloof of de voorwaardelijke genade, bleek anders vertaald dan de grondtekst eischte. De goede trouw der onderneming was onverdacht. Ook besloten de remonstranten den Staten-Bijbel bij hunne gemeenten in te voeren; en zij leverden daardoor een nieuw bewijs dat zij in hunne soort even goede gereformeerden waren als de anderen.¹

Ik gaf reeds te verstaan dat deze beroemde nederlandsche bijbel niet ten doop gehouden is door de mannen die bij uitnemendheid geacht worden de nederlandsche letteren der 17^{de} eeuw vertegenwoordigd te hebben. Behalve om hunne orthodoxie, werden de theologen die hem vervaardigden enkel gekozen met het oog op hunne bedrevenheid in het hebreuwsch en het grieksch; en zij bezaten van die twee talen, al is het waar dat na hen, in de 17^{de} eeuw zelve en in de 18^{de}, door sommige nederlandsche filologen een hooger trap bereikt is, eene niet te versmaden hoeveelheid gemeenzame kennis. Gezwegen van hetgeen de kanteekeningen staaften omtrent hunne vorderingen in de bijbelsche aardrijkskunde en de israëlitische oudheden naar den toenmaligen stand dier wetenschappen. Dat zij noch aan historische noch aan tekstkritiek deden, of, indien zij op dit gebied zich waagden, dogmatische vooroordeelen hun den goeden weg deden missen, spreekt van zelf.²

1 Hinlópen, bladz. 178 vg.

2 Land, Staat en Godsdienst in Israël, Gids 1871, IV 259, n. 2.

Is het voor de nederlandsche letteren winst of schade geweest dat de Staten-Bijbel op die wijze ontstond? De historieschrijver kan slechts antwoorden dat de Nederlanders over het algemeen, sedert hun loskomen uit de midden-eeuwen en uit de rederijkerij, in het schrijven hunner eigen taal aanmerkelijk moeten vooruitgegaan zijn, om, zonder de hulp van letterkundige genieën of letterkundige specialiteiten, een vergelijkenderwijs zoo voortreffelijk werk te hebben kunnen tot stand brengen. Sommige gedeelten van den Staten-Bijbel stooten ons af door eene wartaal wier heiligheid wij niet langer eerbiedigen kunnen, of door eene barbaarschheid aan welke wij ontgroeid zijn. Maar andere en voorname gedeelten, - en na derdhalve eeuw is dit eene benijdenswaardige hulde, - zijn tot heden door niemand in Nederland overtroffen. In elk geval levert, omdat de vertalers *geen* letterkundigen waren van beroep, bij het beoordeelen van den standaard van beschaving waartoe zij en hunne kalvinistische gemeenten destijds zich opgewerkt hadden, hun arbeid een des te geschikter maatstaf.

Een hunner hoofdbeginselen is geweest, vooreerst alle erkende bastaardwoorden ter zijde te stellen, en ten anderen, met vermijden zooveel mogelijk van hetgeen te zeer tegen het hollandsch taaleigen zou ingedruischt zijn, het oorspronkelijk hebreuwsch en oorspronkelijk grieksch overal te volgen op den voet; niet alleen wat betreft de woorden, ieder op zichzelf, maar ook ten aanzien van den periodebouw.¹

1 Bij Hinlópen, bladz. 66: 'Dit afgedaen zijnde heeft men de overzetters aen de volgende regelen gebonden: dat zy, zoo veel de klaerheid en de eigenschap onzer moedertale lyden kon, by den oorspronklyken tekst blyven, en de manieren van spreken der Hebreuwen en Grieken behouden moesten, enz.' - Bijlagen, bladz. 89: 'Actum fuit de vocabulis exoticis in genere, et quibusdam in specie. Conclusum est omnia ista devitanda esse, quoad ejus fieri potest, nisi sint usitatissima, civitate quasi donata, et peculiariter emphatica.'

Deze stoutigheid had bezwaarlijk kunnen slagen, zoo het hollandsch toen niet in een kneedbaren staat van overgang verkeerd had. Een gevolg van haar doorzetten is geweest, dat de taal met een groot aantal nieuwe wendingen verrijkt is. Over de gepastheid of het nut van sommigen dier neologismen staat het ons vrij te redetwisten; maar wij kunnen niet ontkennen dat zij voor het meerendeel door het publiek aangenomen, door de nakomelingschap bekrachtigd, en nederlandsche *householdwords* geworden zijn.

Noch Hooft, noch Huygens, noch Vondel, noch zelfs de populaire Cats, zijn in zulke mate de taalmeesters van het nederlandsche volk geweest als de overzetters van den Staten-Bijbel.¹ Men kan zeggen dat uit dit boek de groote menigte der Hollanders voor het eerst hollandsch geleerd heeft, in onderscheiding van middennederlandsch; en ik behoef slechts aan de autochthonische poëzie van Da Costa te herinneren, om te doen toestemmen dat voor het uitdrukken eener bepaalde soort van dichterlijke gedachten, de taal van den Staten-Bijbel een der nationaalste voertuigen is gebleven welke in Nederland ooit bestaan hebben.²

¹ Wijnne, Vad. Geschiedenis, 5^{de} druk, bladz. 154: 'Op de latere taal heeft de Staten-Bijbel een onberekenbaren invloed geoeffend.'

² J. Van Leeuwen Jr., Ned. Spectator 1882, N^o 4: 'Onwillekeurig zoekt de moderne nederlandsche vertaler van een antiek drama, in de taal van onzen bijbel, in de boeken van 't Oude Testament vooral, een hulpmiddel tot verrijking van zijn woordenschat.'

Zelfs de huishoudelijke gebreken van ons hedendaagsch hollandsch laten zich herleiden tot die bron. Zoo wij geen tooneelspelen en bijna geen romans kunnen schrijven; wij alleen uitmunten in het lyrische en het oratorische; wij de kunst der gemeenzaamheid niet verstaan, en onze spreektaal met onze schrijftaal voortdurend in onmin leeft; het komt voor een deel doordat onze voorouders, gedurende eene reeks van geslachten, te ijverig den Staten-Bijbel gelezen hebben. Zij leerden er goed hollandsch uit; maar alleen de soort welke bij verheven aandoeningen en plegtige gelegenheden voegt.

Ik sta niet alléén met de meening dat zoomin de staten-overzetters zelf als hunne tijd- en geloofsgenoorten voor de schoonheden van den bijbel het ware oog gehad hebben, en dat tot nadeel voor de vorming van onzen smaak het kinderlijke der gewijde legenden in den regel door hen uitgewischt is. Maar zoo zij ons die bedenking hadden hooren voordragen, dan geloof ik dat zij hen koel zou gelaten hebben. Ongetwijfeld beseften zij de poëzie van het oud- en nieuwtestamentisch epos; en met ingenomenheid vonden zij in de lotgevallen van hun eigen gemeenebest die van het volk Israël terug. Met te grooter welgevallen, moeten wij aannemen, omdat zij niet gelijk de Portugezen een Camoëns hadden voortgebracht, door wien hunne nationale geschiedenis op muziek gezet was. Maar voor het overige bekommerden zij zich meer om klare god-

spraken, dan om letterkundige verdiensten. Den waren weg naar de Eeuwige Stad daarboven te kennen was de hoofdzaak¹; en zij achtten het eene gerustheid te meer, in het goddelijk oordeel te kunnen verschijnen gedekt door Hunne Hoogmogenden, de Staten-Generaal der Vereenigde-Nederlanden.

XVII [De orthodoxie en de Republiek]

De tijd gevolgd op Oldenbarnevelt en De Groot, tot het overlijden van Willem III in 1702 en den vrede van Utrecht in 1713, is in Nederland de bloeitijd geweest der gereformeerde kerk, der gereformeerde theologen, en van al het overige.

Met het aanbreken der 18^{de} eeuw slaat het uur der remonstrantsche *revanche*. De heterodoxie van weleer wordt dan meer en meer de heerschende denkwijze; en wanneer de eeuw ten einde gaat spoeden, dan ziet men in de romans der jufvrouwen Wolff en Deken den regtzinnigen predikant Heftig eene karikatuur vertoonen, den arminiaanschen professor Maatig een ideaal. Maatig is niet alleen verlicht en vroom, hij is bovendien hoogleeraar; terwijl de arme Heftig het vooreerst niet verder dan leeraar brengen kon. Het tij is verlopen, de bakens zijn verzet.

Uit chauvinistisch of nationaal oogpunt echter was

1 Brief aan de Hebreëen, XIII 14: 'Want wij hebben hier geen blijvende stad, maar wij zoeken de toekomende.'

dit eene schrale vergoeding; liever, het was eene waarschuwing dat wij ons hadden voor te bereiden op het gaan vervullen eener andere rol in Europa. Sedert 1572 had Nederland medegegeten aan de tafel der grooten; na 1713 zou het telkens nadrukkelijker zich naar die der kleinen zien verwijzen.¹

Het is een feit in welks verklaring ik mij thans niet te verdiepen heb dat, na den dood van den laatsten regtstreekschen afstammeling van Willem den Zwijger tot 1795 toe, ons land heeft opgehouden vrouwen en mannen van den eersten rang voort te brengen. Geen zeehelden meer, geen stededwingers, geen kolonie-veroveraars, geen groote ministers, groote diplomaten, groote letterkundigen; niet één groot schilder. Eene schitterende uitzondering op den regel hebben alleen de filologen gevormd.²

Niet de theologen. Wie de moeite wil nemen een biografisch woordenboek te raadplegen, zal bevinden dat op het geslacht der nederlandsch-gereformeerde godgeleerden hetwelk in 1713 de verkeerde zijde der vijftig genaderd was, of naar de zestig en de zeventig liep, geen nieuw ras van evenknieën gevolgd is. Al

¹ Fabelen van Lafontaine, 10^{de} Boek, N^o 7:

Jupin pour chaque état mit deux tables au monde:
L'adroit, le vigilant, et le fort, sont assis
A la première; et les petits
Mangent leur reste à la seconde.

² T. Hemsterhuis, Schultens I, Schultens II, Schultens III, Burman II, C. Valckenaer, Ruhnkensius, Wyttenbach. - Diensten aan de natuur- en verwante wetenschappen bewezen Leeuwenhoek, 's Gravesande, Camper, Van Swinden, P. Nieuwland.

hetgeen er over de zaak te zeggen viel was vóór den utrechtschen vrede door die mannen gezegd.

Een hunner, een groningsch professor en walsch predikant, die Des Marets heette doch door zijne tijdgenooten Maresius genoemd werd, had reeds in 1673, kort vóór zijn scheiden uit het aardsche leven, met profetische voorbarigheid wel is waar, het einde van den kalvinistischen Staat aangekondigd.

‘Toen,’ schreef de grijsaard, doelend op een strijd waarin hij dertig jaren te voren (1642) gewikkeld was geweest, ‘toen gold het een zweer in den top van den vinger, nu *den kanker in het onderlijf*. Eigenlijk behoorden de Staten-Generaal alles te regelen wat de eenheid in de godsdienst bevorderen kan, gelijk hunner het regt is en toekomt om op staatkundig gebied over vrede of oorlog te beschikken; vandaar dat ook aan hen, in de Unie, de zorg voor de godsdienst allersterkst is aanbevolen. De God des vredes wake er voor dat niet in ons Nederland de hoogste magten zich te veel vermenigvuldigen, en langs dien weg *het vaderland zijn rang verliezen*.’¹

Maresius haalt met welgevallen de woorden van een leidsch advies aan, gegeven in 1645: ‘Het is een oud gezegde dat men *bevestigde grenzen niet verleggen moet*. En zoo men in eenige zaak voor de nieuwigheidszucht zich moet wachten, dan dient men dit vooral bij de artikelen des geloofs ter harte te nemen. Want

1 Uit het vlugschrift: Tractatus Brevis de afflicto statu studii theologici in Foederato Belgio, 1673. Vertaling van Sepp, Godgeleerd Onderwijs, II 469 vgg. - Studie over Des Marets in het Woordenboek van Bayle.

niet luid genoeg kan gezegd worden wat kwade dienst zij aan de kerk bewijzen die hunne eigen meeningen zoo liefhebben dat zij daaraan boven die van al hunne broederen de voorkeur geven.¹

De théologien à théologien was dit niet kwalijk geredeneerd; al moesten de vrije gedachte en het wetenschappelijk onderzoek, die slechts een of twee werelddeelen voor hun vaderland erkennen, er door belemmerd worden. Maar *allen* liepen toen aan den godgeleerden leiband. *Niemand* in Nederland wilde zuiver wetenschappelijk onderzoek; niemand de volstrekt vrije gedachte. Zelfs de vrijzinnigsten waren vermomde theologen; Spinoza in persoon had een slag van den molen weg. De historieschrijver Hooft is een der weinige onbevooroordeelde vernuften van dit tijdvak geweest; en niet het minst om die reden lezen wij nog heden met welgevallen zijne geschiedenissen, zijne brieven, en zijne verzen.

Noch Rivetus, noch Maresius, noch (zoo men den vreemdeling Bayle uitzondert) een van de verdere staats-godgeleerden der 17^{de} eeuw in Nederland, is een man van europesche vermaardheid gebleven. Hunne boeken worden alleen nog geraadpleegd door de meesters in het vak, die met bijzondere historische studien zich bezig houden.² Bayle's heugenis is blijven leven, omdat

1 Citaat uit een latijnsch geschrift van den leidschen theoloog Rivetus. Bij Sepp, Godgeleerd Onderwijs, II 482.

2 Letterkundige bijzonderheden omtrent Gomarus, Alting, Amesius, Walaeus, Cloppenburg, Trigland, Maresius, Rivetus, Maccovius, Voetius, Arnoldi, Essenius, Hoornbeek, Coccejus, Heydanus, Momma, Burman, Maastricht, Braunius, Van der Waaijen, Witsius, A Brakel, Roëll, Gurtler, Vitringa, Leydecker, A Marck, Ryssenius, Van Til, Van den Honert, De Moor, bij Scholten, Hervormde Kerk, 4^{de} druk, I 51 vgg. Hoofdstuk: Bronnen.

Bayle in de letteren een nieuw kritisch beginsel vertegenwoordigde.¹ De overigen waren in de hoofdzaak slechts epigonen van Kalvyn, wiens stelsel zij ontvouwd en toepasten. De algemeene geschiedenis bewaart maar zelden zulke namen. Zij houdt alleen de herinnering van ontdekkers aan.

Maar het waren voor het meerendeel geleerde en scherpzinnige mannen, die door hunne tijdgenooten ook buitenslands werden medegeteld onder de eersten. Op het intellectueel leven hunner landgenooten hebben zij een overwegenden invloed uitgeoefend. Doorkneede theologen, bedreven in het oostersch, in de klassieke talen, in de oudheden, werden in eene eeuw welke niet slechts de filologie en de regten, maar ook de natuurwetenschappen en de wijsbegeerte door de godgeleerdheid beheerschen zag, van zelf als waardige vertegenwoordigers der algemeene ontwikkeling aangemerkt. In Nederland te eer, omdat onder de heerschappij van het kalvinisme te onzent vijf universiteiten ontstonden: te Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk; en acht doorluchtige scholen: te Dordrecht, Middelburg, Breda, 's Hertogenbosch, Nijmegen, Deventer, Rotterdam, Amsterdam. De wereldlijke vakken waren nergens geweerd; al voerde, Amsterdam uitgezonderd, de theologie (soms haars ondanks) overal den boventoon. In de laatste jaren der 17^{de} eeuw waren er orthodoxe theologi-

1 Over Bayle bij Rauwenhoff, Protestantisme, II 144 vgg. - Bij Sepp, Godgeleerd Onderwijs, II 134 vgg.

sche professoren die vonden dat er op *te veel* plaatsen hoger theologisch onderwijs gegeven werd. Zij zouden gewenscht hebben dat het aan één akademie, met zeven theologische leerstoelen, zich gekoncentreerd had. 'Een leeuw die *zulk* een pijlbundel toonde,' zeiden zij watertandend, 'zou zelfs den helbewoners ontzag inboezemen.'¹

XVIII [Gijsbert Voetius. - Zijn strijd met Descartes]

Daar uit dit tijdvak in het geheugen der nakomelingschap een groot aantal populaire sekte-namen zijn blijven hangen, en wij in de vaderlandsche geschiedenis te naauwernood de arminianen achter den rug hebben, of wij zien de cartesianen komen opdagen, de voetianen, de coccejanen, de labadisten, de spinozisten, zoo stellen wij ons voor dat geen andere eeuw in zoo hooge mate zich door kerkelijke verdeeldheid gekenmerkt heeft. Inzonderheid de strijd tusschen Voetius en Descartes, waarbij ten laatste zelfs de fransche gezant in Den Haag te pas gekomen is, neemt onwillekeurig in onze verbeelding homerische evenredigheden aan.

Ik durf echter volhouden dat dit alles, bij het drama van Oldenbarnevelt's schavot en De Groot's ballingschap vergeleken, niet veel meer dan pseudo-homerische muis- en kikvorsch-oorlogen geweest zijn, en het twee-

1 Maresius bij Sepp, Godgeleerd Onderwijs, II 487.

gevecht tusschen Descartes en Voetius alleen bewijst hoe vast de gereformeerde Kerk en de gereformeerde Staat destijds, na het uiteengaan der synode van Dordrecht, gevestigd waren.

Men streed niet omdat men zich zwak, maar omdat men zich krachtig gevoelde. Het lawaai maken was eene openbaring der veroverde rust binnenslands, gepaard met eene merkwaardige inspanning naar buiten. Er werd door de regtzinnige leeraren en hoogleeraren veel gekeven, omdat er iets was dat de moeite van het kijken loonde: eene republiek welke met de kerkleer stond of viel, eene welvaart, welke met het aanzien van den Staat ten naauwste samenhing, met zijn blijven medetellen of niet medetellen in Europa. En de uitkomst, zeide ik reeds, heeft bewezen dat deze orthodoxe theologen tamelijk fijne neuzen hadden. Naarmate het kalvinistisch hart der Nederlanders flauwer is gaan kloppen, en er in hunne eigen oogen beter menschen uit hen groeiden, of althans in den algemeenen zin van het woord beschaafder Europeanen, is Nederland allengs eene mogendheid van den tweeden rang geworden, en zelfs voor zijne pekelsonden, hoewel maar eene poos, in de nadagen van professor Maatig, uit de rij der europesche natien geschrapt.¹

Door zijn scepticisme, zijn roomsch-blijven, zijne bewonderenswaardige zelfbeheersching, zijn niet minder bewonderenswaardig fransch proza, vertegenwoordigde

1 Van Vloten, Opstand tegen Spanje, I 7: 'Wat het licht voor ons oog, de lucht voor onze longen is, dat is eenmaal het kalvinisme voor ons vaderland geweest: zijne levensvraag, de bron zijner sterkte en van zijn bestaan.'

Descartes een vorm van geestbeschaving welke met de degelijke maar boersche opleiding van iemand als Voetius naauwlijks één punt van overeenkomst aanbood. Alleen door eene schakeling van misverstanden, en omdat er in dien tijd naast Voetius te Utrecht een jong professor in de medicijnen was die met Descartes korrespondeerde, zich daarop verhoovaardigde, en op winderige wijze eene halfslachtige cartesiansche wijsbegeerte verkondigde,¹ hebben die twee ouderen het met elkander aan den stok gekregen. Alleen zijns ondanks heeft Descartes ten laatste tegen Voetius de pen opgevat. Alleen omdat de denkbeelden des anderen een gesloten boek voor hem waren, en hij zoomin het stelsel als den man begreep, is Voetius tegen man en stelsel te velde getrokken.² Niemand verdiende minder dan Descartes, die met angstvallige naauwgezetheid vermeerde de orthodoxe kerkleer in het openbaar te bestrijden, door een orthodox theoloog als een vijand aangemerkt, en nog wel van overhelling tot atheïsme beschuldigd te worden. In de toepassing waren zijne en Voetius' zienswijze veeleer twee handen op één buik.³

Zoo wij den utrechtschen godgeleerde regt willen

1 Over Le Roy of De Roy, gezegd Regius, hoogleeraar in de medicijnen te Utrecht (1639 vgg.), bij Van der Aa, Biografisch Woordenboek, XVI 168 vgg. - Land, Philosophy in the Dutch Universities. Tijdschrift 'Mind', Januarij 1878, bladz. 87-104.

2 Duker, Voetius en Descartes, 1861. Hoofdstuk: De Strijd.

3 Descartes tegen Voetius in V. Cousin's uitgaaf der Oeuvres de Descartes, 1824-1826, XI 8-195. - Scholten over Descartes, Godsdienst en Wijsbegeerte 1863, bladz. 173 vgg.

laten wedervaren, dan moeten wij hem niet beschouwen als de ongelijke partij van den franschen filosoof die hem gemakkelijk aankon, maar als een der nederlandsche theologen uit den kalvinistischen bloeitijd die, na Johannes Bogerman, den bijbelvertaler en synodalen voorzitter, gedurende eene lange periode van binnenlandschen kerkvrede (Voetius was zes en twintig jaren predikant, drie en veertig jaren professor, en werd bijna negentig jaren oud) zuilen van den nederlandschen Staat geweest zijn.

De amsterdamsche volkspoët Jan Vos, aan zijn katholicisme eene onafhankelijkheid van oordeel verplicht welke zijn *franc parler* somtijds ten goede kwam, heeft op Voetius (die hem overleefde) een epigram gemaakt, bedroevend van uitdrukking maar overigens niet slecht. Het komt hierop neder:

Er was een kunstkooper, Nederlander of vreemdeling, die zeshonderd gulden bood voor één voet van een Mercuriusbeeld op eene beroemde schilderij van Cornelis Corneliszen te Haarlem. Nutteloos: de Haarlemmers verkozen van hun voet niet te scheiden, - anders dan de Utrechtenaren die den hunnen, want hij wilde 'uit de Kerk tot in het Raadhuis treden,' gaarne voor niet zouden weggeven hebben.¹

Het is onwaar dat de Utrechtenaren ooit gewenscht hebben van Voetius verlost te zijn. Zij droegen hem integendeel op de handen. Maar juist is het dat Voetius, die met de volle geestdrift der jeugd de overwinning van 1618 op het staatsalvermogen had mede-

1 Gedichten van Jan Vos, 1662-1671, I 485. - Campo Weijerman, Ned. Kunstschilders, 1729, I 212.

gevierd (pas dertig jaren oud woonde hij in kwaliteit de synode van Dordrecht bij), geen andere Kerk dan de gevestigde, en geen anderen Staat erkende of kende dan een welke de regten dier Kerk eerbiedigde. Dit denkbeeld werd het stok- en hobbelpaard van zijn leven; en hij heeft, daar het een denkbeeld van zijn land en van zijn tijd was, er al zijn gezag aan te danken gehad.

Zulk een man moest ten aanzien der begrippen van andersgevoelenden noodwendig een beeldstormer zijn; en zoowel in den eigenlijken als den overdragtelijken zin van het woord is Voetius dit geweest. Toen prins Frederik Hendrik in 1629 's Hertogenbosch vermeesterde, laatste bolwerk van het katholicisme binnen de republikeinsche en gereformeerde grenzen der Staten-Generaal¹, was Voetius predikant te Heusden. Hij maakte deel uit van het stel kalvinistische leeraren in 's prinses leger, en trok met den vorst de veroverde stad binnen. Niemand heeft meer dan hij er voor geijverd, niet alleen dat de noordbrabantsche kathedraal zou worden overgegeven aan de hervormden (dit was het lot van den oorlog, en zelfs de prins kon het niet beletten hoewel de bevolking bijna geheel uit roomschen bestond), maar dat men, in strijd met 's prinses wenschen en bevelen, de kerk van hare voornaamste sieraden berooven zou.²

Er gaat een gerucht, dat toen de fraaije kathedraal, die ten gevolge van het bombardement vol puin lag,

1 'Den Bosch, het Nederlandsche Rome.' Uitdrukking van den tijdgenoot Revius, Overijsselsche Zangen, 1630 vgg.

2 Over de hoofdkerk te 's Hertogenbosch hiervóór, I 429, 448 vgg.

daarvan gezuiverd was en Voetius voor een keer er eene predikbeurt vervulde, hij bij het gewaar worden van een overgebleven Crucifix, boven het oksaal, van ontsteltenis en toorn door eene flauwte of beroerte getroffen werd, zoodat hij binnen den kansel in elkander zakte.¹

Indien deze anekdote verzonnen is door roomschen, die de schare voelbaar wilden maken hoe tegenstrijdig het kalvinisme handelde door slechts den Gekruisten Christus te prediken, en tevens voor des Gekruisigden aanblik terug te deinzen, dan hebben zij er eer van. Voor de geschiedenis is alleen de opmerking van belang dat het tijdperk der beeldstormerij in Noord-Nederland, hetwelk men gewoonlijk aanneemt niet verder dan van 1566 tot 1572 gereikt te hebben, feitelijk eerst voor goed is gesloten tegelijk met den vrede van Munster. Het staat althans vast dat in de jaren 1629-1639 de Sint Janskerk te 's Hertogenbosch door de gereformeerden stelselmatig geplunderd, en Gijsbert Voetius de hoofdbewerker van dezen zuiveringsmaatregel geweest is. Frederik Hendrik kon, zoo lang hij leefde, verhinderen dat zeker Sanctuarium of Sakramentshuis, een beeldhouwwerk van naam, ten minste slechts voor twee derden vernield werd. In het eigen jaar van zijn dood, 1647, moest ook het overgebleven één derde zwichten; en vooral op dit 'sakramentshuysken' had Voetius het van den beginne voorzien gehad.²

1 Duker, Voetius en Descartes, bladz. 15 noot 2. - Hezenmans, De Sint-Janskerk, 1866, bladz. 296.

2 Brief van Voetius dd. 9 Febr. 1634 bij Hezenmans, bladz. 278.

Op zijn ouden dag, in 1672, beleefde Voetius het verdriet de domkerk van Utrecht door Lodewijk XIV te zien teruggeven aan de roomschen; in 1673 de vreugde, haar weder te zien toewijzen aan de gereformeerden; en het een bij het ander heeft ongetwijfeld hem gesterkt in den waan, te 's Hertogenbosch in 1629 en vervolgens niets onbehoorlijks verrigt te hebben. Echter prijzen wij de goddelijke Nemesis die vóór zijn dood hem eene poos deed ondervinden hoe onaangenaam het is voor een godsdienstig mensch, beroofd te worden van zijn kerkgebouw. Alleen gevoelen wij tevens hoogachting voor den man die als predikant te Heusden, twintig jaren lang, acht malen iedere week den kansel beklom, en gedurende zijn meer dan veertigjarig utrechtsch professoraat een onnoemelijk aantal uren kollege gaf; altijd voortgedreven door de overtuiging dat 'de gebreide rok Christi de minste scheure niet verdragen kan'; altijd onder de wapenen tegen de roomschen, de remonstranten, de cartesianen, de coccejanen, en verdere ketters. Daarbij was, hoe vreemd het klinke, de oorlogzuchtige tegelijk een vredestitcher. Voetius is de eerste gereformeerde theoloog van wien men opgeteekend vindt dat hij de *Imitatio Christi* van den monnik Thomas a Kempis voor een gulden boekske hield, waardig de gemeente van Kalvyn te worden aanbevolen.¹

Bewezen zulke mannen diensten aan de wetenschap? De beroemde Voetius heeft, hoewel hij een bekwaam

1 Over de beteekenis van Voetius bij Sepp, *Godgeleerd Onderwijs*, II 153 vgg. - Biografische en andere bijzonderheden bij Glasius, *Nederlandsche Godgeleerden*, 1852-1856, III 526 vgg.

godgeleerde was, op zijne wijze bedreven in het hebreuwsch, het arabisch, en het syrisch, zijn bijzonder vak niet vooruitgebragt. Aan het denken? Zijne kalvinistische scolastiek ging den kreeftegang en voerde naar de midden-eeuwen terug. Aan de letteren? Hij schreef middeneeuwsch latijn, doorweven met eene bastaardsoort van renaissance-sieraden.¹ Zijne hollandsche geschriften staan beneden het beste wat in de 17^{de} eeuw de nederlandsche moedertaal heeft opgeleverd.² Maar zullen wij begrijpen dat hij gedurende vijftig of zestig jaren zulk een invloed op zijne tijdgenooten uitgeoefend heeft, dan moeten wij aannemen dat hij eene eigenaardige hollandsche welsprekendheid te zijner beschikking had. Eene ongetelde schaar geestverwanten hing aan zijne lippen. Hij had het onbeperkt vertrouwen der vroedschap en der provinciale Staten van Utrecht. De groote meerderheid zijner akademische ambtgenooten was op zijne hand.³ Ondanks

- 1 Een pamflet van Voetius heet: *Lacrymae Crocodilli*, 1627. - Een ander: *Thersites Heautontimorumenos, hoc est Remonstrantium Hyperaspistes refusus*. - Eene hiervóór, bladz. 69, van hem aangehaalde plaats over Coornhert luidt: 'Cornhertistae, quorum maledicus magister inter omnes ministro-misos ministro-mastigas aquilifer merito eluxit, ipse semi-paganus, semi-idiota.'
- 2 Een billijke maatstaf is zijne preek bij het weder ontruimen der utrechtsche domkerk door de roomschen in 1673. - Het zooeven aangehaald gezegde uit eene lijkrede op hem door Gentman: 'De gebreide rok Christi kan de minste scheure niet verdragen,' geeft een denkbeeld van zijn stijl. - Gentman ging meer dan twintig jaren vertrouwelijk met Voetius op en neder, en werd de Boswell van den utrechtschen Johnson. Lijkrede, 1677.
- 3 Duker, Voetius en Descartes, bladz. 109.

klerikale fouten die in bijzaken hem zijne toevlugt deden nemen tot dubbelzinnige middelen, was zijn karakter op de hoogte zijner vermaardheid. Bij een publiek dat niet verder zag dan den gereformeerden horizont, moest hij doorgaan voor een groot en een goed man.

XIX [Balthazar Bekker. - Zijne 'Betooverde Wereld']

Er blijft van de halten waarnaar de heerschappij der nederlandsch-hervormde kerk gedurende de 17^{de} eeuw zich in tijdvakken of afdeelingen laat splitsen, nog één te schetsen over. Het is het stadium vertegenwoordigd door Balthazar Bekker, den auteur der *Betooverde Wereld*.

Dit boek verscheen van 1691 tot 1693, twintig jaren na den val van Jan de Witt, toen de stadhouder Willem III reeds eene poos geleden den engelschen troon beklommen had. Wij zien er de veelvermogende staatskerk, van buiten zoo bloeiend en veilig als ooit, inwendig ten prooi aan een kwaad waartegen Bekker, die evenals Voetius en Bogerman met hart en ziel haar toegedaan is en op waardige wijze haar dient, uit alle magt strijd voert.

Op de theologie der 17^{de} is in Europa de verlichting der 18^{de} eeuw gevolgd, en Bekker's *Betooverde Wereld* behoort tot den tusschenliggenden overgangstijd. Het strekt de hervormde kerk in Nederland tot eer den man te hebben voortgebracht die al de beste krachten

van een schranderen geest, gevoed door eene tamelijk uitgebreide lektuur¹, aan het bestrijden van een onredelijk en onmaatschappelijk duivelgeloof dienstbaar maakte. Het vereerde den magistraat van Amsterdam, toen Bekker door kollega's die hem van overmoed en liefdeloosheid beschuldigden eerst geschorst en daarna afgezet was, den uitgeslotene te handhaven in het genot zijner bezoldiging en de onafhankelijkheid te verzekeren van zijn aanbrekenden ouden dag. Het strekt ook tot eer van Bekker persoonlijk, de tegensprekers te hebben laten kraaijen en tot het einde zijn eigen weg gegaan te zijn.

De geschiedenis der menschelijke denkbeelden vormt zoozeer eene spiraal, en regtvaardigt in zulke mate het 'niets nieuws onder de zon' van den bijbelschen Prediker, dat men naauwlijks te voorzigtig kan zijn bij het aanduiden van grenzen. Men behoort althans telkens te waarschuwen dat dit klassificeren slechts een huis- en hulpmiddel is om het verledene toe te lichten en duidelijk te maken.

In den grond der zaak bestaat er geen verschil tusschen de gereformeerde theologie der 17^{de} eeuw en de middeneeuwsche scolastiek.² De eene was, onder een nieuwen vorm, slechts eene herhaling der andere. In beide tijdvakken ziet men de menschen, met magt van redenen en van gewijde of ongewijde teksten, eene van te voren vaststaande waarheid verdedigen. Hetzij

1 Bekker's bescheidenheid doet hem zichzelf moedwillig verkleinen en zeggen: 'Met d'eere van een grote boekwolf geacht te zijn ben ik weinig gediend.' *Betooverde Wereld*, 1691, I 96.

2 Over de wijsbegeerte der midden-eeuwen hiervóór, I 197 vgg.

zij de bewijzen putten uit Aristoteles, uit Kalvyn, of regstreeks uit den bijbel, het is steeds om het regtvaardigen eener gezaghebbende kerkleer te doen.¹

Evenmin kan men met grond beweren dat de verlichting der 18^{de} eeuw, bij de renaissance der 15^{de} of 16^{de} vergeleken, eigenlijk iets nieuws geweest is.² Telkens wanneer in eene gegeven samenleving, gelijk de europesche, de eene of andere vorm van scolastiek gedurende korter of langer tijd heerschappij uitoefent, stapelt zich tot zekere hoogte een voorraad kerkelijk, wetenschappelijk, of maatschappelijk bijgeloof op, en ontstaat er, door eene natuurlijke kracht van terugwerking, een algemeen protest daartegen. Het is niet een ontwikkelingsgeding, aanvangend met tastbare duisternis en geleidelijk voortschrijdend naar *het* licht. Het is veeleer eene als door het zenuwgestel der eeuwen loopende zigzagbeweging van actie en reactie.

Ik moest deze opmerkingen maken ten einde het schijnbaar tegenstrijdige in een man als Bekker door den lezer te doen aannemen.

Een steeds naar zich toe rekenend nageslacht stelt zich Balthazar Bekker voor als een apostel van den nieuweren tijd, die, door zijn ondermijnen van het geloof in den persoonlijken Duivel, onbewust en onwillekeurig den weg tot het loslaten van een persoonlijk God heeft helpen banen.³

1 Duker, Voetius en Descartes, bladz. 173 vgg.

2 Burckhardt's beschrijving der italiaansche renaissance, I 219 vgg. der uitgaaf van 1877, stemt nagenoeg overeen met Heinrich Lang's verhaal der Aufklärung in den 6^{den} Brief van Ein Gang durch die christliche Welt, 1859.

3 Van Vloten bij Arend, IV² 555-565, Bloemlezing 18^{de} eeuw; 1871, bladz. 1. Proza.

Inderdaad echter was hij een door en door regtzinnig gereformeerd theoloog, auteur van volksboeken over de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Katechismus, waarin zelfs het argus-oog van synodale vergaderingen, gedeeltelijk uit persoonlijke vijanden zamengesteld, geen noemenswaardig spoor van ketterij heeft kunnen ontdekken.¹ Eene der redenen waarom sommige friesche ambtgenooten (evenals Bogerman een Fries van afkomst, stond ook Bekker aanvankelijk in dat gewest) hem tegenwerkten, was dat hij het voorschrift der synode van Dordrecht omtrent het houden van afzonderlijke katechismus-predikationen eerlijk en ernstig nakwam.² Men moet hem als een kalvinist niet alleen, maar als een kalvinistisch ijveraar beschouwen.³

Te dezen aanzien is er aan hem niet veel bijzonders. Hij is slechts een orthodox amsterdamsch predikant uit de laatste jaren der 17^{de} eeuw; niet geleerder dan het gunstig gemiddelde der nederlandsche theologen van dien tijd. Verder dan de oud- en nieuwtestamentische begrippen zijner opvoeding reikte nooit zijn gezigteinder. Als schrijver verdient hij hoogachting, in zoover hij regelmatig zich van zijne moedertaal be-

1 Geschriften van Bekker uit de jaren 1657, 1668, 1670: Gerijmde Kinderleer of Kort Begrip van den Nederlandschen Catechismus, - Gesneeden Broodt voor de Kristenkinderen, - Vaste Spijze der Volmaakten of Grondige en Schriftmatige verklaring van de leer die begrepen is in den Heidelbergschen Catechismus.

2 Hiervóór, bladz. 111.

3 Aanteekeningen achter Diest Lorgion: Bekker te Franeker, 1848; Bekker te Amsterdam, 1851. Met portret.

diende, niet van een min of meer onbedorven latijn. Doch daar blijft het bij. Zijn proza is kunsteloos in den berispelijken zin van het woord, en maar zelden ontmoet men bij hem stellingen of uitdrukkingen die onwillekeurig in het geheugen blijven hangen.

Daarentegen wordt Bekker in zijne soort een man van beteekenis, wanneer men bedenkt dat, toen hij tot jaren van onderscheid gekomen was, de gereformeerde staatskerk in Nederland sedert eene volle eeuw een zoo goed als onbetwist gezag over de geesten had uitgeoefend; een groot aantal bijgeloovige meeningen, door die alleenheerschappij bestendigd, intusschen diepe wortelen geschoten hadden; het maatschappelijk gevoel daardoor verstompt geraakt was; en Bekker den moed heeft gehad tegen de magtige en noodlottige vooroordeelen, daaruit ontstaan, namens zijne kerk zelve in verzet te komen.

Schreef ik eene vergelijkende geschiedenis van het bijgeloof der 17^{de} eeuw in Europa, ik zou het hatelijk onderwerp der hekseprocessen bij verschillende volken moeten aanroeren, roomsche en protestantsche.¹ Doch ik heb nu alleen met Nederland te doen. Voor de ontwikkelden onder ons werd in de eerste helft der eeuw het noodige gezegd door Heemskerk, in zijne *Batavische Arcadia*; en Van Baerle maakte zich verdienstelijk door op dit punt Heemskerk aan te vul-

1 Over het dooden van heksen in de Zuidelijke-Nederlanden bij Charles Potvin, Albert et Isabelle, 1861. - Over de jurisprudentie op dit stuk in Duitschland bij Bekker, *Betooverde Wereld*, 1693, 4^{de} Boek, bladz. 204 vgg. - Jac. Scheltema, *Heksen-processen 1828*, en *Mengelwerk IV*^a 177 vgg., 264 vgg.; IV 93 vgg.

len.¹ Die de kwestie het eerst voor het gereformeerde volk durfde brengen was Balthazar Bekker.

Het zou streelend zijn voor onze nationale eigenliefde indien de *Betooverde Wereld* in dezelfde liefelijke kringen verplaatste als Spenser's *Koningin der Feeën*, Shakespeare's *Zomernachtdroom*, de *Sprookjes van Moeder de Gans*, of de *Arabische Nachtvertellingen*. Doch van dit vermoeden moeten wij scheiden. Zij is 'een grondig onderzoek van 't gemeen gevoelen aangaande de Geesten, deselver aart en vermogen, bewind en bedrijf; als ook 't gene de menschen door derselver kraght en gemeenschap doen.' Eene populair-wetenschappelijke bestrijding van het spiritisme, in één woord; maar van een dat in den loop des tijds volksgeloof geworden was, de zeden beheerschte; onheilen stichtte, en oogluiking of bescherming vond soms bij de wet, menigvuldiger bij de kerk.

Zulk een boek zou onverstaanbaar geweest zijn, of onverschillig gelaten hebben, indien het zich niet tot eene door de staten-overzetting in hare voorvaderlijke schriftvereering onlangs met welgevallen bevestigde schare gerigt had. Welk ander publiek ook zou belang hebben gesteld in de analyse van tallooze bijbelteksten ten betooge dat de geestenwereld een afzonderlijk, voor den mensch niet waarneembaar bestaan leidt; de Duivel, indien hij nog regeert, enkel in de

1 Uitgaaf der Batavische Arcadia door Wolters en Rogge, 1872, bladz. 32 vgg. Voorrede, bladz. v vgg. - De oudste uitgaven der Arcadia zijn van 1637 en 1639. Over de uit het engelsch van Reinald Scot vertaalde Ondecking van Toverij, uitgegeven te Leiden in 1609 en 1637, zie Unger hiervoor, bladz. 115 noot 1.

Hel gezocht moet worden; en de schriftuurplaatsen die van met de menschen in aanraking komende goede en kwade engelen gewagen; van een opperste der daemonen door wien zij gezocht of verzocht, bezeten of bereden worden, - eene overdragtelijke verklaring eischen?

Wanneer men het volgende leest dan vindt men aanvankelijk niet dat het zich door duidelijkheid onderscheidt. Allengs echter gaat men bemerken dat er spraak is van iets ergerlijks (volgens den schrijver) hetwelk in 1685 en 1686 is voorgevallen te Kampen, en waarin naar zijne meening de gereformeerde herders en leeraars aldaar, zijne zich noemende ambtsbroeders, minder goed gehandeld hebben dan Kampen's stedelijke regering. Bekker zegt:

'Veel beter heeft de Magistraat gedaan, die voor de veiligheid dan gesorgd, en tot ontdekkinge van 't snood bedrogh geijverd heeft. Wat predicant heeft sig also gequeten? Sy hebben liever 't blinde volk tot onderdrukkinge van die onnosele arme vrouw noch in de dolinge gestijfd; en sig ook niet gebeterd nadat dit boos bedrogh was uitgeborsten; dan, zijn daarna verhard gebleven, als hebbende noch na verloop van seven jaren sich opentlik gewapend tot verdoemen van mijn boek, waer in ik 't gruwelijk gevoelen dat sy nopende dat werk des Duivels hebben, tegen spreke. Dat hebben sy doen blijken in de Synodus 't voorleden jaar gehouden binnen Kampen. En gedenkt gy niet, broeders, hoe schandelijk gy onlangs van een kind bedrogen zijt geweest? Leest nu dit boek eens door en oordeelt, - tegen uwe gewoonte, - wanneer gy 't sult

gelesen hebben, of ik geen reden hebbe mij te stellen tegen deze bose sotheid, die so groten hinder aan het menschelijk welleeven, en betrachtinge der waarheid tot godsaligheid veroorzaakt heeft.¹

De geheele laatste afdeeling van Bekker's werk waaraan ik deze plaats ontleen, - op zichzelf een geschrift van bijna driehonderd kwarto-bladzijden, - bestaat uit eene vrij digte massa voorbeelden van geloof aan duivelsche invloeden, soms uit de geschiedenis opgeteekend, meestal uit persoonlijke ervaring. Bij elk afzonderlijk geval geeft de schrijver zijne kritiek.

Slechts kort verwijlt hij bij hetgeen in 1595, niet vele jaren na de zegepraal der gereformeerde kerk op het katholicisme, te Utrecht is voorgevallen: wreede vonnissen en doodvonnissen voltrokken aan een boeregezin uit den omtrek, welks vader op de pijnbank beleed 's nachts in een wolf veranderd te zijn en andermans schapen doodgebeten te hebben.² Bekker's hoofdtoeleg is te doen uitkomen hoe, onder de heerschappij der betrekkelijk zachtere zeden daarna, doordat de bron van het bijgeloof allengs onzuiverder en dit ten laatste enkel schelmerij geworden is, de Duivel in Nederland en elders dezelfde schandelijk voordeelige zaken is blijven doen als voorheen.

Uit gelijktijdige processtukken toont hij het bedriegelijke van den toleg aan, indien men verhaalt dat een soldaat, door eene gemeene meid te Harlingen, met een anti-minnedrank betooverd; een beschonken opperman

¹ Betooverde Wereld, 1693, IV, 10^{de} Hoofdstuk, bladz. 77 vgg.

² Betooverde Wereld, 4^{de} Boek, 27^{ste} Hoofdstuk, bladz. 223 vgg. Uit Simon van Leeuwen's Batavia Illustrata.

te Bolsward, onder het uitslapen van zijn roes, door den Duivel in brand gestoken is; eene kinderlooze jonge vrouw te Abbekerk, door toedoen eener heks, een- en andermaal monsterachtige kleine wezens ter wereld heeft gebragt.¹ Uit zijne pastorale ervaring in Friesland en te Amsterdam brengt hij treffende bewijzen bij van geveinsdheid, hebzucht, luiheid, geestelijken hoogmoed, onder gemeenteleden die voorgaven bezeten te zijn van den Duivel.²

Eene enkele maal neemt hij een loopje met bijgeloovige weleerwaarden, zijne kollega's. In de gedenkschriften van Sir William Temple wijst hij gaarne op het voorbeeld van een predikant, vroeger behoord hebbende tot het gevolg van Maurits van Nassau, den gouverneur van Brazilië; welke leeraar, sedert hij daarginds aan 's graven koloniaal hof een papegaai braziliaansch had hooren spreken, voor deze vogels een onverwilt afkeer was gaan koesteren; zeggende 'dat zij den Duivel in hadden.' Het is waar dat de bedoelde papegaai eene buitengewone mate van geleerdheid ten toon gespreid had.³

Ik herhaal dat Balthazar Bekker wegens al deze gedeelten van zijn boek onder de sieraden der gereformeerde kerk verdient genoemd te worden. De onberispelijk orthodoxe herder treedt op als de voorvechter van het gezond verstand niet-alleen, maar

¹ Betoverde Wereld, 4^{de} Boek, 20^{ste}, 26^{ste}, en 31^{ste} Hoofdstuk, bladz. 160 vgg., 217 vgg., 258 vgg.

² Betoverde Wereld, 4^{de} Boek, bladz. 36, 39-43, 64-77, 45-50. De laatste plaats ook in van Vloten's bloemlezing, bladz. 19 vgg.

³ Betoverde Wereld, 4^{de} Boek, 7^{de} Hoofdstuk, bladz. 50 vgg. Works of William Temple, II 278 vgg. der uitgaaf van 1779

tevens als de advokaat der goede trouw en der geplaagde weerloosheid. Hij is niet doorgaans luimig, niet somtijds lichtzinnig, zooals in een soortgelijk tweegevecht, toen het de bijgeloovige vereering van den Heiligen Christoffel of de Heilige Barbara gold, Erasmus indertijd geweest was.¹ Bekker aardt veeleer naar Bogerman en Voetius; mannen wier strakke aangezigten ons van de menschelijke roeping eene gewigtige maar ongezellige meening doen koesteren.² Hij verloochent echter Erasmus niet. Onder andere vormen is het tegen dezelfde betooverde wereld dezelfde strijd, in beide gevallen ondernomen door een geloofsgenoot tegen geloofsgenooten.

Ook te Kampen was hij eene boerebedriegerij op het spoor gekomen; en zij is het wier beteekenis wij hem zoo breed zagen uitmeten. Een dertienjarige Kamper kwâjongen, met weinig leerlust, had zich belangwekkend weten te maken door vol te houden dat eene met den kruiwagen loopende groenvrouw hem behekst had; ten gevolge waarvan hij spelden, naalden, paknaalden, spijkers, potscherven, haarvlechten, en zelfs latijnsche thema's opgaf.

De ouders, buitengewoon kerksche lieden, en die niets liever verlangden dan hun geloof aan den Duivel door bewijzen gestaafd te zien, werden de speelbal of de medepligtigen van den knaap. Daar zij het ver-

1 Hiervóór, I 382 vgg.

2 Portret van Bogerman hiervóór, bladz. 117 noot 4. - Portret van Voetius, door Nicolaas Maes, in de akademische senaatskamer te Utrecht. Beschrijving door mevr. Bosboom-Toussaint, Gids 1867, III 514 vgg. - Portret van Bekker bij Diest Lorgion, hiervóór.

trouwen hunner medeburgers bezaten (de vader was een meester leidekker of meester pompemaker), duurde het niet lang of de halve stad hield met hen de doodonschuldige en met tijdelijke middelen schaars gezegende groenvrouw voor eene tooverkol.

Ten einde bij een oploop hare schamele woning, wier glazen reeds stukgeslagen waren, tegen geheele plundering, en haar persoon tegen doodslag of mishandeling te beschermen, waren de burgemeesters genoodzaakt dienders en soldaten er op af te zenden. Nadat de vrouw ondervraagd was, en de overheid zich verzekerd had dat de goede ziel van den prins geen kwaad wist, werd zij op een stilgehouden vergevorderd avonduur heimelijk buiten de stad gevoerd, uit vrees dat het gepeupel (het was December) haar in den nabijstroomenden IJssel aan de koudwaterkuur onderwerpen zou. Dús blaakten de hartstogten, dat zelfs de woning harer zoo mogelijk nog onschuldiger zuster te Winsum, een dorp op een uur afstand van Kampen, aangevallen werd en schade leed.

De kleine deugniet intusschen ging steeds voort, zijne kunsten te vertoonen. Ten huize der ouders stroomde het bezoekers die hunne deelneming betuigden, en voor den patient lekkernijen medebragten. Predikantsvrouwen gingen bij het plegen dezer liefdewerken de anderen voor. Met grooten ijver baden hare echtgenooten op den predikstoel voor de verlossing van den jeugdigen bezetene. De lust in den Duivel te gelooven was zoo algemeen en zoo levendig dat de christelijke barmhartigheid er schade bij leed en, terwijl allen vol bekommering waren over het

zieleheil van den jongen die blijde was van het schoolgaan en het werken op den winkel ontslagen te zijn, niemand aan de beroofde, belasterde, en balling geworden groenvrouw dacht.

Natuurlijk waren, toen de magistraat ten laatste den knaap preventief in hechtenis genomen, hem tot bekentenis gebragt, en zijn vader bevolen had hem eigenhandig een duchtig pak te geven, de predikanten der buurt niet weinig boos op hun amsterdamschen kollega Balthazar Bekker die dit Kamper stukje onverbloemd uitbragt, en er zijn voordeel mede deed bij het verdedigen zijner lievelingsstelling: dat de aarde het rijk van den heiligen Koning Jezus is, en de Duivel voor goed zit te brommen in de Hel.¹

Toen Bekker de *Betooverde Wereld* uitgaf had hij reeds naam gemaakt door een geschrift over de staart-sterren. Doch wij kunnen dit oudere werk laten rusten.² Wie hem uit het latere kent begrijpt aanstonds dat zijn schrijven over de kometen insgelijks alleen diende om het volksvooordeel ten aanzien dezer verhevelingen, als boden van naderende algemeene rampen, op bijbelsche en kerkleergronden te bestrijden. De *Betooverde Wereld* blijft zijn hoofdwerk.

Bekker's zwakke zijde is zijne bijbelverklaring. Wij begrijpen niet hoe zulk een regtzinnig theoloog heeft kunnen beweren dat nergens in het Oude- of het Nieuwe-Testament gesproken wordt over een persoon-

1 Kwinkslag in de voorrede der *Betooverde Wereld*, bladz. 9: 'Ik ban den Duivel uit de Weereld en bind hem in de Hel, op dat de Koning Jezus des te vryer heersche.'

2 Ondersoek van de betekening der Cometen, 1683.

lijken Duivel die of zelf, of door middel zijner dienaren, de menschen tot het kwade verlokt. De schrijver heeft deze stelling alleen kunnen volhouden door het aannemen van verkeerde hypothesen; en ligt vatten wij dat ambtgenooten, door hem in opspraak gebracht of van bijgeloof beschuldigd, niet verzuimd hebben in de exegese hem tot de orde te roepen. Mogelijk zijne stoutste onderstelling was dat de verzoeking van Jezus in de woestijn, waarbij de persoonlijke Duivel zulk eene voorname rol schijnt te vervullen, als een visioen moet opgevat worden.¹

De overlevering beweert, en portretten staven, dat Bekker een der leelijkste Nederlanders is geweest die ooit geleefd hebben. Vervaardigers van bijschriften hebben zonder veel overdrijving zich de goedkoope geestigheid kunnen veroorloven: dat de Duivel eerst volkomen van de aarde verdwenen zal zijn, wanneer er geen konterfeitsels van zekeren Ds. Balthazar meer bestaan zullen. Holle kaken, en een eindelooze, over den mond reikende neus.²

Niettemin hebben twee friesche echtgenooten hem hartelijk liefgehad; en zelfs weigerde de laatste om zijnentwil de hand van den naderhand beroemd geworden Coehoorn. Hechten wij waarde aan het oordeel der friesche vrouwen, gelijk niet meer dan betamelijk is, dan moeten wij het er voor houden dat Bekker,

1 Betoonverde Wereld, Inhoud der vier Boeken, bladz. 14: 'Aangesien dat men dan wil dat ik sal seggen hoe ik 't versta: so neem ik het voor een Gesigt.'

2 Van der Aa, Biografisch Woordenboek, II 283.

evenals Sokrates en Rabelais, denken deed aan een uitgezocht reukfleschje in satyr-gedaante.¹

XX [Descartes in Nederland]

Indien de lezer verwachtte dat in dit hoofdstuk ook nog gehandeld zou worden over de gereformeerde predikanten der 17^{de} eeuw die op het gebied der praktijk of der wetenschap zich verdienstelijk gemaakt hebben in Nederlandsch-Indie, - Antonius Hambroek op Formosa, Abraham Rogerius aan de kust van Koromandel, Philippus Baldaeus op Ceylon, Melchior Leydekker en François Valentyn op Java en in de Molukken, - dan zal hij tot mijn leedwezen zich tijdelijk teleurgesteld vinden. Deze verbreiders van het kalvinisme in het verre Oosten, half zendelingen, half taalgeleerden en historieschrijvers, zijn zonder invloed gebleven op den gang der denkbeelden in het moederland. Wij zullen hen elders moeten herdenken.

Die hier één oogenblik onze aandacht vragen zijn de wijsgeeren, wier opkomst in Nederland met den

1 Proloog van Gargantua: 'Alcibiades, au dialogue de Platon intitulé *le Banquet*, louant son précepteur Socrates, entre aultres parolles le dict estre semblable es Silènes. Silènes estoient jadis petites boytes, telles que voyons de présent es boutiques des apothecaires, peintes au dessus de figures joyeuses et frivoles, comme de harpyes, satyres, etc.; mais, au dedans, l'on réservait les fines drogues, comme baulme, ambre gris, amomon, musc etc.' - Het is niet verboden te gelooven dat Rabelais hierbij tevens aan zichzelf gedacht heeft.

bloeitijd der gereformeerde kerk is samengetroffen, en van wier stelsels wij wel is waar slechts in zoover melding kunnen maken als zij zelf met de leer van Kalvyn in aanraking of in botsing zijn gekomen, maar over wier personen of wier denkbeelden het ons niet geoorloofd is geheel te zwijgen. Ik heb Descartes, heb Spinoza genoemd.

De Nederlanders hebben strikt genomen niet het minste regt Descartes als een landgenoot te beschouwen. Hij verstond bijna geen woord hollandsch, schreef het fransch gelijk men alleen zijne moedertaal schrijft, en was zoo goed roomsch dat er in de hervormde Zeven-Provincien (ik spreek van deze of gene nietmilitaire openbare bediening) voor hem te naauwernood plaats was zijn hoofd neder te leggen.

Echter heeft hij een zoo groot aantal der beste jaren van zijn leven in Nederland doorgebracht¹, - en zulk eene menigte Nederlanders der 17^{de} eeuw zijn gestorven in de overtuiging geleefd te hebben als goede cartesianen, - dat wij met de geschiedenis van ons eigen land niet kunnen medegevoelen zoo wij niet in gedachte Descartes tot op zekere hoogte annexeren:

1 Descartes' zwerven door Nederland laat zich aldus ordenen: 1629 Amsterdam en Franeker; 1630 Amsterdam; 1633 Deventer; 1634 Amsterdam; 1635 Deventer; 1636 Leeuwarden, Amsterdam, Leiden; 1637 bij Utrecht, Egmond-Binnen; 1639 Harderwijk; 1640 Leiden, Amersfoort; 1641 en 1642 Leiden, Endegeest; 1643 Egmond op den Hoef; 1644 Leiden; 1645-1649 Egmond-Binnen. Uit Baillet bij Duker, bladz. 44, noot 2. - De eerste kennismaking dagteekende van 1617: bezoek van den jongeling aan Breda, en daaropgevolgde tweejarige dienst in het leger van Maurits.

bereid, bij de eerste opeischung, hem weder af te staan aan Frankrijk¹.

Ten opzichte van Spinoza's aanhechting kunnen wij van ieder gemoedsbezwaar ons ontheven achten. Nederland was werkelijk het aardsche vaderland van den geboren Amsterdammer die, het is zoo, in het schrijven der landstaal nooit zich een man van den eersten rang toonde, maar evenmin, voor zoover wij met zekerheid weten, uitmuntte in het hanteren van het portugeesch of het spaansch. Het hollandsch sprak hij als een Hollander; was burger en vereerder van den nederlandschen Staat; en maakte, onafhankelijk van zijn breken met de synagoge, in dezelfde mate deel uit van de nederlandsche nationaliteit als alle nederlandsche israëlieten vóór en na hem.²

Indien van Descartes gezegd kan worden dat hij, door den strijd dien de regtzinnige kalvinisten tegen hem aanvaardden, aan eene bladzijde in de jaarboeken der nederlandsche gedachte zijn naam verbonden heeft, van Spinoza geldt dit in nog sterker mate.

Een zoo voornaam geschrift als zijn *Theologisch-politisch traktaat*, het eenige zijner grootere oorspronkelijke werken waarvan de uitgaaf door hemzelf bezorgd werd, kon alleen ontstaan, en voor een deel al

1 Portret van Descartes door Frans Hals in het Louvre-museum. Katalogus

Duitsch-Vlaamsch-Hollandsche Kunst 1881, N^o 190.

2 Geen enkele bijzonderheid in het Leven van Spinoza door Colerus, verschenen in 1705, herdrukt in 1880, geeft regt te onderstellen dat Spinoza hollandsch sprak met een accent. - Zijn traktaat in de moedertaal over God, den Mensch, en deszelfs Welstand, in het Supplement zijner werken door Van Vloten.

dadelijk gewaardeerd worden, in het godgeleerd Nederland der 17^{de} eeuw. In onze 19^{de} althans zou een latijnsch staatkundig betoog, gestoffeerd met oud-testamentische bijbelplaatsen in den hebreuwschen grondtekst, buiten den kleinen kring der geletterde joden bijna niet opgemerkt worden.¹

Hoe onvoorwaardelijk afgekeurd, Spinoza's boek *werd* te onzent opgemerkt, en *zeer* opgemerkt, omdat hij leefde in een tijd toen onder de Nederlanders het geheele middelbare en het geheele hooger onderwijs beheerscht werd door het latijn niet alleen, maar ook door de godgeleerdheid.² Zoovele filologen er aan het hoofd van gymnasia stonden, of aan de hooge en de doorluchtige scholen leerstoelen bekleedden; zoo vele deugdelijk onderleide predikanten er in de gereformeerde en niet-gereformeerde kerken gevonden werden; zoo vele personen ook in den lande, - zelfs al rekent men deze en gene geleerde dame niet mede, - kenden latijn, kenden tamelijk goed hebreuwsch, en peinsden over soortgelijke onoplosbare kwestien als Spinoza bezighielden.

In weerwil zijner afwijkende meeningen was de geheimzinnige Baruch onder die vrouwen en die mannen op zijne plaats: geen Saul onder de profeten zoozeer, maar een latijnschrijver onder de latinisten, een

1 De Tractatus Theologico-Politicus verscheen het eerst in 1670, zeven jaren vóór Spinoza's overlijden. - Nieuwe tekst-uitgaaf door Van Vloten en Land in de Opera van 1882, I 367 vgg.

2 Een land- en tijdgenoot zegt: 'Spinoza's schriften zijn overal te vinden, en worden in dese jeukerige eeuw, om hare nieuwhed, in alle Boekwinkels verkocht.' Bij Sepp, Godgeleerd Onderwijs, II 374.

oosterling onder de oosterlingen, een halve jood onder de christenen uit de joden, een republikein onder de republikeinen, een theoloog onder de theologanten.

In ruimer mate theoloog en oosterling dan Descartes, - moet ik er bijvoegen, - die in den bijbel niet veel belang stelde en met name omtrent het Oude-Testament tamelijk onverschillig was. De fransche landaard, naauwer verwant aan het jafetische dan het semitische, dreef te dien aanzien zeer bij hem boven.¹

Toen hij op zekeren dag, in of omstreeks 1640, te Utrecht een bezoek aan Anna Maria van Schurman bragt, en hij de nederlandsche *savante* in een hebreeuwschen bijbel vond lezen, toen wekte hij niet weinig hare ergernis door den toon waarop hij in hare tegenwoordigheid over die uitspanning sprak. Eene vrouw van zooveel geest, haar tijd verdoende aan zulke beuzelingen!²

Anna Maria bleef het antwoord niet schuldig, en wees hem op het hooge belang dezer studie voor de naauwkeurige kennis van den geest Gods. Maar Descartes zeide: 'Vroeger dacht ik evenzoo, en leerde

1 Even weinig als de talen beminde Descartes de geschiedenis. Men kan hem hooren zeggen, verhalend van de studiejaren zijner jeugd: 'Je croyais avoir déjà donné assez de temps aux langues, et même aussi à la lecture des livres anciens, et à leurs histoires, et à leurs fables.'

Discours de la Méthode, 1637, 1^{re} Partie.

2 Deze bijzonderheden, en de onmiddellijk volgende, uit Guhrauer's verslag van het Abrégé sincère de la vie de Labadie bij Schotel, Anna Maria van Schurman, 1853, bladz. 16 der Aanteekeningen, en bij Foucher de Careil, Descartes, la princesse Élisabeth et la reine Christine, 1879, bladz. 150 vg.

met dat doel de kwanswijs heilige taal. Ik las het eerste hoofdstuk van het boek Genesis, handelend over de schepping der wereld. Ondanks mijn ingespannen nadenken echter kon ik niet tot een klaar en duidelijk begrip van het voorgevallene geraken. Ik vatte niet wat Mozes eigenlijk had willen zeggen; en toen ik bemerkte dat zijn verhaal, in plaats van mij een licht te ontsteken, slechts diende om mij nog meer in verwarring te brengen, zette ik de lektuur niet verder voort.'

De overlevering beweert dat de jonkvrouw Van Schurman daarna nooit weder met Descartes in betrekking is willen komen. In eene soort van dagboek teekende zij aan, onder het hoofd *Weldaden des Heeren*: 'God heeft van den onheiligen man mijn hart afgewend en, om de vroomheid bij mij te verlevendigen, en te bewerken dat ik aan haar mij des te onverdeelder overgeven zou, zich van hem bediend als prikkel.'

Er was in haar afkeer van Descartes niets personeels. Niet den man of den mensch haatte zij, maar zijne denkwijze; en niet de zijne alleen, maar de denkwijze van iederen tijdgenoot, hoe beroemd overigens, die hare kalvinistische bijbelvereering niet ook voor zich als het hoogste beschouwde.

Wanneer zij verneemt dat Hugo de Groot moeite doet de roomschen en de protestanten met elkander te verzoenen, dan laat deze onpraktische maar edelmoedige poging, welke men gemeend zou hebben voor het vrouwelijk hart iets aantrekkelijks te bezitten, haar even koel als de fraaije mozaïsche scheppingsle-

gende het Descartes deed. Het eenige waarvoor zij oog heeft in De Groot's streven is het onschoone: dat hij, door de verdiensten van Luther en Kalvyn als betrekkelijk voor te stellen, de hervorming lastert of verkleint. Het voormalig Licht der Nederlanden is in hare schatting advokaat van kwade zaken geworden, en heeft opgehouden zichzelf te zijn.

'Tot heden,' schrijft zij in het fransch aan den orthodoxen leidschen theoloog Rivetus, geboren Franschman, 'tot heden koesterde een ieder een hoogen dunk van De Groot's genie en geleerdheid. Maar sedert hij de rede den rug heeft toegekeerd; zijne studien zich op een ander voorwerp zijn gaan rigten; hij door grievende uitvallen de hervorming en al de voornaamste hervormers in het aangezigt heeft geslagen; sedert dien tijd zoekt een ieder bij De Groot naar De Groot. Niets is belagchelijker en onzinniger dan den man, van wien door U zeer goed is aangetoond dat hij noch weet wat anderen willen, noch wat hij zelf wil, ongevraagd de zorg onzer verzoening met de roomschen te zien op zich nemen, en hem te hooren uitmaken dat wij daartoe kunnen en moeten overgaan.'¹

1 Brief aan André Rivet bij Schotel, bladz. 111 vg.: 'Jusqu'à présent tout le monde a eu une grande idée du génie et de l'érudition de Grotius. Mais depuis qu'il s'est éloigné de la raison; que ses études ont changé d'objet; et qu'il a insulté par ses invectives atroces toute la réformation et les principaux auteurs de la réforme, tout le monde cherche Grotius dans Grotius. Il n'y a rien de plus ridicule et de plus insensé que de voir un homme qui ne s'accorde ni avec les autres ni avec lui-même, - comme vous l'avez très-bien fait voir, - entreprendre sans que nous l'en ayons prié, de nous réconcilier avec les catholiques-romains et de décider que nous le pouvons et le devons faire.'

Het is niet enkel uit beleefdheid dat ik zoo omstandig het woord geef aan eene nederlandsche vrouw der 17^{de} eeuw. Evenmin alleen met het doel, te staven dat jonkvrouw Anna Maria zoo weinig in het fransch als in het hebreeuwsch op haar mondje gevallen was. Het is ook en vooral omdat de billijkheid eischt den tegenstand, waarop steeds in Nederland de bespiegelende wijsbegeerte is komen stuiten, voor te stellen van eene eervolle zijde.

Indien eene vrouw als Anna Maria van Schurman, blaauwkous zooveel gij wilt,¹ maar blaauwkous van europesche vermaardheid, in eene eeuw toen eene zweedsche koningin en meer dan één duitsche of fransche prinses door hare mededinging het ophouden van dit karakter dubbel moeilijk maakten²; indien zulk eene vrouw, vervoerd door het kalvinisme en rabbinisme harer omgeving, Hugo de Groot voor een hal-

- 1 Vertrouwelijk schrijven van Jacobus Scheltema aan De Wal bij Schotel, Aanteekeningen bladz. 20: 'Ik heb plan gehad hare biographie te bewerken; dan, niet alleen dat het oordeel van Hooft die haar van schoolvosserij beschuldigt waar is, was zij blijkens vele stukken van dien tijd eene echte oude vrijster in hare leelijkheid en werd toen zij oud werd fijn en eene dweepster met Labadie in folio. Hare brieven zelf zijn ook stijf en kunstig geschreven, met één woord zij was eene echte Sçavante.' - Het kinderportret vóór Schotel's monografie is bekoorlijk; de brief in de voorgaande aanteekening onberispelijk van uitdrukking. Portret der volwassene in de oude uitgaven van Jacob Cats.
- 2 Anne de Rohan en de paltzgravin Louise Hollandine in Frankrijk; de paltzgravin Elisabeth in Duitschland. - Over Anne de Rohan bij Sainte-Beuve, *Causeries du Lundi*, XII 276 noot. - Over Louise Hollandine bij Saint-Simon, *Mémoires* 1865, IV 299 vg. - Over Elisabeth en de zweedsche Christina bij Foucher de Careil, hiervóór bladz. 156 noot 2.

ven gek en Descartes voor een godloochenaar heeft aangezien, dan kunnen wij begrijpen hoe het destijds bij het groote publiek te onzent met het inzicht in de metafysica geschapen stond. De friesche hoofden onzer puriteinen waren ten aanzien van het abstrakte ondoordringbaar als ijzeren potten.

Tot eer van Descartes moet gezegd worden dat hij het ondergaan onzer beroemde landgenoot in de theologie, hartelijk bejammerde; hoewel hij ten onregte de geheele schuld op Voetius wierp die, zoo Anna Maria het niet zelve gewild had, niet zulk een invloed over haar zou uitgeoefend hebben. 'Ce Voetius', schrijft hij met weerzin aan een vriend in Frankrijk, 'ce Voetius a gâté aussi la demoiselle De Schurman; car au lieu qu'elle avait l'esprit excellent pour la poésie, la peinture, et autres telles gentilleses, il y a déjà cinq ou six ans qu'il la possède si entièrement qu'elle ne s'occupe plus qu'aux controverses de la théologie, ce qui lui fait perdre la conversation de tous les honnêtes gens.'¹

1 Brief van Descartes aan Mersenne, Leiden 11 November 1640, bij Cousin, VIII 387 vgg. - Met 'les honnêtes gens' bedoelde Descartes: voorstanders van wetenschap zonder pedanterie.

Over hen spreekt hij aan het slot van zijn Discours de la Méthode, 6^e Partie 'Si j'écris en français, qui est la langue de mon pays, plutôt qu'en latin, qui est celle de mes précepteurs, c'est à cause que j'espère que ceux qui ne se servent que de leur raison naturelle toute pure jugeront mieux de mes opinions que ceux qui ne croient qu'aux livres anciens; et pour ceux qui joignent le bon sens avec l'étude, lesquels seuls je souhaite pour mes juges, ils ne seront point, je m'assure, si partiaux pour le latin, qu'ils refusent d'entendre mes raisons pour ce que je les explique en langue vulgaire.'

Vrij mogen wij aannemen dat in een kring waar Descartes bij de ontwikkeldsten zulke ondervindingen opdeed, heb cartesianisme geen diepe wortelen geschoten heeft, en, zoo er niettemin in Nederland een groot aantal zich noemende cartesianen gevonden werden, dit voor het meerendeel onechte kinderen geweest zijn.

Behalve twee utrechtsche professoren, - waarvan de een voor Descartes in aanbidding op de knieën lag en hem zijn licht, zijne zon, zijn god noemde, de ander op andere wijze hem compromitteerde¹, - onderwees niemand het cartesiaansch stelsel. De hoogleeraren in de wijsbegeerte en de godgeleerdheid aan de universiteiten; de theologische studenten vooral, verbeeldden zich aan cartesiaansche filosofie te doen wanneer zij op luidruchtige wijze Descartes nazegden dat men 'in de eerste plaats aan alles behoorde te twijfelen, en daarna alleen aan de evidentie gelooven.'² Door het getuigenis van tijdgenooten weten wij dat dit woordespel was. Het evidente: dat de bijbel Gods Woord en de formuleren van eenigheid de Ware Leer behelsden, stond bij deze jongelieden van te voren vast; en zij twijfelden slechts bij wijze

- 1 Over den laatste hiervóór, bladz. 133, noot 1. - Over Renery, gezegd Renerius, bij Duker, bladz. 54 vgg. Renery was het die aan Mersenne schreef, sprekend van Descartes: 'Is est mea lux, meus sol, erit ille mihi semper deus.' - Land, *Philosophy in the Dutch Universities*, bladz. 92.
- 2 Eerste der vier regelen die Descartes beweerde zich gesteld te hebben: 'Le premier précepte était de ne recevoir jamais aucune chose pour vraie que je ne la connusse évidemment être telle.' *Discours de la Méthode*, 2^e Partie.

van hersen-gymnastiek, uit tijdverdrijf.¹ Niemand hunner beseftte, zoomin welke leemten het stelsel van Descartes vertoonde, als door welke deugden het zich aanbeval. Allen ontleenden er slechts zooveel aan als zij voor hun oogmerk gebruiken konden.

Balthazar Bekker *is* een cartesiaan geweest, zoo men wil, en een ernstiger cartesiaan dan de meesten; maar in welken zin en tot welke hoogte? Descartes laat eene volstrekte scheiding heerschen tusschen God en wereld, ziel en ligchaam, geest en stof; en van dit dualisme, hetwelk voorwaar de sterke zijde van zijn stelsel niet was; van dit mode-denkbeeld der 17^{de} eeuw trekt Bekker partij om als bewezen te stellen: 'Er bestaat een afzonderlijk rijk der geesten, booze en goede.' Maar onmiddellijk daarna laat hij Descartes weder los, en gaat met willekeurig uitgelegde bijbelteksten staven dat die geesten geenerlei invloed uitoefenen op de menschen. Alle filosofische begrippen kunt gij aan den schrijver der *Betooverde Wereld* kwijtraken, mits zij passen bij zijne theologie. Het overige bestaat niet voor hem. Hetzij cartesiaan een eernaam of een scheldnaam is, hij geeft er niet om.

1 Witsius, *Twist des Heeren met zijn wijngaardt*, 1669: 'Is het niet een hard woord en uytermaten aenstotelijk voor godtvruchtige ooren, dat al wie met ernst en ordre na de waere Wijsheydt staet, in twijfel moet trecken offer oock een Godt zy? En dat leydt men evenwel tot een grondt van de Nieuwe Philosophie, die sich het ghebiedt over de Theologie en Godts woord selve wel sou aenmatigen! Dat heeft men in die eygen termen doen drucken, en sou het gaerne openbaerlijck in een vermaerde Academie onses Landts soo betwisttedent hebben!' Bij Sepp, *Godgeleerd Onderwijs*, II 363.

Hij jubelt: 'D'een roept dat de cartesiansche filosofie mij verleid heeft; d'ander zegt dat ik de filosofie van Descartes niet versta. Dog wat ik versta of niet, ik spreke tot verstandigen: laat die oordeelen wat ik leere. Ware 't so dat al hetgene ik van den aart der geesten zeggen wil weerleid kon worden, mijn boek soude evenwel mijn boek en mijn gevoelen mijn gevoelen zijn.'¹

XXI [Spinoza. - Bayle over Spinoza]

Bekker, die Descartes herdacht, heeft ook over het stelsel van Spinoza zijne meening gezegd. Zelfs is er van zijne hand eene bladzijde bewaard gebleven waar hij verhaalt, bij gelegenheid van een bezoek aan Den Haag, Spinoza ontmoet, en uit Spinoza's eigen mond vernomen te hebben dat deze werkelijk de schrijver was van het *Theologisch-politisch traktaat*, aanvankelijk naamloos in het licht verschenen.²

Belangrijker echter dan Bekker's oordeel is dat van Bayle, die Spinoza *niet* persoonlijk gekend, maar, zoover zijn doorzicht reikte, hem des te aandachtiger gelezen heeft. Vijfentwintig kompres gedrukte folio-blad-

1 Betooverde Wereld, Algemeene Inhoud, bladz. 10.

2 Historia Ecclesiastica et Politica van Hornius, 1665, vertaald en bijgewerkt door Bekker, 1683: 'Hy was van Amsterdam tot Rijswijk wonen gegaan; en van daar in Den Hage; daar hy, met my sprekende, 't voorseide boek voor 't sijne bekende; en bevond aan hem, in 't bijzijn, geen en mangel van sedigheid noch beleefdheid.' Bij Sepp, II 434.

zijden, in twee kolommen, zijn door Bayle aan de bestrijding van Spinoza gewijd.

Het komt mij voor dat ik dit niet over het hoofd mag zien. Bayle is een getrouw vertegenwoordiger der denkwijze van velen in Nederland geweest; en al heeft de nakomelingschap zich gewend enkel den kritischen historieschrijver der menschelijke meeningen in hem te waarderen, wij behooren in het oog te houden dat hij vóór alles een gereformeerd theoloog was, weinig minder regtzinnig dan Balthazar Bekker.

Eenerzijds niets natuurlijker dan de bedoelde polemiek. Opgevoed in het kalvinisme; na een kortstondigen overgang tot het katholicisme op nieuw protestant geworden; bekleedde Bayle bij de gereformeerden, eerst te Sedan, daarna te Rotterdam, het half wetenschappelijk, half herderlijk ambt van hoogleeraar in de wijsbegeerte en de geschiedenis. Het christendom was hem eene goddelijke openbaring welke hij wel is waar erkende niet te kunnen begrijpen met zijn verstand, doch wier uitspraken hij onvoorwaardelijk eerbiedigde.

Iemand die zoo dacht *moest* in opstand komen tegen Spinoza, die al hetgeen door de verschillende kerken openbaring genoemd werd verwierp, het volksgeloof van joden en christenen als beeldspraak beschouwde, en door zijn denken het wereldraadsel beweerde opgelost te hebben¹.

Doch aan den anderen kant, hoe is het mogelijk dat zulk een geleerd en scherpzinnig man als Bayle;

¹ Over Spinoza's stelsel bij Scholten, Godsdienst en Wijsbegeerte, 3^{de} Druk, bladz. 183-189. Van Vloten bij Arend, 1879, IV² 1099, met Spinoza's portret. Ander portret vóór het 2^{de} Deel van Spinoza's werken door Van Vloten en Land, 1883.

in de geschiedenis der wijsgeerige stelsels zoo bedreven; zelf beschuldigd van twijfelzucht; zelf verketterd, - niet veeleer tegen een bevooroordeeld publiek Spinoza's verdediging op zich genomen heeft? Hij die, met een soortgelijk talent als dat van Sainte-Beuve in onze eeuw, doorgaans aan alle fraaije boeken en alle buitengewone menschen regt liet wedervaren; hoe kon hij ten aanzien van Spinoza en zijne werken in zulke mate met blindheid geslagen zijn?

Dit is eene dier tegenstrijdigheden welke niemand verklaren kan, omdat zij, vreemd aan den menschelijken hartstogt, zamenhangen met het verschillend maaksel van den menschelijken geest bij verschillende personen. Ik heb alleen te verhalen hoe in het Nederland der 17^{de} eeuw door een der schranderste kalvinisten over Spinoza gedacht werd.

Beiden, de regtzinnige Bekker en de regtzinnige Bayle, leden overlast van de ketterjagers. Beiden werden, door nóg regtzinniger kollega's, van hun ambt beroofd. Voor beiden was er reden zachtmoedig te oordeelen over lieden met afwijkende meeningen in het godsdienstige. De een noch de ander verdacht Spinoza van bijoogmerken. Om strijd erkenden zij dat hij geleefd had als een heilige.¹

Niettemin houdt Bekker het er voor dat Spinoza krankzinnig geweest is. Hij spreekt van Spinoza's 'razen', van Spinoza's 'dolle doling'.² Van zijn

1 Bekker bij Sepp, II 434: 'Hy geneerde sich met allerley glazen, ten behoeve van de gesichtkunde, meetkunstig te bereiden, en sleet zijn leven in stilligheid, buiten echt.'

2 Bekker: 'Invoegen dat met een de dulle doling van Spinoza, die God en Waereld onder een vermengt, ten krachtigste weersproken word.' *Betooverde Wereld*, 1691, Voorrede bladz. 9. - 'Niet dat Gods wesen geest en lichaam beide is, of in denking en uitstrekkinge bestaat, gelijk Spinoza raast.' *Betooverde Wereld*, 2^{de} Boek, 2^{de} Hoofdstuk, § 4.

overlijden gewagend weet hij tot lof van den betrekkelijk jonggestorvene, hoewel een vroege dood als van zelf tot verheerlijken, althans tot verontschuldigen stemt en in de meeste gevallen iets dichterlijks heeft, alleen te zeggen dat Spinoza 'in den jare 1677 deser wereld verliet, achterlatende noch ongerijmder schriften dan hij had uitgegeven.'¹

Bayle vindt zulke uitdrukkingen te zwak, moet men gelooven. Hij noemt Spinoza 'cet Impie', met eene groote *i*. Het *Theologisch-politisch traktaat* acht hij 'un livre pernicieux et détestable'; den auteur 'un athée de système'. Wanneer Bayle, op grond van het algemeen getuigenis in den lande, geboekt heeft dat Spinoza 'fort réglé dans ses mœurs' was, dan laat hij de impertinentie volgen: 'Cela est étrange'.

Hij vergelijkt hem bij twee fransche ketters uit het begin der 13^{de} eeuw, David van Dinant en Amaury, predikers van een pantheïsme hetwelk op verheerlijking van alle booze lusten uitliep; bedervers der parijsche akademiejeugd.² Dan weder gaat hij den oorsprong van Spinoza's *Ethica* in Indie zoeken en schrijft: 'Le spinozisme n'est qu'une méthode particulière d'expliquer un dogme qui a un grand cours dans les Indes: le dogme de l'âme du monde.' Fluks bevinden

1 Bekker bij Sepp, II 434.

2 Over David van Dinant en over Amaury bij Hauréau, *Histoire de la philosophie scolastique*, 1880, 2^{de} Partie, I 73-407.

wij ons weder in Europa en onder de tijdgenooten: 'Plusieurs personnes m'ont assuré que sa doctrine, considérée même indépendamment des intérêts de la religion, a paru fort méprisable aux plus grands mathématiciens de notre temps'. Men moet niet beweren dat hij, Bayle, Spinoza niet begrijpt. 'Cela serait bien étonnant', regtvaardigt hij zich, 'puisque je ne me suis attaché qu'à réfuter la proposition qui est la base de son système et qu'il imprime le plus clairement du monde'. Hij bedoelt dezelfde stelling als Bekker, wanneer deze het waanzin noemt dat het goddelijk 'wezen' bestaan zou in 'denking' en in 'uitstrekking'. Het eene oogenblik beweert Bayle dat Spinoza's stelsel is 'la plus absurde, la plus monstrueuse hypothèse qui se puisse imaginer'; het andere dat 'de toutes les hypothèses d'athéisme celle de Spinoza est la moins capable de tromper.' Waarom in dat geval woorden verspild aan hare wederlegging? vraagt men. Doch beide malen geeft Bayle dezelfde reden. Die hypothese, zij is 'diamétralement opposée aux notions les plus évidentes de notre esprit'. Dan wel 'elle combat les notions les plus distinctes qui soient dans l'entendement de l'homme.'¹

De lezer behoeft mijne aanwijzing niet om te bemerken dat Bayle te zeer een geboren cartesiaan en dualist was om in Spinoza's denkwijze te kunnen komen. Tevens staft Bayle's voorbeeld dat de Nederlanders de eenige kalvinisten der 17^{de} eeuw niet waren, wier hersenen gesloten bleven voor het afgetrokkene.

1 Woordenboek van Bayle, 1734, V 201-226. Artikel Spinoza.

De fransche geloofsgenoot van wien wij spreken verkeerde in hetzelfde geval.

Doch ik mag hierin niet verder doordringen. Het ergste (tevens niet weinig vrolijke) was dat Bayle, anders zoo welwillend, Spinoza voor *een verdoemde* hield, en beweerde dat men hem *dit kon aanzien*. Wanneer hij van eene in druk verschenen anekdote omtrent Spinoza de eene helft als fabelachtig verworpen heeft, dan laat hij in vollen ernst volgen: 'La dernière partie de ce récit peut passer pour très-certaine.' Deze 'partie très-certaine' luidde: 'Il était petit, jaunâtre, il avait quelque chose de noir dans sa physionomie, et il portait sur son visage *un caractère de réprobation*.'

Men zou wenschen te gelooven dat met deze persoonsbeschrijving slechts een gipsy of zigeuner bedoeld is. Doch de woorden *caractère de réprobation* wijzen te duidelijk een ontsnapt helbewoner aan. Wij zien er uit dat Bekker, toen hij de *Betoverde Wereld* schreef, alles behalve een overtollig werk verrigtte.

Indien mijne lezers aan Bayle even groote verplichtingen hebben als ik, en zij even veel van hem houden, dan zal het om zijnentwil hen spijten dat deze dwaasheden door hem op het papier gesteld zijn. Doch de fout is onherstelbaar. Ons moge de gedachte troosten dat Bayle zelf, voor zijne straf, door anderen met niet minder nadruk voor een boozen geest is uitgemaakt dan Spinoza door hem.¹

1 Wellevende maar scherpzinnige bestrijding van Bayle's meeste denkbeelden door Leibniz, in Paul Janet's *Extraits de la Théodicée*, 1875, 2^{de} Druk, bladz. 10 vgg., 15 vgg., 216 vgg. Bayle's portret bij Rauwenhoff, *Protestantisme*, II 144.

XXII [Spinoza. - Zijne staatskerk]

Het is geen ondankbaar werk, uit Spinoza's geschriften de plaatsen bijeen te zoeken waarnaar wij eenigzins beoordeelen kunnen in welke verhouding hijzelf, afgezien van de wijze waarop anderen hem beoordeelden en veroordeelden, zich tot die gereformeerde staatskerk heeft voelen staan welke in het land zijner inwoning, en bij zijn leven, in zoo buitengewone mate de geheele nederlandsche samenleving beheerschte.

Reeds Descartes had, in zijn *Discours de la Méthode* van 1637 en in brieven aan zijn vriend Balzac van 1631, allerlei voor Nederland en inzonderheid voor Amsterdam zeer vleijende dingen gezegd.¹ Veertig

¹ Discours de la Méthode, 3^{me} Partie: 'Il y a justement huit ans [1629] que ce désir me fit résoudre à me retirer ici, en un pays où la longue durée de la guerre a fait établir de tels ordres, que les armées qu'on y entretient ne semblent servir qu'à faire qu'on y jouisse des fruits de la paix avec d'autant plus de sûreté, et où parmi la foule d'un grand peuple fort actif et plus soigneux de ses propres affaires que curieux de celles d'autrui, sans manquer d'aucune des commodités qui sont dans les villes les plus fréquentées, j'ai pu vivre aussi solitaire que dans les déserts les plus écartés.' - Aan Balzac, uit Amsterdam: 'Quelque accomplie que puisse être une maison des champs, il y manque toujours une infinité de commodités qui ne se trouvent que dans les villes, et la solitude ne s'y trouve jamais toute parfaite ... Au lieu qu'en cette grande ville où je suis, n'y ayant aucun homme excepté moi, qui n'exerce la marchandise, chacun y est tellement attentif à son profit, que j'y pourrais demeurer toute ma vie sans être jamais vu de personne. Je me vais promener tous les jours parmi la confusion d'un grand peuple, avec autant de liberté et de repos que vous sauriez faire dans vos allées, et je n'y considère pas autrement les hommes que j'y vois, que je ferais les arbres qui se rencontrent en vos forêts, ou les animaux qui y paissent. Le bruit même de leur tracas n'interrompt pas plus mes rêveries que ferait celui de quelque ruisseau. Que si je fais quelquefois réflexion sur leurs actions, j'en reçois le même plaisir que vous feriez de voir les paysans qui cultivent vos campagnes; car je vois que tout leur travail sert à embellir ma demeure et à faire que je n'y aie manque d'aucune chose'. - Korrespondentie van Descartes in de uitgaaf van Cousin.

jaren na hem, in 1670, doet Spinoza hetzelfde; en niet als een heusch ontvangen vreemdeling die buiten zijn vaderland eene vrijheid van denken vindt welke hem daarbinnen, vreest hij, ontzegd zou worden, maar als een burger en landgenoot onder landgenooten en medeburgers, sprekend over zijne geboortestad en over zijn vaderland-zelf, *patria mea*.¹

Niet onduidelijk veroordeelt of betreurt Spinoza te dier plaatse de fout van Oldenbarnevelt en De Groot die, bij het uitbreken der oneenigheden tusschen remonstranten en kontraremonstranten weleer, de tweedragt erger maakten door het afkondigen van wetten op het stuk des geloofs; in plaats van, zonder tusschenkomst van den Staat, de kwestie door partijen in volle vrijheid te laten uitvechten.² Tevens idealiseert hij den amsterdamschen magistraat *zijner* dagen, en denkt zoowel de heerschende orthodoxie weg, als

1 Tractatus Theologico-Politicus, c. xx. Bij Van Vloten en Land, Opera, 1 609.

2 'Cum olim Remonstrantium et Contraremonstrantium controversia de Religione a Politicis et Ordinibus Provinciarum agitari incepit, tandem in schisma abiit; et multis tum exemplis constitit, leges, quae de Religione conduntur, ad dirimendas scilicet controversias, homines magis irritare quam corrigere.'

de uitsluiting der katholieken en der protestantsche dissenters. Amsterdam is hem de stad der steden, waar een ieder, mits hij een braaf man zij, denken mag wat hij wil en zeggen wat hij denkt.¹

Op eene andere plaats in hetzelfde traktaat is hij tot zekere hoogte vóór De Groot en vóór Oldenbarnevelt, in zoover hij als uitgemaakt aanneemt en omstandig betoogt dat het beheer der godsdienst toekomt aan de overheid.² Doch dit strijdt bij hem niet met het vorige. De godsdienst van welke hij hier spreekt is de openbare eeredienst, anders gezegd de godsdienstige praktijk, bestaande in het nakomen of betrachten van twee beginselen: de regtvaardigheid en de goedheid, *justitia et charitas*. Het oppergezag over deze twee *moet* de regering aan zich trekken en *mag* zij niet uit hare handen geven, - ook niet aan een kerkelijk bestuur. Beider vasthouden bepaalt niet alleen de roeping der regering, maar haar bestaan zelf. Waar het regt en het goede omvergeworpen of straffeloos geschonden worden, daar heeft het gouvernement plaats gemaakt voor de regeringloosheid.³

1 'Urbs Amstelodamum exemplum sit, quae tanto cum suo incremento, et omnium nationum admiratione, libertatis fructus experitur. In hac enim florentissima republica et urbe praestantissima omnes cujuscunque nationis et sectae homines summa cum concordia vivunt, et ut alicui bona sua credant, id tantum scire curant, num dives an pauper sit, et num bona fide an dolo solitus sit agere. Caeterum Religio vel secta nihil eos movet'.

2 Tractatus Theologico-Politicus c. XIX, met het opschrift: 'Ostenditur, jus circa sacra penes summas potestates omnino esse, et Religionis cultum externum Reipublicae paci accommodari debere si recte Deo obtemperare velimus'. Van Vloten en Land, I 592 vgg.

3 'Sublato imperio, nihil boni potest consistere, sed omnia in discrimen veniunt, et [pro justitia et charitate] sola ira et impietas maximo omnium metu regnat.' Bij Van Vloten en Land, I 595.

Spinoza's Staat, zien wij, is met een godsdienstig karakter bekleed; en wij moeten verwachten dat ook door hem, evenals door de kalvinisten, maar op eene wijze strookend met zijn stelsel, eene leer der theokratie zal voorgedragen worden. Werkelijk zien wij dit gebeuren. Als hij in het *Politisch traktaat*, onderscheiden van het *Theologisch-politische*, achtereen volgens over verschillende regeringsvormen en, zonder de Zeven-Provincien te noemen, ook over de aristokratische republiek handelt, dan schildert hij eene staatskerk.

‘Alle regenten’, zegt hij, ‘moeten dezelfde godsdienst belijden¹: de bij uitnemendheid eenvoudige en algemeene bedoel ik over welke in mijn *Theologisch-politisch* verhoog gesproken is, waar ik aan het hollandsche: *Geen ketter sonder letter* herinner, en uiteenzet dat in God te gelooven en God te gehoorzamen de hoofdinhoud zoowel der christelijke als der joodsche openbaring is.²

‘Vóór alles moet gewaakt worden dat niet de re-

1 Tractatus Politicus, c. VIII, De Aristocratia, § 46. - Bij Van Vloten en Land, I 351: ‘Omnes Patricii ejusdem religionis esse debent, simplicissimae scilicet et maxime catholicae’.

2 Tractatus Theologico-Politicus, c. XIV: ‘Quis non videt hanc maxime esse causam cur sectarii tot tamque contrarias opiniones tanquam fidei documenta doceant multisque Scripturae exemplis confirmant; unde apud Belgas dudum in usum Proverbii abierit: *geen ketter sonder letter*. Euangelica autem doctrina nihil praeter simplicem fidem continet: nempe Deo credere eumque revereri, sive, quod idem est, Deo obedire. Non opus igitur habeo, ad rem manifestissimam demonstrandam, textus Scripturae, qui obedientiam commendat, et quorum per plures in utroque Testamento reperiuntur, coacervare’. Bij Van Vloten en Land, I 536, 537.

genten zelf verschillende sekten aanhangen; want een gevolg daarvan zou kunnen zijn dat de eenen de eene voortrokken, de anderen de andere; dan wel dat zij onder den invloed van bijgeloof het er op toelagden hunne onderhoorigen van de vrijheid van spreken te berooven.¹

‘Een ander voornaam punt is dat, al blijft de vrijheid van spreken een ieder gewaarborgd, echter het zamenkomen in grooten getale verboden moet worden. Niet dat de dissenters niet zoo vele kerken zullen mogen bouwen als zij goedvinden; maar het moeten kleine zijn, overeenkomstig voorgeschreven afmetingen, en tamelijk ver uiteengelegen.²

‘Daarentegen is het van belang dat de aan de landsgodsdienst gewijde kerken groot zijn en weelderig ingerigt; alleen de regenten of oudsten bij plechtige gelegenheden het regt hebben de godsdienstoefeningen te leiden; *zij* alleen den doop mogen bedienen, huwelijken mogen inzegenen, handen opleggen; en een ieder hen beschouwe als aangesteld om voor de landsgodsdienst te waken en op te komen, ja in zekeren zin als de priesters van het heiligdom.³

1 Tractatus Politicus, VIII 46: ‘Apprime cavendum est ne ipsi Patricii in sectas dividantur, ut ne alii his, alii aliis faveant; et deinde, ne superstitione capti libertatem subditis dicendi ea quae sentiunt adimere studeant’.

2 Tractatus Politicus, VIII 46: ‘Quamvis unicuique libertas dicendi ea quae sentit danda est, magni tamen conventus prohibendi sunt. Atque adeo iis qui alii Religioni addicti sunt concedendum quidem est tot quot velint templa aedificare; sed parva, et certae cujusdam mensurae, et in locis aliquantulum ab invicem dissitis’.

3 Tractatus Politicus, VIII 46: ‘Templa quae patriae Religioni dicantur multum refert ut magna et sumptuosa sint, et ut praecipuo ipsius cultui solis Patriciis vel Senatoribus manus admoveere liceat; atque adeo ut solis Patriciis liceat baptizare, matrimonium consecrare, manus imponere, et absolute ut templorum veluti Sacerdotes patriaeque Religionis vindices et interpretes agnoscantur’.

‘Voor het predikambt, de kerkekas, heb dagelijksch beheer, moeten door de regenten zelf enkele personen uit de schare worden aangewezen, die als plaatsvervangers der overheid optreden, en van alles aan de overheid rekening en verantwoording doen.’¹

De werkelijke stand van zaken in de 17^{de} eeuw, te Amsterdam en overal elders in Nederland, verschilde in bijzonderheden van hetgeen hier door Spinoza als wenschelijk en voegzaam voorgesteld wordt. De burgemeesters doopten niet; de landskerken waren niet versierd. Maar er bestonden voorname punten van overeenkomst. De groote menigte der kalvinistische predikanten behoorden, maatschappelijk gesproken, tot de klasse der plebejers. Zij vormden noch eene priesterkaste, noch een geestelijken stand. De Staat hield de koorden der beurs; beheerde de kerkelijke goederen; bekostigde de openbare eeredienst; voorzag in het hooger theologisch onderwijs. De joden, de roomschen, de lutherschen, de doopsgezinden, de remonstranten, alle niet-gereformeerden, vergaderden in uit-eengelegen onnaspeurlijke heiligdommen.

Spinoza's kwanswijs denkbeeldige beschrijving is noch eene charge, noch een welgelijkend portret. Onder een

1 Tractatus Politicus, VIII 46: ‘Ad concionandum autem, et ecclesiae aerario ejusque quotidianis negotiis administrandis, aliqui ex plebe ab ipso Senatu eligendi sunt, qui Senatus quasi vicarii sint, cui propterea rationem omnium reddere teneantur’.

anderen vorm is zij eene nieuwe hulde aan de aristokratische republiek der Zeven-Propvincien. Hoeveel er aan het objektieve der voorstelling ontbreken moge, in geen ander land van Europa buiten Nederland zou zulk eene kerkinrigting, zulk eene verhouding van godsdienst en regering, in dien tijd door de lezers begrepen zijn.

XXIII [Het kalvinisme en de poëzie. - Het 'Offer des Heeren']

Eene belofte gedaan in het begin van dit hoofdstuk¹ zal nagekomen wezen, wanneer ik de lotgevallen der kalvinistische gedachte in Noord-Nederland, gevolgd tot hare uitdrukking in de wijsbegeerte toe, ten slotte ook nog naar haar optreden in de poëzie geschetst zal hebben; of, minder eerezuchtig gesproken, naar de nalatenschap van den nederlandschen dichter der 17^{de} eeuw die mij toeschijnt uit dit oogpunt, veel onwezenlijks niet medegerekend, bovenal in aanmerking te komen: Constantyn Huygens.

Men is van Huygens in de laatste jaren, nadat sedert het aan den dag komen van zijn *Cluys-werck* in 1841 eene soort van staking was ingetreden,² te onzent weder veel werk gaan maken. Eene nieuwe tekst-

1 Hiervóór, § 2 aanhef, bladz. 13 vg.

2 Uitgaaf van Jonckbloet naar het handschrift van J.L.C. Jacob, 1841. - Beoordeeling door Potgieter, Gids 1842, in Kritische Studien 1876, II 1 vgg.

uitgaaf zijner *Korenbloemen* is ondernomen,¹ nadat reeds vroeger eene nieuwe volksuitgaaf bezorgd was.² Zijn leven is tot onderwerp eener wel is waar nog niet voltooide monografie gekozen.³ Onuitgegeven fransche stukken van zijne hand hebben het licht geziens.⁴ Zijne werkzaamheid als toonzetter heeft de stof geleverd voor een afzonderlijk boekdeel.⁵ In een herdruk onzer beste litteratuur-geschiedenis is een geheel nieuw hoofdstuk aan hem gewijd.⁶

Dit alles moet ik als bekend onderstellen, en mij vergenoegen met het aanduiden van maar één gezigtspunt.

De oudste proeven van kalvinistische nederlandsche poëzie, of hetgeen ik mij verstout zoo te noemen, worden gevonden in een dichterlijk anhangsel van het doopsgezind martelaarsboek: *Het Offer des Heeren*; volgens eene nadere omschrijving op het titelblad dus geheeten omdat het inhoudt: belijdenissen, zendbrieven, testamenten, van zeker aantal 'slachtschaepkens Christi' of 'opgeofferde kinderen Gods,' doopsgezinde eerstelingen onder de tolbetalers der geloofsvervolging. Een achteraan gevoegd *Lietboecxken* behandelt nogmaals, in verzen, de reeds in proza verhaalde le-

1 Volledige Dichtwerken onder toezigt van Nicolaas Beets met aantekeningen van P. Leendertz Wz., 1882, 1^{ste} en 2^{de} Aflevering.

2 Door Van Vloten in het K.L. Pantheon, 1865-1879.

3 Constantin Huygens, Studien door Théod. Jorissen, 1871.

4 Mémoires de Constantin Huygens par Theod. Jorissen, 1873.

5 Correspondance et OEuvre musicales de Constantin Huygens par W.J.A. Jonckbloet et J.P.N. Land, 1882.

6 Jonckbloet, Letterkunde 17^{de} Eeuw, 1882, II 53-106.

vens dezer protestantsche heiligen, of omgekeerd; en het is aan die gedichten dat ik denk.¹ Ik onderscheid namelijk tusschen de oorlogzuchtige *Geuzeliederen*, - óók vol theologie, maar tevens vol politiek, - en de meer zuiver godsdienstige zangen tot eer van ter dood gebragte mennonieten.

Het moet niet verwonderen deze mennonieten in één adem te hooren noemen met mede-protestanten die hen verloochenden. Er bestaat een doopsgezind, en er bestaat een gereformeerd Martelaarsboek; en de lezer van den tegenwoordigen tijd kan bijna niet nalaten te glimlagchen wanneer hij bemerkt, nu, hoe de samenstellers van het laatste, ten einde niet in verdenking te komen gemeene zaak met de anabaptisten te maken, de martelaren die in het eerste vermeld worden hooghartig doodzwijgen²; dan, hoe onder de doopsgezinden zelf sommige meer regtzinnigen er zich op toeleggen den ietwat minder regtzinnigen medebroeders hunne martelaren afhandig te maken.³ Het is als een opbieden met brandende menschetoortsen tegen brandende menschetoortsen. Alleen *onze* martelaren tellen mede; de uwe niet. Die *gij* martelaren doopt zijn het wel is waar geweest, deugdelijk en smartelijk; maar alleen *wij* hebben het regt ons naar hen te noemen.

1 Over de oudste drukken van het 'Offer' bij J.I. Doedes, Nieuwe bibliographisch-historische ontdekkingen, 1876, bladz. 61 vgg.

2 Over het gereformeerd martelaarsboek van Adriaan C. van Haemstede bij Sepp, Geschiedkundige Nasporingen, 1873, II 9 vgg.

3 Over 'Onze Martelaarsboeken' bij De Hoop Scheffer, in Doopsgezinde Bijdragen 1870, bladz. 45 vgg.

Dit kleingeestige echter vermindert naauwlijks de waarde van het feit dat in de doopsgezinde *Historie der Martelaren* van 1615, uitbreiding van het in 1562 en 1567 verschenen *Offer des Heeren*, meer dan *zeshonderd* mennonieten genoemd worden die in en buiten Nederland voor hun geloof het leven lieten. Evenmin neemt het weg dat in Noord- en Zuid-Nederland de oudste kalvinisten, hoe nadrukkelijk dit in later tijd door hunne zoonen ontkend zij, evenals de doopsgezinden uit de anabaptisten zijn voortgekomen, en beider vereenigde geschiedenis met eene breede rij bloedgetuigen aanvangt.¹

Men verbaast zich soms in onze dagen dat er nog altijd lieden worden gevonden die het op prijs stellen de eenen mennoniet, de anderen remonstrant, dezen gereformeerd, genen luthersch te heeten; en het is waar dat voorouders gesneuveld in den oorlog, omgekomen op ontdekkingsreizen, als priesters der wetenschap of der kunst gestorven in hun bed, niet minder hoogachting verdienen dan anderen die geworgd of gebannen werden om hunne trouw aan eene godsdienst.

Maar de eene vereering sluit de andere niet uit. De sterke band van te zamen doorgestaan leed of gevaar blijft nog eeuwen daarna zijne werking doen gevoelen. Het ontzet van Leiden, in 1574, is nu reeds meer dan driehonderd malen verjaard; nogtans zal men altijd op nieuw getroffen worden door het verhaal bij Hooft, hoe in den ochtend van zondag 3 Oktober de eerste gang der aan wal gestapte geuze-admiralen,

1 Hiervóór, bladz. 39, noot 2.

gevolgd door het scheepsvolk en de na langdurig hongerlijden in allerijl weder verzadigde burgerij, een kerkgang was: 'Daar smolten de gemoeden in hun eighe vuurigheit, en was de beweeghnis zoo weldigh, dat de harten van vroolykheit, de ooghen van traanen ooverliepen, en *de sleur van den zang der psalmen deden haaperen.*'¹

Geen nederlandsch dichter was dit ooit in voldoende mate om aan de geheele stof van den strijd voor de nationale onafhankelijkheid regt te kunnen doen; en het proza der oude historieschrijvers van het tijdvak wint het in dit opzicht niet zelden van de verzen der zangers.² Er was in de gebeurtenissen zelf meer poëzie dan de poëten aankonden. Niettemin is door sommigen er iets van gevoeld, en zij hebben de regte uitdrukking gevonden.

Het kreupelrijm van 1555 of 1560 krijgt vleugelen wanneer van een martelaars- en martelaresselied in het *Offer des Heeren* de laatste strofe de lijken van drie vrouwen uit het volk te Antwerpen schildert, in de rivier geworpen nadat men in de gevangenis haar om het leven had gebragt. Met maar één trek wordt het blank der doode ligchamen aangeduid, in het maanlicht (zou men zeggen) wegdrijvend op den stroom. Doch men vergeet de getrouwe Klaartje niet spoedig,

¹ Hooft, Ned. Historien, II 201. Einde van het 9^{de} Boek.

² Zelfde opmerking bij R. Fruin, Beleg en Ontzet van Leiden, 1874, bladz. 98: 'Geen dichter zou dat tooneel [er is spraak van het bezoek der leidsche boden aan den Zwijger te Rotterdam] treffender beschrijven kunnen dan Bor het doet in de eenvoudige woorden die ik daar uit zijne geschiedenis aanhaalde.'

zoomin als hare arme zusters. Zij doet aan Paul Delaroche's in den Tiber geworpen christenmeisje uit de dagen van het romeinsch keizerrijk denken.¹

Er is de Pieter Witses van Leeuwarden die als men aan den paal, ten einde zijne lastige vrijmoedigheid te fruiken, hem een bal in den mond gaat stoppen, het gezegde van Jezus tot den apostel Petrus te pas brengt: 'Toen gij jonger waart gorddet gij uzelf, en wandeldet waar gij wildet; maar wanneer gij zult oud geworden zijn, zoo zult gij uwe handen uitstrekken, en een ander zal u gorden, en brengen waar gij niet wilt.' De friesche getuige moet in zijne soort een dichter geweest zijn dat hij deze spreuk op zich durfde toepassen, want hij telde pas zeven en twintig jaren en liet eene jonge vrouw achter.²

1 Uit het Offer des Heeren bij Van Vloten, N. Geschied., I 264:

Margriet Jeroons huysvrouwe,
En Janneken op Dexterlaer,
Claerken was oock getrouwe,
Op den Steen verdroncken, niet openbaer,
In de Scheldt geworpen daernaer;
Daer heeft mense sien drijven,
Op 't water, met schoone witte lijven,
Dat bleeck wel alsoo claer.

2 Evangelie van Johannes, xxi 18. - Uit het Offer des Heeren bij Max Rooses, Nieuw Schetsenboek 1882, bladz. 63 vg.:

Als hy so aenden pale stont,
In smerten ende pijnen,
Met eenen bal in zynen mont,
Sprack noch in sulcker schijnen:
Ick bandt my selfs, doen ick jonck was,
Wandelde werwaert my gaf pas,
Maer out, my ander bijnen.

Bijnen staat voor *binden*. Oudemans, I 702.

Er is de friesche Elisabeth, eene voormalige kloosterzuster, overgegaan tot de doopsgezinden, en door den frieschen regter op zulke wijze nog eens herdoopt dat zij het nimmer heeft kunnen navertellen. Hare grootste droefheid is niet het pijnigen vóór het verdrinken, maar dat voor het eerst van haar leven mannehanden het wagen hare maagdelijke leden te betasten. Wanneer zij ontwaakt uit de bezwijming waarin het folteren haar heeft doen wegzinken, dan schaamt zij zich bijna dat zij nog leeft.¹

Er is de vlaamsche Margareta, met drie lotgenooten te Gent ter dood geleid. Zij roept de regters toe kosten te sparen, de zuinigheid te betrachten, en voor vier slagtoffers zich te vergenoegen met één staak. Alle vier, herinnert zij, belijden zij één geloof, en gaan met dezelfde verwachting één eeuwigheid in.²

1 Uit het Offer des Heeren bij Van Vloten, I 248 vgg:

tWas een maechdeken van teeder leden,
Elisabeth dat was haren naem,
De welcke was woonachtich ter steden
Van Leeuwerden, een stede bequaem...

Noch twee schroeven setten sij op haer schreenen.
'Beschaemt mij niet,' heeft sij doen geseyt,
'Want van eenich mannen mij noch geenen
Sijn hant aan mijn bloot lijf heeft geleyt.'

Mits dien beswijmde sij onder de handen,
Dat men seyde: 'Sij is doot by geval?'
Maer sij ontweckt zijnde in de banden,
Sprack: 'Ick ben niet doot, maer leef noch al.'

Schreenen, hetzelfde als *schrienen* of *schrijven*. Oudemans, VI 226.

2 Uit het Offer des Heeren bij De Hoop Scheffer, bladz. 62:

Sonder worgen*

* 'Vreeselijker straf dan de gewone, daar de martelaren anders, eer de brandstapel was aangestoken, geworgd werden.'

zijn sy verwesen
Te branden, elck aan eenen staeck.
Doen seyde de vrouwe gepresen:
'Wy dancken u, heer, van dese saeck.'
Grietken sprack met goeder meenen:
'Spaert drie staeken, raetsheeren bemint
Alle vier sterven wy wel aan éenen
Want geestelick zijn wy alleens gesint.'

Er is Wendelmoet, de in Den Haag verbrande weduwe uit Monnikendam, die onvervaard naar de houtmijt treedt, en zelve den beul het barmhartig zakje met buskruid haar in den boezem helpt steken. Uit verlangen *thuis te zijn* sluit zij blijmoedig de oogen, en laat zich blindelings het koord om den hals klemmen.¹

De Noord-Nederlanders door wie uit de vliegende prozablaadjes van den dag, naauwlijks te onderscheiden van de schuitepraatjes- en blaauwboekjes-litteratuur eener latere eeuw, deze verhalen zijn overgebracht in verzen vol snikken en stoplappen, zijn ondanks hunne gebrekkige kunst dichterlijke waarnemers der

1 Uit het Offer des Heeren bij Van Vloten, I 185 vgg.:

Sy help den pulver steken
Self tot haren bosem in;
Siet wat daer is gebleken:
Van selfs is sy gestreken
Tot den pael, als een heldin.

De beul tradt aen om worgen,
Doen sloot sy haer oogen fijn,
Hebbende in 't hert verborgen
Een trooster, niet om sorghen,
Verlanghende thuys te zijn.

werkelijkheid geweest. In den maalstroom der godsdienstige aandoeningen, meestentijds vermaagschapt aan het alledaagsche of ondergaand in het platte, is door hen nu het grootsche en verhevene opgemerkt, het karaktervolle, het stoute; dan het aandoenlijke of het zachte en het fijne, en al hetgeen, in haar gebonden zijn aan het stof, de arme menscheijkheid meest vereert. Kinderen eener groote eeuw hebben zij, hoewel slechts liedjes- en straatliedjeszangers, half voor het kerk, half voor het draai-orgel of de schalmei werkend, zich de niet onwaardige zoonen hunner moeder getoond. Er klopt in hunne watersnood- en citadelpoëzie, indien men meent haar zonder heiligschennis dus te kunnen aanduiden, een hart. Wij gevoelen dat zij hunne pen gedoopt hebben in het bloed en de tranen der ongelukkigen wier lijden zij verheerlijken.¹

XXIV [Het kalvinisme en de poëzie. - Constantyn Huygens]

O dwaze kerk van Rome, zouden wij willen uitroepen; gij die zelve bij duizenden uwe martelaren teldet en in hunne nagedachtenis het zaad der kerk vereerdet; hoe weinig kendet gij uw belang, toen gij met eigen hand een soortgelijk kweekbed voor de protestanten aanlegdet, en tusschen u en de halve christenheid, op de lijken dezer nieuwe teelt van geloofsgetui-

1 Over de waarheid der verhalen in de doopsgezinde en gereformeerde martelaarsboeken bij Sepp, Nasporingen, II 128 vg.

gen, een onoverkomelijken scheidsmuur rijzen deelt. Of meendet gij, omdat de Albigenzen door u uitgeroeid, de Hussieten ten onder gebragt waren, tot het nemen van nieuwe proeven gerechtigd te zijn, en dat het een Gode welgevallig werk was tot iederen prijs uwe eenheid te handhaven?

Laat ons evenwel niet vergeten dat aan de kruistogten tegen Albigenzen en Hussieten door Nederlanders medegedaan is¹; het nederlandsche regters waren die onder Karel V en onder Alva eene breede schaar anabaptisten en kalvinisten om het leven deden brengen²; het tuchtigen der ketters naderhand door de kalvinisten-zelf als een pligt der overheid is voorgesteld³; advokaten van het pausdom daaruit aanleiding hebben kunnen nemen een boek over de kalvinistische wreedheid te schrijven⁴; de remonstranten reden hadden hierop maar weinig af te dingen⁵; en het Rome tot zelfvoldoening moest

- 1 Over Nederlanders die in 1420 de Hussieten zijn gaan beoorloggen bij Boxhorn, Nederlandsche Historien, 1644, bladz. 229. - Bij Schotel, Watergeuzen, bladz. 372 vg. - Bij Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 46. - Over den kruistogt tegen de Albigenzen hiervóór, I 62-66.
- 2 Hiervóór, bladz. 37, noot 1.
- 3 Traktaat van Théodore de Bèze over het regt en de verpligting van den Staat de ketters te dooden, in het hollandsch vertaald door Bogerman. Hiervóór, bladz. 119, noot 1. - Instemming van Melancton met het dooden van Servet bij De Bèze, Vie de Jean Calvin, herdruk van 1864, bladz. 236.
- 4 Richard Rowman Verstegan, Theatrum crudelitatum haereticorum nostri temporis, Antwerpen 1587. Uittreksels bij Sepp, II 109 vgg.
- 5 Hekeldichten van Vondel. - Traktaaten van Paschier de Fijne (1588-1661).

stemmen, lutherschen, gereformeerden, doopsgezinden, de eenen de martelaren der anderen te zien verduisteren of hunne goede diensten onzeker maken.¹

Om tot mijn onderwerp terug te keeren: op de eeuw van het weerloos lijden is bij de Nederlanders de niet minder groote eeuw der overwinning door strijd gevolgd; en zoo weinig dichterlijke krachten kunnen er in den boezem der natie niet gesluimerd hebben, of het besef dier inspanning heeft in bezielde woorden zich een weg moeten banen.

Wanneer ik zeg dat dit het stadium is hetwelk vóór Huygens en de anderen door de poëzie van Filips van Marnix vertegenwoordigd wordt (1538-1598), dan heb ik meteen het beeld genoemd welks trekken men schier onveranderd in het meerendeel der dichterlijke uitingen van het tijdvak terugvindt.

Door de nieuwheid en de bekoring van het bijbelsch spraakgebruik, in den mond van het kalvinisme als van nature bestorven; door het moeilijke van tijden die het gemoed der menschen van het klaaglied naar de hymne, en even onwillekeurig van de hymne naar het klaaglied drongen, beiden even hoog gestemd; door de toevallige overeenkomst tusschen dezen en genen trek van twee nationale geschiedenissen, treffender gemaakt door eene half mystieke, half allegorische Schriftverklaring, - is de nederlandsche poëzie van toen in dezelfde bedding als de hebreuwsche van

1 Arnoudt van Geluwe, De ontleding van dry verscheyden nieuw-ghereformeerde Martelaers-boeken, ofte Reden-kamp-strijdt tusschen de Lutheranen, Calvinisten, ende Wederdoopers, Antwerpen 1656. Bij Sepp, Nasporingen, II 18.

twintig eeuwen te voren gaan vloeijen en onze dichterlijke taal eene tale Kanaäns geworden.

Men kent in Nederland voortaan geen andere levenspsalmen dan de psalmen Davids. Aan lofzangen heeft men niet genoeg: het moeten schriftuurlijke lofzangen zijn¹. Het *Wilhelmus* zelf wordt eene joodsch-christelijke geloofsbelijdenis op rijm; en, hoe de inhoud moge strijden met de melodie van keizer Karels wereldsch jagtlied, de schoonste strofen zijn die welke best van al met de liederen Hammaäloth kunnen vergeleken worden, aangeheven door de Hebreeën van weleer bij het opgaan naar den jeruzalemschen tempel. Te naauwernood wordt hier en ginds eene bijzonderheid ingevoegd die uit Palestina naar Nederland verplaatst, of uit de babylonische gevangenschap naar de spaansche overheersching.²

Hoewel aan deze poëzie in den loop der jaren is overkomen hetgeen niet uit kon blijven, en zij in onze dagen alleen nog verkwikken kan geschept uit de

1 Marnix' Psalmen Davids en Schriftuurlijke Lofsangen bij Van Toorenenbergen, I 203 vgg. - Uittreksels bij R. Fruin, Tien Jaren, bladz. 289 vgg. - Breedere bij Paul Fredericq, bladz. 73 vgg.

2 Zesde strofe van het Wilhelmuslied naar de uitgaaf van 1581, bij Van Lummel N^o 31:

Mijn schilt ende betrouwen
Sijt ghy, o Godt mijn Heer,
Op u soo wil ick bouwen,
Verlaet my nimmermeer;
Dat ick doch vroom mach blijven,
U dienaer taller stondt,
De tyranny verdrijven,
Die my mijn hert doorwondt.

bron en zonder knielen met de hand aan den mond gebragt, - zooals in den ouden hebreuwschen tijd de soldaten van den rigter Gideon dronken¹, - bezit zij toch eigenaardige schoonheden. In elk geval is zij een te nationaal verschijnsel geweest om in het vergeetboek te mogen blijven.

Ongetwijfeld erken ik dat het in zekeren zin op hetzelfde nederkomt hetzij men zich tot den eenen of den anderen der bedoelde vaderlandsche dichters wendt. Het tooneel verbeeldt, van het begin tot het einde, steeds een gereformeerd land, in eene eeuw die van de *Scheppingsweek* van Du Bartas zich naar het *Verloren Paradijs* van Milton bewogen heeft. Alles theologie.

Meent men dat Camphuysen, die de kontraremonstranten te orthodox, de remonstranten niet liberaal genoeg vond, daarom uit een anderen toon zingt, men vergist zich. De sociniaan Camphuysen (1586-1627) is een psalmist als de overigen. Zijne vereerders noemen ook hem een 'tweeden David'. Zijne 'rijmen' bieden zich als 'stichtelijk' aan, en houden woord. Zij vormen een kerkboek waaraan alleen de synodale goedkeuring ontbreekt.²

Op grond dat Vondel het nooit met de kalvinisten vinden kon, en ten laatste zelfs roomsch geworden is,

1 Boek der Rigteren, vii 1-7.

2 D.R. Camphuysen's Stichtelijcke Rymen, om te lezen of te zingen, uitgaaf van 1658. Met kerkmuzieknoten. - O. van den Tempel tot den Dood, die Camphuysen vóór zijn tijd wegnam, verwijtend:

Rooft ons die ons door sijn reen
Als een tweede David scheen.

zou men geneigd zijn te gelooven dat hij niet aan den algemeenen bijbelschen leiband liep.

Het tegendeel is waar. Geen rederijker der 16^{de} eeuw bragt meer bijbelstoffen op het tooneel dan Vondel in de 17^{de} (1587-1679); gezwegen van *Johannes den Boetgezant*, de *Altaargeheimenissen*, de *Bespiegelingen van God en Godsdienst*, en *Lucifer*. Alleen zekere heer Van Boetzelaer was nog overvloediger in het vertalen van den hugenoot Du Bartas. Vondel's tragische eersteling, - *Het Pascha*, - heeft het nederlandsch Israël tot hoofdgedachte, en kon door Marnix geschreven zijn.¹

Bovendien behoedde het roomsch-zijn, of roomsch-worden, toen voor niets. De priester Stalpaert van der Wiele (1579-1630) was een even theologisch dichter als de oefenaar Camphuysen, en heeft evenmin veel anders dan geestelijke lofzangen voortgebracht.²

Daniel Heinsius hield aanvankelijk veel van Hugo de Groot, en heeft naderhand, ter wille der orthodoxie, hem bitter gehaat. Doch men leide daaruit niet af dat die beroemde mannen twee soorten van poëzie beoefenden. De regtzinnige Heinsius (1580-1655) heeft behalve een schriftuurlijk treurspel, - *De Bethlehemsche*

- 1 Verghelijkinghe van de Verlossinghe der Kind'ren Israëls met de Vrijwordinghe der Vereenichde Nederlandsche Provinciën, achter Vondel's Pascha. Bij Van Lennep, I 118 vgg. - Vertalingen van Vondel uit de Tweede Week van Du Bartas bij Van Lennep, I 319-337, 339-386. - Andere fragmenten uit Du Bartas in de Helden Godes des Ouden Verbonds bij Van Lennep, II 23-98.
- 2 Over Stalpaert bij Alberdingk Thijm, Verspreide Verhalen in proza, 1879 vgg., I 159. - Bloemlezing uit Stalpaert door Van Vloten in het K.L. Pantheon, 1865.

Kindermoord - een uitgebreiden *Lofzang van Jezus Christus* voor zijne rekening, zestig kwarto-bladzijden; en wij vonden reeds gelegenheid aan te stippen dat de muze van den vrijzinnigen De Groot (1583-1645) in nog sterker mate dan die des anderen onder den last van bijbelsche en kerkelijke namen gebukt gaat.¹

Het eenige wat wij zeggen kunnen is dat Heinsius, die een Vlaming van afkomst was en wiens ouders, om het schrikbewind van Alva, Gent verlaten hadden, voor den haat der Nederlanders tegen de Spanjaarden uit de vaderlijke nalatenschap eene welsprekender formule geërfd heeft dan mogelijk één ander nederlandsch dichter der 17^{de} eeuw.²

Evenzoo heeft de steil-orthodoxe Jacob Revius (1581-1658), de vriend van Bogerman en mede-herziener van den Staten-Bijbel, een drie- of viertal geuzeliederen geschreven die schier alles overtreffen wat het tijdvak te onzent van dien aard heeft voortgebracht; en zelfs het gewonnen zouden hebben van hunne voorgangers uit 1566 en vervolgens, indien het mogelijk was sommige aderen tweemaal te ontginnen.³

1 Hiervóór, bladz. 91 vg.

2 Nederduytsche Poëmata, 1618, bladz. 15 vgg. Tot de Spanjaarden, na het sneuvelen van den admiraal Heemskerk in Mei 1607:

Al daer Ghy niet en sijt, daer is ons vaderlandt.
De voghel is alleen gheboren om te snijden
Met vleughelen de locht, de peerden om te rijden,
De muylen om het pack te draghen, of de lijn
Te trekken met den hals, *en wy om vry te sijn.*

Tot Heemskerk's schim persoonlijk:

Ghestorven voor u volck, vol lof, vol eer, vol weerde,
Begraven en bedeckt *van vryghevochten eerde.*

3 Biechte des Coninghs van Spangiën. - Op het vergaen van 't Spaensche schip genaemt 'Den Heyligen Geest', - Gebedt voor de veroveringe van 's Hertogenbosch. - De verloren Graef Johan. - Allen in Van Vloten's bloemlezing uit Revius, Schiedam 1863.

Blijft over: Jacob Cats (1577-1660); wiens werken zoozeer de Heilige Schrift naderen dat zij de Tweede Bijbel genoemd zijn.

Niemand zal Cats de eer betwisten het stelsel van Kalvyn gepopulariseerd, en de hebreuwsche wijsheid voor de eenvoudigste nederlandsche verstanden toegankelijk gemaakt te hebben. Niemand ontkennen dat sommige trekken van den landaard scherpzinnig door hem waargenomen, sommige nationale krachten treffend door hem geschilderd zijn. Er zijn hier oogenblikken dat hij Heinsius' zeggenskracht zeer nabijkomt.¹

Zoo ik niettemin zelfs Cats aan Constantyn Huygens opoffer (1596-1687), het is omdat deze mij toeschijnt al Cats' deugden bezeten te hebben, vermeerderd met eene beknoptheid van uitdrukking welke hem tot den aangewezen man der nakomelingschap maakt. Wie der ouden de minste woorden gebruikt, vindt bij de haastig gebakerde en kort aangebonden jongeren het gewilligst oor.²

1 Jacob Cats tot de Nederlanders in 1637. Werken II 640, in Van Vloten's uitgaaf 1862:

Zee-helden, wacker volck, peck-broeken, rappe gasten,
Op! ruckt nu wederom de vlaggen van de masten;
Gaet, jaeght eens op een nieu den Spanjaert over boort,
En haelt eens wederom dat ghy ter zee verloort...
De leeu vecht met de klau, de stier gebruyckt den horen,
Het peert slaet met den voet, een haen met felle sporen:
De zee is Uw geweer.

2 Brill, De nederlandsche dichters van de eerste helft der 17^{de} eeuw met de gebeurtenissen in verband beschouwd, 1865. - Brill bij Arend, III^e 806 vgg.: Overzicht der vaderlandsche letterkunde in de tweede helft van den tachtigjarigen oorlog, 1874.

Welnu, de heer van Zuylichem is juist zulk een bewonderaar der bijbelsche psalmen geweest als vóór hem ook de heer van Sint-Aldegonde was. Geen werk zijner eigen kunst voldoet hem zoozeer, of staat bij nader inzien hem minder tegen, dan zijne melodien voor de harpe Davids¹. De eenige kans op onsterfelijkheid welke hij in stilte gelooft voor hem weggelegd te zijn, is dat hij er in slagen mogt, vleit hij zich, iets van de liefelijkheid en de kracht des israëlitischen konings voelbaar te maken. De godsman, de man naar 's Heeren hart, moge hierboven dit zelf getuigen. Het is in Sion bekend².

Wij moeten niet meenen dat Huygens zoo sprekend anderen slechts naschrijft. Het is de taal van zijn inwendig leven; muziek en poëzie. Al op de knieën zijner moeder, toen hij nog drie jaren oud moest worden, verhaalt hij ergens, had hij de Tien Geboden leeren zingen³. Een man geworden berijmde hij ze; en daarenboven de Twaalf Artikelen, het formulier

1 Pathodia Sacra, 1647. Bij Jonckbloet en Land, Correspondance etc., bladz. CCLXII vgg., CCLXXXIV vgg.

2 Korenbloemen, 1672, I 324. Uit Hofwyck:

Daer is, ten minsten, *wat* verdraeg'licks in mijn' snaer;
En d'een nakomelingh of d'ander sal 't gestanden:
Somwijlen heb ick *yets* gebaert uyt hoofd of handen,
Dat tegens d' opspraeck moght. En daer weet Sion van,
En dien ick 't heiligh lied heb na gebootst, Gods mann,
De mann na 's Heeren hert.

3 Theod. Jorissen, Constantin Huygens, 1871, bladz. 342.

des Avondmaals, en al de christelijke feesten en kerkplegtigheden¹.

Zoozeer is de geest van zulk een dichter der 17^{de} eeuw met het Oude-Testament zamengegroeid, dat hij de instellingen van zijn eigen tijd zich onwillekeurig in hebreuwsche vormen ziet kleeden en hijzelf er in verward geraakt. Het eene oogenblik heeten de gereformeerden Israël, de roomschen Babylon; het andere zijn het, op dezelfde bladzijde, de roomschen die Israël genoemd worden, de gereformeerden Juda; en de dichter verkwikt zich aan de voorstelling, - zoo het onverhoopt tot eene hereeniging tusschen de twee groote afdeelingen der gescheurde christenheid komt, - dat Juda dan, op hebreuwschen trant, over Israël zich vrolijk maken zal².

Het was de eeuw dat toongevende orthodoxe predikanten in Nederland aan stichtelijke lektuur voor de huiskamer den naam van *Balsem Gileads over Zions wonde* gaven. Er bestaat een lofdicht van Jacob Cats op dit boek³, en de schrijver was een man van aanzien en naam. Hij en zijne ambtgenooten worden door Huygens als *gezanten van Omhoog* toegesproken, *bazuinen van Gods Woord*.⁴ Bij eene plegtige gelegen-

1 Korenbloemen, I 9 vgg. Afdeeling: Bibel-stof en Gods-dienst.

2 Korenbloemen, I 7. Uit Biddaghsbede:

Oh! sal de son noch rijsen
Van soo gewenschten dagh,
Dat Juda dit belev' en Israël belacch?

3 Cats' Werken, 1862, I 633: 'Op het boeck des weerden, eerwaarden en godsaligen dienaer des woordts Mr. Willem Teeling, enaemt: Balsem Gileads over Zions wonde'.

4 Korenbloemen 1672, I 524 vgg. Aen sommige Predikers.

heid omschrijft Huygens zijne eigene gebeden tot God als *pijlen van zijn hart en kalveren zijner lippen*. Dit laatste is geen drukfout. Het is de kromspraak van een aartsvaderlijk dichter die in den kring der zijnen, bij het ontbijt en het avondbrood, gewoon is een kapittel uit de joodsche Profeten voor te lezen of aan te hooren¹.

Ofschoon van afkomst een Brabander, is de bijbelsche Huygens een Noord-Nederlander in zijn hart². De bescheidenheid en de edelmoedigheid zouden welligt voorgeschreven hebben zich te herinneren dat Amsterdam haar bloei te danken had aan het kwijnen van Antwerpen; het Zuiden in de kunst even hoog stond als het Noorden; en de brabantische taal minder achterlijk ware gebleven zoo de geloofsvervolging en de oorlog niet zoo vele goede brabantische krachten Brabant uit- en naar Zeeland of Holland gedreven hadden.

Doch zulke bedenkingen rezen toen niet, of wogen

1 Korenbloemen 1672, I 3. Biddaghshede M DC XXIV:

De pijlen van ons hert, de schichtigste gebeden
Die wy van dus beneden
Doen stijgen tegen 't steil
Van Dijn' onsienlickheits onafgepeilde peil,
Die kalv'ren onser lipp en konnen niet geraken
Dijn oore te genaken,
Ten zij, enz.

Hosea xiv 3: 'Neem deze woorden met u, en bekeer u tot den Heer. Zeg tot Hem: Neem weg alle ongerechtigheid, en geef het goede, zoo zullen wij betalen de varren onzer lippen.'

2 Over Constantyn's ouders bij Jonckbloet, Letterkunde 17^{de} Eeuw, II 54 vgg.

niet. Met welken eerbied het latijn der leuvensche en andere zuidnederlandsche geleerden hem vervullen mogt, Huygens beschouwde de Brabanders in het algemeen als eene soort van barbaren, half gothisch, half spaansch. De taal welke hij in *Tryntje Kornelis* de volksklasse te Antwerpen laat spreken is eene ketelmuziek, in vergelijking waarvan zelfs het plat noordhollandsch der heldin en van haar knecht naar hemelval zweemt¹.

Hetzelfde tooneelstuk, - intusschen minder eene komedie dan eene novelle in zamenspraken, - helpt bovendien Huygens' antipapisme staven.

Men behoeft in 's dichters onlangs verschenen muzikale korrespondentie de stukken van 1640 en vervolgens die op den haarlemschen aartspriester Ban of Bannius betrekking hebben slechts in te zien, om zich te vergewissen dat Huygens sommige roomschen persoonlijk een goed hart toedroeg². Ook had hij, door zijne betrekking bij de diplomatie, reeds op jeugdigen leeftijd zich moeten aanwennen andersdenkenden in het godsdienstige regt te laten wedervaren en te dien opzigte zich te gedragen als een man van de wereld. Te Venetie, te Londen, kwam het niet altijd te pas, of was het niet altijd geraden, den kalvinist op den voorgrond te schuiven.

Maar een hater van het katholicisme als theologie was hij met zijne ziel; en de begaafde Tesselschade

1 *Sjaasis* voor Jezus, *moôr* voor maar, *vrauwe* voor vrouwen, *zayde gayt?* voor zijt gij het?, *haddewer* voor hadden wij er, *ickick* voor ik, enz. - Korenbloemen 1872, I 559 vgg. Tiende Boek: Klucht.

2 Jonckbloet en Land, *Correspondance etc.*, bladz. XXXVI-CLXV. - Wederkeerige hulde van Ban aan Huygens, bladz. XXXII vg., noot.

is eene ongemeene vrouw moeten zijn dat zijne vaak smakelooze plagerijen met de roomsche Mis, gerigt aan hare zuster en haar, steeds met een gelijk gemoed door haar verduurd zijn. Trouwens, zij kon hem aan.¹

In sommige zijner ernstige verzen, als *Biddaghsbede* en voorname gedeelten van *Hofwyck*, trekt hij tegen het pausdom te velde met eene hartstogtelijkheid die Bogerman of Revius bekoren moest, en welke Gijsbert Voet hem niet verbeteren kon.² Nergens, voor zoover ik weet, noemt hij Marnix' *Bijekorf*; maar hij had dien in merg en been, én als boetrede én als satire.

De toon waarop hij van Tryntje's eerste voorloopige kennismaking met het roomsche. Antwerpen verhaalt, is bijna zuiver bijekorfsch. Wanneer het rinkelen eener

¹ Verschillende sneldichten in het 12^{de} en volgende Boeken der Korenbloemen. - In het 1^{ste} Boek, I 47:

Komt, Tessel, uyt de Mis, en uyt het misverstandt:
Ick weet een rechter pad naer het beloofde Land, enz.

² Korenbloemen, I 355 en I 5. Over de zonden der roomschen vergeleken bij die der protestanten, in *Biddaghsbede*:

Du bist gerechtigh, Heer;
Maer van twee sondaren waerom is 't d'eene meer?
Meer zijn sy 't, die den schat van dijn' bevolen Wetten
Den hoeftigen ontsetten;
Meer zijn sy 't, die bestaen
De meesterlicke hand aan dijn Gebod te slaen...
Meer zijn sy 't, meer, en meest, die dy, hunn' grooten Voeder,
Doen sterven in hunn' voeder,
Doen leven, naer den nood,
En maken die 't haer geeft haer *dagelickse brood*.

In navolging van Marnix gebruikt Huygens hier *du, dy, dijn*, wanneer hij van God spreekt. Ook vervoegt hij: *du bist, du hebst, du wilt, du sulst, du sittest* enz.

schel in eene hoofdstraat de kalvinistische Zaandamsche, in haar zondagspak alvast onverzeld de stad ingedrenteld, doet meenen dat het Hoogwaardige nadert en zij daarvoor zal moeten knielen, dan vlugt zij ijlings in eene steeg. Doch het is maar eene mistkar, en een paard met bellen.

In eene kerk gaat zij een pater hooren wiens wit bovenkleed haar denken doet aan het servet om den hals van haar man te Zaandam, als de barbier dezen komt bedienen.

Van de predikatie, in antwerpsch dialect, verstaat zij te weinig om een oordeel te durven vellen; maar uit het overdreven roeren van mond en armen besluit zij dat de man niet veel zaaks verkondigt.

Zij zou wel lust hebben den hoogen toren van Onze Lieve Vrouw te beklimmen en zichzelve op een panorama van den omtrek te onthalen: hare beurs is goed gevuld, en op een footje ziet zij niet. Maar zij wantrouwt den torenwachter (óók al een persoon die aan wijwater doet); wil in de enge kooi der smalle trap niet misschien door hem gedwongen worden vóór te gaan; en stelt voor het offer zich schadeloos door het gaan bezigtigen van een nonneklooster.

Wanneer zij daar te kennen geeft gereformeerd, eene getrouwde vrouw, en op het kloosterleven niet belust te zijn, dan knipt de Mater met de oogen alsof zij zeggen wilde: Zoo naauw wordt het hier niet genomen¹.

Allerlei kwanswijs objektieve, maar in het geheel

1 Korenbloemen, I 563-566.

niet objectief bedoelde epigrammen op het katholicisme, in één woord, met welgevallen voorgedragen door een ijverig protestant die niet beseft dat hij, door dit schenden van het aangezicht van anderen, het tegelijk zijn eigen neus doet.

Huygens had zijne vroege plaatsing en snelle bevordering bij de diplomatie aan François Aerssen te danken, den intusschen grijsgeworden ambassadeur die gemeenlijk als de bewerker van Oldenbarnevelt's ongeluk wordt aangeduid. Misschien is dit eene der redenen dat hij den gesneuvelden Advokaat nergens roemt of noemt: het had den schijn kunnen hebben van ontrouw jegens den levenden weldoener. Van Hugo de Groot maakt hij in het voorbijgaan gewag¹. Welligt ook beschouwde hij evenals Cats den storm waaruit de synode van Dordrecht voortgekomen was als eene godlof overgedreven bui, wier noodlottige herinnering best begraven bleef.² Dat hij het genezen zeer

1 Korenbloemen, I 366. Beschrijving van Hofwyck:

Die nu De Groot, of Cats, Heins, of Barlaeus waer!
Die nu een oude pen, by een' van all' versleten,
In dit groen machtigh waer, en, louw en koel geseten,
Moght seggen wat hy docht, en singen wat hy siet!

Mogelijke zinspeling op Oldenbarnevelt, I 334 vg.:

De reden is soo klaer als middaghs sonne-schijn,
Dat verr sien *beter is als verr gesien te zijn*.
....., ... Wy menschen
En konnen niet als gaen. *Het vliegen is quaet spel*
En met den hals betaelt.

Echter kan hier ook op Strafford bedoeld zijn, II 529.

2 Jacob Cats, Werken 1862, II 632. Nationale Synode:

Daer is, onlanghs geleên, een tuymel-geest gevlogen
In 't midden van het land. Die heeft daer uyt-gespogen
Verwarringh diep-gesocht. Een dochter van de Nacht...

van Achttien ongaarne hoorde opkrabben vernamen wij reeds¹.

Des te warmer prinsgezind is hij. De groote zaal op het Binnenhof staat niet voor hem in de eerste plaats met den hoofdingang naar het plein gekeerd waar in 1525 over Jan de Bakker het doodvonnis uitgesproken², in 1619 aan Oldenbarnevelt het doodvonnis voltrokken werd. Zelfs is zij hem niet bovenal het lokaal waar in 1651 de Groote Vergadering werd gehouden, maar een eeuwenheugend nationaal Walhalla zonder beelden (beelden zouden den puritein niet geveleid hebben), vroeger het gewelf van Hollands oude Heeren, daarna getooid met vlag aan vlag veroverd in den vrijheidsoorlog door de prinsen van Oranje:

Daer dack, en muren toe, gekropt zijn met den pracht
Van Spaensche vendelen by Wilhem t'huys gebracht,
By Maurits menighmael, by Frederick om 't beste,
By Wilhem ander mael.³

Na de godsdienst heeft geen ander onderwerp Huygens zoo gelukkig bezielde als deze vereering voor de oranjevorsten, van wier diensten aan de openbare zaak de voorspoed van zijn geslacht en zijne eigen eervolle

1 Hiervóór, bladz. 84, noot 2.

2 Hiervóór, I 292.

3 Korenbloemen, I 346. Uit Hofwyck:

Denckt aen het hoogh gebouw van balcken verr gebrocht
Dat geen vervuyl en kent van spinnewebs gedrocht;
Denckt aan het trots gewelf van Hollands oude Heeren,
Daer duysend menschen daeghs en duysend in verkeerren...

Afbeelding der Groote Zaal in 1651 bij Ising, Binnenhof 1882, atlas. Teekening van Stortenbeker en Heijligers.

loopbaan de verkleinde afbeelding waren. Zijne ballade in den volkston op den dood van Maurits stelt Revius' geuzeliederen nog in de schaduw. *Scheeps-Praet* is misschien, Vondel's *Prince-Lied* niet te na gesproken, het beste vaderlandsch gedichtje dat in de Zeven-Provincien ooit geschreven werd; en al had Maurits een pleitbezorger voor het uitzoeken gehad, een beteren dan den raad en sekretaris zijns broeders had hij niet kunnen vinden¹.

Bij Cats, Hooft, Vondel, bij al de voornaamste nederlandsche dichters van dit tijdperk, wordt men telkens getroffen door eene verkleefdheid aan de woonstede of den geboortegrond die de onverschilligheid van een later geslacht beschamen zou, indien niet elke liefde op den duur wederliefde tot voorwaarde had, en het hechten van een volk aan zijn land zich niet onveranderlijk regelde naar de heuschheden van het land voor het volk. Bij Huygens is de vaderlandsliefde een ware hartstogt, en van de edelste soort.

Wanneer hij in 1652 *Hofwyck* uitgeeft, man van bij de zestig, en hij bij al wat heilig is zijne kinderen en kleinkinderen bezweert de boomen te ontzien door hem

1 Korenbloemen, I 493 vg. Laatste strofe:

Weeran, riepen de matroosen,
't Is een man oft Mouringh waer!
En de reeërs die hem koosen:
Weeran, 't is de jonge Vaer! -
Heintgie peurde strack aan 't stuer, en
Haelde 't ancker uyt de grond.
't Scheepje ginck door 't zee-sop schueren
Offer Mouringh noch an stond.

daar geplant en gekweekt¹, dan laat hij *drie* gevallen toe waarin van deze testamentaire bepaling zijnentwege mag afgeweken worden.

Het zou kunnen gebeuren dat zijne nakomelingen en erfgenamen buiten eigen schuld tot armoede vervielen of in den achterstand geraakten. Nood, die wet breekt, mag ook eiken vellen.

Eiken worden oud, maar zijn niet onsterfelijk; en het averegts onsterfelijke staat somtijds in den weg. Voor den groei van een jonger geslacht kan het opruimen van een ouder nuttig zijn en noodig worden. Ook *dit* zij zoo! Als de menschen, zoo mogen de boomen komen en gaan, gaan en komen.

Wat het derde geval betreft, - reeds meer dan vijfentwintig jaren geleden, toen hij als gezantschaps-sekretaris te Londen vertoefde en dienstplicht, terwijl het onzeker was of Maurits daarginds al dan niet er in slagen zou Bergen-op-Zoom te ontzetten, in den vreemde hem aan de plaats bond; reeds toen, uitlandig herder, gelijk hij in virgiliaanschen bucolica-stijl met ongeduld zich noemde, had hij gekookt en er de psalmen Davids bij aangehaald. Zou God gedogen dat Bergen-op-Zoom in spaansche handen viel? Zou het gezegd kunnen worden dat de Magtige Israëls de nederlandsche Sioniete ontrouw geworden was?²....

1 Korenbloemen, I 315 vg.:

Ick segg' het eew voor eew, kinds kinderen, laet staen
En brandt of warmt u niet aen hout dat ick liet wasschen:
Ondanckbaer' erffeniss en is niet af te wasschen.

2 Korenbloemen, I 27 vgg. D'Uytlandige Herder, December 1622, met het motto uit Psalm CXIX naar de Vulgata: 'Haec est consolatio mea in afflictionibus meis, psallendi argumenta esse mihi statuta tua, in loco peregrinationum mearum'. Bladz. 32 vgg:

Hoe smettelicker smert verettert nu de leden
Van Dijn' gesalfde, Heer, nu die gespreide wolck
Dijn erve, Dijn besit, Dijn lot, Dijn eigenheden
Verstolpet met een' zee van mis-geloovigh volck!...

Laet liever dese brand de volckeren verslinden
Die Dijn' almachtigheit al siende niet en sien,
Die aen Dijn' wille-keur haer' willen niet en binden,
En d'eere Dijnes naems haer' plichten niet en biën...

Laet Dijn' gedachtenis Dijn' wraeck niet vergelijken
Met onser vaderen misdadige wel-eer,
Maer Dijn' barmhertigheit voorkomen ons beswijcken:
Ons' krachten leggen doch wanhopelick ter neer...

En wy, Dijn eigen volck, de kudde Dijner weiden,
Wy sullen Dijnen naem de wereld maken kond;
Ter eewen eewigheit Dijn roem-gerucht verbreiden
En stadigh leven doen in kinders-kindren mond.

Ik geloof niet dat éénig Nederlander van den ouden tijd ooit onstuimiger hebreeuwsch gevoeld heeft, of zuiverder daarbij.

Maar zoo vele jaren daarna, in 1652, wanneer door de aderen niet langer het bloed van den jongeling bruischt en het woord aan den vader van vijf volwassen kinderen is², dan klinkt de ingehoudener taal des te krachtiger. Is het in Gods raad besloten dat Nederland andermaal het juk der vreemde overheersching dragen zal, zoo moge dit erf, betaald van 's dichters nederig fortuin, ledig staan; dit plantsoen,

2 Huyghens en zijne kinderen door Van Dyck, vier jongens en één meisje, in het haagsche Mauritshuis. Katalogus 1881, N^o 205. Schilderij van 1640.

met eigen hand door hem aangelegd, eene woestijn worden; deze berken en deze linden, door wier stammen zijn hartebloed stroomt, onder den hamer komen.

Verdoemd is de vracht bij het zinken der schuit; en, gaat het vaderland te gronde, de kraaijen mogen dan hunne nesten bouwen in de esschekroonen hunner keus.¹

De ontembare en fijnbewerktuigde Huygens, meer dan negentig jaar geworden, en nog op zijn tachtigste zoo flink ter been dat hij vijfdehalf uur aan één stuk achter de lijkbaar van den admiraal De Ruyter ging,² doet, wanneer hij dus spreekt, aan den ouden en on-

1 Korenbloemen, I 316 vg. Uit Hofwyck:

Staen die bebloedde tijden
In 't eeuwige beschick van Gods voorsienigheit;
Moet Holland eens niet zijn, of Niet zijn; is 't geseit -
By diens sien seggen is, en seggen doen, en heden
En morgen 't selfde punt, - dat Holland weer bestreden,
Weer overstreden zy, weer werdde soo het was,
Doe 't in zijn kolen smoockt' en smoorden in zijn ass;
Moet dat rad noch eens om; broeyt Spagnen noch een' toeleg
Van thiende-penningh-dwangh; en leght het maer de roe wegh
Tot dat het onvoorsiens zijn geesselingh hervatt',
En drijv' ons tot den keur van mutsaerd en van rad,
Of van versworen trouw en van versaecht gevoelen;
Sal sich dat heete bloed noch eens op 't onse koelen;
(God zy genadiger, en weer den droeven dagh), -
Dan is mijn will geen will; en, als heel Holland lagh,
En waer 't niet redelick dat *Hofwyck* overend stond.
Van nu af schrab ick uyt wat in mijn testament stond.
Als 't Vaderland vergaet zijn mijn' voor-sorgen uyt:
't Is reden dat de vracht versincke met de schuyt.

2 Jonckbloet, Letterkunde 17^{de} Eeuw, II 79 noot 3.

tembaren kleinen Thiers denken, als hij in het barst van den winter, ten einde voor Frankrijk de nuttelooze hulp der mogendheden te winnen, naar Weenen en Petersburg reist, of, om Bismarck te gaan vermurwen, op den tender eener lokomotief van Parijs naar Versailles stoomt en Belfort, het ééne Belfort, den overwinnaar ontwingt.¹ Alleen landen die zoo bemind worden en waardig zijn bemind te worden, door oud en jong, hebben beteekenis.

Eigenaardig is het uit welke bron bij Huygens dit alles welt. Zijne onwrikbare overtuiging, bedoel ik, dat er een God bestaat die evenals aan de lotgevallen van het israëlitisch monotheïsme weleer, in den strijd tegen de afdwalingen en gruwelen van het veelgodendom, ook aan het wedervaren van het kalvinisme, in het tweegevecht met Rome, zich bijzonder laat gelegen liggen. Een God die met de gereformeerde Zeven-Provincien het buitengewoon goed meent, en meermalen ten aanzien der Nederlanders zich niet onbetuigd liet; maar tevens in zijne raadsbesluiten zoo ondoorgrondelijk en, met allen eerbied voor zijne wijsheid en zijne liefde, zulk een aziatisch despoot, dat de sterveling in het algemeen, en ook de nederlandsche geloovige, nooit regt weet hoe hij het met hem heeft, of, heeft hij iets aan hem, zeggen kan wat. De bijbelsche pottbakker, om kort te gaan, te wiens overstaan de mensch slechts klei of leem is; die niet antwoordt van zijne daden; naar welgevallen vaten ter eere kneedt en vaten ter oneere; zijne zuivering

1 Verhaal van Thiers zelf in Enquête Parlementaire sur les actes du gouvernement de la Défense Nationale, 1^{ste} Deel.

slechts verwacht van het Jongste Gerigt; en intusschen onvoorwaardelijk wil aangebeden worden als de driewerf heilige bron van alle waarheid, deugd, en schoonheid.

Wij zien hieruit welk een uitnemend en schrander discipel Kalvyn in Constantyn Huygens bezat, evenals in Filips van Marnix. Beider pottbakkers-theodicee, door Huygens in het beroemd gedicht *Oogen-Troost* met geestdrift ontwikkeld, is uit het hart der geneefsche leer gegrepen en heeft van oudsher, door een schijnbaar tegenstrijdig mengsel van rationalisme en fatalisme, meteen de kracht van het stelsel uitgemaakt en zijne populariteit verzekerd. Het zelfvertrouwen waarmede Huygens zijne oude vriendin vermaant in hare halve blindheid te berusten verschilt niet van het: 'Allah is groot!' des middeneeuwschen muzelmans die zijne stad ziet innemen en plunderen door de kruisvaarders.¹ Doch tevens brengt de dichter zulk eene overstelpende hoeveelheid aan de rede en de ervaring ontleende gronden bij, dat het godsbestuur volkomen gerechtvaardigd, en de eenoogige Partheninne ten slotte eene bevoorregte onder de vrouwen schijnt.²

Dezelfde veer heeft ook het kleiner dichtstuk *Ge-*

1 Hiervóór, I 51 vgg.

2 Korenbloemen, I 290. Slotverzen van *Oogen-Troost*:

Dus, Parthenine (want wy zijn malkand'ren moe
Geprevelt), weder nae den Pottbacker toe!
Hem volgen voeght de kley; en breeckt hy ons tot scherven,
Ons hopen staet in hem, al soud' hy ons doen sterven;
En sluyt hy ons een oogh of twee eer 't avond is,
't Is om een schooner licht. 'k Weet dat ick niet en miss;
Ick spreek een heiligh woord. Laet ons op 't hooghste lot sien!
Blind en onblind is een: de vrome sullen God sien.

boort-Dagh naar voren doen springen dat men in alle bloemlezingen aantreft. Ligt het eerbiedigst, ootmoedigst, dankbaarst, godsdienstigst vers uit de geheele nederlandsche letterkunde der 17^{de} eeuw.¹

Indien wij onderstellen dat iemand, die zoo gevoelde en dacht, een daarmede overeenkomend uitwendig optreden van den mensch in de zamenleving verlangde, dan oordeelen wij juist. In zijn *Kostelick Mal*, levenslang in zijne oogen de getrouwe uitdrukking zijner zienswijze op dit punt gebleven, boekstaaft de puriteinsche Huygens, eens voor al, dat men den kleimensch moet kunnen aanzien uit welke stof hij werd genomen en tot welke hij wederkeeren zal. Geen kwikken, geen strikken. De vrouwen behooren, zooals zij op de regentesse-stukken van het tijdvak werkelijk doen, hofjesjufvrouwen te gelijken. De mannen betaamt het mantel en bef te dragen evenals hij, op zijn portret door Netscher voor de *Korenbloemen* van 1672.² Volgens dit stelsel is het voldoende dat de mensch met ootmoed bekleed zij.

1 *Korenbloemen*, I, 532. Op mijnen Geboort-Dagh:

 Noch eens September, en noch eens die vierde dagh,
 Die my verschijnen sagh?
 Hoe veel Septembers, Heer, en hoe veel' vierde dagen
 Wilt ghy my noch verdragen? enz.

In dit vers van later dagteekening heeft het *wilt ghy* van den Staten-Bijbel het vroegere *wilst du* vervangen.

2 *Korenbloemen*, I 75-88. 't *Kostelick Mal*. - Verwijzingen naar 't *Kostelick Mal* in *Oogen-Troost*, I 285; in *Hofwyck*, I 361. - Het portret door Caspar Netscher, AEt. LXXVI, in het Rijks-Muzeum te Amsterdam. *Katalogus* 1880, N^o 254.

Omstreeks het einde van *'t Kostelick Mal* doet de maker het voorkomen alsof hij slechts paradoxen heeft willen verkondigen, en neemt hij in zestien versregels een paar honderd zijner eigen argumenten terug.¹ Doch men moet door dit hinken der logica zich niet van het spoor laten brengen. In den vorm eener erasmiaansche satire tegen geldverspilling en opschik is het gedicht een kalvinistisch pleidooi ten gunste van de ondermaansche nietigheid, het raadzame der handreiking aan armen en ongelukkigen, en de volstrekt eenige waarde van het godsdienstig geloof.

Toen Huygens te Londen in 1622 deze strafpredikatie schreef, telde hij pas zeven en twintig jaren; en wij komen in verzoeking het den leerling-diplomaat euvel te duiden, zoo hij lust gevoelde zich met onderwerpen uit de zedekunde en de wijsbegeerte bezig te houden, dat hij daarbij niet meer aandacht schonk aan het in 1620 verschenen *Novum Organum* van lord Bacon, dien hij in de salons der groote wereld iederen dag ontmoeten kon. Wat ervaringsfilosofie, denken wij onwillekeurig zou den jeugdigen dogmaticus goed gedaan hebben.²

Dit is echter de maatstaf niet waarnaar een geest als de zijne beoordeeld wil worden. Hij was een veel-

1 Korenbloemen, I 87:

Maer jocken buyten boort. Om 't wijse woord te spreken:
De Reden komt te laet om 't ongelijck te wreken
Dat haer Gewoonte doet enz.

2 Over Bacon bij Philarète Chasles, *l'Angleterre Politique*, bladz. 145 vgg.; bij Taine, *Littérature Anglaise*, I 403 vgg.; bij Scholten, *Godsdienst en Wijsbegeerte*, 202 vgg.; bij A. Pierson, *Gids* 1883, I 334 vgg., aankondiging van Spedding's *Evenings with a Reviewer*.

weter, geen historicus; een opmerker, geen denker; een moralist, geen man der metafysica.

Evenmin mag op het weinige dat volgens mij van zijne poëzie schijnt over te blijven, uit de hoogte neergezien worden. Voor den goeden naam der Zeven-Provincien en der 17^{de} eeuw in het godsdienstige is het genoeg den Staten-Bijbel en de *Koren-Bloemen* voortgebragt te hebben; en zoo Huygens op ons den indruk maakt te weinig een wijsgeer of een dichter geweest te zijn, te zeer een predikant, des te beter past hij in de lijst zijner eeuw en van zijn volk.

Tweede hoofdstuk. De handel.

I [Zuid-Nederland en Noord-Nederland]

Van één der in het vorig hoofdstuk verkregen uitkomsten wil aanteekening gehouden worden. Ik bedoel dat de stoot, die van de Noord-Nederlanders een afzonderlijk volk maakte, is gegeven door Zuid-Nederland, en, gelijk Antwerpen van Amsterdam, evenzoo Brussel de moeder van Den Haag geweest is.

Waar is het dat ook Hollanders, Friezen, Utrechtenaren, zich naar Genève begeven hebben, ten einde op de plaats zelve kennis te gaan maken met de leer en de instellingen van Kalvyn. Maar toen zij die reis ondernamen was de henegouwsche Guy de Brès, auteur van het eerste nederlandsch-gereformeerd belijdenisgeschrift, door hem bezegeld met zijn bloed¹; wa-

1 Over Guy de Brès bij Vinke, Libri Symbolici Ecclesiae Reformatae Neerlandicae, 1846, Voorrede bladz. xi vgg.

ren de brabantse Jan en Filips van Marnix, Jan gesneuveld in de dienst der kerkbrekers, Filips hun advocaat geworden, reeds sedert geruimen tijd hen voorgeweest¹ Geen Noord-Nederlander van beteekenis heeft Kalvyn persoonlijk gekend. Arminius, Uytenbogaert, Bogerman, hoorden alleen Théodore de Bèze². De broeders Thoulouze en Sint-Aldegonde waren Kalvyn's huisgenooten, en hadden zijn onderricht uit de eerste hand³.

Er is in 1566 wat woester of wat minder woest gebeeldstormd te Middelburg, Leiden, Delft, Amsterdam, Den Bosch, Utrecht. Geen andere daad heeft, in dezelfde mate, het revolutionair karakter der beweging aan het licht doen komen; getuige de ontsteltenis der landvoogdes, die voor hare persoonlijke veiligheid uit Brussel naar Bergen vlugten wilde, en 's konings wraak over de godlasterlijke heiligschennis. Het was eene besmettelijke razernij die met de snel-

1 Levendige schildering van het sneuvelen van Jan, heer van Thoulouze, bij A.S.C. Wallis, In Dagen van Strijd, 1878, III 129-140. - R. Fruin, Voorspel van den tachtigjarigen oorlog, Gids 1860, I 426 vg. - Filips, in Van de Beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566: 'Het is een vermeten ende opgheblasen oordeel van degenen die hen niet schroomen de levende beelden Godts des Heeren, haere eyghene broeders, wreedelick te verdoemen, by dien slechts dat sy de houte ende steene leeflose blocken ende afgodenbeelden oft kinderpoppen moghen eenichsins verschoonen ende verdedighen.' Bij Van Toorenenbergen, I 34.

2 J. de Wal, Nederlandsche Studenten te Heidelberg en te Genève. Mij van Letterkunde 1865, bladz. 59 vgg. der Mededeelingen.

3 Véritable récit des choses passées ès Pays-Bas, Leuven, 1578. Bij Th. Juste, Vie de Marnix, bladz. 5.

heid van een elektrischen schok van de eene stad oversloeg naar de andere. Maar de galvanische batterij werd geladen te Antwerpen, en het waren de beeldstormende Antwerpenaren die de onoverkomelijke kloof groeven¹.

De geuze-scheldnaam, in de geschiedenis een eeretitel geworden, is het eerst te Brussel vernomen. Zijne etymologie wijst naar het fransch-sprekend Zuiden: in het Noorden zou men schooijer of landlooper gezegd hebben². De admiralen der watergeuzen, Dolhain, Lumbres, Lumey, waren zuidnederlandsche edelen³. Één beroemd vice-admiraal, Blois van Treslong, evenzoo. Blois was een afstammeling van den half henegouwschen graaf Jan die in de tweede helft der 14^{de} eeuw Schoonhoven en Gouda regeerde; Treslong eene henegouwsche heerlijkheid, indertijd geschonken aan den oudsten natuurlijken zoon van dien vorst⁴. Men kan er Lodewijk en Karel van Boisot bijvoegen⁵.

Gewigtige diensten werden aan Zeeland en Holland bewezen door de kalvinistische vlugtelingen uit Vlaanderen, Brabant, en verdere zuidelijke provincien. Met achterlaten van de asch hunner trouwe Klaartje's en trouwe Margareta's, zijn deze ballingen in het Noor-

1 Berijmd overzicht, door een roomsch-katholiek tijdgenoot, bij Van Vloten, Ned. Geschiedzangen, I 280 vgg.

2 De tijdgenoot Kiliaen op Gheus: 'Dictio gallica, sive potius walonica, olim obscura et Teutonibus ignota, nunc vero cet.' - Geuzenappen, en geuzepenningen met fransche randschriften, bij Van Loon, Ned. Historiepenningen, 1723-1731, I 83, 85.

3 Hiervóór, bladz. 55. Noot.

4 Hiervóór, I 106 vgg.

5 Over Louis de Boisot bij R. Fruin, Beleg en Ontzet van Leiden, 1874, bladz. 93 vgg.

den hunne walsche gemeenten komen stichten, die voor de tweede maal, door de herroeping van het Edikt van Nantes eene eeuw daarna, het hare voor de algemeene nederlandsche beschaving zouden doen. Zij schonken aan de Zeven-Provincien schrijvers als Van Meteren en Van Mander¹; aan Dordrecht den stamvader der Vossiussen; aan Amsterdam en Leiden geleerden als Heinsius, Stevin, Plancius, Van Baerle; aan Amsterdam en Middelburg geniale kooplieden als De Moucheron, Isaïc Lemaire, Jaques Lemaire, en Usselincx². En dit niet alleen. Tengevolge hunner gebreken zelf, of hetgeen in gewone tijden daarvoor zou doorgedaan zijn; hunner kalvinistische onverzettelijkheid, hartstogtelijkheid, haatdragendheid, en dweepzucht; is tot het vestigen der nieuwe en revolutionaire orde van zaken in het Noorden krachtig door hen bijgedragen³.

Dit blinken echter was niet alles goud, en onze

1 Van Mander volgde meer dan hij voorging, I 673 vgg.

2 De Jonge Jr., Opkomst van het Nederlandsche Gezag in Oost-Indie, 1862-1878, I 57: 'Het springt in 't oog dat bijna in elke groote onderneming dier dagen in Noord-Nederland, onder de eerste aanleggers minstens één Zuid-Nederlander wordt aangetroffen; en het aandeel der uitgewekenen in de beoefening der wetenschappen was niet minder groot.'

3 Zuiderlandsche kalvinisten als Daniel Heinsius, Usselincx, Plancius, Johannes Lemaire, waren onder de vurigste tegenstanders van Oldenbarnevelt en De Groot. - Bakhuizen van den Brink, Studien en Schetsen, II 13: 'De oude geuzen splitsten zich in twee partijen: de vreemdelingen, van elders hier gekomen, kozen voor het grootste gedeelte met ijver de zijde der kontraremonstranten, en tot zelfs in de laagste klassen drong de verbittering door.'

hulde aan het Zuiden moet binnen de grenzen blijven.

Was het omdat het Noorden vóór 1572 zulk eene weelde nog niet gekend had als waarvan sedert honderd jaren en langer, onder de graven van Vlaanderen en de hertogen van Bourgondie, de zuidelijke gewesten overvloedigen?¹ Had onder het volk daarginds de rijkdom verrijfdheid doen ontstaan? Waren de Noordelijken kloeker, soberder, geharder? Iets van dien aard vernamen wij reeds, of werden op weg gebracht het te vermoeden².

Zagen in het Zuiden de burgers en de edelen tegen de toepassing van het kalvinisme in het leven op? Vreesden zij dat door de puriteinsche tucht van Genève hun bestaan te mistroostig worden zou, te vreugdeloos, te grijs? Sommige verwijten van Filips van Marnix aan de eenmaal vurige maar weldra verflauwde kalvinisten van Brabant, Vlaanderen, en Henegouwen, zouden het bijna doen gelooven³.

1 Commynes, over de landen van den in 1476 gesneuvelden Karel den Stoute: 'Je cuyde avoir veu et congneu la meilleure part d'Europe; toutesfois n'ay je congneu nulle seigneurie, ne pais, tant pour tant, ny de beaucoup plus grant estendue encores, qui feust si habondant en richesses, en meubles et en edifices, et aussi en toutes prodigalitez, despences, festyemens, chieres, comme je les ay veu pour le temps que j'y estoye.' Mémoires, 5^{de} Boek, 9^{de} Hoofdstuk, bladz. 348 van Chantelauze's uitgaaf, 1881.

2 Hiervóór, bladz. 26 vg. Opmerkingen van Hadrianus Iunius.

3 'Bevinden wy in ons dat wy, na de ontfangen kennisse des Euangeliums, in den geest onzes verstants vernieut zijn geworden tot den evenbeelde des nieuwen menschen, die na God geschapen is in gerechticheyt ende waerheyt? Ter contrariën, wy hebben even seer met den kinderen der werelt geloopen in alle dertelheyt begeerlicheyt, dronckenschap, gulsicheyt, ongebondenheyt, brasserijen, bancketterijen, pomperijen ende wulpsicheyt: so dat tusschen de allerongebondenste kinderen der werelt ende ons schier geen onderscheyt van alsdanige dingen geweest en is, behalve alleene so wanneer het ons aende macht ende middelen ontbroken heeft'. Filips van Marnix, Trouwe Vermaninge aen de Christelicke Gemeeynten van Brabant, Vlanderen, Henegou, ende andere omliggende landen, 1589. - Bij Van Toorenbergen, I 536 vg.

Mogelijk ook zat bij de Zuidelijken de schrik voor de beeldafwerpers en de boschgeuzen er te zeer in, en bleef men daar, onder het juk van welopgevoede lieden, in godsnaam liever roomsch, dan de anarchie te gemoet te gaan onder het wanbestuur van gereformeerde vanden en vagebonden¹.

Hoe dit zij, betrekkelijk spoedig gaf het Zuiden de voorkeur aan een vergelijk met Spanje, en ging naar de verleidelijke voorstellen van Parma luisteren. De

1 'Zou dit niet toe te schrijven zijn aan de rechtmatige vrees voor nieuw geweld van de zijde der kalvinisten? aan den haat van alle, zelfs gematigde katholieken tegen de onverdraagzamen, die voor vrijheid van godsdienst heetten te strijden, maar alleen vrijheid voor zich verlangden en haar niet aan anderen gunden? En gaf niet hetgeen tusschentijds was gebeurd aanleiding om ze in die vrees, in dien haat, te stijven? Wat was het hoofdwerk der ballingen geweest, die op naam van den Prins den nationalen strijd heetten voort te zetten? Behalve plunderen: kerkverwoesting en priestermoord. Hoe waren niet in Holland en Zeeland de katholieken weldra beroofd van alle gezag, zelfs van vrije godsdienstoefening; hoe hadden zelfs niet de Staten van Holland, die toch waarlijk niet tot de onverdraagzaamste kalvinisten behoorden, maar als poedig voor libertijnen doorgingen, aangedrongen op het weren der katholieke religie, alsof elk katholiek een vijand der natie, een vriend van Spanje en der inquisitie was!' P.L. Muller, Gids 1873, I 368 vg.

burgers van Antwerpen verduurden in 1585 voor hunne stad niet half zoo veel leed als in 1574 de burgers van Leiden voor de hunne uitgestaan hadden¹. De meeste onderteekenaren van het Compromis der Edelen, vooraan de mannen van het Zuiden, werden hunne eerste liefde ontrouw². Zonder de volharding van het Noorden zou de tachtigjarige oorlog reeds vóór het twintigste jaar geëindigd zijn; en geëindigd met het muilbanden der opstandelingen³.

Het land van Rubens, wilde ik zeggen, kan slechts tot zekere hoogte, wanneer men enkel met de eerste opwellingen rekening houdt, het vaderland der geuzen genoemd worden. Door andere middelen en langs andere wegen is het in later tijd op zijne beurt tot aanzien gekomen. Het eenig volledig geuzeland der 16^{de} en 17^{de} eeuw, indien men er roem op draagt daarvoor te boek te staan, is het land van Rembrand geweest.

II [Compromis der Kooplieden]

Doch reeds te veel over één onderwerp, misschien. Was uit den aard der zaak de religie eene der hoofd-

1 Marnix in zijn Brief Récit de l'estat de la ville d'Anvers, 1585. Bij Th. Juste, bladz. 162 vg., 180 vg.

2 'Entscheidung in den Niederlanden' bij Ranke, hiervóór bladz. 21 noot 1. - R. Fruin, Voorspel, Gids 1860, I 405.

3 Oordeel der Noordelijken over de waarde van Spanje's aanbie dingen bij Van Lummel, Geuzeliedboek N^o 61:

Een Spaensch pardoen dat hout soo vast
Als een open hant vol vlieghen.

zenuwen van den kalvinistischen Staat, om geografische redenen, en door den loop dien de gebeurtenissen namen, was de negotie dit niet minder. Na de lotgevallen der godsregering, de lotgevallen der handels-inrigting.

Men vindt opgeteekend dat in 1563 twintig duizend Nederlanders, als protest tegen de spaansche vervolging, naar Londen uitgeweken waren¹. Vermoedelijk waren dit voor het meerendeel Vlamingen en Brabanders, inzonderheid Antwerpenaren, en bij voorkeur kooplieden of industriëlen. Onder de laatsten behoorde het geslacht van Van Meteren, wiens vader te Antwerpen eene boekdrukkerij bestuurde².

Toen in 1567 Willem de Zwijger, met het oog op de aanstaande komst van Alva, Antwerpen en Breda verliet, toen volgden, beweert men, honderdduizend personen hem naar verschillende plaatsen in Duitschland³. Het is van algemeene bekendheid dat onder hen zich de amsterdamsche koopman Adriaan Pauw, de noordbrabantsche veehandelaar Herman de Ruyter, de leidsche zeemtuwer Adriaan van der Werf bevonden, en zij den prins van Oranje in zijne ballingschap diensten bewezen hebben⁴. De koopmansfamilie Semein, te Enkhuizen, ging daarbij zoo krachtig voor,

1 M.L. van Deventer, Het jaar 1566, Eene historische Proeve, 1856, bladz. 7, noot.

2 Leven van Van Meteren door Simeon Ruytinck, predikant te Londen. Achter de Ned. Historie, uitgaaf van 1614.

3 Wynne, Vad. Geschiedenis, 5^{de} Druk, bladz. 81, 414.

4 Adriaan Pauw door Koenen, 1840. - Herman de Ruyter door Acquoy, 1871. - Van der Werf door Te Water, 1814.

dat de prins naderhand om harentwil eene zeldzame uitzondering maakte. Hij bepaalde dat bij het vergeven van posten te Enkhuizen steeds onvoorwaardelijk aan bekwame leden van dit geslacht de voorkeur zou geschonken worden¹.

Wanneer wij de verzameling *Sententien en Indagingen* van den hertog van Alva ter hand nemen, bijna uitsluitend op Noord-Nederland betrekking hebbend, dan vinden wij er de vonnissen van nagenoeg tweeduizend personen die om hun geloof, tusschen de jaren 1568 en 1572, met verbeurte hunner goederen het land verlaten hadden². Velen hunner zijn bakkers, slaggers, kleermakers, goud- en zilversmeden. De meesten behooren tot de klasse der neringdoenden. Het zijn er 44 uit Vianen, 42 uit Edam en Monnikendam, 39 uit Middelburg, nogmaals 40 uit Middelburg, 62 uit Utrecht, 47 uit Leiden, 135 uit Amsterdam, 83 uit Den Briel en Heenvliet, 43 uit Enkhuizen, 42 uit Leeuwarden, 46 uit Kollum, 79 uit verschillende dorpen in Friesland, 66 uit Groningen, weder 86 uit Groningen.

Na Parma's overwinningen en den val van Antwerpen in 1585, herinnerde ik reeds, zijn duizenden Brabanders en Vlamingen de eenen naar Holland gekomen, de anderen naar Zeeland³. Voornamen kooplieden in hun midden bragten uit het Zuiden hunne huizen naar

1 Over het geslacht Semein bij Centen, vervolg op Brandt's Enkhuizen, 1747, bladz. 9 vgg.

2 Deze *Sententien en Indagingen* zijn, naar een gewaarmerkt handschrift, in 1735 voor het eerst uitgegeven door den amsterdamschen koopman Jacob Marcus.

3 Wynne, *Vad. Geschiedenis*, 5^{de} Druk, bladz. 104.

het Noorden over. Voor een deel werden zij mede-oprigters van oostindische of westindische compagnien¹.

Al in de eerste maanden van 1566, toen het Compromis der Edelen de hertogin van Parma nog aangeboden moest worden, was te Antwerpen een Compromis der Kooplieden ontworpen; programma van een burgerlijk eedgenootschap, welks zaamgezworen ondertekenaren in bijbelstijl voor de vrijheid van gelooven en kerkgaan opkwamen; deze te veroveren een pligt noemden hun opgelegd door God; en betuigden om harentwil hunne personen en hunne goederen in de waagschaal te willen stellen².

Zeer waarschijnlijk waren dit dezelfde personen die een half jaar later, in Oktober 1566, koning Filips drie miljoen aanboden, op voorwaarde dat hij de niet-katholieken vrijheid van openbare eeredienst zou toestaan³. Dit stuk is uit het waalsch of fransch der

1 Van Bruyssel, Histoire du commerce et de la marine en Belgique, 1861-1865, III, 143, 149. Ook de antwerpsche Pieter van den Broecke wordt daar herdacht.

2 Tekst van het Compromis der Kooplieden bij M.L. van Deventer, Het jaar 1566, bladz. 73 vg.: 'Nous Marchans soubsignez, conseillé au faict de notre conscience, nous nous sommes bien voulu donner la main d'association, pour empescher quelque loy laquelle contrevient au debvoir qu' avons à Dieu... Nous promectons et jurons par solempnel et inviolable serment à Dieu, que à l'advenir n'endurerons, en façon que ce soit, que aulcune moleste ou recherche nous soit faicte pour le faict de la religion de notre conscience... Prenans Dieu pour témoin de nostre intégrité, lequel nous prion nous vouloir pourveoir de conseil, force et dextérité, pour la maintenir non seulement d'escript et parolles, mays y employer noz propres corps et biens.'

3 Marco Perez, Gilles de Grave, Karel van Bomberghen, Gilles van der Baengerye, Franchoy's Goddin, Henry van den Broecke, Cornelis van Bomberghen, Thomas van Gheer, Johan Carlier, Nicolas du Vivier, Nicolas Selin. - M.L. van Deventer, Het jaar 1566, bladz. 45 vgg.

Zuidelijken door Coornhert in het hollandsch der Noordelijken vertaald. In Zeeland, Holland, Utrecht, Gelderland, werden aan de overheid adressen ingediend, eensluidend met het antwerpsche. In eene bijeenkomst te Amsterdam kwam het dokument ter tafel.

Hebben bij die gelegenheid de amsterdamsche hervormden ten slotte geweigerd het hunne bij te dragen, het was niet omdat zij wat ijver betreft bij de antwerpsche achterstonden, maar omdat zij bemerkten dat toen de koning van Spanje het aanbod der dertig ton, ten onregte door hem als eene poging tot omkoopen beschouwd, versmaad had, de verbondenen dit geld voor het organiseren van een gewapenden opstand gebruiken wilden. Eensdenkend met den prins van Oranje, achtten de Amsterdammers het oogenblik zich op die wijze te weer te stellen toen nog niet gekomen¹.

Evenals er te Enkhuizen kalvinistische visschers en reeders gevonden werden die, aangegrepen door de denkbeelden der eeuw, naar zelfregeling haakten en in de nieuwe Kerk het beginsel van den nieuwen Staat begroetten², was er te Leiden eene kern van kalvinistische volders en kalvinistische wevers; lieden die voor hunne gedachte alles overhadden, en de zegepraal hunner zaak met de komst van het godsrijk vereen-

1 M.L. van Deventer, Het jaar 1566, bladz. 55.

2 Gerard Brandt, Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen, 1666, bladz. 136 vgg. van den herdruk van 1747.

zelvigden. Bij ontstentenis van soldaten was er eene uit die burgers geworven schutterij, bereid haar leven te laten; zoo onvoorwaardelijk dat zelfs een wakker man als de president-burgemeester Van der Werf, ook zelf een industrieel, in hunne oogen bijna voor een flauwert doorging.

Te Leiden ziet men daarenboven hoe het een zich aan het ander schakelde, en van de lagere klassen der zamenleving, fabriekarbeiders, kleinhandelaren, winkeliers, de stoot zich aan de hoogere mededeelde. Er was een persoon van aanzien, Dirk Jacobsz van Montfoort, de omwenteling in stilte warm toegedaan: na het ontzet nam de prins van Oranje bij hem zijn intrek. Er was de oude Jacob van der Does, lid der ridderschap, die geen anderen eed dan zijn eed aan den stadhouder kende. Er was Jacob's jongere neef Jan, man van letteren als van studie zoowel als van geboorte en fortuin, dien de eisch der tijden in een ervaren kommandant der burgerwacht herschiep. Er was een stads-sekretaris als weinigen, Jan van Hout, blakend van eene oude liefde voor gemeentelijke onafhankelijkheid. Er was de prins van Oranje, wiens denkbeeld Leiden's omstreken onder water te zetten werkdadige ondersteuning bij de Staten van Holland vond. Er waren de noord- en zuidnederlandsche edelen in 's prinsen omgeving en aan boord der vloot, die niets onbeproefd lieten wat eene onderneming kon doen gelukken aan welke de toekomst hing¹.

Men bewere niet dat het varen op Indie en het

1 R. Fruin, Beleg en Ontzet van Leiden, 1874. - Oude Verhalen, door R. Fruin, Hooft van Iddekinge, en R. Elsevier, 1874.

oprigten der Oost-Indische Maatschappij, vijftwintig jaren daarna, met deze gebeurtenissen of dit personeel weinig te maken heeft gehad. Onder de hollandsche edelen in het gevolg van Boisot bevond zich Oldenbarnevelt, de toekomstige doopvader der Compagnie¹. De hollandsche admiraal die in 1599 het eerst op den Atlantischen Oceaan de vlag vertoonde bestemd op Java geplant te worden, was een lid derzelfde familie Van der Does aan welke het beleg van Leiden voor een niet klein gedeelte zijne vermaardheid dankt². Van honderd andere noordnederlandsche geslachten, betrokken geweest bij den opstand, kan hetzelfde gezegd worden. Maurits in persoon zou niet door de inlandsche vorsten van den Maleischen Archipel uit de verte als koning van Holland toegesproken en voor den vertegenwoordiger van een europeesch rijk erkend zijn, indien zijn vader de handeldrijvende Hollanders en Zeeuwen minder vertrouwen had ingeboezemd, of hun geloof in het goed gesternte van Willem I door 's prinsen schranderheid en toewijding in mindere mate geregtvaardigd was³.

1 'Geweest zijnde die in 't jaar 1574 hem ook geëmployeert heeft totte vordering van 't ontset van Leiden, zoo in 't deursteecken van de dijken als het datelijk ontset totte brugge van Soetermeer toe' Verhooren van Oldenbarnevelt 1850, bladz. 127.

2 Het verhaal van den togt van Pieter van der Does bij Van Meteren, Ned. Historie, f. 434 verso - 435 verso. J. Scheltema, Onoverwinnelijke Vloot, 1825, bladz. 220.

3 Traktaat der bantamsche Javanen met de Hollanders, 11 October 1596: 'Wy gouverneur, welgeboorne ende heeren dezer stede van Bantam, sweeren van wege onsen Coninck aan den Heer (wesende) Coninck van Hollant enz'. De Jonge Jr., Opkomst, II 372.

III [De noordnederlandsche buurt- en de noordnederlandsche wereldmarkt]

Het is met het oog op de Oost-Indische Compagnie, meer nog dan op de in West en Oost aangehechte bezittingen in het algemeen, dat ik van eene inrigting sprak.

Wie Oost-Indische Compagnie zegt, zegt Java; en aan het langzaam veroveren van dit eiland is de geheele 17^{de} eeuw besteed. Maar het handelsligchaam hetwelk die daad volvoerde was tegelijk eene staats-instelling; zijn fonds had de waarde van een staats-fonds. De bloei der Republiek werd afgemeten naar het rijzen of dalen van de aktien der Compagnie. De kolonie was de pols dien men raadpleegde bij het bepalen der gezondheid van het moederland.

Het kan niemand verwonderen op dit zich uitzetten tot koloniale mogendheid zooveel nadruk te hooren leggen. Het was het nieuwe waardoor de Republiek van zichzelf en hare voorgangsters zich onderscheidde. De italiaansche en de vlaamsche steden van een vroeger tijdperk, welke Amsterdam bestemd was op te volgen,¹ hadden zelfs niet in de dagen van haar hoogsten bloei kolonien in andere werelddeelen bezeten: Pisa niet, Venetie niet, Genua niet, Gent of Brugge niet, Antwerpen niet. Evenals Portugal, Spanje, en Engeland, bemagtigde de republiek der Zeven-Provincien voor het eerst overzeesche gewesten. Naar evenredigheid breidde haar horizont zich uit, vermenigvuldigden zich hare betrekkingen, wies haar rijkdom, en

1 Hiervóór, I 3.

won zij aan invloed naar buiten. Van eene buurtmarkt werd zij eene wereldmarkt.

Of weet iemand eene juister formule van onderscheiding tusschen het tijdvak dat op de omwenteling van 1572 gevolgd is, en de eeuwen welke den opstand tegen Spanje voorafgegaan zijn?

Ook zonder op te klimmen tot het begin der 13^{de}, toen door hun mededoen aan den togt naar Damiate de bewoners dezer gewesten voor het eerst door eigen aanschouwen en in grooten getale kennis maakten met den Levant,¹ zal het niet ongeoorloofd zijn aan te nemen dat onder de graven uit het henegouwsche, het beijersche, het bourgondische Huis, de zee eene bron van welvaart voor de noordelijke provincien geweest is, zoo niet de hoofdbron. Men vindt de Noord-Nederlanders van dien tijd geschilderd als een haring-kakend en zoutziedend volk van visschers, scheepsbouwmeesters, en vrachtvaarders.² Zelfs in de namen die zij aan hunne staatkundige partijschappen gaven, spiegelde hun vischvangende aard zich af³.

De ligging van het land aan den mond van twee groote rivieren, met eene zeekust die van Oost-Friesland tot Vlaanderen reikte, bragt dit vanzelf mede. Zulke gegevens beteekenen eene roeping.

Het wordt bovendien gestaafd door historische teksten betreffende het oude zeerecht in Noord-Europa.

1 Over de Nederlanders te Damiate in 1217 hiervóór, I 66 vg.

2 Oude handels- en scheepvaartberigten hiervóór, I 145 vgg. - Volledig overzicht bij R. Fruin, Tien Jaren, 3^{de} Druk, bladz. 181 vgg.

3 Hoekschen en Kabeljauwschen. Opmerking van Luzac, Hollands Rijkdom, 1780-1783, I 142.

Een groot gedeelte der vroegere internationale wetgeving op dit stuk, geheeten naar het snel uitgebloeid zweedsche Wisby, is getrokken uit amsterdamsche bepalingen; wier redaktie, gevolgd naar nog oudere vlaamsche bescheiden, evenals het regtsboek van Den Briel teruggaat tot de eerste jaren der 15^{de} eeuw.¹

Ordonnantien als die oude amsterdamsche zijn een doorslaand bewijs. Eene stad moet onder de zeevarende steden reeds medetellen; de buitenlandsche zaken moeten er zeker gewigt in de schaal werpen; zal het pas geven namens haar eene soort van waterwetboek te ontwerpen, regelend het varen op vreemde havens, de verhouding van schippers tot reeders, van schepelingen tot schippers, en het overige.²

Doch dit alles behoort tot de geschiedenis van het aandeel der noordnederlandsche steden in het Hanzeverbond.³ Wij herinneren hier alleen dat in den loop des tijds, door zich niet aan te sluiten bij de nieuwe beweging voortgekomen uit het mededingen met Spanje en Portugal, dit verbond door Engeland en de Zeven-Provincien overvleugeld, en van vrijzinnig reaktionair, of wil men liever, van zelfstandig een werktuig geworden is. Eerlang zou Alva te Frankfort de Hanze van het verkeer met Rusland afhouden⁴, Filips II

1 Over het regtsboek van Den Briel hiervóór, I 139, 143.

2 Over de Vonnissen van Damme, de Ordinancie van Amsterdam, de Compilatie van Wisby, de Plakaten van Karel V en Filips II, bij M. Th. Goudsmit, Ned. Zeerecht, 1882. Inleiding.

3 O. van Rees, Staathuishoudkunde, I 95 vgg. Hiervóór, I 147.

4 Altmeyer, Relations commerciales et diplomatiques des Pays-Bas avec le Nord de l'Europe au 16^e siècle. Brussel 1840, bladz. 375: 'Le 18 Juillet 1571 le duc fit signaler à la diète de Francfort, dans une instruction donnée aux conseillers du duché de Luxembourg, chargés de représenter le cercle de Bourgogne à cette assemblée, l'urgente nécessité d'empêcher, par tous les moyens possibles, qu'on [la Hanse] envoyât à Ivan IV des harnais, des fusils, des canons, par la raison que si jamais le Moscovite parvenait à connaître la discipline et les ressources militaires de l'Europe, il mettrait un jour en péril non seulement les Pays-Bas, mais la chrétienté tout entière.'

haar tot mededoen aan het uitrusten der onoverwinlijke vloot bewegen¹, Wallenstein op haar verzoek den titel van Generaal der Oostzee aanvaarden².

In de eerste helft der 16^{de} eeuw was het varen naar het Noorden voor Zeeuwen en Hollanders eene levenskwestie. Een stadhouder van Karel V in Den Haag betoogde in 1532 aan de landvoogdes te Brussel dat de akkerbouw, in verhouding tot het cijfer der bevolking, niet volstond om in de nooddrift van Holland en Zeeland te voorzien. Er werd ja ook op Engeland, Frankrijk, Spanje, en Portugal gevaren, zeide hij, doch dit verkeer leefde alleen van het aannemen van goederen voor de Baltische-Zee. Er moest in de eerste plaats gewaakt worden dat de *noordelijke* vrachtvaart den Hollanders en Zeeuwen niet afgesneden werd³.

1 Burmeister bij Koenen, Nederlandsche Handel, 1853, bladz. 51, 170: 'De duitse zeesteden waren werkzame bondgenooten des konings van Spanje; zij hielpen de Armada uitrusten.'

2 Bij Koenen, bladz. 52: 'Later sloten de Hanzesteden zich bij Wallenstein aan, die, om Denemarken en Zweden te vernederen, zich den naam van Generaal der Oostzee gaarne liet welgevallen.'

3 Antoine van Lalaing, graaf van Hoogstraten, aan de landvoogdes Maria: 'Que ladite navigacion est très fort nécessaire aux pays de par dechà, et principalement à ceulx de Hollande et Zellande, tellement que, sans elle, le pays ne peut demourer en estre, subsister, ni soy entretenir, vu que lesdits pays de Hollande et Zellande sont fondez sur ladite navigacion et ne savent point partie des inhabitants du pays autrement aydier; car *il y a peu de terres et beaucoup de peuple*. En cas que les navires ne peuvent continuer la navigacion vers Oistlandt, est tout cler et notoire que aussi cessera la navigacion devers le West, assavoir en Engleterre, France, Espagne, Pourtugal, et ailleurs. Car d'aller audit quartier du West ne sauroit-on faire avec quelque proffit, quand on ne pourroit les marchandises qui en viengnent, admener audit Oistlandt.' Altmeyer, Relations Commerciales, bladz. 207 vgg.

De graaf Van Hoogstraten had zich kunnen vergenoegen over Engeland te spreken; inzonderheid over Frankrijk. Uit de verhalen van Linschoten, uit de onlangs verschenen gedenkschriften van Steven van der Haghen, weet men met zekerheid dat vóór 1585, toen het afzweren van Filips II reeds sedert eenige jaren tot de geschiedenis behoorde, ik zeg niet het zeilen naar Portugal en West-Spanje, maar naar de havensteden der Middellandsche-Zee, eene den Noord-Nederlanders onbekende zaak was. Gelijk zij de laatsten waren die (niet vroeger dan 1612) door den sultan van Turkije tot den regtstreekschen handel op den Levant toegelaten werden, duurde het ook geruimen tijd vóór zij het eerst door de Straat van Gibraltar naar die van Messina stevenden. Voor steden als Haarlem, Leiden, Amsterdam, die in de 14^{de} en de 15^{de} eeuw handel op het Zuiden dreven, liep de weg over Keulen, Frankfort, Augsburg, en Tirol. Over zee ging men niet verder dan Calais of Bordeaux, in geen geval veel verder dan Lissabon. Daar werden door hollandsche en zeeuwsche vaartuigen de levantijnsche artikelen afge-

haald, en naar de havens van het Noorden overgebracht.¹

Straks zullen wij Van der Haghen uit eigen ondervinding deze voorstelling hooren bevestigen. Aanvankelijk hebben onze vaderen meest door den Sont gevaren². Hunne voornaamste handelskorrespondenten noemden zij Oosterlingen. Het Oosten was toen een begrip hetwelk zoomin met Indie als met Klein-Azie verband hield. Men bedoelde er bij voorkeur de verwijderde noordduitsche handelsteden mede, gelegen aan den grooten plas die de bekende binnenzee vormt. Oostersche huizen te onzent waren gebouwen waar de goederen voor en uit de Oostzee in magazijn lagen.³ Geen der oudste dokumenten betreffende het nederlandsch zeeregt onderstelt een anderen dan den Oostzee-handel, met inbegrip van dien op Engeland en Noord-Frankrijk.

Deze opmerking is van belang, zullen wij van de daarna genomen vlugt ons een juist denkbeeld vormen. Niet dat de vroegere beweging weinig om het lijf had; maar eigenlijk gezegde handelshuizen, althans groepen of drommen van handelshuizen, zijn in Noord-

1 Koenen, Nederlandsche Handel, bladz. 60 vgg. - P.A. Tiele Avonturen van Steven van der Haghen (1575-1597) door hem zelven verhaald, 1883. Bijdragen van het Historisch Genootschap te Utrecht, Deel VI. - Over Linschoten bij De Jonge Jr., Opkomst, I 19 vg., 28, 177; II 184. B. Woordenboek van Van der Aa, XI 490 vgg.

2 Over het eerste varen op Archangel bij De Jonge Jr., Opkomst, I 11.

3 Oosterlinghuis te Antwerpen met het opschrift: 'Sacri Romani Imperii Domus Hansae Teutonicae, 1564.' Bädeker, Belgien und Holland, 1875, bladz. 98.

Nederland eerst ontstaan ten gevolge van het gaan mededoen aan de groote vaart.

Het is niet geheel zeker welke waarde men te hechten heeft aan de cijfers voorkomend in de koning Jacob I aangeboden memorie welke tusschen de jaren 1604 en 1616 Walter Raleigh in de gevangenis herzag of opmaakte.¹ Daar de schrijver zich ten doel stelde Engeland uit den slaap te wekken, kan het zijn dat hij den voorspoed der Nederlanders overdreven heeft. Dit was zeker een geschikte prikkel. Aan den anderen kant moet Raleigh, zelf een zeevaarder en wegbereidend koloniestichter, als een bevoegd zegsman aangemerkt worden.²

Volgens hem waren Elbing, Koningsbergen, Dantzig, schier de eenige havens der Oostzee op welke de Engelschen toen, met niet meer dan honderd schepen 's jaars, handel dreven; terwijl de Nederlanders, zegt hij, ieder jaar er drieduizend derwaarts zonden, gecharterd voor vele andere Oostzee-havens daarenboven, en zij met tweeduizend 's jaars naar Frankrijk, Spanje, Portugal, en Italie voeren, als overbrengers

1 'Observations touching trade and commerce with the Hollanders, and other nations, presented to King James. Wherein is proved that our sea and land commodities serve to enrich and strengthen other nations against our own.'

2 Over Raleigh als grondlegger der kolonisatie van Amerika door de Engelschen bij Payne, *Voyages of the Elizabethan Seamen*, 1880, bladz. 325 vgg. - R. Fruin, *Tien Jaren*, 3^{de} Druk, bladz. 226: 'Raleigh's beschrijving kan niet dienen om de mate aan te wijzen van onzen rijkdom destijds, wel om de voorstelling te doen kennen die de vreemdelingen er zich van vormden.' - S. Muller Fzn., *Mare Clausum*, 1872, 3^{de} Hoofdstuk.

van het bijeenverzamelde.¹ De Nederlanders alléén, verzekert hij, bezaten even veel grootere en kleinere vaartuigen als elf andere europesche Staten te zamen, met inbegrip van Engeland; en hoewel honderd volstaan zouden hebben om de gezamenlijke voortbrengselen van den nationalen bodem op eenmaal te verschepen, werden er ieder jaar weinig minder dan duizend aangebouwd.²

Deze getallen wijzen naar het nieuwe tijdvak, ontsloten toen in 1599 de handel op Spanje den Nederlanders verboden werd, en de Staten-Generaal, vreezend dat de nederlandsche matrozen, zonder werk, in de dienst van andere natien zouden overgaan, eene vloot van meer dan zeventig schepen uitrustten, met volmagt aan den admiraal Van der Does Spanje's west-indische kolonien en de spaansche havens in Europa regtstreeks aan te randen.³ Dadelijke baten heeft die

1 Raleigh bij Koenen, Ned. Handel, bladz. 172, noot 15: 'We sent to the East Countries yearly but one hundred ships and our trade chiefly depends on three towns there, viz. Elbing, Koningsberg and Dantzick; but the Low Countries sent thither about 3000 ships, trading into every city and port town. They sent into France, Spain, Portugal and Italy about 2000 ships yearly with these East Country commodities, and we none in that course.'

2 Raleigh bij Koenen, Ned. Handel, bladz. 185, noot 4: 'The Low Countries have as many ships and vessels as eleven kingdoms of Christendom, let England be one. They build every year near 1000 ships, although all their native commodities do not require 100 ships to carry them away at once.'

3 Van Meteren, Ned. Historie, 21^{ste} Boek, f. 425 verso der uitgaaf van 1614: 'Also nu met het verbodt van de navigatie op Spaengien de zee ofte coopvaert meest viel in de handen van de Fransoysen, Schotten, Emdenaers, Oostersche ende Denemerckers, dat welcke hun schipvolck dat op Spaengien plach te varen mochte wechlocken, so hebben de Staten Generael, om die int werck te houden, geresolveert een vlote ofte armade ter zee op te rusten van ontrent 70 schepen van oorloge, ende daarmede Spaengien te gaen bezoeken, de Indische vloten gaende ofte comende te bespringhen ende aen te tasten, ende voorts alle de spaensche eylanden, met vollen lasten ende bevel.' - 'Eene onderneming door welke de Republiek als zeemogendheid voor het eerst hare vloot op den Grooten Oceaan vertoonde.' De Jonge Jr., Opkomst, I 53.

expeditie wel is waar niet opgeleverd, maar zij is niettemin eene dagteekening geweest. Zij opende eene sluis welke daarna niet weder dichtgedaan is kunnen worden, en ontketende krachten die slechts eene gelegenheid verbeidden los te komen.

Men houde in het oog dat vóór 1599 de nederlandsche opstandelingen den strijd tegen Spanje meest verdedigenderwijs gevoerd hadden, zonder daarvan voor zichzelf andere voordeelen te plukken dan dat zij niet langer een gehaat koning dienden of vervolgd werden om hun geloof. Voor het bevredigen der hartstogten, opgewekt door de omwenteling, was dit niet genoeg; en wij moeten toestemmen dat zelfregeling en gewetensvrijheid, verkieselijk boven alles in het begin, eenmaal verkregen weinig tot het levensgeluk bijdragen, indien zij niet aangewend worden als hulpmiddelen of hefboomen om tot magt en welvaart te geraken. Er was slechts eene halve overwinning behaald zoolang men den ouden leenheer, aanvankelijk met goed gevolg wederstaan en afgeslagen, gelegenheid liet zich ongemoeid te herstellen. Kon hij niet vernietigd, hij moest beziggehouden, geplaagd, uitgeput worden. Te zijnent, en in zijne overzeesche wingewesten, moest

men te vuur en te zwaard hem gaan bestoken. Zoo men hem verarmen en zichzelf verrijken wilde, hem verzwakken en zichzelf sterker maken, dan was dit het aangewezen middel.¹

Over het onchristelijke dezer gevoelens spreken wij niet. Wij leerden het kalvinisme kennen als een oud-, meer dan als een nieuw-testamentisch geloof, en het bevreemdt ons niet dat een kalvinistisch volk, gelijk het nederlandsche der 17^{de} eeuw, het rooven en wraakoefenen, onafhankelijk van het oorlogsregt, als eene natuurlijke, geoorloofde, en pligtmatische zaak beschouwde. Zoo hadden in Mozes' dagen de Hebreëen weleer ten aanzien hunner egyptische onderdrukken gehandeld; en eene godsdienst welke aan zulke opwellingen van het menschelijk gemoed geen voldoening schonk, had niet populair kunnen worden.² Wij weten

- 1 Geheime instructie van 1603, medegegeven aan den admiraal Steven van der Haghen, bij P.A. Tiele, Documenten enz., 1883, bladz. 38 vgg.: 'Sullen haer met onse vlote transporteren nae Goa, ende aldaer aen de Portugesen ende vasallen vanden Coninck van Spanien doen ende bewijzen alle hostileyten, met haer schepen ende middelen ter see te vernielen, te verdelgen, inden brandt ofte inden grondt te schieten.' Bijdragen Historisch Genootschap, VI.
- 2 Exodus, III 21 vg.: 'Toen zeide God tot Mozes: Aldus zult gij tot de kinderen Israëls zeggen: Ik zal dit volk genade geven in de oogen der Egyptenaren; en het zal geschieden, wanneer gijlieden uitgaan zult, zoo zult gij niet ledig uitgaan, maar elke vrouw zal van hare naburin, en van de waardin haars huizes, eischen zilveren vaten, en gouden vaten, en kleederen; die zult gijlieden op uwe zoonen en op uwe dochteren leggen, en gij zult Egypte berooven.' - Ezechiel, XXXIX, 9 vg.: 'De inwoners der steden Israëls zullen uitgaan, en vuur stoken en branden van de wapenen van Gog, zoo van schilden als rondassen, van bogen en van pijlen, zoo van handstokken als van spiesen; en zij zullen daarvan vuur stoken zeven jaren; zoodat zij geen hout uit het veld zullen dragen, noch uit de wouden houwen, maar van de wapenen vuur stoken; en zij zullen berooven degenen die hen beroofd hadden, en plunderen die hen geplunderd hadden, spreekt de Heere HEERE.' - Staten-vertaling.

alleen dat het besluit der Staten-Generaal de werking van een algemeenen kaperbrief gedaan heeft, en van dit oogenblik de reizen der Noord-Nederlanders naar West en Oost, toen nog slechts ingeleid door één of twee togten naar Java en de Molukken, en voorbereid door verschillende mislukte pogingen om langs het Noorden naar China te komen, het oorlogzuchtig karakter hebben aangenomen dat van het begin tot het einde der 17^{de} eeuw de Oost-Indische Compagnie eigen gebleven is.

Thans daagt de merkwaardige tweede ochtendstond der vaderlandsche geschiedenis, waarin wij de geïmproviseerde admiralen die met grooter en kleiner vloten naar Java of Brazilië reizen, of de wereld omzeilen en nieuwe zeestraten ontdekken, aan de kaden der noord-nederlandsche handelsteden als tusschen de steenen zien opschieten. In den rug hebben zij vlaamsche en hollandsche kapitalisten, tuk op geld verdienen, van niets anders droomend dan een aandeel te bekomen in de schatten der spaansche en portugese Indien. Zijzelf zijn voor een deel (Van den Kerckhove) voormalige watergeuzen of zoonen van watergeuzen, opgevoed in de overleveringen van het boekaniersbedrijf. Voor een deel (Verhoeff) zijn zij gouvernements marineofficieren, of hetgeen wij thans zoo noemen zouden.¹

1 Over de militaire rangen der scheepsbevelhebbers in den tijd der Republiek bij De Jonge, Zeewezen, I 295 vgg. - Al hetgeen de marine betreft is vastgesteld bij de 'Instructie' van 13 Augustus 1597, die twee eeuwen van kracht bleef. De Jonge, I 193 vgg.

Voor een deel (Matelief) tot schipper en hooger bevorderde voormalige kommiezen of koopmanskinderen. Allen wien het geluk dient (Heemskerck) maken zich een naam bij hunne tijdgenooten door huiswaarts te keeren met een rijken oorlogsbuit.

Met maar één uitzondering is omtrent de jeugd dier mannen, ook wanneer wij ons alleen tot hen bepalen die van 1595 tot en met 1609 als admiralen en vice-admiralen naar het tegenwoordig Nederlandsch-Indie gevaren zijn en wij de overigen buiten rekening laten, ons zoo goed als niets bekend. Zelfs van den beroemden Jacob van Heemskerck weten wij weinig meer dan dat zijne reis in 1601, toen hij het bevel over eene indische vloot voerde, het midden heeft gehouden tusschen zijne noordpoolreis in 1596 en zijn sneuvelen bij Gibraltar in 1607, eerrijker gedachtenis. Wij hooren hem en de anderen eerst noemen wanneer zij den vollen manlijken leeftijd, en tevens het toppunt hunner vermaardheid bereikt hebben. Al hetgeen daaraan voorafgegaan is ligt voor ons in het duister.¹

1 Met Jacob van Heemskerck en Steven van der Haghen komen in aanmerking: Jan Jansz Moelenaer, Sebald de Weerd, Pieter Both, Paulus van Caerden, Jacob Wilkens, Jacob van Neck, Cornelis van Foreest, Casper Groesbergen, Jean Grenier, Jan Pauwelsz, Wolfert Harmensz, Hans Hendricksz Bouwer, Joris Spilbergh, Guyon Lefort, Wybrand van Warwyck, Cornelis Matelief, Pieter Willemsz Verhoeff, Simon Jansz Hoen. Allen zijn, met uitzondering van Moelenaer, die hoewel bevelhebber over vier schepen slechts den rang van kapitein of schipper bekleedde, admiralen en vice-admiralen van oost-indische vloten geweest. - De Jonge Jr., Opkomst, 1^{ste}, 2^{de}, en 3^{de} Deel.

Des te welkomer zijn ons de door hemzelf verhaalde *Avonturen* van Steven van der Haghen, zoo langen tijd ongedrukt gebleven. Zij behoeven veel aanvulling en veel toelichting, doch hebben het voordeel dat wij in deze heugenissen, zich uitstrekkend over twee en twintig leer- en wandeljaren (1575-1597), een maatstaf bezitten tot beoordeeling van het ontstaan der talrijke klasse van noordnederlandsche oostindievaarders uit den overgangstijd.

IV [Steven van der Haghen. - Zijne 'Avonturen']

Zijn vader woonde te Brugge en was van ouder tot ouder een Vlaming, neem ik aan, maar had een meisje uit Amersfoort getrouwd, in den schoot van wier familie, om welke reden weet men niet, de kleine Steven zijne eerste tien levensjaren doorbragt.¹ De moeder bezat eenig fortuin, en de amersfoortsche grootvader liet den knaap latijn leeren. Toen met het aanbreken van zijn elfde jaar zijne ouders hem naar Brugge ontboden, sprak hij hollandsch als een Hollander. Ook is hij daarna zich steeds als een Noord-Nederlander,

1 Over den Willem van der Haegen uit Brugge, die omstreeks 1460 zijn vaderland verliet en op een der Azorische-eilanden zich als kolonist nederzette, bij Van Bruyssel. *Commerce et Marine*, II 149 vgg. - De Azorische-eilanden hebben in Nederland langen tijd de Vlaamsche-eilanden geheeten, 'omdat die eerst ontdekt zijn bij de Bruggelingen' (Ortelius).

en de provincie Utrecht als zijn vaderland blijven beschouwen¹.

Oom Willem van der Haghen hield een kommissionairs-kantoor te Yperen, en was de tusschenpersoon van wien verschillende huizen te Antwerpen zich bedienden voor het drijven van handel op Spanje over Calais. Bij dezen werd Steven, nadat hij een jaar lang te Doornik bij een koopman in fijne lakens verwijld had, in de leer gedaan.

Het kind echter had geen zin in kantoorwerk. Reizen was zijn lust; en hetgeen hij in zijne nieuwe betrekking hoorde verhalen door kooplieden die uit Spanje kwamen, deed een onwederstaanbaren trek naar het Zuiden bij hem ontwaken². Overtuigd dat zijn oom, een ongemakkelijk heer, er niet van zou willen hooren hem naar Spanje te zenden, en beducht dat zijn vader te Brugge, indien hij dezen met zijne wenschen bekend maakte, hem eene dragt slagen toedienen zou, nam hij het besluit stil weg te loopen. Op zijne voeten bragt hij het, aan kontanten slechts eene kleinigheid

1 Deze en al de volgende bijzonderheden uit P.A. Tiele's tekst, der Avonturen, naar het handschrift van het Rijks-Archief.

2 Zelfde reislust als bij Linschoten, die in 1584 uit Goa op de kust van Malabar aan zijne ouders te Enkhuizen schrijft: 'Mijn hart denct anders niet nacht ende dach dan om vreemde landen te besien; so weetmen wat te vertellen als men oudt is. Daer en is geen tijt quader versleten als een iongman op sijn moeders kuecken te blijven, gelijk een babock, ende weet niet wat armoede noch weelde is, noch wat de werelt in sich heeft, tweck dickwils oorsaek is van haer verderffenis.' - Gevonden door P.A. Tiele in het Provinciaal Archief van Utrecht, en mij door dien geleerde hulpvaardig medegedeeld. - Een babok is iemand zonder opvoeding, een bok die ba zegt. Oudemans, I 284.

rijk, van Yperen tot Duinkerken, van Duinkerken tot Calais, en verkreeg daar van eenige vlaamsche kooplieden en schippers dat zij als jongmaatje (hij moest nog dertien worden) hem naar Spanje medenamen.

Het strekt de familie Van der Haghen tot eer dat noch de vader, noch de ooms, noch de neven, toen Steven eenmaal gedrost was, hem verloochend of zuur nagekeken hebben. Vermoedelijk vonden zij het aardig dat een spruit van hun geslacht al zoo vroeg er zoo veel prijs op stelde met eigen oogen te gaan opnemen hoe het elders in de wereld toeging, en dat hij met zulk een vasten wil zijn eenmaal opgevat voornemen uitvoerde. Het is waar dat zij niets anders voor hem konden doen dan in de goede zorgen der schippers te Calais hem aanbevelen.

Het gevolg was dat Steven drie jaren in Spanje bleef, schijnbaar zonder andere voldoening dan vlot spaansch te leeren spreken. Onafhankelijk van aard voorzag hij er in zijn eigen onderhoud, eerst door zich te San Lucar als winkelbediende te verhuren bij een vlaamsch koopman in lijnwaden, daarna door huiswerk te verrigten bij een spaansch edelman te Xeres en bij eene nederlandsche familie te Cadix.

Een tweede zwerftogt, nadat hij bij zijne bloedverwanten te Brugge en te Amersfoort eene poos was komen uitrusten, zou ten slotte hem andermaal in Spanje doen belanden, doch ving aan met een verblijf van vier jaren in Italie; weder met geen andere vrucht, vooreerst, dan dat hij in het spreken van het italiaansch dezelfde vaardigheid zich eigen maakte als vroeger ten aanzien van het spaansch.

Zonderlinge oefenschool voor een toekomstig nederlandsch-indisch vlootvoogd en lid in den indischen Raad, - te Rome zocht hij eene plaats onder de daar gevestigde Spanjaarden van aanzien, en werd knecht bij een spaansch kanunnik, afkomstig uit Burgos. Een oude trek naar de zee, onderstel ik, deed hem een jaar later Rome en den kanunnik er aan geven en zich naar Napels wenden, waar hij oppasser werd van een spaansch marine-officier, belast met het konvoijeren van siciliaansche galeijen die voor gouvernementsrekening de Straat van Messina op- en nedervoeren.

De marine-officier verpaste hem aan een spaansch hofbeambte, verbonden aan een onderkoning of gouverneur-generaal, spaansch edelman van den hoogsten rang, die te Napels koning Filips II vertegenwoordigde. Op verzoek van den hofbeambte (aangeduid als opperkamerheer) werd hij knecht bij diens schoonvader, civiel-kommandant van Gaëta, en ten laatste bij den onderkoning zelf, die hem twee jaren in zijne dienst hield en toen, bij het overdragen van het bestuur aan een opvolger, hem met zich medenam naar Spanje.

De uitdrukkingen knecht en oppasser worden door Van der Haghen, wanneer hij over zijn eerste en tweede verblijf in het Zuiden spreekt, niet gebezigd. Hij gewaagt alleen van 'wonen bij' en van 'dienen'. Doch welk ander dan huiswerk kan hij verrigt hebben bij betalende personen die geen van allen tot de bankiers- of de handelswereld behoorden en, daar zij hem niet noodig hadden of niet gebruiken konden als sekretaris, hoogstens hem belast zullen hebben met het bijhouden of in het net schrijven hunner keukenboekjes?

Wij kunnen in deze periode van zijn leven den jongen Steven ons bezwaarlijk anders dan als livrebediende voorstellen; en daar hij in het geheel zich niet beklagt over dit nederig maatschappelijk ambt, en evenmin kwaad spreekt van zijne verschillende meesters (hij verzekert integendeel dat allen goed voor hem geweest zijn, en inzonderheid de spaansche onderkoning te Napels uitmuntte door vriendelijkheid), zoo moeten wij gelooven dat dit lakeijbedrijf de vorm was waaronder zijn smaak in vreemde landen, zeden, en talen, bij voorkeur bevrediging zocht.

Doch intusschen is hij een en twintig geworden; en nu komt er, - laat ons er bijvoegen in overeenstemming met zijne eigen wenschen, - eene groote verandering in zijne lotgevallen.

Wanneer hij in 1584 voor de tweede maal uit Spanje naar Nederland teruggekeerd is, en zijn vader, die onderwijl uit Brugge, schijnt het, naar Yperen verhuisd was, voor het beredderen van sommige zaken hem naar Calais gezonden heeft, dan ontmoet hij daar een schipper uit Hoorn, en geraakt met dezen aan de praat over het handeldrijven op Italie.

Reynier Pietersz van Twisch, varend voor rekening van hoornsche reeders, zijne stadgenooten, was een man met buitengewone stuurmansbekwaamheden. In 1597 verleenden de Staten-Generaal hem oktrooi op een door hem uitgevonden zeevaartkundig instrument; in 1599 stond Simon Stevin, aan eene teekening naar dit werktuig, eene plaats in zijne *Havenvinding* af. Van Twisch was ook bevriend of bekend met Plancius, den zeevaartkundigen kalvinistischen predikant

en ijveraar te Amsterdam, geweken uit Vlaanderen.¹

In 1584 of 1585 evenwel reikte zijne wetenschap nog niet zoo ver. Niet alleen had hij op dat tijdstip of geen of slechts schemerachtige begrippen omtrent de vaart op Indie, maar hij wist zelfs geen middel, in of door de Middellandsche-Zee te komen, en was blijde voor het eerst van zijn leven in Van der Haghen een hollandschen knaap te ontmoeten die omtrent het negotie doen in die wateren hem op grond van eigen aanschouwen voorlichten kon. Zoo verzekert de schrijver der *Avonturen*, en de inwendige bewijzen voor de waarheid van zijn verslag spreken luid².

Steven verhaalde Reynier Pietersz van de Straat van Messina, van Napels, Gaëta, Civita-Vecchia, Spezzia, Genua, en hoe, in het gevolg van den spaanschen

- 1 Over Reinier Pietersz van Twisch bij De Jonge Jr., *Opkomst*, I 176 vg. - Bladz. 85: 'Gewoonlijk aan Simon Stevin toegeschreven, schijnt het boekje der Havenvinding eigenlijk niet anders te zijn dan een verslag, op last van prins Maurits door Simon Stevin opgesteld, waarin uitvoerig wordt uiteengezet en beschreven welke denkbeelden Reynier Pietersz en Petrus Plancius voorstonden om de lengtebepaling te verkrijgen door middel van de miswijzingen van het kompas.' - Latijnsche bewerking der Havenvinding door Hugo de Groot: *Limenheuretica, sive portuum investigandorum ratio*, Leiden 1599. Bij Rogge, *Bibliotheca Grotiana*, 1883, I 66 vg., 74.
- 2 Remonstrantie van Steven van der Haghen aan de Staten-Generaal bij P.A. Tiele, *Documenten enz.*, 1883, bladz. 46: 'Dwijle hij requestant den eersten inventeur ende aenvanger is geweest vande navigatie door de strate van Gibraltar op de cust van Valencen, Catalonie ende Genua, waerdoor de scheepvaart op Italien seer aangewassen ende gemeen is geworden, tot groot voordel ende proufijit vande Hollantsche ende Zeelantsche schepen, die aldaer noch dagelicx trafycqueerende sijn'. 1611.

onderkoning, de italiaansche, fransche, en spaansche kust langs, tot Barcelona toe, hij in alle havensteden aangelegd, en overal de kansen en gelegenheden opgenomen had. Denkelijk verzweeg hij dat zijne kennis aan hetgeen in de handelskringen dier havens voorviel niet verder reikte dan hetgeen een jonkman in zijn staat te hooi en te gras daarvan te weten had kunnen komen. Welligt ook had hij inderdaad er meer aandacht aan geschonken dan in zijne gedenkschriften door hem erkend wordt, en was daarginds de koopmanszoon nooit geheel bij hem ingeslapen. In elk geval had hij, het een bij het ander, er bijna negen jaren vertoefd, en zijne gemeenzame bekendheid met de beide hoofdtalen der Middellandsche-Zee was eene ernstige aanbeveling.

Schipper Van Twisch althans vatte het zoo op; bescheidde hem te Hoorn; stelde hem aan zijne reeders voor; en verkreeg van dezen dat Van der Haghen, die uit het te Amersfoort beheerd nalatenschapje zijner moeder óók eenig kapitaal in de onderneming steken zou, werd benoemd tot kommies aan boord van het schip de *Witte Leeuw*, waarmede hij, Van Twisch, naar Genua stevenen zou.

Stokvisch, had Van der Haghen gezegd, was een artikel dat met voordeel derwaarts plag uitgezonden te worden door Engeland; en daar de Engelschen toen door de Spanjaarden stelselmatig uit de Middellandsche-Zee geweerd werden, kon men zoo goed als zeker zijn niet kwalijk te zullen varen bij het innemen hunner plaats en het volgen van hun voorbeeld. Hoe meer leng, hoe profijtelijker; vooral indien men zorg droeg

te Genua aan te komen eene week of zes vóór Paschen, in het begin der groote Vasten.

Het kan ons onverschillig zijn hoe het met die oudgeloovige lading afgelopen is. Van der Haghen voldeed de hoornsche reeders zeer, en gedurende tien of twaalf jaren verrigtte hij weinig anders dan heenen wedervaren van Texel naar en door de Straat van Gibraltar. Er moet toen zekere naam van hem uitgegaan zijn; zoodat er voor amsterdamsche reeders, konkurrenten of vennooten der hoornsche, in 1597 aanleiding bestond hem te bevorderen tot opperkommies over twee schepen naar de Goudkust. Dit was nogmaals de aanvang van een nieuw begin. In 1599 maakte eene amsterdamsche oost-indische compagnie hem admiraal van de *Zon*, de *Maan*, en de *Ster*, en in die kwaliteit kwam hij voor het eerst om de Zuid naar Java.¹

V [Steven van der Haghen. - Oudhollandsche reis- en scheepsjournalen]

Hier eindigt Van der Haghen's autobiografie; en hij zelf verwijst voor de kennis zijner latere verrigtingen, toen hem in 1603 de onderscheiding te beurt viel eene vloot van twaalf schepen met eene bemanning van weinig minder dan twaalfhonderd koppen aan te voeren,

1 Over de verschillende oost-indische compagnien vóór de Algemeene Geoktrooijeerde van 1602, bij Van der Chijs Jr., De stichting der V.O.I.C., 1856. - Bij de Jonge Jr., Opkomst, I 91 vgg. - Bij O. van Rees, Staathuishoudkunde, II 1-26.

en met verschillende inlandsche vorsten van den Maleischen Archipel en in Indie namens de definitieve Oost-Indische Compagnie overeenkomsten te sluiten, naar hetgeen bij zijn leven daaromtrent elders en door anderen geboekt is¹.

Wat ons betreft, wij hebben in de eerste plaats op de klasse van geschriften te letten, tot welke deze persoonlijke herinneringen behooren. Ten einde te doen uitkomen hoe er allengs uit Van der Haghen een zeevaarder gegroeid is, kies ik eene bladzijde waar hij van zijne eerste kennismaking met het ijs gewaagt; want hoewel hij noch Spitsbergen hielp ontdekken, noch op Nova-Zembla overwinterde, het stond geschreven dat de beminnaar van het Zuiden op zijne beurt met het Noorden in aanraking komen zou.

Het was, toen hij in Januarij 1588 met een tamelijk groot vaartuig, zegt hij, een schip van honderd twintig last, als gewoonlijk naar Spanje varen zou, en tegen-

1 Historisch verhael van de voyagie der Hollanderen met dry schepen gedaen naer de Oost-Indien, onder het beleydt van den admiraal Steven van der Hagen, inden jare 1599 ende volghende, beschreven door Jan Sas van der Goude. Begin en Voortgang, I 1 vgg. - Kort ende warachtich verhael van de heerlicke victorie te weghe gebracht by de twaelf schepen afghevaren uyt Hollandt onder 't ghebiedt van den generael ende admiraal der selve schepen Steven Verhaghen (1603-1606), in de eylanden vande Moluckes, alwaer zy twee steden en een kasteel ingenomen ende ses kraken verbrandt hebben. Rotterdam, 1606. - Uittreksels uit het dagboek gehouden door Hendrik Jansz Craen, aan boord van het schip Gelderland, gezeild op den 18 December 1603 uit Texel, in eene vloot van twaalf schepen, onder bevel van den admiraal Steven van der Haghen. De Jonge Jr., Opkomst, III 164 vgg.

wind, bij het uitloopen te Texel, schipper en stuurman deed besluiten het *die zee houdt wint de reis* te gedenken, en den koers benoorden Schotland te nemen.

Deze plaats geeft een denkbeeld van den toon der *Avonturen* in het algemeen. Men ziet er uit dat de steller, in zijne amersfoortsche kinderjaren, niet genoeg latijn geleerd had om voor zijn volgend leven hem aan een akademischen stijl te helpen, maar die oefeningen zijner jeugd evenmin bij hem de gaaf gedood hebben, zich naderhand op aangename wijze in het hollandsch uit te drukken. Men komt veeleer tot het besluit, dat dit grein humanisme, gevoegd bij de latere kennismaking met het italiaansch en het spaansch, op zijne wijze van schrijven onwillekeurig van gunstigen invloed geweest is.

‘Om het lant comende,’ verhaalt hij, ‘begonnen daer alsulcke affgriselicke stormen te crigen dattet niet te seggen is; ende daer beneffens boven twee ofte drie uren dag niet. Want door die gestadige suydelicke winden seer noordelick gedreven waren, dwelck tverdrietichste varen vande werelt was, ende twas so cout met al gestadige vorst ende sneu, also dat alle twater dat int schip ende ant schip sloech metter haest al ijs worde, also dat alle tscheepsvolck genoech te doen hadden met bijlen, dissels, hantspaken, het ijs aan stucken te slaen ende vant schip breken, dat wonder was dattet schip niet en sonck van die swaerte van alle tijs datter om zat, want het schip anders niet en geleeck als een clippe van ijs, also dat het zeer schrickelick was om aensien die int schip waren. Ende die seylen waren als dueren so stijff bevroren.’

Er komen in de journalen der oude noordnederlandsche zeevaarders honderd zulke plaatsen voor, teekenachtig of karaktervol, of beiden; en het is mij somtijds toegeschenen dat onze zamenstellers van nederlandsche litteratuur-geschiedenissen en bloemlezingen, daarop nog te weinig gelet hebben. Het gaan mededoen der Hollanders aan de groote vaart is niet alleen eene dag-teekening geweest in de jaarboeken van hun handel, hun scheepsbouw, hunne zeemanschap, maar ook in de lotgevallen hunner letteren en hunner taal.

Men ziet van de 16^{de} op de 17^{de} eeuw de Nederlanders van het Noorden zich voor hunne taal veel moeite geven. Eene rederijderskamer te Amsterdam ontwerpt voor het eerst eene hollandsche spraakleer.¹ De bijbelvertaler Filips van Marnix legt in zijne afzondering te Leiden er zich op toe zuiver nederlandsch te schrijven. Er wordt een kruistogt ondernomen tegen de bastaard-vormen en bastaardwoorden van bourgondische herkomst.

Uit deze beweging ontspruiten twee stroomen. Aan den eenen kant komen de stelselmatige humanisten opzetten; dezelfden die naderhand algemeen erkend zullen worden als de grondleggers der nederlandsche letterkunde in de 17^{de} eeuw. Zij zijn de oudere of jongere tijdgenooten der groote zeevaarders, en houden

1 Twee-spraeck van de Nederduitsche Letterkonst, ofte vant spellen ende eyghenschap des Nederduitschen taals, uytghegeven by de Kamer In Liefde Bloeyende. - Ruygh-Bewerp vande Redenkaveling, ofte Nederduitsche Dialectike. - Kort Begrip des Redenkavelings, in slegten rym vervat. - Rederyck-kunst in Rym. - Alles gedrukt te Amsterdam, 1614.

uit de verte hen in het oog. Heinsius en Hooft herdenken Jacob van Heemskerck; Vondel de noordpool-reizigers in het algemeen, en sommige indische landvoogden persoonlijk.¹ Antonides zal de Oost-Indische Compagnie bezingen (Ystroom, 2^{de} Boek).

Maar zij zijn mannen der studeerkamer, die deels zich regtstreeks vormen naar klassieke modellen, deels Italianen, Spanjaarden, en Franschen de kunst afzien het klassieke eene verjongingskuur te doen ondergaan. Zij ontleenen hunne taalkennis aan hun eigen brein, aan boeken, aan handschriften. Hugo de Groot duikt, uit middeleeuwsche charters, in onbruik geraakte oudhollandsche regtstermen op.² De handwerkslieden, door Vondel geraadpleegd, zijn huiszittende stedelingen. Stedelingen of boeren vormen ook de dusgenaamd spraakmakende gemeente wier taal men in ongezouten kluchten op het tooneel brengt.

Ik beweer niet dat de schrijvers der oude hollandsche reis- en scheepsjournalen aan dezen vorm van ontwikkeling vreemd gebleven zijn. Veeleer zouden wij dwalen zoo wij hen ons voorstelden als lieden zonder opvoeding, pikbroeken kwanswijs. Allen zijn voortgekomen uit de toenmalige inrigtingen van lager en middelbaar onderwijs in Nederland. Linschoten en Van der Haghen vormden zich praktisch tot beschaafde mannen. Barentsz was een wiskunstenaar van beteekenis. Gerrit de Veer, die de overwintering op Nova

1 D. Heinsius, *Nederduytsche Poëmata*, 1618, bladz. 15. - P.C. Hooft bij Leendertz, *Gedichten* I 76. - Vondel, *Scheepvaart* 1612, *Lof der Zeevaart* 1623, *Aan Laurens Reael* 1626, *Aan Geraert Hulft* 1655 vgg.

2 *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleertheit*, 1631.

Zembla; Frank van der Does, die den eersten togt der Nederlanders naar Java beschreef; waren jongelieden van goeden huize. Men heeft te doen met zoonen wier vaders, wanneer men naar den algemeenen stand hunner ontwikkeling vraagt, niet beter kunnen aangeduid worden dan als leden derzelfde rederijderskamers in welke ook de humanisten van beroep zich gevormd hebben.¹

Maar behoef ik te zeggen dat het een groot verschil maakte, de tweede en voornaamste helft van zijn leven door te brengen te midden van geheel nieuwe omstandigheden? Onder een te voren onbekenden hemel, bij natien geplaatst in eene andere natuur, eene andere lucht inademend, eene andere maatschappij vormend, met andere zeden? Avonturen te beleven gelijk daarvóór door de landgenooten niet beleefd, deel te nemen aan handelingen zooals door het volk waaruit men voortkwam nog niet gepleegd waren? Ontberingen en gevaren te trotseren, genoegens te smaken, ondervin-

1 Oordeel van Payne over de engelsche scheepsjournalen, van Hawkins tot Raleigh: 'The narratives reflect, with the closeness and fidelity which only belongs to contemporary records, the aspect presented to English eyes by the great field of new enterprise which was opened beyond the sea to Englishmen of Elizabeth's reign: and they also show with what patience and energy this field was explored. Those who wrote them were, for the most part, men who had themselves taken an active part in the work, and who were scholarly enough to use the pure and expressive English of Shakspeare's day with ease and effect. Without claiming for them any high literary rank, it may be said that they are, from a merely literary point of view, good specimens of English narrative written when the language was in its prime.' Elizabethan Seamen, Inleiding bladz. xxiii vg.

dingen op te doen, over ontmoetingen te kunnen medespreken, over aandoeningen, gewaarwordingen, herinneringen, welke, op het papier gesteld, den indruk moesten maken in eene wereld van arabische nachtvertellingen over te brengen, maar van nachtvertellingen bij het volle daglicht, opgeschreven door dichterlijke boek- en logboekhouders?

In April 1601 verlaat Jacob van Heemskerck Nederland, als aanvoerder der schoonste vloot die toen nog naar Indie gezonden was. Hij kommandeert dertien schepen¹. Zuidelijk van de Azoren stuit hij in Mei op een spaansch eskader, en slaat er zich doorheen. In Junij, wanneer hij de linie begint te naderen, ontmoet hij nogmaals een schip, maar een nederlandsch. Het is een der vier notedoppen waarmede Olivier van Noort, door de Straat van Magallaans, de wereld is gaan omzeilen². Deze Olivier is een volmaakt waaghals en zeeschuimer. Te Rotterdam, waar hij uit Utrecht zich is komen nederzetten, was hij door zijn onbesuisd varen in zulke mate aan lager wal geraakt, dat hij om aan den kost te komen zich

1 Schip-vaerdt by de Hollanders ghedaen naer Oost Indien, onder 't beleydt van den admiraal Iacob Heemskerck, in den iare 1601. Begin en Voortgang, I 26 vgg.

2 Beschrijvinghe vande Voyagie om den geheelen Werelt Cloot, ghedaen door Olivier van Noort van Utrecht, generael over vier schepen, om te gaen door de Strate van Magellanes, te handelen langhs de custen van Cica, Chili ende Peru, om den gantschen Aerden Cloot om te zeylen, ende door de Moluckes wederom thuys te comen. Te zeyl ghegaen van Rotterdam, den tweeden July 1598, ende den generael met het schip Mauritius is alleen wederghekeert in de maent van Augusti, Anno 1601.

met het herbergiersbedrijf had moeten generen¹. Doch ondernemende landgenooten hebben hem in staat gesteld nogmaals hunne fortuin en de zijne te gaan beproeven; dítmaal is het hem medegeloopen; uit de Filippijnen keert hij nu huiswaarts. Heemskerck praaft hem, en Van Noort snoeft. Hij beweert in Chili of Peru zes miljoen aan ongemunt goud gekaapt te hebben, en vertoont monsters van dit *or vierge*. De oogen spalken zich, en glinsteren. Maar beide partijen hebben haast, en de twee admiralen scheiden. Van Noort krijgt van Heemskerck brieven mede naar het vaderland. Hij heeft kans dat te zijner eer, bij zijne thuiskomst, de stadsklokken zullen geluid worden².

Het is aan zulke trekken dat de oudhollandsche journalen voor de tijdgenooten eene bekoring dankten welke zij nog op dit oogenblik niet geheel verloren hebben; evenmin als, in eene andere orde van gevoelens, de geuzeliedereren. Blaauwboekjes geweest, zijn zij een wezenlijk onderdeel der nationale letteren blijven vormen. Zij

- 1 'In een huys daer de Sleutel uythingh.' P.A. Tiele, *Navigateurs Néerlandais*, 1867, bladz. 37. - De Jonge Jr., *Opkomst*, I 124 vg., 244 vg., II 220 vgg.
- 2 Brief van Jan Pauwels, vice-admiraal in de vloot van Jacob van Heemskerck, 4 Maart 1602: 'Seventien Junij is ons ghemoet op 2 gr. benoorde de liny, Olyfier, van Rotterdam, comende uit de Zuytsee. Soe hy ons zeyde, was syn buyt 60 tonne schats, ende dat meest in onghemundt ghout, waervan wy het monster in syn schip zaaghen. Godt gheeeve behouden well overghecoomen mach weesen, tot welvaart vant lant ende die daer van herydeeren.' De Jonge Jr., *Opkomst*, II 506, noot 2. - Kritiek bij P.A. Tiele, *De Europeërs in den Maleischen Archipel*, 6^{de} Gedeelte, 2^{de} Hoofdstuk. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indie.

werden niet geschreven met het doel stijlproeven te leveren, maar de algemeene kennis met nieuwe zaken te verrijken. Indien zij op de verbeelding werkten, het geschiedde huns ondanks. Schoolsche vormen en uitdrukkingen werden van zelf vermeden. De taal moest alleen als voertuig van regtstreeks gedane waarnemingen en regtstreeks ontvangen indrukken dienen. Wie de vreemdste dingen gezien, met de vreemdste menschen gesproken, de meest afwijkende natuurtooneelen aanschouwd, de grootste elende uitgestaan, den langsten tijd op zee gedobberd had en op de wonderbaarlijkste wijze thuisgekomen was, vond de meeste lezers. Vele malen werden die journalen gedrukt en nagedrukt. Zij drongen door in kringen die voor de filologen gesloten bleven. De gothische letter, het graauwe papier, de slordige korrektie, de onmogelijke geografische kaartjes, de even onmogelijke houtsneden ter illustratie, sommige uitzonderingen niet te na gesproken, getuigen nog heden dat de boekverkoopers, ten einde aan de vraag te kunnen voldoen, ze behandelden gelijk zij het den middeleeuwschen roman der *Vier Heemskinderen* of van *Floris en Blancefloer* deden, helden eener litteratuur met welke de moderne argonauten en guldenvlies-veroveraars eerlang wedijverden in populariteit.¹

Gevoegd bij het insgelijks kinderlijk doch van hellenismen en hebraïsmen overvloeiend hollandsch van den

1 Het was een denkbeeld van den tijd dat men de grieksche argonauten op zijde streefde. - Penning ter gedachtenis van den togt van Pieter van der Does in 1599 bij Van Loon, I 532 vg., met het randschrift uit Virgilius: En altera quae vehat Argo.

Staten-Bijbel,¹ vertegenwoordigen de scheeps- en reisjournalen, gelijk dezen ten slotte voor een aanmerkelijk gedeelte in de statige verzameling *Begin en Voortgang der Oost-Indische Compagnie* (1644) een onderdak gevonden hebben, de eigenlijk gezegde nederlandsche volkstaal van het tijdvak².

VI [Steven van der Haghen. - Zijn katholicisme.]

Ik deed nog maar half uitkomen dat Steven van der Haghen eigenlijk roomsch was³.

Hoewel hij te Amersfoort opgroeide tijdens het eerste woeden van den binnenlandschen oorlog, en zijne kinderooren getuit moeten hebben van den moord van Naarden, het beleg van Haarlem, het ontzet van Lei-

1 Geschiedenis van den Staten-Bijbel hiervóór, bladz. 118 vgg.

2 Wetenschappelijke bibliografie dezer litteratuur in P.A. Tiele's *Journaux des Navigateurs Néerlandais*, 1867. Aan het slot: Facsimilé van den titel der eerste 'Reyse' van Cornelis de Houtman, 2^{de} Druk, Middelburg 1598. - *Trente titres et planches d'anciens voyages hollandais*, lithographiés par E. Spanier, 1867. - In J.H. van Lennep's *Op de Zee*, 1860 vgg., zijn populaire bewerkingen opgenomen van: De noordpoolreizen van Willem Barentsz, Cornelis de Houtman's eerste reis naar Oost-Indie, De reis van Bontekoe, De reis van het jagt Terschelling naar Bengalen, enz. - De teksten van *Begin en Voortgang* zijn niet altijd in alles gelijk aan de oudste drukken.

3 Verweerschrift aan de Bewindhebbers der O.I. Compagnie, tusschen 1606 en 1611 namens Van der Haghen opgesteld door den utrechtschen advokaat Arnold van Buchel. Tekst in den *Utrechtschen Volks-Almanak* voor 1867, bladz. 170 vgg.

den, uit niets blijkt dat Steven's bloedverwanten, hetzij van moeders- of van vaderszijde, in den theologisch-politischen strijd partij gekozen en het oude geloof verlaten hadden.

Hij zelf evenmin. Wanneer hij als twaalfjarige knaap te Calais zich bij de vlaamsche kooplieden vervoegt, dan wendt hij voor dat zijne ouders 'om die groote crijch die daer was in Hollant' de wijk hadden moeten nemen. De kooplieden bemerken terstond dat dit een sprookje is, en lagchen er om¹.

In Spanje gebruikt een roomsch-katholiek priester den knaap als tolk, ten einde de biecht te kunnen afnemen aan acht of tien zieltogende hollandsche schippers, aangetast door eene besmettelijke ziekte, nadat zij in dienst van den koning van Portugal troepen hadden overgebracht naar en uit Barbarije. De jonge Steven laat met de meeste hulpvaardigheid zich dit welgevallen, en is trotsch op zijne goede werken.

Hij noemt Balthazar Gerards, die in 1584 Willem den Zwijger doorschoot, een 'verrader'; maar van zijn voormalig dienen bij den spaanschen onderkoning van Napels weet hij zeer goed partij te trekken om in Spanje zich van de bescherming van Filips II te verzekeren². Het uitrusten der Armada daarginds,

1 'Wat dunckt u van dat geselleken? Theeft ons wijs gemaect dattet van Amersfoort was, ende dat sijne ouders om die crijchs wille hadden moeten vluchten'.

2 'Principale coopluyden van die stadt Valensen getuichden datse den voornoemden Van der Hagen al gekent hadden ontrent 4 jaren ende niet anders aen hem bevonden hadden als eere ende duecht, ende hem altijd hadde gedragen als een goet christen thoe staet.' - Een goed christen te heeten stond toen in Spanje gelijk met een certificaat van roomsche orthodoxie.

in 1588, wordt door hem meer met het oog van een belangstellend reiziger en dilettant, dan van een bekommerd volgeling der leer van Luther of Kalvyn gadegeslagen.

Wil men een nieuw bewijs dat hij het tegenovergestelde van haatdragend was: in 1592 bepleitte hij te Madrid de zaak van hollandsche zeelieden die, onder voorwendsel van ketterij, op de galeijen gesmeten waren. Van den burger-oorlog in Nederland had hij geen andere persoonlijke ondervinding dan dat hij in 1579, met een kameraad uit Amsterdam de duitsche grenzen zullende overtrekken, bij Zutphen op een troep vrijbuitende geuzen stiet die zijn jongen vriend en hem achterdochtig maar gastvrij onthaalden¹.

Zoo, ondanks dit verleden, en zonder dat er spraak van was eerst het katholicisme af te zweren, Van der Haghen naderhand het vertrouwen van aanzienlijke

1 'Ontrent een mijl weges voor bij Sutphen weesende, en een out huis siende, meenden daer herberge te hebben alsoo tavont was. So was dat huis vol soldaten, die welcke die twee gesellen daer in huis deden comen, ende sij waren al ontrent 30 man sterck, die so alst scheen daer lagen en wachten op een goede buit. Ende in huis comende so lachter een groot lanck spit vol gebraen ant vier, daer een boer sat en winden. Den oversten van dit geselschap seyde datse niet en soude bevreest weesen, want haer geen quaet soude gedaen worden, maer mochten die nacht bij haer blijven ende met haer eeten ende drincken, so goet ende quaet alsse hadden. Ende waren nochtans al in grote sorge, niet wetende oft also weesen soude, want het sulcke rouwe gasten waren. Die tafelen gedeckt sijnde begeerden den oversten dat die twee companons mee aen die tafel souden gaen sitten, datse also deden, makende also goede cier.'

reeders in het orthodox gereformeerd Noord-Nederland winnen en hij in de dienst der Oost-Indische Compagnie tot de hoogste rangen opklimmen kon, dan bewijst dit ongetwijfeld dat in het Noorden de handelsbelangen niet minder zwaar dan de godsdienstbelangen wogen; of wel dat onder de kalvinistische kooplieden, toen zij van het hoogste gezag in den Staat zich eenmaal meester gemaakt hadden en dit menschelijkerwijs hun niet gemakkelijk weder ontglippen kon, meer verdraagzaamheid heerschte dan onder de predikanten. Ook kan het zijn dat men de indische dienst aanvankelijk niet zoozeer als staatsdienst, meer als bijwerk beschouwde. Daarvoor werd aangenomen wie zich ter beschikking stelde en bruikbaar was; en de toekomstige admiraal van wien wij spreken was meer dan bruikbaar. Van der Haghen mogt zonder grootspraak naderhand er zich op beroemen dat het bezit der Molukken, geen kleinigheid voorwaar, door hem voor het eerst aan den Staat en de Compagnie verzekerd was.¹

Doch niets van dit alles neemt weg dat eene onverschilligheid of onzijdigheid omtrent de protestant-

1 'Welcke veroveringhe van Ambone, met de archipelage, met goede redenen de eerste conqueste ende memorabile victorie van de Geconfedereerde Nederlanden in Indien genoempt mach worden ... Die welcke remonstrant, gelijk alle de werelt kennelicken is, soo heerlicke ende signale iae royal exploit, met soo weynich behulps, door Goods gratie te weege gebracht, ende vaste voet aldereerst in Indien op een soo bequame gelegen iae noodelicke plaatse voor onse natie geseth hadde.' Remonstrantie van Steven van der Haghen aan de Staten-Generaal (1611) bij P.A. Tiele, Documenten 1883, bladz. 52, 58.

sche zaak als die waarin Van der Haghen door zijne vlaamsche en hollandsche bloedverwanten werd opgevoed, en wier sporen men ondanks sommige dubbelzinnigheden in de door hem te boek gestelde herinneringen terugvindt, onder de lieden van zijn gehalte in Noord-Nederland eene zeldzaamheid was. De zorg zelf welke hij aan het verbergen zijner niet-kalvinistische denkwijze besteedt, staft het. Die hem aanstelden waren in niet mindere mate geloofsijveraars dan mannen van zaken.

VII [De Zeven-Provincien koloniale mogendheid geworden. - Kaap de Goede Hoop]

Vijfentwintig jaren, deed ik opmerken, zijn noodig geweest om van de Zeven-Provincien, in het begin van 1572 nog een onderdeel van het spaansche rijk, eene weldra zelfstandige koloniale mogendheid te maken.

Betrekkelijk was die tijd zeer kort. In de middeleeuwen heeft niemand gedacht of kunnen denken dat de bewoners van Noord-Nederland eenmaal eigenaars van een land als Java worden zouden, met de Kaap de Goede Hoop als marine-werf of gezondheids-etablisement, en door het bezit van Straat Soenda pachters van voorname takken van den aziatischen handel.

Destijds scheen dit volk zoo weinig in de wieg gelegd heerschappij over andere natien te voeren, vervan huis, dat het te zijnent naauwlijks zichzelf besturen kon, - of eigenlijk in het geheel niet besturen. Het verstond in het politieke geen andere kunst dan

door burgeroorlogen zijne krachten uit te putten; boog zich onder het juk van vreemde overheerschers wier hoofdargument de nuttige sabel was; en werd door zijne tirannen geacht meest van al te deugen voor het opbrengen van belastingen of het leveren van transportschepen¹.

Nog bij het naderen der 16^{de} eeuw heerschte er in Noord-Nederland zulk een slaafsche geest, dat Amsterdam er roem op droeg van Maximiliaan van Oostenrijk, die als altijd geld noodig had, in 1489 de bevoegdheid tot het voeren der roomsch-koninklijke kroon in haar stedelijk wapen verkregen te hebben; hoewel inderdaad dit regt weinig verschilde van dat hetwelk in onze dagen de eerste de beste pruikemaker eener residentiestad kan doen gelden, wien het gelukte zich als hofleverancier te doen aannemen.²

Laat ons thans daarenboven nog vijftig of vijfenzeventig jaren verder zien, en beproeven wij, door in gedachte ons op een van Nederland ver verwijderd punt te plaatsen, - den zooeven genoemden uithoek de Kaap de Goede Hoop, - een overzicht te bekomen van het koloniale rijk in verschillende werelddeelen over hetwelk tijdens haar hoogsten bloei de republiek der Zeven-Provincien verdeeld of onverdeeld heerschappij voerde³.

1 'Holland wordt geacht als een bastaard of een afgesneden lid.' Klagt der afgevaardigden van Amsterdam in de Staten van Holland onder Karel V, 22 November 1523. Bij Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, 1883, IV 69.

2 J.D. Meijer, Institutions Judiciaires des principaux pays de l'Europe, 1820, IV 58. - Ter Gouw, III 187 vgg., 445 vgg.

3 Overzeesche bezittingen der Republiek op 't einde der 17^{de} eeuw bij G. Mees, Historische Atlas, 1867, 5^{de} Kaart, met de Beschrijving. - Van Kampen, De Nederlanders buiten Europa, 1831-1833, 1^{ste} en 2^{de} Deel. - P.A. Tiele, Ontdekkingsreizen sedert de 15^{de} eeuw, 1874, 12^{de}-14^{de} Hoofdstuk. Naar Vivien de Saint-Martin.

Onder nederlandsch bestuur heeft de europesche bevolking der Kaap-kolonie, met inbegrip der aangeworvenen of achtergeblevenen van allerlei nationaliteit, en der zoonen en dochters van met inlandsche vrouwen of met uitheemsche slavinnen gehuwde Europeanen, nooit veel meer dan één duizend zielen bedragen; en, ware het niet om ons bijzonder doel, de geschiedenis van zulk een uit Nederland naar de zuidpunt van Afrika overgeplant dorp zou de moeite van het opschrijven niet loonen.¹

Die geschiedenis, zij is een veilig baken voor den historieschrijver van heden, zoo hij in den waan mogt verkeeren dat reeds toen (de drijfveer der godsdienst uitgezonderd) zich bij de volken van Europa in noemenswaardige mate de zucht heeft geopenbaard, in een ander werelddeel en onder een anderen hemel een nieuw vaderland te gaan zoeken. De landverhuizing op groote schaal, en om maatschappelijke redenen, is een verschijnsel van den nieuweren tijd.

Door haar zacht klimaat, zweemend naar het italiaansche; door de vruchtbaarheid van haar bodem, den rijkdom van haar plantegroei, de schoonheid harer dalen en harer bergen, was de Kaap als uitgezocht

¹ Valentyn, Oud en Nieuw Oost-Indie, 1724, 8^{ste} Stuk. - Mc Call Theal, Chronicles of Cape Commanders, Cape Town 1882. Ik dank mijne kennis aan dit boek, dat niet in den handel is, aan de vriendschappelijke mededeeling van Dr. E.J.P. Jorissen.

om de Nederlanders der 17^{de} eeuw, - de eersten onder de zeevarende natien van Europa die er zich eene soort van vaste bouwden, - te verlokken, te bekoren, en tot het stichten eener uitgebreide volkplanting te bewegen.

Hier was eene barmhartige wijkplaats voor alle nederlandsche gestellen die, in het land der maartsche buijen en der donkere dagen vóór Kerstmis, kwijnden door moeraskoortsen, door een bewolkten hemel, door gebrek aan warmte en zachte lucht, door vochtigheid of guurheid.

Doch ook dit zijn overwegingen van jonger dagteekening.¹ Slechts een klein getal nederlandsche huisgezinnen zijn indertijd zich aan de Kaap gaan nederzetten. De vrouwen zijn er boerinnen geworden. Op aansporen der Oost-Indische Compagnie uit de dienst van deze getreden, hebben de mannen er het vrijburgerschap aanvaard; zijn voor eigen rekening den grond gaan bebouwen; in het bezit van eigendomsbrieven geraakt; en op de maatschappelijke ladder eene sport genaderd die zij in het moederland misschien niet bereikt zouden hebben. Uit noordnederlandsche weeshuizen heeft op kleine schaal aanvoer van jonge vrouwen plaats gehad, en de bijslag der uitgeweken fransche hugenoten, in de laatste jaren der eeuw, is

1 De Génestet, Eerste Gedichten, 1860, bladz. 282 vg. Boutade:

Uw kliemerig klimaat maakt my het bloed in de aderen
Tot modder; 'k heb geen lied, geen honger, vreugd noch vreê ...
Trek overschoenen aan, gewijde grond der vaderen,
Gy - niet op mijn verzoek - ontwoekerd aan de zee!

dit bestanddeel der kaapsche zamenleving komen versterken¹.

Hetgeen echter thans bovenal van ons gevraagd wordt, is aan te toonen dat door het bezit van kolonien het volk der Zeven-Provincien zich de gelegenheid heeft zien aanbieden nieuwe bekwaamheden op te doen en, meer dan te voren, karakter ten toon te spreiden. Eene enkele anekdote uit de jaarboeken onzer vestiging aan de Kaap moge dit in het licht stellen.

Gedurende de jaren 1672 en vervolgens hebben Nederland zelf en zijne aziatische bezittingen voor eene poos in hagchelijker toestand verkeerd dan wij heden ten dage ons gemakkelijk denken kunnen. Lodewijk XIV had Karel II ontrouw weten te maken aan Jan de Witt's Triple Alliantie; de Zeven-Provincien hadden het hoofd te bieden aan Frankrijk en Engeland te zamen; het moederland moest onder water gezet worden ten einde den aanloop van het fransche leger te stuiten; er bestond geen waarborg dat eene engelsche vloot niet beproeven zou Java te vermeesteren. Het was de tijd dat engelsche gezanten keer op keer tot den jongen Willem III zeiden: 'Ziet ge dan niet dat de Republiek verloren is?', en hij antwoordde: 'Ik ken een zeker middel om haar ondergang niet te aanschouwen, het sterven bij de verdediging der laatste gracht'.

¹ Schildering der kaapsch-nederlandsche maatschappij in de tweede helft der 18^{de} eeuw, onder het bestuur van den gouverneur Ryk Tulbach, bij Bernardin de Saint-Pierre, Reis naar Mauritius, 1773. Sainte-Beuve, Causeries du Lundi, VI. - Leven van Ryk Tulbach bij M.C. Theal, Cape Commanders, bladz. 361 vgg.

De bestuurders der Oost-Indische Compagnie, doordrongen van het gewigt der omstandigheden, en beseffend dat de Kaap de nationale grensvesting in het Oosten was, hadden de noodige bevelen en de noodige middelen gezonden voor het herbouwen van het fort de Goede Hoop. Onder toezigt van den gouverneur Isbrand Goske, honorair lid in den Raad van Indie, oud-hoofdambtenaar op Ceylon en aan de kust van Malabar, oud-kaapsch kommissaris tot tweemalen toe, was op een door Goske zelf aangewezen punt terstond een begin gemaakt met het herscheppen der voormalige onvoldoende aarden wallen in eene weerbare citadel van steen.

Het moederland zond gereedschappen en een gedeelte der materialen. In de kolonie werden alle handen aan het werk gezet; van de voorbijvarende schepen der Compagnie, naar Java en terug, al het bootsvolk en al de militairen aangehouden die aan boord maar eenigzins gemist konden worden. Toen aan de Kaap tijding ontvangen werd dat onder prins Willem de zaken onverhoopt een gunstigen keer genomen hadden, was één voornaam vijfde gedeelte van het kasteel voltooid, en de gouverneur Goske (vergefelijk in een ijverig ambtenaar) niet ontevreden over zichzelf.

Doch wat durfde bij die gelegenheid een konstabel beweren, gedetacheerd door den bevelhebber van een der langsgevaren bodems?¹ Vermoedelijk belast geweest met het toezigt op eene ploeg schansdelvers, en

1 De konstabels waren zee-kanonniers, belast met de zorg voor het geschut; zij behoorden tot het kader der dek- of onder-officieren. De Jonge, *Zeewezen*, I 77, 295 vg., 663, 673 vg.

door niemand aangeschreven zijne oogen in den zak te houden, zeide hij op zekeren dag onder het werk of in de cantine, luid en duidelijk genoeg om door de halve kolonie verstaan te worden: 'Indien nu de Engelschen of de Franschen eene landing komen doen, en zij zich meester maken van de glooijing der Duivelspiek, dan zullen hunne bommen juist ver genoeg reiken om het nieuwe kasteel plat, en de bezetting aan flarden te schieten.'

Hetzij dit onverkwiklijk gezigtspunt voor den gouverneur en vestingbouwer Goske werkelijk nieuw, hetzij het vraagstuk door hem ook van die zijde reeds overwogen en zijn wetenschappelijk geweten als artillerie-officier *in partibus* gerust was, hij wilde niet dat de propoosten van den konstabel, indien zij onder de kolonisten geloof vonden, hun zelfvertrouwen ondermijnen zouden. Den ongeluksprofeet deed hij in hechtenis nemen en ging, met een luitenant der infanterie en een ingenieur, in persoon den afstand tusschen het nieuwe kasteel en de Duivelspiek opnemen.

De ingenieur, de luitenant, en hij, kwamen eenparig tot de slotsom dat geen stuk geschut, van het kaliber dat toen de grootste schepen voerden en van boord aan land wisten te brengen, ver genoeg droeg om het kasteel te kunnen beschadigen.

Daar kwam, bij de thuiskomst van den gouverneur, 's konstabels vrouw aangedribbeld, en gratie vragen voor haar Nabal¹. Hij was een langtong, biechtte zij;

1 Hij behoorde tot eene vloot der Compagnie. Over vrouwen op de vloten der Republiek bij De Jonge, Zeewezen I 507, noot 1; II 29, noot 1. Dezen waren echter vermoemd als matrozen.

goedhartig, maar een langtong. Algemeen stond hij daarvoor bekend, en om die reden hechtte niemand aan zijne praatjes. Voor het overige een matig, oppassend, en werkzaam man. Indien Zijne Edelheid hem de vrijheid teruggaf, dan durfde *zij* er voor instaan dat hij van 's Compagnie's citadel nooit weder kwaad zou spreken.

De gouverneur zeide, gaarne te gelooven dat de gearresteerde zoo min een luijaard als een dronkaard was, maar dat hij zich schuldig had gemaakt aan een te ernstig vergrijp om daarop zonder meer een bevel tot slaking te laten volgen. Daarmede moest Abigaïl ongetroost heengaan.

De konstabel werd voor den Raad gebragt, en de Raad deed genadig regt. Men wilde hem niet ongehoord veroordeelen, luidde het vonnis, maar men eischte dat hijzelf den boozen indruk zijner woorden uitwisschen zou. Te dien einde werd hem gelast uit het ter plaatse aanwezig geschut de twee volgens hem verstragende stukken te kiezen, en daarmede zich te begeven naar het punt hetwelk hij volhield de nieuwe vesting te bestrijken. De stukken moesten geladen worden met de volle lading, en indien het hem gelukte een of meer kogels binnen de citadel te brengen, dan zou hij boete noch straf beloopten.

De proef werd genomen; het kasteel bleef ongedeerd; en de spraakzame konstabel zag zich uitgemaakt voor een babbelaar, ligtzinnig en onkundig. Men kortte hem drie maanden gagie, ten einde de kosten, geloopten op het brengen der twee kanonnen naar de

Duivelspiek, de rekening der kolonie niet bezwaren zouden¹.

VIII [De Zeven-Provincien en de O.I. Compagnie]

De Oost-Indische Compagnie is niet enkel geweest eene kunstmatig in het leven getreden naamlooze maatschappij op aandeelen, bestemd, met voorbijgaan der eenen, voor de anderen buitensporige baten af te werpen. Zij is ontstaan gelijk men zegt dat in de natuurlijke historie, naar de wet van den strijd voor het leven, wijzigingen in het samenstel van sommige dieren plaats hebben.

In den ouden grafelijken tijd was de nederlandsche leeuw bovenal een dier uit de wereld der heraldiek geweest, geschilderd op grafelijke borden, of geborduurd op de wapenrokken van grafelijke pages. Een leeuw van sajete. De nood kwam, en eischte dat dit symbool zooveel mogelijk eene werkelijkheid wierd.

Of wil men een zediger beeld? De republiek der Zeven-Provincien was eene huiskat die, zoo zij niet spoedig van tanden wisselde en eene bosch- of eene tijgerkat werd, gevaar liep afgemaakt, gevild, en verkocht te worden aan den poelier. Zij was een vogel zonder zwemvliezen, die of van honger sterven, of leeren moest te drijven en door eigen kracht zich over het water te bewegen. Zij was een paard aan een touw, dat langs den rotsachtigen oever eener rivier

1 M.C. Theal, Cape Commanders, bladz. 174.

eene zware schuit moest voorttrekken, en doodgebloed zou zijn aan de gekwetste voeten, indien niet eene beschermende hoornen korst over zijne arme nagels was komen groeijen.

Voor het paard der Republiek is de Oost-Indische Compagnie die weldadige hoef geweest; voor den vogel der Zeven-Provincien dat reddend zwemvlies; voor het noordnederlandsch huisdier dat weerbaar gebit. Zulke instellingen bedenkt of verzint men niet. Zij worden. Zijn zij er eenmaal, dan blijven zij juist zoo lang in stand, als voor hetzelfde doel dezelfde diensten van haar geëischt worden.

Dezelfde wet ook die, onder begunstiging derzelfde fortuin, van de Compagnie zulk een magtig en nuttig handelsligchaam maakte, vormde in Indie de personen welke zij voor het oefenen harer werking noodig had, en rustte de eenen met de wreedheid of de sluwheid toe die voor het onderwerpen van aziatische volken onmisbaar waren, de anderen met het doorzigt noodig om voordeelige overeenkomsten van minder voordeelige te onderscheiden, allen of de meesten en de besten met de gaaf der bruikbaarheid.

Zelfs op een zoo bescheiden arbeidsveld als de Kaapkolonie ziet men eene soort van mannen bezig, gelijk Nederland daarvóór er geen had aan te wijzen; lieden geroepen tot het vervullen eener taak waaraan door hunne voorouders nooit gedacht was; voor welke hunne vaders hen niet hadden kunnen opleiden; waarin zij aan geen instelling des moederlands onderwezen waren; die zij vervullen moesten uit eigen aandrang, naar eigen inzicht, zonder andere dan algemeene voorschrif-

ten, enkel met op de plaats zelf verzamelde kundigheden tot gids; en van welke zij niettemin zich kwijten alsof zij hun leven lang dit werk bij de hand gehad hadden.

Heeft de Compagnie omstreeks 1650 iemand noodig, geschikt om aan de Kaap, waar niets dan Hottentotten wonen¹, en nog door geen ander europeesch volk een station is opgericht, zulk een station voor haar te gaan vestigen, aanstonds vindt zij het verlangde in Jan van Riebeeck, scheeps-chirurg van zijn ambacht, maar, ofschoon nog jong, een beproefd zeereiziger, in Azie tehuis of het Nederland ware. Hij is een klein kereltje, opvliegend, kordaat, met eene ijzeren gezondheid. Tien jaren staat hij aan het hoofd der wordende volkplanting, en spreidt, naast tien gebreken, minstens twaalf deugden ten toon.

Behoeft de Compagnie in 1672 een indisch hoofdambtenaar aan wien zij, in de moeilijkste omstandigheden, met volle gerustheid het bouwen eener citadel te Kaapstad kan opdragen, zij heeft, wij vernamen het, de hand slechts uit te strekken. Niemand heeft ooit gehoord of beweerd dat Isbrand Goske onderwijs in de vestingbouwkunde ontvangen had. Maar hij metselt een kasteel van stavast, en levert het proefondervindelijk bewijs dat geen kogels uit het gebergte zijn burt bereiken kunnen.

Acht in 1679 de Compagnie het raadzaam beter ingelicht te worden omtrent het zuid-afrikaansch Thule,

1 Over de Hottentotten, en hunne verhouding tot de Kaffers en de Boschjesmannen, bij A. Réville, *Les religions des peuples noncivilisés*, 1882, I 131-190.

het is voldoende dat zij Simon van der Stel tot kommandeur benoeme. Deze kreool, geboren op Mauritius, opgevoed te Amsterdam, bedient haar op hare wenken, twaalf jaren lang. Het bewijst misschien niet veel dat hij Stellenbosch in het leven riep, zijn voornaam gaf aan Simon's Baai, en aan de vruchten van zijn wijnstok den voornaam zijner vrouw. Ten minste, het bewijst niet dat hij een genie was. Nogtans staat het vast dat door zijne reizen in het binnenland¹, door zijn aanhechten van Natal en van Delagoa-baai, deze Van der Stel aan de Kaapkolonie den omvang gegeven heeft dien zij nog heden bezit. Daarbij goed hoveling; zooals wij hieruit kunnen opmaken dat hij tot eer van den heer Van Rheede tot Drakestein van Mydrecht (een Raad van Indie die tijdens Van der Stel's bestuur als buitengewoon kaapsch kommissaris eene poos boven dezen stond) eene andere nieuwe landbouwkolonie zijner vinding Drakestein doopte. Drakestein, Simons-Baai, Stellenbosch, Constantia, - al die namen zijn gangbare uitdrukkingen gebleven. En zij niet alleen².

Vele andere hollandsche namen uit de 16^{de} en 17^{de} eeuw gaan om soortgelijke redenen voort tot de algemeene geschiedenis te behooren: Spitsbergen, Jan May-

1 Het dagregister zijner reis naar het Amaquas-land in 1685, bij Valentyn, Kaap de Goede Hoop, bladz. 54-89.

2 Biografische en andere bijzonderheden omtrent Jan van Riebeeck, Isbrand Goske, en Simon van der Stel, bij M.C. Theal, Cape Commanders, 2^{de}, 9^{de}, en 11^{de} Hoofdstuk. - Twee brieven van Jan van Riebeeck bij Leupe, Kronijk H. Genootschap, 1853, bladz. 454 vgg. - De bedoelde van Rheede is de schrijver van den Hortus Malabaricus, 1678 vgg. Dagverhaal van Jan van Riebeeck, in Werken van het H. Genootschap, 1848.

en-eiland, Staten-eiland, Compagnieland, Nieuw-Holland, Nieuw-Zeeland, Van Diemens-land, Tasmania, Mauritius, Straat Lemaire, Kaap Hoorn. Ongerekend de hollandsche plaatsnamen in den Maleischen Archipel, met Batavia aan de spits.

IX [Verloopen noordnederlandsche kolonien: Mauritius, Formosa, Brazilië, Nieuw-Amsterdam]

Op Mauritius zijn, in goed vertrouwen op de Oost-Indische Compagnie, omstreeks 1672 een veertigtal nederlandsche gezinnen zich komen vestigen, allen landbouwers. Zij hadden er het rijk alleen, en een goed leven. Zoo goed dat, toen door een magtwoord in 1710 de vestiging der Compagnie op dit eiland voor goed ingetrokken werd, en de kolonisten, wilden zij niet onbeschermd en zonder verkeer met de buitenwereld er achterblijven, naar de Kaap verhuizen moesten, dit hun zeer aan het hart ging. 'Aan de Kaap treurden deze menschen', verhaalt een tijdgenoot die hen daar persoonlijk ontmoet heeft; 'en schoon er onder waren die hofsteden van 8, 10, en 20,000 guld. gekogt hadden, zoo verklaarden zy egter dat zy dit alles zeer gaarne zouden willen missen om maar weder op 't Eiland Mauritius te zyn, alwaar zy zeiden een zeer gezegent en voorspoedig leven, en alles wat zy wenschen konden gehad te hebben; doch hadden hunne schoone huizen, boomgaarden, heerlyke korenakkers, moeslanden, beesten enz., daar moeten verlaten, alzoo het onmogelyk was om die goederen mede te

voeren; daar zy aan de Kaap nu alles weder van voren af aan beginnen moesten. 't Geen ook de reden was dat vele van deze lieden, die ten uitersten te beklagen waren, van droefheid stierven'.¹

Eene nog schooner aziatische bezitting dan het bloeiend en vruchtbaar maar onbewoond Mauritius, was Formosa. Eene ligging zonder wedergade voor den handel op China en Japan; eene uitgezochte luchtstreek; eene inlandsche bevolking zoo zachtzinnig dat men zonder geweld alles van haar gedaan kon krijgen. Nergens in den Maleischen Archipel, of het moest zijn onder de Alfoeren in later tijd, is ooit het christendom zoo gewillig aangenomen. In minder dan vijfendertig jaren vonden op Formosa twee en dertig predikanten een nuttigen werkring².

China zou daarna, door zijn invoeren van alkohol en opium, die bevolking niet stelselmatig hebben kunnen uitroeijen³, zoo het eiland nederlandsch gebleven was; en het had dit kunnen blijven, indien men het ernstig gewild had. In 1624 door de Nederlanders in bezit genomen, werd Formosa reeds in 1662, door een *coup de main* van een piraat geworden voornaam Chinees, hun weder ontruikt. Nederlandsche burgers en hunne vrouwen, voor zoover zij den moord ontkwamen,

¹ Valentyn, 8^{ste} stuk, Kaap de Goede Hoop, bladz. 155.

² Een hunner was de voorbeeldige Antonius Hambroek. - Nog eene halve eeuw daarna, in 1714, troffen onder de inlandsche bevolking van Formosa, geleerde jezuiten overblijfselen der kalvinistische propaganda van Hambroek en de zijnen aan. O.Z. van Haren, Joannes Camphuis, bladz. 22 vg. der uitgaaf van 1772. Noot.

³ F. von Hellwald, Culturgeschichte 1877, II 628 vg. Edmond Plauchut, Armées de la Civilisation, 1879, bladz. 15, 51.

bleven er meer dan twintig jaren zuchten in chinesche gevangenschap en slavewerk verrigten¹.

Even snel was, onder nederlandsch gezag, het lot van Brazilië beslist. Reeds droeg er het tegenwoordig Paraïba den naam Frederikstad; reeds had Pernambuco voor Mauritsstad plaats gemaakt, en was er door den nederlandschen gouverneur een paleis gebouwd, Vrijburg geheeten. Maar voor het hernemen der hoofdstad St. Salvador waren troepen uit het moederland noodig, en die troepen kwamen niet. Joan Maurits van Nassau, die den aanval op St. Salvador niettemin ondernam; moest het beleg opbreken. Met het aanzien der Nederlanders in het veelbelovend Brazilië was het van dat oogenblik gedaan. Olinda was door hen genomen in 1630; in 1661 sloten zij in Den Haag een traktaat waarbij Portugal, tegen betaling van acht millioen gulden, Brazilië terugbekwam².

In 1664 ging Nieuw-Nederland voor hen verloren; hoewel onder het bestuur van Stuivezant, en ondanks de aanvankelijke tegenwerking van dien directeur, de bevolking van Nieuw-Amsterdam toen allengs tot tienduizend zielen gestegen was, - tienmaal meer dan ooit die van Kaapstad bedroeg. Hier had de kolonist

¹ Valentyn, Oud en Nieuw Oost-Indien, 6^{de} Stuk, 4^{de} Boek, 1^{ste}, 7^{de}, en 8^{ste} Hoofdstuk. - De mandarijn Coxinja, die zich Hoogheid liet noemen, was een aanhanger der in 1644 verdreven Meng-dynastie, en zocht als vrijbuiters, te land en ter zee, zich tegen de in hetzelfde jaar opgekomen mantsjoe-tartaarsche dynastie van Tsin te handhaven. Formosa diende hem als wijkplaats.

² Netscher, Les Hollandais au Brésil, 1853. Met kaart, en portret van Joan Maurits van Nassau. - Karton van nederlandsch Brazilië bij G. Mees, Historische Atlas, 5^{de} Kaart.

zoomin met een half-tropisch, als met een tropisch klimaat te strijden. Hier kon hij leven en werken, als in zijn eigen land. Hier eene nieuwe nederlandsche maatschappij aanleggen, nederlandsch van zeden en van taal. Ook liet de toekomst zich niet ongunstig aanzien. Maar in weerwil dat de admiraal Evertsen in 1673 het verlorene voor eene poos heroverde, moest de Republiek er zich bij nederleggen dat in 1674 de vrede van Westminster den bredaschen van 1667 bevestigde, en Engeland in het bezit van het weggenomen Nieuw-Amsterdam gehandhaafd werd¹.

Het is niet noodig bij *al* de oorzaken dezer vernederingen en misslagen afzonderlijk stil te staan. Nieuw-Nederland was als eene *enclave* van Nieuw-Engeland, en moest den Engelschen toeschijnen zich te kwader uur tusschen hunne volkplantingen in Noord-Amerika te hebben ingenesteld. Tot het verlies van Brazilië zal veel hebben bijgedragen dat zich daar eene kolonie van door jezuïetepaters ten strijd gevoerde roomschkatholieke Portugezen bevond, die de kalvinistische Nederlanders niet wel verdragen konden².

Indien te huis, na 1619, de vervolging der remonstranten of andere niet-kalvinisten een bloedigen keer genomen had, dan zou er voor een groot aantal Noord-

1 Over Nieuw-Nederland en Nieuw-Amsterdam, uit amerikaansche bronnen, bij O. van Rees, Staathuishoudkunde, II 332 vgg. - Karton van Nieuw-Nederland bij G. Mees, Historische Atlas, 5^{de} kaart.

2 De welsprekende jezuïet Antonio Vieira predikte den opstand te Bahia. - Over den eigenlijken aanvoerder der in verzet gekomen Portugezen, den vrijheidlieven koopman Joam Fernandes Vieira te Mauritsstad, bij Netscher bladz. 130, 143 vgg., 157 vg. - Vieira's handteekening onder de facsimilés aan het slot.

Nederlanders aanleiding geweest zijn den geboortegrond *en corps* te ontwijken, en vrijheid van godsdienst en godsdienstoefening te gaan zoeken in andere werelddeelen. Sedert echter de synode van Dordrecht, tevreden het hoofd van Oldenbarnevelt te hebben zien vallen, alle verdere hoofden ongemoeid liet, was dit niet noodig. De noordnederlandsche dissenters berustten er in, te Amsterdam en overal elders oogluikend toegelaten te blijven. In het oord hunner inwoning ontbrak de gelegenheid niet levensonderhoud te vinden, of zelfs tot welvaart te komen en zich te verrijken. Slechts in geringen getale werden zij landverhuizers. Niemand week uit om het geloof.

Eene algemeener oorzaak was dat zoomin de West-Indische als de Oost-Indische Compagnie het stichten van nederlandsche volkplantingen ooit als hare eigenlijke roeping beschouwd hebben. Zij waren maatschappijen tot exploitatie van overzeesche staatsgewesten; handelsligchamen, aangelegd op het doen schuimen van kapitalen. Het snel behalen van ruime winsten was hoofdoogmerk. Heeft de Oost-Indische Compagnie, gelijk wij zeiden, door het veroveren van Java eene blijvende vrucht voor de nakomelingschap afgeworpen, dan is dit onwetend geschied, ten gevolge van omstandigheden welke niemand voorzien kon. De West-Indische is wezenlijk nooit iets anders geweest dan eene naamlooze vennootschap voor het rooven van spaansche retour-vloten¹. Zoolang de vrede van Munster niet geteekend was, behaalde deze Compagnie aanzienlijke

1 De spaansche zilvervloot van 1628 bemagtigd door Pieter Pietersze Heijn. Buit: elf en een half miljoen.

voordeelen. Nieuwe schatten putte zij daarna uit Suriname, haar voor Nieuw-Nederland in ruil gelaten en namens haar door negerslaven bearbeid¹. Doch gebloeid heeft zij alleen van hare oprigting in 1621, - toen tegen het verstrijken van het Twaalfjarig Bestand de oorlog met Spanje hervat ging worden, - tot 1648 toen het met déze kaapvaart van zelf gedaan was².

X [De O.I. Compagnie in den Maleischen Archipel. - De Nederlanders en de Portugezen]

Echter is het niet door bij zulke negatieve uitkomsten zich op te houden dat men best van al eene voorstelling van Nederlands koloniale magt en koloniale staatkunde in de 17^{de} eeuw bekomt. Het verlorene ging verloren, en bleef verloren, zonder dat of de Staat er door geschokt werd in zijne grondvesten, of de handel onherstelbare schade leed.

Evenmin kunnen de bijna idyllische toestanden der Kaapkolonie als algemeene maatstaf dienen. Er zijn met de Hottentotten of hunne verwanten sommige overeenkomsten gesloten die de erkende baatzucht der Oost-Indische Compagnie geen oneer schijnen aan te doen. Van tijd tot tijd heeft men door barbaarsche inlandsche strafoefeningen den eenen stam den anderen laten tuchtigen. Doch dit waren zeldzaamheden;

¹ Wolbers, Geschiedenis van Suriname, 1861.

² Geschiedenis der West-Indische Compagnie bij O. van Rees, Staathuishoudkunde II, 3^{de} Hoofdstuk.

en de uitzondering kon geen regel worden, omdat de Hottentotten geen geregelde Staat vormden. Werkelijk is de omgang der Nederlanders met deze nomadische inboorlingen meestal een toonbeeld van zachtzinnigheid en langmoedigheid geweest, en naauwlijks kan gezegd worden dat van tien hottentotsche trouweloosheden één door hen gewroken is. Geen enkele maal waren zij de eersten deze groote kinderen leed te doen. Zelfs wanneer zij schenen hen te bedriegen, door voor een spotprijs uitgebreide landstreken van hen te koopen, waren *zij* eigenlijk de bedrogenen; want het verkochte kon strikt genomen niet geleverd worden, en dit wisten de verkoopers¹. Behalve tegen de moordzieke Boschjesmannen zijn door de kommandeurs en gouverneurs der Kaap geen noemenswaardige veldtogten ondernomen. Het nageslacht vereert hen bovenal als goede hollandsche burgemeesters uit den ouden tijd, tevens goede veehoeders en goede landbouwers.

Geheel anders de taak welke in den Maleischen Archipel de hollandsche admiralen voor den boeg vonden, wier bestemming het was kwaadschiks of goedschiks, in die wateren, het gezag van prins Maurits en de Staten-Generaal te vestigen.

Toen Steven van der Haghen in Mei 1600 de eerste maal voor Ambon verscheen, zag hij zich onmiddellijk in een levendigen strijd gewikkeld. Bijgestaan door een deel der inlandsche bevolking van het eiland, belegerde hij twee maanden lang de Portugezen in de

1 M.C. Theal, *Cape Commanders*, bladz. 178 vgg. - De hollandsche tekst van het 19 April 1672 met den hottentotschen prins Schacher geteekend traktaat, bladz. 329 vgg.

stad, en bouwde, toen hij het beleg had moeten opbreken, aan de kust een fort dat hij *Kasteel van Verre* doopte en waarin hij eene kleine bezetting achterliet.

Bij zijne terugkomst, in Februarij 1605, ging het nog veel barscher toe. Hij had toen drie zoonen van ambonsche hoofden bij zich, te Bantam aan boord genomen¹; jongelieden die op Java de komst der Hollanders hadden afgewacht om met de gewapende hulp van dezen de portugesche overheerschers herstel van grieven te gaan afdwingen. Van der Haghen's middelen waren bij deze gelegenheid veel overvloediger dan in 1600. Het portugeesch kasteel bezat meer dan tachtig stukken en was voorzien van de noodige amunitie. Niettemin moest de bevelhebber zich overgeven. Er werden op de reede eenige portugesche schepen verbrand, en Ambon ging voor Portugal verloren².

Voor het eerst, hoewel nog maar oppervlakkig, maken wij hier kennis met één der tegenstrevende magten op welke de Hollanders der 17^{de} eeuw de hunne in Indie hebben moeten veroveren.

Sedert zestig jaren waren de Portugezen, toen Van der Haghen er met hen in botsing kwam, te Ambon gevestigd, en in de overige Molukken al veel langer³.

1 De grammatikale schrijfwijze is 'Banten.' Het gebruikelijke 'Bantam' werd door de Hollanders overgenomen van de Portugezen.

2 Deze en de volgende bijzonderheden uit Van der Haghen's Verweerschrift en uit zijne Remonstrantie. - Volledig overzicht bij P.A. Tiele, *De Europeërs in den M. Archipel*, VI, II, VII.

3 Over de Portugezen in Voor-Indie bij De Jonge Jr., *Opkomst*, II 70-83, 165-183. - Hunne eerste kennismaking met de Molukken dagteekende van 1511, hunne eerste vestiging van 1521. Ambon werd door hen genomen in 1538.

Natuurlijk werden zij gehaat door den inboorling, gelijk elk vreemdeling het gedaan wordt die ongeroepen en door geweld, met zelfzuchtige bijoogmerken, zich komt nederzetten onder volken die hij zijne minderen acht, op wier ras en wier beschaving hij uit de hoogte nederziet, en die hij dwarsboomt in hunne belangen. Maar hetgeen van den kant der Portugezen de maat deed overloopen, was dat hun handelsijver met bekeeringsijver gepaard ging, en hunne kapiteinen overal op het kleed getreden werden door jezuïetepaters; onverschrokken predikers van het Kruis, als menschen en geloovigen onberispelijk, maar (en de Molukken wemelden van islamieten) onverdragelijk in de oogen der voorstanders van de Halve Maan. Francisco Xavier was in persoon op Ambon het Evangelie komen verkondigen. Toen de plaats door de Hollanders bezet werd vonden dezen er eene christengemeente, deels zamengesteld uit tot het katholicisme bekeerde inlanders, deels uit portugesche kolonisten gehuwd met inlandsche vrouwen¹.

Wat Van der Haghen persoonlijk aangaat troffen de Portugezen het, dat ondanks zijn overgaan in de dienst der Oost-Indische Compagnie hij de geloofsgenooten zijner jeugd een goed hart was blijven toedragen. De eenige vrijheid welke de admiraal zich veroorloofde was dat hij van de vier roomsche kerken te Ambon er eene liet afbreken, en de materialen medenam naar het naburig Banda om voor het bouwen eener vesting te dienen. Het is waar dat de hollandsche manschappen,

1 Deze en de volgende bijzonderheden uit P.A. Tiele, *De Europeërs in den M. Archipel*, II vi, III vi, IV i iii, VI ii vii.

die hij onder Frederik de Houtman te Ambon in garnizoen liet, warmer kalvinisten waren dan hij, en deze lieden, in strijd met de belofte van den vlootvoogd dat ieders eeredienst ongemoeid zou blijven, gedurende zijne afwezigheid ook de drie andere roomsche kerken omverhaalden en de gewijde voorwerpen vernielden. Doch deze proeve van gereformeerde beeldstormerij, onder de keerkringen, bleef nagenoeg op zichzelf staan.

De Hollanders werden door de volken van den Archipel met blijdschap ingehaald, niet slechts (hoewel ook dit in aanmerking kwam) omdat onder alle hemelstreken verwisseling van bezem den mensch bekoort, maar ook en vooral omdat in onderscheiding der Portugezen zij zich uitdrukkelijk of stilzwijgend verbonden geen propaganda te zullen maken. Het akkoord van Van der Haghen met de ambonsche mohammedanen in Februarij 1605 hield onder meer de bepaling in: 'Een yder sal leven in zijn geloof, gelyck hem Godt in 't herte stiert ofte meent saligh te worden;' en voorts: 'Niemandt zal den anderen molestie noch overlast doen.'¹ Hadden deze lieden geweten dat hunne hollandsche beschermers eene halve eeuw daarna hollandsche meesters worden zouden, strijdhafter en gestrenger dan de Portugezen, zij zouden zich tweemalen bedacht hebben eer zij hunne kennismaking zochten.

De Portugezen hadden, zeide ik, toen onze vaderen in Azie zich aan gene zijde der linie kwamen vertoonen, de stof van Camoëns' heldedicht daarginds reeds

1 Tekst van het verdrag bij de Jonge Jr., Opkomst, III 208 vg.

achter den rug; en Benjamin-af verweerde zich wat hij kon tegen Benjamin-op. Aan den wal van Java, waar Portugal geen vestingen bezat, slechts kantoren, kon het zwaard der nieuw aangekomenen aanvankelijk in de schede blijven. In de Molukken niet.

Nog minder op het schiereiland, en minst van al op Ceylon of aan de tegenoverliggende kust. De inneming van Malakka door de Hollanders in 1641 onder Minne Willemsz Caartekoe; de strijd om Colombo en om Koetsjin in 1656 en 1663 onder Hulft en onder Rijklof van Goens, zijn epische worstelingen geweest¹. Twee europesche natien dongen hier, ver van huis, om de heerschappij over aziatische zeestraten en de sleutels van aziatische markten. Honderd twintig jaren was Malakka, honderd vijftig jaren Colombo, honderd zestig jaren Koetsjin in de magt der Portugezen geweest; en hardnekkig verdedigden dezen, tegen kettersche republikeinen en parvenus, een erfdeel gedrenkt met hun bloed, dierbaar aan hunne beurs, nog dierbaarder aan hun adeltrots en hun geloof. Om één handelsbelang zag het tweegevecht tusschen Rome en Genève zich overgebracht uit Europa naar de tropen. In den Portugees bevochten de Hollanders den Spanjaard²; in den Hollander de Portugezen den vereenigden vijand hunner religie en hunner negotie. Het leven beider natien stond aan het bezit dezer plaats onder

- 1 Baldaeus, Malabar en Choromandel, 1672. - Leevens en Daden der Doorluchtigste Zeehelden, 1683. - Valentyn, Oud en Nieuw Oost-Indien, 7^{de} Stuk. - A.J.A. Gerlach, Fastes Militaires des Indes-Orientales Néerlandaises, 1859, bladz. 58 vg., 72, 74 vgg.
- 2 Door het komen van Portugal aan Spanje in 1581.

de zon. Was de zon er warm, zeiden zij ieder voor zich, de plaats ook. En dit was zij.

XI [Het specerij-monopolie der O.I. Compagnie. - Strijd in de Molukken en op Celebes]

Slechts éénmaal hebben weleer, buiten Java, nog zwaarder proef dan de vorige, de Hollanders in Indie een krijg gevoerd die met dezen meer dan veertigjarigen portugeschen vergeleken kan worden.

Stel in den vreemde, onder welken hemel het zij, Europeaan tegen Europeaan: de gelijkheid van taktiek en van wapenen zal, bij gelijke dapperheid en volharding, de overwinning slechts aan de gunsten der fortuin en aan de kansen van den oorlog doen hangen. Geef den Europeaan in het Oosten een strijdbaar Oosterling tot wederpartij, en de hagchelijke ontmoeting zal met *a leap in the dark* gelijkstaan.

Het voorgeslacht is daarginds eene handelspolitiek, gevolgd, waarop in later dagen, bij het verdedigen der meening dat de Nederlanders der 17^{de} eeuw vrijhandelaren en in de toepassing ernstige voorstanders van het leerstuk der vrije zee geweest zijn, dikwijls te weinig gelet is¹.

Hun stelsel was: indien gij, na de Portugezen verdreven te hebben, u duurzaam verzekeren wilt van den alleenhandel der moluksche specerijen, - zoodat gij ten aanzien van dit artikel, op hetwelk voorshands meer kapitalen te verdienen vallen dan op

1 Over het met de geschiedenis strijdige dezer zienswijze bij O. van Rees, Staathuishoudkunde, II 224-300.

eenig ander, in Europa de markt kunt stellen, - dan moet gij zorg dragen uit de eilandwereld, welke die vruchten voortbrengt, alle andere natien te weren, europesche zoowel als aziatische¹. Dreigt, door te ruime oogsten, de europesche specerijmarkt overvoerd te geraken, - op de eilanden waar gij niet wilt dat het gewas zich vermenigvuldigen zal moet gij, onder toezigt uwer plaatselijke gouverneurs, het van jaar tot jaar uit den grond doen rukken. Omtrent de andere moet gij bepalen wáár enkel kruidnagelen zullen mogen geteeld worden, wáár enkel muskaatnooten; en aan dit voorschrift streng de hand houden. De onvermijdelijke gevolgen zullen tweederlei zijn, en gij dienovereenkomstig twee verschillende wegen hebben in te slaan. Een gedeelte der inlandsche bevolking zal, ten einde niet tot broodsgebrek te vervallen, uwe maatregelen zoeken te ontduiken door het organiseren van een uitgebreiden sluikhandel, gepaard met zeeroof. Dezen zullen de meerderheid uitmaken. Eene ongezeglijke minderheid zal openlijk tegen u in opstand komen, en, door na schijnbare verzoeningen telkens op nieuw naar de wapenen te grijpen, u handen vol werks geven. Het eenig afdoend middel zal zijn, tegelijk met hun gewas of in zijne schaduw, hen uit te roeijen. Wat de zeeschuimers en de smokkelaars betreft, hen moet gij bestoken in hunne schuilhoeken, en u van hunne roofnes-

1 Last aan Pieter Both, eersten gouverneur-generaal, 1609, om 'de specerij-eilanden t' eenemale vast te maken aan de Vereenigde Compagnie, zulks dat geen andere natie van de wereld daarvan iets in handen valle als ons.' P. Mijer, Verzameling van Instructien, enz., 1848.

ten, hoe ongenaakbaar of hooggelegen, meester maken.

De admiraal Jacques L'Hermite, van 1607 tot 1611 hoofdkommissaris van den hollandschen handel te Bantam, heeft in eene nota van 1612 aan de bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie te Amsterdam, het eerst in groote omtrekken het denkbeeld aan de hand gedaan, door ontvolken van het eiland Banda, aan den daar geboden tegenstand voor goed een einde te maken. Door den gouverneur-generaal Coen is dit plan, waarbij behoorde het vervangen der omgebragte of als slaven weggevoerde Bandanezen door europesche perkeniers, in 1621 volvoerd. De uitkomst was dat omstreeks 1630 van Banda naar Batavia in vijf jaren ruim 3.000.000 pond noten en bijna 900.000 pond foelie gingen, die in Holland en Zeeland (produktiekosten 7 1/2 cent, marktprijs in het moederland f3.25) met vijftig kapitalen winst verkocht werden. In 1636 kon de indische regering naar Amsterdam schrijven: 'Met UE. waarde pand Banda (geprezen zij de Albestierder) staat het naar wensch, en wordt door den gouverneur Acolye wel en vredig naar onze ordre gegouverneerd.'¹

1 N.P. van den Berg, Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap 1872, uittreksels van Wurffbain's journaal. - Ontwerp van Jacques L'Hermite bij De Jonge Jr., Opkomst, III 380 vgg.: 'Indien het de Bandanesen altyt vry sal staen, als 't haer te passe compt de vrede te breecken ende in noot synde henluyden denselven op haer versouck weder lichtelyck wert geconsenteert, sal [dit] naer myn cleyn verstant niet als schade ende quade consequentie inne brengen. Ende daerenboven connen haer in weynige maenden vrede soe veel verstercken, dat daerop wederomme een jaer ofte meer connen oorloge voeren. Derhalve men myns bedunckens niet naer eenige vrede ofte handel en hoorde te trachten, voor ende aleer dat men haer geheelick overwonnen ende met goede verseeckeringe tot redenen gebracht, ofte gansch wtgeroyt hadde. Gedwongen ofte gansch wtgeroyt synde (dwelck wel het sekerste soude syn, alsoe dit schelmachtich gedrocht nemmermeer soe wel in toom en sal connen gehouden worden als men wel gaerne soude), soe sal men middel moeten soecken om dese eylanden wederomme te peupleren ende met inwoonders te versien.' 1612. - De gouverneur-generaal Coen aan de Bewindhebbers, 1622: 'De inwoonderen zijn meest alle door den oorloch, armoede, en gebreck, vergaen; seer weynich isser op de omliggende landen ontcomen; ende werden als nu de voors. landen weder met ander volck gepeupleerd'. Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht, X 105. - 'Schelmachtich gedrocht' ziet op den moord van 22 Mei 1609 door hoofden van Banda gepleegd op den admiraal Verhoeff en zijn staf, dertig personen van rang. De Jonge Jr., Opkomst, III 97 vg.

Het scheelde echter veel dat hetgeen van Banda gezegd kon, ook van al de andere eilanden gold. Uitgeweken Bandanezen, piraten geworden, hielden tegen den hollandschen vijand, in bondgenootschap met andere verongelijkte stammen der Molukken en van Celebes, gedurende jaar en dag een wanhopigen strijd vol; en meer dan eens was het de vraag of de watergeuzen van het Westen blijken zouden, tegen hunne volgelingen in het Oosten opgewassen te zijn. De togten van den gouverneur der Molukken Arnold de Vlaming tegen de Ambonezen en de Ternatanen in 1649 en vervolgens; de zeeslagen van den toekomstigen gouverneur-generaal Cornelis Speelman tegen de Makassaren in 1669; behooren tot de roemrijkste bladzijden der nederlandsch-indische krijgsgeschiedenis. Er is aan beide zijden in dien oorlog eene somtijds bovenmenschenlijke dapperheid ten toon gespreid¹.
Hollandsche

1 Bij het overgaan van het fort Laala op Ceram aan de Hollanders, in 1654, bleken de Makassaren zich tot op zestig man te hebben doodgevochten en zevenhonderd Ambonezen gesneuveld te zijn. Gerlach, *Fastes Militaires*, bladz. 68.

officiëren en onder-officiëren hebben zich laten begraven onder het puin hunner wallen; zijn met verlies van meer dan de helft hunner manschappen langs naakte rotswallen ontoegankelijke citadellen binnengedrongen; hebben de lont in het kruid gestoken en met hunne gewapende sloepen zich in de lucht doen vliegen¹. Van de verbittering waarmede gestreden werd geeft de daad van den gouverneur De Vlaming een denkbeeld, die na het innemen van het fort Assahoedi en het vangen van den inlandschen bevelhebber, bloedverwant van een sultan van Ternate, hem met eigen hand en tot driemaal toe het zwaard in de borst stootte². Speelman's wapenfeiten tegen de Makassarren grenzen aan de fabelwereld. De overwonnenen eerden hem als een wezen van hooger orde, en hij maakte onder de Boeginezen met hun radja Aroe Palakka, wiens zaak door Speelman omhelsd was, zich een onvergankelijken naam³.

1 Over den generaal Jan van der Laan, den kapitein Jacob Verheyden, en den adelborst Casper Buitendijk, bij Gerlach, *Fastes Militaires*, bladz. 60 vgg., 69 vg., 72 vgg.

2 De naam van den bevelhebber was Kaïtsjili Saïdi, en op zijn last waren 180 Hollanders vermoord. - L. Bor, *Amboinse Oorlogen*, door Arnold de Vlaming van Outshoorn ten einde gebraght, 1663. - Gerlach, *Fastes Militaires*, bladz. 67, 70.

3 Leven van Speelman bij Valentyn, 5^{de} Stuk. Nieuwe bijzonderheden bij Van der Chijs Jr., *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap* 1883, XXVIII v 392-453, opstel: Kapitein Jonker

XII [De staatkunde der O.I. Compagnie]

De ontluisterde staat der meeste inlandsche vorsten van het hedendaagsch Nederlandsch-Indie bewijst niet dat hunne voorvaderen, toen zij door de Compagnie onderworpen werden, eene ligt te achten partij vormden. De geschiedenis van Java's verovering staaft het tegendeel. Alleen leert die geschiedenis bovendien dat de Oost-Indische Compagnie, ten einde de meerdere te blijven, wreedheid tegen wreedheid heeft moeten stellen, list tegen list, verraad tegen verraad.

Dit feit is door twee nederlandsche historieschrijvers kort geleden zoo omstandig en zoo overvloedig toegelicht dat, nu voor mij het oogenblik gekomen ware hunne voetstappen te drukken en een overzicht van den strijd om Java te laten volgen, ik volstaan kan met naar hunne uitmuntende monografien te verwijzen¹. Alleen wil ik beproeven, door het trekken van twee of drie concentrieke kringen, een onderwerp, hetwelk ondanks zijne uitgebreidheid ons niet ontglippen mag, te noodzaken den lezer nader te komen.

Wanneer straks een enkel woord over Java's voorgeschiedenis volgt, dan mag het ons niet bevreemden bijna niets dan gemeenzame bekenden te ontmoeten, en den toestand van drie- of vierhonderd jaren geleden, daarginds, betrekkelijk zoo weinig van den heden-

¹ De Jonge Jr., het 2^{de} en de drie volgende Deelen der onderafdeeling: Opkomst van het Nederlandsch Gezag over Java, 1870-1875, Hoofdstuk VIII-XVIII. - P.J. Veth, Java, 1875-1882. Tweede Deel, het 6^{de} en de vier volgende Hoofdstukken, met de daarbij behorende Historische Kaart.

daagschen te zien verschillen. Wij staan voor een exemplaar der maatschappijen-soort welke met den tropischen plantegroei, - die schier geen wisseling van jaargetijden kent, - het nagenoeg onveranderlijke en altoos vrijwel eenerlei gemeen heeft¹.

Zoo heeft ook, bij het veroveren van Java, de Oost-Indische Compagnie van het begin tot het einde geen andere staatkunde dan de gewone der overweldigers in alle eeuwen en onder alle luchtstreken gevolgd, slechts gewijzigd naar de plaatselijke omstandigheden, als in overeenstemming met het tropisch klimaat en met de aziatische zeden.

Het streven der Compagnie was niet, onder de keerkringen eene nederlandsche republiek, in den trant der Unie van Utrecht, of eene nederlandsche monarchie te stichten. Zij wilde enkel het hoofd zijn van een ligchaam zamengesteld uit al de volken des eilands: Soendanezen, Javanen, Madurezen. Gemeenschappelijke onderwerping was de eenige band. Aan de vazallen liet zij het regt, en behield de magt voor zich.

Zorgvuldig hoedde zij zich, de fout vermijgend waarin ten aanzien van Mexico, van Peru, van de Filippijnen, van de Molukken, Spanje en Portugal vervallen waren, aan de overwonnen volken van Java de instellingen

1 Katalogus der amsterdamsche Tentoonstelling van 1883, Section des Colonies Néerlandaises, redakteur P.J. Veth. Opstellen over verschillende onderwerpen uit den hedendaagschen toestand door W.B. Bergsma, Buys Ballot, R. Everwijn, K.W. van Gorkom, P. Heering, F.M. Jaeger, Jentink, C.M. Kan, Lameris, Van der Lith, D. Maarschalk, Van Musschenbroek, Niemann, Perelaer, Post, Prange, Janssen van Raay, Von Rosenberg, Serrurier, W.F.R. Suringar, Verbeek, H.J. Veth, P.J. Veth, Wilken, Wijnmalen, Zaaier.

des moederlands op te dringen. Van zielen winnen voor de Hervormde kerk, op groote schaal, is nooit ernstig spraak geweest. Nederlandsche taal of nederlandsche wetten werden niet ingevoerd. De Preanger, eerste provincie van naam welke onder regtstreeksch bestuur der Compagnie kwam, ontving eene op javaansche leest geschoeide organisatie, met een javaansch prins aan de spits.

Heerschen door te verdeelen was haar vaste regel. Bantam mogt niet te zwak, Mataram niet te magtig; beiden moesten, door het tentoonspreiden van overmagt harerzijds, verbijsterd worden. Een ouden sultan van Bantam voerde de Compagnie gevankelijk naar Batavia, en zond een jongen keizer van Mataram voor het leven naar Ceylon¹

- 1 Het stelsel van verdeelen om te heerschen, door de Compagnie in den Archipel overal in praktijk gebragt, werd in 1671 met ingenomenheid door Antonides bezongen (Ystroom, I 51 van Bilderdijk's uitgaaf). Hetgeen Antonides van Makassar zegt, met de hulp der Nederlanders kleingehouden door Ternatanen en Boeginezen, is ook op Java en de Javanen van toepassing:

Men hoort
 Gedruisch van wapens en gekrijsch van brant en moort.
 Men kan bescheidenlijk de troepen onderscheien
 Der krijgslîen aen hun zwarte en witte livereien;
 Die winnen 't velt; daer barst al 't leger met één slag
 Des vijands heirtoght in. De Nederlantsche vlag
 Vermengt zich met Ternaetsche en Boegische standaerden.
 De vlugtelingen staen ten doel der wreede zwaerden,
 En storten als een bui ter neer in 't bloedig zant.
 De Vrees en Doot vervolgt hen even snel. Al 't lant
 Rookt van 't vergoten bloet. 'k Zie de overwinners zwieren
 Met afgeslagen buit, en 's vijands rijksbannieren.
 Ik ken ze. Dit's 't beroemt Makasser daer wy staen,
 Door zijn Leenvorsten en lantzaeten steeds verraên,
 Die wy, door ons beleid, hun grootheid leeren bouwen
 Met dit te trappen en geduurig kleen te houwen.

'Die', in den voorlaatsten regel, ziet op de Boeginezen en de Ternatanen. 'Dit', in den laatsten, op Makassar.

Zij scheen de inlandsche vorsten slechts ten onder te brengen om henzelf of hunne zoonen, hunne neven of hunne ooms, in het bezit hunner rijken te laten. Maar de teugels der opperheerschappij bleven in hare handen.

Nooit trad zij als veroveraarster op. Was een veldtogt volbragt, dan keerden de troepen naar hunne haardsteden. Maar langzaam-aan leerden de inlandsche volken haar gehoorzamen, en zij waren hare onderdanen geworden zonder dat men het jaar kon noemen waarin de overheersching aangevangen was.

In de traktaten der Compagnie was nooit spraak van zich aan haar te onderwerpen. Zij ging alleen bondgenootschappen aan; bedong alleen privilegien en leverantien.

Had in een burgerkrijg een inlandsch vorst zijne kroon verloren, dan hielp zij hem die heroveren, en rigtte daarna, door het opleggen van oorlogslasten die hem hatelijk maakten in de oogen zijner onderdanen, zijn aanzien en zijne financien te gronde. Op die wijze is zij meesteres van Midden-Java geworden.

Zocht ergens een niet-regerend prins van den bloede, die door zijn souverain vervolgd of onderdrukt werd, heil in de vlugt, dan nam de Compagnie hem als bondgenoot aan, en plaatste te gelegener tijd den af-

hangeling op den troon. Soenan Mas, regerend neef, joeg zij uit het bewind, en benoemde in zijne plaats, onder den naam van Pakoeboewono, zijn balling geworden oom tot keizer.

Wanneer de Compagnie een overwonneling haar woord gaf, dan kwam het somtijds uit dat men daaronder het woord van een vijand verstaan moest; en op Java beteekende het woord van een vijand: verlies van vrijheid, staten, en bezittingen. Zoo beslisten de raden van Indie dat de Compagnie niet gebonden was aan eene belofte van haarzelve, welke de kommandeur Govert Cnol, een ondergeschikte, namens haar aan den zwervenden Soenan Mas gedaan had; en Soenan Mas, voorheen adipati Anom, werd, na overgaaf der rijkssieraden, met behoud zijner kris tot ballingschap veroordeeld.

Dipati Soerabaya dankte aan de Compagnie zelve zijne handhaving in het regentschap van dien naam¹; en toen hij door keizer Pakoeboewono werd aangeschreven in de hofstad Kartasoera eene generale vergadering van rijksgrooten te komen bijwonen, toen kon hij naauwlijks onderstellen dat genoemde veldheer Cnol, regeringskommissaris, de geheime aanschrijving uit Batavia bij zich droeg den keizer tegen hem, Dipati, op te zetten, en het dus aan te leggen dat hij, genoodigd tot de eer van een mondgesprek met den suzerein onder vier oogen, terwijl het geheele verdere hof met opzet gelokt was naar een tijgergevecht bui-

1 Hij heette Djageng Rono. Gewoonlijk wordt hij, naar zijn vorstelijken rang en naar de door hem beheerde landstreek, als ware dit zijn familienaam, Dipati Soerabaya genoemd.

ten, aan den ingang van het paleis door 's keizers lijfwacht vermoord werd. Doch de regent van Soerabaya lag onder zware verdenking, in den oorlog tegen Soerapati, gemeene zaak met dezen gemaakt te hebben; en hoewel de Compagnie hem niettemin voorloopig gehandhaafd had in zijne betrekking, zulke bondgenooten waren, al voerden zij een titel gelijkstaande met dien van regerend hertog of regerend graaf, niet van hare gading. Lag het niet op haar weg, zelve hen af te snijden, zij maakte er geen gewetenszaak van, daartoe mataramsche krissen te bezigen¹.

XIII [De verovering van Java. - Java's voorgeschiedenis]

Men kan dit naar welgevallen eene romeinsche of klassieke², eene middeneeuwsche of feodale, eene napoleontische of moderne staatkunde noemen. In Europa hebben niet lang geleden de Piemontezen haar ten aanzien van Italie in praktijk gebragt, de Pruissen ten aanzien van Duitschland. De Engelschen volgden haar van oudsher in Britsch-Indie, en doen het nog op dit oogenblik in Egypte; gelijk de Franschen in Tonkin, en wij in Atjeh.³

1 Deze en de voorgaande bijzonderheden in de genoemde hoofdstukken van Veth's Java, II. - Ook te vinden, en te toetsen, door raadplegen van J. Meinsma's register op De Jonge Jr's Opkomst, I-VII, en van de Onuitgegeven Stukken in VIII.

2 Montesquieu, 6^{de} Hoofdstuk van Grandeur et Décadence des Romains, naar hetwelk bovenstaande trekken meest gevolgd zijn.

3 'De achtereenvolgende verovering, eerst van de kostbare bovenlanden van Sumatra's Westkust en van vier der belangrijkste residenties van Midden-Java; daarna van het uitgestrekte Palembang; de meer vreedzame onderwerping van Sumatra's Oostkust; de des te bloediger verdelgingsoorlog in Atsjij; dit alles geschiedde in een tijdperk van zestig jaar... De beide expedities tegen het rijk van Boni; de langdurige oorlog in Banjermassin; de herschepping van Siak en onderhoorige Staten; eindelijk, de kostbare en bloedige overweldiging van Atsjij met zijne tallooze vazalstaatjes, - bewijzen te over hoezeer de nederlandsche macht in den Indischen Archipel ook in de laatste twintig jaren is toegenomen.' Robidé van der Aa, Indische Gids 1882, I 131 vg.; 156.

Wat de Oost-Indische Compagnie betreft was die staatkunde in de hoofdzaak eene uiting der krachten, welke bij de Nederlanders van het tijdvak, sedert zij het er op gezet hadden bezitters van Java te blijven, van zelf zich ontwikkelen moesten. Op even ongezochte wijze werd zij aan den anderen kant te voorschijn geroepen door den bijzonderen aard der vorsten en volken waarmede Java hen in aanraking bragt.

Wij vernamen van Hottentotten en van Boschjesmannen; van Formosanen; van Bandanezen, Ambonezen, Makassaren; van Singalezen en Maleijers; volken geplaatst op zeer verschillende trappen van beschaving, en waarvan de eenen nog bijna aan den natuurstaat behoorden, de anderen reeds sedert korter of langer geordende maatschappijen vormden¹. Stonden de verstgevorderden in sommige opzichten beneden de verstgevorderde natien van Europa, het feit zelf dat er termen waren de eenen met de anderen te vergelijken had beteekenis.

1 G.A. Wilken, Over de verwantschap, en het huwelijks- en erfrecht, bij de volken van het Maleische ras. Indische Gids 1883, I 656-764.

Van de Javanen is het bekend genoeg, dat zij bij het aanbreken der 17^{de} eeuw, toen de Hollanders voor het eerst met hen in kennis kwamen, reeds eene niet te verachten beschavingsgeschiedenis doorleefd hadden. Oorspronkelijk, in den strikten zin van het woord, was op dat tijdstip noch hunne architectuur, noch hunne letterkunde. Niettemin zijn en worden de gedenkteeken der laatste, door europesche geleerden van naam, waaronder nederlandsche, ijverig bestudeerd; en de overblijfselen der javaansche hindoetempels zijn vermaard¹. Zelfs de smalle gemeente was gevoelig voor litterarische indrukken. Eerlang zou de Oost-Indische Compagnie, aan eene tegen haar gerigte politieke gelijkenis welke javaansche hoofden onder het volk verspreid hadden, door den kleinen man meer waarde zien hechten dan haar aangenaam kon zijn².

Eene satire van meer omvang stond op het getouw. De ongenoemde schrijver van een javaanschen ridderroman, in verzen, zou weldra de verovering van Jakatra

1 Raffles, W. von Humboldt, R. Friederich, Taco Roorda, Neubronner van der Tuuk, A.B. Cohen Stuart, Kern. - Veth's Java, 1^{ste} Deel. Vierde Hoofdstuk: Talen en Litteratuur; vijfde Hoofdstuk: Kunsten en Wetenschappen.

2 'Onder de velerlei pogingen, aangewend om de bevolking tegen den Soesoehoenan en de Compagnie op te ruïen, verdient vooral een geschrift vermelding, dat tot in het leger van Amangkoe-Rat werd rondgestrooid, en waarin, met treffende beeldspraak, de Hollanders vergeleken werden met landbouwers, die, een bosch voor de paditeelt kappende, één boom in het midden lieten staan, om in zijne schaduw te kunnen arbeiden, maar met plan, als zij de schaduw niet meer behoefden, dien evenals de andere uit den weg te ruimen. Couper begon bevreesd te worden dat deze inblazingen ten slotte ook op den Soesoehoenan indruk zouden maken.' Veth, Java, II 389, De Jonge Jr., Opkomst, VII cvii, 308. N^o. LXVIII der O. Stukken

door Jan Pietersz Coen bezingen, en, door te verzinnen dat Coen de Jakatranen met dukatons en rijksdaalders beschoten had, van den geduchten gouverneur-generaal hen en zichzelf lagchend wreken¹.

Er bevonden zich, onmiskenbaar teeken van betrekkelijke meerderheid boven andere volken van den Archipel, javaansche nederzettingen op Sumatra, op Banka, op Borneo; soorten van kolonien die met het javaansch moederland een somtijds levendig verkeer onderhielden². Te Malakka, aan de zuidpunt van het maleisch schiereiland, was eene uitgebreide, enkel door Javanen bewoonde wijk of voorstad. Toen Albuquerque in 1511 meester van Malakka geworden was, hield hij met deze Javanen rekening; en onder zijne opvolgers in het bestuur der stad werden er gevonden, die gewenscht zouden hebben dat de javaansche kolonisten minder talrijk waren en minder in te brengen hadden. Honderd jaren lang stonden zij te Malakka als goede zeelieden en goede geweermakers bekend³.

Keeren wij naar het eiland zelf terug, dan bevinden wij dat door sommige steden der noordkust druk handel gedreven werd met de aziatische buitenwereld, en in het binnenland de landbouw op een vergelijkenderwijs hoogen trap stond. Voor de algemeene markt werd meer dan één produkt geteeld, en de rijstkultuur was in hare soort een model. De nijverheid, schijnt

1 Episode van Moer Djang Koeng in het javaansch verhaal: Geschiedenis van Baron Sakendher, bewerkt door A.B. Cohen Stuart, 1851. - Overzicht bij Veth, Java, I 427 vgg.

2 Veth, Java, II 312, 338.

3 P.A. Tiele, De Europeërs in den M. Archipel, I | II. - Veth, Java, II 214 vgg.

het, bepaalde zich voornamelijk tot het vervaardigen van kleedingstukken en van wapenen, beiden voor nationaal verbruik¹. De krissen bewezen dat, zoo men eene natie was welke brood noch kaas verorberde, men in de praktijk geenszins bedoelde, naar het zeggen der Hollanders, zich straffeloos de eene van het ander te laten eten. De sarongs staaften dat men zekere welvaart genoot; want het klimaat eischte weinig bedekking, en de armoede liep naakt.

De zamenleving bestond in hoofdzaak uit één tamelijk digte massa lijfeigenen, of hoe men hen noemen wil; altogader, voor zoo ver zij kooplieden noch zeevaarders waren, kleine grondbezitters². Ieder ontladde zijne vruchtboomen of bebouwde zijn akker; teelde daarop of daarnevens hetgeen de lust ingaf of de vorst eischte; smaakte zooveel huiselijk geluk als het huiselijk leed gedoogde; werd, gelijk ambtenaren der Compagnie het naderhand noemden, door den souverain min of meer 'in den rug gereden'³; hield voor het

1 Javaansche munten en penningen uit het hindoe- en uit het overgangstijdvak bij Netscher en Van der Chijs Jr., *De Munten van Ned.-Indie*, Pl. XII-XX, XXVIII-XXX. Tekst, bladz. 130 vgg., 215.

2 Veth, Java, 1^{ste} Deel, 2^{de} Boek, 2^{de} Hoofdstuk: Voorkomen en karakter der bevolking.

3 'De aanhoudende oorlogen van den panembahan van Mataram waren voor de bevolking van Java uiterst verderfelijik geweest. De aangerichte verwoestingen brachten schrale oogsten, de opeenhooping van volk in groote legers en het nijpend gebrek epidemische ziekten te weeg, die duizenden ten grave sleepten. Handel en verkeer waren schier geheel tot stilstand veroordeeld, en toch werd in 1625 van de verarmde bevolking eene buitengewone schatting in geld gevorderd.' Veth, Java, II 317.

uitwendige het met Mohammed, wiens dienst een minder gestadigen aanvoer van trachietblokken eischte dan de vereering van Boeddha of Siwa; doch bleef in het hart de meening toegedaan dat bosschen en bergen bewoond worden door booze geesten, aan welke bij ontstentenis van liefde of vertrouwen de voorzigtigheid gebiedt beleefde zoenoffers te brengen¹.

Op kosten van dit ongeleerde javaansche 'diet' leefde eene evenmin door geleerdheid uitmuntende javaansche aristocratie, maar aan wier regten des ondanks door de schare niet getwijfeld werd. Een aan slaafsheid grenzend ontzag voor zijne meerderen was een karaktertrek van den javaanschen mindere².

Ons oordeel over de beschaving van dien hooger stand, met inbegrip der eigenlijk gezegde vorsten, zou eer gunstig dan ongunstig moeten luiden, indien ons vrijstond het enkel te regelen naar den invloed dien de vrouwen uitoefenden; de eenen door hare schoonheid, de anderen door hare schranderheid of hare onverschrok-

1 'Met betrekking tot den inwendigen toestand van het Bantensche rijk, op het oogenblik dat de Nederlanders zich hier vertoonden, verdient opmerking dat, naar de getuigenis onzer landgenooten, ook destijds de bekeering tot den Islam nog verre van algemeen was. Men leest in hunne reisverhalen uitdrukkelijk, dat de bevolking der binnenlanden nog heidensch was, aan de zielsverhuizing geloofde, en zich van dierlijk voedsel onthield.' Veth, Java, II 272.

2 'De Javanen zijn de grootste aanbidders van het succes. De gewetenlooze schurk die zich door bloed en verraad een weg tot den troon baant, wordt in hunne oogen de uitverkorene der Voorzienigheid.' Veth, Java, II 265. - 'Wanneer zij de nagedachtenis van sultan Ageng eeren en liefhebben, schijnt het ons bijna toe dat zij toonen voor de slavernij geboren te zijn.' Bladz. 340.

kenheid. Men leest van bedaagde javaansche prinsessen, die aan hare mannen of hare zoonen wijzen raad gaven. Van eene, in den bloei der jaren, die verkleed te paard steeg en het leven van haar door vijanden bedreigden echtgenoot redde¹.

Meer dan één episode der oorlogen, in de 17^{de} eeuw door de Compagnie op Java gevoerd, heeft zich om den persoon eener javaansche Helena bewogen. De harem, in één woord, speelde in deze maatschappij eene voorname rol; doch slechts bij uitzondering was het de schuld der vrouwen, - 'donkergele koninginnen en staatsjuffers,' gelijk oneerbiedig genoeg een toekomstig opperlandvoogd dier dagen ze omschreef, - indien het gemoed overschreeuwd werd. Het gemoed beurtelings te overschreeuwen en te onderdrukken; de menscheijkheid uit te schudden; aan de boosaardigste neigingen den teugel te vieren; was in Java's groote wereld de specialiteit der mannen.

Waren in de eeuw van welke wij spreken de javaansche edelen en geringen woester, listiger, valscher, wreeder, verachtelijker, dan de middeleeuwsche of half-middeleeuwsche Nederlanders weleer? Bij die vraag, ingegeven door de billijkheid, moeten wij een oogenblik verwijlen.

Mogt er uitspraak gedaan worden naar dit of dat op zichzelf staand feit, deze of gene legendair geworden daad van barbaarschheid, gepleegd door een Geuze-Bloedraad aan weerlooze roomschen, door een Bourgondie aan een Brederode, door een Borssele aan een Amstel, door een Hoek aan een Kabeljauw of omge-

1 Ratoe Wandan Sari. Bij Veth, Java, II 327.

keerd, ik zou neen zeggen. Wij weten door welke godsdienst- en burgerveeten Oud-Nederland verscheurd is, en dat meer dan eens daarbij de uiterste grens der onmenselijkheid bereikt werd¹.

Maar in het algemeen gesproken, met het oog op den landaard, de willekeur van het vorstelijk gezag, de minachting voor het leven en de belangen van onderdanen, het cijfer der misdaden ten aanzien van grooten, de afwezigheid van hetgeen wij vaderlandsliefde noemen, het kaliber of de soort van het in top geheschen godsdienstig fanatisme, ja.

In geen dezer opzigten, moeten wij erkennen, was er aan de keizers of sultans van Oud-Java veel verbeurd. Er bevonden zich onder hen enkelen voor wier persoon wij, ofschoon zij slechte menschen en slechter souvereinen waren, op den dag hunner vernedering medelijden gevoelen. Denken wij ons in hunne plaats, dan begrijpen wij dat de Compagnie onverzoenlijk door hen gehaat is. Doch verder mogen wij niet gaan. In onze democratische eeuw ware het eene monstruositeit, voor deze monsters partij te kiezen en onze landgenooten in Indie aan hen op te offeren².

XIV [De verovering van Java. - Adipati Anom]

Zelfs niet aan den ouden koning van Bantam, wiens

1 Hiervóór, I 190 vgg., 221 vgg., 258 vg.; II 48 vg.

2 'Er is niet veel te betreuren in den val der heerschappij van willekeurige tirannen, die het bloed hunner onderdanen als water deden stroomen, en voor wier vuige begeerten de vrouwen en dochters van edelen noch geringen veilig waren.' Veth, Java, II 402.

lot een vaderlandsch dichter der 18^{de} eeuw de stof voor een treurspel geleverd heeft¹, en die in 1682 naar Batavia gevoerd werd waar hij tien jaren later in zijne gevangenis overleed; zelfs niet aan dien bantamschen sultan Ageng is schijnbaar door de Compagnie zulk een krijtend onregt gepleegd als in 1708 aan den bovengenoemden mataramschen Soenan Mas, oudsten zoon van den derden der vorsten uit dat Huis met wie zij, sedert de dreigende aanvallen op Batavia van 1628 en 1629, achtereenvolgens in aanraking kwam.

Geen treffender bladzijde in de sekrete resolutien van Gouverneur-Generaal en Rade, dan waar men leest hoe de pangérang-adipati Anom, zooals in deze stukken Soenan Mas' met opzet verkleinde titel luidt, nadat hij 23 Julij 1708 op de grens van Soerabaya en Modjokerto den militairen opperbevelhebber der Compagnie in Oost-Java zijne onderwerping heeft aangeboden, 3 September aan boord van het schip *Reygersdael* ter reede van Batavia verschijnt, en hij met zijne stiefmoeder de keizerin-weduwe, drie zoonen, één dochter, twee wettige vrouwen, achttien onwettige, en verder gevolg, door twee regeringskommissarissen met stille trom naar de voor hem ingerigte woning geleid wordt.

Adipati Anom's onderwerping is voor het herstel der rust in Oost- en Midden-Java, na langdurige en kostbare oorlogen, eene zaak van gewigt; ook omdat hij de 'ryxornamenten' onder zich heeft, drie jaren geleden door hem medegenomen uit Kartasoera, toen door de wapenen der Compagnie zijn oom daar op

1 O.Z. van Haren, Agon, sultan van Bantam, 1769.

den troon geplaatst was en hijzelf, nagezeten door eene bende ruitery, naar den Oosthoek had moeten vlugten.

Die sieraden zijn op geheel Java een voorwerp van buitengewone, schier bijgeloovige vereering. Daaronder bevindt zich de kroon van Modjopait: het hindoerijk dat honderd en meer jaren geleden voor het mohammedaansche van Mataram plaats had moeten maken, en zoo beroemd was geweest dat de mataramsche overweldigers de wettigheid hunner opkomst bij voorkeur tooiden met Modjopait's geleenden glans¹.

Er wordt bepaald dat adipati Anom vrijdag 14 September, 's morgens te zeven ure, zal worden afgehaald door vier gekommitteerden, in wier handen hij de kroonsieraden stellen zal, en bovendien zijne kris. Bij het binnentreden in den vollen Raad van Indie wordt de kris nedergelegd op eene tafel vóór den gouverneur-generaal. Van Hoorn. Niemand rijst op. De gouverneur-generaal steekt den keizer de regterhand toe, welke door Anom eerbiedig gevat wordt; waarna hij 'volgens de vertolkinge van den capitayn Van der Horst uit de javaense tale, zig uyt dat hy vergiffenise versogt van 't geene begaen hadde tegens de ernstige recommandatien van syn overleden vader, om sig aen d'Ed. Compagnie te houden, en op niemant anders syn hoop en vertrouwen te stellen, en dat nu syn persoon en leven aen d'Ed. Compagnie overgaf, met versoek van in de gunst derselve te worden aengenomen.'

Met eene korte toespraak geeft de gouverneur-gene-

¹ Opkomst van het Huis van Mataram bij Veth, Java, 2^{de} Deel, 6^{de} Hoofdstuk.

raal, namens den Raad, den keizer zijne kris terug. Zij wordt hem overhandigd met de aanbeveling 'omme deselve voortaan van Compagnie's wege te dragen.' Vervolgens ontvangt hij uit handen van den gouverneur-generaal een banaan; betuigt 'voor 't tegenwoordig niet anders te seggen ofte versoecken te hebben dan Haar Ed.^s gunst'; en wordt met het vorig ceremonieel naar zijne woning teruggeleid¹.

Die pisang of banaan doet den keizer niet zonder reden in den waan verkeerden dat hij, waar dan ook, op Java zal mogen blijven en men hem niet in ballingschap zenden zal. Één lid in den Raad heeft daags te voren in een schriftelijk advies de juiste opmerking gemaakt dat 'de meeste inlanders van dit eyland haer veeleer en liever het uysterste, ja de dood selve sullen onderwerpen, als soodanig een versending voor altoos van het land van Java'. Anom stelt zich voor, dat hem vergund zal worden ergens in de Preanger zijne dagen te gaan eindigen, mogelijk in eene ondergeschikte betrekking. Waarom anders kreeg hij zijne kris terug?

Doch hij misrekenet zich. Uit een nader onderzoek blijkt dat de keizer, behalve in een toen door hem verworpen pardonbrief van 1706, nooit zwart op wit van de Compagnie de belofte heeft ontvangen 'niet versonden' te zullen worden. Heeft de militaire kommandant in den Oosthoek hem in dien zin eene nadere schriftelijke verzekering gegeven, dan is de gouverneur-generaal Van Hoorn van meening dat die bevel-

1 Deze en de volgende bijzonderheden uit de secrete resolutien van 7, 14 en 17 September 1708 bij de Jonge Jr., Opkomst, VIII 330 vgg. - Varianten bij Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 198A - 203B.

hebber buiten zijne volmagt gegaan is. In 'soodanigen point van hoog noodige securiteyt' mag hetgeen door 'de overhey' met de meeste omzigtigheid is overlegd, niet overhoop geworpen worden door beloften van 'mindere bedienden, verschillend, ruimer, of tegenstrijdig.'

Vruchteloos beroept Anom zich op brieven van den veldheer Govert Cnol aan hem. Hij legt de papieren over; doch zij behelzen niets van hetgeen zijne opgewekte verbeelding daarin gelezen heeft. Met eenparige stemmen wordt besloten hem voor het leven naar Ceylon te bannen. 'Tot te meer fatsoen,' wel is waar, zullen gekommitteerden van den Raad, aan boord van het schip waarmede de overtocht zal geschieden, hem uitgeleide doen. 'Ten zynen respecte' zal men 'van de groote steng een wimpel laten waaijen.' Maar dit is ook de eenige gunst.

Maandag 17 September, slechts drie dagen na de blijde verwachtingen opgewekt door het kris- en banaan-tooneel, gaan kommissarissen den keizer zijn vonnis aanzeggen. Daar hij een jonge man van zes en dertig jaren is, kan men nagaan hoe zijn binnenste bij die tijding koken moest. Maar hij houdt zich in als een grijsaard; en zoo uit zijne woorden geen andere liefde voor den geboortegrond spreekt dan ook sommige dieren aan den dag leggen voor hunne holen, het is niettemin een doordringende, bijna aandoenlijke kreet.

Hij antwoordt dat 'zyne versending van Java, als niet misdaen hebbende, onredelyk was; hy sig met een nedrig en weenend gemoed herwaerts hadde begeven, om de gunst van dese regering te versoeken

ende te erlangen, ten eynde weder na Java's oostcuste te mogen keeren en sig aldaer of elders, daer het Haer Ed. soude behagen, onder Compagnie's bescherming neder te zetten en stil te houden, sonder ooyt tot de Mataramsche kroon meer te aspireeren, en dat hy sulx met allen ernst nog nader was versoekende; dog dat byaldien Haer Ed. daartoe niet geliefden te treden, hem alsdan mogt worden toegestaen sig met syne familie en stiefmoeder, de Ratoe Iboe, geboortig van Samedang in de Priangse landen, derwaerts te begeven, om aldaer, als Compagnie's land synde, in alle stilligheyd syn verblyf te nemen ende houden met planten en saeyen; - onder een- en andermael gedane betuyging van *liever te willen sterven dan naer Ceylon te gaen.*'

XV [De verovering van Java. - Adipati Anom]

Ik herhaal dat, wanneer men slechts de eene helft der bescheiden raadpleegt, de regering te Batavia, - voorwaar geen hulde aan beschaving of christendom, - de mindere moet schijnen van den gebannen ex-keizer en blinden moor. Het lijkt het tooneel uit Théodore Barrière's *Faux Bonshommes*, waar men den onaangename hoofdpersoon, op woordbreuk betrapt, zegevierend hoort uitroepen: 'Après tout, il n'y a rien d'écrit!'¹

1 Komedie van 1856. Péponet, I x: 'Il est vrai qu'il n'y a rien d'écrit'; II xii: 'Permettez, monsieur, permettez, il n'y avait rien d'écrit'; III v: 'Vous avez raison: quand il n'y a rien d'écrit'; III xiv: 'Après tout, il n'y a rien d'écrit!'

Inzonderheid geldt dit van één lid in den Raad, den lateren gouverneur-generaal Van Swoll, die 14 September de kwanswijs gemoedelijke bedenking oppert dat 's keizers verbanning 'voor het toekomende wel eenigermate soude kunnen krenken of verbreken het zoo noodige vertrouwen dat doorgaans alle Indianen tot nog toe op het woord en de belofte der Nederlanders hebben gestelt,' maar, wanneer 17 September de opperlandvoogd Van Hoorn hem onder het oog brengt *qu'il n'y a rien d'écrit*, zich gewonnen geeft en met de overigen vóór de ballingschap stemt.

Het stuk had echter in Anom's 'boos en tyraniek naturel en de quade gestalte zyns lichaems, waerom hy tot de successie onwaardig en onbevoegd was,' zijne leerzame keerzijde. De regering te Batavia beging geen andere misdaad, zullen wij zien, dan dat zij, moettende kiezen tusschen een nietswaardig mataramsch oom en een nietswaardig mataramsch neef, den meer onderdanigen Pakoeboewono aan het bestuur bragt, en den meer tot opstand geneigden Anom naar Ceylon deed verhuizen.

De Compagnie bezat een onderschepten brief van 1705, waarin Anom haar doodvijand Soerapati voorstelde gezamenlijk haar te beoorlogen. Al bij het leven zijns vaders, in 1697 of 1698, had Anom den ouden Amangkoe-rat aangespoord zijne geldschuld aan de Compagnie in eens af te doen, ten einde vrij te zijn deze uit Kartasoera te verdringen en in hare plaats zich tot Engeland te wenden. In 1704 rigtte hij zich tot den kapitein der Baliërs te Batavia, en wilde hem en zijne volgelingen tot afval van de Compagnie bewegen. In 1707 zette

hij in de Preanger een strijdlustig priester uit Cheribon¹ tegen haar op, en ondersteunde hem. In hetzelfde jaar schreef hij regstreeks aan de Engelschen om hulp; en het eigen oogenblik dat hij in 1708 te Batavia in onderwerping kwam, was hij 'daerop bescheid verwachtende'.²

De eerste maal dat Anom in de geschiedenis vermeld wordt, vindt men hem reeds dadelijk aangeduid als een tegenstander. Op dat tijdstip, in 1691, is hij nog slechts kroonprins, en leeft aan het hof te Kartasoera. 'De rijksbestuurder Sindu Redjo', lezen wij, 'en de pangéran van Sampan meenden het, zij het dan ook in hun eigen belang, eerlijk met het gouvernement, en gaven daarvan het bewijs toen zij het heimelijk tegen de plannen van adipati Anom, den oudsten zoon des soesoehoenans, waarschuwden. De groote vriend van Soerapati was de genoemde prins, die reeds lang met vlamme oogen op de kroon van zijn afgeleefden vader had gestaard, en hoopte met de hulp van den Balinees zich op Matarams troon te plaatsen en de Hollanders van Java te verjagen'.³

Anom bezat geen waarborg zijn vader in de regering te zullen opvolgen. Zijn ligchaamsgebrek (eene heupontwrichting of een klompvoet) moest hem doen vreezen dat mededingers sommige regtsbepalingen van den Islam omtrent gebreken die onbekwaam maken tot het uitoefenen der souvereiniteit, met heerschzuchtige bijoogmerken tegen hem inroepen zouden. Onder de rijks grooten waren er niet velen op wie hij rekenen

1 Raden Perwata Sari.

2 De Jonge Jr., Opkomst, VIII 333 vg.

3 Veth, Java, II 417.

kon. Zelfs zij die hem niet openlijk durfden wederstreven beschouwden hem, uithoofde van zijn woesten aard en zijn verachten der adat, ook al ware hij een welgemaakt man geweest, als een verwerpelijk vorst.

Dit was ongetwijfeld de reden dat hij al vroeg zich als den beschermer van Soerapati opwierp, toen deze, Batavia en de Compagnie ontvlugt, ondanks de traktaten, te Kartasoera ondersteuning vond. Naarmate in den Oosthoek Soerapati's aanhang zich uitbreidde, en de voormalige bataviasche huisbediende een geduchter vijand der Compagnie werd, wiessen Anom's kansen om met Soerapati's hulp zich eenmaal als keizer van Mataram te handhaven. Dat hij door zijn bondgenootschap met den hindoeschen slavekoning een voorwerp van afschuw voor alle goede mohammedanen werd, daaraan stoorde hij zich niet.

In November 1703 overleed zijn elendeling van een vader, die op zijn sterfbed hem als zijn opvolger had aangewezen; en in December gaf hij van zijne troonsbestijging kennis aan de regering te Batavia. Doch te Kartasoera zelf had hij de openbare meening zeer tegen zich, en te Batavia beschouwde men zijne kennisgeving als niet ontvangen, omdat zijn brief met geen enkel woord hetzij van eene bekrachtiging der met de Compagnie aangegane overeenkomsten gewaagde, hetzij van het nakomen der op de keizers van Mataram rustende geldelijke verplichtingen. Anderhalf jaar lang was hij keizer, zonder het te zijn. Reeds in Julij 1704 had de Compagnie den toekomstigen Pakoeboewono, zijn oom, als den eenigen wettigen opvolger erkend, en in September 1705 deed zij dezen door den

regeringskommissaris De Wilde te Kartasoera op den troon plaatsen. Nu was het korte rijk van Anom uit. Hem bleef geen andere toevlugt dan in den Oosthoek, bij Soerapati.

Wat hij daar, van September 1705 tot het tijdstip zijner overgaaf in Julij 1708, ondernomen heeft, weet men niet met zekerheid. Troepen had hij niet te zijner beschikking: de medegenomen rijksornamenten waren zijn ééinig prestige. In Soerapati's oogen moest hij voor een nutteloos kostganger gelden, en het schijnt dat de avonturier hem dit op onaangename wijze heeft doen gevoelen. Het eenige wat hij doen kon was, door het aanknoopen van briefwisseling met de Engelschen, te Bantam of op Sumatra; door het stoken van ontevredenheid te Batavia zelf en in de Preanger; zich gevreesd te maken.

Daarbij wilde het ongeluk dat de herinnering en het gerucht zijner uitspattingen, in vroeger jaren, hem overal vergezelde. 'Aan Soenan Mas', lezen wij, want gedurende zijn kortstondig keizerschap voerde hij dien naam, 'aan Soenan Mas' kleeften in hooge mate de erfelijke smetten van zijn huis: bloeddorst en wulpschheid. Nog bij het leven van zijn vader had hij eene zijner vrouwen, de dochter van zijn oom Poeger, den lateren Pakoeboewono, verstooten. De prinses troostte zich door een minnehandel met zekeren Soekro, een jongeling van groote schoonheid, zoon van den rijksbestuurder. Toen dit ontdekt werd ontstak de soesoehoenan, Anom's vader, in groote woede. De vader der verstootene, om zijns broeders toorn van zich en de zijnen af te wenden, gelastte zijne eigen zoonen hunne zuster te worgen.

Soekro onderging op last van den soesoehoenan dezelfde straf, nadat men, door verraderlijke beloften van vergiffenis, hem in handen had gekregen’.

Dit was echter Anom niet genoeg. ‘Dadelijk na zijne troonsbestijging liet hij de geheele maagschap van Soekro, wien hij zijne welgemaaktheid benijd had, wreedaardig van kant maken. Valentyn voegt hier nog andere trekken bij. Hij zegt dat geen Javaan, die eene schoone vrouw of iets anders had dat de begeerlijkheid van Soenan Mas opwekte, van zijn leven zeker was; en dat de keizer in het midden van zijn hof een veilig steenen huisje liet maken, vanwaar hij zich verlustigde in het schouwspel van naakte vrouwen, die hij in grooten getale met tijgers liet vechten.’

Ook het volgende bewijst dat men omtrent Anom's ‘boos naturel’ te Batavia niet kwalijk onderrigt was:

‘Twee zoonen van Poeger, oom en schoonvader van Soenan Mas, die het lijk van den overleden soesoehoenan naar de vorstelijke begraafplaats gevolgd waren, keerden vandaar niet naar Kartasoera terug, maar weken naar Bagelén, waar zij hunne aanhangers verzamelden. De oudste dezer prinsen, raden Soerjo Koesomo, nam vorstelijke titels aan, maar werd door de troepen van Soenan Mas verslagen, en door list gevangen gemaakt. Hij boette zijn aanslag met het leven. Zijn vader, pangéran Poeger, en verdere familie, moesten zich onderwerpen aan de vernederende straf van het *kabetèk*: een arrest binnen eene met gevlochten bamboe omtuinde ruimte, waarin de opgeslotene het voorwerp is van openbaren spot’.¹

¹ Veth, Java, II 419 vgg.

XVI [De verovering van Java. - Zeestrijd van Wolfert Hermansz, 1601-1602]

Indien men het onbetamelijk noemt zoo lang te verwijlen bij een in ballingschap gezonden mataramsch keizer van den ouden tijd; man zonder zeden, karakter, bekwaamheden, of eer; ik zou mij kunnen verantwoorden door te wijzen op het nog ruim zoo gruwzaam leven van Anom's vader, grootvader, en overgrootvader¹. De lezer heeft verpligting aan mijne soberheid.

Doch genoeg. Ook Java heeft zijn dertigjarigen, zijn tachtigjarigen oorlog gekend; en, moest dit onderwerp uitgesloten blijven, ik zou het een onbegonnen werk achten de talenten te willen aanduiden, welke in den loop der 17^{de} eeuw bij de Nederlanders zich ontwikkeld hebben.

Hunne eerste aandacht viel op de Molukken, weten wij. Niet Bantam of Jakatra was hun oudste kantoor, maar Ambon. Het is de verdienste van Steven van der Haghen dit in het licht gesteld te hebben, en het nageslacht moet den admiraal daarvan akte geven².

- 1 Over de wreedheden van den mataramschen sultan Ageng, (1612-1645), en van de mataramsche keizers Amangkoe-rat I (1645-1677), en Amangkoe-rat II (1677-1703), bij Veth, Java, II 318 vgg., 341 vgg., 387 vgg. - Van deze drie vorsten was Amangkoe-rat I de bloeddorstigste, Amangkoe-rat II de verachtelijkste. Sultan Ageng hield langer dan vijftien jaren een vijftigtal Nederlanders in eene met slavernij gelijkstaande hechtenis, en deed in 1642 den bataviaschen onderkoopman Antonio Paulo voor de krokodillen werpen.
- 2 Verklaring van den admiraal Van der Haghen hiervóór, bladz. 252, noot: 'Die welcke remonstrant, gelijk alle de werelt kennelicken is, vaste voet aldereerst in Indien op een so bequame gelegen iae noodelicke plaatse voor onse natie geseth hadde.'

Dat zij bovendien Java zochten was aanvankelijk het gevolg van een misverstand. Uit Linschoten's boek hadden zij vernomen dat op Java geen Portugezen gevestigd waren, maar het eiland rijk was aan produkten voor de europesche markt, en de Javanen zelf die artikelen, bij gebrek aan europesche opkoopters ter plaatse, naar Malakka bragten. Naar de voorstelling der amsterdamsche kooplieden, oprichters der oudste oost-indische compagnien, was dit eene uitstekende gelegenheid op Java zaken te doen, zonder ook dáár aanstonds het met de Portugezen aan den stok te krijgen en van leer te moeten trekken¹.

Men herinnert zich hoe geheel anders dit uitgekomen is. Al hadden de Portugezen te Bantam slechts kantoren, zij verzuimden niet uit Goa de noodige eskaders naar Java's noordkust te zenden; en zelfs werd reeds in het najaar van 1601, zoodra men te Goa kennis bekomen had dat eenige Hollanders zich te Bantam waren komen nederzetten, eene volledige armada derwaarts afgevaardigd, met last de herbergzame javaansche stad te blokkeren².

1 Itinerario van Jan Huygen van Linschoten, blad. 25 der uitgaaf van 1596: 'Men soude daer traffiqueren mogen sonder yemandts belet, want de Portugesen daer niet en comen, omdat de Jauwen zelfs tot Malakka comen veylen en vercoopen.' Bij P.A. Tiele, *De Europeërs in den M. Archipel*, V v.

2 Over de redenen die naderhand de Hollanders bewogen hebben Bantam te verlaten en zich te Jakatra te vestigen, in het 1^{ste} hoofdstuk van S.E. Harthoorn's *Grondlegging van Batavia*, 1873, N^o v en vi van Ernst & C^o's Reis-Bibliotheek.

Ik zinspeel hierop te liever omdat de zaak een voor onze nationale eigenliefde zeer vleijenden keer genomen heeft. Toen Wolfert Hermansz, admiraal over een smaldeel van Jacob van Heemkerck's vloot van 1601, in December van dat jaar voor de eerste of tweede maal van zijn leven in Straat Soenda verscheen, en hem een Chinees te gemoet kwam roeijen met de tijding van Bantam's blokkade, toen nam hij het kort besluit dóór te zeilen en zijn pligt te doen.

Schijnbaar niets natuurlijker. Het was eene volmaakte gelegenheid de Bantammers, verbolgen over het insluiten hunner stad door de vrijpostige Portugezen die niets over hen te zeggen hadden, het hof te maken. Dropen de Hollanders nu af, dan zou men voortaan op Java weten waaraan te hunnen aanzien zich te houden. Slaagden zij er in, de Portugezen tot opbreken van het beleg te noodzaken, dan zou dit hen niet alleen zeer doen rijzen in de schatting der Javanen, wat dapperheid betreft, maar ook zeer de zaken der Compagnie bevorderen voor wier rekening Hermansz uitgezonden was.

Doch doen was hier minder gemakkelijk dan voornemen. De uit Goa gekomen vloot, onder den admiraal Don Andrea Fortado Mendosa, bestond uit twee en twintig welbemande kleinere schepen, en acht kapitale galjoenen van gemiddeld 500 last; te zamen dertig zeilen. Wolfert Hermansz had onder zijne bevelen, - behalve twee jagten, de *Wachter* van 60 en het *Duyffken* van 25, - slechts drie schepen van meer omvang: de *Utrecht* van 140 à 150 last, de *Zeelant* van 200, de *Gelderlant* van 250.

Omtrent de echtheid dezer cijfers is geen twijfel mogelijk. Men kan de opgaaf nog heden kontroleren in de stukken op het Rijks-Archief, vastgesteld bij het uitgeilen te Texel in April 1601, toen niemand wist welken ongelijken strijd deze bodems eenmaal zouden hebben vol te houden.

Het wapenfeit van Wolfert Hermansz staat overal geboekt: hoe hij van 25 tot 31 December 1601, met zijne drie halfvolwassen schepen en zijne twee note-doppen, den portugeschen admiraal in Straat Soenda bij tusschenpoozen zeven dagen slag leverde; zijn tegenstander zwaar beschadigd de wijk nam; de blokkade daardoor vanzelf verviel; en de hollandsche bevelhebber, 2 Januarij 1602, door de Javanen te Bantam 'seer vruntlyck' ontvangen werd¹.

Ik wijs alleen op de algemeene zijde der gebeurtenis; want niet alleen Straat Soenda, en de kust van Java, maar ook de Molukken en Celebes hebben de Hollanders overwinningen van die soort op de Portugezen zien behalen.

Wanneer in 1660 zes groote portugesche schepen ter reede van Makassar liggen, en, uitgerust tegen de Makassaren, er van Batavia eene veel sterker hollandsche vloot komt aanzetten, dan achten de Hollanders het beneden zich hunne volle kracht te ontwikkelen. De vloot van Batavia draait op een afstand bij, en slechts twee vaartuigen van minder rang, het jagt *Mars* en de fluit *Breukelen*, worden uit haar mid-

1 Van Meteren, Historie, 1614, f. 507 recto, A. - Leeven en Daaden der doorluchtigste zeehelden, 1683, op Wolfert Hermansz. - De Jonge Jr., Opkomst, II 530 vgg. - Veth, Java, II 283 vgg.

den tegen de Portugezen afgezonden. Rustig ligt de hollandsche hoofdmagt toe te zien hoe die twee kleine dingen het vijandelijk admiraalschip in de lucht doen vliegen, zij twee andere galjoenen in brand steken, het vierde en het vijfde galjoen dwingen te stranden, en het zesde medenemen¹.

Deze aangename zeemans-*crânerie* der Hollanders van het tijdvak heeft meer dan iets anders hun krediet in den Archipel gevestigd. Zij sproot voort uit een onbepaald zelfvertrouwen, en ging gepaard met een onvoorwaardelijk opkomen van den persoon voor zijne zaak. Het waren de hollandsche hoofdbevelhebbers welke in het gezigt der kust van Celebes de verbaasde Makassaren op deze proeve hunner meerderheid onthaalden. Admiraal Van Dam kommandeerde zelf het jagt *Mars*, admiraal Truitman zelf de fluit *Breukelen*; en het was de *Breukelen* die, met de prijsgemaakte *Nostra Senhora di Remedio* op sleeptouw, parmantig naar het gros der vloot terugkeerde.

De spreekwoordelijke dapperheid en beproefde zeemanschap der Portugezen in aanmerking genomen, kunnen zulke feiten alleen hieruit verklaard worden dat het hollandsch geschut verder droeg dan het portugesche, of vaardiger bediend werd. Mogelijk was juist de omvang der galjoenen oorzaak dat zij niet uit de voeten konden, en gemakkelijker overrompeld werden. Welligt ook waren er te veel militairen aan boord, te weinig matrozen.

Er kwam bij dat de groote kracht der Portugezen:

1 Leeven en Daaden der doorluchtigste zeehelden, 1683, op Van Dam. - Gerlach, Fastes Militaires, blad. 89.

in den Archipel de oudste brieven te bezitten, en er de Hollanders langer dan eene eeuw te zijn voorgeweest, eigenlijk het tegenovergestelde eener aanbeveling was. Nergens elders; op onze beurt hebben wij het ondervonden, sedert Nederlandsch-Indie door Britsch-Indie overvleugeld werd; nergens elders slijt de Europeaan sneller dan in de keerkingslanden. Toen de Hollanders in Indie kwamen was de magt der Portugezen als rijp voor pensioen; niet omdat zij werkelijk had uitgediend of in éénig wezenlijk opzigt achterstond, maar omdat zij oud was, en de magt der hollandsche Compagnie nieuw.

XVII [De verovering van Java. - Batavia. - Nederlaag van Sultan Ageng, 1628-1629]

Met onze gedachten thans voor goed naar Java teruggaand, waar wij de Portugezen voortaan slechts eene ondergeschikte stelling zien innemen, bevinden wij dat, van 1619 tot 1707, hoofdzakelijk door drie verschillende worstelingen met de inlandsche bevolking, - deze somtijds bijgestaan door inlandsche bondgenooten uit de Molukken of van Madura en van Bali, - Java met drie ruime tusschenpoozen allengs nederlandsch geworden is; nederlandsch in den zin dien de Oost-Indische Compagnie aan de uitdrukking hechtte, bepaald door hare staatkunde.

In het midden: de oorlog van 1676 en vervolgens tegen Troeno Djojo, geëindigd met het nemen van Kediri, het nemen van Kappar, het nemen van Giri,

en het hernemen van Mataram. Aan het einde: de oorlog van 1705 en daarna tegen Soerapati, ingeleid door het verheffen van Pakoeboewono, ten koste van Soenan Mas, en besloten met Soerapati's nederlaag in den Oosthoek. Vooraan: de verdediging van Batavia in 1628 en 1629 tegen den mataramschen Sultan Ageng door Jan Pietersz Coen.

Geweld tegen geweld is in al deze ondernemingen de leus der Nederlanders geweest. Op vierduizend mijlen afstand zien wij er hen dezelfde geestkracht ten toon spreiden, als zij gedurende de 17^{de} eeuw in het moederland deden. Men waant eene geantidateerde bladzijde van Jan de Witt of Willem III te lezen wanneer men Coen in 1614, nog slechts directeur-generaal van den handel, uit zijne bantamsche afzondering tot de bewindhebbers der Compagnie in Nederland, de vaak aangehaalde woorden hoort rigten, die ook steeds zijne gedragslijn als gouverneur-generaal bepaald hebben: 'Per experientie behoorde den Heeren wel bekend te wesen dat in Indien de handel gedreven ende gemainteneert moet worden onder beschuttinge ende faveur van U eygene wapenen; ende dat de wapenen gevoert moeten worden van de proffytten die met den handel syn genietende. Invoege dat de handel sonder d'oorloge, noch d'oorloge sonder den handel, niet gemainteneert connen worden.'¹

1 Jacques L'Hermite evenzoo, in zijne Corte Remonstrantie van 1612: 'Gemerckt het stuck van de oorloge in alle manieren aen de negotie hoorde geprefereert te worden.' De Jonge Jr., Opkomst, III 381; IV 24 vg. - Rijklof van Goens, Vertooch aen de Bewinthebbers, 1655: 'Werden van alle natien in Indie doodelijck gehaet. De Mooren op de Cust derven rondelijck seggen: U ordre is, met ons in vrintschap te leven en alles te verdraegen. Soodat, mijns oordeels, vroeck ofte laet den oorloch eenmael sal scheijtsman wesen.' Bij Leupe, Bijdragen T.L.V. van N.I., 1856.

Men moet door sommige schijnbaar hiermede strijdige gezegden, in latere nota's of brieven van Coen aan de Bewindhebbers, zich niet van het spoor laten brengen. Het is zoo dat hij, op de terugreis van Java in 1623 te Sint Helena vertoevend, van daar naar Amsterdam schreef: 'Na de staet van de Compagnie tegenwoordich is, is 't ongelyck beter en veel noodiger dat veel schepen met jonge dochters en eerlycke vrouwen, dan vol soldaten naar Indien gesonden werden.' Maar dit waren geen hersenschimmige kolonisatieplannen¹. De soldaten, van welke Coen genoeg had, waren soldaten uit Europa; harderwijksche en andere koloniale der 17^{de} eeuw, die in de overzeesche garnizoenen, in plaats van de inlanders ontzag in te boezemen, hen door hun 'quaet leven' tot opstand prikkelden, en vaak geen andere dienst verrigten dan 'droncken en voll' de wacht waar te nemen.

Coen bedoelde dat men, naar het voorbeeld van Portugal en Spanje, in Indie-zelf eene soort van regimenten moest zamenstellen uit gekochte of buitgemaakte slaven, te oefenen door europesche officieren. In vreedstijd moesten deze slaven den grond bebouwen en produkten telen voor de europesche markt; terwijl zij hunne zeden zouden leeren regelen naar de voorbeeldige van een klein getal onberispelijke neder-

1 Notulen van het verhandelde enz., 1623-1626. Onuitgegeven Stukken bij De Jonge Jr., Opkomst, V 1-22.

landsche huisgezinnen in hun midden, door de Compagnie uitgezonden om tot 'pilaren en voorgangers' te dienen. In het onderhoud en de toekomst dier nederlandsche pioniers (doch hiervan is nooit iets gekomen, noch kunnen komen) moest voorzien worden door hun een aandeel in 's Compagnie's handel toe te staan¹.

Coen's Batavia van 1628 en 1629 beantwoordde eenigzins aan dit ideaal². Wel waren de ingevoerde slaven nog op ver na niet voldoende om geheel Jakatra, in 1619 door hem ontvolkt³, op nieuw, gelijk de aangenomen zegswijs luidde, te 'peupleren'; maar hun getal was toch aanzienlijk⁴. Aan vrije vreemde Oos-

1 N^o XLIV der O. Stukken achter het 4^{de} Deel van De Jonge Jr's Opkomst. - Art. 6 en Art. 19-28 van Coen's 'Advys' aan De Carpentier. Uitgegeven door Leupe in de Kronijk van het H. Genootschap, 1853, bladz. 67 vgg.

2 Coen is tweemaal gouverneur-generaal geweest. Eerst van 1618 tot 1623, daarna van 1627 tot zijn dood in 1629.

3 'Den 10^{den} Mei 1619 roeide eene sloep, met twee raden van Indie aan boord, de Tji Liwong op, om de komst van Koen te verkondigen; en weinige dagen later verscheen hijzelf met 16 schepen op de reede van Djakarta. Den 30^{sten} stelde zich de dappere bevelhebber, met het rapier in de vuist, aan het hoofd van een duizendtal strijdbare mannen; brak met vliegende vaandels en onder het schallen der trompetten door al de verdedigingswerken van den vijand henen; dreef de Javanen als kaf voor den wind voor zich uit; en legde de geheele stad in den asch. Toen de avond viel had Djakarta opgehouden te bestaan.' Veth, Java, II 298. - Djakarta is de grammatikale schrijfwijze voor Jakatra.

4 Slaven van Bali waren er te Batavia zoo veel, dat het bataviaasch maleisch nog heden met een groot aantal balische woorden vermengd is. - Lijst achter het Maleisch-Hollandsch Woordenboek van Pijnappel, 1875, uit Homan's Bijdrage tot de kennis van het Bataviaasch Maleisch, uitgegeven door Neubronner van der Tuuk.

terlingen geen gebrek. Eene kolonie van Japanners had een afzonderlijk oktrooi voor het plukken van siribladen. Die der Chinezen was zoo sterk dat men haar een eigen hoofd, en aan dien chineschen kapitein zitting in de schepenbank gegeven had. Er was ook eene kleine kolonie Engelschen, wier voornaamsten uitspraak mogten doen in geschillen tusschen landgenooten onderling. De gemengde europesche bevolking, vooraan de Nederlanders, vormde zulk een woesten hoop, dat Batavia reeds toen in het moederland een 'eerlijk tuchthuis' genoemd werd. 'De meeste part volck van de vilste en slechtste soort', boekstaafde Coen in een plakaat, 'daer (God beter 't) weynige jae geene redelyckheyt, geschicktheyt, of politie by gevonden wordt'. Maar het cijfer der knappe of nette Nederlanders volstond toch om uit hun midden, voor eenige vendelen schutterij zamengesteld uit zwarten, Japanners, en hollandsche vrijburgers, de noodige kapiteinen, luitenants, en vaandrighs te kiezen. Met inbegrip der soldaten, in garnizoen op het kasteel, konden ruim 2800 man onder de wapenen gebragt worden¹. Het kasteel, negenmaal grooter dan het aanvankelijk jakatraasch fort, was nieuw, betrekkelijk sterk, en onderhield met de gewapende vaartuigen op de reede eene heilzame gemeenschap. Ik zeide reeds dat er eene regtsprekende bank van schepenen gevonden werd, naderhand Raad van Justitie. Men had ook, voor het

1 Het garnizoen telde 529 man. In Augustus 1628 werd het versterkt met 200 gewapende matrozen van de reede. Al de overigen waren schutters of vrijwilligers, waaronder 700 Chinezen met 800 bijloopers. - Coen aan de Bewindhebbers, 3 November 1628.

opmaken van huwlijkskontrakten, testamenten, en handelsovereenkomsten, een notaris aangesteld. Uit vrijwillige bijdragen was eene nieuwe gereformeerde kerk gebouwd, en de predikant Hurnius, biechtvader van den gouverneur-generaal, gold voor een persoon van gewigt. De medische praktijk werd uitgeoefend door dokter Bontius. Een baljuw was hoofd der politie, en was dit niet voor spek en boonen alleen. Hij moest orde houden onder de chinesche dobbelaars en hunne klanten; de europesche dronkaards op de openbare straat in blokken doen sluiten, en hun roes hen daar laten uitslapen; moest de europesche ongehuwden, die in hunne woningen met slavinnen leefden, of elders de vrije liefde huisvesting verleenden, opmerkzaam maken op zijn regt van 'arbitrale correctie'.

Te dezen aanzien was de wetgever Coen eenigzins de Kalvyn van het Oosten, en zijn Batavia een ander Genève, overgebracht uit Zwitserland naar Straat Soenda. De 'viezevaze der mynnerscap' was er even streng verboden als in het Meester Geertshuis te Deventer weleer. Op overspel stond niets minder dan de doodstraf, en verbeurte van goederen¹.

Gouvernement was het hooge kollegie van Gouverneur-Generaal en Rade, omstuwd door ambtenaren die de namen van opperkoopman en onderkoopman voerden.

1 Uit de bataviasche Statuten en Plakaten van 1620-1622, bij De Jonge Jr., Opkomst, IV 221-249. - Het geval van Pieter Jacobsz Cortenhoeff en Sara Specx, 1629, V LXXXII vgg.

XVIII [De verovering van Java. - Batavia. - Nederlaag van Sultan Ageng, 1628-1629]

Op die wijze was 'onse nieuwe, met de wapenen geconquesteerde, aanwassende republicque van Jaccatra' zamengesteld¹, tegen welke de mataramsche Sultan Ageng tot tweemalen toe, met slechts één jaar tusschenpoos, zijne legerbenden afzond².

Benden is in zoo ver het woord, dat beide legers buitengewoon talrijk waren; ook al houdt men het voor overdreven dat het eerste 30.000, het tweede 80.000 man geteld zou hebben.

Vergelijkenderwijs waren het geoefende troepen, herhaaldelijk overwinnaars gebleven in oorlogen tegen mede-inlanders. Te Batavia werd het bewonderd dat Sultan Ageng's generaals, heel uit Midden-Java, sommige stukken geschut op karren, de eenen voortgetrokken door twaalf, de anderen door achttien buffels, het gebergte over naar de Soenda-landen en tot vóór de stad hadden weten te brengen³.

Al wisten de Hollanders van hooren zeggen dat

1 'Jaccatra Olim' zeide men na het herdoopen in Batavia.

2 De mataramsche keizer van 1628, en de gevankelijk naar Batavia gevoerde bantamsche koning van 1682, heeten beiden in de javaansche geschiedenis de Groote Sultan of Sultan Ageng. De lezer kan niet twijfelen wie van tweeën hier en vervolgens bedoeld wordt.

3 'Een saecke, bij ons ende veel andere voor desen als onmogelyck gehouden, hebben nu sien geschieden. Naementlyck dat den Mattaram, met soo grooten heyrleger ende swaren geschut, door soo onbequamen, marecasieusen, bosachtigen, wilden ende onbeboude landen, uyt 't binnenste van zyn verre affgelegen rijk, tot voor Battavia gecomen is.' - Uit Batavia, 15 December 1629.

vaak eenige honderden Spanjaarden of Portugezen in Indie, door hunne geoefender krijgskunst, ontelbare inlandsche legers verslagen hadden; en al liet hun zelfvertrouwen geen twijfel toe, of zij zouden Portugezen en Spanjaarden dit kunnen nadoen; het was niettemin een hagchelijk oogenblik¹. Aan het leveren van een veldslag viel, met nog geen 2900 man, niet te denken. Hadden de Javanen op dat oogenblik een generaal met genoeg militair talent bezeten, de 'nouvelle republicque van Jaccatra' zou even snel weder verdwenen zijn als zij snel was aangewassen².

Doch de Hollanders deden wat zij konden. Een vooruitgeschoven vijandelijk korps van middelmatige sterkte werd bij een uitval door hen geslagen; en zij hadden het voorrecht dat de javaansche aanvoerder in dit gevecht sneuvelde. Zijn opvolger beproefde, door het verleggen der rivier, de plaats uit gebrek aan water te doen verlaten. Maar de duizend man daags, die hij daartoe aan het graven stelde, werden daags duizend zieken; en hij moest het beleg opbreken. Ten einde den toorn van Sultan Ageng wegens dit terugtrekken en het sneuvelen van zijn voorganger te bezweren, rigtte hij vóór zijn vertrek eene hekatombe van subalterne javaansche officieren aan³.

1 'Hadden het volck van den Mataram d'een opt casteel ende d'ander op de stadt aengevallen (21 September), soudon een groote moort gedaen hebben, ende Batavia hadde peryckel gelooopen.' Coen.

2 'Aen d'aproche, door de vyanden gedaen, hebben wij gesien dat het casteel Batavia tegen de macht van den Mataram qualijck gehouden soude connen werden.' Coen.

3 Verhael [door een ooggetuige] van de belegeringhe der stadt Battavia in 't coninckrijk van Jacatra, anno 1628, den 22 Augustij. In Bijdragen T.L.V., 1855, bladz. 289 vgg., door Leupe: 'De doode lichamen tot een spectacel van syn wreede executie boven d'aerde latende. Hadden wy selffs de lichamen niet gesien, soudon 't niet wel connen geloven: 744 doode lichamen syn daer by een van d'onse getelt.' - Coen aan de Bewindhebbers, 10 Februarij 1629.

Bij het andere beleg¹ kwam het zelfs niet tot een treffen. Zoodra Coen met zekerheid onderrigt was dat Sultan Ageng een tweede leger tegen Batavia uitrustte, nog veel talrijker dan het vorige en gekommandeerd door een zijner neven en twee zijner ooms, deed hij opnemen door welke middelen, gedurende de maand of maanden die met het overbrengen dezer menigte olifanten, buffels, paarden, en menschen, gemoeid zouden zijn, voorzien moest worden in het onderhoud van zoovelen². De twee rivieren waarlangs dit geschieden kon liet hij scherp bewaken, en zond naar Gabang en Tagal, aan de noordkust, waar zich voor menschen en dieren de 'spyscamer ende vergadering' van het onmisbaar voedsel bevond, gewapende kruisers. Twee hollandsche officieren, belast met het verwoestingswerk, volbragten zonder deernis hunne taak. Beide voorraadschuren, éénige toevlugt van het reeds verzameld javaansch leger, werden door hen in brand geschoten³.

1 Verhael van de 2^{de} belegeringhe, A^o 1629. - Bij Leupe, Bijdragen T.L.V., 1855, bladz. 299 vgg.

2 'Dry a vier maenden is 't geschut tusschen Mattaram ende Battavia onderwege geweest.' Specx.

3 'Verstonden door schryven van den commandeur Blocq 't gelukkig succes dat Zyn E. den 4ⁿ July op Tegal gehad hadde. Naementlick, dat hy in omtrent vijf uijren tijts, die hy daer aen lant was, omtrent 200 prauwen en 400 huijsen, mitsgaders eenen padiberch van 12 roeden lengte ende 4 breed, geheel verbrant en gedestruueert hadde sonder één man verloren te hebben.' - 'Den 20ⁿ July vertrock den president Wagensvelt, om den commandeur Blocq te vervangen. Omtrent Cheribon is hy mede gelandt, ende heeft seecker dorp, Gobang genaempt, affgelopen, verbrandt, ende soo groote quantiteit pady geruineert als den commandeur Blocq in Tegal.' Jacques Specx aan de Bewindhebbers, 15 December 1629. - Coen was in den nacht van 20 op 21 September onverwachts overleden, en door Specx voorloopig opgevolgd.

Het was de schuld der Hollanders niet dat Sultan Ageng des ondanks zijn opzet doordreef. Het stond geschreven dat zijne *grande armée* eene dier roemloos vreeselijke nederlagen lijden zou, welke door het ééne woord hongerdood duidelijk genoeg aangeduid worden. In de ommelanden van Batavia heeft niemand ooit de duizenden van gebrek bezweken Javanen kunnen tellen, slagtoffers van dit tweede beleg. Op de lange berg- en binnenwegen oostwaarts, van Batavia tot Midden-Java, nog minder¹. De Hollanders gaven zich zelfs de moeite niet, het rampzalig overschot achterna te zetten. Zij wisten dat de afstand en het gebrek hun meer diensten bewijzen zouden dan het zwaard van een Slaanden Engel had kunnen doen, of de latten van een regiment kavallerie².

'T'is gedenckweerdich,' schreef, toen alles gedaan was, de waarnemende gouverneur-generaal Specx naar

- 1 'Gelyck onses oordeels 't getal der afgecomen levende is vergroot, achten dat insgelijcx mette doode geschiet. Doch is apparent dat vrij eenige duysenden menschen achter laeten sullen.' Specx.
- 2 'Om hun vertreck te verhinderen, ofte op den wech te vervolgen, conde niet goetgevonden werden. Maer wiert voor best geoordeelt den vijant silvere bruggen te leggen, ende sich op den wech, sonder ons hasart, selver te laeten consumeeren.' Specx.

Amsterdam, 't'is noterens weerdich dat desen jongsten oorloge, daervan soo opgegeven wiert, soo weynich alteratie in de stadt onder alle de inwoonende natien gecauseert heeft. Alles heeft sijn voege ende ganck gehadt ofter geen vijandt waere geweest'¹.

XIX [De verovering van Java. - Nederlag van Toreno Djojo, 1676-1682]

Het mededoen der Hollanders aan den oorlog tegen Troeno Djojo, in 1676 en volgende jaren, is, na langdurig en voorzigtig minnekozen der Compagnie met de overmagtig gewaande keizers van Mataram², - wier gunst zij voor het provianderen van Batavia en de Molukken niet missen kon, - de gebeurtenis geweest welke meer dan éénige andere over Java's lot beslist heeft³.

Omtrent den persoon zijn de berigten niet overvloedig. Zoo aanstonds zullen wij de Compagnie militaire expeditien zien uitrusten tegen een inlandsch opstandeling uit de laagste gelederen der maatschappij, Soerapati. Van den rebel Troeno Djojo weten wij dat hij van vaderszijde een madureesch edele was, van groot-moederszijde een mataramsch prins van den bloede,

- 1 Deze en al de vorige bijzonderheden uit de twee oude 'Verhaelen' van een ooggetuige, en uit de O. Stukken achter het 5^{de} Deel van De Jonge Jr's Opkomst, bladz. 126-168.
- 2 'Om de vrede te carresseeren ende aen te houden.' R. van Goens, Corte Beschrijvinge enz., 1656. Bij Leupe, bladz. 366.
- 3 Omstandig bij De Jonge Jr., Opkomst, VI XC-XCIII, C-CV; VII II-CXII, en N^o X-LXXIII der O. Stukken. - Overzicht bij Veth, Java, II 352-391. - Gerlach, Fastes Militaires, bladz. 95-99.

en dat hij tot den vollen manlijken leeftijd aan het hof van Mataram vertoefde, waar hij was opgevoed. Hetgeen naderhand door hem beweerd is, ten einde zijn regt op de keizerlijke waardigheid te staven, - dat hij van een vorst der dynastie van Modjopait afstamde, - was een verzinsel¹.

Ten gevolge van dezen oorlog zelf is, door de keizers van Mataram, de hofplaats van dien naam als een ander Ongeluks-Troje aan de vergetelheid prijsgegeven, en hebben zij hunne residentie naar een nieuw middenpunt verlegd, door hen Kartasoera gedoopt.

Toen de oorlog aanving bestond niet alleen Mataram nog, doch vertoonde schijnbaar, indien men alleen naar het uitwendige oordeelde, het dubbel karakter eener onneembare vesting en eener mohammedaansche hoofdstad; tevens arsenaal, kazerne, kooggeregthof, jagtveld, tournooiveld, paleis, en serail.

Er woonden te Mataram eenige honderdduizend menschen, waaronder legerbenden; de eenen aangevoerd door zoonen van den keizer, de anderen door afstammelingen van ten onder gebragte javaansche en maduresche vorsten. De plaats vormde het centrum eener groep vazalstaten die geheel Madura en geheel Java omvatt'en, met uitzondering alleen van Bantam en van het Jakatra der Compagnie.

1 Troeno Djojo tot een zendeling der Compagnie, Februarij 1677: 'Dit voorstaande hebbe ick u verhaalt, opdat ghy daar uyt sien moogt wat ick voor de gerechtigheyt van myne wapenen uytrechte, alsoo ick het naeste tot het Mataramsche ryck ben; want ick ben uyt de stamme van Madjapijt, gelyck u sulcx door elff geslachten staat aangeweesen te werden'. De Jonge Jr., Opkomst, VIII 92, N^o xiv der O. Stukken.

Wanneer vóór 1676 te Mataram de komst van een of meer hollandsche gezanten was aangekondigd, dan werden er javaansche kommissarissen naar Samarang gezonden om hen af te halen, te begroeten, en op 's keizers kosten in al hunne benoodigdheden te voorzien. De afstand van de kustplaats naar het binnenland bedroeg niet meer dan dertig mijlen; doch het was eene reis met hindernissen. Van berggroep tot berggroep leidde de éénige gebaande weg door eene reeks versterkte plaatsen, poorten genaamd en verdedigd door garnizoenen. Zij waren vier in getal; en eerst wanneer de vierde poort onverlet was doorgestaan, bevond men zich in de eigenlijke hofstad.

De eenige verpoozing van het schouwspel dier militaire voorzorgsmaatregelen, - maar zij was niet gering, - werd aangeboden door de menigte dorpen die men voorbijkwam; de treffende digtheid der bevolking; de zware stammen der hoog opgaande djatibosschen; den aanblik der bebouwde velden; bovenal, door de vergezigten.

Dit begon al in Samarang's buurt, te Oenárang, en werd er niet minder op wanneer men den Merbáboe naderde. 'Alle deze bergen,' verhaalt Rijklof van Goens, die in de jaren van zijn opperkoopmanschap, vóór zijne ceylonsche kommissie en vóór hij tot gouverneur-generaal verheven werd, tusschen 1648 en 1654 vijfmalen door de regering te Batavia met eene zending naar Mataram belast werd; 'alle deze bergen en heuvelen geven soo overvloedigen waeter van hare hooghten neerwaerts, dat 't selve sonder zich in Godes milde goetheijt aen ons ondanckbaere menschen te

verwonderen, niet can aengesien werden. De berch Oenarang, die veeltijts met zijn top door de wolcken steeckt, is niettemin meest tot boven toe gecultiveert ende met swarte suijcker ende andere vruchtboomen beplant, die van 't aff- ende uijtvloeiende waeter altoos connen bevochticht werden. Alhier begint zich 't eijland als een wonder ende sieraet van de nature op te doen, met soo schoone en heerlijcke rijsvelden, item allerlei boom- ende aardvruchten, dat sulx niet te plaisant can afgebeeld worden.¹

Als tienjarige knaap in 1629 uit Nederland op Java gekomen, had de jonge Van Goens met geringe afwisseling twintig jaren te Batavia vertoefd, steeds werkzaam in de regerings-bureaux. Toen hij de eerste maal naar Mataram werd gezonden, was het schoone javaansche landschap hem eene openbaring. Wij danken er de mededeeling van een frisschen, genot ademenden indruk aan².

De uitgebrande mataramsche keizer Amangkoe-rat I,

- 1 Rijklof van Goens, *Uijt Samarangh nae Mataram*, 1656. Uitgaaf van Leupe in *Bijdragen T.L.V. van N.I.*, 1856, bladz. 308 vg. - Bij de oorspronkelijke uitgaaf behoort eene afbeelding van het mataramsch paleis.
- 2 De Van Goensen, Rijklof I en Rijklof II, waren van ouder tot ouder uit Friesland, en de toekomstige gouverneur-generaal heette eigenlijk Boycke, zoon van Volkert Boyckesz, zoon van Boycke Rijklofsz, enz. De moeder stamde uit Harlingen. Goens, hetwelk denken doet aan den frieschen plaatsnaam Goënga of Goinga, schijnt de wieg der familie te hebben aangeduid. De vader had de Staten-Generaal als kavallerie-officier gediend, en ging in 1629 sterven te Batavia, waar zijn jongere broeder Boycke Boyckesz fortuin gemaakt had. - *Autobiografische Memorie van 1656*, in 1856 medegedeeld door Leupe, *Berigten van het H. Genootschap te Utrecht*, v².

in het voorlaatste jaar van wiens eindelooze regering de opstand van Troeno Djojo losbrak, is door Van Goens gekend als krachtig man van tusschen de dertig en veertig. In die dagen was hij goed lachs, en kon men hem, als een groot kind, vermaken met eene nietigheid. De Compagnie, die dit wist, zond hem met opzet snuisterijen ten geschenke; en wanneer Van Goens iets bijzonders van hem wenschte te verkrijgen, - het openen eener haven, het vrijstellen van een uitvoer-artikel, het bijspringen met hulptroepen, - dan bragt hij den tiran vooraf in een goed humeur door hem het middenrif te doen schudden en hem eene vereering-extra aan te bieden.

In 1652 of 1653 bestond deze onder anderen 'in een orgeltjen, dat (in een huysken bedeckt synde) al spelende voor hem gedragen wierd, daerin hy sulcken geneucht nam dat hy verclaerde nooyt geloof te hebben sulcken aengenaem gehoor te vinden was.' Toen dit vermaak was uitgeput, verzoon Van Goens een ander. 'Onder onse soldaten,' verhaalt de gezant der Compagnie, 'hadde ik twee goochelaers die verscheyden wonderlycke potsen aenrechten, onder anderen één die naer schyn wel ses pond capock at ende gedurich vuur ende eyndelyck veel gecoleurde linten, naalden, spelden, ende geldt uyt syn hals spooch. Dit alles behaechde den Sousouhounan soo, dat dickmael seer hartelyck daerom lachte.'¹

Men doet Amangkoe-rat I onregt, wanneer men hem slechts een tiran noemt. Daar hij in zijne domheid

1 Rijklof van Goens, Verbaal van een zijner gezantschappen naar Mataram. In uittreksel bij De Jonge Jr., Opkomst, VI 32 vgg.

zich als een gedwongen alleenheerscher beschouwde, uit zelfbehoud in de verplichting de personen en de bezittingen zijner onderdanen als zijn bijzonder eigendom aan te merken¹, was zijne regering noodzakelijk een beulebewind, en moest zij gaan wankelen van het oogenblik dat bij het onthalzen en doorsteken zekere grens overschreden werd.

Van 's keizers wandaden, tot en met 1654, vindt men bij Van Goens een onvolledig maar leerzaam overzicht dat ik niet af te schrijven heb². Ik kan volstaan met naar eene andere, kortere plaats van denzelfden ooggetuige te verwijzen³. In 1659 dringt nogmaals tot Batavia het gerucht eener door Amangkoe-

1 "k Heb mij eens verstout den Koninck aen te raden, dat hij behoorde sijn onderdaenen te laten varen om rijck te worden, ende dat hij dan van hen conde trecken grooter gerechtigeden, ende sijn land metter tijd soude rijck werden. Doch creech tot antwoord: mijn volck heeft als ghijlieden niets eijgen, maer alle 't hunne comt mij toe, ende sonder strenge regering soude ick geen dag koninck zijn.' Van Goens, *Corte Beschrijvinge van 't Eijland Java*, 1656; laatste bladzijde van Leupe's uitgaaf.

2 Van Goens, *Uijt Samarangh nae Mataram*, bladz. 329-341 van Leupe's uitgaaf.

3 Van Goens, *Corte Beschrijvinge*, bij Leupe bladz. 397: 'Hoe streng desen barbaer zij, gelieve UEd. daer uijt te oordeelen, dat present [1655, tien jaren na 's keizers aanvaarden der regering] buiten pangeran Porbaya en tommagan Singeranou, niemant van sijn vaders oude raetsheeren en grooten leeft, maer sijn alle, wel tot 1000 in 't getal, daer onder mede sijn broeder ende Wiera Goena, omgebracht, behalve noch wel 2000 paepen, daer hij suspitie op hadde dat se met sijn broeder t'samen spanden, ende niet min als 18 à 20.000 vrouwen, kinderen, ende dienaers deeser grooten, alle door beuls handen.'

rat aangerigte slagting door¹. In 1667 verneemt men er dat hij bij wijze van lijkkoffer honderd vrouwen den hongerdood heeft doen sterven². In 1672 dat hij een regent, vader van eene uitverkorene des harems, met haar en met zijne geheele maagschap in zijne tegenwoordigheid heeft doen krissen³. Dit blijft zoo gaan, tot daags vóór het uitbreken der rebellie.

De Compagnie spaart den bloedvergieter wanneer zij, bij het opmaken van zijn signalement in 1676, nadat hij meer dan dertig jaren keizer was geweest, hem beschrijft als een man, 'wiens hooge jaren, ongeregeld leven, zoo in 't misbruiken van den amphioen, sterk vrouweeren, en drinken van sterken drank, hem zoo caducq hadden gemaakt; voorts zijn verstand en lichamelijke krachten zoodanig verzwakt; dat het groote ontzag, dat hij voor dezen over zijne hooge en lage onderdanen plag te hebben, present door voorz. ondeugden tot eene verachtinge geworden was.'⁴

XX [De verovering van Java. - Nederlaag van Troeno Djojo, 1676-1682]

Ook Troeno Djojo was een deugniet. IJverig in het ligten der brandewijnskelk voor zichzelf, spaarde

¹ De Jonge Jr., Opkomst, VI 81, N^o. xviii der O. Stukken. - Veth, Java, II 350.

² De Jonge Jr., Opkomst, VI xcviij vg. - Veth, Java, II 350 vg.

³ De Jonge Jr., Opkomst, VI xcviij vg. - Veth, Java, II 351.

⁴ Instructie der Compagnie aan Speelman, 28 December 1676. - Over Amangkoe-rat's 'keizerswaanzin' bij De Jonge Jr., Opkomst, VI xcix. - Veth, Java, II 351.

hij, het is naderhand gebleken, anderen den giftbeker niet. Maar de waaghals durfde; en bij enkele mataramsche grooten, niet het minst bij het overschot der door Amangkoe-rat uitgemoorde mataramsche priesters, vond hij geheime of openbare ondersteuning. Van geen der vier zoonen des keizers, die elkander zijne aanstaande nalatenschap betwistten, was verbetering van toestand te verwachten¹. Hij vlugtte naar Madura, de wieg van zijn geslacht, en verzamelde er een leger.

Niettemin had zelfs het inwendig verzwakt rijk den aanslag gemakkelijk kunnen weerstaan, indien Troeno Djojo enkel op zijne Madurezen en op zijne eigen onbeschaamdheid had moeten rekenen. De strijd was te ongelijk. Een te groot aantal lieden te Mataram hadden er belang bij, de bestaande orde van zaken te helpen handhaven.

Doch van eene zijde, aan welke door niemand van te voren gedacht was, bekam Troeno Djojo werkzame, hulp. De gewelddadige triomf der Compagnie op Celebes, kort geleden onder Speelman², had tot gevolg gehad dat verschillende overwonnen makassaarsche hoofden, boven bukken en blijven de voorkeur gevend aan een zwervend zeerooversleven, - tot zij elders in den Archipel een nieuw vaderland zouden gevonden hebben, - vrijwillig *outlaws* gewor-

1 Een der vier zoonen, pangéran Martasana, zeide in Maart 1677 tot een ambtenaar der Compagnie: 'Myn broeders syn niet eens. D'een wil Sousouhounan wesen, d'andere hout het met moye vrouwen, ende den derde met een toebackjen, latende de saacken van 't ryck verlooren gaan.' De Jonge Jr., Opkomst, VII 98, N^o xvi der O. Stukken. - 'Een toebackjen' is de opiumpijp.

2 Hiervóór, bladz. 280.

den waren; en het duurde niet lang of deze polynesische vikings, mogelijk niet meer dan duizend man sterk, maar strijdhaftig van aard en niets te verliezen hebbend dan hun leven, kwamen met hunne schepen aan Java's noordkust nederstrijken.

Met deze gasten stelde Troeno Djojo zich in betrekking; lokte hen naar den Oosthoek, tegenover Madura; gaf hun hoofdaanvoerder, den kraëng Gálesoeng, zijne dochter ten huwelijk¹; en opende, oostelijk van het onvoorbereid Mataram, in de javaansche provincien een veldtogt die, door de vereenigde onversaagdheid van Madurezen en Makassaren, eerlang een ware zegetogt werd.

De eene stad voor, de andere na, viel de gestadig westwaarts dringende overwinnaars in handen. Vergezeld door zijn oudsten zoon, zocht de versufte Amangkoe-rat I zijn heil in de vlugt, en stierf onderweg van ouderdom en elende. Troeno Djojo drong tot binnen Mataram door; roofde er de gewijde rijksornamenten; nam die en de keizerlijke olifanten mede naar Kediri; en maakte van deze stad eene zoo sterke citadel dat, ware de Compagnie den nieuwen keizer Amangkoe-rat II niet uit berekening te hulp gekomen, het met de mataramsche dynastie voor goed gedaan geweest, en Kediri de zetel van een nieuw javaansch keizerrijk zou geworden zijn².

1 Kraëng is op Celebes nog heden de titel van sommige inlandsche vorsten.

2 De inneming van Mataram, door de Madurezen van Troeno Djojo, verhaald door een inlandsch ooggetuige bij De Jonge Jr., Opkomst, VII 137 vgg., N^o xxx der O. Stukken.

Niet aan Maetsuycker, den overdreven voorzigtigen, destijds regerenden gouverneur-generaal; zelfs niet aan Maetsuycker's opvolger Rijklof van Goens; maar aan Cornelis Speelman, toen lid in den Raad van Indie, komt de eer toe vóór alle anderen beseft te hebben welke partij er voor de Compagnie te trekken viel van Mataram's vernedering door Troeno Djojo. Pas in Midden-Java op het terrein verschenen, was Speelman aanstonds gereed met het vaststellen eener nieuwe nederlandsch-mataramsche politiek, geheel verschillend van de oude.

'In minder dan vier maanden tijds, tusschen Oktober 1677 en Januarij 1678, wist hij, in ruil der aan den balling geworden soesoehoenan te verleen en hulp, voor de Compagnie te verwerven: bekrachtiging der kontrakten met Amangkoe-rat I; uitbreiding van 's Compagnies grondgebied tot Pamanoe kan; de steden en stranden van Java's noord- en Java's oostkust in pand, met de aldaar vallende inkomsten en regten; het gebied over Samarang; geheele tolvrijheid; het monopolie van den invoer van kleeden en amfioen; het voorregt van opkoop van rijst, en het monopolie van den opkoop en uitvoer van suiker, te Japara en omliggende landen.'¹

Maken te Batavia de andere leden in den Raad van Indie, en de gouverneur-generaal, zich bekommerd over Speelman's stoutmoedigheid; schrijven zij hem, te vreezen dat hij de Compagnie in een oorlog boven hare krachten gaat wikkelen; hij antwoordt uit Midden-

¹ De Jonge Jr., Opkomst, VII xxxvi. - Kontrakten met Amangkoe-rat II, N^o xxxvi en xxxvii der O. Stukken.

Java, door zelfgevoel humorist: 'In UEds. brieven van 23 Augustus tot 9 September gevonden zyn zoovele zwaarigheden aen elkander geschakeld, dat daeraen byna niets schynt te gebreken als het nedervallen van den Hemel, waaronder noodzakelyk het heele menschelyk geslacht zou moeten versmoren'.

Komt de jonge Amangkoe-rat II, wien hij op het punt staat de gewigtigste diensten te bewijzen, hem aan de ooren rellen over eene ontvoerde javaansche prinses die hij met de wapenen der Compagnie wil gaan heroveren, Speelman voert den keizer te gemoet dat het thans geen geschaakte prinsessen, maar het opstaan of zinken van het rijk van Mataram geldt, en 'dat de Compagnie, om het heele Javaense land vol goud, haer niet soude willen mengen in het mainc-teneren van een zaecke die niet 't eenemaal het recht ende de billyckheyt aen hare zyde had, alsoo God de Heere haer daerin niet zou connen of willen segenen, sonder wiens Almogende hulpe wy met al onse crachten niets vermogen.'

Hebben in den strijd tegen Troeno Djojo de zorgelooze javaansche troepen zich al de door hen behaalde voordeelen weder afhandig laten maken; maar doet dit, wanneer de eerste schrik voorbij is, op Amangkoe-rat II en zijne generaals geen andere uitwerking dan dat zij op nieuw 'Rogier Bontemps' gaan zingen; Speelman stuift op. 'Met grooten ernst reprocheert en verclaert hy Syne Hoogheyt en syne presente ministers, niet gecomen te wesen om altyd te blyven, en de dingen die eens gereed en weder verwareloosd waren telkens te herstellen. Zulx dat, indien zy haer

niet evertueerden om deese geleden schade te verbeteren, hy sonder uytstel al de onsen te samentrecken, opbreecken, en naar Batavia keeren zoude, mitsgaders haer aen hare vyanden ten beste geven; naedien zy lieten blyken als geboren te wesen om Troeno Djojo als slaven te dienen. Met uytducking aen Syn Hoogheyd dat dit niet gesegd werd om maer gehoord en in den wind geslagen, maer om wel aendachtig ter harte getrokken te worden, zoo zy zich zelven niet wilden bedriegen. Refuseerende resoluut één enkel man van d'onsen uyt te senden, vóór dat van hunnen yver gebleken was.¹

Thans ziet men op Java iets soortgelijks plaats grijpen als onder Maurits en Frederik Hendrik in het moederland gebeurd was. Er ontstaat voor het eerst, zamengesteld uit inlandsche hulptroepen² en uit eene kern van europesche soldaten, aangevoerd door hollandsche kapiteinen, luitenants, en vaandrighs, een nederlandsch-indisch leger; en dit leger, alles en alles nog geen 3000 man sterk, waagt voor het eerst zich in het javaansch binnenland.

Aan zijn hoofd ziet men, de eenen wegens overlijden of uitputting afgelost door de anderen, achtereenvolgens vier personen van beteekenis verschijnen: voorop Cornelis Speelman, daarna Antonio Hurdt, dan Christiaan Poolman, dan Jacob Couper; mannen, voor

¹ De Jonge Jr., Opkomst, VII 159, 173, 176 vg. N^o xxxiv en xli der O. Stukken.

² Onder de hulptroepen voor ééns behoorden Palakka's Boeginezen. - Over radja Aroe Palakka bij De Jonge Jr., Opkomst, VII LXIII, xciii, xcv, c, 10, 27, 251, 270, 276-279, 283 vg.

een deel, opgevoed bij den handel en het burgerlijk bestuur, maar, door dezelfde praktijk die te gelegener tijd admiralen van hen maakte, nu ook tot veldheeren gevormd.

Zes jaren duurt het, eer met ijzer en vuur de laatste sporen van Troeno Djojo's opstand zijn uitgewischt; en van de meeste hollandsche officieren welke in dezen oorlog zich van hun pligt gekweten hebben, hoort men daarna niet weder gewagen. Die niet gedood worden door het klimaat, sneuvelen door maduresche of makassaarsche lansen. Doch zij smaken de voldoening, terwijl op de vloten van Jan de Witt of in de legers van Willem III hunne wapenbroeders de onafhankelijkheid der Republiek tegen Engeland en Frankrijk helpen verdedigen, Java te veroveren¹.

Het glanspunt van dezen oorlog is de inneming van Kediri geweest door Antonio Hurdt, 25 November 1678. Na een veldtocht die in iedere algemeene krijgsgeschiedenis der europesche volken verdienen zou onder de buitengewone genoemd te worden, in het hart der door den vijand bezette landen, werd door eene stoute daad het bolwerk van Troeno Djojo's opstand bezet². Men vond er de ontvoerde javaansche kroon van Modjopait terug, en reikte haar den het leger gevolgden

1 De majoor De Saint-Martin, de kapitein Tak, en de luitenant Grevinck, zijn van de niet-kommanderende hollandsche officieren welke in den oorlog tegen Troeno-Djojo gediend hebben, de drie eenigen wier namen men nog na 1682 genoemd vindt.

2 Togt van Hurdt op de Historische Kaart bij Veth, Java, achter het 2^{de} Deel. - Kaart van 1678-1679 bij De Jonge Jr., Opkomst, VII. Bij N^o LIII der O. Stukken.

keizer van Mataram over. Met dwaze zelfvoldoening zette Amangkoe-rat II zich de kroon op het hoofd; niet bedenkend dat uit die handen haar aan te nemen, en er mede te pronken, gelijkstond met te erkennen dat de heerschappij over Java aan de Compagnie was overgegaan.

XXI [De verovering van Java. - Nederlaag van Soerapati, 1706-1707]

Er zijn geen termen Coen te verwijten dat hij Java indertijd met slaven overvoerd heeft. Veeleer kwamen er volgens Coen steeds slaven te kort. Niettemin zou vijf en zeventig jaren na hem het voorbeeld van Soerapati leeren dat zij talrijker waren dan men meende, en gevaarlijker daarbij.

Eerst in 1683 is deze persoon eene rol beginnen te spelen. Doch reeds in 1678 en 1679 was hij mede-aanvoerder eener rooversbende in het gebergte; en men zegt dat onder de lieden die hem gehoorzaamden, altegader evenals hij weggelopen slaven uit Batavia, ten getale van honderd of honderdvijftig, er zich bevonden die toen reeds tien of vijftien jaren dit nieuwe bedrijf bij de hand gehad hadden.

Rekent men dat ook Soerapati tot die averegtsche keurbende van oudsten behoord heeft, dan moet hij bij zijn overlijden in November 1706 een man van betrekkelijk hoogen leeftijd en, toen zijn naam voor het eerst te Batavia vernomen werd, reeds niet jong meer geweest zijn.

Van zulk een levensloop heeft men in eene moderne maatschappij geen voorstelling. Geboren op het eiland Bali, wordt Sie Oentoeng, de toekomstige slavekoning, als jongeling of als knaap op de markt te Batavia gekocht door een burgerlijk ambtenaar der Compagnie¹. Hij loopt weg, en wordt bandiet.

Wanneer hij, zich schuilhoudend in rotskloven of spelonken, doortrekkende Chinezen of Javanen aanrandend, een twintigtal jaren achtereen door moord en diefstal in zijn sober onderhoud heeft voorzien, maar het water eindelijk aan de lippen is, dan gaat hij met zijne bende een hollandsch officier, die als aanvoerder van een klein observatie-korps in de buurt op post gesteld is, zijne onderwerping aanbieden.

De officier, een kapitein, benoemt Soerapati tot luitenant over zijne mede-struikroovers; gebruikt, bij het aanknoopen van onderhandelingen met een voortvlugtig en zwervend bantamsch vorst, hem als tusschen-persoon; en doet door de regering hem te Batavia bescheiden².

De deugd juicht. Reeds ziet zij den Balinees en

1 Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 123 A, noemt den opperkoopman Knol. Het blijkt niet of deze burgerlijke ambtenaar een oudere bloedverwant was van Govert Knol of Cnol, den lateren militairen hoofdofficier. - De expeditie tegen Soerapati van 1706 is door Valentyn medegemaakt in kwaliteit van veldprediker of aalmoezenier. Zijn verhaal (5^{de} Stuk, bladz. 151 A tot 193 B) bezit de waarde van een op het oorlogsterrein bijgehouden dagboek door een niet-militair, met eene inleiding en een slot.

2 Brief van kapitein Ruijs c.s. aan de regering te Batavia Tjikalong 31 Maart 1683. - Bij De Jonge Jr., Opkomst, VIII 165 vg., N^o xxvi der O. Stukken.

verloren zoon te Batavia in genade aannemen, en de Compagnie hem handhaven in zijne eervolle nieuwe betrekking. Er is eene ziel gered van den maatschappelijken ondergang.

Doch Soerapati vertrouwt dit spel niet, en teregt; want het oogmerk was, wanneer zijne kameraden en hij te Batavia zouden gekomen zijn, door 'het een of ander te praktiseren middel allen van kant te maken.' Hij wist te goed dat er bij de Oost-Indische Compagnie voor ketjoe-hoofdliden geen genade was, al lokte zij hen met zoet gefluit.

Tusschen hem en een hollandsch officier van minder rang en minder leeftijd, die hem uit Batavia het opontbod is komen overbrengen, rijst een dier twisten welke niet bijgelegd kunnen worden. Al Soerapati's slechtste neigingen komen weder boven. Van de negenendertig europesche soldaten die den overmoedigen jongen vaandrig vergezellen, worden er twintig door hem vermoord. Voor het leven is hij nu vogelvrij; hij vlugt. Te Kartasoera, aan het hof van den keizer van Mataram, vindt hij voor zich en zijne bende eene wijkplaats en, wederregtelijk, bescherming¹.

François Valentyn beweert, op het gezag van mannen die Soerapati persoonlijk gekend hebben, dat deze zich anders altijd betoond heeft te zijn 'een zedig, buitengewoon wakker, en godvrugtig soldaat, die nooit gewoon was iemand te verongelyken.'

Dit trouwhartig opnemen der partij van den *bon larron* strekt pater Valentyn, gelijk de gouverneur-ge-

1 Omstandig bij De Jonge Jr., *Opkomst*, VIII XIX-XCI. - Overzigt bij Veth, *Java*, II 402 vgg., 416-431.

neraal Van Hoorn den evangelieprediker schertsend plag te noemen, tot eer¹. Doch Valentyn moet ons ten goede houden dat wij in zijne romantische voorstelling niet komen kunnen, en Soerapati's éénige loffelijke eigenschap, overigens dubbel loffelijk in een gebondene, ons toeschijnt zijne ontembare vrijheids-liefde geweest te zijn.

Daarbij kwam, zoo men wil, zekere mate van opvoeding en beschaving, verwonderlijk in een *highway-man* of Fra Diavolo, daar en toen². Had de bataviasche opperkoopman, wiens eigendom Soerapati verhaald wordt geweest te zijn, hem onderwijs in het lezen en schrijven doen geven? Bezat hij die vaardigheid reeds toen hij gekocht werd? Het laatste is niet waarschijnlijk. Geen auteur van gezag heeft ooit beweerd dat er aanzienlijk bloed in Soerapati's aderen stroomde. Alle historische berigten stemmen hierin overeen dat hij een Balinees van den geringsten stand was; een kind des volks. Bestaat er niettemin nog heden, van 21 December 1683, een uitmuntende verontschuldigungs-brief van hem aan de Compagnie, en is of was die

1 'De heer opperlandvoogd Van Hoorn zeide: Pater Valentyn, ik zie dat gy zeer mager geworden, en zwak zyt, enz.' - 'Wel, Pater, was 'er in 't gansche leger dan niet een braaf man, die zulken openbaren schelm den hals kon breken?' - Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 191 B, 192 B.

2 Plutarchus, in het leven van Crassus, omtrent de beschaving van den voormaligen slaaf en gladiator Spartacus: 'Thrace de nation, mais de race numide, il joignait, à une grande force de corps et à un courage extraordinaire, une prudence et une douceur bien supérieures à sa fortune, et plus dignes d'un Grec que d'un Barbare.' Vertaling van Michelet, Histoire Romaine, II 238, 5^{de} Druk, 1879.

zelfverdediging inderdaad zijn werk, eigenhandig door hem geschreven of door hem zelf ontworpen, dan moeten wij erkennen dat hij ook uitmuntte door buitengewone natuurlijke gaven des verstands¹.

De javaansche legende, - die hem laat geboren worden op Java uit vorstelijk javaansch bloed, en in zijne jeugd door kinderdieven naar Bali voeren, vanwaar een Arabier of een Chinees vervolgens den aangekochten knaap te Batavia ter veiling gebragt zou hebben, - maakt van hem op later leeftijd ook een mohammedaansch geloofsheld; een strijder voor de Halve Maan.

Dit schijnen echter fabelen te zijn². Aannemelijker is de onderstelling dat krachtens zijne balische afkomst Soerapati een hindoe was, en men hieruit voor een deel den opgang te verklaren heeft dien hij naderhand in den Oosthoek maakte, grenzend aan het hindoe gebleven kleinere eiland. De mohammedaansche vorsten van Midden-Java gebruikten hem slechts zoolang zij meenden dat hij hun van dienst kon zijn. In den grond van hun hart verachtten zij hem, niet minder als heiden dan als gewezen koopstuk.

Hiermede strijdt niet hetgeen men vermeld vindt,

1 'Het heugt my zeer wel dat ik een van de ordinaris Raden van Indiën hebbe hooren zeggen dat Soerapati kort daaraan zyne verdediging schriftelyk aan haar Edelheden gezonden, en dezelve zeer wel en net opgesteld, dog dat zy weinig ingang toen gehad heeft.' Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 125 B. - De Jonge Jr., Opkomst, VIII xxi, noot.

2 H.I. Domis, De residentie Passoeroeang op Java, 1836, bladz. 74-117. - Overzicht der daarin voorkomende javaansche legende van Soerapati bij Hofdijk, Gids 1883, IV 466 vgg.

doch mogelijk niet waar is, dat javaansche prinsen daarna Soerapati's dochters het hof gemaakt hebben; zijne zoonen getrouwd zijn met javaansche prinsessen; en hijzelf, reeds gedurende zijn tweejarig verblijf te Kartasoera, van 1683 tot 1685, eene dochter van den keizer van Mataram tot vrouw bekwam. Gelukkige soldaten zijn, in de oogen van regerende vorsten met wankelende troonen, altijd en overal gewild vleesch geweest.

De geschiedenis van Soerapati behoeft echter geenerlei versiering. In zichzelf klinkt het fabelachtig, wel is waar, dat een weggelopen slaaf stichter wordt en eene geruime poos meester blijft van een rijk, zoo groot dat tijdgenoot en nakomeling het niet ondienstig achten daarvan op landkaarten aanteekening te houden¹.

Dit kan het gevolg geweest zijn van de bijkomende omstandigheid dat Soerapati eene op Java door de mohammedanen ter neder geworpen, maar niet uitgeroeide staatspartij vertegenwoordigde. Geestdrift voor het oude geloof, bij een gedeelte van het volk en bij sommige vorsten, kan medegewerkt hebben.

Doch misschien is het, met terzijdestelling van godsdienst en staatkunde, voldoende aan te nemen dat hij een javaansch condottiere uit de nadagen der 17^{de} eeuw was; aanvoerder van een hoop vogelvrijverklaarden als hij; lieden die, omdat zij niet kwader dan dood konden, eene wanhopige dapperheid ten toon spreidden; en omdat zij niets vermogten zonder een bekwaam

¹ Kaart van Java in het 5^{de} Stuk van Valentyn, 5^{de} en 6^{de} Bestek. - Historische Kaart achter het 2^{de} Deel van Veth's Java.

aanvoerder, zich onderwierpen aan eene militaire tucht welke bij de gewone javaansche legers te zeer gemist werd.

Was voor een betalend mataramsch keizer zulk een legioen een niet te versmaden bijslag, evenzeer lag het in de rede dat Soerapati en de zijnen het voor hunne halzen veiliger vonden, - nog veiliger dan huurlingen in de dienst van Kartasoera te blijven, - ergens buiten Mataram hunne eigen heeren en meesters te worden. Volkomen gerust waren zij eerst toen de partijganger de geheele toekomstige residentie Pasoeroean veroverd, en hij voor zichzelf den koninklijken titel Raden Adipati Wiro Negoro aangenomen had.

XXII [De verovering van Java. - Nederlaag van Soerapati, 1706-1707]

Ik behoef niet te herinneren dat toen in 1685, namens de Compagnie, de gezant en veldheer Tak of Tacq uit Batavia naar Kartasoera kwam, - onder meer met den geheimen last de uitlevering van den 'moordenaar Soerapati' te eischen¹, - Soerapati, niet lang daarna, andermaal onder de hollandsche soldaten een geducht bloedbad aanrigtte. De majoor Tak, de kapitein-luitenant Grevinck, de luitenants Vonk en Van der Meer, de opperkoopman Van Vliet, een vaandrig en honderdtwintig minderen, sneuvelden. Met moeite werd Tak's lijk ongeschonden naar Samarang gevoerd.

¹ Secret Appendix der instructie van Tak bij De Jonge Jr., Opkomst, VIII 195 vgg., N^o xxviii der O. Stukken.

Twintig jaren zijn voorbijgegaan zonder dat men te Batavia, beziggehouden door andere zorgen, niet het minst door de gevolgen van den strijd tegen sultan Ageng van Bantam, in staat was deze vernedering te wreken; en misschien zou de tijd ten slotte haar hebben doen afschrijven als een kwaden post, ware niet Soerapati intusschen, steeds voorspoedig met de wapenen, sedert zijne vlugt uit Kartasoera, waar hij door het bloed der Nederlanders zich een weg gebaad had, allengs in den Oosthoek meester geworden van uitgebreide provincien, wier hulpmiddelen hij, onder den nieuwen keizer Pakoeboewono, aanwendde tegen hetzelfde hof van Mataram waar hij weleer eene wijkplaats gevonden had en kommandant der keizerlijke lijfwacht geweest was. De heerschappij der Compagnie over Midden-Java hing aan het breken van Soerapati's magt en verzet in den Oosthoek; en dit besef leidde in 1706 tot den veldtogt onder Govert Cnol, welke door den predikant Valentyn is bijgewoond.

Gedurende het eerste en het tweede beleg van Batavia, onder Jan Pietersz Coen, bekomt men van Java nagenoeg niets te zien. Men hoort er alleen over spreken. Alles valt voor binnen de jurisdictie of in de onmiddellijke nabijheid eener door een europeesch kasteel beschermde stad, waar Europeanen het hoogste gezag uitoefenen en onder de bevolking Chinezen de meerderheid vormen. De eenige maal dat wij, in 1628 en 1629, aanleiding vinden te gelooven aan het bestaan van een spreekwoordelijk vruchtbaar eiland, is wanneer wij de kruisers van den kommandeur Blocq en den president Wagensvelt naar Tagal en Cheribon

volgen, de kust langs. Er liggen daar op de reede tweehonderd schuiten vol rijst. Aan den wal staan vierhonderd javaansche huizen. Daarachter verheft zich eene goudgele padischelf, vier roeden in het front, twaalf diep. Doch dit visioen duurt maar één oogenblik, gelijk visioenen plegen. Schelf, schepen, huizen, alles verzinkt, of gaat in rook en vlammen op. Het is eerlang dezelfde woestenij als in den avond van den dag toen Jakatra genomen werd.

Niet alzoó wanneer wij in 1648 en volgende jaren Rijklof van Goens op de reis van Samarang naar Mataram vergezellen, en evenmin wanneer de oorlog van 1706 begint. Nadat Valentyn zich te Samarang bij den veldheer Cnol gemeld, en hij in die stad eene partij ten huize van den kapitein-chinees bijgewoond heeft, leidt hij er ons de woning van den regent Soera di Menggala binnen; te Japara de woning van den regent Sedjana Poera; te Grisee die van den onder-regent Poespo Negoro; te Soerabaya die van den dipati Djageng Rono, en de woning of de veldtent van den madureschen prins Tjakra-ning-Rat, den meer dan tachtigjarigen regent van Sampang. Javanen en Madurezen zijn op dezen togt de bondgenooten der Compagnie, en zetten gezamenlijk haar 26 à 27.000 man bij. Soerabaya is de loopplaats waar allen allengs aankomen en feestelijk ingehaald worden; ook de hollandsche opperbevelhebber.

Eene volle maand worden hier, eer tegen Soerapati wordt opgetrokken, 's morgens wapenschouwingen of races gehouden, 's avonds gastmalen waarbij javaansche danseressen de hoofdrol vervullen. Het is de eerste

maal dat een stemmig hollandsch burger, verkondiger van den Heidelbergschen Katechismus, deze oefeningen en uitspanningen bijwoont. Hij gaat de geleerde olifanten der javaansche prinszen zien; bewondert hunne menagerien, hunne renpaarden, hun schoonen zit in den zadel, hunne hoofdstellen en sjabrakken, hunne krissen, de martiale houding hunner troepen; der maduresche vooral. De geheele javaansche wereld ziet hij in nationaal kostuum gedost. Van de vaste spijsen, visch en vleesch, kan hij maar weinig naar binnen krijgen; alles is toebereid met kokos-olie. Doch hij verhaalt zijne schade op de blanke rijst, en op de nageregten. Er worden kopjes thee van eene fijne soort gepresenteerd (koffij is nog onbekend) waarvoor de Compagnie de aanzienlijke inboorlingen het pond met vijftig gulden laat betalen. Eene ruime verscheidenheid van suikergoed en gebakken doet de ronde, alles het werk van de echtgenooten en slavinnen der grooten. Inzonderheid munten die vrouwen, vooraan de hoogsten in rang, door hare kunst van vruchten schikken uit. De tafels bezwijken schier onder den overvloed der inlandsche Pomona, en het koloriste-oog van den Hollander gaat te gast aan zooveel beurtelings zachte en frissche kleuren¹.

1 'Had ik van de voor-maaltijd niet veel, zooveel te meer van de natafel, die in een gerecht van wel honderd schotels van de schoonste en heerlijkste vruchten die ik ooit in Indiën by een gezien heb, bestond. Het was een tafel met fruit, waar op men den grootsten Prins van de wereld had mogen nodigen... Onder het eeten viel het gesprek over de heerlyke schikking en de menigte van allerlei keurlyke vruchten, die deze princes had weten by een te zamelen, en ons zoo cierlyk op te disschen.' Valentyn, maaltijd bij Dipati Soerabaya.

Doch de ontberingen van den oorlog zullen met dit levenslustige eerlang eene schrille tegenstelling gaan vormen; en zelfs zal de expeditie, aangevangen in de eerste dagen van September, door het invallen van den regentijd, vóór einde Oktober gestaakt en het volgend jaar hervat moeten worden. Het einddoel is Pasoeroean, de hoofdplaats van Soerapati's rijk; en ditmaal kan men het niet verder dan binnen Bangil brengen. Het is waar dat de bejaarde Soerapati, die bij het verdedigen van Bangil de zijnen onverschrokken aanvuurt, in het gevecht drie kwetsuren bekomt, en binnen weinige dagen aan eene wondziekte sterft. Doch hij laat volwassen zoonen na, en zoolang ook dezen niet tot rede gebragt zijn is maar het halve werk verrigt¹.

'Op den middag van 16 Oktober', verhaalt Valentyn, 'reed ik (schoon ik van zwakte naulyks op myn paart kon zitten, en my vasthouden moest) door de bres in Bangil; bevond dat stedeken groot en zeer fraei, gelyk 'er voor Soerapati, en ook voor andere, eenige schoone steene dalams ofte hoven waren, waar in wy de gebrade visch, en 't vleesch, nog op de koolen, en de rystpotten, die ons volk wonder wel quamen, te vyer, en van alles grooter voorraad vonden dan wy gedacht hadden'.

Bij dit berigt, dat waarde heeft voor onze onkunde omtrent den inwendigen toestand van Java's Oosthoek destijds, voegt Valentyn er een ander omtrent

1 De kapitein Willem Sergeant aan de regering te Batavia, Soerabaya 24 November 1706. - De Jonge Jr., Opkomst, VIII 301 vg., N^o XLV der O. Stukken.

eene plaats van gewigt, Kali Anjar, wier beschrijving ons van de hulpbronnen van Soerapati's rijk eenig denkbeeld geeft. 'Een dorp,' zegt hij, 'gelegen ontrent een groote halve myl van Bangil, aan wederzyden van een schoone rivier, waar aan 't zich wel een half uur verre uitstreckte, en zynde wel van drieduizend huizen voorzien geweest, die, alleen om ons den voorraad af te snyden, alle in brand gestoken waren. Dit was een van de voornaamste handelplaatsen die Soerapati aan de zee had, daar 't niet verre van lag. Hier waren twee tollen, eene van Bangil en eene van Pasoeroean, die ieder jaarlyks aan Soerapati wel duizend ryxdaalders opbragten. Men vond hier eene menigte van padi, ryst, en tamarinde, die daar in eenige vaartuigen reeds afgeladen waren, en die de vyand, te schielyk van ons overvallen, niet had kunnen vernielen'.

Gemakkelijk vermoeden wij uit zulke bijzonderheden met welke tegenspoeden, onder eene tropische zon, in een land zonder gebaande wegen, eene legerschaar van 30.000 man te worstelen heeft, waaronder zich slechts 800 europesche soldaten bevinden.

Het gebeurt dat men, om anderhalve mijl verder te komen, 'in de grootste miserie en verdriet twaalf dagen verspilt'.¹ Moerassen aantreffend waar het een harden bodem dacht te vinden, schiet het leger niet op. De teerkost raakt uitgeput; er is gebrek aan drinkbaar water; de zieken vermenigvuldigen zich; de dragers loopten weg; er ontstaan panieken; de vij-

¹ Brieven van Govert Cnol bij De Jonge Jr., Opkomst, VIII. N^o XLII-XLIV der O. Stukken.

and dreigt beurtelings met omsingelen en met afsnijden.

Wat het ergste is: het vertrouwen op Dipati Soerabaya, den aanvoerder der javaansche hulptroepen, is geschokt. Hij die in zijne hoofdstad zich zulk een gul gastheer toonde, en wiens vrouw zulke fraaije desserten schikte, ligt, nu de oorlog aan den gang is, teregt of ten onrechte onder verdenking met Soerapati te heulen en de Compagnie in eene hinderlaag te willen lokken. Of hij al zweert van neen, men gelooft hem niet. Den eenen dag wordt er door zijne Javanen dapper medegevochten; den anderen blijven zij op hunne hurken zitten, en laten de Hollanders en de Madurezen het werk doen. Bij den aanval zijn zij nu onder de voorsten; dan bemerkt men dat hunne pieken en die van den vijand elkander slechts kruisen als bij eene schermles. Door manschappen en door officieren van het hollandsch leger wordt het aan Dipati Soerabaya geweten, zoo men op poelen en op bosschen stuit, in plaats van geregeld te kunnen voortrukken. Overeenkomstig *zijn* advies is de door het leger te volgen weg afgebakend; want het onbekende land waarin men zich ging wagen grenst aan het zijne; en *hij* heeft zijne diensten aangeboden. Ware niet, door Cnol's beleid, of den somtijds dollen moed zijner hollandsche brigade-kommandanten en de onverschrokkenheid eener kleine afdeeling hollandsche matrozen onder zijn bevel, ten slotte Bangil genomen, de demoralisatie van het leger der Compagnie zou ten top gestegen, en de eerste togt tegen Soerapati met een vernederenden aftogt geëindigd zijn¹.

1 Roemrijk, verhaalt Valentyn, sneuvelden in dezen veldtogt aan de zijde der Hollanders een ambonsch luitenant en een ambonsch vaandrig, vader en zoon: 'Dit was het einde van den dapperen Niereboelak, en zynen niet min dapperen zoon, Inlanders van geboorte, maar die in kloekmoedigheid den besten held onder de Hollanders niet behoefden te wyken. Ik heb hen beide op het veld, eenige dagen 'er na, wanneer ik na Bangil reed, verslagen zien leggen, en kon niet zonder traanen, en een groote ontroering van myn hert, de lyken dezer helden, die ik zoo wel gekent had, aanzien; hoewel ik innerlyk verheugt was over de weergadelooze wyze op welke zy aan hun einde geraakt waren. De zoon, die niet heel verre van den vader lag, had veertien, en de vader tien lyken ontrent en meest voor zich leggen.' Bladz. 181 A, B.

Eene als schennis bedoelde hulde aan Soerapati, na zijn dood, voltooit den algemeenen indruk dien de karige berigten bij ons achterlaten.

Toen, onder het opperbevel van Herman de Wilde, met Cnol als onderbevelhebber, een jaar daarna de strijd hervat, Pasoeroean genomen, en de provincien van Soerapati's zoonen door de Compagnie verdeeld waren onder vazallen van den keizer van Mataram, toen beval de zegevierende hollandsche veldheer Soerapati's graf te verstoren.

Met vele andere graven, van bloedverwanten en gesneuvelde wapenbroeders, lag ook het zijne te Pasoeroean achter het paleis waar hij twintig jaren de vergelding der Compagnie getrotseerd had. Er wordt niet gezegd of een tempel in de nabijheid hetzij een hindoetempel was, hetzij eene moskee. Moskeën werden door de Compagnie in den regel geëerbiedigd¹, en niet

1 De gouverneur-generaal Karel Reiniersz werd door de Bewindhebbers teruggeroepen, omdat hij in 1651, uit hervormdchristelijken geloofsijver, te Batavia de tempels der Chinezen en de moskeën der Inlanders had doen afbreken. - Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 297, Leven van Reiniersz.

onmogelijk had Soerapati te Pasoeroean zich een heiligdom doen bouwen, aan de eeredienst zijner balische vaders gewijd.

Tempel, paleis, graven, alles werd op last van Herman de Wilde omvergehaald, en de overblijfselen der dooden naar hetzelfde exercitieveld gebragt waar Soerapati wapenschouwing plag te houden en steekspelen te geven of wedrennen bij te wonen. Een brandstapel ontving de vergane of halfvergane gebeenten, en in de rigting der zee strooide men de asch op den wind, - een en ander opdat de javaansche wereld weten zou dat de Compagnie, wier hoofdzetel in het westen des eilands stond, en namens welke Midden-Java door de van haar afhankelijke keizers van Mataram bestuurd werd, nu ook meesteres was van het oostelijk gedeelte.

Doch Soerapati's schim kon tevreden zijn dat twee veldtogten en twee legers noodig waren geweest om hem ten onder te brengen, en de Compagnie, voor het uitwisschen zijner nagedachtenis, noodig vond de hulp van wind en golven in te roepen¹.

¹ Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 196 B. - Over hetgeen na 1708, en tot omstreeks het einde der 18^{de} eeuw, door de Compagnie voor het bevestigen der verovering van Java's Oosthoek gedaan is, bij M.L. van Deventer, 11^{de} Deel van De Jonge Jr's Opkomst, 1883. - Voor Java's geografie en topografie, en die van den Archipel in het algemeen, op welke in de §§ X-XXII hierboven en hiervóór bedoeld is, verwijs ik naar het 1^{ste} en het 3^{de} Deel van Veth's Java, en naar mevr. Van den Bergh van Eysinga's Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch-Indie, 1859-1869.

XXIII [De gouden dagen der Republiek]

Wij keeren naar Europa en naar Nederland terug.

De tachtig jaren van den vrijheidsoorlog zijn vergelijkenderwijs voor de republiek der Zeven-Provincien even zoo vele wittebroodsweken geweest; en welbezien is de Nederlandsche Maagd eerst in de zorgen gekomen, nadat die bruidsdagen verstreken waren¹.

Tegen het uitgebloeid Spanje, door Filips II ontredderd aan zijne opvolgers vermaakt, had de Republiek getoond met het beste gevolg den strijd te kunnen aanvaarden². Bedorven kind der openbare meening, waren Engeland en Frankrijk haar, te hunnent beziggehouden door belangen die dit toen niet verhinderden, bij meer dan één gelegenheid krachtadig te hulp gekomen. Zij had verplichtingen aan Elizabeth, aan Jacob I, aan Karel I. Zelfs werd in Engeland gezegd dat indien de dochter van Hendrik VIII haar in hare opkomst niet beschermd had, de Republiek verschrompeld zou zijn als eene bloem in den knop³.

Nog opregter bondgenooten had zij in den franschen Hendrik IV gevonden, in Lodewijk XIII, in Richelieu. Door Richelieu gesteund en gesterkt was zij na afloop

1 Kluit, Hollandsche Staatsregering, 1802-1805, III 323: 'Dit waren dan wel de gouden dagen der Republiek enz.'

2 O. van Rees bij Arend, III² 70. Toestand van Spanje bij den dood van Filips II in 1598.

3 Walter Raleigh: 'Certainly the Hollanders had withered in the bud, and sunk in the beginning of their navigation, had not Her Majesty assisted them'.

van het Bestand aan den dertigjarigen oorlog kunnen gaan mededoen; vrijbrief om bij het sluiten van den grooten vrede zich uitnemende voorwaarden te bedingen. Zelfs de jonge Lodewijk XIV was haar in het begin niet ongenegen, en beval als kleinzoon van zijn grootvader zich in haar vriendschappelijk aandenken¹.

Belangrijke en kostbare krijgstoerusting had zij in dat lange tijdsverloop zich moeten laten welgevalen; offers gaarne door haar gebragt, omdat zij begreep dat aan het volhouden van den oorlog haar bestaan hing. Oldenbarnevelt was de stokebrand van Europa geworden, en had tot iederen prijs Maurits in staat gesteld met de onvrijwillige misslagen van den hertog van Parma zijn voordeel te doen. Er was een noordnederlandsch leger ontstaan, aangevoerd en bedwongen door een geboren veldheer².

Toen Frederik Hendrik aan het bestuur kwam behoefde hij het zuiveringswerk, begonnen door zijn broeder, wel is waar slechts voort te zetten; maar het eischte veel geld en groote inspanning, eer het zoover kwam dat door het overgaan van 's Hertogenbosch in

1 Gezegde van Lodewijk XIV, in een schrijven van den gezant Boreel, Parijs 8 Junij 1662: 'Hadden hun Hoog Mogenden zijn grootvader liefgehad als hun vader, Zijne Majesteit begeerde dat hun Hoog Mogenden hem nu ook zouden beminnen als hun zoon'.

2 Over de veldtogten van Maurits tot 1599 bij R. Fruin, *Tien Jaren*, 3^{de} Druk, bladz. 83 vgg., 328 vgg. - M.L. van Deventer, *Gedenkstukken*, II XL: 'Meer dan één vreemde diplomatie te eeniger tijd geweest is, was die der Republiek onder Oldenbarnevelt de stokebrand van Europa. Elken sprank vuur, tegen Spanje aangeblazen, achtte zij gewin voor het vaderland'.

1629 de laatste tegenstand van dien aard gebroken werd¹.

Het gebouw van den nederlandschen Staat in Nederland was voltooid, en aan gene zijde der linie waren de grondslagen gelegd van een tweeden nederlandschen Staat in Indie. Ook dit had moeite gekost. Vloten hadden moeten gezonden worden naar Spanje, ten einde in hare havens zelf de spaansche marine zooveel mogelijk afbreuk te doen; vloten naar de West, ten einde den toevoer uit de spaansche kolonien te onderscheppen; vloten naar de Oost, ten einde Spaansch-Portugal in Indie den voet te ligten; vloten naar Duinkerken, dicht in de buurt maar daarom niet minder geducht, ten einde de vlaamsche kapers, welke in de dienst van Spanje uit die gunstig gelegen oorlogshaven de Noordzee onveilig maakten, te gaan bevechten².

Deze laatste inspanning was de minste niet geweest, want het scheen of geheel de overgebleven energie der Zuid-Nederlanders in de Duinkerkenaren zich za-

¹ Over het nemen van 's Hertogenbosch bij Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 233 vg. - Spaansch-oostenrijksch leger over den IJssel, Julij 1629. Friesland en Groningen bezet, Amersfoort genomen, Naarden bedreigd, sluizen bij Vreeswijk en te Muiden geopend, het zeewater tot onder de muren van Utrecht. - 19 Augustus 1629, verrassing van Wezel, wapenhuis en magazijn des vijands. Zegezing van Vondel, III 9 vgg. bij Van Lennep. - 14 September 1629, overgang van Den Bosch. - Ultimo December, de Raad van State in Den Haag: 'Dus eindigt het gelukkig jaar van 1629, daarvoor niet ons, maar God Almagtig zij lof, prijs, eer, en dankbaarheid, in eeuwigheid.'

² Over de beteekenis van Duinkerken bij Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 238 vg., 242.

mengetrokken had, en de dagen uit den oudgrafelijken tijd herleefd waren, toen Vlamingen en Hollanders met onverzoenlijken haat elkander bestreden. 'Nieuwe Geuzen' noemden zich de noordnederlandsche kapers, tegen de zuidnederlandsche naar het waterveld gezonden. Stamverwanten bragten tegen stamverwanten dezelfde wilde wreedheden in praktijk, waarvan weleer op de Zuiderzee de friesche Pier van Heemstra het voorbeeld gegeven had. Bij eede werden door de Staten-Generaal de hollandsche kapiteinen verplicht den Vlamingen de voeten te spoelen. Langer dan vijftig jaren duurde deze wanhopige mededinging, laatste overblijfsel van den in 1572 ontketenden godsdienst- en burgeroorlog. Het was er op of er onder¹.

Dank zij echter de oefenschool welke der noordnederlandsche marine door het varen op de beide Indiën ontsloten was²; dank ook de ondervinding opgedaan in den strijd tegen de Duinkerkenaren zelf³; de Repu-

1 Volledig overzicht van den strijd tegen Duinkerken (dat sedert 1559 op nieuw aan Spanje behoorde) bij De Jonge, Zeewezen, I 225-377. - De admiraliteit te Duinkerken, ontstaan in 1583, was een denkbeeld van Parma. Van Bruyssel, III 120 vg. - De oudste bevelen der Staten-Generaal omtrent het voeten spoelen zijn van Augustus 1587; in April 1627 werden zij vernieuwd; in September 1631 nogmaals aangedrongen. - Over Pier van Heemstra hiervóór, I 300 vgg.

2 'De zeemagt der Oost- en Westindische Compagnien was de kern uit welke eene groote menigte bekwame zeelieden voor 's Lands vloot voortspoot, en was de kweekschool waarin vele onzer grootste zeehelden van dit en het volgende tijdperk zijn opgevoed en gevormd geworden'. De Jonge, Zeewezen, I 223.

3 'Met den val van Duinkerken werd het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden van een lastigen en schadelijken vijand bevrijd die gedurende bijkans zestig jaren aan den handel, de zeevaart en de visscherij dezer gewesten ontelbare nadeelen had toegebracht, en aan het zeewezen oneindige vermoeijenissen en zeer veel bloeds gekost had; maar die ook door zijne gedurige ondernemingen niet weinig had toegebracht om de nederlandsche zeelieden die bekwaamheden zich eigen te doen maken, waardoor zij boven alle overige uitmunten.' De Jonge, Zeewezen, I 377.

blik had ook deze proef gelukkig doorstaan. De schitterende overwinning, in 1639 door Tromp den Ouderen bij Duins behaald, had aan de spaansche zeemagt, door Duinkerken voorgelicht en ondersteund, een knak gegeven waarvan zij zich niet weder herstellen zou. Met de inneming van 's Hertogenbosch, tien jaren te voren, rondde de uitkomst van dien schoonsten zeeslag welke ooit door de Noord-Nederlanders geleverd is, de stelling der Republiek voor goed af. Deze was aangekomen bij het punt dat men tijdens het sluiten der Unie van Utrecht schemerachtig zich voorgesteld had, maar van hetwelk in 1579 niemand had durven droomen dat het ooit bereikt zou worden¹.

XXIV [De strijd met Duinkerken]

Het tegenwoordig Duinkerken is eene fransche koopen fabriekstad aan de Noordzee, met 33.000 inwoners. Eene arrondissements-hoofdplaats van het Département du Nord, waar alle openbare instellingen geschoeid zijn op fransche leest, en het fransch de officiële taal is.

In de diepten echter van het maatschappelijk leven

¹ P.L. Muller, De Unie van Utrecht, 1878, 2^{de} Druk.

worden er nog vele vlaamsche overblijfselen gevonden. Uit een ernstig onderzoek, ingesteld in 1858, is gebleken dat van de 59 gemeenten des arrondissements toen slechts 2 niets dan fransch spraken, 5 fransch en vlaamsch doch meest vlaamsch, 12 vlaamsch en fransch doch meest fransch, de 40 overigen enkel vlaamsch¹.

Men kan er bijvoegen dat de roomsch-katholieke geestelijkheid te Duinkerken de mannen der wetenschap, die de studie van het vlaamsch op prijs stellen, onwillekeurig voorthelpt. Zij beschouwt het kweeken der oude landstaal als het beste voorbehoedmiddel tegen het doordringen van fransche denkbeelden, bij eene bevolking die haars inziens dezen niet verdragen kan en er noodeloos door geschokt zou worden in haar voorvaderlijk geloof.

Dat de Duinkerkenaren van oudsher goede roomschen waren, of althans goede monarchalen, kan niet geloochend worden. Hetzij hun souverain graaf van Vlaanderen heette, koning van Spanje, of koning van Frankrijk, zekere loyautéit was hun niet minder gemeenzaam dan het vlaamsch-spreken en het zeevaren. Het greefde hen, in 1658 te worden overgedaan aan Cromwell, ketter, republikein, scherpregher van een vorst door Gods genade. Gelukkig duurde de ergernis slechts drie of vier jaren.

De laatste maal dat men de Duinkerkenaren in de gelegenheid vindt gesteld van hunne bijzondere koningsgezindheid te doen blijken, is wanneer zij Jean

¹ Linguistische Kaart in het 3^{de} Deel der Annales du Comité flamand de France, 1853 vgg.

Bart voortbrengen (1650-1702). In de tweede helft der 17^{de} eeuw krijgt de stad groote verplichtingen aan Lodewijk XIV, die door Vauban haar van monumentale vestingwerken doet omringen, en haar tot eene fransche oorlogshaven van den eersten rang verheft¹. Van hare erkentelijkheid voor die onderscheiding is haar beroemdste telg, Jean Bart, de uitdrukking².

Ik laat echter dezen jongeren Vlaming thans rusten, en herdenk Gilles Cornelis Wittebolle, Willem Pietersz Hopsack, Adriaan Dierixsen, Jan Wilshuzen, Michel van Zoendale, Matthys Iacopsen, Jacob Colaert, Michel Iacopsen (bijgenaamd Zeevos), Frans Iacopsen, Jan Dauwere, Gilles Bellinck, Jan Dunnenbroot, Matthijs de Putter, Jacob van Vooren, Matthijs Rombout. Al deze en vele andere Duinkerkenaren die ik onvermeld laat, hebben van de laatste jaren der 16^{de} tot het midden der 17^{de} eeuw in dienst van Spanje tegen de Hollanders gestreden; en hen bedoelen de historieschrijvers van ons zeewezen, wanneer zij zeggen dat onze vaderen vóór en na het Twaalfjarig Bestand aan Duinkerken eene zware tegenpartij gehad hebben.

Reeds die nederlandsche eigennamen, met geen enkelen niet-nederlandschen er onder, wijzen op neder-

- 1 Description Historique de Dunkerque, door Pierre Faulconnier, grand-bailly héréditaire de la ville et du territoire et président de la chambre de commerce, Brugge 1730. - Faulconnier, te Duinkerken geboren en in 1735 overleden, erkent in zijne Voorrede, bladz. 3, dat het vlaamsch zijne moedertaal was.
- 2 Over Jean Bart bij De Jonge, Zeewezen, II 655 vgg., III 264 vgg., en de daar aangehaalde schrijvers over de fransche marine. - Op het naar hem genoemd Plein te Duinkerken zijn standbeeld door David d'Angers.

landsche bloedverwantschap. Wanneer men leest dat Pieter Pietersze Heijn gesneuveld is in een zeegevecht tegen Matthijs Rombout; Jan Iacopsen zich geweerde heeft als een leeuw tegen Harmen Cleuter en onmiddellijk daarna tegen Mooi Lambert; dan kan men de Hollanders en de Vlamingen te naauwernood uit elkander houden. Het is alsof zij, één taal sprekend, ategader uit één nest zijn¹.

Ook hunne daden vertoonen een sprekenden familietrek. Er is geen onderscheid tusschen den heldemoed waarmede Reijnier Claeszem, en waarmede deze of gene duinkerksche kapitein of admiraal tot den laatsten man zich doodvecht of de lont in het kruid werpt. Aan beide zijden hetzelfde zeemansgenie, dezelfde onverschrokkenheid en toewijding.

Eveneens gelijken zij op elkander in hunne minder loffelijke eigenschappen. De Duinkerkenaren zijn juist zulke geboren kaapvaarders en waterbandieten als de oude Amsterdammers en de oude Zeeuwen². Geheele visschersvlooten slepen zij moedig naar hunne stad;

1 Onder Marten Tromp dienden in Februarij 1639 de volgende noordnederlandsche kapiteinen: Jan Antonisz Sluis, Thijs Jeliszen, Voorens, Keert de Koe, Lieven de Zeeuw, Dorrevelt, Groote Tjaert. Willem van Colster, Sijbert Vych, Ringers, en Hollaer. Er was ook de kapitein Pieter van den Brouck, en de kommandeur Cornelis Jol, genaamd Houtebeen. - Brill bij Arend, III⁵ 178 vg.

2 Bellamy's Lof der Zeeuwen:

De vrije en franke Zeeuwen - Zijn kapers van hun aard,
Manhafte waterleeuwen, - Voor geen geweld vervaard, enz.

Over zeeuwsche kapers in de oorlogen tegen Lodewijk XIV, Van Vloten bij Arend, IV² 874 vg. - Amsterdamsche kapers der 15^{de} eeuw bij Ter Gouw, Amsterdam, III 47.

en geen haringbuizen alleen, maar alle hollandsche Oostzee- en Oostindie-vaarders, die zij bemagtigen kunnen, de konvooijerende noordnederlandsche oorlogschepen inkluis. Evenals te Vlissingen, te Veere, en te Middelburg, worden er te Duinkerken reederijen en groepen van reederijen gevonden, die den geoorloofden zeeroof tot een bloeiend middel van bestaan verheffen. Het bedrijf is zoo winstgevend dat van de noordnederlandsche vloot zelve een groot aantal manschappen uit hare dienst in die des vijands overgaan, en er carrière maken.

Zijn de Duinkerkenaren begonnen de hollandsche matrozen, die op zee hun in handen vielen, over boord te werpen? Waren het de Hollanders die, door het ophangen van geheele risten gevangen Duinkerkenaren, te Rotterdam en elders, de anderen het eerst tot wederwraak prikkelden? Genoeg dat van beide zijden de oorlog met de meeste onmenschelijkheid gevoerd werd. De duinkerksche Admiraliteit en de hollandsche Staten gaven in wreedheid elkander niets toe. Bij gelijke vrijheidsliefde en offervaardigheid, was aan beide zijden de geloofshaat even fel¹.

Had ik de geschiedenis van dezen oorlog te schrijven, ik zou ook melding moeten maken van Ostende, van het tegenwoordig Bergues, van nog andere vlaamsche steden, die daarbij met hartstogtelijke voorkeur de zijde van Spanje en van het katholicisme hielden².

1 Bijzonderheden bij Faulconnier, uit echte stukken.

2 De Baecker, Recherches historiques sur la ville de Bergues. - Pasquini, Histoire de la ville et du port d'Ostende. - Van Bruyssel, Commerce et Marine en Belgique, III 170 vg., 182 vg.

Doch ik vergenoeg mij onder één algemeenen naam al de Vlamingen zamen te vatten die destijds met de Hollanders in hetzelfde tweegevecht gewikkeld waren. Voor mijn oogmerk is het voldoende te hebben aangeduid welke schade, gedurende eene reeks van jaren, op deze wijze door de broeders van het Zuiden aan die van het Noorden berokkend is¹; en hoe natuurlijk wij het moeten achten dat dezerzijds op een gegeven oogenblik alle vereenigbare krachten zijn ingespannen, om zoo mogelijk met één slag aan den onhoudbaren toestand een einde te maken.

XXV [De slag bij Duins, 1639]

Die slag was de slag bij Duins, en daaraan ontleent in de geschiedenis van een volk als het noordnederlandsche, bestemd meer groote admiralen dan groote veldheeren voort te brengen, de populaire Marten Tromp zijne beteekenis².

De dorre notulen der Staten van Holland en der Staten-Generaal gaan bloeijen, wanneer zij in de tweede helft van September 1639 boekstaven met welke gevoelens, in Den Haag, de tijding ontvangen werd dat

1 Alleen Enkhuizen verloor in het eerste jaar na het Bestand honderd schepen. Het cijfer der in de eerstvolgende jaren buitgemaakte noordnederlandsche koopvaarders wordt op zeshonderd geraamd, ongerekend twaalf grootere en kleinere oorlogsbodems. De Jonge, *Zeewezen*, I 235 vg., uit Faulconnier.

2 Kaart van den slag bij Duins in het 1^{ste} Deel van De Jonge's *Zeewezen*, bladz. 360.

aan de engelsche kust, bij Duins, de spaansche vloot door Tromp in de engte was gedreven, - die vloot over wier uitrusting men sedert drie vierendeel jaars had hooren spreken, omtrent wier bestemming men al dien tijd in het onzekere verkeer had, wier zamenstel tevens de geheele strijdmagt der Duinkerkenaren omvatte¹, en die nu eindelijk zich was komen vertoonen in het Kanaal, waar zij door Tromp was aangetast en hij bij helderen maneschijn, in den nacht van den 16^{den} op den 17^{den}, nadat bij het drinken van een beker de bemanning zich verbonden had trouw haar pligt te zullen doen, haar eene eerste nederlaag had toegebracht².

Werkelijk was, sedert die van 1588, door Spanje zulk eene geduchte Armada niet in de vaart gebragt: zeven en zestig zeilen, aangevoerd door de bloem der spaansche marine-officiëren, met eene bemanning van 24.000 militairen en matrozen. De Staten hadden reden tevreden te zijn over hun admiraal, dat hij en Witte Cornelisz de With, vertrouwend op de zeilvaardigheid hunner vereenigde smaldeelen, terwijl dat van Banckerts eerst in de ochtendschemering van den 17^{den} was komen opdagen, met slechts zeventien bodems den aanval hadden durven ondernemen³.

1 Sterkte van Duinkerken's zeemagt in 1639: 23 koningsschepen, en 28 van partikuliere reeders. Vijftien dezer vaartuigen voerden 6 tot 15 stukken, negen en twintig 18 tot 30, zeven 34 tot 44. De Jonge, Zeewezen, Bijlage xix van het 1^{ste} Deel. - Het grootste schip der europesche marine in dit tijdvak, de spaansche Mater Teresa, éénig in hare soort, was met niet meer dan 68 stukken gewapend.

2 Journaal van Tromp bij De Jonge, Zeewezen, I 354 vg.

3 'Gelyck de victorie, in den jaere 1639 tegen de Spangiaerds behaelt, naest Godt, aen de welbeseyltheyt van uwer H. Mog. schepen is toe te schrijven.' Tromp aan de Staten, 7 November 1652, bij De Jonge, Zeewezen, I 364 noot. - Staat der spaansche zeemagt in 1639, Bijlage xvi³ achter De Jonge's 1^{ste} Deel. Beschrijving der spaansche armada van dat jaar, I 352 vg.

In den avond van den 21^{sten}, onmiddellijk na het inkomen van dit berigt, werd op voorstel der gedeputeerden van Holland door de Staten-Generaal besloten, Tromp alles te zenden waar zijn boodschapper om vroeg: meer schepen, meer amunitie, meer matrozen en musketiers. Naar de verschillende admiraliteiten werden daartoe personen afgevaardigd. De militaire konvooijen voor visschersvloten, voor eene handelsvloot naar Noorwegen, voor nog andere handelsvloten naar de Middellandsche en de Oostzee, zouden uitgesteld: er zouden kruisers en koopvaarders gehuurd; aan de Oost- en de West-Indische Compagnie zou geld geboden worden voor schepen ter leen. Tevens werd goedgevonden Tromp te prijzen 'om zijn manlijken moed, en hem aan te manen tot vertrouwen dat God, de Heer Almagtig, daarover zijn genadigen zegen zou geven. Hij moest, zoodra mogelijk, de spaansche vloot vernielen, zonder eenige acht te slaan op de havens, reeden, of baaijen, van de koninkrijken waar zij te achterhalen zou zijn. Achtte hij zich den sterkste, en meende hij voordeel te kunnen behalen op de spaansche *of andere* vijandelijke schepen, dan zou hij tot den aanval overgaan. En in geval Franschen, Engelschen, Schotten, Zweden, Denen, Polen, of Oosterlingen, zulks poogden te beletten, zou hij zich daardoor niet van zijn goed voornemen laten terughouden, maar

met de wapenen zich tegen die natien verdedigen.’¹

Deze hutspot van even aangeduide nationaliteiten had eene beteekenis, en getuigde van eene scherpzinnigheid welke de Staten-Generaal dier dagen, onder het aanroepen van God Almagtig, zelden begaf. Geen haar op het hoofd van Oosterlingen, Polen, Denen, Zweden, of Schotten, dacht er aan de spaansche armada te ondersteunen. De Franschen juichten Tromp's onderneming hartelijk toe, en zouden hem eerlang met onderscheidingen overladen². Alleen de Engelschen, onder Karel I, waren niet te vertrouwen; en daar de Staten noch openlijk Engeland voor het hoofd wilden stooten omdat Englands koning hun vriend en hun bondgenoot heette, noch verkozen dat Tromp niet weten zou hoe te handelen ingeval bij Duins de marine van Karel I de spaansche marine bijsprong, goochelden zij tusschen de niets zeggende namen van andere volken, op welke hij indien het spande schieten mogt, behendig dien der Engelschen.

De hollandsche admiraal, die een pik op de engelsche ‘roorokken’³ en, als goed verstaander, aan een half woord genoeg had, begreep terstond dat dit hebreeuwsch hem *carte blanche* gaf⁴.

1 Sekrete Resolutie der Staten-Generaal van 21 September 1639, 's nachts. - Brill bij Arend, III⁵ 191 vg.

2 Lodewijk XIII schonk hem, tot een familiewapen, eene gouden lelie op een blaauw veld. Richelieu voegde er twee roode balken op een veld van zilver bij. De stad Parijs, insgelijks op een veld van zilver, een zwart schip. - Thysius bij De Jonge, Zeewezen, I 366 noot.

3 ‘Captein Fielding en nog een andere Roörök.’ Journaal Van Tromp bij De Jonge, Zeewezen, I 361 noot.

4 ‘Dit gedeelte van het besluit echter (waarin de Staten, onder de namen van zooveel natien, verborgen dat zij de Engelschen en niemand anders bedoelden) moest Tromp geheim houden.’ Brill bij Arend, III⁵ 191.

Ik twijfel of er in de geschiedenis van Oud-Nederland eene tweede maand kan aangewezen worden, getuige van zulk eene levenslustige nationale inspanning en maritieme bedrijvigheid als toen gezien is.

Terwijl de spaansche vlootvoogd met de ministers van Karel I langwijlige onderhandelingen voerde over het al dan niet verplicht strijken der spaansche vlag, en Tromp alvast naar Calais stevende om door den franschen plaatscommandant zich voorloopig van de onmisbaarste krigsbehoefden te doen voorzien, - een uitstap zoo ondernomen, zoo volbragt, en gevolgd door een vernieuwd en dubbel waakzaam post vatten aan den mond van het slop van Duins, - waren in de Republiek alle oogen op dit ééne punt gevestigd; alle gedachten vervuld met het bereiken van één doel. Duins scheen in een muizeval verkeerd; de Republiek in eene kat, loerend op hare prooi. Tromp, die tegen de zeven en zestig zeilen van den vijand er nog slechts dertig kon overstellen, en een gedeelte dier dertig missen moest om de Engelschen in het oog te houden; Tromp behoorde tot iederen prijs in staat gesteld te worden, wanneer de admiraal D'Oquendo zich in het ruime sop vertoonen zou, hem slag te leveren.

‘Gansch Holland één scheepstimmerwerf’.¹ ‘Onzen

¹ Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 238 vg. - Archives, 2^{de} Reeks, III 153 noot: ‘Le 7 Octobre 1639 Guillaume de Lyere, ambassadeur de la République à Paris, écrivant à Richelieu, le remercie de ce qu'on à prêté à Tromp des munitions; demande que l'archevêque de Bordeaux joigne sa flotte à celle des Hollandais à Duins; et s'adresse à Son Éminence “comme à ce très-grand ministre qui, par sa constance et prudence, affermit le roi sur le trône.”’

gezant te Parijs werd opgedragen, te weeg te brengen dat den aartsbisschop van Bordeaux, opperbevelhebber der fransche zeemagt, gelast wierd zich in allerijl met zijne vloot naar Duins te vervoegen, om met Tromp tot vernieling der spaansche scheepsmagt mede te werken. Zelfs de haringvisschers moesten tijdelijk hunne konvooiers missen. Dezen werd aangezegd dat in weerwil van vroeger order, van wien het ook zijn mogt, en op straffe van der Staten hoogste verontwaardiging, zij zich voor het oogenblik onder Tromp's vlag zouden begeven. De Staten van Zeeland presten zestien schepen, en oogstten hiervoor den hoogsten lof der Staten-Generaal. Het Noorder-Kwartier zond zes oorlogsbodems af; en de gezamenlijke provincien toonden zich genegen bovendien twintig kloeke schepen van bijzondere reederijen te huren. Van alle kanten stroomde het bootsvolk toe, gelokt door de zekerheid dat er werk voorhanden, en door de hoop dat er rijke buit te behalen zou zijn. Invallende schepen werden dadelijk opgezonden. Daar de landmagt in dit seizoen niets groots meer uitrigten zou, lag het voor de hand het half millioen, haar toegestaan, te gebruiken voor de uitrustingen ter zee. Dadelijk na ontvangst der gewigtige tijding van 21 September waren met goedvinden van den stadhouder Frederik Hendrik duizenden ponden kruid uit het leger ontboden.¹ 'De kaijen, havens en scheepstimmerwerven

¹ Resolutien van Holland en de Staten-Generaal, 22-29 September 1639. Brill bij Arend, III⁵ 193. - Wynne, Vad. Geschiedenis, 5^{de} Druk, bladz. 167 vg.

van Holland en Zeeland woelden en grimmelden van nieuwe toerusting te water en te land. Het scheen niet dat men van alle kanten schepen timmerde, maar of ze van zelve groeiden. Men zag geen opbod van matrozen, maar hen van zelve in de schepen vallen. Een iegelijk achtte dat men op niemands bevel behoorde te wachten, nu de algemeene haat tegen Spanje, en de vurige liefde voor het Vaderland, hem aanvoerden. Elk dacht dáár zijn hopman te vinden, waar Tromp was; ordre om te vechten te ontvangen, waar Tromp was; buit te halen, waar Tromp was. Zoo groot een aanzien had deze zeeheld, dat elk zich de zege toeschreef waar *hij* slechts tegenwoordig was'.¹ Den 21^{sten} Oktober kon de hulp van den aartsbisschop van Bordeaux ontbeerd worden. Tromp's dertig schepen waren aangegroeid tot zes en negentig, waaronder elf branders².

Onder de incidenten vóór den strijd zijn er twee die afzonderlijk willen medegedeeld worden; niet in het levendig en druk renaissance-hollandsch van een akademisch feestredenaar der 17^{de} eeuw, maar in den kronijkstijl onzer dagen, niet kwalijk voegend bij het onderwerp:

- 1 Uit de hollandsche vertaling eener latijnsche redevoering van den amsterdamschen hoogleeraar Van Baerle, 13 November 1639. Aangehaald door Nicolaas Witsen, *Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw en Bestier*, 1671, bladz. 457. - De Jonge, *Zeewezen*, I 358 en de noot.
- 2 Bijzonderheden omtrent de zamenstelling van Tromp's vloot op 21 Oktober 1639 bij De Jonge, *Zeewezen*, I 362 noot 2.

‘De spaansche vlootvoogd, hoezeer de Nederlanders in krachten overtreffende, zocht het verlaten der reede van Duins door allerlei verontschuldigen te ontwijken. Met dat inzicht gaf hij voor, verhinderd te zijn het ruime sop te kiezen, alvorens zeker aantal masten en stengen, welke te Dover lagen, bekomen te hebben. Tromp, om deze verontschuldiging te ontzenuwen, deed die masten en stengen door een zijner oorlogschepen halen, en aan boord van den spaanschen admiraal brengen; doch desniettemin verliet D'Oquendo de reede van Duins niet.

‘Kort daarna klaagde de spaansche opperbevelhebber over gebrek aan kruid, en betuigde zee te zullen kiezen zoodra hij daarvan voorzien zoude zijn. John Pennington, de engelsche vlootvoogd, kon van zich verkrijgen om aan Tromp, in naam van D'Oquendo, het voorstel te doen dezen eenige duizende ponden kruids te verschaffen.

‘De nederlandsche admiraal bragt dit zonderling en misschien in de geschiedenis éénig voorstel in den krijgsraad, welks leden, in de hoop eindelijk aan hunne vurige begeerte voldaan te zien, nevens hem het kloekhartig besluit namen den vijand uit eigen voorraad het verlangde buskruid toe te zenden, of gelijk de woorden van Tromp's dagboek luiden: *Zij verstonden dat men dat kwaad zou willen doen*. Dan, het bleek welhaast dat ook deze klagte niet meer dan eene uitvlugt was; want na de inwilliging van zijn verzoek om het buskruid vroeg D'Oquendo niet meer, en verliet de reede van Duins niet’.¹

1 De Jonge, Zeewezen, I 361 vg. - Aan De Jonge komt de eer toe, in 1833, uit het onuitgegeven journaal van Tromp, deze kenschetsende bijzonderheden het eerst aan het licht gebragt te hebben.

Men ziet dat de Nederlanders hunkerden naar het waarnemen der zeldzame gelegenheid. De uitslag van het gevecht, - toen eindelijk besloten was het misnoegen der Engelschen er aan te geven en, met trotseren hunner welgeplaatste fierheid op de onschendbare Britsche Zee, den spaanschen admiraal onder het geschut zelf der duinsche batterijen aan te tasten, - was evenredig aan D'Oquendo's voorgevoel eener hem boven het hoofd hangende ramp.

Alleen hijzelf, met tien of twaalf bodems, ontkwam de vernietiging der te kwader uur in de engte door hem opeengehoopte armada. Veertien werden in Nederland door de overwinnaars opgebracht; meer dan veertig leden schipbreuk, of werden in den grond geschoten, of vlogen, aangestoken door de hollandsche branders, in de lucht. Vijfduizend tweehonderd Spanjaarden vonden den dood in de golven, en van de levenden zagen achttien honderd zich in gevangenschap naar Holland en Zeeland voeren, of, waar in de kerkers dier provincien ruimte te kort kwam, over de andere provincien verdeelen. De Hollanders boetten voor hunne vermetelheid met het verlies van nog geen honderd man, en van maar één schip.

De Staten-Generaal zonden last tot illumineren aan de vertegenwoordigers der Republiek in alle europesche hoofd- en handelssteden, van Dantzig tot Konstantinopel. Hoog vlamden in het moederland de vreugdevuren der teertonnen. Zoo had men, tien jaren te voren, op Java de verlossing van Batavia gevierd, en

zou, veertig jaren daarna, het er de inneming van Kediri doen. Tromp en zijne onder-admiralen werden ingehaald in Den Haag, zooals de oudheid het hare overwinnaars in de olympiasche spelen deed¹.

Persoonlijk hadden de Duinkerkenaren het getroffen dat, door de oogluiking van Engeland, het grootste gedeelte hunner zeemagt de vernieling bij Duins nog juist ontkwam. Doch veel baatte dit hun niet. Door de nederlaag der marine van Spanje was ook de magt der spaansche marine van Duinkerken gebroken, en zeven jaren daarna zou de spaansch-vlaamsche stad, van de landzijde ingesloten door Condé, terwijl in zee Tromp met eene vloot de wacht hield en den toevoer van levensmiddelen belette, aan Lodewijk XIV komen².

XXVI [Vóór en na den vrede van Munster]

Onder het bestuur van Frederik Hendrik, bemerken wij, was de zorg voor de landmagt op gelukkige wijze

¹ Brill bij Arend, III⁵ 201 vg. - De Jonge, Zeewezen, I 366 vg.

² Adolphe Joanne, Itinéraire général de la France. Afdeeling: Le Nord, 1869, bladz. 134. - In 1646 tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XIV genomen door Condé, werd Duinkerken in 1658, tegen Condé en Spanje, nogmaals door de Franschen genomen onder Turenne. Deze laatste verovering, beroemd gebleven door de Bataille des Dunes, was niet het minst te danken aan de dapperheid der Ironsides van Cromwell, wiens hulp in den oorlog tegen Spanje aan Frankrijk was toegezegd op voorwaarde dat, in geval van welslagen, Duinkerken zou worden uitgeleverd aan Engeland.

met die voor de zeemagt zamengegaan¹, en aan de vereenigde inspanning van beiden was het te danken dat in den Maleischen Archipel, ongerekend de zekerheid welke in Europa verkregen werd, de Republiek eerlang tusschen zich en de Spanjaarden het vredestraktaat van Munster stellen kon².

Dit zou echter niet altijd zoo blijven. 'Na het sluiten van den munsterschen vrede', lezen wij bij een vaderlandsch historieschrijver uit de laatste jaren der 18^{de} eeuw wiens woorden ik voorloopig tot de mijne maak, 'is er ongelukkig in Nederland een staatsbeleid opgekomen, hetwelk de noodzakelijkheid van het aanhouden eener toereikende krijgsmagt, en van verbondschappen met vreemde mogendheden te onderhouden, uit het oog verloor of minder doorzag. Dus werden wij door Cromwell aangerand in een tijd dat wij geen verbindtenissen hadden, ten minste geen verbindtenissen ter onzer bescherming, en dat wij ook van eene genoegzame magt ontbloot waren om dien overweldiger met kans van voordeel te bestrijden. Op dezelfde wijs hebben wij ons aangevallen gezien in de oorlogen tegen den bisschop van Munster, tegen

- 1 Valsche maar onderrigtende voorstelling van hetgeen onder Frederik Hendrik tegelijk voor het leger en voor de vloot gedaan is, in het hoofdstuk: Beveylinge der Zee, van De la Court's Heilsame Politike Gronden en Maximen, 1671, bladz. 155-227. - Den 12^{den} September 1631 militaire zeesrijd op het Slaak bij Tholen. Verlies aan de spaansche zijde: 35 fregatten, 4000 gevangenen. - Geuzelied van Revius: 'De verloren graaf Johan'.
- 2 Hiervóór, I 5. - J.E. De Sturler, Het grondgebied van Ned. Oost-Indie in verband met de tractaten met Spanje, Engeland en Portugal, 1881, bladz. 53 vgg.

Karel II, en Lodewijk XIV. Om zich tot de heerschappij over de zee te verheffen, werd bij de Engelschen de beruchte Akte van Navigatie gemaakt, welke gelegenheid tot onzen eersten engelschen oorlog heeft gegeven, die wederom de eerste wond aan onze scheepsmagt en scheepvaart heeft toegebracht; niet zoozeer uithoofde van de groote schaden welken wij door dien oorlog leden, als wel door den schandelijken en nadeeligen vrede welken wij met Cromwell sloten, en die onzen roem en ons aanzien in de vier werelddeelen, daar de Staten-vlag zich zoo geducht had gemaakt, geweldig deed dalen, en aan de Engelschen den invloed deed erlangen welken *wij* ons in den spaanschen oorlog hadden weten te bezorgen.¹

Luzac denkt hierbij aan onze voorspoedige scheepsgevechten in beide Indien; aan het vernietigen der spaansche zeemagt in 1639; en het zou inderdaad onverklaarbaar zijn dat reeds in 1654, zoo kort daarna, de Nederlanders genoodzaakt waren zich door de Engelschen onder Cromwell de wet te laten voorschrijven, indien de geschiedenis niet leerde dat te allen tijde slechts die volken in de eenmaal door hen veroverde stelling zich wisten te handhaven, wier toenemen in zedelijke en wetenschappelijke beschaving hand aan hand is gegaan met voortdurend uitbreiden hunner militaire magt, ter zee en te land.

Geen ander feit, heeft een engelsch wijsgeer onzer dagen gezegd, springt den waarnemenden geschiedvorscher zoo duidelijk in het oog, als het vooruitgaan van het menschelijk geslacht in de kunst van oorlogvoe-

1 Luzac, Hollands Rijkdom, IV 162, 232.

ren¹. In welk opzigt men de beschaving der Grieken en Romeinen boven de onze stelle, te dien aanzien stond zij ongetwijfeld lager. Het is buiten kijf dat zoo Alexander van Macedonie zich met Napoleon had moeten meten, hij de nederlaag zou geleden hebben. Xenofon's terugtocht der Tien Duizend schijnt eene geringe zaak, vergeleken bij sommige wapenfeiten van het britsch-indisch of het nederlandsch-indisch leger. Invallen der barbaren zijn niet langer te duchten; de barbaarsche volken welke nu nog leven denken aan alles, behalve aan het gaan overstroomen der niet-barbaarsche. De militaire ondeugden nemen af, naar mate de beschaving over uitgebreider militaire magt is gaan beschikken. Stedelingen konden of wilden oudtijds in het open veld niet vechten: heden ten dage (men heeft het gezien in Noord-Amerika, in Pruissen) worden er landen gevonden waar de groote steden hare poorten slechts te ontsluiten hebben. Stroomen burgers trekken uit, en behoeven niets dan de praktijk der dienst om goede soldaten te worden, dapper en gehard. Onder alle hemelstreken en in alle tijden ziet men de door militaire tucht sterkere volken de minder sterke overmogen; en de sterkere hebben, wat eene bepaalde soort van eigenschappen betreft, aanleg de beste te worden.

Tot dus ver Bagehot. Daarbij komt de geheimzinnige invloed der fortuin; andere naam voor het vertrouwen der menschen op de goddelijke Voorzienigheid, en voor die Voorzienigheid zelf. 'De fortuin', herin-

¹ Walter Bagehot, *Physics and Politics*, 1879, 5^{de} Druk. Hoofdstuk: The use of conflict.

nert Machiavelli in een beroemd hoofdstuk zijner *Vorsteschool*, 'de fortuin is eene vrouw; en wie haar zich onderwerpen wil, moet haar slaan en kneuzen; want de ondervinding leert dat zij door dezulken zich gemakkelijker laat winnen, dan door de koelheid van anderen. Als vrouw bemint zij bovendien de jonge mannen, omdat dezen minder wegen en wikken, ondernemender zijn, en zij met meer zelfvertrouwen haar gebieden.'¹

Zeker, de volken kunnen op die wijze, onafhankelijk van elke godheid, tot zekere hoogte hun lot beheerschen en hunne zaak naar hunne hand zetten. Het rijk der hemelen is niet het eenig koninkrijk van hetwelk geldt dat het aan de stoutmoedigen behoort². De geschiedenis van den oudnederlandschen geuzetijd, in Europa en in Azie, vloeit over van ondernemingen of daden die roekeloos hadden moeten heeten, waren de ondernemers niet gesterkt nu door een onverzettelijken wil, dan door een even vastbesloten onwil³. Doch Machiavelli zelf erkent dat, indien voor de helft of bijna de helft onzer handelingen de fortuin ons vrij laat, zij de beschikking over al het overige, dat dikwijls het belangrijkste is, aan zich houdt.

Hetzij onze wetenschap ook dit onnaspeurlijke een-

1 Machiavelli, *Il Principe*, 25^{ste} Hoofdstuk.

2 Mattheus xi 12, Lukas xvi 16: 'De wet en de profeten zijn tot op Johannes; van dien tijd af wordt het koninkrijk Gods verkondigd, en een iegelijk doet geweld op hetzelfde'. Staten-Bijbel.

3 Willem de Zwijger tot de afgevaardigden van Don Juan te Geertruidenberg in Mei 1577: 'Gijlieden wilt ons uitroeijen, doch wij verkiezen dit niet.' Groen, *Handboek*, 5^{de} Druk, bladz. 122.

maal doorgronden zal, hetzij wij van elke hoop op onthulling hij voorbaat afstand moeten doen, er zijn wendingen in het leven der natien die slechts uit eene gril van den kant der Hemelsche Magten verklaard kunnen worden¹. Waarom werd sedert 1648 Nederland allengs verworpen, terwijl, om van Pruissen niet te spreken, Engeland en Frankrijk zich zagen aannemen? - Voorshands zouden wij te vergeefs beproeven van dit verschijnsel op afdoende wijze rekenschap te geven.

Uit den gang der gebeurtenissen blijkt alleen dat, na afloop van het tijdvak 1572-1648, hetwelk ik mij verstout heb den hoogtijd van den tachtigjarigen oorlog te noemen (laat ons erkentelijk zijn: bij menig ander klein volk bleef de speelman minder lang op het dak), de Zeven-Provincien in hare twee oude bond-genooten twee onverbiddelijke en voorspoedige mededingers hebben zien opstaan. Hebben zij den strijd tegen Engeland en Frankrijk op zulke wijze volgehouden dat die zestig jaren het glanspunt in de geschiedenis des vaderlands zijn gaan vormen, deze schijnbare zegepralen der Republiek zijn wezenlijk zoovele nederlagen geweest. Van de eerste botsing is zij de mindere gebleken².

1 'De goede God heeft zijne luimen'. Gezegde toegeschreven aan prins Bismarck, toen men hem vroeg hoe hij het nemen van voorzorgsmaatregelen rijmde met zijn geloof aan Hooger bijstand.

2 'Het zestigjarig tijdvak tusschen de Groote Vergadering van 1651 en den vrede van Utrecht was een tijdvak van gedurige worsteling, eerst met Engeland, daarna met Frankrijk. Deze onophoudelijke kamp heeft den Staat oneindig meer schade gedaan dan de vrijheidskrijg.' Koenen, Ned. Handel, 1853, bladz. 132.

Nederland zou in de tweede helft der 17^{de} eeuw Jan de Witt en Willem den Derde voortbrengen; mannen niet minder buitengewoon dan indertijd Oldenbarnevelt en Maurits zich getoond hadden. Doch het was van De Witt te veel geveerd dat hij, aan het roer van een Staat die slechts een door vloten beschermd koopmanskantoor vormde, geheel alleen en achter elkander Cromwell en Colbert het hoofd zou bieden¹.

Willem de Derde heeft aan de algemeene europesche zaak diensten bewezen welke nooit vergeten zullen worden. Maar hij kon het van Lodewijk XIV slechts winnen door Nederland los te laten, of, hetgeen op hetzelfde nederkwam, het schuitje der Republiek vast te maken aan het groote engelsche linieschip.

XXVII [Cromwell]

Ik schrijf een buitengewoon nederlandsch geschiedkenner en staatsman onzer dagen na, wanneer ik het leven van Jan de Witt en Willem III een strijd tegen het noodlot der Republiek noem².

1 'De Staten van Holland waren reeds aan Alva als een gezelschap van kooplieden afgeschetst, en later werden zij aan Leycester in dat zelfde licht voorgesteld. De politiek, welke bij de vergadering der Staten-Generaal, in welke Hollands invloed heerschend was, gold, moest dus wel in den meest eigentlichen zin eene handelspolitiek wezen.' Koenen, Ned. Handelspolitiek, 1857, bladz. 39.

2 Thorbecke, Historische Schetsen, 1860, bladz. 17: 'De Witt stond op een scherpen post. Zijn leven was een strijd tegen het lot der Republiek; een strijd, waarin zij het spits afbeet voor de zaak van het regtsgenootschap der volken'.

Of de raadpensionaris en de stadhouder, voor de zaak van het regtsgenootschap der volken, in dien strijd de spits hebben afgebeten, dit kunnen wij niet beoordeelen. Het regtsgenootschap der volken was geen begrip hunner eeuw; dan wel, zij zouden desgevraagd niet geloochend hebben dat Frankrijk onder Lodewijk XIV, Engeland onder Karel II en Jacob II, van het genootschap deel uitmaakten, even goed als Nederlands medestanders of Nederland zelf.

De hoofdzaak echter is dat wij, van den eersten engelschen oorlog in 1652, tot den vrede van Utrecht in 1713, Nederlands lotgevallen ons hebben voor te stellen als eene met waardigheid volgehouden worsteling tegen een onvermijdelijken ondergang, waarbij het Gemeenebest ten slotte toonbare voordeelen wegdroeg, maar niet één der schitterende waarop zijn verleden het aanspraak scheen te geven, niet één dat voor het begin eener tweede jeugd gelden kon¹.

Een geschikt middel ons van het zeldzame in Jan de Witt en Willem III rekenschap te geven, is te letten op het even zeldzame in hunne tegenstanders, en in het genie der door deze mededingers vertegenwoordigde volken.

Engeland had in den dertigjarigen oorlog zich bijna

1 'Omtrent ten tien uren des morgens, 12 April 1713, werd te Utrecht de vrede den volke aangekondigd door 't lossen van eenige ligte stukjes die voor 't Stadhuis stonden. De afkondiging geschiedde daarna door 't gansche land. De vreugde was klein onder 't gemeen, en groot de verbittering tegen de engelsche staatsdienaars, dien 't alleen geweeten werd dat men, na 't voeren van eenen roemryken en voorspoedigen oorlog, zig met eene schandelyke en niet zeer vooreelige vrede vergenoegen moest.' Wagenaar, Vad. Historie, XVII 515.

niet gemengd. Een werkzaam middel van Englands zijde zou geweest zijn zich met Turkije te verbinden, en het katholiek Oostenrijk door den turkschen sultan te doen aanvallen in den rug. Doch, ofschoon protestantsche vorsten, Jacob I noch Karel I wilden eene politiek begunstigen die in hunne oogen naar een bondgenootschap van Christus met Belial zweemde¹. Zij lieten dus de protestantsche zaak op het Vasteland nagenoeg voor hetgeen zij was², of verrieden haar onwillekeurig³, - maar niet tot vermeerdering hunner persoonlijke rust in Engeland zelf.

Geprikkeld door 's konings kwade trouw en zijne autokratische neigingen, was onder Karel I bij de Engelschen, met eene ongekende kracht, de voorvaderlijke hartstogt der zelfregeling ontwaakt. Met zijn leven had de koning geboet voor zijn weerstand bieden aan het parlement. De Republiek was uitgeroepen; en bij het sluiten van den vrede van Munster telde Europa een gekroond hoofd minder.

Gedurende al den tijd dat in Engeland deze nationale worsteling aanhield, waren de belangen van handel, nijverheid, en scheepvaart, er verwaarloosd. Toen het pleit tegen den koning beslist was, en Engeland zijne welvaart met die van Nederland vergeleek, toen bespeurde men dat er een achterstand viel bij te werken. De nieuwe engelsche Republiek was verloren,

1 Van Oordt, Nederland en Turkije, Gids 1873, III 440, 446.

2 Over de flauwe ondersteuning, door Jacob I verleend aan zijn schoonzoon Frederik van den Paltz, bij Schotel, De Winterkoning en zijn gezin, 1859, 7^{de} en 8^{ste} Hoofdstuk.

3 Over Karel I's heulen met Spanje in 1639, hiervoor.

zoo zij niet ijlings tegen de royalistische vrijbuiters, aanhangers van den gevallen souverain, militaire vloten in zee bragt. Zij kon het niet winnen, zoo zij hare eigen handelsmarine en haar eigen handel niet tegen de nederlandsche concurrentie beschermdde.

Vandaar dat wij omstreeks dezen tijd in den persoon van Blake, overwinnaar der royalisten en zee-cavaliers, voor het eerst een dier engelsche admiralen zien opstaan welke daarna, evenals de nederlandsche, de wereld met den roem hunner wapenfeiten vervullen zouden¹. Vandaar ook de regtstreeks tegen de Hollanders gerigte Akte², welke uit *andere werelddeelen* voortaan geen invoer in Engeland tenzij met engelsche schepen toeliet; uit *andere landen van Europa* geen invoer tenzij of met engelsche, of met schepen van het land waaruit de goederen afkomstig waren. Deze protektionistische maatregel heeft den grond van Englands handelsmagt in de toekomst gelegd, en is tot in het laatst der 18^{de} eeuw door beroemde engelsche ekonomisten met warmte verdedigd³.

1 Ranke, in het hierna te noemen hoofdstuk zijner Englische Geschichte vornehmlich im 17^{ten} Jahrhundert.

2 'Die caraibische Inseln, vor allen Barbadoes, waren durch ihre Zuckerpflanzungen zu hohem Wohlstand emporgekommen: aber sie hielten, so wie Virginien, an dem König fast. In Barbadoes sind die Anhänger der Republik vertrieben worden; die Einwohner haben förmlich den Beschluss gefasst, in allen Handel und Wandel den Holländern den Vorzug zu geben. So wurden auch die Producten von Virginien in holländischen Schiffen nach aller Welt, selbst nach England verfahren. Eben gegen diese Verbindung royalistischer und holländischer Interessen waren die Bestimmungen der Navigationsacte zunächst gerichtet.' Ranke.

3 Adam Smith, Wealth of Nations, 1776: 'It is not impossible that some of the regulations of this same Act may have proceeded from national animosity. They are as wise, however, as if they had all been dictated by the most deliberate wisdom. National animosity, at that particular time, aimed at the very same object which the most deliberate wisdom would have recommended: the diminution of the naval power of Holland, the only naval power which could endanger the security of England.' Bladz. 128 der uitgaaf in één deel. - 'Von allen Acten, die in dem Parlement durchgegangen sind, ist die Navigationsacte vielleicht die, welche die umfassendsten Folgen für England und die Welt herbeigeführt hat.' Ranke, Englische Geschichte, 3^{de} Druk, IV 64, hoofdstuk: Machtstellung der Republik zu Land und See.

Eigenlijk kwam hij meer van Vane, lid van het uitvoerend bewind der engelsche republiek, dan van Cromwell, die toen nog Protector moest worden¹. Voor de Hollanders evenwel, wier vrachтваart voor een niet klein gedeelte van den invoer in Engeland leefde, maakte dit geen verschil. Wie Henry Vane was wisten zij niet, of ging hen niet aan. Het handhaven van den maatregel, door Cromwell, bragt hun meer schade toe dan het vinden door hém. Cromwell beligchaamde in hunne schatting de gehate Akte.

Uit dezen strijd van handels- en scheepvaartbelangen, tusschen Engeland en Nederland, is een der hevigste en minst logische internationale antipathien

1 'Vane's aim was to raise in the navy a force devoted to the House and to eclipse the glories of Dunbar and Worcester by yet greater triumphs at sea. With this view the quarrel with Holland had been carefully nursed; a Navigation Act, prohibiting the importation in foreign vessels of any but the products of the countries to which they belonged, struck a fatal blow at the carrying trade from which the Dutch drew their wealth.' Green, A short history of the English people, 1882, bladz. 562.

geboren, van welke de geschiedenis der 17^{de} eeuw aantekening heeft gehouden.

Cromwell scheen in de wieg gelegd om het hart zijner nederlandsche tijdgenooten te winnen. De engelsche omwenteling van 1648 was de vleijendste hulde aan die der Nederlanders van 1572. Dezen hadden toen met niet minder nadruk tegen hun wettigen vorst de wapenen opgevat, als de Engelschen zeventig jaren later den hunnen voor de parlementaire jury daagden en ter dood veroordeelden. Filips II was met dezelfde geestdrift afgezworen als Karel I onthoofd. Milton, in zijne beroemde *Pro Populo Anglicano Defensio*, beriep, tot zijne en Cromwell's vrijspraak, zich bij de vierschaar van Europa op het door de Hollanders kloekmoedig gegeven voorbeeld¹. Sedert Willem den Zwijger was in dat werelddeel niet zulk een onverschrokken opstandeling te voorschijn getreden als Cromwell, met zulk een organiserend genie. Na 's prinsen dood, in 1584, had Nederland eene republikeinsche orde van zaken het aanzijn gegeven, welke in dezelfde mate als Cromwell dit verlangde de vrijheid aan de orde verbond. Een Nederlander van naam, in Engeland gevestigd, sloot met hart en ziel zich bij den engelschen opstand aan². In Cromwell's puriteinsche tale Kanaäns

- 1 De 'illustrious States of Holland' zijner dagen worden door Milton genoemd 'the genuine offspring of those deliverers of their country.' In eene apostrofe bezweert hij de Staten te overwegen wat er in Holland gebeuren zou, indien zij prijsgaven 'that liberty of yours, asserted and vindicated by so many years war and toil.' 1651. - Engelsche vertaling van 1692.
- 2 Isaac Doreslaer, van Enkhuizen, sedert 1628 hoogleeraar in de geschiedenis te Cambridge. Hem wordt nagegeven in het regtsgeeding van Karel I eene rol gespeeld, en het zijne bijgedragen te hebben om den koning op het schavot te brengen. Vermoord in Den Haag door een uitgeweken engelsch royalist, Mei 1649. Zijn lijk naar Londen overgebracht en op staatskosten begraven; zijn zoon en zijne dochters door het Parlement geëerd. - Van der Aa, B.W., IV 227. - Van Vloten bij Arend, IV¹ 83, met Doreslaer's portret.

herleefden de nederlandsche Geuzeliederen en de nederlandsche Staten-Bijbel. Zijn gemeenebest en dat der Zeven-Provincien wortelden in hetzelfde kalvinistisch geloof.

Maar de engelsche vloot, - die in 1603, het sterfjaar van koningin Elisabeth, slechts 42 bruikbare schepen telde, - bestond na niet meer dan vier jaren republikeinsch bestuur, in 1651, uit 106 sterk bemande bodems. Nadat Marten Tromp in December 1652 haar eene zware nederlaag had toegebracht, wies zij in één jaar tot 136. Eene pressing van zeevolk deed in hetzelfde jaar hare bemanning stijgen van 15.000 tot 30.000 koppen.

Dit, en de krachtiger bouw harer schepen, maakten haar onwederstaanbaar. Toen in 1654 Jan de Witt den vrede verlangde, schreef Cromwell onze Republiek de wet voor. Daar hij het Huis van Oranje verdacht één lijn met de Stuarts te trekken, eischte hij dat de Staten-Generaal den kleinzoon van Frederik Hendrik van het stadhouderschap zouden uitsluiten. 'Of dit,' zeide hij, 'of geen vrede.'¹ In plaats dat hij de Akte van Navigatie zou hebben ingetrokken, dwong hij met

1 'Cromwell weigerte sich den Frieden zu ratificiren, ehe ihm die *Acte van Seclusie* eingehändigt wurde.' Ranke, Englische Geschichte, IV 121 en de noot.

het mes op de keel Nederland ook nog de Akte van Seklusie af.

De hieruit ontstane vervreemding is nooit bijgelegd. Veeleer ging, toen Karel II naderhand op zijne beurt Nederland den oorlog aandeed; en nogmaals toen Willem III, met de beste bijoogmerken, van de nederlandsche admiralen engelsche vice-admiralen maakte; de kloof telkens wijder gapen¹.

XXVIII [Colbert]

Evenmin als Engeland heeft Frankrijk, al zou bij Lodewijk XIV of Karel II het plan of de lust één oogenblik bovengekomen zijn, stelselmatig er naar gestreefd de Republiek der Zeven-Provincien te gronde te rigten. Het was niet om onze vernietiging of onze schade te doen, maar om de nijverheid van Frankrijk zelf op zulke wijze te versterken, dat zij van Nederland onafhankelijk wierd.

Onder Lodewijk XIII en Richelieu had Frankrijk naauwlijks tijd gehad aan zijne stoffelijke welvaart te

1 Bagehot over Carlyle's Cromwell, naar welken bovenstaande trekken meest gevolgd zijn: 'Whatever may be the fate of his fame, Mr. Carlyle has taught the present generation many lessons, and one of these is that *Godfearing* armies are the best armies. Before his time people laughed at Cromwell's saying: *Trust in God, and keep your powder dry*. But we now know that the trust was of as much use as the powder, if not of more. That high concentration of steady feeling makes men dare everything and do anything.' *Physics and Politics*, 5^{de} Druk, bladz. 76 vg.

denken. Door heimelijk mededoen aan den dertigjarigen oorlog, ver van huis, had het met alle kracht moeten beproeven de dreigende alleenheerschappij van het spaansch-oostenrijksch Huis te breken¹. In het binnenland was een strijd op leven en dood moeten gevoerd worden tegen de naneven der groote vazallen, die de wordende eenheid der koninklijke magt in den weg stonden, en tegen onvaderlandlievende hugenoten die met de vijanden van het koningschap zamenspanden².

Verademing was er eerst gekomen na het sluiten van den vrede van Munster, onder Mazarin. Eerst na Mazarin's dood, toen Lodewijk XIV zelf de teugels van het bewind in handen nam en hij Colbert zijn volle vertrouwen schonk, kon Frankrijk, om zich heen ziende, vrijaf vinden om met het onderzoek zijner hulpbronnen zich onledig te houden. Toen het de verscheidenheid en den rijkdom dier bronnen ontdekte, en gewaar werd hoe schromelijk zij veronachtzaamd waren, toog het met koortsachtigen ijver aan het ontginnen. Dat men Nederland daardoor van zijn ongezocht en winstgevend monopolie ontzette, was eene zaak waaraan in Frankrijk of niet gedacht werd (*chacun pour soi, et Dieu pour tous*), of die men er als

- 1 Over Frankrijks strijd tegen Ferdinand van Styrie bij Caillet, *L'administration en France sous Richelieu*, 1861. - Avenel, *Lettres, Instructions et Papiers d'État du cardinal de Richelieu*. Collection des Documents Historiques, 1853 vgg. - Sainte-Beuve, *Causeries du Lundi*, VII 176-208.
- 2 Studie over de zamenzwering van den prins De Rohan, aanvoerder der hugenoten, *Causeries du Lundi*, XII 247-294.

een aandrang te meer beschouwde om den pas ingeslagen weg vooral niet weder te verlaten.

Onder de groote europesche ministers uit verschillende tijden is Colbert een dergenen geweest wier genie het best uitkomt wanneer men het onder cijfers brengt.

Toen hij in 1661 Fouquet verving, gingen van de 84 millioen franken welke op dat tijdstip de belastingen opbragten, 52 millioen aan rente en pandlossingen heen, zoodat er slechts 32 beschikbaar bleven. In 1683, het jaar van Colbert's dood, waren de renten en de lossingen tot 23 millioen verminderd; en hoewel er ten bate der minvermogenden voor 22 millioen aan belastingen waren afgeschaft, leverden dezen toen 112 millioen uit. Dit vertegenwoordigde voor de schatkist eene zuivere winst van 57 millioen 's jaars¹.

Weinig minder dan 40.000 welvarende burger-huisvaders in Frankrijk hadden gedurende de jaren der Fronde voor spotprijzen adellijke titels gekocht, en misbruikten dezen ten einde vrijstelling van sommige lasten te bekomen.

De koopmanszoon Colbert, van oordeel dat er in Frankrijk reeds adellijke voorregten genoeg bestonden, dwong de valsche edelen hunne adelbrieven over te leggen. Veertigduizend Messieurs de l'Isle werden overtuigd van regts-wege slechts Gros-Pierre te heeten, en zagen bij het groote korps der belastingschuldigen zich op nieuw ingelijfd.

1 Deze en de volgende bijzonderheden uit Pierre Clément, Histoire de Colbert et de son administration, 1875. - Victor Duruy Histoire de l'Europe (1610-1789), 1877.

De landbouw werd door Colbert van knellende banden bevrijd; stoeterijen aangelegd; de veestapel, door kruising van rassen, vermeerderd en verbeterd; eene wetgeving op de rivieren en de bosschen afgekondigd; moerassen drooggemaakt; oude straatwegen verbeterd; een net van nieuwe gespannen.

Hij was het die het kanaal van Bourgogne en het kanaal van Orleans ontwierp. Tusschen 1664 en 1681 zag hij onder zijne oogen dat van Languedoc uitvoeren, hetwelk (de haven van Toulouse aan het eene uiteinde, de haven van Cette aan het andere) den Atlantischen-Oceaan met de Middellandsche-Zee verbond.

In 1663 schiep hij de Académie des Inscriptions, in 1666 de Académie des Sciences, in 1667 de École de Rome, in 1671 de Académie de Musique en de Académie d'Architecture. Ieder jaar betaalde hij 75.000 franken aan 'pensions' voor geleerde vreemdelingen, door hem naar Parijs gelokt. Christiaan Huygens liet op die wijze zich vijftien jaren aan Frankrijk binden.

Hij riep de fransche militaire marine in het leven, en voerde de zee-konskriptie in. De ligting van 1671 bragt slechts 36.000 mariniers en matrozen aan boord; doch in 1683 telde men er, dank zij een goed pensioenfonds, 77.852.

In 1661 bestond de fransche oorlogsvloot uit niet meer dan 30 schepen: in 1678 waren er 120, die in 1682 tot 176 waren aangegroeid. Negen jaren na Colbert's dood kon Lodewijk XIV beschikken over 131 linieschepen, 133 fregatten, en 101 andere vaartuigen.

In Maart 1669 schreef Colbert aan den franschen gezant in Den Haag: 'De handel over zee wordt in

Europa gedreven door ongeveer 25.000 schepen; en het zou in de rede liggen dat ieder land daarin, naar evenredigheid van zijne magt, zijne bevolking, en de lengte zijner kustlijn, een aandeel had. Maar van die vijftwintigduizend behooren er veertien- à vijftienduizend aan de Hollanders, en niet meer dan hoogstens vijf- à zeshonderd aan Frankrijk. De koning begeert alle denkbare middelen aan te wenden, ten einde het cijfer op hetwelk zijne onderdanen regt hebben een weinig meer nabij te komen'.

Om de mededinging te kunnen aanvaarden met de Indische Compagnien der Engelschen en der Nederlanders, werden door Colbert's toedoen vijf koloniale handelmaatschappijen opgericht; en opdat Frankrijk niet langer voor zijne spiegels en zijne goudsmidswerken van Italie zou afhangen, voor zijne aardewerken en zijne kristallen van Duitschland, voor zijne kanten en zijne tapijten van Vlaanderen, voor zijne lakens en zijne linnens van Holland, voor zijn staalwerk en zijne wollen stoffen van Engeland, dwong hij de fransche nijverheid zich aan een beschermend stelsel te onderwerpen, aannemelijk gemaakt door het toekennen van voorregten aan elk inlandsch fabrikaat, en mogelijk geworden door het trekken van bekwaam werkvolk uit den vreemde¹.

Colbert's voorbeeld bewijst dat onder gunstige omstandigheden de ijzeren wil van één staatsman, helder van hoofd, een geheel volk noodzaken kan zijns on-

¹ Overzicht van Nederlands handelsbetrekkingen met Frankrijk in de 17^{de} eeuw tot 1678, bij W.E.J. Berg, *De Réfugiés*, 1845, bladz. 81-154. Vreede, *Inleiding tot eene geschiedenis der nederlandsche diplomatie*, II² Bijlage xxviii, 1861.

danks maar voor zijn best zich in zekere rigting te gaan bewegen. De meeste instellingen die ik noemde hebben thans tweehonderd jaren bestaan, en aan haar dankt de fransche nijverheid hare ontwikkeling.

XXIX [Lodewijk XIV]

Bij het beoordeelen van Lodewijk XIV persoonlijk, zoowel als in verband met de talenten zijner ministers, moeten wij van de gangbaar geworden beschouwing, sedert Napoleon hem *un roi de théâtre* genoemd heeft, ons losmaken.

In de oogen zijner tijdgenooten was de koning, althans in het begin, een even geducht als degelijk vorst. Ook moeten wij niet meenen dat de verarming, de uitputting, de gedeeltelijk ontvolking, de beginselen van ondergang, op welke Lodewijks onafgebroken oorlogvoeren Frankrijk nog vóór zijn dood te staan gekomen is, destijds algemeen bekende zaken waren¹.

Voor zoover er in het Frankrijk dier dagen eene openbare meening bestond² kwam deze hierop neder

1 'L'oppression et la misère commencent vers 1672. D'après les mémoires des intendants, la population de la France en 1698 était encore de 19.094.146 habitants. De 1698 à 1715 elle va toujours baissant. Selon Forbonnais, il n'y avait plus en France, sous le Régent, que 16 à 17 millions d'habitants.' Taine, *L'ancien Régime*, 1^{ste} Deel der Origines de la France contemporaine, 1876, bladz. 430, noot 1. - Plaatsen uit Locke, Temple, Addison, lady Montague enz., bij Buckle, *Civilization* 1882, II 211 vg., noot 85.

2 'Le règne de Louis XIV éteignit toute opinion politique. Les lettres, favorisées par le souverain, se renfermèrent dans la sphère de l'imagination, et leurs chefs-d'oeuvre suffirent aux besoins intellectuels de la France.' De Barante, *Études Littéraires et Historiques*, I 158. Uitgaaf van 1859.

dat de hulpbronnen van het land, geopend door Colbert, onuitputtelijk waren, en de koning, indien hij gedurende de dertig jaren, gevolgd op Colbert's overlijden, aan zijne veroveringsplannen gedurig meer uitbreiding gaf, niets ondernam wat zijne krachten te boven ging. Evenals de geheele wereld waren ook de Franschen van oordeel dat sedert de vermindering der magt van het spaansch-oostenrijksch Huis, hun land onder Lodewijk XIV de eerste mogendheid van Europa geworden was¹.

De onthullingen in Saint-Simon's *Mémoires*, betreffende de voosheid van 's konings aanzien in de laatste levensjaren, waren onthullingen in portefeuille². De wereld droeg daarvan geen kennis. Evenmin besepte zij dat de vlugge satiren van Montesquieu de vrucht van naauwkeurige waarneming en ernstig nadenken waren. Toen de *Lettres Persanes* het licht zagen was de ko-

1 'La royauté sous Louis XIV, dans les premières années, était comme l'âme de la nation; chaque mouvement concourait à l'accomplissement de sa volonté; elle n'a pas trouvé un empêchement, pas une opposition; elle a été respectée, adorée.' De Barante, I 133.

2 'Tout périssait peu à peu, ou plutôt à vue d'oeil: le royaume entièrement épuisé; les troupes point payées et rebutées d'être toujours mal conduites et par conséquent si malheureuses; les finances aux abois; nulle ressource dans la capacité des généraux ni des ministres; aucun choix que par goût ou par intrigue; rien de puni, rien d'examiné, rien de pesé; impuissance égale de soutenir la guerre ou de parvenir à la paix; tout en silence, en souffrance; personne qui osât porter la main à cette arche chancelante et prête à tomber.'

ning reeds overleden, en de lezer had met kunstmatig geantidateerde brieven te doen¹.

Treffend schilderde en bespote Lafontaine in zijne fabelen sommige misbruiken van het koningschap; en wij zouden verbaasd willen staan dat onder eene zoo volstreckte en zoo willekeurige alleenheerschappij, bij het leven van den vorst, een vrijmoedig onderdaan in zijne eenvoudigheid zoo veel durfde, en straffeloos zoo veel mogt. Doch het bleven fabelen. Er werd aan deze uitspanningslektuur niet meer beteekenis gehecht dan zij scheen te verdienen².

Wanneer men mevrouw De Sévigné in hare brieven over Willem den Derde hoort spreken, koning van Engeland geworden, dan gaat men voor het eerst aan hare schranderheid twijfelen³, en vraagt ongeloovig of de dochter der Fronde allengs in de vereering van

¹ N^o. 24 der Lettres Persanes, Parijs 1711: 'Le roi de France est le plus puissant prince de l'Europe. Il n'a point de mines d'or comme le roi d'Espagne son voisin; mais il a plus de richesses que lui, parce qu'il les tire de la vanité de ses sujets, plus inépuisable que les mines. On lui a vu entreprendre ou soutenir de grandes guerres, n'ayant d'autres fonds que des titres d'honneur à vendre; et, par un prodige de l'orgueil humain, ses troupes se trouvaient payées, ses places munies, et ses flottes équipées. D'ailleurs, ce roi est un grand magicien.' De oudste uitgaaf der Lettres Persanes is van 1721.

² Hoofdstuk 'Le Roi', in Taine's Lafontaine et ses Fables, 9^{de} Druk, 1883, bladz. 75 vgg.: 'Certes on ferait tort au pauvre fabuliste, sujet respectueux, si l'on trouvait dans son lion le Louis XIV des bêtes. Lafontaine est moraliste, et non pamphlétaire; il a représenté les rois, et non le roi. Mais il avait des yeux et des oreilles; et faut-il croire qu'il ne s'en soit jamais servi?'

³ Lettres de Mad^e de Sévigné, 8^{ste} Deel der uitgaaf van Ad. Regnier, 1862 (Grands Écrivains de la France). - 13 Oktober 1688: 'On espère que le prince d'Orange a pris de fausses mesures, et que le roi d'Angleterre le recevra et le battrà fort bien.' - 26 Oktober: 'Il a fait un horrible temps ces jours passés; mais comme il dérangoit un peu les desseins du prince d'Orange, tout le monde en étoit ravi.' - 3 Novembre: 'On croit le prince d'Orange embarqué; mais le vent est si bon catholique, que jusques ici il n'a pu se mettre à la voile.' - 10 Januarij 1689: 'Le prince d'Orange, paroît-il, n'a point voulu faire périr son beau-père; il est dans Londres à la place du roi, sans en prendre le nom, ne voulant que rétablir une religion qu'il croit bonne, et maintenir les lois du pays, sans qu'il en coûte une goutte de sang. Voilà l'envers tout juste de ce que nous pensions de lui.' - 23 Februarij 1689: 'On parle étrangement des affaires d'Angleterre. Après de grandes contestations, ils ont élu roi cet enragé de prince d'Orange, et l'ont couronné. On croyait le contraire il y a huit jours; mais ce sont des Anglois.'

den Zonnekoning geheel is opgegaan?¹ Evenmin als mevrouw De Sévigné aan het goed regt van Lodewijk XIV één oogenblik twijfelt, evenmin aarzelt zij in den prins van Oranje slechts een gelukkig overweldiger te zien, een schaamteloos schoonzoon die, niet tevreden met zijne dubbelzinnige souvereiniteit in Holland als stadhouder en kapitein-generaal der Unie, uit voorgewenden godsdienstijver den vader zijner vrouw gaat onttroonen en in Engeland van een ernstig vorstelijk hoofddekseel zich meester maken.

Nog sterker Labruyère. Deze ziet in den prins van Oranje het model van den gewetenloozen eerzuchtige, en dicht op dit thema, in zijne *Caractères*, een aantal variaties in proza. Voor zoover de heerschende klasse

1 Proeve van de doorgaande onafhankelijkheid harer denkwijze: 'Nous avons percé la nue des cris de Vive le Roi; nous avons fait des feux de joie et chanté le *Te Deum* de ce que Sa Majesté a bien voulu accepter notre argent.'

der fransche zamenleving destijds een eigen gevoelen toegedaan was, zeide ik reeds, vindt men dit hier uitgedrukt¹. Lodewijk XIV verschijnt op den achtergrond als de met majesteit bekleede regtvaardige, die slechts regtvaardige zaken voorstaat, en wien voor zich de eierzucht vreemd is. Al de wereldsgezindheid bevindt zich aan den kant der tegenpartij².

Bij den vromen en fijngevoelenden Racine ziet men dit onbeperkt vertrouwen in de zuiverheid van 's konings bedoelingen eene wezenlijke eeredienst worden. De Groote Liga van Holland, Engeland, Pruissen, Oostenrijk, Portugal, en Savoye, tegen Frankrijk,

- 1 Labruyère, *Caractères ou les Moeurs du Siècle*, 1688-1696, §§ 115-119 van het hoofdstuk *Des Jugemens*: 'Il y a de tels projets, que toute la gloire et toute la fortune d'un homme y sont commises. Il ne peut pas avoir paru sur la scène avec un si bel appareil, pour se retirer sans rien dire.' - 'Dans un méchant homme il n'y a pas de quoi faire un grand homme.' - 'Il y a des hommes naturellement odieux, et dont l'aversion devient populaire.' - 'Un homme dit: Je passerai la mer, je dépouillerai mon père de son patrimoine, je le chasserai, lui, sa femme, son héritier, de ses terres et de ses États; et comme il l'a dit il l'a fait.' - Brill, *Het oordeel van Labruyère over Willem III*, 1865. - Van Vloten bij Arend IV² 529, spotprent op de vreugde der Parijzenaren over het gewaand sneuvelen van Willem III: 'Folies extravagantes de la France etc.'
- 2 Labruyère, hoofdstuk *Du Souverain ou De la République*, § 35: 'Que de dons du Ciel ne faut-il pas pour bien régner!... Un jugement ferme, solide, décisif, dans les affaires... Un esprit de droiture et d'équité... Une vaste capacité... Donner, par son autorité et par son exemple, du crédit à la piété et la vertu... De grands talents pour la guerre... Une puissance très-absolue... Une profonde sagesse... Un génie supérieur et puissant... Il me semble qu'un monarque qui rassemble en sa personne toutes ces admirables vertus est bien digne du nom de GRAND'.

is hem een monsterverbond van ketters met valsche geloovigen, en met smart ziet hij den paus zelf, uit wrok tegen den regtzinnigen koning, bij dit gedrochtelijk zamenstel zich aansluiten. Bij Racine is de zaak van koning Lodewijk de zaak van God, en geen ander europeesch souverein verdient volgens hem zoozeer als de fransche dat de zegen des Allerhoogsten op hem nederdale¹.

Ik zwijg over de ministers, Lionne en Louvois; over de maarschalken, Turenne en Luxembourg; over de admiralen, Duquesne en Tourville. Deze mannen werken of strijden niet als nieuwaangekomenen, ten einde zichzelf op het kussen te houden, maar enkel voor

1 Proloog van Racine's Esther, 1689. De biddende Piété tot God, dat Hij om zijne vroomheid den koning zegene:

Du zèle qui pour Toi l'enflamme et le dévore
 La chaleur se répand du couchant à l'aurore.
 Tu le vois tous les jours devant Toi prosterné,
 Humilier ce front de splendeur couronné,
 Et, confondant l'orgueil par d'augustes exemples,
 Baiser avec respect le pavé de tes temples.
 De ta gloire animé, lui seul, de tant de rois,
 S'arme pour ta querelle, et combat pour tes droits.
 Le perfide intérêt, l'aveugle jalousie,
 S'unissent contre Toi pour l'affreuse hérésie;
 La discorde en faveur frémit de toutes parts;
 Tout semble abandonner tes sacrés étendards;
 Et l'enfer, couvrant tout de ses vapeurs funèbres,
 Sur les yeux les plus saints a jeté ses ténèbres.
 Lui seul, invariable et fondé sur la foi,
 Ne cherche, ne regarde, et n'écoute que Toi;
 Et, bravant du démon l'impuissant artifice,
 De la religion soutient tout l'édifice.

de eer huns konings en voor hun eigen roem. Zij zijn in hunne hovelingschap zich bewust eene uitverkoren monarchie te dienen, en voor *hare* verdediging, *hare* bevestiging, *hare* uitbreiding, met inbegrip van het onrecht der overweldiging en de wreedheden van den oorlog, over de andere volken van Europa elk kwaad te mogen brengen.

Wat den koning betreft, hij is een voorlooper van Napoleon in zoover ook hij zich als een anderen Charlemagne beschouwt, geroepen tot de waardigheid van keizer van Duitschland en tot de heerschappij over Europa¹. Zoo hij Oostenrijk en Spanje bevecht, het is omdat hij in hen onwaardige mededingers naar den rang van eerste roomsch-katholieke mogendheid ziet. Zijne bondgenootschappen met het protestantsch Engeland verbergen een bijoogmerk: hij leeft op hoop dat door Karel II en Jacob II het katholicisme in het Vereenigd-Koninkrijk weder ten troon komen zal. Voor het overige breekt hij met de staatkunde van Hendrik IV en van Richelieu, die, tot bevordering der grootheid van hun vaderland, buiten Frankrijk, de protestantsche zaak met geld en wapenen ondersteund hadden. Lodewijk XIV keert zijne wapenen tegen het gereformeerd Nederland; tegen zijne eigen niet-roomsche onderdanen in Frankrijk; en gebruikt zijn geld om in Nederland, in Engeland, in Denemarken, in Zweden, in Italie, alle personen om te koopen van wie hij verwacht dat zij niet weigeren zul-

1 Deze en de volgende trekken naar Von Döllinger's studie over de staatkunde van Lodewijk XIV in Allgemeine Zeitung 1882, Beilage N^o 127-133. - Overzicht in Saturday Review van 20 Mei 1882, N^o 1386.

len de plannen zijner vijanden tegen, en de zijne in de hand te werken.

Hij gevoelt zich daarbij in zulke mate Franschman dat het de Franschen zijn, zegt hij, wier bereidwilligheid voor hem hun bloed te storten de eenige oorzaak van zijn roem en zijne overwinningen is. Komen de tegenspoeden, zijn volk laat hem niet in den steek. Geen wonder dat na de herroeping van het Edikt van Nantes, in 1685, zijne zon in de schatting van het buitenland ten ondergang begint te neigen. Naar verschillende landen van Europa, - Engeland, Nederland, Pruissen, - brengen de réfugiés de booze tijding der dragonnades, en staven in hun eigen persoon de barbaarschheid van haar bewerker. Wordt daardoor de stoot gegeven aan eene coalitie tegen den tiran, en dreigt deze zamenspanning hem met de ernstigste gevaren, - diegenen zijner onderdanen welke met hem hetzelfde geloof belijden, gevoelen zich met nieuwe banden aan hem verbonden, en nooit beschaamt hij het in hem gesteld vertrouwen.

Bij het klimmen zijner jaren, en het uitsterven van zijn geslacht, klimt ook het getal zijner nederlagen. Op slagveld bij slagveld worden zijne legers in de pan gehakt of overhoop geworpen, zijne maarschalken op de vlugt gedreven, zijne veroveringen hem ontworpen. Pas is de eene vernederende vredesvoorwaarde door hem aangenomen, of eene andere, nog vernederender, wordt ter teekening hem voorgelegd. Oud en der dagen zat staat hij ten slotte geheel alléén. Een vijfjarig achterkleinkind is zijn vermoedelijke troonopvolger. De droom van het duitsche keizerrijk,

van de alleenheerschappij in Europa, van den allerkristelijksten koning aan het hoofd van den magtigsten roomsch-katholieken Staat, is verijdel.

Maar van keizer Hadrianus heeft hij geleerd dat een souverain staande behoort te sterven, en de leerling toont op zijne beurt zich een meester. Onvervaard, ongebroken, na gedurende zeventig jaren in zijn land het hoogste gezag te hebben uitgeoefend, blijft hij tot het einde de stormen het hoofd bieden; en alsof de fortuin voor zoovele teleurstellingen en bittere bekers hem eene vergoeding meende schuldig te zijn, schenkt zij vóór zijn dood een lid van zijn geslacht de kroon van Spanje en helpt hem onverhoopt, voor Frankrijk en zichzelf, te Utrecht aan een eervollen vrede.

XXX [Amsterdam en Antwerpen]

Hier doe ik een beroep op het geheugen en de verbeelding mijner lezers.

Aan hen zich voor te stellen hoe ongemeen Jan de Witt en Willem III moeten geweest zijn dat zij, - van het begin tot het einde der eindelooze regering van Lodewijk XIV, - tegen hem, Cromwell, Colbert, tegen de beroemdste fransche maarschalken en engelsche admiralen, ongerekend de engelsche en fransche diplomaten, de Republiek verdedigen konden, - op zulke wijze dat nog gedurende achttien jaren na het overlijden van Willem III in 1702, onder het bestuur van den raadpensionaris Heinsius, de gedachte van den

prins van Oranje een bolwerk der nationale onafhankelijkheid gebleven is.

Aan hen zich te herinneren welke inspanning, al waren Frankrijk noch Engeland in de 17^{de} eeuw zoo magtig als zij daarna geworden zijn, van den kant der Zeven-Provincien noodig is geweest om in dien ongelijken strijd eene goede vertooning te maken. Welken omvang onder Jan de Witt de nederlandsche vloot, onder Willem III het nederlandsch leger bekomen heeft. Op hoe voortreffelijke wijze, door de veldheeren onder den prins van Oranje en door hem zelf, de overlevering der militaire bekwaamheden van Frederik Hendrik, Maurits, en den Zwijger, gehandhaafd is. Hoe op Marten Tromp de homerische De Ruyter is gevolgd, en om De Ruyter's naam en persoon zich een staf van marine-officieren is komen scharen wier daden in den loop des tijds eene nationale legende geworden zijn¹.

1 Overzicht van het tijdvak 1651-1713 bij Jacob van Lennep, Voornaamste Geschiedenissen, 3^{de} Deel der uitgaaf van 1857. - Geschiedenis der nederlandsche vloot in die jaren bij De Jonge, Zeewezen, Deel I-III. - Nieuwere litteratuur over De Witt: P. Simons, Johan de Witt en zijn tijd, 1832-1842; Thorbecke, Historische Schetsen N^o 1, 1836; Knottenbelt, Geschiedenis der staatkunde van Johan de Witt, 1861; F. der Kinderen Fzn., De Republiek en Munster, 1871; Van Vloten bij Arend, 1879, IV¹; James Geddes, Leven en Bestuur van Johan de Witt, 1880, hollandsche vertaling door J.C. van Deventer; J.C. Naber, De staatkunde van Johan de Witt, 1882. - Over Willem III: Groen, Archives, 2^{de} Reeks, 5^{de} Deel, 1861; Brill, Voorlezingen, 1868 vgg.; Bosscha, Oorlogen der Republiek tegen Frankrijk, 2^{de} Deel der Heldendaden, uitgaaf van 1872; Van Vloten bij Arend, 1879, IV²; H.J. van der Heim, Archief van Heinsius, 1867-1880; P.L. Muller, Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck, 1873-1880. - Verspreide opstellen van R. Fruin en W.J. Knoop, in den Gids.

Mijne taak, aan het slot van dit hoofdstuk, is op het levend feit te wijzen tot welks wording al die daden zaamgewerkt, en welks middelen er toe in staat gesteld hebben.

Naast de eenheid van het kerkelijke of godsdienstige heeft er in de Zeven-Provincien nooit eene andere algemeene dan die der handelsbelangen voorgezeten. Nemen Holland en Zeeland de eerste plaatsen in; worden de overige gewesten der Unie somtijds beschouwd als struikelblokken of sta-in-den-wegs, onveranderlijk als bijloopers; blijven de Staten-Generaal een overtollig rad aan den wagen; komt het evenmin tot eene nationale dynastie; beweegt van het begin tot het einde der eeuw het openbaar leven zich in eene gelegenheidspolitiek; kan Nederland aan de hoogere staatkunde van Jan de Witt en Willem III niet gaan mededoen zonder het kind der rekening te worden, - al de voor- en al de nadeelen dier orde van zaken ontstaan hieruit dat de zeven provincien zeven afzonderlijke republieken vormen¹; zeker aantal koopsteden van dit zamenstel van gemeenebesten de le-

1 Oldenbarnevelt: 'De Vereenichde Nederlanden en syn nyet één Republique, maar seven verscheyden Provintien, hebbende elcx hare verscheydene forme van regeeringe, mit malcanderen (naedat sy nu nyet meer een gemeen leger hebben) nyets gemeen hebbende dan alleen 't geent by contract totte gemeene defensie geloofd is'. Memorie van 1607 in M.L. van Deventer's Gedenkstukken, III 142 vg. - In de toekomst, na den oorlog, beschouwde Oldenbarnevelt dit als een dreigend gevaar.

vendste kracht vertegenwoordigen; en onder die steden Amsterdam de kroon spant.

Doch het is niet over de schaduwzijden dat ik te spreken heb. Een boeiender schouwspel nog dan waartoe de lezer in deze bladzijden genoodigd werd, toen ik de werkzaamheid der Oost-Indische Compagnie aan gene zijde der linie poogde te schetsen, wordt te zelfder tijd in het moederland aangeboden. Amsterdam wint het van Batavia.

Hoewel geruimen tijd vóór 1572 Amsterdam bij de Noord-Nederlanders voor eene stad van naam begon door te gaan¹, - en wij reeds honderd en meer jaren vroeger, nadat zij de vier watersteden van Noord-Holland beschreven heeft, haar niet alleen een bondgenootschap tegen Frankrijk hooren afkondigen, maar ook tot beveiliging van haar handel haar zien mededoen aan het uitrusten eener vloot tegen heerschzuch-

¹ Geuzelied van 1573. Bij Van Lummel, N^o 76:

Och Amsterdam, och Amsterdam,
Ghy zijt zoo schoonen stee...
tHooft hebby altoos wtghesteken
Boven alle steden in Hollant...
Waer is u neeringh, u welvaren,
U triumpheren, u cyraet?
Waer siet men de schepen paren
By u, vol rogghe ende ander zaet?
Fortuna is u al ontvloghen...
U specerij ende u juweelen
Leggen versmoort en half vergoort,
U schoone huysen en casteelen
Werden altemet verstoort.

Ook bij Van Vloten, Ned. Geschiedzangen, II 87 vgg.

tige medeleden van het Hanze verbond in de Oostzee¹, - dagteekent toch Amsterdams grootheid eerst van het terugkeeren van Antwerpen onder Spanje in 1585. De opkomst der eene stad had den val der andere tot voorwaarde.

Dit is zoo waar dat van het begin tot het einde van den tachtigjarigen oorlog de mogelijke herleving van Antwerpen's bloei voor de Amsterdammers een schrikbeeld geweest is, - hetzij omdat te dien aanzien, gelijk ik vroeger zeide, hun geweten niet rustig was², of enkel omdat zij het als donquichoterie beschouwden naast hunne deur, zonder noodzaak, eene gevaarlijke mededinging uit de dooden te doen opstaan.

Geen oranje-stadhouder kan, om militaire redenen, over een aanslag op Antwerpen peinzen, of de Staten van Holland, in wier vergadering de Amsterdammers den boventoon voeren, weten altijd te bewerken dat die plannen in de wieg gesmoord worden.

Geen enkele maal lezen wij dat Maurits, dien men in 1600 zich niet ontzag zijns ondanks naar Nieuwpoort te zenden,³ door Amsterdam is aangemoedigd Ant-

¹ Hiervóór, bladz. 222 vg. - Wagenaar, Amsterdam, 8^o, II 238 vgg., 270 vgg., op de jaren 1440 en 1475. - Ter Gouw, Amsterdam, 3^{de} Deel: De oostersche oorlog, en: Onder hertog Karel. - De vier watersteden waren: Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam. - De legende van Amsterdams huiswaarts keeren uit den Oostzee-oorlog van 1440 met den bezem op den mast bij Antonides, Ystroom 1671, 4^{de} Boek, I 122 van Bilderdijs uitgaaf.

² Hiervóór, bladz. 16 vg. Over het in den steek laten van Filips van Marnix door de Noord-Nederlanders in 1585.

³ O. van Rees bij Arend, III² 136 vgg.

werpen te gaan heroveren. Aan Frederik Hendrik, kregel over de tegenwerking der Amsterdammers, ontvalt in 1639 de uitroep: 'Krijg ik Antwerpen eens, ik zal Amsterdam zoo vernederen dat het zich nimmer weder oprigten zal.'¹ De amsterdamsche kronijkschrijver der 18^{de} eeuw, opgevoed in de plaatselijke overleveringen, teekent bij de jaren 1645 en 1646 aan: 'Meer dan eens hadt de prins van Oranje toegelegd op het bemagtigen van Antwerpen. Doch 't was telkens mislukt. Men meende dat Amsterdam het winnen dezer stad ongaarne gezien zou hebben, uit vreeze dat de koophandel, die haar van Antwerpen toegevloeid was, wederom derwaarts keeren mogt, waarom zy, zo men wil, 't bemagtigen deezer stad altoos tegenhieldt, of wist te beletten.'²

Te Munster, in 1648, wordt door het sluiten der Schelde den Antwerpenaren van Amsterdams wege de keel voor goed toegebonden,³ en den historieschrijvers onzer dagen de stelling in de pen gegeven: 'Het handelsvermogen der Republiek was op den ondergang van dat der spaansche Nederlanden gebouwd.'⁴ Beproeft, daags vóór het sluiten van den vrede, de zoon van Frederik Hendrik dien te verhinderen en tegen Spanje met Mazarin eene overeenkomst omtrent het verdeelen der zuidelijke gewesten aan te gaan, de Voorzienigheid schijnt partij te kiezen en, door in tijds den jon-

¹ Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 238. Uit de brieven van den franschen gezant D'Estrades.

² Uit Aitzema bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, V 59.

³ Koenen, Ned. Handelspolitiek, 1859, bladz. 53.

⁴ Thorbecke over Johan de Witt, 1836. H. Schetsen, bladz. 9.

gen Willem II te treffen, Amsterdams handelspolitiek goed te keuren¹.

Nog eenmaal zal daarna, door Jan de Witt, met Frankrijk over zulk eene verdeeling onderhandeld worden; doch niet uit meenens². De Witt doorziet het gevaar dat voor de Republiek ontstaan zou indien de Zuidelijke-Nederlanden veroverd werden door Frankrijk alléén, en met fransche voortvarendheid een minister als Colbert daar aan het beschermen der nijverheid en het ondersteunen van den handel ging. Hij houdt Lodewijk XIV zoo lang mogelijk bezig, en bereikt voor de toekomst in zoover zijn doel dat Belgie ten slotte, met een gefnuikt Antwerpen en een magteloos Brussel, Belgie blijft.

XXXI [Amsterdam. - Haar bodem. - Haar bouwen]

Niemand meene echter dat Amsterdam op hare beurt de roem van Nederland zou geworden zijn, indien de stad niets anders gedaan had dan de wederopkomst eener afgetreden voorgangster tegenhouden. Door beletten komt niets tot stand, en het Amsterdam der 17^{de} eeuw was eene stichting.

In 1672 heeft deze schepping haar toppunt bereikt,

¹ Over de geheime onderhandelingen van Willem II met Mazarin bij Groen, 1859, Archives 2^{de} Reeks, IV LII vgg. der Inleiding en N^o DCCCCVIII vgg. der Brieven.

² Knottenbelt, Geschiedenis der staatkunde van Johan de Witt. 1861, bladz. 113-118.

zedelijk en stoffelijk. Wel bouwt men in de eerstvolgende vijftig of vijfenzeventig jaren nog twee- à driehonderd huizen bij, maar op terreinen die reeds binnen de veste getrokken zijn. Sedert de vierde, in 1657 aangevangen vergroting, wordt Amsterdam gedurende dit tijdvak niet weder uitgebreid.

Ongerekend den Ykant ziet men haar door eene gebogen lijn van fortifikatie omgeven worden, ter lengte van vier uren gaans. Binnen dien wijde halve maan staan zesentwintig duizend woningen, de eenen ter weerszijde van straten, de anderen van grachten, of met het aangezicht naar de Zuiderzee. Twee en twintig duizend gezinnen wonen in huizen; achttien duizend op kamers, in kelders, of in achterhuizen. In 1622 wordt er een totaal van 105.000 ingezetenen bevonden. Eene halve eeuw daarna heeft dit cijfer zich nagenoeg verdubbeld, beweert men¹.

‘Onse burgerij’, informeren in Julij 1672 de burgemeesters den jeugdigen Willem III, ‘bestaet uit zestig compagnien, ende maekt uyt een aental van 10.000 koppen. Onse militie, gerengeert onder 14 capiteinen, bedraagt 2200 koppen, ende vier compagnien paerden; waeronder twee vrywillige van de jonkheid van deze stad. Maken uit 260 ruiters. Sulks in alles 12.460 man’.² Deze amsterdamsche schutters en vrijwilligers hebben van oudsher den naam een knap slag van lieden te zijn: hoog van gestalte, schoone gelaatstreken, een krachtige lichaamsbouw³.

¹ Wagenaar, Amsterdam, 8^o, I 160-172.

² Tekst in Wagenaar's Amsterdam, 8^o, V 355 vgg.

³ Gedicht van 1560 op Amsterdam door den rector der latijnsche school Pieter van Afferden, aan het slot van Wagenaar's litterarisch-historische Voorrede:

Proceritatem nunc quoque civium,
Formam venustam et fortia corpora
Horum, puto omnino tacenda:
Nam periurgon id esse dicas.

De door Van Afferden aangeduide type is de friesche of westfriesche, wetenschappelijk beschreven door Lubach, Grondtrekken eener vaderlandsche ethnologie, 1863, 9^{de} Hoofdstuk.

De waterige en moerassige grond, in en om de stad, maakte voor personen die er niet aan gewend waren, de amsterdamsche lucht min of meer zwaar en dampachtig. Ook gaven, bij vochtig weder vooral, de grachten een onaangename wasem uit. Reeds sedert langer dan eene eeuw was dit zoo geweest; als blijkt uit den in 1540 aan keizer Karel V gegeven raad, voor het behoud der gezondheid van hem en zijn gevolg, eene te Amsterdam beschreven dagvaart liever naar Haarlem te verleggen. De vier elementen heetten toen te Amsterdam 'gecorrumpert', inzonderheid het water; en men vreesde dat van 's keizers omgeving de eenen zich ziek, de anderen dood zouden drinken.

'Nogtans', zegt Wagenaar, aan wien ik deze bijzonderheden ontleen, gelijk zij door hemzelf ontleend werden aan een nederlandsch staatsdienaar der 16^{de} eeuw, 'nogtans bevindt men niet dat er te Amsterdam, het groot getal van ingezetenen in aanmerking genomen zynde, meer menschen sterven of ziek zyn dan in andere steden van Holland'.¹

¹ Beschrijving van Amsterdam, 8^o, I 255, III 69 vg. Uit het Register van Van der Goes.

Buitengewoon merkwaardig werd door alle bezoekers uit den vreemde de weeke en waterige grond gevonden waarop de stad gebouwd was; onderdeel van het laag, moerassig, broek- en veenachtig Amstelland. Gemakkelijk kon men zien dat, in de stad zelve, de straten en erven met allerlei stoffen kunstmatig opgehoogd waren.

Uit den ouden tijd, toen er binnen de wallen nog vee geweid werd, was eene laag losse aarde overgebleven van iets meer dan één voet dik. Maar eerst daaronder ving de eigenlijke bodem aan, en welk een bodem!¹

Drie voeten harde klei; daarna tien of elf voeten veen, en, aan dien veengrond hangend, eene pijpvaardachtige stof, in zichzelf ligter dan het water, zoodat, wanneer men deze derrie van het veen losmaakte, zij ging drijven², - want Amstelland had overal water onder zich.

Op twee of drie voeten derrie volgde nogmaals klei; meer klei naarmate men digter het Y naderde; negentien, twintig, zelfs twee en twintig en drie en twintig voet³. Eindelijk kwam een harde zandgrond; en in dit zand werden met de punt naar omlaag de stammen geheid, welke te Amsterdam de muren van alle bijzondere woningen en alle openbare gebouwen droegen, - stammen uit Noorwegen, van welke gevoelsdichters der 19^{de} eeuw gezegd zouden hebben dat zij

1 Harting, De bodem onder Amsterdam, 1852. - Overzicht bij W.C.H. Staring, De bodem van Nederland, 1856, I 301 vgg.

2 Over derrie bij W.C.H. Staring, I 59 vg.

3 Wagenaar, Amsterdam, 8^o, I 253 vg.

met weemoed den tijd herdachten toen zij daarginds pijnboomen waren, en die Amsterdam door de noord-nederlandsche renaissance-dichters slechts een 'onzichtbaar bosch' deden noemen, gelegen 'met zijn toppen averegt.' Nogtans haperde het deze uitdrukking niet aan teekenachtigheid¹.

In de laatste jaren der vorige eeuw is het door een nederlandsch auteur van naam in twijfel getrokken, of Amsterdams ligging eigenlijk wel als het geheim van den buitengewonen bloei haars handels en als de ware oorzaak van haar in de plaats komen voor Antwerpen beschouwd moet worden. 'Het is bekend,' zegt hij, 'dat Amsterdam door de natuur niet is begunstigd, en dat er verscheiden plaatsen in Holland zijn, welke oneindig beter gelegen zijn dan deze heden ten dage (1780) zoo magtige stad.'²

Dit was in de 17^{de} eeuw geenszins het algemeen gevoelen³. Het Y gold voor de noordnederlandsche haven bij uitnemendheid. Had men er anders over gedacht, Holland zou in de laatste jaren der 16^{de} zich

1 Hooft aan Huygens, Muiden 1623, bij Leendertz, I 205

Meer nochtans als t' halver weghe
Van 't onsigbaer bos, geleghe'
Met sijn toppen averecht,
Hoorde jck roepen over Vecht.

2 Luzac, Hollands Rijkdom, Voorrede, bladz. xi.

3 Evenmin geloofde men toen dat de handel van Amsterdam, gesticht op de puinhoopen van dien van Antwerpen, - gelijk de orangist Luzac zijne politieke tegenstanders zich in patriottetaal laat uitdrukken, - moest worden aangemerkt als een geschenk 'hetwelk de vrijheid aan de Tyrannij verschuldigd was'. Niemand schreef in de 17^{de} eeuw zulk een stijl.

zooveel moeite niet gegeven hebben de langen tijd spaansch en roomsch gebleven stad op het katholicisme en de koningsgezindheid te veroveren¹.

Het eenige wat niemand loochenen kon was dat, bij Utrecht, Tiel, Nijmegen, Dordrecht, Staveren, Groningen vergeleken, Amsterdam onder de noordnederlandsche koopsteden vergelijkenderwijs eene nieuwaan-gekome, en haar Y eene haven van gisteren was. Het is zelfs de vraag of tegen het einde van den lotharingschen tijd, toen Tiel en Utrecht eene lange handelsgeschiedenis achter den rug hadden, het Y al bestond².

Wanneer de amsterdamsche burgemeesters in 1672 met Willem III korresponderen, dan heeft, zondert men een paar kerken uit, de stad niet slechts elken feodalen, maar ook haar na-middeneeuwschen aanblik voor goed afgelegd³. Alleen in de oudere wijken hielpen sommige huizen en sommige gebouwen de herinnering der noordnederlandsche renaissance levendig houden⁴. Al hetgeen thans voor oud doorgaat, - de

- 1 Over het ontveldigen van Amsterdam aan de roomschen bij Wagenaar op de jaren 1576-1578. Amsterdam, 8^o, III 404-481 en de Bijlagen. - D.C. Meijer Jr., De zegepraal der Hervorming te Amsterdam, Gids 1878, II 76 vgg., 219 vgg. - Roomsche nood-munten van het in 1578 door de hervormden omsingeld Amsterdam bij Van Loon, I 253.
- 2 Hiervóór, I 138 vg. - Historische Kaart (600-1200) bij L. Ph. C. van den Bergh, Middel-Nederlandsche Geographie, 2^{de} Druk, 1872.
- 3 Een van de oudste gedenkteeken der feodale militaire architectuur te Amsterdam, de Sint-Antoniswaag, eene voormalige stadspoort, gaat niet verder terug dan 1488. Hiervóór, I 436. Van denzelfden tijd, of weinig jaren vroeger, is de Schreijerstoren.
- 4 Woonhuis van P.C. Hooft, den historieschrijver, in het Hooft-nummer van Eigen Haard, 1881. - Amsterdamsche gevels der 16^{de} eeuw in Oude Tijd, 1872 bladz. 270; 1873, bladz. 365. - Bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, VII 6, 104, 107, 116, 127, 128, 142, 247.

Westerkerk, het paleis op den Dam, de fraaije gevels der Heere- en der Keizersgracht, - was toen nieuw.

Het scheen wel alsof sedert den munsterschen vrede te Amsterdam de regel gold: *Quand le bâtiment va, tout va*. In steen werden thans de profijten der scheepvaart- en handelsbeweging omgezet welke, meer dan het bouwen, in de eerste helft der eeuw de aandacht der buitenlanders getrokken had. Men denke aan het verhaal van den hertog De Rohan, die, het is zoo, toen hij in 1600 Amsterdam bezocht niet veel meer dan twintig jaren telde, maar reeds heel wat van de wereld gezien had en, na eene reis door Italie en Duitschland, op grond van eigen aanschouwen medespreken mogt.¹ Of men herinnere zich de ingenomenheid van Descartes, die bovenal er zich over verbaasde dat het oorlogvoeren der Nederlanders slechts tot gevolg scheen te hebben de lieden te Amsterdam des te volkomener in hunne zaken te doen opgaan

¹ Voyage du Duc de Rohan fait en l'an 1600, bij R. Fruin, Tien Jaren, 3^{de} Druk, bladz. 226 vg.: 'Amsterdam bovenal wekt de bewondering van den reiziger. De hertog De Rohan, de beroemde hugenoot, die, na Italie en Duitschland doorreisde te hebben, in 1600 Nederland bezocht, was door geen andere stad zoo aan Venetie herinnerd als door Amsterdam. Het is ongelooflijk voor die het niet gezien heeft, zegt hij: drie- tot vierduizend vaartuigen liggen er tegelijkertijd op de reede; tweemaal 's jaars komen er vloten aan van tusschen de vier en vijfhonderd schepen, deels met koren bevracht van Dantzig, deels met wijn en zout van Frankrijk en Spanje; buitendien nog een aantal andere uit Indie en de nieuw ontdekte landen, rijk beladen met specerijen en kostbaarheden'.

en hun daartoe des te meer tijd en rust te laten¹.

In 1645 brandt op den Dam de Nieuwe-kerk af; fraaiste exemplaar der gothiek op welks bezit de stad roem mag dragen, en zelfstandige kopij, beweert de overlevering, der kathedraal van Amiens². Doch, voorspel der aanbreekende bouw-epidemie in de tweede helft der eeuw; bewijs tegelijk dat de amsterdamsche architecten dier dagen in de oudere geschiedenis van hun vak geen vreemdelingen waren; niet meer dan drie jaren daarna is het geblakerd heiligdom van den grond af in zijn vorigen staat hersteld.

Nog meer. Van een toren, honderd jaren te voren aangevangen maar niet boven den grond gebragt, worden de fundamenteën opgegraven en versterkt. Ter halve hoogte der kerk verrijst weldra, op meer dan zesduizend onderst boven gekeerde masten, het voetstuk van een klokkehuis. Wij moeten het bejammeren dat dit onvoltooid gebleven werk ten slotte enkel gediend heeft om het aantal der kerkelijke bouwvallen te vermeerderen, over wier eigenaardigen aanblik te midden van het noordnederlandsch landschap, of der openbare pleinen in Noord-Nederlands oude steden, wij reeds gelegenheid vonden te spreken³.

Terwijl de kerk naauwlijks voltooid en men aan het bouwen van den toren nog druk bezig is, wordt in

1 Descartes uit Amsterdam, 1629-1637: 'Les armées qu'on y entretient ne semblent servir qu'à faire qu'on y jouisse des fruits de la paix avec d'autant plus de sûreté etc.' Hiervóór, bladz. 169, noot.

2 'Naar de schetse der hoofdkerke van Amiens in Picardye, die nog, geschilderd, in de kamer van kerkmeesteren bewaard wordt'. Wagenaar, Amsterdam, 8^o, VII 366.

3 Hiervóór, I 423-430.

de onmiddellijke nabijheid, op nog meer 'houts van onder' dan bij den toren te pas gekomen was, in Oktober 1648 de eerste steen van het nieuwe stadhuis gelegd: 13.659 masten welgeteld. Daar in 1652 het oude raadhuis bij ongeluk door de vlammen verteerd wordt, en de burgemeesters het onaangenaam vinden zich tusschentijds te moeten generen met een onvoldoend hulplokaal, reppen de steenhouders zich wat zij kunnen. Reeds in Julij 1655 doet de wethouderschap in het zijne voltooiing naderend gebouw hare intrede.

Bij het nieuwe stadhuis voegt eene nieuwe beurs, vindt men; want die van 1613 is intusschen te klein geworden. Men gaat aan het uitbreiden, en in 1668 komt een gebouw tot stand waarmede Amsterdam het een paar honderd jaren zal kunnen stellen¹.

Een kapitaal werk is de in 1671 ondernomen Amstelsluis; een nog kapitaler de in 1682 voltrokken waterkeering die aan den Ykant tweeduizend huizen tegen den hoogen vloed verzekert. In 1690 vindt een amsterdamsch ingenieur de ligters uit, en helpt schepen van den diepsten gang over de Pampus-droogte.

Het aantal bruggen in de stad, houten en steenen middelen van gemeenschap tusschen zoovele nieuwe grachten en nieuwe straten, groeit sedert 1628 met vijftig aan, en komt van twee-, op derdhalf honderd. De Nieuwe Brug van 1681 wedijvert met de Amstel-

¹ De beurs van 1668 bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, VII 94. - in hetzelfde 7^{de}, en in het 8^{ste} deel, afbeeldingen van de meesten der hierna te noemen bouwwerken. Ook van de Nieuwe-kerk, en van het stadhuis van 1648.

sluis in omvang, en vormt evenals deze eene massa baksteen die aan de moppestapels van het Muider slot doet denken.

Achtereenvolgens verrijzen, van 1655 tot 1662, het Admiraliteits-hof, het Admiraliteits-magazijn en scheepstimmerwerf, de Admiraliteits-lijnbaan, het Oostindischhuis, het Oostindisch-zeemagazijn, de Oostindische-werf, de lijnbaan der Oost-Indische Compagnie, de dokken der Compagnie en der Admiraliteit. Twee dezer gebouwen staan in het midden der stad en dienen als vergaderplaatsen van besturende kolleges. Al de anderen, in eene nieuw aangetrokken buitenwijk gelegen, vormen eene wereld op zichzelf waar het krielt van ankersmeden, blikslagers, zwaardvegers, timmerlieden, metselaars, loodgieters, schuile-, maste-, blokke-, spille-, riem- en boommakers. Op de werf der Oost-Indische Compagnie wordt het model van het schip *Zuidpolsbroek* bewaard, het eerste dat in 1663 hier van stapel loopt.

Het cijfer der gereformeerde kerken vermeedert in den laatsten tijd slechts met drie, en twee dezer drie zijn van hout, - mogelijk omdat voor het stadhuis en verdere wereldlijke gebouwen zooveel was uitgegeven dat ten behoeve der godsdienstige niet genoeg overschoot, doch waarschijnlijker omdat de goede kerkbouwers allengs ten grave waren gedaald en er geen nieuw geslacht op de voordragt stond. Hetgeen omtrent de inwendige versiering der Oosterkerk van 1669 verhaald wordt, doet er ons gemakkelijk in berusten dat de Eilandskerk en de Amstelkerk geruimen tijd loodsen blijven¹.

1 "t Gewelf der Ooster-Kerk rust op vier vierkante pilaren van de Jonische orde. In 't westen, tusschen twee derzelven, staat de predikstoel, die vierkant, en, in elk der drie voorste paneelen, met een bijzonder zinnebeeld bewerkt is; doch alle de zinnebeelden zyn omringd van een slang, het afbeeldsel der eeuwigheid. Men ziet 'er een brandend hert met vleugels, op een lelietak, enz.' Wagenaar.

Bovendien telt Amsterdam reeds acht andere hervormde bedehuizen, en zes daaronder zijn of gesticht door de gereformeerden zelf, of, met behoud van kap en zuilen en buitenmuren, door hen voor de gereformeerde eeredienst op zulke wijze ingerigt, dat niemand er voormalige roomsche tempels of kapellen in herkennen zou. Voor den vreemdeling, die naar den weg vraagt, onderscheiden de zuiver kalvinistische heiligdommen zich in voldoende mate van de overigen door de aan hardnekkigheid grenzende standvastigheid waarmede zij naar de windstreken genoemd zijn: de Ooster-, de Wester-, de Noorder-, de Zuiderkerk. Zou eene dagelijks minder steil regtzinnige overheid in een onbewaakt oogenblik aan een dezer plaatsen van aanbidding de herinnering van Johannes den Dooper of Johannes den Apostel willen verbinden, tegen deze afwijking van de ware christelijke religie gaat nog tijdig uit de gemeente eene stem op¹.

1 'In 't eerst dagt men deze kerk den naam van S. Janskerk te geeven. En deezen naam vindt men gemeld op den rand van 't Register der Vroedschap, op 't jaar 1606. Ook werdt het kerkhof, ronds-om de kerke, nog vroeger, S. Janskerkhof genaamd. Doch de yverigste gereformeerden hielden deezen naam te zeer te smaaken naar roomschgezindheid. Men bespeurt dit klaarlyk uit de woorden van Walich Syvaertszoon, wiens werkje *Roomsche Mysterien ontdekt* in 't jaar 1604, toen de grondslagen der Zuiderkerke gelegd waren, het licht zag. Want, met reden beweerd hebbende dat de stoffelijke kerken slegts werken van menschen handen zijn, laat hy 'er op volgen: 'Gelyckmen sien magh aen het beginsel van de kercke welcke alhier nu gebouwt wert (met welcke de superstitie alreede begint te speelen om die, nae de oude ende nieuwe roomsche afgodische wyse, eenen naem te gheven, welcke haer niet en betaemt) dattet menschenwerck is.' Wagenaar. - De titel van Walich Sieuerts' geschrift voluit bij Van der Aa, B. Woordenboek, XVII 674.

Amsterdam's fysionomie in de 17^{de} eeuw dankt aan de torens dier kerken, en evenzoo aan den in denzelfden stijl voltrokken Regulierstoren, Jan Roodenpoortstoren, Haringpakkerstoren, Montalbaanstoren, haar sprekendsten trek. De laatsten zijn overblijfselen van een ouder stads bolwerk. Door architecten uit de school van Hendrik de Keyser, of door Hendrik de Keyser zelf, worden in bastaard-renaissancestijl op deze rompen twee of meer verdiepingen gezet, die bij het bouwen der kerktorens, in hetzelfde tijdvak of kort daarna, op hare beurt als model dienen¹. De gelukkigste proeve der soort is de toren der Westerkerk, en de roomsch-koninklijke kroon die zijne lantaarn dekt stempelt hem meteen uit de verte tot het amsterdamsch bouwwerk bij uitnemendheid.

XXXII [Amsterdam. - Haar rijkdom. - Droogmakerijen]

Over de gestichten van liefdadigheid, - hofjes, weeshuizen, oude manne- en vrouwehuizen, gasthuizen, -

1 Alleen de Schreijerstoren, die van hetzelfde stel fortifikatie deel heeft uitgemaakt, is zijne middeleeuwsche kap blijven behouden. - Kaart van Cornelis Anthoniszoon, 1544, in het 1^{ste} Deel van Wagenaar's Amsterdam, 8^o.

behoeft niet in bijzonderheden getreden te worden. Te dien aanzien onderscheidt het Amsterdam waarvan wij spreken zich niet kenmerkend van andere welvarende steden in Nederland, - of het moet zijn door een Begijnhof waar men, in het hart der hervormd geworden stad, onder de schuts van twee of drie dozijn ongehuwde roomsche vrouwen, met een pastoor en een kapelaan aan het hoofd, het onschadelijk gemaakt katholicisme zich aan een voortbestaan ziet helpen.

Een goed algemeen denkbeeld van den toenemenden omvang der stad, en het klimmend cijfer harer bevolking, geven de ontvangsten en uitgaven der gereformeerde diakonie. In het eerste jaar van Amsterdams overgaan tot de nieuwe orde van zaken, 1578, deelen de hervormde diakenen f1745 uit, en komen zij f275 te kort. In 1648 bedraagt de uitdeeling f235.501, en wordt f546 overgehouden. In 1672 is er een te kort van f4186 tegen eene uitdeeling van f312.967. In 1713 wordt ruim f320.000 uitgedeeld en bijna f2800 overgehouden.

In vroedschapsbesluiten van 1632 leest men voor het eerst dat de stad als meter staat over een buitenlandsch prinsje, en zij den pasgeborene in eene doos van zekere waarde eene lijfrente van zeker bedrag doet aanbieden, vergezeld van een klinkend geschenk in de kraamkamer. Ditmaal geldt het een zoontje van den rampspoedigen koning van Boheme, Frederik van den Paltz. Later komen in aanmerking een prinsje van Holstein, een van Brandenburg, een van Brunswijk-Lunenburg, een van Nassau in Friesland. Het is een wederkeerig dienstbetoon. Geen der spruiten van

die kleine duitsche vorstehuizen komt ter wereld met zooveel gouden lepels in den mond, of er blijft plaats voor een van dat metaal uit Amsterdam; en Amsterdam wint er bij dat zij de eenige onder de nederlandsche steden is welke in den vreemde gelijkop met souvereinen geëerd wordt, zij het alleen om haar geld.

Evenmin in het water geworpen zijn uit dit oogpunt de aanzienlijke sommen, uitgegeven voor twee stadsherbergen en twee stedelijke heerelementen; voor de ontvangst van Maria Medici in 1638; van de engelsche koningin-weduwe en hare dochter, de bruid van Willem II, in 1642; van den keizer aller Russen in 1697, of, in 1689, voor het krooningsfeest van Willem III. Amsterdam gewent op die wijze de Republiek en Europa aan het denkbeeld, haar als de hoofdstad van Nederland te beschouwen en als het kort begrip van Nederland zelf.

Eene voorname reden van den rijkdom harer kooplieden is dat deze mannen tevens leden van haar bestuur zijn, en het burgemeesterschap van Amsterdam allengs één geworden is met het bewindhebberschap der Oost-Indische Compagnie¹. De stad leeft onder eene familie-regering, zamengesteld uit al wie Hooft, Bicker, Huydecoper heet, of aan die geslachten verzwagerd is; en in den schoot van dezen vloeijen de uit Indie getrokken voordeelen bijeen. Andere hollandsche en sommige zeeuwsche steden bekomen een deel van denzelfden overvloed, maar niet in noemenswaardige verhouding. Wanneer wij zeggen dat de Oost-Indische-Compagnie Java veroverd heeft, dan bedoelen

1 Bakhuizen van den Brink, Studien en Schetsen, IV 241.

wij eigenlijk dab dit gedaan is door Amsterdam. Bijna het geheele kapitaal der Maatschappij bevindt zich in amsterdamsche handen, en, al heeten de zaken somtijds te kwijnen, steeds blijven, door een beheer welks geheim ons ontsnapt, de dividenden aanzienlijk¹. Te rekenen van 1683 is de stad bovendien eigenares van een derde gedeelte der kolonie Suriname.

Sedert 1609 bestaat er eene amsterdamsche Bank, wier aanwezigheid-zelf uitgebreide zaken onderstelt. Handel in wissels wordt er vooreerst nog weinig gedreven, want de oudste keur daarop dagteekent van niet vroeger dan 1651. Des te uitgebreider is al dadelijk de handel in geld. Aan het slot van ons tijdvak gaat Amsterdam in Europa voor de plaats door, waar de algemeene koers wordt vastgesteld²; een gevolg van het algemeen geloof in de bekwaamheid der amsterdamsche kooplieden, of van de veelzijdigheid hunner betrekkingen³.

1 De Jonge Jr., Opkomst, VIII cxxiii: 'In de jaren 1696 en 1697 toonde de Generale Staat een verlies aan van ruim 4 en 6 miljoen; toch werd er in die jaren 15, in obligatien op iedere kamer, uitgedeeld; in 1699 bij een tekort van ruim f3.600.000 deelde men 35 in gelde. In de jaren 1700-1702, met tekorten van ruim 2, 1 1/2 en 5.800.000, bedroeg de uitdeeling niettemin eenmaal 25 en tweemaal 20 in gelde. Alzoo gaf de Compagnie, ook dan wanneer de generale staten sloten met saldo's verlies, toch dividenden. Hoe en op wat wijze de Heeren XVII, wanneer zij geen schuld daarvoor in het leven riepen, tot die uitdeelingen in staat waren, bekennen wij niet te weten, en moeten wij de oplossing van dat vraagstuk aan financiële specialiteiten overlaten.'

2 Montesquieu, Esprit des Lois, 1749, XXII x noot 1: 'Les Hollandais règlent le change de presque toute l'Europe par une espèce de délibération entre eux, selon qu'il convient à leurs intérêts'.

3 Wagenaar, Amsterdam, 8^o, IX 425-446.

Nationale effecten worden te Amsterdam het eerst verhandeld in 1672. Heb zijn obligaties ten laste van verschillende provincies der Unie, welke de Staten-Generaal aan den keizer van Duitschland in betaling willen geven ter vervanging van een subsidie in geld. Door den geweldigen schok dien in dat jaar het openbaar krediet van Nederland bekomt, ten gevolge der verovering van het land door Lodewijk XIV; daarna door het snel en gelukkig herstel der zaken onder Willem III; ondergaan deze schuldbrieven beurtelings zulk een dalen en rijzen, dat de gezant des keizers in Den Haag van April 1672 tot April 1673 ten behoeve van zijn souverein dagelijks aantekening houdt van den stand der amsterdamsche beurs¹.

Echter heeft in dit tijdvak de effecten-handel nóg minder te beduiden dan de wisselhandel. Hij is pas in zijne opkomst, en de schrandersten bevroeden te naauwernood welke vlugt hij eenmaal nemen zal.

Zoo de Amsterdammer der 17^{de} eeuw niet rijk genoeg is om aktien der Oost-Indische Compagnie te koopen, dan belegt hij zijne spaarpenningen in stedelijke leeningen voor het uitbreiden der stad, of voor het graven van trekvaarten en het hard maken van wagenwegen naar Haarlem, Gouda, Weesp, Naarden, Muiden, Hoorn, en andere nabijgelegen plaatsen². De rijke kumuleert het bewindhebberschap der Compagnie met de voordeelen van octrooijant eener droog-

1 Aanteekeningen van den keizerlijken gezant Franz von Lisola bij Julius Grossman, Die amsterdamer Börse vor Zweihundert Jahren, 1876. - Kritik bij P.L. Muller, Gids 1877, II 201 vgg.

2 Wagenaar, Amsterdam, 8^o, V 4, 40, 234, 252; X 378-391.

makerij. Alleen in West-Friesland worden, van 1608 tot 1641, zevenentwintig plassen of moerassen uitgemaal en bedijkt, bovenaan de Purmer, de Schermer, en de Beemster¹. Oktrooijanten der Beemster, 7545 morgen zuiver land, zijn de zes Amsterdammers: Dirk van Os, zijn broeder Hendrik van Os, burgemeester Boom, de broeders Arent en Hans Grootenhuijs, en de goudsmid Jan Claaszen Krook². Het eerste jaar het beste oogsten Dirk en Hendrik van Os te zamen van hun land 7753 zakken koolzaad. De totale opbrengst van den polder wordt binnen weinige jaren op f250.000 's jaars geraamd, vrij geld.

Jan Adriaansz Leeghwater, bij wien ik deze bijzonderheden borg, is overvloedig in den lof der onderneming³. 'Den Almogenden God', schrijft hij, 'heeft de Beemster van alles zo overvloedig gezegent, dat 'et nu genoegzaam het groote luthof van Noord-Holland is, zoo in weiden, bouwlanden, boomgaarden,

- 1 Lijst bij Leeghwater, bladz. 20 vg. van het Haarlemmer-Meerboeck, uitgaaf van 1714. - G. de Vries, Dijks- en Molenbestuur in Holland's Noorderkwartier, 1876. - Hiervóór, I 45 vgg.
- 2 Leeghwater, Kleyne Chronyke. bladz. 27, uitgaaf van 1714. - Over Dirk van Os, Meerboeck bladz. 39: 'Of Colevelt alle verandering ende nieuwigheit om verre wil smyten, zo zoude men ook mogen zeggen dat den handel op Oost-Indien mede een nieuwigheit is, dewelke in myn leven opgekomen is, daar Dirk van Os een van de eerste auteurs van geweest is, zo ik hem zelve heb hooren zeggen, dewelke nu bykans zo magtig is als menig koninck'. - Claas Arentsz Colevelt, landmeter te Leiden, had in 1642 tegen Leeghwater en zijne plannen een konservatief boekje uitgegeven.
- 3 Leeghwater is in 1575 geboren en leefde nog in Augustus 1649. Eene brug, bij het bedijken der Beemster in 1612, is door hem uitgevoerd. Kleyne Chronyke, bladz. 29.

huizen, enz. Daar werd ook gezeid en voor waarheid gehouden dat 'er geen vermaakelyker ende lustzinniger weg in Holland en is, als den Volgerweg in de Beemster, daar alle die schoone heerlyke huizen en boomgaarden gebouwd zyn'.

De ingenieur en molenmaker van De Ryp gevoelt tevens dat deze droogmakerijen in Amsterdam's nabijheid, uitgevoerd voor rekening van amsterdamsche kapitalisten, wederkeerig tot den bloei der stad niet weinig bijdragen. 'Wat waren meest alle die steden in Noord-Holland?' vraagt hij de tegenstanders van zijn denkbeeld, ook de Haarlemmer-meer droog te malen. 'Wat was Amsterdam over drie hondert en vijftig jaren? Maar een visschers dorp, het welke nu door Godes zegen, door verscheiden middelen ende nieuwigheit, zoo treffelyken koopstad is geworden, daar nu alle de heerlyke, schoone, treffelyke gebouwen getimmert zyn, ende is nu byna die beste gelegenheit van de scheepsvaart die in Europa te vinden is, met nog daar by alle die schoone, heerlyke, ende cierlyke plantazië, op de straten ende burgwallen, gelyk een konincx warande, waar van Amsteldam nu wel een nieuwe werelt, of een werelt op zyn zelve genoemt mag werden'.¹

XXXIII [Amsterdam. - Hare magt in den Staat]

In den loop der bijna twintigjarige regering van Jan de Witt wordt Holland eene zoo magtige provin-

¹ Leeghwater, Haarlemmer-Meerboeck, blad. 21, 39.

cie, dat al de andere gewesten der Unie zich overschaduwd zien; en Amsterdam aan het hoofd van Holland zulk eene magtige stad, dat onder het bestuur van Willem III aan háár de beslissing over vrede of oorlog staat.

Al bewegen de Staten-Generaal hemel en aarde; al vallen, in de Staten van Holland, de afgevaardigden van alle andere steden de Staten-Generaal bij; indien Amsterdam, meesteres van de koorden der beurs, neen zegt, dan blijft de buidel gesloten. Er is geen geld voor de vloot; geen geld voor het leger. De stadhouder moge praten als Brugman: Amsterdam laat, met zijne handen in het haar en zijne veldheersplannen in portefeuille, hem zitten.

In 1683 en 1684 komt het tusschen haar en hem tot eene spanning; zoo sterk dat eene herhaling van het konflikt Oldenbarnevelt-Maurits te gemoet gezien wordt, of minstens eene nieuwe uitgaaf van den aanslag van Willem II. Doch Amsterdam geeft niet toe¹. Willem III eischt 16.000 man, ten einde de veroveringsplannen van Lodewijk XIV met nadruk te kunnen dwarsboomen. Amsterdam weigert niet alleen het werven der verlangde troepen, doch onderhandelt op

1 De fransche gezant D'Avaux aan Lodewijk XIV, 1684: 'Dat de raadpensionaris Fagel, gesterkt met het vermogen des prinsen van Oranje, zulk een besluit kon doen nemen als hy goedvondt, zelfs tegen de wetten van den Staat; doch dat hy, op deze wyze doende besluiten tot de werving, geen genot zou kunnen trekken van zulk een besluit, zo lang Amsterdam er niet in bewilligd had; also niemand den solliciteuren-militair geld zou willen verstrekken tot het doen der werving.' Uit een hollandsch pamflet van den tijd, met onderschepte brieven van D'Avaux.

eigen gelegenheid met Frankrijk over den vrede. Willem III beschuldigt de stad van hoogverraad. Amsterdam beweert, slechts het algemeen belang voor te staan, en krijgt haar zin.

Het is waar dat bij andere gelegenheden Amsterdam den stadhouder naar hartelust te wille is, en hij het aan háár te danken heeft zoo hij in 1688 koning van Engeland worden kan. Nog na zijn dood vereert zij hem, door, bij het uitbreken van den spaanschen successie-oorlog, zijne tegen Lodewijk XIV gerigte politiek tot de hare te maken. 'De vereenigde Staat', boekt op het jaar 1702 de regtmatig trotsche stads-kronijkschrijver, 'werdt, in den aanvang dezer eeuw, in eenen nieuwen en zwaren oorlog ingewikkeld, die van den lande, voornaamlijk door den bystand van 't vermogend Amsterdam, eenige jaren met roem, schoon niet zonder zware kosten, gevoerd werdt'.

XXXIV [Amsterdam. - Winzucht harer kooplieden]

Hoewel de levenswijze van den amsterdamschen burgemeester der 17^{de} eeuw, allengs europesche mogendheid *au petit pied* geworden, wat kostbaarheid betreft niet haalt bij die der fransche of engelsche edelen van den hoogsten rang, zijne tijdgenooten, is zij toch betrekkelijk somptueus.

Na afloop eener democratische en sociale beweging in 1696, welke in de geschiedenis van Amsterdam den lachwekkenden naam van bidders- of aansprekersop-

roer zal blijven dragen, vergoedt de stad f28.750 aan een burgemeester Boreel, wiens inboedel door het graauw kort en klein geslagen is. Aan een toen insgelijks geplunderd kapitein der militie, bezitter eener verzameling fraaije schilderijen, wordt eene schadeloosstelling van f20.000 toegelegd. Deze sommen geven een denkbeeld van hetgeen toen te Amsterdam voor weelde gold; want men kan er staat op maken dat beide heeren geïndemniseerd zijn voor de volle waarde. Heeft misschien kapitein Spaarrog iets minder ontvangen dan hem strikt genomen toekwam (omdat hij maar kapitein was liet men hem de geleden schade door een eed bevestigen), kollega Boreel, wees des verzekerd, kreeg zonder eed het zijne breedvoerig terug. De gemeentekas was er goed voor¹.

De leden der amsterdamsche regering waren in het algemeen gesproken regtschappen mannen, doch blonken niet door eene ridderlijke soort van eerlijkheid uit. Altegader parvenu's en kooplieden, of zoonen van kooplieden, stond bij hen het eigenbelang zeer op den voorgrond, en zij waren vergefelijk ijdel het in de wereld zoo ver gebragt te hebben. Meer en meer verloren zij uit het oog hetgeen in 1618 boetpredikend op het papier was gesteld door den oud-burgemeester Hooft, wien het overigens evenmin aan zelfgevoel haperde: 'Wij weten dat de coningen van Vrancrijck nu soo lange jaren d'een d'ander bij wettige successie zijn gevolcht; daer ter contrarie onse tegenwoordige regieringh sodanich is, datter over vijftich jaren geen apparentie was dat yemandt van allen dengeenen, bij denwelcken

¹ Wagenaar, Amsterdam, 8^o, VI 220 vg.

die nu ontrent ses en veertich jaren heeft bestaan, met dese forme van religie t' eeniger tijt tot regieringe soude zijn gecomen.¹

Bij de vergrooting der stad in 1615 waren er heel wat leden der vroedschap, en daaronder oud-burgemeesters, die, misbruik makend van den hun verleenden toegang tot het voor de burgers gesloten stedelijk archief, zich vergewisten omtrent de waarde der te onteigenen gronden, en voor lage prijzen uitgebreide terreinen kochten die zij de stad daarna peperduur aansmeerden. Zelfs drie van de vier regerende burgervaders waren in deze zaak betrokken.

Niet tevreden dat men hun f17 bood voor hetgeen indertijd op f2.25 getaxeerd en weinig duurder door hen betaald was, eischten zij nog meer dan f17 en dagvaardden de stad voor het Hof van Holland. Zoo schrijft althans een voornaam amsterdamsch mederegent dier dagen, en hij noemt drie perceelen voor welke de burgerij noodeloos met eene uitgaaf van ruim f142.000 belast werd².

De hard gevallen burgemeesters en raden beweerden terecht dat, ware er niet op die wijze gespekuleerd door hén, andere speculanten hun het werk uit de handen zouden genomen, en de voordeelen voor zich behouden hebben. Doch die verontschuldiging zelf stelt te duidelijker in het licht hoe waar het was dat de bovendrijvende klassen te Amsterdam de nieuwe orde

1 Memorien en Adviezen van Cornelis Pietersz Hooft, 1871, bladz. 263. - Werken van het H. Genootschap te Utrecht, N.S., N^o 16.

2 C. Pzn Hooft, Somnier Discours op de laatste vergrotinge van de stad, A^o 1615. - Bladz. 101-126 der Memorien en Adviezen.

van zaken ook wel uit geloofsijver en uit liefde voor de zelfregering waren gaan aankleven, maar toch vooral, gelijk hun beschuldiger zich uitdrukte, op hope van 'in plaetse van doornbosschen, olybomen te becomen, vijgebomen, ofte wijnstocken.' De nadruk waarmede Vondel, in beroemd gebleven lofdichten, de eerlijkheid van wijlen den oud-burgemeester Hooft prijst, werd bedoeld als eene hulde aan den regel, maar vierde inderdaad eene zeldzame uitzondering¹.

Ik onderstel dat enkel de zucht, op politieke tegenstanders eene klad te werpen, door de vrijzinnigen in 1620 de beschuldiging heeft doen uitdenken dat de amsterdamsche burgemeester Reinier Pauw, met zijn vriend den ambassadeur François van Aerssen, medepligtig waren aan heb fabriceren van min of meer

1 Vondel in 1630 aan Pieter Czn Hooft, bij Van Lennep III 57, aanhef van Roskam:

Soo was uw vader niet, die burger-vader, neen:
Van binnen was hy juist, gelijk hy buyten scheen ...
Hoe heeft hem Amsterdam ervaren, wijs en simpel:
Een hoofd vol kreucken, een geweten sonder rimpel.
O beste Bestevaêr! wat waert ghy Holland nut,
Een styl des raeds, doen 't lijf van 't stocxken werd gestut.

Op Cornelis Pzn Hooft's overlijden, 1 Januarij 1626, bij Van Lennep II 525 vg.:

Hangt aan de wand van 't koor dien Burgemeestersrock,
Dien tabberdt, wijd van baet- en staetsucht afgescheyen,
Dien Deeglijckheyd hem ging soo onbesproken breyen:
Hier aen heeft Eygebaet niet d'alderminste vlock.

Portretten van Cornelis Hooft bij Wagenaar, Vad. Historie, X 278 bij Koenen, De beide staatspartijen enz., 1868

vervalscht brandenburgsch geld in dat jaar te Amsterdam¹. Niettemin is de verdenking leerzaam. Wij zien er uit tot welke praktijken, indien er voordeel te behalen viel, de partijen elkander in staat achtten. Even vast als de regtzinnig hervormden zich overtuigd hielden dat Oldenbarnevelt in de soldij van Spanje stond, even stellig geloofden de vrijzinnigen aan de veiligheid van den orthodoxen Van Aerssen en den nog orthodoxer Pauw. Het met de synode van Dordrecht te houden en een valsch munter te zijn gold naauwlijks, in de schatting der toen onderliggende remonstranten, voor eene tegenstrijdigheid.

Hoe minder waarde evenwel wij aan dit kwajongensachtig overgaan van den bal des lasters hechten, des tegemakkelijker begrijpen wij dat Amsterdam in Nederland zulk eene magt is kunnen worden. Eene koopstad, waar veel geld verdiend wordt, is de natuurlijke hartader eener zamenleving welke de geoorloofde eigenbaat tot grondslag heeft. Slechts waar allen het naar zich toe rekenen als de roeping of voornaamste bestemming van den mensch beschouwen, en zoo veel te meer waar het welslagen van dit rekenen bij allen voor een onderpand van den goddelijken zegen doorgaat, slechts daar vinden buitensporigheden geloof als de zooeven aangeduide. De eenen houden de anderen voor niets te goed, omdat men aan beide zijden zich bewust is door dezelfde neiging gedreven te worden en dagelijks in gevaar te verkeerren voor dezelfde verzoeking te bezwijken.

¹ Brill bij Arend, III³ 468-473, uit de Resolutien van Holland en der Staten-Generaal van April 1620 enz.

Het klinkt ongeloofelijk dat Amsterdam in 1644, namens de Oost-Indische Compagnie, de Staten-Generaal te gemoet durfde voeren dat zij 'de overwonnen plaatsen en sterktens in Oost-Indie niet aangemerkt wilde hebben als wingewesten van den Staat, maar als een eigendom van bijzondere kooplieden, welke die plaatsen konden verkoopen aan wien het hun goed-dacht, al ware het zelfs aan den koning van Spanje of aan andere vijanden van de Vereenigde-Gewesten'.¹ Wisten wij niet dat woorden slechts woorden zijn, wij zouden dit voor de revolutionaire taal der majesteitsschennis houden.

Doch zoo boos was de uitval niet gemeend. De hedendaagsche geschiedschrijver althans kan er enkel de schaamteloos kinderlijke openbaring der verborgen gedachte in zien, welke toen op den bodem van alle harten lag. Nederland draaide in de 17^{de} eeuw om Amsterdam, en Amsterdam om het geld. De West-Indische Compagnie werd uitgejouwd omdat zij arm en eene bankroetierster was², de Oost-Indische voor

1 Historisch Verhaal der O.I. Compagnie, II 410. - O. van Rees, Staathuishoudkunde, II 195.

2 Over het plan van 1644 tot vereeniging van beide Compagnien bij Luzac, Hollands Rijkdom, I 336: 'De West-Indische Maatschappij, om die vereeniging te doen doorgaan, bood aan, boven alle andere bezittingen, ook 36 tonnen gouds te zullen inbrengen. Waarop die van de Oost aanmerkte dat de West 50 tonnen gouds minder dan niets had. En toen deze daarop zeide dat zij die som zoude opneemen, wierp de Oost weder daartegen in: dat niemand haar dat geld zoude opschieten anders dan uit aanmerking en op 't credit, van zoodanige vereeniging, - waartoe de Oost, hoe 't ook ging, nooit zoude bewilligen'.

onschendbaar en alvermogenend gehouden omdat zij in de zakken der hoofdbestuurders ruime winsten bragt. Het regt, en het publiek belang, kwamen onder cijfers; want de Staat zelf was niets buiten den handel, en, stond de handel stil, de staatsmachine evenzoo.

In een beroemden parallel tusschen Rome en Karthago, door een fransch wijsgeer en historieschrijver der 18^{de} eeuw, wordt gezegd dat 'zoolang handelsrepublieken onopgemerkt blijven, niets haar voortduren in den weg staat; maar het uitblinken haar noodlottig is. Dan komen er andere Staten, wien dat licht in de oogen steekt, en zoeken haar te berooven van eene meerderheid welke enkel bij overrompeling verkregen schijnt.'¹

In zoover het wassend Engeland en het wassend Frankrijk de stichting onzer vaderen allengs verdrongen hebben, is dit met korte woorden de geschiedenis van Oud-Nederland. Zoolang de Zeven-Provincien slechts haar zelfbestaan verdedigden, gaven zij niemand aanstoot. Toen zij op hare beurt eene magt geworden waren, golden zij voor te veel.

Welbezien echter vormt dit meer een hoofdstuk der vaderlandsche geschiedenis, dan die geschiedenis zelve.

¹ Montesquieu, *Grandeur et Décadence des Romains*, 4^{de} Hoofdstuk: 'Les puissances établies par le commerce peuvent subsister longtemps dans leur médiocrité; mais leur grandeur est de peu de durée. Elles s'élèvent peu à peu, et sans que personne s'en aperçoive; car elles ne font aucun acte particulier qui fasse du bruit et signale leur puissance; mais, lorsque la chose est venue au point qu'on ne peut plus s'empêcher de la voir, chacun cherche à priver cette nation d'un avantage qu'elle n'a pris, pour ainsi dire, que par surprise.'

Wie op de geduchte vloten let, uitgerust in den eersten en tweeden engelschen oorlog; op de niet minder geduchte legers waarmede daarna de oorlog tegen Frankrijk gevoerd is; die betwist ten slotte Luzac het regt, te beweren dat reeds gedurende dit tijdvak door de Nederlanders te weinig verbonden gesloten of te weinig krijgstoerusting gemaakt zijn¹. Veeleer moeten wij het bewonderen dat de Republiek langer dan eene halve eeuw zulke oorlogslasten heeft kunnen dragen, en al dit geld uit Amsterdam gekomen is².

Natuurlijk zouden, met de Amsterdammers aan de spits, de Nederlanders der 17^{de} eeuw niet rijk geworden zijn, zoo zij niet inhalig geweest waren, of zij niet bij tusschenpoozen, de eenen zonder schade voor hunne menisterij of hunne arminianerij, de anderen met handhaving van hun kalvinisme, zich met eene mindere soort van loyaleiteit vergenoegd hadden. Reeds alleen hun meedogenloos exploiteren van West en Oost, ongerekend het inwilligen hunner zeeschuimersnatuur en de drogredenen waarmede zij het leveren van oorlogsbehoefte aan den vijand vergoelijkten, geeft ons het regt hen voor geboren weekeraars, dienaren van den Mammon, en hun godzalig bijbelsch spraakgebruik voor een aanwensel uit de katechisatie-kamer te houden³.

1 Hiervóór, bladz. 366 vg.

2 In 1704, onder den raadpensionaris Antonie Heinsius, telde het leger der Republiek, aangevoerd door Marlborough en prins Eugenius, 150.000 man; de kosten waren dat jaar f25.000.000. Van Vloten bij Arend, IV² 797.

3 Klacht van de bewindhebbers der O.I. Compagnie in 1708 over de oneerlijkheid harer ambtenaren in Indië: 'Het stelen en plunderen van onze goederen wil tot ons leedwezen nog steeds niet ophouden.' - Opmerking van den amsterdamschen advokaat der Compagnie P. van Dam, 1702: 'Daar zijn wel gedachten geweest of men derzelver gagie niet soude kunnen en behooren te verhoogen, om daardoor de orders stricter te doen onderhouden en naekomen. Maer men heeft altijd geoordeeld dat sulx de begeerlijkheid niet soude verminderen of stremmen, noch de luyden daardoor te meer tot hun devoir gehouden worden.' De Jonge Jr., Opkomst, VIII CXXIV. - De gouverneur-generaal Van Hoorn keerde in 1709 huiswaarts met een fortuin dat op f10.000.000 geschat werd. - Over de goochelkunst der bewindhebbers in Nederland zelf, hiervóór bladz. 411, noot 1.

Het is er echter zeer ver af dat eene eeuw als de onze, die zelf den dollar tot koning heeft uitgeroepen, hen om die reden zou mogen verachten. Hunne kwade trouw ging ontegenzegglijk met zekeren eerbied voor iets heiligs gepaard; hunne baatzucht met vaderlandsliefde, of liefde voor de stad hunner inwoning; hunne hardvochtigheid met ondernemingsgeest; hun niet opstaan voor een ton, met geloofsvertrouwen. Zelfs houd ik het er voor dat het: 'Uit genade zijn wij zalig geworden,' hetwelk in onze ooren, uit den mond van lieden onzer wereld, slechts als eene niet volkomen te vertrouwen kerkelijke formule klinkt, voor hen eene gevoelde maatschappelijke beteekenis had. Zij waren met zoo weinig begonnen! Hunne grootvaders waren, sommige uitzonderingen niet te na gesproken, zulke arme duivels geweest! De kans had vaak zoo hagchelijk gestaan! Op den uitersten nood was zulk een voorbeeldelooze voorspoed gevolgd, in zulk een ongeloofelijk korten tijd! Niemand kende beter dan zij den prijs van een bril, en het was hen zoo medegeloopen!

XXXV [Amsterdam. - Cornelis Pieterszn Hooft]

Twee algemeen bekende leden der familie Hooft, met eene tusschenruimte van zeventig jaren elkander opgevolgd in het bewind, zijn van het eigenaardige in de Messieurs Jourdain, wier talrijke dynastien van burger-edellieden gedurende anderhalve eeuw Amsterdam en het land geregeerd hebben, een juiste en eervolle maatstaf.

Den oudsten der twee, Cornelis Pieterszoon, zoon van Pieter Willemszoon, kleinzoon van Willem Janszoon, vader van den historieschrijver Pieter Corneliszoon, troffen wij reeds aan. Van zijn geslacht is hij de eerste geboren Amsterdammer. Zijn vader was van de Zaan, waar zijn grootvader het bedrijf van reeder en schipper uitoefende; ook dat van scheepstimmerman niet onmogelijk, want de Zaan was van oudsher één werf, reeds vóór in 1596 de eerste zaagmolen daar begon te draaijen¹.

Aan de herinnering van dien grootvader knoopt zich de sprekende anekdote dat hij omstreeks 1572 in den Sont verscheen als gezagvoerder over een eigen schip, omstuwd door zeven andere hem toebehoorende schuiten, elke gekommandeerd door een zijner zeven zonen. De koning van Denemarken, wien dit zeldzaam geval ter oore kwam, vroeg voor de aardigheid deze geheele teelt van westfriesche water-makkabeën te Elseneur ten eten².

1 Koenen, Scheepsbouw en Zeevaart, 1854, bladz. 79 vg. - Die eerste molen heette Het Juffertje en dreef op een vlot.

2 Uit een geslachtsregister, in de familie Hooft bewaard gebleven.

Cornelis Pieterszoon, de toekomstige burgemeester, geeft zichzelf eene geleerde opvoeding en is de eerste rentenier der familie. De wijsgeerige Coornhert en de wijsgeerige Spieghel staan als zijne geestverwanten en persoonlijke vrienden bekend¹.

Twintig jaren oud, wijkt hij in 1567 naar Emden en zwerft tien jaren in Duitschland. Is hij geen kalvinist, slechts een bijbelsch vrijdenker, hij weet dat zulke onderscheidingen door Alva's bloedraad niet toegelaten worden, en het voor die regtbank genoeg is dat men in reuk van ketterij sta. Daags na de verovering van Amsterdam door de Staten van Holland, in 1578, keert hij naar zijne geboortestad terug en wordt in de regering gekozen.

Voor geheel zijn volgend leven is dit eene beslissende gebeurtenis. Hij ontleent zijn gezag noch van den spaanschen monarch, noch van den stadhouder Willem van Oranje, noch van de hollandsche Staten, maar enkel van zijne medeburgers de amsterdamsche schutters, die 'representerende het corpus ende ryckdom derselve stad', het na de omwenteling 'raedsaem ende nodich' bevinden zesendertig nieuwe gemeenteraadsleden en daaronder vier burgemeesters te 'eligeren'.² Deze vertegenwoordiging eener plaatselijke burgerij is voor Hooft, bij de gratie Gods, bekleed met het hoogst gezag. In haar eerbiedigt hij de bron van het zijne, en erkent geen andere souvereiniteit. Had het van hem afgehangen, hij zou het denkbeeld der roomsche burgemeesters zijne voorgangers in prak-

1 Leeven van Spieghel door P. Vlaming, 1723, bladz. 5.

2 D.C. Meijer Jr., Gids 1878, II 258 vgg.

tijk gebragt hebben, die van Amsterdam eene republiek in de republiek wilden maken, onderscheiden van Holland en slechts in naam met Holland verbonden¹.

Hij leeft onder den Zwijger en onder Maurits, en komt achtereenvolgens met beiden in botsing. In 1584 geldt het de verheffing van Willem I tot graaf. Hooft (niemand kon toen onderstellen dat de prins nog in hetzelfde jaar vermoord zou worden) kant zich ten sterkste tegen dit opdragen van het monarchaal gezag, hoe ook beperkt, aan een nieuwen meester. Onwetend is hij de vader van het denkbeeld der stadhouderalooze regering, naderhand het *shibboleth* van alle staatsgezinden in den lande. Voor zich is hij nog meer stads- dan staatsgezind, en zou heden ten dage, in den etymologischen zin van het woord, voor een *communard* doorgaan. Van een nederlandschen Staat, zamengesteld uit verschillende provincien onder één hoofd, verwacht hij geen heil. De gedachte dat in de toekomst, tot behoud der deelen, een geheel de onmisbaarste aller voorwaarden zal kunnen blijken, komt niet bij hem op. Liever dan een nieuwen graaf te zien aan-, zou hij een weder ingevoerd lastgeld in den Sont op nieuw zien afschaffen. Voor Amsterdam is dit eene levenskwestie; het overige niet. Ten einde de scherpste zijner kleinsteedsche oppositie wat te temperen voert hij den schijngrond aan: dat Amsterdam de kat uit den

1 Filips van Marnix aan Jan van Nassau, Julij 1577: 'Ceulx d'Amsterdam se veullent joindre avecq Hollande de nom, mais en effect ne veullent avoir riens de commun, sinon le trafficq et négociacion.' Uit Groen's Archives (1^{ste} Reeks, DCCXXXIX, VI 117) bij D.C. Meijer Jr., Gids 1878, II 230.

boom moet zien, en afwachten wat Zeeland doen zal¹.

Dit is Hooft's kleine zijde, en een bewijs zijner amsterdamsche kortzigtigheid. Hij kent de kaart van het land zoo kwalijk dat wanneer in 1618 Maurits te Amsterdam de regering komt verzetten, de twee en zeventigjarige oud-burgemeester daartegen niets dan doktrinaire gemeenplaatsen weet aan te voeren en op te halen van oude dorpsvoorregten. De prins scheept hem af met het bekende woord: 'Bestevaer, 't moet nu voor deez' tyd zo zyn. De nood en dienst van het land vereischen het.'²

Hooft's jongere tijd- en stadgenooten hebben hem zoo dikwijls 'den Cato onzer dagen' genoemd, dat zij er eentoonig door geworden en niettemin duister gebleven zijn. Daar hij de opkomst der vrijheid beleefde, waren er geen termen hem met Cato van Utica te vergelijken, die om haar verlies zich den dood gaf. Evenmin viel er toen, naar het voorbeeld van den anderen en ouderen Cato, op het verwoesten van een Nederland naar de kroon stekend Karthago aan te dringen. De val van Antwerpen was sedert lang beslist, en het mededingend Londen kwam vóór 1626, Hooft's sterfjaar, niet in aanmerking. Denkelyk doelde de bijnaam alleen op zijne bekende filosofische gevoelens, en op de vrijmoedigheid zijner redevoeringen in den gemeenteraad, wanneer het gold de 'eygensoeckentlickheydt' van kollega's te berispen (de uitdruk-

1 Hooft's redevoering van 1584 onder de Authentieke Stukken bij Bor. - Ook bij Koenen, De beide Staatspartijen, 1868, bladz. 54 vgg.

2 Uit Brandt bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, IV 309.

king is van hem). Het overige deden de mode en het *jargon* van den tijd, die geen Nederlander toelieten door eene deugd of een talent uit te munten, of de grieksche fabelleer en de romeinsche geschiedenis werden er om beurten bij te pas gebragt.

De vijanden van Hooft in de vroedschap vonden zijne redevoeringen lang; en wij mogen te dien aanzien, enkel op grond dat zij er in doorgestreken werden, hun oordeel niet wraken. Zij waren bevoegder regters dan wij, in zoover het ons vrijstaat het boek voor eene wijl te sluiten, zij het voorgelezene of van buiten geleerde zonder verademing moesten aanhooren. Zelfs de hedendaagsche uitgevers, hoewel zij aan Hooft's karakter en bekwaamheden onverbloemd hulde brengen, zijn genoodzaakt te erkennen dat sommige langwijgheden door hen weggelaten zijn, en 'de herhaling derzelfde gronden en bewijzen, de steeds terugkomende gedachtenloop, ook bij de lektuur soms eenig geduld noodzakelijk maakt'.¹

Niettemin zijn die *Memorien en Adviezen* een gedenkteeken, en zij zouden eene grondiger en uitvoeriger studie verdienen dan ik mij hier veroorloven mag. Zij beslissen niet of de steller eene akademische opleiding ontving, doch staven dat zijne geletterde rederijdersvorming niets te wenschen overliet. Zonder inspanning haalt hij uit zijne moedertaal wat in zijn tijd er uit te halen valt: *Il fait de la prose sans le savoir*.

1 Voorrede van het Historisch Genootschap bij de in 1871 uitgegeven *Memorien en Adviezen* van 1611 tot 1619, bladz. vi. - In deze verzameling komen de redevoeringen van vroeger dagteekening, bij Bor, Brandt en Wagenaar, niet voor.

Zijne denkwijze is geheel en al de stoïcijnsch-christelijke zijner vrienden Spieghele en Coornhert. Livius en Cicero leveren hem zijne meeste bewijsplaatsen; en wanneer hij warm wordt, dan verschijnt ook de bijbel in het veld. Buitengewoon snedig is zijn aanvoeren van den profeet Jesaja tegen de raden en medeburgemeesters die, bij het naderend uitleggen der stad, tot schade der burgerij, met hebzuchtige bijoogmerken zich meester maakten van veelbelovende perceelen: 'Wee dengenen die huis aan huis trekken, akker aan akker brengen, totdat er geene plaats meer zij, en gijlieden alléén inwoners gemaakt wordt in het midden des lands!'¹ Men begrijpt hoe de orthodoxen in de vroedschap op den neus keken, wanneer de libertijn met zulke wapenen uit hun eigen tuighuis voor den dag kwam.

Kenmerkend is het voor den geest, waarin Cornelis Hooft werkzaam was, dat na zijn optreden in 1578 het misdrijf van enkelvoudigen diefstal te Amsterdam niet langer met den dood gestraft is. En men houde dit niet voor eene ironie zijnerzijds, alsof, zoo in de stad zijner inwoning alle kleine en alle grootere dieven aan de galg gekomen waren, hij voor ontvolking gevreesd zou hebben. Enkel menschlievendheid bestuurde in deze zaak zijne handelingen. Er verrees een tuchthuis, tevens verbeterhuis, en de humanist was er naderhand trotsch op het bewijs geleverd te hebben dat hij de humaniteit niet slechts in de boeken beminde, maar ook in het leven.²

¹ Jesaja, v 8. Staten-vertaling.

² Wagenaar, Amsterdam, 8^o, IV 115, 122.

Een schitterend bewijs zijner verdraagzaamheid gaf hij in 1597, toen hij de amsterdamsche predikanten verhinderde eene wreede vervolging in te stellen tegen zekeren Gooszen Vogelsang, een onwetend en onschadelijk dweeper uit het volk, wiens eenige halsmisdaad het uitgeven van een boekje was, waarin hij beweerde dat God een hoofd en beenen heeft evenals Adam weleer. Levenslang is het wederstaan van gereformeerde leeraars en leeken, die de hulp van den sterken arm tegen andersdenkenden inriepen, Hooft's specialiteit geweest. Hij schuwde de gedachtenis van Filips van Marnix, door wien tot vervolgen der geestdrijvers was aangespoord; en het strekt hem zeer tot lof, in eene eeuw als de zijne, te hebben ingezien dat men op die wijze niets anders verrigtte dan Rome en de Inquisitie nadoen. Voor zichzelf behoorde hij, tegenstander der praedestinatieleer, niet tot de publieke kerk, maar wilde, zoowel aan deze als aan Vogelsang en aan ieder ander, vrijheid van overtuiging gewaarborgd zien¹.

Hooft's voornaamste eeretitel evenwel was zijn onbaatzuchtig voorstaan van de zaak der burgerij. Het zij zoo dat hij aan zijne denkbeelden eene even overdreven waarde hechtte als de anderen aan hun geld, - al maakte zijne belangeloosheid noch zijne ijdelheid onzeker, noch het zelfbehagen dat in zijne redevoeringen doorstraalt, het bleef waar dat *zijn* hartstogt van eene minder lage soort en voor de ingezetenen profijtelijker was.

Andere amsterdamsche regenten, orthodoxer dan hij,

¹ Het geval Vogelsang bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, IV 101-121.

grooter financiers, bekwamer kooplieden, bruikbaarder diplomaten, hebben tot den roem der stad naar buiten meer bijgedragen; en misschien zou Amsterdam nooit Amsterdam geworden zijn, indien hare vroedschap door zijn invloed in eene Akademie van zede- en staatkundige bespiegeling ontaard was. Doch een trouwer bestuurshoofd heeft Amsterdam's smalle gemeente nooit bezeten, en wij moeten het natuurlijk vinden dat het nageslacht, zij het ook dat eenige staatkundige partijchap daarbij in het spel was, in hem den idealen burgervader gespeurd en herkend heeft.

XXXVI [Amsterdam. - Mr. Hendrik Hooft]

Mr. Hendrik Hooft, oomzeggerskind van Cornelis Pieterszoon, leeft onder Jan de Witt, doch komt eerst onder Willem III op den voorgrond.

Uit den burger doop- en den burger geslachtsnaam zijner moeder, Haasje Houtloock, bespeurt men dat ook hij van afkomst tot de breede middenklasse der zamenleving behoort welke in 1578 te Amsterdam de bovendrijvende en heerschende geworden is.

Tevens bewijzen de goederen welke twee vrouwen hem achtereenvolgens ten huwelijk brengen, dat het volle aanzien van den uitgestorven of verarmden adel, in een vroeger tijdperk vermogend en talrijk, op dezen nieuwen stand is overgegaan. De kleinzoon van den zaankantschen schipper wordt heer van Oud-Karspel, heer van Koedijk, heer van Schoterbosch. Het onder-

scheid tusschen den poorter en den geboren edelman is uitgewischt. Hendrik Hooft vervult geen andere maatschappelijke betrekking dan van nature lid der amsterdamsche regering te zijn. *Il se donne la peine de naître*; en die inspanning is voldoende om hem op het vredeskongres te Nijmegen in 1678 tot een persoon van gewigt te maken¹.

Zijne karakterschets door Sir William Temple doet in weinig woorden hem kennen als niet gewoon; rijpe en schier overrijpe vrucht eener nieuwe beschaving².

'Er waren', verhaalt in zijne herinneringen van 1672 tot 1679 de engelsche gezant, 'er waren in dien tijd te Amsterdam twee regerende burgemeesters die in deze stad alles naar hunne hand zett'en, gelijk zijzelf het de zaken van het land deed. De een was de heer Hendrik Hooft, een man van gemoed, braaf, zeer rijk, wel onderwezen, geestig, luimig, zonder eerezucht. Alle staatsambten had hij stelselmatig afgewezen, en vergenoegde zich met op zijn tijd het burgemeesterschap der stad zijner inwoning waar te nemen; nog wel zooveel mogelijk op zijn gemak. Hij had een zeer oorspronkelijken draai van geest, en ik hoorde hem op een keer twee dingen zeggen die nieuw voor mij waren. Het eene, dat een gezond man, die weet dat

1 Bijzonderheden omtrent de afkomst en de loopbaan van Hendrik Hooft bij Van der Aa, B.W., VIII 1097 vg. - Wagenaar, Amsterdam, 8^o, V en VI.

2 Over Temple bij Macaulay, *Critical and Historical Essays*. III 147 vgg. der Tauchnitz-uitgaaf. - *History of England*, 2^{de} Hoofdstuk, over Temple's plan tot hervorming der engelsche staatsinstellingen onder Karel II. - Taine, *Littérature Anglaise*, II 512 vgg.

hij morgen moet sterven van pijn, niettemin genieten zal van den dag van heden; doet hij dit niet, dan is hij geestelijk krank of op. Het andere, dat men een stumpert moest zijn om meer dan zestig jaren oud te willen worden, en dat wat hem betrof, als hij dien leeftijd bereikt zou hebben (waarvan hij toen niet ver af was), de eerste gunstige gelegenheid tot heengaan hem welkom zou wezen. En hij maakte dit zeggen waar; want kort daarna is hij zonder omslag gestorven aan een aanval van podagra, zich met zijne vrienden onderhoudend tot hij niet meer kon, en hen verzoekend zich te verwijderen ten einde hun het schouwspel van zijn doodstrijd te sparen. Toen hij zich een weinig voelde bijkomen, ontbood hij hen op nieuw in zijne bovenkamer, zeggende *qu'il y avait encore pour une demi-heure de conversation*. Zoo dacht en gevoelde de heer Hooft, met wien ik het zeer goed vinden kon, hoewel hij den naam had een wispelturig man te zijn, en ik naar zijne verzekering de eenige ambassadeur was wien hij in al zijn leven een bezoek had gebragt. Zijn gezag te Amsterdam was onbeperkt, maar zonder dat hij het zocht, of er zich aan gelegen liet liggen, of er gebruik van maakte.¹

1 'There were two ruling burgomasters at Amsterdam at this time (1672-1679), who had the whole sway of that town (as this has a great one in Holland): Hooft and Valkenier; the first a generous, honest man, of great patrimonial riches, learning, wit, humour, without ambition, having always refused all employments the state had offered him, and serving only in that of burgomaster of his town in his turn, and as little busy in it as he could; a true genius, and that said two things to me in conversation, I had not heard before: one, That a man, who were to die to-morrow in torment, would yet enjoy to-day, if he were sound; and that it was some disease or decay of spirits that hindered it; the other, That a man was a sorry wight who desired to live after threescore; and that for his part, after that age, which he was then approaching, he should be glad of the first good occasion to die: and this he made good, dying with neglect upon a fit of the gout, talking with his friends till he was just spent, then sending them away that he might not die in their sight; and, when he found himself come a little again, sending for them up, and telling them *qu'il y avoit encore pour une demy heure de conversation*. This was the character of M. Hooft, who was a great intimate of mine, though he passed for a humorous man; and told me, I was the only ambassador he had ever visited in his life. He had all the credit that could be in his town, without seeking, or minding, or using it'. Temple, Works 1770, II 428.

Elders in Temple's boek wonen wij ten huize van Hendrik Hooft een heeren-diner bij. Telkens als de gezant, die het op de borst heeft, achter zijn stoel op den grond spuwt, ziet hij tot zijne verbazing eene in het vertrek op post gestelde jonge dienstbode toeschieten, die met een schoon servet den vloer reinigt. Een buurman vraagt naar zijn welstand, en hij antwoordt dat hetgeen in zijne verkoudheid hem het meest hindert, de moeite is welke hij die gediensstige geeft. - Gij treft het, roept de gastheer hem lagchend toe, dat mevrouw Hooft afwezig is; want zij had u, ambassadeur of niet, wegens huisbesmetting buiten de deur gezet. Er zijn hier twee kamers waar ik nooit een voet waag: ik geloof niet dat zij meer dan tweemaal 's jaars opengaan, om schoongemaakt te worden. - Temple hervat dat hij hem houdt voor een goed patriot, die niet alleen de belangen van zijn land ter harte neemt, maar ook de zeden zijner stad eer-

biedigt, waar de huisvrouwen, naar hij heeft hooren verzekeren, het opperbewind voeren. - Hooft geeft dit toe; erkent dat eene zachtvaardige bazin, *une douce patronne*, voor een getrouwd man te Amsterdam de hoogste prijs uit de loterij is; en zegent zijn gesternte hetwelk er hem zulk eene ten deel deed vallen. - Een deftiger burgemeester zegt dat de gastheer schertst, en de amsterdamsche vrouwen niet baziger zijn dan hare zusters in andere voorname steden; maar Hooft houdt zijne stelling vol. Het is zoo, beweert hij, en het kan niet anders zijn, want het rust op eene oude gewoonte; en de man die er verandering in wilde brengen, zou met eene ongelijke partij te doen krijgen. Niet alleen de amsterdamsche vrouwen zouden *en corps* tegen hem zamenspannen, maar ook al de getrouwde amsterdamsche mannen die door hunne vrouwen op den kop gezeten werden¹.

1 'Dining one day at monsieur Hoefft's, and having a great cold, I observed, every time I spit, a tight handsome wench (that stood in the room with a clean cloth in her hand) was presently down to wipe it up, and rub the board clean: somebody at table speaking of my cold, I said, the most trouble it gave me was to see the poor wench take so much pains about it: monsieur Hoefft told me, 'T was well I escaped so, and, that if his wife had been at home, though I were an ambassador, she would have turned me out of doors for fouling her house: and, laughing at that humour, said, there were two rooms of his house that he never durst come into, and believed they were never open but twice a-year, to make them clean. I said, I found he was a good patriot; and not only in the interests of his country, but in the customs of his town, where that of the wife's governing was, I heard, a thing established. He replied, 'T was true, and that all a man could hope for there, was to have *une douce patronne*, and that his was so. Another of the magistrates at table, who was a graver man, said, monsieur Hoefft was pleasant, but the thing was no more in their town, than in any other he knew of. Hoefft replied very briskly, it was so, and could not be otherwise, for it had long been the custom; and whoever offered to break it would have banded against him, not only all the women of the town, but all those men too that were governed by their wives, which would make too great a party to be opposed'. Temple, Works 1770, II 458.

Na tafel brengt Temple met zijne zuster een bezoek aan eene andere amsterdamsche familie, waar, naar aanleiding van het gesprokene ten huize van Hendrik Hooft, zoo vele staaltjes van buitensporige amsterdamsche zindelijkheid verteld worden, dat de zuster ongeloovig het hoofd schudt. Ten einde haar te overtuigen verzoekt haar de stedelijke sekretaris, die deel uitmaakt van het gezelschap, te willen uitzien en letten op een huis aan de overzijde. Het is gebeurd, mevrouw, verzekert hij, dat een burgemeester de eigenares van dat huis een bezoek is gaan brengen. Hem wordt opengedaan door eene lange noordhollandsche meid, wie hij vraagt of haar mevrouw geen belet heeft; zij antwoordt van neen, en hij wil binnentreden. Maar zij bemerkt dat er slijk aan zijne schoenen kleeft, pakt hem aan, neemt hem op haar rug, draagt hem twee kamers door, zet hem neder onderaan de trap, trekt zijne schoenen uit, schiet hem een paar gereedstaande muilen aan, - alles zonder spreken, - en zegt ten slotte dat mevrouw zich in de opkamer bevindt, waar zij hem gaarne ontvangen zal¹.

1 'In the afternoon, upon a visit, and occasion of what had been said at monsieur Hoefft's, many stories were told of the strange and curious cleanliness so general in that city; and some so extravagant that my sister took them for jest; when the secretary of Amsterdam, that was of the company, desiring her to look out of the window, said, Why madam, there is the house where one of our magistrates going to visit the mistress of it, and knocking at the door, a strapping North-Holland lass came and opened it; he asked, Whether her mistress was at home? she said, Yes; and with that he offered to go in: but the wench, marking his shoes were not very clean, took him by both arms, threw him upon her back, carried him cross two rooms, set him down at the bottom of the stairs, pulled off his shoes, put him on a pair of slippers that stood there, and all this without saying a word; but, when she had done, told him, he might go up to her mistress, who was in her chamber'. Bladz. 459.

Deze verhalen hebben in zoover beteekenis dat zij ons verplaatsen te midden eener beschaving welke, als men pleegt te zeggen, op hare laatste beenen loopt en op weg is hare eigen karikatuur te worden. Wij ontvangen den indruk dat Hendrik Hooft, wat het maatschappelijke betreft, genoeg heeft van zijn kring, en het hem naauwlijks verwonderd zou hebben indien de bestaande orde van zaken in Nederland nog bij zijn leven plaats was gaan maken voor eene andere.

In dat gevoelen worden wij versterkt wanneer wij den als mede-burgemeester door hem ondertekenden brief van 8 Julij 1672 aan Willem III herlezen, waaruit reeds eene en andere plaats door mij aangehaald werd. Hetzelfde blijkt, vinden wij, uit zijn in de vroedschap gedaan verslag van een bezoek, weinige dagen later namens Amsterdam door hem aan den prins gebragt, - toen een jongeling van naauwlijks twee en twintig jaren, Hooft een man van diep in de vijftig.

Met verwondering hooren wij hem den prins vra-

gen of indien, sedert de legers van Lodewijk XIV meer dan het halve land waren komen overstroomen, men te Amsterdam 'by de gemeene zaak goed en bloed zou opgezet hebben', er zijns oordeels 'eenig middel ware uit te denken om het overige te behouden en verdere verderfelyke onkosten te voorkomen'.

Dacht de prins dat 'de Staat door de wapenen in zijn vorigen toestand te herstellen ware', dan gaf Amsterdam de verzekering 'met hem alles veil te hebben, zelfs de personen der regenten'. Vond hij daarentegen de zaken 'zoo verre verlopen dat zy niet te redden waren dan door een verdrag op redelyke voorwaarden', en achtte hij, om het een en ander tot een goed einde te brengen, noodig 'op syn persoon hooger digniteiten te doen confereeren, ende syne autoriteit en gesagh te doen vermeerderen', dan was Amsterdam genegen 'daartoe van goeder herte het haare toe te brengen'.¹

De anglikaansche bisschop Burnet verzekert, in eene *Geschiedenis van mijn leeftijd*, uit den eigen mond van Willem III vernomen te hebben dat Amsterdam in 1672 den prins zulke aanbiedingen deed 'omdat zy alles voor verloren hieldt, en zy de schande van haaren ondergang liever over hem dan over zigzelve brengen wilde'.²

Het ware doelloos, over de echtheid dezer aantekening van den engelschen historieschrijver te rede-

1 Uit de resolutien der amsterdamsche vroedschap van 19 Julij 1672. - Bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, V 360 vg.

2 Burnet, History of my own times, 1724-1734, I 326. - Wagenaar, Amsterdam, 8^o, V 362 vg.

twisten. Ons raakt alleen Amsterdams houding in die dagen tegenover Willem III. En dan verbaast het ons, ik herhaal het, Hendrik Hooft en de zijnen, na eene meer dan twintig jaren met hartstogt gehandhaafde stadhouderlooze regering; na mededoen aan de Akte van Seklusie; na bezweren van het Eeuwig Edikt; zwart op wit den prins in handen te zien geven hoe zij 'van de gedeputeerden deses stads met sonderlinge aengenaemheit verstaen hadden dat Syn Hoogheid had gelieven de goedheid te hebben van aen deselve verseekeringe te geven van de onverdiende toegenegentheid die Syn Hoogheid had om dese stadt ende de goede ingesetenen vandien met raed en daed te willen byspringen ende van alle oppressien en vyandtlyke attaquen, door alle bedenkelyke precautien, beschermen en protegeren.'

Er rijst twijfel aan Amsterdams identiteit, wanneer burgemeesteren en regeerders voortgaan: 'Wy vinden ons gemoedigt uw Hoogheids wyse raed in veele importante saeken (daer voor wy geerne bekennen dat ons verstandt stille staet, en die onse capaciteit by manquement van ervarentheid verre overtreffen) gediensstelyk te requireren. Onder protestatie, Doorluchtige Hooghgeboren Vorst en Heere, dat wy hier inne gaen met de openhartigste confidentie van de wereld, en dat wy hebben dat vertrouwen in u Hoogheids eedelhoedigheid, dat naest Godt ons heil daarvan totaliter dependeert, ende dat wy uw Hoogheid considereren als die geene de welke van Godt Almaghtig met de vereischte qualiteiten is begaaft, om de vervallene sake door syn wys beleyt te kunnen her-

stellen, ende by dese bekommerlyke constitutie van tyden den Staet voor verder onheil behoeden'.¹ Alles aan een baardeloozen, kugchenden knaap, die op dat tijdstip nog geen enkel openbaar blijk zijner persoonlijke meerderheid gegeven had.

Het strekt den staatsgezinden Hendrik Hooft in het minst niet tot schande, - door dit zwichten voor de onmisbaarheid der stadhoudersgezinden op dat oogenblik, - bestevaer Cornelis Pieterszoon, den tegenstander van het opdragen der grafelijkheid aan den Zwijger, in zijne kist eene zonderlinge vertooning te hebben doen maken. De nood sprak, en het algemeen belang ging voor.

Ook is Hendrik Hooft daarna door Willem III steeds hoog gesteld, en keer op keer heeft de prins getoond de eervolste waarde aan zijn oordeel en aan zijne goedkeuring te hechten².

¹ Brief van 8 Julij 1672. - Echte Stukken bij Wagenaar, Amsterdam, 8^o, V 355 vgg.

² 'Soon after the prince's return [uit het leger in Den Haag, na den slag bij Saint-Dénis, Augustus 1678] he went to Dieren to hunt in the Veluwe, like a person that had little else to do: and, I having occasion to go at the same time at Amsterdam, he desired me to remember him kindly to monsieur Hoeft, the chief burgomaster there, and tell him, that he desired him to be no longer in his interests than he should find his highness in the true interests of the State. I did so; and monsieur Hoeft very frankly and generously bid me tell the prince, he would be just what his highness desired, and be ever firm to his interests while he was in those of his country; but, if ever his highness departed from them, he would be the first man to oppose him; till then, he would neither censure nor distrust his conduct; for he knew very well without mutual trust between the prince and the States, his country must be ruined. - From this time to that of his death, monsieur Hoeft continued in the same mind, and by his example that great and jealous town began to fall into much more confidence, not only of the prince, but of his whole conduct in the administration of the affairs of this State'. Temple, Works 1770, II 457 vg. - Uitvoeriger over hetzelfde onderwerp in Temple's brief aan den Lord Treasurer te Londen, Den Haag 7 Oktober 1678. Works 1770, IV 438 vgg.

Ik wil alleen te verstaan geven dat een burgemeester van Amsterdam in 1672 zoo niet spreken en schrijven kon, of hij moest aan zijn hart gevoelen dat Noord-Nederland bij een keerpunt in zijne geschiedenis aangekomen, en eene ader in de nationale mijn uitgeput was.

EINDE VAN HET TWEEDE DEEL, EERSTE HELFT.

[Tweede deel (tweede helft)]

Derde hoofdstuk.

De wetenschappen en de letteren.

I [Het protestantisme en de wetenschap]

De geschiedenis der wetenschappen in Nederland gedurende de 17^{de} eeuw; der natuurkennis, inzonderheid; is de geschiedenis van het vreedzaam maar onvrijwillig samenwonen, onder één dak, van twee tegenstrijdige wereldbeschouwingen: de aanvankelijk zegevierende welke zich op goddelijke openbaringen beriep, en de aanvankelijk onderliggende van het waarnemen en het nadenken door den mensch alléén.

Hoe bedriegelijk in den aanvang de schijn der goede verstandhouding tusschen de eene en de andere was, dit viel, geheel Europa door, in de 16^{de} eeuw op te merken, van het oogenblik dat het protestantisme eene magt werd.

Met de letteren kon de hervorming in de meeste

gevallen het zeer wel vinden. Voor haar uitleggen van den bijbel moest zij goed hebreeuwsch en goed grieksch verstaan. Zij behoorde leesbaar latijn te schrijven, om met gezag de roomsche theologen te kunnen wederleggen; de roomschgezinde regtsgeleerden en geschiedvorschers.

Ten einde oor en hart van het algemeen te winnen, moest zij daarenboven zoo niet de studie, althans de praktische beoefening der verschillende landstalen zich tot taak stellen. Het volk moest geholpen worden aan nieuwe overzettingen der Heilige Schrift, nieuwe geloofsbelijdenissen en katechismussen, nieuwe gezangen psalmbundels, eene nieuwe stichtelijke lektuur, eene nieuwe polemische bibliotheek.

Door dit alles bekwam het protestantisme-zelf een sterksprekenden letterkundigen draai of trek; en het is geen wonder dat al de voornaamste hervormers, de eenen in meerdere, de anderen in mindere mate, wat den algemeenen vorm hunner beschaving aangaat tevens humanisten geweest zijn; geleerden uit de school der renaissance welke de klassieke studien weder in eere gebragt had.

Maar die zin voor het litterarische was niet hetgeen wij, in onze dagen, met liefde voor de wetenschap bedoelen. Het protestantisme haatte of beklagde eigenlijk de wetenschap, of wantrouwde haar, en volgde uit de verte het katholicisme daarin na.

Iemand die in ons midden het eerst de wet ontdekte waarnaar in de menschelijke long de bloedsomloop zich regelt, zou, onafhankelijk van zijne denkwijze in het godsdienstige, het wijsgeerige, of het

staatkundige, voor een sieraad der 19^{de} eeuw aangezien en naar evenredigheid geëerd worden. Kalvyn daarentegen liet in 1553, ter wille van stoute theologische ontkenningen, op het leerstuk der Drieëenheid betrekking hebbende, Michael Servet in Zwitserland levend verbranden, na vooraf hem verklapt te hebben aan de Inquisitie in Frankrijk¹.

Was het omdat hij voor Servet's genie met even weinig eerbied vervuld was, als Robespierre daarna voor de muze van André Chénier? Of ontkende hij het bewonderenswaardige in de gaven van zijn slagt-offer niet, maar gevoelde hij des te meer deernis voor den verdoolde, en wilde hij, door hem de gelegenheid tot voortgaan in het zondigen te benemen, voor zoover mogelijk hem van het goddelijk doemvonnis redden? De eene onderstelling maakt het verschil der tijden niet minder tastbaar dan de andere².

- 1 Flourens, Journal des Savants, April 1854: 'Comment une découverte de pure et profonde physiologie se trouve-t-elle dans le livre sur la Restitution du Christianisme (Servet, Christianismi Restitutio, 1553, Vienne-en-Dauphiné)? Quand on jette un coup d'oeil sur les écrits de Servet, on s'aperçoit bien vite du parti qu'il a pris, en théologie, de s'attacher uniquement et obstinément au sens littéral. L'Écriture dit que l'âme est dans le sang, que l'âme est le sang même. Alors, dit Servet, pour savoir comment se forme l'âme, il faut voir comment se forme le sang; pour savoir comment il se forme, il faut voir comment il se meut. Et c'est ainsi que, à propos de la Restitution du Christianisme, il est conduit à la formation de l'âme, de la formation de l'âme à celle du sang, et de la formation du sang à la *circulation pulmonaire*.'
- 2 Théodore de Bèze (Nicolas Colladon), Vie et Mort de Maître Jean Calvin, 1563: 'Où est ceste cruauté? Un seul Servet a esté mis au feu. Et qui en fut jamais plus digne que ce malheureux, ayant par l'espace de trente ans, en tant et tant de sortes blasphémé contre l'éternité du Fils de Dieu, attribué le nom de Cerberus à la Trinité des trois personnes en une seule essence divine, aneanti le baptême des petits enfans, accumulé la plus part de toutes les puantises que jamais Satan vomit contre la vérité de Dieu, séduit une infinité de personnes, et pour le comble de malediction, n'ayant jamais voulu ni se repentir, en donnant lieu à la vérité par laquelle tant de fois il avoit été convaincu, ni donner esperance de conversion?'

Luther en Melanchthon verbazen ons door hun even vijandig als geesteloos en oppervlakkig oordeel over het stelsel van Copernicus, en worden te dien aanzien door Erasmus beschaamd.

Het is waar dat, toen Copernicus' hoofdwerk, waarvan het eerste exemplaar in Mei 1543 hem op zijn sterfbed werd aangeboden, het licht zag, Erasmus reeds sedert een half dozijn jaren niet meer onder de levenden behoorde¹. Hij kan alleen het uittreksel gekend hebben, dat geruimen tijd vóór den volledigen druk, in een of meer afschriften onder verschillende geleerden van hand tot hand was gegaan².

Hoewel Copernicus goed roomsch en in het hertogdom Pruissen met eene hooge kerkelijke waardigheid bekleed was, gaven zijne denkbeelden over het draaijen der aarde om eene stilstaande zon, den orthodoxen

- 1 De revolutionibus orbium caelestium, Neurenberg 1543, Bazel 1566, Groningen 1617. - Deze en verdere bijzonderheden uit Leopold Prowe, Nicolaus Copernicus, 1883, I en II. - Over de afkomst van Copernicus, en over het schrijven van zijn naam met pp, in Prowe's 1^{ste} Deel, 1^{ste} Boek. - Emil du Bois-Reymond, Drei Reden, 1884: Darwin und Kopernicus.
- 2 Titel van dit excerpt: Commentariolus de hypothesisibus motuum caelestium, 1531-1539.

onder de oudgeloovigen aanstoot. Of hij al zocht zich te dekken door het toedenken van zijn boek aan paus Paulus III, het baatte niet. Door voormalige roomsche vrienden en boezemvrienden, zijne eigen religionsverwanten, werd hij verketterd. Doch Erasmus, tot wien het gerucht dezer ergernis doordrong, liet zich niet van zijn stuk brengen. Te zeer dilettant in de mathematische wetenschappen om met gezag uitspraak te kunnen doen in het geschil, eerbiedigde hij niettemin den buitengewonen geest, en vermaande tot een zachtmoedig oordeel over den voorbarig van ongelooft betichte¹.

Luther daarentegen, hetzij hij inderdaad wetenschappelijke bezwaren had, of alleen dachtte dat het doordringen van Copernicus' gevoelen bedenkelijke scheuren in het pas weder gaaf geworden volksgeloof zou doen ontstaan, Luther weerde het stelsel hooghartig af. Hij spreekt met geringschatting over 'een nieuwen astroloog' die bewijzen wilde dat niet de hemel of het firmament, niet de zon en de maan, zich reppen en een kring beschrijven, maar de aarde².

- 1 Prowe, II 379, noot: 'Giese hatte eine Schutzschrift, die nur handschriftlich verbreitet war, abgefasst; wir wissen dies durch Broschius. Letzterer hat nämlich in das ihm einst angehörige Exemplar des Werkes *De revolutionibus orbium caelestium*, welches gegenwärtig auf der Universitäts-Bibliothek zu Krakau aufbewahrt wird, die Notiz eingetragen: "Vide hyperaspisten Tidemanni Gisii Episcopi Culmensis ad Nicolaum Copernicum nondum typis excusum ubi etiam sententiam Erasmi Roterodami de Copernico ipse Tideman refert valde mansuetam"'.
 2 Bladz. 2260 van Luther's Tischreden, uitgaaf van Walch: 'Es ward gedacht eines neuen Astrologi, der wollte beweisen dass die Erde bewegt würde und umginge, nicht der Himmel oder das Firmament, Sonne und Mond; gleich als wenn einer auf einem Wagen oder in einem Schiff sitzt und bewegt wird, meynete, er sässe still und ruhete, das Erdreich aber und die Bäume gingen und bewegten sich. Aber es gehet jetzt also: wer da will klug sein, der muss ihm etwas eigenes machen, das muss das allerbeste sein, wie er's machet! Der Narr will die ganze Kunst Astronomiä umkehren! Aber wie die heilige Schrift anzeigt, so hiess Jozua *die Sonne* still stehen und nicht das Erdreich'.

‘Even goed zou iemand die in een wagen of aan boord van een schip voortbewogen wordt’, draaft hij door, ‘het er voor kunnen houden dat niet hij van plaats veranderde, maar de aarde en de boomen om hem heen. Doch zoo gaat het tegenwoordig in de wereld: wie den naam wil hebben van knap, die moet voor den dag komen met iets van zijn eigen maaksel, en alleen wat *hij* maakt is puik. De geheele astronomische wetenschap wil die gek onderstboven keeren! Maar, zooals te lezen staat in de Heilige Schrift, Jozua beval *de zon* stil te staan, niet de aarde’.

Bij Melanchthon vindt men deze zelfde spinrokvertoogen, Luther aan tafel in de moedertaal ontsnapt, terug in akademisch latijn. In een handboek bij de beoefening der fysica wijdt hij een hoofdstuk aan de vraag: Wat heeft men onder wereldloop te verstaan?, en polemiseert daar tegen Copernicus. ‘Het getuigenis onzer oogen wijst uit,’ zegt hij, ‘dat in den tijd van vierentwintig uren de hemel zich ééns omwentelt; hoewel er lieden gevonden zijn die, uit nieuwigheidszucht of om van hunne schranderheid te doen blijken, hebben beweerd dat het de aarde is die draait. Ook

rekenen zij de aarde onder de sterren; en meer kortswijl van dit gehalte. Het laatste is niet nieuw. Nu, virtuozen staat het vrij allerlei te verzinnen, ten einde hun vernuft of dat van anderen te scherpen; maar het is noch voegzaam, noch van een goed exempel, stellingen te verkondigen welke klaarblijkelijk tegen het gezond verstand indruischen.¹

Wetenschappelijke tegenbewijzen worden door Melanchthon niet aangevoerd, zooals in dien zelfden tijd door Tycho Brahe gedaan werd, en later door Bacon. Behalve het algemeen gevoelen, en het getuigenis der zinnen, brengt hij slechts teksten bij: plaatsen uit de Psalmen en uit den Prediker, waar uitdrukkelijk het tegendeel gezegd wordt van hetgeen Copernicus leerde². Ook bedient Melanchthon zich van de sluitrede: Het middenpunt van wentelende cirkels is onbewegelijk; de aarde is het middenpunt van den wentelenden cirkel der wereld; derhalve staat de aarde stil³.

Het zonderlingst is dat deze buitengewone man, zoo

1 Hoofdstuk: Quis est motus mundi? in Melanchthon's *Initia doctrinae physicae*: 'Oculi sunt testes coelum circumagi viginti quatuor horis. Sed hic aliqui, vel amore novitatis, vel ut ostentarent ingenia, disputarunt moveri terram. Terram etiam inter sidera collocant, nec recens hi ludi conflicti sunt. Etsi etiam artifices acuti multa exercendorum ingeniorum causa quaerunt, tamen adseverare palam absurdas sententias non est honestum et nocet exemplo.'

2 'Psalmus clarissime affirmat moveri solem. Et Ecclesiastes in primo capite inquit: Terra autem in aeternum stat, oritur sol et occidit.' *Initia doctrinae physicae*.

3 'In circuli circumvolutione constat manere immotum centrum. Sed terra est in mundi medio ac velut centrum mundi. Est igitur immota.' *Initia doctrinae physicae*.

geleerd, welsprekend, en spreekwoordelijk gematigd of zachtzinnig, niet alleen zich boos maakt over de nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen zijner eeuw, maar gewenscht zou hebben dat de ontdekkers door de gestelde magt tot de orde geroepen waren.

Zinspelend op de gewaande nationaliteit van Copernicus, dien hij wegens toevallige betrekkingen met Krakau niet voor een Pruis maar voor een Pool hield, schrijft hij in 1541 aan een vriend: 'Sommigen wanen, gelijk die poolsche astronoom die de aarde laat draaijen en de zon stilstaan, zich bijster te onderscheiden door het opvijzelen van ongerijmdheden. Op mijn woord, wijze gouvernementen behoorden de geniale buitensporigheid onzer tijdgenooten te fnuiken¹.'

Hier spreekt geheel dezelfde Melanchthon die naderhand instemming betuigen zou met het ter dood brengen van Servet door Kalvyn². De reformatoren, als ik zeide, hadden een afkeer van de wetenschap. Naar het voorbeeld der Inquisitie en der jezuiten beschouwden zij haar als onrein vuur op het altaar. Protestantisme en katholicisme vormden, zoo wij oordeelen de vrije

1 Melanchthon aan Burkhard Mithob, 1541: 'Quidam putant esse egregium katorthoma rem tam absurdam exornare, sicut ille Sarmaticus Astronomus qui movet terram et figit solem. Profecto sapientes gubernatores deberent ingeniorum petulantiam cohercere.' - Bij Prowe, Nicolaus Copernicus, II 231 vgg., aantekeningen.

2 Théodore de Bèze (Nicolas Colladon), Leven van Kalvyn, over het aan Servet voltrokken vonnis: 'Et s'il en faut venir aux jugemens des Eglises, qui ne doit plustot approuver ce que les Eglises de toute l'Allemagne, et nommément Philippe Melanchthon renommé pour sa douceur, en a non seulement dict, mais aussi publié par escrit, à la louange d'une telle et si juste execution?'

gedachte voor een licht te moeten houden, één korenmaat of domper. God, die voormaals door de profeten en de apostelen gesproken had, had in den jongsten tijd dit nogmaals gedaan door de weder tot aanzien gebragte heilige boeken van het Oude- en het Nieuwe-Testament. De menschen betaamde het, zich daarmede te vergenoegen, en niet wijs te willen zijn buiten of boven hetgeen geschreven stond. Werden er kwanswijs wetenschappelijke nieuwlichters onder hen gevonden, die zoomin door syllogismen als door kwinkslagen te bewegen waren tot zwijgen, men was goddank in protestantsche landen tegen de lieden dezer soort welgewapend. De overheid, zeide de brief van den apostel Paulus aan de Romeinen, droeg het zwaard niet te vergeefs¹.

II [De wiskunde. Paulus van Middelburg, Gemma Frisius, Simon Stevin]

De eerste kiemen van het protestantisme zijn bij de Nederlanders door keizer Karel V zoo gewelddadig platen doodgetreden, dat onze voorvaderen aanvankelijk niet in de gelegenheid verkeerden zich vóór of tegen het stelsel van Copernicus te verklaren.

Voor de hervormingsgezinden in hun midden was het niet de vraag welke van beiden stilstond, de aarde

1 Brief aan de Romeinen, xiii 1 vgg.: 'Er is geene magt dan van God, en de magten die er zijn, die zijn van God verordend. Wilt gij nu de magt niet vreezen, doe het goede, en gij zult lof van haar hebben. Maar indien gij kwaad doet, zoo vrees; want zij draagt het zwaard niet te vergeefs.' Staten-vertaling.

of de zon, maar hoe zij het zouden aanleggen, de ongelukkigen, om, zonder ontrouw te worden aan hun nieuw geloof, niet aan de galg of op het rad te komen. Dat het draaijend rad onlijdelijke smarten deed uitstaan, dit wisten zij.

Een oudere tijdgenoot van Copernicus, Paulus van Middelburg, astronoom en lijfarts van den hertog van Urbino en vervolgens bisschop van Fossembro, was een mathematicus van naam. Copernicus werd uitgenoodigd onder zijn voorzitterschap te Rome te komen samenwerken aan eene herziening van den kalender. Maar deze zeeuwsche geestelijke heeft Nederland, hetwelk hij niet terug zou zien, zoo jong verlaten, dat hij op de denkbeelden zijner voormalige landgenooten geen noemenswaardigen invloed kan geoefend hebben. Ook is het de vraag tot hoever hij in het astronomische met Copernicus medeging, en of Copernicus zelf, toen deze met Paulus van Middelburg korrespondeerde, reeds in allen deele wist wat hij wilde¹.

Een ander Nederlander van dien tijd te Leuven, Gemma bijgenaamd Frisius, naar de noordnederlandsche provincie die hem ter wereld zag komen, wordt nog heden onder de eerste wiskunstenaars der 16^{de} eeuw gerekend². Een tijdgenoot in Duitschland noemde

1 Over den middelburgschen kanunnik Paulus (1455-1534) bij Prowe, Nicolaus Copernicus, II 65 vgg. - Van der Aa, B. Woordenboek, XV 125.

2 'Gemma Frisius (1508-1555) war Professor der Medicin zu Löwen und bei Karl V hochangesehen. Durch seine Beziehungen zu dessen Hofe war er auch mit Dantiscus bekannt geworden, welcher ihm bereits vor 1533 Mittheilungen über Copernicus und dessen Lehre von der Erd-Bewegung gemacht hatte. Gemma schreibt an Dantiscus im Jahre 1541: Nam et mihi praesenti olim de hoc auctore celebri (i.e. Copernico) fecisti mentionem, cum de terrae coelique motu inter nos conferremus. - Neben seiner medicinischen Thätigkeit beschäftigte sich Gemma eifrigst mit Mathematik und Astronomie. Im Jahre 1530, um die Zeit da er mit Dantiscus in Verbindung getreten war, hatte er sein Werk *De principiis astronomiae et cosmographiae* herausgegeben. Mit grosser Begeisterung spricht Rheticus von Gemma Frisius in seinem 1550 veröffentlichten *Ephemerides Novae* und nennt ihn einen zweiten Copernicus: Hoc cum doctissimus vir Gemma Phrysius et ipsum fieri oportere statuat, quasi alterum hac aetate Copernicum, fundamentum huius artis eum iacere intelligo et, ut par est, veneror animo.' Prowe, II 272 vg. - Verhandeling over Gemma Frisius door Ekama, in de werken van het Kon. Instituut 1^{ste} Klasse, VII. - Van der Aa, B.W., VII 93 vgg.

hem een tweeden Copernicus; en wij behoeven deze lofspraak te minder te verdenken, omdat de bedoelde geleerde een groot bewonderaar van Copernicus en met dezen persoonlijk bevriend was.

Gaan wij echter na met welke bezorgdheid de toekomstige groningsche universiteits-professor Ubbo Emmius, die deel heeft uitgemaakt van het kollege der herzieners van den Staten-Bijbel, nog in de dagen der aanstaande dordtsche synode, zoo langen tijd na Gemma Frisius, in brieven aan vertrouwde vrienden over diens denkbeelden zich uitliet, dan moeten wij besluiten dat Paulus van Middelburg, Copernicus, Gemma Frisius zelf, en wie verder in Europa zich toen met wis- en sterrekundige studien bezighielden, te onzent bijna niet opgemerkt zijn¹.

1 Ubbo Emmius (1547-1625), sedert 1594 rector der latijnsche school te Groningen, en sedert 1614 hoogleeraar in de geschiedenis en in het grieksch aan de groningsche universiteit. - Zijn hoofdwerk: *Rerum Frisicarum Historia*, 1616. - Van der Aa, B.W., V 129 vgg., en de daar aangehaalde schrijvers.

In den volgende(n) brief wordt alleen gehandeld over Simon Stevin, en over eene fransche of latijnsche vertaling van Stevin's *Wisconstige Gedachtenissen*. Doch het voorbeeld spreekt te luider omdat de schrijver van den brief een kundig en scherpzinnig geschied-vorscher was, nog door onze beste historici van den tegenwoordigen tijd als een wegbereider geëerd¹. Stevin, aan den anderen kant, gaf zich niet uit voor een astronoom. Op dit gebied vulgariseerde hij slechts hetgeen vóór hem Copernicus en Gemma uiteengezet hadden. Dat Ubbo Emmius niettemin aan Stevin het vinden van een nieuw en ongehoord stelsel omtrent de beweging der hemelligchamen toedicht, dit bevestigt de juistheid onzer gevolgtrekking².

Emmius schrijft uit Groningen aan zijn vriend Sibrandus Lubbertus te Franeker, 19 September 1608: 'Ik verneem dat er een groot werk is uitgekomen, welks titelblad den naam van onzen prins Maurits vermeldt: 's prinsen *Hypomnemata Mathematica*, be-

- 1 'Denzelfden dienst dien Jan van der Does aan de geschiedenis van Holland bewees, deed tegelijkertijd aan die van Friesland de uitstekende Ubbo Emmius, die de friesche fabelschrijvers, Occo Scarlensis en diens gelijken, even hard en nog meer naar verdiensten dan Dousa de hollandsche kronieken, tot zwijgen bragt, en in zijn beroemde historie van Friesland een nieuw tijdperk voor de nederlandsche geschiedschrijving opende'. R. Fruin, Tien Jaren, 3^{de} Druk, bladz. 294.
- 2 Emmius was naderhand de oudere ambtgenoot van denzelfden Mulerius of Des Mulier, een Franschman van afkomst, die te Groningen in 1617 den 3^{den} druk van Copernicus' *De Revolutionibus* bezorgde. - Jonckbloet, Hoogeschool te Groningen, 1864, bladz. 1 vgg. en 11 vg. der levensschetsen, met facsimilé's van Emmius' en Mulerius' handteekeningen.

zorgd door Simon Stevin, wiskunstenaar, een vriend van den prins, en dat de prins het heeft verbeterd en vermeerderd. Men zegt mij dat het verschenen is in drie talen: het latijn, het fransch, en het nederlandsch. Stevin heeft er zijne eigen meer dan onzinnige en ongerijmde meeningen ingelascht: dat de aarde draait, zij licht geeft uit zichzelf, zij eene achtste planeet vormt, onafscheidelijk verbonden met de maan, er op de maan nieuwe-aarden en volle-aarden worden waargenomen, evenals nieuwe-manen en volle-manen op de aarde, en meer van die praatjes. Ook, dat de maan bewoond is; en dergelijken. Genadige God, wat durft het ongeloof al niet! Wat schroomelijkers kan het onderstaan tot omkeering van al onze wetenschap en onze godsdienst! Want het is om het sloopen der grondslagen te doen. Indien deze dingen waar zijn, en naar ik hoor verdedigt de schrijver ze met hand en tand, dan is Mozes een leugenaar, dan liegt de geheele Heilige Schrift. Het smart mij dat de naam en de studien van den prins door dit pek besmet, deuren en vensters voor den laster opengezet, en gelegenheden aangeboden worden om de geheele openbare zaak in kwaad gerucht te brengen. Wilde Stevin zijne dolhuisdroomen volstrekt venten, hij had ze in een afzonderlijk werk van hemzelf bij elkander moeten stellen. Dit zou het middel geweest zijn, zaakkundigen een vrolijk oogenblik te bezorgen'.¹

1 Bij Edema van der Tuuk, Johannes Bogerman, 1868, bladz. 317: 'Ubbo Emmius Sibrando Lubbert, Groningae 19 September 1608. Intelligo grande volumen prodiisse in lucem, habens inscriptum Principis nostri Mauriti, complexum Hypomnemata ejus Mathematica, editum a Simone Stevino Mathematico, qui Principi est familiaris, et cura hujus politum et auctum. Editum accipio tribus linguis Latina, Gallica, Belgica. Stevinus asserit et inseruit operi opiniones suas plusquam phanaticas et absurdas, tellurem moveri et [de se] luminare, ac octavam planetam et paria facere cum luna, et esse in ea noviterrea et pleniterrea, velut novilunia et plenilunia, et phaseis caeteras. Lunam quoque habitari et similia. Deus bone, quo abit impietas! Quid magis facere potest ad evertendam universam doctrinam et religionem nostram! Fundamenta enim convellunt. Nam haec si vera sunt, ut vehementer autorem contendere intelligo, Moses est falsus, falsae totae sacrae literae. Doleo Principis nomen et labores his inquinamenti contaminari, et calumniatoribus januas et fenestras ad calumniandum aperiri, et occasionem praeberi diffamandi totae causae publicae. Si Stevinus sua somnia phanatica spargere voluisset, debuisset in peculiare et separatum volumen eas conferre: ita risus materiam eruditibus praeberet potuisset'.

III [Stevin en Maurits]

In den persoon van Christiaan Huygens hebben de Nederlanders daarna tot de vorderingen der wis- en der sterrekunde in het Europa der 17^{de} eeuw zoo overvloedig bijgedragen, dat zij zonder schade van hun goeden naam erkennen kunnen in het begin niet onder de vorsten geweest te zijn.

De denkwijze van Emmius was, in ons land gelijk elders, de algemeene van het tijdvak. Door de tegenspraak van sommige mannen der wetenschap; door den invloed der theologen op het volk; werden de oude voorstellingen bestendigd. De geleerde kantteekenaars van den Staten-Bijbel dachten over het stel-

sel van Copernicus evenzoo als drie vierden eener eeuw vóór hen door Luther en Melanchthon gedaan was. Wanneer zij genaderd zijn aan de moeilijke plaats in het 10^{de} Hoofdstuk van het Boek Jozua: 'Ende de sonne stont stille ende de mane bleef staen, totdat sich het volck aen syne vyanden gewroken hadde; ende daer was geen dagh desen gelijk, voor hem noch na hem, dat de Heere de stemme eenes mans [alsoo] verhoorde', dan geven zij eene verklaring welke in de hoofdzaak op hetzelfde nederkomt¹.

Des te meer aandacht verdient Simon Stevin, met wien, hoewel hij een Bruggenaar van geboorte en van afkomst boekhouder op een koopmanskantoor te Antwerpen was, onze geschiedenis der exakte wetenschappen in Noord-Nederland eigenlijk begint. Hoe belangwekkend Leeghwater schijne, en ofschoon ook deze wegens zijn hanteren der moedertaal onderscheiding verdient, de vóór hem gekomen Stevin is de groote vlaamsche of hollandsche schrijver over het vak².

- 1 Kanttekening bij Jozua x 12 vgg.: 'De sin der woorden Josua: Sonne staet stille te Gibeon, ende ghy mane in het dal Ajálons, is: Sonne, en gaet ons niet onder terwyle wy in Gibeon strijden, ende, Mane, ende brengt ons den nacht niet aen. - Dat de Heere de stemme eens menschen verhoorde is: dat Godt, om de bede eenes menschen, de sonne ende mane dede stille staen. Ter tijt Ezechiae en is de sonne niet stille gestaen, maer te rugge gegaen'.
- 2 Stevin's standbeeld te Brugge, op het naar hem genoemd plein. - Nieuwere litteratuur over Stevin: Meerman, Aanteekeningen achter het 3^{de} Deel van De Groot's Parallelon Rerumpublicarum, 1802. - Van Cappelle, Bijdragen enz., 1821, met portret naar het origineel in de universiteits-bibliotheek te Leiden. - Goethals, Notice Historique, 1841, met portret. - Sylvain van de Weyer, Steviniana, 1845. - Steichen, Mémoire, 1846. - Dühning, Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik, 1873. - Vanderhaeghen, Bibliotheca Belgica, 1883, S 124-S 154.

Wij bezitten eene leer der taal van Vondel¹. Eene leer der taal van Marnix is gevraagd². Het trio zou voltallig zijn, indien dezelfde belangstelling zich ten aanzien van Stevin's taal openbaarde.

De volgende *Tsaemspraeck* geeft een denkbeeld van den trant waarop Stevin wetenschappelijke onderwerpen behandelt. Zij is getrokken uit het opstel: *Vorstelicke Bouckhouding*, en in schrift gebragt nadat de auteur op een ochtend met prins Maurits zich onderhouden had³. Zichzelf duidt hij aan door de afkorting ST., den prins door de aanvangletters van SYN VORSTELICKE GHENADE:

'S.V.G. My syn gister en t'ander tyden meer rekeninghen behandicht, daar in ick vinde een duyster manier van doen; nochtans te wyle het over al in sulck ghebruyck is, soo weet ik dattet syn redenen heeft. Ick heb voor my ghenomen met u daer af te spreken. - ST. Waren die rekeninghen na coopmans wijze, of na styl van rentmeesters? - S.V.G. Wordt by d'een een ander manier ghebruyckt als bij d'ander? - ST. laet, daer is groote verscheydenheyt in. De coopman spreekt van debet, credit, balance: hy maeckt peper, gimber, capitael, casse, soo wel debiteurs en crediteurs als menschen: t'welck by d'ander in geen

1 W.L. van Helten, Vondel's Taal, 1881. Vormleer.

2 Prijsvraag der litterarische fakulteit te Groningen, 1 Mei 1883: 'Een fonologisch, morfologisch en syntaktisch onderzoek naar de taal, door Marnix van Sint Aldegonde in zijne werken gebezigd.'

3 Wisconstige Gedachtenissen, 1605-1608. Tweede Deel.

gebruyc en is. - S.V.G. Welcke manier is de beste? - ST. Yder is op de syne ghewoone. - S.V.G. Maer daer benevens schynet datmen can seggen d'een of d'ander best te syn. Welcke acht ghy die te wesen? - ST. Des coopmans. - S.V.G. Waerom? - ST. Ten eersten dat hy altyt weet wat ghelt syn cassiers in casse hebben, of behooren te hebben: dat den Vorst van syn pennincmeesters onbekent is, an de welcke hy al anders syn ghelt moet laten ghebruycen. Ten anderen heeft den coopman een behendighe sekerheyt van alle goeden daer hy syn facteurs bewint af gheeft: t'welck den Vorst in de gheleverde waren al anders opt segghen van syn officiers moet laten ancomen. Ten derden soo staen den coopman altyt claer voor oogen, niet alleen de resten van debiteurs en crediteurs, maer oock de resten van alle goeden dieder in wesen moeten syn; wat prouffyt of scha hy op elcke soorte van goet gedaen heeft; en dat met eene gewisse corte behendicheyt, sulcx dat dergelycke te doen in grooten handel, deur de gewoonlicke manier van rekening der rentmeesters, voor onmeugelick te houden is. - S.V.G. Te wyle de coopmans bouckhouding de beste is, hoe comt datse de rentmeesters en rekenamers in Domeine en Finance niet ghebruycen? - ST. Ick meen onder de voornaemste oirsaken dit een te syn, te weten dattet selden gebeurt ymant in beide manieren dadelick ervaren te wesen, overmits elck gemeenlick blyft by 't gene daer hy hem in syn joncheyt eerst toe begeeft, en dat daerom het oordeel vant onderscheyt niet seer gemeen en wort. Ten anderen dat

van de selve die in coopmans bouckhouding ervaren syn, en hun dadelick in domeinen meughen oeffenen, niet lichtelick verandering te verwachten en is, om datse misschien hun eyghen baet souden moeten teghenstaen. - S.V.G. Gaetter vant bouckhouden yet in druck uyt? - ST. laet by verscheyden schryvers, als van een const welcke ick, hoewelse *in barbaro saeculo* ghevonden schynt, weerdich acht onder de vrye plaets te houden. Meyn oock, niet te blycken datter oyt in Italie, daermen seght datse eerst int ghebruyck quam, een ander soo oirboir ghevonden is. - S.V.G. Dunckt u dat ick de bouckhouding wel soude connen leeren soo icker my toe begaef? - ST. U Vorstelicke Ghenade heeft ander dingen begrepen van veel meerder swaricheyt. - S.V.G. Maer alsoo ick my in coophandel niet en verstae, te weten of het leeren der eyghen woorden en ander noodighe omstandigheden, welcke de coopliën deur gheduerighe gewoonte weten, niet langer tyt en soude vereysschen, dan my oirboir waer daer an te besteden? - ST. Ick acht datter sulck ongeval uyt volghen mocht, by al dien U Vorstelicke Ghenade alles soo nauwe wilde ondersoucken als hemliën wel noodich is, die hun als bouckhouders dadelick daer in oeffenen. - S.V.G. Ick soude voor t'eerste alleenelick begheeren te sien int rouwe wat bouckhouden is, en na de genegentheyt die icker dan toe creghe, mocht ick er my meer of min in oeffenen. - ST. Ick meen dat U Vorstelicke Ghenade in twee of drie weken tyts daeraf al veel soude connen sien. - S.V.G. Hebt ghy yet in schrift of gedruckt daer toe dienende? - ST. Ia ick. -

S.V.G. Als ons algebra ten eynde is, soo moeten wy der an vallen. Maeck daer teghen wat ghereetschaps, want icker seer begheerich toe ben.'

IV [Stevin en Maurits]

Het kristalhelder verstand waarvan deze door niet één bastaardwoord ontsierde taal getuigt, is Stevin's voornaamste aanbeveling bij de tijdgenooten geweest. Bij Hugo de Groot, die hem te Leiden leerde kennen toen hij nog bijna een knaap was en Stevin reeds naar de vijftig liep. Bij prins Maurits, wiens liefde voor de wiskunde hem in het gezelschap van den geboren mathematicus behagen deed vinden. In het buitenland, waar het de aandacht niet ontging dat sommige van Stevin's denkbeelden vatbaar waren voor regtstreeksche toepassing in de praktijk.

Wij hoorden hem het gevoelen ontwikkelen dat, zoo de vorsten slechts wilden medewerken, de gouvernementen de gebrekkige boekhouding der rentmeesters met vrucht door de koopmansboekhouding zouden kunnen vervangen. De hertog De Sully hoorde hiervan, en op zijn verzoek bezorgde Stevin van zijne *Vorstelicke Bouckhouding* eene fransche uitgaaf die hij den voortreffelijken minister van Hendrik IV opdroeg¹.

1 Uit een engelsch rapport van 1831 over de komptabiliteit in Frankrijk: 'C'est à la fin du seizième siècle qu'un nommé Simon Stevin, de Bruges, appela l'attention de Sully sur la manière de tenir les livres des finances. Il paraît qu'il est le premier écrivain qui ait suggéré l'idée d'appliquer le système des parties doubles aux finances de l'État'. Van de Weyer, Steviniana.

Bij het aanbreken der 17^{de} eeuw, toen in verschillende landen van Europa door het langdurig oorlogvoeren de vorstelijke schatkisten uitgeput waren, en het in een land als Frankrijk te vreezen stond dat de burgers, het sloopen der openbare financiën door trouwelooze rentmeesters moede, geen nieuwe belastingen zouden willen opbrengen, was het invoeren eener verbeterde staatsboekhouding eene zaak van dadelijk en overwegend belang¹.

Ook in Nederland zelf kwamen, ten gevolge der hooge waarde welke Maurits aan des Bruggenaars doorzicht hechtte en door Maurits' invloed op de Staten van Holland en de Staten-Generaal, administratieve hervormingen in het financiële tot stand.

Van den naam dien in de 17^{de} eeuw de Zeven-Provincien hadden een voorbeeldig beheer der openbare gelden te voeren, behoort een gedeelte aan Stevin².

1 Steviniana: 'L'histoire financière des nations offre peu de circonstances plus remarquables que celle de l'introduction du système commercial de tenue de livres dans les comptes publics de France. Pendant le règne d'Henri IV, Sully fut engagé à examiner les moyens d'en faire l'application, et si les circonstances eussent été favorables à ce projet, il est probable qu'on aurait coupé court à bien des abus, qui bientôt après excitèrent d'une manière si alarmante le mécontentement public. Cette disposition des esprits, aigris encore davantage par des vexations et des dilapidations incessantes, fut la cause principale de ces terribles convulsions politiques qui agitèrent la France dans le siècle suivant et qui réagirent sur tant de nations avec leurs lourdes charges financières.'

2 Van de Weyer, Steviniana: 'Quoique dédié à Sully, le système de Stevin fut particulièrement composé pour l'usage du prince Maurice d'Orange, qui en a appliqué les principes aux comptes publics de Hollande avec les plus heureux résultats.'

Aan de zeevaartkundige wetenschap, voor de Noord-Nederlanders dier dagen eene levenskwestie, bewees hij diensten, door, insgelijks op verzoek van Maurits, zijn geschrift over de *Havenvinding* zamen te stellen hetwelk de jonge De Groot door eene latijnsche vertaling wereldkundig maakte¹.

De eerste helft van Stevin's levensgeschiedenis is zeer onvolledig bekend². Naar het schijnt heeft hij, óók al uit vrees dat wegens zijne onafhankelijke denkwijze Alva's bloedraad hem aan het lijf zou komen, op zijn achttiende of negentiende jaar Zuid-Nederland verlaten, en is, evenals tezelfder tijd (1567) Cornelis Hooft, gaan reizen in Duitschland. Ook Polen, Pruissen, en Noorwegen, schijnt hij doorkruist te hebben³. Er zijn geen bewijzen dat ooit openlijk door hem gebroken is met het katholicisme. Veeleer wordt beweerd dat hij in zijn voorlaatste levensjaar geld naar eene kerk in Vlaanderen gezonden heeft, voor zielmissen⁴. Doch hij was een beslist voorstander van

¹ Hiervóór, II¹ 238, noot 1.

² Geboren te Brugge omstreeks 1548, volgens echte opgaven bij Goethals. - Volgens Hendrik Stevin, den zoon van Simon, is de vader (te Leiden of in Den Haag) overleden in 1620.

³ Plaatsen uit de opdracht aan Sully (Augustus 1607) bij Goethals, bladz. 2 vgg. - Volgens Vanderhaeghen en anderen bevond hij nog in 1571, als ambtenaar bij Het Vrije, zich te Brugge.

⁴ Steichen, bladz. 240: 'Les journaux de Bruges, et après eux l'*Indépendance* de Bruxelles du 29 Juillet 1846, sont venus nous faire connaître qu'un an avant sa mort Stevin a fait une fondation de je ne sais combien de messes à l'église du village de Westkerke, dans les Flandres, ce qui fournit la preuve qu'il n'y a jamais eu abjuration.'

volksverlichting, en moest, vriend der wetenschap, de vrijheid liefhebben welke toen voor vlaamsche ballingen in Noord-Nederland te bekomen was.

Dit schijnt de reden geweest te zijn dat hij ten slotte zich te Leiden is komen vestigen, aangetrokken door de nieuwe universiteit. Zoo hem geen leerstoel is opgedragen, dan lag dit welligt alleen hieraan dat hij geen heksemeester was in het spreken of schrijven der taal van het oude Rome¹. Maar de professoren erkenden hem voor een evenknie, en een hunner, de mathematicus Willebrord Snel, man der straalbreking en der graadmeting, vertaalde zijne *Wisconstige Gedachtenissen* in het latijn².

Het is niet zeker dat Stevin te Leiden, als privaat-docent of als lector, openbare lessen over zijn vak gegeven heeft in de moedertaal. Wel dat, weder door den invloed en den aandrang van Maurits, er ten behoeve van jonge genie-officieren destijds, in het hollandsch te Leiden hooger onderwijs in de vestingbouwkunde gegeven werd³. Bovenal staat vast dat Stevin,

1 'Bien qu'il apprît le latin et le grec, il fut, dès sa jeunesse, entraîné particulièrement vers les mathématiques'. Goethals.

2 De hiervóór door Ubbo Emmius bedoelde latijnsche tekst (*Hypomnemata Mathematica*) was de vertaling van Snel. De oudste fransche vertaling van dit gedeelte werd geleverd door Jean Tuning, sekretaris van Frederik Hendrik. - Over Willebrord Snel bij Van Geer, *Album der Natuur*, Februarij 1884.

3 'Sulcke te weten oirboir byvoughsels, nevens de Treflickheden, heeft d'ervaringh ghenouch betuycht in stof van crychhandel, mette duytsche lessen die in 't Gemeenschool tot Leyden gedaen worden, uyt welke ettelicke commende, en hem totten crychbou dadelick begevende, terstont soo an 't werk vielen, al of syt te vooren meer gedaen hadden, jae in ander landen tot crychboumeesters versocht en ghesonden wierden, indervougen dat sommige, die hemlien sonder spiegelingh in de daet lange geoeffent hebbende, en siende dat soo niet te connen naedoen, sich eintlick tottet leeren der spiegelingh begaven'. Stevin, *Onderscheyt van der Raden Oirden*. - Met 'spiegeling' wordt de theorie bedoeld. 'Gemeenschool' is de vertaling van universiteit. 'Treflickheden' zijn de fakulteiten.

in verband met zijne denkbeelden over de levende betrekking welke de wetenschap met de volksontwikkeling behoort te onderhouden, van het bezigen der moedertaal aan de akademien een warm voorstander was.

Nadat Maurits hem achtereenvolgens tot hoofdinspekteur van den waterstaat en tot kwartiermeester-generaal bij het leger der Unie had doen benoemen, zag Stevin zich met eervolle ambten bekleed en had hij eene vaste maatschappelijke stelling¹. Doch dit alles is eerst later gekomen, nadat hij reeds een tamelijk gevorderden leeftijd bereikt had. Indien het waar is dat hij in 1620 is overleden, twee en zeventig jaren oud, en zijn zoon Hendrik toen een zesjarige knaap was², dan ligt het voor de hand te onderstellen dat de omstandigheden hem verboden hebben jong te trouwen. Onwillekeurig verbeelden wij ons dat hij omstreeks 1580 als vrijgezel te Leiden is komen aandrijven³; hij er door huislessen in zijn onderhoud

1 De aanstelling van Stevin tot kwartiermeester-generaal is uiterlijk van 1607. Die tot eersten opzigter over 's lands waterbouwkundige werken is daaraan voorafgegaan, welligt reeds in 1592.

2 Een vroeger geboren zoon Frederik stierf jong.

3 Zijn oudste werk, *Tafelen van Intrest*, verscheen te Antwerpen. De voorrede is gedagteekend uit Leiden, 16 Julij 1582.

voorzien heeft; en hij niet lang daarna, door diezelfde lessen, in aanraking is gekomen met den jeugdigen Maurits, sedert 1582 leidsch student. De herinnering van den genialen repetitor zal den genialen leerling bijgebleven, en, toen de prins naderhand een beroemd veldheer geworden was, dit de aanleiding geweest zijn dat hij Stevin op allerlei wijzen aan zijn persoon verbonden heeft.

Zoo de lezer zich herinnert hetgeen, op eene andere plaats in dit werk, gezegd is over den weldadigen invloed vertegenwoordigd door het *Schilderboek* van Karel van Mander¹ dan zal hij toestemmen dat hetzelfde in niet minder mate van Stevin's *Wisconstige Gedachtenissen* geldt.

Het tijdperk van Stevin's hoogsten bloei en meest erkende vermaardheid valt samen met de burgertwisten die de twaalf jaren van het Bestand ontsierd hebben. Hij heeft den val van Oldenbarnevelt beleefd. Het is hem niet onbekend kunnen blijven dat Hugo de Groot tot levenslange opsluiting veroordeeld stond te worden. Hij daarentegen, zoo er al geen termen zijn hem als een vertrouweling van Maurits te beschouwen, had ongetwijfeld 's prinses oor. Het geheele land ging toen in twee hartstogtelijk vijandige partijen uiteen. Onzijdig of gematigd te blijven scheen niet denkbaar.

Even vruchteloos nogtans als naar onwaardige vleijerijen aan het adres van den vorstelijken beschermer, zal men in Stevin's geschriften naar sporen van kerkelijken of theologischen wrok omzien. Den man der

1 Hiervóór, I 681 vg.

wetenschap zijn beide zwakheden gelijkelijk vreemd. Onbewust is hij, bij voorbaat of reeds dadelijk, de meerdere van Coornhert, Marnix, Bogerman, Voetius, en wie verder in die dagen den algemeenen gezigteinder beperkt en het vuur der tweedragt te goeder trouw mogen aangestookt hebben. Met Van Mander staat hij op een terrein waar lieden van de meest uiteenlopende denkwijze, mits de theologie hun niet het hoogste was, elkander de broederhand reiken konden¹.

De nagedachtenis van Maurits zelf wordt door die van Stevin gebaat. De onverzoenlijke prins, dien om De Groot's en Oldenbarnevelt's wil sommige vaderlandsche historieschrijvers zoo hard gevallen zijn, treedt uit Stevin's geschriften te voorschijn als een voorbeeldig kapitein-generaal, admiraal, en stadhouder; steeds vervuld met de belangen van den burger, den zeeman, den soldaat; de eenvoud en de degelijkheid in per-

1 Naar elders te vertrekken was volgens Stevin de aangewezen weg voor hen die in eenig land geen vrijheid van godsdienst erlangen konden en zich naar de staatskerk niet voegen wilden: 'Sy die, ter plaetsen daer dwanck is, in een ander religie begheeren te oeffenen dan die des landts, meughen sien daer af oirlof te vercrighen van de ghene by de welcke de macht van sulck oirlof te gheven wettelick bestaet. Connen sy daer toe gheraken, gelyck men tot verscheyden plaetsen wel doet, sy commen tot haer begheeren, sonder van onburgerlicheyte te meughen berispt worden, want soodanighe oeffeninghe in een ander religie is 't ghebruyck der vryheyte, die wettelick vergunt is. Maer sulck oirlof niet connende cryghen, men sal sich na 's landts religie ghevoughen, ist niet in allen punten, doch ten minsten in zoo veel als daermen deur de overheyte ende wetten toe ghedwongen wert. Dus, een van tweeën, of daer niet blyven, of d'uyterste alghemeene eerlicke middel ghebruycken.' Vita Politica of het Borgerlyck Leven, 1590.

soon; een sieraad van zijn Huis; de waardige zoon van Willem I en oudoom van Willem III.

V [Stevin en Hugo de Groot]

Eene plaats in Hugo de Groot's boek over het genie en de zeden der Hollanders vergeleken bij die der Atheners en der Romeinen (werk zijner jeugd) geeft regt het er voor te houden dat Stevin weleer een beslissenden invloed op sommige van De Groot's denkbeelden geoefend heeft.

'De eerste,' schrijft deze in zijn hoofdstuk *Over de Taal*, 'de eerste die met de grootste en algemeenste toejuiching ondernomen heeft onze moedertaal op te luisteren, en in deeze de mathematische weetenschappen in het licht te geeven, was Stevin, met wien ik in de nauwste vriendschap en betrekking staa¹; de uitvinder der gewichtigste dingen, tot wiens lof ik hier niet meer kan toevoegen, dan dat hem de doorluchtige prins Maurits in zijne studien raadpleegt².

'Van deezen Vorst komen nu te voorschijn *Commentarien van Wiskundige Zaaken*, een allergewichtigst werk³; en daar nu deeze allerschranderste veld-

1 Amicus et pernecessarius meus. - Uit het verband, en uit den tegenwoordigen tijd *staa*, volgt dat deze bladzijden geschreven zijn uiterlijk omstreeks 1605, toen De Groot twee en twintig jaren telde, Stevin zeven en vijftig. - Ik gebruik de vertaling van Meerman, die niet onberispelijk is, maar hare verdiensten heeft.

2 A. studiis est Illustrissimo Principi Mauritio.

3 De Groot bedoelt de *Hypomnemata Mathematica*, door Stevin het publiek aangeboden als een werk van Maurits zelf, 1608. De oudste uitgaaf, volledig of onvolledig, zag het licht in 1605, met den titel: *Wisconstige Gedachtenissen*, inhoudende 't ghene daer hem in gheoeffent heeft den Doorl. Hooghgeb. Vorst ende Heere Maurits enz., beschreven door Simon Stevin.

heer die boeken, in *onze* taal geschreven, in de latijnsche en fransche als door een tolk heeft laten spreken, ontnemt hij ons allen twijffel, welke onder die taalen het meest geschikt zij, om de eigenschappen van alle dingen uit te drukken.

‘En niemand moet van de navolging eenes zoo doorluchten voorbeelds zich hier door laten afschrikken dat het gebruik, 't welk tog het meesterschap over de taal voert, de wetenschappelijke grondwoorden, uit welke de overigen ontstaan, in deezen (noch latijnschen noch griekschen) vorm tot heden niet heeft aangenomen. Want het gebruik heeft wel het gebied over de woorden, maar wij over het gebruik.

‘Indien wij allen het voornemen hadden om in eene allergeschiktste, en, 't geen ons ten prikkel moest strekken, in onze eigene taal, zaaken van een algemeen belang te boek te stellen, liever dan, door het vernis van vreemde welspreekendheid, ik weet niet wat voor een schijn van geleerdheid na te jaagen, zoo zouden wij onze eeuw, de geletterdste die 'er bij mogelijkheid kan uitgedacht worden, ook tevens voor de wijste kunnen verklaren.

‘Alle weetenschappen hebben dan de grootste vorderingen gemaakt, wanneer ze in de dagelijksche landstaal voor allen zijn bloot gelegd. Dit heeft den Grieken, dit den Romeinen behaagd; en ter zelve tijd

dat wij ons van hunne taal bedienen, verachten wij evenwel hunnen grondregel!

‘Indien 'er iemand, zelfs uit het laagste grauw der Atheniensers of Romeinen weder in 't leven terugkwam, en hij zag ons schrijven, of hoorde ons spreken in die taal, waar aan wij ons geheele leven besteedden, hij zou ons uitlagchen, en ons geen dwaazen alleen, maar ook Barbaaren noemen. Wat is dan toch de reden, dat wij de Grieken in dit opzicht niet navolgen?

‘Vreezen wij misschien dat de weetenschappen te gemeen zullen worden, en zoeken wij, door dit afweeringsmiddel, de geringeren onder onze landgenooten van den toegang terug te houden? Doch dit zou zijn eene weldaad, waar ieder recht op heeft, aan verscheidenen misgunnen; daar men liever den weg, en wel den koninklijken, baanen moest, om alle verstandden hunne offerpenningen te doen samenbrengen, ten einde de algemeene som van wijsheid te vermeerderen.

‘Of is de geest ónzer burgerlieden stomper, dan wel eer die deezer classe van inwoners bij andere volkeren? De zaak zelve bewijst het tegendeel; want het mangelt hun noch aan vlijt, noch aan oeffening, noch aan doorzicht.

‘Schijnt onze taal niet even geschikt als andere tot het onderwijs? In 't tegendeel, het is allerzekerst dat zij alleen zou kunnen schijnen, in eene aanzienlijke bijeenkomst der wijste lieden, uitgedacht en gevormd te zijn opdat de regelen der weetenschappen in de woorden van *deeze* taal zouden geleerd worden.

‘En zoo men omtrent die Eeuw, van welker ge-

dachtenis wij in geen jaarboeken iets zekers ontdekken kunnen¹, eene gissing mag waagen, wie weet of niet een volkomene kennis der weetenschappen in deeze taal bestaan hebbe, welke, in het eigendommelijke van oneindig veel woorden, alle anderen ver achter zig terug laat?

'Maar, hoe het hier ook mede zij, wij wenschen ons Vaderland geluk, dat men reeds een' aanvang gemaakt heeft met het lesgeven en schrijven over de weetenschappen in die taal, die wij niet in de schoolen leeren maar in de wieg. Want niet op de Academie slechts en in boeken geraakt door eene scherpzinnige behandeling der stelregels de waarheid tot helderheid; maar de knapen leeren zelfs in de schoolen de nauwkeurige regelen der getallen, en de schippers aan den wal of op de schepen de omwentelingen der starren en den stand des aardbols. Ook voor bouwkundigen en landmeeters worden in 't openbaar, over de vraagstukken die daartoe behooren, in onze moedertaal voorlezingen gehouden. Zo dit voortgaat, zullen wij buiten eenigen twijffel eene allervolmaaktste kundigheid van alle weetenschappen 't zij dan verkrijgen, 't zij terugbekomen'².

- 1 De eo Saeculo cujus in omnium annalium memoria nihil certum compertumque habemus. - Elders: Arithmetica scientia, immensum aucta Arabum inventis, an Eruditioris Saeculi reliquiis.
- 2 Hugo de Groot: De eruditione omnis generis, en: De lingua, c. xxiv en xxv van: De moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum, liber. Bladz. 47 en 68 vgg. van Meerman's uitgaaf, 3^{de} Deel.

VI [Stevin en Hugo de Groot]

Stevin zou, indien *hij* op deze wijze over het latijnspreken en latijn-schrijven in het openbaar zich uitgelaten had, den schijn niet hebben kunnen vermijden de druiven zuur te vinden. Dit bijkomstige is dus niet van hem maar van De Groot, wiens ongeëvenaarde vaardigheid in het bespelen van het klassiek instrument hem het regt gaf, op dit zeer zijner dagen den vinger te leggen.

Al de andere denkbeelden echter zijn zoozeer het eigendom van beiden, dat, ware er niet het verschil van leeftijd, men niet weten zou aan wien den voorrang te geven; lievelingsdenkbeelden van den ouderen Stevin, door den jongen De Groot in zich opgenomen en, met hier en ginds zeker voorbehoud, zelfstandig verwerkt.

Die Eeuw, welke voor De Groot tot het gebied der vernuftige maar daarom niet verwerpelijke gissingen behoort; van welke hij het niet onmogelijk acht dat hare herinneringen de oudste beoefenaars der mathematische wetenschappen den waren weg hebben doen vinden; aan wier denkbeeldige heugenis hij de voorstelling verbindt eener overrijke taal, welke eene volmaakte kennis tot voertuig zal hebben gestrekt en tot die kennis eenmaal terugleiden zal, - zij is de fantastische *Wysetijt* waarover door Stevin in een zijner vertoogen tamelijk uitvoerig gehandeld wordt¹.

¹ Wisconstige Gedachtenissen, 1^{ste} Boek der afdeeling Geographia of Eertclootschrift, zelve een onderdeel der Cosmographia. - Meerman achter De Groot's Parallelon, III 504 vgg.

Geen van beiden dreven zij de ingenomenheid met hunne moedertaal zoo ver als de geleerde brabantse medicus, hun voorganger, die in vollen ernst het er voor hield dat Adam en Eva in heb paradijs vlaamsch gesproken hebben¹. Maar dat er met die dwaling van Goropius een grein waarheid vermengd was, dit geloofden zij stellig. De nederlandsche taal beantwoordde volkomen, meenden zij, door haar rijkdom, den eenvoud harer grondvormen, het natuurlijke harer zamenstellingen, aan hetgeen beiden omtrent de verloren gegane taal uit den tijd der wijzen meenden te mogen aannemen². Zij kwam in elk geval, ten behoeve van het onderwijs in de mathematische wetenschappen, vóór alle andere talen in aanmerking, levende en doode.

Wanneer Stevin, met afwijzing van het latijn, het

- 1 Over Jan van Gorp of Goropius, en zijne Origines Antwerpianae, bij Jonckbloet, Letterkunde 1881, I 44. - Jean Richepin La chanson des Gueux, voorafpraak der uitgaaf van 1880, bladz. II vg.: 'Un moment je m'arrêtai au choix de la langue hollandaise, qui me semble jouir d'une assez suave obscurité. Mais j'appris qu'un certain docteur Goropius, dans un livre publié à Anvers, en 1569, a prouvé qu'on parlait hollandais au paradis'.
- 2 Stevin's en De Groot's denkbeeld eener Gouden Eeuw der wetenschappen, geborgd bij Plato's Atlantis, vindt men in de 18^{de} eeuw terug bij Buffon en bij Bailly, den schrijver der Histoire de l'Astronomie (Sainte-Beuve, Causeries du Lundi, X 279 vgg.). Nog in 1777 en 1779 gaf Bailly, het woord rigtend tot Voltaire, twee studien over dit onderwerp in het licht: Lettres sur l'origine des sciences, en: Lettres sur l'Atlantide de Platon et sur l'ancienne histoire de l'Asie. - Anders Bacon, die lang te voren in zijne Nieuw-Atlantis (1626), in plaats van den blik terug te wenden, naar de toekomst ziet en eene denkbeeldige 19^{de} eeuw van den vooruitgang schetst. (Taine, Littérature Anglaise, I 407 vgg.)

fransch, het italiaansch, en het spaansch, heeft uiteengezet 'hoe onbequaem tot beschrijving van consten qua talen zijn, hoe voordelick de goe', en door hem erkend is 'datmen om nae goetheyt te trachten soude moeten weten waer inse bestaet', dan gaat hij voort:

'Hier op segh ick: ten eersten, dat proef vandien bequamelick ghedaen can worden int beschrijven van vrye consten, en voornamelick wisconstighen handel. Want geschiedenissen, als hoe Paris Helena ontschaecte en wat groote slagen Achilles slouch, die en derghelijcke stof conden de Mimi te kennen gheven deur grimmatsen sonder spreken, maer niet also de wisconsten, - welcke als geseyt is deur fransche, italiaensche, en spaensche woorden (ik laet grimmatsen varen), niet en connen uytghebeelt worden, maer stellen in die plaets grieksche. Ghelijck oock doet de arme latijnsche tael. Deur welck gebreck oock onder de Romeynen geen wisconstenaers, diemen deur uytinementheyt wisconstnaers noemen mach, gevonden en wierden; en de selve dieder wat afwisten, mochten de ghene zijn die tot letteroeffening van hun ouders na Athenen in Griekelant ghesonden waren'.

De hulpbehoevendheid der romaansche talen, en de gunst waarin zij des ondanks staan bij het gemeen, doet Stevin wanhopen 'weerom tot een Wysetijt temeughen gheraken; omdat, metten onderganck van veel wetenschappen des selfden Wysentijts, oock t' ondergegaen schijnt s' menschen kennis of oordeel van goetheyt der talen, en dattet swaricheyt sal hebben hun dat te doen verstaen'. In die omstandigheden is

de voortreffelijkheid van het grieksch eene uitkomst.

‘Het griecx dan sulcx wesende dattet de wisconsten leeren can, is voor een goe tael te houden. Maer waer in bestaet dese goetheyt? wat verschil heeftse van d'ander taelen, deur 't welck sy vermach dat d'ander niet en connen? Voornaemelick de t'saemvouging, daerse rijck af is; want daer me goe constwoorden ghemaect worden, deur t' welck het uytspreken der everedenheden cort en verstaenlick valt en alle ontmoetende swaricheden licht.

‘Maer sijnder gheen ander goe talen dan griecx? laet noch een, die veel beter is, namelick het duytsch, om dattet de t' saemvouging corten en ghewisser heeft. Corter, overmits de duytsche tael tot dien eynde ghemaect is uyt louter eensilbighe grontnamen en grontwoorden.

‘Dat de eensilbighe grontnamen en grontwoorden, beneven meerder cortheyt, inde t'saemvouging oock meerder sekerheyt hebben dan de griecxsche, t'selve blijktt daer an dat de ongheleerde duytsche gemeente die A noch B en can, de t' saemvouging doet sonder daer op te dencken, of sonder dat syt weten; en dat deur de talens eyghenschap en de reghels welgheoordende vasticheyt.

‘Als by voorbeelt soo ymant een seker mes eyghentlick gebruyckte om cork me te snijen, hy sal dat sonder hem te bedencken noemen *corckmes*, niet teghenstaende hy die versaemde naem noyt ghehoort en had. Oock verstaent ander, al oft lang inde ghebruyck waer gheweest: te weten datmen meent een mes t' welckmen eyghentlick besicht om cork te snijen;

en yder van heurlien soudet deur de talens eyghenschap mette selve silben en oirden also noemen. Niemandt en seght *mescorck*, noch en ghebruyckter ander vallen of silben toe.

‘Meer ander voorbeelden soude men hier van de duytsche t' saemvouging by meugen stellen; maer ghelijckt onnoodich waer deur veel verscheyden redenen te bewijsen waermen locht vint, ghemerckt wy nerghens uyt de locht en comen, alsoo ist, benevens corckmes, onnoodich ander voorbeelden te beschrijven, om dattet in de duytsche tael deurgaens al versaemlick is wat ons ontmoet’.¹

Stevin is bovendien van oordeel dat het nederlandsch, door zijne zeggenskracht, zich tot eene bijzondere soort van populaire welsprekendheid leent niet slechts, zoodat volksredenaars welke die taal meester zijn, gemakkelijk de schare kunnen medeslepen, maar zelfs dat hieruit voor de openbare rust gevaren kunnen voortspruiten.

‘Neemt’, zegt hij in eene uitweiding over dit onderwerp, ‘neemt voorbeelt ande prekinghen, ofte verscheyden leeringhen der ghelooven, die in de duytsche landen geschien. Waer vindtmen ander contreyen daer de ghemeenten alsoo ghetrocken worden, den eenen tot dit, den anderen tot dat, ende elck tot t' ghene hy hoort?

‘Wat is d' oirsaec? De beweeghlicheyt der duytsche woorden; al veel heftelicker des menschen sin ende

1 Gevoelen van Simon Stevin enz., bij Van Cappelle, Bijdragen 1821, bladz. 37 vgg. - Zamentrekking van Stevin's denkbeeld door Hugo de Groot bij Meerman, III 66 vgg., 99 vgg.

ghemoet tot des redenaers voornemen dringhende als eenige andere. Want soo hy de tong wel 't synen bevele heeft, ende dat hem maer int hooft quaem *een besem de bruyt te sijne*, hy sal de ghemeente beweghen te bruyloft te commen.

'Ia noch al slimmer dinghen sal hy haer doen bestaen, streckende niet alleen tot ellende van wijf en kinderen, tot verlies van lijf en goet, maar oock tot ghemeene verderfnis des landts; als metterdaet, dat beclaghelick is, te veel blijft. Ende dit al door die heftighe beweeglicheyd deses taels.

'Daerom waert wel te wenschen dat gheen ander begaefde der duytsche tong sulck ampt ten deele en viele, dan diens einde tot de ghemeene welvaert strect; want soodanigher menschen duytsche woorden *vaten in de hoorders herten als clissen an wolle*. Sy sijn als den breydel des peerts, als 't roer eens schips, duer 't welck de ghemeente ghevoert wort daert den stierman belieft'¹

VII [Beteekenis van Stevin]

Hetzelfde gevoel van billijkheid dat ons Filips van Marnix als den stichter der hervormde kerk in Nederland doet eeren, leert ons in zijn maar weinig jongeren tijdgenoot Simon Stevin den man erkennen die

1 Vytspraeck vande weerdicheyt der duytsche tael, achter: Beghinselen der weeghconst, 1586.
- Vanderhaeghen, Bibliotheca Belgica, 1883, S 131.

voor de Nederlanders der 17^{de} eeuw de baan der wetenschappen ontsloten heeft.

De veelzijdigheid zijner belangstelling en zijner kundigheden, wanneer wij op de in zijne geschriften behandelde onderwerpen letten, vaak schijnbaar uiteenlopend en schier meer omvattend dan één man aankon, wekt onze bewondering. Zijn zeilwagen is een tweelingbroeder van Hugo de Groot's legendaire boekekist geworden. Door zijne leer van het parallelogram der krachten, zijne leer van het evenwigt op een hellend vlak, heeft hij in de geschiedenis der werktuigkunde, tot ver buiten zijn vaderland, drie eeuwen na zijn optreden, zich een blijvenden naam gemaakt¹. Zijn roem is onafscheidelijk van dien der leidsche hoogeschool, wier boekerij zijne beeldtenis bewaart. Uit niets blijkt dat zijn devies: *Wonder en is gheen wonder*, tegen de

1 E. Dühring, *Mechanik*, 1873, bladz. 61: 'Stevinus hat in seiner gesammten Behandlungsart einige Aehnlichkeit mit den Alten, indem er streng gegliederte Beweise gibt, aber die Entstehungsgründe der Beziehungen wenig hervortreten lässt. Die holländischen Schriften desselben können hier nicht citirt werden; dagegen lässt sich auf eine französische Uebersetzung seiner Werke durch Girard verweisen, die 1634 zu Leiden in einem Foliobande erschien und auch die Statik enthält. Nebenbei bemerkt legte Stevin sehr viel Werth auf die Sprache, und der Umstand dass er, in einer lateinisch schreibenden Zeit, gleich Galilei die lebende Volkssprache vorzog, zeugt für die Energie seiner Bestrebungen. Auch ist die Zuverlässigkeit und Eigenthümlichkeit seiner statischen Darstellungen so gross und so entschieden ausgeprägt, dass man ihm, so weit es sich um die vor und neben Galilei ausgebildete Statik handelt, den ersten Platz anweisen muss'. - Oordeelvellingen over Stevin door vakgenooten in de 17^{de} en de 18^{de} eeuw in Van de Weyer's *Steviniana*, 1844.

bijbelvergodig van Marnix gerigt was of in het algemeen eene polemische strekking had. De spreuk bewijst alleen voor ons hoe scherp hij in beginsel, zonder het zelf te weten, tegen de anderen overstond, en dat hij instinktmatig eene van de hunne verschillende opvatting der dingen vertegenwoordigde¹.

‘Onze voorraad van ervarings-waarheden en feiten’, heeft een wijsgeerig vaderlandsch schrijver onzer dagen juist en aanschouwelijk gezegd, ‘groeit van eeuw tot eeuw, ja van dag tot dag aan. Het weten der menschheid wordt altoos rijker; rijker aan nuttige schatten. Maar hoe groot is niet de schat van oude wetenschap die door de ervaring vernietigd, en tot leugen, tot onzekerheid, tot fantasieën en hersenschimmen gemaakt is? Waar is de alchymie, waar de astrologie gebleven? Waar is nu al wat de oude mythologie van de natuur, de oude godsdiensten van de goden wisten? Waar is gebleven al wat men geweten heeft van den duivel en zijne booze geesten, van zijn dienst en van de regelen waaraan zijn heksen en tovenaars zich hielden, waarnaar zij bestreden en overwonnen moesten worden? Waar is de wetenschap omtrent weerwolven, vampyrs, spoken, gebleven? Waar is gebleven wat men wist van den hemel en de engelen, en 't aantal hunner dat plaats zou kunnen nemen op de punt eener naald?’² Waar is de weten-

1 Afbeeldingen van het vignet met Stevin's leenspreuk bij Vanderhaeghen, B. Belgica, 1883, S 131, 140, 141, 142.

2 Gasper Schott, een geleerd roomsch-katholiek theoloog der 17^{de} eeuw, wiens Physica Curiosa in 1662 door hem is opgedragen aan den gereformeerden paltsgraaf Karel Lodewijk, berekende het cijfer der engelen op duizendmaal duizend millioen.

schap gebleven van de onderwereld en al wat daarin is? Waar heeft de menscheid gelaten wat zij wist van de quidditeiten en substantien en *de omnibus rebus scibilibus et quibusdam aliis*? En waar is de wetenschap omtrent Adam en Eva, en al de wonderen in alle heilige boeken van alle godsdiensten vermeld, en al de leerstukken van 's menschen en 's werelds verlossing, door alle kerken en alle eeuwen in alle landen verkondigd? Weg is al die wijsheid; al dit weten is verdwenen. Ja, de ervaring doet onze wetenschap toenemen; waar zij den voet zet ontkiemt een nieuwe wetenschap, - maar wordt tegelijk een vroegere wetenschap geknakt.¹

Met uitzondering der enkele wetten, voor het eerst door hem ontdekt, en waaraan zijn naam verbonden zou blijven, is dit alles ook op de wetenschap van Simon Stevin van toepassing; inzonderheid op zijne nederlandsche taalkennis, en op zijn droomen van een tot het verleden behoorenden tijd, toen de natuurmenschen, naar een door Hugo de Groot aan Plato ontleend gezegde, aan de dingen hunne alleen ware namen gaven, en men de regte keus der woorden veeleer bij de Barbaren dan bij de Grieken vond².

Maar tegelijk is er in de specifiek-nederlandsche beschaving, door Stevin vertegenwoordigd, iets dat eerbied afdwingt. Wanneer wij in de aangehaalde blad-

1 J. L'Ange Huet, *De methode van het positivisme, toegepast op het begrip van oorzaak-en-gevolg*, 1872, bladz. 173 vg.

2 De Groot bij Meerman, III 68: 'In nominibus rerum definitionem habes, ut verissime dixerit Plato, rectam verborum notationem a Barbaris potius quam Graecis petendam'.

zijden zijne ouderwetsche spelling door onze hedendaagsche vervangen, dan komt er eene taal aan het licht wier zuiverheid in Nederland zelden geëvenaard, nooit overtroffen is. Stevin's 'duytsch', gelijk hij zijn nederlandsch noemt, is het nederlandsch bij uitnemendheid. Niettemin is hij slechts blijven leven in het latijn. Zijne nederlandsche geschriften zijn oudheden geworden; alleen hunne titels of hunne jaartallen boezemen bibliografen nog belangstelling in.

Bij het beoordeelen onzer 17^{de} eeuw mogen wij dit verschijnsel niet uit het oog verliezen. Het herinnert ons door een sprekend voorbeeld dat de beschaving onzer vaders in dat tijdvak, krachtige plant in menig opzigt, breed van takken, naar één zijde eene misgeboorte gebleven is. Er is geen nederlandsche taal willen ontstaan wier geslachtsregister, om zoo te spreken, wij van toen tot heden onafgebroken volgen kunnen.

In de 17^{de} eeuw zelve heeft het niet te eenemaal aan letterkundigen ontbroken, die oog hadden voor Stevin's verdiensten in dit opzigt. Door den een is hij als een onbewust maar krachtig medewerker der rederijderskamer *In Liefde Bloeiende* begroet¹. Een an-

1 Brief van Bredero (1585-1618) aan de oude amsterdamsche kamer, in den bundel *Nederduytsche Poëmata enz.*, 1638: "T zedert dese heerlycke grontlegghers hebben de taalcundige Nederlanders mannelyck opgetimmert haer voorghenomen werck; in sulcker voegen, datse nu geen talen, spraecken, noch tonghen, hebben te wycken. Dit mogen alle liefhebbers der vaderlantsche tael u, mijn lantsluyden, met aller billicheyte danck weten. Doch so daer yets sou mogen ontbreken, sal den gheleerden en seer constighen Simon Stevyn om het ghemeene beste gaarne volmaacken'.

der noemde hem in één adem met Spieghele en Hugo de Groot onder de nationale taalhervormers¹. Door een derde is zijn nederlandsch nog hooger gesteld dan zijne wetenschap². Het heeft niet gebaat. Evenmin zou het baten, indien *wij* thans altegader de *Wisconstige Gedachtenissen* gingen lezen.

VIII [De sterrekunde. Christiaan Huygens]

Wanneer wij bij Christiaan Huygens aankomen, geboren tien jaren na Stevin's dood, maar zoo vroeg rijp dat hij veeleer aan een zoon en jongeren tijdgenoot dan aan een kleinzoon doet denken, dan geraken moedertaal en vaderland vrijwel uit het gezigt. Christiaan leeft meer voor Europa en (door zijne chronometers ten gebruike van oostindievaarders) voor Azie, dan voor de Zeven-Propvincien³.

1 Johannes Vollenhove (1632-1708):

d' Onduitschheid en de taelsmet van het Land
Week eenigzins voor 't licht van uw verstand,
O Spiegels, o Stevynen, o De Grooten!

2 Jeremias de Decker (1609?-1666):

Zijn faam en glorie streeft ver boven alle wolken;
Niet omdat hem in top de wiskunst was bewust,
Maar omdat hij ze braaf in Duitsch heeft uitgerust,
Tot eer der duitsche taal, tot eer der duitsche volken.

3 Nieuwere litteratuur over Christiaan Huygens: Condorcet, in de OEuvres Complètes van 1847-1849, afdeeling: Éloges. - Uylenbroek, Christiani Hugenii aliorumque Exercitationes Mathematicae, 1833, en: Oratio de fratribus Christiano atque Constantino cet., 1838. - Collot D'Escury, Hollands Roem enz., 1835, VI¹ 206-243. - P. Harting, Leven en Werken, 1868, met portret.

Men heeft hem van gebrek aan vaderlandsliefde beschuldigd, omdat in 1672, toen Lodewijk XIV onze Republiek dreigde op te slokken, hij in plaats van den prins van Oranje te komen bijspringen rustig te Parijs is blijven wonen, en daarna nog tien jaren voortgegaan een fransch pensioen aan te nemen.

Echter zou het billijker zijn Lodewijk XIV te verwijten, de aanwezigheid te zijnent van zulk een 'pensionnaire' niet hooger gewaardeerd, en verzuimd te hebben Christiaan Huygens te vragen hoe deze in het algemeen over het oorlogvoeren dacht, en over zulk oorlogvoeren in het bijzonder.

'Ach,' roept de schrijver van den *Cosmotheóros* zuchtend uit, wanneer zijne gedachten den sterrehemel doorwandeld hebben, en hij van den aanblik van dit verheven zamenstel, zoo dienstig den mensch van zijn kleingeestig wroeten in den aardchen molshoop te doen afzien, een waardig tafereel heeft opgehangen, 'ach, dat onze koningen en onze alleenheerschers wilden leeren en bedenken hoe groot die lichamen en hoe onmetelijk die afstanden zijn! Zij zouden beseffen voor eene nietigheid te sloven, wanneer zij met inspanning van alle krachten, en tot verderf van een groot aantal bijzondere personen, oorlog voeren ten einde van dit of dat hoekje der aarde zich meester te maken!'¹.

1 Christiaan Huygens, *Cosmotheoros*, 1698: 'Quod utinam discant cogitentque reges et monarchae nostri: ut sciant quantilla in re laborent cum de angulo aliquo Terrae occupando totis viribus, magno multorum malo, contendunt.' - Met den aan Fontenelle ontleenden titel: *Nouveau traité de la pluralité des mondes*, heeft in 1702 van den *Cosmotheoros* eene fransche vertaling het licht gezien.

Christiaan Huygens was een in zichzelf gekeerd man en vrijgezel, een protestantsche monnik, wien het, mits hij in zijne geleerde afzondering zich aan de wetenschap wijden en met geleerde vrienden in verschillende landen over zijn vak briefwisseling voeren kon, tamelijk onverschillig toescheen te Parijs of in Den Haag te wonen¹. Daarbij een man van fortuin, of althans bemiddeld genoeg om voor het bevredigen zijner geringe behoeften niemands pensioenen noodig te hebben. Hij is eerst naar Nederland teruggekeerd, moet men gelooven, toen hij aan den horizon daarginds het onweder der herroeping van het Edikt van Nantes uit de verte zag opkomen, en hij niet in Frankrijk had kunnen blijven zonder als eene gunst te vragen hetgeen hem alleen aangenaam was als een regt². Over zijne vijftienjarige waardschap te Parijs, daarvóór, had hij blijkbaar nooit één oogenblik van gewetensknaging. Door het aanzien der Akademie te helpen verhoogen, van welke zij hem lid gemaakt hadden, betaalde hij de gastvrijheid der Franschen eerlijk terug.

- 1 Over zijn afkeer van de politiek aan Leibniz, Den Haag 17 September 1693: 'Le peu d'attraction et d'estime que j'ay *per queste canzoni politiche*, comme le P. Paolo les appelloit, me tient hors de commerce pour tout ce qui les regarde, et je souffre mesme avec peine qu'un esprit comme le vostre y emploie du temps'. Bij Harting, bladz. 55.
- 2 Over zijn afkeer van de roomsche geloofsvervolging zijner dagen aan Leibniz, Den Haag 12 Januarij 1693: 'Ne pouvant comprendre comment un homme de bien peut approuver la cruauté dont cette religion use à contraindre et forcer les consciences'. Bij Harting, bladz. 68.

Volledige hollandsche geschriften van zijne hand zijn bijna niet tot ons gekomen¹. Met één uitzondering, en ongerekend eenige becijferingen en eenige aantekeningen in de moedertaal, weinig meer dan monosyllaben², is alles latijn of fransch. In die talen korrespondeert hij, uit Den Haag of uit Parijs, met Leibniz te Hannover, met den markies De l'Hospital en den priester De Vaumesle in Frankrijk, met De Duillers te Londen, met zijn verren bloedverwant Huibert Huygens, schepen te Veere, met zijn eigen broeder Constantyn, den opvolger zijns vaders als sekretaris van Willem III.

Het is te bejammeren dat de leidsche hoogleeraar die in de eerste helft onzer eeuw, uit de door Huygens zelf aan de leidsche akademie vermaakte papieren, begonnen is die korrespondentie uit te geven, dit goede werk heeft laten steken. Hij is afgeschrikt, naar het schijnt, door de misplaatste aanmerkingen van den overigens voortreffelijken Biot in het *Journal des Savants* van 1834³.

Bezaten wij die briefwisseling volledig, Christiaan's nagedachtenis zou er bij winnen, en wij, bij het schetsen van zijn beeld als mensch, minder vaak omtasten

1 Christiaan's testament gewaagt van eene 'Konst van glaesen tot verrekyckers te slypen, in duyts.' Bij Harting, bladz. 74.

2 Bij Uylenbroek, Exercitationes II 167-170, 184-188.

3 Sainte-Beuve, Nouveaux Lundis, II 100 vg., artikel Biot. - Sainte-Beuve trekt daar, tegen Biot, partij voor Uylenbroek, en verhaalt dat Biot's ongunstige kritiek in het *Journal des Savants* door onpartijdigen 'une mauvaise action' genoemd is. - De Kon. Akademie te Amsterdam, afd. Natuurkunde, bereidt eene hervatting van Uylenbroek's arbeid voor. Verslag van 26 Januarij 1884.

in het onzekere. Geenszins *al* zijne brieven zijn met algebraïsche formules of met wiskunstige figuren gevuld;¹ vooral niet die aan zijn broeder Constantyn, levenslang den vertrouwde zijner wetenschappelijke oefeningen².

‘Le grand verre que j’ai travaillé’, schrijft hij aan dezen uit Parijs, 9 September 1667, ‘est parfaitement bien doucy, et ne scauroit l’être mieux au jugement de tous les experts qui l’ont veu. Le S^r Spinoza, à ce que je vois, n’a pas encore gueres approfondi cette matiere, et vous estes peu charitable de le laisser ainsy dans l’erreur’.³

Pas encore gueres is geen onberispelijk fransch. Niettemin vinden wij het belangwekkend, al wisten wij reeds van elders dat beide mannen elkander kenden en somtijds brieven wisselden⁴, Christiaan Huygens met Spinoza te zien wedijveren in het bereiden van lenzen voor verrekijkers. Beter dan somtijds uitvoerige verhalen of beschrijvingen doen, verplaatsen zulke kleine trekken in een lang verleden tijd. Terwijl zij

1 Facsimilé van Huygens' teekening eener nieuwe zee-pendule, welke de dood hem verhinderd heeft te volmaken, achter het 2^{de} Deel van Uylenbroek's Exercitationes.

2 Proeven der latijnsche en fransche briefwisseling van Constantyn en Christiaan achter Uylenbroek's Oratio de Fratibus cet. - De Cosmotheoros werd aan Constantyn opgedragen.

3 Uylenbroek, De Fratibus cet., bladz. 36. - Spinoza sleep zijne glazen uit de hand, en geloofde niet aan het nut der naderhand door Huygens daartoe gebezigde draaibank. Spinoza's Werken door Van Vloten en Land, II 131.

4 De brieven xxxiv-xxxvi bij Van Vloten en Land. Van Spinoza aan Huygens.

toestanden schilderen, doen zij meteen licht vallen op personen. De toon zelf waarop Huygens over den 'Sieur' spreekt doet ons gevoelen dat het glazeslijpen, voor Spinoza slechts eene eervolle broodwinning, afleiding onder het bouwen van een stelsel van bespiegelende wijsbegeerte, bij den proefondervindelijken Huygens een hartstogt geworden was¹.

In een brief van Christiaan aan Leibniz wordt gehandeld over de methode van worteltrekking, indertijd gevonden door den italiaanschen geleerde Bombelli, en na hem door anderen weder in eere gebragt. Ofschoon voor zich een ietwat wederspanning worteltrekker, prijst Huygens de vinding van den Italiaan. Maar, laat hij volgen: 'Bombelli scait au reste que ces choses servent plus à faire voir la force de l'esprit et de la méditation que l'utilité, parce que ces racines (comme disoit dernièrement un de mes amis fort plaisamment) ne se mangent point.'²

Dit is niet alleen smakelijk gezegd, maar doet een bijzonderen kant van Huygens' geest tevens onwillekeurig uitkomen. Hij beminde de wiskunde om hare toepassing op de astronomie; de werktuigkunde om hare nuttigheid.

Een zijner latere brieven aan Leibniz (19 December 1690), toen hij voor goed naar Nederland teruggekeerd was en op zijn vader's *Hofwyck* woonde³, waar de

1 In brieven van Christiaan aan Constantyn bij Van Vloten en Land (Spinoza, II 135) wordt insgelijks eene enkele maal 'le Sieur' gebezigd. Voorts 'l'Israélite' en 'le Juif de Voorburg'.

2 Bij Uylenbroek, *Exercitationes*, I 6.

3 Over Hofwyck hiervóór, II¹ 199 vgg.

tijd met gestadige wetenschappelijke proefnemingen doorgebracht werd, begint dus: 'Monsieur, A cause d'un voyage de quelques jours, que j'ay esté obligé de faire à Amsterdam, pour avoir soin de l'embarquement de mes pendules dans les vaisseaux qui vont aux Indes, je n'ay pu repondre plus tost à deux lettres que j'ay eu l'honneur de recevoir de vous.'¹

Niet vele jaren daarna werd Huygens aangetast door eene ziekte die zijne geestvermogens ondermijnde; en het is karakteristiek dat hij tot het laatst met eigen oogen zich heeft willen overtuigen dat zijne uurwerken, aan boord der naar Indie vertrekkende schepen, behoorlijk geplaatst werden.

IX [De sterrekunde. Christiaan Huygens]

Stevin, vernamen wij, had in zijne geschriften het stelsel van Copernicus noch aangenomen noch verworpen; ofschoon hij, voor zich persoonlijk, het voorstond. In zijn traktaat over de beweging der hemelligchamen gaf hij twee beschrijvingen: de eerste gewoon zintuigelijk, volgens de onderstelling eener stilstaande aarde, middenpunt der wereld; de andere mathematisch, gebouwd op de onderstelling eener aarde die zelf eene planeet is en met andere planeten zich om de zon wentelt.

Bij het toelichten dezer laatste hypothese handelde hij over Copernicus, en kwam daarbij op zijn ge-

1 Bij Uylenbroek, Exercitationes, I 55.

liefden Wijzen Tijd terug. Afgezien van enkele bijzonderheden, waarin hij betuigde Copernicus niet te begrijpen of niet te kunnen volgen, hield hij diens stelsel voor zoo waar, dat hij er minder eene nieuwe vinding in zag, dan een terugvinden der volkomen kennis die reeds vroeger, in een idealen voortijd, het eigendom der menschen geweest was¹. Voor het overige weten wij alleen met zekerheid dat Stevin en Maurits ijverige lezers waren van het boek van Gemma Frisius over het gebruik der hemelglobe².

Uit de ontsteltenis van Ubbo Emmius en zijne regtzinnig kalvinistische vrienden zagen wij dat zelfs onder geleerde mannen, maar die zich niet met astronomische studien bezig hielden, in het begin der 17^{de} eeuw de naar den Pruis genoemde hemelbeschouwing nog een schrikbeeld vormde en voor weinig minder dan eene goddeloosheid doorging. Verschillende nieuwe proeven en nieuwe ontdekkingen zijn noodig geweest om in Europa de openbare meening te verzoenen met eene voorstelling die van de protestantsche orthodoxie niet minder ver afweek dan van de roomsche.

Een geduchten stoot gaf in 1610 het ontdekken der manen van Jupiter door Galilei. Het deed niet dat Galilei door de kerkelijke regtbank tot herroepen gedwongen werd; en evenmin dat Descartes de geschriften achterhield waaruit men had kunnen opmaken

1 Eichen, Mémoire, bladz. 90, § 15: Astronomie.

2 'Syn Vorstelicke Ghenade heeft puntelick doorsien en grontlick verstaen het bouck gheseyt De usu Globi Astronomici van Gemma Frisius.' Stevin, Cosmographia of Weereltschrift, korte inhoud.

dat hij met den italiaanschen astronoom in hetzelfde gevoelen deelde. Het vertrouwen was en bleef geschokt; en dat het de jezuiten waren die Galilei vervolgden, dit baatte zijne zaak meer dan het haar schaadde. De tijd moest nog komen dat de jezuiten, als geleerden en als opvoedkundigen, zich aanzien verwerven zouden¹. Hunne verdiensten als zendelingen van het christendom onder de ongeloovigen werden nog miskend. Voorshands beschouwde men hen hetzij als dweepzieke en verblinde inquisiteurs, hetzij als duisterlingen met voorbedachten rade; en de haat waarin zij bij de protestanten stonden was oorzaak dat dezen vóór Galilei sneller partij kozen, dan zij anders misschien gedaan zouden hebben².

Er viel inderdaad tegen de wachters van Jupiter niet veel in te brengen; en, bestonden zij, dan gaven zij overvloedig stof tot nadenken. Zij deden het minder onnatuurlijk vinden dat ook de aarde van zulk een satelliet voorzien was. Er kwam beweging in de

- 1 De onderwijs-methode der Jezuiten, die naderhand door gereformeerde nederlandsche predikanten in Indie (Baldaeus) als een model zou aangeprezen worden, trok ook de opmerkzaamheid van Stevin. Hij beveelt in zijn *Burgherlyck Leven* aan, het hooger onderwijs met het middelbare en het lagere op zulke wijze te verbinden, dat de Staat een heilzaam toezigt blijve uitoefenen en er geen averegtsche vrijheid ontsta. 'Waer uyt men', zegt hij, 'sulcke nut soude meugen trecken, als men in dergelycke deur ervaringh by de Jesuiten siet getrocken te worden'.
- 2 R. Fruin, *Galilei en de Onfeilbare Kerk*, Gids 1872, I 233 vgg. - Bladz. 267: 'De leer van de beweging der aarde wordt heden ten dage met alle magt verdedigd door de kalvinisten', Caramuel, 1676.

algemeene voorstelling van het gesternd uitpansel. Het aannemen van de resultaten der nieuwe wetenschap begon eene kwestie van tijd te worden¹.

Dit is het geluk van Christiaan Huygens geweest, die, hoewel gesproten uit een orthodox-hervormd geslacht en ook voor zich vermoedelijk een goed kalvinist, niet-alleen nooit aan vervolging heeft blootgestaan, maar, voor zoo ver men weet, zelfs nooit verketterd is. Zonder iemand aanstoot te geven kon hij achtereenvolgens Saturnus' grootsten wachter en Saturnus' ring ontdekken; en mogelijk is hij de eerste nederlandsche geleerde van den nieuweren tijd geweest, die aan het genoeg de algemeene menschelijke kennis met een of meer nieuwe feiten te verrijken, onbelemmerd het hart heeft kunnen ophalen².

- 1 'De ontdekking van het manenstelsel van Jupiter was niet enkel op zichzelf gewigtig; zij was ook een steun voor hen die met Copernicus meenden, dat de zon stil staat en de planeten met de aarde daarom heen wentelen. Natuurlijk rees nu het vermoeden dat ook nog andere planeten van manen vergezeld zouden zijn'. Harting, Christiaan Huygens, bladz. 16.
- 2 Huygens is van de beteekenis zijner wetenschap, en van den graad van zekerheid dien zij in zijn tijd bereikt had, niet onkundig geweest. Aanhef zijner *Descriptio automati planetarii* in de *Opuscula Posthuma* van 1728: 'Rerum caelestium scientiam, ante bis mille annos inchoatam, magnisque ingeniis excultam, *nostra demum aetate absolutam, ut mihi videtur, perfectamque habemus*; idque ita, ut centum circiter his proximis annis plus profectum sit, quam reliquo omni tempore. Quae enim antea in hac arte praecipua erant, loca stellarum definire tum fixarum tum errantium, anni ac mensium spatia dispescere, eclipses predicere, ea omnia non solum multo melius planiusque nunc facere didicimus, sed quod majus est et praeclarius, ordinem, positum, proportionem et figuram orbium caelestium, quibus circa solem planetae et tellus ipsa circumfertur, *summa certitudine comprehensa tenemus*; stellas fixas innumeras, planetasque alios telescopii observationibus perceptos priorum numero addidimus. Quae omnia ante Copernici aevum, *quaedam et in nostrum usque*, profundis tenebris demersa latebant'.

‘Den 3^{den} Februarij 1655’, verhaalt zijn jongste levensbeschrijver in Nederland, ‘had Christiaan eene lens voltooid van tien voeten brandpuntsafstand; en toen hij deze als voorwerpglas van een verrekijker den 25^{sten} Maart naar den hemel rigtte en daarmede Saturnus beschouwde, ondervond de zesentwintigjarige eene der levendigste en aangenaamste aandoeningen waarvoor de menschelijke ziel vatbaar is. Hij zag, op omstreeks drie minuten afstands, ten westen van Saturnus, een zeer klein sterretje, waarin hij dadelijk een wachter der planeet vermoedde. Aan de tegenovergestelde zijde van deze bemerkte hij eene andere kleine ster, die hij meende voor eene vaste ster te moeten houden. Een bepaald oordeel moest echter tot den volgenden dag worden uitgesteld. Wie schetst nu zijne verrukking, toen hij, wederom zijnen kijker naar Saturnus rigtende, ten duidelijkste waarnam dat de afstand tusschen de planeet en de laatstgenoemde ster dubbel zoo groot was geworden, tengevolge van de beweging der planeet in hare baan, en daarentegen het eerste sterretje in hare nabijheid was gebleven en zich slechts iets verplaatst had? Hiermede was het vermoeden bevestigd, de hoop vervuld. Een nieuw hemelligchaam, behoorende tot ons zonnestelsel, was ontdekt’¹.

1 Harting, Christiaan Huygens, bladz. 15.

Tusschen Kepler en Galilei aan den eenen, Newton aan den anderen kant, is er in Europa een tijd lang misschien geen beroemder geleerde dan Christiaan Huygens geweest¹. Zijn ring van Saturnus, zijne slingeruurwerken, zijn vinden van de onrust der horloges en van den barometer-kontroleur, zijne theorie van het wezen des lichts, zijne leer der kansrekening, zijn ontdekken der nevelvlek van Orion, - het een was al verrassender dan het ander. Bewonderen wij het dat hij naauwlijks dertig jaren telde, toen de meeste proeven die hem onsterfelijk zouden maken reeds door hem geleverd waren, niet minder staan wij verbaasd over de geringe hulpmiddelen waarmede hij zulke uitkomsten bereikte. De methoden en de werktuigen waarvan hij zich bediende zijn sedert overtroffen; andere en betere zijn in de ookaats gekomen; doch hetgeen Condorcet omtrent één dier nieuwere doet opmerken kan van allen gezegd worden: dat er minder genie noodig is geweest om ze uit te vinden en aan te wenden, dan Huygens heeft moeten bezitten om ze te kunnen ontberen.

Het aan de leidsche universiteits-bibliotheek door hem gelegateerd planetarium is eene dagteekening². Even kinderachtig als heden ten dage dit toestel schijnt, vrucht van Huygens' eigen hande-arbeid, even belangrijk wordt het wanneer men het beschouwt als een hoofdstuk uit de geschiedenis der beschaving in ons

1 Over Huygens bij Dühring, *Mechanik* 1873, bladz. 115: 'Die Zeiten von Huygens und Newton'. - Bladz. 120: 'Gestaltung der Principien bei Huygens'. - Bladz. 151: 'Huygens' Beweisführung des Hebelgesetzes'. - Bladz. 165: 'Allgemeine Bedeutung der Huygensche Verfahrensart'. Poggendorff, *Geschichte der Physik* 1879, bladz. 589 vgg.

2 Het wordt bewaard in het Fysisch Kabinet.

land. Geen wetenschap van den tegenwoordigen tijd die niet aan de astronomische en verdere ontdekkingen der 17^{de} eeuw de grootste verplichtingen heeft. Er zou een rijk van boosaardige domheid aanbreken, indien deze overwinningen van het menschelijk vernuft te niet gedaan konden worden; en, ging die nieuwe onkunde een bondgenootschap aan met het geweld, de ganzen zouden op aarde een gelukkig er leven leiden dan wij. Wij moeten het voorgeslacht prijzen dat ondanks het démenti hetwelk dit planetarium aan het volksgeloof scheen te geven, de reliek erkentelijk aanvaard en in eene kweekplaats der wetenschap er eene eereplaats aan afgestaan is. Het is eenigzins een palladium van den nieuweren tijd. Zonder zelfverlaging ware het niet mogelijk, te dalen beneden hetgeen door dezen standaard vertegenwoordigd wordt.

X [Het natuuronderzoek. Jan Swammerdam]

Teregt is de opmerking gemaakt dat de verschillende ontdekkingen van Huygens, met name zijn aanwijzen van den ring van Saturnus, hem niet alleen doen kennen als een buitengewoon naauwkeurig en geoefend waarnemer, maar tegelijk als een mathematischen kop van den eersten rang¹.

1 In navolging van Galilei maakte hij zijne ontdekking aanvankelijk alleen bekend in den vorm eener hieroglyf, onverstaanbaar zelfs voor mannen van het vak: 'aaaaaaa, ccccc, d, eeeee, h, iiiiii, llll, mm, nnnnnnnnn, ooo, pp, q, rr, s, ttttt, uuuuu'. Dit beteekende: 'Annulo cingitur, tenui, plano, nusquam cohaerente, ad eclipticam inclinato', of: 'Zij is omgeven van een dunnen, platten ring, die er nergens mede samenhangt en eene helling op de aardbaan heeft'. Harting, Bladz. 18, 21.

‘Hoe is hij tot die verklaring gekomen? Zijn kijker was welligt iets beter dan die van anderen; maar men wane niet dat het voldoende was hem naar Saturnus te rigten, om dadelijk te ontdekken dat deze zoowel een ring als eene maan had. Voorzeker was het denkbeeld dat Saturnus door een ring omgeven was, toen dit het eerst bij Huygens opkwam, niet anders dan eene hypothese; en wel eene zeer stoute hypothese. Niets was er in het geheele overige planetestelsel, dat, door eenige zelfs verwijderde overeenkomst, daarvoor den minsten grond aanbood. Alle andere hemelligchamen, wier gedaante men kende, waren bollen; en het was zelfs tot eene soort van dogma geworden, dat hemelligchamen die gedaante *moesten* hebben. Maar het gold hier eene hypothese welke aan de waarneming kon getoetst worden. En dit is het wat Huygens deed op eene wijze die, ook nu nog, na twee eeuwen, zijn geschrift leerrijk maakt’.¹

Dit herinnert ons dat de groote natuurvorschers der 17^{de} eeuw in twee klassen verdeeld kunnen worden, en Huygens daarvan één vertegenwoordigt.

Er zijn er die door het opmerken van een feit tot de overtuiging geraken dat het schijnbaar onregelmatige daarin niet het gevolg van willekeur of wanorde is, maar de openbaring van een ander feit, nog niet

1 Harting, Bladz. 22. - Bedoeld wordt Huygens' werk: *Systema Saturnium*, 1659.

vastgesteld. Hunne verbeelding, niet ongelijk aan die der dichters, maar in toom gehouden en gedrild door wetenschap, gaat aan het verzinnen. De eene hypothese voor, de andere na, wordt als onwetenschappelijk verworpen. Eindelijk vinden zij er eene die voor hen het karakter eener wet bezit. Die wet kondigen zij af, en noemen de verschijnselen aan welke de eenvoudigsten haar toetsen kunnen.

Nevens hen staan de waarnemers die, hoewel even scherpzinnig als de anderen, slechts waarnemers zijn en willen zijn. 'Niet dat ik in eeniger wijze *verbieden* zou over de experimenten te *redeneren*', zeggen zij bij monde van één hunner; 'want het sou seer lastig, so niet geheel onmogelijk wesen, so heyliglyk sig te onthouden van het gebruyk der reden'. Maar dit is toch slechts eene concessie aan enkele uitverkorenen. Wat de groote meerderheid der geroepenen betreft, dezen hebben zich het volgende in te prenten: 'Waarlyk, als de menschen sig lieten verbidden dat sy sig yveriger overgaven tot de herstelling der natuurlyke philosophie, als de beroemtheyd van hunnen naam, ik meen dat sy makkelyk begrypen soudent dat sy aan het menschelyk geslagt niets voortreffelyker kosten verdienen, als indien sy van *het doen van experimenten en het ophoopen van waarnemingen* naarstig en vlijtig hun werk maakten; het reukeloos agtende sulke beschouwingen vast te stellen, die op de verklaring van *alle* natuurlyke verschynsels gepast worden, eer wy nog *het tiende gedeelte van hetgeen te verklaren is hebben nagegaan*'.

Dit laatste stelsel is het stelsel van den medicus

Jan Swammerdam, Huygens' jongeren tijdgenoot. De woorden die ik aanhaalde werden door Swammerdam zelf, met onvoorwaardelijke instemming, ontleend aan een beroemd engelsch natuuronderzoeker zijner dagen¹.

Swammerdam is een Huygens die, in plaats van zijne vergrootglazen naar de sterren te rigten, er de inktewereld mede gadeslaat, en niet het meest peinst over de onrust in de zakuurwerken, maar over het ingewand van slakken, haften, mieren, bijen, muggen, en mijten.

Aanbidder van het kleine, leeft hij in die wereld en haalt, met de kleine dieren die hij ontleedt, één adem. Het is tegelijk de eeredienst van den vromen puritein, die in de taal der psalmen Davids zich buigt voor de wonderen van Gods schepping; en de kerkgang van den man der wetenschap, jubelend over de geheimen welke deze voor de oningewijden verborgen houdt, en voor hem ontsluit.

1 Robert Boyle. - Joan Swammerdam, Bybel der Natuure, bladz. 873. - Titel gekozen door Boerhaave die in 1737, bijna zestig jaren na den dood des auteurs, Swammerdam in het licht zond. - Latijnsche vertaling van Boerhaave's jongeren ambtgenoot Gaubius.- De Bijbel der Natuur is eene uitbreiding der in 1669 door Swammerdam zelf aangevangen Historia Insectorum generalis, ofte Algemeene Verhandeling van de Bloedeloze Dierkens. - Aanteekening van Swammerdam in Bybel der Natuure, bladz. 119 vg.: 'Het bloet, 'tgeen het hart der slak in syne slagaderen voert, is witagtig van couleur, een weynig trekkende naa het blaauw, geheel anders als in de menschen en de dieren, daar het bloet hoog root is; en omdat het bloet die purpure couleur in meest alle de soorten deeser dierkens niet en heeft (de pierwurm alleen uytgesondert), soo hebben de authouren, die niet als door hare speculatie geleert syn, deese dierkens de naam van bloedeloze gegeven'.

‘Men verwondert sig’, schrijft hij, woorden aanhalend van een naturalist der klassieke oudheid, ‘over de toorendragende schouders der olyphanten; over de halzen der stieren en hun woest omhoog werpende kragt; over den roof der tygers; over der leeuwen maanen; terwijl de Natuur nergens meer volkomen is als in de kleinste dingen. Deese waarheidsspreuk heeft Plinius al geuyt, hoewel men toen ter tijt de aanbiddelyke werken van de Natuur niet als van verre maar besag. Daar men thans middagklaer sal bevinden, datter soo vele natuurelyke verborgentheeden in de bekrompe kleenheid van de allergeeringste dieren syn opgeslooten, als in de uytgesette colossen van de aldersigtbaarste ingewanden der grootste’.¹

Swammerdam heeft naieveteiten die den hartstogtelijken beoefenaar verraden. Boven zijne verhandeling *Van de Byen* schrijft hij als motto de woorden van Psalm LXVI, vs. 5: ‘Komt en ziet Gods daden; Hy is vreeselijk van werking aan de menschenkinderen’.²

Van zijne *Ontleeding der gemeene en gecouleurde dagkappel* zegt hij: ‘De historie die ik ga beschrijven is in alle syne omstandigheeden soo wonderbaarlyk, dat men die met regt onder de nooit gebeurde toevallen der Romans zou kunnen stellen’.³

Hij spreekt over zijn vak gelijk een minnaar over zijne aangebedene. Aldus in de inleiding zijner *Zeer zeldzaame historie van den neushoornigen schalbyter*,

1 Swammerdam, *Bybel der Natuure*, bladz. 301.

2 *Bybel der Natuure*, bladz. 362.

3 *Bybel der Natuure*, bladz. 571, en Pl. XXXIII-XXXVII.

door curieuse afbeeldingen opgeheldert: 'Alle de linien van Apelles syn grove balken bij de subtile trekken van de Natuur; en alle de glans van de kunstige weveryen der menschen die verdooft voor het eenig geweeftsel van een long-ader'.¹

De gewone kategorien van mooi en leelijk, wanstaltig en bevallig, keurig en walgelijk, bestaan niet voor hem. 'Hoewel de slak een onreyn ende slymerigh dierken is', zegt hij, 'evenwel laat het niet naa aanmerkelyk te weesen voor die de werken des Heeren onderzoeken'.²

Nog sterker. In den geleerden franschen edelman Thévenot, oud-gezant van Lodewijk XIV bij de republiek van Genua, heeft hij een beschermer gevonden wiens vriendelikheden onuitputtelijk zijn. Om zijne erkentelykheid daarvoor te betuigen draagt hij hem eene verhandeling op, en schrijft daarbij: 'Doorlugtige Heer, Ik presenteer UEd. alhier den almagtigen vinger Gods in de anatomie van een luys'.³ En deze anatomie is een meesterstuk van waarneming en analyse.

Boerhaave, wien wij het voorregt danken eene uitvoerige levensschets van Swammerdam en eene overvloedige bloemlezing uit zijne werken te bezitten, doet naar waarheid opmerken dat deze buitengewone jonge man een geboren discipel van Bacon was⁴. Het zien

1 Bybel der Natuure, bladz. 301, en Pl. xxx.

2 Bybel der Natuure, bladz. 97, en Pl. iv vgg.

3 Bybel der Natuure, bladz. 67, en Pl. I, II.

4 Boerhaave, Leven van Swammerdam: 'Hy voldeed aan de instelling van Verulamius: syne meeninge sproot uyt ondervindinge; syn gevoelen was magtig te doen voortbrengen hetgeen hy stelde. Dat hy sag dat stelde hy; dat hy stelde bewees hy ogenschynlyk. Op wat wyse de saken in wesen quamen liet hy sig wys maken alleen door eene opmerkinge, seer geduldig genomen door geoeffende sinnen, geholpen door de bequaamste werktuygen. Dese weg heyliglyk volgende, maakte hy uyt veele bysondere saken een algemeen besluit, dog so omsigtig dat hy dat nooit deed verder gelden dan in die bysondere saken uyt welke het was opgemaakt en tot een regel gebragt'.

van den vinger Gods is niet bij Swammerdam eene theorie die zijn oordeel benevelt, maar enkel een veiligheidsklep om lucht te geven aan zijne bewondering. 'Gelijk onder alle veranderingen, in den aart der dingen aanmerkelyk, niet naa het gemeene gevoelen verwonderlyker is als dat een rupse aanneemt de gestalte van een gevleugelt gedierte', leest men in den aanhef van zijn *Bijbel der Natuur*, 'soo is 't egter, insiende den eygentlyken aart van dese verandering, ende de seer nette overeenkoming van deselve, niet alleen met het aangroeyen der andere dieren, maar ook *met het uytpuylen ende knoppen der planten ende bloemen*, datwe tegen het algemeene gevoelen klarelyk bevinden, deselve niet verwonderlyker als eenige andere verwisselingen, ofte *de genoemde verandering der planten* te wesen'.¹

Tastbaar spreekt hier de onderzoeker die tusschen het een en het ander eene merkwaardige verwantschap op het spoor gekomen is. Hij gelooft aan de eenheid van leven en ontwikkeling eener fauna en eener flora. Hij zal zelfs de stoutheid hebben een voorbeeld bij te brengen, en in eene prent u opmerkzaam maken op de gelijksoortige en als even-

1 Bybel der Natuure, bladz. 5.

wijdige ontplooiing der anjelieren en der kikvorschen¹.

Maar die onderzoeker is tevens er van doordrongen 'hoe ellendig ende grof wy komen te dwaalen, alswe, de *overredende ondervinding der saaken verlatende*, en niet als *door speculaties* geleert synde, alleen *ons verstant* koomen te volgen'.²

Ontdekker eener nieuwe wereld en eener nieuwe wetenschap wapent hij zich tegen de verleiding een stelsel te verkondigen, en hecht grooter waarde aan het opmerken van één feit meer, dan aan het onderstellen van algemeene waarschijnlijkheden, die welligt door de ondervinding eenmaal gelogenstraft zullen worden.

Swammerdam is voor zijne terughouding beloond. Door steeds alleen datgene te verzekeren wat hij zich sterk maakte met onwraakbare bewijzen te kunnen staven, heeft hij verkregen hetgeen hij meende zich te moeten ontfangen: eene plaats in de geschiedenis van zijn vak³.

1 Bybel der Natuure, Pl. XLVI-XLIX, met het bijschrift: 'Langsaame Aangroeyingen van de Kikvorschen en de Tuyn-Anjelier, niet ongelyck aan die, welke omtrent de Insecten bevonden worden'. Tekst, bladz. 861 vgg.

2 Bybel der Natuure, bladz. 25.

3 Cuvier, Histoire des Sciences Naturelles, 1841-1844, II 427 vgg.: 'Tout l'ouvrage de Swammerdam a un résultat général: c'est la comparaison du développement des animaux avec le développement des plantes. Il montre surtout qu'à partir de l'oeuf jusqu'à l'état parfait, il se développe chez les insectes des organes qui préexistaient en eux. Ce fait particulier: que la métamorphose n'est qu'un développement; que la différence entre les insectes et les animaux plus élevés dans l'échelle ne consiste qu'en ce que le développement de ceux-là part de plus loin, - est une vérité capitale que Swammerdam le premier a bien fait connaître C'était une vérité d'une grande importance pour la théorie du développement du fœtus, de la génération, et de tout ce qui y a rapport. Aussi influa-t-elle beaucoup sur le système de l'évolution, qui régna pendant tout le dix-huitième siècle'.

XI [Het natuuronderzoek. Jan Swammerdam]

Zestig jaren na zijn overlijden zoo beroemd geworden dat hij nog heden onder de grondleggers der nieuwere wetenschappen geteld wordt¹, heeft Swammerdam bij zijn leven niet veel wil van zijne talenten gehad. Ware hij niet door Boerhaave opgegraven en overeind gezet, hij zou nagenoeg vergeten zijn, en andere geleerden zich met zijne vederen getooid hebben².

Voor een deel lag dit aan de onbevattelijkheid der Amsterdammers, zijne stadgenooten, onder welken na zijn vroegen dood niemand gevonden werd die *en bloc* zijne kostbare verzameling wilde koopen³. Voor een

- 1 Biographie Médicale: 'Aucun homme n'a été aussi loin dans l'étude des petits animaux, ni aussi vrai dans tout ce qu'il a dit. Swammerdam a donné des détails suffisants sur un nombre considérable d'espèces, dont quelques-uns présentaient à la dissection des difficultés extrêmes. Tel est, par exemple, le pou, dont il a reconnu les nerfs, les viscères, l'ovaire. Il se servait pour disséquer de petites aiguilles d'ivoire qu'il aiguisait lui-même au microscope. Tout ce qu'il a dit est d'une exactitude scrupuleuse'.
- 2 Geschiedenis van den Bijbel der Natuur bij Harting, Levensschets van Johannes Swammerdam, Album der Natuur, 1876.
- 3 'O hard noodlot der vlytige konst! De man had, als een bedelaar, syn kabinet rondom te koop geveild, dog, helaas, te vergeefs. Naa de dood van die groote man wierden alle syne nagelatene saken, tot de outleedkunst, dierkunst, werktuygen, door de ervgenaamen aangeboden om eens vyf duysend gulden. Daar was geen koopman te vinden, die het voor sig alleen, nog voor het gemeen, wilde inkopen. O verlies, dat nooit vergoed kan werden. Alles is verstrooid en vergaan, tot schande van onse eeuw!' Boerhaave, Leven van Swammerdam.

deel aan de gebrekkige inrigting van het hooger onderwijs, minder berekend voor het kweeken van vernuften dan voor het vormen van mannen der praktijk. Het lag ook voor een deel aan hem zelf. Zijne teekeningen en zijne handschriften vermaakte hij aan zijn beschermer Thévenot, die met dit hollandsch in Frankrijk niet veel kon aanvangen.

Swammerdam is evenals Spinoza weggenomen in de kracht van het leven: de een in 1677, vier en veertig jaren oud, de ander, nog één jaar jonger, in 1680. Maar hij bezat Spinoza's gelijkmatige geestkracht niet; en zijne methode van onderzoeken, die het abstraheren schuwde, wreekte zich aan zijn gemoed.

Meen niet dat er uit dezen waarnemer, die met behulp zijner vergrootglazen de identiteit van het leven bij dieren, menschen, en planten, zoo digt op de hielen zat, een wijsgeerig pantheïst gegroeid zij. Onbevredigd gelaten door de kerkelijke orthodoxie, zocht Swammerdam heil in de mystiek van Antoinette Bourignon, en vond er slechts wanhoop.

Een jonge Deen, met wien hij in zijn studentetijd vriendschap had aangeknoopt te Leiden en die vervolgens met hem te Parijs in hetzelfde kosthuis woonde, begaf zich naderhand naar Florence, waar hij het pro-

testantisme afzwoer, roomsch werd, en den titulairen rang van bisschop verwierf.

Nog een vriend der jeugd, Nederlander van geboorte, niet minder begaafd dan de Deen, hoorde zich door hem in vervolg van tijd voor een afgunstig mededinger schelden. Hij maakte bij zekere gelegenheid hem zulk eene scène, dat de ander er ziek van werd en stierf.

Men kan zeggen dat die twee betrekkingen het levenslot van Swammerdam bepaald hebben. De Deen openbaarde hem aan zichzelf door het aanbod, insgelijks naar Florence te komen, zijne verzameling over te doen aan den groothertog van Toskane, Cosmo III de Medici, en op zijne beurt het katholicisme te omhelzen. De weerzin waarmede Swammerdam dit welgemeend voorstel afsloeg bewijst dat, zoo de orthodoxie van Genève hem niet voldeed, hij allerminst haar voor die van Rome verruilen wilde.

Door den vroegen dood van den Nederlander, weleer boezemvriend, werd hij zich van eene eierzucht en eene hartstogtelijkheid bewust, die hem zichzelf leerden haten, en in eenzame godsdienst oefeningen hem naar het middel deden omzien zijn 'barschen geest' aan zelfbeheersching te gewennen¹.

Op die wijze kwam hij, eerst door het lezen van sommige harer geschriften, toen door briefwisseling, weldra persoonlijk, in aanraking met de half room-

1 'De ijverige oeffeninge van godsvrugt had syn barsse geest seer vermuruwd. Hy sogt de drivt der onversadelyke eergierigheid, een wortel synde van veel sonden, t'eenemaal uyt syn siel uyt te roeyen'. Boerhaave.

sche, half gereformeerde Antoinette, voor welke de godsdienst iets zeer levends en verhevends, maar tegelijk iets zeer willekeurigs en, van hare zijde, zeer heerschzuchtigs was.

Ik mag deze bijzonderheden niet vermenigvuldigen¹. In het afgetrokkene zou het voor Swammerdam's geluk bevorderlijk geweest zijn, indien hij een amsterdamsch jong meisje ten huwlijk had gevraagd, bevallig van uiterlijk, zacht van inborst, en zoo mogelijk met eenig fortuin. Doch allerlei omstandigheden; niet het minst het beoefenen eener geld kostende wetenschap die hem verbood aan het opzetten eener eigen huishouding te denken²; verhinderden dit. Het stond geschreven dat zijn omgang met het schoone geslacht zich tot de onoogelijke en weldra zestigjarige jufvrouw Bourignon bepalen zou; en wij kunnen voor het in herinnering brengen dezer bijzonderheid geen andere verontschuldiging aanvoeren, dan dat de vermaarde geestdrijfster, tot welke Swammerdam zich wendde om vrede voor zijne ziel, ook heerschappij heeft uitgeoefend over den man des onderzoeks.

Uit dezen tijd (1675) dagteekent het geschrift *Ephe-*

1 Het overige bij Boerhaave. - Toelichting bij Harting. - Van Vloten en Land, Spinoza 1883, II 245 noot.

2 'Voor het opkopen van dierkens uit alle hoeken der wereld moest hy dagelyks geld uyt schieten, en kreeg geen penning daar voor. Dit begost syn vader te mishagen, die syn soon altyd had tot nu toe de kost gegeven, en hem ook beschikt de kosten tot alles daar hy, reeds over de dertig jaaren geworden, syn beste leevtyd verloren had in het waarnemen van saken daar niet een duyts winst van quam, en die niets aenbragten van dat hetgeen noodzakelyk was om te leven'. Boerhaave.

meri Vita; het laatste dat bij zijn leven en door hemzelf in het licht gegeven is, en welks tweeden titel men slechts heeft in te zien om ten aanzien van de gemoedsstemming des schrijvers uit elke onzekerheid te geraken: *Afbeeldingh van 's Menschen leven, vertoont in de wonderbaerlycke en nooyt gehoorde historie van het vliegent ende een-dag-levent haft of oever-aas*.

De zuiver wetenschappelijke anatomie van het insect is in dit werk met zoo veel godsdienstige bespiegelingen in proza en poëzie vermengd, dat Boerhaave, die vol bewondering de eerste overneemt, niet geaarzeld heeft de laatsten weg te snijden. Swammerdam had Antoinette Bourignon geraadpleegd over de vraag, of de zorg voor zijn eeuwig heil hem toeliet voort te gaan met studeren; het manuscript der verhandeling over het haft was haar ter lezing gezonden; voor ditmaal nog, had zij geantwoord, schenk ik u vergunning tot uitgeven, maar op voorwaarde dat gij daarna met ernstiger zaken u zult bezighouden¹. Hij nam dien wenk ter harte; leefde daarna nog een vijftal jaren in sombere, onmaatschappelijke, onvruchtbare gepeinen; en stierf aan koorts die men haast even goed gewetensknagingen zou kunnen noemen².

1 'Afin de vous donner puis apres à des choses plus sérieuses, qui regardent l'éternité'. Brief van Antoinette Bourignon aan Swammerdam, vóór de *Ephemeris Vita*.

2 Brief van Swammerdam aan een ongenoemd vriend, achter de *Ephemeris Vita*: 'Wanneer als ick mijne ondersoeckingen van de Bijen heb gedaan, die door haar wonderlijckheydt u soo seer behaagen, ende daar ick, eenige maanden lang, het kostelijckste van mijn tijt in heb moeten besteeden; want ick daar van 's morgens te half sessen, tot den middags ten twalef uren, sonder ophouden aan quam te arbeyden; soo heb ick daar oneyndighmaal mijne gebeden, ende mijne andere Godtvruchtige oeffeningen om moeten versuymen; ende, als ick midden in de selve was, die daarom afbreecken ende verlaten. Dat met sulck een grooten strijdt somtijds is toegegaan, dat my de traanen van benauwtheydt over de wangen liepen. Want het was of daar een strijdent heyrleger in mijn geest was, waar van de eene party my krachtigh beweeghden om aan Godt te kleeven; ende de andere om in mijne curieusheeden voort te gaan, bybrengende de selve reedenen die ghy doet, ende die mijne vrienden my voorgesteld hebben, met noch oneyndige andere meer, daar ik my doe dwaaselijck aan heb overgegeven, tot verachteringh in de genaade ende liefde Godts, die ick alleen hadt behooren te volgen'.

Dit alles heeft bij Swammerdam met een lichaamsgestel zamengehangen, met verhoudingen tegenover bloedverwanten, met zekere ongeschiktheid voor het uitoefenen der geneeskundige praktijk, - zijn eigenlijk beroep, - welke niet regtstreeks tot ons onderwerp behooren. Doch ik moet er de aandacht op vestigen dat zijn in verband brengen van het efemeride-bestaan der menschen met het vlugtig leven der kleine dieren die het laatst door hem ontleed werden, een op zichzelf staand en niets beslissend verschijnsel bij hem is.

Evenmin in de 17^{de} als in de 16^{de} eeuw is Europa moralisten te kort gekomen, die tegelijk naauwkeurige opmerkers waren van hetgeen in de mensche-, de plante-, de dierewereld voorviel, en, door het leven der eene orde als een spiegel van dat der andere voor te stellen, eene soort van aanschouwelijke zedekunde in het leven, riepen. *Zinnebeelden* of *Emblemata* noemde men die niet altijd even pittige of even smaakvolle

litteratuur; en zoowel in als buiten Nederland is de boekemarkt van het tijdvak er door overstroomd¹.

De natuurkennis, welke in die geschriften doorstraalt, is dikwijls niet gering. Wie het niet weet van hooren zeggen zal niet vermoeden dat in Filips van Marnix' *Bijekorf*, aan welke slechts de noodige prenten ontbreken om tot het genre gerekend te worden, eene opsomming van kruiden met nederlandsche namen voorkomt, die de vrucht is van studie: weechbree, koeckoecks-bloemen, ezels-komkommeren, hontstonge, hontsribbe, kalfsneuze, kattensteert, wolfsklauwe, en zoo voorts; te veel om af te schrijven. Aan elk dier namen wordt door den satiricus eene zinnebeeldige beteekenis gehecht, in verband met zijn onderwerp².

Aan Jacob Cats' talent op dit gebied behoef ik naauwlijks te herinneren. Een groot gedeelte van Cats' zededichten zijn, ook wanneer zij een anderen titel voeren, werkelijk emblemata; en vaak moeten wij de gaaf van opmerken bewonderen, die tot in

1 Alciati, *Emblemata*, 1551. - Georgette de Montenay, *Emblemes Chrestiens*, 1571. - D. Heinsius, *Emblemata van Minne*, 1604. - Roemer Visscher, *Sinnepoppen*, 1614, 1619. - P.C. Hooft, *Emblemata Amatoria*, 1611. - Vondel, *Den Gulden Winckel*, 1613. - Jacob Cats, *Maechdenplicht*, aenghewesen door *Sinnebeelden*, 1618; *Proteus ofte Minnebeelden verandert in Sinnebeelden*, 1627; enz.

2 Dat 8. Capittel van de *Uytlegginge des Byenkorfs*. - De overige namen zijn: gansen-dijstel, geyten-baert, bocks-boonen, vercken-gras, padden-bloemen, lupaerts-klauwen, dul-kruyt, guychel-heyl, papen-kruyt, papen-hout, draken-bloet, seven-getijden-kruyt, monicx-kapkens, somer-sottekens, roomsche-beete, roomsche-malloten oft melloten, witte ratelen, roode ratelen, joffrou-merck, jonckvrouwen-hayr, kannen-kruyt, kroes-besien.

hoogen ouderdom den geleerden en in allerlei schijnbare nietigheden belangstellenden man bijgebleven is¹.

Swammerdam's verhandeling over het haft kan doen meenen dat men ook bij hem met liefhebberij, met valsch vernuft, met toegepaste zedekunde te doen heeft. Maar op die ééne uitzondering na is integendeel elk zedekundig bijoogmerk aan zijne onderzoekingen vreemd. 'Wel een volle dag was hy bezig om het vet uyt een rupse weg te doen, alleen daar toe dat hy mogt leren de ware geschapenheid van desselfs hert', verhaalt Boerhaave. Door dien éénen trek worden wij in eene soort van studien ingewijd welke onder de Nederlanders daarvóór onbekend geweest waren.

Naast Swammerdam's traktaat over de bijen gelegd², wordt Marnix' *Bijekorf* een sprookje, 'gefabuleert' in den trant van Virgilius, met twee 'geimagineerde koningen' tot hoofdpersonen³. In geen tijdperk van zijn leven heeft Cats de studie der natuur met zulk een ernst ter harte genomen als Swammer-

- 1 Jacob Cats, Hof-Gedachten, dat is: Invallen by gelegenthey, oft op 't gesichte van boomen, planten, bloemen, kruyden, en diergelijcke aerdt-gewassen, verweckt in 't buyten-leven op Sorgh-Vliet, 1655. Werk van Cats' gevorderden leeftijd.
- 2 Bybel der Natuure, Pl. XVII-XXV. 'Dit boek over de Byen is soo een werk, dat niemand ligt sal tonen dat van het begin der natuurkunde tot nu toe diergelyk of dat daar by komt geweest is'. Boerhaave.
- 3 Bybel der Natuure, bladz. 437: 'Als Virgilius fabuleert over het ontstaan van tweedragt by twee bye-koningen. Hetwelk men tot nog, en tot deesen tyt toe, verkeerdelyk aan de verscheidenheid der heerschappy van de twee geimagineerde koningen, dewelke met malkander niet in een vermengde mogentheid soude kunnen leeven, toegeschreven heeft.'. Swammerdam.

dam, die, reeds toen hij nog vier en twintig moest worden, zijn leven besteed had om 'na te speuren, op te vangen, en te onderzoeken, de dierkens die dag en nacht vliegen in Gelderland, in het Stigt van Utrecht, en in Holland'. Hij doorzocht 'lucht, water, aarde, land, veld, wyde, akkers, woesteny, duyn, rivierkant, strand, rivier, stilstaand water, meeren, zee, put, kruyd, puynhoop, holen, bewoonde plaatsen, jaa selvs geheyme vertrekken: opdat hy de eyerkens, wurmkens, popkens, capellekens, sogte; haar nesten, voedsel, levenswyse, siektens, veranderingen, en versamelingen, mogt leeren. En waarlyk hy heeft in syn eerste jeugd in dit alles ontdekt meer sekens en waaragtigs, dan de bekende schrijvers van alle de eeuwen te samen'.¹

Wij zien dat Antoinette Bourignon, het een bij het ander genomen, Swammerdam niet veel kwaad gedaan heeft. Men heeft alles van hem gezegd, wanneer men hem onder de buitengewone vernuften zonder evenwigt rangschikt, die voor hunne vroege ontwikkeling met ontijdige uitputting boeten. Behalve dit eene, voor hetwelk hij niet aansprakelijk was, is alles in Swammerdam bewonderenswaardig, en te naauwernood durven wij betuigen deernis voor den jongen lijder te gevoelen. Het zou schijnen alsof wij geen oog hadden voor het voorregt dat hem te beurt viel, ondanks zijn kortstondig schitteren zich zulk een naam te maken, en van zijne wetenschap, reeds op zoo jeugdigen leeftijd, zoo veel te genieten.²

1 Boerhaave, Leven van Swammerdam.

2 Eene schilderij van Rembrand wordt met meer of minder regt voor het portret van Swammerdam gehouden. - Lithografie en kritiek bij Harting.

XII [De ontleedkunde. Nicolaas Tulp]

Eene bijzonderheid uit het leven van Swammerdam leidt van zelf tot de opmerking dat door de medici der 17^{de} eeuw in Nederland het natuuronderzoek als de voornaamste der wetenschappen beschouwd is, en tevens dat die mannen meest van al in het vak der ontleedkunde uitgemunt hebben¹.

Door zijne gemeenzame bekendheid met den aanzienlijken Thévenot², die te Parijs omgang hield met den amsterdamschen burgemeester en gezant Van Beuningen, bekwam op Van Beuningens aanbeveling Swammerdam vergunning, de lijken der in het gasthuis te Amsterdam gestorvenen ten bate der wetenschap te ontleden³.

- 1 Boerhaave over Swammerdam, in de opdracht van den Bijbel der Natuur aan Amsterdams burgemeesters: 'Nooit is iemand in Amsterdam geboren, die de kennis der saken welke de Natuur voortbrengt (dese dog is waarlyk de voorneemste der weetenschappen) gelukkiger doorwrogt, of met meerder vrugt heeft voortgeset.'
- 2 Er bestaat van Melchisédec Thévenot eene verzameling Relations de divers voyages qui n'ont point été publiés, 1663-1672. Uit het hollandsch vertaald komen daarin voor: de reizen van Bontekoe, Maarten Gerritsz Vries, François Caron, en François Pelsaert. - P.A. Tiele, Navigateurs Néerlandais, Bladz. 226, 228, 260, 268. - In de laatste jaren van zijn leven was Thévenot 'garde de la biblio-thèque du roi'.
- 3 Van Swammerdam's meesterschap in de ontleedkunde van den mensch wordt de herinnering bewaard door zijne academische dissertatie over de Ademhaling, 1667, en zijn Miraculum Naturae, 1672. Hij was de eerste die menschelijke praeparaten vervaardigde waarvan de vaten waren opgespoten met was. - Oordeel van Boerhaave over den Tractatus physico-anatomico-medicus de respiratione usque pulmonum: 'Het lesen daar van toond dat hy enkel syn eygen gedagten, door ondervindinge geboren, en dan door bevindinge van alle kanten gesterkt, volgde, sonder yet te mengen daar by, dat gehaald was uyt andere uytvindens'.

Dit feit helpt ongetwijfeld staven, hetgeen ook van elders bekend is, dat de amsterdamsche anatomen voor hunne studien of hunne lessen somtijds moeite hadden lijken te bekomen, en in die omstandigheden eene alvermogende burgemeesterlijke voorspraak geen overdaad was.

Doch wij zouden dwalen indien wij daarin de openbaring van een specifiek-nederlandsch vooroordeel zagen. Veeleer was Nederland in de 17^{de} eeuw, bij vergelijking gesproken, en in aanmerking genomen de hinderpalen welke in andere landen den ontleedkundigen in den weg gelegd werden, met Engeland de snijkamer van Europa¹.

Al spoedig na het oprigten der leidsche hoogeschool in 1575 kwam het onderzoeken der ledematen en ingewanden van menschelijke lijken aan die universiteit zoo in zwang, dat vijf en twintig jaren daarna, wel is waar met eenige rhetorische overdrijving, doch voor het overige door opregte bewondering gedreven, Hugo de Groot van een 'weldadig woeden tegen de dooden ten bate der levenden' spreken, en met zekere deer-

¹ Over den staat der engelsche wetenschap in de 17^{de} eeuw bij Macaulay, History of England, 3^{de} Hoofdstuk § 50. - Over de beteekenis der Royal Society, gesticht onder Karel II in 1660, bij Buckle, Civilization 1882, I 367-380.

nis gewagen kon van de oude Grieken die geen 'folterkamers voor afgestorvenen' toelieten¹.

Het heelmeeestersgilde te Amsterdam had reeds geruimen tijd vroeger de eerste schrede gezet op dezen nieuwen weg. Waren de Amsterdammers weleer door de Haarlemmers, en andere omringende benijders, met een populair schimpnaam 'koek-eters' genoemd, sedert 1550 heetten zij 'menschevilders'², omdat de amsterdamsche chirurgijns in dat jaar van de Edel-Achtbare Heeren van den Geregte vergunning bekomen hadden het lijk van een beruchten dief te ontleden; toen eene ongehoorde zaak. De huid van den ter dood gebragte werd door de chirurgijns 'afgeschild', door een looier 'bereid', en 'ter gedachten van dit hun aangevangen werk nog langen tijd daarna bewaard'.

Van dit oogenblik werd Amsterdam, hoewel daar vooreerst noch hoogeschool noch athenaeum bestond, om zoo te zeggen een middenpunt van anatomisch leven. De vroedschap zelve stelde belang in het vak. Een harer leden, tevens praelector der anatomie, verhaalt hoe hij op het stadhuis, tot 'groot genoegen' der overheid, zijne ambtgenooten, bij zekere gelegenheid een vrouwelijk 'wanschepel' ontleedde³. Het

1 De Groot, Parallelon, bij Meerman III 43 vg.: 'Haec ut cadaverum carnificina'. - 'Quantum interest vivorum ita saeviri in mortuos!' - De beroemdste leidsche anatoom van dit tijdvak was Petrus Paaw. Banga, Geneeskunde 1868, Bladz. 198 vgg.

2 Oud-haarlemsch of oud-alkmaarsch kreupelrijm tegen de Amsterdammers.

3 Nicolai Tulpii Amstelredamensis Observationes Medicae, 1641, 3^{de} Boek, 38^{ste} Observatie. - Bladz. 27 der hierna te noemen monografie van Thijssen, 1881, en de advertentie in de Amsterdamsche Courant van 23 Maart 1720 bladz. 33: 'De Professor Anatomiae Fredericus Ruysch is van meeninge, toekomende Maendag den 25 Maert (zijnde in het 83^{ste} jaar zijns ouderdoms) aanvang te maken met het ontleden van een vrouwen ligchaem, waarin hij eenige bijzonderheden meent te vertoonen, en dat op het Theatrum Anatomicum'.

amsterdamsch chirurgijns-gilde bekwaam het karakter eener medische fakulteit; en beroemde schilders van het tijdvak zouden voor het nageslacht de namen en de beelden der amsterdamsche anatomen op doek brengen¹.

Nicolaas Tulp is op deze wijze, ofschoon hij aan de wetenschap geen diensten bewezen heeft welke in vergelijking komen met die van Huygens, Swammerdam, Leeuwenhoek, of Boerhaave, door Rembrand's *Anatomische Les* van 1632 zulk eene europesche vermaardheid geworden, dat hij in onze galerij niet ontbreken mag². De namen van Tulp, van Deyman, van beider opvolger Frederik Ruysch, zijn van de wetenschappelijke herinneringen der 17^{de} eeuw in Nederland onafscheidelijk³.

1 Aert Pieterszen, Thomas de Keijzer, Rembrand. - J.W.R. Tilanus, Beschrijving der schilderijen, afkomstig van het Chirurgijns-gild te Amsterdam, 1865.

2 H.C. Rogge, Nicolaas Tulp (1593-1674), Gids 1880, III 77 vgg. - E.H.M. Thijssen, Nicolaas Tulp als geneeskundige geschetst, 1881.

3 Jelle Banga, Geschiedenis der geneeskunde, 1868. - Frederik Ruysch (1638-1731) wordt genoemd onder de begunstigers van Swammerdam, die hem overtrof. 'Frederik Ruysch, sedert 1666 professor te Amsterdam, die bij velen doorgaat voor den uitvinder der vaat-injectie, heeft deze alleen zeer verbeterd, en door groote oefening tot eenen graad van volkomenheid gebragt, die het zelfs thans nog moeielijk is te evenaren'. Harting.

Als lid der amsterdamsche regering, - want behalve praktiserend geneesheer, en praelector der anatomie met den titel van professor, was hij ook vroedschap, schepen, en meer dan eens burgemeester, - heeft Tulp in 1642 zich belagchelijk en min of meer hatelijk gemaakt door zijn gezag te misbruiken, en een amsterdamsch sociniaan van de walsche gemeente, die niet gelooven wilde aan de godheid van Christus en evenmin aan de persoonlijke onsterfelijkheid van den mensch, gedurende zeven maanden te doen opsluiten in de duisternis van een tuchthuis-kamertje met digtgespijkerde vensters. Zeker geen geschikt middel om dien François van der Mers, zoo heette de ketter, hetzij een hoog denkbeeld van de genoegens der persoonlijke onsterfelijkheid te geven, hetzij hem te verzoenen met de voorstelling van Christus als tweeden persoon der Drieëenheid¹.

Doch dit voorval bewijst alleen dat er ook onder de mannen der wetenschap in het Nederland dier dagen kalvinistische ijveraars gevonden werden, die, om een 'boef' of een 'guit' als Van der Mers tot zwijgen te brengen, niet terugdeinsden voor het verkrachten der justitie. Bovendien gold Tulp niet voor een belhamel. Hij werd gerekend onder de gematigden of weifelaars, die niet zoozeer zichzelf door hunne regt-

1 Uit een gelijktijdig verhaal van den burgemeester Frans Banning Cocq, opgeteekend door den remonstrantschen theoloog Philippus van Limborch, bij Rogge, bladz. 102 vgg.

zinnigheid in de vroedschap geholpen hadden, als daarin geholpen waren door anderen, banierdragers eener scherpere orthodoxie¹.

Als geleerde is Tulp in zijne eeuw een der schrandere en nuttige opmerkers geweest die, zoo zij hun vak niet eigenlijk gezegd vooruitbrengen, nogtans menig tijdgenoot de oogen openen². Zijne *Observationes Medicae*, verschenen in 1641 en vele malen herdrukt, bezorgden hem ook buiten Nederland eene ongemeene bekendheid³. Zijne verdiensten als ontwerper der

- 1 In een gereformeerd schimpdicht van 1626 op de zamenstelling der amsterdamsche vroedschap (bij Rogge, bladz. 106) wordt van Tulp en eenige anderen gezegd:

Dit syn de waggelmutsen
Die door de vromen zyn geraeckt op 't kussen.

- 2 Charles Daremberg, *Histoire des sciences médicales*, II 954 vgg. na het opsommen van een groot aantal genees- en heilkundige waarnemers der 17^{de} eeuw: 'Cette longue mais incomplète énumération prouve combien il y avait de mouvement en dehors des écoles, et combien la méthode d'observation cherchait à se faire jour à côté de l'esprit de secte et d'hypothèse. Mais on a lieu de s'étonner que tant d'empressement à récolter les faits, souvent tant d'exactitude à les reproduire, n'ait pas plus contribué à écarter de la pathologie et de la thérapeutique générales toutes ces conceptions *a priori* qui ne reposent absolument sur rien. Malheureusement les faits sont isolés, sans attache, sans lien, rassemblés presque sans autre but que de satisfaire la curiosité ou le goût pour l'histoire naturelle'. Bij Thijssen, Nicolaas Tulp, bladz. 55 vg.
- 3 Thijssen, 2^{de} Hoofdstuk: Tulp's Geschriften, en 4^{de} Hoofdstuk: Tulp als Patholoog. - 'Tulp' was eene soort van pseudoniem, ontleend aan een gebeeldhouwd ornament in den gevel van Tulp's woning aan de Keizersgracht. Zijn eigenlijke naam was Claes Pietersz, zoon van Pieter Dirksz, welgesteld amsterdamsch koopman. - Bij Rogge, Gids 1880, III 79 vg. 84.

amsterdamsche *Pharmacopoea*, schild der zieken en gids der apothekers, uitgevaardigd in 1636 en vervolgens, zijn onmiskenbaar¹. Laat ons er bijvoegen dat hij als burgemeester in 1672, bij den inval der Franschen, ondanks zijne negen en zeventig jaren met 'manlijke cordaetheid' tot tegenstand bieden adviseerde². Al moeten wij gelooven dat Hendrik Hooft en de zijnen van het hagchelijke in den toestand dier dagen een helderder begrip hadden dan Tulp, het zal dezen altijd tot eer strekken aan het vaderland niet gewanhoopt te hebben³.

Merkwaardig is het dat Tulp's latijnsche *Observationes Medicae* door hemzelf op zijn ouden dag in uitmuntend hollandsch vertaald zijn. Uit den hollandschen woordeschat dezer *Insigten over de Geneeskunst* mogen wij besluiten dat de schrijver gewoon was, althans voor een gedeelte zijner lessen, zich van de moedertaal te bedienen. Dit wordt daarenboven bevestigd door het getuigenis van een tijd- en ambtgenoot, die in de voorrede van een aan Tulp opgedragen hollandsch boek hem prijst: dat hij bij zijn onderwijs in de anatomie 'de grieksche en latynsche duystere konst-naemen geluckich en geestich in duytsche woorden verwisselde'.⁴

¹ Thijssen, 5^{de} Hoofdstuk: Tulp als bevorderaar der *Pharmacopoea Amstelaedamensis*, bladz. 124 vgg. - Uit eene lijst van amsterdamsche apothekers der 17^{de} eeuw, bladz. 133 vg., blijkt dat Swammerdam's vader, lid van dit gild, woonde 'In de Star, bij Monckelbaensbrugge'. - In 1637 waren er te Amsterdam, ongerekend de chirurgijns, 58 geneesheeren en 66 apothekers.

² Bij Rogge, *Gids* 1880, III 110 en de aantekeningen.

³ Hiervóór, II¹ 438 vgg.

⁴ V.F. Plemp, hoogleeraar te Leuven, *Ontleding des menschelijcken lichaems*, 1633. Opdragt aan Tulp. - Bij Rogge, *Gids* 1880, III 87.

Aan den anderen kant blijkt uit het in portefeuille blijven dezer overzetting, van welke eerst onlangs uit gebreide fragmenten door den druk openbaar gemaakt zijn¹, dat wij hier nogmaals op hetzelfde verschijnsel stuiten als eene halve eeuw te voren bij Stevin. Tusschen de wetenschappen en de landstaal is in de Zeven-Provincien steeds eene kloof blijven gapen. Aan pogingen om die te doen verdwijnen heeft het niet ontbroken; maar het zijn pogingen gebleven.

Het volgende is eene der luimige uitweidingen waarmede Tulp somtijds zijne openbare lessen kruidde. 'O geluckige hovelingen', moraliseert de republikeinsche professor, na ontvouwd te hebben welk eene krachtige beschutting in het menschelijk ingewand de darmklep is², 'geluckige hovelingen, indien uwe wanklige staet met sulken stut gestijft waere, gij luiden zoud van 't bovenste topie van de mast so ligt niet op 't boevenet of 't ruim van 't schip, maer vlak in zee gesmeten ende gekielhaelt (daer wel wat in de loop blijft) werden; om daer na als Narses met het spinrocken gedreigt te worden, ofte met de veldoverste Belisarius tot de bedelsak te raken. Om daer na ook anderen te sien van 't hof (daer men 't eene ogenblik wel, en 't andere qualik te bouk staet) insgelix nu verheffen tot den hemel, en dan met hunne glinsterige

¹ Bij Thijssen, 3^{de} en 4^{de} Hoofdstuk. Uit het handschrift in het bezit van Jhr. Dr. J.P. Six.

² Tulp's leer van de darmklep is populair geworden. Verschillende anatomen na hem hebben van de Valvula Tulpia gesproken.

glans en los vertrouwen op anderen, die niet een hair vaster staen als sij, wederom int voedsand raken. Want hoven huld is geen erf; maer uit het land gedreven en dood gesmeten, dat zijn de hulden die hoven geven. Muisie wagt uw staartie, en houd uit de val'.¹

Even aangenaam klinkt zijn tot den 'nieuwsgierigen lezer', wanneer hij in eene voorrede zinspeelt op het mishandelen van zijn boek, in eene vertaling buiten hem om, door een ontaalkundig landgenoot: 'Gelijk een frisse romer, versch voor 't volle vat met een schuimtie geschonken, veel verscheelt van een verlept teugie, uit een verschaelde kan traeg overgegote; so trekt ook merklik een rok uit, wat bouk in een andere tael word over geset'.²

Met zijne portretten door Rembrand en anderen, in olieverf en in ets; met zijn beeld in marmer door Quellinus; zijn dit de trekken door welke Tulp nog heden tot zijne landgenooten spreekt³.

XIII [Het mikroskoop. Antony van Leeuwenhoek]

Ons klinkt het belagchelijk dat, niettegenstaande in de 17^{de} eeuw het land als kriede van universitei-

1 Bij Thijssen, Nicolaas Tulp, bladz. 47 vg.

2 Naar het facsimilé bij Thijssen, tegenover bladz. 53.

3 Over de Anatomische Les en andere portretten van Tulp bij Vosmaer, Rembrand 1877. - Bij Rogge, Gids 1880, III 101. - Bij Thijssen, bladz. 52.

ten en athenaea, mannen gelijk Hugo de Groot, Simon Stevin, Christiaan Huygens, Jan Swammerdam, Antony van Leeuwenhoek, Baruch Spinoza, geen van allen tot hoogleeraar aangesteld zijn¹.

Het verschijnsel doet ons twifelen aan het doorzicht der provinciale of stedelijke regeringen in de onderscheiden gewesten; en de straf, vinden wij, is niet uitgebleven. De wanden der akademische senaatskamers zijn bedekt met de somtijds botte beeldtenissen van begaafde middelmatigheden. De portretten der eigenlijke wegbereiders ontbreken.

Dit oordeel is echter te hard. Allerlei omstandigheden maakten de bedoelde ontstentenis verklaarbaar. De jaarboeken der hooge en der doorluchtige scholen bewaren uit de 17^{de} eeuw verschillende officiële namen van den eersten rang. De magthebbers zelf zouden naderhand op meer dan één der uitgeslotenen hebben willen toepassen hetgeen, in de gehoorzaal der Fransche Akademie, tot eer van Molière te lezen staat². Ook zal er dikwijls onderscheid zijn tusschen een

1 Leeuwenhoek aan Leibniz, 13 Maart 1716: 'Die geene die in onzen landen, om haar kennis en wetenschappen, vergelding krygen, dat syn Heeren Professoren, Predicanten, en de Meesters in de Latynze schoolen, die soo veel Latyn konnen dat ze de jonge luyden in die taal konnen onderwijsen. De groote hemelbeschouwer wylen Christiaan Huygens heeft my verhaalt dat sekere persoon, in eene andere provincie, twee duysent guldens heeft bekomen over syn dienst in 't maken van tafels. Waar over deselve misnoegt was, seggende: men behoorde hem beter uyt het lant te bannen als dat gelt te geven, want hy heeft eerlyke luyden beledigt.' Bladz. 115 van het hierna te noemen werk van Haaxman.

2 'Rien ne manque à sa gloire: il manquait à la nôtre'.

geniaal man en een goed docent; verschil dat in de 17^{de} eeuw, toen men dit laatste niet zijn kon indien men niet met meer of minder vaardigheid latijn sprak, en in het algemeen niet zoowel een geletterde als een geleerde was, buitengewoon sterk uitkwam.

Ik zeg dit vooral met het oog op Leeuwenhoek, die wel is waar door zijn scheppen (kan men zeggen) van den mikroskoop kapitale diensten aan de wetenschap bewees¹, maar zoo weinig opvoeding had en zulk eene nederige maatschappelijke betrekking vervulde, dat hij voor hoogleeraar niet in aanmerking komen kon. Het decorum verbood te onzent in dat tijdvak, al zou de kandidaat voor het overige al de voornaamste eigenschappen in zich vereenigd hebben, dat de burgemeesters *boute-feu* zelfs eener stad als Delft professor werd⁽²⁾.

Men beweert dat 'kamerbewaarder van Heeren Schepenen', zoo luidde de aan Leeuwenhoek's baantje

- 1 Haaxman, Antony van Leeuwenhoek, Ontdekker der Infusorien, 1875, bladz. 29: 'Een der eersten, die het enkelvoudig microscoop zoodanig inrichtte dat het geschikt was voor wetenschappelijke nasporingen, was onze Leeuwenhoek'. Met portret, fascimilé, en afbeeldingen.
- (2) Thomas Molyneux aan den sekretaris der Royal Society te Londen, 13 Februarij 1685, na een bezoek aan Leeuwenhoek te Delft: 'Ik vond in hem een beschaafd, vriendelijk man, en zonder twijfel met groote bekwaamheden voorzien, maar tegen mijne verwachting geheel en al ongeletterd, daar hij noch het latijn, noch fransch of engelsch, of eenige andere der nieuwere talen behalve zijne moedertaal magtig is, hetgeen een groote hinderpaal is om zich met hem, voornamelijk over zijne waarnemingen, te onderhouden'. Bij Haaxman, bladz. 12 vgg.

verbonden titel, slechts een titel was. De jonge man had geen zin in het opzetten van een lakenwinkel, lezen wij. Onder de delftsche regenten werden er gevonden die, om onbekende redenen, hem genegen waren. Ten einde niet persoonlijk bij hem in voorschot te komen, hielpen zij hem, voor rekening der stad, aan een bezoldigd klein ambt.

Niet onmogelijk. Hij leefde althans met zijn gezin in eene afzonderlijke woning, waar hij eene werkplaats of studeerkamer had die hij zijn 'comptoir' noemde. Doch bijna veertig jaren, van zijn 28^{ste} tot zijn 67^{ste}, is hij in aktieve dienst gebleven; hetgeen niet toelaat aan eene eigenlijk gezegde sinecure te gelooven. Aannemelijker is de onderstelling dat Leeuwenhoek langen tijd inderdaad niets anders dan lakei in burgerkleeding geweest is, en van de mikroskopische diertjes, die hij al vroeg begon waar te nemen, sommigen door hem zullen aangetroffen zijn in het water zelf waarmede hij de vensterruiten of de feestbokalen zijner meesters waschte¹.

Het geheele laatste derdedeel van zijn meer dan negentigjarig leven (1632-1723) is onze Antony een welgestelde kleine burger, die behalve een huis in de

1 Kommissie van den 'camerbewaarder' Leeuwenhoek bij Soutendam, Eigen Haard 1875, bladz. 308 vgg.: 'Item deselve Heeren te betonen alle respect, eere, ende reverentie; de voorz. Camer pertinentelijck te reynigen ende schoon te houden; 't vuur, soo wanneer den tijd sulcx sal vereyschen, op syn bequamen tijd aan te leggen enz.' - Leeuwenhoek was bovendien te Delft 'generael wijkmeester' en ontving, voor beide betrekkingen te zamen, een traktement van f300 à f400, waarvan hij f54 uitkeerde aan een helper.

stad ergens aan een delftschen buitensingel een koepel met een tuin bezit. Zijn wijnkelder is niet kwalijk gevuld. Echter is hij bovenal een koffij- en een thee-drinker; geen rooker. Burgemeesters hebben hem zijn eervol ontslag gegeven, met behoud van traktement; en hij kan zich nu onverdeeld aan de studie wijden. Hij wordt eene delftsche, eene nederlandsche, eene europesche celebrité. De nieuwsgierige bezoekers stroomen in zulke mate, dat zijne dochter Maria, eenig overgeblevene van vier kinderen, hunne onbescheidenheid somtijds temperen moet. Buiten-landsche geleerden doen medaljes slaan te zijner eer¹. Al vroeg is hij lid van de Royal Society te Londen, en korrespondeert met die heeren². Czaar Peter noodigt hem in 1698, op de doorvaart van den Haag naar Rotterdam, aan boord zijner trekschuit.

Niet vele jaren geleden is te Delft de nagedachtenis van den ontdekker der infusorien feestelijk gevierd; en ik kan niet beter doen dan uit eene met liefde zamengestelde redevoering putten, bij die gelegenheid door een bevoegd vaderlandsch geleerde uitgesproken.

De redenaar verplaatst ons in Leeuwenhoek's studeervertrek. 'Voor hem staan eenige glazen, gevuld met een bruin vocht. Het zijn aftreksels van peper,

1 Van Loon, Historiepenningen, IV 223 vg.

2 Sendbrieven aan de Hoog Edele Heeren van de Koninglijke Society te Londen, Delft 1717.
- Van Leeuwenhoek's brieven aan de Royal Society, in die en andere verzamelingen, hebben in het geheel 165 het licht gezien.

gember, en andere kruiden. Hij laat een weinig daarvan opstijgen in een dun glazen buisje, en brengt dit voor de lens van een zijner mikroskopen: een werktuigje zoo eenvoudig van samenstelling, zoo plomp van bewerking, dat wij te naauwernood begrijpen hoe Leeuwenhoek daarmede zulke uitmuntende waarnemingen kan gedaan hebben. Nu brengt hij dat werktuigje voor zijn oog tegen het licht. Hij ontdekt echter in het vocht, gerezen in het buisje, geen spoor van de puntige kristalletjes waarnaar hij eigenlijk zocht, en wier prikkelen van de smaak-tepels der tong hij onderstelde de oorzaak te zijn van het scherpe en bijtende in zijne aftreksels. Maar wel ziet hij een gewemel van rondachtige zeer doorschijnende ligchaampjes die in allerlei rigtingen door elkander zwemmen, elkander als het ware vervolgen, van gedaante veranderen, deelen uitsteken en intrekken. Kunnen dit diertjes zijn? Zoo ja, dan zijn zij vele duizende malen kleiner dan de kaasmijt, dat bewegend stipje, hetwelk men tot dusverre voor het kleinste levende schepsel hield. Nog twijfelt hij. Hij brengt het met vocht gevulde buisje voor eene sterkere lens. Maar neen, er is geen twijfel aan: dat zijn diertjes. Ja hij bespeurt er nog drieërlei andere, nog merkelyk kleiner dan de eerst waargenomene: de kleinste zijn 'meer dan duysent mael cleynder dan het oogje van een luys.' Behooren die wezentjes tot de stof waarvan het aftreksel gemaakt is? Neen, want hij ziet ze in de aftreksels van verschillende plantaardige stoffen, ja in regenwater dat eenigen tijd in een ton heeft gestaan. Toen hij zoover gekomen was maakte hij in een brief, gedagteekend

9 Oktober 1676, de Royal Society deelgenoot van zijne ontdekking'.¹

XIV [Het mikroskoop. Antony van Leeuwenhoek]

Leeuwenhoek kende Swammerdam persoonlijk. Men meent zelfs te weten dat Swammerdam's twist met Reynier de Graaf, welke voor beiden van zoo noodlottige gevolgen zou zijn, te zijnen huize heeft plaats gehad². Ook Christiaan Huygens kende hij, en bewonderde hem zeer. Hartsoeker bestreed hem³.

Zonder geheel en al buiten de akademische wereld te staan, eene wereld voor welke het weten te vaak en te ligt in roemzucht of in schoolwijsheid ontaardt, was Leeuwenhoek zich zeer wel bewust niet tot eene kliek te behooren.

Toen de leden van een leuvensch genootschap in

1 P. Harting, Redevoering bij gelegenheid van het 200-jarig feest enz., Album der Natuur 1876, met portret. - Brief van Leeuwenhoek aan Constantyn Huygens, universiteits-bibliotheek te Leiden.

2 Brief van Leeuwenhoek aan George Garden, 4^{de} Vervolg der Sendbrieven. - Het was De Graaf die, door het vertalen van een opstel van Leeuwenhoek in het latijn, het eerst op dezen de aandacht der Royal Society vestigde.

3 Hartsoeker (1656-1725), niet in dezelfde mate bekend gebleven als Huygens of Leeuwenhoek, werd door zijne tijdgenooten voor een man van beteekenis gehouden. In het 1^{ste} deel van Fontenelle's werken vindt men zijn 'Éloge' als lid der Académie des Sciences te Parijs, waar hij evenals Huygens eene reeks van jaren verblijf hield. - Proeven van Hartsoeker's aanmerkingen op Leeuwenhoek bij Haaxman, bladz. 77 vgg.

1716 de reeds genoemde zilveren medaille met zijne beeldtenis hadden doen slaan, en dit huldeblijk tegelijk met een latijnsch vers hem toegezonden was, schreef hij terug: 'Als ik gedenk aan de loftuytingen die in UEd. brief ende in het lofdigt werden gemelt, soo werde ik niet alleen schaamroot, maar myn oogen tranen meermalen. Te meer omdat myn arbeyt, dien ik veel jaren achter een gedaan hebbe, niet geweest is om den lof dien ik nu geniet daar door te bejagen, maar meest uit een drift van weetgierigheyt, die in my meer woont, gelijk ik merk, als in vele andere menschen'. Leeuwenhoek telde op dat tijdstip vier en tachtig jaren.

Als Leibniz (want ook met dezen was hij in korrespondentie) den ouden man op een keer aanmoedigt het geheim zijner kunst van lenze-slijpen mede te deelen aan het opkomend geslacht, dan antwoordt hij: 'Om jonge luyden tot het slypen van glazen aan te voeren, ende als een School op te rigten, daer uyt kan ik niet sien dat veel soude voortkomen. Want door myne ontdekkingen, en slypen van glazen, syn veele studenten tot Leyden aangemoedigt; ende daar syn drie glase-slypers geweest by dewelke de studenten het glazen slypen gingen leeren. Maar wat is er van voortgekomen? Niets, soo veel my bekend is; omdat meest alle de studien daarop uytkomen om door de wetenschappen gelt te bekomen, of wel door geleertheid geagt te syn. Ende dat steekt in het glas te slypen, ende in het ontdekken van de saaken die voor onse oogen verborgen syn, niet. Daarenboven syn de meeste menschen niet weetgierig; ja eenigen, daar

men het niet van behoorde te wagten, seggen: Wat is 'er aan gelegen of wy het weten?'¹

In hare eenvoudigheid en hare zachtzinnigheid, bij niet ontbrekende ironie, is dit misschien de beste en meest afdoende kritiek van het hooger onderwijs der 17^{de} eeuw in Nederland. De bestuurders der Académie des Sciences te Parijs en der londensche Royal Society hadden fijner neuzen dan de meeste curatoren onzer universiteiten. Er bestonden te onzent tal van afrigtingscholen waar, met minder of meer omslag, het gemiddelde der beschaafde Nederlanders van kundigheden voorzien werden, bruikbaar in de maatschappij; de eenen als theologen, de anderen als filologen, als juristen, als medici. Doch om hetgeen de wetenschappen welbezien vooruitbragt moest men daar in den regel niet komen. Ook op het gebied der natuurkennis waren de geniale uitzonderingen er schaarsch.

Eene der schitterendsten daaronder is omstreeks het einde van ons tijdvak Boerhaave geweest (1668-1738), die als medicus de leidsche akademie eene vermaardheid bezorgde, welke zij daarvóór meest van al aan hare litteratoren dankte. Daarbij, al blijft men binnen de grenzen der medische fakulteit, een van de meest encyklopedische vernuften der eeuw; zoodat men tegelijk hem niet alleen in de ziekteleer ziet uitmunten, maar ook de anatomie beoefenen, de chemie, de botanie. De natuurwetenschappen hebben in de Zeven-Provincien bijna niemand voortgebragt wiens persoon of wiens werk, van nabij of van verre, zich

1 Uit Haaxman bij Harting, bladz. 364 vg., 373.

niet op de eene of andere wijze aan de herinnering van Boerhaave laat vastknoopen. Evenals Oldenbarnevelt de oudere en de jongere staatslieden, De Ruyter de admiralen, Vondel de dichters, Rembrand de schilders, zoo vertegenwoordigt Boerhaave voor het nageslacht de geheele teelt der natuuronderzoekers.

Een klein getal van dezen behooren door ons herdacht te worden, al moeten wij ons beperken tot hen die in de kolonien zich onderscheiden hebben.

XV [Natuuronderzoekers in de kolonien. Jacobus Bontius, Wilhelm Piso, Engelbert Kämpfer, Van Rhee, Rumphius]

Wanneer Jan Pietersz Coen, voor de tweedemaal tot gouverneur-generaal benoemd, in 1627 uit het moederland naar Java terugkeert, dan wordt hij vergezeld door den jongen Bontius of De Bondt, een zoon van den eersten hoogleeraar in de botanie, de geneeskunde, en de anatomie, te Leiden; een dergenen op wie wij Hugo de Groot hoorden doelen, als deze den lof der leidsche snijkamer verheft¹.

Jacobus Bontius heeft te Batavia het niet lang gemaakt: hij overleed er vier jaren na zijne aankomst, niet ouder dan zes en dertig. Maar hij liet onder meer het handschrift na van een nuttig boek over het behandelen van ziekten in de keerkingslanden: de eerste proef van dien aard welke in Europa het licht zou zien. Dit werk, vrucht van kortstondige maar naauwkeurige waarneming, opende nieuwe gezigtspun-

1 Hiervóór, bladz. 70 vgg. Naar aanleiding van Tulp.

ten en wordt nog heden met onderscheiding genoemd¹.

Een ander medicus en natuuronderzoeker uit Leiden, Wilhelm Piso, volgde den graaf van Nassau als arts naar Brazilië en werd er chef der geneeskundige dienst. Eene zijner eerste zorgen daarginds was het organiseren eener wetenschappelijke expeditie. In 1644 met Joan Maurits naar Nederland teruggekeerd, gaf hij met den duitschen Marckgraff (ook Piso was een Duitscher van afkomst) een bekend gebleven werk over het braziliaansch klimaat, de braziliaansche ziekten, en Brazilië's natuurlijke historie uit².

Engelbert Kämpfer uit Westfalen (1651-1716), gedurende acht jaren heelmeester in dienst der Oost-Indische Compagnie, laatstelijk op Desima, schreef over de geografie en de natuurlijke historie van Japan het eenige boek der 17^{de} eeuw, hetwelk de vergelijking met de beste japansche monografien der jezuiten kan doorstaan³. Indien het waar is dat Kämpfer voor dit werk gebruik gemaakt heeft van aanteekeningen

- 1 Levensschets van Bontius door Swaving, Natuurkundig Tijdschrift voor N.I., Deel XXXI, Batavia 1869. - Stokvis, rede bij de opening van het Koloniaal Geneeskundig Kongres te Amsterdam, September 1883.
- 2 Historia naturalis Brasiliae, in qua et indigenarum morbi et mores describuntur, 1648. - Een hollandsch uittreksel uit de vereenigde werken van Bontius en Piso, verschenen in 1691, heet: Oost- en West-Indische Warande, vervattende de leef- en geneeskunst aldaar. - Stokvis, Openingsrede, September 1883.
- 3 Kämpfer, Beschrijving van Japan, 1729. Hollandsche vertaling naar de engelsche van Scheuchzer. - Het hoogduitsch handschrift werd eerst in 1777 gedrukt. - Studie over Kämpfer bij De Rosny, Variétés Orientales, 1868, bladz. 98 vgg.

over Japan, hem te Batavia ter hand gesteld door den oud-gouverneur-generaal Camphuis dien hij nergens noemt, dan bewijst dit dat de afgetreden nederlandsch-indische landvoogd buitengewoon goed ingelicht was¹.

Een vonkelnieuw en zuiver botanisch werk was de *Malabaarse Kruythof* van Van Rheede van Drakestein, van welks latijnsche tekst in 1678 het eerste deel verscheen, bestemd gevolgd te worden door elf andere². Van dezen Van Rheede hoorden wij reeds³. In de dienst der Compagnie opgeklommen tot Raad van Indie en gouverneur der Kust van Malabar, het voormalig rijk der Portugezen met Goa tot hoofdstad⁴, bezat hij, hoewel een gewezen marine-officier zonder wetenschappelijke opleiding, al op zijn veertiende jaar aan boord gegaan, den aangeboren botanischen zin van een geniaal dilettant. Hij is een der Nederlanders geweest die met niet veel methode, maar met eene des te hartstogtelijker liefde, binnen een bepaald ge-

1 O.Z. van Haren, Leven van den gouverneur-generaal Joannes Camphuis, bladz. 63 vg. der uitgaaf van 1772. - Camphuis was in de jaren 1666-1677, vóór hij gouverneur-generaal werd, herhaaldelijk opperhoofd der Compagnie in Japan.

2 Hendrik van Rheede van Drakestein van Mydrecht (1637-1692), Hortus Indicus Malabaricus, 1678 vgg. - Het 1^{ste} Deel is opgedragen aan den gouverneur-generaal Maatsuycker; het 2^{de} aan de amsterdamsche burgemeesters Valckenier, Hudde, en Huydekooper, en aan den advocaat der O.I. Compagnie Mr. P. van Dam; het 3^{de} aan den malabaarschen prins Noetavile-Virola.

3 Hiervóór, II¹ 264. Naar aanleiding van Simon van der Stel, gouverneur der Kaap de Goede Hoop.

4 Onder de Nederlanders werd Goa door Koetsjin vervangen. - Valentyn, 8^{ste} Stuk, Zaken van Malabar.

bied zich op de tropische flora geworpen hebben. Hetgeen hijzelf verhaalt omtrent de wijze waarop hij aan die honderden fraai uitgevoerde afbeeldingen van boomen, planten, en vruchten gekomen is, verraaft den onverzadelijken beminnaar eener onbekende, geheimnig weelderige natuur¹.

Eerst klampt hij te Koetsjin, in zijn gouvernement van Malabar, pater Matthaeus van Sint-Jozef aan; een bejaard roomsch zendeling en karmelieter monnik, afkomstig uit Napels, die al sedert langen tijd, zoo goed en kwaad het ging, met indische botanie zich heeft bezig gehouden. Daarna krijgt hij, hoewel maar voor eene poos, een Nederlander te pakken: Paulus Hermannus, geneesheer in dienst der Compagnie, weldra te Leiden tot professor benoemd en naar het moederland teruggekeerd². Een gezegend toeval voert eindelijk naar Koetsjin een jong gereformeerd predikant, Johannes Casearius, in de wetenschappelijke botanie even onbedreven als Van Rhee de zelf, maar beziel d met eene even vurige belangstelling.

Nu heeft hij iemand bij de hand die in vloeiend latijn, bij de te vervaardigen afbeeldingen, den onmisbaren tekst schrijven kan. De voorraad dier teekeningen groeit dagelijks aan. De Malabaren zijn een volk met eene beperkte maar eeuwenheugende beschaving; en weldra heeft de hollandsche gouverneur uit hun midden vier teekenaars gekozen, welke hij aan zijne dienst verbindt en die hem overal vergezellen. Onder

¹ Dit en het volgende uit de Praefatio ad Benevolos Lectores, vóór het 3^{de} Deel van den Hortus Malabaricus, 1682.

² Over Hermannus bij Banga, bladz. 623-627.

zijne leiding vormt zich een collegie van vijftien of zestien geleerde bramanen, dienst doende als adviseurs. Er wordt aan alle inlandsche vorsten en hoofden geschreven om medewerking; en daar deze lieden niets liever verlangen dan bij den gouverneur uit de verte hunne opwachting te maken, zenden zij vrachten exemplaren in. De specimens worden door de bramanen onderzocht, geschild, geklassificeerd; alles naar de regelen der oude en overgeleverde inlandsche kennis. Soms rijzen er tusschen die vakmannen wetenschappelijke geschillen, die echter nooit tot oneenigheid leiden. Het treft integendeel Van Rhee, dat er in dezen kring gedebatteerd wordt met eene voorbeeldige hoffelijkheid en humaniteit.

Enkele boomen en planten zijn zoo zeldzaam dat er in den loop van een geheel jaar maar één exemplaar van aangebragt wordt. Naar andere wordt door den gouverneur in persoon medegezocht. Hij volbrengt of verzint, namens de Compagnie, zendingen naar het binnenland, rivier opwaarts, en doet bij die togten zich door een paar honderd Malabaren vergezellen die, zoo vaak de stroom een bosch aandoet, door hem aan land gezet en de boomen ingejaagd worden. Van den buit, dien zij aan boord brengen, worden aanstonds door de nooit afwezige teekenaars afbeeldingen gemaakt, en Ds. Casarius draagt niet met zijne ontwerp-beschrijving. Op die wijze komt de eenmaal beroemde Hortus Malabaricus tot stand¹.

1 Casarius is te Batavia jong gestorven. In zijne plaats is Van Rhee er voortgeholpen door den medicus Ten Rhynen. - Het 1^{ste} Deel van den Hortus, verschenen toen de auteur zich nog in Indie bevond, is in Nederland aanbevolen door Arnold Syen, een vroeggestorven leidsch hoogleeraar in de botanie. - Te rekenen van het 3^{de} Deel is de utrechtsche hoogleeraar Munnicks de medewerker van Van Rhee geweest, die ook zelf, na volbrachte indische dienst, zich te Utrecht nederzette en er lid der ridderschap werd. Aanteekeningen werden geleverd door Johannes Commelin. Van Rhee was in 1691 op nieuw in Indie en is 15 December van dat jaar op eene inspektiereis gestorven. Zijne graftombe wordt nog heden, volgens mededeeling van den reiziger J.A.B. Wiselius, te Suratte gevonden. Valentyn, 6^{de} Stuk, blad. 149.

Het eenige nog voortreffelijker nederlandsch werk van dien aard uit de 17^{de} eeuw is het *Amboinsch Kruidboek* van Rumphius geweest. Ofschoon Rumphius op Amboina niet zulke hoge posten bekleedde als Van Rheede te Batavia of in Malabar, de geschiedenis van zijn boek en zijn persoon is niet minder merkwaardig.

In hem leeren wij naast Kämpfer den eersten der vele Duitschers kennen die, toegerust met een opgewekten wetenschappelijken zin en eene vastheid van wil die alle ontberingen trotseert, hetzij als ambtenaren in de dienst der Oost- of der West-Indische Compagnie, hetzij als reizigers op eigen gelegenheid, zooveel hebben bijgedragen om onze koloniale kennis te helpen vermeerderen.

Voor het overige had, toen hij aan zijn werk de laatste hand legde, een vijftigjarig verblijf op Amboina van Rumphius een Hollander gemaakt, die, met hetzelfde gemak als van het latijn en het duitsch bij andere gelegenheden, voor zijne officiële korrespondentie met de hollandsche Compagnie, zijne wetenschappelijke geschriften, zijne briefwisseling met hollandsche vrienden, zich van de tweede moedertaal bediende.

Te Hanau in Hessen-Kassel, waar zijn vader de vast niet winstgevende betrekking van architect vervulde,

had hij het gymnasium bezocht en latijnsche verzen leeren maken, toen hij op zijn achttiende jaar, gedreven door een onwederstaanbaar verlangen naar Italie, dienst nam als soldaat bij een duitsch legioen dat bestemd heette, voor rekening van Venetie, ergens in de Ionische-Zee garnizoensdienst te gaan verrigten¹.

Die met schoone woorden en beloften hem daartoe overreedde was een jongere broeder van den toen regerenden graaf Van Solms; en de jeugdige Jurriaan Rumph luisterde te eerder naar die stem, omdat, daar zijne familie uit het graafschap Solms afkomstig was, er aanleiding voor hem bestond aan landsvaderlijke bedoelingen te gelooven.

De zaak zat echter geheel anders in elkander. De bedoelde graaf Van Solms Jr., die voorgaf generaal in venetiaansche dienst te zijn en in Hessen te zijn gekomen om troepen voor die republiek in een oorlog tegen de Turken te werven, stond inderdaad met Nederland in betrekking en werd door de Staten-Generaal, welke op dat oogenblik (1646 of daaromtrent) soldaten voor Brazilië noodig hadden, voor het vinden daarvan gebruikt, hoe ook.

Reeds had een ander werf-officier, steeds voorgevend dat het eene expeditie naar de Middellandsche-Zee gold, op schandelijke wijze eenige honderden jonge Franschen naar Texel gelokt. Doch dit cijfer was te gering; en daar tot aanvulling van het ontbrekende (men behoefde in het geheel tweeduizend man) hem geen ander middel bekend was of wilde invallen, was de

¹ Dit en het volgende uit Rumphius' autobiografische Peregrinatio, vóór het 6^{de} Deel van het Herbarium Amboinense.

graaf Van Solms in zijn broeders Staten eenige honderden jonge Duitschers gaan opligten. Uit Hanau marcheerden de bedrogenen onder krachtig geleide naar Wezel. Van Wezel werden zij rijn-afwaarts in schuiten naar Rotterdam, binnendoor van Rotterdam naar de Zuiderzee, en langs Enkhuizen naar Texel vervoerd, waar men als haringen in de ton hen met hunne fransche mede-slagtoffers aan boord van drie nederlandsche oorlogschepen pakte en op Gods genade naar Pernambuco expedieerde, - zonder den graaf Van Solms. Deze bleef in Nederland, en werd voor zijne diensten als hooggeboren ronselaar door de Staten-Generaal ongetwijfeld ruim betaald.

Zulk een schrikbeeld was het in de 17^{de} eeuw als soldaat naar de keerkringslanden gezonden te worden, dat Rumphius naauwlijks woorden vinden kan om den valschen edelman te teekenen, die onder het storten van krokodilletranen, zegt hij, te Hanau beloofd had als een tweede vader voor hem te zullen zorgen¹.

Hij kwam er echter gelukkiger af dan iemand had durven denken. Zijn schip, de *Zwarte Raaf*, aan de spaansche kust door een storm belopen, viel op de eene of andere wijze den Portugezen in handen; en er volgde, schijnt het, wel niet aangenaam, maar toch

1 Georgii Everhardi Rumphii Peregrinatio:

Talibus instinctus mox illi jungere me sum
Ausus: pulcra patri fictaque verba dedit,
Firmam spondet opem, verique parentis amorem.
Sic patri natum perfidus ille rapit,
Et vidi lacrimas oculos profundere falsas,
O crocodilino sanguine nate Comes.

minder hard dan in Brazilië te worden doodgeschoten of de gele koorts te krijgen, een min of meer vrijwillig, meer of min gedwongen driejarig verblijf in Portugal¹. Maar de zucht naar kennismaken met andere landen en eene andere natuur is bij den jongen man niet uitgedoofd. Naar zijn vaderland teruggekeerd ontwaakt bij hem met nieuwe kracht de oude lust. Hij wil door eigen aanschouwen den indischen plantegroei leeren kennen, en in 1652 zien wij hem, vijf- of zesentwintig jaren oud, naar Amsterdam komen, en als adelborst vrijwillig dienst nemen bij de Oost-Indische Compagnie. Het schrikbeeld is in eene aantrekking verkeerd.

Omtrent den verderen levensloop van Rumphius, niet lang geleden het onderwerp geworden eener voorbeeldige biografische studie², behoef ik maar weinig aan te stippen. Terwijl Rumphius op Amboina, overgegaan uit de militaire in de burgerlijke dienst, langzamerhand tot posten van vertrouwen opklimt en, aan-

1 In een brief uit Amboina van September 1680 aan een geleerde in Duitschland verhaalt Rumphius, intusschen een man van bij de zestig geworden, dat hij in zijne jeugd 'door zucht tot onderzoek gedreven, *eene reis* naar Portugal deed, van waar hij na een driejarig verblijf naar Hanau terugkeerde.' - Met de Peregrinatio, blijkbaar in Portugal geversificeerd, onder den verschen indruk van geleden onrecht, is die 'wetenschappelijke reis' slechts overeen te brengen, indien men aanneemt dat de schrijver op later leeftijd het niet noodig vond aan de groote klok te hangen, hoe jammerlijk hij in zijne jonge jaren zich door den graaf Van Solms had laten beetnemen.

2 P.A. Leupe, Georgius Everardus Rumphius, Ambonsch natuurkundige der 17^{de} eeuw, 1871. Kon. Akademie van Wetenschappen.

vankelijk in historische en topografische studien verdiept, eene nog niet overtroffen geschiedenis van Ambon en de Molukken schrijft¹, houdt hij onafgebroken zich met twee werken over de natuurlijke historie bezig.

Het eene, de moluksche schaalvisschen behandelend, zal hij de *Amboinsche Rariteitkamer* noemen. Het is bestemd naar Nederland gezonden te worden, en, versierd met toelichtende afbeeldingen, den Nederlanders een denkbeeld te geven van de wonderwereld der horens en schelpen in den Maleischen Archipel. Ofschoon Rumphius de uitgaaf van dit boek niet beleeft, zal het in zijn aangenomen vaderland hem eene groote vermaardheid doen bekomen².

Het andere en breedere werk, het eigenlijk hoofdwerk van den schrijver, is het reeds genoemd *Amboinsch Kruidboek*, vrucht van eindelooze nasporingen in de wereld der boomen en planten daarginds.

Het strekt de Oost-Indische Compagnie tot eer, toen de buitengewone bekwaamheden van Rumphius te

- 1 De eerste deelen van Valentyn's Oud en Nieuw Oost-Indien, handelend over de Molukken en Amboina, zijn, te vaak met verzwijgen van Rumphius' naam, uit de Ambonse Historie en de Ambonse Landbeschrijving van dezen, beiden in handschrift, door Valentyn in de hoofdzaak overgenomen. - Ook het werk van Rumphius over de ambonsche dieren is door Valentyn gebruikt. De afbeeldingen van den Slangebijter bij Rumphius (Auctuarium achter het 6^{de} Deel, Pl. xxviii) vindt men bij Valentyn (3^{de} Stuk, bladz. 272) terug.
- 2 De Amboinsche Rariteit-Kamer door G.E. Rumphius, Amsterdam 1705, folio. - Uit het oogpunt der graveerkunst is dit plaatwerk een der fraaiste welke in de eerste helft der 18^{de} eeuw (een herdruk verscheen in 1741) in Nederland het licht gezien hebben.

Ambon en te Batavia de aandacht getrokken hadden, hem op somtijds ruwe of platte maar steeds welgemeende wijze te gemoet gekomen te zijn. In de kracht van het leven, op zijn drie en veertigste jaar, treft hem de zwaarste van alle rampen waardoor in zijn geval de man der wetenschap bezocht kon worden: hij wordt ongeneeslijk blind¹. Doch gelukkig heeft hij een zoon die hem goede diensten bewijzen kan. De Compagnie helpt hem aan een assistent en aan een teekenaar. Ook ontwikkelen zich op verrassende wijze de tastzenuwen van den blinde: met zijne vingertoppen onderscheidt hij voortaan de aderen en het beloop van stengels en bladen. Nog twee en dertig jaren wordt aan het *Kruidboek* voortgearbeid.

Het handschrift van het werk, naar Nederland gezonden, verdwijnt in de golven: het schip, aan hetwelk men te Batavia het medegegeven had, wordt onderweg door de Franschen in den grond geschoten. Maar de brave oud-generaal Camphuis heeft zorg gedragen dat er vóór het vertrek eene naauwkeurige kopij van genomen werd. Eindelijk geraakt de volle-

1 Rumphius zelf verhaalt: "t Heeft God belieft (gelyk ik my verzeker na syn wysen raadt, en tot myn zaligheid dienende) my met een droevig toeval aan myn gesigt te bezoeken; juyst in dat jaar wanneer ik Amboina meende te verlaten, en voor 't laaste, misschien al te haastig en onvoorsigtig, alle stranden en heuvelen doorkroop, geen ongemak nog sonne-brand, die dog in deze gewesten zeer vinnig is, agtende, om een volkomen kennis der resterende kruiden te bekomen. Door dit wandelen in de hitte der sonne wierd myn gesigt zoodanig getroffen met een Suffusio of Cataracta Nigra, dat ik in drie maanden 't zelve genoegzaam verloor.' Amboinsch Kruidboek, Voorrede.

dige arbeid van Rumphius in handen der amsterdamsche Bewindhebbers. Uit hun archief wordt dertig of veertig jaren na zijn dood, in zes folianten met meesterlijke prenten, door een amsterdamsch hoogleeraar in de botanie het *Kruidboek* in het licht gezonden¹.

Men kan over de betrekkelijke waarde van dit werk voor de wetenschap niet verstandiger spreken dan de schrijver zelf in zijne Inleiding doet. 'Heeft Plinius de Oude', gaat hij voort, na herinnerd te hebben dat hij medicus noch fysicus van professie, maar alleen liefhebber is², 'heeft Plinius, onder 't kommanderen der roomsche vloot, nog tyt kunnen vinden om zyn loffelyk werk te voltoeyen, waar van de werelt nog hedensdaags gedient wert, zo heb ik nog al beter tyt en gelegenheit gehad, by myne geruste prefecturen, de planten van deze eylanden te beschryven. Daar lopender ook onder die wel van andere vóór my beschreven zyn; maar ik betrouw dat men er geen vyftig tellen zal in dit gehele Kruydboek, hetwelk over de 700 stuks vertoont. En als men de voornoemde vyftig, in myne en andere geschriften, met

- 1 Het Amboinsch Kruidboek door G.E. Rumphius, nagezien en uitgegeeven door Johannes Burmannus, Amsterdam 1741 vgg. - De latijnsche vertaling is van Burman; de hollandsche tekst van Rumphius zelf en van zijne helpers in Indie.
- 2 De graad van Med. Doctor, dien het titelblad van het Kruidboek aan Rumphius toekent, werd nooit door hem gehaald. Dan wel, op later leeftijd heeft de eene of andere duitsche hoogeschool hem eershalve benoemd. Een wetenschappelijke kring van natuuronderzoekers in Duitschland koos hem tot buitenlandsch medelid, en schreef achter zijn naam, in een lbum: Plinius Indicus.

opmerking naleest, zal men bevinden hetgeen ik aldaar bygedaan heb. *En nog zal er genoeg overschieten voor de nakomelingen by te doen*.¹

Zoolang de republiek der Zeven-Provincien bestaan heeft is er in Nederlandsch-Indie nooit zooveel aandacht aan de natuurwetenschappen geschonken als in de dagen van Rumphius. Van het eene tot het andere eiland in den Archipel boden toen de geleerde dilettanten tegen elkander op. Camphuis, gouverneur-generaal in ruste, eigenaar van een of twee kleine eilanden in Batavia's buurt², vischt daar schelpen en horens met denzelfden ijver als Rumphius in de wateren van Amboina; en de eene grijsaard plaagt den anderen met zijn mededingen en met zijne vangst. 'Ik heb', schrijft Rumphius lagchend aan Camphuis, 'nieuw toegehoort dat U Edelheyt door syne dienaars op de eilanden Edam en Alckmaer soo veel zee-rariteiten van hoorntjes en schulpen heeft opgesogt, datse de Ambonse en Molucse soudén kunnen tarten. 't Welck met myn oude gissinge accordeert, en my verseekert dat het ten deele waer zy; vermits ik al ruym 40 soorten van verscheiden vrinden bekomen heb, op de Batavische stranden en eilanden by een gesogt. Dog, ofse in fragigheyt en mooyigheyt van soorten de Ambonse soudén kunnen tarten, dat raekt de eer der Ambonse monarchie die wy soo lange jaren over de zee-rariteyten gevoerd hebben. Ick heb dierhalven goedgevonden

¹ Amboinsch Kruidboek, 1^{ste} Deel, Voorrede.

² Beschrijving van Camphuis' woning op het eilandje Edam, en van zijne huishouding aldaar, bij Valentyn, Levens der gouverneurs-generaal. Ook Van Haren, bladz. 62 Vg.

onder UEdelheys welnemen een proeff hiervan te doen, en tot dien eynde omtrent hondert soorten uyt de Ambonse voorvegters gecommandeert, t'zamen gepackt in dit neffens komende tomtometje, om de Batavische uyt te dagen; hopende van die batallie t'zyner tyd een goed succes te hooren. Verliesense het spel, soo behoeven ze niet weder te komen, maer mogen in gevanckenis blyven'.¹

XVI [De geneeskunde. Joan van Beverwyck]

Als geneesheer heeft Boerhaave in Nederland een voorganger gehad die als man der wetenschap niet aan zijn schouder kwam, maar om zijne veelzijdige letterkundige ontwikkeling, zijn vernuft, zijn schrijftalent, - en ook omdat zijne werken ons een denkbeeld geven van den stand der geneeskundige beschaving te onzent vóór Boerhaave, - in het voorbijgaan behoort vermeld te worden.

Ik heb Joan van Beverwyck genoemd, den dordrechtschen geneesheer en schepen, den vereerder van Jacob Cats, den akademievriend van Nicolaas Tulp, den staden ambtgenoot van Daniel Jonctijs; wiens *Schat der Gesontheit*, zoo men wil, meer een lees- en prenteboek dan een leerboek vormde, doch wiens *Heelkonste*, wiens *Hollandtsche Geneesmiddelen*, wiens ziekteleer of *Schat der Ongesontheit* vooral, het bewijs leverden dat hij

1 Rumphius aan Camphuis, Amboina 29 Juny 1695, bij Leupe, Bijlage VII.

voor populair wetenschappelijk vakschrijver in de wieg gelegd was. Van Beverwyck (1594-1647) is betrekkelijk vroeg gestorven, slechts twee- of drieënvijftig jaren oud; doch om zulk eene levendige herinnering te hebben kunnen nalaten, moet hij in zijne soort een buitengewoon man geweest zijn¹.

Wanneer men Beverwyck lezend zich over zijne naieveteiten verwondert, dan moet niet vergeten worden dat hij zijne studien te Leiden reeds voltooid had, en zich gereed maakte verschillende buitenlandsche akademien te gaan bezoeken, toen in een te Amsterdam verschenen boek van 1614, opgedragen aan de Staten van Zeeland en geschreven door een medicus van zekeren naam te Middelburg, omtrent het gros der nederlandsche geneesheeren en nederlandsche apothekers dier dagen het volgende kon gezegd worden:

‘Hedendaags ziet men verlopen papen, kosteren, schoenlappers, kleermakers, tovenaars, zich voor medicijns uitgeven. De apothekers zijn meest onkundige lieden, kennen naauwlijks de kruiden die zij moeten gebruiken, en verstaan naauwlijks latijn om zich verder te bekwaamen. De confectien of zamengestelde middelen, theriac, mithridaat, en soortgelijken, worden uit Italie ontboden, uit Venetie of Padua, of gebrekkig nagemaakt. Toezigt is er niet. Er wordt geen onderzoek naar hunne bekwaamheid gedaan. Ook oefenen

1 De Schat der Gesontheit, de Schat der Ongesontheit, de Heelkonste enz., zijn in 1656 gezamenlijk herdrukt te Amsterdam met den algemeenen titel: ‘Alle de Wercken, zoo in de Medicyne als Chirurgie, van den heer Ioan van Beverwyck, out-schepen der stadt Dordrecht.’ - Banga, Geneeskunde, bladz. 286-310.

zij, door tegen vermeende kwalen geneesmiddelen af te geven, ondershands de geneeskunst uit, en zijn de goede geneesheeren, wanneer dezen de recepten niet aan hun winkel laten gereed maken, vijandig. Vooral na het jaar 1567, toen de hertog van Alva naar Brussel kwam, zijn kwakzalvers en slechte apothekers uit Vlaanderen de noordelijke Nederlanden komen overstroomden, om daar hunne bedriegelijke kunst uit te oefenen'.¹

En zijn niet Molière's satiren tegen de artsen en de pharmaceuten ons ten waarborg dat, langer dan eene halve eeuw daarna, in een land als Frankrijk, het bedrijf even weinig hoogachting verdiende?

Zij is van 1673 de komedie, waar, bij het opgaan van het gordijn, een denkbeeldig kranke met welgevallen de rekening van zijn apotheker zit na te cijferen en, terwijl hij de prijzen noemt, de middelen niet onvermeld laat: 'Trois et deux font cinq, et cinq font dix, et dix font vingt; trois et deux font cinq. *Plus, du vingt-quatrième, un petit clystère insinuatif, préparatif et remollient, pour amollir, humecter et rafraîchir les entrailles de monsieur.* Ce qui me plaît de monsieur Fleurant, mon apothicaire, c'est que ses parties sont toujours fort civiles. *Les entrailles de monsieur, trente sols.* Oui; mais, monsieur Fleurant, ce n'est pas tout que d'être civil; il faut aussi être raisonnable, et ne pas écorcher les malades. Trente sols un lave-

1 Den Leijtsman ende Onderwijzer der medicijnen, ende Bereijdingh-boek van de medicamenten, door Matthias de Lobel, ordinaris medicijn der vermaarde koopstad Middelburg. Amsterdam, 1614. - Bij Banga, Geneeskunde, bladz. 149 vg.

ment! Je suis votre serviteur, je vous l'ai déjà dit; vous ne me les avez mis dans les autres parties que vingt sols; et vingt sols en langage d'apothicaire, c'est à dire dix sols; les voilà, dix sols. *Plus, dudit jour, un bon clystère détersif, composé avec catholicon double, rhubarbe, miel rosat, et autres, suivant l'ordonnance, pour balayer, laver et nettoyer le bas-ventre de monsieur, trente sols.* Avec votre permission, dix sols. *Plus, dudit jour, le soir, un julep hépatique, soporatif et somnifère, composé pour faire dormir monsieur, trentecinq-sols.* Je ne me plains pas de celui-là, car il me fit bien dormir. Dix, quinze, seize, et dix-sept sols six deniers. *Plus, du vingt-cinquième, une bonne médecine purgative et corroborative, composée de casse récente avec séné levantin, et autres, suivant l'ordonnance de monsieur Purgon, pour expulser et évacuer la bile de monsieur, quatre livres.* Ah! monsieur Fleurant, c'est se moquer: il faut vivre avec les malades. Monsieur Purgon ne vous a pas ordonné de mettre quatre francs. Mettez, mettez trois livres, s'il vous plaît'....¹

Had Beverwyck deze bladzijde kunnen lezen, hij zou gelagchen hebben; doch onder protest. De geneeswijze van Monsieur Purgon hield hij tot op zekere hoogte voor aanbevelenswaardig, en het verwonderde hem dat zijne landgenooten haar als een schrikbeeld aanmerkten². Niets loffelijker in zijne oogen, dit spreekt,

¹ Le Malade Imaginaire, 1^{ste} Bedrijf, 1^{ste} Tooneel. - 'Parties' is een koopmansterm voor rekeningen.

² Schat der Ongesontheyt, bladz. 30 A: 'Hier te lande plagh men voor desen groote swarigheydt te maken om een clysteer te laten setten; ja men dede de vrienden daer over vergaderen, als of den hals daer aen gehangen had. Nochtans is 't de aldersachste geneesmiddel. Waerom wy oock somtijts, wanneer het gebreck sulcks vereyscht, scherpe dinghen daer by vermengen, die het deel anders niet en soude konnen verdragen, ende nochtans sonder eenigh letsel geset werden'.

dan de opvoeding van fransche artsenijsmengers als Monsieur Fleurant; vergeleken bij de onhebbelijkheid hunner standgenooten in Nederland, naar de schildering van wijlen kollega Lobel te Middelburg. Montaigne's paradoxen, tot staving van de magteloosheid der geneeskunst en de onvermijdelijke kwakzalverij van hen die haar uitoefenden, werden door Van Beverwyck in een afzonderlijk traktaat stuk voor stuk wederlegd¹. Hij was een regtzinnig gildebroeder, en geloofde onvoorwaardelijk in zijne kunst. 'Al heeft ons leven na den val den meesten glants verloren', zegt hij, 'soo en is het evenwel soodanigh niet oft is ten minsten noch wel voor de doot te kiezen'; en hij herinnert aan AEsopus' geestige fabel van den kwanswijs levensmoeden houthakker die, toen de aangeropen Dood verscheen en vroeg wat er van zijne dienst was, ijlings antwoordde: 'Mij dezen takkebos, bid ik u, op den rug te helpen tillen'².

Uit dit alles leeren wij den man kennen die een tijd van overgang beleeft en aan veel verouderds blijft vasthouden, doch tegelijk een open oog voor het goede

- 1 Berghval, ofte Wederlegginge van Michiel de Montaigne tegens de noodtsakelijckheydt der geneeskonste. In: Alle de Wercken, vóór het 2^{de} Deel van den Schat der Ongesontheyt. - Een gedeelte van Montaigne's aanvallen op de medische fakulteit in het 2^{de} Boek der Essais, ch. XXXVII: De la ressemblance des enfants aux pères.
- 2 Schat der Gesontheyt, bladz. 4.

in het nieuwe heeft. 'Schandelijk', verhaalt hij, puttend uit de reisherinneringen zijner jeugd, 'schandelijk werd in 1615 gehandeld bij de doktorale promotien te Caen, Orleans, en Montpellier. Daarom werd in sommige steden van Frankrijk geen doktor, - waar ook bevorderd, - tot de uitoefening der kunst toegelaten, voor en aleer hij wederom bij de geneesmeesters van de plaats wel ondervraagd en voor bekwaam gekeurd was. In Spanje wordt aan de gepromoveerden hun diploma niet eerder afgegeven, voordat zij nog twee jaren met hunne meesters bij de zieken gaan. In Italie wordt zelden iemand gepromoveerd, die niet alle dagen bij de professoren in huis proef geeft van zijne wetenschap en hen in de praktijk volgt. Hetwelk nu, 1641, te Leiden tot groot voordeel van de gemeene zaak alzoo in 't werk gesteld wordt'.¹

Hij verkondigt algemeene beginselen welke den zelfstandigen onderzoeker verraden: 'Sommige menschen eygenen haer sinnen aan een seker ghevoelen toe, en, door die nootsakelijckheyt verbonden blijvende, moeten dickwils ook 't ghene sy by haerselven niet goet en vinden, om stantvastigh te schijnen, voorstaen en beweren. My en behaeght niet in yemandts woorden te sweren, maer de waerheydt alleen voor oogen hebbende, alles vryelijck t'ondersoecken'.²

Het is hem in het geheel niet onbekend dat sommigen zijner ambtgenooten, enkel om het gewin, de menigte in haar bijgeloof bevestigen. 'Doctor Crellius',

1 Beverwyck bij Banga, Geneeskunde, bladz. 291 vg.

2 Beverwyck's Steenstuck, bladz. 28 A. Achter de Hollandtsche Geneesmiddelen.

vertelt hij met smaak, als gold het de beschrijving eener schilderij van Jan Steen of Gerard Dou, 'doctor Crellius, voor eenighe jaren medecijn te Dordrecht, die grooten loop van water te besien had, ghevraegt zijnde wat hij daer uyt sagh, gaf voor antwoord: Ten minsten een ofte twee schellinghen'.¹

Van het toedienen van slaapmiddelen aan krijtende kinderen 's nachts is hij een verklaard tegenstander, en schroomt niet de dordrechtsche moeders, onder welken dit expedient tamelijk algemeen in achting schijnt geweest te zijn, deswege in het openbaar de les te lezen. 'Ick en sta nimmer tegens den avont hier in den apotheek', luidt zijne filippica, 'of daer werdt van ontallijcke luyden ghehaelt *kinderrust*: een conserfken dat sijn voornaemste kracht uyt de slaepbollen heeft. Een seer boose en schadelijcke gewoonte, en die ons metter tijdt het landt wel mocht vol gecken brenghen'.²

Ziedaar een praktiserend geneesheer zoo verlicht als in de eerste helft der 17^{de} eeuw Europa of Nederland er één had aan te wijzen; tijdperk van hetwelk men in onze dagen heeft kunnen zeggen: 'Hoe heilzaam de stichting der leidsche, en een weinig later die der franeker hoogeschool, wezenlijk geweest zij; hoe verdienstelijk, gedurende de eerste jaren, de pogingen waren van niet weinige harer leerlingen, - toch bleven de oude gewettigde dwaalbegrippen, astrologie, alchemie, en eene duistere schoolsche wijsbegeerte, de hersenen bedwelmen van schijnbaar niet ongeleerde,

1 Schat der Ongesontheyt, I 6 A.

2 Schat der Ongesontheyt, I 85 A.

doch aan de oude leerstellingen hardnekkig verslaafde geneeskundigen'.¹

XVII [De geneeskunde. Boerhaave]

De plaats, door Boerhaave in zijne eeuw vervuld², wordt best van al afgemeten naar het schijnbaar nietige in de bijzonderheden welke het geheugen der nakomelingschap omtrent zijn levensloop bewaard heeft. Slechts wanneer het zondagskinderen geldt, teekent de geschiedenis zulke banaliteiten op.

Het was braaf en hartelijk dat de Leidenaren in 1722, toen Boerhaave van eene gevaarlijke ziekte gelukkig hersteld was, te zijner eer eene algemeene illuminatie ontstaken³. Zij hadden aan den professor, die

1 Banga, Geneeskunde, bladz. 313.

2 Haller (1708-1777) over Boerhaave: 'Hermannus Boerhaave, communis Europae sub initio hujus saeculi praeceptor, idem et meus, vir animi magnitudine et benignitate admirabilis, in omnes pariter mortales benevolus, vere christianus, ingratorum perinde patronus... Vir in adfirmendo modestus, in refutando parcissimus... Ingenio et eruditione parem forte secula reddent, parem animum reditum despero'. Bij Suringar, hierna, II 216.

3 'In hoe hoog aanzien Boerhaave niet slechts bij zijne leerlingen, maar ook bij alle zijne stadgenooten stond, bleek o.a. uit de omstandigheid dat, toen hij in 1722 door eene ernstige rheumatische ziekte werd aangetast, die hem verscheidene maanden achtereen aan het ziekbed hield gekluisterd, zijn herstel en de hervatting zijner werkzaamheden, zoowel door de studenten als door de burgerij met openlijke vreugdebedrijven en eene feestelijke verlichting der stad gevierd werd'. J.A. Boogaard, Toespraak bij de onthulling van Boerhaave's standbeeld te Leiden, 1872, bladz. 7.

uit Nederland zelf en uit den vreemde zoo vele jongelieden naar de leidsche hoogeschool lokte, wezenlijke verplichtingen. De tijdelijke welvaart der stad was voor een deel vastgezet op Boerhaave's hoofd. Meer dan één vetpot kon er op overschieten.

De beroemde Von Haller verhaalt met aandoening, in kunstig latijn, dat hij den waardigen grijsaard keer op keer, bij het krieken van den dag, met klompen aan de voeten eensklaps in den Hortus Botanicus heeft zien verschijnen, aandachtig het groeijen en bloeijen zijner medicinale en andere planten gadeslaande¹. Er was van de 17^{de} op de 18^{de} eeuw geen rentenier in Nederland, die ten aanzien zijner tulpe- of zijner rozebedden niet dagelijks hetzelfde deed. Doch alleen wanneer het Boerhaave betrof achtte men het de moeite waard de gebeurtenis te boeken.

Wanneer Boerhaave vertrouwelijk naar Weenen schrijft aan zijn vriend Bassand, den keizerlijken lijfarts, dan vinden wij het natuurlijk hem dezen geluk te hooren wenschen met het bezit van een muzikaal en lievenswaardig dochtertje, dat 's avonds door haar zang en haar klavecimbaal-spel haar vader de beslommeringen der praktijk van 's morgens deed vergeten. 'Ik spreek bij ondervinding', voegt hij er dankbaar bij; '*mijn*

1 Haller bij G.C.B. Suringar, Tijdschrift voor Geneeskunde 1866, II 33: 'Saepe vidimus ante auroram optimum senem ligneis calceis per hortum repentem, ut cominus et cultum herbarum perspiceret, et flores fructusque specularetur'. - Over Boerhaave's verdiensten ten aanzien der botanie en der chemie bij Lubach, Album der Natuur 1877: Boerhaave als Natuuronderzoeker, met portret naar Troost.

dochter verpoost zich op dezelfde wijze van meer inspannende studien, waarmede zij haar geest op niet ongelukkige wijze, durf ik zeggen, beschaaft'.¹ Zoo beroemd echter was Boerhaave, dat zijne lofredenaren daags na zijn dood op zulke kleine trekken als aangevallen zijn, ten einde ook voor het huiselijk leven van den man, die uitmuntte in de wetenschap en voor het welzijn zijner medeburgers als konsulerend geneesheer zich afsloofde, onzen eerbied en ons medegevoel te vragen.

Dat hij beminlijk was, dit zagen wij uit zijne schier vaderlijke zorgen voor de nagelaten handschriften en teekeningen van Swammerdam. Niet alleen paste hij uit zijn eigen zak vele honderden guldens bij, ten einde in het bezit dier verdwaalde papieren te geraken, maar ondersteunde de kostbare uitgaaf van den *Bijbel der Natuur* met het volle gezag van zijn naam, en van zijn krediet in de wetenschappelijke wereld².

Een merkwaardig bewijs van het vertrouwen dat men te Leiden in zijn persoon en zijn karakter stelde,

1 Boerhaave aan Bassand, Leiden 1736: 'Intelligo frui te amabili convictu carissimae filiulae, atque eam solari labores actos diurnos vespertino cantu et cymbala. Quam illud jucundum domi philomelae suavitate refici! Expertus novi. Gnata mea cantando et cymbala pulsando interpolat alia sua magis severa studia, quibus mentem suam diligenter satis excolit'. Suringar, II 31.

2 'Nu rustte Boerhaave niet voordat hij dit werk weder aan zijn vaderland had teruggegeven. Eindelijk gelukte het hem. Duverney stond den schat, dien hij voor 50 kroonen gekocht had, weder voor 1500 fransche guldens af, en maakte dus eene niet onaardige winst. In den zomer van 1727 ontving Boerhaave al de papieren.' Harting, Leven van Swammerdam, hiervóór.

is dat weinige maanden vóór zijn dood, toen door hemzelf en alle deskundigen aan zijn herstel gewanhoopt werd, de sekretaris van curatoren en burgemeesteren hem namens dezen over de keus van een geschikt opvolger is gaan raadplegen.

Boerhaave's advies luidde, gelijk bekend is, dat meest van al in het belang der akademie gehandeld zou worden indien men geen nieuw hoogleeraar benoemde in zijne plaats, maar zijne lessen onder vier reeds vroeger aangestelden verdeelde, voor wier bekwaamheid en ijver hij meende te mogen instaan¹. De termen van het onderhoud, opgeteekend door den sekretaris-zelf die met het overbrengen der kiesche boodschap belast werd, zijn klassiek:

‘Acces verzogt door een brieff.

‘Tegen vier uren geadmitteert.

‘Geproponeert: dat onnut was de Heer Boerhaven by introductie van de agting van de HH. Curateuren en Burgermeesteren te willen verzekeren.

‘Dat die commissie uyt hooge agting van syne merites voortquam; ende dat de gevoeligheyt van Curateuren en Burgermeesteren over syne seer ongemakklyke toestandt, niet minder was als de veneratie voor syne gedistingueerde diensten.

‘Dat de gemeene beschryvingh van syn ongemak mede bragt een bekommerlykheyt, of heb Godt behagen zoude hem by 't leven te behouden, off *anders van hem te disponeren*.

‘Dat men wel niet gewoon was zulx aan een pa-

1 Het waren: Oosterdijk Schacht, Albinus Jr., Van Royen, en Gaubius.

tient voor te houden; maar dat men geconsidereert hadt dat de speculatie over de nietigheid van 's menschen leven, welke hem duizend malen waren voorgekomen, en de christelijke filosofie welke hy in syn leven daar op geoefend hadt, syne ziel genoeg gesterkt hadt om in dit voorstel niets ongevoegelyx te vinden.

‘Dat het ongemak daar zijnde, Curateuren en Burgermeesteren Godt wel baden deze omstandigheid ten besten te schikken, dogh dat, ingevalle het Godt anders behaagden, door syn overlyden de Universiteit een irreparabele schade zoude lyden.

‘Dat daarom Curateuren en Burgermeesteren, willende voorsien voor zoo ver het aan hun Ed. Gr. Achtb. ende de menschelyke wijsheidt gepermitteert was, goedgevonden hadden my te gelasten:

‘Hem te versoeken omme de HH. Curateuren en Burgermeesteren volgens syne gewoone opregtigheidt en hartelijke liefde voor het welsijn van de Universiteit te willen adviseren, wie hij oordeelde dat tot de meeste celebriteit van d'Academie na hem syn plaats zoude kunnen vervullen.’¹

Het kenmerkt den tijd, het land, het hooger onderwijs, de curatoren, en Boerhaave zelf, dat bij deze gelegenheid de naam zelfs niet genoemd is van een

1 Memorie tot het rapport van den secretaris Van Royen, als hebbende ingevolge de resolutie van HH. Curateuren en Burgermeesteren van den 22 April 1738 gelast geweest d' Heer Boerhaven te spreken over de capaciteit van die geenen welke hem zouden kunnen succederen. - Siegenbeek, Leidsche Hoogeschool, 1829-1832, II 391 vgg.

man, toen in den vollen bloei des levens, Nederlander van geboorte, te Leiden wel bekend, uitnemend leerling en eerbiedig bewonderaar van Boerhaave, in alles aangewezen om dezen op te volgen. Van Swieten bedoel ik, die naderhand te Weenen, door zijn reorganiseren van het hooger medisch onderwijs in Oostenrijk, zich eene eervolle stelling veroverd, en door het schrijven van een uitgebreiden kommentaar bij Boerhaave's handboek over het waarnemen en genezen van ziekten, bijna meer dan iemand anders in Europa voor het bevestigen van den roem en den invloed zijns leermeesters gedaan heeft¹.

Doch Van Swieten was roomsch; en bij de toen heerschende begrippen omtrent godsdienstvrijheid werd ook in Nederland, waar de openbare zeden voor het overige zich betrekkelijk door verdraagzaamheid onderscheidden, dit als een zoo volstreckte hinderpaal voor het bekleeden van een professoraat aangemerkt, zij het in de medicijnen, dat noch Van Swieten zelf, noch Boerhaave, noch de bestuurders der leidsche hoogeschool, één oogenblik aan de mogelijkheid gedacht hebben hem in aanmerking te doen komen².

- 1 Gerard Van Swieten, Commentarii in Hermanni Boerhavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbis, 1766-1772. - 'Opmerkelijk is het dat niet lang na den dood van Boerhaave de Institutiones Medicae door Haller en de Aphorismi door Van Swieten met talrijke aantekeningen, gedeeltelijk op de lessen van Boerhaave zelve opgeteekend, werden uitgegeven. Beide die zoo uitstekende mannen meenden dus aan de nagedachtenis van hunnen overleden meester geen betere hulde te kunnen bewijzen dan door nieuwe uitgaven van zijn werk.' Boogaard, Toespraak, bladz. 8.
- 2 'Gerard van Swieten en Anthoni de Haen werden, door eene beklagenswaardige onverdraagzaamheid op het stuk van godsdienst aan onze Hoogeschool, uit den werkkring waarin zij van onberekenbaar groot nut hadden kunnen zijn geweerd, en vonden later beiden eene hunner waardige plaats aan de Hoogeschool te Weenen, waar de eerste, door de keizerin Maria Theresia met de geheele inrichting van het geneeskundig onderwijs belast, als een waar hervormer optrad. De Weener school kan stellig als diegene gelden waar de invloed van Boerhaave, althans op klinisch gebied, zich het meest en het langst heeft doen gelden'. Boogaard, Toespraak, bladz. 10 vg.

Zelfs niet als privaat-docent werd Van Swieten door de curatoren te Leiden geduld, of zag hij kans er zich te handhaven. Toen hij vier jaren vóór Boerhaave's overlijden het beproefde, stuitte hij op een onverzettelijken onwil. Een ambtgenoot van Boerhaave verkreeg van het bestuur der akademie dat aan doctor Van Swieten het houden van vrije kolleges verboden zou worden; het bestuur deed bij pedels-exploiten den privaat-docent zijn vonnis beteekenen; en de magtelooze legde het hoofd in den schoot¹.

Het kon bezwaarlijk anders, zien wij, of Nederland moest, bij het ten einde spoeden van het tijdvak over hetwelk onze beschouwingen zich uitstrekken, in verval geraken. Met het meeste regt beroemde men er zich op, een man als Boerhaave te hebben voortgebracht; doch bedacht niet dat alleen een gelukkig toeval oorzaak was van Boerhaave's gereformeerde orthodoxie, en ook hij voor de wetenschap te onzent ver-

1 Akademische Handelingen bij Suringar, II 277: 'Die 8 Julii 1734 petit Cl. Van Royen ut interdiceretur doctori Van Swieten privata institutio. Decrevit senatus prohibitionem per pedellum esse faciendam, quod sequenti die factum, dixitque doctor Van Swieten se obtemperaturum'.

loren zou zijn geweest, indien, naar de zegswijze van den akademischen sekretaris, het God behaagd had op zulke wijze 'van hem te disponeren' dat hij uit joodsche of uit katholieke ouders geboren was.

De vijandige gezindheid van het protestantisme ten aanzien der wetenschap had zachtere vormen aangenomen; de dagen der regtstreeksche vervolging waren voorbij, en zouden niet terugkeeren. Maar de gezindheid zelf was niet verflauwd. Liever dan in Van Swieten's persoon te Leiden aan de wetenschap den triomf van een pausgezind professor te gunnen, liet men elders hem een goed heenkomen zoeken en aan eene vreemde universiteit de krachten wijden met welke zijn geboortegrond hem toegerust had.

Gewis ontsproot deze bekrompenheid uit een eervol vertrouwen in de toekomst van het kalvinisme. Men onderstelde dat God, die ten behoeve van het hooger onderwijs in de Zeven-Provincien reeds zoo vele bekwame geloofsgenooten verwekt had, het niet aan waardige opvolgers zou laten ontbreken. Zijn aangezicht bleef naar het uitverkoren volk gekeerd. Aan een zoo volgeladen boom konden één of meer roomsche pruimen zonder schade gemist worden.

XVIII [De geneeskunde. Boerhaave]

Het groote voorregt van Boerhaave is geweest in deze denkwijze van zijn land en zijn tijd gedeeld te hebben, doch door eene hem aangeboren welwillendheid

daarbij zoo gematigd en heusch te werk te zijn gegaan, dat hij er niet door verhinderd werd diensten te bewijzen aan wie het zij, en het evenmin hem belette zijn eigen geest in zeer verschillende rigtingen vrij te ontwikkelen.

Om destijds in Nederland carrière bij het hooger onderwijs te maken moest men vóór alles goed gereformeerd zijn. Boerhaave was het van nature, als zoon en broeder van gereformeerde predikanten; hij was het met al het gezag van iemand die ook zelf voor de kerkdienst zich voorbereid en aangemeld, en degelijke theologische studien achter den rug had¹.

Armoede was toen geen hinderpaal. Altijd waren er rijke lieden genoeg die een knappen jongen, mits hij door geen buitensporige algemeene begrippen ergernis gaf en daarbij in het maatschappelijke zijn afstand wist te bewaren, gaarne voorthielpen. Boerhaave heeft op jeugdigen leeftijd, zonder dat zijne studien er door geschaad zijn, een vader kunnen verliezen die geen ander fortuin dan een groot gezin bezat. Weldoeners ontbraken niet; en hij was van zulk een gelukkig temperament dat het aannemen hem noch ondankbaar noch onbescheiden maakte, noch hem verbitterde of in zijne eigen oogen hem vernederde².

1 Boerhaave's vader was predikant te Voorhout bij Leiden. - Een zijner broeders studeerde te Leiden in de medicijnen; hijzelf in de theologie. De medicus werd naderhand theoloog, de theoloog medicus. - Bijzonderheden bij Suringar, II 1 vgg., en bij Albert Schultens, *Oratio academica in memoriam Boerhavi*, 1738.

2 'Dat Boerhaave reeds als student bij Curatoren goed stond aangeschreven blijkt uit de wijze waarop zijn verzoek om ten huize zijner moeder met het genot eener beurs begiftigd te worden, beantwoord werd. Bij resolutie van 3 December 1687 werd besloten 'hem uyt singuliere insigten 't voors. versoeck toe te staen, werdende de Secretaris versocht ende gelast om van de al bereyts verlopen tijt van drie vierendeeljaars te slaen de noodige ordonnantie, ende daerinne te continueren ter tijt en wijlen tot de jaren voor de welcke de beursen ordinair werden vergunt, sullen wesen geëxpireert'. Suringar, II 29.

Daarbij, als het een leerstoel in de medicijnen gold niet het minst, latijn kunnen spreken als water. Evenals in het godsdienstige en het staatkundige de bijbelsche tale Kanaäns, was in de wetenschappen het latijn de algemeene dievetaal. Om eene loopplaats te worden waar studenten uit verschillende landen van Europa wijsheid kwamen opdoen, moest eene nederlandsche akademie onder haar onderwijzend personeel docenten tellen welke in het hanteren van dit speeltuig bij niemand achterstonden; en Boerhaave was zulk een goed litterator dat hij reeds als student in de theologie voor een latijnsch opstel eene medalje haalde nietalleen¹, maar eerlang belast werd met het schiften eener klassieke bibliotheek, door het bestuur der leidsche hoogeschool aangekocht in het buitenland².

- 1 '15 November 1690 is besloten om H. Boerhaave, Theologiae et philosophiae studiosus, te vereeren met eene gouden medaille ter waarde van f50, voor de eenige maanden vroeger in het openbaar gehouden Oratio academica qua probat bene intellectam a Cicerone sententiam Epicuri de summo bono'. Suringar, II 29.
- 2 In 1691 werd de akademische bibliotheek te Leiden aanmerkelijk vertimmerd, en gedurende negen maanden het toezigt over de boeken opgedragen aan den student Boerhaave. Provisioneel vereerde men hem daarvoor met een geschenk van f200, op grond dat hij niet alleen zijn pligt gedaan, maar onder de hand zoowel uit de oudere verzameling als uit de in 1690 aangekochte boekerij van Isaäc Vossius alle doubletten uitgeschoten had. Suringar, II 29 vg. - Verkorte geschiedenis van den aankoop der bibliotheek van Isaäc Vossius bij Siegenbeek, Leidsche Hoogeschool, II 23-31.

Als latijnsch dichter heeft hij niet uitgemunt; en zelfs zijn er door bevoegde regters kwade noten gekraakt over deze en gene proeve zijner latijnsche muze¹. Doch als improvisator in latijnsch bastaard-proza had hij zijne wedergade niet. Scharen van jongelieden, tot de meest verschillende nationaliteiten behoorend, hingen in volgepropte kollegekamers aan zijne welbesneden en welsprekende lippen²; en daar hij bij het herbehandelen derzelfde onderwerpen nooit dezelfde vormen bezigde, vond men hem altijd nieuw. Volwassen mannen, weinig minder geleerd dan hijzelf, hebben gedurende twintig jaren zijne lessen gevolgd, enkel uit bewondering voor zijne meesterlijke voordragt³.

De naam van een groot geneesheer zal voor een

1 Peerlkamp, *De vita cet. Nederlandorum qui carmina latina composuerunt*, 1838, bladz. 487. Over Boerhaave: 'Ex Delitiis Santenii apparet neque a Musis latinis tantum virum fuisse alienum. Laudanda enim voluntas est in homine tot negotiis districto, non Leidae tantum, non Hollandiae, non Europae, sed toti terrarum orbi utilissimis. Ut vere Apollo medicus ei nihil non concessit, ita musicum non habuit faventem, credo quod non magnopere curabat.'

2 'De lokalen konden nauwelijks de toehoorders bevatten, die bij zijne lessen zich als verdrongen; terwijl sommige van de meest ijverigen of gegoeden dikwerf, naar men meldt, reeds een uur vóór het begin der les door een bediende een goede plaats voor zich open lieten houden.' Boogaard, *Toespraak*, bladz. 7.

3 Van Swieten bij Suringar, II 216: 'Rara certe felicitate mihi contigit, forte unica, viginti fere annorum spatio magni Boerhaavii institutionibus frui, tam publicis quam privatis.'

deel altijd afhangen van het rustige in des geneesheers persoon; het gezag ademende daarin, het vertrouwen wekkende, en, hetzij stuurschheid of vriendelijkheid den grondtoon van zijn karakter vorme, het geven van een indruk van meerderheid.

Bij Boerhaave, gezegend met een ijzersterk ligchaam, zoodat in zijn hoogsten bloeitijd, ofschoon de curatoren hem telkens het onderwijs in nieuwe vakken opdroegen, zijne krachten toereikten voor het behandelen te zijnent van veertig patienten daags, was dit in buitengewone mate het geval¹. Zichzelf altijd meester, stond hij met eene zich nooit verloochenende gelijkmatigheid aanzienlijken en geringen te woord. Noch het aangroeijen van zijn vermogen, noch het besef zijner vermaardheid, deed zijne belangstelling verflaauwen². Hij scheen een hooge priester, geordend om met goddelijk gezag in den Bijbel der Natuur de plaat-

1 'Met een kloek, welgespierd, ongelooflijk sterk, van kindsbeen af zeer gehard ligchaamsgestel, van eene rustige en rijzige gestalte, paarde hij groote opgeruimdheid en vlugheid van geest.' Suringar, II 7.

2 'Op het land geboren en groot gebracht, behield het buitenleven voor hem steeds eene groote aantrekkelijkheid; en in 1724 eigenaar geworden van het fraaije landgoed Poelgeest, bragt hij daar meestal een groot gedeelte van het jaar te midden van de door hem zelf aangekweekte planten en gewassen door; met eerbied wijst men daar ook nog meer dan één boom door hem geplant.' Boogaard Toespraak, bladz. 12. - 'Gedurende al de jaren dat hij op Poelgeest, aan de leidsche trekvaart naar Haarlem gelegen, met zijn gezin woonde, stond hij des morgens te vijf ure op, ten einde eenen langen dag aan zijne werkzaamheden in de stad te kunnen besteden. Des avonds te zes ure keerde hij dan naar zijne hofstede terug.' Suringar, II 7.

sen aan te wijzen waar de lijdende menschheid heul kon vinden¹.

Doch wie gevoelt niet dat zelfs dit zeldzaam harmonische; dit zamenkomen van allerlei onontbeerlijke gaven in één man, hetwelk de tijdgenooten moest toeschijnen met eene wereldheerschappij in het klein gelijk te staan; onvoldoende zou zijn geweest Boerhaave eene plaats in de geschiedenis der medische wetenschap te verzekeren, zoo hij, bij het beoefenen van deze, niet in sommige opzigten een nieuw begin vertegenwoordigd had, en niet met hem een tijdperk aangevangen was verschillend van het voorgaande?

Werkelijk wordt eerst door dezen revolutionairen trek, dubbel verrassend in het zamenstel van zoovele behoudende eigenschappen, Boerhaave's beeldtenis voltooid. Opgeleid voor theoloog, niemands leerling in de geneeskunst,² heeft hij met eene mate van gezond verstand welke het genie meer dan opwoog, aan geheel de medicinale santekraam vóór hem den bons gegeven en, tusschen zich en de oudheid geen ander gezag dan dat van één Engelschman erkennend,³ met al het

1 Schultens bij Suringar, II 31: 'Domus ejus templum fuit AEsculapii, artisque apollinei sacrarium, unde hippocratica quotidie responsa edebantur; in solatium innumerae illuc undique nationum regionumque confluentis multitudinis.'

2 'Als medicus was Boerhaave grootendeels autodidact, en woonde slechts enkele lessen bij van den toen reeds hoog bejaarden hoogleeraar Drelincourt, en van den als ontleedkundige beroemden Nuck.' Boogaard, Toespraak, bladz. 5.

3 'Niet moede werd hij om, op het voorbeeld wijzende van den eenigen Hippocrates, naast wien hij onder de nieuwere geneeskundigen vooral Thomas Sydenham (1624-1689) meende te mogen stellen, aan te dringen op eene onbevooroordeelde en oplettende waarneming der ziekteverschijnselen enz.' Boogaard, bladz. 9.

vuur eener zelfgevormde overtuiging, op de veroverde vesting van het bijgeloof en der geleerde kwakzalverij, zonder andere hulpmiddelen dan die der eerlijke waarneming, de vaan der natuurlijke geneeswijze geplant¹. Na gedurende zeven en dertig jaren dien post verdedigd te hebben kon hij even rustig heengaan, als hij in den eenvoud zijner autodidaktische stoutmoedigheid hem rustig veroverd had.

Vergeleken bij de diensten door Boerhaave aan de praktische geneeskunst bewezen, verliezen voor het nu levend geslacht zijne nagelaten werken schier elke beteekenis. De latijnsche daaronder, redevoeringen en handboeken, zijn uit den tijd. Uit het eenige hollandsche werk van zijne hand, het leven van Swammerdam, werden opmerkelijke plaatsen door mij aangehaald. Doch het is niet ter wille van die papieren kinderen dat men te Leiden in 1872 hem een standbeeld heeft opgericht². Met oordeel geplaatst in de nabijheid van een nieuw Nosocomium, verlevendigt het gedenkteeken bovenal de herinnering van den man aan wien de Nederlanders van den tegenwoordigen tijd, gezonden en zieken, niet minder verplichtingen hebben dan aan de veldheeren die weleer hunne gren-

1 'In zijne geheele wetenschappelijke loopbaan was hij steeds naar één doel blijven streven, om namelijk de geneeskunst meer en meer los te maken uit de banden der stelselzucht, en voor hare beoefening een vasten grondslag te leggen in het onbevooroordeeld en naauwkeurig onderzoek der natuur.' Boogaard, Toespraak, bladz. 10.

2 Werk van den beeldhouwer Stracké Sr.

zen verdedigden of de admiralen die hunne kolonien veroverden¹.

XIX [De metafysica. Spinoza]

En welke reukwerken, vraagt de lezer; na deze uiteenzetting van hetgeen door verschillende Nederlanders der 17^{de} eeuw tot bevordering der natuurkennis gedaan is; welke reukwerken zijn, te midden van zoo vele brandoffers aan de ervaring, te onzent in dien zelfden tijd op het altaar der bespiegeling ontstoken?

In een vorig hoofdstuk durfde ik beweren dat de metafysica nooit tot de sterke zijden van onzen landaard behoord heeft. Maar ik voegde er bij dat wij niettemin Spinoza hebben voortgebracht.

Met hoevele banden Spinoza als oosterling, latinist, geboren israëliet, aan onze oud-testamentische en latijnschrijvende zamenleving der 17^{de} eeuw verbonden was, daarop heb ik niet terug te komen². Niet op punten van aanraking moet ik hier wijzen, maar op eene gapende kloof.

Boerhaave heeft in zijne jonge jaren zich een naam gemaakt door, in eene akademische verhandeling over

1 'Wij hebben te doen met de stille en kalme loopbaan van een man die al zijne krachten, al zijne voortreffelijke gaven des geestes, wijdde aan de kunst om levens te behouden, niet om ze te verdelgen.' Boogaard, Toespraak, bladz. 4.

2 Hiervóór, II¹ 154 vgg., 160, 167 vg.

het zelfstandig bestaan der menschelijke ziel, nevens het menscheijk ligchaam, onder anderen ook Spinoza te bestrijden. Op dit punt was de medicus dualist, en hield hij het met Descartes¹.

Wel is waar zou hij niet lang daarna grootelijks reden hebben zich aan Spinoza verplicht te gevoelen; indien althans de anekdote waarheid behelst dat eene woordewisseling in eene trekschuit, afgeluisterd door een regtzinnige die meende Boerhaave voor een spinozist te moeten houden, aanleiding geworden is dat deze, allermint najverig op de betrekking van haeresiarch, van het predikant-worden heeft afgezien en zich voor goed aan de medicijnen is gaan wijden. Op die wijze zou Spinoza, in zijn graf, onwetend oorzaak geworden zijn dat Boerhaave tot zijne ware bestemming geraakte².

Doch dit is valsch vernuft. De wetenschappelijke rigting van Boerhaave persoonlijk; van de Nederlanders die in de 17^{de} eeuw door natuurkennis hebben

1 Boerhaave werd in December 1690 tot doctor in de filosofie bevorderd na het verdedigen eener Disputatio inauguralis de distinctione mentis a corpore.

2 'Naar het verhaal van Schultens deed Boerhaave, die zich toen nog voorstelde eene kerkelijke bediening te bekleeden, aan eenen onbekende dien hij in eene trekschuit met hevige scheldwoorden tegen Spinoza hoorde uitvaren, de sarkastische vraag of hij ooit de werken van dien schrijver had ingezien. Die weinige woorden waren maar al te zeer in staat den jongen man verdacht te maken, vooral in het oog van een zwijgenden bespieder, die buiten den strijd in een hoekje zat, en niet verzuimde den naam des jongelings aan een buurman te vragen en in zijn zakboekje op te teekenen'. Suringar, II 5.

uitgemunt in het algemeen; druischte tegen Spinoza's lievelingsdenkbeelden regtstreeks in.

De vriend en voornaamste lofredenaar van Boerhaave heeft daags na diens overlijden naar waarheid hem geprezen als een overtuigd bestrijder van Spinoza's pantheïsme; aanschouwelijk door hem voorgesteld als een atheïstisch labyrint, kunstig bouwwerk van een nieuwen Daedalus¹.

De curatoren der leidsche hoogeschool, tusschen wier denkwijze en die van Boerhaave wij weten dat van het begin tot het einde overeenstemming bestaat heeft, slingerden reeds in 1678, toen Boerhaave nauwelijks tien jaren telde, tegen Spinoza's nagelaten werken den akademisch-kalvinistischen banvloek, en drongen bij burgemeesters aan dat alle exemplaren opgehaald en door beulshanden vernietigd zouden worden².

- 1 Schultens, Oratio bladz. 15, waar hij Boerhaave's verhandeling De distinctione mentis a corpore prijst: 'Jugulat in primis Spinozam, daedaleum illum implicatissimi atheïsmi architectum, et quidem tam secante acie, tam valido rationum nervo, ut in adolescente virilis jam tum brachii ad tales pugnas robur admirari sit'.
- 2 '6 Juny 1678. De Curateurs en Burgemeesters, in ervaring gekomen wesende dat met den druck werden gemeen gemaakt de Opera Posthuma van Spinoza, inhoudende vele seer schadelijke, goddeloose, en heterodoxe stellingen ende conclusien, bequaem om de geheele christelijke religie te subverteren, ende voor eenvoudige menschen den weg te banen tot het absoluut atheïsmus enz., verzoeken aan Burgemeesters dat alle exemplaren, die daarvan mogten zijn, op de ignominieuste wijze, als van een goddeloos en heterodox tractaat, mogen worden verbrand'. Bij Suringar, II 30. - Het plakaat der Staten van Holland waarbij de werken van Spinoza als 'prophaan, atheïstisch ende blasphemant, op de hoogste straffe ende indignatie wel scherpelijck' verboden zijn, in Van der Linde's Bibliografie van Spinoza, 1871, N^o 24. - Land, Ter gedachtenis van Spinoza, 1877.

Ongetwijfeld werd daarin met het loffelijk bijoogmerk gehandeld, de studerende jongelingschap voor eene gevaarlijke lektuur te waarschuwen. De leidsche Minerva trad bij het in brand steken van Spinoza's *Ethica* minder als kettermeeesteres, dan als bekommerde zoogmoeder op. Niettemin was de daad het tegenovergestelde van vriendschappelijk. De werken van Spinoza moeten den indruk hebben gemaakt vreeselijke dingen te behelzen, dat men er voor overhad in de oogen van het nageslacht die vertooning te maken.

In zichzelf haatte de kalvinistische schare de voorstelling niet, dat God en het heelal onverbrekkelijk samenhangen. Al zou niet ieder Zwingli of Kalvyn hebben willen nazeggen 'dat in vromen zin de natuur God genoemd kan worden',¹ het was volksgeloof 'dat de geheele werelt voor onsen oogen is als een schoon boeck, in welcke alle schepselen, groote ende kleyne, gelijk als letteren zijn, die ons de onsienelijcke dingen Gods geven te aenschouwen'.²

Spinoza dacht niet anders, zoo men wil. Daar hij echter uit het denkbeeld van den onzichtbaren Letterzetter al het werktuigelijke verwijderde, en het overblijvende verwerkte tot een stelsel, geraakte bij hem het begrip van schepping te eenemaal uit het ge-

- 1 Zwingli, Opera, IV 89 der uitgaaf van Schuler en Schulthess: 'Neque ita contrarium sit Esse creaturarum ab illo Esse numinis, sed quasi ejusdem generis, fontis, et parentis'. - Kalvyn, Institutio, I v 5 der uitgaaf van 1667: 'Pio sensu naturam posse dici Deum'. - Scholten, Hervormde Kerk, I 292 noot, 4^{de} Druk.
- 2 Belydenisse des geloofs der Gereformeerde-kercken in Nederland, 1618-1619, Art. 2.

zigt. Alles veranderde in een gestadig worden of zijn¹.

Hoe juist was onwillekeurig de gedachte der kalvinisten door Vondel vertolkt toen hij den mensch als een uitgestooten armen Caïn voorstelde, zwervend en dolend op de aarde, en van zijn weeskindgevoel slechts door het geloof aan een Hemelschen Vader getroost!² Het was onverdragelijk dat Spinoza zich op den voet zette dien Vader te derven, en hij niettemin het leven verheerlijkte als een voortgaan in het wel handelen en het vrolijk zijn³. Nog nooit had één ketter op zoo onbeschaamde wijze den mensch van zijn God beroofd, en de werkheiligheid aanbevolen als de bloem der deugden.

1 Émile Saisset, Introduction critique aux oeuvres de Spinoza, bladz. 71 en 77 der uitgaaf van 1872: 'S'il est une idée que Spinoza ait rejetée de toute l'énergie d'une conviction inébranlable, une idée à laquelle il ait prodigué ce violent mépris que lui inspire tout ce qu'il exclut, c'est l'idée de la création.... Il a soutenu le système contraire avec tant de hardiesse, de suite et de génie, qu'il l'a marqué à tout jamais de son empreinte et lui a laissé son nom'.

2 Vondel bij Van Lennep, III 195., Opschrift voor het Burger-Weeshuis te Amsterdam, 1634:

Geen armer wees op aerde swerft
Dan die der weesen Vader derft.

3 Spinoza: 'Qui recte novit omnia ex naturae divinae necessitate sequi et secundum aeternas Naturae leges et regulas fieri, is sane nihil reperiet quod odio risu aut contemptu dignum sit. Nec cujusquam miserebitur, sed quantum humana fert virtus conabitur *bene agere*, ut ajunt, *et laetari*'. Ethica IV, Prop. L, Scholium.

XX [De metafysica. Spinoza]

Ik moet doen opmerken dat in de zedekunde het stelsel van Spinoza een verklaarbaar gevolg van Copernicus' stelsel in de natuurkunde geweest is¹.

Is de nieuwe fysische wereldbeschouwing niet verkondigd kunnen worden zonder aanstoot te geven, en moest men haar verdenken de Heilige Schrift tot eene leugenaarster te willen maken; de nieuwe psychische moest nog vermeteler, ja de goddeloosheid zelve schijnen. De sterrehemel laat de groote meerderheid der menschen betrekkelijk koel. Des te warmer worden zij wanneer men de onder hen gangbare voorstellingen van deugd en zonde aanrandt.

Doch dit verschil van indruk neemt de gelijkheid van oorsprong niet weg. Onze geest kan niet sedert korter of langer hebben leeren berusten in het denkbeeld dat het op- en ondergaan der zon een gezichts-bedrog en onze beschrijving dier optische illusie beeldspraak is, of wij gaan te eeniger tijd deze ontdekking ook op het zedelijke toepassen².

Indien; gewennen wij ons eerlang te vragen; indien wij gelooven aan een in den hemel wonend God, die de vader der menschen is en wiens voorzienigheid uit

1 In het Theologisch-politisch Traktaat (hoofdstuk: Over de profeten, en hoofdstuk: Over de wonderen) wordt het stelsel van Copernicus, hoewel Spinoza erkent dat het volk bij voortduring de aarde het stilstaand middenpunt der wereld laat vormen, aangenomen als eene voortaan onomstootelijke uitkomst der wetenschap.

2 Th. Ribot, *Les maladies de la volonté*, 1883.

de verte onze lotgevallen bestuurt; aan een wilsvermogen in onszelf, hetwelk tusschen kwaad en goed ons de vrije keus laat; aan een geweten dat ons verantwoordelijk stelt voor onze daden, en op óns alleen de schuld onzer slechte handelingen werpt; aan de kracht van gebeden, waarvan de eenen, ingegeven door het naberouw, ons met God verzoenen kunnen, de anderen, ons afgeperst door den nood, uitzigt geven op redding; aan een toekomstend leven, in welks harmonie de wanklanken van het tegenwoordige zich zullen oplossen, - indien wij dit alles gelooven, doen wij dan in den grond der zaak wel anders dan nogmaals voor waar houden dat de aarde het stilstaand middenpunt der wereld is? Verwarren wij niet onwillekeurig onze kennis met onze verbeelding? Ligt het niet voor de hand te meenen dat ons geloof zelfbedrog is, en de wetenschap tot roeping heeft *hare* taal voor onze overgeleverde beeldspraak in de plaats testellen?

Spinoza's eenige misdaad is geweest, ik herhaal het, met onverstoorbare kalmte en tot de uiterste gevolgtrekkingen dit denkbeeld ontwikkeld te hebben, en op die wijze voor Europa de Copernicus van het zedelijk leven geworden te zijn.

Het was de trots der kalvinisten dat, toen zij voor het gezag van den roomschen paus dat des bijbels in de plaats stelden en al het bovennatuurlijke in de Heilige Schrift als werkelijk gebeurd aannamen, zij, naar de bijbelsche zegswijs zelf, geen 'kunstig verdichte fabelen' navolgden, maar op zuiver historischen bodem stonden.

Spinoza kwam en paste, zonder aan het Nieuwe-Testament veel te tarnen, zijne historische kritiek op het Oude toe; aan den tijd de zorg latend van de eene gevolgtrekking tot de andere te leiden. De wonderdadige geschiedenis van het volk Israël werd onder zijne handen eene les in de zedekunde, naar de bevatting des gemeenen mans door weldenkende profeten in bovennatuurlijke vormen gekleed. Aan de godspraken des Ouden Verbonds ontnam hij haar absoluut karakter, en toonde aan dat het 'zoo spreekt de Heer' verstaan moest worden als eene litterarische formule. De geschiedenis werd geschiedenis, de mozaïsche wetgeving menschewerk¹.

Geen afzonderlijk God en geen afzonderlijke wereld, evenmin als eene afzonderlijke ziel en een afzonderlijk ligchaam. Al kon desnoods aangenomen worden dat na den dood iets van den mensch overblijft, dit vormde geen noodzakelijk geloofsartikel². In elk geval was de

- 1 Tractatus Theologico-politicus, c. I De prophetia, c. II De prophetis, c. III De Hebraeorum vocatione, c. IV De lege divina, c. VI De miraculis, c. VII De interpretatione Scripturae. - Eene geschikte proeve van Spinoza's redeneertrant is de aanhef van het hoofdstuk De Miraculis: 'Sicuti scientiam illam quae captum humanum superat divinam, sic opus cujus causa vulgo ignoratur divinum sive Dei opus vocare consueverunt homines: vulgus enim tum Dei potentiam et providentiam quam clarissime constare putat, cum aliquid in natura insolitum et contra opinionem quam ex consuetudine de natura habet contingere videt ... Vulgus itaque opera naturae insolita vocat miracula sive Dei opera, et partim ex devotione, partim ex cupiditate adversandi iis qui scientias naturales colunt, rerum causas naturales nescire cupit, et ea tantum audire gestit quae maxime ignorat quaeque propterea maxime admiratur'.
- 2 'Mens humana non potest cum corpore absolute destrui, sed ejus aliquid remanet quod aeternum est'. Ethica V, Prop. XXIII. - 'Quamvis nesciremus mentem nostram aeternam esse, pietatem tamen, et religionem, et absolute omnia quae ad animositatem et generositatem [pertinent], prima haberemus'. Prop. XLI.

mensch eene eenheid, slechts te beschouwen uit tweederlei oogpunt, geest en stof; onderdeel van het heelal, dat is: onderdeel van God of van het algemeene zijn. Hetgeen men God noemde was het levend verband der dingen; was de bezielde natuur, beurtelings opgevat als denken en als uitgebreidheid¹.

Buiten dit was niets; ook niet de menselijke vrijheid. Vele mensen waanden vrij te zijn, omdat zij bleven staan bij het gevoel van wel- of van wanbehagen dat hen sommige daden deed vlieden, andere daden volbrengen. Hadden zij zich de moeite willen geven op te klimmen tot de eigenlijke oorzaak hunner handelingen, zij zouden ontdekt hebben dat hun wil bepaald werd door hun karakter of hunne natuur², en het evenmin in hun vermogen stond, indien hun karakter zwak was, een krachtiger daarvoor in de plaats te stellen, als zichzelf aan een gezond ligchaam te helpen in ruiling voor het zieke dat zij met zich omdroegen³.

- 1 'Quicquid est in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest'. Ethica I, Prop. xv. - 'Deus est res cogitans'. Ethica II, Prop. i. - 'Deus est res extensa'. Prop. ii. - 'Sequitur mentem humanam partem esse infiniti intellectus Dei'. Prop. xi, Corollarium.
- 2 'In rerum natura nullum datur contingens, sed omnia ex necessitate divinae naturae determinata sunt ad certo modo existendum et operandum'. Ethica I, Prop. xxix. - 'In mente [humana] nulla est absoluta sive libera voluntas, sed mens ad hoc vel illud volendum determinatur a causa quae etiam ab alia determinata est, et haec iterum ab alia, et sic in infinitum'. Ethica II, Prop. xlviii.
- 3 Aan Oldenburg, 7 Februarij 1676: 'Naturae cujuscumque rei nihil aliud competit quam id quod ex data ipsius causa necessario sequitur. Quod autem naturae uniuscujusque hominis non competat ut animo forti sit, et quod in nostra potestate non magis sit corpus sanum quam mentem sanam habere, negare nemo potest nisi qui tam experientiam quam rationem negare velit'. Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o LXXVIII.

De uitdrukking: dit of dat is een kwaad, dit of dat is zonde, was eene oneigenlijke zegswijze, voortgebracht door de menschelijke verbeelding¹. Het verband der dingen was in zichzelf onberispelijk, het algemeene zijn het algemeen voortreffelijke, God de volkomen goedheid. Waar de zonde heerschte werd dit goede gemist, doch zonder schade voor het geheel. Het volkomene was zamengesteld uit eene oneindige verscheidenheid van toestanden, die in meerder of minder mate het volkomene nabijkwamen².

Misschien de voornaamste reden van het dwalen der menschen omtrent de wijze waarop de dingen eigenlijk in elkander zitten, was het vooroordeel dat God de wereld geschapen heeft *om hen*; tot bevoor-

1 'Ii homines qui rerum naturam non intelligunt nihil de rebus affirmant, sed res tantummodo imaginantur, et imaginationem pro intellectu capiunt. *Ordinem* in rebus esse firmiter credunt. Id omne quod ad valetudinem et Dei cultum conducit *bonum*, quod autem iis contrarium est *malum* vocaverunt'. Ethica I, Appendix.

2 'Per Naturam Naturantem nobis intelligendum est id quod in se est et per se concipitur, hoc est Deus quatenus ut causa libera consideratur. Per Naturatam autem intelligo id omne quod ex necessitate Dei naturae sequitur'. Ethica I, Prop. xxix, Scholium. - 'Het quaat in Adams wil of besluit was niet dan een berooving van een volmaakter staat, die Adam door dat werk most verliezen'. Spinoza aan Van Blyenbergh, 5 Januarij 1665. - Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o xix.

ring van *hun* geluk en *hun* welzijn¹. Oogen hebbende om te kunnen zien en tanden om hun voedsel te kunnen vermalen, rekenden zij ook in het overige steeds naar zich toe, en onderstelden bij God het doel alle dingen tot hun voordeel te doen samenwerken. Doch aan God een doel toe te schrijven was het goddelijk wezen van zijne goddelijkheid berooven. Het najagen van een doel sluit in dat er aan de volmaaktheid iets ontbreekt. Een onvolmaakte God is geen God².

Dit naar zich toe cijferen was ook de oorzaak dat de menschen een werkelijk bestaan leenden aan allerlei onwezenlijkheden. Zij spraken van kwaad en goed, orde en chaos, warm en koud, schoon en wanstaltig. Ook, in verband daarmede, van lof en blaam, schuld en verdienste³. Sommige wijsgeeren hadden, in tegenstelling met het wanluidende, zulk eene fantastische waarde aan het welluidende toegekend, dat door hen

1 'Omnia quae hic indicare suscipio praejudicia pendent ab hoc uno: quod scilicet communiter supponant homines omnes res naturales, ut ipsos, propter finem agere, imo ipsum Deum omnia ad certum aliquem finem dirigere, pro certo statuunt. Dicunt enim Deum omnia propter hominem fecisse, hominem autem ut ipsum coleret'. Ethica I, Appendix.

2 'Haec de fine doctrina Dei perfectionem tollit. Nam si Deus propter finem agit, aliquid necessario appetit quo caret'. Ethica I, Appendix.

3 'Postquam homines sibi persuaserunt omnia quae fiunt propter ipsos fieri, has formare debuerunt notiones quibus rerum naturas explicarent, scilicet *bonum, malum ordinem, confusionem, calidum, frigidum, pulchritudinem, et deformitatem*. Et quia se liberos existimant, inde hae notiones ortae sunt, scilicet *laus et vituperium, peccatum et meritum*'. Ethica I, Appendix.

over 'het maatgezag der hemelbollen' gesproken was¹.

Doch dit alles waren rede-, of juister verbeeldings-gewrochten, ontstaan uit 's menschen hebbelijkheid zijne eigen indrukken voor den waren maatstaf der werkelijkheid te houden². Betere dingen werden geleerd door de wiskunde, die niet vroeg naar hetgeen men zich verbeeldde, maar naar hetgeen was³.

Hetgeen de apostelen der godsdienst en der wijsbegeerte, in naam van het gezond verstand, het geweten, of het christendom, hiertegen plagten aan te voeren, hield geen steek.

De protestanten beriepen zich op de bijbelsche wonderen, doch verwierpen het roomsche wonder der trans-substantiatie. In zoover teregt dat het voor de rede smadelijk was aan een broodgod te gelooven dien een heer van Châtillon weleer, in het zuidnederlandsch Tienen, te eten had gegeven aan zijne paarden⁴.

1 'Nec desunt philosophi qui sibi persuaserint motus coelestes harmoniam componere'. Ethica I, Appendix.

2 'Et quia ea entia nomina habent quasi essent entium extra imaginationem existentium, eadem entia non rationis sed imaginationis voco'. Ethica I, Appendix.

3 'Pro certo statuerunt homines Deorum judicia humanum captum longissime superare: quae sane unica fuisset causa ut veritas humanum genus in aeternum lateret; nisi Mathesis, quae non circa fines sed tantum circa figurarum essentias et proprietates versatur, aliam veritatis normam hominibus ostendisset'. Ethica I, Appendix.

4 Aan den jongen Albert Burgh van Amsterdam, die in Italie het kalvinisme afgezworen had, roomsch geworden was, en op zijne beurt uit de verte pogingen aanwendde Spinoza te bekeeren: 'Haec absurda toleranda adhuc essent si Deum adorares infinitum et aeternum, non illum quem Chastillon in oppido Tienen (sic a Belgis nuncupato) equis comedendum impune dedit. O mente destitute juvenis, quis te fascinavit ut summum illud et aeternum te devorare et in intestinis habere credas?' Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o LXXVI.

Daaruit volgde echter niet dat het geloof der protestanten in al het andere met de rede overeenstemde. Of kon men zich iets ongerijmders denken dan dat God, in den persoon van Jezus Christus, de menschelijke natuur had aangenomen? Klonk dit niet alsof iemand ons kwam verzekeren: Een cirkel heeft heden de natuur aangenomen van een vierkant?¹

De kalvinisten aarzelden niet de stelling van den apostel Paulus te onderteekenen dat wij ons in Gods magt bevinden als het leem in de hand van den pottbakker, die naar welgevallen vaten der eere en vaten der oneere kneedt². Niettemin bleven zij allerlei valsche voorstellingen omtrent de menschelijke vrijheid aankleven.

Waarom had God, volgens de Schrift, Adam verboden van den boom te eten, terwijl in zijn raad besloten lag dat Adam dit nogtans doen zou? Dit was geen ernstige vraag. De Schrift diende bovenal voor het gemeene volk, en sprak daarom gedurig menschelijkerwijs. Door de hebreuwsche profeten was eene parabel gedicht, met het heilzaam doel den volke ver-

1 Aan Oldenburg: 'Quod quaedam Ecclesiae addunt quod Deus naturam humanam assumpserit, monui expresse [in Tractatu Theologico-politico] me quid dicant nescire. Imo, ut verum fatear, non minus absurde mihi loqui videntur, quam si quis mihi diceret quod circulus naturam quadrati induerit.' Bij Van Vloten en Land, Brief N^o LXXIII.

2 Over de pottbakkers-theodicee van Constantyn Huygens hiervóór, II¹ 204.

heven gevoelens in te prenten. Het betaamde niet, aan die zinnebeeldige wetgeving argumenten tegen de wijsbegeerte te ontleenen¹.

Maar, zeiden de kalvinisten, indien de menschen zondigden krachtens eene natuurwet (*ex naturae necessitate*), dan waren zij verschoonbaar; en niet alleen mogt in dat geval God niet tegen hen toornen, maar zij bleven des ondanks regt behouden op een aandeel in de zaligheid².

Dit was onzin, leerde Spinoza, en zulke redeneringen kwamen alleen hieruit voort, dat men de zaligheid zich dacht als eene belooning in de toekomst, den mensch verzekerd wegens het torschen op aarde van het pak der deugd³. De zaligheid was niet het loon

- 1 Aan Blyenbergh: 'Dico Scripturam, quia plebi praecipue convenit et inservit, continuo humano more loqui: plebs etenim rebus sublimibus percipiendis inepta est. Et haec est ratio cur mihi persuadeam ea omnia quae Deus prophetis revelavit ad salutem esse necessaria, legum modo scribi. Et hoc pacto integras parabolae prophetarum finxerunt'. Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o XIX. - Aan het slot der bewaard gebleven hollandsche redactie van dezen brief zegt Spinoza: 'Ik wenschte wel dat ik in de taal waar mee ik op gebrocht ben mocht schryven; ik sow mogelyk myn gedachte beeter konnen uytdrukke'. Hij bedoelt het spaansch of het portugeesch, moet men onderstellen.
- 2 Aan Oldenburg: 'Instas, si homines ex naturae necessitate peccant, sunt ergo excusabiles. Nec quod inde concludere velis explicas: an scilicet quod Deus in eos irasci nequeat, an vero quod beatitudine, hoc est Dei cognitione et amore, digni sint'. Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o LXXVIII.
- 3 'Communis vulgi persuasio alia videtur esse. Nam plerique pietatem et religionem onera esse credunt quae post mortem deponere, et pretium servitutis accipere sperant ... Quae adeo absurda sunt ut vix recenseri mereantur'. Ethica V, Prop. XLI, Scholium.

der deugd, maar de deugd zelve was de zaligheid; en wij *werden* niet zalig omdat wij onze booze lusten bedwongen hadden, maar wij bedwongen dezen omdat wij zalig *waren*¹.

De menschen konden, indien zij zondigden, verschoonbaar zijn, en niettemin de zaligheid verbeuren en op allerlei wijze gekweld worden. Een paard was verschoonbaar geen mensch te zijn, maar een paard; niettemin behoorde het een paard te wezen, geen mensch. Wie aan dolheid leed door den beet van een hond was verschoonbaar, maar werd nogtans terecht gesmoord. Een mensch, niet in staat zijne hartstogten te beheerschen of door de vrees der wetten ze in toom te houden, was verschoonbaar wegens dat onvermogen, maar kon evenwel noch het genot hebben van den vrede des gemoeds, noch van Gods kennis en liefde. Hij was noodzakelijk verdoemd².

1 Ethica V, Prop. XLII: 'Beatitudo non est virtutis praemium, sed ipsa virtus; nec eadem gaudemus quia libidines coërcemus, sed contra, quia eadem gaudemus, ideo libidines coërcere possumus'.

2 Aan Oldenburg: 'Possunt homines [quia ex naturae necessitate peccant] excusabiles esse, et nihilominus beatitudine carere et multis modis cruciari. Est enim equus excusabilis, quod equus et non homo sit; at nihilominus equus et non homo esse debet. Qui ex morsu canis furit, excusandus quidem est, et tamen jure suffocatur. Et qui denique cupiditates suas regere, et metu legis easdem coërcere nequit, quamvis etiam ob infirmitatem excusandus sit, non potest tamen animi acquiescentia Deique cognitione et amore frui, sed necessario perit'. Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o LXXVIII.

XXI [De metafysica. Spinoza]

Wij moeten niet denken dat lieden als de leidsche curatoren of de leidsche burgemeesters, omdat zij de praedestinatieleer van Kalvyn aanhingen, daarom gediend waren van Spinoza's monisme; of, omdat zij met den Heidelbergschen Katechismus de 'paapsche mis' voor eene 'vervloekte afgoderij' hielden, zij gaarne herinnerd werden aan dat voederen der paarden van den dweepzieken heer van Châtillon met het roomsche nachtmaalsbrood.

Hunne dogmatische voelhorens waren te geoefend dan dat zij niet beseft zouden hebben dat Spinoza's uitval tegen de transsubstantiatie, door hare grofheid-zelve, meteen de bijbelsche wonderverhalen en al het bovennatuurlijke wegvaagde. Wat de voorbeschikking betreft, - zelfs de strengste kalvinistische theologen stelden dat, ondanks Gods ondoorgrondelijke raadsbesluiten, de zondige mensch aansprakelijk blijft voor zijne zonde. Wat zeg ik? het zedelijk kwaad was in hunne oogen zoozeer eene werkelijkheid, dat zij tot verklaring van zijn oorsprong aan den eenen kant eene leer des Duivels handhaafden, aan den anderen het zoenoffer van Christus als het eenige middel verkondigden waardoor de afgrond der zonde gedempt kon worden.

Er was in de wijze waarop Spinoza's historische kritiek het op vernietiging van het wetenschappelijk gezag des bijbels toelagde, iets dat uit kalvinistisch oogpunt aan eene *vendetta* moest doen denken. Het

Theologisch-politisch traktaat, met zijn kwanswijs eerbiedig zwijgen over de Evangelien¹, scheen de uitgezochte wraakoefening van een fanatiek nederlandsch jood der 17^{de} eeuw, die, gastvrijheid met sluipmoord loonend, aan het christendom der Zeven-Provincien de verwoesting van Jeruzalem en de middeleeuwsche jodejagten betaald kwam zetten.

Doch dit blijve verder aan zijne plaats. Ten onregte heeft men Spinoza er een verwijt van gemaakt dat zijne meeste vrienden en korrespondenten middelmatige vernuften waren; dilettanten in de wijsbegeerte; jonge *Dageraads*-mannen van toen, die hij, wanneer zij zwarigheden opperden, gemakkelijk met een kluitje in het riet sturen kon².

Het was zijne schuld niet dat bij zijn leven, onder de dignitarissen der nederlandsche wetenschap, of onder de mannen van gewigt die bij zijne begrafenis zich door hunne koetsen deden vertegenwoordigen³, niemand openlijk zijne zijde koos. Veeleer verhoogt het zijn aanzien als stichter eener nieuwe godsdienst, mededingster van het christendom, dat van zijne tien of twaalf apostelen de meesten op ons den indruk maken stumperts geweest te zijn. Zoo plegen op aarde de nieuwe gelooven tot stand te komen.

1 'Monere necesse est me de iis quae quaedam Ecclesiae de Christo statuunt prorsus non loqui neque ea negare, nam libenter fateor me ea non capere'. *Tractatus Theologico-politicus*, c. I.

2 Over Spinoza's korrespondenten in Van Vloten's monografie, 1871, 2^{de} Druk, §§ III, IV, VII, VIII, XIII.

3 'Het lijk wierd den 25 Febr. 1677 met zes karossen in de Nieuwe Kerk op 'tSpuy begraven, en van veel aanzienelyke luiden uitgeleid'. Colerus, *Leven van Spinoza*, 1705-1880, bladz. 82.

Meer waarde heeft de bedenking dat in Spinoza's wijsgeerig stelsel het dusgenaamd wereldraadsel te zeer vereenvoudigd wordt, en men boven zijne *Ethica* haast even goed *Much ado about nothing* zou kunnen schrijven. Indien werkelijk het vraagstuk slechts uit één term bestaat, en men de kous van het menschenlijke enkel binnenstbuiten heeft te keeren om te doen gevoelen dat smart en wroeging vooroordeelen zijn, dan loonde het bijna de moeite niet daarover een traktaat te schrijven met zoovele Q.E. D's er in, egel met syllogismen in plaats van pennen.

Vermoedelijk moet deze eenzijdigheid van Spinoza uit zijne levensomstandigheden verklaard worden. Ware het jongentje met den steen in de blaas, aan hetwelk hij het regt betwistte God voor zijne slechte gezondheid aansprakelijk te stellen, zijn eigen zoon geweest, veelbelovend en beminlijk jong mensch, hij zou de klagten van den knaap, krimpnd van pijn, niet op één lijn gesteld hebben met het raaskallen van een levenloozen cirkel, die de Voorzienigheid aanklaagt geen bol van hem gemaakt te hebben¹.

Doch, kind noch kraai hebbend en geen andere maagschap dan twee nare zusters²; zelf van nature een stoïcijn, door geestkracht verheven boven ligchaams-

1 Aan Oldenburg: 'Sicut absurde circulus conquereretur quod Deus ipsi globi proprietates, vel infans qui calculo cruciatur quod ei corpus sanum non dederit, sic etiam homo animo impotens queri non potest cet.' Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o LXXVIII.

2 'De vader van Spinoza overleden zynde, wanneer men 't erffenis stond te deelen, zогten zyn zusters hem uit te stoten en niet tot de deeling toe te laten'. Colerus, bladz. 35.

leed¹; man van zoo weinig behoeften dat hij 's jaars met nog honderd gulden minder toekon dan Swammerdam²; door meer standvastigheid dan kunstzin ongevoelig voor hetgeen in de schatting van anderen het leven eerst verfraait; eenzaam en huiszittend denker, zoomin gekweld door de aandrift der filantropie als door het heimwee naar italiaansche hemels of oostersche palmen, - kon hij in zijn vrijwillig kloosterbestaan gemakkelijk zekere hoeveelheid ingewanden te kort komen. Uit zijne bovenkamers aan de haagsche Paviljoensgracht³ zag hij in die stille wateren zich eene wereld weerspiegelen even hartstogteloos als zijn eigen leven. Hij vermoedde geen anderen strijd dan de wanhoop van onvoorzigtige vliegen, vastgeraakt in het web eener spin⁴.

- 1 'Want hy een quynende ziekte hadde en van een stoïquen of ongevoeligen inborst was, bestraffende dikwijls andere wanneer se zig in hunne ziekten al te lafhertig en kleynzeerig vertoonden'. Colerus, bladz. 79.
- 2 'De schiedamsche De Vries bood Spinoza jaarlyks een somma van 500 gulden aan, dog hy begeerde zoo veel niet, zynde met slegts 300 vergenoegt'. Colerus, bladz. 35. - Boerhaave verhaalt dat Swammerdam in den laatsten tijd van zijn leven zijne uitgaven tot f400 's jaars beperkte. Het is waar dat Spinoza door zijn glazeslijpen er nog iets bijverdiende.
- 3 Afbeelding van zijn standbeeld aldaar in Eigen Haard 1880, bladz. 368.
- 4 'Wanneer 't hem tot eenig tydverdrijf te doen was, zocht hy eenige spinnekoppen en deed se met elkanderen vegten; of hy ving eenige vliegen, worpse in 't net van de spin, en zag dien oorlog met een groote vergenoeging, zelfs tot lachens toe aan'. Colerus, bladz. 33 vg. - Epigram van 1690 bij een portret van Spinoza met de pen door J. Faber (bladz. 171 van den katalogus der Historische Tentoonstelling te Amsterdam in 1876):

Spinosa die wel gaaren spon
Daar hij geen webb of maken kon,
Maar in het slijpen van de glase
Was hy een overgroote base.

Doch dit en het overige wat men tegen Spinoza's stelsel zou kunnen inbrengen zijn nietigheden, vergeleken bij de zeldzaamheid van het denkvermogen dat noodig is geweest om het te bouwen. In onze voorstelling omstuwd door vernuften gelijk wij in de 17^{de} eeuw te onzent achtereenvolgens er zagen opdagen, schijnt, wat oorspronkelijkheid betreft, Spinoza ons toe ze allen te evenaren niet alleen, maar te overtreffen. Ook Hugo de Groot, over wien wij zoo aanstonds zullen moeten spreken, wordt te dien aanzien door hem in de schaduw gesteld. Nevens Rembrand en hem heeft geen ander Nederlander van dien tijd zulk een lichtend spoor nagelaten.

Wij van den tegenwoordigen, voortgekomen uit radikale omwentelingen op allerlei gebied, onwetend opgevoed in de zienswijze van Spinoza zelf, kunnen naauwlijks ons verbeelden wat het zeggen wilde, toen en in die omgeving, een geloof voor te staan dat door de vrijzinnigsten in den lande voor eene pest werd uitgekreten¹.

Want wij moeten niet vergeten dat de wijsbegeerte

1 Graevius aan Leibniz, Utrecht 12 April 1671: 'Anno superiore prodiit hic liber pestilentissimus cujus index est: Discursus Theologico-Politicus. Auctor ejus dicitur esse Judaeus, nomine Spinosa. Propter opinionum monstra liber proscriptus est ab Ordinibus'. Bij Van Vloten en Land, Brieven N^o XLIX, Aanteekening. - Deze Graevius, toen hoogleeraar in de welsprekendheid te Utrecht, is dezelfde die nog heden naam bezit als filoloog.

van Spinoza voor de eene helft eene nieuwe godsdienst-leer was, en wij daaruit de geestdrift te verklaren hebben waarmede zij honderd jaren na den dood van haar profeet, in een kring bij wiens levenslust de gelijktijdige nederlandsche beschaving als eene in de pijp gebrande nachtkars afstak, door Lessing, Jacobi, Goethe, of Novalis, begroet is. Wilde ook niet Schleiermacher een haarlok offeren aan de schim van den Heiligen Spinoza? Geen ander nederlandsch kamergeleerde, buiten Erasmus, was ooit in den vreemde het voorwerp van zulk eene hulde¹.

Dit enthousiasme is voorbijgegaan, maar alleen om onder een anderen vorm daarna te herrijzen. Met terzijdestelling al dan niet van het theologische en mystieke of dogmatische in Spinoza's leer, hebben in onze dagen wijsgeeren der positivistische school een hunner vaders naar den geest in hem begroet; en met niet minder regt².

- 1 Zamenvatting van het oordeel over Spinoza door Lessing, Jacobi, Goethe, Schleiermacher, Fichte, Hegel, Schelling, enz., bij Kuno Fischer, Geschichte der neueren Philosophie, I 229: 'In Benedictus Spinoza erhebt die Philosophie ihr Medusenhaupt, vor dessen bloßem Anblick das beschränkte Zeitalter versteinerte, und dessen starre und einsame Grösse alle Waffen zu Schande werden liesz, welche das Vorurtheil gegen sie aufhob. Ruhig und erhaben steht der einsame Weltweise vor uns da; ruhig in der Betrachtung der Substanz, und erhaben über das unklare und gedankenlose Bewusstsein seiner Zeit die ihn verstieß, weil sie ihn nicht fasste'.
- 2 Ernest Renan, Spinoza, Conférence donnée à la Haye, 1877. - Taine, De l'Intelligence, 1878, 3^{de} Druk. - Van Vloten, Benedictus de Spinoza, 1871, 2^{de} Druk. - J.P.N. Land, Ter gedachtenis van Spinoza, 1877. - Fred. Pollock, Spinoza, his life and philosophy, 1880. - Van Vloten, De blijde boodschapper der mondige menschheid, 1880. - James Darmesteter, Coup d'oeil sur l'histoire du peuple juif, 1881. - Paul Bourget, Essais de psychologie contemporaine, 1883. Studien over Renan, Taine, enz. - H.J. Betz, Spinoza en Kant, 1883. A. Pierson, Wijsgeerig Onderzoek, 1882.

Het moge onze eigenliefde streelen of krenken, de algemeene denkwijze in Europa wordt op dit oogenblik door den amsterdamschen jood der 17^{de} eeuw in niet geringe mate beheerscht; en wanneer men in aanmerking neemt welke vorderingen sedert in ons werelddeel, ook wat de wijsbegeerte aangaat, gemaakt zijn door onderzoekers van den eersten rang, dan moeten wij het er voor houden dat Spinoza een genie als weinigen geweest is. Men heeft hem gevreesd, omdat men een voorgevoel had dat eene wereld van gedachten door hem onderstboven stond gekeerd te worden. Daarna is hij bemind, gelijk slechts geesten bemind worden van welken eene verzoenende en opbouwende kracht uitgaat.

Welke karikaturen de tijdgenooten van hem gemaakt mogen hebben, Spinoza heeft niets van een Mefistofeles. Hij is het zoo weinig dat zijne wijsbegeerte somtijds een kerklied wordt, en wij geen bladzijde uit de *Ethica* wanen te lezen, maar uit de *Imitatio*¹.

1 Motto van het Tractatus Theologico-politicus: 'Per hoc cognoscimus quod in Deo manemus et Deus manet in nobis, quod de Spiritu suo dedit nobis'. 1 Joh. iv 13. - Ethica V, Prop. xv: 'Qui se suosque affectus clare et distincte intelligit Deum amat, et eo magis quo se suosque affectus magis intelligit'. - Prop. xvi: 'Hic erga Deum amor mentem maxime occupare debet'. - Prop. xxv: 'Summus mentis conatus summaque virtus est, res intelligere tertio cognitionis genere'. - Prop. xxx: 'Mens nostra, quatenus se et corpus sub aeternitatis specie cognoscit, eatenus Dei cognitionem necessario habet scitque se in Deo esse et per Deum concipi'. - Prop. xxxiii: 'Amor Dei intellectualis qui ex tertio cognitionis genere oritur est aeternus'. - Prop. xxxv: 'Deus se ipsum amore intellectuali infinito amat'. - Prop. xxxvi: 'Mentis amor intellectualis erga Deum est ipse Dei amor; pars est infiniti amoris quo Deus se ipsum amat'. - Prop. XLII, Scholium: 'Sapiens, quatenus ut talis consideratur, vix animo movetur. Sui et Dei et rerum aeterna quadam necessitate conscius, nunquam esse desinit, sed semper vera animi acquiescentia potitur'. - Met 'intelligere tertio cognitionis genere' bedoelt Spinoza eene intuïtie welke den hoogsten trap van zekerheid bereikt heeft. In het wetenschappelijke staat zij gelijk met het 'schouwen' van de nederlandsche mystieken der 15^{de} eeuw.

Ook wanneer die uitzonderingen terzijde gesteld worden, blijft hij in den verheven zin van het woord een stichtelijk schrijver. Als honig vloeijen van zijne lippen de wetten van ons denken. Hij spreekt, met eene warmte en eene heftigheid somtijds, maar altijd met eene waardigheid, alsof uit de dooden in zijn persoon een dier godsmannen van het Oude-Testament was opgestaan, van welken hij zoo overtuigend heeft aangetoond dat zij orakelen der Natuur geweest zijn, eeuwig goed en eeuwig waar¹.

1 Aanhef van het traktaat *De intellectus emendatione*: 'Toen de ondervinding mij geleerd had dat al hetgeen in het dagelijksch leven meest voorvalt ijdelheid en wuftheid is; ik gewaar was geworden dat in alles waarvoor ik vreesde en wat ik vreesde niets goeds en niets kwaads was, behalve alleen dat het gemoed er door verontrust werd; toen heb ik het besluit genomen te onderzoeken of er eenig ding bestond dat waarlijk goed was in zichzelf, en de gaaf bezat zich mede te deelen, en in staat was met verwerping van al het overige de ziel te bekoren; neen, iets waardoor ik, wanneer het door mij gevonden en mijn eigendom zou geworden zijn, voor eeuwig in het genot zou treden eener ongestoorde en volmaakte blijdschap enz.'

XXII [Het volkeregt. Hugo de Groot]

Te vergeefs, deed ik gevoelen, zouden wij een denkbeeld willen bekomen van hetgeen tot de wetenschappelijke beweging der 17^{de} eeuw door Nederland is bijgedragen, zoo wij Hugo de Groot's *Over het regt van oorlog en vrede* buiten beschouwing lieten. Den roem der andere werken van De Groot niet te na gesproken, dit boek heeft voor de staatswetenschappen dezelfde beteekenis als de schriften van Boerhaave en zijne voorgangers voor de natuurkennis, of die van Spinoza voor de wijsbegeerte.

De Groot, Spinoza, Boerhaave, - die en zoovele andere vaderlandsche namen, welke het niet noodig is te herhalen, vertegenwoordigen halten op den langen weg der wetenschap achter ons; tusschenstations welke het betaamt tevens nieuwe aanvangspunten te noemen. Nog in de jongste werken over het natuuren het volkeregt zult gij, evenals den arbeid van mannen als Simon Stevin en Christaan Huygens in hedendaagsche geschiedenissen der wis- en der werktuigkunde, het boek van Hugo de Groot vinden aangeduid als een mijlpaal. Het opent hoofdstukken¹.

Ik hervat slechts den draad van mijn verhaal wan-

1 Bulmerincq, Die Systematik des Völkerrechts von Hugo Grotius bis auf die Gegenwart, 1858. - J.O.H. Ramaer, School van Herbart en beginselen des natuurrechts van Grotius tot en met Kant, 1864. - Ad. Franck, Réformateurs et Publicistes de l'Europe au 17^e siècle, 1881. - Ernst Nys, Le droit de la guerre et les précurseurs de Grotius, 1882. - T.M.C. Asser, Gids 1883, II 141 vgg.

neer ik De Groot's *De jure belli ac pacis* met Spinoza's *Ethica*, of zoo men liever wil, de algemeene denkwijze van den eenen wijsgeer met de algemeene des anderen vergelijk. De Groot vertoont zich hier als filosoof, niet minder dan als jurist.

Spinoza is een behoudsman met eene revolutionaire methode. Zijne weldadige bedoeling is, een nieuwen adem te storten in de schijnbaar alledaagsche overweging dat de wijze niet naar doods- maar naar levensbespiegeling tracht¹. Hij wil de zelfstandige overtuiging in ons doen geboren worden dat, zoo wij niet vrijwillig en met liefde onze handelingen regelen naar de wetten van God in het psycho-fysisch universum, wij te vergeefs het geluk najagen. Ten einde daartoe te geraken vertreedt en vernietigt hij vooraf, de eene voor de andere na, al onze gewone voorstellingen van het zedelijke, trekt onze ziel hare beste onzichtbare kleedingstukken uit, en laat haar naakt en van de geheele wereld verlaten op den misthoop zitten, evenals de aartsvader Job weleer. Spinoza ontsluit ons zijn empyreum eerst, nadat hij ons geleerd heeft op onze beurt den dag onzer geboorte te vloeken en den dood onzen verlosser te noemen.

Hugo de Groot, weten wij, is óók een behoudsman, maar zonder ten toon gedragen stoutheid of genialiteit. Het bespiegelend gedeelte zijner wijsbegeerte gelijkt de platburgerlijkheid zelve². Hij neemt, indien het

1 *Ethica* IV, Prop. LXVII: 'Homo liber de nulla re minus quam de morte cogitat, et ejus sapientia non mortis sed vitae meditatio est'.

2 De Groot, *Bewys van den waeren godtsdienst*, 1^{ste} Boek:

'So is 'er dan een God, alsoo, gelyk wy weten,
't Gunt is en noit en wierd met dien naem werd geheeten'.

geoorloofd is over zulke ernstige zaken sprekend gemeenzame zegswijzen te bezigen, zijn uitgangspunt in een godsbegrip voor huiselijk gebruik. Hetgeen Spinoza naderhand 'het toevlugtsoord der onkunde' noemen zal, is voor De Groot het *starting-point* der wetenschap. Waartoe zij dient, die hoogste oorzaak welke volgens hem als het begin der dingen beschouwd moet worden, hij weet het niet en kan er ook niets van zeggen. In zijn stelsel is God de nul die de cijfers één tot tien voorafgaat; meer niet¹.

Wacht u echter te gelooven dat Hugo de Groot daarom geweest zij hetgeen men in onze dagen, op zijn duitsch, eene koudbloedige natuur noemt. Hij tintelt integendeel van menschemin; en zoo wij slechts vrijgevigheid genoeg bezitten om hem zijne gebrekkige metafysica ten goede te houden, dan gaan wij uithoofde van zijne groote liefde voor ons geslacht hem hoe langer hoe lievenswaardiger vinden². Spinoza's ideaal is zoo verheven dat wij er schier

1 Het natuurrecht blijft geldig, volgens De Groot, ook al wilde men toegeven dat er noch God noch Voorzienigheid bestaat: 'Haec quae jam diximus [de jure naturae] locum aliquem haberent etiamsi daremus, quod sine summo scelere dari nequit, non esse Deum aut non curari ab eo negotia humana'. De jure belli ac pacis, Prolegomena § 11.

2 Pradier-Fodéré, Essai sur Grotius et son temps, 1867: 'Aux clameurs des champs de bataille, Grotius ose opposer les mots *justice* et *humanité*, et s'adressant à la conscience des rois et des peuples, fait descendre au milieu de tant de fougueux capitaines la sévère majesté du droit.' Bladz. 21.

niet bijkunnen. Ook hij, het is zoo, doet zijn best rekening te houden met de werkelijkheid, en zich te herinneren dat er eene menschenlijke samenleving bestaat. Hij loochent niet dat de groote maatschappij der stervelingen een organisme van natien vormt. Hij is overtuigd dat die volken, door eene ingeschapen zucht tot zelfbehoud, de neiging hebben Staten te vormen en staatsbesturen in het leven te roepen. Hij weigert niet een onderzoek naar den besten regeringsvorm in te stellen¹. Hij ontdekt dat de vrijheid de politieke waarborg bij uitnemendheid is, en het gedijen der staatshuishoudingen niet beter verzekerd kan worden dan door de heerschappij van algemeene wetten, die, terwijl zij een ieder tot gehoorzaamheid verplichten, tevens aan ieders bijzonderen aanleg gelegenheid openen zich in de verschillendste rigtingen te ontwikkelen en te uiten².

Maar dit alles raakt toch bij Spinoza slechts van ter zijde 's menschen eigenlijke bestemming. Spinoza is en blijft een metafysische Thomas a Kempis, een eenzaam godsdienstleeraar. Zijn hemel op aarde is eene vrijwillige kloostercel. Volken, Staten, regeringsvormen, in niets daarvan steekt het hoogste geluk. Het hoogste geluk en de volmaakte wijsheid is, tot den derden graad der kennis te geraken; bij intuïtie

1 Het onvoltooid gebleven Tractatus Politicus, handelend over de Monarchie en over de Aristocratie.

2 Het Theologisch-politisch Traktaat wil betoogen dat de vrije gedachte niet slechts zonder schade voor de godsdienst en de openbare rust kan toegelaten worden, maar dat men haar niet onderdrukken kan zonder tevens afbreuk te doen én aan de openbare rust én aan de godsdienst.

God te aanschouwen; en, verdiept in die bespiegeling der bespiegelingen, zich deelgenoot te gevoelen van het eeuwig zalig leven des heelals.

Het ideaal van De Groot is praktischer. Niet aan de Voorzienigheid te gelooven, dit zou aan den eenen kant hem eene strafbare monstruositeit schijnen. Zoo zeker als tweemaal twee vier is bestaat er voor hem eene eerste oorzaak. Hij houdt het zelfs voor uitgemaakt dat dit begin van alle dingen niets of niemand anders is dan de God van het Nieuwe-Testament¹. Doch naarmate dit stelliger voor hem vaststaat gevoelt hij minder behoefte er over te redeneren. Waar het bij hem vooral op aankomt is dat in den God van Jezus Christus alle menschen broeders zijn, en althans de christenvolken van Europa een stel groote huisgezinnen vormen, bestemd tot een vriendschappelijk samenleven.

Hij stuit daarbij op eene schreeuwende tegenstrijdigheid. De menschen en de volken leven niet overeenkomstig hunne roeping. Zij doen niets dan oorlogvoeren. De christennaties, van welken men reden zou hebben betere dingen te verwachten, volgen de anderen daarin na of gaan hen voor. In den boezem der christenheid zelve heerscht afschuwelijke verdeeldheid. Reeds langer dan eene eeuw, sedert het protestantisme begonnen is het hoofd op te steken, woeden er in Europa godsdienst- en burgerveeten². Duitsch-

¹ Hiervóór, II¹ 98 vgg., kritiek van De Groot's Bewys van den waeren godtsdienst.

² De jure belli ac pacis, Prolegomena § 28: 'Videbam per Christianum orbem vel barbaris gentibus pudendam belli licentiam; levibus aut nullis de causis ad arma procurri; quibus semel sumtis nullam jam divini, nullam humani juris reverentiam, plane quasi uno edicto ad omnia scelera emissio furore'.

land is platgetreden; in Engeland is kerkroof gepleegd; Frankrijk bloedt aan de naweeën zijner partijschappen; Nederland heeft den krijg tegen Spanje naar Duitschland helpen overbrengen.

Wat is daartegen te doen? Zijn alle oorlogen onregtvaardig? Neen, ofschoon allen voor het minst onmenschelijk zijn. Ze onvoorwaardelijk tegen te houden ware onuitvoerbaar, en zou somtijds tot bestendinging der willekeur of der onderdrukking leiden¹. Doch, men zou voor vorsten en volken een gemeenschappelijk wetboek kunnen zamenstellen, hetwelk den oorlog aan zekere door allen erkende en geëerbiedigde regels bond. Dat wetboek zou tegelijk eene soort van onzichtbare regtbank vormen, voor welke de koningen voortaan hunne zaak zouden moeten bepleiten. Alleen regtvaardige oorlogen zouden in het vervolg bestaanbaar geacht worden met de eer. Door het verdwijnen der onregtvaardige zou ten bate der menschelijkheid het aantal der oorlogen verminderen, en zouden dezen meteen een ander karakter bekomen. Zij zouden op-

¹ De jure belli ac pacis, 3^{de} Boek, 3^{de} Hoofdstuk: Over den regtvaardigen oorlog. - Regtvaardig zijn volgens De Groot, in het algemeen, slechts die oorlogen welke of tot zelfverdediging gevoerd worden, of ten einde weder in het bezit te geraken van het ons wederregtelijk ontnomene. - Vrede is het doel der zamenleving, en de oorlog mag alleen dienen om dit doel nader te komen. De oorlog als ambacht is een gruwel: 'Non est inter artificia bellum, imo res est tam horrenda, ut eam nisi summa necessitas aut vera caritas honestam efficere queat,' 2^{de} Boek, 25^{ste} Hoofdstuk, § ix 3.

houden barbaarsche rooftogten te zijn, en de algemeene onveiligheid in de hand te werken¹.

De moeilijkheid een algemeen beginsel te vinden hetwelk tot aannemen dezer weldadige internationale politie bewegen kon, was niet onoverkomelijk. Al lang geleden waren er theologen geweest die, ten einde aan soortgelijke bezwaren in het godsdienstige te gemoet te komen, hadden uitgevonden hetgeen zij de natuurlijke godgeleerdheid noemden; eene soort van theologische filosofie welke, ten einde het kerkelijk dogme van een aannemelijken nieuwen ondergrond te voorzien, haar uitgangspunt nam in de rede of het gezond verstand, en, omdat zij van te voren besloten had geen andere gevolgtrekkingen toe te laten dan die overeenstemden met de openbaring, dan ook ten slotte met deze, voor zoover het dogmatische betrof, in één zog kwam².

Welnu, om in zekeren zin het nieuwe volkeregt op zijne beurt aan eene wijsgeerige voering te helpen, en de vorsten van beide belijdenissen, de roomsche en de protestantsche, met het nieuwe internationale wetboek te verzoenen, was niets anders noodig dan in navolging der natuurlijke theologie zich te beroepen op het natuurlijk regt. Waren partijen handelbaar, niet weer-

- 1 De jure belli ac pacis, 2^{de} Boek, 22^{ste} Hoofdstuk: Over valsche redenen tot oorlogvoeren. - Daarmede worden de strooptogten en veroveringsoorlogen bedoeld die, volgens den H. Augustinus, gelijkstaan met rooversbedrijf op groote schaal, 'grande latrocinium', § III N^o 2.
- 2 De Groot's Bewys van den waeren godtsdienst is eene populaire navolging der Theologia Naturalis van Raymond Sebond of de Sebonde, gedrukt te Deventer in 1487. - Hiervóór, II¹ 98, noot 2.

barstig, dan kon op den grondslag van dit natuurregt aan een nieuwen *modus vivendi* der volken gedacht worden; zeer tot profijt der krijgvoerende koningen, die niet langer behoefden te vreezen voor vandalen te zullen doorgaan, en nog meer tot profijt der volken zelf, die voortaan de hoop mogten koesteren slechts in fatsoenlijke of toonbare oorlogen te zullen gewikkeld worden¹.

XXIII [Het volkeregt. Hugo de Groot]

Men ziet uit dit algemeen overzicht van De Groot's denkbeelden over het onderwerp, welke buitengewone aktualiteit in die dagen zijn stelsel bezat, en hoe verklaarbaar de anekdote wordt dat een weldenkend koning, gelijk de zweedsche Gustaaf Adolf, met De Groot's boek als het ware opstond en naar bed ging. Onze landgenoot was geenszins de eerste europesche jurist die een werk over het regt van den oorlog of het regt der volken schreef. Hijzelf vermeldt gestadig de namen en de meeningen van voorgangers². Maar op een ge-

- 1 Ad. Franck, *Réformateurs et Publicistes de l'Europe*, 1881: 'Les luttes intellectuelles et politiques, tant du moyen-âge que de la renaissance, ont eu pour résultat suprême la constitution de la société moderne, c'est-à-dire d'une société laïque, souveraine, indépendante de toute autre, n'admettant que dans l'ordre de la foi ou dans le domaine de la conscience l'intervention d'un pouvoir spirituel, et par conséquent obligée de demander à la raison, au droit naturel, les institutions et les lois appelées à la gouverner'. Bladz. 3.
- 2 R. Fruin, Een onuitgegeven werk van De Groot, *Gids* 1868, IV 240 vgg. - Nys, *Les précurseurs de Grotius*, 1882.

legen oogenblik gaf hij in ontzagwekkenden vorm de oplossing van een vraagstuk dat op de vorsten den indruk bleef maken eener doodloopende straat. Hij wees hun op welke wijze zij, in stede van telkens met het hoofd tegen denzelfden muur te komen bonzen, uit den doolhof der zelfzucht in het vrije veld der redelijkheid geraken konden. Het had opgehouden naar het orakel eener egyptische sphinx te zweemen, dat de vorsten er zijn om de volken, en niet de volken om de vorsten¹.

Tevens begrijpen wij op deze wijze hoe het komt dat in het *Regt van oorlog en vrede* niet over één onderwerp gehandeld wordt, maar over twee. Heden ten dage moge het waar zijn dat het natuurregt met het volkeregt niet naauwer zamenhangt dan met het strafregt of het handelsregt, in De Groot's tijd was het anders. Ten einde tot vaste bepalingen omtrent het regt der natien onderling te komen, was het toen volstrekt noodig tusschen het roomsche of kanonieke regt, welks grondslagen geschokt waren, en het protestantsche of gereformeerde, dat zijne plaats onder de zon nog veroveren moest, alvast een midden-term te vinden. Uit de wetgevingen der oudheid, uit de Heilige Schrift zelve, in zoover beide partijen deze voor eene goddelijke openbaring erkenden, moest door onwederlegbare citaten het bestaan van een natuurregt gestaafd, en het gezag van dit

1 De snelheid waarmede de oudste uitgaven van De Groot's boek elkander zijn opgevolgd, getuigt van den diepen indruk dien het op de tijdgenooten maakte: 1625, 1631, 1632, 1642, 1646, 1647, 1650, 1651 tweemaal, enz. Rogge, Bibliotheca Grotiana, 1883.

nieuwe regt boven iederen twijfel verheven worden¹.

Men zegge niet dat elk ander onroomsch jurist van dien tijd, in De Groot's plaats, gemakkelijk hetzelfde had kunnen doen. Er moet eene reden geweest zijn waarom zij het altogader nalieten. Het kwam in dit geval niet enkel op het overeind zetten van het ei van Columbus aan, maar ook op het bezitten der noodige kennis; en ten aanzien van dit laatste was De Groot zoo buitengewoon, dat wij hem als *l'homme prédestiné* zijner eeuw beschouwen moeten. Tijdgenooten laten zich door geusurpeerde reputaties lijmen; het nageslacht houdt zich alleen met wezenlijke verdiensten op.

Zelfs gaven zoo zeldzaam als die van Spinoza zouden hier te kort geschoten zijn. Spinoza's werken getuigen van scherpzinnigheid, niet van belezenheid; of, laten zij boekekennis doorschemeren, het is de omgang

1 Ramaer, Van Grotius tot en met Kant, bladz. 35 vg.: 'Nadat, tegen het einde der middeleeuwen, de kerk reeds lang hare pogingen meer en meer had zien mislukken, om den staat, gelijk vroeger, ook op wereldlijk gebied aan hare opperheerschappij te onderwerpen; nadat daarop Luther, *der gewaltige Mann mit der Axt*, in pauselijk en uitwendig kerkelijk gezag den beslissenden slag had geslagen; en Europa, vooral door de hervorming, gedurende een eeuw aan aanhoudende twisten en oorlogen had ten doel gestaan, - was het natuurlijk dat men, daar ook het leenstelsel in de toenemende magt der koningen zijn ondergang had gevonden, dringende behoefte begon te gevoelen aan de groote onzekerheid, die door dit alles in de onderlinge verhouding der volken ontstaan was, zoo mogelijk een einde te maken door het zoeken naar vaste, niet van willekeur afhankelijke grondslagen, die bij het grootendeels verdwijnen en onhoudbaar worden der oude, in de plaats van deze de ware steunpunten voor de vorming en ontwikkeling eener nieuwe regtsordening zouden moeten zijn'.

met auteurs die voor het schrijven van *Het regt van oorlog en vrede* niet dienen konden. Geheele bibliotheken grieksche wijsgeeren en romeinsche regtsgeleerden moesten verslonden worden; grieksche en latijnsche kerkvaders, redenaars, dichters, historieschrijvers; auteurs der midden-eeuwen en auteurs der 16^{de} eeuw; juristen, theologen, kommentatoren. Ten einde niet op onkunde te worden betrapt moest men lezen, lezen, lezen, alsof er de zaligheid der ziel en de toekomst der menschheid aan hing.

Zeker zou Hugo de Groot niet reeds vóór zijn veertigste jaar een boek als het bedoelde schier uit de mouw hebben kunnen schudden¹, zoo hij niet het wonderkind geweest was bij het herdenken van welks vroege ontwikkeling, om met Bilderdijk te spreken, de veder der verbaasde historie de fabel in den schoot valt. Slechts de zuigeling die met welgekozen bijbelteksten zijne roomsche moeder als aan de borst tot het protestantisme bekeerde; slechts de dertienjarige leidsche student die op de professoren den indruk maakte 'een geboren man' te zijn; slechts de zestienjarige doctor in de regten, toen reeds schrijver van beroemde latijnsche verzen en uitgever van bedorven grieksche teksten; was daartoe in staat.

Geen ander werk der 17^{de} eeuw, den betrekkelijk geringen omvang in aanmerking genomen, onderstelt zulk eene geleerdheid; vrucht eener lektuur van hon-

1 Over de snelheid waarmede het werk uitgevoerd werd, en de hulpmiddelen welke den schrijver ten dienste stonden, bij De Burigny, *Vie de Grotius*, 1750, 3^{de} Boek, §§ VII en IX. - Bij R. Fruin, *Gids* 1868, IV 235 vgg., 250.

derd jaren, zaamgedrongen binnen de helft van één menscheleven. Geen ander kon om die reden zulk een opgang maken. Alleen wie in staat was het nieuwe stelsel, enkel op de praktijk gerigt, in dit harnas te steken, kon er op rekenen de praktijk eene nieuwe rigting te zullen doen uitgaan. Er was daartoe niets minder noodig dan het vereenigd getuigenis van alle autoriteiten der voorgeslachten, sedert de grondlegging der wereld¹.

Ja zeker, Hugo de Groot is een idealist geweest, een droomer, een advocaat. Onze sceptische eeuw meesmuilt, wanneer zij den pleitbezorger van Holland, welks vlotten in Indie de zeeën monopoliseerden en van hare wettige bezitters de eenen gewelddadig onteigenden, de anderen uitmoordden of te gelde maakten, als met een opgestreken zeil nu Portugal dan Engeland in het aangezicht ziet varen, en zij met klem van redenen hem hoort betoogen dat de vrije zee een primordiaal beginsel is, heilig als de vrijheid zelve, eerwaardig als de Voorzienigheid².

1 Ad. Franck, Réformateurs et Publicistes, 1881, bladz. 7: 'Entre les utopistes (Campanella, Harrington) et les restaurateurs impuissants du passé (Suarez, Mariana, Selden), la véritable science du droit naturel poursuit son chemin, s'empare de toutes les intelligences droites, asseoit son empire sur les hommes pratiques, sur les diplomates et les hommes d'État aussi bien que sur les penseurs. Fondée ou plutôt régénérée par Hugo Grotius, dans un esprit tout à la fois d'indépendance et de piété envers le passé, à la double lumière de la philosophie et de l'histoire, de la conscience et des faits, elle est développée et fécondée par une longue suite de continuateurs'.

2 Hugonis Grotii Mare Liberum, 1609 enz. Aanhef: 'Fundamentum struimus hanc juris gentium, quod primarium vocant, regulam certissimam cujus perspicua et immutabilis est ratio: licere cuivis genti quamvis alteram adire cumque ea negotiari. Deus hoc ipse per naturam loquitur cet.'.

Zij kan voor den praktizijn der Oost-Indische Compagnie, die apologien van den zeeroof schrijft, en het opbrengen van portugesche kraken minder onbillijk acht, naarmate de lading rijker is¹; den begunstiger der slavernij, die in het prijsverklaren der persoonlijkheid niet veel kwaad ziet²; den tegenstander der vrije gedachte, die met uitzondering der doodstraf elken maatregel tegen de ongeloovigen goedkeurt³, - zij kan voor hem in den wijdluftigen tempel der algemeene welwillendheid en algemeene regtvaardigheid, dien hij voor de volken en de vorsten optrekt, geen plaats vinden.

Vorsten en volken schijnen haar toe De Groot's stelsel slechts te hebben aangenomen ten einde, evenals hijzelf, er niet naar te handelen. Of, zoo zij noch

1 Hugonis Grotii de Jure Praedae commentarius, uitgegeven door H.G. Hamaker, 1868. - Over de aanleiding tot het zamenstellen van dit pleidooi door den jongen De Groot (het rooven der portugesche Sint Catharina in de Straat van Malakka door den admiraal Jacob van Heemskerck, 1603) bij R. Fruin, Gids 1868, IV 7-31.

2 De jure belli ac pacis, 2^{de} Boek, 5^{de} Hoofdstuk, § xxvii 2: 'Est servitus perfecta quae perpetuas operas debet pro alimentis et aliis quae vitae necessitas exigit. Quae res, si ita accipiat in terminis naturalibus, nihil habet in se nimiae acerbitatis cet'.

3 De jure belli ac pacis, 2^{de} Boek, 20^{ste} Hoofdstuk, § xlvii 4: 'Has notitias [Deum esse, et unum esse; a Deo curari res humanas, cet.] qui primi incipiunt tollere, sicut in bene constitutis civitatibus coërceri solent, ita et coërceri posse arbitror nomine humanae societatis, quam sine ratione probabili violant'.

zijne eerlijkheid wantrouwt, noch zijne gemoedelijkheid in twijfel trekt, zij meent in zijn persoon den Heiligen Antonius van Padua, en in zijne europesche koningen de haaijen en de snoeken te zien herleven, aan welken die franciskaan weleer met zoo grooten ernst het christendom verkondigde¹.

Met woorden hebben de koningen en de republieken Hugo de Groot in het gelijk gesteld. Aan alle hoogeschole van Europa is zijn boek een handboek bij de beoefening van het volkerecht geworden. De edelmoedige beginselen, die het ademt, zijn verkondigd van de daken. Maar pas had de evangelieprediker den rug gekeerd, of door de Hollanders werd de verovering van Java hervat; door de Engelschen het schrikbewind van Cromwell toegejuicht; door Lodewijk XIV naar de alleenheerschappij in Europa gestaan. De kleinere visschen verdwenen als van ouds in de magen der groote. Alles bleef onveranderd; behalve dat de akademische bibliotheken voortaan een kwartijn of een groot-oktavo méér telden.

Er is een grein waarheid in deze satire, maar ook niet meer dan een grein. Gelijk boven den roman van Cervantes de lichtglans der ridderlijke edelmoedigheid, zoo zweeft boven de 17^{de} eeuw in Europa de menschlievende gedachte van Hugo de Groot. Telkens heeft in den loop des tijds de werkelijkheid haar gelogenstraft. Zoo vele oorlogen er sedert den dood van haar ontwerper in de vijf werelddeelen gevoerd zijn, zoo vele malen ging uit de kabinetten der diplomaten een

1 Sermoen van Antonius van Padua tot de visschen bij Van Vloten, Prozastukken, bladz. 196 vgg. - Hiervóór, I 593 noot 2.

ongeloovig lagchen op. Niettemin heeft De Groot eene uitkomst verkregen welke den roem zijner gaven waardig is. Sedert zijn boek het licht zag, is elk zich verwijderen van het vrederijk, door hem gedroomd, voor ontrouw aan de roeping van het menschelijk geslacht erkend. Niemand heeft het ideaal durven schenden, zonder voor te wenden het te eerbiedigen¹.

Bij Machiavelli's *Vorst* vergeleken maakt Hugo de Groot's *Regt van oorlog en vrede* den indruk een werk van minder rang te zijn, geschreven door een 'Herr Doctor' geworden diplomaat, man der katheders en van het huisvertrek.

Werkelijk heeft niemand ooit Machiavelli overtroffen in het schilderen van de eigenlijke mechaniek der regeerkunst. Het staatsleven is door hem op de daad betrappt. Nevelen noch vrome wenschen geeft hij, maar legt de volkshartstogten en volksbehoeften bloot die gelegenheid tot regeren openen, en wijst aan, welke bekwaamheden de vorst in zich vereenigen moet, zal hij van die gunstige kans een nuttig gebruik kunnen maken².

- 1 'Grotius paraît. Il publie en 1625 son traité du *Droit de la Guerre et de la Paix*, et bientôt la scène change. L'influence de Grotius s'introduit dans les conseils et dans la conduite des nations. Les documents de la diplomatie du 17^e siècle se remplissent d'appels faits non-seulement aux considérations de politique, mais aussi aux principes du droit, de la justice et de l'équité, et à l'autorité des oracles du droit public, à ces règles et à ces principes généraux par lesquels les droits du faible sont protégés contre les envahissements de la force supérieure, par l'union de tous ceux qui sont intéressés dans le danger commun'. Pradier-Fodéré, Grotius et son temps, bladz. 75.
- 2 Pasquale Villari, Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. Florence, 1881. - Macaulay's studie over Machiavelli in de *Critical and Historical Essays*, 1827.

Niets is natuurlijker dan dat in den loop der 16^{de} eeuw Machiavelli's geschrift het handboek der europesche vorsten geworden is, en men ook Willem den Zwijger heeft kunnen nageven een ijverig lezer van den *Principe* geweest te zijn¹. Alle andere schrijvers over dit onderwerp draaijen om de zaak op welke het aankomt heen: Machiavelli gaat regt op haar af, en vat de koe bij de horens.

Des ondanks verkeerde het Italie zijner dagen, met het oog op welks behoeften hij schreef, zoozeer in een staat van uitzondering, dat aan het toepassen zijner denkbeelden, in alle landen van Europa zonder onderscheid, niet gedacht kon worden. Aan den anderen kant had, toen De Groot verscheen, Europa sedert Machiavelli zoovele oorlogen aanschouwd, en was de wensch naar eene minder barbaarsche orde van zaken zoo levendig geworden, dat eene nieuwe handleiding welkom moest zijn. Ons werelddeel ging het tijdperk der edelmoedige hersenschimmen te gemoet, dat nog heden voortduurt, en hetwelk ontsloten te hebben niet de geringste eeretitel van onzen landgenoot is.

1 Strada, De Bello Belgico, Decas I, bladz. 96 vg. der uitgaaf van 1649: 'Id quod a perversa Machiavelli institutione didicisse creditum est, cujus lectioni Orangium addictum sedulo fuisse, in litteris ex Hispania Alexandro Parmensi Principi transmissis, Granvellus affirmat'.

XXIV [Hugo de Groot en het staatsregt]

De Groot zelf vond niet dat zijn werk meest van al door oorspronkelijkheid uitmuntte, maar door volledigheid en door eene geschikte verdeeling der stof. 'Velen vóór mij', zegt hij in zijne inleiding, 'hebben beproefd op de regtswetenschap den kunstvorm toe te passen; door niemand is dit volvoerd'.¹ Zijne eerezucht was, de anderen daarin te overtreffen.

Wij zijn genoodzaakt te erkennen dat uit dit oogpunt zijn *Regt van oorlog en vrede* eene gelukkiger proeve was dan het vroeger geschreven traktaat over de *Oudheid der Hollandsche Republiek*, op welks grondslag naderhand zijne vermaard gebleven *Inleiding tot de Hollandsche Regtsgeleerdheid* rijzen zou².

Niettemin moeten wij aan dit traktaat aandacht schenken. Ofschoon meer een historisch dan een juridisch geschrift, wij leeren er de denkbeelden over staatsregt uit kennen die gedurende twee eeuwen, door De Groot's invloed, in Nederland gangbaar geweest zijn³.

De opstand van 1572 had in niet mindere mate den afkeer van het monarchaal gezag tot springveer gehad, dan van het pausdom. Het duidelijkst was dit

1 De jure belli ac pacis, Prolegomena § xxx: 'Jurisprudentiae artis formam imponere multi antehac destinarunt, perfecit nemo'.

2 Over de Inleiding tot de Hollandsche Regtsgeleerdheid bij Vissering, Hugo de Groot herdacht, 1883, bladz. 83 vgg.

3 Liber de antiquitate reipublicae Batavae, auctore Hugone Grotio, 1610. In het hollandsch vertaald door den schrijver en zijn vader.

gebleken in 1584, toen in alle provincien de stedelijke regenten van het sneuvelen van den prins van Oranje partij trokken om, onder begunstiging van het kalvinisme, zich tot een zamenstel van aristokratische republieken te vormen. Daarmede waren de laatste overblijfselen der 'sovereiniteit', gelijk de zegswijs luidde, vernietigd¹.

Hemelsbreed waren de borden verhangen sedert de middeneeuwsche Filips van Leiden de vorstelijke alleenheerschappij als het middel bij uitnemendheid tegen de plagen en elenden van het leenstelsel had aanbevolen². De alleenheerschers waren, van Filips van Bourgondie tot Karel V en Filips II, elkander in Nederland onafgebroken opgevolgd; maar niet tot bevordering der nationale onafhankelijkheid. Welke diensten door hen als bedwingers der burgerwisten en invoerders eener toonbare staatsregeling mogten bewezen zijn, voor de vorming van het nederlandsch volksbestaan was in de praktijk niets door hen verricht. Zij waren vreemde overheerschers gebleven die Nederland als een wingewest beschouwden, en alleen om zijne hulpbronnen het ontzagen.

Vandaar bij de openbare meening te onzent eene natuurlijke neiging tot mededoen aan de kritiek van het absolutisme; kritiek welke sedert het uitbarsten der hervorming overal als in de lucht zat. In Duitschland, in Engeland, in Frankrijk, alom gingen in den

¹ R. Fruin, Tien Jaren, 4^{de} Hoofdstuk.

² Over Filips van Leiden hiervóór, I 179 vgg., 210, 419. - Overzicht van zijn stelsel bij R. Fruin, Verslagen Kon. Akademie 1858, VIII III 244 vgg.

loop der 16^{de} eeuw protesten tegen den roofzieken en schrikverspreidenden arend op, - beeld door Erasmus gebezigd tot aanduiding van den europeschen tiran zijner dagen¹.

De fransche kalvinist Hubert Languet schrijft een latijnsch boek: *Vindiciae contra tyrannos*, dat nog in hetzelfde jaar (1581) door een zijner landgenooten vertaald wordt met het opschrift: *De la puissance légitime du prince*². In het staatkundige als in het godsdienstige is Languet een vurig radikaal. Er bestaat een kontrakt tusschen den vorst en het volk, leert hij; en wanneer de vorst zijnerzijds de verbindtenis schendt, dan mag het volk de wapenen tegen hem opvatten, hem van de regering ontzetten, hem om het leven brengen.

Dit laatste is een lievelingsdenkbeeld der eeuw. Onder den invloed der renaissance is men vertrouwd geraakt met de geschiedenis der klassieke vrijheidshelden; en in navolging van Griekenland en Rome wordt nu door velen de tirannemoord in het pantheon der nationale deugden toegelaten³.

1 Adagia van Erasmus, bij Le Clerc: 'Ex universis avibus una aquila viris sapientibus idonea visa est quae Regis imaginem repraesentet: nec formosa, nec canora, nec esculenta, sed carnivora, rapax praedatrix, populatrix, bellatrix, solitaria, invisibilis omnibus, pestis omnium; quae cum plurimum nocere possit, plus tamen velit quam possit.' Scarabaeus quaerit aquilam, II 869 A.

2 Studie over Languet bij de broeders Haag, France Protestante. - Over de waarde van Languet's korrespondentie bij Groen, Archives 1^{ste} Reeks, I 39*, 2^{de} Druk.

3 Over engelsche en fransche advokaten van den tirannemoord in de 16^{de} eeuw bij Hallam, Literary History of Europe during the 15th, 16th and 17th Centuries, 1837-1839, II iv § 2.

De overtuiging dat de koningen van Frankrijk overweldigers zijn is bij den franschen kalvinist François Hotman zoo diep geworteld, dat hij uit charters en oude kronijken de fransche geschiedenis van den grond af herbouwt. Vooroordeelen en staatkundige hartstogten benevelen zijn blik, en vaak leest hij in zijne teksten het tegenovergestelde van hetgeen de oude schrijvers zeggen willen. Doch zijne goede trouw is volkomen. De Gallo-Franken, betoogt hij, hebben het absoluut koningschap niet gekend. De souvereiniteit berustte bij hunne volksvergaderingen. De koningen werden gekozen door de stenden¹.

Geenszins beweer ik dat aan Hotman onder de fransche publicisten der 16^{de} eeuw de eerste plaats toekomt. Misschien was Jean Bodin een man van meer beteekenis dan hij². Maar niemands denkbeelden, dunkt mij, hebben nevens die van Languet op de Nederlanders dier dagen zulk een indruk gemaakt als de zijne. Naar de beginselen van Languet is Filips II door de Nederlanders afgezworen; naar de beginselen van Hotman hebben in de onderscheiden provincien de Staten zich soeverein verklaard.

Uit deze school is Hugo de Groot voortgekomen. Wanneer men in zijne *Oudheid der Hollandsche Republiek* hem de geschiedenis onbewust binnenstbuiten ziet keeren, en hem instemming hoort betuigen met

- 1 Overzicht van François Hotman's *Franco-Gallia sive tractatus isagogicus de regimine regum Galliae cet.*, 1574, bij Augustin Thierry, 1^{ste} Hoofdstuk der *Considérations sur l'histoire de France*, 1840. R. Dareste, *Essai sur François Hotman*, 1850; Ed. Cougny, *Étude sur Hotman*, 1875.
- 2 Over Jean Bodin bij Ad. Franck, *Réformateurs et Publicistes de l'Europe (Moyen-âge - Renaissance)* 1864, bladz. 395 vgg.

het krankzinnig gevoelen der Staten van 1587, - dat Holland en Zeeland gedurende acht eeuwen geregeerd zijn door graven en gravinnen die hunne souvereiniteit aan eene opdracht der edelen en der steden dankten, - dan doet hij niets anders dan den droom van Hotman's *Franco-Gallia* op Nederland toepassen¹. Voor de magt van den nieuwen feitelijken souverein is een kwanswijs aan de geschiedenis ontleende grondslag gevonden. Er wordt ontkend dat door het afzweren van den koning van Spanje eene revolutionaire daad gepleegd is. De edelen en de steden hebben slechts hunne vrijheid van handelen hernomen. Vinden zij goed zichzelf te regeren, met alle goddelijke en alle menschelijke wetten verkeerren zij zoodoende op den besten voet.

De populariteit van den bijbel deed het hare om de Nederlanders in hunne anti-monarchale gezindheid te bevestigen. Komt Jacob Cats, bij het openen der Groote Vergadering van 1651, tot aanbeveling der stadhou-

1 Verklaring van 1587 door de Staten van Holland bij Bor, Oorlogen, II 921 B: 't Land van Holland en Zeeland is sedert den tijd van 800 jaren herwaerts geregiert en bericht geweest by Graven en Gravinnen, den welken by den Edelen en Steden, representerende de Staten van denselven Lande, de heerschappie en souverainiteit derselver Landen wettelyk is opgedragen en gedeferreert geweest'. - Verklaring van 1578 door Jan van Nassau bij Van de Spiegel, Onuitgegeven Stukken, I 71: 'Die Staten van den Lande zijn dieghene die Godt Almachtig uyten Volcke verkiest ende roept om immediate naest Hem te verkiesen eenen Coninck ofte Gouverneur, wetten en statuyten te ordonneren, mitsgaders zekere orde en beleyt van de Gemeente ofte Republicke'. - Groen, Archives 1^{ste} Reeks, I 163* noot, 2^{de} Druk.

derlooze regering argumenten te kort, het Oude-Testament helpt hem gereedelijk uit den brand. 'Het aanstellen van een nieuwen stadhouder en kapitein-generaal wordt door de Staaten van Holland', zegt hij namens dezen, 'tegenwoordig bedenkelijk gehouden. Eerder zouden de Staaten neigen tot eenen vorm van regeeringe in krygszaaken, geschikt naar het voorbeeld van Gods oude volk, de Jooden; die, van den uittocht uit Egipte tot op den tyd der koningen toe, nooit vaste rigters of kapiteinen-generaal gehad hebben, maar gewoon waren by elken togt een legerhoofd aan te stellen: welk voorbeeld ook, van ouds en tegenwoordig, door andere vrye Staaten gevolgd is.'¹

De Heilige Schrift, de klassieke letteren, de vaderlandsche overlevering, het voorgeaan van geloofsgenooten in het buitenland, - alles werkt zamen tot het doen ontstaan eener nieuwe staatsregtelijke theorie, welke in Hugo de Groot haar geleerdsten en welsprekendsten tolk vindt.

XXV [Hugo de Groot en de staathuishoudkunde. Willem Usselincx]

De Groot's geschriften over natuur-, staats- en volkeregt worden op treffende wijze aangevuld door de

1 Overzicht van Cats' redevoering bij Wagenaar, Vad. Historie, XII 153 vgg. - Hugo de Groot, Oudtheyt vande Hollantsche Republique: 'Soo wy nae autoriteyt omme sien, de regeeringe die by de voornaemste bestaat heeft tot hare prijsers de wijsste van de oude tijden... Dat meer is, het blijktt genoegh dat de Republique van de kinderen van Israël, soo als sy van Godt was ingesteldt, eer het volck een Koningh eyschten, by de treffelicksten is bedient geweest.'

staathuishoudkundige van zijn ouderen tijdgenoot Willem Usselincx die hem overleefde. De Groot stierf in zijn drie en zestigste; Usselincx werd meer dan tachtig.

Er bestaat ten aanzien van De Groot een vooroordeel hetwelk mij toeschijnt tegen een nader onderzoek niet bestand te zijn; ik bedoel dat hij ijdel of een schoolvos was.

Sedert zijne benoeming tot zweedsch ambassadeur te Parijs, wel is waar, nam hij het kinderachtig kwalijk indien hollandsche vrienden, in brieven aan zijn adres, verzuimden hem 'Excellentie' te noemen. Zelfs toespraken van den goeden Vondel, die nog wel sedert jaar en dag in het eeren van De Groot zich uitgesloofd had, werden wegens het ontbreken of verminken dezer titulatuur knorrig en minachtend terzijde gelegd, zoo niet in een hoek gesmeten of verbrand¹.

Men moet echter deze gevoeligheid van den miskenden vaderlander, schier malend op het punt dat een ieder in Holland het er op toelegde hem te vernederen of te grieven, niet verwarren met het karakter van den mensch.

Uit De Groot's ingenomenheid met Stevin, man zonder academische vorming of akademischen rang, hebben wij het regt te besluiten dat de verwaandheid hem wezenlijk vreemd was. Slaat men voorts in zijn *Regt van prijsverklaren* de plaatsen na waaruit blijkt

1 Hugo de Groot aan Willem de Groot, Parijs 13 April 1641: 'Aliter scriptis ad me litteris non modo nihil respondebo, sed et eas exuram, ut jam feci Barlaeanas et Vondelianas'. N^o 542 der Epistolae van 1687, Appendix.

hoe gaarne hij zich in betrekking stelde met knappe mannen der praktijk, zeevaarders of kooplieden, dan verdwijnt de pedant voor goed uit het gezicht. Er blijft slechts plaats voor den belangstellenden weter, tuk op het vermeederen zijner kennis.

Dit tot mijne regtvaardiging bij lezers die er zich over verwonderen mogten dat ik den ongeletterden en schier vergeten Usselincx niet slechts in één adem met Hugo de Groot noem, maar te verstaan geef dat De Groot zaken over het hoofd heeft gezien welke door Usselincx opgemerkt zijn. Al ontbreekt het bewijs dat de twee mannen elkander ooit ontmoet hebben, wij kunnen ons verzekerd houden dat geen eigenwijsheid De Groot zou hebben verhinderd Usselincx aan te hooren.

In het staatkundige en het kerkelijke, dit moet toegegeven worden, waren zij onverzoenlijke tegenstanders. Usselincx behoorde tot de partij der uitgeweken Vlamingen in wier oogen de strengste kalvinisten naauwlijks streng genoeg, en mannen als Oldenbarnevelt en De Groot jammerlijke vrijdenkers waren. Wegens het dwarsboomen zijner plannen tot oprigting eener Westindische Compagnie haatte hij Oldenbarnevelt persoonlijk. In een zijner memorien verhaalde hij naderhand met welgevallen en ophef, prins Maurits te hebben aangespoord Oldenbarnevelt met de wapenen omver te werpen, en dat de prins naar dien raad met instemming geluisterd had¹.

1 Usselincx aan de Staten-Generaal, 25 Oktober 1639: 'Als syn Exc. den Prince van Oragnien Mauritius hoogloffelycke gedachtenis met de Advocaet van Hollandt Bernevelt in uwe Ho: Mo: vergaederinge harde woorden gehat hadde, soo quam ik snamiddachs by hem om te spreken, maer vont hem seer gestoort in syn camer over en weder wandelende, ende liet my tegens syne gewoonte lange staen sonder spreken. Waerover ik ten lesten twoort nam seggende: Genadige Heer, my dunckt dat uwe Exc. seer ontstelt is. Hy antwoorde: 't Is waer, maer hebbe ick daer geen reden toe? Ick seyde niet te weten wat reden hy hadde. Daer op hy antwoorde: Omdat ick vrees dat wy sullen over hoop liggen. Ick seyde al lacchende: Vreest uwe Exc. dat? en het is tgene dat ick hope. Wel, seyde syn Exc., waarom hoopt gy dat? Ick antwoorde: Om dat ick sien dat de disordre te wyt is ingebroken om met ordre geholpen te worden; wy moeten daer met disordre uyt, of uwe Exc. en 't landt is verloren. Waer op syn Exc. vragde: Wat dan? Ick antwoorde: Ick ben geen crygsman, maer hadde ick 3 of 4 duysent soldaten, ick salt remediëren of daer by sterven. Syn Exc. begonste te lacchen, seggende: Wat woudt gy doen? Ick seyde: Soo ende soo soude ick doen. Waerop syn Exc. weder seyde: Ghy hebt gelyck, t'moet soo gedaen worden, maer ghy moettet niet seggen. - Ick gaff hem stoffe om de saecke te konnen antwoorden soo t'noot ware geweest, die hy daer na schriftelyck van my voorderde'. Bij O. van Rees, Staathuishoudkunde, II 107 noot 2.

Het nageslacht echter heeft het regt, personen en stelsels te beoordeelen onafhankelijk van zulke kleingeestigheden. Hetzij men Usselincx wegens zijn miskennen van Oldenbarnevelt verfoeije of liefhebbe, zijn naam vertegenwoordigt de nederlandsche staathuishoudkunde der 17^{de} eeuw; wetenschap toen belangwekkender dan eenige andere misschien, omdat zij zich nog niet bewust was eene wetenschap te zijn, zij van niet één katheders aan niet één hoogeschool onderwezen werd, niemand vooralsnog er op bedacht was geweest haar tot een handboek te herleiden, en zij in vlugschriften over aangelegenheden van den dag hare natuurlijke uiting vond.

Men heeft in onzen tijd beproefd eene geschiedenis der nederlandsche staathuishoudkunde in de 17^{de} eeuw te schrijven; en, gaan wij enkel met de redenering te rade, dan was het ondernemen gerechtvaardigd. Volgens Usselinckx zelf vormden de Zeven-Provincien 'een florissanten Staat, welcks gelijcke in Europa toen niet en was'.¹ Niets natuurlijker dan te onderstellen dat die bloei de vrucht was van een in Nederland aangenomen ekonomisch-politisch stelsel, en er wetenschappelijke werken der 17^{de} eeuw bestonden waarin men deze tot het verleden behorende ekonomisch-politische beginselen, beter dan in eenige andere litteratuur van dien tijd, opsporen en bestuderen kon².

De uitkomst heeft echter geleerd, als ik zeide, dat dit eene vergissing was³. De staathuishoudkunde werd aan de nederlandsche universiteiten der 17^{de} eeuw niet onderwezen. Er waren geen juridische professoren met staathuishoudkundige systemen. De litteratuur over het onderwerp was eene pamfletten-litteratuur⁴. De

1 Usselinckx, Waerschouwinge over den Treves, 1630. Bij O. van Rees, II 136.

2 Etienne Laspeyres, Geschichte der volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik, Leipzig 1863. Bekroond antwoord op de prijsvraag: 'Quellenmässige Darstellung der nationalöconomischen Litteratur in Holland bis zum Anfang des XVIII. Jahrhunderts'.

3 'Ich bemühte mich in einer längeren Einleitung den Beweis zu erbringen, dass die Stärke der niederländischen Nationalökonomik nicht in grösseren wissenschaftlichen Werken, sondern eben in den Gelegenheitsschriften beruhte'. Laspeyres, Voorrede, bladz. IX.

4 Bibliografie dezer litteratuur bij Laspeyres, bladz. 293 vgg. - Aanvulling bij O. van Rees, II 494 vgg.

wetenschappelijke zijde van het vraagstuk werd in wijsgeerige geschriften over staatsbestuur slechts ter loops aangeroerd¹.

Men neme Leeghwater's plannen tot droogmaking der Haarlemmer-meer. Deze en dergelijke ondernemingen rustten, zoo men wil, op wetenschappelijke onderzoekingen². Reeds Stevin had er op gewezen dat men door putboringen in veenachtige gronden niet alleen tot het bekomen van dieper liggend drinkbaar water geraken, maar ook omtrent de geschiktheid van verschillende bodems voor den landbouw zich aldus op afdoende wijze vergewissen kon. Stevin rekende deze nieuwe kennis onder de merkwaardige veroveringen der eeuw³.

Doch, uit de ondervinding der droogmakerijen eene leer van den nationalen rijkdom voor de scholen af te leiden, daaraan werd niet gedacht. Men bepaalde er zich toe, in geschriften als het *Haarlemmer-Meerboek*, op de winsten te wijzen, afgeworpen door het bedijken van de Schermer, de Purmer, de Beemster, en vijfentwintig andere plassen⁴.

Dat het slagen dezer ondernemingen aan zekere wetten hing, en het om rijk te worden niet genoeg

1 Over economisch-politische denkbeelden in Nederland van De Groot tot Bynkershoek bij Laspeyres, Inleiding, bladz. 3-28. Ook Spinoza en De la Court worden daar herdacht.

2 Over Leeghwater bij Laspeyres, bladz. 212.

3 'Sulcx dat ick acht dit te meugen gerekent worden onder de groote vonden, die niet alleen t'onsen tyden, maer over veel hondert jaeren, tot 's menschen kennis gekomen zyn'. Stevin, Onderscheyt van de Oirdeningh der Steden.

4 Hiervóór, II¹ 412 vgg.

was geld in het uitmalen der Beemster te wagen, dit wist niemand beter dan Usselincx. Hij stak in die zaak een goed gedeelte van zijn fortuin, en deed de jammerlijkste ondervinding op. Een bankroet was het gevolg; zoodat Oldenbarnevelt naderhand met reden van hem zeggen kon, dat de plannemaker Usselincx 'zeer veel duysenden meer schuldig was als hij conde betalen'.¹

Usselincx' gedachten toch waren levenslang vervuld met eene becijfering van anderen aard, en te kwader uur had hij zich de Beemster voorgesteld als eene belegging die met gesneden brood gelijkstond. In de digte gelederen der brochures van het tijdvak die betrekking hebben op het stichten van maatschappijen ter exploitatie van overzeesche gewesten, beslaan niemands geschriften zoo veel plaats als *zijne* prospektussen en memorien handelend over het oprigten eener Westindische Compagnie. Voor dit denkbeeld, zeer verschillend van dat hetwelk naderhand door de Maatschappij van dien naam verwezenlijkt is, heeft Usselincx gestreden, geleden, zestig jaren lang, tot martelaarwordens toe. Het is zijne opkomst en zijn ondergang geweest; en vooral uit dit oogpunt verdient hij naast De Groot gesteld te worden.²

Beiden waren buitengewone mannen met utopien, en vertoonden de gewone ongelijkheid aan zichzelf welke men bij utopisten aantreft. Ongehoord noemden zij het dat de paus van Rome zich aanmatigde pach-

¹ Verhooren van Oldenbarnevelt, 1850, bladz. 74.

² Geschiedenis van Usselincx bij O. van Rees, Staathuishoudende, 2^{de} Deel, 3^{de} Hoofdstuk.

ter van alle zeeën der aarde te zijn, en ook ten aanzien der volken in beide Indien soevereiniteitsregten te bezitten¹. Zijzelf echter handelden niet anders. De Groot is advocaat eener Oost-Indische Compagnie welke de aziatische zeeën beoosten de Kaap de Goede Hoop als hare regtmatische prooi beschouwt², en niet verdragen wil dat zelfs Nederlanders, al ontdekken zij nieuwe zeestraten, met hunne eigen schepen naar Java stevenen en er handel drijven³. Met magt van redenen gaat hij in Engeland betoogen dat de Hollanders bevoegd zijn in de Molukken juist datgene te verrigten wat zij schennis der Vrije Zee noemen wanneer de Engelschen in Europa het nadoen⁴.

Usselincx vraagt oktrooi, eerst in Nederland, daarna in Zweden, voor eene Westindische of Zuidzee Maatschappij wier monopolie (wij gelooven naauwlijks onze oogen wanneer wij eene wereldkaart raadplegen) zich zal uitstrekken van Afrika's oost- en westkust, den Atlantischen Oceaan over, tot New-Foundland; en vandaar, met inbegrip van alle tusschenliggende eilanden, in zuidelijke rigting tot Kaap Hoorn⁵.

Wanneer de Hollanders aarzelen dit handelsgebied met de Zweden te deelen, dan vindt Usselincx hen happig en zichzelf liberaal. De wereld, zegt hij, is

1 Hugo de Groot, *De Mare Libero*, 1609.

2 Oktrooi der O.I. Compagnie bij O. van Rees.

3 Het geval van den jongen Lemaire, in Bakhuizen van den Brink's studie over Lemaire den Vader.

4 De Groot's engelsche kommissie van 1613.

5 Art. II van Usselincx's koncept-oktrooi eener Westindische Compagnie bij O. van Rees, N^o 2 der Bijlagen, 2^{de} Deel.

groot genoeg voor meer dan één Alexander¹. Hij noch De Groot zijn zich bewust dat hunne leer der vrije zee eene impertinentie, en het regt der Hollanders evenzeer eene luchtverheveling is als dat der Portugezen of van den paus.

Usselincx' droom is, ten einde den koning van Spanje afbreuk te doen en het rijk der gereformeerde kerk op aarde uit te breiden, in Zuid-Amerika kalvinistische nederlandsche kolonien te stichten, die alle niet-gereformeerden volstrekt zullen afwijzen (niet slechts roomschen en joden, maar ook doopsgezinden en remonstranten), en in den antieken zin van het woord volkplantingen zullen zijn². Het moederland zal op die kolonien handel kunnen drijven zonder iemand uit te sluiten; doch de soort van vrijheid welke Usselincx hierbij op den voorgrond wil gesteld zien, is nogmaals eene klucht. De kolonisten, verlangt hij, zullen slechts landbouwers mogen zijn, geen kooplieden of industriëlen. Of zij al dan niet gouddelvers willen worden, is onverschillig³. Zij moeten in de eerste plaats produkten

1 'Vruchteloos verklaarde Usselincx van gevoelen te zijn dat de helft van de wereld groot genoeg was om twee Compagnien te laten bestaan; ten ware men met Alexander den Grooten de aarde te klein achtte voor zijne begeerlijkheid'. O. van Rees, II 139.

2 De doopsgezinden worden door Usselincx 'lantverdervende gierigaerts' genoemd; de remonstranten op één lijn gesteld met 'libertynen, vrygeesten, david-joristen, en verdere apostaten van de gereformeerde religie'. Bij O. van Rees, II 106.

3 'Het ghemeen ghevoelen is, dat den meesten ryckdom van dyen handel soude ghelegen zijn inde rycke goudt ende zilvere mijnen die Indien heeft. T'selve is een groot misverstant. Den meesten ryckdom bestaet inde verscheyden vruchten ende ghewassen die in die landen van Indien vallen'. Usselincx, in het hierna te noemen Vertooch van 1608.

telen voor de fabrieken in het moederland. Het moederland moet die grondstoffen fabriekmatig verwerken, en de voortbrengselen in de kolonien verpassen aan de inlandsche bevolking.

Doch er is in dit denkbeeldige iets waardoor Usselincx van De Groot zich gunstig onderscheidt.

Eene inlandsche bevolking aan gene zijde der linie, gewelddadig onderworpen aan het nederlandsch gezag, heeft voor De Groot nooit bestaan. Op geen enkele plaats in zijn *Regt van oorlog en vrede* brengt hij de kwestie ter spraak, welke verplichtingen eene koloniale mogendheid ten aanzien van hare wingewesten, of in het bijzonder een land als Nederland, met betrekking tot den Maleischen Archipel heeft na te komen¹. In zijne verhandeling over *De vrije zee* prijst hij het werk van een spaansch theoloog en jurist der 16^{de} eeuw, die in een traktaat over *De Indiers* had aangetoond dat geen pauselijke bullen den spaanschen veroveraar het regt konden verleenen, daarginds de inlandsche souvereinen te vervangen². Den Portugezen wordt door

¹ De § 10 van het Jus Belli ac Pacis 2^{de} Boek, 9^{de} Hoofdstuk, handelt alleen over volkplantingen in den grieksch-romeinschen zin van het woord.

² De Mare Libero, c. II: 'Indi, cum ad eos Lusitani venerunt, etsi partim idololatrae, partim mahumetani erant, gravibusque peccatis involuti, nihilominus publice atque privatim rerum possessionumque suarum dominium habuerunt, quod illis sine justa causa eripi non potuit. Ita certissimis rationibus post alios auctores maximi nominis concludit hispanus Victoria cet'. - Francesco de Victoria (1480-1546) was hoogleeraar te Salamanca en gaf een bundel *Relectiones Theologicae* in het licht. Het 5^{de} der traktaten in die verzameling handelt De Indis.

De Groot zelf de bevoegdheid ontzegd, zich in Azie als heeren en meesters te gedragen. De onvermijdelijke gevolgtrekking echter dat dan ook, toen zij van Ambon zich meester maakten en met bloedig geweld den specerijhandel monopoliseerden, de Nederlanders zich als tirannen gedroegen en verdienden bij de openbare meening in den ban gedaan te worden, - dit punt roert hij, hetzij nationale zelfzucht zijn oordeel benevelde, hetzij hij als advokaat het niet van zijne roeping achtte slapende honden wakker te maken, met geen woord aan.

Anders Willem Usselincx. Niet dat deze ten aanzien van het geoorloofde der slavernij gevoelens voorstaat welke van die van De Groot wezenlijk afwijken; maar hij is tot het inzicht gekomen dat in elk geval de slaven slechte werklieden zijn, en vrije kolonisten verweg de voorkeur verdienen. Hij brengt er het spreekwoord bij te pas: 'Met ongewillige honden is quaet hasen vangen'.¹

Bovenal echter wint hij het van De Groot in zoover hij beseft welken beschavenden invloed de handel, in eene vreedzame kolonie, zal kunnen uitoefenen op volken als de inboorlingen van Zuid-Amerika, die niet gelijk de overwonnen natien van het

1 O. van Rees, Staathuishoudkunde, II 93 vg. - Deze en de volgende plaatsen zijn ontleend aan een van Usselincx' belangrijkste geschriften: 'Vertoogh, hoe nootwendich, nut ende profytelick het sy voor de Vereenighde Nederlanden, te behouden de vryheyt van te handelen op de Westindien, 1608.'

Oosten reeds geordende Staten vormen, maar het leven van natuurkinderen leiden, en door de minachting van Spanjaarden of Portugezen blijven die zij zijn.

‘T’is wel waer’, zegt hij, ‘datter oock veel ghelts wt Portugael derwaerts wordt ghevoert; maer dat comt om dat daer anders gheen manufacturen en worden ghesleten als die de Portugesen selfs van doen hebben. Hare slaven, die veel duysenden zijn, en hebben niets, want die meest naeckt loopen; ende alsoo en trecken sy daer gheen ander voordeel wt als den aerbeyt. Van de Wilde of Bresilianen en hebben sy oock gheen gheniet of voordeel, dewyle sy die veracht, t’onder, ende ongheoeffent houden’.

Evenzoo zouden de Spanjaarden in Mexico en Peru veel meer voordeel behalen, indien zij de inboorlingen weleer goed behandeld en minder onderdrukt hadden: ‘dewyle d’Indianen *wat borghelijcker soudent gheworden* en, om te genieten de vrucht die van den aerbeyt compt, haer tot den aerbeyt ghewent hebben. Twelck in tijt van Vrede of Treves beter ende bequamer, met minder onkosten ende perijckels sal connen gheëffectueert worden, als in tijt van oorloge’.¹

Hersenschimmig en onpraktisch moeten wij deze denkbeelden noemen, wanneer wij uit een vorig hoofdstuk ons herinneren welke bloedige middelen door de Nederlanders der 17^{de} eeuw zijn moeten aangewend worden om vasten voet op Java te bekomen, en dat zij in West en Oost overal het onderspit gedolven hebben waar zij niet, naar het beginsel van Jan Pie-

1 Uit het Vertoogh van 1608, bij O. van Rees, II 90 vg.

tersz Coen, de wapenen door den handel, of den handel door de wapenen steunden.

Niettemin verdient de man met eere herdacht te worden die gedurende al de jaren van een lang en moeilijk leven, zijne eeuw vooruit, eene edelmoedige gedachte is blijven voorstaan. Waren de nederlandsche kalvinisten enkel kalvinisten geweest; hadden de omstandigheden en de hartstogten er hen niet toe gebragt tevens als oorlogvoerende kooplieden op te treden; Usselincx zou in hun midden den idealen koloniestichter vertegenwoordigd hebben. Gelijk Hugo de Groot voor Europa, was hij de man des vredes voor Amerika en voor Azie; en wij kunnen het slechts aan de tijden wijten zoo beider stem die eens roependen in de woestijn gebleven, en de schipbreuk van den een ook de schipbreuk van den ander geweest is.

XXVI [Leven van Hugo de Groot]

Over het leven van Hugo de Groot ligt een dichterlijk waas dat aan zijne verzen te zeer ontbreekt. De latijnsche daaronder zijn zinledig, of breiden slechts gemeenplaatsen der zedekunde en der geloofsleer uit. De hollandsche doen, op een paar uitzonderingen na, weinig anders; zij behooren tot de school van Jacob Cats, en blijven beneden de beste catsiaansche modellen. Het was De Groot niet gegeven de poëzie van zijn bestaan poëtisch uit te drukken. Hetzelfde geldt van zijn hollandsch proza, dat slechts bij uitzondering

en als in onbewaakte oogenblikken den kanselarijstijl te boven komt¹.

Hetzij men hem echter als Nederlander beschouwt, als jurist, als staatsman, als godgeleerde, - uit elk dier oogpunten is hij belangwekkend niet-alleen, maar zijne lotgevallen in al deze karakters doen keer op keer aan een treurspel denken; aan *une tragédie sous un crâne*, zou men in onze dagen zeggen.

Hoewel hij een man van krachtigen lichaamsbouw is, en hij evenals Cats, evenals Vondel of Constantyn Huygens, gemakkelijk tachtig of negentig had kunnen worden², begint hij reeds op zijn acht en vijftigste aan het einde te denken. Het verbaast hem dat zijn vader nog leeft³. Hij vervaardigt alvast zijn eigen grafschrift⁴. Zijn broeder Willem en den uitgever Blaeu port hij in brief op brief uif Parijs, opdat zij spoed maken met het in proef brengen en korrigeren van sommige werken waarvan hij de kopij heeft achtergelaten of overgezonden.

1 Brill. De Groot als auteur van staatkundige strijdschriften. In Hugo de Groot herdacht 1883, bladz. 74 vgg. Elf fransche brieven van De Groot, gevonden door De Caix de Saint-Aymour, zijn verschenen in de Revue Libérale van 1884

2 'De gestalte van zyn lichaam was ryzig, zyne leden gesloten, en zoo sterk, dat hy in 't wandelen, loopen en springen, onder luiden van zyn jaren weinig weergade vond'. Brandt en Van Cloppenburg, Leven van Huig de Groot, 1727, II 429.

3 'Ego, mi Frater, jam annum implevi quinquagesimum et octavum, Patrem adhuc tanto seniore[m] viventem habeo'. Aan Willem de Groot, 14 April 1640, N^o 491.

4 Aan Willem de Groot, 2 Maart 1641, N^o 536: 'Ubi Deus me vocaverit scribi mihi volo epitaphium:

Grotius hic Hugo est, Batavum captivus et exul,
Legatus Regni, Suedia magna, tui.'

Er is een tijd geweest dat hij het regt had zich als een gelukkig echtgenoot te beschouwen, en den Hemel voor het bezit zijner zeeuwsche Maria te danken. Doch jufvrouw Van Reigersbergh is er met de jaren niet beminlijker op geworden. Goed rond, naar borst en naar inborst, overdrijft zij de openhartigheid. In zijn bijzijn tobt zij over het uithuwlijken eener dochter; is zij afwezig, zij klaagt over den onwil of het wangedrag van drie zoonen. In hare brieven snaauwt zij hem af¹. Hare meerderheid wat het inleggen van konfituren betreft is onmiskenbaar; doch zij gaat *zijne* meerderheid hoe langer hoe twijfelachtiger vinden. Zij is de vrouw niet die hem op den duur bevredigen kan. Het is niet om haar dat hij aan het leven hecht².

Twee- of drieëntwintig jaren geleden waren er voor hem termen geweest, na de vlugt uit Loevestein, een dankbaren blik te werpen op de boekekist waarin hij een benaauwd paar uren had doorgebracht, maar aan wier engte hij de vrijheid dankte. Tusschentijds had de gelegenheid niet ontbroken over dit voorval te leeren schertsen, en alleen met welgevallen de kordaatheid der echtgenoot te gedenken, de gevatheid der dienst-

1 Maria van Reigersbergh aan Hugo de Groot, Den Haag 16 April 1640: 'UE. doet my noch lachen, hoe qualyc het my lust, als hy zeidt dat men immers Pieter naer Amsterdam zoude laeten gaen woonen. Als UE. iet in t' hooft heeft, geen reeden en connent daer wt brengen... Ic bidde UE., zedt toch die lorren wt u hooft, dat ghy meendt dat als Pieter maer tot Amsterdam en is, dat het dan merveljes zuilen zyn'. Bladz. 135 der Brieven door Vollenhoven en Schotel, 1857.

2 R. Fruin, Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh, Gids 1858, II 289 vgg., 417 vgg.

bode, of den langen neus van kapitein Deventher. De zwaarmoedige De Groot integendeel neemt alle dingen levenslang ernstig op. Wanneer hij te Parijs, twaalf maanden vóór zijn dood, verneemt dat de fameuse kist zoek, of te Delft in het ongereede geraakt is, dan trekt hij zich dit aan. De profeet Mozes, een man geworden, had niet met meer aandoening de biezen korf zijner uitredding als kind kunnen gedenken¹.

Weinig Hollanders hebben zulk een hollandsch hart met zich omgedragen. Spreekt De Groot over de Batavieren, dan bedoelt hij eene enkele maal de Zeeuwen, doorgaans de Hollanders, en hen alleen. Voor de andere gewesten der Unie gevoelt hij niets. Zijne liefde voor die ééne provincie zou met dat al volstaan hebben voor het omvademen van een groot rijk. Zoo hartstogtelijk is zij, dat hij in de eerste parijsche ballingschap tien jaren behoeft om aan het denkbeeld der scheiding te gewennen.

Doch, verflaauwt eenmaal zijne genegenheid, dan is het ook voor goed gedaan. 'Holland', schrijft hij ten laatste, 'Holland is eene republiek met welke geen verstandig man zich inlaten kan, zonder of haar of zichzelf te schaden'.²

1 'De arca miror quae dicis'. - 'De arca nihil?' - 'De arca reperienda volo adhuc bene sperare'. - 'De arca doleo ita neglectum habitum documentum divini in nos favoris'. Aan Willem de Groot, Augustus, Oktober en November 1644, N^o 719, 720, 727, 733. - Bij Brandt en Van Cattenburgh, II 383.

2 'Hollandorum ea respublica est cui nemo mediocriter sapiens miscere se debeat; nam aut sibi nociturus est aut patriae'. Aan Willem de Groot, 9 November 1641, N^o 573. - Uit een brief aan Willem van 26 November 1639, N^o 473: 'Prodiit in Anglia tragoedia nostra Christus Patiens, optimis in ea lingua versibus expressa. Vir illustrissimus elogium proposuit cujus initium sic me alloquitur:

Our ages Wonder, by thy birth the fame
Of Belgia, by thy banishment the shame.

Al de werken zijner jeugd ademen de warmste vaderlandsliefde. Noch de Grieken noch de Romeinen, vindt hij, kunnen de vergelijking met de Hollanders uit de eerste jaren der 17^{de} eeuw doorstaan. De hollandsche regtsgeleerdheid is een model. De oorsprong van het gezag der hollandsche Staten moet in de Capitularien van Karel den Groote, neen in de Commentarien van Iulius Caesar gezocht worden, zeventien eeuwen terug¹. Al hetgeen de Hollanders doen is welgedaan. Bovenal, wanneer zij zich gaan verzekeren van een aandeel in den indischen buit, bovenal hun tuchtigen der Portugezen in het Oosten.

In het *Regt van oorlog en vrede*, korte jaren daarna, worden de hollanders niet genoemd. De schrijver heeft opgehouden hun landgenoot te zijn, en verloochent met voorgewende wetenschappelijke onzijdigheid zijne republikeinsche herkomst². Van medeburger is hij wereldburger geworden. Uit zijne hollandsche *Jaarboeken en Historien* schrapt hij vaderlandlievende bladzijden

- 1 Oudtheydt vande Hollantsche Republique, bladz. 36 der uitgaaf van 1651: 'Dit kort verhael, beginnende voor Julius Cesar ende op dese tijdt eyndighende, betoont dat ghedurende meer als 1700 jaren de Bataviers, nu Hollanders genaemt, gebruyckt hebben deselve regeeringhe, waer van de hooghste macht geweest sy by de Staten, ende noch is'.
- 2 'Injuriam mihi faciet si quis me ad ullas nostri seculi controversias, aut natas aut quae nasciturae praevideri possunt, respexisse arbitratur'. - De jure belli ac pacis, Prolegomena § LVIII.

die hem toeschijnen van jeugdige brooddronkenheid te getuigen, en stelt er andere voor in de plaats, vol afgemeten loftuigen aan het adres van zulken die men anders hem zou kunnen nageven als persoonlijke vijanden bejegend te hebben. Hij wil niet dat het handschrift vooreerst onder iemands oogen kome¹.

Meer en meer wordt het eene *idée fixe* bij hem dat de Voorzienigheid, toen zij hem aan zijn vaderland ontscheurde en bewerkte dat hij te Parijs tot gezant van Zweden benoemd werd, daarmede een bijzonder oogmerk gehad heeft². Zij heeft gewild dat hij, als onschendbaar ambassadeur eener koningin bij een koning, buiten het bereik der pijlen van den laster, zijn verder leven zou kunnen wijden aan één groot en edelaardig doel: het bevorderen van den vrede der christenheid door het verzoenen van katholicisme en protestantisme en het hereenigen van beiden in eene ideale kerk naar den type der anglikaansche.

Van zijne vijanden noemen de eenen hem een vrijdenker, de anderen een geheim papist. Beiden bedriegen zich: hij is een episkopaal. Maar dit is waar dat er ten aanzien van den paus bij de protestanten één dwaling heerscht, die volgens hem vóór al het andere moet uitgeroeid worden: het vooroordeel dat het roomsche Rome het romeinsche der Openbaring

1 'Zoo lang ik myn laatste hand aan myn Historie niet gelegd heb, wil ik die van niemant gezien hebben'. Brandt en Van Cattenburgh, II 298.

2 'Ego me existimo in hoc asylo legationis a Deo collocatum, ut ipsius veritati et concordiae dum vivo inserviam'. Aan Willem de Groot, 14 April 1640, N^o 491.

van Johannes is en het pausdom het Groote Beest¹. Eene oneindige waarde hecht hij aan het verschijnen van een traktaat waarin hij aantoonst dat deze meening op averegtsche schriftverklaring rust, en de paus ten onregte door de protestanten voor den Antichrist gehouden wordt.

Historisch-grammatikale schriftverklaring, onafhankelijk van het dogma, daarop komt alles bij hem aan. Om die reden moeten ook binnen den kortst mogelijken tijd zijne bijbelsche *Aanteekeningen* het licht zien. Daaruit zullen de menschen leeren dat de scheuring in den boezem der christelijke wereld eene verderfelijke nieuwigheid is; de christelijke oudheid der vier of vijf eerste eeuwen één Heer en één geloof beleed; de Heilige Schrift beurtelings Genève en Rome gelijkgeeft; en tot háár terug te keeren, gelijk zij door de groote kerkleeraren van alle tijden is uitgelegd, een onfeilbaar middel tot herstel aanbiedt. Met de gejaagdheid van een man die zijn einde voelt naderen, wil hij zijn panacee bekend gemaakt hebben².

Niet dat hij zich voorstelt reeds aanstonds de tijdgenooten te zullen winnen. De zaden die hij uitstrooit,

1 Von Döllinger, *Lectures on the Reunion of the Churches*, 1872, hoofdstuk: Reaction towards union on the Continent in the 17th century. - Ik ken van dit werk geen andere dan de engelsche uitgaaf.

2 Aan Reigersbergh, Augustus 1644: 'In myne Loevesteinsche gevangenis heb ik Godt beloofd, myn best te doen om al hetgeen ik in myne gevangenis aan 't Nieuwe Testament heb gearbeid gemeen te maken voor de nakomelingen'. Bij Brandt en Van Cattenburgh, II 401. - Over De Groot als uitlegger van het Oude Testament bij Kuenen, Hugo de Groot herdacht 1883, bladz. 12 vgg.

daarvan is hij zich bewust, zullen eerst onder een volgend geslacht boomen worden. Maar de tijd dringt, de eeuw vermaant, het water is aan de lippen. Hij moet werken zoolang het dag voor hem is¹.

Ook bedriegt hij zich niet; en weldra zal door kardinaal Spinola namens den paus, door Bossuet in Frankrijk, door Calixtus en Leibniz in Duitschland, De Groot's denkbeeld als een wachtwoord erkend worden. Koningin Christina van Zweden wordt roomsch, prinses Louise Hollandine roomsch, de landgraaf van Hessen roomsch, een zoon van den Winterkoning roomsch, Vondel roomsch, Dryden roomsch. Wil Nederland aan het godegevallig werk verder niet mededoen, het zal hem smarten, niet weerhouden. Hij heeft Nederland uitgeschrapt. Zoo slechts de nederlandsche drukpersen zijne geschriften vermenigvuldigen, het is hem genoeg. Dralen zij te zeer, hij heeft de fransche persen bij de hand².

Zijne beste nederlandsche herinnering is zijne bedevaart naar het standbeeld van Erasmus, toen hij in 1631 voet aan wal zette te Rotterdam, en zijn eerste gang, vóór hij nog wist of de burgemeesters en de Staten zijne tegenwoordigheid zouden dulden, die bronzen beeldtenis gold³. Erasmus, dit weet hij, Erasmus

1 'Quae ego pro pace christiana laboro ea neque ad rationes Batavos regentium, neque ad hoc saeculum restricta sunt, sed longius latiusque prospectant. Itaque non desinam serere arbores, si non huic at futurae aetati profuturas et umbram facturas nepotibus contra pestiferos aestus'. Aan Willem, 28 September 1641, N^o 566.

2 'Si ibi [Amstelodami] non eduntur, hic [Lutetiae] edam'. Aan Willem de Groot, 24 Maart 1642, N^o 592.

3 Bij Brandt en Van Cattenburgh, I 409 vg.

en alle weldenkenden die met en vóór Erasmus de hervorming der kerk *in* de kerk gewild hebben, hebben de goddelijke goedkeuring weggedragen. Te midden *dier* volk van trouwe getuigen voelt hij zich op zijne plaats¹.

Daarom schrijft hij tegen den oorlog en vermaant hij de vorsten tot regtvaardigheid en menscheijkheid². Daarom predikt hij de hereeniging van al degenen die in alle kerkgenootschappen Christus voor hun zaligmaker erkennen. Daarom beschouwt hij, sedert van de voornaamste geschriften die op dit onderwerp betrekking hebben de persrevisien door hem nagezien werden, zijne levenstaak als vervuld. Of hij te Parijs, te Amsterdam, te Stockholm, te Rostock, te Munster sterft, het is hem onverschillig. Zijne vrouw heeft hem nooit noodig gehad, en zal ook zonder hem zich weten te redden. De wateren van Spa, hoopt hij, zullen zijne dochter goed doen. Zijne zoonen moeten zelf zich een weg door de wereld leeren banen, evenals hun vader gedaan heeft³. De teruggeroepen am-

1 'Die, in de Kerke zynde, de abuisen hebben tegengesproken, zonder een afgezonderde party te maken, en daar over hebben geleden, zullen hun loon van God ontfangen'. Brandt en Van Cattenburgh, II 322.

2 'Die Lunae regem vidi. Dixi omnia quae pro pace dici poterant, etiam ex testamento S. Ludovici'. Brieven N^o 582, Appendix. - Verhaal eener audientie bij Lodewijk XIII, in Januarij 1642. Met het testament van den Heiligen Lodewijk wordt eene plaats uit Joinville bedoeld.

3 'Filius me imitetur sitque suae fortunae faber'. Aan Willem de Groot, 22 Oktober 1639, N^o 469. - De tijding van De Groot's overlijden te Rostock, op de terugreis uit Zweden na zijn ontslag, is door de huisgenooten ontvangen te Spa, waar mevrouw De Groot zich heenbegeven had met hare dochter Cornelia, die de baden gebruiken moest.

bassadeur van Zweden is een partikulier persoon geworden, en beveelt zijne ziel in de handen van God¹.

Ik zou geen juiste voorstelling geven indien ik onvermeld liet dat ook de uitgaaf der *Grieksche Anthologie*, met zijne vertaling in latijnsche verzen, De Groot in de laatste levensjaren aan het hart gelegen heeft². De filoloog was in den dweeper niet volstrekt ondergegaan. Echter wijzigt dit niet noemenswaardig de beeldtenis van den man in wien de Nederlanders al vroeg, door een juist oordeel gedreven, een tweelingbroeder van hun Erasmus herkend hebben³. Ook Eras-

1 'De ambassade brengt my geen profyt in. Eers heb ik genoeg ingelegt, en ben daar van zat. Zoo men my de minste occasie geeft, ik zal licht een stille plaats vinden om myn leven in goede gedachten te eindigen, en de werelt, die ik meer en meer moede word, te laten woelen'. Brandt en Van Cattenburgh, II 302.

2 In zijne brieven uit dit tijdperk spreekt hij gedurig over drie uitgaven: 1^o de naamlooze traktaten waarvan dat over den Antichrist het voornaamste was, 2^o de Aanteekeningen op het Nieuwe-Testament, 3^o de Grieksche Anthologie. - De Anthologie is eerst gedrukt in het laatst der vorige eeuw, door de zorgen van Jeronimo de Bosch, 1793 vgg.

3 Vondel bij Van Lennep, IV 630. Uitvaert van Huigh de Groot:

Men stell', gelijk den Rotterdammer,
Een beelt den wyzen Delvenaer:
Men paer' die groote nageburen,
Wier faem alle eeuwen zal verduren.

Elizabeth Wolff, 4 Maart 1774, aan Gallandat: 'Kent gy Rousseau? Zyn beeld hangt op myn boekekamer in eene vergulde lyst en tusschen De Groot en Erasmus'. R.H.J. Gallandat Huet, Van en over Betje Wolff, 1881.

mus bleef tot het einde zijne liefde voor de letteren getrouw.

Slechts dit had De Groot tegen zich dat hij niet vrolijk wist te zijn, en hij het voorregt dierf in eene andere *Lof der Dwaasheid* de nachtmerrie zijner eeuw zich van de beklemde borst te kunnen wentelen. Zijne grootheid was met te veel deftigheid vermengd. Hij doet te zeer aan een Monsieur Prudhomme uit den voortijd denken. Hij geloofde te vast dat zekere eeresabel de schoonste dag zijns levens was.

Maar dit is ook het éénige. In alle andere opzigten zal het den roem onzer 17^{de} eeuw steeds verminderen dat er voor zulk een hoofd en zulk een hart in het Nederland dier dagen geen plaats was, en wederzijdsche vervreemding het einde geweest is van zulk een schoon begin.

Ons verwondert het terecht dat De Groot, hater der puriteinen, in het kerkelijke aartsbisschop Laud de hand reikte¹. Doch in het wetenschappelijke, ongetwijfeld door zijne vereering voor de nagedachtenis van Stevin, deed hij het Galilei; en dit strekt hem tot groote eer. Had de ouderdom den geplaagden Italiaan het ondernemen eener zoo verre reis niet verboden, Galilei zou door toedoen van onzen landgenoot te Amsterdam het hoofd zijn komen nederleggen².

¹ Over Laud in brieven van Hugo aan Willem, Appendix N^o 534, N^o 535, N^o 551. - Uit N^o 532, 2 Februarij 1641: 'Archiepiscopi vicem doleo, viri optimi, eruditissimi, pacis ecclesiasticae amantissimi'.

² Brandt en Van Cattenburgh, II 47 vg., 148 vgg.

XXVII [Latijnsche dichters. Martinus Dorpius, Ianus Secundus, Ianus Gruterus, Josephus Scaliger, Hugo de Groot]

Het uitweiden in den lof van Hugo de Groot maakt den overgang gemakkelijk tot hetgeen, - als aanhangsel van dit hoofdstuk over de wetenschappen, - in de volgende bladzijden gezegd moet worden over de nederlandsche letteren, over de klassieke studien, en in de eerste plaats, ter eere van De Groot zelf, over de latijnsche verzen. Het schrijven eener litteratuur-geschiedenis van dit tijdvak ligt buiten mijn kader. Ik heb alleen op de meest in het oog springende feiten te wijzen.

In het begin der 17^{de} eeuw is, uit de latijnsche poëzie van meer dan honderd Zuid- en Noord-Nederlanders, door een in het buitenland gevestigd kweekeling der leidsche hoogeschool eene bloemlezing in het licht gezonden, welke in vier dikke deeltjes ruim honderdduizend versregels bevat¹.

Had deze antholoog, die in 1627 overleed, in de tweede helft der eeuw een opvolger en voortzetter gevonden; zoodat in dit latere tijdvak nogmaals eene genoegzaam volledige verzameling *Delitiae Poëtarum Belgicorum* de persen had verlaten; dan zouden de honderdduizend regels stellig verdubbeld zijn, zoo niet aangegroeid tot een kwart millioen. Deze cijfers mo-

1 *Delitiae Poëtarum Belgicorum*, collectore Ranutio Ghero, Frankfort 1614. - Ranutius Gherus is de pseudoniem van Ianus Gruterus, den nog heden geëerden samensteller der *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*. - Hij gaf ook bloemlezingen uit de latijnsche poëzie der Italianen en der Franschen.

gen een denkbeeld geven van den ijver, bijna zeide ik de hardnekkigheid, waarmede door onze voorouders de latijnsche dichtkunst beoefend is.

Dat er onder dit koren veel kaf liep, is een voor de hand liggend vermoeden. Ware het tegendeel het geval, het gerucht dier zeldzaamheid zou tot ons doorgedrongen zijn. Wij hebben het regt de woorden van een engelsch schrijver dezer eeuw tot de onzen te maken: 'Voor zoo ver mijne wetenschap reikt heeft nooit iemand, tenzij in de taal welke hij leerde zonder te weten hoe of wanneer, en die hem van de lippen vloeide vóór hij nog ooit over hare wetten had nagedacht, een koninklijk werk der verbeelding het aanzijn geschonken. Bekwame Romeinen hebben grieksche verzen geschreven; doch hoe velen dier verzen verdienden te leven? Door geniale mannen zijn in den nieuweren tijd latijnsche dichtstukken zamengesteld; voor zoover ik echter zien kan, behoort niet één daaronder, de latijnsche dichtstukken van Milton medegerekend, tot de hoogste, of ook maar, in tamelijke verhouding, op één na de hoogste orde van kunst'.¹

Alleen moet niet vergeten worden dat zelfs in Frankrijk, hoewel sedert Corneille daar te lande de letteren van eigen bodem eene hoogte stonden te bereiken welke eerlang voor geheel ons werelddeel maatstaf worden zou, tot diep in de 17^{de} eeuw latijnsche verzen geschreven en door smaakvolle tijdgenooten bewonderd zijn. Nog in 1660 kon Chapelain, van wien de kardinaal De Retz zeide *qu'après tout il avait de l'esprit*, de latijnsche dichtproeven van den geleerden bisschop

1 Macaulay, Biographical Essays, bladz. 11 der Tauchnitz-uitgaaf.

van Avranches in vollen ernst met eene lofspraak begroeten welke in onze ooren naar kortswijl zweemt. 'C'est dommage', zeide hij, 'que notre Cour ne soit aussi fine dans la bonne latinité que celle d'Auguste; *vous y tiendriez la place d'Horace*, non-seulement pour le génie lyrique, mais encore pour l'épistolaire'.¹ Wie echter leest in onze dagen de verzen van den bisschop van Avranches, of durft na voltooide lektuur beweren in vervoering gebragt te zijn?

De Nederlanders hebben in de latijnsche poëzie al spoedig eene vaardigheid verworven die zij wel, gedurende eene eeuw en langer, konden handhaven, maar welke door een volgend geslacht niet overtroffen is.

Reeds onder de jongere tijdgenooten van Erasmus ontmoet men een Martinus Dorpius, die ten behoeve van twee komedien van Plautus, onder zijn toezigt en op zijn aandrang vertoond door leerlingen van een gymnasium, op geestigen trant en met ongemeene heerschappij over het latijn, prologen en supplementen wist te dichten².

Deze Dorpius, betrekkelijk jong gestorven in 1525, heette eigenlijk Maerten Bartelmeesoon, en was het kind van een landbouwer uit Naaldwijk, in de buurt van Delft³. Om zijn ongemeenen aanleg voor de studie zond men hem naar Leuven, schijnt het, waar hij rector eener latijnsche school en daarna hoogleeraar in de letteren bij het nieuwe Collegie van de Dry Tonghen

1 Sainte-Beuve, *Causeries du Lundi*, II 132.

2 Fragmenten bij Félix Nève, *Le collège des Trois-Langues à l'université de Louvain*, 1856, Bijlage G en bladz. 119 vg. noot.

3 Delftsche stedebeschrijving door Van Bleyswijck, bladz. 756 vgg.

werd. Ondanks die verplaatsing bleef hij een goed Hollander. Aan zijne liefde voor den geboortegrond heeft men het te danken dat de aangename hollandsche reis-indrukken van twee vreemdelingen, een Napolitaan en een Milanees, die in het begin der 16^{de} eeuw (1514 of daaromtrent) Noord-Nederland bezochten, niet verloren zijn gegaan¹.

Kort na Dorpius kwam, en met één sprong vooraan, de haagsche Ianus Secundus (1511-1536). Deze is eigenlijk vóór en nevens Hugo de Groot bij uitnemendheid de latijnsche dichter der Nederlanders geweest. Ook voor de schilderkunst, de graveerkunst, de beeldhouwkunst, had hij aanleg. Eene proeve daarvan is bewaard gebleven. Maar zijne eigenlijke roeping was het schrijven van latijnsche verzen; en hoewel hij slechts vijftientig jaren oud geworden is maakte hij als erotisch latijnsch dichter zich zulk een naam, dat nog in onze eeuw zijne beknopte letterkundige nalatenschap op nieuw uitgegeven is².

1 Beide reisherinneringen zijn herdrukt in Scriverius' *Batavia Illustrata*, 1609, bladz. 121 vgg., 127 vgg.

2 P. Bosscha, *Johannis Nicolai Secundi Hagani opera omnia*, 1831. - Alle voornaamste levensbijzonderheden omtrent den dichter vindt men in deze uitgaaf bijeen. - In 1833 is door N.C. Kist de door Secundus vervaardigde medalje teruggevonden, voorstellend het beeld zijner Julia. - In de uitgaaf van Scriverius, 1619, houdt Ianus Secundus, op het naar Schoorl gegraveerd portret, zulk een medaljon in de hand. Aan deze oudere uitgaaf is de historische anekdote verbonden dat hare proefbladen, tijdens de voorloopige gevangenschap in Den Haag, gediend hebben om De Groot en Hogerbeets van tijding omtrent den loop der gebeurtenissen te voorzien. Brandt, *Historie van de Rechtspleging*, 3^{de} Druk, bladz. 41 vgg.; Wagenaar, *Vad. Historie*, X 304 vgg.

Negentien van Secundus' minnedichtjes, beroemder dan alle verdere proeven van zijn talent, dragen den algemeenen titel van *Basia* en zijn aan de verheerlijking van het kussen gewijd. Om één voorbeeld te noemen, in het 6^{de} herinnert de dichter zijne Neaera dat hij haar duizend malen gekust, en zij zijne duizend kussen hem eerlijk teruggegeven heeft. Doch welbezien vindt hij dit tellen hinderlijk afgepast, en kwalijk vereenigbaar met de bezieling eener warme genegenheid. Telt Neaera ook de tranen welke zijne liefde voor haar hem langs de wangen doet stroomen? Zij acht die integendeel zoomin als zijne zuchten. Welnu, het evenwigt worde hersteld. Talloos als zijne tranen, mogen voortaan Neaera's kussen zijn.

Lezers, vertrouwd met de elegische poëzie der Romeinen uit den bloeitijd, zullen beweren dat die van Ianus Secundus eene vernuftige pastiche is, en één elegie van Ovidius zelf, één carmen van Catullus, alle navolgingen dofschijnt¹.

Zoo is het; en dit oordeel, tevens in zijne soort eene hulde, treft de geheele school van welke wij spreken. Ianus Secundus verdient wegens zijn gebrek

¹ Catullus, Carmina N^o 5, Vivamus mea Lesbia:

Nox est perpetua una dormienda.
Da mî basia mille, deinde centum,
Dein mille altera, dein secunda centum,
Deinde usque altera mille, deinde centum cet.

Jan van Hout en Jan van der Does hebben de *Basia* in het hollandsch vertaald: 'Het boek der Kusken van Ioannes Secundus, nu aldereerst uijit tlatyn overgesteld in onze gemeine nederduitsche taele.' - Eene gelukkige navolging waren Roseliins Oochies door Daniel Ionctys, 1620-1639.

aan oorspronkelijkheid zoo weinig berisping, dat wij integendeel dit niet-oorspronkelijke als zijne hoofddeugd beschouwen moeten. De latijnsche dichters van dien tijd zijn nooit middelmatiger dan wanneer zij op eigen wieken pogen te drijven.

Ianus Gruterus, de samensteller der hiervóór genoemde anthologie, aanbidt zekere Harmosyne. Hem wordt nagegeven in de werkelijkheid een koel echtgenoot geweest te zijn, en omtrent vier vrouwen die hem achtereenvolgens hare hand schonken niet één herinnering opgeteekend te hebben. Doch dit in het voorbijgaan. Het beeld zijner Harmosyne, zegt hij, staat opgericht in zijn hart, te midden der vlammen zijner liefde. Nacht en dag worden door zijn bloedsomloop de voeten der godin besproeid. De beweging zijner long vormt eene sprakelooze eeredienst. Zijne lever is een tweevoudig altaar, voortdurend nat gehouden door het vocht in tallooze adertjes.

In een vers ter eere van koningin Elisabeth van Engeland noemt hij de offers welke die uitnemende vorstin waardig is te ontvangen. Voor het ontsteken daarvan komt de sterrehemel toortsen te kort, verzekert hij. De aarde is te klein. De zee bevat niet genoeg water. Stieren komen niet in aanmerking. Lammeren evenmin. Aan het oogmerk beantwoorden alleen *de gemoederen der koningen en hertogen*, voor de koningin verteerd door eene eerbiedige liefde¹.

Op de rekening van Josephus Scaliger, den leermeester van Hugo de Groot, staat een gedichtje dat *de Vloo* heet, doch eigenlijk de schoonheden eener ge-

1 Peerlkamp, De poëtis latinis, bladz. 279 vgg.

leerde en gedekolleteerde jonge dame bezingt, op wier boezem, bij gelegenheid van een openbaar banket, zulk een diertje zich was komen nederzetten. De jufvrouw wordt door den dichter uitgekleet; hare vloot nagezeten tot in de verborgenste schuilhoeken. Het valsche vernuft pijnigt zich om binnen de grenzen der welvoegelijkheid te blijven¹.

Bekend is de kortere latijnsche brief van professor Van Baerle waarin hij, weduwnaar geworden, over de terughouding der weduwe Maria Tesselschade Crombalch de onordentelijkste dingen zegt². Nog bekender de eindelooze, gewijd aan de herinnering zijner overleden Barbara. Zonder moeite heeft men in onzen tijd voelbaar kunnen maken dat dit dichtelijk proza tegelijk een uiterste van wansmaak, en eene onvoldoende bedekking van Barbara's alkoofgeheimen is³.

Voor hetgeen er van dien aard mag bovengekomen zijn bij Hugo de Groot heeft deze eene heilzame afleiding gevonden in het vertalen der *Grieksche Anthologie*. Overzetters zijn niet verantwoordelijk, wanneer het een kunstwerk der oudheid geldt. Met uitzondering van het nu en dan aan het humoristische grenzend *Hollandsch Huisraad*, zijn al De Groot's oorspronkelijke latijnsche verzen ernstig. Sommigen zijner epigrammen,

¹ In pulicem Catharinae des Roches, elegantissimae poetriae. N^o VI der Carmina in Scriverius' uitgaaf der gedichten van Scaliger, 1615. - Ander vloot-gedicht, uit het engelsch van Donne, bij Constantyn Huygens. Korenbloemen 1672, II 538.

² Uit Van Baerle's Epistolae Variae, 1667, bij Van Vloten, Tesselschade Roemers 1852, bladz. 25 noot.

³ Vertaald fragment bij Jacob Geel, Het Proza, 1830.

gelijk men in navolging der klassieken deze dichtsoort pleegt te noemen, verdienen om de kunstvaardigheid van welke zij getuigen de hoogste bewondering¹. Doch wanneer hij, op het ééne schrale onderwerp van Simon Stevin's zeilwagen, er *twee en twintig* dicht en aaneenrijgt, dan leeren wij beseffen met eene poëzie te doen te hebben tegen welke de goede smaak in verzet, en die meer uit de pen of de hersenen dan uit het gemoed en de verbeelding komt².

In eene overigens fraaije toewijding of opdracht aan Jan van der Does, den beroemden curator der leidsche hoogeschool, overleden in 1604, ontwikkelt De Groot het denkbeeld dat hij voortaan minder werk wil gaan maken van de geschiedenis der klassieke oudheid, meer van die des vaderlands. Het is misschien een zijner beste verzen.

In den droom, verhaalt hij, zijn hem twee bovenaardsche vrouwegestalten verschenen. Het gewaad der eene (blijkbaar waren het geen Muzen) was beschilderd met de geografie van Griekenland en met tafereelen uit de lotgevallen van Athene; het gewaad der andere met soortgelijke *tableaux-vivants* uit de geschiedenis van Rome.

- 1 Die lateinische Versification der Niederländer, in het aanhangsel tot Lucian Müller's Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden, 1869, bladz. 195 vgg. - Het beroemde epigram op het beleg van Ostende bij Peerlkamp, bladz. 322. - Een ander, niet minder fraai, op den dood van Anna van Veenhuysen, bij Lucian Müller, bladz. 201 vg.
- 2 De xxii epigrammen op den zeilwagen in de Poëmata Omnia van 1670, bladz. 264 vgg. - Het Instrumentum Domesticum, bladz. 287 vgg.

De twee bleven niet zonder toespraak. Eene derde zuster verscheen op het tooneel: de Hollandsche Maagd, kenbaar aan hare blondheid, aan een neptunischen drietand, aan golven waarop zij trad, aan een verbroken juk nevens haar, aan eene frygische muts, en op hare beurt aan de beeldtenissen van helden, nassausche en oudhollandsche, op het kleed. Zij ziet ontevreden, als eene die, aanspraak hebbend op vereering, reden heeft over verwaarloozing te klagen.

Men raadt het overige. De maagd van Holland vaart tegen die van Rome en die van Athene uit. De Groot hoort haar de anderen verwijten dat zij, de eene met haar Aratus, de andere met haar Martianus Capella (twee door hem uitgegeven teksten), den Nederlander nu lang genoeg van zijne manlijke roeping hebben afgehouden. Sedert hij geen kind meer is, zegt zij, behoort hij zich aan de studie der lotgevallen van zijn geboortegrond te wijden. Door *die* bezigheid moge hij zich beroemd maken. De einden der aarde mogen vernemen dat hij uit Holland is¹.

Wie prijst niet de gevoelens van welke dit dichtstuk getuigt; het vernuftige der voorstelling; het levendig zelfbewustzijn van den nog zoo jeugdigen maker, toen vast niet ouder dan achttien of twintig?

Zoo wij echter zulke verzen poëzie noemden, zouden

1 Ad Dousam, pro sua Republica Batava, Atheniensi, atque Romana, comparata. Poëmata Omnia, bladz. 123 vgg. - Dit vers, dat in naauw verband staat met de hiervóór herhaaldelijk genoemde Vergelijking der Gemeenebesten, moet geschreven zijn vóór het heengaan van Van der Does, toen De Groot hoogstens een en twintig jaren telde.

wij de maat te buiten gaan. Het zijn verlepte rederijkersbloemen, gestoken op latijnsch ijzerdraad. Een volgend geslacht, deze soort van dichtkunst in hare waarde latend en erkennend dat zij in één rigting eene buitengewone mate van beschaving onderstelt, heeft teregt voor de studie der bronnen het ontcijferen der navolgingen verlaten. Het was eene kunst zonder verleden of toekomst, welke noch in den bodem van het nationale leven hare wortelen had, noch voor de tastende nationaliteit nieuwe wegen openen kon¹.

XXVIII [De filologen. Lipsius, Scaliger, de Vossiussen, Nicolaas Heinsius]

De schepter der filologie, die bestemd was uit de handen der Nederlanders over te gaan in die van Engeland, uit Englands handen in die van Duitschland, is van de stichting der leidsche hoogeschool in 1575 tot den vrede van Utrecht in 1713, door geen ander volk van Europa, bijna anderhalve eeuw aan één stuk, gevoerd met meer gezag of meer regt dan door hen. Dit was van de zijde onzer vaderen eene wezenlijker verdienste dan latijnsche verzen te schrijven².

- 1 Lucian Müller: 'Es beruht die lateinische Poesie der Neuzeit weit mehr noch als die des Mittelalters auf Nachahmung der klassischen Muster. Etwas Originelles zu leisten würde ihr unmöglich, und im besten Falle undankbar gewesen sein. Der grosse Ruhm ihrer vorzüglichsten Vertreter basirt eben darauf, dass sie die freie (ja nicht die sklavische!) Nachbildung der Alten als ihre Aufgabe erkannt und meisterlich durchgeführt haben'. Bladz. 181.
- 2 Lucian Müller, bladz. 6: 'Durch eine seltsame Fügung der Dingen geschah es bald dass Holland, welches bis zum letzten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts für die klassische Studien neben Belgien kaum in Betracht gekommen war, auf reichlich hundert fünfzig Jahre der bedeutendste, zeitweilig fast der einzige Sitz jener Bestrebungen wurde'.

Onmiddellijk vóór 1575 waren de eerste filologen van Europa noch de Italianen, die hun bloeitijd toen reeds achter den rug hadden¹, noch de Noord-Nederlanders zelf, wier hoogeschole nog gesticht moesten worden. Het waren de Franschen²; en niet het toeval deed den franschen Scaliger en den franschen Salmasius achtereenvolgens naar Leiden beroepen: het gold voor eene uitgemaakte zaak dat Frankrijk bovenaan stond. Geen werk der Nederlanders is zoo beroemd gebleven voor de studie van het grieksch als de *Thesaurus* van Henri Estienne. Geen hunner gaf uit die taal eene zoo fraaije overzetting als de *Vies de Plutarque* van Amyot³. Uit hunne koelheid ten aanzien der midden-eeuwen volgt van zelf dat zij daarna evenmin de wedergade van Ducange's *Glossarium* hebben voortgebracht⁴.

Toenemende verwaarloozing van het middeneeuw-

1 Burckhardt, Renaissance in Italien, I III § 11: Sturz der Humanisten im 16. Jahrhundert.

2 Karl Hillebrand, Aperçu Historique, in: Étude sur Otfried Müller et son école, 1866, 2^{de} Druk.
- Salomon Reinach, Manuel de philologie classique, 1880.

3 Egger, l'Hellénisme en France, 1869, 9^{de} en 11^{de} Les, I 196 vgg., 259 vgg.

4 Ducange's Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, 1678, is een sleutel tot de geheele historische litteratuur der midden-eeuwen.

sche, bij onvoldoende kennis van het grieksch¹, was eene van de kenmerkende eigenschappen hunner bijzondere soort van geleerdheid. Naarmate hunne wetenschap ten aanzien der letteren en geschiedenis van het oude Rome zich uitbreidde, werden er al minder onder hen gevonden die aan het frankisch, het angelsaksisch, het gothisch deden². Niemand wijdde zich aan de wetenschappelijke studie van het nederlandsch³, en eerst omstreeks het einde van het tijdvak zou deze fout verholpen worden door een eenvoudig amsterdamsch huisonderwijzer nog wel⁴.

Dit voor zoo ver sommige leemten betreft; tekortkomingen welke door de tijdgenooten of niet opgemerkt werden, of in vergelijking der algemeene vermaardheid en der bewezen diensten niet mederekenden.

En kon het anders? Zoo wij heden ten dage uitgaven der romeinsche klassieken bezitten, welke uit technisch oogpunt de volmaaktheid nabijkomen; teksten, vastgesteld overeenkomstig de beste handschriften; commentaren, ontleend aan het getuigenis der oudheid zelve; woordenboeken die elke schakeling der uitdrukking toelichten; spraakleeren die ons het zamenstel der doode taal ontvouwen, - voor een niet

1 Over de latere herleving van het grieksch te Leiden, onder Tiberius Hemsterhuis, bij Lucian Müller, bladz. 70 vgg.

2 Castricomius en Merula waren de eenigen die zich met het frankisch, Franciscus Junius de eenige die zich met het friesch, het gothisch, en het angelsaksisch bezighield.

3 De belangstelling van Jan van der Does in Melis Stoke gold meer de geschiedenis dan de taal.

4 Lambert ten Kate's Aanleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake, is verschenen in 1723.

klein gedeelte hebben wij het aan de onverflauwde belangstelling onzer filologen der 17^{de} eeuw te danken; aan hunne uitgebreide kennis, hunne scherpzinnigheid, hunne werkkraft, hunne vlijt.

Daarnaar beoordeele men hetgeen zij bij hun leven voor Europa waren; toen de gemeenzame kennis van het latijn veel uitgebreider was dan tegenwoordig, de nieuwe tekstitgaven der klassieken eene veel algemeener geestdrift wekten, en er met niet minder ijver dan wij het thans naar eene nieuwe editie van Dante, van Shakespeare, of een nieuw boek van Max Müller over het indo-germaansch doen, naar een verbeterden Tacitus gegrepen werd, een op nieuw gekollationeerden Cicero, een in zijne eer herstelden Virgilius, of Ovidius, of Horatius.

Elke eeuw heeft hare hobbelpaarden, waaronder edele. Het edel hobbelpaard der 17^{de} was de vereering van het romeinsche; en dit in zich opnemen, voor zoo ver toen de hulpmiddelen reikten, eener wetgevende beschaving uit het verleden, deed den horizon der nieuwere zich naar evenredigheid uitzetten.

Uit dit oogpunt gezien bestaat er tusschen de historische en de taalstudien van het voorgeslacht en die van onzen tijd, hoe verschillend de namen mogen luiden, eene wezenlijke overeenkomst. Er is naauwlijks één andere eigenschap waardoor de mensch zich van de lagere dieren zoo kenmerkend onderscheidt, als de belangstelling in het verleden. Wel lezen wij van engelsche honden uit de 17^{de} eeuw, die, overgebracht naar Zuid-Amerika, door het leven in de bosschen aldaar, en door de noodzakelijkheid waarin zij verkeer-

den hetzij op eene nieuwe wijze hun voedsel te veroveren, hetzij tegen een wilder ras hun leven te verdedigen, wijzigingen van samenstel ondergaan hebben welke in hun geslacht erfelijk gebleven zijn. Een krachtiger ligchaamsbouw, scherper tanden, sterker maag, nieuwe reukzenuwen, nieuwe grijpmiddelen. Doch wij vernemen niet dat de nakomelingen dezer honden van dit erfelijke of zijne wording de herinnering bewaard hebben, en evenmin dat zich bij hen de gaaf ontwikkeld heeft die heugenis op prijs te stellen of daarvan op verstaanbare wijze rekenschap te geven¹.

Onder de menschen hebben er in datzelfde tijdvak filologische dictaturen bestaan; en geen andere zorg heeft de Staten van Holland, sedert zij voor rekening van den koning van Spanje de leidsche akademie gesticht hadden, nader aan het hart gelegen, dan in den persoon van den brabantischen uitgewekene Justus Lipsius aan de nieuwe universiteit zulk een dictator te verbinden².

Het is waar dat Lipsius, door zijne onvastheid van beginselen in het kerkelijke en staatkundige, voor Leiden niet *al* de vruchten heeft afgeworpen die men zich voorgesteld had. Van roomsch was hij indertijd luthersch geworden, van luthersch gereformeerd; en

1 Th. Ribot, *De l'Hérédité*, 1876. - Samuel Butler, *Life and Habit*, 1878, bladz. 211 vg.

2 Leven van Lipsius door Reiffenberg, 1823. - Onuitgegeven brieven door Delprat, 1858. -

Charles Nisard, *Le triumvirat littéraire au 16^e siècle*, 1852. - Overzicht door Schotel bij Van der Aa, B.W., XI 507 vgg. - Lucian Müller, bladz. 24: 'Lipsius, der erste Gelehrte von europäischen Ruf, den Leyden besessen hat'. - Over Lipsius' strijd met Coornhert, hiervóór

II¹ 70, 71 en noot 1.

het stond geschapen dat hij zijne stelling in het aangenomen vaderland onmogelijk maken zou, door ten laatste zoowel Genève als Wittenberg nogmaals voor Rome te verlaten en uit de handen der jezuïeten een professoraat bij de katholieke universiteit van Leuven te aanvaarden.

Men begrijpt hoe sedert in het anti-papistisch Noord-Nederland de schotschriften en de schimpdichten regenden, toen het bekend werd dat de groote Justus Lipsius, hersteld uit eene krankheid, Onze Lieve Vrouw van Halle eene zilveren pen als dankoffer had aangeboden, met een latijnsch bijschrift in dichtmaat. Zulke onschuldige handelingen waren toen voldoende om, bij kerkelijke tegenstanders welke met déze soort van bijgeloof voor goed gebroken hadden, de slechtste hartstogten te doen bovenkomen.

Doch groot was hij, in de oogen zijner tijdgenooten; en maar één of twee vernuften werden er toen in Europa gevonden die met Lipsius naar het litterarisch driemanschap der eeuw durfden staan. Al op zijn achttiende jaar had hij, door weetlust gespoord, zich naar Italie begeven, en geruimen tijd te Rome zich met het kollationeren van klassieke handschriften bezig gehouden. Onder meer was door hem eene uitgaaf van Tacitus bezorgd, welke alle vroegeren in de schaduw stelde. Als een tweede Erasmus stond hij in briefwisseling met de aanzienlijkste personen van zijn tijd, en gold voor eene algemeene vraagbaak in zaken van oudheidkunde. De twaalf of dertien jaren die hij als hoogleeraar in de regten en de geschiedenis te Leiden vertoefde, volstonden om in de oogen der we-

reld de jonge hoogeschool een rang te geven, die haar met de oudste europesche akademien al dadelijk op één lijn deed komen.

Een der mededingers van Lipsius naar het zooeven genoemd europeesch triumviraat was Johannes Josephus Scaliger; en het strekt de Staten van Holland zeer tot eer, toen zij Lipsius aan Onze Lieve Vrouw van Halle hadden moeten afstaan, moeite noch kosten gespaard te hebben om in de plaats van den beroemden Brabander den niet minder beroemden Franschman te overreden¹.

Ook Scaliger leed in zekeren zin aan bijgeloof. Zijn geleerde en ijdele vader, eerst op rijpen leeftijd uit Italie naar Frankrijk gekomen, had al zijne vijftien kinderen den waan ingeprent dat zij in regte lijn uit het verdreven vorstelijk huis van Verona stamden; en niet het minst bij den genialen Johannes Josephus was dit trotsche zaad in vruchtbare aarde gevallen. Ondanks de hevigste tegenspraak van letterkundige en kerkelijke vijanden is hij gestorven in de overtuiging een wettig kroonpretendent te zijn.

Doch, aan de opregtheid van zijn kalvinisme kon niet getwijfeld worden; en voor de Staten van Holland was dit het voornaamste. De tijd bragt mede dat men dezerzijds iemand toen onteerd achtte indien hij een *ex-voto* aan de Heilige Maagd offerde; niet alzoo, indien hij goedvond zich uit te geven voor een vermomd

1 Leven van Scaliger door Jacob Bernays, 1855. - Siegenbeek, Leidsche Hoogeschool, I 57 vgg., 86 vg. - Charles Nisard: hoofdstuk Scaliger, in *Triumvirat littéraire au 16^e siècle*. - Overzicht door Schotel bij Van der Aa, B.W., XVII 161 vgg.

prins. Aan Hendrik IV, dien men wist de Republiek een goed hart toe te dragen, werd met aanbevelingsbrieven der Staten en van prins Maurits een wetenschappelijk gezantschap afgevaardigd, met verzoek er in toe te stemmen dat de gevierde fransche onderdaan, reeds wereldvermaard door tal van geschriften (hij was een half dozijn jaren ouder dan Lipsius), naar Leiden beroepen wierd.

Over de redenen welke den koning bewogen de bede goedgunstig in te willigen, wordt verschillend geoordeeld¹; in elk geval, de onderhandeling slaagde ten laatste. Daar het bekend was dat Scaliger's gaven als spreker zijn talent als schrijver niet opwogen, en

1 Charles Nisard bladz. 223, uit de Scaligerana: 'Henri IV n'aimait pas Scaliger; il n'était pas dupe de cette liberté de langage où, sous l'inexpérience et la rudesse du savant, perceait l'orgueil du soi-disant prince; il le lui avait même fait sentir un jour en l'interrompant au milieu d'un discours par cette apostrophe toute royale: "Taisez-vous! monsieur de l'Escale, vous ne savez ce que vous dites"'. - Bladz. 227, uit de Menagiana: 'Quand Scaliger vint prendre congé de Henri IV, que tout le monde s'attendait à quelque chose d'important de la part du roi, on fut bien surpris lorsqu'après lui avoir dit: 'Eh bien, monsieur de l'Escale, les Hollandais vous veulent avoir et vous font une grosse pension; j'en suis bien aise', ce prince changeant tout-à-coup de discours, se contenta de lui demander: 'Est il vrai que vous-avez été de Paris à Dijon sans aller à la selle?' Et il lui tourna le dos. Scaliger, malgré sa gravité, dut sourire à cette raillerie qui lui rappelait la plus fâcheuse de ses infirmités.' - Scaliger's oordeel over Hendrik IV was even ongunstig als dat van den koning over hem. 'Il hait les doctes', zeide hij, 'il aime les légers et les bizarres. Le roy ne sauroit faire deux choses: tenir gravité et lire. Si César vivoit, il le mépriseroit, et Alexandre parce qu'il étoit disciple d'Aristote'. Fransche vertaling der Scaligerana, 1666-1695, op Henri Quatre.

hij uit dien hoofde weinig lust had professor te worden, werd goedgevonden dat hij geen openbare lessen geven, geen eigenlijken leerstoel bekleeden, en er zich toe bepalen zou, door zijne tegenwoordigheid in de Sleutelstad iets van den luister die zijn naam omgaf op de hoogeschool te laten afstralen.

Bij zijne aankomst te Leiden, in Augustus 1593, - Lipsius was in 1591 vertrokken, - werd hij op niet minder feestelijke wijze ingehaald dan de burgers van Verona weleer, meende hij, bij plegtige gelegenheden het zijne voorvaderen gedaan hadden, souvereinen van dat gewest. Ten einde de ongehuwde op zijn gemak zich zou kunnen inrigten, werd alvast voor zeven maanden bij een aanzienlijk leidsch ingezetene, die zich daarvoor ruim liet betalen, zijn kost gekocht. Men schonk hem f1200 vast traktement, en eene jaarlijksche toelage van f800: sommen die de wedden der gewone hoogleeraren toen ver overtroffen. Het is waar dat hij, meer dan één hunner, de akademie voordeel aanbragt door het lokken van toehoorders uit het buitenland. Zijn overlijden in Januarij 1609 werd als zulk eene ramp beschouwd, dat de Akademische Senaat aan zijne nagedachtenis de hulde bragt, gedurende zeven dagen alle openbare lessen te doen stilstaan.

Het was noch den Franschman dien men bovenal in Scaliger eerde, noch den al dan niet gewaanden italiaanschen vorstszoon, maar den veelzijdig ontwikkelden geleerde die schier alles wist wat één man toen weten kon, en wiens scherpzinnige onderzoekingen over tijdrekenkunde, wiens uitgaaf van den historieschrijver Eusebius en honderd andere teksten, op

een gebied dat destijds voor het hoogste gold de wetenschap of vooruitbragten, of op waardige wijze haar vertegenwoordigden.

Het kenmerkt de Nederlanders van toen en daarna, dat voor Lipsius, voor Scaliger, voor Boerhaave, voor wetenschappelijke mannen en instellingen in het algemeen, door hen sommige dingen gedaan zijn, van welke hunnerzijds de kunst, ofschoon zij door deze bij het nageslacht nóg meer eer zouden inleggen, geen enkele maal het voorwerp geweest is.

Dit is een der trekken door welke het Noorden des lands bestemd was zich blijvend van het Zuiden te onderscheiden. Scaliger's maatschappelijke stelling te Leiden was die van Rubens en Van Dyck na hem te Antwerpen, van Teniers te Brussel. Aan geen kunstenaar zijn ooit in Noord-Nederland zulke onderscheidingen te beurt gevallen. Ook niet Jacob van Campen, ofschoon de burgemeesters van Amsterdam trotsch genoeg waren op zijn stadhuis, is door de tijdgenooten als een persoon beschouwd, die in het samenstel der algemeene beschaving noemenswaardig medetelde.

Stadhuizen, kerken, schilderijen, graftomben, andere beeldhouwwerken, werden geacht tot de klasse der dingen te behooren welke men desverkiezend ieder oogenblik zich aanschaffen kan. Men bestelde en betaalde ze, gelijk men voor den utrecht'schen Dom of voor den kerktoeren van Scheveningen het een slingeruurwerk volgens de uitvinding van Christiaan Huygens deed; voor de Oude Kerk te Amsterdam of voor Sint-Bavo te Haarlem een klokkespel van Hemony.

Alleen voor de wetenschap maakte men eene uit-

zondering. Zij alleen werd, nevens de godsdienst, als eene regeringszaak aangemerkt, onderdeel van het publiek belang.

XXIX [De filologen. Lipsius, Scaliger, de Vossiussen, Nicolaas Heinsius]

Niet de geringste verdienste van Scaliger was dat hij bezielend op anderen werkte. Zoo stond hij de latijnsche opschriften, in zijne jeugd door hem in Italie verzameld en nageteekend, aan Ianus Gruterus af, en werd oorzaak dat diens *Corpus Inscriptionum* het licht kon zien. Zijne oostersche handschriften vermaakte hij aan de bibliotheek der akademie. Van de curatoren verkreeg hij dat de jonge Erpenius tot hoogleeraar in het arabisch aangesteld werd, onafhankelijk van het hebreeuwsch. Indien Erpenius voor eigen rekening naderhand te Leiden eene oostersche drukkerij heeft opgericht, welke tot zekere hoogte aan de universiteit is kunnen overgaan; indien ten behoeve eener reis naar den Levant en het aankopen van arabische handschriften gelden zijn toegestaan aan Golius, die den te vroeg gestorven Erpenius opvolgde; indien nog later, uit erkentelijkheid voor genoten onderstand uit Leiden, Levinus Warner, nederlandsch resident te Konstantinopel, aan de hoogeschool eene tot heden met onderscheiding bekende verzameling orientalia heeft nagelaten; dan komt de eer, aan deze soort van studien den stoot gegeven te hebben, Scaliger toe. In geen geval was het zijne schuld, indien zij naderhand eene poos verwaarloosd werden¹.

1 Over Erpenius, Golius, en Levinus Warner, bij Siegenbeek, Leidsche Hoogeschool. - Het legaat van Warner, ontvangen in 1668, bleef tot 1729 ongebruikt liggen (223 gedrukte boeken, 14 grieksche handschriften, 958 oostersche van verschillende herkomst). - Nieuwe berigten omtrent Warner bij G.N. Durieu, *Levini Warneri de rebus turcicis epistolae ineditae*, 1883.

Een nieuw voorbeeld der belangstelling van regeringswege, waarop ik zooeven doelde, is de geschiedenis van Gerard Vossius.

In de jaren dat Vossius professor te Leiden is wordt hem door de Staten van Holland het zamenstellen eener latijnsche spraakleer voor schoolgebruik opgedragen. Een zak guldens was het gewone honorarium voor het verrigten van zulke *jobs*, als de Engelschen zeggen. Gedurende tweehonderd jaren heeft geen Nederlander in zijne jeugd latijn geleerd, tenzij uit deze grammatica. En het land bleef op die wijze in zijn geheel. Voor het geloof was er een Staten-bijbel; voor het latijn eene Staten-spraakleer¹.

De dynastie der Vossiussen, vader en zoonen, is om zoo te zeggen het nationaalste stuk werks geweest dat door de nederlandsche filologie in de 17^{de} eeuw is afgeleverd. In een anderen kring van voorstellingen denkt men er bij aan de zeven zoonen van den schipper der Zaan, wiens herinnering in het geslacht Hooft bewaard bleef. De zeven schippers zijn vijf geleerden geworden, aangevoerd door een aartsgeleerd vader, patriarch van latijn en grieksch. Dionysius Vossius, Matthaëus Vossius, Isaïc Vossius, men struikelt in

1 Over Gerard Vossius bij Siegenbeek, Leidsche Hoogeschool. - Bij D.J. van Lennep, *Memorabilia Illustris Athenaei Amstelodamensis*, 1832. - Overzicht door Schotel bij Van der Aa, B.W., XIX 408 vgg.

deze familie over de letterhelden. De *Jaarboeken* van Matthaeus zijn geschreven in zulk fraai latijnsch proza, dat zij te dien aanzien welligt alleen door de *Jaarboeken* van Hugo de Groot overtroffen worden¹.

Scaliger en Salmasius kwamen uit Frankrijk, vernamen wij; Lipsius uit Zuid-Nederland. Gronovius en Graevius zullen uit Duitschland komen. De Vossiussen daarentegen, evenals na hen de Burmannen, zijn zuivere Hollanders, gewonnen en geboren te Dordrecht of te Leiden, overgeplant naar Amsterdam. Men moet tot den grootvader in het land van Loon teruggaan, of tot de toevallige geboorte van den vader te Heidelberg, om in de aderen dezer familie verwijderde sporen van niet-hollandsch bloed aan te treffen.

In sommige opzichten is het leven van Gerard Vossius, leven van een voorbeeldig huisvader, tegelijk een leven van zware beproevingen geweest. Door een onzinnig toeval verloor hij in den bloei harer jaren eene lievenswaardige dochter². Misschien de begaafdste zijner zoonen stierf jong³. Al de anderen op één na overleefde hij. Te Leiden had hij het verdriet, wegens zijne gematigde denkwijze in het godsdienstige, in 1619 te worden afgezet als bestuurder eener kweekschool van aanstaande predikanten. Ook daarna schatte men te Leiden hem niet op zijne volle waarde.

1 Fragment uit de *Jaarboeken* van Matthaeus Vossius in R. Fruin's studie over Albert Beilinc, Nijhoff's Bijdragen 1869 VI | 19. - Over De Groot's *Jaarboeken* bij Boot, Hugo de Groot herdacht 1883, bladz. 44 vgg.

2 Kornelia Vossius door Jacob van Lennep, R.W., XIV.

3 Vondel's lijkzangen op den dood van Dionysius Vossius bij Van Lennep, III 180, 181.

Er waren echter, behalve de reeds genoemde, vele vergoedingen. Nadat hij voor een beroep naar Cambridge bedankt had viel hem de onderscheiding te beurt eershalve tot kanunnik van Canterbury benoemd te worden; een bewijs dat men althans buiten zijn vaderland hem op prijs stelde. Aan dit kanunnikaat was voor de leden in Engeland een jaargeld verbonden, dat den vreemdeling bij uitzondering werd toegestaan te zijnen te verteren.

Nadat hij gedurende zestien of zeventien jaren de hoogeschool van Leiden had gediend, bood Amsterdam in 1631 hem een leerstoel bij het athenaeum aan. De burgemeesters bezorgden hem een huis van f900 huur, en legden hem daarenboven een traktement van f2500 toe. Dit was meer dan zelfs Scaliger ontvangen had. Had er daarvóór te Amsterdam geen andere inrigting van hooger onderwijs dan het chirurgijns-gilde bestaan, door de overkomst van Vossius bekwam in de wetenschap, zoo niet in de praktijk, het athenaeum den rang eener akademie. Vossius zag zich geëerd als den vader der nieuwe instelling, en smaakte de voldoening dat om zijnentwil studenten uit den vreemde naar Amsterdam kwamen, gelijk vroeger om anderen naar Leiden. Ook haatten of benijdden de voormalige leidsche ambtgenooten hem niet. Dat Amsterdam zoo diep in de beurs tastte, gaf aanleiding dat te Leiden de traktementen verhoogd werden.

Men komt in verzoeking eene idylle te gaan schrijven, wanneer men zulk een bestaan herdenkt. Geen hartstogten, geen zorgen, een aangename werkkring, eene degelijke vermaardheid. Weinig bloemen misschien,

weinig velden, weinig leeuwrikken; maar des te meer beminde boeken. Een geacht vaderland; eene woonplaats waar het voor den wind gaat: het schilderachtig en bedrijvig Amsterdam der 17^{de} eeuw. Te midden dier drukte, eene rustige studeerkamer; de kalmte van den Monte Cassino en zijn benediktijner-klooster, grenzend aan het mastbosch in het Y. Door het geopend venster stroomt met de warme zomerlucht de specerijgeur der Molukken naar binnen. Een godsdienstig geloof zoo vast als een anker in den grond. Eene wandeling naar het graf tusschen twee rijen vreedzame folianten, met in de toekomst het verzekerd uitzigt dat alle nog overgebleven korrupte plaatsen daarginds verbeterd zullen worden.

Veel minder gelijkmatig dan het leven van den vader, en ook in sommige opzichten minder stichtelijk, was dat van Isaäc, den zoon. Onze tijd heeft een geslacht van litterarische kunstbeoordeelaars zien verrijzen, die tevens kunstkoopers zijn of met kunstkoopers in betrekking staan. Een geoefende smaak doet hen in de achterbuurten van groote steden, op rommelzolders ten platten lande, bij eenvoudige lieden die gaarne een vod te gelde maken, verloren gewaande werken van oude meesters ontdekken, of werken van meesters wier namen niet zijn doorgedrongen. Zij begrijpen dat het nutteloos ware die verborgen schatten aan te koopen, zelfs voor spotprijzen, zoo niet van te voren het publiek wakker en graag gemaakt werd. Er worden oude kunstgeschiedenissen nageslagen; wormstekige archieven doorzocht voor het vinden van nieuwe gegevens; de onbekende meester verkeert in

een miskend genie; de schilderijlievende millionairs beginnen warm te worden; er gaat zich eene openbare meening vestigen. Is eindelijk, door veel over hem te schrijven, de vergetene in de mode gekomen, dan verschijnen in kleinen getale zijne werken ten toon; de rijke liefhebbers bijten; en de makelaar-letterkundige oogst in bankbiljetten hetgeen stuiversgewijs door hem gezaaid werd.

Zulk een soort van man, geleerd en kunstminnend koopman in boeken en handschriften, is Isaäc Vossius geweest¹. Toen hij, één en zeventig jaren oud, in 1689 te Windsor overleed, liet hij eene bibliotheek na welke door een neef en eene nicht in Nederland, erfgenamen van den kinderlooze en ongehuwde, voor f33.000 aan de leidsche akademie verkocht werd. De aannemelijkste gissing omtrent den oorsprong van dien boekeschat; zonderlinge en lastige bezitting voor een zwerver zonder fortuin, iemand die beurtelings in Italie en in Zweden vertoefde, nooit in Nederland eene openbare betrekking bekleedde, in Frankrijk een pensioen van Lodewijk XIV trok, in Engeland een pensioen van Karel II, - is dat de verzameling oorspronkelijk bijeengebragt werd met het doel, tegen hooge prijzen aan de zweedsche Christina gesleten te worden.

lets van dien aard straalt door in ophelderingen van

1 Er bestaat geen afzonderlijk Leven van Isaäc Vossius. Behalve in de voorredenen van door hem uitgegeven werken, vindt men verspreide bijzonderheden in brieven van en aan hem. Onder meer in de korrespondentie van Saint-Évremond, die in zijne langdurige engelsche ballingschap (1661-1703) Vossius persoonlijk gekend heeft. - Overzicht door Schotel bij Van der Aa, B.W., XIX 416 vgg.

Isaïc's erfgenamen, gegeven bij gelegenheid van een door de leidsche hoogeschool hun aangedaan proces. 'Isaïc Vossius', lezen wij, 'eenig overgebleven zoon van den uitmuntenden Gerardus Johannes, wiens boekerij reeds zeer aanmerkelijk was, had, in dienst der vermaarde zweedsche koningin Christina, vele jaren achtereen Europa doorgereisd, ten einde voor haar van overal handschriften en zeldzame boeken bijeen te brengen. Bij die gelegenheid had hij ook veel kostbaars voor zichzelf verzameld; en, toen naderhand de zaken der genoemde vorstin, *door hare veranderlijkheid en andere driften*, merkelyk in verwarring waren geraakt, zoodat Vossius zijne uitgeschoten penningen niet kon terug bekomen, had hij gezorgd zich door boeken schadeloos te stellen'.¹

Deze type van den filoloog-industrieel of -brocanteur is aan den eenen kant, zoo men wil, ofschoon er voor het volhouden der rol buitengewone bekwaamheden noodig waren, eene ontaarding, een bastaardtype. Tevens echter vormt hij een in den tijd passend geheel met de reeds genoemde varieteiten: den filoloog-triumvir, den filoloog-boekdrukker, den filoloog-wetenschappelyk reiziger, den filoloog-resident, den filoloog-kamergeleerde en professor. De 17^{de} eeuw heeft den naam de eeuw der filologie geweest te zijn; en uit de bijgebragte voorbeelden zien wij dat Nederland zich niet onbetuigd heeft gelaten. Liepen er verschillende vreemdelingen en verschillende broeders uit het Zuiden onder; was

1 Siegenbeek, Leidsche Hoogeschool, II 24. Uit H.W. en B.F. Tydeman's Geschiedenis van den aankoop der bibliotheek van Is. Vossius voor de Akademie te Leiden, Mnemosyne V 259 vgg.

Lipsius een Brabander, Gruterus een Brabander, Daniel Heinsius een Vlaming, Van Baerle een Vlaming, Zevecote een Vlaming; de Hollanders ontbraken niet. Meursius kwam uit Loosduinen, Erpenius uit Gorcum, Golius uit Den Haag. Over het zuiver hollandsche in de Vossiussen sprak ik reeds. Nog één woord over Heinsius den zoon, een geboren Leidenaar¹.

Het kan naauwlijks bevreemden dat in het buitenland, Hugo de Groot niet medegerekend, deze Nicolaas Heinsius eenigzins voor het model van den nederlandschen geleerde der 17^{de} eeuw doorgaat: bevallig latijnsch dichter, scherpzinnig uitgever van latijnsche teksten, man van de wereld en man der school in één persoon. Geheel zijn maatschappelijk bestaan zette hem zekere oorspronkelijkheid bij².

Raadpleegt men de lange lijst der latijnsche dichters en prozaschrijvers die hij met aantekeningen in het licht zond, dan waant men te doen te hebben met de letterkundige nalatenschap van een huiszittend en bij het kollege-geven vergrijsd universiteitshoogleraar. In

- 1 Commentarius de vita N. Heinsii, in de door P. Burman Jr. uitgegeven Adversaria, 1742. - Over Nicolaas Heinsius als latijnsch dichter bij Peerlkamp. - Over zijne kritische virtuositeit bij Lucian Müller, bladz. 51 vgg. - Levensbericht door Schotel bij Van der Aa, B.W., VIII 439 vgg.
- 2 'Il est peu de poètes latins modernes qui pour l'élégance et la pureté approchent de Heinsius. Peu de philologues ont exercé sur les poètes latins une critique aussi ingénieuse'. Marron. - 'Seine eigenen lateinischen Verse haben eine unnachahmliche Leichtigkeit und Grazie. Zur Poesie trieb ihn sein ganzes Naturel ... So mögen wir in N. Heinsius zwar nicht den grössten, aber den originellsten der altholländischen Latinisten verehren'. Lucian Müller.

de werkelijkheid echter is nooit iemand, die zich met dergelijke studien bezighield, in minder mate professor geweest. Geen uithuiziger man, gedurende eene reeks van jaren, dan Nicolaas Heinsius.

Dat ook hij, in de dienst van Christina van Zweden, eene poos tusschen Stockholm en Rome heen- en wedervliegt en aan de koningin geld te kort komt, spreekt schier van zelf. Alle buitengewone mannen van dien tijd, Hugo de Groot, Descartes, Pascal, zijn door deze geniale vorstin aangezocht of met haar in betrekking gekomen. Enkel om haar en om Descartes te zien, wilde de jonge Christiaan Huygens aan eene reis naar het Noorden deelnemen. Europa telt op dit oogenblik niet één gekroond vrouwelijk hoofd van zoo onbetwistbare vermaardheid.

Uit de schipbreuk zijner reizen voor rekening van Christina redt Heinsius niets anders dan eene aanstelling der Staten-Generaal tot resident te Stockholm: hij is diplomaat geworden. Zoon van een orthodoxgereformeerd vader en ook zelf orthodox, staat hij, bij de gestelde magten te huis, in een goed blaadje. Allerlei diplomatieke zendingen worden hem opgedragen: naar Pruissen, Denemarken, Rusland, Oostfriesland, Bremen, nogmaals naar Zweden. Tusschentijds is hij, steeds voortgaand latijnsche verzen te schrijven en latijnsche teksten uit te geven, sekretaris van Amsterdam geworden; doch maar voor eene poos. In een familie-proces doet Amsterdam te zijnen nadeele uitspraak; en dit verdriet hem. Hij gaat stil wonen te Utrecht, te Vianen, en sterft eindelijk in Den Haag (1681).

Het bedoeld proces liep over eene vrouw, de skan-

dinavische Margareta Wullen, bij wie hij twee zoonen had en die volhield huwlijksbeloften van hem ontvangen te hebben. Hij beweerde van neen, zij van ja; en zoowel het Hof van Holland als de stad Amsterdam gaven haar gelijk. Voor de nagedachtenis dezer Margareta is het te hopen dat zij niet als model gezeten heeft voor het portret dat in den roman van haar jongsten zoon: *De vermakelyke avanturier*, de held van zijne moeder ophangt. Volgens Nicolaas Heinsius, den vader, was zij een zedelijk monster. *Fallait pas qu'il y aille!* zeiden de tijdgenooten, en lieten met dit blok aan het been hem zitten¹.

Dit alles is minder lachwekkend dan het schijnt; en zoo ik er de aandacht op vestig geschiedt het alleen met de bedoeling iets van de kalklaag der pedanterie te verwijderen welke, ten gevolge van haar latijnschrijven, onze 17^{de} eeuw te zeer bedekt en onzichtbaar maakt. Nicolaas Heinsius is een geniaal man geweest en een man van eer. Heeft hij in zijne jonge jaren, door in den vreemde zich te vertuijen aan eene vrouw met welke hij niet gelukkig kon zijn (voor het overige was zij de schoone en begaafde dochter van een zweedsch predikant); heeft hij eene onvoorzigtigheid begaan, meer dan naar verdienste is hij er voor gestraft. Voor hem en voor de vaderlandsche letteren is het te betreuren dat hij geen enkele maal, bij het dichterlijk

1 Over Nicolaas Heinsius Jr. en zijne moeder, Margareta Wullen, in den Navorscher van 1856.
- Schotel bij Van der Aa, B.W., VIII 457 vgg. - Van Vloten, Bloemlezing 17^{de} eeuw, bladz. 628 vgg. Proza. - Oordeel over den Vermakelyken Avanturier bij Jonckbloet, Letterkunde xvii^e eeuw, 1882, II 412 vg.

uitstorten van hetgeen in hem omging, zich van zijne moedertaal bediend heeft. Hij zou belangrijker hollandsche verzen hebben kunnen schrijven, stellen wij ons voor, dan Van Baerle of Van Broekhuizen.

Uit een paar latijnsche regels van Heinsius, in Italie gedicht, is door vijanden opgemaakt dat hij een afkeer had van zijn land; en het is waar dat hij daar ter plaatse over Nederland spreekt als over een ander Slikdorp, met boersche manieren¹. Er zijn echter geen termen, aan die boutade meer waarde te hechten dan zij verdient². De geheele openbare loopbaan van Heinsius bewijst dat hij er eene eer in stelde voor Holland op te komen³; en niet zijne landgenooten zijn het meest door hem verwenscht, maar de stamvaders zijner Margareta.

XXX [P.C. Hooft. De geschiedschrijver]

Tot lof van den historieschrijver Hooft heb ik reeds vroeger gezegd dat wij nog heden met welgevallen zijne verzen, zijne brieven, en zijne geschiedenissen lezen⁴.

Ofschoon Hooft niet onder de eigenlijk gezegde filo-

1 In den bundel Italica, verschenen te Padua in 1648:

Dî facerent, tractu nasci liquisset in illo!
Patria, da veniam; rustica terra tua est.

2 Eene soortgelijke boutade van De Génestet hiervóór, II¹ 256.

3 De opschriften voor het standbeeld van Erasmus en het grafteeken van De Ruyter zijn van hem.

4 Hiervóór, II¹ 129.

logen kan gerekend worden, moeten wij hem op dezen onmiddellijk laten volgen. Hetgeen hem meest van al kenmerkt is dat bij het schrijven over vaderlandsche geschiedenis een klassiek voorbeeld hem aanhoudend voor den geest gestaan heeft. Ook te dezen aanzien is zijne eerezucht geweest de vader der nederlandsche renaissance in het nederlandsch te worden.

De nationale historieschrijvers vóór Hooft, te rekenen van het doordringen der renaissance te onzent in de eerste helft der 16^{de} eeuw, gaan uiteen in twee klassen. De eenen zijn kronijkschrijvers in het latijn, de anderen kronijkschrijvers in de landstaal.

Kronijkschrijvers noem ik hen in den technischen zin van het woord; niet om eene blaam te werpen op auteurs aan wier nasporingen wij voor onze kennis van het verleden groote verpligting hebben, maar alleen om hunne plaats aan te duiden in de geschiedenis van het vak.

Reynier Snoy, Willem Hermansz, Lambertus Hortensius, Hadrianus Iunius, Jan van der Does, Ubbo Emmius, bezigen wel is waar het latijn, maar stellen zich niet ten doel, wat den vorm betreft, dezen of genen auteur der oudheid na te volgen. Hun oogmerk is alleen de ware toedragt en den juisten samenhang van nederlandsche gebeurtenissen op te sporen, de eenen voorgevallen niet lang geleden, de anderen vergelijkenderwijs tot de hooge oudheid behoorend. Zij bezigen daarbij een idioom verschillend van de moedertaal, en ook toen algemeener verstaanbaar dan deze. Dit is al¹.

1 De Wind, Bibliotheek der N. Geschiedschrijvers, 1835. - Over Willem Hermansz hiervóór, I 298, 309 noot 1, 371. - Over Hadrianus Iunius, II¹ 26 vgg. - Over Ubbo Emmius, II² 11 vgg. - Snoy beweert in het hollandsch geschreven te hebben, doch men kent alleen den latijnschen tekst. - Monografie over Lambertus Hortensius door G. Mees, 1836.

Van Reyd, Van Meteren, Bor, en wie daarna verder in aanmerking mogen komen, hebben geen klassieke opleiding ontvangen. Van Reyd is een gewezen militair, overgegaan in de burgerlijke staatsdienst; Van Meteren een koopman; Bor een voormalig apteker. Hunne kennis aan het latijn reikt niet verder dan de onze tegenwoordig. Zij schrijven hollandsch evenals wij, regt en slegt. Hun hoofdonderwerp is de oorlog met Spanje, voor zoo ver zij dien beleefd hebben¹. Hunne wijsbegeerte der geschiedenis ontleenen zij aan den bijbel, toegepast op de lotgevallen der in opstand gekomen nederlandsche provincien. Zij zijn kalvinisten, in elk geval warme protestanten; en zoowel personen als zaken worden daarnaar door hen beoordeeld. Maar hunne gemoedelijkheid in het opsporen der waarheid, hunne vlijt bij het verzamelen van bouwstoffen, hun toeleg zooveel mogelijk slechts authentieke stukken mede te deelen, zijn voorbeeldig. Ook gebeurt het eene enkele maal dat zij in hunne eenvoudigheid, ondanks hunne rederijkersvormen, den waren dichterlijken toon gelukkiger treffen dan wel eens gedaan wordt door dichters van beroep².

In dit laatste punt ontmoeten hunne kronijken de

1 Van Reyd's verhaal is inzonderheid belangrijk voor de kennis der jaren 1583-1601. - Van Meteren geeft den geheelen strijd tot en met 1611. - Bor's kronijk omvat de jaren 1555-1600.

2 Hiervóór, II¹ 179 en noot 2.

historien van Hooft, insgelijks overvloeijend van dichterlijke trekken¹; maar verder reikt de overeenkomst niet. Zij behooren tot eene geheel andere school dan hij. Hooft is bovenal een schrijver, de anderen zijn bovenal onderzoekers.

Slechts twee nederlandsche werken der 17^{de} eeuw, de latijnsche *Geschiedenissen* van Hugo de Groot en de latijnsche *Jaarboeken* van Matthaeus Vossius, kunnen, wat den vorm betreft, met Hooft's *Historien* vergeleken worden; en meer is niet noodig om ons te doen beseffen hoe ver Hooft aan den eenen kant van de kunstelooze annalisten in de landstaal staat, hoe dicht hij aan den anderen hunne konfraters uit de filologische school nadert.

Daar het boek van Vossius Jr. over een veel ouder tijdperk der vaderlandsche geschiedenis loopt en onvoltooid gebleven is, behoef ik er niet verder over te spreken. Genoeg dat Vossius, geheel in den geest zijner eeuw, den romeinschen historieschrijver Livius tot model gekozen had, en zijn latijn daarvan doorgaans eene *décalque* is. Betwistbare verdienste naar het oordeel onzer dagen, maar toen eene krachtige aanbeveling².

Veel sterker is de overeenkomst met De Groot. Onafhankelijk van elkander stellen beide mannen zich voor, de geschiedenis van den opstand te schrijven;

1 'Taafereelen vol levens, daer zich de geest der poëzye, op verscheide plaatzen, met veele schrandere slaagen laat zien en hooren.' G. Brandt, *Leven van Hooft*.

2 De *Annales* van Matthaeus Vossius behandelen in twintig boeken de oorsprongen der nederlandsche geschiedenis tot en met 1433, einde der regering van Jacoba van Beijeren.

onafhankelijk van elkander wijden zij hunne beste krachten aan het bestuderen van zeker aantal gewigtige jaren; onafhankelijk van elkander bootsen zij, de een in het latijn, de ander in het hollandsch, den stijl van Tacitus na¹. Toen Hooft zich aan het redigeren zette wist hij niet dat De Groot, wiens arbeid in portefeuille gebleven was, reeds eenige jaren te voren hem eene vlieg had afgevangen. Toen De Groot te Parijs in 1642 de eerste twintig boeken der *Nederlandsche Historien* ontving, kon hij met den besten wil, al zou hij lust hebben gehad, Hooft niet van plagiaat beschuldigen².

Ook was er van plagiaat geen kwestie; en onze tijd doet onrecht, wanneer wij Hooft verwijten zich naar een antiek historieschrijver geregeld te hebben³. Wij zelf handelen niet anders, al verschillen de namen

- 1 Hooft's Historien gaan van 1555 tot 1587 en waren bestemd vervolgd te worden tot het Bestand van 1609. Met 1609 eindigen ook de Historien van De Groot, overigens veel beknopter.
- 2 Hugo de Groot aan Willem de Groot, 24 Januarij 1643, over de Historien van Hooft. Brieven N^o 636, Appendix: 'Historiam Hoofdii legere coepi, est opus egregium. Non placebit forte aliis dictio antiquaria. Sed praecessit in tali scribendi genere eum Thucydides, et Sallustius... et nullo minor Tacitus'. Over zijn eigen navolgen van Tacitus geen woord. - Hooft aan Hugo de Groot, over den historiestijl, Muiden 19 Mei 1618. Bij Van Vloten, N^o 75.
- 3 Groen van Prinsterer: 'Peut-être les admirateurs de Hooft nous reprocheront de n'avoir presque jamais fait mention de celui qu'ils appellent le Tacite des Pays-Bas... Nous aimons beaucoup plus la rude et naïve simplicité des écrivains à la manière de Bor, que cette composition au style prétentieux et aux couleurs éblouissantes, où la forme souvent emporte le fond. Quelque grand que puisse être le mérite de Hooft sous le rapport littéraire, nous ne voyons pas que l'histoire ait beaucoup profité de son travail'. Archives 1^{ste} Reeks, 1^{ste} Deel, 2^{de} Druk, 1841, Prolégomènes bladz. 38*.

onzer afgoden. De eenen volgen wij Hallam of Macaulay of Carlyle na, de anderen Ranke, de anderen Michelet of Taine. Teregt betwisten wij het nageslacht de bevoegdheid, alleen op dien grond ons te veroordeelen.

XXXI [P.C. Hooft. De geschiedschrijver]

Gelijk men zien kan uit de twee proeven van minder omvang, het leven van Hendrik IV en de lotgevallen van het Huis Medici, werd Hooft bij de keus zijner onderwerpen door een juisten historischen blik geleid. Eene natuurlijke neiging deed hem zijne belangstelling rigten op hetgeen deze bovenal verdiende. In de nieuwere geschiedenis van Europa, onmiddellijk vóór hem, was buiten Nederland niets zoo nieuw geweest, zoo verrassend, of van zoo ver uitziende gevolgen, als het rijk der Medici in Italie en daarna de wordende nationale eenheid der Franschen¹.

Het staat bij hem vast dat sedert de woelingen en den worstelstrijd der midden-eeuwen, gevolgd op het ineenzakken van het romeinsche rijk, de ordelijke ge-

1 Hendrik de Groote is afzonderlijk verschenen in 1626, en in één bundel met het Huis Medici herdrukt in 1671. - Uit den samenhang blijkt dat dit laatste werk opgesteld of althans voltooid is kort na het bezoek van Maria Medici aan Amsterdam in 1638.

schiedenis van Europa eigenlijk eerst begonnen is met de opkomst van den franschen koning wiens leven hij gaat vertellen en wiens jongere tijdgenoot hij was¹.

Bij weinig historieschrijvers van toen, in en buiten Nederland, zal men zulk een veelbeteekenend woord als dat van Hooft aantreffen, waar hij op het roomsch worden van Hendrik IV terugkomt. "t Geen op zijn lóf te zeggen valt", schrijft hij van den koning, 'is dat hy eens door dwang, andermaals willens, der Gereformeerde belijdenis versaakt heeft: daar hy Gode alleen reekening van schuldigh was *ende geene menschen zich qualijk by bevonden hebben*'.²

Hooft beseftte dat Europa in zijne dagen met het oplossen van een nieuw vraagstuk te doen had, en de vorsten, buigend voor het beginsel dat het algemeen welzijn de hoogste wet is, liever dan ijzer met handen te willen breken en voor het kleiner kwaad der verdraagzaamheid het grootere der geloofsvervolging in de plaats te stellen, naar die wet zich hadden te voegen.

Nieuw was het onderwerp niet, voorwaar, welks behandeling de taak van Hooft's leven worden zou: de nederlandsche vrijheidsoorlog. Weinig minder dan vijftig pennen, erkende de schrijver in zijne opdracht aan den regerenden Stadhouder, hadden er zich reeds

1 'Na zó lange verwarringen dunk ons dat *eerst by mans leven* de geregeltheit zich weder heeft begost te zetten in de Staten van Europe'. Hendrik de Groote, aanhef. - Reis-Heugenis van P.C. Hooft, uit de jaren 1598-1601, achter het 2^{de} Deel der Brieven door Van Vloten, Bijlage I.

2 Henrik de Groote, bladz. 182 der uitgaaf van 1671.

op afgesloofd. Zelfs meende hij verschooning te moeten vragen dat hij het nogmaals aandurfde¹. Maar eene soortgelijke overweging als wij in de prolegomena van het *Regt van oorlog en vrede* aantreffen, zweefde ook Hooft voor den geest, en schier met dezelfde woorden had hij De Groot kunnen nazeggen: 'Velen vóór mij hebben beproefd op de historische wetenschap den kunstvorm toe te passen; door niemand der onzen is dit volvoerd'.²

Werkelijk bestond er voor zijn navolgen van Tacitus geen andere reden; al had hij even goed, zooals De Groot opmerkte, zich naar Thucydides of Sallustius kunnen rigten. Eene fraaije geschiedenis wilde hij schrijven; een boek van letterkundige waarde; iets van beteekenis voor de taal van zijn land; een werk hetwelk den nakomeling er roem op zou doen dragen tot den nederlandschen stam te behooren³.

Bovendien had hij het oog op de tijdgenooten; ik bedoel op de leden zijner eigen kaste, de nieuwe aristokraten, door de omwenteling souvereinen geworden.

Wij kinderen der 19^{de} eeuw, opgevoed in de vreeze van den kleinen man, zonder het te willen of te weten hovelingen van het gemeen, nemen ligt aanstoot aan Hooft's vrijmoedig oordeel over dezen lageren

1 'Zommighen moghte het wel vreemdt voorkomen enz.' Opdragt aan Frederik Hendrik.

2 Hiervóór, II² 159.

3 Hooft's redevoering over de Waardigheid der Poëzie, 1617: 'Opdat gelijk eertijds van seven steden gestreden is om Homerus tot haer burgher te hebben, alsoo, in toecomenden tijde, alle geslachten moghen wenschen, om *dit* te hebben tot haer vaederlandt.'

stand der maatschappij¹. Blijkbaar echter is hij slechts door een hooger en willen gelezen worden. De fout der Spanjaarden was geweest, ondanks hun onmiskenbaren aanleg voor het regeren, niet geweten te hebben op welke wijze 'poorterlijke ontsteltenissen' moeten behandeld worden. Een klein getal nederlandsche stadsregenten, meestal niet-riddermatige en niet-edelboortige mannen, hadden getoond daarvan meer verstand te hebben dan zij². Voor die hollandsche regenten was de opstand eene bron van magt geworden; voor het land de bron der vrijheid, der orde, en der welvaart. Deze les mogt niet in het vergeetboek geraken. De zoonen moesten levendig beseffen dat 'ook heedens-daeghs niet de minste kunst der steedsche regheeringhe in 't handelen en gerusthouden der meenighe bestaat'.³

Van een gedrukten gids bij het uitoefenen dier kunst,

- 1 Historien, 1^{ste} Boek: 'Groot voedsel zonder twyfel vonden deeze klappernyen onder 't graauw en schuim der gemeente, dat oft van den bedelzak leeft, oft dien tot voorlandt heeft; gelyk 't meestedeel der armen van quaade opvoedinge, woesten wandel, en stout in den bek is'. Bij Hecker, I 50.
- 2 Schaduw- en lichtzijden van den spaanschen landaard: 'Van de manieren der Spanjaarden, zoo stoffende, zoo opgeblaazen, - immers onder vreemden, - zoo bedekt van harten, ongemeenzaam en belghziek, stak yder de walghe. Daarentegen hunne altydts nuchtere bequaamheit, stemmighe deftigheit, ernstighe wakkerheit, gestadighe vlytigheit, beleggende zorghevuldigheid, moesten den naam van grimmigheit, grootsheit, schalkheit, baatzucht, eindthoudenheit, en, omdat ze den Nederlanderen niet zoo eighen of in den weghe waren, de deughden gelyken last van haat dragen, als de gebreeken'. Historien, 1^{ste} Boek; bij Hecker, I 12.
- 3 Historien, 6^{de} Boek. Bij Hecker, I 396 vg.

zonder aanzien des persoons en zonder zwakheid¹, wenschte Hooft hen te voorzien; en dit doende bewees hij meteen eene dienst aan de algemeene zaak. De ondervinding had geleerd dat de Nederlanders misschien door dwang, maar zeker niet door gewetensdwang te regeren waren. Begeerden de burgemeesters in het bezit te blijven hunner magt; wilden zij niet 'by aanstichting oft immers dapper toedoen des gemeenen mans' op hunne beurt van het kussen gestooten worden, dan hadden zij vóór alles de vrijheid te eerbiedigen, de orde te handhaven, en de welvaart der republiek te bevorderen.

Moest ik de algemeenste dienst aanwijzen, door dit werk van Hooft aan de studie der geschiedenis in Nederland bewezen, - want het zooeven genoemde raakt enkel de praktijk, - ik zou zeggen: Hooft heeft voor zijne eeuw en voor het vervolg, door de eerbiedige soort van scepticisme die hem eigen is, onze historiografie van den preektoon verlost, en voor de oudtestamentische opvatting onzer historieschrijvers van het tijdvak, welke nooit meer dan één kant der dingen ziet, de veelloogige der renaissance in de plaats gesteld.

1 Klagt over het weifelen der amsterdamsche regering ten aanzien van de dagbladpers dier dagen: 'De schotschriften en faamsmettende gedichten ginghen op alle straaten, markten, en maaltyden om: een waapen dat, zonder voordeel op zynen vyandt te haalen, gemerckt dat het eenen yghelyke eeven naa is, niet dan quaad bloedt en verbittering maakt; maar (van eenen wereldwyzen man deezer eeuw met recht voor teeken van zwakheit der regeeringe geschouwen) in onze stadt altyds verboden, en altyds gebruyckt zal worden'. Historien, 2^{de} Boek; bij Hecker, I 106.

Aitzema, de meest beteekenende na hem, heeft óók een eigen blik op de menschen en de dingen. Maar welk een blik! Braafheid, goedheid, geestdrift, - hij gelooft er niet aan. Alles op aarde draait volgens hem in den plompsten zin van het woord om het eigenbelang, en daarom alléén: 'zijnde', zegt hij, 'natuerlick dat een yder jaeght en janckt na 't geen hy bemindt, ende een yder bemindt zijn interest. Ondertusschen is de beste raedt, dat men 't houdt met de sterckste: want alle macht is van Godt, ende die de macht heeft, die ghebruyckt se'.¹

Zonder de beteekenis te willen verminderen der bekende plaats bij Hooft, waar deze een tamelijk volstrekt wantrouwen omtrent het bestaan eener onzichtbare zedelijke wereldorde aan den dag schijnt te leggen², moet ik toch doen opmerken dat dit bij hem er in geen geval veel toe doet. Zijn geloof in de zichtbare is des te vaster. Boven de lotgevallen van het Huis Medici ziet hij eene wet zweven, krachtens welke de misdaden en noodlottige slagen, in de geschiedenis dier geïmproviseerde italiaansche dynastie, tot heil des volks op de zedelijke verbetering der vorsten uitloopen³. Zijn eerbied voor de menschelijke goedheid in

1 Lieuwe van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh 1655-1669*, III 841. - R. Fruin, *Nijhoff's Bijdragen*, N.R., III 218 vgg.

2 'Voorwaar, hoe ik dit en gelyk beloop [het oprigten van Alva's bloedraad] dieper in zie, hoe ik min gronds in de oordeelen Gods vind, en de tuimelende ongestaadigheit der menschelijke zaaken in allerley handel my meer voor de ooghen komt'. *Historien*, 4^{de} Boek; bij Hecker, I 267.

3 Slot van de Rampzaaligheden der verheffing van den Huize Medicis: 'Met zoo menigherlei ramp van wederstreeving, verjaaging, ballingschap, hoon, berooitheit, anxt, kommer, verraadt, vlucht, vankenis, vermoordt te worden oft moorden, 't welk by de vroomen eeven ellendigh is, heeft de fortune de verheffing van 't huis Medicis opgewogen; tot dat het, verouwykt in de vorstlykheidt, allenskens verdraaghyk werdt, en zijn voorspoedt draagen leerde'.

het algemeen is onbegrensd, Daden van die soort worden met ingenomenheid door hem vermeld. Zelfs de ambtspligt moet volgens hem voor den pligt der barmhartigheid wijken¹. Het tegenovergestelde der leer van Aitzema.

Alles komt eigenlijk hierop neder dat Hooft, die de uitdrukking *hero-worship* niet kent en deugd noemt hetgeen wij genie heeten, in iedere orde van grootheid sympathie voor deze aan den dag legt. Hij bewondert schamele lieden die voor de vrijheid hun brood en hun leven overhebben; wakkere vrouwen, wonderen van huwlijksliefde verrigtend; mannen van welstand, die zonder zich een naam in de geschiedenis te maken, of te willen maken, daden van zelfopoffering voor het vaderland plegen². Niets trekt in Hendrik IV hem zoozeer aan als dat de koning veel minder aan de

1 Uit den tijd van Alva's sententien en indagingen: 'Twee Schouten bevind ik inzonderheit, die, versmaadende in deezen alle gevaar, om der goedhartigheit wille, eenen eeuwighe naam aan de nakomelingen verdient hebben: den eenen van Leide, Jan van Beerendrecht; den anderen van Monnikendam; maar niet, hoe hy geheeten werd'. Historien, 4^{de} Boek; bij Hecker, I 275.

2 'Jaa daar waaren'er, die 't verdaadighen der vry- ende gerechtigheden zoo heylich hielden, dat het hun troost en gloory docht, daar voor naa schavot oft galgh te treden. Ende kan ik met kennisse zeggen, dat by mangel van juiste anteekening, de heughenis gespilt is van verscheide doorluchtige daaden door donkere personen bedreeven'. Historien, 6^{de} Boek; bij Hecker, I 378.

fortuin te danken heeft dan aan zijne uitstekende bekwaamheden¹. Willem de Zwijger is zijn held, omdat de prins van Oranje, ter tinne toe, het gebouw van den jongen Nederlandschen Staat heeft opgetrokken niet-alleen, maar 'alles met zoo gering een' hulpe van anderen, en onder 't geduurigh rammeyen des vijands op 't onbestorven metselwerk'.²

XXXII [P.C. Hooft. De briefschrijver]

De *Nederlandsche Historien* zouden mislukte kunst zijn, eene historische schildering zonder waardigheid van koloriet of van toon, indien zij niet van het begin tot het einde, ook wanneer het aanbreken van een nieuwen en blijder dag er in doorschemert, zonder afwisseling een somber tafereel ontrolden³. Zoo eischte het de stemming in Nederland gedurende de moeilijke jaren over welke het verhaal zich uitstrekt, 1555-1587; jaren van strijd en van lijden, van haat en van vertwijfeling, van wanhopigen moed, welke door een nederlandsch dichter ónzer eeuw met één meesterlijken trek geteekend worden, wanneer hij zegt dat de zon die ze bescheen eene bloedkleur vertoonde⁴.

1 Henrik de Groote, bladz. 1: 'Als die ongelijk meer lichts van de deught dan van 't geluk ontfangen had.'

2 Opdragt aan Frederik Hendrik. - Karakterschets van Willem I in het 20^{ste} Boek; bij Hecker, IV 337 vgg.

3 Plaatsen uit de *Historien* hiervóór, II¹ 29 noot 1, 41 noot 3 en 4, 43, 44, 45, 48 vg., enz.

4 Da Costa, *Slag by Nieuwpoort*, 1858, aanhef:

Hoe zag in Nederland de zon zoo rood?...

Hooft zelf echter wordt niet enkel uit dit geschiedwerk, maar ook (over zijne verzen heb ik kort geleden elders gesproken) uit zijne brieven gekend; en met grond kan beweerd worden dat, zoo alleen de *Historien* ons van de tweede helft der 16^{de} eeuw een juist denkbeeld geven, alleen de *Brieven* dit van de eerste helft der 17^{de} doen. Wij zouden eene valsche voorstelling van den schrijver bekomen, indien wij de eenen te zeer van de anderen scheidden¹.

Wanneer men van Hooft's brieven zegt dat zij naar de lamp rieken, dan bedoelt men wezenlijk dat hij de eerste Nederlander geweest is die in het nederlandsch heeft gedaan hetgeen vóór hem alle groote auteurs der renaissance, Italianen, Franschen, Engelschen, Duitschers, en ook de Nederlanders zelf, vaak in het latijn deden: brieven schrijven die bestemd waren als stijlproeven te dienen, kleine gedichten in proza, droefgeestig, ernstig, luimig, al naar de geest getuigde, of door de omstandigheden, ten einde den persoon aan wien men schreef in zekere stemming te brengen, geëischt werd².

Terecht houden wij ons overtuigd dat Hooft in het leven noch zoo gemaakt was, noch zoo gezocht, noch altijd op die wijze met de punten der schoenen naar buiten liep. Het is bij hem, zoodra hij de pen opvat, een tot tweede natuur geworden aanwensel. Zelden dreef een schrijver de zorg voor zijn eigen proza ver-

1 Van Vloten, P.C. Hooft's Brieven, 1855-1857. Vier Deelen.

2 Brieven van Erasmus hiervóór, I 361 vgg., 375 vgg. - Brief van Hooft aan Constantyn Huygens, 29 December 1628. Bij Van Vloten. N^o 191.

der dan Hooft. De groote meerderheid zijner brieven is enkel tot ons kunnen komen omdat wij er de minuten van bezitten, door hem en de zijnen bewaard. Niet alleen huwlijksaanvragen (gelijk aan de dame welke hij voor zijne tweede vrouw begeerde) stelde hij vóór het overschrijven tot in bijzonderheden vast¹, maar ook knorbrieven aan eene voormalige keukenmeid²; ook, in kwaliteit als baljuw van Gooiland, dienstbrieven aan prins Maurits. Of het eene novelle ware vertelt hij den prins de geschiedenis van een gratie vragenden kerel uit Weesp, die, gesard door een gemeenen waard in die stad, aan dezen een manslag begaan heeft en, voortvlugtig, bij verstek gevonnisd is. Er zijn er een half dozijn van die soort³.

De beroemde brief aan Maria Tesselschade, over het verlies zijner eerste echtgenoot, is eene kleine zielkundige verhandeling. Het verschijnsel der smart wordt er met aandacht beschreven en wijsgeerig beoordeeld. Elke uitdrukking is afgewogen⁴.

Niet minder kunstig zijn vrolijker epistels, aan dezelfde en aan anderen. Figuurlijke gezegden worden volgehouden op eene wijze die van nadenken getuigt. Aardigheden hebben een begin, een midden, en een einde. Te bekwamer plaats verschijnen toespelingen op de oude of de nieuwere letteren: 'U E. heeft hier haere muilen gelaeten. Dit 's een leelijke vergetelheit. Want het waer beter dat'er U E. de voeten vergeten

¹ Aan Heleonora Hellemans. Bij Van Vloten N^o 178.

² Aan Aeltjen de Lange. Bij Van Vloten N^o 210.

³ Aan prins Maurits. Bij Van Vloten N^o 83, 111, 118, 130.

⁴ Aan Maria Tesselschade. Bij Van Vloten N^o 132.

had, en 't geen daer aen vast is. De vloer (acht jck) heeft U E. willen houden, ende ghy zijt haer ontslipt gelijk Corisca den Satyr, daer de perrujck in den loop bleef. En zeeker, steenen en planken leggen en treuren, om dat ze niet langer van die zoete treedtjens gestrookt worden. Niettemin, deze achteloosheit Uwer E. doet ons hoopen dat wy noch eenigh ander overschot zullen vinden, ende moghelijk U E. hart hier in eenighen kamerhoek zal vergeten zijn'.¹

De straks vermelde brief aan Eerbaere Aeltjen de Lange tot Delft, dien wij te danken hebben aan de nasporingen van een nog te vroeg aan de wetenschap ontvallen geleerde onzer dagen², is eene merkwaardige proeve. Hooft daalt er af tot de bevassing eener wispelturige vrouw uit het volk, vroeger zijne getrouwe dienstbode, maar door de tegenspoeden van een doorgedreven huwelijk eene kwaadspreester geworden, ook van de zijnen en van hem, en die hij daarom met opzet vermeden had te gaan bezoeken.

'Nojt heb ick U geraeden Peel te trouwen', schrijft hij haar, 'maer ter contrarie hebt ghy, tegens mijnen raedt ende zin, schrijvens van hem aengenomen, ende hem verdaghvaert en gesproken ten hujze van mijnen zalighen vaeder, terwijl ick in de Beemster was... Indien Peel u gebonden of mishandelt heeft, dat is geschiedt bujten raedt ende daedt van my.... Niettegenstaende alle weldaeden lastert ghy my achter

¹ Van den Huize te Muiden aan Maria Tesselschade, 1 Augustus 1633. Bij Van Vloten N^o 437.

² Verschillende onuitgegeven brieven van Hooft zijn het eerst teruggevonden door wijlen Dr. van Vloten.

mijnen rugge; tegens uwe vrienden met woorden; tegens Adriaen Cornelissen met schrijven; ende in mijn aenzicht met uwen brief ende t'elkenmaele als ick met U spreek; ende loont alsoo goetd met quaedt. Hebt daerom niet vreemt te vinden dat ick U ongaerne bezoek; want ick en kan U niet helpen ende moet onverdient verwijt hooren'.

In een historischen roman uit de 17^{de} eeuw in Nederland, gelijk onze leeftijd ze Walter Scott leerde afzien, zou het beeld dezer Aaltje, uit Hooft's filippica naar voren getreden, de geschikte stof eener episode leveren kunnen. Ik geef slechts zooveel trekken als noodig zijn om te doen gevoelen dat de man der *Nederlandsche Historien* stilist en geoeftend prozaschrijver blijft, ook wanneer hij voor een keer zijne renaissance-sieraden er aan geeft, en zijn best doet eenvoudig sterveling te schijnen.

Zonder overdrijving kan niet beweerd worden dat de geheele verdere nederlandsche letterkunde van het tijdvak door Hooft's brieven in de schaduw gesteld wordt. Maar er is toch iets van aan.

XXXIII [Vondel en de klassieken]

Vondel leeft zoo lang en is zoo overvloedig, dat men zijn arbeid niet gemakkelijk overziet. Het komt ons echter te stude dat hij, even ligt aandoenlijk als rijk begaafd, aan zeer verschillende aandriften gehoorzaamt en niet minder verschillende invloeden onder-

gaat. Vandaar bij hem tamelijk scherpe lijnen van afscheiding; lijnen die in onze voorstelling allengs beelden en groepen worden.

Één hoofdgroep vormen de navolgingen van het klassieke, die zijne hollandsche poëzie aan de latijnsche van Daniel Heinsius en Hugo de Groot verbinden en in het algemeen aan de filologische school.

Het is zoo dat de resultaten, waartoe in de dagen van Vondel's opkomst te onzent de wetenschap der filologie geraakt was, door hem slechts ge vulgariseerd worden. Op te gevorderden leeftijd gaat hij latijn en grieksch leeren, en blijft in de studie der oude talen te zeer dilettant.

Met dit vulgariseren echter is het hem volle ernst. Niet alleen vertaalt hij stukken van den tragedieschrijver Seneca¹, de heldinnebrieven en de herscheppingen van Ovidius², de oden van Horatius, en tweemaal den geheelen Virgilius, - eerst in proza, dan in verzen, - maar hij schrijft ook eene tamelijk geleerde verhandeling over hetgeen vroeger en later is aangevoerd voor de stelling dat Homerus een groter dichter dan Virgilius, Virgilius een groter dichter dan Homerus geweest is. Hoewel hij geen namen van leidsche of andere professoren noemt, uit wier werken deze kennis door hem geput is, geeft hij zich toch geenszins voor haar vinder uit. Hij wil enkel referent zijn³.

1 Troas of Amsteldamsche Hecuba, 1625; Hippolytus, 1628.

2 Het kenmerkt Vondel dat op zijne Heldinnebrieven naar Ovidius, 1642, door het ineenvloeijen van het klassieke en het christelijke bij hem, in hetzelfde jaar de Brieven der Heilighe Maeghden gevolgd zijn. - De vertaling der Herscheppingen is van 1671.

3 5^{de} Deel van Van Lennep's Vondel, bladz. 17-23. - De prozavertaling van Virgilius is van 1646; de vertaling in verzen van 1660. De vertaling der Oden en der Ars Poëtica van Horatius (proza) dagteekent van 1654.

Ook grieksche dichtwerken worden door hem overgezet; tragedien, of brokstukken uit tragedien¹; en het een bij het ander blijft van het begin tot het einde zijn tooneelarbeid beheerschen, die onder zijn werken zulk eene voorname plaats beslaat. Met uitzondering alleen der *Leeuwendalers* is al hetgeen Vondel voor den schouwburg schrijft onveranderlijk gevormd naar één model. Hetzij hij onderwerpen behandelt uit de nieuwere geschiedenis van Engeland of van China²; hetzij hij bij de christelijke kerkgeschiedenis aanklopt³, de jaarboeken van het middeneeuwsch Amsterdam opslaat, of Tacitus over Claudius Civilis⁴; hetzij Flavius Josephus hem zijne stof levert⁵, of het Oude Testament⁶, of de sage der antieke helden⁷, - altijd zijn het tooneelstukken van grieksch-romeinsch snit. Ner-

- 1 Vertalingen naar Sofokles: Elektra, 1639; Koning Edipus, 1660; Herkules in Trachin, 1668. - Naar Euripides: Ifigenie in Tauren, 1666; Feniciaansche of Gebroeders van Thebe, 1668. - Vondel's Gebroeders, 1639, en Vondel's Jephtha, 1659, vloeijen over van herinneringen nit Euripides' Hecuba en Euripides' Ifigenia in Aulis.
- 2 Maria Stuart, 1646; Zungchin, 1666.
- 3 Maeghden (legende der H. Ursula), 1639; Peter en Pauwels, 1641.
- 4 Gysbrecht van Aemstel, 1637; Batavische Gebroeders 1662.
- 5 Hierusalem Verwoest, 1620. Uit Flavius Josephus.
- 6 Het Pascha, 1610; Joseph in 't Hof, 1635; Gebroeders, Sauls Zonen, 1639; Joseph in Dothan en Joseph in Egypten, 1640; Salomon, 1648; Lucifer, 1654; Jephtha, 1659; Koning David in Ballingschap, Koning David Hersteld, Samson, 1660; Adonias, 1661; Adam in Ballingschap, 1664; Noah 1667.
- 7 Palamedes, 1625; Salmoneus, 1657; Faëton, 1663.

gens worden de koren gemist; overal wijkt de handeling voor de redenering of het gesprek, of treedt voor beiden nu de alleenspraak in de plaats, dan het verhaal. Wij denken er bij aan een cliché of een patroon.

Daarna komen in aanmerking, - niet de hollandsche schrijvers of dichters uit den voortijd, die nevens de klassieken Vondel's geest of Vondel's smaak helpen vormen, - maar de hollandsche gebeurtenissen zijner eigen dagen.

Dit is een voornaam punt. Evenals Hooft uit zichzelf zijn proza haalt, doet Vondel het de taal zijner poëzie; en daaraan danken voor een niet klein gedeelte zijne gelegenheids-, zijne geschied-, zijne hekelzangen, en evenzoo de reijen zijner spelen, hunne bekoring. Uit niets blijkt dat ook maar één leermeester, dood of levend, een beslissend overwigt op hem uitoefent. Niemand kan het hollandsch boek noemen waaruit Vondel hollandsch zal geleerd hebben¹.

1 In de Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste, 1650 (bij Van Lennep, VI 44 vgg.), worden geen vroegere vaderlandsche auteurs met name genoemd. Vondel stelt hunne werken, voor de kennis der taal, op één lijn met de oude stedelijke keuren enz.: 'Wat onze spraek belangt, die is, sedert weinige jaren herwaert, van bastaertwoorden en onduitsch allengs geschuimt, en gebouwt... Zoo men uit hunne [der taalzuiveraars] gedichten en schriften, ook uit Neerlantsche hantvestboecken, de eige manieren van spreecken by een zamelt, en zich eigen maeckt, daer is een schat van welsprekenheit by der hant.' Met deze verwijzing naar de charters stemt overeen hetgeen van de middeleeuwsche poëzie gezegd wordt: 'In oude Hollantsche liederen hoort men noch een natuurlijcke vrypostigheit, vloeientheit, en bevallijcken zwier.' Geschreven in het 63^{ste} levensjaar.

Leermeesters onder den blooten hemel daarentegen, hij telt ze bij de vleet. Het geheele tijdvak der vaderlandsche geschiedenis, hetwelk van den val van Oldenbarnevelt in 1619 zich uitstrekt tot den val van Jan de Witt in 1672, beleeft hij en maakt het mede als een veldtogt. Onder zijne oogen wordt Amsterdam de hoofdstad des lands. Hem persoonlijk treffen slagen der fortuin. Zijn vaderhart wordt bedroefd. Ook in zijn hoofd stormt het bijwijlen; tot hij van onroomsch roomsch wordt, en daar vrede bij vindt. Het eenige wat aan zijne openbare vorming ontbreekt, is les in de opgeruimdheid. De man der meer dan dertig treurspelen schrijft niet één blijspel.

De theologie echter, welke bij hem als bij De Groot de plaats der vrolijkheid vervangt, doet zijne taalkennis geen schade. Deze schijnt toe te nemen, naarmate zijne geloofsverandering hem noodzaakt, in lierzangen, in eene epische proeve, in leerdichten, een grooter aantal vierkante roeden godgeleerdheid vol te schrijven¹. Zijne heerschappij over taal- en dichtkunde groeit ten slotte zoozeer aan, dat zij eene eeuw na zijn dood de stof eener lijvige monografie leveren zal². Onze eeuw zal woordenboeken op Hooft en eene spraakleer van Vondel zien ontstaan.

- 1 Altaargeheimenissen, 1645, bijna vijfduizend tweehonderd verzen. - Bespiegelingen over Godt en Godtsdienst, 1662, ruim zeventuizend driehonderd verzen. - Joannes de Boetgezan, 1662, ruim drieduizend driehonderd verzen.
- 2 Huydecoper, Proeve van Taal- en Dichtkunde in vrymoedige aanmerkingen op Vondel's vertaalde Herscheppingen van Ovidius, 2^{de} druk, 1782-1788, drie deelen.

Eindelijk: de invloed der levende talen van het buitenland, voornamelijk van het fransch.

Kort vóór Vondel werd te onzent aan de mogelijkheid geloofd dat de nederlandsche taalzuivering zou kunnen uitgaan van Duitschland. Bij Coornhert vindt men aanduidingen van dien aard¹. Duitschland echter stond door den dertigjarigen oorlog eerlang in zulke mate geteisterd te worden, dat met de kunst ook de letteren er tijdelijk moesten ondergaan. Er vallen uit Vondel's werken geen afdoende bewijzen bij te brengen dat hoogduitsche auteurs door hem bestudeerd of nagevolgd zijn.

Evenmin had de skandinavische of de engelsche litteratuur vat op hem. Van de beweging op tooneelgebied in Engeland, uit welke Shakespeare was voortgekomen, is Vondel zich niet bewust geweest; of, heeft hij er van gehoord, noch zij wekte zijne belangstelling, noch daarna de poëzie of het proza van Milton.

Aan zijne gemeenzame bekendheid met sommige Italianen kan niet getwijfeld worden. De eene helft zijner *Leeuwendalers* trok hij uit Guarini, de andere helft uit Tasso. Zeker, de herders en de herderinnen van *Aminta* (1581) en van den *Pastor Fido* (1585) zijn eigenlijk overbeschaafde jongelieden van het hof, die in keurige taal de keurigste gevoelens voordragen; terwijl in Vondel's landspel al dit uitgezochte vervangen wordt door boersche hartelijkheid. Doch Vondel had te rekenen met de amsterdamsche schouw-

1 'Hoe groote naersticheit, moeyte, arbeydt ende coste byden Hoochduytschen gedaen wert om henluyder tale te verbeteren enz.' Coornhert, 1561.

burgbezoekers van 1648, die, zonder deze of eene soortgelijke overzetting in het aarlanderveensch, het stuk niet zouden begrepen hebben¹.

Nog veel vertrouwelijker in elk geval dan zijn omgang met de Italianen was zijn verkeer met de Franschen, wier taal hij al vroeg zoo goed kende dat er van zijn drieëntwintigste jaar een tamelijk uitgebreid fransch vers zijner vinding bewaard gebleven is².

Gelijk men zien kan uit de klagten van verschillende hollandsche dichters over fransche navolging in het begin der 17^{de} eeuw³, gaven ook in dit tijdvak de letteren van dat land te onzent den toon. De brekebeenen overdreven slechts hetgeen personen van gezag door hun voorbeeld wettigden. Coornhert volgde bij het overzetten van Boccaccio eene fransche vertaling; denkelijk die van Le Maçon. De Homerus dien Van Mander zijne landgenooten aanbood was de navolging eener fransche navolging⁴. Spieghele, Hooft,

- 1 De Leeuwendalers zijn in Mei en Junij 1648 herhaaldelijk te Amsterdam vertoond bij de feesten ter eere van den Munsterschen Vrede. - C.N. Wybrands, Het Amsterdamsch Tooneel, 1873, Bijlage Z, bladz. 259, en Dietsche Warande 1874, X 423 vgg.
- 2 Opdragt van Het Pascha aan Jan Michiels van Vaerlaer, 1610. Bij Van Lennep, I 42 vgg. Nalezingen, bladz. 17. - Twee vierregelige fransche epigrammen van Vondel, beiden van 1619, verschenen onlangs op nieuw in Oud-Holland, 1883, bladz. 17 vgg.
- 3 Scriverius, 1618. Het hollandsch verdedigd:

Tael ongelooflick soet, princes van alle taelen,
Gheboren om de croon van anders hoeft te haelen, enz.

- 4 Haarlem, 1611. Het zijn de eerste boeken der Ilias, naar de fransche verzen van Hugues Salel (1504-1553?) Salel, die voor dezen arbeid van Frans I de abdij van Saint-Chéron ten geschenke ontving, berijmde eene fransche proza-vertaling, gemaakt naar de latijnsche van Laurentius Valla (1515).

Beverwyck, kenden Montaigne van buiten. Hooft werd door zijne vrienden de nederlandsche Amyot genoemd, excerppeerde de militaire gedenkschriften van Montluc, schreef rijmpjes bij de tragische historien van Belleforest, en voerde bij ons de rhythmten van Ronsard en der Pléïade in. Bredero ontleende verschillende tooneelstukken aan het romantisch drama in Frankrijk, en trok zijne beste komedie uit de fransche vertaling van een spaanschen roman¹. Anna Roemers verdietschte de *Emblemes Chrestiens* van Georgette de Montenay². *La Semaine* of *de Scheppingsweek*, van Du Bartas, werd door een vriend van Constantyn Huygens in hollandsche verzen overgebracht. Vondel vertolkte breede fragmenten uit *la Seconde Semaine* van denzelfden.

Niemand zal beweren dat de italiaansche letterkunde op onze nederlandsche der 17^{de} eeuw geheel zonder invloed gebleven is. Een voldoende aantal op zichzelf staande proeven bewijzen het tegendeel. Van den invloed der spaansche kunnen uit Huygens en uit Cats beslissende getuigenissen aangevoerd worden³. Doch veel sterker was de fransche invloed. Geen sprekender voorbeeld, nevens de poëzie van Hooft, dan de treurspelen van Vondel.

1 Bredero's Spaansche Brabander, 1618, is gevolgd naar de avonturiersgeschiedenis van Lazarillo de Tormes door Diego Hurtado de Mendoza, 1554. - Jan Ten Brink's monografie, 1871.

2 Tekstuitgaaf door Nicolaas Beets, 1881.

3 Willem de Clercq's verhandeling over dit onderwerp, 1824.

XXXIV [Vondel en de Franschen]

Ik laat mijne lezers slechts regt wedervaren wanneer ik bij hen eene zoo gemeenzame bekendheid met Vondel's werken onderstel, dat een half woord genoeg is om hen te doen gevoelen welke soort en welke graad van overeenstemming er bestaan mag tusschen zijne treurspelen en die der fransche school uit de tweede helft der 16^{de} eeuw, welke hem onmiddellijk voorafgegaan is.

Corneille en Racine hebben die auteurs, van Jodelle tot Montchrestien, in het vergeetboek doen geraken. Bij hun leven echter en tot kort na hun dood zijn zij zoo beroemd geweest, dat sommigen hunner werken in het engelsch vertaald zijn; ofschoon Engeland in dien tijd aan invoer van dramatische produkten uit het buitenland voorwaar geen behoefte had. Het treurspel *Cornélie* en het treurspel *Marc Antoine*, - beiden van Robert Garnier, - te Parijs verschenen in 1585, zagen in 1590 en 1594 vertaald te Londen het licht¹.

Dit tot mijne verontschuldiging indien ik willekeurig schijn aan te nemen dat Vondel, die alleen erkent onder den invloed van den leerdichter Du Bartas gestaan te hebben², ook kennis zal hebben gehad aan

¹ Gervinus, Shakespeare, 1872, 4^{de} Druk, I 82: 'Die Lady Pembroke war schon 1590 mit einer Uebersetzung des Antonius von Garnier vorausgegangen; und eben dieses Franzosen Cornelia erschien, von Kyd übersetzt, 1594 im Druck'.

² Over Vondel's vertalingen uit Du Bartas hiervóór, II¹ 188 en noot 1. - Vondel tot Van Vaerlaer, in de opdracht van 1610:

O trois fois bienheureux (a autre fois chanté
Horace et le Gascon du Bartas renommé),
O mille fois heureux qui voit tousiours Nature
Fleurir parmy les champs en eternal verdure etc.

Robert Garnier en verdere fransche tooneelschrijvers, Du Bartas' tijdgenooten of voorgangers.

Doch, ook Du Barbas zelf mag niet over het hoofd gezien worden. Aan zijne *Semaine*; tot in onze eeuw vermaard gebleven door de beteekenis welke Goethe hechtte aan de plaats waar God, in de voorafpraak van den 7^{den} Dag, vergeleken wordt bij een landschapschilder die zich nederzet voor den ezel en met welgevallen zich in de beschouwing van zijn gelukkig voltooiden arbeid verdiept; aan die *Semaine* is eene *Judith* in zes zangen voorafgegaan, van welke ik niet weet of ook zij indertijd door een of meer Nederlanders overgezet is. Ziehier het gebed dat de dichter zijne heldin ten hemel laat zenden, wanneer zij zich gereed maakt haar laatsten nacht in de tent van Holofernes te gaan doorbrengen en daarna de vreeselijke daad te plegen:

O bon Dieu, qui tousiours a eu soin paternel
De ton aimé Jacob, fortifie ma dextre¹,
Afin que cette nuict d'une vigueur adextre²
Elle puisse égorger ce Prince audacieux,
Qui pour te desceptrer³ veut escheler⁴ les Cieux.
Et puisque ta bonté, nonobstant mille orages,
A fait voir à ma nef les desirez rivages,
Permets-luy d'y surgir⁵, d'un pavot sommeilleux
Engourdissant le sens de ce Prince orgueilleux:

1 Regterhand of regterarm.

2 Geoefend of behendig.

3 Ontschepteren of onttroonen.

4 Hetzelfde als escalader.

5 Hetzelfde als aborder.

Afin que je redonne à Jacob sa franchise,
A ton nom son honneur et sa paix à l'Eglise¹.

Dit zijn de fransche alexandrijnen welke in het treurspel, in het zededicht, in het leerdicht, den nederlandschen versbouw zijn gaan bepalen. Bij onze rederijkers worden zij of nog niet aangetroffen, of slechts bij zeldzame uitzondering. Die ze in bescheiden hoeveelheid regtstreeks bij ons uit Frankrijk invoerde, en van een nederlandschen stempel voorzag, was Filips van Marnix². Doch eerst bij Vondel gaan zij vloeijen in die breede golven van welke wij somtijds wenschen zouden dat zij minder moeite hadden het strand te bereiken, of, op haar weg door den atlantischen oceaen, zij menigvuldiger een eiland of een rustpunt mogten ontmoeten.

- 1 Studie over Du Bartas (1544-1590) bij Sainte-Beuve, *Tableau historique et critique de la poésie française et du théâtre français au 16e siècle*, 1828. Bladz. 380 vgg. der uitgaaf van 1842. - Fragmenten uit Du Bartas bij Arsène Darmesteter en Adolphe Hatzfeld, *Le 16^e siècle en France, Tableau et Morceaux choisis*, 1883, 2^{de} Druk.
- 2 Opdragt van Marnix' Psalmen Davids aan de Staten-Generaal, 1580-1591. Van Toorenenbergen, I 185 vgg.:

De selve God heeft nu in desen laetsten tijt
Sijn wonderlicke hulp, zijn trou gebenedijt,
Hier over zijn gemeynt' end Christnen uytvercoren,
So claerlick laten sien, als ymmers oyt te voren.
Want hy in Israel een lamp altoos bewaert,
Die in de duyster nacht der werelt ons verclaert...
O grondeloosen raedt! O hooge wonderdaden!
O wijs en diep gericht! O schatten der genaden!
Wie soude doch dijn werck end t'spoor van dijne baen
Doorgronden kunnen, Heer! oft weerdlick overslaen?

Ons verclaert is hetzelfde als ons bijlicht. - Overslaen beteekent: overzien, of een overzigt geven van.

Er bestaat van Gerard Vossius een latijnsch werk dat over de ontwikkeling van het drama en het heldedicht bij de Grieken; van Daniel Heinsius een ander latijnsch geschrift dat over den bouw der treurspelen handelt. Eene soort van *Ars Poëtica*¹.

Toen echter, naar het voorgaan der rederijkers, maar in de vormen der grieksche tragici en van Seneca, Vondel den bijbel, de joodsche geschiedenissen, de christelijke, op het nationaal tooneel bragt, toen waren het niet Heinsius of Vossius die hem den weg wezen, maar de Franschen der 16^{de} eeuw. Zijne kunstleer was de kunstleer van Vauquelin de la Fresnaye, overleden in 1606. 'Portez', had Vauquelin de mededichters toegeroepen, die ter wille van antieke onderwerpen de christelijke en de joodsche verzuimden, in plaats van de eenen te versieren met de bloemen der anderen:

Portez donc en trophé les despouilles payennes
 Au sommet des clochers de vos citez Chrestiennes.
 Si les Grecs, comme vous, Chrestiens eussent escrit,
 Ils eussent les hauts faits chanté de Jesus-Christ².

- 1 G.J. Vossius, *Institutionum Poëticarum libri tres*, 1647. - Daniel Heinsius, *De tragoediae constitutione liber*, 1616-1643. - Jonckbloet, *Letterkunde 17^{de} Eeuw*, 1882, II 212 vgg. Jan Te Winkel, *Vondel als Treurspeldichter*, 1881, 8^{ste} en 9^{de} Hoofdstuk.
- 2 Vauquelin de la Fresnaye (1567-1606) is herdrukt door Julien Travers, Caen 1869-1872. Hetgeen hij in zijn *Art Poétique* onmiddellijk laat volgen breidt het boven aangeduid denkbeeld nog nader uit:

Doncques à les chanter ores^{*}

* Thans.

je vous invite,
 Et tant que vous pourrez à despouiller l'Egipte[†]

† Toespeling op Exodus III 19 vgg.

Et de Dieu les autels orner à qui mieux mieux
 De ses beaux paremens et meubles precieux:
 Et des auteurs humains^{*}

* Heidensche dichters.

, comme l'utile avette[†]

† Oude vorm van abeille.

Prenons ainsi des fleurs la manne et la fleurete,
 Pour confirmer de Dieu les avertissemens,
 Contenus aux secrets de ses deux testamens.
 Hé! quel plaisir seroit-ce à cette heure de voir
 Nos poëtes chrestiens les façons recevoir
 Du tragique ancien!^{††}

†† De antieke tragische kunst.

Maria Stuart heet bij Montchrestien *l'Ecossaise*, en koningin Elisabeth wordt bij hem in mindere mate dan bij Vondel aan hare mededingster opgeofferd. Doch Vondel zelf zou niet gewenscht hebben dat de bode, die in het 5^{de} Bedrijf het verhaal van Maria's godvruchtig uiteinde komt doen, anders gesproken had:

Cette Dame constante et nullement troublée,
Faisant lire en sa face un courage constant,
Descend au lieu mortel où le bourreau l'attend.
Par Paulet, son geolier, la Reine estoit conduite,
Ses femmes se plaignoient et marchaient à sa suite,
Mais elle qui sans crainte à la mort se hastoit,
Leur redonnoit courage et les reconfortoit.
Que ma mort ne soit point, disoit-elle, suivie
De pleurs ni de soupirs; me portés-vous envie¹,
Si pour perdre le corps je m'acquiens un tel bien,
Que tout autre bon-heur auprès de luy n'est rien?
Il nous faut tous mourir. Suis-je pas bien-heureuse
De revivre avec gloire en ceste mort honteuse?
Si la fleur de mes jours se flestrit en ce temps,
Elle va refleurir en l'éternel Printemps,
Où la grace de Dieu, comme une alme² rosée,
La rendra toujours gaye et des âmes prisée³,

1 Misgunt gij mij het voorregt dat ik enz.

2 Hetzelfde als bienfaisante.

3 Gewaardeerd.

Luy faisant respirer un air si gracieux
 Qu'il embasmera¹ tout dans le pourpris² des Cieux³...

Jean de la Taille's bijbelsche tragedie *La famine ou les Gabaonites*, Robert Garnier's *Troade*, Robert Garnier's *Hippolyte*, Robert Garnier's *Juives*, Jodelle's *Cléopâtre*, Jodelle's *Didon se sacrifiant*, het zijn of even zoo vele nummers welke eerlang Vondel's répertoire zullen zamenstellen, of, indien het onderwerp verschilt, even zoo vele vormen welke door Vondel zullen nagegoten worden. Daar ook dézen poëten het latijn gemeenzamer is dan het grieksch, - en het hun gemakkelijker valt naar Seneca's voorbeeld welsprekende tiraden of zangerige koren te dichten, dan op de wijze van Sofokles of Euripides karakters te boetsen of handelingen te bouwen en eene krisis te doen ontstaan, - zijn zij evenals Vondel in hooger mate lieren sententiezangers dan dramaturgen. Doch, in welk opzigt zij te kort mogen schieten, onveranderlijk werken zij, en hij met hen, naar één type.

Een dialoog in Jodelle's *Didon*, waar het koor der Feniciërs of Karthagers met AEneas redetwist over het verraad dat deze door zijn heengaan aan Dido staat te plegen, is geschreven in zuiver vondeliaanschen stijl. Wist men niet beter, men zou meenen dat Vondel door Jodelle vertaald was:

1 Thans embaumera.

2 Hetzelfde als l'enceinte.

3 Van Montchrestien, overleden in 1620, zijn te Rouaan in 1610 zes tragedien verschenen, waaronder *Aman ou la Vanité* (geschiedenis van Esther) en het bovengenoemd stuk ter eere van Maria Stuart: *l'Ecossoise ou le Desastre*. - Vondel's *Maria Stuart* is van 1646. Het verhaal van den bode wordt bij hem gedaan door den lijfarts Burgon. Van Lennep, V 488 vgg.

ENEE.

O bienheureux depart! ô depart malheureux!¹

LE CHOEUR.

Quel heur² en ton depart?

ENEE.

L'heur que les miens attendent.

LE CHOEUR.

Les Dieux nous ont fait tiens.

ENEE.

Les Dieux aux miens me rendent.

LE CHOEUR.

La seule impiété te chasse de ces lieux.

ENEE.

La pitié destine autre siege à mes Dieux.

LE CHOEUR.

Quiconque rompt la foy encourt des grans Dieux l'ire³.

ENEE.

De la foy des amans les Dieux ne font que rire.

LE CHOEUR.

La pitié ne peut mettre la pitié bas.

ENEE.

La pitié m'assaut⁴ bien, vaincre ne me peult pas.

LE CHOEUR.

Par la seule pitié les durs destins s'esmeuvent.

ENEE.

Ce ne sont pas destins, si flechir ils se peuvent.

LE CHOEUR.

Un regne acquis vaut mieux que l'espoir d'estre Roy.

ENEE.

Non cestuy⁵, mais un autre est destiné pour moy.

LE CHOEUR.

Quel païs se rendra, scachant ta decévance?⁶

1 Ongelukkig voor de verstooten Dido, gelukkig voor AEneas die zijne bestemming ging volbrengen.

2 Voor bonheur.

3 La colère. Latijn: ira.

4 Hetzelfde als m'attaque.

5 Thans celui-ci.

6 Hetzelfde als trahison.

ENEE.

J'ay non pas au païs, ains¹ au Ciel ma fiance².

LE CHOEUR.

Que la Religion est souvent un grant fart!³

ENEE.

La Religion sert sans art et avec art⁴.

LE CHOEUR.

Sans la Religion vivroit une Iphigene⁵.

ENEE.

Sans elle aussi vivroit et Troye et Polyxene.

LE CHOEUR.

Que d'autres meurdres, las! elle a mis en ce rang!

ENEE.

Le Ciel aussi requiert obeissance ou sang⁶.

LE CHOEUR.

Tu feras que Didon en augmente la bande⁷.

ENEE.

Ha Dieux! ha Dieux! tay toi; un remors me commande,

Bien qu'il soit sans effet, de rompre ce propos⁸.

Anders Robert Garnier; wiens *Juives* (het treurspel is getrokken uit de geschiedenis der verwoesting van Jeruzalem door Nebukadnezar, gekroond door het deerniswaardig uiteinde van den koning Zedekia)⁹ misschien met meer regt dan één der andere fransche

1 Hetzelfde als mais.

2 Hetzelfde als fiance.

3 Thans fard.

4 De godsdienst baat of schaadt, naarmate zij opregt is of voorgewend wordt.

5 Later Iphigénie.

6 De schuld ligt aan de goden die de ongehoorzaamheid straffen met den dood.

7 Hetzelfde als la liste.

8 Studie over Jodelle (1532-1573) en zijne opvolgers bij Ad. Ebert, *Entwicklungsgeschichte der französischen Tragödie vornehmlich im XVI. Jahrhundert*, 1857. - Uittreksels en kritiek van Jodelle bij Darmesteter en Hatzfeld.

9 2^{de} Boek der Koningen, 25^{ste} Hoofdstuk. Staten-vertaling.

stukken waarvan ik spreek bij Vondel's treurspelen vergeleken kan worden. In zijne koren, aan het slot der strofen, heeft Garnier van die vallen welke wij met reden onder de schoonste en eigenaardigste kenmerken van Vondel's versbouw plegen te rekenen¹. Las Vondel hem, of hoorde hij van hem, dan begrijpen wij dat van die vond zoo gelukkig door hem partij getrokken is. 'Nous te pleurons', heffen de joodsche vrouwen schreijend aan:

Nous te pleurons, lamentable cité,
Qui eut jadis tant de prospérité
Et maintenant, pleine d'adversité,
Gis abatue.

Las! au besoiing tu avois eu tousiours
La main de Dieu levée à ton secours,
Qui maintenant de rempars et de tours
T'a dévestue.

Il t'a laissée au milieu du danger,
Pour estre esclave au soudart estranger
Qui d'Assyrie est venu saccager
Ta riche terre.

Comme l'on voit les debiles moutons
Sans le pasteur courus des loups gloutons:
Ainsi chacun, quand Dieu nous reboutons²,
Nous fait la guerre³.

1 Studie over Robert Garnier (1545-1601) bij Wendelin Förster, 1883, in Karl Vollmöller's Sammlung Französischer Neudrucke. - Bij Förster vindt men de volledige verzameling van Garnier's treurspelen naar de uitgaaf van 1585.

2 Hetzelfde als dédaignons of méprisons.

3 Robert Garnier, Les Juifves, 2^{de} Bedrijf. Bij W. Förster, III 95 vgg., vs. 477 vgg.

Vondel heeft op Garnier's schouders gestaan en vaak eene hooger vlugt genomen. Niet zelden ook is hij zinrijker. Nogtans is het niet naar Sofokles of naar Seneca dat men hem beoordeelen moet; en evenmin naar eene wijsgeerige theorie omtrent de eischen van het drama in het algemeen; maar naar deze fransche wegbereiders. Woord voor woord geldt van Vondel hetgeen een duitsch geleerde onzer dagen van Garnier zegt: dat men hem slechts regt kan laten wedervaren wanneer men zich rekenschap poogt te geven van de wijze waarop hij geworden is die hij was¹. Het ligt niet aan Vondel, maar aan het onvermogen dergenen die na hem gekomen zijn, indien te onzent op zijn *Jeftha* of zijn *Noach* niet een andere *Cid* gevolgd is of eene andere *Andromaque*.

XXXV [Beteekenis van Hooft en Vondel]

Mijn voornemen is geweest ook over de hulpmiddelen te handelen die in dit tijdperk de wetenschappen en de letteren bij ons ten dienst gestaan hebben.

Niet zoozeer de muziek bedoel ik die Vondel's koren begeleidde, of de prenten bij de verzen van Cats, maar

1 W. Förster, Robert Garnier, IV. Bladz. xxxv der Inleiding: 'Die gerechte Würdigung Garnier's ist nur möglich, wenn man sich nicht als Aesthetiker auf den Radamanthysstuhl der leichten Kritik setzt, und ihn mit dem Masstab moderner Aesthetik, sei es mit den jetzigen oder den Klassikern des 17. Jahrhunderts vergleicht [Corneille, Racine], sondern wenn man sich auf den Standpunkt der historischen Entwicklung stellt'.

de drukkerijen die boeken¹ en atlassen² vermenigvuldigden. Couranten, in den zin van dagbladen, bestonden nog niet, en eerst tegen het einde der eeuw of in het begin der volgende zouden de tijdschriften geboren worden³. De boekhandel daarentegen vormde een bloeiend bedrijf⁴. De Waesberghe's te Rotterdam, de Blaeu's te Amsterdam, de Elzevier's te Leiden, talloze andere drukkers en uitgevers, schonken den geleerden de voldoening hunne werken te zien verschijnen in een voegzaam gewaad. Van de zorg welke aan al dit latijn en grieksch besteed werd kwam een gedeelte ook de nationale dichters en de nationale prozaschrijvers ten goede.

- 1 Alphonse Willems, Les Elzevier; histoire et annales typographiques, 1880. - P.A. Tiele, Gids 1880, IV 385 vgg.
- 2 Baudet, Leven en Werken van Willem Jansz Blaeu, 1871. - P.A. Tiele, Gids 1872, Bibliogr. Album. - Over den deventerschen kaartemaker der 16^{de} eeuw, Jacob Roelofs, voorganger van Willem Blaeu, bij Ch. Ruelens, Atlas topographique des Pays-Bas au 16^e siècle par Jacques de Deventer, 1884.
- 3 Jean le Clerc's Bibliothèque Universelle en Bibliothèque Choisie, die, hoewel in het fransch geschreven, als de oudste nederlandsche tijdschriften kunnen aangemerkt worden (invloed van de overkomst der fransche réfugiés door de herroeping van het Edikt van Nantes in 1685), zijn begonnen te verschijnen in 1686 en voortgezet tot 1713. - De tweemaal 's weeks uitkomende Courante Nouvelles waarvan spraak is in Hooft's Warenar, 1617 (bij Leendertz, II 302), schijnen eene soort van bulletins of vliegende blaadjes geweest te zijn.
- 4 A.M. Ledeboer, Het geslacht Van Waesberghe, bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland, 1869, 2^{de} Druk. - Over hollandsche boekdrukkers in Italie bij De Jonge, Nederland en Venetie, 1852, bladz. 335 vgg.

Liever echter kom ik met een enkel woord nog eens op Vondel terug, wiens beteekenis in de voorgaande bladzijden slechts onvolledig door mij aangeduid is.

Hooft en Vondel hebben gedaan wat zij konden om het aan de rederijkerij ontwassen hollandsch tot eene wereldtaal te verheffen, en de voortreffelijkste geesten onder de andere volken zedelijk te dwingen voortaan ook het nederlandsch te beoefenen. Dat zij daarin niet geslaagd zijn moet voor een deel aan hun minder genie worden toegeschreven, voor een deel aan dezelfde omstandigheden die in het staatkundige Nederland hebben doen overvleugelen door Engeland¹.

Ons tijdvak was voor de onroomsche volken van Europa ook in de poëzie een gewichtig oogenblik, en stelde eene zware taak. Het lutherdom, het kalvinisme, al de openbaringen van het protestantsch leven zonder onderscheid, waren uit volksbewegingen voortgekomen en verrieden een onbeschaafden, landelijken, boerschen oorsprong. Er was veel hebzucht bij in het spel geweest, veel eierzucht, veel haat; hartstogten die den natuurlijken inslag der vrijheidsliefde vormen, en de waarde van deze niet verkleinen, maar evenmin beschouwd kunnen worden als eene geschikte voorbereiding om tot eene veelzijdige poëzie te komen. Zij leeren kreten slaken, geen liederen zingen.

Overdragtelijk gesproken verkeerden de protestantsche natien altegader in het geval van den aankomenden hebreeuwschen Saul, den zoon van Kis; rustiek jongeling. Te zamen door de Voorzienigheid uitgezon-

¹ Hiervóór, II¹ 371 vgg., 422.

den om eene kroon te zoeken, stond het te vreezen dat meer dan ééne van de reis slechts nuttige ezelinnen medebrengen zou¹.

Noch de Duitschers hebben in de 17^{de} eeuw den protestantschen letterpalm gewonnen, noch de skandinavische volken. Ook de Zwitsers of de Nederlanders niet, maar de Engelschen. Theologie, pedanterie, valsch vernuft, wansmaak, breedsprakigheid, langwijligheid, - van geen der gebreken, welke de nederlandsche letteren van het tijdvak ontsieren, is Milton geheel vrijgebleven. Niettemin heeft hij Europa bewogen naar zijn engelsch te luisteren, en het protestantisme voor eene tiende Muze te erkennen².

Ik kan niet inzien dat het roomsch-worden van Vondel er toe heeft bijgedragen hem het vervullen dezer roeping te doen missen. Zijn horizon is er veeleer door uitgebreid, en het heeft zijne kundigheden, die reeds niet gewoon waren, nog doen toenemen. In elk geval is hij van het begin tot het einde, wat zijne algemeene denkwijze aangaat, dezelfde bijbelsche theoloog gebleven³.

Vondel heeft met de kathedraal van Utrecht gemeen dat, wanneer men hem bij de grootste dichters zijner eeuw en vóór hem in het buitenland vergelijkt, hij den

1 1^{ste} Boek van Samuel. 9^{de} Hoofdstuk. Staten-vertaling.

2 Macaulay's studie over Milton, 1825. - David Masson, The life of John Milton, 1859 vgg. - Alfred Stern, Milton und seine Zeit, 1877-1879.

3 Vondel's theologische wijsbegeerte, ontvouwd in de Bespiegelingen van 1662, komt, wat de hoofdzaken aangaat, overeen met Hugo de Groot's Bewijs van den waeren godtsdienst, 1619. Hiervóór. II¹ 97 vgg.

indruk maakt een vernuft van den tweeden rang geweest te zijn¹. Werken van adem of omvang, die thans nog een volkomen genot aanbieden, zijn niet door hem voortgebracht. Hij heeft de europesche gedachte niet verrijkt met bijdragen die door de volken van ons werelddeel allengs als eene gemeenschappelijke bezitting zijn gaan aangemerkt worden. Hij en Hooft leveren het bewijs dat de Nederlanders der 17^{de} eeuw meer in de wetenschappen dan in de letteren hebben uitgemunt.

Beschouwt men hem daarentegen als nationale relik, onder-onsje in den besten zin van het woord, dan vindt men Vondel zeer buitengewoon. Hij heeft onze taal schoone geluiden leeren voortbrengen, welke vóór hem uit haar mond nog niet vernomen waren. Op veel van het alledaagsche, in zijn tijd en in het verleden, had hij een dichterlijken blik. Het politiek pamflet wordt bij hem eene ode. Van de huwelijkstrouw en van de nachtegale, van het menschelijk leven en van den sterrehemel, van de lichtzinnige zwanen en van het gevoelig ouderhart, van het geloof, de hoop, en de liefde, heeft hij onvergetelijke dingen gezegd. Hij is een dier dichters geweest aan welke binnen zijne eigen landpalen, van het eene geslacht op het andere, zoo vaak de standaard der kunst onzichtbaar wordt of te zeer daalt, een volk zich weder oprigten kan.

1 Hiervóór, I 445. Hoofdstuk: Lucas van Leiden.

Vierde hoofdstuk. Zeden en personen.

I [De zeden van het tijdyak: tucht, onafhankelijkheid, liefdadigheid, weelde, de burgers, de aanzienlijken, afgunst van het buitenland, Albrecht Haller's nederlandsche reisherinneringen, de vrouwen, de mannen, nationale karaktertrekken]

Ergens in Hooft's *Warenar*, het eerst gegeven te Amsterdam in 1617, treedt eene moeder uit den welvarenden amsterdamschen burgerstand ten tooneele, die in een onderhoud met haar jongen verschillende meisjes noemt, dochters van stad- en standgenooten, uit welke zij wenschen zou hem eene keus te zien doen. De zoon, die allerlei bezwaren heeft, verwerpt de eene voor de andere na de aan de hand gedane partijen, en voert onder meer tegen zekere Mensje aan (afkorting van Emerentia, onderstel ik) dat zij eene overdreven sombere levensbeschouwing toegeedaan is. 'Mensje is zoo puriteinsch', zegt de knaap met weerzin, 'als ware zij ter wille van dat geloof weggelopen uit Engeland'.¹

¹ Warenar, 4^{de} Bedrijf, 3^{de} Tooneel. Leendertz, II 314.

Zulk een diepen indruk had aan den eenen kant, door den geloofsijver der kalvinistische predikanten, het puritanisme op de nationale verbeelding gemaakt; en zoo weinig verandering was er tevens door te weeg gebragt in de nationale zeden.

Trouwens, hetzelfde kan van den invloed der humanisten gezegd worden. Noch de grieksch-romeinsche levensbeschouwing van de mannen der wetenschap, noch de hebreuwsche der kanselredenaars, hebben de zeden der Nederlanders in noemenswaardige mate zich doen wijzigen. De nationale karaktertrekken zijn vóór en na de hervorming dezelfde. Er ontstaat geen nieuwe hoogere beschaving, uitgedrukt door eene schoone litteratuur. Maar van het goede in den landaard gaat niets verloren.

De kerkelijke tucht van Kalvyn heeft wezenlijk in Nederland even weinig wortel geschoten als twee- of driehonderd jaren te voren de kerkelijke tucht van Geert Groote. Eene natuurlijke nationale neiging kwam er tegen op. Het Kerstfeest is door de puriteinen uit Nederland verdreven kunnen worden; maar noch het Paaschbrood, noch de Paasch-eijeren, noch het SintNikolaasfeest. De Nederlanders der 17^{de} eeuw waren dezelfde hartstogtelijke schaatserijders als de Nederlanders uit het begin der 16^{de}, en de vroegere jaar-

1 Reisaanteekening van een Milanees, 1514: 'Quid admirabilius videri potest quam uno gelu totam concretam hyeme Batavorum insulam cernere? ultroque citroque huc illuc virorum, faeminarum, puerorum examina ferreis nescio quibusdam pedibus tam rapide ferri, ut multos Icaros volantes putes et Daedalos?' Batavia Illustrata. 1609, bladz. 122.

markten te Utrecht of in Den Briel trokken minder menschen dan daarna de Haagsche Kermis¹.

Vóór de hervorming geloofden onze vaderen aan het mirakel van Amsterdam, en begaven zij zich naar Delft ten einde Geertruida van Oosten te eeren². Bij storm op zee werd er door de schepelingen geloot wie hunner, in geval van redding, eene bedevaart zou ondernemen naar een of meer heiligen aan den wal³.

De vereering van den bijbel, welke daarvoor in de plaats kwam, was weinig redelijker, zoo men wil. Het bijgeloovig hechten aan teekenen van goddelijk misnoegen of goddelijke ingenomenheid bleef even populair. Doch in geen geval kan men zeggen dat het verheven gevoel, hetwelk inzonderheid bij zeevarende volken aan zulke buitensporigheden der verbeelding wijding geeft, bij de Nederlanders door het afzweren van het katholicisme verzwakt is. Alles kwam hierop neder dat aan de schepen geen namen uit den kerkelijken kalender meer gegeven werden, en zij voortaan die van steden of provincien droegen, van buitenplaatsen, van vogels, van viervoetige dieren, van vorsten of bijzondere personen.

In de middeleeuwsche geschiedenissen leest men van eene vrome en rijke poortersvrouw uit Middelburg,

¹ Over de haagsche kermis der 17^{de} eeuw in R. Fruin's Aanteekeningen op Coenraet Droste, 1879, bladz. 423 vg. - Over eene brielsche kermis van 1445 bij Soutendam, Oude Tijd 1870, bladz. 371 vgg.

² Over Geertruyt van Oosten bij Van Bleyswijck, Delft 1667, bladz. 308 vgg.

³ Over lootgelt bij Goudsmit Jr., Ned. Zeerecht, 1882, bladz. 121 vgg. Nieuwe verklaring.

die, gedreven door christelijke liefde, een slagveld gaat bezoeken, waar zij de gewonden verbindt en door vriendelijke toespraak de laatste oogenblikken van stervenden verzacht¹. Van een vermogend echtpaar te Hoorn, zoo liefdadig dat de herinnering hunner mededeelzaamheid eene plaatselijke legende wordt². Van eene weduwe van aanzien te Gouda, die zelve het bestuur over een door haar gesticht hospitaal voert³.

Wel is waar heeft het tamelijk lang geduurd eer de hervormden op hunne beurt rijk genoeg waren om zulke voorbeelden te kunnen navolgen⁴. Maar de schade is ingehaald. In alle steden van het land hebben de gasthuizen, de weeshuizen, de hofjes, de oude man-, de oude vrouwehuizen, zich vermenigvuldigd. Een type van persoonlijke puriteinsche zelfverloochening ten bate der armen was de Delftsche Wonderdokter, wiens herinnering in onze dagen verlevendigd is door een voortreffelijken historischen roman⁵. Door zijn oudsten levensbeschrijver is Graswinckel 'een gereformeerd eremijt' genoemd; en geen andere uitdrukking had korter of sprekender in het licht kunnen stellen hoe op dit gebied de overlevering zich trouw gebleven was. In Jacob Jansz herleefden de roomsche weldoeners uit den voortijd⁶.

1 Hiervóór, I 276, uit Jan Matthijsen, Regtsboek van Den Briel.

2 Over Trudeman en zijn Wif bij Velius, Kronijk van Hoorn. - Historische novelle van Bakhuizen van den Brink, 1843.

3 Over Bertha van Heyen hiervóór, I 347 vg. Jeugd van Erasmus.

4 Het burgerweeshuis te Amsterdam is niet ouder dan 1680.

5 Mevr. Bosboom, de Delftsche Wonderdokter, 1883, 3^{de} Druk.

6 Van Bleyswijck, Delft, bladz. 796. Kantteekening.

Op Java zelf ziet men onder de daar gevestigde Nederlanders de traditie voortgezet worden. De bataviasche hoofdambtenaar Anton Paulo, dien sultan Ageng te Mataram voor de krokodillen doet werpen, is een puriteinsch oefenaar van de edelste soort. Hij wordt de weldoener en de biechtvader zijner medegevangenen, die tegen hem opzien of hij een heilige ware¹.

Een gevolg van het rijker worden, door het bezit van kolonien en door de uitbreiding die de handel bekwam, is geweest dat de voorvaderlijke eenvoud plaats is gaan maken voor een betrekkelijk kostbaren trant. Te *dien* aanzien was de verandering groot. Vóór 1572 leefde men in de noordelijke provincien, ten platten lande althans, nagenoeg van den wind. Ongeloofelijk gering klinken in onze ooren sommige prijzen uit dien tijd².

Heeft de jonge republiek vijftientwintig of vijftig jaren bestaan, dan doet haar stijl van leven niet onder voor dien der burgers van Vlaanderen en Brabant weleer, in den tijd der bourgondische hertogen. De kostbare kleeding van vrouwen en mannen op de schilderijen van het tijdvak, de fraaije meubelen, het blinkend keukengerij, het gedreven vaatwerk van edel metaal, teekenen eene buitengewone welvaart. In *Warenar's* kleine wereld wordt over armbanden gesproken waaraan voor honderd daalders goud zit; over ebbenhouten salonstoelen van dertig gulden het stuk³.

1 Ryklof van Goens, Corte Beschrijvinge van 't Eyland Java, 1656. Episode van Anthonij Paulo.

2 Cijfers bij Leegwater, in de Kleyne Chronyke achter het Haarlemmer Meerboek.

3 Tirade van Rijckert, 3^{de} Bedrijf, 5^{de} Tooneel. Leendertz, II 300.

Door de verbeurdverklaringen van Alva, en door in het algemeen niet te willen afdalen tot het koopmansbedrijf, was de adel snel verarmd. Militaire bedieningen bij het leger of de vloot waren eerlang zijne eenige toevlugt; en dit was het middel niet, millionair te worden. De burgers benijdden met dat al het geboorterecht, en zochten voldoening voor hunne afgunst door berooide edellieden op het tooneel te brengen¹.

Te Amsterdam of in Den Haag een staat te voeren gelijk de Nassau's, de Culemborg's, de Egmonden, in vroeger tijd te Brussel gedaan hadden, daartoe was in het Noorden, of het moest deze of gene natuurlijke zoon van een Stadhouder zijn, niemand bij magte. Leven op een vorstelijken voet werd door de Nederlanders der 17^{de} eeuw alleen in het buitenland gedaan, wanneer zij aan voorname hoven als ambassadeurs te verschijnen hadden. Groote sommen besteedde de Republiek voor het ophouden van den rang harer diplomaten. Wij staan verwonderd wanneer wij lezen uit hoeveel koetsen, paarden, lakeijen, de trein van een gezant der Staten-Generaal bestond; welk een sleep jonge edelen zulk een ambassadeur vergezelden; en welke kostbare geschenken voor vreemde ministers werden medegegeven².

1 Ioncker Barent van Grevelinckhuysen en zijne 'luffrou', in Samuel Coster's Boere-Klucht, 1627. - De edelman Ian Hen, in de Isabella van denzelfden, 1619.

2 Vreede, Nederland en Cromwell, 1853, bladz. 20 vg. - Vreede, Inleiding enz., 1858, II I, Bijlage IX, aandeel van Holland in de kosten der diplomatie 1671-1678: f2.241.293. - Levensschets van Pieter de Groot door Cornets de Groot, 1847. - Train en Equipage van de extraordinaire Ambassade wegens de Hoogmogende Heeren Staten-Generaal aan den Roomschen Keizer, 1668. Medegedeeld door Soutendam, Delftsche Courant.

De weelde te huis was aanmerkelijk, maar ging zekere grenzen niet te buiten. Oldenbarnevelt's zoogenaamde hofhouding stak in de oogen, en droeg er toe bij het gemeen aan zijne veiligheid te doen gelooven. Een ideaal was de weelde van Jan de Witt, met zijn éénen livreiknecht. Massieve eenvoudigheid die, wanneer het zulk een man gold, de waardigheid van het karakter nog meer deed uitkomen, doch aan het bestaan van meer gewone burgers iets vrekkijs gaf.

Onder ongemanierde rijken nemen de uitspanningen ligt het karakter van uitspattingen aan; en dit is de voorstelling die wij ons te vormen hebben van het meerendeel der vermaken in dien tijd. Inzonderheid te Amsterdam werd op bruiloften en dergelijken onbehoorlijk veel gegeten en gedronken. Uit gargantuabokalen moesten de genoodigden plassen naar binnen slaan; en wie aan het 'moeijelijke melken' dezer 'opgedrongen kelken' niet mededeed, werd geacht zijne wereld niet te kennen. Varkensvreugde noemde Hooft die slemppartijen; en hij vergeleek Amsterdam bij eene andere haven van Circe, waar de menschen in zwijnen verkeerden¹. De schilderijen zelf vertoonen nog heden eene herinnering dier onoogelijke overdaad. Op sommige haarlemsche schuttersmaaltijden van Frans Hals hebben al de aangezetenen een oliebol, en de gloed hunner door den wijn verhitte wangen wedijvert met de karmozijnroode sjerpen *en sautoir* over hunne borst.

1 Rijmbriefwisseling van Hooft en Huygens uit 1623. Bij Leendertz, I 203 vgg., 388 vgg.

Bekend is op den schuttersmaaltijd van Van der Helst, in het Trippenhuis te Amsterdam, het beeld van den liefhebber die ter eere van den munsterschen vrede eene goede kluif met de handen aan den mond brengt. Men verkeert in eene wereld van lieden wier tronien glimmen van het vet; wier buiken gespannen staan als trommels. Ieder oogenblik verwacht men dat zij hunne broeken op eene kier zullen zetten.

In Den Haag gaat het anders toe, maar niet stichtelijker. Het ontbreken van een magtig hof, talrijk genoeg en nationaal genoeg om de hoogere standen te noodzaken zekeren toon aan te nemen, doet zich in de geschiedenis onzer beschaving zeer gevoelen. Ten paleize der Stadhouders heeft nooit een vreemdeling verkeerd die één woord hollandsch verstond; en al het nadeel dier verhouding is aan onze zijde geweest. Het haagsche hof der 17^{de} eeuw spreekt fransch; slechts fransche manieren gaan voor opvoeding door; en teregt. Maar jammerlijk is de karikatuur van het hofleven waarmede de rijke burgerij zich geneert, vrouwen en mannen.

Er bestaan voor de kennis der zich noemende nederlandsche groote wereld van dit tijdvak tamelijk overvloedige historische bronnen¹. Indien iemand de ware geschiedenis der mevrouw Buat begeert te weten, wier

1 Journaal van G.R. Doubleth, 1653-1655. Excerpten bij R. Fruin, Gids 1869, IV 369 vgg. - Coenraat Droste (1642-1734), Overblyfsels van Geheugchenis, 3^{de} Druk. Uitgaaf van R. Fruin, 1879. - Journalen van Constantyn Huygens den Zoon, 1673-1696. Uitgaaf van het Historisch Genootschap te Utrecht, 1876-1881. Drie Deelen.

man Jan de Witt ter dood deed brengen, hij vindt daartoe gelegenheid. Hoewel niet fraai, zij is maar weinig onbetamelijker dan de geschiedenis harer moeder, eene jufvrouw Cats. De griffier Musch, wien deze dochter van den raadpensionaris om het geld hare hand schonk, is een der grootste openbare dieven geweest die de hoogere ambtenaarskringen te onzent vroeger of later ontsierd hebben. Eleganter, maar voor het overige een schelm van dezelfde kracht, was de heer Van Odijk, zoon van een bastaard van prins Maurits bij de jonkvrouw Van Mechelen. Mogt ik uit deze *chronique-scandaleuse* eene keus doen, zij zou zich vestigen op de avonturen der dames Caron, moeder, zuster, en spruiten. Doch ik moet mij beperken. Constantyn Huygens Jr. teekent de zeden der hooggeplaatste vrouwen van toen in ons land vrij juist, wanneer hij prins Willem III op zijne doorreis naar Venloo in 1673, onder heeren en aan tafel bij den Rijngraaf, zonder omwegen laat verhalen: 'Toen Dykveld zich te Utrecht bevond zette hij daar, door de dames Borneval, Schadé, en Hamel, die hem alle drie in haar bed ontvingen, alles naar zijne hand.'¹

Ik geloof dat wij deze toestanden ons te binnen moeten brengen, zoo vaak de verzoeking ons bekruipt

1 Constantyn Huygens Jr., 22 Oktober 1673: 'Je disnay avec son Altesse, qui conta à table au Rhingrave que Dyckvelt à Utrecht auoit gouverné toute la Province par le moyen de trois femmes qu'il baisoit: à scavoir Mesdames de Borneval, Schadé, et Hamel.' - Over de dames Caron, over mevrouw Buat en hare moeder, over Odijk enz., in R. Fruin's Aanteekeningen op Droste, bladz. 319 vgg., 407 vgg., 470 vgg., 506 vgg.

over het boersche of plumpe in de beschaving onzer vaderen een te hooghartig oordeel te vellen. Het zwelgen in de poorterlijke binnenkamers was een minder kwaad dan de verdorvenheid van vrouwen zonder geest, wier mannen eene eereplaats in het staatsbestuur vervulden, en die, omdat zij op averegts fransche wijze hare rolletjes lieten afloopen, zich groote dames waanden. Aan haar vooral lag de schuld der omkoopbaarheid harer echtgenooten. Vreemdelingen maakten de juiste opmerking dat onze vrouwen en dochters uit den burgerstand zich van hare meer aanzienlijke zusters gunstig onderscheidden¹.

De voorspoed der Nederlanders wekte in het buitenland eene ligt verklaarbare jaloezie; niet het minst bij de Duitschers. Gedurende de geheele 17^{de} en een groot gedeelte der 18^{de} eeuw was Duitschland in het ongeluk. Donker stak de algemeene berooidheid daarginds, bron van staatkundig onvermogen, tegen de magt van het rijke Holland af. Voor vele duitsche schooijers waren de hollandsche kolonien en het hollandsch moederland eene toevlugt.

Daaraan schrijf ik het toe dat in de duitsche volksvoorstelling destijds zich de typen zijn gaan vormen van den hollandschen scheepskapitein *Mynheer van Koek*, van den scheepschirurg *Dokter van der Smissen*, wier herinnering voor ons bewaard gebleven

1 Histoire amoureuse et badine du Congres d' Utrecht, bladz. 87: 'La beauté et l'esprit sont assés communes en Hollande, mais elles ne le sont pas autant entre les personnes de qualité que parmi les femmes d'un rang inférieur etc.'. R. Fruin op Droste, Aanteekeningen bladz. 511.

is in een beroemd gedicht van Heinrich Heine¹.

Voor den Duitscher der 17^{de} eeuw is de Hollander wezenlijk een slavehaler; een koopman in menschevleesch. Het bezetten van Elmina aan de afrikaansche kust, op last van Joan Maurits van Nassau in 1637, met het doel Brazilië aan werkkrachten te helpen; de daden van Jan Pietersz Coen daarvoor, op Java en in de Molukken; het exploitatie-stelsel in Suriname daarna; waren feiten die het begrip tot zekere hoogte regtvaardigden. Zelfs was de verovering van het slavenest Elmina, door Joan Maurits, gevierd met een dag van openbaren dank aan God.

Maar kapitein Van Koek en scheepsdokter Van der Smissen zijn geen gewone wreedaards, bij wie de goud dorst elk gevoel van menscheijkheid heeft uitgedoofd. Op hunne wijze zijn zij ook gemoedelijk en vroom. Het leven hunner negers en negerinnen is hun een voorwerp van ernstige zorg. Aan de om het schip zwemmende haaijen betwisten zij het grootst mogelijk aantal zwarte lijken, en organiseren aan boord een gezondheidsbal. De dokter blaast daarbij lustig de trompet. De kapitein zendt schietgebeden ten Hemel².

1 Romancero 1863, bladz. 258 vgg.

2 Laatste strofen van Das Sklavenschiff:

Ein Schiffsjung' schlägt die Trommel dazu,
Der Dokter bläst die Trompete.

Am Fockemast steht Mynheer van Koek
Und faltet betend die Hände:

'Um Christi willen verschone, o Herr,
Das Leben der schwarzen Sünder!
Erzürnten sie dich, so weisst du ja,
Sie sind so dumm wie die Rinder.
'Verschone ihr Leben um Christi willn,
Der für uns Alle gestorben !
Denn bleiben mir nicht dreihundert Stück,
So ist mein Geschäft verdorben'.

Alleen de verbittering en de wangunst hebben zulk eene charge het aanzijn kunnen geven. Onze vaderen waren niet gehouden braver te zijn dan de andere koloniale mogendheden van Europa. Het eenige wat men zeggen kan is dat werkelijk hunne bijbelsche taal en hun schermen met het geloof eene min of meer schreeuwende tegenstelling vormden met hunne winzucht. Het was een kenmerk onzer nationale zeden dat men aan de meest wereldsche handelingen een godsdienstigen glimp of draai poogde te geven, en zichzelf daardoor in verdenking van tartufferie bragt.

In weinig oude boeken of papieren van vreemdelingen over Nederland ontmoet men zulk eene verzoenende schildering als in de reisaanteekeningen van den zwitserschen Albrecht Haller, den vroeger genoemden leerling en bewonderaar van Boerhaave¹.

Haller is jong, onbemiddeld, argeloos; en dit alles vermindert zijn gezag. Maar aan buitengewone weetgierigheid paart hij een dichterlijken aanleg. Zijne herinneringen, geredigeerd in 1732, dagteekenen eigenlijk van 1725 en de twee of drie volgende jaren. Het is jammer dat omtrent het verblijf in Frankrijk en in Engeland, waarmede dat in Holland besloten werd,

1 Albrecht Hallers Tagebücher seiner Reisen nach Holland u.s.w., 1723-1727. Uitgaaf van Ludwig Hirzel, 1883. - Haller, geboren te Bern in 1708, is mettertijd een vermaard natuuronderzoeker en een dichter van zekere beteekenis geworden, trots zijner vaderstad. - Hiervóór, II² 106, 107.

bijna niets op het papier gebragt is. Wij moeten ons tevreden stellen met zeer enkele gelegenheden tot vergelijken.

De hollandsche letteren maken op Haller, ofschoon hij er allengs mede in kennis komt, geen indruk. Zij ontdekken geen nieuwe landen, openen geen nieuwe vergezigten, vindt hij; zooals Swift, Addison, Steele, en anderen, toen in Engeland deden¹. Voor zoover hij kan oordeelen is Engeland over het algemeen het meest ontwikkeld europeesch land van dien tijd.

Over de inrigtingen van hooger onderwijs te Groningen, Franeker, Utrecht, Amsterdam, spreekt hij met geringe onderscheiding, doch prijst des te meer de medische fakulteit te Leiden. Van Boerhaave's uiterlijk hangt hij een zonderling tafereel op: 'Ofschoon, door een rijk huwelijk en eene winstgevende praktijk, sedert lang een man van fortuin, leeft hij nog steeds als een arm bierbrouwer. Niet groot, breedgeschouderd, katte-oogen, een stompe neus, donkere gelaatskleur, ongekamde haren, een versleten hoed, kale grijze bovenkleederen, grove schoenen, geen degen.' Dit zijn echter maar eigenaardigheden van een buitengewoon vernuft. 'Sonst ists wegen Medicis, Chemicis, Botanicis, Latinität, Theologie, Physic, Mathematic, so ein gelehrter Mann als man ihn sehn wil.' Om zijnentwil bevinden zich te Leiden honderd twintig studenten in de medicijnen: Hollanders, Franschen, Denen, Zwe-

1 'Ihr Spectator, Butler's Hudibras, Rochester, Swift, und andere Sitten- und Hekelschriften, sind ganz neue und von andern Völkern nie berührte Länder, und solche Einsichten in das wahre Wesen der Sachen die man sonst nirgend findet.' Bladz. 133.

den, Grieken, twintig Duitschers, veertig Engelschen.

In alle akademiesteden, ook te Leiden, vliedt de jufferschap den omgang der studenten. Over het algemeen verkeerden in Nederland de jonge mannen niet met het schoone geslacht. In leidsche gezelschappen treft men op twaalf vrouwen niet meer dan één of twee jongelieden aan. De zeden van dezen zijn dientengevolge dikwijls ruw.

Veel boeken over talen en wetenschappen te bezitten is eene bijzondere liefhebberij der rijke Hollanders. Hunne partikuliere bibliotheken bevatten er vaak meer van dien aard dan hunne nakomelingen ooit zullen lezen. Eene stad als Leiden is eigenlijk één groote boekwinkel. De uitgevers en de drukkers verdringen er elkander.

Haller is vol bewondering voor de schilderijen der Oranjezaal in het haagsche bosch; de marmers in het amsterdamsch stadhuis; de groote oorlogsbodems in het Y en bij de Admiraliteits Werf of het Oostindisch Huis, zwemmende kasteelen. Zijn bezoek valt in den tijd dat het tanen des lands reeds begonnen, maar vooreerst niet waarneembaar is. Alles glimt nog.

Geen boer of boerin uit Leiden's omtrek zal op marktdagen verzuimen in stad het Theatrum Anatomicum te gaan bezichtigen, of het blankgeschuurd Planetarium van Christiaan Huygens. 'In alle wetenschappen, in alle kunsten', zegt Haller, 'hebben de Hollanders zonder veel ophef te maken het ver gebragt. Hunne boeken putten in den regel het onderwerp uit. Hunne huizen, hunne schepen, hunne dijken, hunne kanalen, alles is wel aangelegd of wel gebouwd. Het

leidsche Rapenburg bij maneschijn, - met boomen beplante gracht tusschen twee rijen statige huizen, - is een lust der oogen. Daar kunnen zelfs de amsterdamsche koopmanspaleizen niet tegen aan. De openbare veiligheid is te Leiden zoo goed verzekerd dat men er zich ongewapend en in een huisjapon op de straat vertoont.'

Alleen de gezelligheid en de feestelijkheid ontbreken; en ook, voor een deel, de opvoeding¹. 'Zij ontzien zich niet allerlei dingen te doen en te zeggen die elders voor onwillevend zouden doorgaan,' beweert de schrijver. Over het algemeen zijn zij tevens goed van vertrouwen² en schriel. Zij leven armoedig; doen maar één maaltijd daags; en zitten 's avonds, de welgestelde zoo goed als de minvermogende, altijd zonder vuur. Ondanks hunne fortuinen gaan zij sober gekleed en voeren zij een geringen staat, behalve alleen dat de rijken iets voor hoven of buitenplaatsen overhebben.

1 Voor de volgende bijzonderheid kan ik geen plaats vinden. Haller heeft met twee duitse kennissen zich uit Leiden naar Den Haag begeven: 'Meine Reisegefährten drungen gleich nach dem Zuchthause. Hier kan man gegen etwas Geld das eingesperrte Frauenzimmer nach Belieben unterhalten und besuchen. Alles lief hier einer jungen und ungemein schönen Dirne nach, die daneben mit wegen einer sonderbaren Eigenschaft bekannt ware. Die hier vorgegangene Sauereyen habe weder damals ansehen mögen, noch deren Aufsehern verzeihen können, dass sie diese zur Besserung bestimmten Oerter zur Mehrung dess Lasters gedeyhen lassen'. Bladz. 50.

2 'Gegen die Fremden sind sie kalt; doch vertrauen auch gemeine Leute denen Fremden, wann sie ihrer Aufführung gewiss sind, ihr Geld. Wie dann ich, als unbekannt, oft Geld ohne einige Handschrift und Versicherung gefunden, welches kaum in meinem Vaterlande so leicht finden würde'.

Alle logementen zijn slecht. Nergens wordt men goed gevoed of goed bediend; en geen wonder. De Hollanders brengen op reis hun eigen eten mede in de herbergen, en bestellen nooit eene warme kamer. Hun rijkdom wekt de gestadige verwondering van den vreemdeling die niet weet welk een uitgebreiden handel zij drijven. Melk en kaas zijn de éénige voortbrengselen van het land zelf. Sparen is eene hollandsche hoofddeugd, en zijne koetjes op het drooge te hebben menigeens hemel op aarde¹.

Haller's opmerking omtrent het verkeer der seksen klopt met hetgeen de vaderlandsche litteratuur van het tijdvak deels aanduidt, deels onderstelt. Bij de kerkelijke huwlijksinzegening wordt de hollandsche vrouwen ingeprent dat zij 'stille' behooren te zijn en zich als 'het zwakkere vat' te beschouwen hebben. Onderdanig moeten zij wezen 'gelijkerwijs Sara gehoorsaem geweest is haren huys-weert Abraham, hem noemende haren Heere'.² Van het kroost dat zij ter wereld brengen wordt bij de doopsbediening gezegd dat het 'kinderen des toorns' zijn³. Alles in overeenstemming met de tragische opvatting van ons bestaan door het kalvinisme, volgens welke de mensch 'niet dan een slave der sonde' en dit le-

1 'In der Handlung sind sie fleiszig, ordentlich, aufrichtig, überbieten nichts, tragen auch ihre Waaren nicht an, gelangen aber dadurch mit ihrer Sparsamkeit zu grossen Gütern, und begeben sich manchmal, wann sie sich bemittelt genug vermeinen, zur Ruhe'. Bladz. 29.

2 Formulier van den Houwelijcken Staet, 1619.

3 Formulier van den H. Doop, 1619.

ven 'doch niet anders is dan een gestadige doot'.¹

De vrouwen worden door de mannen niet bijzonder hoog gesteld; en de mannen spreken niet over de vrouwen op eene wijze die haar aanleiding geeft het hen te doen. Jacob Cats' *Selfstrijt*, Jacob Cats' *Houwelick*, zijn analyses der liefde welke de menschelijke zamenleving naar eene stoeterij doen zweemen, en het huwlijksbed naar eene tafel van vermenigvuldiging. Het is waar dat de toon waarop eene vrouw als Anna Roemers over haar eigen maagdelijken staat uitweidde, die plompheid verontschuldigde.

Hoofst gaat bij het detailleren van het schoon zijner eerste echtgenoot de maat zoozeer te buiten, dat wij de Danaë's van Titiaan eerbaar beginnen te vinden. Twee lieve amsterdamsche meisjes worden door Vondel met een pijnlijken *Kuischheidskamp* nagezeten. Bredero draagt aan Maria Tesselschade een tooneelstuk met bordeelgevoelens op.

En dit alles in naam der ingetogenheid. De heldin van Huygens' *Klucht*, type der deugdzame Nederlandsche uit de volksklasse, is geen vrouw maar eene merrie. Over de gedekolleteerde dames in de haagsche komedie spreekt de dichter alsof het koeijen zijn, die hare uijers ten toon dragen. Het nachtgewaad zijner haagsche meisjes, in *Voorhout*, ziet groezelig en riekt. Al deze jonge jufvrouwen worden voorgesteld als vuilpoetsen met valsche haren, valsche boezems, en ongelijke schouders of heupen. Zij geeuwen en friezen.

Het mag ons niet verwonderen indien de vrouwen van het tijdvak zich over die miskenning onwillekeu-

1 Belijdenisse des Geloofs, 1619, Artt. VII, XIV.

rig wreken, en hare harten de stille wateren met diepe gronden worden welke onder eene effen oppervlakte (van overspel of ligtzinnigheid is onder den burgerstand geen spraak) eene groote mate van heerschezucht verbergen.

Wij hoorden den burgemeester Hendrik Hooft met nadruk de stelling verdedigen dat de man goed-af is in Nederland wiens huisvrouw, terwijl zij de teugels voert, hem niet *a/* te gevoelig op de stang rijdt¹. Hugo de Groot's beroemde echtgenoot zagen wij door bazigheid tot eene dier vrouwen vergroeijen welke niets vrouwelijks meer over zich hebben². En welk eene minachting voor de mannen spreekt uit het vermaarde woord der burgemeesters-grootmoeder tot haar kleinzoon: 'Ben je mal, jongen, je zoudt van je leven niet gelooven hoe weinig verstand er noodig is om het land te regeren'.³

De krasheid van geest in deze aanzienlijke oude vrouw, - eene van haar die wij op de portretten van het tijdvak, door Van Mierevelt, door Frans Hals, door Rembrand, zien afgebeeld in stemmige zwarter zijde, nu met eene vlakgeplooid witte muts op het hoofd, dan een kerkboek met gouden sloten in de hand, - treft meer dan hetgeen Haller van de jongeren zegt: dat zij door frischheid van gelaatskleur uitmunten, maar te spoedig na het huwelijk aanleg tot dik-worden toonen.

Ook vele mannen blijven tot in hoogen ouderdom

¹ Hiervóór, II¹ 435 vgg.

² Hiervóór, II² 178 en noot 1.

³ O.Z. van Haren, De Geusen 1772, Aanteekeningen 10^{de} Zang.

eene buitengewone werkkraft bezitten. Ten aanzien van Constantyn Huygens vond ik reeds vroeger gelegenheid dit op te merken¹. De raadpensionaris Antonie Heinsius, van wien gezegd wordt dat hij de laatste hooge nederlandsche ambtenaar was die den ouderwetschen mantel en de ouderwetsche bef droeg, blijft na den dood van Willem III, die tien jaren jonger was dan hij, er nog achttien aan het hoofd van den Staat en geneest onderwijl van de pest. De griffier François Fagel vertelt, aan een maaltijd ter eere van zijn een en tachtigsten verjaardag, dat hij nooit ziek geweest is. Maetsuycker vervult vier en twintig jaren aan één stuk het gouverneur-generaalschap van Nederlandsch-Indië². Joan Maurits van Nassau is nog op zijn ouden dag, zeventig welgeteld, een wakker aanvoerder³. Het cijfer van admiraal De Ruyter's dienstjaren grenst aan het fabelachtige⁴. Jacob Cats berijmt zijn twee en tachtigjarig leven met niet minder gemak dan hij eene halve eeuw te voren het zijne emblemata deed. Vondel schrijft op zijn vijf en zeventigste een bruiloftsdichtje tintelend van levenslust, en schildert op zijn tachtigste de dartelheid der zwanen op de wijze die men kent⁵. Toen Haller in 1725

¹ Hiervóór, II¹ 202 vg. en de aantekeningen.

² Over Maetsuycker, Heinsius, en Fagel, in de aantekeningen achter Van Haren's Geusen.

³ Over Joan Maurits in 1672-1674 (hij was van 1604) bij Groen, Archives, 2^{de} Reeks, 5^{de} Deel, 1861.

⁴ De Ruyter's grafschrift geeft er hem acht en vijftig.

⁵ Het bruiloftsdichtje van 1662 is eerst onlangs weder aan het licht gebragt door den te vroeg gestorven A.D. de Vries Az. - Oud-Holland 1883, bladz. 22 vgg.

en 1726 te Amsterdam Frederik Ruysch bezocht, vond hij hem wat beverig en wat doof; en aan dit oordeel herkent men den overmoed der ongeduldige jeugd¹. Professor Ruysch liep op dat oogenblik naar de negentig; en hem heugde hoe wijlen kollega Tulp, zijn negen en zeventigste bereikt hebbende, in 1672 zijne gouden bruiloft als lid der amsterdamsche regering gevierd had². Bij de Ruyschen zat de adem in het bloed. De schilderes Rachel, dochter van Frederik, bragt tien kinderen ter wereld en werd zes en tachtig jaren oud. Iemand beweert een bloemstuk van haar gezien te hebben, uitgevoerd op haar tachtigste³. Antony Leeuwenhoek, weten wij, werd een en negentig.

Ondanks tijdelijke uitbarstingen van theologisch-politischen wrok tusschen Nederlanders en Nederlanders onderling, was de grondtrek van het nationaal karakter zeker flegma, gepaard met onmiskenbare goedhartigheid. Hadden de hollandsche huismoeders geweten hoeveel tranen en bloed er aan de moluksche specerijen kleefden, zij zouden rijstesoep zonder foelie voorgezet, en de keukenmeid verboden hebben de runderribben met kruidnagelen te besteken. Zonder iemands persoonlijke schuld, enkel door den geest des tijds, was ten aanzien van zulke dingen het nationaal geweten als toegeschroeid. Er werd niet aan gedacht. Het sprak van zelf. God, die den zwarte geschapen had om voor den blanke te werken, had tusschen de keer-

1 Haller's Tagebücher, bladz. 51 vg., 101.

2 Beschrijving van dit feest bij Rogge, Gids 1880, III 115 vgg.

3 Over Rachel Ruysch bij Kramm, bladz. 1417, en bij Van der Aa, B.W., XVI 583 vg.

kringen ook den rotan geplant, ten einde bij den onwilligen arbeider daarginds het peinzen over persoonlijke aangelegenheden, op oogenblikken dat dit geen pas gaf, tegen te gaan en hem aan zijne eigenlijke roeping te herinneren. Het leven was eene ernstige zaak: dit moesten ook de negers leeren gevoelen, en in het gemeen de volken welke in Oost en West onze schatplichtigen geworden waren¹.

Van dergelijke dichterlijke pasmunt stroomen, bij ontstentenis eener hoogere poëzie, de gelijktijdige bundels over. Het ideaal van den Nederlander is: goud uit schuim te scheppen, of, als een bakkersknecht met opgestroopte hemdsmouwen, tot den elboog in het edel metaal te roeren. Elk zijn glas, elk zijn wijf. Indien u iets medeloopt, neem het na en houd u stil. Om noten te smaken, moet men ze kraken. Die arm is, zij voorzigtig. Hetgeen gij zijt en wezen moet, wees dat gewillig. Wie met gemak plukken wil, moet naar rijpe peeren tasten. Hebt gij eene schoone kat? breng dan geen bontwerker in uw huis. Goed maakt moed. Veel kals, veel ontvals.

Als apen hooge klimmen willen,
Dan siet men strax haer kale billen.

Bladzijde aan bladzijde zouden wij op die wijze kunnen afschrijven². Het in de laatste plaats aangehaald

¹ De gereformeerde oost-indische predikanten der 17^{de} eeuw waren slavehouders, en deden den weerbarstigen of vrijpostigen onder hen door de dienaren der schouten stokslagen toetellen. - Autobiografie van François Valentyn in zijne eerste en tweede Uit- en Thuisreis, op nieuw uitgegeven door A.W. Stellwagen, 1882.

² Twee der bovenstaande zegswijzen zijn van Vondel; al de overigen van Jacob Cats.

rijm is uit het hart van den landaard genomen, en schildert voortreffelijk den nationalen afkeer van het meer willen schijnen dan men is, of het verder willen springen dan de stok reikt. Zonder twee of drie toepasselijke bijbelteksten evenwel ware het programma niet volledig. Zijt met ootmoedigheid bekleed, want God wederstaat de hoovaardigen. Ziet, ik stel voor ulieder aangezigt den weg des levens en den weg des doods. Daar wandelen velen, welker God is de buik. Die uwe wet beminnen, Heer, hebben grooten vrede.

II [Het geslacht Oranje-Nassau. Willem de Zwijger]

Het geslacht Oranje-Nassau, dat in den loop van ons tijdvak aan de republiek der Zeven-Provincien niet minder dan vijf stadhouders leverde en, met uitzondering alleen der nog geen twintig jaren van De Witt's tusschenbestuur, onafgebroken aan het hoofd der zaken stond, biedt het zeldzaam verschijnsel eener regerende familie aan, in welke gedurende langer dan eene eeuw de opvolging der mannen van buitengewone bekwaamheid door niet één binnengeslopen mediokriteit verbroken of gestremd wordt.

De zooeven geschilderde landaard en zeden als tooneeldecoratie beschouwd, is er in de digte drom der bijzondere personen die wij tegen dezen achtergrond onzer 17^{de} eeuw van tusschen de schermen zien opkomen en voor het voetlicht elkander verdringen, geen tweede groep die de anderen in zulke mate overschijnt; Willem de Zwijger vooraan.

Een welgelijkend portret van dezen vorst werd niet lang geleden bij de onthulling van Spinoza's gedenkteeken ontworpen, toen de feestredenaar aldus de stad Den Haag toesprak: 'Gelukkige gemeente, die reeds elders binnen uwe muren, te voet en te paard een eerebeeld van dien Geuzeprins en opstandeling ziet prijken, dat niet ophoudt u van volkszin en vaderlandsliefde te spreken, en die er thans dat van den Wijze aan ziet toegevoegd, die boven geloofsverdeeldheid en vooroordeelen u beschaving en veredeling predikt.'¹

Eigenlijk had de hoofdrol in de geschiedenis onzer omwenteling niet door den prins van Oranje, maar door den graaf van Egmond moeten vervuld worden; en dit zou ook ongetwijfeld gebeurd zijn, indien Lamoraal in voldoende mate een man uit één stuk geweest was. Hoewel prins Willem als burggraaf van Antwerpen en heer van Breda regtstreeks sommige nederlandsche belangen vertegenwoordigde, bij de Egmondten vergeleken waren de Nassau's in Nederland zoo niet vreemdelingen, althans nieuw aangekomenen.

Alleen een landgenoot van het hoogste aanzien kon de orde van zaken, welke te onzent uit den opstand moest geboren worden, redden van de anarchie. Indien niet de andere edelen hem vrijwillig als hun natuurlijk hoofd erkenden; de Staten hem niet als den aangewezen persoon voor gouverneur hunner provincien beschouwden; het niet geacht werd van zelf te spreken dat hem het opperbevel toekwam over de beschikbare strijdkrachten te land en ter zee; hij niet verze-

1 Van Vloten, Toespraak enz. 1880, bladz. 17.

kerd kon zijn, bij het aanknoopen van onderhandelingen met Engeland, Frankrijk, of Duitschland, door die mogendheden als eene medemogendheid te zullen bejegend worden; dan viel er niets aan te vangen.

En dit niet alleen. Groot heer onder de nederlandsche grooten moest de leider van den strijd voor de onafhankelijkheid tevens het vertrouwen bezitten van de meest revolutionaire groep onzer maatschappij: bosch- en waterbandieten, beeldstormers, theologische energumenen en jakobijnen; lieden die wij voor de eene helft, zoo zij in onze dagen leefden, onder politietoezicht stellen of in een krankzinnigegesticht zouden opsluiten, voor de andere naar eene cellulaire gevangenis of eene bedelaarskolonie bannen. Zij waren een onmisbaar werktuig. Zonder deze 'brootdroncke en moetwillighe kinders' kon het land geen drie dagen bestaan¹.

1 Apologie van den prins van Oranje: 'Wy willen ulieden wel vry waerschouwen dat den staet ende de ghelegentheit des landts sulcks is, dat sonder d'exercitie van de Religie *t' landt geen dry daghen en kan bestaen*... Al is 't saeke dat onder de gene die in desen landen de Roomsche kercke volgen ende aenhangen veel luyden van eeren ende lief-hebbers des vaderlandts sijn, metgaders die hun eerlick ende lovelick in haer devoir ghequeten hebben; so is men nochtans *versekert* van de ghene die de Religie sijn toghedaen, dat men onder hen *niet eenen* en sal vinden die met den vyandt eenighe practijcke heeft, maer *alle ghelijck* sijn hem eendrachtiglick tegen vallende. Ende hoe wel datter sommighe sijn ghevonden worden die (de brootdroncke ende moetwillighe kinders slachtende) hebben ons doer haere onvoorsichtigheit oock binnen 's huys te doen ghemaect, so en hebben se daerom nochtans *met den vyandt gheen verstant ghehad*'. Bladz. 165 en 166 der uitgaaf van Silvius, 1581.

Voeg daar de tusschenklasse der duizenden kleine winkeliers, ambachtslieden, fabriekarbeiders, haringvisschers, zeemtuowers, vetweiders bij, die, getroffen door de sententien van Alva, om des geloofs wil Nederland verlaten hadden. Reken in elke stad de tien of twaalf schrandere koppen mede, die over eene nieuwe orde van zaken peinsden en voor haar hunne bezittingen en hunne veiligheid overhadden¹.

Voor zulk eene taak was de nuffige Egmond niet berekend, te zeer edeldenkend leenman (in den middeleeuwschen zin van het woord) om naar het oordeel der wereld deloyaal onderdaan te kunnen worden, en te eerbiedig roomsch-katholiek om in het kalvinisme iets anders dan eene openbaring van den Booze te zien. Ware het spel niet door Alva's overijling bedorven, Egmond en Hoorne zouden op nieuw en voor goed door Parma aan Spanje verbonden zijn².

Om den nederlandschen opstand te kunnen leiden was de man noodig dien wij uit de *Apologie* van den prins van Oranje leeren kennen³; verachter van den koning, hater van den paus, bespotter van den kardinaal, staatsgezind met de staatsgezinden, van de religie met die van de religie, geus met de geuzen, bereid voor de algemeene zaak zijne lepels en zijne vorken te verkoopen. Daarbij diplomaat uit de school van Machia-

¹ Hiervóór, II¹ 215-220.

² R. Fruin, Gids 1860, I 408-422.

³ De Apologie, in December 1580 den Staten-Generaal aangeboden en met eene circulaire toegezonden aan de koningen en andere potentaten der christenheid, was bestemd Europa voor te bereiden op de afzwering van Filips II het jaar daarna.

velli, generaal uit die van Karel V, en op de oudheid van zijn geslacht zoo trotsch dat hij de Habsburgen, bij de Nassau's vergeleken, parvenus heette.

Alleen zulk een radikaal tegenstander, overtuigd dat zijne beweerde félonie met eene hulde aan de deugd gelijkstond,¹ kon voor het oogmerk dienen. Bij hem geen zweem van aarzelen omtrent de kieschheid of onkieschheid zijner handelingen. Niet hij vindt het *ungentlemanlike* pamfletschrijver te worden, en zich tot echo te maken van spinrokpraatjes omtrent het bijzonder leven van Filips II. Niet ongaarne noemt hij de hertogin van Parma eene gifmengster, en hitst met welgevallen Spanjaarden, Sicilianen, en Italianen, tegen hun wettigen koning op². Hetgeen hij in kanaänstaal van zijne bekeering tot het kalvinisme verhaalt, moest op zijne vijanden den indruk maken naar eene bedevaartsredevoering van Reinaert den Vos te zweemen: niettemin ontziet hij zich niet die taal te bezigen³. Staatsman in het godsdienstige; Proven-

1 'Hetwelck wy achten de schoonste blomme van den crans der eeren te wesen, waermede wy noch voor den eynde onses levens wel begheert hadden verciert te werden' Apologie, bladz. 3.

2 'Wy hopen dat Myne Heeren de Staeten hem noch so wel sijn lesse sullen leeren, dat de arme Siciliaenen, Calabroisen, Milanoisen, metgaders die van Arragonien ende Castilien, aen ons een exempel nemen sullen Alle dese sullen met Godts hulpe by dit exempel geleert werden *hoe dat men met dien behoort om te gaen die haeren eedt vervalschen*, ende dat men *desen tyran niet langher en behoort op eerden te lijden*'. Bij Silvius, bladz. 47.

3 Bij Silvius, bladz. 59 vg. der Apologie: 'Aenghesien dat wy van jonghs op in de voorsz. Religie waren opghetrocken ende dat onse Heer Vader enz.... Nochtans wy hebben groote oorsaecke van Godt te dancken dat hy dit heylighe saet, d'welck hy selve in ons ghesaeyt hadde, niet en heeft laten versticken'. - Overzicht van het leven des Zwijgers vóór 1567 bij Groen, Archives, bladz. 194* vgg. der Prolégomènes van het 1^{ste} Deel, 1^{ste} Reeks, 2^{de} Druk, 1841. - Bakhuizen van den Brink, Willem van Oranje en Anna van Saksen, 1853.

çaal in het laten klinken zijner afkomst; fameus libellist in het kolporteren der madridsche schandaalkronijk van den dag, - is het in al die opzigten hem volle ernst. Er is eene zaak aan welke hij zijne goederen, zijn leven, en zijne eer, verpand heeft. Mede te gevoelen met eene wederregtelijk onderdrukte partij is een hooger pligt, vindt hij, dan een onwaardig leenheer trouw te blijven.

Hij vereenigt in zich de eigenschappen welke een openbaar persoon van hoogen rang bij de smalle gemeente populair maken¹. Moet men aannemen dat eerezucht hem drijft, het is er eene van zoo fiere soort dat het volk er nooit door benadeeld zal kunnen worden. Zijne vijanden zelf durven hem niet van baatzucht betichten. Het eerste artikel van zijn politiek programma luidt dat het geld stinkt². Wordt er

- 1 Bij Silvius, bladz. 136: 'Wat kan men anders segghen, of wat sullen de vremde natien anders oordeelen, dan dat t'volck jet sonderlicks aen ons gesien ende bemerckt heeft, dat weerdigh was so lieftalligh ghehouden te wesen? So bekennen wy dan dat wy sijn, ende alle ons leven langh blijven willen, ghemeynsaem ofte den volcke toghedaen'.
- 2 Bij Silvius, bladz. 87 en 88 der Apologie: 'Wy hebben, Gode lof, al van over langhen tijdt dese lesse gheleert, dat de ghene die eenigh bevel heeft, voor alle dingen behoort suyver handen te hebben. D'welck is d'oorsaecke gheweest waerom dat wy, noch sijnde in onser jonckheit, de handen af trocken van de superintendencie van de financien... Wy dancken Godt dat selve doer onses vyandts stilswijghen ghylieden ghenoech moeght bekennen, Myne Heeren, hoe dat men selfs gheen achterdencken van ons en heeft, als dat wy souden eene de gheringhste mijte wt de ghemeene penninghen tot onsen profijte toegheeygent hebben'.

door den kleinen man leed geleden, het gaat hem aan het hart¹. Komt men hem doodschieten, zijne laatste gedachte, ofschoon hij een huis vol onverzorgde dochters heeft, is niet voor zijne vrouw of zijne kinderen, maar voor dat volk hetwelk hij misschien onbedachtzaam in zijn verzet gestijfd en in een te ongelijken strijd geworpen heeft. Hij gevoelt zich den verantwoordelijken persoon².

Het andere wat in zijne eigen oogen (ook hij moet iets voor zijn engelebak doen) den onfatsoenlijken toon zijner *Apologie* verontschuldigt, is de overtuiging dat zijne politieke gedachte eene toekomst heeft. Vóór Hendrik IV van Frankrijk toont hij door zijne daden eene hoogere wet dan den gewetensdwang te eerbiedigen. Van roomsch wordt hij in het algemeen belang gereformeerd, gelijk na hem de fransche koning van gereformeerd roomsch worden zal. Moet hij het zamenwonen van verschillende gelooven, met gelijke regten onder één dak, in de praktijk alsnog voor onmogelijk houden, hij ziet althans in dat de gouvernementen

1 Bij Silvius, bladz. 73 der *Apologie*: 'Wie soude sonder hertsweer en treuren konnen verhaelen alle dat verbannen, ontweldighen van goede, vanghen ende spannen, alle die geleden pijn ende smerten, soo menigherhande soorte van afgrijselicke ende jammerlicke dooden, daer dese bloetgierighe luyden de arme ondersaten der landen van herwaerts-over, so langhe mede gequelt hebben?'

2 Over de echtheid der woorden: 'Mon Dieu, aye pitié de moy et du pauvre peuple', bij R. Fruin, *Gids* 1884, II 244 vgg.

‘de coorde van haer eyghen verdervenisse draeyen’, wanneer zij, om tot eenheid in het godsdienstige te geraken, ‘den wegh van die wreede ende barbarische vervolginghe nemen’¹. Hem is de hoofdzaak niet welk geloof er beleden, maar of er afstand gedaan wordt van het heilloos beginsel door ‘t middel van den vyere ende sweerde’ de menschen van meening te doen veranderen². Hem is zij of de Staten al dan niet eene heilzame kontrôle over het monarchaal gezag uitoefenen³; of het volk op zijne beurt waakt dat de gewaarborgde grondwettige bepalingen geen doode letter blijven⁴; of tusschen de verschillende deelen des lands de onmisbare Zusammenhang heerscht⁵.

1 Bij Silvius, bladz. 148 der Apologie.

2 Bij Silvius, bladz. 95 der Apologie.

3 Bij Silvius, bladz. 56 der Apologie: ‘Van de oprechte Coninghen ende Princen ende goede vaderen des volcks wert de edel vergaderinghe der Staeten bemint, gheert, ende gerespecteert, als sijnde het reghtsinnigh fundament ende versekeringhe van alle policyen, ja het eenigh steunsel daer de Vorsten vry ende vaste op moghen berusten’.

4 Bij Silvius, bladz. 107 der Apologie: ‘Wat is den volcke daarmede gheholpen dat se schoone privilegien hebbe in reyn perckement geschreven in een coffer liggende, so se doer 't middel ende toedoen van de Staeten niet onderhouden ende ter executie ghestelt en werden, opdat men de kracht ende werkinghe der selven moghe bevinden?’

5 Bij Silvius, bladz. 143 der Apologie: ‘Onderhoudt uwe Unie wel, Myne Heeren, bewaert uwe Unie wel. Siet neerstigh toe dat ghy niet alleene met woorden of by geschrifte, maer oock met der daet, ter executie ende in 't werck stelt t'ghene dat het bundelken pijlen met eenen bandt t'samen gheknoopt ende ghebonden, het welcke ghy in uwen segghel voert, mede brengt ende beduydt’.

Dit is het geheim zijner zedelijke meerderheid. Egmond, Hoorne, Pallandt, Brederode, Lumey, Blois, Sonoy, Boisot, Marnix, Van der Does, Van der Werff, Coornhert, Loyseleur, Oldenbarnevelt, - alle Nederlanders of Franschen die met hem in den opstand betrokken zijn geweest zien wij hem voorbijtrekken. Hij overtreft ze allen; zijne eigen broeders in kluis, en Alva noch Parma uitgezonderd. Hij bezit de kleine hoedanigheden die den volksheld, de groote die den staatsman en den statestichter maken. Zijn dictatorschap (want een ieder weet dat hij slechts voor de leus de Staten-Generaal zijne souvereinen noemt)¹ is de alleenheerschappij der rede. De omstandigheden zijn van dien aard dat geen staatsbladen hem verhinderen uitvoering te geven aan het goede dat gedaan moet worden.

III [Maurits]

Maurits is de Oranjevorst van wien de meeste kwinkslagen in de moedertaal tot ons gekomen zijn; hetzij omdat hij werkelijk, ondanks zijn duitsch accent, zich vaardig wist uit te drukken in het hollandsch, hetzij alleen omdat de ruchtbaarheid van zijn strijd met Oldenbarnevelt het de historieschrijvers van beide partijen gemakkelijk maakte nu deze dan gene *pointe* hem in den mond te leggen.

In een onderhoud met den franschen gezant Buzan-

1 Opdragt der Apologie aan de Staten-Generaal: 'Nademaal dat wy ulieden alleene in dese weerelt voor onse overheeren bekenen'.

val zou door den prins op een keer betuigd zijn *zich liever van den toren van Den Haag te willen praecipiteren*, dan graaf van Holland te worden op de beperkende voorwaarden die in 1584 wijlen zijn vader gesteld waren¹.

Mogelijk is de hollandsche oorsprong van andere gezegden even denkbeeldig als van dit. Hoe het zij, den prins wordt nagegeven van de praedestinatie beweerd te hebben dat hij niet wist *of zij groen dan blaauw zag*; dat het de orthodoxen waren die zijn vader *op den stoel gebragt hadden*, en hij in Den Haag hen helpen zou aan eene kerk, *al zou hij er zijn stal toe leenen*; dat dit different *niet zou worden gedecideerd dan door de wapenen*; dat er twee faktien in het land waren, *de faktie van Oranje en de faktie van Spanje*; dat de partij van den Advokaat naar Spanje wilde, maar men haast zien zou *wie de stijfste beurs had*; dat hij den Advokaat en zijn aanhang *zou vermalen zoo fijn als stof*; dat alles in orde zou komen mits men eerst *platte formen scheerde over sommigen*; dat het afdanken der waardgelders eene goede zaak was, maar dit nu ook (doelend op Oldenbarnevelt, De Groot, en Hogerbeets) *met den kolonel en de voornaamste officieren moest plaats hebben*; dat de schuld van alles aan den Advokaat lag, die *van Holland de Staten-Generaal wilde maken*. 'Het is met vele oratien en verbloemde redenen niet te doen,' zou de prins gezegd hebben, 'maar (kloppend op het gevest van zijn rapier) hier-, hiermede zal ik de religie, die mijn vader in deze landen geplant heeft, verdedigen; en ik zal zien wie mij dat

1 Verhooren van Oldenbarnevelt, 1850, bladz. 223 vg.

beletten zal. Monsieur Barneveld, ik heb mijne eer zoo lief als gij de uwe'¹.

Niet kwalijk past deze militaire toon bij 's prinsen konterfeitsel door een buitenlandsch historieschrijver onzer dagen. 'Tafelgenot,' zegt deze, 'was hem onverschillig, maar de minnaar in hem haakte naar afwisseling en erkende geen teugel. Zijne huishouding dreef hij naar een vast plan en was in geldzaken eer schriel dan gul. Al zijne brieven, rekeningen, depeches, en andere papieren, onbelangrijk of gewichtig, las hij zelf, maar eigenhandig schreef hij weinig, zoodat zijne korrespondentie, in onderscheiding van die zijns doorluchtigen vaders, niet veel karakteristieks aanbiedt. Hij ging eenvoudig maar niet slordig gekleed, altijd eender: wambuis en broek van eene bruine wollen stof, een zijden vest, een korte mantel geboord met fluweel, eene kleine geplooid halskraag, en buitengewoon wijde stevels. De modezieke fransche officieren die, om te pronken met hunne fraaije beenen, laarzen droegen zoo naauw dat het zweet hun op het voorhoofd parelde van het aantrekken, wekten zijn spotlust; en hij predikte door leer en voorbeeld dat op elk uur van den dag en den nacht een officier in zijne laarzen moest kunnen glijden en te paard stijgen. De eenige sieraden die hij zich gunde, - officiële gelegenheden uitgezonderd, - waren een goud gevest aan zijn beroemden degen, en een koord van diamanten om zijn vilten hoed'².

1 Plaatsen uit Brandt, Uytenbogaert, Carleton, Trigland, enz., bij Van der Kemp, Maurits van Nassau, 4^{de} Deel.

2 Motley, John of Barneveld, 1874, I 32 vg.

Een engelsch wapenbroeder van Maurits, die onder hem en aan zijne zijde bij Nieuwpoort streed in 1600, maakt de opmerking dat men op hem aankon, maar *hij niet gemakkelijk tot een besluit kwam*: 'Le Comte est de nature tardif à résoudre, quoique seur'.¹

Op dit Hamlet-achtige in 's prinsen aard, een verschijnsel der eeuw, is nog te weinig de aandacht gevestigd. Maurits kon niet wijs worden uit de voorbeschikking. Uit eigen beweging Oldenbarnevelt gratie van de doodstraf te schenken, hij kon er niet toe komen. Het was hem te veel de koningskroon, die hij slechts voor het grijpen had, zich op het hoofd te zetten. Te veel schier, na 1621 op nieuw het zwaard te trekken dat hij in 1609 zoo ongaarne opgestoken had². Evenmin kon hij er toe besluiten de jonkvrouw Van Mechelen hetzij tot zijne wettige gemalin te verheffen, hetzij haar weg te zenden. Hij wist met de brabantische Ophelia niets anders aan te vangen dan haar ongelukkig te maken³.

Het komt mij voor dat wij deze besluiteloosheid van den prins uit zijne hooge wetenschappelijke ontwikkeling verklaren moeten. Door zijn omgang met Simon Stevin leerden wij zijne onafhankelijke denkwijzen kennen⁴. Zijn aanleg voor de wiskunde was zoo bui-

¹ Uit Francis Vere's verhaal van den slag bij Nieuwpoort. - Van Rees bij Arend, III² 144 noot.

² Hiervóór, II¹ 102 vg. Aanhef van § XIV.

³ Over Margaretha van Mechelen bij J.G. Frederiks, Gids 1879, IV 242 vgg. - Hugo de Groot, Klachte der Vrouwe van Mechlen over de min des Princen van Oranje, bladz. 286 vgg. van Jeronimo de Vries' uitgaaf der Nederduitsche Gedichten, 1844.

⁴ Hiervóór, II² 16 vgg., 25 vg.

tengewoon, dat reeds op zijn negende jaar onderwijzers zijn *divinum ingenium* roemden¹. Hij is buiten vergelijking de kundigste van alle leden zijner begaafde familie geweest.

Zulk een geest moest in eene theologische eeuw gelijk de 17^{de} zich misplaatst gevoelen, en neiging hebben om, zooals de volksuitdrukking luidt, aan het gezanik door geweld een einde te maken.

Zoolang Maurits leefde hebben zijne veldheerstalenten hem in de oogen zijner landgenooten met een krans getooid. Men sprak over hem, en met het volste regt, gelijk men tegenwoordig in Duitschland het over den maarschalk Moltke doet. Hij was de wetenschappelijke veldheer zijner eeuw, en daarbij in zoover een echt kind van den renaissancetijd dat hij, tot vermeerdering zijner bijzondere kundigheden, militaire détails der romeinsche geschiedenis bestudeerde². De minsten onzer zouden hem gemakkelijk de proeve nadoen, het geleerde latijnsche boek van professor Lipsius over dit onderwerp in den grondtekst te raadplegen³. De Staten-Generaal lieten Maurits regt wedervaren toen zij hem een exemplaar ten geschenke zon-

1 Jan van Nassau aan Willem den Zwijger, April 1576, toen de negenjarige Maurits, onder toezigt van een gouverneur, met vier van graaf Jan's zoonen te Heidelberg vertoefde: 'Hoff Moritz soll E.G. und den gantzen Vatterlandt nützlich dhienen. Es kann ihnen meiner kinder hofmeister nicht gnugsamb rhümen. Schreibt mir für wenig tagen von Heydelberg, das er ein *divinum ingenium* bey ihme spüre'. Groen, Archives, 1^{ste} Reeks, V 345, N^o DXC.

2 R. Fruin, Tien Jaren, 3^{de} Druk, bladz. 89-96.

3 Justus Lipsius, De militia romana, Antwerpen 1595.

den in het leger. Had hij verplichtingen aan de leidsche akademie, geen ander vorst uit het Huis van Oranje heeft zijne schuld aan die inrigting met zoo veel roem terugbetaald. De dichter Hooft vleide naauwlijks toen hij, in eene profetie van Amsterdam's opkomst, Maurits tot den eersten persoon van het onlangs vrijgevochten Nederland bevorderde¹. Evenmin toen hij, tot eene gedachtenis aan het Bestand, op een metalen beeld in den vijver van het Stadhouderslijk kwartier der hofstad, 's prinsen hoofd geplaatst wilde².

Naderhand meer en meer kooplieden geworden, minder gehecht aan het leger dan aan de vloot, hebbe de Nederlanders de herinnering van Maurits bij toeneming verwaarloosd. Zij zijn hem als den onopgevoeden *troupier* gaan beschouwen die, in den strijd tusschen theologische staatspartijen, te hoog voor zijn begrip, het gewigt van zijn degen in de schaal werpt en met zijn stalen kling de domme zwichtende van haar bukken voor de schrandere triomferende troost³.

¹ Tirade van den stroomgod De Vecht, 5^{de} Bedrijf van Geeraerd van Velsen, 1612-1613. Bij Leendertz, II 262-270.

² Bij Leendertz, I 88 vgg. Op het Bestant des jaers 1609:

Smeedt een Colos van goud, soo grof en hooch, dat hij,
Halfwassen, van het Hof de Vijver overschrij...
Daer ghij dit opschrift om sult stellen met uw handen:
BESCHERMER VAN DE VRY VEREENDE NEDERLANDEN.
En als het swaere werck voltoyt is tot den top,
Soo set 'er 't hooft van 't Hooft des Huis van Nassau op.

Over Samuel Coster's hulde aan Maurits bij zijne komst te Amsterdam in 1618, hiervóór II¹ 114 en 115 noot 1.

³ Vondel, de Waeg-Schael van Holland, 1626:

Doctor Gommar, arme knecht,
Hadd' het metten eersten slecht,
Midts den schranderen Armijn...
Gommar sach vast hier en gins;
Tot soo lang mijn Heer de Prins
Gommar's zijd', die boven hing,
Trooste met sijn' stale kling,
Die soo swaer was van gewicht,
Dat al 't ander viel te licht.

Over Vondel's politieke hekeldichten hiervóór, II¹ 77 vgg.

Dit zijn echter louter geestige paskwillen geweest, uitgedacht door den antiklerikalen hartstogt. Veeleer dan aan den onontwikkelden pseudo-homerischen Agamemnon, met wien hij in *Palamedes* op één lijn gesteld wordt, doet Maurits aan den buitengewonen saksischen hertog en grootvader van moederszijde denken, wiens naam hij droeg en wiens geest, met overspringen eener onwaardige dochter, in den veelbelovenden kleinzoon gevaren scheen. De grootvader brak de heerschappij van Karel V over Duitschland; de kleinzoon maakte in Nederland een einde aan die van Filips II¹.

IV [Frederick Hendrik]

Met Frederik Hendrik begint het Huis van Oranje zich te onzent op zijn gemak te gevoelen. Frederik Hendrik trouwt, bouwt, meubelt, plant². Van zijn ge-

- 1 Over Maurits van Saksen, gesneuveld in 1553, slechts twee en dertig jaren oud, en over zijn aandeel in het doen keeren der fortuin van Karel V, bij Ranke, Historisch-Politische Zeitschrift, 1^{ste} Deel. - Prolégomènes van Groen's Archives, 1^{ste} Reeks, 1^{ste} Deel, 2^{de} Druk, bladz. 124* vgg.
- 2 'Tout passionné qu'il étoit d'aucuns de ces plaisirs des Princes, et nommément de ceux des bastimens et du plantage'. Constantyn Huygens.

slacht is hij de eerste die den titel van Hoogheid, en daarbij een vorstelijken staat voert. De stadhouderlijke magt bekomt tijdens zijne regering eene niet verwerpelijke uitbreiding. Zij wordt ten bate van zijn zoon binnen zekere grenzen erfelijk verklaard¹.

Tegenwoordig zijn er in Europa geen vorsten meer die, twintig jaren aan één stuk, ieder voorjaar hunne residentie verlaten; zich aan het hoofd van een leger gaan stellen; daarmede voor de eene of andere versterkte stad het beleg slaan; en, is die onderneming gelukt, 's winters in den schoot van hun gezin komen uitrusten van de doorgestane vermoeijenissen, of, tusschen twee aanvallen van podagra, met hunne generaals het noodige beramen voor den veldtogt van het jaar daaraan volgende.

Gewigtige belegeringen waren in de 17^{de} eeuw eene soort van internationale openbare vermakelijkheden, en namen te gemakkelijker dit karakter aan omdat er in den regel, naar het oordeel van den oppervlakkigen waarnemer, niet veel bloed bij vergoten werd. Een beleg was in de eerste plaats een proefstuk van strategische bekwaamheid, en de troepen die het uitvoerden behoorden tot zoo vele verschillende nationaliteiten dat minstens een half dozijn landen er belang in stelden. Uit alle oorden van Europa zijn, in 1600 en de twee of drie volgende jaren, nieuwsgierigen van min of meer beteekenis, als gold het een uitstapje naar eene badplaats, het beleg van Ostende komen

1 Monografie van P. Lijndrajer, 1859.

opnemen. Weinig minder deelneming wekte in 1629 het beleg van 's Hertogenbosch, in 1632 het beleg van Maastricht, in 1637 het beleg van Breda. Frederik Hendrik bezat als militair schaakspeler eene europesche vermaardheid, en gaarne kwam men met eigen oogen zich overtuigen op welke wijze en door welke zetten hij de partij gewonnen had¹.

Het boek waarin de prins deze dingen eigenhandig heeft opgeteekend bezit minder wetenschappelijke waarde dan de militaire en wiskunstige geschriften van zijn broeder Maurits, en laat ook als letterkundige arbeid te wenschen over. Eigenlijk zijn het meer jaarboeken dan gedenkschriften, en zelden of nooit komen er van die algemeene opmerkingen in voor, welke den buitengewonen geest verraden. Niettemin is het, ondanks de slordige chronologie, een werk van beteekenis voor de intieme krijgsgeschiedenis van ons land in de jaren 1621-1645. Sedert men uit de nagelaten papieren van Constantyn Huygens weet dat de *Mémoires de Frédéric Henri* werkelijk door den prins zelf zijn opgesteld, is het aanzien van 's prinsen geslacht door deze bijdrage nog vermeerderd².

Huygens' karakterschets van Frederik Hendrik, bestemd geweest de *Mémoires* als voorrede te dienen,

- 1 *Mémoires de Frédéric Henri*, 1733, bladz. 114, 148, 218. - Deze uitgaaf is bezorgd door Beausobre, fransch predikant te Berlijn wien het handschrift werd toevertrouwd door een kleinzoon van Frederik Hendrik, den prins van Anhalt-Dessau, pruisisch veldmaarschalk.
- 2 Théod. Jorissen, *Mémoires de Constantin Huygens*, 1873, bladz. xxxii vgg., 65 vgg.

doch om onbekende redenen in portefeuille gebleven¹, is eene minder onkritische lofspraak dan zij bij den eersten oogopslag schijnt. Blijkbaar had Huygens het karakter van den vorst, dien hij gedurende zoo vele jaren als sekretaris diende, bestudeerd².

Nieuw is zijne opmerking dat de stadhouder, dien men gewoon is zich voor te stellen als een man van gelijkmatige gemoedsbewegingen, ook in het veld zich door zelfbeheersching onderscheidend, somtijds wegens het niet of kwalijk uitvoeren zijner bevelen zich zoo driftig maken kon dat hij de schuldigen met zijn stok of het plat van zijn degen te lijf ging. In zulke gevallen spaarde hij zelfs de doodstraf niet³.

Hoewel de prins geen grootspreker was, heeft zijne weduwe niettemin door sommige plaatsen der *Mémoires*, die naar zelfverheerlijking schenen te zweemen, wijselijk de pen doen halen⁴.

Snedig was zijn gezegde bij het beleg van Maastricht in 1632, toen namens den spaanschen generaal een onderhandelaar hem vroeg wat hij voornemens was

1 'Préface de ma façon sur les Mémoires de Son Altesse Monseigneur le Prince Henry, lorsque Madame la Princesse Douairière avoit résolu de les faire imprimer, qui ne fut pas exécuté pour considérations. L'an 1649'. In de verzameling van Th. Jorissen, 1873.

2 'Le Prince dont nous griffonons le divin portraict avec ce mauvais charbon', zegt Huygens van zijn eigen werk. Echter blijkt uit het stuk 'A mes Fils' (bij Th. Jorissen, bladz. 129 vgg.) dat de schets vervaardigd is 'comme disent les bons peintres d'Italie, con studio, con amore, e con diligenza'.

3 'La chose du monde qui estoit la plus capable d'esmouvoir cette bile à laquelle il estoit subject de complexion etc.' Huygens bij Th. Jorissen, bladz. 72 vg.

4 Bij Th. Jorissen, Inleiding bladz. XLV vgg.

aan te vangen wanneer de stad door hem zou genomen zijn, en op welke wijze hij dan met zijne troepen naar Holland dacht terug te keeren. Er stonden namelijk niet ver van Maastricht een spaansch en een oostenrijksch leger, die hem den pas meenden af te snijden. *Wat drommel*, bromde de prins tusschen zijne tanden, voortgaand met het teekenen van stukken, *mijn plan is er mij door heen te slaan*. Maar overluid zeide hij met een glimlach: *Vraagt de generaal dat inderdaad? Wij zullen zien, wij zullen zien. In elk geval zullen wij eerst beproeven de stad te nemen*. En hij nam haar eerlang¹.

Dit leuke stemt overeen met het hem toegeschreven gezegde, toen Hugo de Groot het jaar te voren ondanks een nooit herroepen vonnis zich te Rotterdam was komen vertoonen: 'Indien *ik* De Groot moet doen vertrekken, dan zal hij nog lang in het land blijven'.²

Frederik Hendrik was te zeer wereldling of staatsman dan dat hij, hetzij zijne denkwijze met die van De Groot al dan niet overeenstemde³, ter wille van één wijsgeer den openbaren vrede in den pas weder tot rust gekomen Staat er aan gewaagd zou hebben. Maar het mishaagde hem niet van zijne onafhankelijkheid te doen blijken door zich te onthouden.

1 Mémoires de Frédéric Henri, bladz. 146 vg. - Mémoires de Huygens, bladz. 82.

2 Brandt en Van Cattenburgh, Leven van Huig de Groot, I 408.

3 Bij de mannen zijner dagelijksche omgeving gold Frederik Hendrik voor een materialist of ongeloovigen Thomas, die slechts voor waar hield hetgeen hij kon zien en tasten. - Kronijk van het Historisch Genootschap, I 187 vg.

Tijdgenoot van Richelieu en van Gustaaf Adolf beseftte hij zeer wel het gewigt van zijn land in die dagen. Evenmin als hij schitterende veldslagen wist te leveren, - zoodat hij naar onze meening te weinig oog had voor het talent van den jongen Condé in den slag van Rocroy¹, - evenmin muntte hij uit door een genialen politieken blik². Als Jantje Sekuur echter had hij naauwlijks zijne wedergade; en dit nemen van het zekere voor het onzekere was bij hem te opmerkelijker, omdat hij in het veld met aan roekeloosheid grenzenden moed zich blootstelde³. De eene voor, de andere na, ontrukte hij Spanje aan den kant der Zuidelijke-Nederlanden de gewigtigste plaatsen. Het land heeft onder zijn bestuur in 1629 schijnbaar aan den rand van den ondergang kunnen staan, zonder dat er (en dit wist hij) wezenlijke gevaren dreigden. Zijn ondersteunen van Tromp's onderneming tegen de spaansche vloot bij Duins, in 1639, strekt hem zeer tot eer⁴.

1 Bladz. 315 der Mémoires de Frédéric Henri, Mei 1643, wordt zonder verwondering gezegd: 'En ce mesme temps arriverent advis à la Haye de la bataille que le Duc d'Anguien, jeune Prince âgé de vingt ans qui commandoit l'armée de France, avoit gagnée près de Rocroy sur celle d'Espagne'. Anguien staat voor Enghien.

2 Van kortzigtigheid getuigt het oordeel over den in Maart 1643 overleden Richelieu: 'Personne de grande reputation etc.', bladz. 315. - De hierbij behoorende woorden: 'Peu plaint et regretté de ses subjects' zijn met goedvinden van Amalia van Solms door Constantyn Huygens geschrapt. Th. Jorissen, bladz. XLIII.

3 D. Veegens, De Oranjezaal, 1876, N^o I der Aanteekeningen en Bijlagen. - Frederik Hendrik's dolle doodsverachting werd toegeschreven aan bijgeloof omtrent zijne onkwetsbaarheid.

4 'Il est à considérer comme, par les bons ordres de l'Estat et la promptitude de tous ceux à qui il touchoit, un si grand nombre de navires puet estre prest en si peu de temps et envoié au Lieutenant-Amiral, car en quinze jours tout cela fut effectué. Par où se peut cognoistre la grande force et puissance de cette Republique qui en si peu de jours peut mettre une si grande quantité de navires de guerre en mer. Ce que nul Prince ne sçauroit faire quelque puissant qu'il soit'. Mémoires de Frédéric Henri, bladz. 260.

De nederlandsche letteren der 17^{de} eeuw hebben voor Frederik Hendrik in zulke mate op den buik gelegen, dat wij ligt in verzoeking komen den vorst te doen boeten voor zijne vleijers. Vermoedelijk evenwel begreep of verstond de prins zoomin de verzen van Vondel als het proza van Hooft¹. Hooger dan den kronijkstijl zijner eigen *Mémoires* reikte naar alle gedachten zijn litterarisch doorzigt niet. Niet de letteren waren zijne lievelingsuitspanning, maar de schilderen de bouwkunst².

Indien, bij het bekend worden van zijn huwelijk met Amalia van Solms, weldenkende personen, in Nederland hun hart vastgehouden, en uit belangstelling in de toekomst dier jonge vrouw meewarig het hoofd geschud hebben, dan moet tot Frederik Hendrik's lof gezegd worden dat hij die onheilspellende voorgevoelens treffend beschaamd heeft.

De prins was hetgeen men in dagelijksch nederlandsch een doordraaijer noemt. Maurits en hij, zeggen onze historieschrijvers, beminden zoozeer het ge-

1 Opdragt aan Frederik Hendrik der Nederlandsche Historien door Hooft. - Vondel's Geboortklock, Verovering van Grol, Zegezing, Stedekroon, enz.

2 P.A. Leupe, Uit de ordonnantieboeken van Frederik Hendrik, 1637-1650. - Ned. Spectator - 1875, N^o 14, N^o 31.

meen onder de vrouwen of de vrouwen in het gemeen, dat het hun aan opgewektheid haperde zich voor het leven met één fatsoenlijke te vergenoegen¹. Daarbij kwam dat de aanstaande prinses eigenlijk niet veel meer dan gezelschapsjufvrouw der berooide koningin van Boheme was. Hare armoede, hare verlatenheid, hare betwistbare schoonheid, hare te rijpe jeugd, hare betrekkelijk geringe afkomst², alles moest doen vreezen dat zij aan de zijde van den ontgoochelden kavallerie-generaal, die Maurits' opvolger in het stadhouderschap stond te worden, zoo niet eene hel tegemoet ging, althans een betrokken hemel.

Niets van dit alles is gebeurd. Uit Frederik Hendrik is in zijn natijd, met uitzondering van een of twee zwakhoofdige laatste levensjaren, een goed en verstandig huisvader gegroeid, en weinig vorstinnen van Oranje zijn in een lang huwelijk zulke gelukkige vrouwen geweest als Amalia van Solms.

V [Willem de Tweede]

Tot hiertoe loopt het Huis alles mede.

Naarmate met de jaren de jonge Republiek meer

1 'Beiden, Frederik Hendrik en Maurits, beminden de vrouwen zoo hartstogtelijk, dat zij er tegen opzagen zich levenslang aan eene enkele te verbinden.' D. Veegens, *De Oranjezaal*, bladz. 212.

2 Ofschoon in de *Mémoires de Frédéric Henri*, bladz. 30, Amalia slechts 'Mademoiselle de Solms' genoemd wordt, kan hiermede geen verkleining bedoeld zijn. De prinses althans eerbiedigde bij het nazien de uitdrukking.

regt krijgt zichzelf als eene europesche mogendheid te beschouwen, gaat om het hoofd van Willem den Zwijger zich eene telkens lichtender aureool vormen; tot, in 1609, daags na het sluiten van het Bestand, 's lands Staten het een pligt der dankbaarheid rekenen hem te Delft, waar hij als offer voor de nationale onafhankelijkheid viel, een praalgraf te stichten. De leider van den opstand is, in de gevoelde beteekenis van het woord, vader des vaderlands geworden¹.

Op de afdoendste wijze regtvaardigen de twee zoonen die hem opvolgen het in hunne herkomst gesteld vertrouwen. De vader schijnt slechts weggenomen, opdat in het algemeen belang hunne bijzondere talenten zich des te vrijer ontwikkelen zouden. Op het oogenblik zelf dat Nederland aan niets zoozeer als aan bekwame legerhoofden behoefte heeft, levert het Huis van Oranje er aan de Republiek een tweetal van de beste soort. Het grenst aan het providentiële. Maurits en Frederik Hendrik dringen zich niemand op. Hunne aanwezigheid is de algemeen verlangde waarborg; hunne populariteit evenredig aan hunne geschiktheid. Zij zijn twee aangewezen kapiteinen-generaal.

Het staat echter geschreven dat het geslacht ook een ongeluksvogel voortbrengen, en er uit het arendsnest één kuiken over den rand tuimelen zal.

De tijdgenooten zelf bedienen zich van dit beeld. De jonge Willem II is naauwlijks gestorven, of zij laten een penning slaan waar men, hoog in de lucht, Faëton de bekende onvrijwillige nederdaling ziet volbrengen. Omlaag is de haagsche Vijverberg afgebeeld,

¹ Bor, Ned. Oorlogen, slot van het 18^{de} Boek, II 437 vg.

en daarnevens de begrafenisstoet, op weg naar Delft¹.

Het minste ongeluk van Willem II is niet dat de haat, dien hij bij zeker aantal Nederlanders opwekt, in dergelijken wansmaak een uitweg vindt. Hem en zichzelf maken zij ridikuul door tot in het kerkezakje zich op zijne nagedachtenis te wreken². Vondel in persoon raakt de klus kwijt. Met eene walgelijke toespeling op 's prinses ziekte³ verbindt hij de voorstelling van een zoon die zijne moeder de borst afsnijdt⁴. Die borst is Amsterdam.

Teregt ontkent het nu levend geslacht dat er voor den ongoddelijken wrok, waarvan deze schimpdichten, spotmedaljes, en kreupelrijmen getuigen, termen bestonden. De dusgenaamde aanslag van Willem II op Amsterdam was de ten uitvoerlegging van een besluit der Staten-Generaal⁵. Het gevangenzetten op Loeve-

1 Van Loon, Historiepenningen, II 353. Met het randschrift uit Ovidius: Magnis excidit ausis, en den sterfdag: VI Novembris MDCL. - Van Lennep's Vondel, VI 77.

2 Uit Aitzema bij Wagenaar Amsterdam 8^o, V 149:

De Prins is doodt, - Mijn gaef vergroot,
Geen blyder maer, - In tachtig jaer.

Over het kerkezakje en de nederlandsche zeden in Bilderdijk's vertelling De Vloek:

Hy koopt haar een katoenen jakken; - En, week aan week,
Steekt hy zijn leêge hand in 't zakken - By d'avondpreek.

3 Vondel's Raetsel, 1651:

Maer Izegrim ging t'huis, gezuivert door de pocken...

4 Vondel's Monsters onzer Eeuwe, 1651:

Oranje, in 't harnas opgezeten, - Rukt Holland in,
Op Amsterdam te helsch gebeten, - 's Lants nootvriendin...
Verbeet oit wolf een lam verwoeder? - Waer baert de tijt
Een zoon, zoo boos, die zijne moeder - De borst afsnijt!

5 'Le 4 Juin la Hollande, passant outre, cassa les troupes. La réponse de la Généralité, poussée à bout, fut immédiate; les États-Généraux autorisèrent le Prince à sauvegarder la tranquillité publique et à faire respecter l'Union'. Groen, Archives, 2^{de} Reeks, 1859, IV XLIV.

stein van een half dozijn stedelijke regenten had de beteekenis van een gewonen politie-maatregel; meer niet¹. Ware Willem II blijven leven, de zaak zou geen andere gevolgen gehad hebben dan een soortgelijk standje tusschen Amsterdam en Willem III, dertig of vijfendertig jaren daarna, hetwelk afliep met een sissert en eindigde met eene verzoening².

Maar het pikante der gevallen van den jongen vorst ligt, gelijk ik zeide, aan (hoe zal men het noemen?) zijn voor den weerspoed geboren zijn, en aan de scherpe tegenstelling van dit noodlottige met de populariteit van zijn geslacht en met zijne schitterende persoonlijke vooruitzigten.

Er is in het nederlandsch leger van dien tijd geen kraniger aankomend officier dan hij; zoo onverschrokken, zoo chevaleresk, zoo innemend van voorkomen³. Zijn vader echter beschouwt hem als een kwâjongen, en maakt in het laatste levensjaar zich boos wanneer men hem voorstelt dien knaap voor een tijd het opperbevel toe te vertrouwen⁴.

1 Brief van Jacob de Witt aan zijne kinderen bij D. Veegens, Gids 1880, II 16 vg.

2 Hiervóór, II¹ 414 vgg. Hoofdstuk: De Handel, § xxxiii.

3 Constantyn Huygens aan Amalia van Solms, Bergen op Zoom 4 en 5 September 1643. - Bij Groen, N^o DCCCX-DCCCXII, en het antwoord der prinses.

4 D'Estrades aan Mazarin, Den Haag 29 Augustus 1646: 'La proposition qui luy fust faite par quelqu'un des Député des donner un acte à M. le prince Guillaume de commander l'armée dans son absence, et que messieurs les Etats eussent désiré qu'il se reposast, l'a tellement irrité qu'avec la foiblesse de son esprit il est dans une rage continuelle. Il respondit à celui qui luy en parla que son fils estoit un jeune garçon qui n'avoit rien fait et qui ne sçauroit rien faire etc.' Bij Groen, N^o DCCCLII.

Hij doet een aanzienlijker huwelijk dan vóór hem door één prins van Oranje gedaan was. Doch zijne Maria Stuart is niet op de hoogte van hare taak¹. Zij en hare schoonmoeder gaan daags na zijn dood over zijne erfenis krieuwen, en verspelen in een proces over eene voorshands doellooze voogdijschap het aanzien der oranjepartij².

Het hindert hem, uit meenens of voor de leus, dat de Nederlanders eene met Frankrijk aangegane overeenkomst schenden, en hij zoekt door een geheim verdrag met Mazarin die oneer uit te wisschen³. Intusschen heeft zijn vader, overreed door zijne moeder, alvast in een afzonderlijken vrede met Spanje toegestemd⁴. En wat het ergste is: al hetgeen hij aanvangt om de schadelijke gevolgen van het traktaat van Munster te keeren, of hetgeen hij daarvoor houdt, moet hem in verdenking brengen slechts eigen grootheid te zoeken

1 Over Maria Stuart bij D. Veegens, De Oranjezaal, bladz. 257 vg.

2 Overzicht van dit proces bij Th. Jorissen, Mémoires de Constantin Huygens, bladz. L-XC.

3 Het fransch-nederlandsch traktaat van 1635 hield in dat geen van beide partijen zonder de andere vrede met Spanje sluiten zou.

4 Amalia van Solms was van oorlogs- en franschgezind allengs spaansch- en vredesgezind geworden, en Frederik Hendrik liep in de laatste levensjaren aan den leiband der prinses.

en het algemeen belang op te offeren aan zijne persoonlijke eer- en vechtzucht¹.

Tegen Amsterdam bindt hij een strijd aan, kwanswijs op leven en dood². Maar de tijdsgelegenheid is van dien aard dat alles op eene geldkwestie nederkomt. In plaats van bloed vloeit er slechts water, en de tegenpartij werkt met burgemeesters in plaats van legerhoofden. Als raadpensionaris van Holland fungeert de bloode en breedsprakige Jacob Cats. Een hoofdtegenstander is de rijmelaar Jacob de Witt, oudpenningmeester der dordtsche synode, onlangs liberaal geworden³. Amsterdam meent zich uit te sloven, wanneer het twee Bicker's ten offer brengt⁴. Loeve-

1 Het algemeen gevoelen was dat Willem II met zijn ijveren voor het leger slechts verhooging van eigen aanzien bedoelde.

2 Constantyn Huygens, Korenbloemen, xix N^o 225:

Hoe quam 't, dat Amsterdam soo gramm was,
En waerom was 't niet voor den Prins?
In seven woorden gaet veel sins:
Om dat de Prins voor Amsterdam was.

3 'Jacob de Witt werd (met het oog op 's mans latere loopbaan klinkt het vreemd en wordt dan ook, om ligt te bevroeden redenen, zelfs door Brandt niet vermeld) den 19 November 1618 door de Staten-Generaal tot penningmeester der dordtsche Synode benoemd.' D. Veegens, Gids 1880. - Zijne verzen zijn uitgegeven in 1674, kort na zijn dood: 'Eenvoudige uytdrucksels van godtvruchtige gedachten, naergelaten bij d' heer Jacob de Witt'.

4 Vondel, De Bickers in Marmer en Aen de blockhuizen van Amsterdam, 1651. - Servien aan De Brienne en aan Mazarin over een dezer Bickers (Andries of Cornelis), Den Haag 1 April en 28 Mei 1647: 'Le plus puissant et le plus violent de tous nos contretenans est un nommé Bicker de la ville d'Amsterdam où il a beaucoup de crédit. Son humeur inflexible et bizarre ne m'a pu donner aucun accez auprez de luy, ny aucune voye pour le ramener. Il y a apparence que, sy Philippes-le-Roy a fait icy quelque distribution de deniers, c'a esté à luy et au greffier Musch ... J'ay trouvé le moyen d'entretenir Bicker qui est le plus sauvage de tous les hommes. C'est assurément l'homme de tout l'Estat qui a le plus de crédit. Si nous eussions eu ordre de fréter des vaisseaux, on se fust pu adresser à luy ou à son frère qui en font commerce, et peult-estre les gaigner tous deux par le proffit qu'ils y eussent trouvé'. Bij Groen, N^o DCCCLXXV en N^o DCCCLXXXI.

stein wordt de karikatuur eener Bastille, waar Jan de Witt straffeloos praatjes met zijn vader gaat maken¹. Er stroomt eene dommekracht van vredesgezindheid waartegen niemand oproeijen kan. Daarbij heeft de prins de familie zijner vrouw aan den hals, en kan hij noch het nieuwe engelsch gemeenebest erkennen zonder te schijnen zijn onthoofden schoonvader te verloochenen, noch hulp verleen en aan zijn ontroonden zwager zonder andermaal het met Amsterdam aan den stok te krijgen, welks burgemeester Schaep naar Londen gezonden is om met de puriteinen te onderhandelen².

De zaak is dat Nederland het Huis van Oranje voor eene poos missen kan, en de Republiek rijp is voor eene eerste stadhouderlooze regering. In niets wezenlijks zal Jan de Witt's aanstaande politiek van die verschillen, welke *casu quo* door Willem II gevolgd zou zijn. De Witt beijvert zich vrede met Cromwell te sluiten. De Witt complimenteert Karel II met zijn herstel op den troon der Stuarts. De Witt onderhan-

1 Johan de Witt aan zijn broeder Cornelis, Loevestein 5 Augustus 1650. Bij D. Veegens, Gids 1880, II 19 vg.

2 Vondel's Raetsel, 1651:
Een Schaep in 't schapelandt gezonden door de golven enz.

delt met Lodewijk XIV over dezelfde verdeeling der Zuidelijke-Nederlanden, welke het onderwerp van Willem II's gedachtewisseling met Mazarin had uitgemaakt. Doch wanneer twee hetzelfde doen, dan is dit niet altijd hetzelfde.

Het langdurig regeren en kostbaar oorlogvoeren van Frederik Hendrik had den waan doen geboren worden dat de Staat rust behoefde. Voorloopig staken den Amsterdammers de broodkruimels niet. Het werd tijd, vond men, dat de eerste stad des lands, die eigenlijk altijd alles betaalde, op hare beurt zich gelden deed. Sedert Oldenbarnevelt waren de raadpensionarissen van Holland, voor zoo ver men hen niet uit het bestuur verwijderd had, stumperts en zetbazen geweest, alleen aangesteld voor het opnemen van stemmen¹. Het oogenblik scheen gekomen het gewichtig ambt nogmaals op te dragen aan een man van beteekenis, en deze burgerlijke dictatuur op nieuw voor de militaire eens stadhouders in de plaats te stellen.

Het eigenaardige in Willem II, - dat zijne hoofdverdienste geweest is het aanzijn gegeven te hebben aan Willem III, - verklaart zich op die wijze niet kwalijk. Naar het eenparig getuigenis van tijdgenooten die in de gelegenheid waren hem van nabij gade te slaan,

1 Jacob Cats, Twee en tachtig jaerig leven. Omschrijving van het raadpensionarisschap door hem zelf:

De Staet gaf my de macht om voor te mogen stellen,
En op den lantdagh selfs de stemmen op te tellen,
En na dat yeder lidt zijn reden had geuyt,
Ten dienste van het lant te maecken het besluyt.

was hij voor het overige, ondanks een brooddronken en ligtzinnig bijzonder leven, eene eer van zijn geslacht¹. De omwenteling, waartoe zijn dood het sein gaf, heeft den roem van zijn Huis niet verminderd. Zijn verzet tegen het afdanken van het leger in 1650 is in 1672 ten volle geregtvaardigd, en de groote dingen welke onder De Witt's bestuur intusschen de vloot uitrigtte waren een vervolg der stadhouderlijke overlevering.

VI [Willem de Derde]

Er was voor het geslacht nog één onderscheiding weggelegd, hooger dan vele vroegere te zamen. Tegelijk met zijn vijfden stadhouder aan de Republiek, stond het Huis aan Engeland een koning te schenken van wien engelsche geschiedschrijvers naderhand getuigen zouden dat het voor de engelsche kroon eene eer is door hem gedragen te zijn². Alleen de fortuin der Medici's daarvóór en der Bonaparte's daarna heeft die der Oranje's nog overtroffen.

Willem III was in zulke mate een geboren wereldburger, en het kinderloos blijven van zijn echt maakte ten aanzien van Nederland hem bij toeneming zoo onverschillig, dat de Nederlanders nooit regt geweten

1 Brasset en De Brienne bij Groen, bladz. xxx en cxxviii.

2 Hallam, Constitutional history of England, 1827, III 420: 'It must ever be an honour to the English crown that it has been worn by so great a man'.

hebben wat zij van hem denken moesten.

Er kan niet aan getwijfeld worden dat hij eigenschappen bezat waardoor enkelen onder zijne omgeving zich met onverbreekelijke banden aan hem verbonden gevoelden. De hartstogtelijkheid die in brieven aan Waldeck hem van *ces coquins d'Amsterdam* deed spreken¹, in brieven aan Fagel hem deed opstuiven tegen Van Beuningen², was slechts de keerzijde van een aangeboren vermogen tot liefhebben. Koning van Engeland geworden betuigde hij te Londen, op een schoonen Meidag, honderd, neen tweehonderd duizend gulden te willen geven zoo hij als een vogel door de lucht naar de haagsche kermis kon overvliegen³. De gehechtheid aan zijn geboortegrond bragt hem somtijds buiten zichzelf⁴. De vriendschap welke hij Bentinck inboezemde grenst aan hetgeen schrijvers of dichters der oudheid verhalen⁵. In de brieven der engelsche Maria straalt, nevens een onbegrensd vertrouwen, eene warme genegenheid voor hem door⁶. Wederkeerig was hij zoo aan haar verkleefd dat bij haar dood de droefheid hem overmeesterde⁷. Voor den jongen Kep-

¹ Bij P.L. Muller, I 272, N^o CXLIX.

² Bij Groen, Archives 2^{de} Reeks, N^o MCDXCII.

³ Journaal van Huygens Jr., 1876, I 122, 10 Mei 1689.

⁴ Zelfde vervoering als in Bilderdijk's Aan den Hollandschen Wal, 1806:

'k Heb dan met mijn strammen voet,
Eindelijk uit d'onstuimen vloed,
Hollands vasten wal betreden! enz.

⁵ Van Kampen, Vad. Karakterkunde, 1826, II¹ 339 vgg.

⁶ Mechtild Bentinck née Waldeck-Pyrmont, Lettres et Mémoires de Marie reine d'Angleterre, 1880.

⁷ Bij Groen, Archives 2^{de} Reeks, V CXXXVI noot 3.

pel, den jongen Huygens, voor de kinderen van Bentinck, toonde hij eene treffende genegenheid¹. Den ouden Waldeck troostte hij, in dagen van verdriet, gelijk een zoon het zijn vader doen zou². Hoewel een man van den dag, zoodat aan de amsterdamsche beurs de kansen van zijn leven drie tegen één stonden, en ten platten lande geloofd werd dat in zijne plaats een wassen beeld het leger vergezelde, snelden zijne gedachten het tegenwoordige steeds vooruit³. Geen ondeugd was hem zoo vreemd als de kleingeestigheid.

Geheel anders de indruk dien de prins op de groote menigte zijner land- en tijdgenooten maakte.

Het kenmerkt hem dat zijn gebeente, in plaats van te Delft, zich te Londen bevindt; doch met zoo weinig goed gevolg, dat zelfs belangstellenden onder ons, bij het uitgeven van engelsche reisherinneringen, bedevaarten naar de abdij van Westminster gedenken zonder hem te noemen, of alleen met vermelding zijner vreemdelingschap⁴. Karel V, zou men zeggen, staat

1 Macaulay, VII. - J.H. Hora Siccama, Gids 1878, II 17.

2 Bij P.L. Muller, Kensington 7 Februarij 1690, N^o CCLXXXVIII: 'Si vous aves des mortifications, je vous assure que je n'en ai pas de moindres tous les jours, qu'il faut que je suporte patiamment'. - Hamptoncourt 16 September 1689, N^o CCLIII: 'J'avoue que vostre employ est fort difficile et vous donne souvent de tres justes raisons de chagrin, et si ce n'estoit pas un devoir que l'on doit à Dieu, il y a deja longtemps que j'aurois eu la mesme pensee que vous aves quoyque je ne sois point de vostre age etc'.

3 Huygens, Journaal, I 343, 10 October 1690.

4 S. Vissering, Westminster en St. Pauls, 1847. - J.J. van Oosterzee, Een bezoek aan Westminster-Abbey, 1850.

in mindere mate buiten onze vaderlandsche geschiedenis dan hij¹.

Vóór zijne verheffing tot stadhouder, bij gelegenheid van den vrede met Engeland in 1668, danst hij mede in een hofballet. Doch de partij is er niet vrolijker om. Zij duurt van 's avonds achten tot 's morgens zessen; tien onhebbelijk lange uren. Voor lucht- en andere ververschingen is zoo kwalijk gezorgd, dat van honger, dorst, en benaauwdheid, sommige genoodigden in zwijm vallen. Anderen doen, om zich 'wat te soulageren', door de vensters der danszaal geworden manege zich bier of wijn aanreiken². Nooit gaf een achttienjarig vorst een vervelender, vreugdeloozer, minder levenslustig feest.

Dit ongezellige in de grootheid van den beroemden stadhouder heeft tot reden dat zijn levensdoel zuiver staatkundig is, en staatkundige veroveringen in de heugenis van den nakomeling niet zulke diepe sporen achterlaten als maatschappelijke hervormingen.

Van zijn geslacht is Willem III de eerste die Nederlands hulpmiddelen regtstreeks aanwendt voor het bereiken van een algemeen europeesch oogmerk. Hij is een kalvinist die het tevens opneemt voor de lutheranen en de anglikanen. Onder zijne bondgenooten telt hij een roomschen hertog, een roomschen keizer, een roomschen paus. Op een gegeven oogenblik is Frankrijk zoo oppermagtig, dat de veiligheid der andere

¹ Litteratuur over Willem III hiervóór, II¹ 392 noot.

² Uit den Hollandschen Mercurius van 1668, in Oude Tijd 1869, bladz. 235. - Fragmenten uit het tekstboekje van het Ballet de la Paix in Van Vloten's vervolg op Arend, IV¹ 840 vgg.

Staten van Europa er door bedreigd wordt. Dit kwaad wil hij beteugelen, en tracht daarom ook zelf een magtig vorst te worden; zoo veel mogelijk een magtig alleenheerscher. De binnenlandsche staatkunde van Engeland, de binnenlandsche der Zeven-Provincien, alles offert hij op en maakt hij aan zijn hoofddoel dienstbaar¹.

Het toeval wil dat hij tien of twaalf jaren geleden eene prinses getrouwd heeft, die daarna maar door één hinderpaal van den engelschen troon gescheiden wordt. Dat die hinderpaal leeft, en haar vader is, dit maakt voor den prins niet uit. 'Wie vader of moeder meer bemint dan Mij', zegt de Schrift, 'is Mijns niet waardig'; en het ontbreekt niet aan geloofsgenooten die den bijbelvasten stadhouder op dien grond vrijspreken².

Hij doet het daarenboven zichzelf, om dezelfde reden³. Eene goddelijke Voorzienigheid zonder goddelijke

- 1 'Hij beschouwde Engeland bij voorkeur als een der werktuigen, die voor de voltooiing van zijn groot europeesch ontwerp noodig waren'. Macaulay, 7^{de} Hoofdstuk. - Willem III aan Waldeck, Soestdijk 23 Oktober 1682: 'Tout nostre mal vien de l'Angleterre, qui sera cause de sa perte et de celle de toute l'Europe. La cour est presentement pire qu'elle n'a jamais este. Cela passe l'imagination'. Bij P.L. Muller, I 213, N^o cxii.
- 2 Groen van Prinsterer: 'Qui osera nier que, dans pareille alternative, la déclaration de l'Évangile n'ait dû être et n'ait été en effet la règle de sa conduite: Quiconque aime son père ou sa mère plus que Moi, n'est pas digne de Moi?' Archives, 2^{de} Reeks, V cxv.
- 3 Aan Waldeck, bij het vertrek naar Engeland in November 1688: 'C'est sur la Providence que je me repose et de sa grace que j'attens le tout.' Bij P.L. Muller, II 116, N^o clxxxv.

Voorbeschikking acht hij ongerijmd. Met mohammedaansche doodsverachting stelt hij, dertig jaren lang, ondanks eene zwakke gezondheid, iederen dag zich aan de dreigendste gevaren bloot¹. Hij weet zich in de wieg gelegd voor het volbrengen eener bepaalde taak². De knaap die meer dan eens door zijn hooggeleerden katechiseermeester verrast wordt, knielend en biddend dat hij een zuil voor de godsdienst en een voedsterheer der Kerk mag worden, is de vader van den man die in 1688 zijn schoonvader gaat onttroonen³.

Schijnbaar onbeduidende voorvallen in het bijzonder leven van den prins teekenen van jongs af den eenzelvige, steeds vervuld met één puriteinsche gedachte. Hij moet nog vijftien worden wanneer hij een voormalig page in zijne dienst, lummelachtig luitenant van

- 1 Aan Waldeck uit Engeland, Whitehall, 15 Maart 1689: 'Je n'ay pas peu de piene, et ma sante n'est pas des meilleurs, ma tou s'augmentant fort en ce climat icy, ce qui me rend fort foible'. Bij P.L. Muller, II 143, N^o CCXV.
- 2 Aan Waldeck uit Engeland, St. James 11 Januarij 1689: 'Si vous aves besoin de patience en Hollande, je vous assure que je n'en ay pas moins besoin icy; et si vous saviez la vie que je fais, assurément vous auries pitie de moy. La seule consolation que j'ay c'est que Dieu scait que ce n'est pas mon ambition qui me fait agir'. - Whitehall, 24 Februarij 1689: 'Je n'ay pas voulu tarde à vous donner part qu'apres la priere que ceus du Parlement m'ont fait de vouloir estre leur Roy je l'ai accepte et nous venons [Maria en hij] d'estre proclame. Je vous assure que ce n'est pas un petit fardeau, et que je le considere tres bien; mais je n'ay peu m'en dispenser. Dieu veuille me donner la force de le supporter et de la sagesse a me conduire en une conjoncture si delicate.' Bij P.L. Muller, II 128, 137, N^o CXCIX en CCIX.
- 3 Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 306.

drie en twintig, met zijne ongenade dreigt indien de nathals niet ophoudt gemeene meiden na te loopen¹.

Is hij zelf drie en twintig, dan keert hij met vorstelijke minachting den rug aan den arminiaanschen Pieter de Groot, die zich vernederd heeft tot het overbrengen van lafhartige boodschappen aan den vijand².

Zijne vrouw haat hij in den beginne, en mijdt hare sponde, omdat hij het denkbeeld niet verdragen kan dat zij eenmaal koningin en hij haar onderdaan zou kunnen worden. De vrede tusschen de echtgenooten wordt eerst gesloten wanneer de zachtzinnige Maria, schreijend van aandoening, betuigd heeft geen andere wenschen dan hij te koesteren³.

Uit de romeinsche geschiedenissen, met wier studie de leermeesters zijner jeugd hem lastig vallen, blijft bij hem geen andere herinnering zoo levendig als die van Hannibal, schijnt het wel⁴. Het is of hij een stillen eed gezworen heeft, op het fransche Rome de vernedering van zijn vaderland in 1672 te zullen wre-

¹ Groen uit Van Sypesteijn, Archives 2^{de} Reeks, V xxxvii vg.: 'J'espère que vous n'este pas devenu débauché à boire. Pour les femmes j'ay fort grand peur que vous l'estes devenu bien d'avantage... Assteur que vous este à vous-mesme, je croi que vous vous en donnez à coeur joye... Apstinez vous, autant que vous pouvez, du boisson, et principalement des femmes'.

² Wagenaar, Vad. Historie, XIV 125 vg.

³ Macaulay uit Burnet's gedenkschriften.

⁴ Burnet, Van Kampen, Macaulay. - P.L. Muller, Oranien und Waldeck, Inleiding: 'Nicht oft hat jemand so für ein einziges Ziel gelebt, und alles was er that so sehr mit diesem in Einklang gebracht. Vielleicht nur ein Hannibal, der Rom hasste wie Wilhelm Frankreich'.

ken. Om die reden alleen matigt hij in Holland zich het dictatorschap aan, met versmading van den koningstitel, en eischt hij dien titel in Engeland, waar een mindere hem magteloos maken zou. Niet om Engeland of om Holland is het hem te doen, maar om de vernedering van Frankrijk¹.

Met uitzondering van den maarschalk Waldeck, en van twee of drie hollandsche staatslieden die zijn vertrouwen bezitten, Bentinck, Fagel, Heinsius, is hij voor de geheele wereld een ondoorgrondelijk raadsel². Zijn eigen sekretaris, Constantyn Huygens Jr., gaat jaar en dag met hem om, zonder dat ook maar het vermoeden bij hem rijst dat Willem III een man met politieke denkbeelden is. 'Eerder zou men hier en daar in Huygens' dagboek, al wordt dat oordeel nergens in zooveel woorden uitgedrukt, een spoor kunnen vinden waaruit af te leiden ware dat Willem III in zijn oog niet veel meer was dan een lastige en grillige meester'.³

De prins is eene soort van gekroonde barbaar, die weinig belang in de wetenschappen stelt, en niet veel meer in de letteren of de kunsten. Hetzij hij eene voorstelling van *Andromaque* of eene voorstelling van *Tartuffe* bijwoont, hij keert zich bij voorkeur om en

1 Macaulay: 'The chief object of his care was not our island, nor even his native Holland, but the great community of nations threatened with subjugation *by one too powerful member*'.

2 Aan Waldeck uit Engeland over den dood van Fagel, Hungerfort 19 December 1688: 'Je suis si etourdi de la mort du povre Pensionaire que je ne scai que dire'. Bij P.L. Muller, II 120 N^o CXCI.

3 J.H. Hora Siccama, Gids 1878, II 40.

praat met lieden van zijn gevolg over staatszaken. De grond van zijn vernuft is ironie¹, en met verwondering zien wij hem smaak vinden in de makke satiren van Boileau². Zonder in woestheid ten aanzien der menschen naar Czaar Peter te aarden, doet hij het ten aanzien der dieren. Slechts eene enkele maal, in den veldslag, geeft hij met zijn degen een vlugteling eene snede over het gezicht en zegt: 'Schelm, ik zal u teekenen om u te doen ophangen'. Ook verstrekt hij in 1673 aan Joan Maurits den stelligen last, indien de friesche gedeputeerden voortgaan het onder water zetten hunner provincie tegen te houden, deze onvaderlandlievende landratten zonder vorm van proces den kogel te geven³.

Zijne lievelingsuitspanning echter is de jagt - niet op hazen of konijnen, maar op herten met zestien takken, op zwijnen, op wolven. Engeland, waar in de buurt van Windsor dit wilde wild niet aangetroffen wordt, noemt hij *ce vilain pays* en snakt naar het woestere Loo. Dáár alleen is hij in zijn element⁴.

1 Huygens, 13 November 1689, I 202: 'De Coningh liet mij sijn George sien, ende praetende van die ordre, lachte met de institutie'. - 17 Oktober 1690, I 347: 'Savonts lachte de Coningh met de versen die Buyseroo weeder op hem gemaect had'.

2 Huygens, Duffel 27 Mei 1675: 'S.A. vint en ma chambre le soir, et leut une satire entiere de Boileau'.

3 Groen, Archives 2^{de} Reeks, V 326 vg., N^o MCCXXIII.

4 Willem III uit Engeland aan Heinsius in Den Haag, Mei 1699: 'Eindelijk heeft de ongelukkige sessie van het Parlement een einde genomen, ende ik maeck staet met Gods hulp in het beginsel van de aenstaende maent van hier naer Hollandt te vertrecken, waernaer ick verlang als een visch naer het water'. Groen, 2^{de} Reeks, V CXXVII.

Willem III is vóór alles een geniale prins van Oranje. Leert zijne geschiedenis dat de beschaving van dit opmerkelijk geslacht leemten vertoonde, zij leert niet minder dat het door zeldzame, schier erfelijke talenten uitmuntte. Hij vertegenwoordigt het op de waardigste wijze, met verrassende oorspronkelijkheid. Het prinsdom naar hetwelk hij zich teekent komt in zijne dagen voor goed aan Frankrijk, en met hem daalt ook die grootheid ten grave. Maar de naam blijft, en behoudt niet het minst door hem in Europa een goeden klank¹.

VII [François van Aerssen]

Eene anekdote omtrent François van Aerssen, opgeteekend door Constantyn Huygens Jr., meer dan dertig jaren na Aerssen's dood, heeft de strekking dezen diplomaat voor te stellen als een zedelijk monster, en steekt, zoo men wil, zeer af bij de bekende hulde hem gebragt door Richelieu, die, met en boven Oxenstiern en Guiscardi, onzen landgenoot onder

1 Orange werd in 1685 door Lodewijk XIV verbeurdverklaard en bij Provence gevoegd. De officiële inlijving had plaats in 1703, na het overlijden van prins Willem. - Pineton de Chambrun, Histoire de la persécution des protestants dans la principauté d'Orange par le roi de France, depuis l'année 1660 jusqu'à l'année 1687. Londen, 1689, in het engelsch. - Chambrun was predikant te Orange en hofprediker van Willem III. - Ad. Regnier, Lettres de M^{me} de Sévigné, 1872, XI XLIX vgg.

de beste staatkundige koppen zijner eeuw telde¹.

Ik spreek over François van Aerssen omdat hij als een type beschouwd moet worden. Willem I en Willem III, Oldenbarnevelt en De Witt, zijn hunne eigen ministers van Buitenlandsche Zaken geweest. Zij hadden niemand noodig om hen in die kwaliteit te vertegenwoordigen. Maurits en Frederik Hendrik niet alzoo; en dit bepaalt het bijzondere in Aerssen. Gedurende meer dan dertig jaren was deze het *factotum* van twee militaire stadhouders die geen van beiden diplomatisch genie bezaten, en ook ten aanzien der binnenlandsche aangelegenheden leiding behoeften. Voor Willem II ware het te wenschen geweest dat de oude raadsman in 1650 nog geleefd had².

Aerssen's buitenlandsche staatkunde verschilde niet, wat de praktijk betreft, van die welke vóór Willem III onveranderlijk door de Republiek gevolgd werd. Evenals Willem I, evenals Oldenbarnevelt, stond Aerssen het bondgenootschap met Frankrijk voor³. De om-

1 Uit de Memorie Recondite van Siri bij R. Fruin, Bijdragen 1882, I 310. De drie tijdgenooten welke Richelieu, wat politiek doorzicht betreft, hooger dan alle anderen schatte: 'erano Arsens, ambasciadore in Francia molti anni e in altre ambascierie, il cancelliere Oxenstern, e questo Guiscardi Monferrino'.

2 De Aerssen die eene rol gespeeld heeft onder Willem II, en op wien gedoeld wordt in Vondel's hekeldichten, was een zoon van François.

3 Willem Lodewijk aan Maurits, 1593: 'Pour faire un vray contrepoix contre un ennemi le plus puissant de l'Europe, vostre père, comme le premier et plus sage prince de son temps, a jugé nul moyen plus propre que de mettre la France en picque contre l'Espagne'. Bij Groen, Archives 2^{de} Reeks, III CXXXIX.

standigheid dat in Engeland op de beslist protestantschgezinde Elizabeth de aarzelende Stuarts gevolgd waren, maakte dit dubbel natuurlijk. Naarmate er op Engeland minder te rekenen viel, was het van meer gewigt het op Frankrijk te kunnen doen¹.

Maar het kenmerkt Aerssen dat deze staatkunde bij hem, hoewel hij in de binnenlandsche tot de orthodoxgereformeerde partij behoorde, vrij was van de theologie. Eene goede verstandhouding met het roomsche Frankrijk werd niet door hem voorgestaan in weerwil van dit roomsch-zijn, maar op grond daarvan, en omdat hij den gemeenschappelijken strijd tegen Spanje bovenal als eene politieke worsteling opvatte².

Godsdienstoorlogen, meende hij, konden niet tot staatkundige vrijheid leiden. Eene coalitie van enkel protestantsche Staten of vorsten mogt de zegepraal van het protestantisme verzekeren, in zichzelf kwam men daarmee niet verder. Insteede van bevorderd, moesten zulke eenzijdige bondgenootschappen bestreden worden, althans vermeden. En dit doel was bereikbaar

1 Vreede, *Lettres et Négociations de Paul Choart seigneur de Buzanval et de François d'Aerssen*, 1846. - Groen, *Archives* 2^{de} Reeks, 3^{de} Deel, 1859. - Van Deventer, *Gedenkstukken van Oldenbarnevelt*, 1860-1865. - Brill bij Arend, 1863, III³ 109, 206.

2 Aerssen aan Duplessis-Mornay, 1613: 'J'ay peur que par de petits degrés on nous veuille embarquer en une ligue de religion, laquelle, *de quelque part qu'elle vienne*, procurera la ruyne de l'Europe. Le seul remède contre cet inconvénient seroit si cette couronne [Frankrijk] se vouloit joindre à nostre union générale, laquelle [couronne], *en la diversité de sa religion*, contiendrait les humeurs et les affaires dans la borne des intérêts purement d'estat.' Bij Groen, III CXIV en de noot.

door gemeene zaak te maken met Richelieu, die wel is waar in Frankrijk zelf, omdat zij onder de hand het met Spanje hielden, de kalvinisten wederstreefde en het laatste bolwerk eener onvaderlandlievende zelfstandigheid hun ontrukte, maar des te krachtiger in Duitschland de protestantsche zaak ondersteunde¹.

Vandaar de onvoorziene wending welke door Aerssen's invloed in de eerste helft der 17^{de} eeuw de politiek der Zeven-Provincien nam, toen men Maurits en Frederik Hendrik namens het gereformeerd Gemeenebest Richelieu zag bijstaan in het ten onder brengen van La Rochelle², en omgekeerd een fransch leger, aangevoerd door twee fransche maarschalken, zich onder de bevelen kwam stellen van een nederlandsch stadhouder³.

Het grootste gevaar dat van nederlandsche zijde deze staatkunde dreigde was het te onzent heerschend provincialisme. Er kon niet aan gedacht worden haar te verwezenlijken, indien de gewesten onderling verdeeld waren, en één van de zeven, magtiger dan al de anderen te zamen, haar tegenwerkte. Het te bereiken doel eischte voortzetting van den oorlog; de oorlog geldelijke offers; het opbrengen van geld samenwerking van al de leden der Unie. Er mogt in

1 'Absorber les haines religieuses dans l'unité des intérêts politiques, cette idée, constamment présente à l'esprit de Guillaume I, fut également l'idée dominante de Henri IV et de Richelieu; l'idée qu'exprimait avec clarté et force François d'Aerssen, proclamant qu'une ligue de religion seroit la ruine de l'Europe etc.' Groen, III CXLII.

2 Hiervóór II¹ 94. Hoofdstuk: Het Geloof.

3 In 1635. Mémoires de Frédéric Henri, bladz. 173 vg.

dit geval geen spraak van zijn, de gewestelijke souvereiniteit op den voorgrond te stellen¹.

Aerssen onderscheidt zich van Oldenbarnevelt zoowel als van De Witt door zijn geloof aan de souvereiniteit der Staten-Generaal. Gewigtige kwestie, door welke in de 17^{de} eeuw onze geheele staatkundige geschiedenis beheerscht is². De souvereiniteit der Staten-Generaal was een wachtwoord der kerkelijken: om die reden hield Aerssen het met de gereformeerde orthodoxie³. Indien de stadhouders de souvereiniteit der Staten-Generaal loslieten, dan geraakten zij onder de provinciale voorgedij van Holland: daarom koos Aerssen de stadhouderlijke zijde⁴.

Ware hij een man van niet meer dan gewone bekwaamheden geweest, hij zou als zoo vele anderen, die dezelfde meeningen toegedaan waren, onopgemerkt

- 1 Aerssen aan Heufft, na het sluiten van het traktaat van 1635 met Frankrijk: 'Maintenant nous sommes surs de rompre toutes les menées et d'avoir nostre recours à la continuation de la guerre, laquelle, si elle se mesnage avec la foy et vigueur qu'il convient, nous peut affranchir de toutes noz incommodités et craintes'. Bij Groen, III LXI.
- 2 Aerssen aan Frederik Hendrik: 'L'Union n'est autre chose qu'un corps composé entre et dans les provinces, avec autorité et pouvoir d'administrer souverainement toutes les affaires qui touchent à l'Union'. - 'La question n'est pas petite; on sappe les fondemens de l'Estat, qui ont leur ferme sur l'Union, à laquelle se doit rapporter la souveraine autorité du gouvernement'. - Bij Groen, N^o DXXXI en DXXXII.
- 3 Over den Staten-Bijbel, als werk der beste krachten uit alle provincien zonder onderscheid, hiervóór II¹ 119.
- 4 Maurits: 'Dat de schuld van alles aan den Advokaat lag, die van Holland de Staten-Generaal wilde maken'. Hiervóór II² 284.

gebleven en zijn naam niet of naauwlijks tot ons doorgedrongen zijn. De feiten dwingen ons te gelooven dat de groote meerderheid der personen die de republiek der Zeven-Provincien bestuurd hebben, niet anders dachten dan hij. Zoo de stadhouderlijke regering telkens weder boven water is gekomen, het was omdat zij de openbare meening op hare hand had. De voorstanders van het stadhouderloos bewind, ofschoon eene minderheid vormend met welke gerekend moest worden, vermogten slechts bij tusschenpoozen te zegepralen¹.

Hoe zeldzamer echter Aerssen's gaven waren, des te gemakkelijker verklaren wij ons dat er onder zijne medestanders-zelf gevonden zijn die niet aan zijne goede trouw geloofden². De familie Huygens had afdoende redenen hem met erkentelijkheid te gedenken³; niettemin is het een Huygens die blijkbaar geloof slaat aan het verhaal dat Aerssen, na als een goddelooze geleefd te hebben, ook als een goddelooze gestorven is, en hij nog in zijne laatste oogenblikken, ondanks zijne zeventig jaren, zich dubbelzinnige geestigheden veroorloofd heeft⁴.

1 De nederlagen van 1618, 1672, en 1747, bewijzen dat de staatsgezinden eene minderheid vormden; hunne overwinningen in 1650 en 1702 dat die minderheid aanzienlijk was.

2 Hijzelf achtte het noodig of nuttig Richelieu te verzekeren: 'Je suis homme sans fard ny artifice'. Bij Groen, III LIX.

3 Hiervóór, II¹ 197. Over Constantyn Huygens Sr.

4 'Bruynestein me conta en chemin que Francois Aerssen estoit mort en impie comme il auoit vescu, et que quand on voulut luy applicquer peu d'heures deuant sa mort deux pigeons frais tués, parce que lon disoit que cela retiroit la chaleur du coeur, il dit: Twee jonghe.... van vijftien jaer trecken oock wel'. Journaal van Constantyn Huygens Jr., 21 Julij 1675.

Was hij werkelijk de schrijver der *Gulden legende van den nieuwen St. Jan* en van het *Noodtwendigh ende levendigh discours*, beiden van 1618, dan begrijpen wij dat sommige vijanden hem doodelijk gehaat hebben. Laatstgenoemd boekje is misschien het beste pamflet dat ooit in Nederland van de pers kwam. De zwakke zijden der binnenlandsche staatkunde van Oldenbarnevelt worden er in bloot gelegd op eene wijze die elke wederlegging van Hugo de Groot's *Verantwoording* van 1622 bij voorbaat overbodig maakte¹.

Nog meer kwaad bloed moest het onmiskkenbaar talent doen zetten waarmede Aerssen bij den staatsgreep van 1618 de gangen van Maurits bestuurdde. Aan Aerssen was het te danken dat de stadhouder bij die gelegenheid, toen het er op aankwam van provincie tot provincie zich snel te verplaatsen en overal de vroedschappen te verzetten, niet één noemenswaardigen misslag beging².

Bij het aan de regering komen van Frederik Hendrik was andermaal Aerssen de man die beter dan iemand de kaart van het land toonde te kennen. Hij bezat het vertrouwen van den nieuwen stadhouder in nog hooger mate dan van den vorigen³. De niet altijd

¹ Over het Noodtwendigh Discours, en uittreksel uit de Gulden Legende, hiervóór II¹ 82.

² Antwoord van Maurits aan Cornelis Hooft, bij het verzetten der regering van Amsterdam in 1618, hiervóór II¹ 428.

³ D'Espesses aan de fransche regeling: 'Je ne vous diray rien de nouveau de Aerssen, sinon qu'il a beaucoup plus de part auprès du prince moderne, qu'il n'en eut jamais vers le défunt'. Bij Groen, III CXXIV.

edelmoedige maar altijd wijze en nooit sentimentele binnenlandsche politiek van Frederik Hendrik was zijn werk. De draden der buitenlandsche bragt hij in 's prinsen hand, door het raadpensionarijschap van Holland stelselmatig klein te helpen houden. Het koddig maar nuttig denkbeeld Jacob Cats tot die waardigheid te doen verheffen kwam van hem¹.

Te huis als lid der hollandsche ridderschap en raadgever der prinsen, in den vreemde als vertegenwoordiger der Staten-Generaal, te Venetie², te Londen, vooral te Parijs, bewees hij zijn land gewigtige diensten. De voorwaarden, door de Zeven-Provincien in 1648 te Munster bedongen, waren niet in de laatste plaats eene vrucht zijner staatkunde. Hij heeft er veel toe bijgedragen dat in Nederland eene orde van zaken ontstaan is die in de praktijk, hoewel de 17^{de} eeuw noch het denkbeeld noch zijne volledige toepassing gedoogde, met scheiding van Kerk en Staat gelijkstond³.

De grondlegger der nieuwere historische studien te onzent heeft aan François van Aerssen een honderdtal bladzijden gewijd die mij toeschijnen de beteekenis

1 Over het verwijderen van den raadpensionaris Adriaan Pauw en het aanstellen van Jacob Cats bij Wagenaar, Vad. Historie, XI 241 vgg.

2 Over Aerssen's venetiaansche ambassade van 1620 bij De Jonge, Nederland en Venetie, 1852, bladz. 115 vgg. en N^o VI en VII der Bijlagen.

3 Over de fransche alliantie hiervóór, bladz. 315, noot 2: 'Laquelle contiendrait les humeurs et les affaires dans la borne des intérêts purement d'etat'.

van dezen ongemeenen man tamelijk naauwkeurig te bepalen¹. Aerssen is buiten vergelijking de grootste diplomaat dien Nederland in de 17^{de} eeuw heeft voortgebracht. Van zijne bijna zonder uitzondering in het fransch gestelde depeches kunnen de volgende proeven een denkbeeld geven.

In 1605 klaagt hij Oldenbarnevelt, met wien hij op dat oogenblik nog in de beste verstandhouding leeft, zijn nood dat men aan het hof van Hendrik IV, waar hij sedert 1598 aangesteld is, hem niet-alleen laat voortsukkelen met den ondergeschikten titel van agent, maar, wat erger is, hem zoo kort houdt dat eene bevordering tot ambassadeur hem allesbehalve welkom wezen zou: 'Je suis en une grande cour, chère, et à peu de gages, tousjours en voyage, et sans aucune récompense. Mes services sont fidèles, mes peines infinies, et mes plaintes véritables. Vous êtes mon patron, et je n'en espère rien que par vous. Le Roy me demandoit à l'arrivée si j'avais la qualité d'Ambassadeur ... Je ne la désire pas si ce n'est avec plus de gages, car je ne souffre que trop en ceste petitesse, et le lustre m'accableroit sans plus d'appuy. Je m'attends donq à vous comme à mon Maecenas'.²

Vele jaren daarna, in 1640, bevindt hij zich in Engeland en moet zich van eene dubbele opdracht kwij-

¹ Groen van Prinsterer, Archives 2^{de} Reeks, 3^{de} Deel, Prolégomènes bladz. XLI-CXLIV; 4^{de} Deel, Prolégomènes bladz. LXXI-LXXXVII. - Kritiek bij R. Fruin, Konst- en Letterbode 1859, N^o 26-28.

² Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs 11 Februarij 1605. Bij M.L. Van Deventer, Gedenkstukken, III 14 vgg. N^o CLVI.

ten: vooreerst de pil van 1639 vergulden toen de admiraal Tromp trots koning Karel I de spaansche vloot had aangetast onder het engelsch geschut van Duins¹, en ten anderen de hand der jonge Maria Stuart voor den aanstaanden prins Willem II verwerven.

Het kenschetst de zeden van den tijd in de hoogste kringen, wanneer Aerssen bij die gelegenheid, in een brief aan Frederik Hendrik, verhaalt dat mevrouw De Chevreuse, die met het doel Richelieu tegen te werken zich op dat oogenblik te Londen bevond, bij koningin Henriette eensklaps in ongenade gevallen is. Ten aanhoore van den franschen gezant heeft de engelsche koningin haar uitgemaakt voor eene 'brouillonne, factieuse, menteuse, prometteuse, fardée, aux dentz pourries, folle'.² 'Je ne sçay point au vray le subject de sa disgrâce', schrijft Aerssen drie weken later aan den prins, op de zaak terugkomend; 'les qualités de prometteuse et trompeuse ne conviennent point à l'amour; son aage et beauté ne sont aussy plus pour donner de la jalousie. Mais l'occasion de l'esclat fut, qu'entrant en la chambre de la Royne, qu'elle trouva assez sérieuse, avec plusieurs dames, M^{me} de Chevreuse s'estoit mise à crier, haut et de plaine voix, s'adressant à Sa Majesté: "Madame! Madame! vous ne sçavez? il y a bien des nouvelles; la Royne vostre mère [de zes en zestigjarige Maria Medici] a changé de galand et accepté Digby". Ce qu'elle réitéra plus de quatre fois, pressant toujours la Royne

¹ Over den slag bij Duins hiervóór, II¹ 356 vgg.

² Aerssen aan Frederik Hendrik, Londen 27 Januarij 1640. Bij Groen, N^o DLXXIV.

qui s'en destournoit, mais enfin, n'en pouvant plus s'échapper, toutte esmue et rougie luy reprocha: "Vous pensez parler de Craft et de vous".¹ Ondanks dit incident bekwam de zoon van Frederik Hendrik zijne bruid.

Ook in zijne andere zending slaagde Aerssen naar wensch, hoewel het geen geringe zaak was 'd'endormir', bij een op het punt van eer zoo gevoelig vorst als Karel I, 'le faict de Duyns'. Sommige leden der Staten-Generaal vonden dat Aerssen, bij het geven van ophelderingen aan 's konings regering, de maat te buiten was gegaan en te nederig verschooning gevraagd had. Maar hij schreef aan Frederik Hendrik gehandeld te hebben in overleg met zijne mede-gezanten, en van oordeel te zijn dat de waardigheid van den Staat in allen deele door hem gehandhaafd was. 'Nous avons concerté les termes par ensemble', voegt hij er bij, 'pour les approprier au temps, en addoucissant la pillule contre l'amertume, et pensions que l'honneur demeurait à celui qui avoit le proffit. Nous avons déduict la justice de notre action, et en paroles convenables à notre condition. C'est là où est le fond de l'affaire. Et ne doit retourner à reproche d'accompagner un soufflet d'un doux langage'.²

¹ Aerssen aan Frederik Hendrik, Londen 17 Februarij 1640. Bij Groen, N^o DLXXXV. - Over Craft bij Victor Cousin, Madame de Chevreuse, 1856: 'Gentilhomme anglais suspect à Louis XIII et à Richelieu, et que nous avons presque toujours rencontré à la suite de Mad^e de Chevreuse'.

² Aerssen aan Frederik Hendrik, Londen 24 Februarij 1640. Bij Groen, N^o DXC.

Dit laatste teekent met één trek Aerssen's opvatting van de taak der diplomatie, en den hoogen rang dien in de 17^{de} eeuw de nederlandsche gezanten het gevoel hadden te bekleeden.

VIII [Johan de Witt]

In een vorig hoofdstuk heb ik reeds te kennen gegeven dat men den stadsregent der 17^{de} eeuw te onzent best van al een *bourgeois-gentilhomme* noemt¹. Is hij een man daar bijzit, dan verhindert die hoedanigheid hem niet, op verschillende wijzen uit te munten. Er kan een goed burgemeester uit hem groeijen, een goed ambassadeur, een goed gedeputeerde te velde, een goed raadpensionaris der voornaamste provincie. Maar in de oogen des volks, nog meer dan in die der vorsten of der mannen van geboorte, moet hij door zijn stand zich gehaat maken. De geweerkolven, waarmede officieren der haagsche schutterij in Augustus 1672 Johan de Witt den schedel insloegen, hebben het bewezen². De onverdragelijkste aller vormen van den adeltrots, leert de geschiedenis, is de adeltrots van den parvenu. Alleen de domme heerschappij der sabel is vergelijkbaar bij de tirannie van den tot aanzien gekomene, wiens grootvader kruidenier was³.

¹ Hiervóór, II¹ 425; § xxxv.

² Van Vloten bij Arend IV¹, laatste hoofdstuk. Volledig verhaal van het uiteinde der broeders De Witt.

³ De familie De Witt dreef weleer den houthandel, naar het schijnt. D. Veegens tegen Geddes, Gids 1880. - 'Une oppression tyrannique des inférieurs, une jalousie basse envers les égaux, une condescendance lâche pour les supérieurs, jointe à une insolence vaniteuse lorsque l'occasion s'en présentait, sont autant de vices qu'on peut reprocher à toutes les communes et qui déshonorent particulièrement l'histoire intérieure des Pays-Bas'. J.D. Meijer, Institutions Judiciaires, 1820, IV 55.

Door deze regenten is De Witt als werktuig gebezigd, en zij wederkeerig door hem als springplank. Te vergeefs had sedert 1584 de stedelijke aristokratie eene gelegenheid verbeid, *haar* denkbeeld eener republiek te verwezenlijken. De dood van Willem I was te dien aanzien eene teleurstelling geweest, en Maurits had den prijs weggedragen die de republikeinen beloofd scheen¹. Meer dan veertig jaren had dit geduurd, en daarna, onder Frederik Hendrik, nog ruim twintig. Het scheen of de dag van het zuiver aristokratisch Gemeenebest nimmer aanbreken zou. Eindelijk stierf de jonge Willem II, geen anderen erfgenaam nalatend dan een kind dat nog geboren moest worden. Nu was voor de regenten de kans schoon, en zij sloegen spijkers met koppen².

1 'Le fer d'un assassin trancha le cours de la vie de Guillaume I, et des magistrats ambitieux en profitèrent habilement pour consommer le projet que de leur côté ils avaient formé, pour changer la marche entière du gouvernement, et pour substituer leur autorité à celle du Prince d'Orange. Comme aucun n'avait assez de pouvoir pour y prétendre à l'exclusion des autres, ils préférèrent démembrer cette autorité et s'emparer chacun d'une partie; ce qui fit naître une république que personne n'avait eu en vue'. J.D. Meijer, IV 131.

2 Litteratuur over Johan de Witt hiervóór, II¹ 392 noot. - Lefèvre-Pontalis, Vingt années de république parlementaire au 17^{me} siècle, 1884.

Men hoore op welke wijze De Witt in 1654 de Staten van Holland verdedigt, wanneer men hem en hun verwijt den kleinen Willem III aan Cromwell opgeofferd, en jegens het Huis van Oranje zich aan ondankbaarheid schuldig gemaakt te hebben. Friesland, Groningen, en Zeeland, hadden beweerd dat, als belooning voor de diensten door vroegere vorsten uit dit Huis aan de Republiek bewezen, hunne waardigheden nu ook op het driejarig prinsje moesten overgaan. Neen, zegt De Witt namens Holland:

‘Indien den yver van de voornoemde Provinciën, omme haer Ed: Groot Mo: de Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland te culperen van ondanckbaerheydt, haer tot noch toe mochte hebben beleyt de contradictie inde voorsz. argumentatie residerende te bemercken, soo versoecken haer Ed: Groot Mo: dat deselve eenmael hare gedachten gelieven te arresteren ende t'overwegen of dieselve last ende charge, over welckers support ende uytvoeringe niet alleenlijck bejaerde Vorsten op wiens schouders die is geleyt gheweest, maer oock haere naekomelingen recompense ofte belooninge meriteren, tot voldoeninge vande selve ghemeriteerde recompense wederomme billijcklijck op de teere schouders van een soo jongen spruyte afcomstich van de voorsz. Vorsten kan werden geschoven. Wie hoorden ooyt van soodanige manieren van recompensen? wie sach ooyt sorge met surcharge van nieuwe sorge, moeyte met accablement van nieuwe moeyte, bekommeringe met oplaedinge van nieuwe becommernissen beloonen? Ende voorwaer, al 't gene *selves* belooninge waerdich is, kan niemandt *tot vol-*

doeninge van belooninge werden toegereeckent'.¹

De *Apologie* van Willem den Zwijger, de *Remonstrantie* van Oldenbarnevelt, de *Verantwoording* van Hugo de Groot, en De Witt's *Deductie* aan welke ik deze plaats ontleen, zijn vier gedrukte stukken uit den ouden tijd die de studie van vele archieven, sedert toegankelijk geworden, bijna overbodig maken. Een groot gedeelte van Nederlands geschiedenis in de 17^{de} eeuw wordt er door verklaard. Jammer alleen dat deze merkwaardige proeven niet fraaijer geschreven zijn.

Iemand van iets *culperen*. Eene *argumentatie* waar eene *contradictie* in resideert. Het *arresteren* van gedachten. Eene *gemeriteerde recompense*. Zorgen met eene *surcharge*. Moeite met een *accablement*. De Witt's regering is de bloeitijd dezer soort van hollandsch geweest. De welsprekende haagsche advokaat Simon van Middelgeest, De Witt's tijdgenoot, die in een vermaard politiek regtsgeding Pieter de Groot verdedigde, drukte zich niet anders uit². Pieter de Groot zelf evenmin³.

Doch nu de groote zijde. Er waren, in de 17^{de} eeuw,

1 Bladz. 73 der *Deductie* ingesteld tot justificatie van 't verlenen van seeckere Acte van Seclusie, 1654. - Overzicht van dit pamflet bij Kluit, *Hollandsche Staatsregering*, III 278 vgg. - Korte inhoud bij Wagenaar, *Vad. Historie*, XII 346 vgg.

2 Pleidooi van Middelgeest bij Jac. Scheltema, *Mengelwerk II* III bladz. 1 vgg. - Bij Van Vloten, *Proza 17^{de} Eeuw*, bladz. 529 vgg.: 'Het aantal stadhuis- en bastaardwoorden dat er, naar de hebbelijkheid van den tijd, in voorkomt, volstaat niet enz.'

3 Pieter de Groot aan de magistraat van Rotterdam, Antwerpen 1 Augustus 1672: 'comportementen, violentien, perikelen, victime, retraite, conduite, occasie', enz. - *Levensschets* 1847, bladz. 36 vg.

de republieken van Zwitserland en van Italie. Er was Genève; er was Venetie. Maar nergens in Europa bestond iets zoo eigenaardigs als de republiek van De Witt, na hem door Heinsius met eene tusschenpoos van dertig jaren voortgezet.

Oldenbarnevelt, hoewel door zijne tijdgenooten teregt beschouwd als de man om wien alles in Nederland draaide, had nogtans het rijk niet alleen. Maurits evenaarde, Maurits overschaduwde hem. Een stadhouder betimmerde zijn licht.

Elders regeerden de Stuart's, de Bourbon's, de Habsburgen, de Wasa's; bij ons de dynastie der Oranje's. In de oogen van het buitenland verschilden de Zeven-Provincien niet wezenlijk van eene gewone monarchie. Aziatische vorsten kenden slechts den koning van Holland¹. Ofschoon in Europa de vreemdeling den stadhouderlijken titel ledebraakte en van zijne afleiding zich geen rekenschap gaf, ook hij stelde dien ongeveer met den koningstitel gelijk. In den prins van Oranje zag men den doge van Amsterdam.

Het was eene weergalooze stoutheid dat De Witt, zonder bloed te vergieten, zonder eene van te voren beraamde omwenteling, alleen door den vasten wil eene stadhouderlooze regering voor de stadhouderlijke in de plaats te stellen², deze geheele orde van zaken, toen zijne mederegenten hem eenmaal in den stoel getild hadden, met één gebaar als in de doos deed en

¹ Hiervóór, II¹ 220 noot 3.

² Knottenbelt, Johan de Witt, 1861, 1^{ste} Hoofdstuk. - J.C. Naber, Staatskunde van De Witt, 1882, bladz. 192: 'De proeve van zelfregeering welke De Witt aan de geschiedenis vermaakt heeft'.

zijne eigen alleenheerschappij daaruit te voorschijn tooverde. De Witt is geen opstandeling hoegenaamd; geen Zwijger die een koning doodverklaart, geen Cromwell die er een onthoofdt. Hij is alleen een vrijpostige. Partij trekkend van een onvoorzien vorstelijk sterfgeval, komt hij in zijne volle breedte zich nederzetten onder den vakanten troonhemel. Op zijn acht en twintigste jaar is hij Maurits en Oldenbarnevelt in één persoon; raadpensionaris van Holland en feitelijk admiraal-generaal der Unie¹.

Veel van het nederlandsche dat reeds vóór den dood van Willem III door overdrijving of eenzijdigheid potsierlijk begon te worden, - zoodat sommigen zich gingen afvragen of het niet betaamde eerst mensch, en daarna Hollander te zijn², - veel daarvan was onder De Witt nog toonbaar niet alleen, maar trof door iets ongemeens, aangenaam verpoozend van het eeuwig eenerlei overal elders. Het Broek-in-Waterland der toekomst was nog niet het levenloos japansch kamerschut, met trekschuitvaarten boven den beganen grond of mandjes onder de staarten der paarden. Het was een Broek dat militaire vloten uitrustte, oorlogen verklaarde, zeeslagen won, kolonien veroverde, steden stichtte. Het komische ging schuil in magt.

Het volgende is een treffend verschijnsel. Bijna al de berekeningen van De Witt zijn verkeerd uitgeko-

1 'Het gemis van een admiraal-generaal gedeeltelijk vergoed door den ijver van De Witt'. Groen, Handboek, 5^{de} Druk, bladz. 310 vg. - Over De Witt's verdiensten ten aanzien der vloot bij De Jonge, Zeewezen, I 392, 635 vg., 719 vgg.; II 32 vg., 119 vg.

2 Hiervóór, II¹ 432 vgg. Hendrik Hooft.

men. Hij vleide zich de aristokraten op het kussen te hebben gebragt, maar moest ondervinden dat zij, zijne dictatuur eerlang meer dan moede, hem er afstieten en zijn broeder Cornelis wegens hoogverraad op de pijnbank legden¹.

Wanneer, tot verheerlijking van zijn bestuur, een boek het licht ziet waarvoor hijzelf bouwstoffen heeft geleverd, dan moet hij den storm, hierdoor opgewekt, daags na het verschijnen bezweren door intrekken van het privilege en strafbaar stellen van het venten².

Hij heette de burgerlijke en staatkundige vrijheid der Nederlanders gegrondvest te hebben; en onder niemands bestuur is ooit in Nederland zulk een scherp plakaat tegen de drukpersvrijheid uitgevaardigd; eene Loi des Suspects zoo nabijkomend, of zulke premien uitlovend aan mouchards³. De militaire insolentie van Willem III op dit stuk was verdragelijker⁴.

1 Van Vloten bij Arend, IV¹ 967 vgg.

2 Geschiedenis van De la Court's Politieke gronden en maximen in O. van Rees' monografie, 1851. - Het oktrooi was van December 1668; de intrekking had plaats in Mei 1669. Boete op den geheimen verkoop f600.

3 Resolutie van Holland, 3 Augustus 1652. - Last aan den prokureur-generaal en de andere officieren: 1^o *in de veerschuiten en anderzins door expresse personen* te informeren op hen die seditieuse propoosten voeren of verbreiden, 2^o de seditieuse personen *aan de poorten der steden* te doen aanhouden, 3^o de *drukkerijen te bezoeken*, en daar waar zij merkelijke *suspicie* vinden *de letters en persen na zich te nemen*, 4^o alle goede ingezetenen bij notificatie te animeren en te waarschuwen op zoodanige personen regard te nemen en ze *bekend te maken*, met belofte van recompense. - Kluit, Hollandsche Staatsregering, III 265 vg.

4 Brief aan den Amsterdamschen Courantier, namens Willem III, door 's prinses sekretaris: 'Monsieur, Dese is om geen anderen eynde als om UE bekend te maecken dat Syn Hooght my expresselyk heeft gelast UE uyt des selfs naem aen te schryven dat UE sig sal hebben te wagten in UE volgende Couranten eenige de minste mentie te maecken van de persoonen van Hare Hoogheden enz.... Willende hooggedagte Syne Hoogh^t UE gewaerschouwt hebben dat indien UE sigh sal veroorloven daarvan yetwes te schryven, 't sy in 't goede oft quade, dat Syn Hoogh^t seeckerlyk UE seer qualyck sal doen tracteeren, enz. Den Haag, 19 Maart 1679, C. Huygens'. - Wagenaar, Amsterdam, 8^o, VI 35.

Engeland meende hij in 1654 tevreden te hebben gesteld, door Cromwell de Akte van Seklusie in handen te spelen; en, gekomen onder Karel II, wiens troonsbestijging door De Witt met eene fransche aanspraak begroet was, verklaarde in 1665 hetzelfde Groot-Brittannie de Republiek den oorlog¹.

Hij schreef aan Pieter de Groot over het gebrek der Hollanders, alles altijd te laten aankomen op het laatst, en nooit, gedurende den vrede, zich op den oorlog te willen voorbereiden². Maar hijzelf had, zoo vaak het de landmagt betrof, van die neiging in zulke mate het voorbeeld gegeven, dat in 1665 en 1666 de nietige bisschop van Munster straffeloos Oost-Nederland kon platbranden, en Lodewijk XIV hulptroupen zenden moest om den strijd lustigen prelaat tot rede te brengen³.

1 De Witt's fransche aanspraak tot Karel II, Den Haag 26 Mei 1660, bij Simons, I 259 vgg. Bijlage C.

2 De Witt aan Pieter de Groot, 30 Oktober 1670: 'De aerdt van de Hollanders is soodanigh, gelijk UE mede ten beste bekend is, dat als haer de noodt en de periculen niet seer klaer voor oogen comen, sij geensins gedisponeert connen werden om naer behooren te vigeleren voor haer eijgen securiteijt.' Levensschets van Pieter de Groot, bladz. 26.

3 Floris der Kinderen, De Republiek en Munster, 1871, 6^{de} en 7^{de} Hoofdstuk.

Het was geen geringe zaak den vrede van Breda geteekend te krijgen. De oude prenten van 1667, die de herinnering van dit feit en van de feesten waarmede het gevierd werd, bij ons levendig houden, liegen niet¹. Maar na zoo vele geweldige zeeslagen was het hard den vijand in het bezit van Nieuw-Amsterdam te moeten laten. Alleen misplaatste opgewondenheid kon De Witt bij die gelegenheid aan zijne eigen vreugde zich een roes doen drinken².

Hij dwaalde niet of pochte niet, indien hij geloofde in 1668, bij den vrede van Aken, Frankrijks koning een knip op den neus gezet te hebben. Niettemin kwam het naderhand uit dat toorn over die vernedering, hem bezorgd door zijn zich noemenden bondgenoot, eene voorname aanleiding tot Lodewijks veldtogt van 1672 was, die de Republiek voor eene poos tot een wingewest van Frankrijk maakte³.

De Triple Alliantie, door de Witt voor een meesterstuk van diplomatie gehouden, smolt als sneeuw voor den gloed van Frankrijks goud en Frankrijks schoone vrouwe-oogen. De nederlandsche staatsman, die op alles bedacht geweest was, had eene averegtsche zuinigheid betracht. Engeland en Zweden, zijne bondgenooten, waren om strijd te koop. Hij deed een te laag bod, en liet door Lodewijk XIV zich verschalken⁴.

¹ Van Vloten bij Arend, IV¹. Titelprent.

² Uit D'Estrades bij J.C. Naber, bladz. 85: 'Bij het vreugdefeest wegens den Bredaschen vrede, zag men hem voor zijne huisdeur met alleman dansen en drinken'.

³ Kluit, Hollandsche Staatsregering, III 322.

⁴ Het traktaat van Dover, door hetwelk Karel II zich aan Lodewijk XIV verkocht, bij Mignet, Succession d'Espagne, III 117 vgg., 187 vgg., 191 vgg. De artikelen v enz. hebben betrekking op Holland. - Nieuwe voorbeelden van Zweden's veilheid bij Wijnne, Négociations de D'Avaux, 1882, brieven van Februarij 1693 en volgende maanden.

Bitterder ironie dan al het overige: toen op de teruggenomen Akte van Seklusie in 1667 het Eeuwig Edikt gevolgd was, toen bleken voor het verslinden dier eeuwigheid vijf jaren voldoende. Het uitgesloten stadhouderschap werd ten bate van Willem III hersteld niet alleen, maar erfelijk verklaard. De Witt's eigen aanhangers schrapten uit de resolutien der Staten-Generaal het hoofdedenkstuk zijner volharding en het getuigschrift hunner beginselloosheid¹.

Weinig europesche staatslieden van den ouden of den nieuweren tijd, Guizot uitgezonderd, hebben hunne loopbaan in die mate zich door eene reeks nederlagen zien kenmerken. Maar het bijzondere in de Witt is, dat die teleurstellingen hem niet verkleinen. Gelijk Willem III op de slagvelden weinig overwinningen behaalde, en niettemin door zijne krijgsbewegingen zich een geboren veldheer toonde, zoo muntte ook De Witt allermeeft uit door het keeren der booze gevolgen die onder het bestuur van ieder ander uit zijne tegenspoeden zouden voortgekomen zijn.

Met den franschen minister onzer eeuw dien ik zooeven noemde, en die insgelijks in één dag zijn schijnbaar alvermogen zag vernietigen, vrucht eener inspanning van vele jaren; met Guizot heeft De Witt de eigenschap gemeen dat het vuile werk der staatkunde,

1 Bilderdijk, Vad. Geschiedenis, IX 233-236.

waarmede hij zich inlaat, hem niet bezoedelt. Hij weet dat dit bedrijf nu eenmaal niet uitgeoefend kan worden door heiligen¹. Hij draait, intrigeert, koopt, knoeit, konkelt. Maar zijn bijzonder leven blijft de waardigheid zelve, en zijne persoonlijke onbaatzuchtigheid is boven verdenking.

‘Eene aristokratische toegevendheid voor de schare gaf in zijne eigen oogen hem vrijheid anderen, grover van maaksel dan hijzelf, lokazen voor te houden die hij voor zich steeds versmaad zou hebben. Te naauwernood droeg hij er roem op, voor zulke verleidingen levenslang ongevoelig geweest te zijn. Hij had niets anders gedaan dan de inspraak zijner hoogere natuur volgen. Zelf arm gebleven, ondanks zijn uitoefenen van het hoogste gezag, keurde hij het niet onvoorwaardelijk af dat anderen, in dezelfde omstandigheden, zich verrijkt hadden. *Zij* waren niet ontrouw geworden aan de gangbare eerlijkheid; maar *hem* was die pasmunt te min. Op die wijze verklaart het zich dat hij, zonder op zijne deugd zich te verhoovaardigen, niettemin regt had zich te gevoelen’.²

Ondanks zijn familietrots was de Witt wezenlijk een kind van hetzelfde volk dat in eene vlaag van razernij de ligchamen van hem en zijn broeder aan

1 Guizot, Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps, op het jaar 1837: ‘Même pour les plus honnêtes gens la politique n'est pas une oeuvre de saints,... et quiconque n'est pas décidé à porter sans trouble le poids de ces complications et de ces imperfections inhérentes à la vie publique la plus droite, fera bien de se renfermer dans la vie privée et dans la spéculation pure’.

2 Gaucher over Guizot, Revue politique et littéraire 1884, N° 22.

stukken scheurde. Hij en de Zwijger zijn van alle personen die in den ouden tijd over Nederland geregeerd hebben het populairst gebleven: Willem I bij het leger, hij bij de vloot. *Met den Prins over de Maas geweest of een jongen van Jan de Witt* te zijn, geldt nog heden in de volkstaal voor de omschrijving van een beproefd karakter. Beter hollandsche soldaten of hollandsche matrozen, wil men zeggen, zijn er niet.

IX [Michiel de Ruyter]

Niet vele zeevarende volken van Europa hebben een admiraal voortgebracht wiens leven, gelijk dat van De Ruyter bij Brandt, duizend folio-bladzijden vult en waardig is te vullen. Een marine-officier die in den loop van acht en vijftig dienstjaren aan veertig gevechten deelneemt, vijftien groote zeeslagen bijwoont, en in zeven daarvan zelf het opperbevel voert, wordt terecht als een fenomeen beschouwd¹.

Naar de schatting zijner land- en tijdgenooten heeft, in twee verschillende oorlogen tegen Engeland, De Ruyter beide malen de openbare vaderlandsche zaak gered. Het tot stand komen van den vrede van Breda in 1667, van den vrede van Westminster in 1674, is bovenal de vrucht *zijner* inspanning geweest. Geen

1 Gerard Brandt, *Leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter*, 1687, bladz. 986. - Niet al de drukproeven van dit werk zijn door den schrijver kunnen verbeterd worden, doch het volledig handschrift is onder zijne nagelaten papieren gevonden.

nederlandsch admiraal en burger bewees ooit aan zijn geboortegrond gewigtiger diensten¹.

De stoom, de pantserplaten, de rammen en de torens, de torpedo's, hebben de militaire vloten in zulke mate van bestemming, toerusting, en uitzigt doen veranderen, dat in onze ooren de verhalen van De Ruyter's zeeslagen, en van de zeeslagen der 17^{de} eeuw in het algemeen, als middeneeuwsche legenden klinken². Prenten van het tijdvak, die het opschrift *Vierdaagsche zeeslag of Zeeslag van Kykduyn* voeren, en waar wij eenige honderdtallen vuurspuwende zeilvaartuigen zien wedijveren 'boven den wind' te komen of 'in elkanders linie te breken', verbijsteren ons zonder ons voor te lichten. Alleen uit hetgeen omtrent de snelheid van het vuren der Hollanders berigt wordt, - dat zij 'met hun kanon zoo ras als met musketten schoten, driemaal tegens de vijanden eens', - geeft ons eenig denkbeeld van De Ruyter's betrekkelijke meerderheid³.

De Ruyter en De Witt behooren bij elkander. Reeds door sir William Temple, die beiden persoonlijk gekend heeft, is de opmerking gemaakt dat de raadpensionaris en de luitenant-admiraal-generaal, - 'den eenen by d'uitheemsche volken geacht voor zoo groot

¹ Oordeel van het nageslacht hiervóór, II¹ 370.

² Militaire marine der Peruanen en der Chilianen in den jongsten oorlog tusschen beide volken.
- Over de maritieme taktiek der 17^{de} eeuw bij De Jonge, Zeewezen, 1^{ste} en 2^{de} Deel.

³ Woorden van Brandt, bladz. 857 vg. - De nederlandsche vloot van Augustus 1665 telde 93 zeilen, 4337 vuurmonden, en was bemand met 19.635 matrozen, mariniers, en landsoldaten.

een' zeeheldt, en den ander voor zoo groot een' polityk, als eenigen in hunne eeuwe', - in het dagelijksch leven op dezelfde wijze zich door zekere spartaansche eenvoudigheid onderscheidden¹. Ook na De Witt's aftreden, en tot het laatste oogenblik, is De Ruyter met hem in briefwisseling gebleven²; en zelfs heeft hij, wegens zijne verkleefdheid aan Johan en zijn broeder, nadat beiden om het leven waren gebragt, van de zijde des gepeupels te Amsterdam aan persoonlijke aanrandingen blootgestaan³. 'Inzonderheit', verhaalt Brandt, 'jammerde hem het omkomen van den Heere Johan, die ontrent de baleiding der zeezaken den vaderlande onbedenkelyke diensten gedaan; door zijn raadt en aanpryzen hem, De Ruyter, tot den dienst van Hollandt getrokken; te weegh hadt gebraght dat hem eerst het vice-admiraalschap, daarna het luitenant-admiraalschap en 't opperbevel over 's lands vloot werdt opgedragen; hem altydts in hooge waarde hadt gehouden, tederlyk bemindt en begunsticht, en, in den Haage komende, hem in zijn huis geherberghet en vriendelyk onthaalt hadt'.⁴ Nie-

1 Temple, Works 1770, I 136: 'Of the two chief officers in my time, vice-admiral De Ruyter and the pensioner De Witt (one generally esteemed by foreign nations as great a seaman, and the other as great a statesman, as any of their age), I never saw the first in cloaths better than the commonest sea-captain, nor with above one man following him, nor in a coach; and, in his own house, neither was the size, building, furniture, or entertainment at all exceeding the use of every common merchant and tradesman in his town etc.' - Bij Brandt, bladz. 614.

2 Bij Brandt, bladz. 687, 718, 720.

3 Bij Brandt, bladz. 741 vgg., 762.

4 Bij Brandt, bladz. 735. Slot van het 12^{de} Boek.

mand verstond in zoo hooge mate de kunst den admiraal te bepraten als de raadpensionaris; en veilig kan beweerd worden dat zonder de overredingskracht van den een de ander aan niet half zoo veel uitrustingen zou deelgenomen hebben.

De Ruyter bezat de aangeboren slimheid welke met zaken die haar niet aangaan zich niet bemoeit. Naar den oorsprong van De Witt's secrete resolutien werd door hem niet gevraagd¹. Zijn de Staten-Generaal van oordeel dat, na het behalen eener afdoende overwinning in den Sont, Denemarken niet bovenmatig tegen Zweden behoeft versterkt te worden, De Ruyter voegt zich met zijne vloot naar hunne politiek². Evenzoo onthoudt hij zich van ieder onderzoek naar de redenen der verheffing van Willem III. Na gelijk vóór de omwenteling is hij de algemeene zeevoogd, en dient het stadhouderlijk bewind met dezelfde trouw als het stadhouderlooze³. 'D'eerzucht om naar grooter te staan, en door dappere daaden rykdom en gloory te winnen, hadt op dit gemoedt, dat niet oorlogsgezint en met noodruft te vreedten was, geen vat', zegt zijn levensbeschrijver⁴.

Wanneer een man der diplomatie De Ruyter vraagt

1 Geschiedenis der Sekrete Resolutie van 7 Augustus 1664 bij Wagenaar, Vad. Historie, XIII 121 vgg. - Tekst bij Brandt, bladz. 294 vgg.

2 Over de zweedsch-deensche staatkunde der Republiek in den Sont, 1658, bij Brandt bladz. 157.

3 Zijn brief van 11 Julij 1672 aan Willem III bij Brandt, bladz. 694: 'Dat hem [De Ruyter] in deeze bekommerlyke tyden buiten-maaten hadt verheugt enz'.

4 Woorden van Brandt, bladz. 66.

of het niet vreeselijk is aanhoudend zulke zware zeeslagen bij te wonen, dan antwoordt hij: *Het is wel wat heet, maar het gaat haast over*¹. Nogtans kunnen wij er niet aan twijfelen dat het bloedige worstelingen waren. 'De gansche zee', luidt eene bladzijde uit het verhaal van den slag bij Kykduin, 21 Augustus 1673, 'stond in vuur en vlam, die, door den dikken rook, gelyk blixemstraalen uit een donkere lucht borst. Elk verging 't hooren en zien door de duisterheit der buskruidtdamp, en door de donderslagen van zoo veel duizenden stukken geschuts, en 't balderen van zoo groot een menigte van musketten als 'er geduurigh vuur gaven. Hier vertoonde zich de schrikkelykheit van den oorlogh ter zee aan alle kanten. De koegels, bouten, schroot en splinters vloogen van alle zyden, met een ysselijk gekraak en geknars van al wat getroffen wierdt. De zee werd met lichaamen, door geen eene soorte van doodt omgekoomen, bezaait. Zommigen moesten door 't scherp, anderen door splinters, anderen door 't vuur, anderen in 't water sterven. 't Gekryt en 't gejammer der gequetsten en stervenden vervulde verscheide scheepen, en hy moest een hert van steen of harder dan metaal hebben, die 't vergieten van zoo veel Christen bloedts met drooge oogen kon aanschouwen'.²

Deze beschrijving verraaft te zeer den litterator, te weinig den deskundige; maar haar godsdienstige toon, aan het slot, is een getrouwe echo. Gelyk er in geen

1 Uit het verhaal van den spaanschen gezant De Lira aan De Ruyter's schoonzoon Somer. Bij Brandt, bladz. 1001.

2 Uit Brandt op het jaar 1673, bladz. 861.

ander tijdperk der vaderlandsche geschiedenis hooger premien aan scheepskapiteinen en matrozen werden uitgelooft, zijn er ook nooit in Nederland meer bidstonden gehouden dan bij gelegenheid der oorlogen met Engeland waarin De Ruyter zich onderscheidde.

Wie een vijandelijk schip buit maakt, mag het als zijn eigendom beschouwen, en krijgt bovendien f6000. De premie stijgt naarmate het genomen vaartuig gekommandeerd wordt door een officier van hooger rang. Voor het schip van een vlagofficier des vijands wordt f10.000, wordt f20.000, wordt f30.000 betaald. Voor het schip van den bevelvoerenden admiraal f50.000¹. Er verschijnt een tarief van schadeloosstellingen voor al wie in den strijd een oog, een arm, een voet, een been, een hand verliest. Geheel het ligchaam der zeelieden en zeesoldaten wordt tegen kontante betaling in onderdeelen getaxeerd. De weduwen en de weezen van gesneuvelden zien zich in het genot van extra-pensioenen gesteld².

Dezelfde resolutien der Staten echter, waarin tot opwekking van dapperheid en vaderlandsliefde aldus op de nationale bedachtzaamheid gerekend wordt, doen ook keer aan keer op de nationale vroomheid een beroep. Soms krimpen de wekelijksche bedestonden tot maandelijksche; bij andere gelegenheden zwellen en vermenigvuldigen zich de maandelijksche tot wekelijksche. Op den dag van 21 Augustus 1673 vormen zij zich van zelf, uit inwendigen aandrang; en terwijl niet ver van de vaderlandsche kust de zeeslag woedt,

1 Plakaat der Staten-Generaal van 10 Maart 1665.

2 Plakaat der Staten-Generaal van 17 Maart 1665.

mengt aan den wal onder het dreunen van het geschut zich het beijeren der kerkklokken die de gemeente naar het heiligdom roepen¹. Het gouvernement zelf schijnt elke andere taal voor die van het godsdienstig gevoel verleerd te hebben. Geen der admiralen, beweert het, heeft zich aan lafhartigheid schuldig gemaakt; door geen der burger-gedeputeerden aan boord der vloeten zijn verkeerde bevelen gegeven. Alles is 'alleen en puir een kastyding die de goede Godt deezen Staat en den ingezetenen van dien, weegens haare meenighvuldige zonden, oogenschynlyk heeft gelieven toe te zenden'.² De brief waarin Cornelis de Witt, aan boord van de *Royal Charles* op de rivier van Chattam, 22 Junij 1667 aan de Staten kennis geeft van het bevochten voordeel, is de brief van een predikant, meer dan van een staatsman³.

Het kenschetst De Ruyter dat, niet vele jaren na

1 'Ter zelve tydt werden in verscheide Hollandtsche steden, daar men door 't grouwzaam geschiet of door bysondere middelen kennisse kreegh dat de vloeten aan malkanderen waaren, openbaare gebeden tot Godt uitgestort. Op het luiden der klokken liepen de kerken, en de vergaderplaatzen van alle gezintheeden vol enz.' Brandt, bladz. 858.

2 Resolutie der Staten van Holland, 25 September 1665. Bij Brandt, bladz. 441.

3 'Op huyden heeft Godt-Almachtigh de wapenen van den Staet soo goedentierentlyck ghelieft te zegenen, dat wy en alle de ingesetenen Syne Goddelycke Majesteyt over desselfs genade niet genoeghsaem kunnen dancken... Danckende Godt-Almachtigh dat Hy door Syne Goddelycke Voorsienigheydt den hoogmoet van de Engelsche Natie door de glorieuse Wapenen van U Hoogh Mog. soodanigh gelieft heeft te vernederen'. Van Vloten bij Arend, IV¹ 808, uit het Verbael van Cornelis de Witt.

zijn dood, zijne lotgevallen zoo uitvoerig en zoo goed verhaald zijn kunnen worden door een beoefenaar der kerkgeschiedenis¹. Brandt's merkwaardige monografie is in zulke mate een model van stichtelijke lektuur, dat orthodox-gereformeerde katechiseermeesters onzer dagen, zonder aan de officiële stukken in iets ontrouw te worden of geweld te plegen, er een leesboek voor het christelijk gezin uit trekken konden². De nederlandsche 'Hercules der zeeën', gelijk De Ruyter te onzent door een tijdgenoot genoemd wordt³, is een oudtestamentische held. Hij is zoo sterk als Simson, en vouwt met gemak in eene trekschuit (de trekschuit vervangt in de 17^{de} eeuw de jakobijsche club van een later tijdvak) een oneerbiedig prinsgezinde in tweeën, die zich vermeet tegen de regering der Staten uit te varen⁴. Evenals de rigter Gideon is hij een Zwaard des Heeren. Evenals Jozef, de zoon van den aartsvader Jacob, klimt hij uit de nederigste klasse der maatschappij tot de hoogste waardigheid in den lande, de vorstelijke stadhouders uitgezonderd. Zijn leven vormt eene aaneenschakeling van goddelijke uitreddingen. Veertig malen in het vuur geweest bekomt hij op zijn negen en zestigste jaar voor het

1 G. Brandt, *Historie der Reformatie enz.*, 1671.

2 T.M. Looman, *Leven van De Ruyter*, 1860.

3 'Nostre Hercule marin'. Constantyn Huygens Sr. aan De Beringhen, 8 April 1677. - Jonckbloet, *Letterkunde 17^{de} eeuw* 1882, II 79 noot 3.

4 Bij Brandt, bladz. 988: 'Als 't alles vergeefs was, heeft hy, dien oproermaker aangetast, opgenoomen, en, alsoo hy zeer sterk was, t'zaamengevouwen, en buiten boordt gezet, niet verre van 't landt, daar hy zich berghde.'

eerst eene gevaarlijke wond¹. Er vallen in zijn schip donderslagen die alles doorboren en niemand kwetsen². Te midden van geweldige stormen blijft alleen *zijn* vaartuig gespaard, terwijl van de hem vergezellende schepen de eene maal zes, de andere zestien of zeventien, straks zes en twintig of acht en twintig in de golven verdwijnen³. 'Zyne voorsichtigheit, dapperheit en geluk, of, om christelyker te spreken, de goddelycke bystandt, scheenen altydt t'zaamen te spannen om hem aan goede uitkomsten te helpen, en in de grootste gevaaren te redden'.⁴ Naar zijne eigen meening is hij slechts een werktuig in Hooger hand. 'Als d'almaghtige Godt kloekmoedigheid wil geven', luidt zijn devies, 'dan verkrygt men d'overwinning. Dit werk is van Godt soo bestierdt, zonder dat wy daar reeden van kunnen geven'.⁵

Het is eene schaduwzijde onzer eeuw dat wij opgehouden hebben deze soort van mannen te begrijpen. Wij bewonderen de dapperheid der kaapsche Boeren; en wanneer hunne gedelegeerden in Nederland verschijnen, dan verdragen wij dat zij kalvinistische godsdienst oefeningen gaan bijwonen in de kerken der Afscheidenen; wij dulden dat zij met luide stem aan openbare maaltijden tafelgebeden opzeggen. Doch hen

1 Brandt op De Ruyter's sterfjaar, bladz. 976: 'Dit waaren d'eerste quetsuuren van eenig belang, die hy in den gantschen tydt zyns levens hadt ontfangen'.

2 Reede van Dantzig, 1656. Bij Brandt, bladz. 100 vg.

3 Drie orkanen in West-Indie. Bij Brandt, bladz. 19.

4 Woorden van Brandt, bladz. 16.

5 Woorden van De Ruyter bij Brandt, bladz. 28.

vertrouwen, dit doen wij niet verder dan onze oogen reiken. Vragen zij geld te leen, wij nemen voorzorgsmaatregelen. Wij beschouwen hen als zonderlingen, tegen wie men op zijne hoede moet zijn.

Het lezen van den bijbel en van theologische boeken was levenslang De Ruyter's eenige ontspanning. Zijne fraaije zangstem gebruikte hij nooit anders dan voor het aanheffen van psalmen, aan boord of in den huiselijken kring¹. Zijn wij zenuwachtig, of kunnen wij niet slapen, dan slikken wij chloraal; wij drinken valeriaan. De Ruyter bad. Niet eens maar tienmalen, wanneer de gewichtigste oorlogsbelangen op het spel stonden en hij den moed zich voelde ontzinken, is het hem gebeurd in zijne kajuit of zijne binnenkamer zich op de knieën te werpen, God om bijstand aan te roepen, en daarna, alsof een pak hem van het hart genomen was, met de oude bedaardheid zijne bevelen te geven, en met de oude dapperheid zijn leven te wagen². De vroomheid deed hem goed, naar ligchaam en geest, gelijk ons eene badkuur.

Wij moeten gelooven dat hij voor de Hollanders zijner dagen ongeveer geweest is hetgeen in onze eeuw Garibaldi voor de Italianen was. Zijn Cavour is Johan de Witt; zijn Victor Emmanuel heet Willem III. Gedurende eene reeks van jaren is hij een

1 'Behalven de heilige Schrift las hy weinige en byna niet dan theologische boeken. Hy betoonde zich ook als een voorzanger in de christelyke scheepsoeffeningen, en zong gaarne psalmen; want hy was een goetd zinger'. Brandt, bladz. 615, 987.

2 Bij Brandt, bladz. 459, 819: 'Op dit bidden streek alle zwaarigheid van zyn hert ... en hy zeide daarna dat hy naa 't bidden als een ander man was opgestaan'.

der populairste personen van Europa. De koning van Spanje maakt hem hertog; de koning van Engeland verzoekt hem te logeren; de koning van Denemarken en de koning van Frankrijk verheffen hem in den adelstand en vragen zijn portret, of zenden hem het hunne¹. Bij de Nederlanders geldt hij te zelfder tijd voor een zondagskind, beschermeling der goddelijke Voorzienigheid.

Er is geen tweede voorbeeld van zulk een onbeperkt vertrouwen als door het geheele nederlandsche volk, zonder onderscheid van provincie, in De Ruyter's fortuin gesteld werd. Was het de mist die in 1665, toen hij te Delfzyl kwam binnenvallen, hem aan het waakzaam oog der kruisende Engelschen deed ontsnappen? Ongetwijfeld. 'Gelyk luiden die langs den weg gaan met hunne mantels om d'ooren geslingert, ten einde 't gezelschap te myden der geenen die ze niet gaarne willen ontmoeten, zoo slipte hij voorby d'engelsche vloot heenen'. Maar 'de mantel die De Ruyter en de vloot bedekte was de goddelyke voorsorge van boven, die hen behoedde; die de duisterheit by nacht, en den mist by daagh, als een kleedt gebruikte dat hen voor d'Engelschen onzichtbaar maakte; die de veranderlijke winden uit zulke hoeken liet waayen dat zy den Engelschen en d'Engelschen *hun* telkens ontzeilden; en die eindelyk door de zelve winden, beter dan door de beste lootsluiden, langs den streek die ter behoudenis leidde hen voortdreef'.² Achter den mist waakte God.

1 Bij Brandt, bladz. 533, 620, 907 vgg.

2 Woorden van Brandt, bladz. 388.

Mogelijk is dit het oogenblik van De Ruyter's leven geweest, 6 Augustus 1665, dat hij van de liefde welke zijne landgenooten hem toedroegen de hartelijkste bewijzen ontvangen heeft. Alles stroomde naar Delfzyl. 'Zoo groot als de vrees was geweest dat De Ruyter met zyne vloot in de handen der Engelschen zou vallen, zoo groot was nu de blydschap over beider behoudenis. De menschen, mannen en vrouwen, quaamen by honderden, ja by duizenden, van uur tot uur, in de vloot, en op de Ruyter's schip (daar veele engelsche vlaggen, tot eereteekenen van overwinning, achter uitstaaken) om hem te groeten en te verwelkoomen. Men voer van 's morgens vroegh tot 's avondts laat, etlyke daagen naa elkandere, aan zyn boordt, uit steden, uit dorpen, en van 't platte landt. Edel en oneedel, burger en boer, quam te voorschyn, en poogde De Ruyter en de vloot t'aanschouwen, met ongelooffelyke betooning van gunst. De harten gingen open van vreughde; de blydschap blaakte ten aanschyn uit; en gelukkig hieldt zich die hem genaaken moght. Meenighte van deftige en eerlyke vrouwen vielen hem om den hals, en kusten hem, naar 's landts wyze, als of ze hunnen vader of broeder, uit gevaar des doodts ontkoomen, bewellekoomden; en een yder viel zyn deel te kort in 't aanschouwen des mans dien ze voor een der grootste zeehelden zyner eeuwe hielden. Al de verslaagentheit, die de gemoederen der ingezetenen sedert de ramp van 's Landts vloot in Junius hieldt beklemt¹, streek

1 Toespeling op den noodlottigen slag van 14 Junij 1665 tegen de Engelschen. Wassenaar in de lucht gevlogen; Kortenaar, Auke Stellingwerf, Johan Bankert, en andere vlagofficieren, gesneuveld; de Nederlanders op de vlugt.

van 't harte, en men schepte nieuwen moedt'.¹

Iemand die eene verhandeling over de hartstogten schreef, en daarin eene paragraaf aan De Ruyter wijden wilde, zou verlegen staan met de keus. De Ruyter kent de heerschezucht niet, en is echter onafhankelijk genoeg van karakter om, van zijn aangeboren bevelhebberstalent zich bewust, zijne voorwaarden te stellen. Hij wil noch naar zee indien de Staten hunne vloot niet versterken², noch aan den wal blijven indien men zijne dapperheid verdenkt³. Om het geld geeft hij niet; evenwel getuigen zijne uiterste wilsbeschikkingen van zorg voor zijne nalatenschap⁴. Het hollandsch spreekt hij met een zeeuwsch accent, en schrijft *heer* voor *eer*, *heerlijk* voor *eerlijk*; maar het ware zijne eigenliefde te na geweest zich niet te kunnen redden in het fransch of het engelsch, het portugeesch of het spaansch⁵. Hoewel hij in voldoende mate zijne wereld verstond om koningen en maarschalcken bij zich aan boord te noodigen en hen voegzaam te onthalen, leefde hij te huis als een schipper, droeg de kleeding van een stuurman, de knevels van

1 Woorden van Brandt, bladz. 389 vg.

2 Bij Brandt, bladz. 51.

3 Bij Brandt, bladz. 912.

4 De Ruyter's testament in P. Scheltema's Oud en Nieuw. - Bij T.M. Looman, bladz. 445 vgg.

5 Eigenhandig schrijven van De Ruyter na zijne zeeuwsche benoeming tot schout-bij-nacht, 11 Augustus 1641: 'Ick sal mij als een heerlijk capeteijn in mijn harte gedraghen, in de hoope dat Godt het werck daar wij om wt zijn gesonden sal segenen tot heere van ons lieve vaderlandt.' De Jonge, Zeewezen, I 379.

een pikbroek, en voedde zich met pekervleesch¹. Aan de gelijkmatigheid van zijn humeur kan niet getwijfeld worden, en het staat vast dat de zeemanshebbelijkheid van het vloeken hem vreemd was. Niettemin krijgt hij met een deensch generaal voor een keer het in zulke mate aan den stok, dat hij van boosheid zich de haren uit het hoofd trekt². De liefde is hem eene vaderlandsche sloot of wetering, uit welke hij achtereenvolgens drie huisvrouwen vischt, waaronder één halvesleetsche. Met dat al dwingt dit verschijnsel ons aan te nemen dat de gevoeligheid voor het schoone geslacht niet te eenemaal bij hem ontbrak³.

Zijne eenige groote drift, schijnt het wel, was zijn hartstogt voor de zee. Geen ander voorwerp van kunst heeft ooit zoozeer zijn oog gestreeld als een oorlogscheepje uit een olifantstand gesneden, drie voet lang, in een rariteitekabinet van den koning van Denemarken⁴. Dezelfde Republiek, aan wier hoofd hij niet op zijne plaats geweest zou zijn, is tegen aanranders van de zeezijde bij meer dan één gelegenheid door hem voor den ondergang behoed; en niet ten onregte heeft men te Vlissingen, bij het oprigten van zijn standbeeld in 1840, hem met zijn rug naar den Grooten Oceaan geplaatst, van welken in de amsterdamsche

1 Temple hiervóór. - Brandt, bladz. 989.

2 Uit De Haan Hetteema, in de Kronijk van het Historisch Genootschap, bij T.M. Looman, bladz. 79.

3 De Ruyter huwde in 1631 Maria Velters, in 1636 Kornelia Engels, in 1652 de weduwe Anna van Gelder.

4 "t Welk den vice admiraal, onder alle d'ongemeene fraajicheeden die men hem toonde, best geviel". Brandt, bladz. 203.

Nieuwe Kerk zijn grafschrift spreekt¹. Nederland tegen de aanmatiging van Engeland te beschermen, - dit achtte hij zijne levenstaak; en zoo één leed gezegd kan worden zijne dagen verkort te hebben, het waren de bevelen der Staten omtrent het toelaten der visitatie door engelsche kapiteinen, of het strijken zijner geliefde driekleur voor de engelsche koningsvlag.

De Ruyter's eigenlijk testament zijn niet geweest de notariële bepalingen van December 1675, waarbij hij aan zijn zoon Engel, alsof een voorgevoel hem zeide dat hij zijn laatsten scheepstogt ging aanvaarden, zijne deensche adelbrieven, zijne ridderorde van Saint-Michel, en het met diamanten omzet portret van Lodewijk XIV vermaakte, dat de koning in 1666 hem vereerd had². Het is de brief geweest dien hij in December 1656 uit Texel aan de amsterdamsche heeren van den Raad ter Admiraliteit rigtte, toen eene geheime orde van henzelf, waarbij zij hunne vlootvoogden toestonden den Engelschen het onderzoeken der hollandsche koopvaardijsschepen te beletten, uit menschevrees of om redenen van Staat op nieuw door hen ingetrokken was. De Ruyter's onvergankelijkste eer is, het moorddadige dier intrekking voor de toekomst der Republiek beseft, en in 'een zeemansstijl', gelijk Brandt zegt, de Heeren daarop gewezen te hebben. Zijne taal is die van den idealen nederlandschen zee-officier:

'Wy zullen op d'eene of andre tydt een groot af-

1 Immensi. Tremor. Oceani.

2 Brieven van Lodewijk XIV en van Lionne bij Brandt, bladz. 530 vgg.

front lyden, tot schande voor onzen Staat, en alzoo zullen wy by onze koopluiden en onze gemeente voor eerlooze schelmen uitgemaakt worden. Want niemand kan zoo zyn konvoy beschermen. De minste van den Staat van Engelandt zal ons zoeken t'affronteeren, en onze scheepen tot haar contentement visiteeren, en dan op de minste pretensie met onze koopvaardy-scheepen doorgaan, en ons noch voor Jangats uitlacchen. Dat voor eerlyke dienaars van den Staat zeer droevig is te verdraagen'.¹

X [Cornelis Speelman]

Eene gelukkige aanvulling van De Ruyter's wapenfeiten in de zeeën van Europa en Amerika zijn die van den gouverneur-generaal Cornelis Speelman geweest, op Java en in de wateren van Celebes².

Er heeft een levend verband bestaan tusschen den voorspoed der Oost-Indische Compagnie, en de zegepralen der Republiek te huis. Niet alleen waren De Ruyter's vloten voor een deel uit oostindievaarders zamengesteld, maar nooit zou het moederland de kosten hebben kunnen goedmaken, verbonden aan het oorlogvoeren tegen Engeland en Frankrijk, zoo de voor-

¹ Tekst bij Brandt, bladz. 106.

² Valentyn, 4^{de} Stuk. Macassaarsche Zaaken, 3^{de} Hoofdstuk. - Valentyn, 5^{de} Stuk. Levens der Opperlandvoogden. - Van der Chijs Jr., Kapitein Jonker, 1883, Eerste Gedeelte. Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, XXVIII v.

deelen van den indischen handel niet in staat hadden gesteld de bressen in 's lands financiën aanhoudend te stoppen. De eene hand waschte de andere.

Speelman bezat een soortgelijk administratief genie als Johan de Witt. Ook van hem wordt verhaald dat hij, al voortschrijvend aan ontwerpen van hemzelf, tegelijk sekretarissen de stof voor andere in de pen gaf en onderwijl audientie verleende aan den gaanden en komenden man¹.

Bestond er van hem eene volledige levensbeschrijving, misschien zouden wij kunnen beoordeelen op welke wijze die gaven zich bij hem ontwikkeld hebben. Doch het eenige schier wat men van hem weet, tot hij in een zee-oorlog tegen de Makassaren eensklaps zich doet kennen als een volleerd admiraal, is dat hij in zijne jonge jaren, bekleed met eene ondergeschikte burgerlijke betrekking, uit Rotterdam naar Java is komen stevenen. Van assistent der rotterdamsche kamer bracht hij het tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, evenals De Ruyter van lijndraaijersjongen te Vlissingen tot luitenant-admiraal-generaal van Holland en West-Friesland. Nederland heeft hem nooit teruggezien².

1 'In de bediening van Directeur Generaal van den handel was hy een ongemeen, ja weergadeloos vaardig man, schryvende niet alleen menigmaal een boek papier in een etmaal af, maar op dien zelve tyd te gelyk ook anderen dat zy schryven moesten voorzeggende, en dan nog tusschen beiden wel met een derden ergens over sprekende, zonder dat hy door de verscheidenheid dezer werken van zyn stuk afgebragt wierd; gelyk ik verscheiden maalen van lieden, die dit bygewoond hadden, heb hooren verhaalen'. Valentyn.

2 Speelman werd 3 Maart 1628 te Rotterdam geboren en stierf te Batavia 11 Januarij 1684. Omtrent zijne ouders (geringe lieden, naar het schijnt) is niets bekend. Zijn zoon Johan diende de Engelschen in Ierland en werd door Jakobus II ridder gemaakt. - Van der Aa, B.W., XVII 894 vg.

Toevallig is de lijst van het ceremonieel bewaard gebleven waarmede men te Batavia, in Januarij 1684, Speelman ter aarde heeft besteld; programma eener weinig minder dan koninklijke lijkstaatsie¹. Alleen De Ruyter's begrafenis op last der Algemeene Staten, in Maart 1677, is misschien nog plegtiger geweest.

Batavia had in die dagen, wat den bouwtrant der huizen en den aanleg van straten of grachten betreft, geheel het voorkomen eener hollandsche stad. De hoofdplaats van Nederlandsch-Indie geleek eene tweede uitgaaf van Amsterdam². Alleen was de levenswijs der bijzondere personen er overdadiger; deels omdat de verveling meer werk deed maken van den opschik, deels ten gevolge van het klimaat dat het nahouden van een sleep bedienden onvermijdelijk maakte. Zelfs de rijke burgemeestersvrouwen in het moederland sloegen gaten in de lucht, wanneer zij vernamen dat hare jonggetrouwde nichtjes daarginds vijftig of zestig slaven en slavinnen den kost gaven. Zij verwonderden zich dat de bruiden fluweelen slepen over satijnen ondergewaden droegen, en de behangsels harer ledikanten met gouddraad geborduurd waren. Zoovele diamanten op het kleed, zoovele parelsnoeren over de

1 Valentyn, achter Speelman's leven.

2 Beschrijving van het Batavia der 17^{de} eeuw bij Valentyn, 5^{de} Stuk, bladz. 229 vgg.

borst en in het haar, schenen met den voorvaderlijken eenvoud te schreeuwen¹.

Hoewel Speelman een kind des volks was, werd zijne betrekking geacht hem in den adelstand verheven te hebben². Burgerlijke en militaire officieren droegen bij zijne begrafenis de een zijn schild, de ander zijn wapenrok, de derde zijn helm, de vierde zijn degen, de vijfde zijne handschoenen of zijne sporen. Nog minder dan in het moederland hadden in Indie de republikeinsche staatsinstellingen de gelijkheid der standen wortel doen schieten.

Al het democratische van ónzen tijd was toen aan het openbaar nederlandsch leven vreemd. Waart gij in een hoogen militairen rang gesneuveld voor het vaderland, dan bouwde men op staatskosten u een praalgraf. Hadt gij een stout stuk bedreven of eene schitterende overwinning behaald, het regende premien, jaargelden, gouden ketenen, penningen, bokalen, lampetten. Doch de waarde dier nationale onderscheidingen werd door niemand overschat. Alleen wie door een buitenlandsch vorst tot ridder geslagen en met een familiewapen begiftigd was, of door zijne eigen daden de bevoegdheid tot het voeren van een fantasiewapen zich veroverd had, gold wezenlijk voor bevoorregt. Het begrip van aanzien was zich blijven regelen naar

1 Uit den Utrechtschen Volksalmanak voor 1842. Bij Hofdijk, Voorgeslacht V 188 vgg.

2 Evenzoo Coen, omtrent wiens begrafenis (22 September 1629) bijzonderheden voorkomen in het Journaal van Pieter van den Broecke, 1634. Coen's sporen werden bij de lijkstaatsie door Van den Broecke gedragen.

de beginselen van den ouden feodalen en monarchalen tijd¹.

De Oost-Indische Compagnie moet een vermogend ligchaam geweest zijn, dat hare landvoogden op geheele volken den indruk hebben kunnen maken bekleed te zijn met vorstelijk gezag. Is het reeds moeilijk, ver van huis en onder een anderen hemel, zulk een rang te handhaven, hem te behalen eischt eene inspanning die de maat van het gewone overtreft. Coen, Van Diemen, Maatsuycker, Van Goens, Speelman, komen, wat zeldzaamheid van gaven aangaat, met de groote nederlandsche stadhouders en raadpensionarissen der 17^{de} eeuw op één lijn.

Onafhankelijk van al het overige leveren de daden en overleggingen dier mannen nuttige bijdragen voor de kennis van het karakter en de talenten.

Onder Speelman heeft op Java een luitenant Maurits van Happel gediend, uit wiens eigen mond door Valentyn eene merkwaardige bijzonderheid opgeteekend is². Deze subalterne officier sprak zoo vlot arabisch, en droeg het arabisch kostuum met zoo veel gemak, dat een geboren Arabier zich door hem liet verschalken. Zich uitgevend voor een mohammedaansch geloofsgenoot, die reden had zich te verheugen over zijne vrijwillige onderwerping aan de Compagnie, wist Van Happel den ander te belezen zijn voorbeeld te volgen en zich in handen der Hollanders te gaan stellen. De niets kwaads vermoedende Sheik Yoesoef, aan

1 Marten Tromp bekam een familiewapen van den koning van Frankrijk, De Ruyter van den koning van Denemarken, enz.

2 Groot-Java, bladz. 123 A. - Valentyn, 5^{de} Stuk, op 1683.

wien de Compagnie sedert lang een lastig en gevaarlijk vijand gehad had, leende aan de voorstellen van den vermomden luitenant te kwader uur het oor. Toen hij te Batavia verscheen hielden de Hollanders hem een tijd lang aan de praat, en zonden hem daarna onder behoorlijk geleide in ballingschap naar de Kaap de Goede Hoop¹.

Omstreeks het midden van den door Speelman aangevangen oorlog tegen Troeno-Djojo, in 1676 en vervolgens², wordt een onderbevelhebber van den javaanschen rebel, met twee- of driehonderd der zijnen, niet ver van Japara omsingeld door zekeren kapitein Sloot³. De trouwgebleven javaansche hoofden onder Sloot's kommando springen uit eerbied voor Kadjoran's hoogen rang (Kadjoran is de naam van den schuldige, javaansch edelman uit vorstelijk bloed) te zijnen gunste in de bres. Zij adviseren dat hij in het leven gelaten en opgezonden worde naar Batavia, opdat de gouverneur-generaal over hem beslisse. Maar Sloot zegt: *Haar Ed. op Batavia zyn niet eens benieuwd om zoo een moedwilligen schelm, die het heele land tot duslange in roer gesteld heeft, te zien*; en hij maakt aanstalten hem en den zijnen, waaronder eene zuster en twee zoons, op eigen gezag het hoofd te doen afslaan. Vinden de

1 Over Sheik Yoesoef, van Celebes naar Bantam geraakt makassaarsch opperpriester, bij De Jonge Jr., Opkomst, VII CXV, CXLIII, CLVIII, 314, 379.

2 Over Troeno-Djojo hiervóór, II¹ 319-332.

3 Brief van Sloot aan den opperkoopman Marchier, raad te Japara, en brief van Marchier aan de regering te Batavia, 20 en 26 September 1679, bij De Jonge Jr., Opkomst, VII 271 vgg., N^o LVIII en LIX der Onuitgegeven Stukken.

Javanen dit niet goed, dan mogen zij ter zijde treden en het beulswerk aan de Boegies overlaten, wier radja dit reeds verzocht heeft als eene gunst. Zoo gebeurt het. De Boeginezen, inlandsche bondgenooten der Compagnie, dooden Kadjoran's volgelingen, Kadjoran's zoonen, Kadjoran's zuster, Kadjoran zelf; en de hollandsche kapitein schrijft aan zijn chef: "Alle degene, bestaende in omtrent 30 stucx personen, die ons gevankelyk opgebracht zyn geworden, hebben wy ter dood doen brengen, en met het innemen van de pagger zynder omtrent 240 stucx dood gebleven, zoodatter wel ruym over de 270 menschen, te weten manspersoonen, van den vyand gesneuveld zyn, die wy selver met eygen oogen hebben zien liggen en geteld".¹

Wanneer Speelman zelf, in de wateren van Celebes, op de Makassaren en hunne bondgenooten eene der schitterendste overwinningen behaald heeft die ooit door de Nederlanders in Indie bevochten werden², dan

1 'Zoodra waren de Javaanse grooten niet opgereesen, of een van de Bougys haar radja's versocht of hy Cadjorangh 't hooft mochte afslaan, 't welck hy oock volgens last ten eersten gedaen heeft en daarinne niet traag is geweest. De twee zoons van Cadjorangh hebben mede dien zelfden gang gegaen, gelyck er wel meer zyn geweest enz.' Sloot aan Marchier. - Marchier aan de regering te Batavia: 'Wat dan van dien oorlog zy, sullen UEdh. uyt zyn [Sloot's] schryven nader sien en ontwaer worden. De bloetdorstige sal tot het eynde syner dagen niet comen.'

2 Hiervóór, II¹ 279 vg. Hoofdstuk: de Handel. - Van der Chijs Jr., Kapitein Jonker, bladz. 392 vgg. - Speelman's vloot bestond uit niet meer dan 20 grootere en kleinere vaartuigen; zijne krijgsmagt uit slechts 560 europesche militairen en 300 inlandsche. De makassaarsche vloot was zamengesteld uit 400 à 450 vaartuigen met nagenoeg 10.000 opvarenden.

is er aan boord der hollandsche schepen ruimte noch mondkost genoeg voor de schaar der krijgsgevangenen. Geheele leger-afdeelingen des vijands zijn den hollandschen admiraal in handen gevallen¹. Hoe daarmee te handelen? Speelman's aan de regering te Batavia ingediend verslag van den scheepstogt tegen Makassar zwijgt over dit incident. Of er kriegsraad over belegd werd en, zoo ja, welke gevoelens daar voorgedragen werden, men weet het niet. Uit officiële berigten, voor het moederland bestemd, blijkt alleen dat nagenoeg 5500 ontwapende vijanden op een onbewoond eilandje, tusschen Boeton en Moena, aan wal gezet werden: 'daerse oock meest alle van honger (vermits deselve geen genoegsame quantiteyt rijs conde werden bestelt) zijn comen te vergaen, excepto die met swemmen aan 't landt van Moena nog geraeckt, ende ook veele die verdroncken zijn'.²

De gruwelen of verraderijen van den oorlog in het algemeen worden door deze bijzondere gevallen niet wezenlijk overtroffen. Van de bevolking van Atjeh, met welk rijk de Nederlanders nu sedert 1873 in oorlog zijn, kwamen tot heden volgens eene gematigde berekening 10.000 personen om het leven. Enkel in den zeeslag bij Duins, in 1639, sneuvelden door den aanval der Hollanders 5200 Spanjaarden of spaansche bondgenooten³. Hetgeen omtrent het bloedig karakter

1 'Niet min dan 11.000 coppen'. Van der Chijs Jr., bladz. 411 noot. - Gerlach, *Fastes Militaires*, 1859, bladz. 91 vgg.

2 Brief der regering te Batavia aan de bewindhebbers in Nederland. - Valentyn, 4^{de} Stuk, *Macassaarsche Zaaken*, bladz. 153 A en B. - Van der Chijs Jr., Kapitein Jonker, bladz. 409 vgg.

3 Hiervóór, II¹ 364. Hoofdstuk: De Handel.

der groote zeeslagen van De Ruyter verhaald wordt, zeven in getal, dwingt ons aan te nemen dat in het geheel vast niet minder dan 40.000 of 50.000 vijanden van den nederlandschen Staat door De Ruyter's bevelen den dood gevonden hebben. Wanneer De Ruyter zich aan de Goudkust bevindt, met last te verhinderen dat onze slavemarkt aldaar te gronde gerigt worde door de Engelschen, dan looft hij, ten einde de dapperheid zijner matrozen en soldaten te prikkelen, eene enkele maal vrije plundering uit; en wij kunnen ligt nagaan wat dit in die dagen zeggen wilde¹.

Doch de oorlogen der Nederlanders in Indie zijn in zoo ver een getrouwer spiegel, als wij er duidelijker de algemeene wet zien blootliggen, volgens welke het heerschappij voeren van het eene volk over het andere voornamelijk afhangt van het inboezemen van vrees of schrik.² Te dien aanzien zijn Speelman's tijdgenooten billijker beoordeelaars geweest dan wij. Noch de historieschrijver Valentyn die niet vele jaren daarna op Java aankwam, noch de regering te Batavia van welke Speelman zijne volmagt had, noch de Bewindhebbers in het moederland, hebben gemeend dat de onverbiddelijke gouverneur-generaal, hetzij in den javaanschen, hetzij in den makassaarschen oorlog, berispelijke handelingen gepleegd, of het plegen daarvan door ondergeschikten straffeloos geduld heeft. Naar

1 De Ruyter's leven door Brandt, bladz. 342.

2 'Le respect qu'inspirèrent les armes hollandaises et le nom de Speelman, se grava d'une manière ineffaçable dans le coeur des habitants de l'Archipel des Moluques.' Gerlach, Fastes Militaires, bladz. 93.

aller oordeel kwam het in de eerste plaats er op aan, den nederlandschen naam in den Archipel geducht te maken. Makassaren of Javanen ten onder te brengen werd eene even heilige zaak geacht als Engeland of Frankrijk te wederstaan.

‘Om het geheele Javaense land vol goud’, zeide Speelman tot keizer Amangkoerat II, ‘soude de Compagnie haer niet willen mengen in het mainteneren van een zaecke die niet 't eenemaal het recht ende de billyckheyt aen hare zyde had; alsoo God de Heere, sonder wiens hulpe wy met al onse crachten niets vermogen, de Compagnie daerin niet zou connen of willen segenen’.¹

Dit klompemakersgeloof, indien men meent het zoo te mogen noemen, was, aan gene gelijk aan deze zijde der linie, het geloof der eeuw. Noch de losse zeden waarmede het in het bijzonder leven bij Speelman gepaard ging², noch de wreedheid of de onkieschheid der openbare handelingen die hij er bestaanbaar mede

¹ Hiervóór, II¹ 329. Hoofdstuk: De Handel.

² ‘Hy kon vry sterk drinken, en zoo wel een nagtje, tot dat hy ze alle van de bank geholpen had, overzitten. Daar beneven was hy ook een groot liefhebber van vrouwen, en om dat daar zoo veel levende getuigen van op straat liepen, die hem zeer wel geleden, en dit al vry wat verre met hem ging, vond zyne verstandige gemalin, vrouw Petronella Wonderer, dogter van den heer Zebald Wonderer, algemeen ontfanger, zich genoodzaakt, om (nietteenstaande zy een zoon by zyn Ed. had, Johan Speelman genaamt, dien ik hier te lande zeer wel gekent heb) vrywillig van hem, nog maar gemeen Raad van Indie zynde, te scheiden, en hoewel hy naderhand altyd nog zeer groote agting voor haar heeft betoond, heeft dat haar Ed. egter noit konnen doen besluiten, om weder by hem te komen.’ Valentyn.

achtte, maken zijne kracht onzeker. Het was een te bruikbaar werktuig naarmate men voor zichzelf het als een voller aflat beschouwde, en als een waardiger vrijbrief om ten aanzien van anderen niets te ontzien.

XI [Adriaan Pauw, Balthazar de Moucheron, Isaac Lemaire, Sommeldijk, Lodewijk de Geer, Nederlanders te Venetie]

De vermaardheid welke sommige noordnederlandsche kooplieden der 17^{de} eeuw bekomen hebben is geen toeval geweest. Evenmin de politieke beteekenis van den handelsstand in het algemeen. Nederlands veroveringsoorlogen in Azie, zijne verdedigingsoorlogen in Europa, waren zonder uitzondering handelsoorlogen. Ondernomen door kooplieden, wier stem in Staten-vergaderingen den doorslag gaf, moesten zij, betaald uit de voordeelen der negotie, dienen om andere voordeelen van dien aard te beschermen, te bevorderen, of te herstellen.

In het begin, toen Willem de Zwijger aan het hoofd kwam, waren de handelsbelangen op sommige punten met de godsdienstbelangen in strijd. 's Prinsen gereformeerde watergeuzen werden door de kooplieden als eene plaag beschouwd. Amsterdam achtte het doodslaan dier piraten pligt, en hielp Alva zooveel zij kon bij het goede werk. De handelsstand als stand was op de hand van Spanje¹.

Een man als de amsterdamsche Adriaan Pauw is een goed vertegenwoordiger dergenen die toen de min-

¹ Hiervóór, II¹ 40 vgg.

derheid vormden en aan de mogelijkheid eener nieuwe orde van zaken geloofden. Van het varen op Indie was destijds nog geen spraak; evenmin van het varen naar de Middellandsche Zee. Pauw's handel bepaalde zich tot mededingen met steden als Hamburg, Lubeck, Bremen, Dantzig, en verdere oostzeehavens¹.

Hij had een talrijk gezin (negen kinderen), en zijn plan schijnt aanvankelijk geweest te zijn Nederland, waar hij uithoofde zijner bekende gevoelens sedert de aankomst van Alva zich niet langer veilig achtte, voor goed te verlaten. Hijzelf althans heeft aangeteekend, in het begin alleen zijns ondanks Amsterdammer gebleven te zijn². Doch uit Emden, waar hij eerst gemeend had eene toevlugt te zullen vinden, voerde het lot hem naar Hamburg; en hetgeen hij daar aanschouwde moest bij hem de overtuiging levendig doen worden dat de kans op eene omkeering in zijn vaderland, de hoofdstad van Noord-Holland niet uitgezonderd, minder hopeloos stond dan hij gemeend had.

Hamburg was eene luthersche vrije rijksstad. Men had er vier burgemeesters, vier syndicussen, vier en twintig vroedschappen, een raad van twaalf gemeensmannen. Eene bloeiende handelsrepubliek van het

1 Pauw was uit Gouda, maar kwam in 1539, drieëntwintig jaren oud, voor goed naar Amsterdam, waar hij allengs 'factor der principaelste kooplieden van de Oostersche Natie' werd, tevens zaakgelastigde van Denemarken. - H.J. Koenen, Adriaan Pauw, Eene bijdrage enz., 1842.

2 'Dat hij niet vóór zijn laatste verblijf te Antwerpen tot het voornemen is gekomen om het land te verlaten, en dat hij daardoor de gelegenheid had gemist om zijne bezittingen, door middel van zijn krediet, naar elders in veiligheid over te maken'. Koenen.

nieuwe geloof alzoo; met een regeringsvorm die van sommige amsterdamsche idealen en amsterdamsche werkelijkheden maar weinig verschilde¹. Een kalvinistisch Amsterdam was even denkbaar als een luthersch Hamburg; en Pauw's vereering voor Filips van Marnix, die tegelijk met hem zich te Emden bevond, moest hem verhinderen het een schrikbeeld te achten, indien te eeniger tijd de onverdraagzaamheid der hamburgsche lutherschen door de amsterdamsche kalvinisten nagevolgd werd.

Ook is het de vraag of Pauw, aan wiens persoonlijke orthodoxie niet getwijfeld kan worden, voor het overige er de man naar was het advies van een lid der hamburgsche regering in den wind te slaan, die in een vertrouwelijk onderhoud, toen het zich liet aanzien dat de staatszaken in Holland een anderen draai zouden nemen, hem aanbeval 'zich wel te wachten voor de klip daar zich die van Hamburg en andere Oosterlingen aan verzeilden, en te Amsterdam niet te gedoogen dat zich de predikanten verder dan met hun predikambt zouden bemoeien'.²

Toen, na het geus-woorden van Amsterdam in 1578, Pauw en de verdere ballingen naar hunne stad teruggekeerd waren, zag hij, intusschen twee en zestig geworden, evenals de jonge Cornelis Hooft zich tot lid der vroedschap kiezen. Kort daarna stierf hij. Maar

1 Het denkbeeld, in navolging van sommige duitsche rijkssteden, Amsterdam tot eene afzonderlijke handelsrepubliek te maken, was even oud als de omwenteling. - Hiervóór, II¹ 427 en de noot.

2 Koenen uit Cornelis Hooft. - Het lid der hamburgsche vroedschap, van wien Pauw dezen raad ontving, heette Johan Huigen.

het was eene voldoening, met eigen oogen vóór zijn dood de verwezenlijking te aanschouwen van hetgeen, tien jaren te voren, door de groote meerderheid zijner standgenooten, de amsterdamsche kooplieden, voor een verderfelijk droombeeld was uitgemaakt.

Hebben Pauw en de zijnen begrepen of vermoed dat naar het voorbeeld der Portugezen de volken van Noord-Europa het in hunne magt hadden den handel eene te voren ongekende uitbreiding te geven? Er zijn noch gronden om dit te beweren, noch om het tegen te spreken. Het staat alleen vast dat vóór de omwenteling zoomin in Noord- als in Zuid-Nederland pogingen zijn aangewend om van dat nieuwe handelsgebied een zelfstandig deel te veroveren. Sedert eene halve eeuw wonnen de Portugezen schatten door hunne uit Azie aangevoerde artikelen te Antwerpen ter markt te brengen. Antwerpen liet hen begaan; het rustte geen eigen oostindievaarders uit¹. Amsterdam was nog niet rijp. Rotterdam en Middelburg evenmin. Eerst het geslacht hetwelk op dat van Adriaan Pauw gevolgd is zou voor de ketters, tegenstanders van Rome, de groote vaart in het leven roepen².

Balthazar de Moucheron is de eerste der zuidnederlandsche handelaren die men om het geloof naar het Noorden zag wijken, waar zij met den algemeenen naam van Vlamingen werden aangeduid. Strikt geno-

¹ Van Bruyssel, Commerce et Marine en Belgique, 2^{de} en 3^{de} Deel.

² Adriaan Pauw's zoon Reynier, ijverig kalvinist, is mede-oprichter der Oost-Indische Compagnie van 1602 geweest, en een invloedrijk voorstander der West-Indische van 1621.

men is hij een Brabander, schijnt het, een Antwerpenaar, en van afkomst een Franschman.

Van den grooten voet waarop hij zaken dreef geven de voorwaarden een denkbeeld die hij, na eerst zich te Middelburg gevestigd te hebben, aannam na te komen bij zijne verplaatsing naar Veere in 1597 of 1598. De regering dier stad deed te zijnen behoefte afstand van een groot huis met pakhuys en kantoor, en zijnerzijds verbond zich Moucheron 'gedurende zeker aantal jaren ongeveer 18 schepen jaarlijks uit Veere te doen vertrekken en in die haven weder te doen binnenvallen; welke schepen hij in de vaart had op Senegal, Kaap Verd, Guinea, Costa de la Mina, het eiland Principe, Frankrijk, Spanje, en de landen Westwaarts gelegen; terwijl van elders blijkt dat hij bovendien op Amerika, op Terre-Neuve, en zelfs op Tripoli liet handelen'.¹

Daarenboven was hij de grondlegger van Noord-Nederlands aandeel in het varen naar de Witte-Zee, vóór hem een monopolie der Engelschen, onbeschreven maar profijtelijk. Ten onregte hebben in later tijd onze historieschrijvers somtijds de omgekeerde stelling volgehouden, en het doen voorkomen alsof de Nederlanders in deze russische wateren door de Engelschen onderkropen waren². Al komt De Moucheron de eer niet toe te dezen aanzien alle anderen vóór geweest

1 De Jonge Jr., Opkomst, I 110.

2 'Het is eene onbetwistbare waarheid dat de Engelschen de eersten zijn geweest die de vaart op de Witte Zee hebben geopend, gelijk zij onze zeelieden zijn voorgedaan in zoo vele verre togten, als het zeilen om de aarde, in de ondernemingen op Guinea, op een gedeelte van Amerika, zelfs in het omzeilen van de Kaap de Goede Hoop naar Oost-Indie'. De Jonge Jr., Opkomst, I 13.

te zijn, het getuigde van een opgewekten ondernemingsgeest en van ongemeene wilskracht, dat een zijner broeders namens hem nieuwe handelswegen opende voor de Russen zelf. Reeds vóór 1584 was Melchior de Moucheron aan den mond der Dwina gevestigd. Men spreekt van eene rivier daarginds, aan welke de naam van Mouchérons-rivier zou gegeven zijn. Het verrijzen van Archangel wordt voorgesteld als een gevolg van deze onderneming der Nederlanders¹.

Balthazar was ook de ziel der oudste nederlandsche noordpoolreizen, beraamd met het doel langs het Noorden een weg naar China en Indie te vinden. Hij onderhandelde daarover met de Staten van Zeeland; met de Staten van Holland; met Maurits. Bij twee proeftogten van dien aard, ondernomen in 1594 en 1595, was hij geldelijk regstreeks betrokken. Naderhand vermaard geworden noordnederlandsche schippers en reizigers, - Jan Huyghen van Linschoten, Willem Barendsz, - maakten deze expeditien mede. De ondervinding, opgedaan door het varen naar Archangel, kwam bij dit zoeken naar den Poolweg zeer te stade.

Uit de door Moucheron aangeknoopte betrekkingen met Rusland en den Czaar zijn de moskovische handelsrelaties voortgekomen, die, van het begin tot het einde der 17^{de} eeuw onderhouden, ten laatste tot de overkomst van Peter den Groote geleid hebben. Het

¹ Nicolaes Jansz van Wassenaer, Historisch Verhael, enz., 1622-1630, 8^{ste} Deel. - Jac. Scheltema, Rusland en de Nederlanden, 1819, 1^{ste} Deel. - Van der Chijs Jr., Stichting der V.O.I.C., 1856. - J.H. De Stoppelaar, Jacob Cats te Middelburg, 1860. - De Jonge Jr., Opkomst, Deel I-III.

plan van den Czaar de Russen hollandsch te leeren, en te dien einde zich van een in Holland gedrukten bijbel te bedienen, hield er verband mede¹. Van 1600 tot 1635 vindt men af en toe te Moskou een Haarlemmer werkzaam, wiens italiaansch klinkende familienaam hem niet verhindert zich een goed Nederlander te toonen. Het ware overdreven de moskovische omgeving van Isaac Massa, voor zoo ver zij uit Nederlanders bestond, eene hollandsche kolonie te noemen. Niettemin staven Massa's geschriften, Massa's bemoeijingen, Massa's verslagen aan de Staten-Generaal, Massa's overleggingen met kooplieden te Amsterdam, dat de russische handel dezerzijds als eene gewigtige zaak beschouwd werd, en men het mogelijke beproefde om met uitsluiting van andere natien zich daarvan meester te maken².

Wat Massa's voorganger betreft, - toen het bij de uitkomst eene hersenschim bleek het Oosten op die wijze te willen bereiken, toen was weder Moucheron de man die aanried den weg om de Zuid te beproeven; en niet aanried alleen, maar kapitalen bijeen en schepen in de vaart bragt. Er waren geen termen, vond hij, dit enkel over te laten aan Amsterdam of Rotterdam. Zeeland moest mededoen. Veere zou het voorbeeld geven³.

1 Geschiedenis van dezen bijbel bij Th. J.I. Arnold, Nieuwsblad van den Boekhandel 1878, bladz. 277 vgg.

2 Obolensky et Van der Linde, Histoire des guerres de la Moscovie (1601-1610) par Isaac Massa de Haarlem, 1866, twee Deelen. - De bovenstaande bijzonderheden omtrent Massa zijn ontleend aan Van der Linde's biografische studie vóór het 2^{de} Deel.

3 Merkwaardige instructien van De Moucheron voor Cornelis Houtman (Maart 1598) en Joris Spilbergh (April 1600) bij De Jonge Jr., Opkomst, I 222 vgg.

Het pleit voor De Moucheron's aanzien en voor de goede gedachte welke men van hem koesterde, dat Maurits hem in het geheim ondersteunde, terwijl de prins wederkeurig voordeel van hem trok. Een schip met huiden en een schip met tabak, beiden door Moucheron's kapiteinen in 1600 de Spanjaarden of de Portugezen afhandig gemaakt, kwamen grootendeels den Stadhouder toe, die op deze wijze, en over het algemeen door zijn aandeel in de buitgelden, den grond van een aanzienlijk vermogen legde¹. Het zou ongeloofelijk zijn dat Maurits aan Frederik Hendrik in 1625 vijf miljoen dukaten nagelaten heeft, indien dit voorbeeld de mogelijkheid niet leerde².

Minder vruchten plukte Moucheron zelf. Hetzij een gevolg van noodlottige tegenspoeden, of van het laden van te veel hooi op één vork, - wanneer hij tot vier malen toe als bewindhebber eener zeeuwsche Oost-Indische Compagnie een smaldeel heeft uitgerust, dan ziet men eensklaps in 1603 hem met de noorderzon uit Veere verdwijnen, vlugtend voor schuldeischers die tot in Frankrijk, waarheen hij de wijk genomen heeft, hem hunne verwenschingen nazenden. Voor den chef van een handelshuis dat op de verschillendste zeeën en in de wijdst uiteengelegen havens zijne eigen vlag

1 Uit stukken op het Rijks-Archief en uit de resolutien der Admiraliteit van Zeeland dd. 1 Augustus 1600 enz., bij De Jonge Jr., *Opkomst*, I 116.

2 Uit Bentivoglio bij Van Kampen, *Vad. Karakterkunde*, 1826, I 471.

gevoerd had, - een bourgondisch kruis in een groen veld, - was dit geen roemrijk einde¹.

Dezelfde oorzaak die in 1585, bij het overgaan van Antwerpen aan Parma, Moucheron uit die stad naar Middelburg dreef, deed het Isaac Lemaire naar Amsterdam. In mindere mate dan Usselincx, doch overigens even onverholen, waren beiden, Moucheron en Lemaire, kalvinistische geloofsijveraars. Zij weken uit, omdat zij tot geen prijs zich verkozen te onderwerpen aan Parma's voorwaarden omtrent de uitoefening der ware christelijke religie.

In sommige opzichten verschilden deze Vlamingen, de Usselincxen, de Lemaire's, de Moucheron's, weinig of niet van de Langrand-Dumonceau's, de Philippart's, de Strousbergen, en verdere financiers onzer eigen dagen². Evenals deze spoorwegkoningen zijn zij spekulanten op groote schaal. Met hunne eigen kapitalen wagen zij, in stoute ondernemingen, die hunner medemenschen. Moucheron gaat bankroet; Usselincx wordt een bedelaar; Lemaire beroemt zich het hoofd boven water te zijn blijven houden, ondanks een verlies van meer dan anderhalf miljoen. Maar dit onderscheidt hen van hunne konfraters der 19^{de} eeuw, dat zij hun handelsgenie dienstbaar maken aan een algemeen belang van hun land en hun tijd. Terwijl zij al hunne krachten inspannen om rijk te worden, helpen zij meteen

1 Over De Moucheron's ondergang te Veere en zijn uitwijken naar Parijs bij De Jonge Jr., Opkomst I 111 vgg., III 115 vg.

2 'Deze persoon doet denken aan den hedendaagschen Mirès'. De Jonge Jr. over Hendrik Anthonisz Wissel van Rotterdam (1596), Opkomst I 121 en de noot.

in Europa de gewetensvrijheid aan eenige voorloopige burgerschapsregten.

Een vermaard gebleven opstel van 1865 heeft ons met het beeld van Isaac Lemaire zoo gemeenzaam gemaakt, dat wij de oogen slechts behoeven te sluiten om te wanen hem vóór ons te zien. Hem en zijn strijd tegen de bevoorregte O.I. Compagnie van 1602; de paragraaf zijner instructie van 1615, waarin hij zijn zoon Jaques aanbeveelt het hof te maken aan de dochters van den gouverneur-generaal Reynst; zijn opstuiven tegen Oldenbarnevelt; zijn onderhandelen met de gezanten van Hendrik IV; zijne geniale gedachte, onafhankelijk van de Straat van Magellaan zijn zoon het vinden eener andere, eener eigen zeestraat aan te bevelen; zijne twee en twintig kinderen; zijn karaktervol grafschrift in de dorpskerk te Egmond Binnen¹.

Een treffend voorbeeld hoe destijds de nederlandsche handelszaken in de staatszaken grepen, is de tegenstand dien Lemaire in 1609 te Parijs bij François van Aerssen vond, den vroeger genoemden ambassadeur der Staten-Generaal. Alleen een diplomaat van Aerssen's kracht vermogt bij Lemaire den geldduivel te temmen, die, door winzucht tot wraakzucht gedreven, zijn nieuw geloof en zijn nieuw vaderland aan den meestbiedende verkoopen wilde². Het bleef bij de opwelling.

Aerssen's kleinzoon Cornelis, gesneuveld als gouver-

1 Isaac Lemaire door Bakhuizen van den Brink, Studien en Schetsen, IV 225-290. - Gids 1865, IV.

2 Overzicht van François van Aerssen's brief aan de Staten-Generaal, 25 December 1609, bij De Jonge Jr., Opkomst, III 126-129.

neur van Suriname in 1688, kan in zoover tot de klasse der kooplieden gebragt worden, dat hij evenals de stad Amsterdam voor één derde eigenaar was der Societeit welke in 1683 van en met de nieuwe West-Indische Compagnie die kolonie overnam. Voor het overige was hij een hoofdofficier der kavallerie. In de wandeling werd hij, naar de weleer door zijn grootvader gekochte heerlijkheid, Sommelsdijk genoemd¹.

Toen hij in 1683 naar de West vertrok had hij door zijne eigen schuld, hoewel nog in de kracht der jaren, een min of meer gebroken leven achter den rug. Er bestaat een brief van Sommelsdijk aan den raadpensionaris De Witt, geschreven in 1667, waaruit men zien kan dat deze afstammeling van eene der meest oranjegezinde familien in Nederland, verblind door De Witt's fortuin en wanhopend aan die van den toekomstigen Willem III, op een gegeven oogenblik bij de stadhouderlooze partij in onderwerping gekomen is. Wel werd hij na 1672 door den prins weder aangenomen in de oude gunst van zijn geslacht, maar niet van harte. Het vertrouwen in zijn persoon was geschokt².

- 1 Over Sommelsdijk bij Van Kampen, *Nederlanders buiten Europa*; Hartsinck, *Beschrijving van Guiana*; Teenstra, *Surinaamsche Landbouw*; C.A. van Sypesteyn, *Beschrijving van Suriname*. - Zijn portret, en de tekst van het oktrooi der nieuwe West-Indische Maatschappij dd. 23 September 1682, in de *Geschiedenis van Suriname* door J. Wolbers, 1861. - Biografische en andere bijzonderheden bij Coenraad Droste, *Overblyfsels van Geheugchenis* 3^{de} Druk, 1879, vs. 4370 vgg., vs. 5246 vgg.
- 2 Tekst van Sommelsdijk's brief aan De Witt bij R. Fruin, *Aanteekeningen op Droste*, bladz. 456 vgg.

Ook vertoont Nederlands koloniale geschiedenis der 17^{de} eeuw geen tweede voorbeeld van zulk eene averegtsche loopbaan. Een zoo vermogend partikulier; in zijne eigen oogen zulk een aanzienlijk edelman; door zijn huwelijk met eene adellijke Fransche vermaagschapt aan geslachten van zulk een rang in het buitenland; zou het beneden zijne waardigheid geacht hebben gouverneur eener volkplanting te worden, indien er niet het een of ander op hem ware aan te merken geweest¹. Al de beroemdste nederlandsche koloniebestuurders van het tijdvak waren van afkomst *des hommes de rien*, of weinig meer. Enkel door hunne daden of hunne talenten maakten zij zich een naam. De vroeger genoemde adellijke Van Rheede van Drakestein zou nooit gouverneur van Malabar geworden zijn, ware hij niet reeds als knaap, uit smaak in de militaire zeedienst, het ouderlijk huis ontloopen².

Met dat al heeft Sommelsdijk, wat er voorts aan moge zijn van hetgeen omtrent zijn bijzonder leven verhaald is³, aan de west-indische hoofdkolonie, be-

1 Aerssen moet meer dan millionair geweest zijn, dat zijne weduwe aan Willem III heeft kunnen voorstellen haar aandeel in de Societeit van Suriname over te nemen voor f700.000. - Behalve de heerlijkheid Sommelsdijk erfde hij van zijn vader ook de heerlijkheden Plaat, Bommel, en Spijk. Men vindt hem bovendien genoemd: sire en markies van Châtillon, baron van Bernière in Basois. Zijn zoon, marine-officier in nederlandsche dienst, werd bij het leven zijns vaders steeds als Châtillon aangeduid. De moeder heette Marguerite du Puys de Saint-André Montbrun, dochter van den franschen markies en luitenant-generaal van dien naam.

2 Over Van Rheede van Drakestein, schrijver van den Hortus Malabaricus, hiervóór II¹ 264, II² 88 vg.

3 In de Mémoires van Jean Rou, weleer huisonderwijzer in de familie Aerssen (uitgaaf van F. Waddington, 1857), worden voorbeelden aangehaald van Sommelsdijks ruwheid en losbandigheid.

stemd geweest de Republiek schadeloos te stellen voor het verlies van Nieuw-Amsterdam¹, sommige gewichtige diensten bewezen. Vóór hem eene verzameling krotten, werd Paramaribo door zijn toedoen eene stad². Het cijfer der plantages klom, onder zijn bestuur, van vijftig tot twee honderd. Fransche kalvinisten en friesche labadisten hielp hij in de kolonie een onderkomen vinden, en bevorderde er meer dan iemand den bloei der israëlitische Savanna³. Door zijn ijver werd Suriname voor het eerst van militaire verdedigingswerken voorzien, en hij was het die de grondslagen eener behoorlijke regtspleging legde. Veel geestkracht werd vereischt om in eene koloniale zamenleving van die soort, zoo verwilderd en enkel door stoffelijke belangen in beslag genomen, eenige algemeene begrippen van eerlijkheid en regt wortel te doen schieten. Voor fijnere vormen van beschaving, wetenschappen, kunsten, letteren, was Paramaribo vooralsnog volstrekt ontoegankelijk⁴.

Sommelsdijk is vermoord door een dozijn beschonken muitelingen van zijn eigen garnizoen, en meer

1 Hiervóór, II¹ 267-270.

2 Van Kampen, Nederlanders buiten Europa, II 288.

3 Wolbers, Geschiedenis van Suriname, bladz. 65-73.

4 Rijmbrief van den lateren westindischen gouverneur Joan Jacob Mauricius (1742 vgg.) aan Willem van Haren, bij Wolbers bladz. 184:

Sprong daar de Hengstebron, - Zij droogde van de zon.
Men zou de Zanggodinnen - Katoen daar leeren spinnen.
En zoo 't Gevleugeld Paard - Daar neêrstreek in de vaart,
Men zou hem onbeslagen - In suikermolens jagen.

dan veertig kogels gaven antwoord op 's gouverneurs toelag eenige tucht te brengen onder deze te zeer uit voormalige boeven zamengestelde troepen. Roemloozter dan de broeders De Witt, wier heerschappij hem eenmaal toegeschenen was voor goed in Nederland gevestigd te zijn, verloor hij op soortgelijke wijze het leven. Dit was een ander en tragischer uiteinde dan hij zich voorstelde, toen hij op een keer aan de Staten-Generaal, wier kramergeest hen vaak tot tegenwerken dreef, uit Paramaribo durfde schrijven: 'My verkopen kunt ghy wel; maar de leverantie zal je zwaarder vallen dan geimagineert werdt'.¹

Ook de bijzondere Staten van Zeeland legden hem bijwijlen moeilijkheden in den weg; en hunne aanmerkingen waren te bitser, omdat Zeeland beweerde dat zijne oude regten ten aanzien der kolonie, bij het opmaken der met Sommelsdijk getroffen overeenkomst, te weinig geëerbiedigd waren. Twee of drie vermomde zendelingen der jezuiten, die gezegd werden de geheele kolonie aan te steken, moesten, schreven de Staten aan Sommelsdijk, onverwijld naar het moederland teruggezonden worden. Daar die mannen intusschen gestorven waren, kon zelfs een zoo orthodox-gereformeerd gouverneur als hij den last niet uitvoeren, en moest hij zich tevreden stellen het mogelijke te verrigten². Hij deed de doode zendelingen der Pro-

1 Uit Teenstra bij Wolbers, bladz. 77.

2 Sommelsdijk gold voor regtzinnig hervormd. Een der oudere schrijvers over Suriname zegt van hem: 'Hij was een uitnemend vriend van God en godsdienst, en zij die hem hierin het meest volgden waren zijne beste vrienden, onaangezien hun staat'. Pistorius bij Wolbers, bladz. 60.

paganda opgraven, en zond hunne overblijfselen naar Zeeland met den volgende brief aan de mannen wien het aanging: 'Edele Groot Achtbare Heeren! Met schipper Johannis Plas hebbe ik aan de Heeren Staten van Zeelandt toegezonden de beenderen van de drie alhier overledene papen, welcke sy gelieven geestelycken te noemen. Ick gelove dat soo een kist vol ducaten haar beter contentement ende vergenoegen soude doen. Maar, dat syn vrugten die tot nogh toe hier niet en wassen. Doch hope dat, by faute van dien, d'abondantie der suyckeren haar schreeuwende keelen sal versoeten en versachten, en met syroop en jalep haar van hare rasende koorts genesen, en haar dan betere kennisse van saken doen bekomen van hetgeene hier passeert'.¹

Sommelsdijk had geen onrecht, de winzucht zijner landgenooten bij eene ijle koorts te vergelijken. Had men de nederlandsche kooplieden van dien tijd in de kolonien hun gang laten gaan, - justitie, politie, defensie, alles zouden zij aan hun hartstogt opgeofferd hebben. Zoo maar hunne schatten aangroeiden, en het pausdom geen proselieten maakte, dan was het overige hun onverschillig. Gelukkig voor het nageslacht kwamen er in de kolonien-zelf somtijds mannen aan het hoofd, die ook algemeene belangen wisten voor te staan.

Uit de levens van De Ruyter en De Witt leeren

¹ Uit Hartsinck, Teenstra, enz., bij Wolbers, bladz. 74 vgg. - Nicolaas Witsen over Sommelsdijk aan de burgemeesters van Amsterdam, Den Haag 8 November 1684, in J.F. Gebhard Jr's monografie, 1882, II 107 vgg.

wij dat Nederland in de 17^{de} eeuw naauwer betrekkingen met het Noorden van Europa onderhouden heeft dan wij geneigd zijn aan te nemen. Het verwondert ons thans de Baltische kwestie dier dagen te hooren mederekenen onder de groote vraagstukken welke jaren lang de geheele europesche politiek beheerscht hebben¹, of in één adem te hooren spreken over Zweden en over de Republiek der Zeven-Provincien als landen van dezelfde soort². De opkomst van Engeland en Frankrijk aan den eenen, van Rusland en Pruissen aan den anderen kant, heeft zoowel Zweden als de Republiek naar den achtergrond doen wijken.

Er is een tijd geweest dat dit anders was; en tot die meer verwijderde periode der nieuwere geschiedenis van Europa heeft de merkwaardige fortune van den amsterdamschen koopman Lodewijk de Geer behoord, wiens hollandsch klinkende naam ons niet mag doen vergeten dat hij een geboren Luikenaar was, opgevoed te Dordrecht en pas in 1615 naar Amsterdam gekomen³.

¹ P.L. Muller, Ned. Spectator 1884, N^o 28, bladz. 219 B.

² Seeley, The Expansion of England, 1884, 1^{ste} Hoofdstuk; 'Some countries, such as Holland and Sweden, might pardonably regard their history as in a manner wound up. They were once great, but the conditions of their greatness have passed away, and they now hold a secondary place. Their interest in their own past is therefore either sentimental or purely scientific; the only practical lesson of their history is a lesson of resignation'.

³ In Van Bruyssel's Commerce et Marine en Belgique wordt De Geer op eervolle wijze als Belg herdacht. - Te Amsterdam bewoonde hij het aan de Keizersgracht gelegen Huis met de Hoofden, in 1622 door hem herbouwd. - Door het huwelijk eener zuster was hij de oom der broeders Louis en Hendrik Trip, stichters van het Tripehuis.

Moucheron, Lemaire, Usselincx, De Geer, - al die hoofdpersonen en aartsvaders van den noordnederlandschen handel en de noordnederlandsche nijverheid zijn Zuid-Nederlanders van afkomst geweest. Uit hen is in de Hollanders en de Zeeuwen de geest der groote ondernemingen gevaren. Zoo de Zuidelijken zich in het vak door meer oorspronkelijkheid onderscheidten, de Noordelijken verstonden in hooger mate de kunst, nadat de anderen de kastanjes uit het vuur gehaald hadden, met het veroverde hun voordeel te doen en bezitters te blijven. Zij werden hoe langer hoe rijker, de Vlamingen hoe langer hoe armer.

Dit laatste ziet niet op De Geer, die bovendien ook in andere opzigten eene uitzondering vormde. Den kolonialen handel overlatend aan hen die reeds in Oost en West voor zich de beste gelegenheden veroverd hadden¹, wendde hij den blik naar Zweden en, zich herinnerend welke voorname plaats zijne vaderstad Luik zich door de ijzersmederij en het geschutgieten veroverd had, werd hij te rade uit Zweden de grondstoffen te trekken voor het vestigen eener soortgelijke industrie te Amsterdam².

Gelukkig voor De Geer leefde hij in een tijd dat

1 Eerst in 1647, weinige jaren vóór zijn dood, stichtte De Geer eene Zweedsch-Hollandsche Compagnie voor het handelen op de westkust van Afrika.

2 Deze en verdere bijzonderheden uit de in 1834 verschenen monografie over Lodewijk de Geer, door een afstammeling in Nederland. - De Geer's wegwijzer in Zweden was insgelijks een Luikenaar, Willem Gillisz DeBesche.

Europa vele kanonnen verbruikte. De dertigjarige oorlog was in vollen gang, en nog lang zou het duren eer de vrede van Munster gesloten werd. Voor iemand die het noodige doorzigt en de noodige kennis bezat om de Krupp der 17^{de} eeuw te worden, viel er toen veel geld te verdienen.

Gelukkig ook waren de Zweden zeer primitieve mijnwerkers gebleven, vergeleken bij de hoogte waartoe de Luikenaren het gebragt hadden. Zij wisten noch uit hunne ijzermijnen al het voorhanden erts te halen, noch het te voorschijn gebragte op geschikte en voordeelige wijze te bewerken.

Zeer ten bate van De Geer deed Gustaaf Adolf hetgeen drie vierden eener eeuw daarna Peter de Groote hem onder andere vormen voor anderen zou nadoen. De koning van Zweden verpachtte aan den amsterdamschen koopman al de mijnen die door dezen verlangd werden; en beide partijen voeren daar wel bij. De verhoogde pachtsummen stijfden de zweedsche schatkist; en hoe ruimer de ijzerproduktie uitviel, des te gemakkelijker kon de oorlogzuchtige vorst tegen billijke prijzen aan veel geschut en vele kogels geholpen worden. De prijzen echter waren niet zóó laag of er schoten voor De Geer, ten gevolge der breedvoerige leverantie, schoone winsten over. Ook aan kopersmederij liet hij zich gelegen liggen¹.

In 1644 droeg Oxenstiern hem op, voor rekening van Zweden in Holland eene hulpvloot aan te schaffen. De Geer bezorgde het zweedsch. gouvernement

1 Over de luikerwaalsche smederij in Zweden, ingevoerd door De Geer, bladz. 51 vgg. der monografie en N^o 18 der Bijlagen.

twee en dertig hollandsche oorlogschepen, met ruim 3000 koppen. En niet alleen die vaartuigen leverde hij, bemand en gewapend, maar ook een hollandsch admiraal, een hollandsch vice-admiraal, een hollandsch schout-bij-nacht, destijds allen te huur of te koop¹. Het is waar dat het half miljoen rijksdaalders, ten behoeve dezer uitrusting door hem voorgeschoten, slechts langzaam en gedeeltelijk terugbetaald werd.

Militaire bekwaamheden zijn door De Geer persoonlijk niet ten toon gespreid. Hij voerde noch smaldeelen aan, noch sloeg, bij aanneming, het beleg voor vestingen. Al hetgeen niet regtstreeks tot de bemoeijingen van den industrieel en den leverancier behoorde liet hij aan anderen over. Voor het overige was zijne verhouding tot den koning van Zweden geheel dezelfde als vóór hem die van Spinola tot den koning van Spanje²; en zelfs is het niet onmogelijk dat het voorbeeld van den roomschen Genuées en condottiere bij den gereformeerden Amsterdammer de gedachte heeft doen rijpen, op soortgelijke wijze zich te onderscheiden. Spanje maakte van Spinola een prins, Zweden van De Geer een ridder³.

Het verdient opmerking dat De Geer's invloedrijke

- 1 De admiraal heette Maerten Thyssen, de vice-admiraal Hendrik Gerritsen, de schout-bij-nacht Blom. - Thyssen werd naderhand admiraal in zweedsche dienst en in den adelstand verheven. - Gerritsen, insgelijks Zweed geworden, vocht in 1658 tegen de Hollanders onder Obdam in den Sont.
- 2 Over Spinola bij Motley, *History of the United Netherlands*, 1872, bladz. 1085, 1108, enz. - Van der Aa, B.W., xvii 916 vgg.
- 3 De Geer werd 4 Augustus 1641 in de ridderschap van het zweedsche rijk beschreven.

stelling daarginds hem in de oogen der Zweden, tenzij bij personen van minder beteekenis, niet tot een voorwerp van afgunst gemaakt heeft, zooals in dien zelfden tijd met Hugo de Groot het geval was¹. Vele zweedsche staatslieden haatten De Groot, en konden moeilijk verdragen dat aan zulk een voornaam hof als dat van Frankrijk de zweedsche kroon te hunnen koste door een vreemdeling vertegenwoordigd werd. Had Oxenstiern hem niet voortdurend beschermd, zij zouden den hollandschen indringer, gelijk zij De Groot noemden, al vroeger uit zijn post hebben doen verwijderen². De Geer daarentegen; want kanongieters en gewermakers zijn somtijds bruikbaar in de oogen der vorsten, dan zij die geleerde boeken schrijven waarin het regt van oorlog en vrede aan banden gelegd wordt; De Geer was te Stockholm eene *persona grata*. Bezitter van uitgestrekte zweedsche goederen, opgenomen in den zweedschen adelstand, zag hij zijn geslacht er wortel schieten. Nakomelingen van De Geer zijn aanzienlijke Zweden geworden, en nog in het begin dezer eeuw werden te Stockholm, in eene akademische redevoering, Lodewijks verdiensten feestelijk herdacht³.

De nederlandsche emigranten, door De Geer naar Zweden gelokt, waren bij voorkeur Walen. Eigenlijk

1 Er bestaan memorien van De Geer uit de jaren 1630 en 1633, in Zweden door hem tot zijne zelfverdediging ontworpen.

2 De Caix de Saint Aymour, Notice sur Hugues de Groot. Revue Libérale, 1884.

3 Franzén, Lofrede op Lodewijk De Geer, 1829. Verhandelingen der Zweedsche Akademie van Wetenschappen, XIII.

gezegde hollandsche landverhuizers vond men reeds vóór hem te Gothenburg, waar koning Karel IX de stedelijke regering inrigtte op hollandschen trant, en hij in 1609 den amsterdamschen koopman Abraham Cabeljaauw tot burgemeester aanstelde. Niet lang daarna, bij het herbouwen van Gothenburg door Gustaaf Adolf, kwam voor het hollandsch stadsregt het zweedsche in de plaats, en moest de haarlemsche Jacob van Dyck, die eerst den hooger rang van stedelijk burggraaf bekleed had, zich met den minderen van kommissaris vergenoegen¹. Dit bewijst dat de hollandsche kolonisten spoedig door anderen en door de Zweden zelf overvleugeld zijn. Niettemin bleef hun invloed zich doen gevoelen. Er werd bepaald dat de wethouderschap, zamengesteld uit twaalf leden, voor één vierde uit Hollanders bestaan zou.

De betrekkingen onzer landgenooten met de europesche Staten van het Zuiden hebben zelfs niet bij uitzondering dit koloniaal karakter vertoond.

Om van Rusland en Denemarken niet te spreken, men kan zeggen dat Zweden in sommige opzichten, door de overkomst van nederlandsche volkplanters, Nederlands verder gevorderde beschaving in zich opgenomen heeft; taal en letterkunde medegerekend². Frankrijk niet.

1 Deze Van Dyck is dezelfde dien men herhaaldelijk door de noordnederlandsche letterkundigen van het tijdvak genoemd vindt.

2 Gustaaf Adolf en zijne dochter Christina verstonden en spraken hollandsch, beweert men. Een hollandsch letterkundige van den tweeden rang, zekere Van Naarssen, werd door Gustaaf Adolf naar Zweden geroepen en tot rijksgeschiedschrijver aangesteld. - Vondel's meening over de beschaving der Denen is bekend uit het rijmpje: 'O Heer, wil my verlossen - Van deze Deensche ossen, - En breng my, naar mijn wenschen, - In Holland by de menschen'. - Van Lennep, VII 610.

Er heeft daar nooit eene hollandsche kolonie bestaan; tenzij men dien naam aan de hollandsche wevers geven wil die, luisterend naar de aanbiedingen van Colbert, hun vaderland verlieten en zich gingen nederzetten in Picardie¹. Alleen zijdelings, door den buitengewonen omvang dien toen de nederlandsche vrachtvaart bekomen had, en door de mededinging waartoe die voorspoed prikkelde, is dezerzijds op de Franschen invloed uitgeoefend².

In den aanvang, toen het gold den Portugezen het werktuigelijke van den indischen handel af te zien, werd met Portugal eene levendige gemeenschap onderhouden³. Geruimen tijd bleef het portugeesch eene der talen wier praktische kennis de Nederlanders, voor het besturen hunner aziatische wingewesten, niet ontberen konden⁴. Op Java ging een deel der gemengde europesche bevolking voort, Portugezen te heeten. Maar in Europa vervreemdden beide volken meer en meer van elkander.

De toenadering tot Spanje, na den vrede van Mun-

1 Lakenfabriek te Abbeville, gedreven door den haarlemschen Van Robais of Robys. - W.E.J. Berg, *De Réfugiés*, 1845, bladz. 124 vgg.

2 Brief van Colbert aan den franschen gezant in Den Haag, 1669. Hiervóór, II¹ 381 vg.

3 Portugesche opleiding van Jan Huygen van Linschoten. - Portugesche reizen van Steven van der Haghen.

4 De predikant Valentyn leerde portugeesch aan boord, op de reis naar Indie. Een javaansch-portugeesch bediende was zijn onderwijzer. - De admiraal De Ruyter sprak portugeesch.

ster en gedurende de oorlogen met Engeland en Frankrijk, was enkel van diplomatieken aard. De Spanjaarden namen van de Nederlanders geen enkele instelling over; of het moest zijn dat de spaansche koning, ten einde hen met hunne eigen wapenen te bestrijden, te Duinkerken eene op nederlandsche leest geschoeide admiraliteit deed oprigten, zeerooversnest tegen zeerooversnest¹. Een wetboek van strafregt, ingevoerd door Alva en sedert in zwang gebleven, was in Nederland de voornaamste spaansche herinnering². De spaansche architectuur, naar welke men in Brabant en Vlaanderen voortging sommige bouwwerken te noemen, drong door in Holland noch in Zeeland³. Op weinig uitzonderingen na bleef de regtstreeksche kennis der spaansche letteren den Noord-Nederlanders vreemd⁴. Slechts eene poos bedienden zij zich van sommige spaansche munten⁵. De bloem der spaansche beschaving, geruimen tijd de fijnste in Europa, werd te onzent niet overgeplant. Alleen de spaansche kleeding. Onze voorouders leerden de Spanjaarden, vreemde overheerschers en vervolgieke pausgezinden, slechts

¹ Over Duinkerken hiervóór, II¹ 351 vgg.

² Alva's Criminele Ordonnantien van 1570.

³ De oude beurs te Antwerpen, in onze dagen herbouwd, was gevolgd naar een spaansch model.

⁴ Cervantes' Spaansch Heidinetje door Cats. - Fragment naar Lope de Vega bij Hooft. - Dertienhonderd spaansche spreekwoorden bij Huygens.

⁵ De oudste hollandsche oostindievaarders namen naar Azie spaansch geld mede. De spaansche mat bleef langen tijd in onze oost-indische bezittingen eene standaardmunt. - Netscher en Van der Chijs Jr., bladz. 2.

van hunne schaduwzijde kennen. Gelijk de volksuitdrukking luidde: zij konden niet vergeten het spaansch gehad te hebben. Geen andere tijd in het verleden was hun zulk een schrikbeeld¹.

Veel vriendschappelijker was de verhouding tot Venetie, en in het algemeen tot Italië². Ofschoon ook te Venetie nooit eene hollandsche volkplanting bestaan heeft, ging er niettemin geen jaar voorbij of zeker aantal Hollanders begaven zich derwaarts, de eenen tot bevordering hunner handelsbelangen, de anderen tot uitbreiding hunner kundigheden en met het oog op de venetiaansche universiteit van Padua; ongerekend de in Nederland ten behoeve van Venetie geworven troepen, en de door nederlandsche zee-officiëren aangevoerde schepen die onder venetiaansche vlag tegen de Turken stredden. Vooral geldt dit van het tweede en derde vierdedeel der 17^{de} eeuw, nadat in 1620 de twee Republieken een bondgenootschap aangegaan hadden, en er in Den Haag zich af en toe een venetiaansch gezant ophield, gelijk te Venetie een gezant der Staten-Generaal³.

Een venetiaansch patricier, Dominico Molino, lid van den venetiaanschen senaat en curator van Padua's hoogeschool, is van dit alles de voorname tusschenper-

1 Haat en minachting deden de Spanjaarden dezerzijds als Jan Gats aanduiden. - Brief van De Ruyter hiervóór, II² 350. - Hooft bij Leendertz, I 69.

2 Jan Pieterszoon Coen, afkomstig uit Hoorn, ontving zijne opleiding voor den handel te Rome. - Over nederlandsche schilders in Italië hierachter, 5^{de} Hoofdstuk.

3 Monografie van De Jonge: Nederland en Venetie, 1852.

soon geweest¹. Van Daniel Heinsius tot Petrus Francius bewaart de latijnsche poëzie en het latijnsch proza der Nederlanders van het tijdvak Molino's herinnering². In het jaar van zijn dood, 1635, werd in de akademische gehoorzaal te Leiden eene lijk- en lofrede op hem uitgesproken³. Alle nederlandsche diplomaten, geleerden, reizigers van aanzien, welke bij Molino's leven Venetie bezochten of daar en te Padua vertoefden, waren het voorwerp zijner belangstelling. Heinsius en Graswinckel werden door zijn toedoen tot ridders van St. Marco benoemd, en lieten op die onderscheiding zich niet weinig voorstaan⁴. Schier met de geheele wetenschappelijke wereld te onzent wisselde hij brieven. 'Door de vruchten van den geest der nederlandsche geleerden in het Zuiden meer bekend te maken, wist hij tusschen hen en de italiaansche beoefenaren der wetenschappen en letteren een band te doen ontstaan, gelijk nimmer te voren en nimmer

1 Over Dominico Molino bij De Jonge, bladz. 376 vgg.

2 D. Heinsius, Gratulatio de Foedere cet., 1620. - Ad Serenissimum Venetorum Reipublicae Ducem ac Senatam. - Ad illustrissimum M. Antonium Moresinum. - Ode ad illustrissimum et excellentissimum virum Dominicum Molinum. - In expeditionem Indicam cet. - Petrus Francius, Victoriae Venetae, in de Poëmata van 1680, 1682, 1697.

3 Door den hoogleeraar M.Z. Boxhorn. - Titel: Oratio funebris in obitum illustrissimi herois Dominici Molini, Patricii et Senatoris Veneti, 1635, 1651. - Uittreksels bij De Jonge, bladz. 383 vg.

4 De jurist Dirk Graswinckel schreef tot Venetie's eer: Libertas Veneta, sive Venetorum in se ac suos imperandi jus, 1634; en: Dissertatio de jure praecedentiae inter Serenissimam Venetam Rempubicam et Serenissimum Sabaudiae Ducem, 1644.

daarna bestaan heeft'.¹ Van de wederkerige sympathie der Nederlanders voor Venetie was reeds in 1600 door den jongen Hugo de Groot blijk gegeven, toen hij den venetiaanschen doge zijne latijnsche vertaling van Stevin's *Havenvinding* opdroeg². In hetzelfde of het vorige jaar werd Venetie door den jongen Hooft bezocht³.

Verschillende fraaije verzen van Vondel zijn aan Venetie's wederstaan der Turken gewijd, en vieren het aandeel van sommige Nederlanders in dien strijd⁴. De Groote Heer maakte zich boos genoeg dat onderdanen van de republiek der Zeven-Provincien, met welke hij in vriendschap leefde en wier handelsbelangen hij bevorderde, zijne vijanden de Venetianen met schepen en wapenen bijstonden⁵. De nederlandsche vrijbuiters evenwel stoorden zich weinig aan die protesten, en hun hoofdaanvoerder Coert Siewerts verwierf in de dienst van Venetie zich een naam als admiraal⁶.

Deze Coert Adelaar, gelijk hij in de wandeling ge-

1 Woorden van De Jonge, bladz. 380 vg.

2 Over de Havenvinding van Stevin, vertaald door De Groot, hiervóór II¹ 238 noot 1, II² 21.

3 Hooft's italiaansche Reis-Heugenis, 1598-1601, achter het 2^{de} Deel der Brieven door Van Vloten, bladz. 426 vg.

4 Venetiaansche gedichten van Vondel: De doorluchtigste heerschappye van Venetie. - Op de neêrlaegh der Turksche vlote; aan Venetie, 1649. - Op den Zeetriomf der Heerschappye van Venetie, 1656. - Nootweer tegens den inbreuk van Turkye, 1661. - Kandia op haar uiterste.

5 Uit de brieven (1646) van Cops, nederlandsch resident te Konstantinopel, bij De Jonge, bladz. 227 vgg.

6 Bijzonderheden omtrent Coert Siewerts bij De Jonge, bladz. 253 vgg.

noemd wordt, is niet de minst pittige persoon uit de geschiedenis onze betrekkingen met de adriatische republiek. Noor van afkomst trad hij op jeugdigen leeftijd bij de nederlandsche marine in dienst, tot hij, fortuin-zoeker geworden, Venetie zijne hulp tegen de Turken ging aanbieden. Van de buitengewone gaven, in die betrekking door hem ten toon gespreid, spreekt de rang welke bij zijne terugkomst in Nederland, toen Johan de Witt den veertigjarige het opperbevel over de vloot der Staten aanbood, voor hem weggelegd scheen¹. Om onbekende redenen wees Coert Adelaar dit voorstel van de hand, en werd admiraal-generaal in dienst van Denemarken².

XII [Nicolaas Witsen]

De jongste levensbeschrijvers van Nicolaas Witsen maken zwaarigheid dien amsterdamschen burgemeester uit de laatste jaren der 17^{de} eeuw een groot man te noemen. Volgens hen heeft hij noch in de wetenschap uitgemunt, noch in de staatkunde, en is hij niet meer geweest dan een achtenswaardig middenman³.

Dit belet niet dat wij hem als den *representative*

1 In 1662. - Brandt, Leven van De Ruyter, bladz. 378.

2 Overleden in 1675, drie en vijftig jaren oud, na negen jaren in Denemarken aan het hoofd der zeemagt gestaan te hebben.

3 J.F. Gebhard Jr., Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz Witsen, 1881-1882. Twee Deelen. - J.G. Frederiks, Ned. Spectator 1882, N^o 37-40. - Witsen's eigen levensbeschrijving is uitgegeven door P. Scheltema in het 6^{de} Deel van Aemstels Oudheid, 1872.

man eener kaste te beschouwen hebben. Ware Witsen verbonden geweest aan eene universiteit, hij zou niet doorgestaan zijn voor een hoogleeraar van den eersten rang. Als minister van een alleenheerscher zou hij in de geschiedenis van zijn land of van Europa geen diepe sporen van zijn bestuur nagelaten hebben. Minstens vijftientig ambtgenooten, burgemeesters van Amsterdam gelijk hij, afgevaardigden ter Staten van Holland en ter Staten-Generaal, bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie, gezanten van Nederland bij verschillende Hoven, waren in hunne eigen oogen lieden van dezelfde beteekenis. Mogelijk zelfs werden er onder hen gevonden die zich als zijne meerderen beschouwden. Doch Witsen alleen verbond in zijn persoon, met de magt of den invloed van een amsterdamsch regeringslid, de kundigheden van een wetenschappelijk dilettant. Zijn kollega Hudde en hij waren de volledigste exemplaren eener belangwekkende soort; en Witsen had op Hudde vóór, dat zijne geografische en overige studien minder ver buiten het bereik der geletterde schare lagen¹.

Witsen's kaart van Tartarije, gereed gekomen in 1691, werd in het buitenland door sommige geleerden zoo bewonderd, dat de president der Royal-Society haar maker een tweeden Columbus noemde. 'Indien gij er in slaagt de juistheid uwer aanduidingen te staven', schreef sir Robert Southwell hem, 'dan behoeft gij niet langer aan uw roem te denken, maar

1 Johan Hudde, Witsen's ambtgenoot, heeft als mathematicus uitgemunt. - Van der Aa, B.W., VIII 1395 vgg.

zult alleen om nederigheid te bidden hebben'.¹

Algemeen wordt aangenomen dat Witsen's boek over den scheepsbouw en het scheepsbestier, dat in 1671 het licht zag en niet vele jaren daarna in het russisch vertaald werd, den stoot gegeven heeft aan Peter den Groote's voornemen met eigen oogen zich te gaan vergewissen omtrent de inrigting der nederlandsche militaire en handelsmarine². Het werk bewees dat de schrijver juiste denkbeelden had ten aanzien van het bijzondere in de geschiedenis van zijn land, beschouwd uit amsterdamsch oogpunt. De handelsvloot en de oorlogsvloot: dit waren twee slagaderen van Amsterdam en van de Republiek. Witsen werd de natuurlijke gids van den czaar in Nederland³.

Willem III achtte hem een man van zoo veel gewigt, dat toen Witsen in 1688 zich bereid had verklaard den aanslag des stadhouders op Engeland te ondersteunen, de hagchelijke onderneming als gedekt beschouwd werd door het krediet der hoofdstad zelf⁴. Witsen's optreden in Engeland als gezant der

1 'This is Columbuslike, the discovery of a new world... If you shall be able to shew the credibility of your survey, you need no more think of fame, but only pray for humility.' Bij Gebhard, II 250 vg.

2 Jac. Scheltema, *Rusland en de Nederlanden*. - Koenen, *Voorlezingen over den scheepsbouw*. - Overzicht van Witsen's *Aeloude en Hedendaeghsche Scheepsbouw en Bestier*, 1671, bij Gebhard I 63 vgg.

3 Uit Scheltema bij Gebhard, I 417-447.

4 Wagenaar, *Vad. Historie*, XV 424 vgg. Uit Witsen's eigenhandige aantekeningen. - Van Lennep, *almanak Holland 1865: Mijmeringen in en over Amsterdam*. - Gebhard, I 310-334.

Staten-Generaal, daarna, was niet een gevolg van zijn diplomatiek genie; ook niet van zijne staatsmansbekwaamheden in het algemeen¹. De post werd zijns ondanks door hem vervuld, en hij reikhalsde naar het einde van zijn mandaat². Door het afwijzen eener verheffing in den adelstand toonde hij een verstandig man te zijn, zonder hersenschimmen omtrent zijne persoonlijke bevoegdheid³. Doch ook dit wegcijferen van zichzelf kon niet verhinderen dat hij voor het beligchaamd Amsterdam gold. Geen ander burgemeester dier stad heeft in de geschiedenis van Europa zulk eene voorname rol vervuld. Door zijne betrekking tot Willem III aan den eenen, tot Peter den Groote aan den anderen kant, behoort Witsen met Van Beuningen en Van Beverningh tot de hoofdpersonen van zijn tijd⁴.

1 Uittreksel uit Witsen's Bijzonder Verbaal bij Jac. Scheltema, Mengelwerk 1823, III II 131 vgg.

2 Witsen aan Hudde, 12 Mei 1689 uit Londen: 'Kom ik eens uit de galej, niemand krijgt er mij weder in.' Gebhard, I 352 noot 2. - Witsen aan burgemeesteren van Amsterdam, 12 Julij 1689 uit Londen: 'Ik ben noode tot deze deputatie gekomen.' P. Scheltema, Aemstels Oudheid, 5^{de} Deel. - Bijzonder Verbaal: 'Ik vervloek de uur dat ik herwaards kwam.' - Slot van het Bijzonder Verbaal: 'Dus is deeze deputatie en ambassade naar Engeland ten einde, in welke ik in mijn persoon klaar gezien heb dat een vergeten burger best is.'

3 'Een adellijke titel wordt hem aangeboden; maar de kinder-looze patriciër lijdt niet aan de zucht tot verheffing die onze burgerlijke regenten een paar eeuwen lang belachelijk deed zijn aan de vreemde hoven.' Frederiks.

4 Van Beuningen en Van Beverningh behooren tot de groep nederlandsche diplomaten der 17^{de} eeuw, als wier type ik François van Aerssen voorstelde. Hiervóór, bladz. 313 vgg.

Voltaire liet hem slechts regt wedervaren, toen hij op zijne wijze in dit verband hem eervol vermeldde¹.

Ofschoon Witsen niet zoozeer een wegbereider was in de wetenschap der 17^{de} eeuw als een voorlooper der vele liefhebbers welke de 18^{de} in Nederland zou zien opstaan, verdient het niettemin onze aandacht dat een zoo vermogend en zoo aanzienlijk man zulk een belangeloozen ijver ten toon spreidde. Gedurende de vijfendertig jaren dat hij ten behoeve zijner tartaarsche land- en plaatsbeschrijving bouwstoffen verzamelde, zijn voor dat doel groote sommen door hem uitgegeven². Hij behoorde tot het geslacht der nederlandsche mannen van rang, zoo niet van geboorte, hetwelk ik vroeger zeide na Filips van Marnix nog eene geruime poos erfgenamen voortgebragt te heb-

1 'Pierre le Grand s'instruisait dans la maison du bourguemaître Witsen, citoyen recommandable à jamais par son patriotisme et par l'emploi de ses richesses qu'il prodiguait en citoyen du monde, envoyant à grands frais des hommes habiles chercher ce qu'il y avait de plus rare dans toutes les parties de l'univers, et frétant des vaisseaux à ses dépens pour découvrir de nouvelles terres'. Uit Voltaire, in de aantekeningen achter Van Haren's Geuzen.

2 Voorrede van Noord en Oost Tartarye, 1705, 2^{de} Druk: 'Nimmer zoude ik dit werk hebben derven opvatten, 't en ware op mijne jeugd in de nabuurschap veeler gewesten in dit werk begrepen hebbende gereist, aldaer der geschapentheit kundig ware geworden: tot dat eindelijk... de kaerten, hier achter ingevoegt, ter goeder trouwe van mij zijn gemaekt, zoo als ook alle de prenten na het leven zijn getekent, en de beschrijvinge der plaetzen, na een arbeid en vlijt van meer als vijf en dertig jaren, en niet zonder zeer groote kosten, hebbe ontworpen'. - In 1664 vergezelde de jonge Witsen den gezant Boreel naar Moskou. Uittreksels uit Boreel's brieven aan burgemeesters van Amsterdam bij Gebhard, I 33 vgg.

ben¹. Amsterdammer met hart en ziel droeg hij er roem op, dat de tweede echtgenoot zijner overgrootmoeder ingenieur en architect geweest was en zich als kaartemaker onderscheiden had². Dat deze Joost Jansen Bilhamer of Beeldsnijder in 1574 tegen den prins van Oranje de spaansche zijde had gehouden, en ten dienste der belegeraars van Leiden door hem eene kaart der leidsche omstreken was vervaardigd, dit telde Witsen niet of bedacht het niet³. Amsterdam ging bij hem boven Nederland. Gelijk zijne persoonlijke eerezucht was op waardige wijze zijne geboortestad te vertegenwoordigen, zoo erkende hij gaarne den man als zijn voorvader wien door burgemeesters dier stad, nog eer zij geus werd, het volbrengen van een gewichtig werk toevertrouwd was en die er zich met eere van gekweten had.

XIII [Cornelis van Bynkershoek]

Er praktizeerde in Den Haag, toen Peter de Grootte in 1697 voor de eerste maal Nederland bezocht, een jong advocaat uit Zeeland, van wiens regtskennis en talent voor de pleitzaal reeds toen zekere roep uitging; zoodat de czaar, naar verhaald wordt, pogingen in het werk deed stellen hem voor Rusland te winnen. Cornelis van Bynkershoek echter, hetzij dergelijk aan-

¹ Hiervóór, II¹ 14 en noot 3. Hoofdstuk: Het Geloof.

² Aanmerkingen van Witsen op Commelin's Amsterdam. Bij Gebhard, II 479 vg.

³ R. Fruin, Beleg en Ontzet van Leiden, bladz. 23, 160.

bod werkelijk tot hem kwam of niet, bleef Nederlander en zou daarna, eerst als lid van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland, en West-Friesland, vervolgens als voorzitter van dat kollegie, in de geschiedenis der nederlandsche magistratuur zich een blijvenden naam maken¹. Ongerekend de lof dien hij door zijne juridische geschriften ook in het buitenland oogstte².

In den regel grijpt de regterlijke magt noch in de loopende staatszaken, noch in de belangen van leger of vloot, noch regtstreeks in die van den handel of de nijverheid. Hare werking in het verleden ontsnapt de aandacht, of wordt alleen door de bijzondere historieschrijvers opgemerkt³. Reden te meer Bynkershoek te gedenken. In het gemeenebest der Zeven Provinciën werden even veel regterlijke kollegien gevonden als de bijzondere plaatsen schepenbanken telden. Er waren provinciale Hoven; in Den Haag bevond zich bovendien een Hooge Raad. De voorzitter van dit laatste ligchaam, zamengesteld uit tien leden, werd voor den invloedrijksten regterlijken ambtenaar van het land

1 Geboren te Middelburg, Mei 1673, en van ouder tot ouder een Zeeuw; zoon van een zeilmaker en reeder, tevens kapitein der middelburgsche schutterij. - Het verhaal van czaar Peter's voorstellen aan Bynkershoek is afkomstig van Jac. Scheltema, *Peter de Groote in Holland en te Zaandam*, 1814, II 311. - O.W. Star Numan's monografie over Bynkershoek, 1869, bladz. 67 vg.

2 Eene volledige uitgaaf van Bynkershoek's werken, bezorgd door Vicat, hoogleeraar in de regten te Lausanne, is verschenen te Genève in 1761.

3 G.W. Vreede, *Jaarboekje van de Regterlijke Magt, 1839-1842*. Opstellen over den Hoogen Raad van Holland, Zeeland, en West-Friesland.

gehouden. Tegenover het nageslacht vertegenwoordigt hij de breede schaar der vereenigde regters uit het tijdperk der Republiek¹.

Na Hugo de Groot heeft in kwestien van publiek regt geen ander nederlandsch jurist in den vreemde zulk een gezag verworven als Bynkershoek. Toen in 1720 een gezant van Sleeswijk-Holstein in Den Haag, zekere graaf De Flohr, door spekuleren in aandeelen der engelsche Zuidzee-Compagnie een bedorven man geworden was en hij tegen schuldeischers zich poogde te dekken door een beroep op zijn karakter als extraordinaris-envoyé, toen schreef Bynkershoek naar aanleiding van dit geval eene studie over het gezanterecht in het algemeen, welke nog heden met onderscheiding genoemd wordt². Graaf De Flohr trof eene schikking met zijne krediteuren, en werd vergeten. De naam van den hollandschen regtsgeleerde bleef leven³.

In drie werken van meer omvang behandelde Bynkershoek een aantal kwestien uit het romeinsche, het staats-, en het burgerlijk regt⁴. Alles in het latijn. Vele punten kwamen ter spraak naar aanleiding van zaken, den schrijver voorgekomen als raadsheer en president. Studie van het oudhollandsch regt, gelijk in onze dagen aan de orde is, was alle nederlandsche

1 Beijnen, Staatsregeling, 5de Druk, bladz. 74 vgg.

2 Liber singularis de Foro Legatorum, 1721.

3 Star Numan, bladz. 295-304, 328.

4 Observationum Juris Romani libri quatuor, 1710. - Nogmaals vier boeken over hetzelfde onderwerp, 1733. - Quaestionum Juris Publici libri duo, 1737. - Juris Privati libri quatuor, 1744.

juristen toen vreemd. Men bemerkt niet dat op De Groot's *Inleiding* door Bynkershoek voortgebouwd is. De nationale wetgeving uit den gravetijd beschouwde ook hij als in zichzelf onbruikbaar door onvolledigheid en tegenstrijdigheid¹. Alleen door het romeinsche regt viel orde in dien chaos te brengen². Komt aan de landswetten, indien zij er zijn, bij het uitspraak doen in geschillen tusschen Nederlanders de voorrang toe, telkens als die wetten zwijgen of ontbreken, moet tot de regtswetenschap der Romeinen de toevlugt genomen worden³.

Eene uitzondering maakt Bynkershoek omtrent kwestien van volkeregt. Te Rome kon eene vrouw geen gezantschap bekleeden omdat de Romeinen het in een gezant een onmisbaar vereischte achtten te kunnen optreden in regten: eene bevoegdheid welke de romeinsche vrouwen niet toekwam. Maar noch de rede noch het gebruik, leert Bynkershoek, dulden in dit geval de toepassing van den romeinschen regel⁴. Hem is het bekend dat in 1700 de koning van Denemarken tot agent van dat rijk te Amsterdam eene weduwe heeft aangesteld, bijgestaan door haar zoon; en er is geen reden waarom hetzelfde niet plaats zou hebben

1 'Excute Comitum et Ordinum edicta, decreta, rescripta, excute privilegia, statuta locorum, consuetudines, et oberrabis saepe incertior quam dudum'. Uit de opdracht der *Observationes Juris Romani* I, bij Star Numan bladz. 243 vg.

2 'Absque Jure Romano sordet omne Jus Patrium'. Bij Star Numan bladz. 242.

3 'Ubi silent Leges Patriae, cedo mihi, quid succedat nisi Romanae?' Bij Star Numan, bladz. 242.

4 *Quaestiones Juris Publici*, 2^{de} Boek, 5^{de} Hoofdstuk.

met diplomatieke ambtenaren van hooger rang. Indien vrouwen den troon beklimmen kunnen, waarom zou eene vrouw niet benoemd kunnen worden tot gezant, inzonderheid bij eene koningin? Bij gezantschappen komt het niet aan op kracht, zooals in den oorlog, maar op verstand, beleid, vaardigheid, dreigementen, vleijerij; hoedanigheden die de vrouwen dikwijls in hooger mate bezitten dan de mannen¹.

Dit humoristische schijnt in tegenspraak met den deftigen aanblik van Bynkershoek's in perkament gebonden werken en klassieke taal. Het strijdt ook met zijne pogingen tot vernietigen der exemplaren van een in zijne jeugd door hem uitgegeven spotblaadje in de moedertaal. Er kwamen in den *Haagschen Mercurius* sommige onstichtelijke bladzijden voor, die een president van den Hoogen Raad op later leeftijd afkeuren en verloochenen moest². Toch behoeven voor ons doel, bij het beoordeelen van Bynkershoek, die *Oyevaertjes* (zoo werden in de wandeling de afzonderlijke nummers van het blaauwboekje genoemd) niet geheel buiten rekening te blijven.

Vergelijken wij het voortreffelijk latijn des auteurs met zijn hollandsch, dan zien wij eene kloof gapen die tot de kenmerken van het tijdvak behoort. Soms is er geest in den toon waarop de haagsche

1 'In legationibus manu res non agitur, sed ingenio, industria, promptitudine, minis, blanditiis, quae omnia et in feminas cadunt, saepe et magis quam in viros.' - Bij Star Numan bladz. 311 vgg.

2 Volledige titel: Nieuwe Oprechte Haegse Mercur, behelsende satyrique, politique en academische reflexien, 1699. Herdrukt in 1744. - Bij Star Numan, bladz. 50 vgg., 448 vg.

Mercurius nu de zeden van den dag berispt, dan uitvaart tegen de haagsche advokaten¹, dan aanteekening houdt van sommige gebeurtenissen te onzent of in den vreemde. Maar het is een geest die zonder uitzondering den toon van het oudvaderlandsch kluchtspel nadert, en waarop, ondanks de geleerdheid door den jongen schrijver ten toon gespreid, de klassieke vorming zonder invloed gebleven is. Te dien aanzien behoort Bynkershoek tot de groep der vroeger genoemde nederlandsche filologen. Twee folianten vult hij met latijnsche opstellen die om strijd van belangstelling, oordeel, doorzigt, en vernuft getuigen. Beproeft hij hollandsch te schrijven, dan weet hij slechts kwinkslagen voort te brengen over wier dubbelzinnige vrolijkheid hijzelf naderhand zich schaamt².

Gunstiger moet onze meening over de hollandsche brieven luiden, in 1722 en volgende jaren door Bynkershoek met den zeeuwschen raadpensionaris Van Citters gewisseld, toen het er op aankwam hem van

1 'Op de Advocaten had Themis het ook niet groen, om datze, in plaats van regt, haer raisonnementen zoo duur verkoopen, daer nogtans het regt ten geen anderen oorsaek is gemaekt, als om de zelve te couperen, dewyl ieder, die maer wat Decoctum Philosophicum gedronken heeft, ligt een dozyn raisons kan opdissen, die zoo wat na de aequiteit gefatzoeneert zyn.' Haegse Mercur, bij Star Numan, bladz. 52 vg.

2 'Nadat het de Hooge Overigheyd behaegt had de voortzetting van het buitensporige blaadje te verbieden, werden wel de verschenen nommers door Van Bynkershoek in één band vereenigd en met eene voorrede verrijkt, maar op meer gevorderden leeftijd (zijn naam was niet onbekend gebleven) liet hij de exemplaren overal opkopen, en vindt men getuigd dat hij somtijds wel een dukaat voor het stuk besteedde'. Star Numan, bladz. 63.

raadsheer tot president te doen bevorderen. Op geestigheden wordt in die korrespondentie geen jacht gemaakt, en het wemelt er in den trant des tijds van stadhuistermen en bastaardwoorden. Doch de brieven zijn belangrijk als bijdragen tot de geheime geschiedenis van Bynkershoek's benoeming¹.

Hoewel er geen termen zijn hem niet voor goed rond of goed zeeuwsch te houden, en hij, eenmaal gekomen waar hij wezen wilde, ons toeschijnt volle regt gehad te hebben tot het voeren van dit devies², kupte Bynkershoek bij die gelegenheid trots den volleerdsten intrigant.

Bijna anderhalve eeuw was het geleden dat men in den uit Zeeuwen en Hollanders zamengestelden Hoogen Raad het voorzitterschap niet aan iemand uit Zeeland opgedragen had. Altijd heette het dat voor die waardigheid de bekwaamste en meest regthebbende persoon in aanmerking was gebracht; maar de Zeeuwen gingen het bedenkelijk vinden dat deze hoogste prijs nooit elders dan in Holland viel. Teregt hielden zij het er voor dat dit een gevolg was der heerschende Korrespondentie of Vriendschap³. Wanneer in de Staten, aan welke de benoeming stond, de afgevaardigden der zuidhollandsche en der noordhollandsche steden het er op gezet hadden elkander te believen en

1 Bij Star Numan, bladz. 94-118.

2 Opdragt der Quaestiones Juris Publici: 'Animi candidi et vere Zelandi est aperte agere'. Bij Star Numan, bladz. 494.

3 Opstellen van De Witte van Citters over de Korrespondentie en de Traktaten van Vriendschap. Nederlandsche Spectator, 1863-1867.

aan het hoofd van den Hoogen Raad een voorzitter van hun fabrikaat te brengen, dan schoot er voor Zeeland niet veel anders over dan het gelag te betalen. Al was de hollandsche kandidaat een afgeleefd man, het deed niet. Ook door het bevorderen van grijsaards kon in Holland aan bloedverwanten en vrienden eene dienst bewezen worden¹.

Na zoo langen tijd is het niet mogelijk in bijzonderheden na te gaan welke grooter en kleiner haagsche laagheden de zeeuwsche raadsheer heeft moeten bedrijven om het tot zeeuwsch voorzitter te brengen. Dat de reis ten laatste door hem gehaald werd is een bewijs dat ook de Zeeuwen hunne Vriendschap hadden, en de eene hand somtijds de andere waschte. Van vijf-entwintig stemmen behoorden er minstens dertien door Bynkershoek gewonnen te worden; en die meerderheid, hij moest haar verwerven door trappen klimmen, door het platloopen van deuren in de haagsche logementen van afgevaardigden, door het voorspiegelen van wederdiensten, door het fnuiken van invloeden regts, het versterken van invloeden links, en hetgeen in eene aristokratische republiek, waar alles aan familie-regering hangt, verder onvermijdelijk is².

1 Mr. Simon Admiraal, om wiens wil Bynkershoek bij eene eerste sollicitatie achtergesteld werd, was op het tijdstip zijner verheffing tot president zijn 82^{ste} levensjaar ingetreden. - Bynkershoek aan Van Gitters, bij Star Numan bladz. 97.

2 Bynkershoek aan Van Citters uit Den Haag 16 Oktober 1722: 'De heeren ordinaris-gedeputeerden van Zeeland hebben met my de ronde gedaan aan alle de Logementen, en wy syn overal met seer veel vriendelykheid en heusheid ontfangen, hebbende verscheide leden opentlyk betuigt dat se seer veel redelykheid vonden in het versoen van de Heeren Staten van Zeland, en te gelyk dat se inclinatie hadden om my dienst te doen. Dog gelyk generale bewoordingen en complimenten het werk niet doen, soo apprehendere ik seer de sollicitatie van myn confrater Admiraal, na dat ik gisteren in 't sekere heb ontdekt dat de seven steden in het Noorder-quartier sig al by het leve van onse gewese President [Mr.

Huybert Rosenboom, overleden 4 Oktober 1722] voor syn WEd^e [Mr. Simon Admiraal] hebben geëngageert. Het soude derhalven daar op aankomen, wie de meeste vrienden in het Zuyder-quartier soude konnen vinden enz.' - Star Numan, bladz. 97.

De Hooge Raad trof het dat Bynkershoek niet enkel met de stroopkan wist rond te gaan. Van zijne mededingers naar het voorzitterschap was hij zonder tegenspraak de bekwaamste regtsgeleerde. Alleen begrijpen wij dat hij daarna geen lust gevoelde als schrijver van den *Haegsen Mercur* bekend te staan. Hadden de tijdgenooten geweten op welke wijze men toen in eer en deugd president van den Hoogen Raad werd, en had een satiricus dit geheim geestig aan de groote klok gehangen, het publiek zou van oordeel zijn geweest dat de door Bynkershoek zoo scherp gehekeld balie niet de eenige zwakke zijde der vaderlandsche regtsbedeeling vormde.

XIV [De joodsche kolonie te Amsterdam]

Toen Bynkershoek in zijne *Verhandelingen van Staatszaken*, wier latijnsche tekst het licht zag in 1737, de vraag opwierp in hoever de nederlandsche israëlieten van spaansche afkomst regt hadden zich te beroepen

op Art. 4 van het vredestraktaat van Munster tusschen de Republiek en Spanje: 'De onderzaten en inwoners van de landschappen der voorzegde Heeren, Koning en Staten, zullen ook mogen komen en verblijven in de landen de een van de anderen, en daar hunne trafieken doen en hun koophandel drijven, zoo ter zee en op andere wateren als te land', - toen vertoefde hij bij eene kwestie welke op dat oogenblik reeds grootendeels tot de geschiedenis behoorde. Spanje was tusschentijds de bondgenoot van Nederland geworden. Een spaansch hulp-eskader had onder den admiraal De Ruyter tegen de Franschen gevochten in de Straat van Messina. In de Zuidelijke-Nederlanden hadden spaansche troepen onder Willem III gediend. Het geval der spaansch-portugesche joden van Amsterdam en Rotterdam was in Bynkershoek's dagen schier uit den tijd, en het kan ons bijna onverschillig zijn in welken zin de volkeregtskwestie door den beroemden jurist opgelost werd¹.

Des te meer verdient de geschiedenis der joden in Nederland daarvóór onze aandacht. Inzonderheid de stad Amsterdam heeft in de 17^{de} eeuw eene rol in de lotgevallen van Israël vervuld. De joodsche geleerden zelf noemden Amsterdam een ander en grooter Jeruzalem, en lieten van hunne vestiging in de Zeven-Provincien een nieuw tijdperk dagteekenen.

1 Bynkershoek's oplossing luidde ontkennend: 'Si me audias, Judaeus in Hispaniam venire non poterit, nam, quâ Judaeus, diu ante § 4 proscriptus est; nec proscriptis favet ille § 4.' Quaestiones Juris Publici, 2^{de} Boek, 20^{ste} Hoofdstuk. - Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, 1843, bladz. 151 vgg.

Amsterdam werd de joodsche moeder-volkplanting, die met de door haar gestichte dochter-kolonien te Hamburg, in Denemarken, in Engeland, voortdurend de levendigste betrekkingen onderhield¹.

Men kan de stelling dezer oude joodsche gemeente in Nederland, bij onderscheiding van de groote kalvinistische staatskerk, best van al vergelijken met die der mennonieten, der lutheranen, der remonstranten, inzonderheid der roomsch-katholieken. Een klein getal welklinkende namen, - namen van priesters of theologen voor het meerendeel, waaronder dichters, - Stalpaert van der Wiele, Marius, Van der Cruyssen, Nanning, Rosweyde, Van Heussen, - bewaren uit het Nederland der 17^{de} en het begin der 18^{de} eeuw de herinnering der roomschen². Met die van eenige schilders en eenige musici zetten zij de overlevering van een vroeger tijdperk voort. Hunne dragers verdedigen het pausdom, en houden de voorvaderlijke kudde zoo goed mogelijk bijeen. Pastoor Marius wordt een persoon van gewigt voor het inwendig leven van Vondel. Rosweyde (1569-1629) gaat te Antwerpen de grondslagen van het groote werk der bollandisten over de *Levens der Heiligen* leggen³. Van Heussen (1654-1719) redt van onder de puinhoopen van den geuzetijd de heugenis der middennederlandsche kerkgeschiede-

1 Graetz, Geschichte der Juden, 10^{de} Deel, 1882, 2^{de} Druk. Hoofdstuk: 'Das holländische Jerusalem'.

2 Studien over Stalpaert, enz., in Alberdingk Thym's Volks-Almanak. - Portret van Marius in Van Lennep's Vondel, V.

3 Het prospectus zijner Fasti Sanctorum is van 1607. - De Wind, bladz. 492 vgg. - Glasius, III 209 vgg.

nis¹. Twee vrouwen, twee zusters, Anna Roemers en Maria Tesselschade, nemen de *honneurs* van het oude geloof in de vaderlandsche letteren waar.

Iets dergelijks verrigten op hunne wijze de amsterdamsche joden, hoewel zij met de vaderlandsche roomschen voor het overige niet één punt van aanraking hebben. Hunne hoop is op de kalvinisten gevestigd. De oudste synagoge te Amsterdam is naauwlijks jonger dan de oudste walsche kerk². Eer eene halve eeuw verlopen is wonen er te Amsterdam, in meer dan driehonderd vaak deftige huizen, vierhonderd israëlitische familien, voor het meerendeel afkomstig uit Portugal. Zij hebben even buiten de stad hunne eigen begraafplaats³. Er vormt zich, ook door het overkomen van geloofsgenooten uit Duitschland, eene amsterdamsche Jodebuurt; en die buurt is niet, zooals te Frankfort of te Rome, een Ghetto, maar eene aan het overige in alles gelijke wijk der stad. Deze israëlieten worden als nederlandsche staatsburgers beschouwd, en in 1657 door de Staten-Generaal openlijk daarvoor erkend⁴.

Zeer verschilde die stand van zaken van hetgeen vroeger gezien was. Onder de regering van Karel V

1 Moll's Ned. Kerkgeschiedenis, 1864-1871, bouwt op Van Heussen's Batavia Sacra van 1714 voort. - Glasius, II 95 vgg.

2 'Die Einweihung der ersten Synagoge des Jakob Tirado bestimmt David Franco Mendez am ersten Abend des Neujahrsfestes: September 1597.' Graetz, IX 593 vgg.

3 Henriquez de Castro, Keur van Grafsteenen der Portugesche Israëlieten te Ouderkerk aan den Amstel, 1884.

4 Besluiten der Staten van Holland en der Staten-Generaal van 12 en 13 Julij 1657 bij Koenen, bladz. 153 vg.

en van Filips II, vóór de afscheiding, bevond zich in Nederland geen enkele jood, tenzij bij oogluiking hier of daar. In 1532 en 1540 werd door het Hof van Holland aan alle joden het verblijf in die provincie en in Zeeland bij plakaat ontzegd. Niemand mocht hen innemen; ieder moest hen aanbrengen¹. Het ontstaan der amsterdamsche kolonie na 1572, met hare zustergemeenten te Rotterdam en later in Den Haag, was een nieuw verschijnsel. Te Middelburg had men de nederstrijkende israëlieten aanvankelijk niet willen toelaten. Evenmin daarna te Haarlem.

Bijna al de spaansch-portugesche joden, die zich in Nederland kwamen vestigen, waren Marranen of gewezen roomsch-katholieken voor den vorm. Krachtens eene soort van vergelijk met de Inquisitie hadden zij, zonder hun voorvaderlijk geloof geheel en al te verzaken, in Spanje het katholicisme aangenomen en hunne joodsche namen tegen spaansche of portugesche verwisseld². In dien onhoudbaren toestand kwam het opstaan der Noord-Nederlanders tegen den gemeenschappelijken spaanschen onderdrukker hun onverhoopt een uitzigt openen. Stil maakten zij zich uit de voeten, en velen hunner werden eerst op volwassen leeftijd, door de plegtigheid der besnijdenis, te Amsterdam ingelijfd bij de joodsche gemeente.

Voor het meerendeel behoorden zij tot den goeuden middenstand en hadden eene geletterde opvoeding ontvangen. De kooplieden in hun midden werden aan-

¹ Koenen, De joden in Nederland, bladz. 129.

² Graetz, IX 232 vgg. Tweede gedeelte van het 7^{de} Hoofdstuk: Die Marranen und die Inquisition.

deelhouders van oost- en westindische compagnien. De eenen staken uit Amsterdam naar Brazilië over¹, de anderen gingen zich naderhand in Suriname vestigen². Wat hunne algemeene ontwikkeling betreft, - men kan niet zeggen dat onder hen, Spinoza uitgezonderd, vernuften van den eersten rang opgestaan zijn. Hunne artsen hadden vermaardheid als praktiserende geneesheeren, niet als wetenschappelijke wegbereiders. Hunne theologen waren orthodoxe rabbijnen, letterknechten van dezelfde soort als de regt-zinnig-gereformeerde predikanten van het tijdvak. De kennis van het Oude-Testament in Nederland is door hen niet wezenlijk vooruitgebracht. De fransche priester Richard Simon was een beter hebraïcus, en had meer verstand van historische kritiek, dan zij³. Misschien de nuttigste hunner was Joseph Athias, de geleerde amsterdamsche boekdrukker, die voor een fraaijen hebreuwschen bijbel, goedgekeurd door leidsche professoren en amsterdamsche rabbijnen, in 1677 van wege de Staten-Generaal met een gouden halsketen en penning vereerd werd⁴.

Zoo oordeelden echter de tijdgenooten niet. Mannen als Hugo de Groot, als Kaspar van Baerle, als Gerard Vossius en zijne zoonen, beschouwden de amsterdamsche rabbijnen als doorgeleerde lieden. Zij raadpleeg-

1 Graetz, X 26 vgg.: Die Juden in Brasilien.

2 Over de joden in Suriname bij Koenen, bladz. 284 vgg. - Hiervóór, bladz. 369 vgg., over Sommeldijk te Paramaribo.

3 Richard Simon, Histoire critique du Vieux-Testament, Parijs 1678, Rotterdam 1685.

4 Koenen, De joden in Nederland, bladz. 326.

den hen, en geloofden in hen, bij het behandelen van vraagstukken omtrent de hebreeuwsche oudheid. Evenmin werd, regtstreeks of zijdelings, hunne voorlichting door de regtzinnige vertalers en kantteekenaars van den Staten-Bijbel versmaad. Onze christenen van onderscheiden rigting hielden het met den medicus-theoloog Samuel da Silva, die tegen den twijfelaar Uriel Acosta de onsterfelijkheid der ziel verdedigde¹. Het werk van Manasse Ben-Israël, over sommige oud-testamentische profetien betreffende een duizendjarig rijk², werd aan Isaac Vossius opgedragen, en deze liet zich de hulde welgevallen. Rembrand etste voor dit boek vier prenten, en vervaardigde ook des auteurs portret³. Manasse Ben-Israël was een populair man. De soort van studien dezer geleerde amsterdamsche joden vielen zoo in den smaak, dat hun stadgenoot, de gereformeerde theoloog Surenhuys, een gedeelte van den Talmud met hunne hulp in het latijn vertaalde, en hij de kalvinistische studenten aanmoedigde, liever dan hun tijd aan klassieke oefeningen te verdoen, zich in deze voorbereidingschool tot de kennis van den uit Israël voortgekomen Christus te begeven⁴.

Sprekend over Spinoza vond ik reeds vroeger gele-

1 Samuel da Silva, praktiserend geneesheer te Amsterdam: Tratado da immortalidade da alma, 1623. Graetz, X 439. - Acosta antwoordde Da Silva in: Examen das tradiçoens Phariseas.

2 Manasse Ben-Israël, Pedra Gloriosa o de la Estatua de Nebuchadnezar, Amsterdam 1655.

3 Ch. Blanc, Rembrandt 1880, N^o VIII en N^o CLXXXIII.

4 Latijnsche vertaling der Mischna door Willem Surenhuys, 1698-1703. Opgedragen aan de burgemeesters van Amsterdam. - Graetz X 312 vg. - Van der Aa, B.W., XVII 1076.

genheid de hebreuwsche tint te doen opmerken, welke in die dagen over de nederlandsche samenleving lag¹. Uit het spinozisme zelf zijn in den boezem der hervormde kerk volksketterijen voortgekomen, die daarvan de duidelijkste sporen vertoonen. Tot in Indie toe drongen sommige spinozistische stellingen door, vastgeknoopt aan het Oude-Testament. Onafhankelijk van Spinoza heeft in Zeeland eene kalvinistische sekte gebloeid, wier aanhangers zich Hebreëen noemden, omdat zij zich toeleghden op het ontcijferen der oud-testamentische bijbelboeken in den grondtekst².

Levendig moest te Amsterdam, bij hen die als Rembrand en Vondel de gaaf van opmerken bezaten, de indruk der nieuw aangekomen joodsche wereld zijn. Bij het behandelen van sommige onderwerpen openden zich daardoor gezigtspunten aan welke te voren door niemand gedacht was. Gemakkelijk herkent men in Vondel's bijbelsche treurspelen de plaatsen waar hij personen uit het Oude-Testament, somtijds tot schade der tragische werking, eene taal in den mond legt welke de amsterdamsche Jodebuurt als afgeluisterd werd³. Rembrand's etsen en Rembrand's schilderijen vertoonen vaak oostersche fantasie-tronien die wij zweren zouden portretten te zijn. De grootste dichter en de grootste schilder van het tijdvak vullen elkander in dit opzigt aan. In de kunst en in de poëzie hielpen

¹ Hiervóór, II¹ 154 vgg., 169 vgg.; II² 120 vgg.

² AEm. W. Wybrands, Marinus Adriaansz Booms en de Spinozisterij in Nederland, 1884. - Glasius, III 500 vgg., artikel Verschoor.

³ Woordetwist der zoonen van den aartsvader Jacob in Vondel's Jozef in Dothan. - Woordetwist van Cham met zijn vader in Vondel's Noach.

zij eene herinnering levendig houden, welke in de kerk noch in de school ongerept blijven kon.

Ten onregte heeft men somtijds de denkbeelden van Spinoza met die van den zoeeven genoemden Uriel Acosta in verband gebragt¹. Indien de laatste aanspraak heeft op onze deernis niet alleen, maar ook op onze belangstelling, het is voornamelijk omdat wij hem als een slagtoffer beschouwen moeten der buitensporige waarde welke in de 17^{de} eeuw aan het godsdienstige gehecht werd. Acosta's ongeluk is geweest dat hij, misleid door den afstand, meende te Amsterdam een spiritualistisch jodedom te zullen aantreffen. Daarnaar haakte zijne ziel, toen hij in Portugal zich tot het belijden van een niet-gemeend katholicisme gedoemd zag. Dit waren edelmoedige droomerijen. Hij vond te Amsterdam eene synagoge welke aan de talmudische overlevering vasthield, en die, op kalvinistischen trant, hem wegens kettersche gevoelens aanklaagde bij de wereldlijke overheid. De synagogale banvonnissen, die langer dan twintig jaren hem buiten de gemeente sloten, waren meer dan zijn verdeeld gemoed dragen kon; en na eene liefdelooze openbare vernedering maakte hij door een pistoolschot een einde aan zijn leven. Doch in niets was hij een wijsgeer of een man der wetenschap, zooals Spinoza; ook niet in zijne ontkenningen. Ondanks dezen heeft Acosta in den grond zijns harten nooit opgehouden een overtuigd jood te zijn².

¹ Auerbach's roman: Baruch Spinoza, Ein Denkerleben, 1848, 2^{de} Druk. - Gutzkow's drama: Uriel Acosta, 1846.

² Over Uriel Acosta of Da Costa bij Graetz, X 132 vgg., 439 vgg. - Gutzkow's Uriel Acosta is een fantasie-beeld. Historische waarde heeft alleen Gutzkow's amsterdamsche rabbijn, de man van het telkens herhaald: 'Schon dagewesen'.

Het fraaiste beeld uit dezen kring blijft Manasse Ben-Israël. Hem behoort de eer, aan eene toekomst voor het nieuwere Volk Gods in Noord-Europa geloofd, en door zijne onderhandelingen met Cromwell voor het ontstaan eener engelsch-joodsche kolonie den weg gebaad te hebben. Had hij Spinoza's opstaan tegen de synagoge beleefd, hij zou den afvallige in den ban gedaan hebben; en slechts zijne toevallige afwezigheid was oorzaak dat hij niet deelnam aan het vonnis dat Acosta's kelk deed overloopen. De synagoge was zijn één en zijn al, evenals de hervormde kerk dit voor Bogerman en Voetius was. Doch aan eene onkreukbare orthodoxie en eene niet te versmaden geleerdheid paarde Manasse eene buitengewone overredingskracht, voortspruitend uit een welgeplaatst hart en een beminlijk karakter. Daardoor deed hij, begunstigd door de denkwijze der puriteinen, voor zijne geloofsgenooten Englands deur zich openen, en verwierf hij voor Amsterdam den lof de wieg der israëlietische volkplanting aan gene zijde der Noordzee te mogen heeten¹.

XV [Anna Roemers en Maria Tesselschade]

Bij het beoordeelen der vrouwen van het tijdvak moeten wij aanvullen hetgeen hiervóór gezegd is over

¹ Over Manasse Ben-Israël bij Graetz, 10^{de} Deel, 4^{de} Hoofdstuk. - Bij Koenen, 157-161, 331-335, 434-440.

de nederlandsche vrouw der 17^{de} eeuw in de letteren¹. De letteren zijn niet de geschiedenis zelf, maar zij leveren bijdragen.

In 1572 en de eerstvolgende jaren is Badeloch aan het woord². 'Bestel mij een zwaard; ik ben bereid te vechten': zoo spreken de noordnederlandsche vrouwen die een werkzaam aandeel in de verdediging van Haarlem, van Alkmaar, van Leiden nemen, en wier mannen onder de aanvoerders der watergeuzen dienen. Kenau Hasselaar en hare zusters.

Het strekt Vondel zeer tot lof, het heldhaftige in den nationalen vrouwelijken type zoo zuiver gevoeld en zoo sprekend voorgesteld te hebben. Uit dezelfde ader wellen in Hooft's treurspelen die reizangen waar de vrouwen en de meisjes zulk eene hartelijke liefde voor den geboortegrond uitspreken³.

Aan Hugo de Groot behoort de eer, een toestand uit de groote wereld zijner dagen tot den rang eener ballade verheven, en in zijne *Klachte der Vrouwe van Mechlen* de heugenis eener verwaarloosde vorstelijke minnares voor ons opgeteekend te hebben⁴. Het pleit voor De Groot's talent, niet minder dan voor zijn hart, dat hij een eigen blik had op het leven dier meer ongelukkige dan schuldige Margareta, welke tot in haar ouderdom beminnenswaardig bleef en van eene

1 § 1 van dit Hoofdstuk, bladz. 269 vgg.

2 Vondel's Gysbrecht van Amstel. Onderhoud der heldin Badeloch met Broer Peter.

3 Koren in Hooft's Bato en Hooft's Gerard van Velsen.

4 In De Groot's Nederduitsche Gedichten door Jeronimo de Vries, 1844, bladz. 286 vgg.

goede moeder eene goedhartige grootmoeder werd¹.

Een ander dichterlijk beeld rijst uit het volkslied en uit de baren: de als matroos vermomde jonge hollandsche dochter die dienst gaat nemen op 's lands vloot². De fantasie van den zeeman maakt van dit voorval uit de werkelijkheid zich meester, en hult het in een romantisch kleed. Tot Grietje's eer blijft een kruiszeil haar naam dragen³. Het is de eenige proeve uit de 17^{de} eeuw welke zich aan het lied der midden-eeuwen laat vastknoopen, en waar men de nederlandsche schare der Republiek onafhankelijk ziet voortdichten in de rigting en den toon van den ouderen gravetijd⁴.

Het feit dat uit de geschiedenis der nederlandsche joden, zooeven geschetst, niet één joodsche vrouwen naam in het geheugen der nakomelingschap is blijven hangen, kan tot zekere hoogte voor een spiegel gelden⁵. In het algemeen zijn de vrouwen der Zeven Provinciën meer naar den achtergrond getreden, naarmate de strijdvoerende Republiek eene triomferende geworden is. De heerschappij welke zij uitoefenen wordt allengs minder opgemerkt. Eerlang gaan zij

1 Bijzonderheden omtrent Margareta van Mechelen bij J.G. Frederiks, Gids 1879, IV 242 vgg.

2 Het lied: 'Daar was eens een meisje loos enz.' - Over vrouwen der 17^{de} eeuw bij de marine, vermomd als matrozen, in De Jonge's Zeewezen, I 507 noot 1, II 29 noot 1.

3 J.H. van Lennep, Op de Zee, 1860, IV 15.

4 G. Kalff, Het Lied in de middeleeuwen, 1884, 9^{de} Hoofdstuk.

5 Te Venetie bloeide in de 17^{de} eeuw de joodsche dichteres Sara Sullam, geboren Copia of Coppio. - Graetz, X 146 vgg.

eene groep vormen welke men gelukkig prijst omdat zij geen geschiedenis heeft.

Het verdwijnen van den adel, opmerkelijk onder de mannen, is het niet minder onder de vrouwen. Het geslacht waartoe in het begin van den renaissancetijd de Anna van Borssele behoorde die aan de toekomst van Erasmus zich liet gelegen liggen¹, is als uitgestorven. Buitengewone gaven komen voortaan slechts onder de vrouwen uit den burgerstand aan het licht. Gingen de grafzerken, de gelegenheidsdichten, de regentessestukken, niet voort sommige aristokratische namen te bewaren, wij zouden het er voor moeten houden dat niet één noordnederlandsche edelvrouw van dien tijd, tot eene oude hollandsche familie behoorend, door geest of kunst geschitterd heeft.

In een vroeger hoofdstuk heb ik zoo uitvoerig over de uit Brabant herkomstige Anna Maria van Schurman gesproken, dat het niet noodig is op haar terug te komen². Sommige tijdgenooten zijn uitbundig in het prijzen harer geleerdheid en harer kunstvaardigheid. Bij Huygens en bij Cats geldt zij voor een wonder harer eeuw³. Aan hare

1 Over Anna van Borssele, I 365 vgg. Hoofdstuk: Erasmus.

2 Hiervóór II¹ 156 vgg. Hoofdstuk: Het Geloof. - Anna Maria van Schurman, geboren te Keulen in 1607, was de kleindochter van een vermogend zuidnederlandsch edelman uit Antwerpen, die in 1567 om het geloof naar Duitschland week. - Schotel's monografie, 1^{ste} Hoofdstuk.

3 Sneldichten van Huygens ter eere van Anna Maria van Schurman, Korenbloemen XVI xvi-xx: 'Als het Haeghje wandelloos enz.' - Haar portret in Cats' Trou-Ringh, II xiv van Van Vloten's uitgaaf, met het onderschrift:

Wie oyt dit aerdigh beelt sult komen aen te schouwe
Hout vast dat ghy hier siet een roem voor alle vrouwen.
Van dat de waerelt stont tot heden op ten dagh,
Niet een die haer geleeck of nu bereycken magh.

scherpzinnigheid kan niet getwijfeld worden. Het nageslacht echter heeft moeite haar regt te doen. Uit hare geschriften kunnen geen plaatsen worden bijgebracht die van smaak of oordeel getuigen, of in het algemeen van een grooten geest. Indien het kalvinisme te onzent niet somtijds bewezen had geestdrift te kunnen wekken en dichterlijk te kunnen bezielen, wij zouden in verzoeking komen het voor jufvrouw Van Schurman's onvruchtbaarheid aansprakelijk te stellen¹. Geen Abélard heeft deze Héloïse uit hare voegen vermogen te brengen². Men struikelt in hare geschiedenis slechts over theologische sektenamen. Voetius af, Labadie aan³. Van de ontwikkeling harer eeuw hebben meest van al het hebreeuwsch en het chaldeeuwsch of het syrisch haar bekoord⁴.

1 Schotel, Anna Maria van Schurman, 1853, bladz. 7: 'Nog had zij haar derde levensjaar niet bereikt, of zij las reeds de Heilige Schrift en den Catechismus'. - Uit de autobiografische bijzonderheden in Anna Maria's Eukleria, Altona 1673.

2 Anna Maria's zinspreuk waren de woorden van Ignatius 'Mijne liefde is gekruisigd.' Bij Schotel, bladz. 85 vgg.

3 Van Berkum, Labadie en de Labadisten, 1851. - Schotel, Anna Maria van Schurman, 8^{ste} Hoofdstuk.

4 Ioan van Beverwyck, Uytmentheyt des vrouwelicken geslachts, 1639: 'Dat zij wonderbaar ervaren was in de latijnsche, grieksche, bijbelsche, rabijnsch-hebreeuwsche, chaldeeuwsche, syrische, arabische, persische, ethiopische talen en diergelijken.' - Beverwyck (hiervóór, bladz. 99 vgg.) heeft Anna Maria persoonlijk gekend. - Hare Opuscula hebraea, graeca, latina, gallica, prosaica et metrica, zijn in 1648 te Leiden verschenen.

Het is niet zonder beteekenis dat de twee eenige hollandsche vrouwen uit dien tijd van wier buitengewone gaven wij nog heden ons eenigzins rekenschap geven kunnen, slechts zijdelings den invloed der leer van Kalvyn ondervonden hebben, en zij bij het klimmen der jaren zich meer en meer aan die van Rome zijn gaan hechten. Wij moeten er uit afleiden dat de renaissance-opvoeding, welke zij van haar roomschgebleven vader ontvingen, met een buigzaam katholicisme zich gemakkelijker verdroeg dan het geval geweest zou zijn met de onverzettelijke orthodoxie der synode van Dordrecht¹. De nederlandsche vrouwen der 17^{de} eeuw waren in het algemeen kwalijk onderleid, omdat berijmde liturgien het eenig tegenwigt harer gemeenzame bekendheid met de bijbelsche geschiedenissen vormden. Dochters van remonstranten, dochters van kontra-remonstranten, van lutheranen, van doopsgezinden, aller geest werd enkel over dien éénen kam geschoren.

Dansen, paardrijden, zwemmen, muziek, teekenen, borduren, boetseren, schoonschrijven, glassnijden, talen en geschiedenis, - de meisjes Roemer Visscher leeren van alles. In de herinneringen uit zijne jeugd verhaalt Jacob Cats van een fraai huis te Middelburg, met een op zijn italiaansch aangelegden tuin². Zoo

- 1 Roemer Visscher had eene protestantsche vrouw getrouwd, en twee zijner vier kinderen waren gereformeerd. De dochters Anna en Maria volgden het geloof des vaders.
- 2 Geplant door de zich noemende Hortensia del Prato, echtgenoot van den rijken middelburgschen ingezetene Pieter Courten. - Jacob Cats, 2^{de} Deel van het Christelyck Huyswyf, bij Van Vloten I 507 B vg.:

Ick weet een weerde vrou hier binnen dese mueren enz.

De Stoppelaar, Cats te Middelburg, 1860, bladz. 43.

zag de woning van den amsterdamschen koopman er aan de binnenzijde uit¹. Het gezin deed aan eene italiaansche artisten-familie denken, overgeplant naar het Y; in een tijd toen de groote kunstontwikkeling der Italianen-zelf reeds tot het verleden was gaan behooren en vervangen zou worden door de wijsbegeerte en de wetenschappen².

Ik geloof dat wij de nagedachtenis van Anna Roemers en Maria Tesselschade ongerept laten, wanneer wij beweren dat zij als beeldende kunstenaressen, wat schilderen, graveren, borduren, schoonschrijven betreft, door Anna Maria van Schurman of overtroffen werden, of aan deze jongere niets te verwijten hadden³. Zij leefden niet in een tijd dat kunstwerken van wezenlijke waarde, eenmaal opgemerkt, verloren konden gaan; en, zijn uit hare fraaije handen slechts knutselwerken tot ons gekomen, de onderstelling dringt zich op dat aan geen andere door haar het aanzijn gegeven is. Ook moeten wij niet vergeten dat de buitengewone mannen door welke zij het warmst bewonderd werden, - Cats, Hooft, Huygens, Vondel, Van Baerle, -

1 Het huis van Roemer Visscher aan de Londensche Kaai. - Alberdingk Thijm, Verspreide verhalen in proza, 1879, I 214. - De Roever, Navorscher 1879, bladz. 557 vgg.

2 De eenige italiaansche letterkundige van naam in de 17^{de} eeuw is Alessandro Tassoni geweest, dichter van *La Secchia rapita*, 1624. - De 17^{de} eeuw in Italie was de eeuw van Galilei.

3 Kunstwerken van Anna Maria van Schurman in het stadhuis te Franeker. - Lijst bij Schotel, Bijlage B. - Facsimilé van haar schoonschrift in Schotel's aantekeningen, bladz. 4.

hunne zwakke zijde en van kunst weinig verstand hadden. Alleen voor zoover de twee beroemde zusters ook de letteren beoefenden kunnen wij over hare talenten een oordeel vellen.

Niet in *alle* opzigten zijn Anna en Maria zusters geweest. De oudere was bestemd een voorloopig denkbeeld te geven van hetgeen, onder het herhalen der proef bij eene volgende gelegenheid, tien jaren later door de natuur zou voortgebracht worden¹.

Men heeft het dikkertje maar aan te zien, zooals zij door Hendrik Goltzius meesterlijk is afgebeeld², om het koddige in de geschiedenis van haar hart natuurlijk te vinden. Gelijk haar lieve rijmbrief aan Rubens bewijst, toen zij bezig was aan eene kopij naar zijne zogende Heilige Maagd, stroomde er meer minnemoeders-melk dan Saffo-bloed in hare aderen³. Haar voorkomen verzoent met den wansmaak van haar luim, wanneer zij in een klein gedicht een pensionaris van Middelburg, die op eene zeeuwsche kermis tegelijk met haar zich had laten wegen, schertsend herinnert dat zij het in zwaarte van hem won⁴.

Aan al Anna's gedichten, zoolang zij tegen verschillende aanzoeken haar maagdelijken staat verdedigt, is iets manlijks. Met onjufferlijke jokkernij berijmt zij

1 Nicolaas Beets, *Gedichten van Anna Roemers*, 1881. - Naar deze tekst-uitgaaf verwijzen de cijfers in de volgende aantekeningen. - Kritiek bij De Hoop Scheffer, *Gids* 1882, I 401 vgg.

2 Portret van Anna Roemers, door Goltzius, in het Museum Fodor te Amsterdam.

3 Anna Roemers aan Rubens, 1621, II 85 der *Gedichten*. - Heemskerk en Vondel noemden haar de Hollandsche Saffo.

4 Aan Simon van Beaumont, 1622, II 121 der *Gedichten*.

hare 'mouterij' tegen Cupido; haar 'plukharen' met Amor¹. Met studentikoze hartelijkheid apostrofeert zij in den geest de fransche dichteres wier *Emblèmes* zij vertolkte en als broddellap bezigde². Plagen de Zeeuwen haar met haar ongehuwd blijven, zij plaagt hen terug met hun dichtbundel het *Zeeuwsche Nachtegaaltje*, en hare ironie prijst heb in hen dat zij de kikker-geluiden hunner polders, andere moedertaal, in Filomele-liederen weten te herscheppen³.

De verzen van Anna Roemers missen al de eigenschappen die, als wij jong zijn, de keur der bundels van geliefde dichters of dichtersessen ons op de wandeling doen mededragen in het hart, of, als wij op jaren beginnen te komen, ze ons naar ons nestje doen slepen en in hunne beminde bladen naar eene vergoeding voor het proza der dagelijksche bezigheden zoeken. Zonder bijzondere historisch-litterarische en kunststudien kunnen wij niet begrijpen hoe de jonge Heemskerk en zijne leidsche medestudenten het optreden van Anna Roemers als het aanbreken van een nieuw tijdperk konden begroeten, sein van Nederlands toelating in den tempel der moderne beschaving. Hoe de leidsche professor Daniel Heinsius met dien lof kon instemmen. Hugo de Groot het de moeite waard achtte een versje van haar op zijn ontsnappen uit

1 Gedichten, II 129-138: Plockhaertje met Cupido en Muytery tegen Cupido.

2 *Emblèmes Chrétiens* van Georgette de Montenay, 1571, vertaald door Anna Roemers, 1602-1614. - Bij Nicolaas Beets, I 1-112.

3 Aen de Zeeusche Poëten, Gedichten II 170

Cunt ghy u Nachtegael doen soetjens tureluren,
Die in sijn moeders tael roept kick, borr kick, kick, kick.

Loevestein door eene latijnsche vertaling wereldkundig te maken. Rubens aanleiding heeft kunnen vinden haar met de opdracht der gravure naar eene zijner schilderijen te vereeren. Cats en Constantyn Huygens haar genie hebben kunnen bezingen.

Hoofd heeft kunnen meenen dat zij hare gedichten eeuwig leven wist in te storten¹.

Alleen dit moet gezegd worden: het zijn geen verzen die door hunne aanmatiging, hunne inbeelding, of hun eigenwaan, u ontstemmen. Anna Roemers' klokken-poëzie is de uitdrukking van een gelijkmatig, maar zuiver gevoel. Haar sprekend invoeren van parelen om den hals eener schoone vrouw, - van wier aanminnigheid zij bekennen haar besten glans te ontleenen, - getuigt van smaak². Er is zeggenskracht in de hulde aan een goed burger: 'baatzoekig voor 't gemeen'³. Bevalligheid in het schilderen van haften: 'gewiekt ligt goed' dat men 'grijpt in 't snorrend zwieren' om het te vatten op een gesneden glas⁴. Het is niet alledaagsch, te zeggen dat de alledaagsche menschen 'de wiegeleer der sleur' volgen⁵. Men heeft met een kunstenaarsblik het zeeuwsch landschap gadeslagen, wanneer men van de ontluikende zeeuwsche lente weet te getuigen dat 'de wijngaard oogen krijgt', en 'aan der boomen toppen temet een blad uit dikge-

¹ Bij Nicolaas Beets, Anna Roemers, 1^{ste} Deel, Inleiding; 2^{de} Deel bladz. 67-72, 81.

² Gedichten, II 285. Aan mevrouw Edelheer.

³ Gedichten, II 280. Aan den president Roose.

⁴ Gedichten, II 177. Aan Coridon.

⁵ Gedichten, II 93. Aan de vier vrienden enz.

zwoilen knoppen berst'.¹ 'Kust hem aan zijn gladden mond!' is een goed woord wanneer men, van goede vrienden scheidend, hun tot eene gedachtenis een fijngeslepen roemer zendt².

Wordt een groot man door kleine medeburgers onregtvaardig vervolgd, dan is er verheffing in eene toespraak als deze tot de zon:

Bedek uw gulden hoofd, o Zonne, want dees liën
Beminnen duisterheid en willen 't licht niet zien³.

Men bezit een dichterlijk talent uit de goede school, wanneer men met twee trekken eene schreiende Diana dus weet af te beelden:

Mits vouwde zy haar kleed, opdat zy zoude droogen
De peerlde tranen van haar schoone droeve' oogen⁴.

Er steekt beproefde menshekennis in de spreuk:

Die onderdaan zijn wil verliest
In Godes wil, en niet verkiest
Zijn eigen zinlijkheid, die wint
Dat hy den zoeten vrede vindt⁵.

Werden Maria Tesselschade's verzen en brieven op dezelfde wijze als die van Anna bijeenverzameld (niemand ondernam dit tot heden), zij zouden een bundeltje van minder omvang dan de werken harer zuster vullen. Zijn er van Tesselschade's hand wel meer dan een dozijn stukjes, alles en alles, die een denkbeeld van hare meerderheid geven kunnen?⁶

1 Gedichten, II 169. Aan de Zeeuwsche Poëten.

2 Gedichten, II 144. Op een roemer.

3 Gedichten, II 40. Aan Hugo de Groot.

4 Gedichten, II 12. Aan Daniel Heinsius.

5 Gedichten, II 255 vg. Aan pater Johannes Mantellius.

6 Redevoering van Jac. Scheltema, 1808. - M.D. de Bruyn, Gedichten van Maria Tesselschade Visscher, 1851. - Van Vloten, Tesselschade Roemers en hare vrienden, 1852. - Alberdingk Thijm, Maria Tesselschade Roemers, 1853. Verhalen in Proza 1^{ste} Deel.

Wij bezitten het kleine gedicht waarin zij de kunst van eene zangeres harer kennis boven het lied van den nachtegaal poogt te verheffen, maar ondanks zichzelf het den wildzang gewonnen geeft¹. Wij kennen den fraaijen versregel waarin Huygens door haar van een smartelijk verlies getroost werd². Haar strijden met gelijke wapenen tegen Huygens' bekeeringsijver³. Haar zegevierend antwoord op de prijsvraag der amsterdamsche Akademie⁴. Hare raadselachtige zinspreuk: *Elck syn waerom*⁵.

Hare schrijftaal, in proza en poëzie, is de taal der *précieuses* van haar tijd en haar kring. 'Ick heb', meldt zij Van Baerle, wanneer Huygens haar allerlei latijnsche verzen heeft gezonden waaruit zij niet wel

- 1 Ter eeren van de jonck-vrouwe Maria Pilt, uytnemende Zangster. - Bij M.D. de Bruyn, bladz. 135 vgg.:

Pryst vry den Nachtegael,
Als hy u menighmael
Verlust en schatert uyt,
Een zingend veedertje en een gewieckt geluyt enz.

- 2 Tesselschade aan Constantyn Huygens:
'Heer, stelt uw leed te boeck, soo hoeft ghy 't niet te onthouwen'.
Uit Huygens' handschriften in de verzameling der Kon. Akademie, bij Nicolaas Beets.
3 Bij M.D. de Bruyn, bladz. 148:

C - seyde tegen T -, wat doeje weer te mis
By dit brodronke volck, de schatters van de vis? enz.

C schijnt Huygens vóórnaam, T den doopnaam der dichteres aan te duiden.

- 4 Facsimilé in Van Lennep's Vondel, III 53 vgg.
5 Facsimilé bij Jac. Scheltema, bladz. 211.

wijs worden kan, 'ick heb een heel festoen van vrucht en bladeren van sijn handt, en ben daerop als by de Vos en Kraen te gast: UE gelieve het my genaecbaer te maecken'.¹

Wanneer zij door één slag haar man en haar oudste dochtertje verloren heeft, dan beproeft zij in hooftiaanschen stijl de hooftiaansche denkwijze der stoïcijnen na te bootsen: 'my troostende', zegt zij, 'met de Opperwille, tegens welke niet te willen is'. In het diepst harer droefheid, en terwijl tranen haar papier bevochtigen, vangt zij een kommunikatie-brief naar Muiden aan, wiens *concetti* men zweren zou uit een van Hooft's eigen brieven weggelopen te zijn: 'Mijn Heere, Hoe het wrange noodlott, door een dolle, herde slach, - in teyken noyt smart alleen komt over die, die God beproeven wil, - mijn gedult op lijdens toetssteen op het uysterste getoetst heeft, sullen ervaeren gedachten leevendigher sich kunnen indrukken als mijn pen uitdrukken kan'.²

Men heeft de juiste opmerking gemaakt dat het onnatuurlijke in deze schrijfwijze eene scherpe tegenstelling vormt met den toon van Maria van Reigersbergh's brieven³. Even ongeunsteld als de eene Maria hare gedachten onder woorden brengt, even gezocht vinden wij den stijl der andere. De vrouw van den ambassadeur De Groot is somtijds eene geestige huismoeder⁴; die van den zee-officier Crombalch blijft

1 Bij Van Vloten, bladz. 33 vg. - Aan Van Baerle, 1639.

2 Bij Van Vloten, bladz. 11 vg. - Aan Hooft, 15 Junij 1634.

3 R. Fruin, Gids 1858, II 291. Over Maria Reigersbergh.

4 Maria van Reigersbergh aan Hugo de Groot te Parijs. Middelburg, 1624: 'Ick wilde wel dat Elsen eens tot joffrouw Anne Chrestien ginck, en op haer versoght dat zy op een memorie wilde stellen hoe men abrikosen, prumen, persen, druven, appelen ende peeren konfyet... Vergeeft mij dat ick UE. met dese beuselingen moeilijck valle, maer UE. sult me eten.' - Vollenhoven en Schotel, Brieven van Maria van Reigersbergh, 1857, bladz. 29. - Met Elsen wordt Elsie van Houweningen bedoeld.

altijd eene letterkundige en schoonschrijfster. Zelfs Anna Maria van Schurman's hollandsche brieven zijn natuurlijker¹.

Tesselschade's schildering der liefde is bij de herdersklachten van Frankrijk en Italie geborgd. Men ontmoet bij haar eene troostelooze Phyllis die, in hare wanhoop over Philander's ontrouw, zich den rozekrans van de slapen rukt. Bij den dans hadden die bloemen haar getooid, en zij strooit ze hare lammeren voor de voeten. Mogelijk zal het gerucht harer droefheid den meinedige tot inkeer doen komen².

Men ontmoet eene onervarene die door Amor zich laat verschalken. Hij heeft haar wijsgemaakt dat vergeten best van al door uitrukken geleerd wordt; doch, hoe dieper zij graaft, en hoe hooger zij daarbinnen den muur optrekt, des te onfeilbaarder bouwt zij er den vijand van hare rust een toevlugts-

1 Proeven in Schotel's monografie, bladz. 235 vgg. Bijlagen, bladz. 108 vgg., 113 vgg.

2 Bij M.D. de Bruyn, bladz. 138 vgg.:

't Is beter dat de bloempjes voeden
Mijn lamm'ren, die ick stervend hoede,
Als datse, van haer eer berooft
Door suchten die mijn leven quellen
En heete traentjes trouw versellen,
Onschuldigh dorren op mijn hoofd, enz.

oord. Te laat bemerkt zij, dat hij *wil wonen daar men hem niet hebben wil*¹.

In den grond van haar hart was Tesselschade geloovig en vasthoudend katholiek²; haar sprekendste trek is hare roomsche verbeelding. Niet zij zou uit eigen beweging sonnetten ter eere van den kalvinist Bartas geschreven, of de emblemata eener fransche hugenote vertolkt hebben³. Haar boeit in de bijbelsche geschiedenis meest van al Maria Magdalena aan de voeten van Jezus⁴. Zij verstaat dien schaamteblos, die tranen, die *paerden van het oog ten toon op root scharlaken*. Zichzelf noemt zij *de alkmaersche Eusebia*⁵, en schijnt behagen te vinden in door te gaan voor de persoon aan welke de roomschgeworden Vondel een zijner meest anti-protestantsche treurspelen opdroeg⁶.

1 Bij M.D. de Bruyn, bladz. 142 vg.:

De min my leeren wou
Hoe ick best vergeten sou
Het geen ick niet vergeten kost,
Dat icker staegh om dencken most enz.

2 Van Baerle aan Huygens, 8 Junij 1642: 'Haar geloof in de kerk staat onwrikbaar als op een rots enz.' - Bij Van Vloten, bladz. 45 vg.

3 Gedichten van Anna Roemers, I 1 vgg.; II 109.

4 Bij M.D. de Bruyn, bladz. 161 vgg.:

Ontoyt of toyt ghy u, Maria Magdalene,
Als ghy uw hayr ontvlecht, verwerpt de luyster steenen,
Verbreekt het perlen-snoer, versmaet het schijnbaer goet,
En keurt voor vuyl en vals al wat dat voordeel doet
Om deez' uw malsse jeucht het eeuwich te beletten? enz.

5 Tesselschade en haar dochter aan Van Baerle, 1642 (?) - Bij Van Vloten, bladz. 38 vg.

6 Opdragt van Vondel's Peter en Pauwels aan Eusebia. - Alberdingk Thijm, bladz. 242 vgg.

Haar lievelingsdichter in het buitenland is de roomsche Tasso. De eenige strofe harer vertaling van *Jeruzalem Ontzet* welke tot ons gekomen is, vertoont een gekruisten Christus uit wiens wonden het bloed der verzoening stroomt. Het minst wat de menschen doen kunnen om voor zoo veel liefde zich erkentelijk te toonen, is dat zij bij het aanschouwen van het Crucifix wegsmelten in tranen van berouw.

*Waeckt dat ghy altijd weent, soo ghy 't nu niet en doet!*¹

Nooit, moeten wij erkennen, nooit maakte met minder kosten eene vrouw naam in de poëzie. Nogtans kunnen wij er niet aan twijfelen dat Maria Tesselschade door een talent van den eersten rang heeft uitgemunt². Zij bemint het zoute³. Zij heeft een eigen blik op de geschiedenis van haar land⁴. Ook wanneer zij stamelt vindt zij uitdrukkingen die haar alleen toebehooren⁵. Haar *elck syn waerom* heeft een

1 Uit een brief van Tesselschade aan Van Baerle. - Bij Van Vloten, bladz. 35 vg.

2 In Hooft's brieven (N^o 603) wordt haar genie boven de 'schoolmeesterye' van Anna Maria van Schurman gesteld.

3 Haar oordeel over Huygens' aanvallen op het katholicisme:

Het nerpent heyl van ons hoogh Hofwijckse poëet
Behaeght my echter noch.

Uit een brief van Tesselschade aan Van Baerle, 1642, bij Van Vloten bladz. 40 vgg. - Facsimilé bij Jacobus Scheltema.

4 Uit Tesselschade's antwoord op de prijsvraag van Samuel Cos ter's Akademie, 1630:

De roomsche geus het smekent blad
Tot Brussel ondertekent had
Soowel als d'ander, en versochter
's Lands vryheit by aen 's Kaizars dochter.

5 Zinnebeeldt op Maria Magdalene:

Hoe meerder liefd hoe meer gewin,
Vergiffenis zoo groot als min.

Bij M.D. de Bruyn, bladz. 163 vg.

diepen zin. Zij is zich bewust dat op den bodem van ieder hart wenschen sluimeren die naar het onbereikbare zich uitstrekken, en van welke niemand rekenschap geven kan¹.

Hetgeen de tijdgenooten van haar zingen verhalen is daarmee in overeenstemming². Men behoeft hare verzen aan den haarlemschen priester Ban maar te ontcijferen, om zich te overtuigen dat zij smaak had voor muziek³. Alleen eene geboren musicienne komt op den inval den nachtegaal een *gewiekt geluid* te noemen, een *zingend vadertje*, of zich te verbazen over zulk eene *kracht van luidruchtigheden* in leden zoo klein. De wereld der toonen opent haar ongekende aandoeningen en vergezigten. Het schijnt haar toe dat haar geest boven zijn vermogen zich zou moeten inspannen en *zich vertillen*, indien hij dit raadsel verklaren of deze verborgenheid ontsluijeren wilde⁴.

Voeg daar hare schoonheid bij; en het gaat verklaarbaar worden dat eene geheele kleine mannewereld, - mannen die zich als niemands minderen beschouwden, roomschen, gereformeerden, vrijdenkers, -

1 Alberdingk Thijm, I 260. Tegen Jac. Scheltema.

2 Hooft in 1632, na het voordragen van een kerstlied door Tesselschade. Bij Leendertz, I 335:

O lofrijk keeltjen, enz.

3 Bij M.D. de Bruyn, bladz. 151, 153. - Over den haarlemschen aartspriester Ban in de muzikale correspondentie van Constantyn Huygens door Jonckbloet en Land, 1882.

4 Aan Joan Albert Ban:

Als het vernuft begreep het zangrigh hoogh geschal
Van u gerijmt geluydt, 't wierdt boven maght gedreven
T' omhelzen meerder kracht als 't lijff was kracht gegeven;
'T vertilden zigh aen 't geen de vlugge geest beval;
En, denkend' dat hier is te wachten in dit dal
Niet beters, woud' de ziel ten hemel zigh begeben, enz.

voor Maria Tesselschade op de knieën gelegen heeft. Door spijtige vriendinnen zijn op hare zuster Anna somtijds satiren geschreven; op háár nooit. Het portret der achttienjarige door Goltzius is buiten vergelijking het bekoorlijkst vaderlandsch vrouwebeeld der 17^{de} eeuw¹. Zelden ging in de uitdrukking zooveel aanminnigheid met zooveel zedigheid gepaard. Wij herkennen er zoowel de Maria uit die ten laatste enkel voor 'heilige betrachtungen' leefde, als de jonggehuwde en levenslustige wier glimlach alle harten won².

Zij had iets onwederstaanbaars over zich, dat nog heden nawerkt. Dochter van Roemer Visscher, vereenigde zij tegelijk in haar persoon al hetgeen de vrouwen eener geheele eeuw voor het nu levend geslacht tot eene liefelijke herinnering maakt.

1 Teekening in het Muzeum Fodor te Amsterdam.

2 Hooft, op Tesselschade's bruiloft:

Blos van kaeken, en den slagh
Van die liefelijke lach.

Vijfde hoofdstuk. De kunsten.

I [De welsprekendheid]

Daar er onder de Republiek geen parlement bestond, ontbrak de gelegenheid zich in de parlementaire redenaarskunst te oefenen en vormden er zich geen parlementaire sprekers. Willem de Zwijger, Oldenbarnevelt, Johan de Witt, worden gezegd onder vier oogen of binnenskamers door zeldzame overredingskracht te hebben uitgemunt. De voordragten van Willem III, in de Staten-Generaal of de Staten van Holland, maakten op de aanwezigen somtijds indruk. Evenwel, tot eigenlijk gezegde debatten kwam het niet; en de vergaderingen waren zoo weinig talrijk dat er geen oratorische triomfen te behalen vielen. De vroedschappen verstonden geen scherts. De leden der Staten stemden overeenkomstig het *mandat impératif* der steden, en

evenzoo, in de Staten-Generaal, de afgevaardigden der provincien.

De advokaten bij de verschillende gerechtshoven, moeten wij onderstellen, bepaalden zich tot het indienen van memorien of droegen uit de hand niets bijzonders voor¹. Het stond althans met de balie evenzoo geschapen als met de tribune. Het pleidooi van Mr. Simon van Middelgeest, regtsgeleerd raadsman van Pieter de Groot, verraadt eene buitengewone warmte van overtuiging, maar staat op zichzelf. In meer dan honderd jaren slechts één vermaarde pleitrede! En, hoorden wij die rede thans voordragen, wij zouden, bij het vernemen van zooveel stadhuiswoorden en zooveel bastaardtermen, moeite hebben ons goed te houden².

Aan de hooge en de doorluchtige scholen werden bij plegtige gelegenheden latijnsche redevoeringen uitgesproken. Wij vernamen dat Zweder Boxhorn in die taal, te Leiden, eene lijkrede hield op den venetiaanschen maecenas Dominico Molino; Albert Schultens eene lijkrede op Boerhaave³. Bij het begin der nieuwe eeuw, in 1700, bragt professor Francius in het koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam eene toepasselijke oratie ten gehoor, insgelijks in het latijn⁴ Eene

¹ Bynkershoek over de advokaten in Den Haag hiervóór, II² 396 en noot 1.

² Hiervóór, II² 327 en noot 2.

³ Hiervóór, II² 122 en noot 1; 384 en noot 3.

⁴ Petrus Francius, Kerkreden van 't jubeljaar, in 't koor der Nieuwe Kerke, den 1 Jan. 1700 in 't Latijn uitgesproken en door hem, ten dienste der Nederlanderen, overgezet. Amsterdam, 1700.

hollandsche rede van den jongen Brandt werd te Amsterdam gedeklaméerd door een akteur, bij het overlijden van den historieschrijver Hooft. Al vroeger schreef Hooft zelf in de moedertaal eene redevoering over de waardigheid der poëzie, van welke men niet weet of zij ooit voor eene openbare voordragt gediend heeft.

Kortom, waren de predikanten er niet geweest, het zou een onbegonnen werk zijn de geschiedenis der welsprekendheid in ons land gedurende de 17^{de} eeuw te willen schrijven; en zelfs moeten er, al rekent men hen mede, enge grenzen getrokken worden.

De hoogere soort van redenaarskunst, ten toon gespreid door den franschen uitgewekene Jaques Saurin, dien de herroeping van het Edikt van Nantes ten slotte zich deed verplaatsen naar Den Haag, heeft onze predikanten van het tijdvak, gereformeerden en niet-gereformeerden, zonder uitzondering ontbroken¹.

Hebben de geleerden of de gemoedelijken onder hen een verheven onderwerp behandeld op den kansel, dan geven zij hun werk naderhand uit in den vorm van traktaten. Eene omvangrijke studie van Johannes Bogerman over het wezen der boete, eigenlijk eene reeks te Leeuwarden in de moedertaal gehouden leerredenen over de zonde van koning David, heeft het licht gezien in het latijn². Camphuysen vat een groot aantal

1 Over Saurin bij de broeders Haag, France Protestante.

2 Praxis verae Poenitentiae, sive meditationes in historiam lapsus Davidis. Authore Joanne Bogermanno, ecclesiae Leowardianae in Frisia pastore. Herborn, 1616. - Overzigt in Van der Tuuk's monografie, bladz. 128 vgg.

zijner predikaten zamen in eene verhandeling *Van 't onbedrieglyk oordeel over zaken van godtsdienst*¹. De amsterdamsche predikant Roelof Pietersz van Nidek draagt zijn *Scherf en Schilt der kinderen Godes* aan prins Maurits op: eene reeks geestelijke meditatieën over den 91^{sten} Psalm². Johannes Vechovius, predikant te Tiel, zoekt uit heb Oude- en het Nieuwe-Testament straffende of troostrijke plaatsen over hongersnood bijeen, en stelt daarmede zijne *Nodige boet-prediking in dieren tijt* zamen³. Jacobus Borstius schrijft in twee deelen eene *Geestelicke Geneeskunst*, inhoudend raad tegen den dood en middelen tot eene eeuwigdurende gezondheid⁴. *Redelyke Godsdienst* is de titel van drie lijvige kwartijnen waarin Wilhelmus a Brakel eene christelijke geloofs- en zedeleer ontvouwt⁵.

Evenals Willem Teeling, de vriend van Jacob Cats, van wiens stichtelijk huisboek ik reeds vroeger melding maakte⁶, waren al deze mannen bij hun leven beroemde kerkredenaars. Doch in geen der geschriften die ik aanhaal neemt de stijl eene noemenswaardige vlugt. Het zijn leerdichten in proza. De redenaars

1 D.R. Camphuysen, *Theologische Werken*, 1640.

2 In 1644 verscheen van dit werk de 7^{de} Druk.

3 Verschenen te Utrecht in 1699. - Joannes van Vechoven werd in 1706 te Dordrecht beroepen, waar de regering hem tevens het professoraat in de theologie bij het Athenaeum opdroeg.

4 Twee Deelen, Rotterdam 1677. - Borstius is, voor hij naar Rotterdam beroepen werd, vele jaren predikant te Dordrecht geweest.

5 Plaatsen uit A Brakel bij Scholten, *Hervormde Kerk*, 4^{de} Druk, Register. - Uit Hellenbroek's lijkrede op A Brakel bij Van Vloten, vervolg op Arend, IV² 1085 vgg.

6 Hiervóór, II¹ 192 en noot 3.

zelf schijnen van oordeel geweest te zijn dat hunne denkbeelden geschikter waren voor den didaktischen vorm, dan voor den oratorischen¹.

Toch heeft de nederlandsche kanselwelsprekendheid dier dagen, wanneer wij het zoetsappige of den omhaal eener smakelooze geleerdheid wegdenken, in één opzigt een eigen aard vertoond. De predikanten beproefden volksredenaars te zijn, en voor hun oogmerk zich te bedienen van het aanschouwelijke in de volkstaal. Hagchelijk genre, maar prijzenswaardig in zichzelf.

De remonstrant Paschier de Fyne laat in een zijner traktaten een orthodox predikant tot een veenboer zeggen: 'Ja, lieve Thomas, of gij al sterven wilt of niet, of gij al de geleerdste doctoren en de allerbeste medicijnen van de wereld gebruikt, gij zult daarom geen dag langer leven dan God in zijn eeuwigen raad besloten heeft. Daarom zeit men in den tijd der pest wel te recht: *Die staat op 't rolletjen, 't kost hem zijn bolletjen*'.²

1 Aanhef van Borstius' Geestelicke Genees-Konst: 'Gelijck het leven seer aengenaem en lieflick is, soo is de doodt in haer self hatelick en schrickelick: dat gaet vast, volgens dien onwedersprekelicken regel, dat contrarie dingen hebben contrarie gevolg. Siet dat in alle strijdige saken, ghy sult bevinden dat'et eene altijd de maet en de marckt set aen het ander, en dat het eene so seer gehaet wordt als 't ander bemint'.

2 Uit de reeks van Paschier de Fyne's pamfletten aanvangend met Veenboers Wegkorting, 1642-1644. Bladz. 311 van Van Vloten's monografie, 1853. - Joannes Tideman, Remonstrantsche Broederschap, 1872, Register. - De ouders van Paschier waren uit Fransch-Vlaanderen afkomstig en heetten, naar het schijnt, Du Fin of Du Fyn.

Ik geloof dat Simon Stevin deze soort van populaire welsprekendheid bedoelde, toen hij tot lof van het hollandsch en van de hollandsche predikanten zeide: 'Soodanigher menschen duytsche woorden vaten in de hoorders herten als clisse an wolle. Sy sijn als den breydel des peerts, als 't roer eens schips, duer t'welck de ghemeente ghevoert wort daert den stierman belieft'.¹

Vandaar de opgang dien de kerkredenaars maakten. Toen Gijsbert Voetius als jong predikant te Vlijmen stond, in het land van Heusden, en hij te Rotterdam, waar door den invloed van Hugo de Groot de orthodoxie stelselmatig geweerd was, eenige beurten had waargenomen, toen namen de opgetogen Rotterdammers niemand minder dan Maurits in den arm, ten einde van den noordbrabantschen kerkeraad te verkrijgen dat Voetius door Vlijmen aan Rotterdam wierd afgestaan. Het optreden van een begaafd prediker was voor de kerkelijke schare een soortgelijk genot, als wanneer heden ten dage in de provincie een beroemd tooneelspeler gastrollen komt vervullen².

In eene leerrede voor het volk over het berouw van koning Herodes, door den hofprediker Uytenbogaert, wordt in denzelfden halfhumoristischen trant de stem van het geweten en het geheim der wroeging verklaard: 'Wie dikteert Herodi dit? 't Is dat manneken dat daar binnen zit! 't Is dat wroegerken, dat

¹ Hiervóór, II² 35. Uit Stevin's vlugschrift: Vande weerdicheyt der duytsche tael.

² Maurits aan den kerkeraad te Vlijmen, uit Den Haag 20 April 1617. Bij Soutendam, Eigen Haard 1883, N^o 45.

lang geslapen hebbende nu wakker wordt! Dat komt scherp maanen, en wil precys betaald zijn, beide van kapitaal en interest met parate executie. Dat manneken volgt hem, en houdt hem al telkemaal dat papierken voor zijn neus'.¹

De reeds genoemde Jacobus Borstius, die vele jaren te Dordrecht en te Rotterdam gestaan heeft, en bekend gebleven is door eene strafpredikatie tegen het lange haar dat in zijn tijd de mannen begonnen te dragen (fransche krulpruiken, steeds langer geworden onder Lodewijk XIV), trekt ergens tegen het nationaal gebrek der geldzucht zoo onverbloemd te velde, dat hij ons toeschijnt de maat te buiten te gaan. "t Zy hy ten huwlyk geeft of neemt", schildert hij den vaderlandschen gierigaard, 'al tyt bekrachtigt hy dat spreekwoord: *ben je hoer of dief, heb je geld ik heb je lief!* Al hadde hem, die om zyn dochter quam, een stomme en doove duivel bezeten, heeft hy slechts klinkende redenen van goud en zilver, hy zal 't jawoord krijgen'.²

Weinig minder fel is Borstius' aanval op den nationalen huichelaar: 'Onder een weldadige tabbert draagt hy een baatzuchtig hart. Meestentijds geeft hy woorden voor zaken. Doet hy een duit profyt, hij doet wel weer een oortje schae. Zyn giften zijn vergiften, zy slachten de leugens en verrotte appelen: hoe meerder hoop, hoe kwader koop. Men is er altijd aan bekocht, hoe goedkoop men ze krijgt'.

Dikwijls vervallen de predikers, bij het afkeuren

1 Uit Collot d'Escury, Hollands Roem, IV II 731 vgg.

2 Deze en de volgende plaats uit Ypey's Kerk. Geschiedenis der 18de eeuw bij Sincerus, Kansel-Ontluistering, 1853, bladz. 29 vgg.

der nationale fouten, tot zulk eene overdrijving, dat hunne gispingen voor de kennis van de ware zeden des tijds elke waarde derven. Hunne boetredenen zijn die der boetredenaars van alle eeuwen. Wilden wij den middelburgschen predikant Smytegelt gelooven, dan waren de Zeven-Provincien een tempel der Zeven-Hoofdzonden, en vormde het leven der Nederlanders van dien tijd eene aaneenschakeling van ongeregtigheden en saturnalien¹. Sommige trekken echter zijn de werkelijkheid blijkbaar afgezien.

Bij het inwijden der Nieuwe Kerk in den Haag, waar Spinoza begraven ligt, sloeg de predikant Eleazar Lotius de plank ongetwijfeld slechts ten halve mis, toen hij beweerde dat de kerken vaak alleen bezocht werden voor het aanknoopen of voortzetten van volksminnarijen². Op het invlechten van een enkel woord latijn (zelfs het hebreuwsch en het grieksch kwamen somtijds voor den dag) werd toen niet gezien: '*Spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae*, daer men de religie tot een coppelaresse maeckt en des Heeren huys (wee my, goede God! dat ick tot schaemte van ons christenen dit suchten moet) tot een hoerekot. Ick weet wat ick segge. Heeft dien ertz-passevolant niet genoeg, dat hij een capelle heeft aen de domkercke? Moet Bethel selver tot een tempel van Venus en Cupido verstrecken?' En tot hen die het huis des

1 Plaatsen uit de Catechismus-Predicatie van Smytegelt in Oude Tijd 1873, bladz. 296 vgg.

2 Leerrede over de woorden: Mijn huis zal een bedehuis genoemd worden voor alle volken, Jesaja LVI 7. - Plaatsen bij Sincerus, Kansel-Ontluistering, bladz. 42 vgg.

gebeds voor minder schuldige doeleinden bezigden: 'Het huis moet gebruyckt worden om te bidden, niet om te slapen. Vele maken het tot een *dormi secure*, setten haer daer ghemackelijck toe, en gebruycken 't geluijt van den sprekenden predikant als een *suze-norre*, om te beter te snorcken. Deze luijden hebben in vier-en-twintig uren menige middel-nacht! Yemand sal een nacht wacker doorbrengen by teerling en charteblad, sonder van vaeck te klaeghen, en sevenmael knickkebollen in een uyr predikens, noch voor den middagh'.

Ten onregte doet men het voorkomen alsof de leeraars der remonstranten, ten aanzien van dit platte in de predikwijze, zich van hunne kontra-remonstrantsche ambtsbroeders gunstig onderscheiden hebben. In het didaktische is er geen verschil tusschen de *Enghe Poorte* van den gomarist Roelof Pietersz en de *Enge Poorte* van den arminiaan Poppius¹. Beide partijen schrijven dezelfde kanaänstaal. Het snaaksche in de prediking van Borstius en Lotius wordt bij Uytenbogaert teruggevonden. Ook Paschier de Fyne weet niet van uitscheiden. Op zijne *Zilveren Naald* volgt zijne *Zilveren vergulde Naald*; op zijne *Veenboers Wegkorting* zijne *Winterturf* en zijn *Zieke Veenboer*. Eerst geeft hij zijn *Kamper Steurtjen van harde eijeren, sterke boter, en bittere mostert*; dan zijn *Wittebrood om het Kamper Steurtjen bekwamelijk op te eten*; dan zijn *Frisschen Dronck op het gesouten Kamper Steurtjen om dat*

¹ De 4^{de} Druk van Roelof Pietersz' *Enghe Poorte* verscheen in 1632. - Poppius' *Enge Poorte* zag voor het eerst in 1616 het licht en werd herdrukt in 1648.

*te beter te verswelgen*¹. Op den bodem ligt, evenals bij de kalvinistische medebroeders, een ernstig streven; de taal is op het nationale leven betrupt; maar het valsch vernuft en de langwijligheid komen ieder oogenblik om den hoek gluren.

Wanneer predikanten als Johannes Vollenhove, als Arnold Moonen, als de remonstrantsche Johannes Brandt in Den Haag, naderhand beproeven edeler vormen in zwang te brengen, dan gaat hun dit niet goed af. 'Nog steekt ze 't hoofd ten grafzerk uit', zegt in 1695 Johannes Brandt bij het houden eener lijkrede op de engelsche Maria, gemalin van Willem III, 'en moediger gebiedt zij ons om haar gedachtenis te eeren, niet met uiterlijke omstandigheden van rouw, bij menschen kunnende waargenomen worden, die onwaardig zijn dat ze haar betreuren; maar met het navolgen van hare deugden. Wordt dit van Engelschen en Nederlanders behartigd, dan zal haar asch zich nog vrolijk bewegen, en *tot in de zielen stuiven* van vrienden en vreemden'.² In zijne bedoelde deftigheid is dit laatste beeld zoo wanstaltig, dat wij aan den kapucijner-toon van Uytenbogaert en de anderen onwillekeurig de voorkeur geven. Wij gevoelen dat het verhe-

1 Plaatsen uit al deze pamfletten van Paschier de Fyne in Van Vloten's monografie. - Voor de kennis der vervolging van de remonstranten door de kontra-remonstranten, in 1619 en daarna, komt vooral Paschier's Klein Monstertjen in aanmerking.

2 Johannes Brandt, Lykrede over het ontijdig afsterven enz., uitgesproken te 's Gravenhage den 11den Februarij 1695. - Plaatsen uit deze rede van Brandt, en uit de lijkredenen van Vollenhoven en Moonen op Willem III, in Van Vloten's Vervolg op Arend, IV² 631 vg., 733 vg.

vene de zaak der nederlandsche evangeliepredikers niet was, en zij uit hunne rol vielen zoodra zij ophielden zich naar de lagere standen te schikken.

Door den amsterdamschen hoogleeraar Petrus Francius is in 1699, bij het uitgeven eener redevoering van den kerkvader Gregorius Nazianzenus, eene tamelijk scherpe kritiek der nederlandsche kanselwelsprekendheid van het tijdvak in het licht gezonden. Hij klaagt dat de meeste predikanten in de kennis hunner moedertaal vreemdelingen waren; er onder de ouderen gevonden werden die, vervoerd door den schijn eener valsche gemeenzaamheid, in hunne gebeden tot God zich van de vormen *je jij jou* bedienden; en, tot bevordering van hetgeen zij dierbaarheid of innigheid noemden, nu eens *Godtje* dan *Jesusje* zeiden¹.

Hoewel de smaak van Francius-zelf te wenschen overliet², hij was in zoover een man van gezag dat hij met goed gevolg de latijnsche poëzie beoefende. Demosthenes en Cicero waren zijne oratorische modellen; en hij besepte zeer wel dat door Bourdaloue, Bossuet, Fénelon, de gewijde welsprekendheid in Frankrijk eene hoogte bereikt had bij welke de methode der Nederlanders toen ongunstig afstak³.

- 1 Gregorius Nazianzenus, Van de Mededeelzaamheid. Uit het Grieks in 't Neerlands overgebracht door Petrus Francius, 1699. - Jac. Scheltema, Mengelwerk 1823, III II 171 vgg. - Van Vloten, Prozaschrijvers 17^{de} Eeuw, 1870, bladz. 607 vgg.
- 2 Een overigens fraai vers van hem op het overlijden van den dichter Antonides vangt aldus aan:

Zo is die Geest, zo eêl, zo groot,
Antonides, de prins der dichtren, doot!

- 3 'Deezen voet hout men tegenwoordig in Vrankrijk; en dit's de rede dat die natie, in 't wel schryven, boven alle andere volkeren uitmunt.' Francius.

Met dat al maken de redeneringen van Francius op ons den indruk, naar de filosofische eijeren eener bekende vertelling te zweemen. Niet die vertoogen weerkaatsen een getrouw beeld van den tijd, maar de preek over het *Lang Hair* van Jacobus Borstius. Eene tot het verleden behorende zamenleving moet karakter gehad hebben, dat onder hare toongevers er gevonden zijn die aldus het woord tot de menigte rigtten:

‘Vrouwen moeten lang hair hebben en dat nooit laten afscheren, tenzy in dringenden nood. Zoo moeten zy ook daaraen eenigen tyd besteden, om dat te kammen, rein te houden, en te vlegten. Maer den man, zegt de Apostel, is het *een oneer* lang hair te dragen, want de man heeft van de nature eenige agtbaarheid en heerlykheid boven de vrouwe. God heeft geordineert dat de vrouw den man zal onderdanig zyn, zeggende: *hy sal uw Heer wesen!* Nu is het lang hair een teeken van onderdanigheid en mindere heerlykheid, en daerom zeit de Apostel dat het de vrouw en niet den man past, want daar God gezegt heeft dat de man zal heerschappy hebben over de vrouw, daar gaat zulk een man zyn heerlykheid veranderen in de gelykenisse des beelts eener vrouwe, omdat hy het teken en levery van de vrouwelyke onderdanigheid draagt. Hoe lang het hair der mannen moet zyn en welke zyn mate? Dat behoeft u de Schriftuur niet te zeggen, de nature zal u dat genoeg leeren. Wie is zoo dom dat hy niet weet hoe lang zyn nagels moeten zyn? Nu, gelyk de nagels de teedere einden van

de vingers moeten bedekken en beschermen, en een natuurlyke sierlykheid en bevalligheid geven, zoo moet het hair doen aan de harsse-pan. Zoo gy slegts u hant aan u hoofd steekt of in den spiegel kykt, de natuur zal u toonen de gezette palen van het hair, voor welke zich moeten nederleggen al zyne wilde takken, alsof de natuur tot haar zeide, gelyk God tot de zee: *Tot hiertoe zult gy komen en verder niet*. Al wat over de wangen en op de rugge hangt is over zyn bestek, en daarom overtollig en onnut; en die het zoo lang dragen, kunnen hare dwaasheid ligtelyk bemerken, als 't hair over de oogen waait en het gezigt belet. Of, zo haar dat niet genoeg is, zo kunnen zy 't proeven, als 't hair in den mond slingert; want, al staat het als een wyngaert op haer hoofd, zy zullen wel bemerken dat de smaak daarvan niet zeer vermakelyk is'.¹

II [De tooneelspeelkunst]

De hollandsche tooneelspeelkunst had in de tweede helft der 18^{de} en het begin der 19^{de} eeuw buitenaf zulk een naam, dat ofschoon uit de 17^{de} eeuw-zelf niet veel berigten omtrent dit onderwerp tot ons gekomen zijn, wij onwillekeurig die latere deugden als het uitvloeisel eener oudere overlevering van de goede soort beschouwen.

1 Borstius' leerrede, uitgesproken te Dordrecht in 1645, had tot tekst: Of leert u ook de natuur zelve niet, dat zoo een man lang haar draagt, het hem eene oneer is? 1^{ste} Brief aan de Korinthiers, XI 14. Staten-vertaling.

Eigenlijk bestond er, gedurende het tijdperk dat ons bezighoudt, in het geheele land maar één schouwburg. Wel werden ook te Haarlem, te Utrecht, te Leiden, in Den Haag, van tijd tot tijd voorstellingen gegeven, doch meest alleen bij gelegenheid der kermissen, daar en elders; en de reizende tooneelgezelschappen welke in die behoefte voorzagen, zouden of hunne beste krachten eerlang afstaan aan Amsterdam, of waren reeds vroeger aan de amsterdamsche Akademie verbonden en gingen in andere steden enkel gastvertooningen geven.¹ Amsterdam was de eenige stad des lands welke een voldoende getal welvarende inwoners telde om op den duur, al werden er slechts twee voorstellingen 's weeks gegeven, het bestaan van een schouwburg mogelijk te maken².

Van Effen's oordeel over de amsterdamsche tooneelstukken dagteekent van 1732, en luidt ongunstig.

‘Kan 'er wel iets aanstotelyker voor een verstandig toezienaar uitkomen’, vraagt hij, ‘als een held of koning, op het gierlykst uitgedost, die het toneel komt betreden met voor uit stekende kniën, binnenwaards gekeerde voeten, smalle borst en ronde rug; die niet weet hoe luiden van fatsoen een ongedwongen groet maken; die, om den hoed af te nemen, met het hoofd zyn hand te gemoet komt; die twyfelt, waar een

1 C.N. Wybrands, *Het Amsterdamsche Tooneel (1617-1772)*, 1873. - Ferd. von Hellwald, *Geschichte des Holländischen Theaters*, 1874.

2 Een schouwburg van 1628 te Rotterdam, insgelijks Akademie genaamd, heeft niet geleefd. - Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg*, 1882.

dame aan te vatten om haar uit te leiden; die, zyne boersheid bewust, de toezienenden deel dwingt te nemen in zyne verlegentheid, en, niet wetende waar zyne armen te bergen, dezelve gebruikt tot onophoudelyke, onbesuisde, en niets beduidende gebaarden? Vry nog walgelyker is die andere, die, deze dorperheid en de daar uit spruitende verlegentheid door ongegronde verwaandheid en onbeschaamdheid willende overwinnen, met een uitgestrekte hals en borst, met ingebogene lendenen, den arm in de zyde, met opgesparde blikken, trotsch gelaat, valsche en gemaakte swier, voor den dag komt; met zyne gedwonge schreden door het toneel dreigt heen te trappen; en, in plaats van een verheven man te vertonen, een zwetende en windbrekende quakzalver volmaaktelyk nabootst'.¹

Niet minder scherp zijn Van Effen's aanmerkingen op het stemgeluid der acteurs; en hij spaart daarbij de aktrices niet. 'Indien onze vertoners op den grondslag eener welgeredeneerde declamatie wel hadden leeren bouwen', gaat hij voort, 'men zoude op ons toneel zulke onverwagte uitvallen, die kant noch wal raken, zo dikwyls niet horen; onze tooneelspeelers *van beide de sexen* zouden zich wachten voor een onmanierlyk geschreeuw, 't welk in de eerste bedryven, daar in 't gemeen de hevige hartstogten nog geen plaats hebben, reeds begint; waar door de stem, heesch en schor geworden, wanneer t'er op aan komt, versche en onaangename pogingen doet om de vinnigste gemoedsbewegingen te beantwoorden. Men moet zich doen verstaan, dat is waar; maar dat geschied beter

¹ Hollandsche Spectator, I 217 vg. N^o 28.

met duidelyk te spreken, als met gillen en bulderen; en men tracht luiden van aanzien, die doorgaans niet schreeuwen, af te beelden, en geen kruijers en appelwyven. Tot noch toe heb ik reden om te hopen dat 't gene ik omtrent deze stoffe voorgedragen heb, door den lezer zal goedgekeurd worden; doch ik twyfel of hetgeen ik 'er by zal voegen wel 't zelfde geluk zal hebben. Ik ben van gevoelen dat het volstrekt onmogelyk is een goed acteur te zyn, zonder geest en oordeel te hebben'.¹

Lieden zonder oordeel, lieden zonder geest, kruijers, appelwijven: dit klinkt hard. Ook is het niet overeen te brengen met het gunstig getuigenis van enkele andere zegslieden. Wij moeten niet uit het oog verliezen dat Van Effen, die als prozaschrijver lof verdient, een aanmerkelijk pedant was. Niet al zijne spreuken mogen voor orakelspreuken gelden.

Eene vrolijke beschrijving van den aanblik der komediezaal, wanneer vóór het begin der vertooning de loges zich met gedekolleteerde jonge vrouwen vulden, hebben wij aan Langendyk te danken.

Hij laat een gehuwden noordhollandschen boer verhalen van eene voorstelling van *Aran en Titus*, die hij in den amsterdamschen schouwburg op de Keizersgracht is gaan bijwonen met zijne Maartje. De laag uitgesneden keurslijven der jufvrouwen in de loges hebben hem verbaasd, en één oogenblik heeft hij gewaand bij ongeluk in een slecht huis verdwaald te zijn. Door een aanzienlijk Amsterdammer aan zijne zijde is hij daaromtrent gerust gesteld. Deze heeft hem

1 Hollandsche Spectator, I 219 vg.

medegedeeld dat de bedoelde schoonen inderdaad tot den hoogsten stand der samenleving behooren, en zij niets anders doen dan zich regelen naar de kledingswijze van den dag¹.

Uit Langendyk's schildering, en evenzoo uit de veel oudere van Huygens in het *Kostelick Mal*, moeten wij opmaken dat de nederlandsche vrouwen destijds in de groote steden, al waren zij kraakzindelijke huismoeders, en al werden de dochters opgevoed in dezelfde overlevering omtrent het schoonmaken, geenszins, wanneer zij in het openbaar verschenen, zich door overdreven zedigheid kenmerkten. Jaap (zoo heet de boer) is maar half bevredigd. Het hindert hem dat zijne Maartje ondersteld wordt eene minder frissche of minder bevallige vrouw te zijn dan de anderen; en hij doet haar het voorstel, dat zij wijselijk afslaat, met de stukken het tegendeel te bewijzen.

¹ Langendyk's Gedichten, 1751, 2^{de} Druk, III 461 vgg.:

Ik had wel hooren zeggen
 Dat ze in het Speulhuis ook zo vlaais op taefel leggen;
 En 'k docht: hier zyn wy by geval nou in zoo'n huis.
 Mit speulden z'op de veel. Toen docht ik: Dat's niet pluis,
 Nou loof ik zekerlyk zel al dat goedje dansen.
 Maar an myn zy zat juist ien van de grootste hangsen,
 Die onderrigte me de zaaken net van pas,
 En zaai me dat ik hier niet in een Mothuis was,
 Maar dat de ryke Lui nou duske mode hadden.
 Ik kreeg myn Maeretje toen aenstongs by de kladden,
 En zaai: Haal jy dan ook jou prammen voor den dag,
 As deuze Juffers, wangt we zyn in ien gelag:
 'k Ben op jou prammen al zo grootsch as deuze Jonkers
 Op heur luî Maaisjes, en ik lach iens met die pronkers.
 Maer Maertje wou niet.

Deze onvoltooid gebleven proeve van Langendyk moet uiterlijk van 1715 zijn. Men vindt er ook eene boertige beschrijving van het ontsteken der kaarsen die bij avond (in het begin der 17^{de} eeuw hadden de vertooningen bij daglicht plaats) de duisternis verdrijven moesten. Daarnaevens eene aanduiding omtrent het scherm, dat aanvankelijk openging bij wijze eener portière, doch later een op- en nedergaand gordijn werd, beschilderd met mythologische figuren op een donkeren achtergrond:

Daar hong ien zwarte doek, zoo bried as de stellaezies
 Waer op een Doofpot stong, en ook twee Jamporaezies.
 D'ien, die Neef Teun hiet ('k loof 't is al ien ouwe Sangt),
 Reê op ien walvisch mit ien hooijvork in zen hangd,
 En de angder hiet Malkuur, zo as ik hoorde praeten.
 Ik docht: ze zellen strak die keerels spreken laeten,
 Of kunstjes laeten doen. Mit vielen er terstongd
 Vyf kerrickkroonen, hiel vol kaersen, nae de grongd:
 Daer quam ien kaerel om die kaersen op te steeken,
 Puur of 't de koster was, en dat ze zouwen preeken;
 'k Zocht nae den preekstoel, maer dien kreeg ik niet in 't oog.
 De kaersen gongen toen van zelf weêr nae om hoog,
 En toen de kaerels mit de doofpot¹.

Uit Van Effen weten wij dat die vijf koperen kroonen niet lang daarna door twee 'lustres van glazen kralen' vervangen zijn; doch zonder dat het publiek daardoor bewogen werd meer decorum in acht te nemen. Nog in 1732 hadden er in den 'bak', bij iedere drukbezochte voorstelling, min of meer heftige tooneelen plaats, wanneer personen die tijdig 'lootjes' genomen en plaatsen besproken hadden, dezen bij het binnen-

1 Langendyk's Gedichten, III 464 vg.

treden reeds bezet vonden. Het bestuur werd gevoerd door kommissarissen van liefdehuizen, die in het belang der hulpbehoevenden niet schroomden tweemaal geld aan te nemen voor dezelfde zetels. 'Zo je lui miend dat je verongelykt bint', zeiden de bezittende buitenlieden tot de nakomende stedelingen, 'dan kan je nae boven veur de Heeren gaen. We hebben hier al vroeg eweest, en ien drie gulden betaald; want we dochten op de gallery te gaan zitten; maer daer was et vol. Toen wouwen wy ongs geld weerom hebben, maer ze wouwen 't ongs niet geeven, en zaiden: As jy 'er nog drie gulden bylegt, dan kunje op de beste plaets kommen, anders zellen we jou een briefje langen teugen margen. En margen motten we weer tuis wezen; daerom waeren we gedwongen, zo we dat spul zien wouwen, nog iens zo veul geld te verkyken. Nou was hier ook niet open as deuze plek; en daer bin we op gaen zitten, en we sellender niet ofgaen, je mag doen wat je wild'.

Al deze boersche taal doet duidelijk genoeg zien welke soort van publiek doorgaans in den schouwburg den boventoon voerde. Tusschen de bedrijven liep in Van Effen's dagen een vrouwspersoon heen en weder, die met eene groote kan en een glas in de hand gedurig riep: *Motje hier ook bier?* Een ander schreeuwde daar tegen in: *Belieft er ook iemand van boekjes gediend te wee - zen?* 'Behalve dit', verhaalt hij, of verhaalt zijn zegsman, 'kreeg ik altemet eens een hagelbui notedoppen en appelschillen op het hoofd; zo dat ik my verbeeldde op een dorp in een redenrijkers tent te zyn'.¹

¹ Hollandsche Spectator, IV 129 vgg. N^o 107.

Honderd jaren vroeger bruide het niet anders. Van oudsher was de amsterdamsche schouwburg de uitgelatenheid ten prooi. 'In den bak stonden of zaten ouden en jongen, kinderen en volwassenen, knapen en meisjes dooreen. Er werd gevrijd, gekust, gegeten, gerookt, gelagchen, geschreeuwd, getierd, met schillen en doppen geworpen. Ten minste, zoo ging het in de Oude en de Brabantsche Kamers, en waarschijnlijk ook nog in de Akademie toe'.¹

Het is niet gemakkelijk van de verdiensten der spelers en speleressen, wier roeping het was deze dartele schaar beurtelings te boeijen en te vermaken, ons eene voorstelling te vormen. De aard der vertoonde stukken, kluchten van Bredero, treurspelen van Vondel, en hetgeen verder naar deze twee typen zich vermenigvuldigde, eischte niet dat de tooneelisten in de eerste plaats zich beligchaamden in een karakter buiten zich. Na het grimeren en kostumeren kwam in het treurspel alles op het fraai opsnijden der verzen, in de klucht alles op het gelukkig nabootsen der platte volksspraak aan. Echter vindt men aangeteekend dat de tooneelschrijver Blasius, bij het vertalen eener latijnsche komedie in 1670, voor een bejaard vader eene bejaarde moeder in de plaats stelde 'omdat op deese amsterdamsche schouwburg geen manspersoon bij verdeeling van de rollen so bequaam voor een vader speelt, als Jeuriaan Baat voor een oude vrouw'. De acteur Baat, moet men gelooven, legde dus wel degelijk er zich op toe een karakter zamen te stellen.²

¹ Jonckbloet, Letterkunde 17^{de} Eeuw, 1881, I 381.

² Jan Te Winkel, Mr. Joan Blasius, 1881, bladz. 100 vg.

Ik herhaal dat de opgang, dien onze troepen niet lang daarna in het buitenland maakten, verbiedt voetstoots al het kwade aan te nemen wat door Van Effen daarvan gezegd is. Hollandsche komedianten zouden niet te Weenen, te Berlijn, te Frankfort, te Lubeck, te Hamburg, te Kopenhagen, zekere lauweren geplukt hebben; er zou niet voor eene poos te Stockholm een hollandsche schouwburg hebben kunnen bestaan; zoo er onder deze vertooners en vertoonsters, - want vrouwelijke hollandsche tooneelsten waren geen zeldzaamheid, - zich niet althans enkelen bevonden hadden die hetzij als acteurs, hetzij als aktrices of als danseressen, door een wezenlijk talent zich onderscheidden. In Frankrijk waren zij misschien niet opgemerkt; in Duitschland, in Zweden, in Denemarken, blonken zij uit¹.

Sommigen hunner hadden schik in hun vak. Valentyn verhaalt in zijn leven van den gouverneur-generaal Maetsuycker (1606-1678): 'Hy heeft een zusters zoon gehad, Heere de Boer genaamt, die lange jaren te Amsterdam een vermaard tooneelspeelder geweest is. Dezen heeft hy menigmaal na Indien ontboden, om door hem gevorderd te werden. Dog hy schreef synen oom weer: dat het voor hem veel beter was, dan eens prins, dan eens koning, en dan weer eens keizer, en, na daar voor te hebben gespeelt, weer vry te zyn, dan altyd een slave in Indien te werden'. Heere de Boer erfde in 1678 van zijn oom f100.000, en liet

1 Ferd. von Hellwald, bladz. 77 vgg.: Holländische Komödianten im Auslande, en: Fremde Urtheile über das Spiel der holländischen Schauspieler.

zich daarvan te Haarlem een fraai huis bouwen¹.

Er zijn uit onze 17^{de} eeuw een betrekkelijk groot aantal namen van dramatische kunstenaars en kunstenaresses in het geheugen blijven hangen, en van sommigen woei de roem tot naar Java over². Niemand echter is nog heden zoo vermaard als de amsterdamsche Adam Karelsz, die zijn franschen geslachtsnaam De Germes op zijn hollandsch Van Zjermes schreef³.

Wanneer wij bedenken dat Adam Karelsz in 1617, bij het openen der Akademie van Samuel Coster, mans genoeg was om de hoofdrol in een toen gegeven treurspel te vervullen, en tevens dat hij onderwijs in de welsprekendheid heeft gegeven aan Petrus Francius die geboren werd in 1645⁴, dan zijn wij genoodzaakt hem mede te tellen onder de krasse ouden over welken hiervóór door mij gesproken is: Jacob Cats, Constantyn Huygens, Joost van den Vondel, Antonie van Leeuwenhoek, en de overigen⁵. Hij doet denken aan sommige sociétaires van het Théâtre Français onzer eeuw, die, na dertig- of veertigjarige aktieve dienst, zich van het tooneel terugtrekken en ten behoeve van

1 Valentyn, 5^{de} Stuk, Levens der Opper-Landvoogden.

2 N.P. van den Berg, Het Tooneel te Batavia, 1880.

3 De naam eener tragische heldin van Jean Rotrou, - Cléagénor, 1630, - werd evenzoo door Adam Karelsz 'Kleazjenor' geschreven. - Katalogus M^{ij} van Letterkunde, 1877, Tooneelstukken N^o 4141 en 4142.

4 In 1639 vervulde Adam Karelsz eene rol in de Gebroeders. - Van Lennep's Vondel, III 629 vgg., met facsimilé eener aantekening van Vondel zelf.

5 Hoofdstuk: Zeden en Personen. Hiervóór, bladz. 271 vgg.

een jonger geslacht een openbaren cursus over de kunst van spreken en voordragen openen.

In eene latijnsche redevoering van 1696 of daaromtrent roemt Francius dezen amsterdamschen akteur als een buitengewoon man, dien vele tijdgenooten zich toen nog levendig konden voorstellen; zoo volleerd in het uitdrukken, door stem en gebaren, van hetgeen geacht werd om te gaan in het hart zijner tragische personen, dat men er door herinnerd werd aan hetgeen de klassieke oudheid omtrent den tooneelspeler Roscius verhaalt, den onderwijzer van Cicero¹. Francius droeg er roem op, zeide hij, evenzoo den man tot leermeester gehad te hebben die in 1647 op onovertreffbare wijze, in de stadskomedie, Brandt's lijkrede op Hooft voorgedragen had².

De amsterdamsche Akademie, die de voormalige rederijderskamers opvolgde en zelf naderhand de amsterdamsche Schouwburg werd, had aanvankelijk eene vinnige anti-klerikale strekking. Calvinistische kraaijers en liberale tegenkraaijers, dezen met Dr. Coster aan de spits, boden in den eersten tijd tegen elkander op. Iedere hatelijkheid van het tooneel werd van den kansel met eene wederkeerige hatelijkheid beantwoord, en omgekeerd. Het was een onedele wedstrijd. Ons

1 Petrus Francius, Pro Eloquentia: 'Mirabilem hominem cujus vocem, gestum, incessum, et universi corporis motum, studui imitari; quem cum audirem ac viderem antiquos ipsos audire et adspicere visus sum. Nunquam ego scivissem quid veterum eloquentia, quid Cicero, quid Roscius esset, nisi istum ego hominem audivissem, qui ista me simul omnia docuit'.

2 Ferd. von Hellwald, bladz. 26 vgg.

walgt, wanneer wij de buitensporigheden herdenken waartoe van beide zijden vervallen werd¹.

Echter had de volharding van Coster en de zijnen dit goede, dat het nationaal tooneel er door gered is van den ondergang. De regtzinnige predikanten zouden, indien men voor hen gezwich was, te Amsterdam verworven hebben hetgeen, door den invloed van den frieschen stadhouder Willem Lodewijk, Bogerman te Leeuwarden verkreeg². Het kalvinisme was in beginsel tegen iedere tooneelvoorstelling gekant. Blind voor de overweging dat ook de kerk gesloten zou moeten worden, indien nergens op aarde de onedele driften een schuilhoek vinden mogten, zagen de bedienaren der godsdienst in den schouwburg slechts een tempel der zonde³.

In Frankrijk waren de priesters het tooneel niet minder vijandig dan de predikanten in Nederland. Te onzent, waar van de onderliggende katholieke gemeente geen uitpattingen te duchten waren, toonden de roomsche herders zich welwillender. Vondel is onder den invloed van jezuïetepaters kunnen geraken, zonder dat dit den tooneeldichter in hem benadeeld heeft. Zijne biechtvaders (beschouwden zij wellicht zijne bijbelsche trage-

1 Gallée, Academie en Kerkeraad (1617-1632), 1878.

2 In 1619 werden te Leeuwarden de tooneelvertooningen volstrekt verboden. - Starter's leven door Van Vloten, vóór den Frieschen Lusthof van 1864, bladz. xii.

3 Gijsbert Voetius, Disputatio de comoediis, Utrecht 1650. - Pieter Burman, Oratio pro comoedia, Utrecht 1711. - Burman's apologie van het tooneel lokte de tegenspraak van vele regtzinnige predikanten uit. Lijst van stukken bij C.N. Wybrands, bladz. 130 noot 2.

dien als eene voortzetting der passie-spelen en andere mysterien uit den middeleeuwschen voortijd?), zijne biechtvaders verboden hem niet-alleen het werken voor den schouwburg niet, maar hielpen hem meer dan eens aan nieuwe bouwstoffen¹.

‘Men kan met weinig moeite het volk eene andere godsdienst doen aannemen,’ heeft honderd jaren geleden een vaderlandsch geschiedvorschcr gezegd; ‘maar het de vreugde en de feesten van het oudere geloof doen afleggen, gaat zoo ligt niet’.² De Amsterdammers der 17^{de} eeuw, verwend door de voorstellingen in de kerken en de rederijkerskamers uit den tijd vóór de hervorming, kozen de partij der Akademie. De nauwgezetten onder hen paaiden hun geweten met de overlegging dat alles een weldadig doel beoogde: de weezen werden er door gebaat, de oude stok voer er wel bij. De meer luchthartigen vroegen alleen naar vermaak. Het kon in de oogen van God niet schuldig zijn een stichtelijk treurspel te zien vertoonen. Wat de vuile praat der kluchten betreft, sloegen ook niet op den kansel-zelf de predikanten bijwijlen een toon aan, die den schouwburg nabijkwam? Zij die zoo dachten waren geneigd, indien er een godsdienstleeraar gevonden werd die aan sommige naaktheden zich ergerde, hem met Molière's Dorine toe te voegen:

Et je vous verrois nu, du haut jusques en bas,
Que toute votre peau ne me tenteroit pas³.

1 Jan Te Winkel, Vondel als Treurspeldichter, 1881.

2 Van Hasselt, Eerste Vad. Klugtspelen, 1780, bladz. 103.

3 De oudste hollandsche vertaling of bewerking van Tartuffe (1667) wordt gezegd van 1674 te zijn: Steyl-oir, of de schynheilige bedrieger, waar in is nagevolgt de Tartuffe van Molière.

Herdruckt in 1677 en 1713. - Tooneelstukken M^{ij} van Letterkunde, N^o 7078 vgg.

III [De muziek]

Hetgeen de geschiedenis onzer muziek in de 17^{de} eeuw belangwekkend maakt, is de liefde der beschaafde vrouwen voor deze kunst. Van de kerk was voor het schoonheidsgevoel der vrouwen niet veel te wachten. Van het tooneel nog minder. De meesten harer werden van het schilderen afgehouden door de ruwe zeden der zoonen van Sint Lucas. Des te onverdeelder konden zij aan de muziek zich wijden.

Men is in den laatsten tijd te onzent tot de ontdekking gekomen dat bij het ten einde spoeden der midden-eeuwen, eer met het aanbreken der 17^{de} eeuw Italie een nieuw tijdvak openen zou, de toonkunst in Europa gedurende honderd jaren door de Nederlanders beheerscht is. Kiesewetter en Fétis hadden reeds in 1829 daaromtrent het een en ander aan het licht gebragt¹. De onderzoekingen van den Oostenrijker en den Belg werden in 1851 bevestigd door Franz Brendel, te Leipzig². Het duurde echter tot 1869 eer er,

- 1 Prijsvraag uitgeschreven door het Kon. Instituut te Amsterdam, en beantwoord door Kiesewetter en Fétis: 'Welke waren de verdiensten der Nederlanders omtrent de Toonkunst in de 14^{de}, 15^{de}, en 16^{de} eeuw?' 1829.
- 2 Franz Brendel, Geschichte der Musik in Italien, Deutschland, und Frankreich, Leipzig 1851, 3^{de} Druk 1860, bladz. 30: 'Orlando Lasso beschloss die Epoche der Niederländer, die in einen Zeitraum von 200 Jahren der Welt wol an 300 Tonsetzer geliefert hatte. Die Musik, durch dieses Volk in ganz Europa verbreitet, begann jetzt, namentlich in Italien und Deutschland, eine einheimische Kunst zu werden'.

door het bezielend woord van Ambros te Praag, in Amsterdam eene Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis tot stand kwam. Zij koos de uitspraak van den genialen muziek-historicus tot motto: 'Das Jahrhundert von 1450 bis 1550 verdient in der Musikgeschichte recht eigentlich den Namen des Jahrhunderts der Niederländer. Die Niederlande galten für die Hochschule der Musik selbst noch dann, als Italiens musikalischer Ruhm schon in vollem Glanze strahlte'.¹

Ten aanzien dezer oudere nederlandsche toonkunstenaars, wier werken niet-alleen, maar ook wier namen, voor eene poos bij den nakomeling in het vergeetboek geraken zouden, valt ongeveer hetzelfde op te merken als wij vroeger zagen gebeuren met hunne tijdgenooten de nederlandsche schilders.

Evenals Hubert en Jan van Eyck, evenals Van der Weyden en Memlinc, zijn de bedoelde komponisten onderdanen der hertogen van Bourgondie, en hun bloeijen in de kunst valt zamen met den hoogsten voorspoed van hun vaderland als handeldrijvende natie. Ofschoon onder hen zeker aantal Noord-Nederlanders aangetroffen worden, de Zuid-Nederlanders geven den toon. Niet naar Holland of naar Zeeland worden zij bij voorkeur genoemd, maar naar Brabant en Henegouwen.

Dufay is uit Chimay; Joannes Okeghem uit Ter-

1 Artikel 'Ambros' in Henri Viotta's Lexicon der Toonkunst, 1880 vgg., I 72 vg.

monde in Oost-Vlaanderen, naar het schijnt; Josquin Desprez uit Vermand hij St. Quentin; Adriaan Willaert uit Brugge; Orlando Lasso uit Mons. Aan de geboorteplaats van Clemens-non-Papa wordt getwijfeld. Men verneemt niet dat door Ghiselinus Danckerts die uit Zeeland stamde, door Sebastiaan de Hollander die uit Dordrecht, door Christiaan de Hollander die uit Leiden, door Jossen Junckers die uit Rotterdam was, eene andere dan de zuidnederlandsche methode gevolgd is¹.

Anders dan de vlaamsche schilders, wier geboortegrond tevens het voornaamste tooneel hunner werkzaamheid bleef, vestigden de toonzetters zich meestentijds in den vreemde. Men ontmoet hen te Weenen, te Munchen, te Parijs, te Parma, te Venetie, bovenal te Rome. De thuisblijvenden hebben hun middenpunt te Antwerpen. Zij zijn kapelmeesters, leiders van koorknappen, directeuren van muziekscholen. In Nederland bestonden zulke inrigtingen toen niet; of niet in genoegzamen getale om de groote menigte der zich aanbiedenden van eene voegzame maatschappelijke stelling te kunnen voorzien.

Op het muzikaal leven der lagere standen te hunnent is door deze virtuozen en hunne meesters geen merkbare invloed uitgeoefend. Voor een deel lag dit

1 Over Dufay, Okeghem, Orlando Lasso, enz., in Viotta's Lexicon, artikel: Nederlandsche Muziek, II 660 vgg. - Fétis, Biographie Universelle des Musiciens, 2^{de} Uitgaaf, 1860-1865. - Edmond Vander Straeten, La musique aux Pays-Bas avant le 19^e siècle, 1872. - Alphonse Goovaerts, Histoire et Bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas, 1880.

aan hun verblijf in het buitenland, en aan hunne betrekking als dienaren van hoven. Voor een ander deel aan het eenzijdig theoretische in hunne ontwikkeling. Zij lieten het volkslied over aan zichzelf. Hunne roeping was niet, de hoogere toonkunst reeds dadelijk tot de schare te brengen, maar eene hervorming voor te bereiden wier vruchten het algemeen eerst later ten goede zouden komen¹.

Tusschen dien zaaitijd en dien oogst viel in Noord-Nederland de storende heerschappij van het kalvinisme, en met die heerschappij kwam de oorlogsverklaring aan alle muzikale vormen zonder onderscheid, op het psalmgezing na. Professor Voetius loofde in algemeene bewoordingen, bij de inwijding der utrechtsche hoogeschool in 1636, de muziek als eene gave Gods². Maar de aangeprezen toonkunst was de toonkunst van het Oude-Testament en van sommige kerkvaders. Er werd niet bedoeld dat de muziek een zelfstandig bestaan leiden zou. Gelijk te voren de orthodoxe Filips van Marnix verketterd was om een goed woord over het dansen, evenzoo werd het de orthodoxe Constantyn Huygens gedaan we-

1 Ulibischeff bij Franz Brendel, bladz. 24: 'Was hätten die grossen Tonkünstler der Harmonie, Bach, Händel, Mozart, angefangen, wenn nicht geschickte und ausdauernde Arbeiter Jahrhunderte lang die Steinbrüche ausgebrochen, die Minen ausgebeutet, und das solide Material hergerichtet, behauen, geformt und geschmiedet hätten?'

2 'De Musyke of Sang-konste heeft Godt de Heere haar plaatse gegeven in den ceremonieelen Godtsdienst des Ouden Testaments. Dit werk was den Levyten aanbevoelen, enz.' Uit Voetius' oratie Van de nuttichheydt der Academien ende Schoolen, 1636.

gens het aanbevelen van sommige verbeteringen in het orgelspel¹.

Vandaar dat de muzikale beweging te onzent in de 17^{de} eeuw, sterk kontrasterend met de opgewekte deelneming van het vóór-kalvinistisch tijdperk, enkel aan een klein getal op zichzelf staande verschijnselen gekend wordt.

Constantyn Huygens komt in brieven aan buitenlandsche vrienden er rond voor uit dat hij in Nederland, wat zijne liefde voor de hoogere kunst betreft, vrijwel alleen staat². Hij wil niet dat men aan zijn doorzicht of zijne belangstelling waarde hechten zal; in het land der blinden, zegt hij, is éénoog koning³. Hem zou het niet verwonderen zoo men in Frankrijk *en matière de musique* de Hollanders en de Russen voor barbaren van dezelfde soort hield⁴. Het is hem eene dagelijksche grief dat in zijne omgeving er wel overvloed van lieden gevonden worden die gaarne het geluid van een instrument vernemen, maar zeer weinigen die onderscheid weten te maken tusschen goed

1 Constantyn Huygens, *Gebruick of ongebruick van 't orgel inde Kercken der Vereenigde Nederlanden*, 1641. - Jonckbloet, *Letterkunde 17^{de} Eeuw* 1882, II 105 noot.

2 Huygens aan De Villiers, 20 Oktober 1656: 'Il n'y a que moy en ces Provinces qui se mesle de ce beau mestier jusques à la composition'.

3 'C'est un roy borgne qui vous parle au païs des aveugles'.

4 Aan Du Mont, 7 Oktober 1660: 'Apparemment on croid en France que la Hollande et la Moscovie sont esgalement brutales et barbares, et qu'il faut des coups de fouet pour nous desniaiser en musique'.

en slecht¹. Eerlang werden er in Nederland zelfs geen drukkers meer gevonden, schijnt het, die muziekwerken wisten te behandelen. Huygens althans nam zijne toevlugt tot een uitgever te Parijs.

Verwijdert men uit Constantyn's klagten de overdrijving waartoe bij het schrijven aan vreemden de eigenliefde of de valsche nederigheid ligt vervoerd wordt, dan blijft er eene getrouwe schildering van den toestand over. Door het zingen in de gereformeerde en andere protestantsche kerken, zoo men het zingen noemen wil, was bij de groote menigte het muzikaal gevoel verstompt. Aan de bruiloftsmaaltijden, in de gezelschappen der kleine burgers, weerklonken liederen genoeg; maar het waren, voor zoover de melodien betrof, middeleeuwsche herinneringen. Slechts eene gemakkelijk te tellen minderheid van beschaafde personen uit den hooger stand, vrouwen en mannen, beminden de muziek om de muziek.

Huygens zelf was een der voornaamste dilettanten van het tijdvak. Hij bespeelde verschillende instrumenten; was bedreven in de theorie; en mogt er roem op dragen de komponist van vele honderden motieven te zijn². Zijne onlangs uitgegeven muzikale korres-

1 Aan De St. Luc, 27 Mei 1675: 'A vous parler franchement, c'est en ces matières le plus grand de mes deplaisirs de ne trouver à qui parler, c'est à dire, à qui me faire entendre. Il est vray qu'il se trouve peu de gens qui n'ayment le son de quelqu'instrument, mais combien en rencontrons nous de capables de discerner le bon d'avec le mauvais?'

2 Huygens aan Johan Maurits van Nassau, 2 Oktober 1679: 'Vous entendez parler un homme, Monseigneur, qui, à son propre estonnement, se trouve avoir composé plus de 800 pièces de musique, sur divers instruments'.

pondentie doet hem als een vurig liefhebber kennen; vuriger en hartstogtelijker dan iemand onzer te voren vermoedde¹.

In 1631 werd te Utrecht een muziekgezelschap opgericht, navolging van het nog ouder Caecilia-koncert te Arnhem. Ziel der utrechtse muzikale wereld van dien tijd was de blinde klokkenist, organist, fluitist, en komponist, jonkheer Jacob van Eyck, omtrent wiens gaven men nog heden, op grond van zijn *Fluyten Lusthof*, zich een oordeel kan vormen. Het utrechtse Collegium Musicum trok zijne stichters en bestuurders uit de wereld der aanzienlijken².

Te Haarlem telde de kunst een waardig vertegenwoordiger in den priester en begijnen-vader Joan Albert Ban, wiens lof wij in de verzen van Maria Tesselschade aantreffen. Ban wisselde brieven met Huygens, en ontving menigmaal het bezoek van Descartes, tijdens deze te Egmond-Binnen woonde. Zijne algemeene begrippen over muziek vonden tegenspraak bij Descartes-zelf en bij den gemeenschappelijken korrespondent van beiden in Frankrijk, den franciskaan Mersenne. Niettemin staafde Ban zijne bevoegdheid tot medespreken in tal van geschriften³.

1 Jonckbloet en Land, Correspondance et OEuvre musicales de Constantin Huygens, 1882. - Uitgaaf der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis.

2 Van Riemsdijk, Het Stads-Muziekcollege te Utrecht, 1881. Bladz. 2, 35 vgg., 76 vgg.

3 W. Moll over Ban, in Bouwsteenen II, bladz. 77 vgg. - Jonckbloet en Land, Correspondance, bladz. XXXVI-CXLV.

Karakteristiek is een gedichtje dat de ernstige fransche monnik in 1648 aan den niet minder stemmigen hollandschen pater zond, opdat deze er noten bij schrijven zou:

Me veux-tu voir mourir, insensible Climaine?...
 Viens donner à tes yeux ce funeste plaisir!
 L'excez de mon amour et celui de ta haine
 S'en vont en un moment contenter ton desir;
 Mais au moins souviens-toi, cruelle,
 Si je meurs malheureux, que j'ay vescu fidelle!...

Het voorbeeld van Cornelis Schuyt, organist en komponist te Leiden, bewijst dat reeds bij het aanbreken der eeuw de soort van muziek welke bij zulke teksten behoorde, in Nederland aan het doordringen was. Uit Italie teruggekeerd, waar de leidsche burgemeesters hem in staat gesteld hadden zijne studien te gaan voltooijen, droeg Schuyt in 1600 hun een bundel *Madrigali* op, met eene italiaansche voorrede aan hun adres. In 1603 volgde een bundel *Hollandsche Madrigalen*; in 1611 een bundel *Madrigali Nuptiali*. Dezelfde italiaansche kunst, welke in Frankrijk reeds aangenomen was, zou ook te onzent opgang maken¹.

Uit Italie kwam, maar op jeugdiger leeftijd dan Schuyt, ook de Jan Sweelinck terug die thans algemeen als het grootste muzikaal vernuft van Noord-Nederland geëerd wordt. Duidelijker dan één ander voorbeeld welligt staven de lotgevallen zijner werken

1 Over Cornelis Schuyt bij Heije, *Bouwsteenen* II 128 vgg., met Aanteekeningen van Rammelman Elsevier. - Drie van Schuyt's 'Madrigalen' zijn op nieuw uitgegeven door de Vereeniging voor N.N. Muziekgeschiedenis.

te onzent, dat wij ondanks de belangstelling van sommigen buiten de muzikale beweging der eeuw stonden¹.

Drie Sweelincks, vader, zoon, en kleinzoon, zijn door onze voorouders als virtuozen geëerd. De kleinzoon Dirk was zóó vermaard, dat toen Maria Medici in 1638 te Amsterdam zou komen, Hooft het orgelspel van meester Dirk als het uitgezochtst onthaal beschouwde hetwelk de koningin kon aangeboden worden². Nogtans is niet Dirk een man van beteekenis in de geschiedenis der muziek; evenmin de grootvader Pieter; maar alleen de Jan Pietersz dien zijne tijdgenooten met de twee anderen op één lijn stelden. Het eigenlijk buitengewone in hem is door de meeste Nederlanders van toen over het hoofd gezien. Eerst veel later hebben wij van de Duitschers vernomen dat de man van het *Regina Caeli* als de vader eener nieuwe school te beschouwen is³.

'In de 16^{de} eeuw voert in het rijk der tonen de veelstemmige vokaalmuziek nog steeds de alleenheer-

1 Bijzonderheden omtrent Sweelinck bij Heije, Bouwsteenen I 36 vgg., II 142 vgg. - Bij H.F.L. Tiedeman, in Sweelinck's Acht zesstemmige Psalmen, uitgaaf der Vereeniging. - Bij P. Scheltema, Aemstel's Oudheid, 6^{de} Deel.

2 N^o 694 der Brieven in Van Vloten's uitgaaf.

3 'Mij vervult een gevoel van beschaming, wanneer ik zie dat Nederland een zijner rijkst begaafde zonen, een der gevierdste leermeesters van Duitschlands kunstjongeren, den wegbereider voor Bach en Händel, - en niet slechts den grondlegger van 't zelfstandig orgelspel, maar ook van den tot vrijheid zich ontwikkelenden melodischen vokaalvorm des nieuweren tijds, - in zulk eene mate vergeten had dat nauwelijks de heugenis aan hem was overgebleven'. Heije, Bouwsteenen.

schappij. Muziek-instrumenten worden wel gebruikt, doch meer om de menselijke stem all'unisono te ondersteunen, of die te vervangen bij gebrek van eene voldoende bezetting der vokaalpartijen. De zangwerken worden voor de luit en het orgel in partituur gezet; daarnaar begeleidde de instrumentalist, of bragt hij op die instrumenten de komposities tot uitvoering. Op den titel van vele zangstukken van dien tijd vindt men dan ook vermeld, dat zij bestemd zijn om gezongen of gespeeld te worden (*per cantare o sonare*). Langzamerhand treden de instrumenten meer zelfstandig op. Bij voorkeur worden zij gebruikt voor de uitvoering van dansmuziek. Het rythmische element, dat die danswijzen beheerscht, en de afgerondheid harer vormen, dragen het meest tot de verdere ontwikkeling bij. De omwenteling die op het einde der 16^{de} en het begin der 17^{de} eeuw plaats vindt, en die den muzikaal-dramatischen stijl in het leven roept, dringt de veelstemmige vokaalmuziek op den achtergrond. Het eenstemmig (solo-) gezang, met instrumentale begeleiding, treedt al meer en meer op den voorgrond'.¹

Ongetwijfeld is dit de reden dat op zulk een groot aantal hollandsche schilderijen der 17^{de} eeuw, door meesters als Ter Burg, Netscher, of Metzu, muziekmakende jonge mannen en jonge vrouwen worden voorgesteld, die, naar de kleeding te oordeelen, gescheiden zijn van het volk: jufvrouwen in met bont omzoomde peignoirs van satijn of fluweel, jonkmans in fransch modegewaad. De peervormige gitaar, waarop

1 Van Riemsdijk, Stads Musiecq-Collegie te Utrecht, bladz. 74.

zij zichzelf of elkander begeleiden, is de luit: het instrument van den dag. Wij bewonderen die doeken om de treffende waarheid en buitengewone kunstvaardigheid van welke zij getuigen; de zuivere teekening, de bevallige schikking, de schoone kleuren. Maar zij hebben tegelijk eene historische beteekenis. Hetgeen thans ouderwetsch schijnt was toen nieuw. Zoo staaften in hunne binnenkamers de welgestelde Hollanders der 17^{de} eeuw dat de muziek een ander tijdperk ingetreden was¹.

Hooft, wiens eerste vrouw in hare meisjesjaren eene leerling van den grooten Sweelinck geweest was, had naderhand eene trits nieuwmodische dames-dilettanten van niet minder kracht aan zijn snoer: eene ongenoemde uit Rotterdam, wie hij verweet te zelden naar Amsterdam te komen²; de alkmaarsche Francisca Duarte, spruit (naar het schijnt) eener muzikale familie te Antwerpen³; de nooit ontbrekende Maria Tesselschade.

Huygens verliest Anna Roemers slechts uit het oog, om met andere talentvolle vrouwen soortgelijke betrekkingen aan te knopen. Zijne *Pathodia Sacra et*

1 Ambros, Geschichte der Musik, IV 342: 'In den Niederlanden, welche wenigstens ihren grossen musikalischen Weltruf jetzt verloren, wurde die Musik, statt wie in Italien zur vornehmen Academia, zum gemüthlichen Familienconcert. Die Bilder der vortrefflichen Genremaler David Teniers, Netscher, und Anderen, erzählen davon in sehr anziehender Weise'. - Jonckbloet en Land, bladz. CCLXVII.

2 Brieven van Hooft bij Van Vloten, N^o 694.

3 Aanteekening betreffende de Duarte's te Antwerpen bij Nicolaas Beets, Anna Roemers II 245 vgg. - Bij Jonckbloet en Land, bladz. CLXXIV vgg.

Profana van 1647 draagt hij aan de stichtsche Utricia Ogle op, onlangs Utricia Swann geworden door haar huwelijk met den engelschen kapitein en ridder van dien naam. Hij korrespondeert met eene jufvrouw Seullyn te Dordrecht, welke kennis heeft aan een Medicinae Doctor te Hamburg; met eene andere dordrechtsche jufvrouw Hoogendijk, aan welke hij een pakje snaren zendt; met eene mevrouw Van Albransweert; met de utrechtsche jonkvrouw Van Amerongen, luitspeelster en komponist; met de utrechtsche jonkvrouwen Anna en Maria van Boetzelaar, die zijne psalmen zingen; met mevrouw Van Warmond, bij Leiden, die buitengewoon fraai op de harp speelt; met de jonkvrouw Van Schurman, die bij al het overige ook als musicienne uitmunt¹.

IV [De beeldhouwkunst]

Gerard Lairese zegt, in zijn *Schilderboek* van 1714 dat ook over de bouwkunst en de beeldhouwkunst handelt: 'In deze landen word de beeldhouwery niet veel geacht. Hier is geen of weinig voordeel te maaken met marmer noch andere steen; en schoon hier of daar een tuin, of zo iets is, daar men nu en dan een beeld of kindtje van hartsteen te maaken vind, dat is te gering voor een braaf meester. Wegens welke reden het ook noodzaakelyk is dat een

1 Brieven aan en over de genoemde personen, en transkriptie der Pathodia Sacra et Profana, bij Jonckbloet en Land.

beeldhouwer alhier wat schilderen kan, om, gelyk men zegt, van de nood een deugd te maaken. Ik heb 'er een gekend die om deze oorzaak zyn zin zodanig op het schilderen stelde, dat hy de steen in doek en de bytels in palet en penceelen veranderde; want de menschen willen naauwelyks, zeide hy, hier de doek betaalen, laat staan dat zy zoo veel geld voor een blok marmer zouden verschieten'.¹

Ondanks de juistheid dezer opmerking voor zoover de bijzondere personen betreft, is er in onze 17^{de} eeuw, wanneer men op de praalgraven in de kerken let, en op de rijke versiering van het in 1648 aangevangen amsterdamsch stadhuis, inwendig en van buiten, betrekkelijk veel in marmer en brons gewerkt.

Alleen blijft het waar dat er geen specifiek noord-nederlandsche skulptuur bestaan heeft, voortzetting van die van Klaus Sluter uit de eerste jaren der 15^{de} eeuw². Het was italiaansche nakunst uit de school

¹ Gerard de Lairese (1640-1711), Groot Schilderboek, 10^{de} Boek, 3^{de} Hoofdstuk, II 232 vg. der uitgaaf van 1740. De 1^{ste} Druk is van 1714. - Studie over Lairese bij Alberdingk Thijm, Verhalen in Proza, 1883, III 161 vgg.

² Over Klaus Sluter hiervoor, I 494 vgg. - Bladz. 483 vg., aldaar, zijn de fraaije houten beelden in de roomsch-katholieke kerk te Wouw ten onregte voorgesteld als een noordnederlandsch werk uit de 16^{de} eeuw. De heer De Roock, te Bergen-op-Zoom, onderrigt mij dat die acht en twintig levensgrootte beelden gesneden zijn te Antwerpen in het laatst der 17^{de} eeuw door de beeldhouwers Willemsens en Quellyn (vermoedelijk Artus Quellyn den Jonge, 1625-1700). Al het te Wouw aanwezig snijwerk, - gestoelten, beelden, betimmering, - heeft behoord aan de brabantse abdij Sint-Bernard aan de Schelde, en is in den franschen revolutietijd, 1789 en volgende jaren, veiligheidshalve naar Wouw overgebracht.

van Bernini¹; en de kunstenaar die daarvan te Amsterdam de schoonste proeven leverde, Artus Quellyn, werd uit het roomsche Antwerpen ontboden². Ontstaan uit beeldebraak, zou het nieuwe geloof met zichzelf in strijd gekomen zijn indien het de beeldhouwkunst aangemoedigd had. Het was reeds veel dat in de kerkgebouwen, door de hervormden gezuiverd, graftomben in renaissance-stijl toegelaten werden. Slechts onder levendige tegenspraak kon op de markt te Rotterdam het standbeeld van Erasmus verrijzen³.

Strikt genomen is dit werk van Hendrik de Keyser de eenige welgeslaagde, zuiver noordnederlandsche proeve, uit het tijdvak dat ons bezighoudt; en het moet ons verwonderen dat dit goed begin een op zichzelf staand verschijnsel gebleven is⁴. Erasmus wordt afgebeeld zooals de beeldhouwers der oudheid het een redenaar deden. Zijn tabberd is het gewaad van zijn stand; zijn kapsel de voorgeschreven doktorale muts. Het boek in zijne hand duidt den grooten hartstogt van zijn leven aan. Een buitengewoon maar eenvoudig man uit de eerste helft der 16^{de} eeuw, in de kleeding van zijn land en zijn tijd, ziet men voorgesteld

1 Bernini (1598-1680) heeft ook voor Lodewijk XIV gewerkt. Verschillende marmergroepen te Versailles zijn van hem.

2 Over het geslacht Quellyn of Quellin bij Théodore van Lérius, Catalogue du Musée d'Anvers, 1874, bladz. 272 vgg., 277 vgg., 602 vgg.

3 Litteratuur over dit onderwerp bij Jac. Scheltema, Mengelwerk, 1817, I¹ 101 vgg., I³ 258 vg. - Van Lennep's Vondel, II 122-130.

4 Over Hendrik de Keyser bij Kramm, Kunstschilders enz., bladz. 862 vgg.

op de ongezochte wijze die een kenmerk en de voornaamste bekoring der groote beeldhouwkunst is¹.

Niet minder fraai in zichzelf zijn dikwijls de liggende beelden in het harnas, op de sarkofagen der mausoleums. Ik noem alleen de tombe van den admiraal Van Gendt in de domkerk te Utrecht, de tombe van den admiraal De Ruyter in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, beiden toegeschreven aan Rombout Verhulst uit Den Haag, - een beeldhouwer dien men met niet minder regt dan den utrechtschen Hendrik de Keyser voor een zelfstandig gevormd Noord-Nederlander houdt, indien het waar is dat hij uit Breda stamde en hij ten behoeve zijner studien regtstreeks naar Italie toog².

Uit De Keyser's vermaarde Faam aan het gedenkteeken van den Zwijger te Delft³; uit eene andere Faam in het door Verhulst ontworpen monument voor Hugo de Groot⁴; uit de Triton's van Verhulst aan het

1 Vondel's Ghedachtenis van Desideer Erasmus, door Van Lennep op 1622 gesteld, is vermoedelijk van later. Dit vers overtreft al hetgeen in het nederlandsch over Erasmus geschreven is.

2 Over Rombout Verhulst bij Kramm, bladz. 1721 vg. - Wagenaar, Amsterdam 8^o, VII 354, 386.

3 Beschrijving dezer Faam bij Van Bleyswijck, bladz. 267: 'De metale Fama aen het voeten-eynde, recht achter het sittende Princen-beeldt, staet met uytgespreyde vleugelen en ontstekene basuyne op een wit marmeren pedestal, rustende alleenlijck op de teenen van de rechter voet, de slincker voet achter uytstekende. Dit beeldt, om de eventwichtigheydt die daer in vereyscht werde, is tot verscheyden malen in het gieten misluckt, tot dat het ten laeste soo heerlijk is uytgevallen dat het in konst en welstant voor geen gegoten beelt ter werelt behoeft te wijcken'. Oordeel van 1667.

4 Afbeelding van dit ontwerp in Brandt en Van Cattenburgh's Leven van Huig de Groot, 1727, II 416.

graf van De Ruyter; kan men zien dat deze meesters, wanneer het er op aankwam sommige fantasiebeelden te scheppen, de kunst verstonden daarin beweging te brengen. Zulk eene vaart was de middeleeuwsche beeldhouwwerken vreemd geweest. Zij kenmerkte een nieuw tijdvak¹.

Er is echter in die grafmonumenten, en evenzoo in de marmers van Artus Quellyn aan en in het amsterdamsch stadhuis, bij veel dat wij bewonderen moeten, ook veel dat ons koel doet blijven, omdat wij met de nu heerschende begrippen over skulptuur het niet overeen kunnen brengen².

'Ziet eens den beroemden Bernini te Rome', juicht Lairesse, 'hoe verre hy zich aan de grieksche oudheden heeft laten gelegen zyn, en zich daaraan verbonden! Hy heeft ze voorby gestapt door zyn vernuft: ja hy is zo verre gekomen, dat het hem niet scheelde wat hem voorkwam, vliegende, loopende, leggende, staande, naakte of gekleede beelden. Alles, wat het ook mogt weezen, voerde hy uit: niet als de Grieken op een steenachtige wyze, maar met vliegende kleêren, spartelende en slingerende, anders niet dan of het levende menschen waren; niet als darmen gekronkeld, maar schoone en vlakke plooiën, dan slap,

1 Over Alberthus Vinckenbrinck, den beeldhouwer van den predikstoel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, een werk van 1640, bij Kramm, bladz. 1758 vgg.

2 Afbeelding van het grafteeken van Frederik Willem van Oranje door Canova bij Collot d'Escury, Hollands Roem, II 380. Het monument bevindt zich in eene der kerken van Padua, en werd omstreeks 1813 besteld door de erfgenamen van den stadhouder Willem V.

dan styf, dik of dun. Maar wat zeg ik? Wy behoeven zo ver niet te gaan. Daar is die vermaarde beeldhouwer De Keyser: wat heeft die niet al fraaije kleedingen gemaakt? Zekerlyk heeft hy de antieken niet gevolgd; maar wel gedacht dat het geen braaf meester, gelyk hy was, betaamde de gemeene sleur na te volgen: hy zocht het *plus ultra*, om verder te geraaken'.¹

Zoo niet in alles de leer van Lairesse zelf (want op andere plaatsen maakt hij voor zich meer dan één voorbehoud), dit was de leer van het door hem beschreven tijdperk. Het werd voor eene schrede voorwaarts gehouden, dat de beeldhouwkunst het gebied der schilderkunst, der letteren, der wijsbegeerte, der godsdienst, betrad. Afgetrokken begrippen moest zij uitdrukken; voorwerpen buiten haar bijzonder gebied afbeelden; symbool en allegorie worden. De smaak der eeuw wilde het zoo. 'Ik weet', verzekert Lairesse, 'dat wanneer aan zommighen voorgesteld wierd een Praxiteles of een Phidias te zyn, dan wel de vrije keus van hen en van den hollandschen Keyser of roomschen Bernini te mogen hebben, zy zich aan de laatsten houden zouden'. Uit het verband blijkt dat hij tevens aan Quellyn dacht.

Wanneer men de beeldhouwwerken onzer 17^{de} eeuw naar tijdsorde volgt, dan ziet men de kunstenaars zich in deze rigting met telkens beslister keus voortbewegen. De oudere grafmonumenten van Jacob van Heemskerck, van Cornelis Jansz bijgenaamd Het Haantje, van Pieter Pietersze Heijn, kenmerken zich nog be-

¹ Groot Schilderboek, 10^{de} Boek, 5^{de} Hoofdstuk, II 237 vg.

trekkelijk, evenals de tombe van den Zwijger, door zekeren eenvoud¹. Met de jaren nemen de niet-skulpturale motieven, de ketterijen, al toe. Het zijn doodshoofden met een lauwerkrans om de slapen; trofeeën van vlaggen in steen; steenen wolken waarop de kinnen van fluitblazende engelkopjes rusten². Het mythologische wint dagelijks terrein. De zinnebeelden vermenigvuldigen zich in zulke mate dat zonder toelichting de voorstelling onverstaanbaar wordt. Er ontstaat eene overeengekomen kunst, het nationaal verleden en de nationale toekomst haast even vreemd als de latijnsche verzen welke haar gezelschap houden.

Niemand zou ooit gedacht hebben dat eenmaal de amsterdamsche Vierschaar bijna geheel bestaan zou uit eene zaal van wit marmer³. Voor den schout en de negen schepenen, als er doodvonnissen uitgesproken worden, eene marmeren regtbank, drie treden boven den grond. Voor den sekretaris een marmeren gestoelte, op welks voorzijde de Stilzwijgendheid is afgebeeld door eene vrouw met den vinger op den mond, bij een doodshoofd en eene vliegende gans met

1 Grafteekens van Jacob van Heemskerck en van Cornelis Jansz in de Oude Kerk te Amsterdam. Wagenaar, Amsterdam 8^o, VII 340 vgg., 345 vgg. - Tombe van Pieter Heijn in de Oude Kerk te Delft. Van Bleyswijck, bladz. 178. - In dezelfde kerk bevindt zich Marten Tromp's grafmonument door Jacob van Campen.

2 Grafstede van Abraham van der Hulst in de Oude Kerk te Amsterdam.

3 'Het geheel van deze prachtige marmeren kamer is nu nooit meer te genieten, dank zij de betimmering die men, op de hoogte van het paleisbalkon, heeft aangebracht'. Alberdingk Thijm, Een misbruikt kunstwerk, Dietsche Warande 1884, IV 521.

een steen in den bek. De zaal bevat drie toepasselijke historische basreliefs: een uit het leven van Salomo, een uit het leven van Brutus, een uit het leven van Seleucus. Vier vrouwelijke karyatiden stellen de veroordeelde misdadigers voor. Twee van haar bedekken uit schaamte hare aangezichten met de handen; de handen der twee anderen zijn op den rug gebonden. Men ziet pijlbundels, gekruiste zwaarden, gekruiste palmtakken, medusahoofden, boomstammen omwoeld door slangen, zinnebeelden der verleiding. In de hoogte troont eene amsterdamsche Stedemaagd, geflankeerd door den Amstel en het Y, in den vorm van langgebaarde stroomgoden. Hier en ginds prijken gedenksteenen met latijnsche opschriften, en festoenen van burgemeesterlijke familiewapens. De geschilderde zoldering verbeeldt een luchtruim met eene vlugt vogelen, en twee engeltjes met een wimpel waarop te lezen staat: *Audi et alteram partem*¹.

Dit alles bevindt zich in de eerste verdieping, gelijkvloers met den hoofdingang aan den Dam. De beeldhouwwerken boven, in de Groote Burgerzaal en de haar omringende galerijen, zijn ontelbaar. Er is eene Diana, een Mercurius, een Jupiter, een Apollo, een Mars, eene Venus, een Saturnus. Zij stellen de zoogenaamde zeven planeten voor, aangevoerd door Cybele.

1 Platen bij Hubert Quellyn, Eerste en tweede deel van de voornaemste statuen ende ciraten vant konstrijck Stadthuys van Amstelredam, tmeeste in marmer gemaectt door Artus Quellinus, 1655-1663. Cabinet des Estampes te Parijs. - Hubert was de broeder van Artus. - Over Symon Bosboom, die met de Quellyn's de beelden en festoenen hielp bewerken, bij Kramm bladz. 129 vgg.

Deze heeft de gedaante eener matrone in een met bloemen en vruchten omzoomd opperkleed. Venus is 'eene schoone naakte vrouw, die alleenlyk een lugtigen sluijer voor den middel houdt'. Op dezelfde wijze zijn voor het meerendeel de tweemaal vier beelden uitgedost die de Elementen vertoonen. Voor het vinden der toepasselijke attributen ten behoeve van dit dubbel viertal heeft de kunstenaar verschillende geleerde boeken nageslagen. Het zijn bliksems en fakkels, arenden en raven, parelen en zeegewassen, zuigelingen aan de borst, paauwen in den arm, een brandende feniks in een schotel, een bij den staart gehouden schildpad, eene Aarde in de gedaante eener Flora met een sikkel in de rechterhand en een bloemkrans op het hoofd. Boven de vier bogen die de acht nissen dezer grondstoffen verbinden staan de modellen der voornaamste beelden die aan den voor- en achtergevel op de kappen der frontispiesen prijken: de groote Vrede die het stichtingsjaar, de groote Atlas met den wereldbol die Amsterdam's handel symboliseert¹.

Welk een meester toont zich niettemin, ondanks deze drukte, de beeldhouwer die dit alles ontwierp en het onder zijne oogen deed uitvoeren! Het schreeuwde met de nationale overlevering der midden-eeuwen, met het gereformeerd temperament van den tijdgenoot, met den Katechismus en met den Staten-Bijbel. Des te beter voegde het bij den neo-romeinschen mantel dien de Republiek zich om de leden geslagen had; bij het bewustzijn der burgemeesters dat zij opvolgers der

1 Platen bij Hubert Quellyn, Voornaemste statuen enz. - Beschrijving bij Wagenaar, Amsterdam 8^o, VII 22-28, 39-45.

romeinsche consuls waren, en vonnisten naar het romeinsche regt¹.

V [De bouwkunst]

Een blik, reeds vroeger door ons in het voorbijgaan op het bouwkunstig Amsterdam der 17^{de} eeuw geworpen, was er tevens een op geheel het bouwkunstig Nederland van dien tijd². Op sommige uitzonderingen kom ik terug. De stijl der voorname burgerwoningen, verzezen in vele andere welvarende steden en daarvan nog heden een sieraad, - Haarlem, Leiden, Den Haag, Rotterdam, Middelburg, - was de stijl van Amsterdam.

De gothische bedehuizen van den voortijd zagen wij uitwendig óf onveranderd blijven, óf geflankeerd worden door renaissance-torens. De nieuwe protestantsche kerken gaven ons verflauwde roomsche herinneringen te aanschouwen. In de meeste plaatsen konden nieuwe stadhuizen gemist worden, want de 16^{de} eeuw had in die behoefte reeds voorzien³. De 17^{de} vroeg naar admiraliteitshuizen, oost-indisch huizen, heerelogementen, en dergelijken.

1 Artus Quellyn's fries van den schoorsteenmantel in de nieuwe burgemeesterskamer: 'sijnde de triomph van Fabius Maximus, borger-meester van Roomen'.

2 Hiervóór, 2^{de} Hoofdstuk, II¹ 403-408.

3 Hiervóór, I 453 noot 1. Lijst van noordnederlandsche raadhuizen, en andere openbare burgerlijke gebouwen met stijl, vóór en uit de 16^{de} eeuw.

Het Oude Hof in Den Haag, door Frederik Hendrik gebouwd of herbouwd, geleek maar weinig op een paleis, of was er een van de zedigste soort¹. Meer karakter vertoonde, in het Haagsche Bosch, de Oranjezaal². Wij overdrijven maar weinig wanneer wij de Oranjezaal het fraaist gedenkteeken noemen, hetwelk in de architectuur het Nederland der 17^{de} eeuw ons vermaakte. Indien mag aangenomen worden dat het haagsche Mauritshuis bij de herstelling zijn oorspronkelijk karakter bewaard heeft, dan verdient ook dit gesticht eene eervolle vermelding³.

Het nieuwe stadhuis van Amsterdam, - dit blijkt, - is het groote bouwwerk der eeuw geweest⁴; en wij zouden de bedoeling der tijdgenooten miskennen, indien wij hun ten kwade duiden het als een regtstreeksch vervolg op de zeven wonderen der klassieke oudheid beschouwd te hebben⁵. Zulke uitdrukkingen waren toen niet in dezelfde mate als thans grootspraak

- 1 Afbeelding van het Oude Hof bij De Riemer, Beschrijving van 's Gravenhage, 1730, I 750. - Van de door Frederik Hendrik gebouwde buitenplaatsen, te Buren, te Rijswijk, te Honselaarsdijk, is niets overgebleven.
- 2 Ouvres d'Architecture de Pierre Post, architecte de leurs Altesses les Princes d'Orange, 1655-1715. Cabinet des Estampes te Parijs. - Over Pieter Post bij Kramm, bladz. 1305.
- 3 Afbeelding bij De Riemer, I 752. - Het Mauritshuis, gebouwd omstreeks 1640, is in 1704 door een brand nagenoeg vernield en 'daarna weder opgetimmerd'.
- 4 Afbeelding van 't Stadthuys van Amsterdam, in dartigh coopere plaaten, geordineert door Iacob van Campen, en geteekent door Iacob Vennekool, 1661. Cabinet des Estampes te Parijs.
- 5 Constantyn Huygens aan de burgemeesters van Amsterdam, 1655: 'Doorluchte stichteren van 's Werelts achtste wonder enz.'

of snorkerij. Het was de letterkundige taal van den dag. Schreeft gij fraaije verzen en waart gij uit Keulen, dan noemde men u den *agrippijnschen stroomzwaan*. Munttet gij in de beeldhouwkunst uit, gij werdt op staanden voet *Artus Fidas* gebombardeerd. In geen anderen zin is Jacob van Camp en als *de bouwheer van het achtste wereldwonder* aangeduid¹. Alleen aan het toeval had zijn ambtgenoot Daniel Stalpaert het te danken dat hij een soortgelijken bijnaam gelukkig ontkwam.

De volle naieveteit van dit gezigtspunt vindt men uitgedrukt in een onstuimig lofdicht van Vondel, geschreven bij de inwijding in 1655². Meesterlijk is door hem van den nieuwen raadhuisbouw partij getrokken om het geheele amsterdamsche leven van zijn tijd, en tevens, bij elke schrede voorwaarts, bij elken blik om zich heen, Amsterdam's verleden te gedenken. Zijne beschrijving van den Dam, dien hij het Marktveld noemt; van de tegenspoeden welke door de bouwmeesters zijn moeten overwonnen worden; van het seizoen waarin de plegtigheid der inwijding viel, - al die schijnbare *hors-d'oeuvre's* worden bij hem tafereelen vol geest en leven.

Zelfs wanneer zijn vers in een vertoog schijnt te

- 1 Vondel's grafschrift op Jacob van Campen, 1657: 'D'Aertsbouheer, uit de stam - Van Campen, rust hier onder, - Die 't raedthuis t'Amsterdam - Gebout heeft, 't achtste wonder.' - Over Jacob van Campen bij Kramm, bladz. 209-313. - Kritiek bij Alberdingk Thijm in de hierna te noemen studie.
- 2 Vondel bij Van Lennep, VI 659 vgg.: Inwydinge van 't Stadthuis t' Amsterdam, toegeeeigent den E.E. Heeren Burgemeesteren en Regeerderen der zelve Stede, 1655.

ontaarden blijft de bezieling hem trouw. Zegevierend wederlegt hij de aanmerking van hen die aan een raadhuis met houten vloeren, houten zolderingen, en houten trappen, de voorkeur zouden gegeven hebben. Het vorig stadhuis *was* op die wijze ingerigt; en wat is het gevolg geweest? vraagt hij. De vlammen hebben het vernield; de ratten het doorknaagd¹.

Echter heeft men de beteekenis van Vondel's tijdzang niet in dit bijwerk te zoeken. Evenmin in hetgeen door hem als hoofdzaak beschouwd werd, toen hij het uit Schotland aangevoerd marmer, de uit Bentheim en uit Bremen afkomstige blokken, de heipalen uit Noorwegen, levende wezens deed worden: andere Atlassen, andere Elementen, andere Planeten².

1 Inwydinge, vs. 1249 vgg.:

Om 't out stadthuis te noemen
By zijnen rechten naem, en zonder te verbloemen
Die rotte vuiligheid van 't affbrek, och, wat was 't?
Een ijslijck rottenest, zichzelf een overlast.
De schrijver en de klerck verschricken voor de dieren,
Wanneerze menighmael de boecken en papieren
By avont knaeghden, of, niet zonder meer gevaers
Van brant, al brandende het einde van de kaers,
En lecker op dat aes, in hun doorboorde kloven
Versleepten, zonder schroom, naer onder en naer boven.

2 Inwydinge, vs. 559 vgg.:

Het Noortsche mastbosch neemt het Raethuis op den rug.
De rots van Benthem danst. De Wezerstroom wordt vlugh.
De Wester marmerklip den maetzang volgt van Campen
En Stalpaert, die, bezweet, noch arbeit vliên noch rampen
Noch opspraek nu en dan gesprongen voor hun scheen,
Te vrede datze zich verbouwen voor 't Gemeen.

Over Daniel Stalpaert, die met Van Campen het plan van het stadhuis ontwierp en deed uitvoeren, bij Kramm, bladz. 1558 vg. - Bij Alberdingk Thijm, Verhalen in Proza, 1881, II 49 vgg.: Jacob van Campen.

Tijdens de eerste steen gelegd werd regeerde er een jonge prins van Oranje, wien reeds in zijne kinderjaren de waardigheid van erfstadhouder opgedragen was. Zoolang Willem II leefde, en er in de schatting van Europa en van Azie een koning van Nederland bestond, zetelend in Den Haag, kon het bouwen van een nieuw amsterdamsch stadhuis niet als eene gebeurtenis aangemerkt worden. Het was eene plaatselijke aangelegenheid. Zoo werd iederen dag de kiel van een of ander nieuw schip gelegd, om voor rekening der stad naar Indie te varen.

In de voorstelling der tijdgenooten deed het overlijden van Willem II dit alles zeer veranderen. Johan de Witt kwam aan het bestuur; en Vondel's *Inwijding* werd geschreven in den roes der eerste stadhouderlooze regering. Twee- of driemalen zinspeelt de dichter op 's prinsens aanslag van 1650; en, wist men niet beter, men zou wanen dat er spraak was van eene bloedgierige onderneming tegen het nederlandsch volksbestaan door een anderen hertog van Alva¹.

Van het Huis van Oranje wordt in Vondel's dithyrambe, ofschoon deze bijna veertien honderd verzen telt, overigens geen melding gemaakt. Het is alsof Willem I, Maurits, Frederik Hendrik, nooit bestaan, nooit diensten bewezen hebben. Trouwens, de prinsgezinde Huygens-zelf vond het in die dagen natuurlijk zijn compliment bij de complimenten der overigen te voegen, en de stadhouderlooze burgemeesters met hun

1 Vs. 205 vgg., vs. 1055 vgg., vs. 1314 vgg.

stadhuis geluk te wenschen. Zij deden Constantyn's voortreffelijk gedicht, met vergulde schrijffletters in eene zwart marmeren tafel gebeiteld, ophangen in de nieuwe burgemeesterskamer, en gaven door die handelwijze niet onduidelijk te verstaan dat zij de hulde van den maker als eene bekentenis aanmerkten¹.

Bij Vondel zetelt in 1655 het nederlandsche hof te Amsterdam, in het 'burgerhof' tegenover de Waag². De vorstelijke zaal in het nieuwe gebouw wordt 'de groote burgerzaal' genoemd³. Den achtergevel vindt hij zoo fraai, dat hij de ondergaande zon haar loop laat vertragen, ten einde van het schouwspel zoo lang mogelijk te genieten⁴. De zeven ingangen aan den voorgevel verbeelden de Zeven-Provincien⁵. De Ystad is de 'schatkist van den Staat' geworden. Voor het *Je maintiendrai* der Nassau's kwam *God en Amsterdam* in de plaats. Eene beeldegroep in een frontispies, waar men Europa, Azie, Afrika, en Amerika, de am-

1 Wagenaar, Amsterdam 8^o, VII 52 vgg.

2 Inwydinge, vs. 663 vgg.:

Hier hout het burgerhof de wateren in toom,
Geplant op Aemstels gront, gelijk een hooge boom enz.

3 Inwydinge, vs. 975 vg.:

Nu roept de bovengront my boven naer de prael
Van 't heerelick gewelf, de groote burgerzael.

4 Inwydinge, vs. 869 vg.:

De westerzon verzinckt ontrent de westkim zachter,
Om zich te spiegelen in 's gevels prael van achter.

5 Inwydinge, vs. 1371 vgg.:

De Zeven volcken, alle uit eenen Duitschen stam,
Bekennen dat hun heil, van Godt en Amsterdam,
Gelijck een morgendau en zegen, neêr komt vallen.

sterdamsche stedemaagd gaven ziet aanbieden, ontlokt den dichter het stout gezegde:

Dus schijnt de weerelt heel om Amsterdam gebout¹.

Er is eene soort van gouden eeuw aangebroken. De amsterdamsche burgemeesters geven het voorbeeld van goede eigenschappen die te voren somtijds verwaarloosd werden. Met het jagt maken op andermans eigendom is het gedaan. Er wordt voortaan naar edeler doeleinden gestreefd².

Doch genoeg. Deze historische en zedekundige beschouwing, bij welke het ons moeite kost ernstig te blijven, behoort tot het verleden. Zij is de vrucht geweest eener voorbijgaande verdwazing. Toen in 1672 Willem III aan het bewind kwam, en Amsterdam erkende dat naast God haar heil enkel aan de edelmoedigheid des jongen stadhouders hing³, toen deed het trotsch stadhuis eene schrede rugwaarts. Uit vaderlandsliefde schaarde het zich in het gelid waaruit het nooit bestemd geweest was in zulke mate naar voren te treden. Het werd een raadhuis gelijk andere stedelijke raadhuizen, en van dat oogenblik tot heden

1 Inwydinge, vs. 875-888.

2 Inwydinge, vs. 1363 vgg.:

De deugden draven hoogh, op 't voortreên van den Heer.
De boosheit smilt allengs. Geen gout gaet boven eer.
De kunsten winnen velt. De nutte wetenschappen
Geraecken op den troon. Geen averechtze stappen
Misleiden nu de kiel in 't zogh van snooden buit.
Men koestert pais en vre, tot daer de zeevaert stuit;
Hout ieder een ten vrient, en acht de baetzucht schande.

3 Hiervóór, 2^{de} Hoofdstuk, II¹ 440.

zou slechts naar zijne technische en zijne kunstver diensten gevraagd worden.

Sedert de opkomst der romantiek te onzent, in de eerste helft dezer eeuw, is ten aanzien dier verdiensten de algemeene denkwijze zeer veranderd. Er worden op dit oogenblik maar weinig personen in Nederland gevonden, die niet aan het stadhuis van Middelburg boven dat van Amsterdam de voorkeur geven¹. Het is alsof men genoeg is gaan krijgen van dien zwaarmoedigen dobbelsteen met de vele oogen, wiens aanblik noch aan de geschiedenis van Nederland vóór de hervorming doet denken, noch aan zijne geschiedenis daarna, maar alleen aan de teeken-portefeuilles van vaderlandsche bouwmeesters die geruimen tijd in Italie hadden vertoefd, aan den Arno of den Tiber, en het eigenaardig vonden aan de boorden van het Y een palazzo-Farnese, een palazzo-Borghese, of een palazzo-Strozzi over te planten.

Schrijvers onzer dagen in het buitenland, die van de geschiedenis der architectuur in Nederland werk gemaakt hebben, achten dat daarin geen leemte ontstaan zou indien over het amsterdamsch stadhuis gezwezen werd². Vreemdelingen, die zich voorstellen een bezoek aan Amsterdam te gaan brengen en een degelijk reisboek raadplegen, vinden er zonder opgaaf van redenen beweerd dat ofschoon de groote kubus,

1 Hiervóór, I 461. Hoofdstuk: Lucas van Leiden.

2 Georg Galland, Die Renaissance in Holland, 1882, bladz. 85 noot: 'Das colossale ehemalige Rathhaus in Amsterdam liess sich, ohne Beeinträchtigung der baugeschichtlichen Hauptentwicklung, fortlassen'.

zonder hoofdingang, eene zonderlinge vertooning maakt als koninklijk paleis, hij niettemin als raadhuis een aanmerkelijken indruk teweeg brengt¹. Met deze schroomvallige hulde moet de schepping van Van Campen en Stalpaert zich tegenwoordig vergenoegen.

De beteekenis van het gebouw als kunstwerk is naar den achtergrond geweken voor zijne beteekenis als openbaring van Amsterdam's voormalige welvaart. Hetgeen in de schatting der vereerders van het schoone weleer een voorwerp der hoogste bewondering was, doet thans de wikkende en wegende badauderie, welke zich aan geldsommen vergaapt, eene uitdagende houding aannemen. Men zet eene hooge borst, en noemt het merkwaardig dat één hollandsche stad toen voor een raadhuis meer millioenen durfde uitgeven, dan Frederik Hendrik tonnen besteden kon voor een paleis².

De waarheid zal wel zijn dat Jacob van Campen en Daniel Stalpaert, meesters in hun vak als Artus Quellyn en Symon Bosboom in het hunne, discipelen waren eener eeuw die in de kunst gelijk in de letteren met het romeinsche dweepte³. Zij konden eene volmaakte kennis van alle regelen der bouwkunst bezitten; konden een werk voortbrengen dat na nog-

1 Bädcker, Belgien und Holland, 1875, bladz. 259: 'Als Rathhaus macht der kräftige ernste Quaderbau einen trefflichen Eindruck, als königlicher Palast ohne Haupteingang auf offenem Markt nimmt er sich seltsam aus'.

2 'De kosten van den bouw van het amsterdamsche raadhuis werden door Christiaan Noordkerk, die dit weten kon, op f7.825.000 berekend'. D. Veegens, De Oranjezaal, bladz. 254 noot.

3 Hiervóór, 3^{de} Hoofdstuk, II² 199.

maals tweehonderd jaren evenals nu de oppervlakkigheid en de wuftheid beschamen zal. Doch daaruit volgt niet dat zij vernuften van den eersten rang geweest zijn, of uitgemunt hebben door een zuiveren smaak.

Hoeveel bevalliger dan het amsterdamsch stadhuis schijnen ons, in hun nationalen tooi en ondanks bescheiden evenredigheden, openbare gebouwen zooals er in het begin der 17^{de} eeuw te Haarlem, te Nijmegen, te Schoonhoven, te Bolsward, te Zwol, verzezen zijn! Soms is het maar eene vleeschhal of eene hoofdwacht; soms, gelijk te Hoorn, niet meer dan een Staten-logement. De twee eenige stadhuisen in de reeks zijn die van Bolsward en van Schoonhoven, beiden betrekkelijk klein. Maar zij vertoonen, vinden wij, een nederlandsch karakter. De familie uit welke zij stammen woont in Vlaanderen of in Brabant. De bodem-zelf schijnt hen voortgebragt te hebben¹.

Laat ons Van Campen en de zijnen niettemin geluk wenschen. Bestaat er in geheel Nederland één gebouw dat in rijkdom of sierlijkheid de Oranjezaal evenaart?² In Europa één stad der 17^{de} eeuw, wier

1 De vleeschhal te Haarlem is van 1600-1603; het stadhuis te Schoonhoven van 1604-1611; de vleeschhal te Nijmegen van 1612; het Staten-logement te Hoorn van 1613; de hoofdwacht te Zwol van 1614; het stadhuis te Bolsward van 1614-1618. - Wetenschappelijke afbeelding der haarlemsche hal, met bijschrift van den architect De Geus, in de uitgaaf der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

2 Het is onzeker of Pieter Post dan Jacob van Campen als de bouwmeester der Oranjezaal moet aangemerkt worden. - D. Veegens, bladz. 232 vg.: 'Ook nu weder was het Van Campen die de bouwkunstige ideën aanduidde, Pieter Post die ze uitwerkte en hielp uitvoeren'. - Over den oorsprong van den naam 'Oranjezaal' bladz. 242 en Aanteekening xi.

woonhuizen wedijveren kunnen met die van welke Amsterdam aan de andere groote steden van Nederland het model geleverd heeft?¹ Dit is de onvergankelijke lauwer dier mannen. Nadat over al het middeleeuwsche in de hoofdstad der Republiek de geuzeploeg was heengegaan, hebben zij eerbied afgedwongen voor hetgeen in de plaats daarvan door hen in het aanzijn geroepen is.

VI [De schilderkunst. Oordeel der tijdgenooten]

Wij zijn den kunstvorm genaderd waarin de Nederlanders der 17^{de} eeuw meest van al uitgemunt; de bladzijde der algemeene geschiedenis van Europa's beschaving aan welke zij meer dan aan eenige andere hun naam verbonden hebben². Tegen één vreemdeling die heden ten dage naar Nederland komt om het amsterdamsch stadhuis te bezichtigen, staan er duizend

- 1 Amsterdamsche huizen vóór 1648 in de verzameling: Afbeeldsels der voornaamste gebouwen uit alle die Philips Vingboons geordineert heeft. Te Amsterdam, by Philips en Joan Vingboons, C1C1CCXLVIII. - Buitenplaatsen na 1648 in de hiervóór genoemde verzameling van Pieter Post, 1655 en 1713.
- 2 Hiervóór, I 556: 'Zoolang het katholicisme de algemeene godsdienst der Nederlanders was, heeft onder zijne hoede de beeldende kunst te onzent zich veelzijdig ontwikkeld. Onder de heerschappij van het protestantisme bloeide alleen, onafhankelijker en rijker dan te voren, de schilderkunst'.

die het Trippenhuis willen zien, het Mauritshuis, het muzeum Van der Hoop, het muzeum Boymans, de stadsmuzeums te Haarlem en in Den Haag, het westfriesch muzeum te Hoorn en waar verder de overblijfselen der oude hollandsche schilderschool bewaard mogen worden.

Raadplegen wij de eeuw-zelf, dan blijkt dat zij van die meerderheid zich niet bewust geweest is. 'De konst klimt in top', schrijft Samuel van Hoogstraeten in een boek van 1678, 'wanneer de Prinsen zig in de zelve verlustigen: gelijk men tans in Vrankrijk gewaer wort, daer men de schilderkonst niet simpeljk oeffent, maer met ordre en toeverzigt te werk gaet; daermen in een hooge schoole behoorlijke lessen geeft; daer De Bruin als hoogleermeester of professor bevolen is, die prijzen aen de geene die best vorderen uitdeelt, en een yvervier onder de konstliefdige leerlingen aenstookt'.¹

Eene inrigting gelijk de in 1667 door Colbert gestichte École de Rome bestond in Noord-Nederland niet². Evenmin waren er, Frederik Hendrik uitgezonderd, die reeds in 1647 overleed, vorsten die zich in de kunst verlustigden. Echter had men de oogen moeten sluiten om niet te zien dat het een zoo min als het ander een onoverkomelijke hinderpaal verdiende te heeten.

'Ons Nederland', erkent Hoogstraeten, 'ons Neder-

¹ Samuel van Hoogstraeten, Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst, 1678, 7^{de} Boek, 1^{ste} Hoofdstuk, bladz. 256 vg. - Met De Bruin wordt Charles Lebrun bedoeld.

² Over den invloed van Colbert op de kunst van Lebrun en anderen bij Mevr. Pattison, Claude Lorrain 1884, 1^{ste} Hoofdstuk.

land heeft, in 't midden van den woesten oorlog, in deeze laetste tijdt overvloed van treflijke geesten gevoed. Braband mach zich verhovaerdigen op den grooten Rubens en zijnen edelen discipel Antony van Dyck; op den beezigen Jordaens, den graselijken Willeboorts, op Jan van den Hoek en Theodoor van Tulden, Schut, en ontellijke andere die ik om kortheyt voorby gae'.

Holland kon misschien niet met Vlaanderen vergeleken worden, maar het was toch evenmin misdeeld. 'Om te toonen dat de konst, sedert de Beeltstorming in de voorgaende eeuw, in Holland niet geheel vernietigt is, - schoon ons de beste loopbaenen, naementlijk de kerken, daerdoor geslooten zijn, en de meeste schilders zich dieshalven tot geringe zaeken, jae zelfs tot beuzelingen te schilderen geheelijk begeeven, - zoo zal ik eenige met naemen aanwijzen die meest op 't gros der konst en de edelste verkiezing hebben gezien. Als daer is geweest: Strazio Voluto of Gilliam Fermout¹, Lastman, Mierevelt, Theodorus Babuere; Pieter Fransen de Grebber, die d'eer heeft dat hy nevens andere tot discipel gehadt heeft den edelen en volmaekten Pieter Leely, die in 't hof te Withal van koning Karel den Tweeden tans als een alderuitgeleezenste bloeme bloeit; Hondhorst, Ravesteyn, den verzierlijken Rembrandt, nae de dood van mijn vader Theodoor mijn tweede meester; Jaques de Bakker, Govert Flink, Gerrit Douw, Stokkade, Jan

1 Kramm, bladz. 484: 'Ik heb met geene mogelijkheid tot nog toe kunnen ontdekken wie eigenlijk deze kunstenaar is geweest, noch iets van zijne werken gevonden'.

Lievens, Mieris, Doudeins, De Baen¹. Maer holla, ik wil de tans nog levendige, om geen jalouzie te verwekken, overslaen'.

Op grond dezer proeve hebben wij regt te beweren dat de kunstkritiek toen in Nederland niet hoog stond. Boeken te doorlezen als die van Lairesse, van Houbraken, van Hoogstraeten, is onzerzijds eene daad van zelfverloochening. Het zijn schrijvers die met hun land en hunne eeuw de fout gemeen hadden dat zij noch zich wisten uit te drukken, noch beseften dat zij bij andere beschaafde volken daarin achterstonden. Het wezen van hun stijl is eene naieve soort van pedanterie. Zij zijn rederijkers gebleven.

Toch zouden wij Hoogstraeten, die zelf erkent een leerling van Rembrand geweest te zijn, onregt doen indien wij uithoofde van zijne bewondering voor Lebrun, zijn eenzijdig verheffen der Zuidnederlanders, zijn dooreen hutsen van noordnederlandsche namen, - waaronder er gevonden worden die voor ons elke beteekenis missen, - hem voor een onbevoegde hielden². Waarom noemt hij Frans Hals, Cuyp, Ruysdael, noch Potter? Waarom werpt hij eene blaam op de schilders van het hollandsch stilleven of het hollandsch binnenhuis? Meende hij inderdaad dat De Hoogh en Vermeer, in den minachtenden zin van het woord, tot *geringe zaeken* afdaalden? Hielden Heda,

1 Over De Baen, Doudeins, Jaques de Bakker, Theodorus Babuere, enz., bij Kramm. - Pieter Leely of Lely heette eigenlijk Pieter van der Faes.

2 Over Hoogstraeten's verhouding tot Rembrand in Vosmaer's monografie, 1877, bladz. 238 vgg., 345, 382 vgg.

de De Heem's, Jan Weenix, Hondekoeter, volgens hem zich met *beuzelingen* op?

Niets van dit alles treft onzen Samuel persoonlijk. Om welke reden is voor het versieren der Oranjezaal vlaamsche hulp gevraagd, zoodat men daar thans allermeeest de witte paarden van Jordaens bewondert?¹ Hoe komt het dat het dekoreren van landsgebouwen in Den Haag, is opgedragen hetzij aan vreemdelingen, hetzij aan vaderlandsche schilders die wij voor het meerendeel als kunstenaars van den tweeden rang beschouwen?² Waaraan is het toe te schrijven dat te Amsterdam een stadhuis gebouwd werd hetwelk zich het achtste wereldwonder noemde, en waar men Van der Helst en Rembrand alleen door hunne afwezigheid opmerkt? Hoe is Rembrand's zonnig schutterstuk beroemd kunnen worden als *Nachtwacht*?

Deze wedervragen te stellen is eene vrijspraak. Naar het algemeen gevoelen van toen bestond er eene hooger soort van kunst dan in den regel door de landgenooten beoefend werd. De nationale school telde in den aanvang naauwlijks mede. Het is twijfelachtig of Constantyn Huygens, die voor het konterfeiten zijner kinderen en van zichzelf aan het penseel van Van Dyck de voorkeur gaf, zich met Rembrand zou inge-

1 Op de keus der schilders die voor de Oranjezaal gewerkt hebben is invloed geoefend door Constantyn Huygens. Monografie van D. Veegens, bladz. 240 vgg.

2 De Trèveskamer, de vergaderzaal der Staten-Generaal, de vergaderzaal der Staten van Holland. - Afbeeldingen in kopergravure bij De Riemer, 's Gravenhage, I 136, 148. - In kleurdruk, naar teekeningen van Stortenbeker en Heyligers, bij Ising, Het Binnenhof.

laten hebben indien Frederik Hendrik het hem niet bevolen had¹. Bij Hooft, en bij de dames en heeren van den Muiderkring, ontmoet men alleen sympathie voor Rubens². Evenzoo bij Vondel, wiens dichterlijk talent met sommige zijden van Rubens' kunst eene natuurlijke overeenkomst vertoonde³. Het eigenaardige in Rembrand persoonlijk was Vondel meer tegen de borst dan het hem aantrok⁴. Den aanzienlijken Six nam hij het bijna kwalijk zich door Rembrand te hebben doen uitschilderen⁵. Het is bekend genoeg dat een dichter van den tweeden rang, de kleine burger Jeremias de Decker, in onze 17^{de} eeuw met zijne hulde aan Rembrand alleen staat⁶.

1 Constantyn Huygens en zijne kinderen, door Van Dyck, in het Mauritshuis. - Constantyn's portret van later dagteekening, door Netscher, in het Trippenhuis.

2 Anna Roemers bij Beets, II 85. - Hooft bij Leendertz, I 177.

3 Voorrede der Gebroeders. Bij Van Lennep, III 635: 'Hier word ick belust om door Rubens, de glori der penseelen onzer eeuwe enz.'

4 Op Filip Koninck's Slapende Venus. Bij Van Lennep, VII 16:

Dus baert de schilderkunst ook zoons van duisternissen,
Die gaerne in schaduwe verkeeren, als een uil.

5 Op Rembrand's portret van Six. Bij Van Lennep, VII 728:

Zoo maelt *men* Six, in 't bloeienst van zijn jeught enz.

6 Dekker, Alle de Rym-Oeffeningen, 1726, II 368 vgg. Dankbewys aen den uitnemenden en wytberoemden Rembrant van Rhijn:

Zijn kunst-faem over 't spits der Alpen heen gevlogen
Tot in 't roemruchtigh Room,
Doet zelfs Italiën staen zien als opgetoogen
Aen zijnen Tiberstroom.
Daer doet 'et duizenden de vlagge voor hem strijken;
Daer mag 't zijn streken vrij
Bij die van Raphaël en Angelo verlijken.

Ook moeten wij niet vergeten dat, gelijk het nationale niet altijd het nationaalst is in zijn eigen land, evenzoo bij alle volken en in alle tijden het oorspronkelijke in den aanvang ligt miskend of over het hoofd gezien wordt. De vreemdelingen zijn in het eenparig bewonderen der hollandsche schilderschool de Hollanders-zelf voorgeweest. Hare populariteit te onzent, thans ongemeen en heuchelijk, is betrekkelijk een nieuw verschijnsel. Het dagteekent van 1852 of daaromtrent, toen ter eere van Rembrand te Amsterdam een standbeeld verrees. Nog in 1828 werd daar ter stede aan Rembrand's schilderijen zoo weinig gehecht, dat, ware koning Willem I niet tusschenbeide gekomen, de *Anatomische Les* in Engeland te gelde gemaakt zou zijn; verkocht door hetzelfde chirurgijns-gilde voor welks vergaderzaal zij indertijd geschilderd en door Nicolaas Tulp ten geschenke aangeboden werd¹. Dat dit doek zich in Den Haag bevindt, niet te Amsterdam, is eene vermaning tot bescheidenheid².

De voorvaderen zelf hebben van hunne toekomstige vermaardheid geen weet gehad. Er is door hen in hunne eenvoudigheid deugdelijk werk geleverd. Van over het paard getild te worden door den land- en tijdgenoot was voor de besten hunner geen spraak. De hen omringende zamenleving stelde hen maatschappelijk niet hoog. Hun gilde werd als eene broeder-

1 Vosmaer, Rembrandt 1877, bladz. 492. - De Stuers, Musée Royal de la Haye, 1874, bladz. 118 vgg.

2 In 1854 maakte de stad Amsterdam, hoewel de successieregten niet meer dan één halve ton bedroegen, zwaarigheid het muzeum Van der Hoop te aanvaarden.

schap van litzinnigen beschouwd, met deftige uitzonderingen¹.

Een der laatst aangekomenen, Campo Weyerman, geboren in 1677, heeft in de voorstelling der Nederlanders dien niet zeer edelen type het sprekendst uitgedrukt². Weyerman's moeder, eene noordbrabantsche boeremeid uit fransche ouders of grootouders, speelde in hare jeugd eene historische rol. Vermomd als soldaat maakte zij onder Willem III verschillende veldtogten mede, en trouwde ten slotte een voormalig lakei met wien zij te Breda een logement opende. De zoon, opgeleid voor schilder (dit scheen best van al bij zulk eene geboorte te passen), werd een losbol en zwerver; een *Vermakelijk Avanturier* der werkelijkheid³. Het heette dat hij geest en eene groote verscheidenheid van kundigheden bezat. Tijdens hij te Amsterdam woonde gaf czaar Peter het verlangen te kennen hem te zien. De tien of twaalf laatste jaren van zijn leven bragt hij in de gevangenis door, op de haagsche Voorpoort. Uit den schilder was een libellist gegroeid, die de publiciteit zijner blaauwboekjes aan den meestbiedende verkocht en voor wien niemands goede naam veilig was. In zijn graf werd door

1 Havard's studie over Mierevelt in l'Art et les Artistes Hollandais, 1879-1881, I 11 vgg. - De familie Adriaan van Ostade, Louvre-muzeum N^o 369.

2 Zeldzaame Levens-gevallen van J.C. Weyerman, 1763, 2^{de} Druk. De eerste uitgaaf is van 1756. - De ongenoemde zamensteller van dit boekje beweert geput te hebben uit verhalen of papieren van Weyerman zelf.

3 Studie over den *Vermakelijken Avanturier* van Nicolaas Heinsius Jr. door Jan Ten Brink, Nederland 1884.

een ongenoemd biograaf en bewonderaar (denkelijk een lichtmis van dezelfde soort) hem het getuigenis nagegeven: 'Zonder te kort te doen aan zyne vloeibaare schryfstyl, en aan de geestryke invallen die in de meeste zyner geschriften uitblonken, kan men in 't algemeen van zyne werken zeggen dat er nimmer iets uit zyn pen kwam of het was met het fenyn van gruwelyke lasteringen en eerroovende uitdrukkingen bevekt'.¹

Arnold Houbraken's *Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders* van 1718 is eene doorlopende schandaal-kronijk; eene niet bedoelde inleiding tot Campo Weyerman's leven. Deze schijnt slechts gebreken overdreven te hebben, die geacht werden tot de natuur der anderen te behooren. Honderd jaren na Bredero stelt Houbraken den bentgenoot van Sint Lukas juist zoo voor als Bredero zelf dit indertijd gedaan had, sprekend over zich². Een schilder is nog altijd iemand die zijn meesten tijd in kroegen en taveernen doorbrengt. Leidt hij zooals Rembrand bij uitzondering een ingetogen bestaan, dan is hij een gierigaard. Hij bukt naar dubbeltjes of schellingen welke door zijne leerlingen, ten einde hem te plagen of te bespotten, op den vloer geschilderd zijn³.

1 Uit het Aanhangsel van 1763, bladz. 87 vg.

2 Hiervóór, 1^{ste} Deel, 5^{de} Hoofdstuk, § XVIII.

3 A. Houbraken, *De Groote Schouburgh* enz., 1718, I 272 - In 1729 is Weyerman eene navolging of herhaling van dit werk beginnen uit te geven: *De Levens-beschryvingen der Nederlandsche Konst-schilders* enz. - Op den titel noemt hij ook zichzelf 'Konstschilder'.

Rembrand-zelf heeft door den zwier, waarmede hij in olieverf of met de etsnaald zijn persoon en zijne omgeving plag uit te dossen, er toe bijgedragen de schare aan het buitensporige in het leven der schilders te doen gelooven. Zijne Saskia tooide hij met juweelen die haar eene aziatische vorstin deden gelijken. Over zijne eigen borst en die zijner jonge zuster slingerde hij allerlei gouden ketenen¹. Men vindt hem afgebeeld door zichzelf als een tartaarsch opperhoofd, als een oostersch keizer². De eerbare kleine burgers konden niet aannemen dat iemand die met zulke voorstellingen omging een ordelijk lid der samenleving was. De legende welke Houbraken voor geschiedenis hield wortelde in het volksgeloof.

Van de zijde der gestelde magten werd niets gedaan wat de kunstenaars in de schatting der menigte aan meer aanzien helpen kon. Nooit zou een burgemeester van Amsterdam, alleen omdat hij weduwnaar zijnde eene poos met zijne dienstbode geleefd had, voor den kerkeraad geroepen zijn. Nooit zou men op die vrouw de ouderlingen der buurt afgezonden, en haar van het Avondmaal geweerd hebben. Waar het slechts een schilder gold werd zoo naauw niet gezien. Zijn wangedrag sprak min of meer van zelf. Men moest alleen zorg dragen dat het de spuigaten niet uitliep³.

1 Over verschillende portretten van Rembrand's zuster bij Wilhelm Bode, *Studien zur Geschichte der Holländischen Malerei*, 1883, bladz. 420 vgg.

2 Facsimilés van Rembrand's etsen bij Charles Blanc, 1880, N^o 231, N^o 232, N^o 233.

3 'Hendrickie Jaghers voor de vergadering verschenen zynde bekend dat se met Rembrandt de schilder hoererye heeft ghepleecht, is daerover ernstelyk bestraft, tot boetvaardicheyt vermaent en van de tafel des Heeren afgehouden'. Protocol van den gereformeerden kerkeraad te Amsterdam, 23 Julij 1654. - Deze en andere plaatsen bij Kramm, *Aanhangsel*, bladz. 123. - Houbraken en Weyerman, die van Rembrand's huwelijk met Saskia van Uylenburg geen kennis dragen, beschrijven Hendrikje Jaghers aldus: 'Hy had ten huisvrouw een boerinnetje van Raarep of Ransdorp in Waterlant, wat klein van persoon maar welgemaakt van wezen en poezel van lichaam'.

In de oogen der aanzienlijken was hij een leverancier als een ander. Vermogende Amsterdammers legden indertijd, ten einde den organist Jan Pietersz Sweelinck te bevoordeelen, een sommetje van f200 bijeen, maar stelden het hem niet ter hand. Zij staken het geld in hunne handelsondernemingen, en hielden er zoo eerlijk boek van dat over zeker aantal jaren de f200 tot f40.000 waren aangegroeid. Tevens eene proef van hetgeen zij voor zichzelf onder 'beleggen' verstonden¹.

Kwam echter iemand geld bij hen leenen en verzuimde hij op zijn tijd de schuld af te doen, dan lieten zij, al zou hij honderdmaal Rembrand van Rijn geheeten hebben en al erkenden zij het ongemeene in zijn talent, hem exekuteren. Werd hij op die wijze bankroetier, en bleef hij dit zijn leven lang, daar haalden zij de schouders over op. De voornaamste schuldeischer van Rembrand was Cornelis Witsen, dien men op den *Schuttersmaaltijd* van Van der Helst als kapitein vindt afgebeeld². Hij had den schilder ruim f4000

1 Artikel 'Sweelinck' in Henri Viotta's Lexicon der Toonkunst, II 455 vgg.

2 Cornelis Witsen, Rembrand's schuldeischer, is de hoofdofficier op den voorgrond, met den beker van het Sint Jorisgilde op de knie.

geleend. Eene schuld aan Johan Six bedroeg f1000. Een lid der familie Tulp had eene kleinigheid te vorderen. Andere personen van fortuin kwamen insgelijks voor nietige bedragen op. Niet de kunstkoopers zoozeer hebben Rembrand te gronde gerigt, maar de Tulpen, de Sixen, de Witsen's, zijne zich noemende patronen. Ware hij met een aalmoes te redden geweest, misschien hadden zij niet geweigerd hem gezamenlijk f200 aan te bieden, evenals aan Sweelinck weleer. Tegenover een persoon die schuldbekentenissen voor duizenden afgaf en als man van zaken zich tot betalen verbond, gevoelden zij wederkeerig zich mannen van zaken. Bleef hij in gebreke, dan moest hij in godsnaam aan de Desolate Boedelskamer¹.

Een aannemer zagen zij in hem, niet een man van staat; vooral niet van gelijken staat als zijzelf. Het vleide hunne ijdelheid, door hem geschilderd te worden, de eenen in hunne dagelijksche kleeding als regenten van een gesticht of meesters van een gilde, de anderen in hunne montering als officieren der schutterij. Inzonderheid die uniform, en het martiale dat zij hun voorkomen bijzette, bekoorde hen. In overleg met den kunstenaar bepaalden zij eene ronde som, voor welke hij niet alleen hunne aangezichten leveren

1 Uitkomsten der nieuwere litteratuur over Rembrand, van Nieuwenhuys (1834) tot Vosmaer (1877), bij Charles Blanc, *La vie de Rembrandt et son génie*, 1880. - Goswin Moll, *De Desolate Boedelskamer* te Amsterdam, 1879, bladz. 129 en Bijlage C. - W. Bode, *Rembrandts früheste Thätigkeit*, 1881. - W. Bode, *Studien enz.*, 1883. Bladz. 357 vgg. - Opstellen van A.D. de Vries Az. en N. de Roever in *Oud-Holland*. Jaargang 1883, bladz. 1 vgg., 250 vgg, 292 vgg. Jaargang 1884, bladz. 81 vgg., 106 vgg.

moest, maar ook hunne fraaije wambuizen, hunne bandelieren, hun vaandel, hunne pieken, en de gevesten hunner zwaarden. Pondspondsgewijze sloegen zij daarna de kosten over, en ieder betaalde zooveel guldens als de schilder tijd en verf aan hem besteed had¹.

VII [Hollandsche schilders in Italie. - Delftsche plateelbakkunst. - De prenten in Cats]

Een kenmerk der hollandsche school in de 17^{de} eeuw is de ondergeschikte plaats welke het allegorische daarin beslaat, het symbolische, en in het algemeen het akademische. Wel vinden wij in verschillende openbare gebouwen te Amsterdam en in Den Haag dit genre door landgenooten vertegenwoordigd, maar niet op schitterende wijze. Hunne proeven laten ons in den regel onverschillig. Wij gevoelen dat zij zich niet in hun natuurlijk element bewegen. Onder de bij honderden getelde komposities van Rembrandt komt maar één groote allegorie voor².

In den loop der eeuw begeven zeker aantal holland-

- 1 Kontrakt van baljuw en schepenen van Den Haag met Jan van Ravesteyn wegens het schutters- en magistraatstuk van 1617. Bij Servaas van Rooijen, Kunstbode 1881, 15 Oktober. - De prijs van het geheel was f500, en burgemeesters verbonden zich zorg te dragen dat 'de selve penningen wederomme gecollegeert sullen werden van de personen die int voorn. stuk sullen werden geconterfeijt, volgens de repartitie daarvan te maecken naer advenant van 't geene aan een yeder bij gissinge sal wesen verdient'.
- 2 Rembrandt, De eendracht van het land, ontworpen in 1648, bij gelegenheid van den vrede van Munster. Rotterdam, Muzeum Boymans.

sche schilders zich naar Rome. Zij vormen er eene eigen bent, omtrent wier zeden men in het werk van den ooggetuige Sandrart gemakkelijke staaltjes geboekt vindt¹. Zij leggen er zich op het landschap toe. Zij komen er in kennis met Nicolas Poussin en gaan voor een deel regtstreeks bij Claude Lorrain ter school. Doch meen niet dat hun borgen bij die meesters ook omvat hetgeen de Franschen *le paysage héroïque* noemen: de italiaansche natuur en de italiaansche zon gebezigd als hulpmiddelen om tafereelen uit de oude geschiedenis of de heldesage voor te stellen.

Integendeel, zij stofferen het italiaansch landschap met typen uit de italiaansche volksklasse van toen; typen gelijk men nog heden, iederen marktdag, er 's morgens vroeg in de straten van Rome ontmoet. Het zijn romeinsche landlieden met broeken van geitevel aan, het haar naar buiten; romeinsche boerinnen die schrijlings of overdwars voorttrippelen op een ezel; schaapherders, muilddierdrijvers, doedelzakspelers, kwakzalvers. Tot in den vreemde en onder een anderen hemel breken onze kunstenaars met het denkbeeldige, en zien wij hoe zij de werkelijkheid daarvoor in de plaats stellen². Die oudromeinsche waterleiding op den achtergrond, die gebroken marmerzuil links, dat

- 1 Joachim Sandrart, Teutsche Academie enz., Neurenberg 1675-1679. - Latijnsche vertaling: Academia nobilissimae artis pictoriae cet., 1683. - Sandrart, die uit Frankfort was, heeft eenige jaren te Rome doorgebracht, waar hij vertrouwelijk omging met Claude Lorrain en de hollandsche schilders.
- 2 Emile Michel, Deux-Mondes 1884, 15 Januarij. Aankondiging van Mevr. Mark Pattison's werk over Claude Lorrain.

beschadigd standbeeld regts, - zij schilderen er nevens hetgeen op hunne uitstapjes in de omstreken van Rome het dagelijksch leven hun iederen keer te aanschouwen geeft. Den nationalen aandrang kunnen zij geen weerstand bieden¹.

Neem de delftsche plateelbakkunst, die in de 17^{de} en de 18^{de} eeuw zulk eene buitengewone hoogte bereikt heeft. Nevens de motieven door de delftsche dekteurators ontleend aan Japan, aan China, aan Indie, aan de klassieken en aan de renaissance, ontmoet gij talrijke vaderlandsche van den dag en uit den voortijd: hollandsche stadsgezigten, eene beroemde graftombe, landschappen, familiewapens, binnenhuizen, zedetafereelen. Men kan er de vermaarde personen bijvoegen: het portret van Johannes Bogerman, den voorzitter der synode van Dordrecht. Meer dan één bladzijde der nederlandsche beschavingsgeschiedenis is te Delft in oud-blaauw gebragt, of in kleuren en verguld².

Nog opmerkelijker zijn de voorwerpen waarop deze kunst-industrie hare keus vestigde, en naar welke zij, om hunne schoone vormen en bevallige lijnen, het publiek graag maakte.

- 1 De meest bekende hollandsche kunstenaars dezer school, ouderen en jongeren, zijn: Van Poelenburg, Breenbergh, Uytenbrouck, Pinas, P. Lastman, Saftleven, Swanevelt, de broeders Both, Willem de Heusch, Pieter van Laar, Asselyn, Thomas Wijck, Joh. Lingelbach, Pynacker, Nicolaas Berchem, Karel du Jardin. - Over de ouderen bij W. Bode, Studien 1883, hoofdstuk: Elsheimer's Einfluss auf die holländische Malerei, bladz. 320 vgg.
- 2 Henry Havard, Histoire de la faïence de Delft, 1878. - Van verschillende der door mij bedoelde voorwerpen, hier en vervolgens, worden bij Havard afbeeldingen gevonden. Ook van Antony Leeuwenhoek bestaan portretten in delftsch aardewerk. Haaxman's monografie, bladz. 17 vg. noot.

De Delvenaars der 17^{de} eeuw nemen hun uitgangspunt in het vaderlandsch kwispedoor, den vaderlandschen trepot, de vaderlandsche theestoof, de vaderlandsche bier- of wijn- of koffijkan, en halen uit het nuttige het elegante. De smaak der nederlandsche huismoeder wordt gevormd en gestreeld door hetgeen hare binnenkamer, hare slaapkamer, haar pronkvertrek, tooijen kan: schotels om aan den wand te hangen, vazen om bloemen in te kweeken of ruikers in te bevestigen, pullen voor de gebogen kroonlijst der linnenkast. Ten behoeve der bruiloften worden dessertborden met toepasselijke liedjes vervaardigd, wier onzedigheid ons somtijds bevreemdt. Zoo in Nederland de kunstnijverheid der 17^{de} eeuw die der 16^{de} in eenig opzigt overtroffen heeft, het was door dit aardewerk. Nooit had op dit gebied het land iets zoo nationaals voortgebracht. Zoo vele bierbrouwers er te Delft voorheen een ruim bestaan gevonden hadden, zoovele plateelbakkers bloeiden er nu. Het aangeboren kunstgenie van den landgenoot had een uitweg te meer gevonden¹.

Wie was de beste teekenaar van het tijdvak? Er verlengt zich van Cornelis Visscher tot Jacobus Houbraken eene reeks namen van graveurs die ons doet aarzelen te kiezen². Sommige prenten van Rembrand

1 Ook te Arnhem heeft eene plateelbakkerij gebloeid. Fabriekmerk: een haan. - Te Delft herleeft sedert eenige jaren deze kunst onder Joost Thooft.

2 Over de nederlandsche graveurs der 16^{de} eeuw hiervóór, I 535 vgg. Hoofdstuk: Lucas van Leiden. - Over Cornelis Visscher, Romein de Hooghe, Jan Luiken, Jacobus Houbraken, enz., bij Kramm, Blik op de geschiedenis der graveerkunst in ons vaderland. Volksalmanak 1860, bladz. 80 vgg. - Studie over Willem Jacobsz Delff bij Havard, Arts et Artistes, IV 1 vgg.

bezaten al vroeg zulk eene vermaardheid, dat zij zijn lof deden verkondigen in landen waar zijne schilderijen nog bekend moesten worden. Bepalen wij ons tot Nederland zelf, dan komt de palm der populariteit Adriaan van de Venne toe; den man die de verzen van Jacob Cats illustreerde¹.

De tijdgenooten zijn in het prijzen dezer teekeningen, of van de wijze waarop zij door verschillende meesters in koper gebragt werden, met woorden even karig geweest als ten aanzien van het delftsch blaauw. Maar, al zwegen de kunstgeschiedenissen en de kunstkritiek, er was een publiek van koopers. Wij staan verbaasd wanneer wij lezen dat reeds in 1655 door één uitgever vijftigduizend exemplaren van enkele werken van Cats verkocht waren; bij voorkeur van de kostbaarste, waarin het grootst aantal prenten werden aangetroffen².

Er heeft in de laatste tweehonderd jaren geen Nederlander geleefd die niet met sommige van Van de Venne's teekeningen, ook al wist hij niet dat de teekenaar tegelijk een uitmuntend schilder was³, van

- 1 D. Franken Dz., Adriaen van de Venne, 1878. - De Jonge van Ellemeet, Museum Catsianum, 1870, bladz. 168 vgg. - Onder zeshonderd teekeningen voor of naar de prenten in Cats, allen in het bezit van De Jonge van Ellemeet, bevinden er zich 93 echte van Van de Venne.
- 2 Uit een voorberigt van den amsterdamschen uitgever Jan Jacobsz Schipper, 1655. Museum Catsianum, bladz. 10 noot.
- 3 Van de Venne in het Trippenhuys: Kermis te Rijswijk, Praalbed van Maurits, enz. - In het Louvre-museum: Het Twaalfjarig Bestand. - Volledige opgaaf bij D. Franken Dz. - Gedichten van Van de Venne bij De Jonge van Ellemeet, bladz. 10. Daaronder: Adriaen Van de Venne's Tafereel van de Belacchende Werelt.

jongs af vertrouwd geweest is. Allen hebben wij de herinnering bewaard van eene kunst die in enkele opzigten slechts de miniaturen der middeleeuwsche handschriften voortzette, in enkele andere te kwader uur de allegorien der renaissance vervolgde¹. Het letterkundig genre der emblemata bragt dit mede. Maar levendiger dan al onze andere heugenissen aangaande de prenten in Jacob Cats zijn de veelvuldige voorstellingen uit het hollandsch leven in Cats' tijd. De dichter wiens werken het gretigst gekocht en gelezen werden had in Van de Venne een teekenaar gevonden die Ostade en Jan Steen aankondigde. Zij behoorden bij elkander: die verzen vol aanschouwelijke moraal, waar men den Duivel de voorspoedigen ziet bijlichten²; die prenten vol karakter, waar de naweeën der liefde worden voorgesteld door eene uijeschillende dienstmaagd wie de tranen over de wangen loopen³.

Hoe veel rijker en veelzijdiger is, sedert de 15^{de} en de eerste helft der 16^{de} eeuw, het leven der Neder-

¹ Zielen-visscherij, Trippenhuys N^o 374.

² Jacob Cats, Kinder-Spel, bij de prent van dien naam:

Wy hebben God als by den voet
Soo langh' wy zijn in tegen-spoet;
Maer als de roede is van den eers,
Dan hout de Duyvel weer de keers.

³ Jacob Cats, Sinne- en Minnebeelden, N^o xxviii:

Een waterlantsche Trijn sat eens ajuyn en schelde,
En klaeghe dat de lucht haer oogen dapper quelde enz.

landers geworden! Er is een volk geboren dat in de zeeën van het Noorden de walvisschen gaat opzoeken; op de eilanden van het Oosten gaat uitrusten onder kokospalmen. Te huis is de hoogtijd der burgerklasse aangebroken. Aan elk voorwerp in de keukens en de zitkamers; aan den overvloed der maaltijden; aan de kleeding der mannen en der vrouwen; aan het speelgoed der kinderen; aan de bloempotten in de vensters; aan de wandelpaden der tuinen; aan den vrede der buitenplaatsen; aan alles herkent men een land over hetwelk de hoorn der welvaart is uitgestort. Teekenstift en graveernaald vermenigvuldigen om strijd dit aangenaam schouwspel. De raadselen van het leven hebben hunne oplossing gevonden in eene door allen beaamde geloofs- en zedeleer. Er is in de geschiedenis van Noord-Nederland eene eigen burgerlijke poëzie ontstaan, die, zich van hare platheid niet bewust, met ongeëvenaard gemak de algemeene denkwijze op rijm brengt en munt slaat uit eene beeldrijke taal¹.

1 Jacob Cats, Voorafsprak van den Trou-Ringh, 1637:

Al wat op der aerden leeft, - Al wat om den Hemel sweeft,
 Al wat in het woeste diep - God in oude tijden schiep;
 Al tot aen de naeckte pier, - Al tot aen de kleinste mier,
 Al tot aen den minsten vis - Dieder in het water is:
 Al de kruyden in het wout, - Al tot aen het quastigh hout,
 Al tot aen den harden steen, - Heeft dit uytter aert gemeen:
 Dat 'et voelt een innigh vier, - Dat 'et trout op sijn manier,
 Dat 'et al te samen paert, - Yder een na sijnen aert:
 Dat 'et vrijt en dat 'et speelt, - Dat 'et soete vruchten teelt.
 Dit was eens des werelts gront, - Schier eer dat de werelt stont;
 Dit sal vast en seker staen, - En noch altijt verder gaen,
 Tot men, na des werelts val, - Eeuwigh bruyloft houwen sal.

VIII [De hollandsche school en het lager leven]

De republiek der Zeven-Provincien achtte het nuttig dat er eene vertegenwoordiging der wetenschap, niet dat er eene vertegenwoordiging der kunst gevonden werd. Maurits' pogingen Vredeman de Vries te Leiden tot hoogleeraar in de architectuur en het perspectief te doen aanstellen, leden eens voor al schipbreuk¹. Er bestond geen kweekschool voor de zeevaart, geen militaire akademie, niet één handel-, niet één industrie-, niet één landbouwschool. Waarom zou er eene kunstakademie bestaan hebben? De kunsten werden als een handwerk beschouwd waarvoor men werd opgeleid in den boezem van een gilde, of waarin ieder beproeven moest zich den bijzonderen weg te banen dien zijn talent hem wees.

Aan geen nederlandsch kunstenaar der 17^{de} eeuw is door de tijdgenooten eene nationale hulde gebragt². Over de borst van Adriaan van der Werff zien wij eene gouden keten slingeren; maar zij draagt het portret van een buitenlandsch vorst, en met den ridder

1 Vredeman's verzoek aan de Staten van Holland, 1604, hoewel door Maurits geapostilleerd, werd geweigerd. - Auguste Schoy, Hans Vredeman de Vries, 1876, bladz. 5, 11, 23. - Een naam- en stadgenoot van Hans, de glasschilder Gerrit Vredeman te Leeuwarden, 1617, voerde het luimig devies:

Qui bien se mire bien se void,
 Qui bien se void bien se cognoit,
 Qui bien se cognoit peu se prise,
 Qui peu se prise Dieu l'avise.

2 Hiervóór, II² 205. Hoofdstuk: Wetenschappen en Letteren.

Van der Werff begon het verval¹. Lampetten, gedreven bekers, geden kpenningen, gouden ketenen, ridderlijke juweelen (tenzij men, zooals Rembrand, ze kocht uit smaak voor het schoone), werden geacht voor admiralen te passen, niet voor schilders. Heette men Michiel Janssen of Jacob van Campen, en had men voorspoed, dan kocht men eene boerderij waarnaar men zich Meester van Mierevelt of Heer van Randenbroek noemde. Maar het waren heerlijkheden waarvan er zes en dertig in het dozijn gingen. Naar het openbaar gevoelen behoorde een kunstenaar een *selfmade man* te zijn, en kon hij op niets staat maken dan hetgeen in zijne eigen krachten was.

De vrijheid welke uit dien toestand voortvloeide is somtijds het verderf der schilders geweest², maar kwam de schilderijen steeds ten goede. Stonden de kunstenaars buiten de zamenleving³, dit onthief hen van de verpligting roomscher of gereformeerder te schijnen dan de natuur hen gemaakt had. Voor hen geen moeilijke keus, ook, tusschen prinsgezind en staatsgezind⁴. 'Ik ontleed', schreef Samuel van Hoog-

¹ Van der Werff's portret door hemzelf, Trippenhuis N^o 396.

² Slecht einde van Pieter van Laar en Hercules Seghers; behoeftige ouderdom van Frans Hals, van Ruysdael, van Hobbema; bankroet van Rembrand; verlegenheid van Jan Steen.

³ Hiervóór, I 530, 533: 'De kunstenaarswereld uit den bloeitijd der Republiek is, in het algemeen gesproken, eene wereld van maatschappelijke vagebonden geweest... Er was geen souverain vorst, bijna geen hof, en de schilderskolonie zette voltallig zich neder aan den zoom der maatschappij'.

⁴ De graveur Romein de Hooghe (1640(?)-1708), omtrent wien men aangeteekend vindt dat hij ijverig prinsgezind was, vormde eene uitzondering. - Jan Luiken's mystiek hinderde niemand. - Campo Weyerman gaf zich voor een atheïst uit.

straeten, 'noch de haestgeraecte godsdienst, noch de teedere staetkunde, noch de bitsse philosophie, en breng mijne lezers, onbesmet van partijschap, meer vermakelijkheden dan duistere twistredenen toe'.¹ Hetgeen de theorist zeide van zijn boek, de mannen der praktijk hadden met hetzelfde regt het van hunne doeken en paneelen kunnen zeggen².

Deze onzijdigheid der schilders, in onderscheiding der dichters en der schrijvers, is eene voorname reden waarom zij nog heden in ieders smaak vallen. Zijn Frans Hals en Jan Steen roomsch geweest? Is Jacob van Campen het op later leeftijd geworden? Was Rembrand welligt doopsgezind? Een ieder gevoelt dat deze vragen of geen zin hebben, of dat ons oordeel over de kunst dier mannen steeds onafhankelijk zal blijven van het antwoord der levensbeschrijvers.

Maar het was eene karaktervolle onzijdigheid, en die, zoo zij bij sommigen niet schroomde in de esthetiek revolutionair te worden, bij allen met vaderlandsliefde gepaard ging. Zelfs al telt men de werken mede die in het buitenland vervaardigd werden, één blik op de hollandsche school der 17^{de} eeuw volstaat om ons te doen beseffen dat deze bij de eenen harer discipelen uit bewondering voor het vaderlandsch natuurschoon geboren werd, bij de anderen uit ingenomenheid met

1 Hooge Schoole der Schilderkunst, 1678. Slot der voorrede.

2 Ook Hoogstraeten was een man der praktijk. - Schilderijen van zijne hand in het Trippenhuys, het Mauritshuis, het muzeum Van der Hoop. - Charles Blanc, École Hollandaise, 2^{de} Deel.

de vaderlandsche historie van den dag, bij allen uit schik in de nationale zeden, in het pittige der omringende samenleving, het schilderachtige van kleeding, woning, huisraad, onder alle standen der maatschappij. Het was eene school tot wier lof gezegd kan worden dat zij in hare onafhankelijkheid, vrij van iedere kunstmatige bescherming, zonder anderen aandrang dan den natuurlijke eener krachtige sympathie en van een opgewekten levenslust, ten spiegel verstrekt heeft aan de geschiedenis van het land en den tijd die haar zagen ontstaan: aan het kleine, het plaatselijke, het luimige daarin, en niet minder aan het stoute, het breede, of het verhevene¹.

Wanneer in het voorstellen van het lager leven de tooneeldichters van het tijdvak met de schilders pogen te wedijveren, dan moeten wij niet aarzelen de laatsten de voorkeur te geven. Al hadden de kluchtspelschrijvers talent genoeg bezeten om op de wijze van een italiaansch voorganger hier of ginds in den drek een robijn te doen vonkelen, hunne onderneming zou niettemin eene zonde tegen den goeden smaak geweest zijn². De letteren gaan buiten haar boekje, wanneer zij beproeven in gemeene taal gemeene onderwerpen te behandelen en zij niettemin geestig willen blijven.

Geestig is Cornelis Troost wanneer hij de klucht van *Jan Claesz* illustreert, en ons vertoont hoe Saartje

1 Hiervóór, I 5: 'De schilderkunst zette al dit bijzondere de kroon op, en bewaarde voor de nakomelingschap, in de lijnen en kleuren eener nationale school, die eervolle herinneringen'.

2 Huygens' Tryntje Kornelis en Boccaccio's Andreuccio di Pietro da Perugia. Decamerone 2^{de} Dag, 5^{de} Vertelling.

Jans door den femelaar Reinier Adriaanszen ten huwelijk gevraagd wordt¹. Slaat men daarentegen het spel van Asselyn op, dan heeft men dadelijk genoeg. Saartje Jans is eene schande van haar land, hare stad, en haar geslacht².

Naar dien maatstaf moeten wij in de hollandsche school der 17^{de} eeuw de talrijke proeven van het lustige beoordeelen. De laagste klasse der samenleving bestond, in veel grooter getale dan wij op grond van den rijkdom der burgerij gelooven zouden, uit armlastigen³. In eene stad als Amsterdam werd bij wijze van spreken de eene helft der inwoners door de andere helft bedeed. 'Alles geschiedt in zulk eene orde en met zoo veel vaardigheid dat het der beschouwing dubbel waardig is', durft Wagenaar zeggen bij het schilderen der wekelijksche uitdeeling op donderdag in de Nieuwe Kerk. De bijzonderheden waarin hij omtrent den president-diaken treedt, wijzen op een in zijne dagen overoud gebruik. Wanneer de behoeftigen bij vijftigtallen zijn binnengelaten (de zeshonderd eersten in eene grootere, de overigen in eene kleinere zaal), dan wordt die halfkerkelijke halfwereldlijke ambtenaar een hoofdpersoon: 'De Praeses, zig voorsien hebbende van een vierkante bak in vakken verdeeld, - in wel-

¹ Teekeningen van Troost in het Mauritshuis, N^o 148, N^o 149, N^o 150. - Monografie over Cornelis Troost door Alexander Ver Huell, 1873.

² Studie over Thomas Asselyn door A. Worp, Tijdschrift der M^{ij} van Letterkunde, IV 45 vgg. - Analyse van Jan Claesz bij Jonckbloet, Letterkunde 17^{de} eeuw, 1882, II 461 vgg.

³ De Bosch Kemper, Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, 1860, 2^{de} Druk.

ken drieguldens, daalders, guldens, pakjes van tien en vyf stuivers, en de broodloodjes gelegd zijn, - heeft de bedieningbriefjes in de ééne hand. Hy roept de partyen by naame op, en de folio die zy in 't grootboek hebben, terwyl hy met de andere de bediening grypt, opnoemt, en voor elke party op een houten bordje legt'. Dit werd als vaderlandsche geschiedenis beschouwd¹.

Vormden deze bedeeden voor het meerendeel eene tamme kolonie, opgegroeid bij het gebrek of mak geworden door den tegenspoed, wij onderstellen terecht dat een klein getal ondernemender gasten, vrouwen en mannen, de bedelarij tot een handwerk verheven hadden. Ten platten lande waren de bedelaars zoo magtig en onbeschaamd, dat de openbare veiligheid gevaar liep en er van regeringswege drijfjagten tegen hen georganiseerd werden. Men stelde met dat oogmerk afzonderlijke drosten aan, die gewapende ruiters en voetknechten onder hunne bevelen hadden. Zij mogten de hulp van schouten en schepenen inroepen, en wederkeerig aan dezen vrijheid geven de boeven, gelijk zij genoemd werden, hetzij neer te schieten, hetzij met knuppels onschadelijk te doen maken².

Uit deze landloopers, voor zoo ver zij er armen of

¹ Wagenaar, Amsterdam 8^o, VII 537 vg.

² Plakaten van 1607, 1611, 1612, 1614, 1626, 1654, 1655, 1682, 1695. Bij de Bosch Kemper, bladz. 92-107. - Het plakaat der hollandsche Staten van 1695 bepaalde dat 'wanneer de landdrosten vermits de menigvuldigheid of resistensie der bedelaars eenige hulp mogten noodig hebben, de dorpsklok moest geluid worden, en dat, zoo de bedelaars resistensie mogten bieden, zij zouden kunnen doodgeslagen worden'.

beenen afbragten, rekruteerde zich de bedelarij in de steden; en zij zijn het die aan de graveerstift van Cornelis Visscher, van Adriaan van de Venne, bovenal aan Rembrand's etsnaald, zoo menigen type van haveloosheid geleverd hebben¹; muzikanten, kiezetrekkers, artsenijsventers, rattevangers, gelijk er in de europesche samenleving thans niet meer gevonden worden, maar die het schetsboek der kunstenaars van het tijdvak in Nederland, en niet in Nederland alleen², met ontelbare bijdragen vulden. Natuurlijk vestigde de keus zich op de teekenachtigste exemplaren, maar de soort was een verschijnsel van den dag³.

Waaraan is het toe te schrijven dat bij Adriaan Brouwer of bij Adriaan van Ostade en zijne discipelen

- 1 De uitgaaf van Rembrand's etsen door Charles Blanc behelst eene afzonderlijke afdeeling Les Gueux: N^o 124 - N^o 150.
- 2 OEuvre de Jacques Callot (1592-1635), waarin eene reeks Gueux ou Mendiants, 25 stuks. N^o 685-709 van Édouard Meaume's katalogus, 1860. - Rembrand bezat nevens de prentwerken van vele anderen ook het 'Gants Jerusalem van Jacob Calot'. Vermoedelijk waren dit al de 47 meest topografische en bouwkunstige prenten, naar teekeningen van P. Bernardino Amico te Jeruzalem, door Callot gesneden voor het werk Sacri Edifizi di Terra Santa, Florence 1620. - Cabinet des Estampes te Parijs.
- 3 'Gebrek aan kleeding was vroeger oneindig sterker dan tegenwoordig. Men bedekte zich naauwelijks het naakte ligchaam. De teekeningen en schilderijen der 16^e en 17^{de} eeuw stellen ons de armen overal als halfnaakt voor. Men moge de voorstelling om het schilderachtige wat overdreven hebben, het is niet te denken dat bijna allen zich aan dezelfde overdrijving zouden hebben schuldig gemaakt. De duurte van het linnen deed bijna overal wollen kleederen dragen, waardoor de lazarij zeer werd bevorderd'. De Bosch Kemper, Armoede 2^{de} Druk, bladz. 137 vg.

de feestvierende boeren, op sommige stukken van Frans Hals en van Jan Steen liet lagchend uitschot der stedelingen, - kerels en wijven die herbergen bezoeken, bruiloften of kermissen vieren, - zulk een sprekenden familietrek met deze nationale zigeuners vertoonen? Wat althans schilderachtige gemeenheid van tronien betreft schijnen de eenen ons toe, de anderen maar weinig te verwijten te hebben. Het gelijkt één schelmewereld.

Ongetwijfeld moet hierbij tot zekere hoogte de bloedwijziging in rekening gebragt worden, die het natuurlijk gevolg geweest is van het dienen van zoo vele vreemde soldaten onder de vanen der Republiek gedurende den tachtigjarigen oorlog. De wilde echtverbindtenissen dezer Engelschen, Duitschers en Zwitsers met noordnederlandsche vrouwen uit het volk, hebben het aanzijn gegeven aan een geslacht zooals daarvoor in ons land niet bestaan had. Op hetzelfde oogenblik dat de voorvaderlijke zedigheid afnam, week ook voor een deel de voorvaderlijke onnoozelheid. Het uitwendig voorkomen bleef misschien bot, maar diende iets guitigs, iets doortracts, iets uitgeslapens, tot masker.

De schilders, waarvan sommigen ook zelf welligt aan zonderlinge huwelijken het bestaan dankten¹, merkten bij de lagere standen der maatschappij, in de achterbuurt en onder de dorpelingen, dit eigenaardige op. Niet alleen trokken zij er partij van, maar zij deden dit met de in den aard der kunst liggende overdrijving en verhieven, zeer tot vermeerdering van ons genoegen, de uitzondering tot regel. Hadden zij niet op dit

1 Over de ouders van Campo Weyerman hiervóór.

humoristische den klemtoon gelegd, er zou noch voor de boersche nederlandse Venus, noch voor den nederlandschen Bacchus met de bolle wangen, overgegeven aan bokkesprongen, uitzigt bestaan hebben in goed gezelschap toegelaten te worden.

De scherpte van het contrast draagt er toe bij, ons dit buitengewone dubbel te doen waarderen. Wij leven in eene eeuw wier kunstenaars, wanneer zij tot het landvolk afdalen, bij voorkeur aandacht schenken aan zijn lijden of zijne nooden. Zij bestuderen de poëzie van het zwoegen, en speuren een geheimzinnig verband tusschen het hijgend menschedom en het hijgend vee¹. Van alle schilderscholen die ooit bestaan hebben wisten alleen de vlaamsche en de hollandsche der 17^{de} eeuw in dit genre eene plaats aan de vrolijkheid te verzekeren².

Ook uit een historisch oogpunt is het verschijnsel belangrijk. Wij leeren er uit welke zeden in Nederland, aan deze zijde van den Moerdijk, toen geduld of bestaanbaar geacht werden met de strenge denkwijze van den Staat in het godsdienstige. Al houden wij de in beeld gebragte uitgelatenheid slechts binnen zekere

1 Quack, Gids 1884, IV 146 vgg. Over Jean-François Millet (1815-1875): 'Wat al droeve ernst is op zijn schilderijen verspreid! De daglooners en veldarbeiders, door Millet voorgesteld, waren povere, grove lieden, hijgend onder het wicht van het werk. Het was de boer worstelende met de aarde'.

2 Vlaamsche kermessen van Rubens. - Vlaamsche dorpstafereelen van Teniers. - Thoré, Musées de la Hollande. 1860, II 110: 'Chose singulière, que ce bon peuple hollandais, si simple et si grave en apparence, soit le seul qui ait eu une véritable école de peintres de comédie'.

grenzen voor eene kopij naar het leven, wij moeten gelooven dat de groote meerderheid van het nederlandsche volk toen geen andere soort van vreugde gekend heeft. Met denzelfden ijver als naar de kerken, stroomde men naar de kroegen. De katechismus-predikationen namen toe, de drinkgelagen niet af. Onder de welgestelde burgerij had zich eene regtzinnig-gereformeerde en puriteinsgezinde kern gevormd; maar Wyntje en Tryntje bleven de godinnen der schare.

IX [De hollandsche school en de bijbel]

Hier moet ik op eene schijnstrijdigheid wijzen.

De geschiedenis kent geen twee neigingen van den menschelijken geest die minder punten van aanraking vertoonen dan het kalvinisme en de kunst. Eene soort van oud-testamentische poëzie, met hebreeuwsche zielekreten tot grondtoon, was nevens de psalmwijzen van Goudimel de eenige hoogere vorm waarin het christendom van Kalvyn zich wist te beligchamen¹. Daarbuiten, geen liefde voor iets wat tot de orde van het schoone behoort. Een stelselmatig verwoesten van den smaak der menigte. Het verkondigen der leer dat Gods Woord een boek is; daarover predikationen te houden de goddelijke openbaring aan den gang doet blijven; en de waarde van den mensch bepaald wordt door hetgeen hij, naar de in dit boek vervatte godspraken, wezen zal aan gene zijde van

¹ Hiervóór, II¹ 175-207. Het kalvinisme in de poëzie.

het graf¹. Er moge plaats zijn voor de kunst *naast* zulk eene denkwijze; zijzelf, zou men zeggen, is onbekwaam kunstwerken het aanzijn te geven.

Toch schreeuwt inderdaad het een en het ander niet sterker dan het de kleine beelden uit de grieksch-romeinsche mythologie en uit de bijbelsche geschiedenis deden, welke een dichter onzer eeuw verhaalt in den droom aanschouwd te hebben op de wanden derzelfde sarkofaag. De twee groepen gingen aan het redetwisten; er werd gegeven; Bileam's ezel voerde een hoogen toon. Maar het basrelief was één²

Zoo is door het genie van Rembrand uit het kalvinistisch Nederland der 17^{de} eeuw eene nieuwe heilige kunst voortgekomen³. De oude bijbel werd nogmaals jong. De hollandsche schilderschool van het tijdvak vond eene ader die nog heden niet uitgegraven is⁴.

Aan sommige leerlingen en sommige jongere tijdgenooten van Rembrand komt een aandeel in deze verdienste toe; maar de vinding was van hem, en van

1 Jacob Cats, bij zijn portret door Mierevelt:

Dat ick was en is niet meer,
Dat ick ben is wonder teer,
Dat ick namaels wesen sall,
Lieve Godt! dat isset all.

2 Laatste gedicht van Heinrich Heine: Für die Mouche. Romancero 1863, bladz. 345 vgg.

3 Hiervóór, I 542: 'Het altaarstuk van weleer zou vervangen worden door historische tafereelen uit het Oude- en het Nieuwe-Testament, en voor de roomsche heilige kunst eene alleen uit den bijbel te putten gereformeerde in de plaats komen'.

4 Bijbelsche kunst van Eugène Delacroix. - Bijbelsche kunst van Ary Scheffer. - Munkacsy's Christus voor Pilatus, 1880; Munkacsy's Golgotha, 1883.

hem alleen. De *Zegenende Isak* van Govert Flinck of van Jan Victor¹, de *Maria bij Elisabeth* van Jan Lievensz², het *Huisgezin van Cornelius* door Bernart Fabritius³, de *Overspelige Vrouw* en de *Aanbidding der Drie Koningen* door Eeckhout⁴, de *Bethlehemsche Herders* door Adriaan van Ostade⁵, - het gelijken even zoovele antwoorden op door Rembrand uitgeschreven prijsvragen. Zijn *Simeon in den Tempel*, zijn *Gezin van den Timmerman*, zijn *Gezin van den Houthakker*, zijn *Zegenende Jacob* waren wegbereidend voorgegaan⁶.

Het eigenaardige van al deze voorstellingen is dat zij, met voorbijgaan van het akademische hetwelk de nederlandsche schilders der 16^{de} eeuw van de Italianen hadden overgenomen, door hare naieveteit naar de middeleeuwsche Vlamingen terugvoeren. De bijbelsche geschiedenis wordt opgevat van hare menschenlijke, hare huiselijke zijde. Het bovennatuurlijke dient alleen voor het aanbrengen van meer licht. Voor de antieke standbeelden, naar welke de Italianen hunne heilige personen gevormd hadden, profeten en apostelen draperend in romeinsche gewaden, komen modellen uit den familiekring en van de openbare markt in de plaats. Waar het kostuum niet hollandsch is, is het oostersch.

Dit laatste is een voornaam punt, reeds door mij aangerond toen ik gewaagde van den indruk, teweeg

¹ Trippenhuys N^o 87. Louvre N^o 168.

² Louvre N^o 267.

³ Brunswijk N^o 532.

⁴ Mauritshuis N^o 32. Trippenhuys N^o 84.

⁵ Brunswijk N^o 540.

⁶ Mauritshuis N^o 114. Louvre N^o 410 (Salon Carré). Kassel N^o 366, N^o 367.

gebragt door het ontstaan der israëlitische kolonie te Amsterdam¹. Wij hebben met een plaatselijk verschijnsel te doen. Hoewel de schilderkunst toen ook in vele andere nederlandsche steden bloeide, alleen te Amsterdam kon de nieuwe school ontluiken. Zou deze eene toekomst hebben, dan moesten haar de sprekende gelaatstrekken der joden van het spaansch-portugeesch schiereiland geleend worden. De half-arabische half-turksche mantels, daags te voren aangebragt uit de Middellandsche-Zee, moest men die jongere teelt van Abraham om de schouders doen golven. Amsterdam was de eenige stad van het land welke het vervullen van beide voorwaarden mogelijk maakte. Alleen de amsterdamsche Rembrand kon dit begrijpen, en er zijn voordeel mede doen².

Uit Rembrand's korrespondentie met Constantyn Huygens over eene reeks bijbelsche historiestukken, bestemd voor het kabinet van Frederik Hendrik, blijkt dat er onder de tijdgenooten sommigen gevonden werden die in de nieuwe opvatting behagen schepten³.

¹ Hiervóór, 2^{de} Deel, 4^{de} Hoofdstuk, § XIV.

² 'In der That sind Rembrandts Kostüme, wie wir sie in seinen biblischen Compositionen kennen lernen, gar nicht so weit hergeholt, wie wir gewöhnlich meinen; im Wesentlichen suchte und fand sie der Meister im Judenviertel zu Amsterdam, aus dem er auch seine Modelle nahm'. W. Bode, Galerie zu Cassel, 1872, bladz. 18 B.

³ Voor Frederik Hendrik schilderde Rembrand eene Kruisoprigting, eene Kruisafneming, eene Graflegging, eene Opstanding, en eene Hemelvaart; thans allen te Munchen in de Pinakothek. W. Bode, Studien 1883, bladz. 434 vg. - Korrespondentie met Huygens bij Vosmaer, bladz. 186 vgg. - Bij Charles Blanc, bladz. xxxi vgg.: Lettres de Rembrandt.

Overvloedig evenwel kunnen zij niet geweest zijn. De meester volhardde tot het einde, maar de discipelen verlieten hem. Zij werden gewaar dat er vooralsnog met de neo-israëlitische kunst eer noch voordeel te behalen viel. De eenen gingen Rubens of Van Dyck navolgen, de anderen keerden naar het academische terug¹.

Wij mogen deze jonge mannen deswege niet hard vallen. Zelfs al raadpleegt men enkel Rembrand's etsen, - *Jezus geneest de zieken*, *De opwekking van Lazarus*, *Jezus voor Pilatus*, *De kruisiging*, *De kruisafneming*, - dan gevoelt men dat voor zulk eene taak het talent niet volstond, en alleen het genie bij magte was de wereld voor dit ongehoorde te doen bukken.

Men heeft tegengesproken dat het eigenaardige in deze aan het Nieuwe-Testament ontleende voorstellingen verband zou gehouden hebben met de toen in Nederland heerschende godsdienstige begrippen². Echter hoorden wij reeds Samuel van Hoogstraeten in herinnering brengen hoe, sedert de zegepraal van het kalvinisme te onzent, de kerken voor de noordnederlandsche schilders gesloten waren³; en ofschoon Hoog-

1 De Bray, Jan Lievensz, Ferdinand Bol, Govert Flinck, Nicolaas Maes, enz. - Fraaije houtgravure naar Govert Flinck's *Izak zegent Jacob* in *Eigen Haard* 1875 bladz. 33.

2 Herman Riegel, *Beiträge zur niederländischen Kunstgeschichte*, 1882, I 74 vg.: 'Man blättere doch nur einmal die neutestamentliche Radirungen Rembrandt's durch: wo ist da irgend ein Anhalt, um diese Werke konfessionell-protestantisch zu nennen? Sie sind doch vielmehr, indem sie den Gegenstand rein thatsächlich nehmen und gestalten, konfessionslos'.

3 Hooge Schoole der Schilderkunst, bladz. 257. Hiervóór, bladz. 483.

straeten dwaalde toen hij er bijvoegde dat dit gelijkstond met het versperren der beste loopbaan, het is niettemin onwederlegbaar dat eene kunst, als de bijbelsche van Rembrand, slechts ontstaan kon in een theologisch land waar elke andere uitweg gewelddadig afgesneden was. De stoutheid-zelf kan zulke hulpmiddelen niet ontberen. Er is altijd eene aanleiding die haar doet ondernemen hetgeen zij bestaat.

Rembrand bezat onder meer het volledig graveerwerk van Maarten van Heemskerck en het volledig graveerwerk van Lucas van Leiden¹. Met de prenten van den laatste was hij zoo ingenomen dat hij voor sommige fraaije afdrukken buitensporige sommen besteedde². Van de twee *Ecce Homo's* die onder zijne eigen etsen aangetroffen worden, en daarvan een voornaam sieraad uitmaken, is de eene met blijkbaar opzet en welgevallen naar Lucas van Leiden gevolgd³.

Dit kan als bewijs dienen dat hij met zijne realistische opvatting der bijbelsche geschiedenis geenszins uit de lucht is komen vallen. Maar het neemt niet weg dat het joodsche daarin, weerspiegeling van het

- 1 Inventaris van Rembrand's boedel. Op de Kunstcaemer, verzameling Kunstboecken: Een boeck van Heemskerck, sijnde al 't werk van denselven; Een boeck met houtprinten van Lukas van Leyden; Een boeck met kopere printen van Lukas van Leyden, soo dubbelt als enkelt.
- 2 Sandrart verhaalt in zijne Teutsche Academie dat Mayr, een duitsch leerling van Rembrand, den meester op eene veiling f1400 zag besteden voor veertien proefdrukken van Lucas van Leiden, waaronder de *Ecce Homo*. Latijnsche vertaling, folio 229 A recto.
- 3 N^o 51 der uitgaaf van Charles Blanc. - Over Lucas van Leiden's *Ecce Homo* hiervóór, I 561: 'De achtergrond verbeeldt het paleis van Pilatus te Jeruzalem, op den hoek eener straat, enz.'

gastvrij Amsterdam der 17^{de} eeuw, hem alleen toebehoort. Het eenige wat Lucas van Leiden doen kon was: hem op het vruchtbaar denkbeeld te brengen den vijanden van Jezus boosaardige tronien uit de heffe des volks te leenen, of uit de verdorvenste en fanatiekste groep der hoogere standen.

Er kan niet aan getwijfeld worden dat Rembrand den bijbel bemind en bewonderd heeft¹. Evenzoo staat het vast dat hij de bijbelsche wonderverhalen voor geschiedenis hield. Het eenige wat hem onderscheidt is dat het goddelijke, zooals ik reeds aanduidde, bovenal volgens hem aan het uitstralen van overvloediger licht gekend wordt. Hij beschouwt den Heiland der wereld als een fosforescerend wezen, niet slechts getooid met eene aureool en voor het overige vleesch en bloed, maar lichtgevend in zichzelf. Wanneer zijn Jezus is opgestaan uit de dooden, dan is elke bovenaardsche trek den verrezen vreemd. Hij gelijkt een martelaar uit de joodsche achterbuurt, die, uitgeput, ongekamd, ongeschoren, niet gevoed, drie dagen in het graf gelegen heeft. Alleen bespeurt men dat hij op de knielende Magdalena tegenover hem een schijnsel werpt. Men denkt aan eene levende vaas van albast, met eene brandende lamp er in².

1 Rembrand's bibliotheek bevatte slechts drie bekende boeken: de Medea van Six (met eene ets van hemzelf), een duitschen Flavius Josephus met prenten van Tobias Timmerman), en een ouden bijbel. - Onder de '15 boecken van verscheide formaeten', in één pak, kan zich bevonden hebben de Warachtighe Historie van Doctor Iohannes Faustus, 1592, in 12^o. - Charles Blanc's tekst bij N^o 84 der etsen.

2 N^o 518 in het hertogelijk muzeum te Brunswijk: 'Christus und Magdalena (Noli me tangere)'. - Ets naar deze schilderij in Les oeuvres de William Unger, Leiden 1874.

Dit begint reeds wanneer Jezus nog een kind aan de borst is. De zuigeling doet den boezem zijner moeder als baden in de zon¹. De vriend van Lazarus deelt door het opheffen van één hand den gestorvene zooveel levenslicht mede, dat het graf er vol van is en den overvloed terugkaatst. Boven het hoofd van den gekruisigde schiet de hemel breede bundels stralen. De goddelijke heemeester van kreupelen en blinden doet de uitwerking van een liefderijk en weldadig kustbaken op schipbreukelingen, aandrijvend en voortkruipend².

Een andere beslissende trek is Rembrand's oog voor het eerwaardige in de bijbelsche verhalen omtrent het leven der aartsvaders, en voor het standhouden daarvan tot in de dagen van het Nieuwe-Testament. De aartsvader Abraham, de aartsvader Jacob, de aartsvader Tobias, de aartsvader Simeon, zijn door hem getroffen op eene wijze die zelfs de vertalers van den Staten-Bijbel, waren de meesten hunner niet reeds vóór hem heengegaan, bekoord of vertederd zou hebben. Indien kalvinistische kunst denkbaar is of bestaan kan, dan is dit kalvinistische kunst³.

De uitkomst werd verkregen door toepassen der me-

¹ Le ménage du menuisier, Louvre N^o 410. Salon Carré.

² N^o 48, N^o 49 en N^o 53 der etsen, bij Charles Blanc. - N^o 49 is de Honderdguldensprent.

³ Abraham en de engelen enz., N^o 2 vgg. der etsen bij Charles Blanc. - Jacob zegent de zonen van Jozef, N^o 367 der galerij te Kassel. - Het gezin van Tobias, Louvre N^o 404, en N^o 14-16 der etsen. - Simeon in den tempel, Mauritshuis N^o 114.

thode die ik zeide. Ga de rariteitewinkels rond en koop, van hetgeen in den ruimsten zin des woords betrekking heeft op het Oosten, wat gij bekomen kunt. De bijbel is een oostersch boek; en uw doel moet zijn, hem in een oostersch gewaad te steken. Amsterdam staat met zoo veel oostersche landen in betrekking, dat het noodige er te vinden moet zijn. China, Japan, Indie, Klein-Azie, Turkije, - al hetgeen daar vandaan komt is van uwe gading¹.

Oostersche modellen? In de stad uwer inwoning heeft men eene wijk gebouwd die er vol van is. Vestig u in die buurt, en oefen er uw oog in het opmerken van dit buitengewone. Indien gij uwe bijbelsche patriarchen, uwe farizeeën en uwe sadduceeën, indien gij hun de baarden en de gelaatstrekken van genees heeren of rabbijnen uit uwe eigen dagen leent, dan zullen zij doen denken aan de amsterdamsche synagogemannen die Acosta vernederden en gereed stonden Spinoza uit te werpen. Maar de anachronismen zullen karakter hebben. Behoeft gij voor uwe voorstellingen naar het Nieuwe-Testament typen uit de smalle gemeente, bedelaars, melaatschen, jichtlijders, idioten, bezetenen door een dooven of een stommen duivel, -

1 Voorwerpen behoord hebbend tot Rembrand's inboedel: Een oostindische nap, met een Sineesie; een oostindische poeyerdoos een indies koppie; een oostindische naeydoos; een japans helmet; een moor, nae 't leven afgegooten; een turcxe kruytfles; 60 stucks indiaense puntgeweren, pijlen, schichten, asegaijen en bogen; 13 stucks soo bambuysen als fluyt-instrumenten; een groote pertye handen en tronien op 't leven afgegooten, met een harp en een turcxe boogh; 20 stucks helbaerden, slachswaerden, en indiaensche waijers; een indiaense mans en vrouwe cleet.

gelijk de predikanten uwer eeuw zich uitdrukken, - sla den hoek der straat om. Zij krielen in de stegen¹.

In beginsel is dit de groote dienst welke de hollandsche school der 17^{de} eeuw aan de kunst in Europa bewezen heeft. Die school vermogt en deed iets wat, nevens de spaansche en de fransche scholen van haar tijd, nevens de vlaamsche, de duitsche, en de italiaansche vóór haar, haar eene eigen plaats verzekerde. Kunstvaardigheid is van alle landen en alle tijden. Om regten te kunnen doen gelden op eene paragraaf in de geschiedenis, moet eene kunst den reeds bestaanden voorraad van het schoone vermeerderen met nieuwe bijdragen; en dit nieuwe moet van dien aard zijn dat ook de toekomst er iets aan heeft.

X [Portretten, Doelenstukken, Schuttersmaaltijden]

De talrijke hollandsche portretten der 17^{de} eeuw in alle muzeums van Nederland en Europa, - Mierevelden, Ravesteynen, Frans Halsen, Thomas de Keyzers, Rembranden, Van der Helsten, Govert Flincks, Ferdinand Bols, - wijzen er op dat vele personen te onzent zich destijds mannen en vrouwen van beteekenis gevoelden. Nooit zouden in de 16^{de} eeuw, hoewel ook toen de schilders reeds overvloedig waren, zulk een groot aantal lieden zonder maatschappelijken rang het

1 Rembrand woonde tusschen 1640 en 1656 in de Jodebreestraat. Afbeelding van het huis, zijn eigendom, naar eene teekening van Jozef Israëls, bij Vosmaer tegenover den titel.

met hunne beurs of hunne zedigheid vereenigbaar hebben geacht, hunne beeldtenis te doen vervaardigen.

Het is waar dat men, door zich te laten konterfeiten, geen gevaar liep financieel te gronde te zullen gaan. De prijzen in Noord-Nederland waren aanmerkelijk geringer dan hetgeen in Vlaanderen aan Rubens of Van Dyck betaald werd. Maar men had er dan toch zekere som voor over en getroostte zich gaarne de verveling en de moeite van het zitten. Er was veel eigenliefde bij in het spel.

Aan den anderen kant staven die konterfeitsels het buitengewoon talent der kunstenaars. De haarlemsche predikant Tegularius zou op dit oogenblik eene onnaspeurlijke theologische grootheid zijn, indien hij niet geschilderd was door Frans Hals. Thans hangt te Parijs eene gravure naar dit portret door Suyderhoef bij de kunstkoopers voor het raam, en kost tachtig franken¹.

Wie is de goede vriend van Rembrand geweest, wiens konterfeitsel voor dat van *Le Doreur* doorgaat?² Hoe heette de hollandsche admiraal door Frans Hals, te Petersburg?³ Welke waren de verdiensten van den heer Willem van Heythuysen die door den haarlemschen meester zich driemaal liet schilderen, en dien men levensgroot te Weenen aanschouwen kan, de eene hand kranig in de zijde, de andere op een

1 Met het graf dicht, geteekend I.C.:

Dit's Tegularius, die Haarlem heeft gesticht
De tijd van dertien jaar met 't ouervalschte licht
Des Goddelyken Woords. Zijn ijver konnen hooren
Zoolang zijn donderstem klonk in der dooven ooren enz.

2 Kabinet De Morny te Parijs.

3 Ermitage-galerij N^o 773.

reusachtig zwaard?¹ Welligt waren zijne zeden van dezelfde soort als die van den haarlemschen jonker Ramp, den held van: *Leve de trouw*?² In geen geval weet men iets anders van hem dan dat hij, evenals de heer Nicolaas van Beresteyn, zijn naam gegeven heeft aan een haarlemsch hofje³.

De amsterdamsche vendumeester Haring en zijn vader⁴, de jonge sekretaris der desolate boedelskamer Nicolaas Bruynink⁵, lieden om niets van te zeggen, zijn door Rembrand in zulk een dichtelijk waas gehuld, dat men in verzoeking komt hen aan te zien voor personen van gewigt. Vermoedelijk was alleen de ongelegenheid waarin de kunstenaar zich bevond, en het raadzame in zijne omstandigheden zich van hunne hulpvaardigheid te verzekeren, oorzaak dat hunne beeldtenissen het licht aanschouwden.

Rembrand's geschilderd portret van Johan Six stelt een geheimzinnig wezen van hooger orde voor, bij welks aanblik wij ons afvragen wat er in het hoofd en het hart van dezen buitengewonen man mag omgegaan zijn. Beurtelings doet hij aan een wijsgeer denken, peinzend over wereldraadselen; aan een dichter als Milton; aan een wetgever, gebukt onder zorgen als die van Oldenbarnevelt of Johan De Witt;

1 Kabinet Lichtenstein te Weenen, N^o 150.

2 Kabinet Edmond de Pourtalès te Parijs.

3 Van de twee kleine portretten van Heythuysen bevindt het eene zich in het kabinet Rothschild te Parijs, het andere in het rijksmuzeum te Brussel.

4 Etsen van Rembrand bij Ch. Blanc, N^o 178 en N^o 179.

5 Bruynink's portret te Kassel N^o 359.

aan een zwaarbeproefde, wien het leven al vroeg meer dan één bitteren beker mengde¹.

Dit lijkt echter maar zoo. Six was een niet onverdienstelijk litterarisch dilettant; een gelijkvloersch moralist in den trant van Jacob Cats; een amsterdamsch schepen en burgemeester als vijftig anderen; een vermogend rentenier die op zijn tijd eene dochter van professor Tulp trouwde en, wanneer hij aan één buitenplaats niet genoeg had, eene tweede kocht. Dacht hij aan zijn ouderen tijdgenoot Hendrik Hooft, dan erkende hij gereedelijk zijne minderheid². De aangeboren neiging van zijn geest was, uit het natuurschoon van Muiderberg lessen van praktische levenswijsheid te trekken³. Uit zijne geschriften leeren wij hem kennen als een volgeling der 'bedaarde rede', niet ingenomen met het fantastische⁴. De sage van Medea, ge-

1 Kabinet Six van Hillegom te Amsterdam.

2 Opdragt van het gedicht Muiderberg, 1676. - Over Hendrik Hooft hiervóór, II¹ § xxxvi.

3 Uit de opdragt van Muiderberg:

De voetstap die men vint op 't strant
Wordt uitgewischt eer dat wy keren;
De domme snip, de meew aan lant
Zal ons des tijts verwis'ling leren.
In 't kort, al wat m' 'er ziet, het zeit:
Niets zeker als d'onzekeerheit.

4 Uit de opdragt van Muiderberg:

Hier woont een Heer, gansch vry van tochten,
In 't stil geboomte dicht en dik,
Zy keren bly die hem bezochten:
Dewijl hy 't zorgen stelt een peil,
En voorsmaak geeft van ewig heil.
'Volg 't oordeel van bedaarde reden',
Dus spreekt hy.

lijk zij door de tragici der grieksche oudheid behandeld is, vond hij te akelig. Hij lengde haar met zoo veel gemoedelijks aan, dat indien zijn treurspel niet Medea's naam voerde, wij er haar niet terstond uit herkennen zouden¹.

Mierevelt's meeste portretten vormen, met de artistieke van Frans Hals en de dichterlijke van Rembrand, tot zekere hoogte eene tegenstelling. Mierevelt's prinsen uit het Huis van Oranje missen in ons oog het grootsche dat hunne daden eigen was. Beter voldoen ons zijn Jacob Cats, zijn Hugo de Groot, zijn Pieter Cornelisz Hooft. Naauwlijks kunnen wij ons die mannen anders voorstellen dan zij door hem afgebeeld werden.

In brieven van Hooft aan en over Mierevelt maken wij kennis met het ongeduld der tijdgenooten, wanneer naar hun zin een besteld portret niet spoedig genoeg voltooid wordt. Achter zijn rug beschuldigt men den kunstenaar een tweede Plinius te zijn 'in den tydt op geldt te houden'. Men klaagt steen en been over zijn 'lankzaam leveren van werk'. Ten einde echter zijn humeur niet te bederven spreekt men hem als 'doorluchtigh schilder' toe, en noemt hem 'Monsieur *van* Mierevelt'.²

1 De eerste uitgaaf van Six' Medea, treurspel, is van 1648. Daarbij behoort de vermaarde ets van Rembrand, die echter geen tooneel uit het stuk-zelf voorstelt, maar eene achter de schermen voorvallende handeling (het huwelijk van Iason en Kreüze in den tempel te Korinthe). - Fragment uit de Medea bij Van Vloten, Dichters 17^{de} Eeuw. - Overzicht bij Charles Blanc, in den bij N^o 82 der etsen behoorenden tekst.

2 Hooft's brieven bij Van Vloten, N^o 191, N^o 196, N^o 216. - Kramm, bladz. 1120 vgg.

Intusschen kan Houbraken's gravure naar deze afbeelding van den schrijver der *Nederlandsche Historien* nog heden een denkbeeld geven van de zorg die men toen aan een konterfeitsel besteed wenschte. De mantel moest in breede plooiën over het gevest van den degen komen vallen. Kanten kraag noch kanten lubben mogten ontbreken. Allerminst de gouden keten waaraan de buitenlandsche ridderorde hing¹.

Eene eigenaardige plaats wordt in de portret-galerij der eeuw door de vrouwen ingenomen, te beginnen met de kleine meisjes: Emerentia van Beresteyn door Frans Hals², het hollandsch meisje in herderinnegewaad door Govert Flinck³. Van een leerling van Rembrand, Jan Victor, is eene bekoorlijke volwassene bewaard gebleven, die een vensterluik komt sluiten⁴. Rembrand-zelf was onuitputtelijk in het weergeven zijner Saskia. Van Frans Hals en van hem, van Jan Ravesteyn⁵, van Thomas De Keyser⁶, bestaan voortreffelijke beelden van hollandsche vrouwen in den bloei der jaren⁷.

Maar vooral komen de vrouwen van leeftijd in aan-

1 Houbraken's gravure vóór de brieven van Hooft door Huydecoper, 1738. - Verkleinde herhaling vnn Mierevelt's portret in het muzeum Van der Hoop.

2 Kabinet Rothschild te Parijs.

3 Louvre N^o 172.

4 Louvre N^o 169. De studie genaamd: Portrait de jeune fille.

5 Muzeum te Rijssel, N^o 437. Portret van mevrouw Vrydags van Vollenhoven Junior.

6 Portret van mevrouw Reaal. Kabinet S. Backer te Amsterdam. - Hollandsch familietafereel te Rijssel, N^o 300.

7 Rembrand's mevrouw Day in het kabinet Rothschild te Parijs. - Jonge vrouw door Frans Hals, kabinet Epstein te Weenen.

merking: de drie en zestigjarige Maria van Utrecht, Oldenbarnevelt's echtgenoot, door Paulus Moreelse, den leerling van Mierevelt¹; de vijftigjarige Maria van Reigersbergh²; Rembrand's Anna Wymer, moeder van Johan Six³; Rembrand's weduwe van den admiraal Swartenhont⁴; de dame met het kerkboek in de hand, door Frans Hals⁵; de dames-regentessen van het haarlemsch Oûmanhuis, insgelijks door Frans Hals⁶.

Indien de burgemeesters van het tijdvak gaarne aan romeinsche consuls denken deden, - van deze bejaarde hollandsche vrouwen in het zwart, met geen andere versierselen dan eene liggende of eene opstaande witte kraag van de eenvoudigste soort; van haar kan men zeggen dat zij in de 17^{de} eeuw, getrouwer dan hare zusters in eenig ander land van Europa, het denkbeeld der huiszittende en wolspinnende romeinsche matrone vertegenwoordigd hebben, gelijk men deze zich toen voorstelde. Het gelaat der eenen vertoont de herinnering van doorgestaan leed, en predikt onderwerping; uit de oogen der anderen straalt vastheid van wil, of schrandereheid, of beproefde menskekennis. Van tederheid is niet veel te bespeuren; maar allen zijn uitgedrukte beelden van trouw in het zedelijke, netheid in het huishoudelijke, eenvoud in het maatschappelijke. Aller aanblik maakt de anekdote

1 Trippenhuys N^o 240.

2 Vroeger in het kabinet van Mr. Joan van Gheel. Gravure door Houbraken.

3 Kabinet Six van Hillegom te Amsterdam.

4 Trippenhuys N^o 314^a. Legaat Van de Poll.

5 Muzeum Van der Hoop. - Thoré, II 121.

6 Stadsmuzeum te Haarlem, N^o 61.

omtrent de weduwe van den admiraal De Ruyter geloofwaardig: dat zij te Amsterdam met een hengselmand aan den arm gewoon was zelf op de openbare markt hare inkoopen voor de keuken te gaan doen, en zij op den dag van 's admiraals begrafenis den vertegenwoordiger van den prins van Oranje, die in last had haar de hulde des stadhouders aan te bieden, niet wel ontvangen kon, omdat zij bij het te droogen hangen van haar blaauw voorschoot een val gedaan en zich bezeerd had¹.

Van de echtgenooten dier vrouwen, voor zoover zij in dienst der Republiek tot de marine behoorden of in de kolonien zich onderscheidden, leeft eene reeks konterfeitsels die met een hoofdstuk uit de geschiedenis der Republiek gelijkstaan. Moreelse's admiraal Swartenhont²; De Keyser's admiraal Piet Hein³; De Keyser's gouverneur-generaal Lourens Reaal⁴; Rembrand's admiraal Filips van Dorp⁵; Pieter van den Broecke door Frans Hals⁶; Egbert Cortenaer, Aart

1 Constantyn Huygens aan Willem III, 21 Maart 1677: 'Aussi m'apprit on à la ville que depuis quelque temps la bonne femme auoit fait une cheutte, comme elle estoit occupée *met haer blauwe voorschoot te drogen op te hangen*. Vostre Altesse peut juger quelle sorte de duchesse douarière ce peut estre, qui encor depuis la mort de son mary a tousiours continué sa coustume d'aller au marché le panier au bras.' Jonckbloet, Oud-Holland 1883, bladz. 74.

2 Trippenhuys N^o 244^a. Legaat Van de Poll. - Moreelse's portret van den gouverneur-generaal Coen is omgekomen in den brand van het muzeum Boymans, 1864.

3 Trippenhuys N^o 184.

4 Kabinet S. Backer, Amsterdam.

5 Vosmaer, Rembrandt, bladz. 147, 505. - W. Bode, Studien 1883, bladz. 603, N^o 349 en 350.

6 Uit het kabinet Wilson. Tentoonstelling der Cent Chefs-d'Oeuvre te Parijs, Junij 1883.

van Nes, Ryklof van Goens, door Van der Helst¹; Marten Tromp en Johan van Galen door Jan Lievens²; Michiel de Ruyter, Engel de Ruyter, Hiob de Wildt, door Ferdinand Bol³, - te veel om te noemen. In de herinnering van het nageslacht is de roem der schilders met dien der vlootvoogden en der gouverneurs-generaal ineen gevloeid. De schilders-zelf hadden daarvan geen voor gevoel. Evenmin de graveurs die het werk der schilders vermenigvuldigden⁴. Beiden streefde alleen de bewustheid, eer te behalen door het afbeelden van mannen die als de volkshelden van den dag beschouwd werden; en hunne kunst deed haar voordeel met de vrijheid en het teekenachtige der militaire zeemanskleeding.

Jacobus Houbraken, die toen pas twintig jaren telde, heeft voor zijn vaders *Grooten Schouburgh* een honderdtal kopjes van bijna zonder uitzondering noordnederlandsche kunstenaars gesneden, die omtrent het talent van dezen graveur de gunstigste meening doen opvatten⁵. Niet al de doeken of de teekeningen waarnaar deze kleine borstbeelden genomen zijn bestaan op dit oogenblik nog, en niet in ieder bijzonder geval

¹ Trippenhuys N^o 121, N^o 123. - Ryklof van Goens en familie, vroeger het eigendom der erfgenamen te Haarlem.

² De Jonge's Zeewezen 2^{de} Druk, I 257, 366.

³ Trippenhuys N^o 42. - Mauritshuis N^o 15, N^o 16. - De Jonge, Zeewezen 2^{de} Druk, III 37.

⁴ Michiel de Ruyter en Cornelis Tromp gegraveerd door Blotelingh. Lithografien in De Jonge's Zeewezen, II 305, III 244.

⁵ Jacobus Houbraken (1698-1780) is twee en tachtig jaren oud geworden, en werkte tot weinige maanden vóór zijn dood. - Kramm 754 vgg. - Monografie van Alexander Ver Huell.

kunnen wij nagaan tot hoever wij met portretten naar het leven te doen hebben. Wij weten alleen dat zelfs deze rijke verzameling leemten vertoont. De schilders der hollandsche school zijn in het afbeelden van zichzelf en van hunne kameraden zoo overvloedig geweest, dat Jacobus Houbraken in persoon hen niet heeft kunnen bijhouden.

Een kleine Adriaan van de Venne ten voeten uit wordt op zijn *Trèves-feest van 1616* gevonden¹. Afbeeldingen van Frans Hals en van Govert Flinck ontmoeten wij op sommigen hunner schutterstukken². Er bestaat eene familie van Adriaan van Ostade³, en meer dan één familie van Jan Steen⁴. Frans Hals en echtgenoot⁵, Michiel van Musscher en echtgenoot, Kasper Netscher en echtgenoot, Frans van Mieris en echtgenoot⁶, Adriaan van de Velde en echtgenoot⁷, zijn in den loop des tijds vermaarde schilderijen geworden. Pieter de Hooghe schilderde zichzelf, negentien jaren oud⁸. Ferdinand Bol, Gerard Dou⁹, Gerard Ter Burg¹⁰, Adriaan van der Werff¹¹, Cornelis Troost¹², bleven niet in gebreke. Wat Rembrand betreft houden wij maat, wanneer wij aannemen dat er van hem,

¹ Louvre N^o 545. Dit half allegorisch stuk schijnt een huwelijk tusschen Zuid- en Noord-Nederland voor te stellen.

² Haarlemsch Stadsmuseum N^o 58, Trippenhuis N^o 88.

³ Louvre N^o 369.

⁴ Mauritshuis N^o 138.

⁵ Trippenhuis N^o 111.

⁶ Mauritshuis N^o 87, 100, 101.

⁷ Museum Van der Hoop, N^o 126.

⁸ Trippenhuis N^o 158.

⁹ Trippenhuis N^o 72.

¹⁰ Mauritshuis N^o 145, Trippenhuis N^o 352.

¹¹ Trippenhuis N^o 396.

¹² Mauritshuis N^o 161^{bis}, Trippenhuis N^o 358.

etsen en doeken bijeen gerekend, vijftig afbeeldingen zijner eigen gelaatstrekken bestaan. Er heeft nooit een Hollander geleefd wiens gezigt in Europa zoo bekend is als het zijne¹.

Nog noemde ik de veelvuldige doeken met levens-groote beelden niet, bestemd geweest voor de nakomelingschap de herinnering te bewaren der personen die in deze of gene voorname stad, op een bepaald tijdstip, het bestuur van een gesticht of van een gild vormden. Het ligt in de rede dat deze mannen (er loopen ook een betrekkelijk groot aantal vrouwen onder) door hunne tijdgenooten geacht werden tot de voornaamste ingezetenen te behooren en klinkende namen te voeren. Voor ons evenwel zijn het meerendeels even zoo vele onbekenden, en alleen door nadenken leeren wij inzien dat wij met portretten te doen hebben.

Toen Maria Medici haar bezoek aan Amsterdam bragt was zij eene jammerlijk ontluisterde vorstin; een bouwval naar het ligchaam, een bouwval van Staat, berooid en niet achtenswaardig². Dat de amsterdamsche burger-edellieden er trotsch op waren haar te ontvangen, - een gekroond hoofd, eene Medici, - dit strookte met hun karakter. Kwam zij geld op-

¹ De etsen N^o 203 - N^o 235 bij Charles Blanc. - Olieverfportretten in Den Haag (Mauritshuis N^o 117 en N^o 118), in den Louvre te Parijs, in de Uffizi en in het paleis Pitti te Florence, enz.

² Het plaatwerk *Medicea Hospes*, met tekst van Van Baerle, heeft de stad Amsterdam ruim f9000 gekost. Cabinet des Estampes te Parijs. - Enkele van deze 16 prenten, gegraveerd door Savry en Nolpe naar teekeningen van Moyaert en Martsen, hebben waarde voor de kennis der burgerlijke architectuur te Amsterdam vóór 1648.

nemen, des te streelender voor hun gevoel van eigenwaarde. Uit hun oogpunt hadden zij gelijk, het feit te doen vereeuwigen door Thomas de Keyser: hoe op een schoonen Septemberdag 1638 zij met hun viere bijeenzaten in burgemeesterskamer, met ongeduld de dingen verbeidend die komen zouden, en hoe een persoon dien zij op den uitkijk gesteld hadden, de advokaat Cornelius van Davelaer, met den hoed in de hand en met eene diepe buiging Hun Edel GrootAchtbaren was komen aankondigen dat Hare Majesteit in het gezigt was¹.

Die gebeurtenis heeft nooit zin gehad. Oetgens van Waveren, Albert Burgh, Pieter Hasselaer, Abraham Boom: wij beminnen in die vier namen slechts vier kleine beelden die ons toeschijnen met verwonderlijk veel talent geschilderd te zijn en, ondanks hunne geringe afmetingen, eene de historische kunst waardige

¹ Mauritshuis, N^o 62. - Thoré, Musées de la Hollande, 1858, I 231 vgg. - Voor een schutterstuk van Sandrart bij dezelfde gelegenheid, waar men de koningin vertegenwoordigd ziet door haar marmeren borstbeeld (Rariteitskamer te Amsterdam, N^o 71), schreef Vondel in een onbewaakt oogenblik de verzen:

De vaen van Swieten wacht om Medicis t'onthalen;
Maer voor soo groot een siel valt Dam en merckt te klein,
En 't oogh der burglary te swack voor sulcke stralen.
Die Son van Christenrijck is vleesch, noch vel, noch been:
Vergeef het dan Sandrart dat hy haer maelt van steen.

Swieten was de schutterij-kapitein Andries Bicker, door koop heer van die plaats. Hij had aangenomen de koningin met zijne schutters te gemoet te trekken en haar als eerewacht te dienen. Wagenaar Amsterdam 8^o, V 19 vgg. - Van Lennep's Vondel, III 457. - Katalogus P. Scheltema, 1879, bladz. 38.

groep te vormen. Doch wij zouden spreken over schilderijen van meer omvang.

Onafhankelijk van Rembrand's *Anatomische Les* zou de roem van Nicolaas Tulp de grenzen der medische fakulteit niet overschreden hebben. De roem van dokter Deyman evenmin¹. De geneesheeren en aptekers van Cornelis Troost, uitmakend de Inspectores van het Collegium Medicum te Amsterdam, hebben geen van allen, hetzij als artsen, als chirurgen, of als chemici, eene europesche vermaardheid bekomen². Opmerkelijk is alleen dat van het begin tot het einde van ons tijdvak het zich doen konterfeiten zulk een nationale trek gebleven is³.

Op dezelfde wijze zijn de amsterdamsche lakenwaar-dijns der 17^{de} eeuw, nadat voor eene poos Rembrand hen in 1661 uit de duisternis aan het licht gebragt had, in de vorige vergetelheid teruggezonden⁴. Daarna gelijk daarvóór waren zij dezelfde brave en nuttige mannen, moeten wij gelooven; en zonder hunne ingenomenheid met zichzelf zouden wij hunne beeldtenissen niet bezitten. Doch, ware de kunst niet tusschenbeide gekomen, het zou ons thans niet mogelijk zijn belang te stellen in hunne personen of hunne korporatie. Het laat ons koel, hunne lotgevallen niet te kennen.

Van verschillende doelen- en verschillende schutter-

1 Fragment van Rembrand's gildestuk ter eere van dokter Deyman in het muzeum Van der Hoop.

2 Katalogus P. Scheltema, bladz. 40, N^o 106.

3 Tusschen Rembrand's *Anatomische Les* (1632) en het Chirurgijngildestuk van Cornelis Troost (1729 of daaromtrent) liggen nagenoeg honderd jaren.

4 Trippenhnis N^o 313. De Staalmeesters.

stukken vindt men in katalogussen de namen der uitgeschilderden vermeld, maar zonder noemenswaardig profijt voor onze wetenschap. De eigenlijke hoofdpersonen dier breede doeken, gevoelen wij, zijn de schilders wier onderteekening zij voeren. Vóór alles vertegenwoordigen zij eene nieuwe soort van historische kunst, zeer nationaal¹. Vielen er, sedert de zegepraal der hervormde godsdienst, in Nederland geen altaar-bladen meer te schilderen, wier zijdeuren gelegenheid aanboden dankbare donateurs of vrome donatrices af te beelden, waar stond geschreven dat de Nederlanders op geen andere wijze van hunne erkentelijkheid jegens God mogten doen blijken? Dat votieftafelen slechts in de kapellen van kerken pasten? Er waren de regentkamers der liefdehuizen en der gilden; de burgemeesters-, de schepen-, de krijgsraad-, de boedelkamers, in de stadhuizen.

Aan de noordnederlandsche schutterijen waren uit de eerste jaren van den vrijheidsoorlog de eervolste herinneringen verbonden. De leidsche van 1574 had aan de algemeene zaak onvergetelijke diensten bewezen; de haarlemsche, de alkmaarsche, niet minder². De schutterij van Breda kweet zich, bij het beleg van 1625, elf maanden aan één stuk, met onbezweken trouw³. Hoewel in 1650 die van Amsterdam zich

1 Hiervóór, I 548: 'Men moet op Cornelis van Haarlem's schuttersmaaltijden letten: eerste rijpere vrucht eener soort die, naderhand overvloedig en fraai vertegenwoordigd, de nationale specialiteit bij uitnemendheid worden zou'.

2 Siegenbeek, Burgerwapening in Nederland, 1831.

3 Bijzonderheden in de Mémoires de Frédéric Henri op het jaar 1625, bladz. 30-35, en in Van Goor's Beschrijving van Breda, 1744, bladz. 163-173. - Zes prenten van Jacques Callot, 1625. - Schilderij van Velasquez, voorstellend het overgeven der stad aan Spinola, in het rijksmuseum te Madrid. - Kopij, door Henri Regnault, in de École des Beaux-Arts te Parijs.

min of meer belagchelijk maakte door hare blokhuisen tegen Willem II, het goede oude vuur was daarom niet uitgedoofd¹. Nog in 1672 pleegde het schutterdom in Nederland een wapenfeit dat de beste legerafdeeling tot eer verstrekt zou hebben. Honderdzesentachtig schutters in het zeeuwsch-vlaamsch Aardenburg, gesteund door naauwlijks veertig soldaten, wederstonden in dat jaar den aanval van een fransk corps van 6000 man en maakten ten slotte, nadat uit Cadzand en uit Sluis een paar honderd militairen te hulp gesneld waren, 620 krijgsgevangenen².

Dit moeten wij bij het beoordeelen der groote werken van Hals, Ravesteyn, Rembrand, Flinck, Van der Helst, en de overigen, in het oog houden. Persoonlijk hebben de mannen wier krijgshaftige beeldtenissen wij aanschouwen, - mannen zoo martiaal dat zij Vondel toeschijnen in het harnas geboren te zijn³, - geen

1 Afbeelding der weldra verdwenen blokhuisen van 1650 in Van Lennep's Vondel, VI 62.

2 Jac. Scheltema, Mengelwerk V², Verhaal van burgemeester Anthony Peursens, Mei 1674. - Bosscha, Heldendaden 2^{de} Druk, II 67 vgg.

3 Inwydinge van 't Stadthuis, 1655, vs. 540 vgg. Aantreden en exerceren der amsterdamsche schutterij op den Dam:

Hier waeckt de burglary. Hier oefent zy haer vaen,
De wapens, en 't geweer, zoo trots in harrenassen
Gegespt, en uitgerust, als ofze waer gewassen
In 't yzer, uit de wiege, en van haer moeders mam.

ander kruid geroken dan het losse hunner schietoefeningen. Hunne opregtheid te dien aanzien is volkomen. Men ziet hen niet in zegewagens rijden, met geboeide overwonnelingen tot nasleep. Hunne eenige krijgstrofeeën zijn vreedzame goudsmidswerken: een met zilver beslagen ebbenhouten scepter, een gouden keten, een gedreven gouden beker¹. Beleefd komen zij hunne opwachting maken bij een populair aanvoerder². Gezamenlijk gaan zij een luchtje scheppen³. Bij voorkeur scharen zij zich om een welvoorzienen disch, en drinken een stout glas⁴. Zij poséren voor den schilder gelijk muziekgezelschappen, Turn-Vereine, groepen uit Tableaux-vivants, dankbare getuigen bij een huwelijk, het heden voor den fotograaf doen. Hun krijgsmansgewaad is niet hunne dagelijksche kleeding; het is een gelegenheidsdos. Maar onder die zijden sjerpen en die fluweelen of lakensche wambuizen klopt het hooge hart eener republikeinsche aristokratie van gisteren. Het zijn voormalige winkeliers, zich bewust thans de hoogste magt in den Staat te vertegenwoor-

¹ Van der Helst, Trippenhuis N^o 119. - Louvre N^o 197.

² Govert Flinck, Trippenhuis N^o 88.

³ Frans Hals, Stadsmuzeum te Haarlem, N^o 57 en 58; Burgemeesterskamer te Amsterdam, N^o 6. - Rembrand, Trippenhuis N^o 312 (De Nachtwacht).

⁴ Frans Hals, Stadsmuzeum te Haarlem, N^o 54-56. - Van der Helst, Trippenhuis N^o 118 (Schuttersmaaltijd). - Rymer, in Pieter Langendyk's Spiegel der Vaderlandsche Kooplieden 1^{ste} Bedrijf, 9^{de} Tooneel: Myn lieve Man! men heeft ook al overdaadig geleefd in de oude dagen, - Dat ziet men in de Doelens wel, aan die oude Patriotten met hunne beffen en kraagen, - Hoe smaakelyk eeten en drinken ze! Hoe gloeijen hunne tronien van den rinschen wyn!

digen. Zij weten zich eigenaren eener gewapende koopvaardijvloot, wier admiralen wel is waar schippers gelijken, maar Holland tot eene zeemogendheid gemaakt hebben. Zijzelf gevoelen zich aan het hoofd eener soort van landweer staan die, zoo de nood nogmaals aan den man kwam, zich niet onbetuigd laten zou.

XI [Het Landschap. Stads-, Rivier-, Zeegezigten]

Schilder, gelijk het treilt en zeilt, uw eigen land; de huizen uwer steden, hare grachten, hare markt- pleinen; de zee aan uwe kust, met uwe eigen schepen er in; uwe duinen, met kerkdaken in het verschiet; de koeijen uwer weiden, en, boven die weiden, den bijzonderen aanblik van het uitspansel te uwent; schilder de maan, gelijk zij in de stille of de woelige waters uwer eigen rivieren zich weerspiegelt; de zon, zooals zij de binnenplaatsen uwer woningen verlicht¹; schilder de bloemen uwer tuinen², de vruchten uwer boogaarden, het wild uwer jagtvelden, de vogels uwer buitenplaatsen, het gouden en zilveren drijfwerk uwer buffetten; schilder hollandsche herbergen, hollandsche

- 1 Over de toenemende intensiteit van het licht in Europa, hoe noordelijker men komt, en over den invloed daarvan op de hooger kleur van verschillende voorwerpen in de natuur, bij Honigh uit Schübeler, Gids 1884 IV 296 vg.
- 2 Wetenschappelijke beschrijving onzer bloemen en kruiden bij Oudemans, Flora van Nederland, 1859-1862, Atlas.

keukens, hollandsche bezemsteelen, de vlam en het schijnsel van hollandsche vetkaarsen.

Dit nationaliteitsbeginsel, thans ook elders dan op staatkundig gebied een wachtwoord in alle landen van Europa, is door de Hollanders der 17^{de} eeuw het eerst veelzijdig toegepast; en zijne opkomst heeft verband gehouden met de kommunale en provinciale orde van zaken te onzent.

Waarom hebben Engeland en Duitschland, in dat tijdvak, maar weinig voorname schilders zien geboren worden? De Zweden, de Denen, de Noren, de Zwitsers, geen enkelen? De Hollanders een paar honderd op zijn minst?

De geschiedenis der kunst in Italie, de geschiedenis der kunst in Vlaanderen, de geschiedenis der kunst in het middeleeuwsch Frankrijk, leert dat bij het heerschen eener buitengewone mate van algemeene welvaart, de kunstenaars zich het gereedelijkst vermenigvuldigen wanneer er in hetzelfde land een groot aantal gewesten of steden gevonden worden die ieder voor zich een eigen bestaan leiden¹.

Zoo heeft bij ons de kunst het sterkst gebloeid te Amsterdam, omdat Amsterdam de grootste stad van het land en het gemeentelijk zelfbewustzijn er zeer ontwikkeld was. Uit Leiden zien wij Rembrand en Lievensz, uit Den Haag Potter, zich naar de hoofdstad van Holland verplaatsen. Maar dit neemt niet weg dat aan de school van Den Haag namen als die

1 Viollet Leduc, Dictionnaire de l'Architecture, IX 133. - Ernest Renan, Mélanges 1878, bladz. 238 vg. L'art du moyen âge et les causes de sa décadence.

van Ravesteyn en Van Goyen verbonden zijn. Te Leiden zelf bloeiden de Van Mierissen en Jan Steen. Te Delft De Hooghe, Fabritius, Van der Meer, de Palamedeszen. Dordrecht bragt Cuyp, Zwol bragt Ter Burg voort. Dou en Hobbema waren Friezen van afkomst. Rubens ging te Utrecht een bezoek aan Honthorst brengen, Van Dyck te Haarlem een bezoek aan Frans Hals. Over het algemeen was Haarlem, na Amsterdam, de groote schilderskolonie; de stad der Halsen, der Ostade's, van Adriaan Brouwer, van Filips Wouwerman, van Ruysdael, van verschillende waardige leerlingen dier meesters. Het moest de eigenliefde prikkelen dat Frans Hals naar Amsterdam en naar Delft ontboden werd om doelenstukken te schilderen.

Elke provincie gevoelde zich eene republiek in de republiek, elke voorname stad vorstin in eigen kring. Die het land regeerden waren de afgevaardigden der vroedschappen; bron van de magt der vroedschappen waren de schutterijen. De inrigting van den Staat bragt mede dat bij de gemeenten een plaatselijk gevoel van eigenwaarde ontwaakte, en dit was van gunstigen invloed op de kunst. Een schilder die voor een burgemeester werkte, werkte zoo goed als voor een gekroond hoofd. Bij uitzondering werd ook hijzelf somtijds tot burgemeester gekozen¹.

Ingenomenheid met den bodem en de zeden van den geboortegrond was een natuurlijk uitvloeisel van dit souvereiniteitsgevoel. De noodzakelijkheid deed het

1 Moreelse wordt gedoodverfd als burgemeester van Utrecht, Ter Burg als burgemeester van Deventer, Cuyp als burgemeester van Dordrecht.

verdere. Niet anders te kunnen; door de omstandigheden gedwongen te zijn eene bepaalde rigting te volgen; onder den invloed der logica van een beginsel te staan: de kunst-zelf kan van zulke wetten zich niet vrijmaken.

Onze schilders der 17^{de} eeuw, discipelen van een geslacht dat maar zelden van oorspronkelijkheid had doen blijken doch de kunst ernstig beoefend had, waren het technische volkomen meester. Het perspectief, de evenredigheden, het ligchamelijk samenstel van dieren en menschen, had voor hen geen geheimen. Geboren koloristen, waren zij tevens volleerde teekenaars¹.

Voor het overige trof bij hen het kunstgenie zamen met eene bijna volstrekte afwezigheid van hetzij letterkundige, hetzij wetenschappelijke beschaving. Die wetenschappen bedoel ik welke aan de hoogeschole onderwezen werden, in de verschillende fakulteiten of op welke mannen als Spinoza en Leeuwenhoek zich toeleegden in de eenzaamheid. Jan van der Heyden (1637-1712) is de eenige beroemde hollandsche schilder van het tijdvak omtrent wien men aangeteekend vindt dat hij, door zijne verdiensten als werktuigkundige, tevens in de wetenschap uitmuntte².

Brengt onze schilderswereld der 17^{de} eeuw dichters van beteekenis voort, deze witte raven doen als Bredero en Camphuysen. Het gilde weldra ontrouw, wordt de een kluchtspelschrijver, de ander psalmist³. Komen

1 Hiervóór, 1 518, 550, 565. Hoofdstuk: Lucas van Leiden.

2 Wagenaar, Amsterdam 8^o, X 142, 153.

3 Bredero was een discipel van den amsterdamschen meester Francesco Badens, doch wist zich in de kunst geen naam te maken. - Camphuysen liet reeds op zijn twintigste jaar het schilderen varen. Over de verschillende Camphuysen's die zich onderscheiden hebben als dierschilders in Van Westheene's monografie: Paulus Potter, Sa vie et ses oeuvres, 1867.

er daarna die aan kunsttheorie of aan kunstgeschiedenis doen, zij staan achter bij Van Mander¹. Wij verdenken hen, schrijvers geworden te zijn uit onvermogen, omdat zij zich schilders van minder rang gevoelden². De pen voegde onze groote mannen van het penseel niet. De besten hunner zijn ons het liefst wanneer zij zooals Rembrand in pakkedragersstijl brieven aan Constantyn Huygens rigten, of, gelijk de meeste anderen, zonder veel acht te geven op de spelling van doop- of geslachtsnamen, met biljetletters hunne doeken onderteekenen. Zij behooren tot het ras van De Ruyter en andere zeevoogden van dien tijd, evenmin schoonschrijvers of stilisten.

Mannen die geen ander handwerk verstaan dan goed te kunnen schilderen, zullen in eene samenleving gelijk onze noordnederlandsche der 17^{de} eeuw, wanneer zij aan den opgang der portretten en der schuttersmaaltijden bemerken dat er voor de kunst in hun land een nieuw tijdperk aangebroken is, hun best doen

- 1 Over Van Mander's Schilderboek hiervóór, I 543 vg., 673 vgg. - Sedert verscheen te Parijs het 1^{ste} Deel eener geïllustreerde fransche vertaling van Van Mander met wetenschappelijke aantekeningen van Henri Hymans te Brussel.
- 2 Samuel Hoogstraeten, Gerard Lairesse, Arnold Houbraken. - In 1646 vgg. verscheen eene hollandsche vertaling van Strada's De Bello Gallico door Willem van Aelst. Het blijkt niet dat deze letterkundige dezelfde persoon geweest is als de bevallige bloem- en fruitschilder van dien naam (1620-1679).

die gunstige gelegenheid aan het schuimen te houden.

Indien het een vooroordeel is, zullen zij redeneren, dat er minder genie noodig zou zijn voor het uitvoeren van een goed doelen- of een goed gilde- dan van een goed altaarstuk, wat let ons deze valsche orthodoxie ook in al het overige te wederstaan? Desnoods potten en pannen zullen wij schilderen, zoo maar het publiek ons niet verlaat. Nog meer, wij zullen onzen wil voor het publiek tot wet verheffen; en gelijk *wij* de natuur, *wij* de menschen, *wij* de dingen zien, zoo zal voortaan de schilderkunst zijn.

Het voeren dezer padvinderstaal, zeide ik reeds, het in praktijk brengen dezer kettersche leer, bekwam niet al onze schilders even goed. Pieter van Laar is zelfmoordenaar geworden; Hercules Seghers heeft zich van gebrek doodgedronken; Frans Hals is moeten eindigen met het aannemen eener toelage uit de haarlemsche gemeentekas; Jan Steen kon ondanks vijfhonderd schilderijen niet tot welvaart komen; goede vrienden hebben Jacob Ruysdaal in een proveniershuis besteed; Hobbema is begraven van den arme; Rembrand bleef tot het einde, maatschappelijk gesproken, een dubbelzinnig persoon. Dit waren de moeilijke leerjaren van het nationaliteitsbeginsel¹.

Verkregen is: dat de hollandsche school der 17^{de} eeuw in al hetgeen tot het landschap behoort, en in het landschap zelf, eene nog heden voortwerkende en

1 Over Van Laar bij Houbraken; over Seghers bij Hoogstraeten; over Frans Hals bij Van der Willigen; over Jan Steen bij Van Westreene; over Ruysdael en Hobbema bij Kramm; over Rembrand bij De Vries en De Roever (Oud-Holland).

wetgevende omwenteling tot stand gebracht heeft. Vee in eene westlandsche weide door Potter¹, koeijen in de zuidhollandsche zon door Cuyp², een amsterdamsch stadsgezicht door Van der Heyden³, een geldersche watermolen door Hobbema⁴, gezigten op Haarlem door Ruysdael⁵, op de Maas vóór Dordrecht door Aart van der Neer⁶ of door Van Goyen⁷, een gezicht op Delft door Van der Meer⁸, een oorlogschip in het Y door Willem van de Velde Jr.⁹, - deze en zoovele andere voorstellingen (ik zonder noch de paarden van Wouwerman uit¹⁰, noch de loofhutten der Ostade's of van Steen) hebben voor de kunst de waarde eener aangehechte provincie; vroeger uitgesloten, sedert een onderdeel geworden van het algemeen vaderland. Men denkt thans niet meer aan den tijd toen die meesters nog buitenstonden. Men zou er een eed op doen dat zij altijd toegelaten zijn geweest. Men zweert bij hen, en rigt zich naar hen. De geuzen der kunst zijn klassieken geworden¹¹.

¹ Louvre N^o 400, La Prairie.

² Louvre N^o 104, Paysage.

³ Louvre N^o 202, N^o 204.

⁴ Louvre N^o 674, Le moulin à eau.

⁵ Louvre N^o 472.

⁶ Louvre N^o 354.

⁷ Louvre N^o 181 - N^o 184.

⁸ Mauritshuis N^o 72.

⁹ Trippenhuis N^o 363.

¹⁰ Wouwerman's vele ruitergevechten (Louvre N^o 572 enz., Mauritshuis N^o 186) nemen niet weg dat hij bovenal in het landschap uitmuntte.

¹¹ De fransche school onzer eeuw, welke zich naar Rousseau en Troyon noemt, is eene gewilde voortzetting van Ruysdael, Potter, en de overigen.

XII [Vermeer, Dou, Ter Burg, Cuyp, Ruysdael, Potter. - Rembrand aan het hoofd der hollandsche school]

In 1852, dertig jaren geleden, had een bestuurder van het Louvre-museum, gereed gekomen met een katalogus onzer oude kunst in die verzameling, het regt met harde woorden ons te verwijten dat wij door onze nalatigheid hem zijne taak zeer moeilijk gemaakt hadden. Het was de tijd toen er in Nederland nog geen enkel of hoogstens één stedelijk kabinet bestond, en de katalogussen der rijksmuseums, zamengesteld door de overlevering en de liefhebberij, meer dan door de wetenschap, het licht der openbaarheid niet wel verdragen konden.

‘Laat’, riep hij uit, ‘in de verschillende gemeenten van Nederland de geleerden het voorbeeld der kleinste steden van Italie volgen. Dat zij met liefde zich toeleggen op de studie van het leven en de werken hunner schilders. Dat zij de geboorte- en de sterfregisters raadplegen, de verspreide brieven bijeenverzamen, hunne archieven doorsnuffelen, een naauwkeurig onderzoek instellen naar de namen en de jaartallen op de schilderijen in hun bezit. Zullen tot in het oneindige de Hollanders het aan andere volken overlaten den roem te verkondigen van Rembrand, Potter, Cuyp, Ostade, Ruysdael, Ter Burg, Metz, Van de Velde? Zullen zij achter willen blijven bij de Vlamingen, die van de Van Eycken tot Rubens zulke belangwekkende gegevens omtrent hunne meesters aan het licht gebragt hebben, en dagelijks voortgaan dit te doen?’¹

1 Frédéric Villot, destijds aan den Louvre verbonden als Conservateur des Peintures. Voorrede van 1852 bij den katalogus der duitsche, vlaamsche, en hollandsche kunst.

Deze strafrede, en andere van denzelfden aard, hebben gewerkt. Wij zijn gaan inzien dat er eene reden bestaat waarom de muzeums te Florence, te Rome, te Weenen, te Petersburg, de openbare en de bijzondere verzamelingen in Engeland, als het geldt schoone proeven van hollandsche kunst der 17^{de} eeuw te kunnen aanwijzen, er prijs op stellen niet onder te doen voor Parijs of Dresden, voor Berlijn, Kassel, of Brunswijk. Het is ons duidelijk geworden dat geen andere herinnering omtrent ons volksbestaan in het geheugen van Europa zoo levendig is gebleven, als de indruk teweeggebracht door de naar ons genoemde kunst. Dank zij het voorgaan en de volharding van Frankrijk en Duitschland¹, verzamelt men sedert ook in Nederland-zelf aanhoudend bouwstoffen voor eene geschiedenis onzer schilders uit het gulden tijdperk².

Het leven der natuur en der menschen op zulke wijze voor te stellen dat het alledaagsche ongemeen wordt, het gemeene geestig, het huiselijke dichterlijk, het onbezielde schilderachtig, het aardsche waar het

- 1 Thoré, Musées de la Hollande. - Charles Blanc, Peinture Hollandaise, OEuvre de Rembrandt. - Fromentin, Maîtres d'autrefois. - Havard, Faïences de Delft, Arts et Artistes Hollandais, Peinture Hollandaise. - W. Bode, Casseler Galerie, Der jugendliche Rembrandt, Holländische Malerei. - Herman Riegel, Niederländische Kunstgeschichte. - Etsen van William Unger.
- 2 Kramm, Veegens, Van der Willigen, Van Vloten, Leupe, Van Westhreene, Alberdingk Thijm, Ver Huell, Vosmaer, Taurel, Van der Kellen, Fr. D.O. Obreen, S. Muller Fzn, en de redakteuren van het tijdschrift Oud-Holland.

pas geeft bovenzinnijk, is het geheim dier kunst geweest. Niemand kan het haar aanzien dat de bodem van een klein land het beperkt tooneel harer werkzaamheid vormt; de bevolking van een gering aantal steden en dorpen haar éénig personeel. Al hare beste uitingen hebben het verkwikkelijke van het leven-zelf, en zij bezit, hetzij zij sticht of vermaakt, zich beweegt of uitrust, bij uitnemendheid de gaaf nooit te vervelen.

De delftsche Jan Vermeer of Van der Meer, van wien wij dat schoone gezigt op de stad zijner inwoning bezitten, genomen van de overzijde eener trekvaart of van een singel¹, munt evenzeer in het schilderen van de binnenzijde der steden uit. Naast een openstaand poortje, toegang verleenend tot een gang of slop met eene oude vrouw aan de waschtobbe, laat hij de zon den gevel eener delftsche burgerwoning verlichten: roode baksteen en omhoog, beneden eene blanke pleisterlaag. Er valt een straal op de witte muts eener vrouw van minder leeftijd, bezig met breiof naaiwerk in het voorhuis. In de schaduw eener bank, aan de straat, spelen twee kinderen. Verder niets². De hoogte der figuurtjes wordt bij millimeters berekend. Dit stuk, in 1696 te Amsterdam verkocht voor 72 gulden en 10 stuivers, zou thans, indien het onder den hamer kwam, vele honderde malen dien prijs opbrengen.

Van hem is ook de keuken of de kleine woonkamer waar, onder een hoog venster, aan eene tafel met een brood er op, eene dienstbode, of eene vrouw uit het

¹ Mauritshuis N^o 72.

² Kabinet Six van Hillegom. Gravure door Kaiser.

volk, melk staat over te gieten. Dit figuurtje is groter¹.

Dezelfde of eene soortgelijke vrouw, bij een soortgelijk venster, treedt elders als moeder ten tooneele. In een kinderstoel slaapt eene kat. Onder een schoorsteen zit een man zich te warmen bij het vuur. Een voorovergebogen kleine jongen houdt het hoofd op de knieën. De moeder leest voor uit een boek².

Eenzaam, maar niet ongelukkig, is Van der Meer's kantwerkstertje. Het blauwe kussen, waaraan zij haar speldewerk zit te verrigten, is aangenaam verlicht. Haar kamertje ziet er gezellig uit. Misschien verdient zij niet meer dan haar dagelijksch brood, maar zij verdient het met eere³.

Hetzelfde kan noch gezegd worden van de ligte jonge vrouw in het museum te Brunswijk⁴, noch van haar ligte zuster in het museum te Dresden⁵. Met nog een meisjesportret, elders⁶, is dit laatste stuk onder Van der Meer's werken het eenige waarop levensgrootte beelden voorkomen. Weder is aan het onderwerp niets buitengewoons; andere hollandsche genreschilders der 17^{de} eeuw hebben het insgelijks vaak behandeld. Doch men ziet er uit, welk een groot aantal snaren Van der Meer's speeltuig telde, en dat hij niet minder in het voorstellen van het elegante en wereldsche zich onderscheidde, dan van het binnenhuis of het stadsgezicht.

1 Kabinet Six van Hillegom. Gravure door Kaiser.

2 Museum te Rijssel N^o 344. Niet vermeld bij Thoré.

3 Louvre N^o 695. Vroeger te Rotterdam.

4 Hertogelijk Museum N^o 611.

5 Gevonden door Thoré, Musées de la Hollande, II 76 vgg.

6 Kabinet Aremberg te Brussel.

Ik maak opzettelijk gewag van dezen meester, omdat hij in zekeren zin als nieuwste bewijs kan gelden van de beslissende overwinning welke onze kunst in de 19^{de} eeuw op het buitenland behaalde. Tot weinig jaren geleden had de groote meerderheid der Nederlanders den delftschen Van der Meer nooit afzonderlijk hooren noemen. Wij hadden hem verward met haarlemsche of utrechtsche naamgenooten. Alleen onze voornaamste nieuwere kunsthistorieschrijver wist, in welk jaar ongeveer de Delftsche gestorven was, en welke stukken van zijne hand er in zijne nalatenschap aangetroffen waren¹. Op dit oogenblik bezit, dank zij de kennis en de liefde van een Franschman aan wien onze kunstgeschiedenis groote verplichtingen heeft², Jan van der Meer eene europesche vermaardheid.

Vele andere voorbeelden zou ik kunnen bijbrengen, moest ik mij niet beperken. Verwonderlijk is de veelzijdigheid van Jan Steen, dien men te vaak zich enkel voorstelt als den schilder van drinkgelagen. Na Rembrand heeft welligt niemand in het Nederland der 17^{de} eeuw zulk eene buigzaamheid van talent ten toon gespreid als hij³. Zijne geschiedenis van den jongen Tobias, zijn Simson onder de Filistijnen, zijn twaalfjarige Jezus in den tempel, zijne Bruiloft te Kana, zijn Verloren Zoon, zijn Ananias en Saffira, zijn festijn van Ahasverus, zijn Lazarus en de Rijke Man, zijne aanbidding van het kind Jezus door de bethlehemsche

1 Kramm, bladz. 1725 vgg. Op Vermeer.

2 Thoré, Musées de la Hollande, I 272 vg., II 67 vgg.

3 Lijst der werken bij Van Westreene, Jan Steen. Étude sur l'art en Hollande, 1856.

herders, zijn offer van Ifigenia, zijn Cleopatra en Antonius, bewijzen hoe hij de gaaf bezat het kostuum van zijn tijd zich naar historische onderwerpen te doen voegen.

Het is waar dat van zijne moderne stukken het grootste en schoonste, de dusgenaamde *Verloving*, zich niet in ons vaderland bevindt¹. Doch, ook wanneer wij ons bepalen tot proeven welke ieder onzer elk oogenblik kan nagaan, welk eene menshekennis in die twee voortreffelijke doeken van een onzer populairste muzeums: de geneesheer die naar de ongesteldheid eener jonge vrouw komt vernemen², en het dronkemanstooneel in de kortegaard³. Ik sta niet alléén met het gevoelen dat deze laatste schilderij, onder de vele stoute stukken der hollandsche school, een der stoutste is.

In eene fraaije amsterdamsche woning uit den renaissancetijd heeft Gerard Dou met welgevallen een boogvenster opgemerkt, steunend op een kozijn met beeldhouwwerk in hoog of laag relief. Hetgeen in dat venster hem hindert, - het stijve steenen kruis, - neemt hij er uit en vervangt het door eene gordijn van smirna'sch tapijtwerk of gebloemd damast, schuin opgenomen. In de schaduw dier draperie plant hij een fraai gekleed trompettertje met eene pluim op de muts, het speeltuig aan den mond. Aan de trompet wappert eene kleine vlag⁴.

¹ Muzeum te Brunswijk N^o 599.

² Muzeum Van der Hoop, N^o 19 bij Westhreene.

³ Muzeum Van der Hoop: 'Wat baet er Kaers of Bril, - Als den Uijl niet sien en wil?'

⁴ Louvre N^o 124.

Dezelfde gordijn, in een soortgelijk kader, dient hem een anderen keer om ons een bescheiden blik in het ziekvertrek eener dame te gunnen. Zij lijdt aan waterzucht, beweert de overlevering, doch is er niet minder belangwekkend om. Zij en hare dienstmaagd, en de medicus die haar een bezoek brengt, schijnen (zoo artistiek zien zij er uit) weggelopen uit het atelier van Rembrand. Maar weinig salons der 19^{de} eeuw vertoonen zulk een schilderachtigen aanblik. Het boudoir eener fransche tragédienne van den tegenwoordigen tijd zou men zeggen; eener Rachèl, of eener Sarah Bernhardt¹.

Te vergeefs maken wij ons hersenschimmen omtrent de eigenlijke kostwinning dier twee dames onder een kopje thee, door Frans van Mieris²; dier schoone jonge vrouw met de kontrabas, door Netscher³; dier andere in gezelschap van een officier, door Ter Burg⁴. De goudstukken in zijne vlakke hand, het ledikant op den achtergrond, heffen iederen twijfel op.

Misschien, indien zij zich omkeerde, zou de jonge jufvrouw in het wit satijn, met het zwart fluweelen lint in de blonde haren, door haar blos ons den aard der vermaning doen begrijpen, haar toegediend door een man en eene vrouw van leeftijd. Doch wij zien haar op den rug; de oude dame drinkt eens; de oude heer heeft platvoeten; onze liefde denkt geen kwaad. Wij kunnen slechts oog hebben voor den bouw en de kleeding der tengere kokette, die nog met één kleinen schoen in de kinderwereld schijnt te staan⁵.

¹ Louvre N^o 121. Salon Carré.

² Louvre N^o 324. Le Thé.

³ Louvre N^o 359.

⁴ Louvre N^o 526. Salon Carré.

⁵ Ter Burg, Vaderlijke Raadgeving. Trippenhuis N^o 354.

Voor ons behoort zij tot dezelfde schilderachtige klasse als gindsche estafette in het blaauw en zilver, die den blondgelokten zoon van Mars de wreede depêche komt overhandigen. Hoe goed kleeden hem zijne stevels, zijne sporen, zijn degen, zijn bandelier, en, op zijne regterheup, het lange en slanke blaasinstrument met den dikken kwast! Het uitgesneden keurs der bedroefde jonge vrouw die aan de voeten van den officier ineengedoken ligt, den elboog op zijne knie; haar kleed van rood satijn, te fraai voor eene wettige gade; vormen met het armoedig vertrek eene leerzame tegenstelling. Dit is een opkamertje der vrije liefde¹.

Gewis kunnen wij, uit zedelijk oogpunt, voor dezen nederlandschen demi-monde der 17^{de} eeuw maar weinig gevoelen. Doch wij leeren op die wijze begrijpen dat Van der Meer, Ter Burg, Netscher, Van Mieris, Metzu, buiten Nederland even veel opgang zijn gaan maken, als heden in verschillende landen door gevierde fransche romanschrijvers gedaan wordt. De nederlandsche schilders van het tijdvak hebben in Europa den algemeenen toon beheerscht, en zijn aangemerkt als tolken eener beschaving die, zonder de kieschheid te kwetsen, aan de galanterie regt liet wedervaren.

Aelbert Cuyp, dien de Hollanders der 17^{de} en der 18^{de} eeuw zoo weinig gewaardeerd hebben dat hij in de openbare muzeums van Nederland thans alleen te Rotterdam tamelijk goed vertegenwoordigd is, terwijl tweehonderd zijner schilderijen zich in Engeland be-

¹ Ter Burg, De Boodschap. Mauritshuis N^o 144.

vinden¹, had reden in het gevoel zijner meerderheid zich op te sluiten en aan zijne landgenooten zich niet te storen². Niet in hunne verzen of hun proza scheen de meeste zon, maar in de landschappen door hem gestoffeerd met hollandsche heeren te paard, en op de ruggen zijner staande en liggende koeijen. Hij zag de hollandsche buitenwereld als in een visioen van warmtegevend licht³.

Ruysdael's blik op zijn geboortegrond is de blik van een denker, evenzeer als van een dichter. Onze zee, onze duinen, onze boekweitvelden, onze eikestammen, onze sneeuw, de kleur onzer wolken en de kleur onzer rivieren, alles geeft hij zooals het is en zich weerspiegelt in een peinzenden geest⁴. Er is plaats bij

¹ Mauritshuis N^o 21. - Trippenhuis N^o 63, N^o 64. - Muzeum Boymans N^o 59-N^o 66. - Louvre N^o 104 Paysage, N^o 105 Départ pour la promenade, N^o 106 La Promenade. - De nummers 107-109 zijn: Kinderportretten, Mansportret, Woelig water.

² Het kabinet Six van Hillegom bezit van Aelbert Cuyp twee schoone werken.

³ Fromentin, bladz. 262 vg.: 'Un peintre qui d'une part touche à Hondekoeter, de l'autre à Ferdinand Bol, et sans imiter Rembrandt, - qui peint des animaux aussi aisément que Adriaan Van de Velde, des ciels mieux que Both, des chevaux et de grands chevaux plus sévèrement que Wouwerman ou Berghem ne peignent les leurs en petit, - qui sent vivement la mer, les fleuves et leurs rivages, qui peint des villes, des bateaux au mouillage et de grandes scènes maritimes avec une ampleur et une autorité que Guillaume Van de Velde ne possédait pas, - un peintre qui de plus avait une manière de voir à lui, une couleur propre et fort belle, une main puissante, aisée, le goût des matières riches, épaisses, abondantes, un homme qui s'étend, grandit, se renouvelle et se fortifie avec l'âge, - un pareil personnage est un homme vaste'.

⁴ Muzeum Van der Hoop, De windmolen. - Trippenhuis N^o 307, legaat Dupper (Mauritshuis N^o 124). - Louvre N^o 470 La Forêt, N^o 471 Une Tempête, N^o 472 Paysage, N^o 473 Paysage.

hem voor alle aandoeningen van het gemoed, voor iederen vorm van lotgevallen. Voorspoed en vreugde zijn niet uitgesloten; de vrede en het mijmeren worden ingehaald; komen de arbeid, het leed, de wanhoop, zij zullen schijnen bij de omgeving te behooren. Zijn eerbied voor het landschap, achtergrond van het menselijk leven, is buitengewoon¹.

Veel dank zijn wij Bartholomeus van der Helst schuldig, dat hij weinig maanden vóór Potter's dood zulk een uitnemend portret van dezen vervaardigd heeft. Rubens, Van Dyck, Rembrand, Potter, zijn uit de vereenigde vlaamsche en hollandsche scholen de vier schoonste typen in ons bezit².

1 Fromentin, bladz. 247 vgg.: 'Partout où Ruysdael paraît, il a une manière propre de se tenir, de s'imposer, d'imprimer le respect, de rendre attentif, qui vous avertit qu'on a devant soi l'âme de quelqu'un, que ce quelqu'un est de grande race, et que toujours il a quelque chose d'important à vous dire... Il y a dans cette peinture sobre, soucieuse, un peu fière, je ne sais quelle hauteur attristée qui s'annonce de loin, et de près vous captive par un charme de simplicité naturelle et de noble familiarité tout à fait à lui'.

2 Mauritshuis N^o 42. - Thoré, Musées de la Hollande, I 219 vgg.: 'Ce précieux portrait, d'une exécution superbe, a été peint par Van der Helst, de premier coup sans doute, d'un jet tout magistral, comme faisaient les peintres de ce temps-là. On y admire la certitude et la simplicité du dessin, la franchise calme de la touche, la justesse du ton, et, dans l'expression générale, une sorte de sincérité éloquente, qui communique au spectateur l'émotion intime que le portraitiste a ressentie devant la nature. Il faut que Van der Helst, peu chaleureux d'habitude, ait été vivement remué ce jour-là, en contemplant le jeune et glorieux artiste qui allait mourir'.

Gemeenlijk wordt het in Van der Helst, wiens broeder kastelein van den amsterdamschen Doelen was, schijnt het, en wiens schoonzuster burgemeesters bediende, natuurlijk gevonden dat zijn werk sporen van zekere afhankelijkheid vertoont. Men noemt hem een koel schilder, meer teekenaar dan kolorist, meer leverancier dan kunstenaar, meer dienaar van het publiek dan van het schoone.

Aan zijn portret van Potter kan men zien hoe onjuist die voorstelling is, en dat Van der Helst op zijn tijd zich wist los te maken uit de boeien hem aangelegd door een eigenzoekend en ijdel patronaat. Al zijne vereering voor het genie van den jongen kunstbroeder; zijn leedgevoel over het ontijdig doodvonnis in die trekken; zijn geloof in de ondanks alles den veroordeelde gewaarborgde onsterfelijkheid; staat uitgedrukt in het beeld van den jongeling met de lange goudblonde haren, den zwart fluweelen mantel, en die blanke hand welke aan de hand eener vrouw zou doen denken, indien men niet wist tot welken cyklopischen arbeid zij al vroeg in staat was¹.

Is het mogelijk dat een teringlijder, nog geen dertig jaren oud geworden, al dien arbeid verrigt, bij het nageslacht al dien roem behaald heeft? Dat, alleen door vastheid van wil en aangeboren genie, een schilder van twee en twintig een dier werken heeft voortgebracht, welke, wanneer de oudheid dit deed, spreekwoorden werden?²

1 Katalogus van Potter's werken (106 bekende schilderijen, 40 teekeningen, 31 etsen) in Van Westthreene's monografie, bladz. 145 vgg.

2 Potter's Stier is van 1647, toen de kunstenaar (1625-1654) nog drie en twintig moest worden. - Fromentin, bladz. 216: 'On dit le Taureau de Paul Potter; ce n'est point assez, je vous l'affirme. On pourrait dire /le Taureau'.

Rembrand's roem is, van den eersten tot den laatsten al deze meesters geëvenaard, de besten hunner beziel, allen overtroffen, en daarenboven iets bezeten te hebben hetwelk hun ontbrak en hem alleen eigen was¹.

Men kan twijfelen of eene schilderij hier en ginds, welke van zijne hand schijnt te zijn, hem regtstreeks toekomt. Sommige voortreffelijke leerlingen, portret-, landschap-, historieschilders, hebben van zijn onderwijs zulk een diepen indruk ontvangen en hem zoo gelukkig nagevolgd, dat onder onze tijdgenooten zelfs geoefende oogen door een gezichtsbedrog misleid kunnen worden².

Twijfel omtrent het rembrandtieke in zichzelf is niet mogelijk; en de vaardigheid der navolgers is eene nieuwe hulde aan het voorbeeld. Alleen stichters van scholen deelen van het hunne op die wijze mede.

Pieter Lastman heeft Elsheimer sommige licht-effekten afgezien waarmede Rembrand, bij Lastman in de leer, al vroeg zijn voordeel kan gedaan hebben³. Cal-

1 Herman Riegel, Beiträge I 74: 'Rembrandt's Darstellungen ist ein Zug dichterischer Erfindung eigen, der sich sonst in den Werken der holländischen Malerei nur selten findet und der allein dem Genius des grossen Meisters entstammt'.

2 Geschiedenis van het aan Rembrand toegeschreven mansportret door Carel Fabritius in het muzeum Boymans, N^o 86. - Verschillende landschappen van Filips Koninck (Mauritshuis N^o 64) hebben groote overeenkomst met bekende van Rembrand.

3 Elsheimer's Vlucht naar Egypte, Louvre N^o 159. - Hetzelfde onderwerp evenzoo behandeld door Rubens, Louvre N^o 430. - Pieter Lastman's Kerstnacht in het stadsmuzeum te Haarlem, N^o 82.

lot heeft vóór Rembrand het etsen tot eene nieuwe soort van kunst verheven, de plaats der studie en der schets vervangend¹. Door Frans Hals is somtijds eene stoutheid van penseelbehandeling in praktijk gebragt, welke Rembrand nabijkomt². Van de genreschilders hebben de eenen Rembrand's kunst van verlichten, de anderen zijne kunst van kleuren of van draperen, zelfstandig toegepast. Sommige landschappen van Ruysdael zijn Rembrand waardig; sommige dieren van Cuyp en Potter handhaven zich met eere nevens hem of vullen hem aan; sommige stillevens behoeven voor zijne juweelen en zijn goudsmidswerk niet onder te doen. Maar niemand heeft in dezelfde mate als hij alles in zich vereenigd; even diep op alles zijn merk gedrukt; aan alles dien zekeren glans uit hooger sfeer gegeven waaraan het dichtvermogen der fantasie herkend wordt³. De Vliegende Hollander, welke in onze

1 Edouard Meaume, Recherches sur la vie et les ouvrages de Jacques Callot, 1860.

2 Stadsmuzeum te Haarlem N^o 60 en N^o 61, Regenten en Regentessen van het Oûmanhuis. - Trippenhuys N^o 112, De Nar. - Brussel, Kabinet Aremberg, De Drinkebroer. - Louvre, Salle Lacaze N^o 65, Lagchende jonge vrouw. - Rijssel N^o 257, Oude vrouw uit het volk. - Kassel N^o 226, Jonge man met flaphoed. - Berlijn, Rijksmuzeum N^o 801 C, Hille Bobbe.

3 W. Bode, Studien 1883, bladz. 25: 'So offenbart sich ein dem Meister ganz eigenthümliches Zusammenwirken von Eigenschaften: der realistische Sinn nämlich, der alles Leben in der Wirklichkeit sieht und findet, wie sie vor den Augen sich abspielt, verbunden mit einem tiefen malerischen Hang zum Phantastischen, der um die Realität doch wieder den schmückenden prächtigen Mantel eines märchenhaften Zaubers zu werfen liebt. Dies eben: das Wunderbare - ein Stück gleichsam von den Schätzen von Tausend und Einer Nacht - Einem greifbar nahe zu bringen, wie wenn es mit voller Gegenwart vor den Augen lebte, und dann wieder das alltäglich Wirkliche in eine zauberische Ferne zu rücken, in der es, gelöst von der Last irdischer Schwere, wie in dem schimmernden Lichte einer idealen Welt erglänzt, auftauchend gleichsam aus dem umhüllenden Dunkel, - dies eben macht einen guten Theil von Rembrandt's eigenthümlicher Kraft aus'.

letteren ontbreekt, wordt bij Rembrand aangetroffen¹.

Rembrand's geval was in de werkelijkheid, naar één zijde, het geval van Julien Sorel, den jongen held van Henry Beyle's fantasie. Konden onze vaders hem niet uitstaan, althans hem niet begrijpen; liet hij hen koel, of noemden zij hem een zonderling; het was niet omdat zij alegader stumperts waren, en hij alleen een genie, maar omdat hij te zeer van hen verschilde; te anders was². 'Wenscht gij door te gaan voor een helderen kop', heeft Swift gezegd, 'dan moet gij de meeningen voordragen van den persoon met wien gij op een gegeven oogenblik in gesprek zijt.'³ In de kunst deed Rembrand dit niet. Evenals Spinoza was hij ondanks zijn hollandsch hart te weinig een Hollander, een Amsterdammer, der 17^{de} eeuw. De bewonderenswaardige Vondel kon te goeder trouw

1 Gaidoz over den Vliegende Hollander in het tijdschrift *Mélusine*, 5 October 1884. Les vaisseaux fantastiques.

2 'Julien ne pouvait plaire; il était trop différent. J'ai assez vécu pour voir que différence engendre haine, se disait-il un matin.' De Stendhal, *Le rouge et le noir*, 1857, 2^{de} Druk, xxvii, xxviii.

3 'If you want to gain the reputation of a sensible man, you should be of the opinion of the person with whom for the time being you are conversing.'

den lichtbrengenden Rembrand bij een uil vergelijken; en zeer waarschijnlijk zouden de meesten onzer, zoo wij in die dagen geleefd hadden, met Vondel het tegen den zoon der duisternissen gehouden hebben¹.

Antony Leeuwenhoek, de man van het mikroskoop, geloofde dat de natuur hem met eene bijzondere soort van oogen toegerust had, zoodat hetgeen anderen kleiner zagen, door hem grooter gezien werd².

Een soortgelijk voorregt heeft Rembrand bezeten. Aan zijne etsen en zijne teekeningen kan men zien hoe volledig en scherp op het netvlies van zijn oog de voorwerpen zich afbeeldden, en welk een buitengewoon voorstellingsvermogen daarbij hem eigen was.

De anatomie van den leeuw, geen dier uit zijne dagelijksche omgeving, had hij vast. Verschillende leeuwen van hem, met rood krijt of in waterverf, worden nog heden in de portefeuilles der liefhebbers gevonden³. Beroemde etsen stellen op zoo natuurlijke wijze verschillende leeuwejagten voor, alsof hij zelf er bij tegenwoordig geweest was⁴.

¹ Hiervóór, II² 486 noot 4. - Nieuwe proef van het buitengewone in Vondel bij Unger, Oud-Holland 1884, bladz. 230, Vondel's vers op het verjaren van Peter de Wolf, met facsimilé van het handschrift des 85jarigen dichters.

² Leeuwenhoek aan den delftschen burgemeester Jan Meerman, 28 Februarij 1713: 'Alle dese figuren syn door een en hetselve vergrootglas geteykent, die de teykenaar soo groot heeft geteykent als hy die quam te sien. Dog wanneer ik die na *myn* oog soude uytbeelden, soude ik die veel grooter uytbeelden'. Haaxman, Antony van Leeuwenhoek, bladz. 23.

³ Teyler's muzeum te Haarlem. - Louvre, Salle des Dessins, Salle des Nouvelles Acquisitions.

⁴ N^o 86 - N^o 88 der etsen bij Charles Blanc.

Wordt er op de amsterdamsche kermis een olifant vertoond, het beest verschijnt lomp en levend op een blad papier. De indrukken van een groot aantal bezoekers schijnen in den éénen indruk van den teekenaar zamengevat. Hij zag al hetgeen de anderen zagen, en zeer veel dat hunne aandacht ontsnapte¹.

Rembrand's afbeelding der amsterdamsche Westerkerk is de Westerkerk zelf, vierkanter dan Hendrik de Keyser in persoon haar ooit aanschouwd heeft. De toren schijnt een natuurprodukt².

Zijne geringe wetenschappelijke en letterkundige beschaving nam zijn groot verstand niet weg. Aan zijne allegorie van den vrede van Munster kan men zien dat de politieke gebeurtenissen zijner dagen voor hem eene beteekenis, en eene schilderachtige beteekenis hadden. Op hetzelfde oogenblik behandelt hij in zijne *Eendragt van het land* hetzelfde onderwerp als Vondel in zijne *Leeuwendalers*, en op even onafhankelijke wijze. Maar hij vervalt niet in de fout, den tachtigjarigen oorlog zich te laten oplossen in een twist tusschen boeren over een verdronken schaap of den gebroken poot van een haan³. Er blijft een leeuw bij te pas komen, eene Gerechtigheid, drommen ruiters, een pijlbundel, een wapenschild, eene herinnering der geuzen van 1566⁴.

1 Teekening met zwart krijt, 1637. Albertina-galerij te Weenen.

2 Teekening in het museum Fodor te Amsterdam, toren der Westerkerk. - Gravure bij Havard, *Art et Artistes*, I 90.

3 Vondel's *Leeuwendalers*, vs. 851 vgg. Van Lennep, V 632:

- Dat tught dees arme haen, met zijn gebroken poot.
- En wat getuight dit lam? Ick vischte 't uit de sloot.

4 Museum Boymans N^o 241: *De Eendracht van 't Land*, 1648.

Ravesteyn en Roodtseus, Flinck en Van der Helst, weten van een doelen- of een regentestuk niets anders te maken dan eene min of meer statige groep, de eene helft de andere komplimenterend, of vereenigd aan één tafel, den beker op de knie. Zij zijn voortreffelijke prozaschrijvers, maar komen het proza niet te boven¹.

Rembrand's *Anatomische Les*, zijn *Uittogt naar het schietterrein*, zijn gedichten. Zelfs de beroemde Oûmanhuisregenten van Frans Hals hebben het onnavolgbare van Rembrand's *Staalmeesters* niet. De gewone menschen en de gewone dingen zag hij op eene bijzondere wijze. Zijne kunst is de aanhoudende toepassing van een verheerlijkingsprocédé. Hetzij gij hem Saskia te schilderen geeft, Hendrikje Jaghers, een professor in de chirurgie, een officier der amsterdamsche schutterij, een rabbijn in eene studeerkamer², hij maakt er bovenaardsche wezens van.

Meer dan de vrouwen, het spel, of den wijn, beminde hij zijn vak en bevond zich daar wel bij. Ondanks een grijzen knevel en grijzende haren ziet hij op zijn portret van 1660 er nog kras uit³. Jongeren mogen indertijd sommige eigenaardigheden zijner kunst hem afgezien hebben, tot in zijn ouderdom blijft hij nieuwe kleuren en eene nieuwe soort van lichtende schaduwen zoeken⁴. Kenners onderscheiden bij hem

1 Schutterstukken van Roodtseus of Rotius in het Westlandsch Muzeum te Hoorn.

2 Louvre N^o 408 en N^o 409: Le philosophe en méditation.

3 Louvre N^o 415, Portrait de Rembrandt âgé, met het cijfer 1660. - In 1660 telde de kunstenaar 53 jaren.

4 Familietafereel te Brunswijk N^o 130, en de Joodsche Bruid in het muzeum Van der Hoop. - Deze twee stukken worden voor werken uit Rembrand's laatste periode gehouden; de Joodsche Bruid voor een werk uit zijn sterfjaar, 1669.

verschillende perioden, allen van dezelfde kracht getuigend. Alleen de dood heeft hem verhinderd tot in het oneindige te blijven voortbrengen.

Over de grenzen van zijn talent is het nutteloos te redetwisten. Dat hij niet zulke ideale madonna-typen geschilderd heeft als Rafael; niet zulke herkulisch gebouwde naakte mannen als Michelangelo of Rubens; niet zulk een groot aantal elegante vrouweportretten als Van Dyck, - een ieder geeft dit toe. Toch zou niemand zijne Suzanna's of zijne Bathseba's willen missen¹. Hetgeen bij hem het vrouwelijk schoon aan adel van lijnen of tederheid van uitdrukking te kort komt, wordt door andere eigenschappen vergoed. Men bemerkt terstond dat het hem niet te doen geweest is om het voorstellen van een bevalligen omtrek, maar om het toepassen van zijn licht en bruin op nieuwe vlakken. Hij boezemt zulk een vertrouwen in dat, ook wanneer wij hem niet begrijpen, wij ons overtuigd houden van zijn goed regt. Had het anders behoord, denken wij, hij zou anders gedaan hebben, want hij kon alles.

¹ Mauritshuis N^o 116. - Louvre, Salle La Caze, N^o 96.

XIII [Besluit]

Met dit woord over Rembrand zijn wij aan het einde.

Geen ander uitspruitsel onzer beschaving heeft in de 17^{de} eeuw zoo sterk gebloeid als onze kunst. Om iets te vinden wat daarmede vergeleken kan worden, moeten wij met onze koloniale geschiedenis te rade gaan. Java en de *Staalmeesters* zijn eigenlijk onze twee beste aanbevelingsbrieven.

Onze letteren hebben voor Europa geen noemenswaardige vruchten gedragen. De dichters en de historieschrijvers bleven opgesloten binnen dezelfde grenzen welke de schilders gemakkelijk overschreden.

Zoodra in Europa andere politieke denkbeelden de overhand bekwamen, moest de republiek der Zeven-Provincien langzaam ineenzakken. Staatkundige instelling zonder toekomst, kon zij noch uit zichzelf zich vernieuwen, noch de mededinging met de haar omringende natien volhouden. Zij is den weg gegaan van het nederlandsch leger, den weg der nederlandsche vloot, die, na nog gedurende zeker aantal jaren te hebben voortgekwijnd, 5 Augustus 1781 bij Doggersbank den adem uitblies¹.

Hugo de Groot, Boerhaave, Spinoza, zijn fakkeldragers der wetenschap geweest; maar wetenschappelijke scholen van beteekenis, zooals de hollandsche schilderschool, hebben zich niet gevormd. De filologie is het eenige vak van hetwelk men zeg-

¹ De Jonge, Zeewezen 2^{de} Druk, 4^{de} Deel.

gen kan dat het eene nationale specialiteit gebleven is.

Met onze 16^{de} eeuw vergeleken onderscheidt onze 17^{de} zich vooral hierdoor, dat zij een zoo veel grooter aantal belangwekkende personen heeft voortgebracht. Terwijl Erasmus met paus Adriaan, Lucas van Leiden met Schoorl en Mor, Sasbout en Leoninus met Van der Goes, Maximiliaan van Buren met Maximiliaan van Bourgondie, als op één vaatje zitten kunnen, vermenigvuldigen in het tijdvak 1572-1713 de staatslieden en de veldheeren, de vloot- en de landvoogden, de geleerden en de letterkundigen, zich in zulke mate dat wij er schier geen oog op kunnen houden.

Ook in dit opzicht is, met haar talrijk en nog altijd niet naauwkeurig geteld legioen discipelen, de hollandsche schilderschool eene getrouwe vertegenwoordiging; en Rembrandt maakt, aan het hoofd dier schaar, eene uitmuntende vertooning. Zeer veeleischend zouden wij zijn, indien wij tegenover Europa een ander wapenheraut dan dien landgenoot verlangden, die, met zijn trouwhartig gezig, zijne baret op één oor, de mantel om de schouders, er zoo gedistingeerd uitziet¹. Hij is de knapste Hollander die ooit geleefd heeft, evenals Maria Tesselschade de schoonste hollandsche vrouw.

Waren de hollandsche geleerden van den tegenwoordigen tijd te bewegen, bij het zamenstellen hunner geschriften minder zelden zich naar Rembrandt te rigten, onze geschiedenis althans zou er bij winnen. De beste historiestijl, heeft men in onze dagen naar waar-

¹ N^o 234 der etsen bij Charles Blanc: Rembrandt appuyé.

heid gezegd, is nog altijd de stijl van Rembrand: veel weglaten, veel overdrijven, en op een klein getal feiten of beweegredenen veel licht doen vallen¹.

EINDE VAN HET TWEEDE EN LAATSTE DEEL, TWEEDE HELFT.

1 Bagehot, *Physics and Politics*, bladz. 62: 'The best history is but like the art of Rembrandt; it casts a vivid light on certain selected causes, on those which were best and greatest; it leaves all the rest in shadow and unseen. To make a single nation illustrate a principle, you must exaggerate much and you must omit much'.

Algemeen alfabetisch register der behandelde of vermelde historische personen.

A.

- Abélard*, I, 212, 578, 587.
Acosta (Uriel), II², 405, 407.
Adam Karelsz de Germes, II² 447.
Adela of Athele (Gravin), I, 127,
Adelbold, bisschop van Utrecht, I, 127 vgg.
Adenes le Roy, I, 695.
Adgil (Koning), I, 47.
Admiraal (Mr. Simon), II², 398.
Adolf van Bourgondie, I, 456.
Adriaan Floriszen van Utrecht, Paus Adriaan, I, 176, 466 vgg.
Aelst (Willem van), II², 538.
Aerssen van Sommelsdijk (François van), II¹, 197, 419; II², 313 vgg., 369.
Aerssen van Sommelsdijk (Cornelis), II², 369 vgg.
Aertsen (Pieter) of *Lange Pier*, I, 516, 525.
Ageng, sultan van Bantam, II¹, 294.
Ageng, sultan van Mataram, II¹, 304, 315.
Agricola (Rudolf), I, 312, 316, 333.
Ahmed al-Makrizi, I, 68, 69.
Aitzema (Lieuwe van), II², 226.
Albert van Oudewater, I, 523, 524.
Albrecht van Beijeren (Hertog), I, 109, 111, 151, 164, 258, 496, 584.
Aleid van Kleef (Gravin), I, 177.
Aleid van Poelgeest, I, 258.
Alfonso X van Leon en Kastielje, I, 575.
Allard van Amsterdam, I, 323 vg.
Alva, I, 472; II¹, 29, 37, 223 vg.
Amalia van Solms, II², 295 vg., 300.
Amangkoe-rat I, II¹, 304, 322 vgg., 327.
Amangkoe-rat II, II¹, 304, 327, 329, 332.
Amaury, II¹, 166.
Ambros, II², 452.
Amyot, II², 197.
Anna van Borssele, I, 366 vgg.
Anna Komnéna, I, 62, 78 vgg.
Anna Maria van Schurman, II¹, 156 vgg.; II², 411 vg., 414, 421.
Anna Roemers Visscher, I, 545, 663; II², 239, 413 vgg.
Anom (Adipati), zie: Soenan Mas.
Ansfried (Graaf), I, 118.
Antonie van Bourgondie, II¹, 42.
Antonius van Padua, I, 593.
d'Antville of de Hanvil (Jean), I, 213.

Arend van Hoorn, bisschop van Utrecht, I, 175.

Arkels (De), I, 182.

Arnaut, abt van Citeaux, I, 63, 64.

Arnold van Brescia, I, 233.

Asselijn (Thomas), II², 504.

Athias (Joseph), II², 404.

Averroës, I, 198 vg.

B.

Bacon, II¹, 206; II², 31.

Badens (Frans), I, 525.

Baerle (van), II¹, 143; II², 193, 213.

Baerte (Vrouw) *van Ysselstein*, I, 190 vgg., 489.

Baes (Mr. Johan), II¹, 66.

Bailly, II², 31.

Bakhuizen, I, 530.

Baldaeus (Philippus), II¹, 152.

Balderick, graaf van Hameland, I, 127.

Balduinus de Haga Comitum, I, 323.

Ban of Bannius (Joan Albert), II¹, 194; II², 424, 457.

Barentsz (Willem), II¹, 244; II², 365.

Bart (Jean), II¹, 353.

Bartas (du), II², 239, 240 vgg.

Bartholomeus van Keulen, I, 324.

Battus (Jacobus), I, 369, 371, 373, 377.

Bayle, II¹, 129, 163 vgg.

Behemond van Tarente, I, 62, 78, 79.

Beilinc (Albert of Allaert), I, 193.

Bekker (Balthazar), II¹, 139 vgg., 162 vg., 165 vg.

Benedictus (Sint-), I, 594.

Benozzo Gozzoli, I, 198.

Benvenuto Cellini, I, 373.

Bergues (Adriaan de), heer van Dolhain, II¹, 55.

Bernard van Clairvaux, I, 89 vgg., 216 vg., 594, 638.

Bernini, II², 464.

Bernlef, I, 633.

Bernulf (Bisschop), I, 130, 433.

Beuningen (van), II², 389.

Beverningh (van), II², 389.

Beverwyck (Joan van), II², 99 vgg., 412.

Bicker van Swieten (Andries), II², 529.

Bijns (Anna), I, 471, 473, 653, 654, 655 vgg., 669, 671 vg.

Blake, II¹, 374.

Blasius (Mr. Joan), II², 445.
Blaeu (Willem Jansz.), II², 250.
Blocq (Commandeur), II¹, 317 vg., 339.
Bloemaert (Abraham), I, 523, 525, 548, 678.
Blois (Graven van), zie Gwy, Jan, Lodewijk.
Blois van Treslong, II¹, 56, 210.
Blokland (Antonie van Montfoort), I, 522, 523.
Boccaccio, I, 262, 270.
Bodin (Jean), II², 162.
Boendale, I, 623, 697.
Boer (Heere de), II², 446.
Boerhaave, II², 55, 57, 60, 85, 106 vgg., 113 vgg., 120 vgg., 266.
Boetzelaer (Van), II¹, 188.
Bogerman (Johannes), II¹, 110, 114 vgg., 148; II², 428, 449.
Bol (Ferdinand), II², 526.
Bonaventura, I, 235 vg., 239.
Bonifacius, I, 20 vgg., 381.
Bontius (Jacobus) of *de Bondt*, II², 86, 87.
Bor, I, 665, 683, 684, 685; II², 218.
Borssele's (De), I, 183, 490. Zie: Anna van B., Frank van B. en Wolferd van B.
Borstius (Jacobus), II², 429, 432, 437.
Bosboom (Symon), II², 469.
Boshuijsen (Van), II¹, 51.
Bossu of *Boussu* (De), II¹, 51.
Both (Pieter), II¹, 277.
Boudewijn van Bouillon, I, 80.
Boudewijn van Vlaanderen, I, 87.
Boudewijns (Catharina), I, 664.
Bourignon (Antoinette), II², 63 vg.
Bouts (Dirck), I, 521, 547.
Boxhorn (Zweder), II², 384, 427.
Brakel (Wilhelmus a), II², 429.
Brand (Sebastiaan), I, 407.
Brandt (Gerard), II², 335 vgg.
Brandt (Johannes), II², 435.

Bredero, I, 525, 527, 679; II², 239, 270, 537.
Brederode's (De), I, 182. Zie: Gijsbrecht, Jan en Lancelot van B.
Brendel (Franz), II², 451.
Brugman (Johannes), I, 638.
Buat (Mevrouw), II², 261 vg.
Burman (Pieter), II², 208, 449.
Burns, II¹, 11 vg.
Bussche (Herman von dem), I, 323 vg.
Bynkershoek (Cornelis van), II², 391 vgg.

C.

Caartekoe (Minne Willemsz), II¹, 275.
Cabeljaauw (Abraham), II², 380.
Caedmon, I, 633.
Caesarius van Heisterbach, I, 643.
Caesarius van Keulen, zie: Keyzer (De).
Callot (Jaques), II², 506, 553.
Campen (Jacob van), II², 205, 473, 479, 480, 501.
Camphuis (Joannes), II², 88, 96, 98.
Camphuysen, II¹, 187; II², 428, 537.
Carolus (J.), II¹, 60.
Caron (De dames), II², 262.
Casearius (Johannes), II², 89 vg.
Casteleijn (Matthijs de), I, 657, 665.
Cats (Jacob), II¹, 190, 192; II², 66, 163, 270, 272, 301, 320, 413, 497 vgg., 509.
Chambrun (Pineton de), II², 313.
Chapelain, II², 188.
Chaucer, I, 161 vg., 262, 270.
Chevreuse (Madame de), II², 322.
Christiaan II, koning van Denemarken, I, 299, 465.
Christina van Zweden, II¹, 159; II², 212, 214, 380.
Clemens VII (Paus), I, 319.
Clemens-non-Papa, II², 453.
Cloeck (Cornelis), I, 511.
Clouet's, De stamvader der, I, 505.
Cnol of Knol (Govert), II¹, 285, 297, 333, 339 vgg.
Coelman (Egidius), I, 450.
Coen (Jan Pietersz), II¹, 278, 310 vgg., 318, 332; II², 353, 383.
Coert Adelaar, zie: Siewerts (Coert).
Colbert, II¹, 380 vgg.
Colevelt (Claas Arentsz), II¹, 413.

Coornhert (Dirk Volkertsz), I, 523, 668, 683 vgg.; II¹, 64 vgg., 85, 426; II², 238.
Copernicus, II², 4 vgg.
Cornelis Anthonisz, I, 525, 549.
Cornelis Corneliszen of van Haarlem, I, 523 vg., 548 vgg.
Cornelis Engelbrechtsen, I, 525, 535, 540, 557.
Coster (Samuel), I, 615; II¹, 114; II², 448.
Couper (Jacob), II¹, 330.
Coxinja, II¹, 267.
Crabeth (Dirk en Wouter), I, 511 vgg.
Cromwell, II¹, 375 vgg.
Cussens (Cornelis IJsbrandsz), I, 511.
Cuyp (Albert), I, 530, 536, 539; II², 548 vg.

D.

Dalem (Sophia van), I, 647.
Danckerts (Ghiselinus), II², 453.
Dandolo (Hendrik), doge van Venetie, I, 100 vg.
Dante, I, 200 vgg., 235, 364, 381, 572 vgg., 579, 587 vgg., 602, 604, 607, 609, 624, 696.
David van Bourgondie, I, 221 vgg., 312.
David van Dinant, II¹, 166.
David Jorisz, I, 291, 669 vgg.
Decker (Jeremias de), II², 486.
Descartes, II¹, 131 vgg., 153, 154, 156, 160 vgg., 169, 403; II², 47, 457.
Desprez (Josquin), II², 453.
Dideric van Assenede, I, 578.
Dipati Soerabaya, zie: Djageng Rono.
Dirk I (Graaf), I, 124.
Dirk III (Graaf), I, 124 vgg., 139, 625 vgg.

Dirk IV (Graaf), I, 124.
Dirk VII (Graaf), I, 479.
Dirk Barentsen, I, 525.
Dirk Jacobs, I, 525.
Djageng Rono of Dipati Soerabaya, II¹, 285, 344.
Does (Frank van der), II¹, 245.
Does (Jan van der), II¹, 219; II², 191, 194, 198, 217.
Does (Jacob van der), II¹, 219.
Does (Pieter van der), II¹, 220, 248.
Dominicus (Sint-), I, 594.
Doove Barend, I, 525.
Doreslaer (Isaac), II¹, 376.
Dorpius (Martinus), II², 189.
Dou (Gerard), II², 546 vg.
Duarte (Francisca), II², 461.
Ducange, II², 197.
Dufay, II², 452.
Duhamel (Alard), I, 450.
Duifhuis (Huibert), I, 342.
Duifke of Dyveke, minnares van Christiaan II, I, 299.
Dürer (Albrecht), I, 309, 411 vgg., 522, 535.
Dyck (Antony van), II², 483, 558.
Dyck (Jacob van), II², 380.

E.

Edwin, koning van Northumberland, I, 18.
Effen (van), II², 439 vgg.
Egmond (Lamoraal van), II², 276, 278.
Elba (Prinses) te Coldingham, I, 22.
Elisabeth van Engeland, II¹, 104, 347.
Elisabeth (De Paltzgravin), II¹, 159.
Elisabeth, friesche martelares, II¹, 181.
Elter Indenoert, I, 39.
Emo I, stichter der abdij van Bloemhof, I, 28, 29.
Emo II, abt van Bloemhof, I, 25 vgg., 38, 43, 44, 69 vgg., 508.
Engelbert, aartsbisshop van Keulen, I, 13.
Engelbert I van Nassau, I, 492.
Engelbert II van Nassau, I, 492.
Erasmus (Desiderius), I, 5 vgg., 164, 280 vgg., 309, 314, 329, 333, 338, 340 vgg., 451, 456, 467, 468, 665, 694; II², 4, 5, 161. Erasmus' standbeeld, II², 464.
Erasmus (De Heilige), I, 408.
Eric van Brunswijk, heer van Woerden, I, 515.
Erpenius, II², 206, 213.

Estienne (Henri), I, 417; II², 197.-
Estienne (Robert), I, 417.
Ethelgerus, abt van St. Mariengarde, I, 43 vg.
Eudes (Kardinaal), I, 218.
Eyck (Jonkheer Jacob van), II², 457.
Eyck (De broeders van), I, 519 vg.

F.

Fabri, I, 332.
Fagel (François), II², 272.
Falstaff (Sir John), I, 230.
Faulconnier (Pierre), II¹, 353.
Fiennes (Guislain de), heer van Lumbres, II¹, 55.
Filelfo, I, 356.
Filips van Bourgondie (Hertog), I, 221 vgg., 228 vg.
Filips de Stoute, hertog van Bourgondie, I, 495, 498.
Filips II van Spanje, I, 514; II¹, 30, 38, 223.
Filips van Leiden, I, 179, 180, 210, 419, 578, 608; II², 160.
Filips August, koning van Frankrijk, I, 206.
Flinck (Govert), II², 523, 556.
Floris IV (Graaf), I, 479.
Floris V (Graaf), I, 138, 179, 310, 441, 442, 489, 583, 694.
Fokke Abels, de watergeus, II¹, 60.
Folcker, I, 116 vgg., 633.
Fontanus (Johannes), II¹, 97.
Franciscus van Assisi, I, 69, 593.
Francius (Petrus), II², 427, 436, 447, 448.
Frank van Borssele, I, 183, 490.
Frans Hals, II², 519, 523 vgg., 536, 539, 553, 556.

Frederik II (Keizer), I, 204 vgg.
Frederik, abt van St. Mariengarde, I, 35, 39 vgg.
Frederik Barbarossa, I, 433.
Frederik van Blankenheim, I, 225 vgg.
Frederik Hendrik (Prins), II¹, 90, 94, 135, 136, 348, 396; II², 289 vgg., 472, 482, 486.
Frederik Hendriksz, scheepsjongen bij de Watergeuzen, II¹, 57 vg.
Frideswida, I, 22 vgg.
Froissart (Jean), I, 108, 151, 164, 188 vgg., 193, 354, 355.
Frye (Antonius), zie: Vrye.

G.

Galilei, II², 47 vg., 186.
Garnier (Robert), II², 240, 245, 247 vgg.
Geer (Lodewijk de), II², 375 vgg.
Geert Groote, I, 210, 312 vg., 448, 510.
Gemma Frisius, II², 10, 47.
Gentman, II¹, 138.
Gerard III van Gelderland, I, 489.
Gerard David, I, 520, 547.
Gerard van Leiden, I, 447.
Gerrit van Sint Jan, I, 523 vg.
Gerritsen (Hendrik), II², 378.
Gijsbrecht van Brederode, I, 221 vg.
Gijsbrecht van Ysselstein, I, 190 vgg.
Gisela (Keizerin), I, 130.
Godefrid van Lotharingen, I, 131.
Godfried van Straatsburg, I, 612 vgg.
Goens (Rijklof van), II², 275, 321 vgg.
Golijs II², 206, 213.
Goltzius (Hendrik), I, 522, 523, 544 vgg., 551.
Gorp (Jan van) of *Goropius*, II², 31.
Goske (Isbrand), II¹, 258 vgg., 263, 264.
Gossaert (Jan), I, 505, 521 vg.
Goujon (Jean), I, 533.
Graaf (Reynier de), II², 83.
Graevius, II², 139.
Graswinckel (Dirk), II², 257, 384.
Groen van Prinsterer, I, 358.
Groot (Pieter de), II², 310, 327. - Hugo de G. zie: Hugo.
Groote Pier (Sappier van Heemstra of van Sylt), I, 300 vgg., 471.
Gruterus (Janus), II², 187, 192, 206, 213.
Gustaaf Adolf, II², 150, 377, 380.

Guillaume de Tudèle, I, 63 vgg.

Guizot, II², 333 vg.

Guy de Brès, II¹, 208.

Gwy, graaf van Blois, I, 106 vgg., 149 vgg., 157 vg., 162, 165, 505.

H.

Haegen (Willem van der), uit Brugge, II¹, 233.

Haghen (Steven van der), II¹, 225, 226, 233 vgg., 249 vgg., 271 vgg., 304.

Haller (Albrecht), II², 265 vgg.

Hambroek (Antonius), II¹, 266.

Happel (Maurits van), II², 354.

Hartsoecker, II², 83.

Heemskerck (Jacob van), II¹, 232, 246; II², 155.

Heemskerk, schrijver van de Batavische Arcadia, II¹, 143 vgg.

Heemstra (Sappier of Pier van), zie: Groote Pier.

Hegius (Alexander), Meester Sander, I, 321, 335, 345, 476.

Heijns (Jan), I, 450.

Heinsius (Antonie), II², 272.

Heinsius (Daniel), II¹, 188, 189, 244; II², 243, 384.

Heinsius (Nicolaas), II², 213 vgg.

Helst (Barth. van der), II², 526, 550 vg., 556.

Hendrik IV van Frankrijk, II¹, 104; II², 203, 222.

Hendrik van Bommel, I, 339 vg.

Hendrik van Nassau (Graaf), I, 305, 307.

Herdricus, stichter en abt van Sint Mariengenade te Schildwolde, I, 43 vgg., 144.

Herman de Ruyter, II¹, 47, 215.

Hermannus (Paulus), II², 89.
Heussen (Van), II², 401.
Heuyter (Jonker Jan de), I, 464.
Heyden (Jan van der), II², 537, 539.
Heyen (Bertha van), I 347 vgg.
Heynszoon Adriaanszen, I, 668.
Heythuisen (Willem van), II², 519 vg.
Hilda (Prinses), te Whitby, I, 22.
Hildelida, abdis van Barking, I, 22.
Hobbema, II², 539.
't Hoen, II¹, 26.
Holbein, I, 198, 403.
Holberg, I, 409.
Hollander (Sebastiaan de), II², 453.
Hollander (Christiaan de), II², 453.
Honorius III (Paus), I, 12 vg.
Hooft (Corn. Pietersz), II¹, 417, 419, 425 vgg.
Hooft (Mr. Hendrik), II¹, 432 vgg.
Hooft (Pieter Cornelisz), II¹, 129, 244; II², 216, 219 vgg., 239, 270, 288, 385, 409, 428, 461.
Hoogstraeten (Samuel van), II², 482 vgg., 502, 513.
Hoorn (Van), Gouv. Gen., II¹, 295, 299, 335, 424.
Hoppen (Jan Claasz van), I, 516.
Hortensius (Lambertus), I, 476; II², 217.
Hotman (François), II², 162.
Houbraken (Arnold), II², 489. -
Houbraken (Jacobus), II², 526.
Hout (Jan van), I, 141; II¹, 219; II², 191.
Hudde (Johan), II², 387.
Hugo de Groot, II¹, 76, 83, 89 vgg., 109, 157, 158, 189, 244; II², 19, 26 vgg., 70, 143 vgg., 162 vgg., 170, 173, 176 vgg., 193 vgg., 208, 219, 220, 293, 379, 385, 409.
Hulft, II¹, 275.
Hulst (François van), II¹, 37.
Hurdt (Antonio), II¹, 330, 331.
Huygens (Christiaan), II¹, 381; II², 40 vgg., 49 vgg.
Huygens Sr. (Constantyn), II¹, 84, 106, 175 vgg., 190 vgg.; II², 43, 44, 270, 419, 454 vgg., 461, 475 vg., 485 vg.
Huygens Jr. (Constantyn), II², 262, 311, 318 vg.

Ibn-Haiyân van Cordova, I, 51.
Innocentius III (Paus), I, 11, 12, 64, 88, 233.

J.

Jacob I, koning van Engeland, II¹, 373.
Jacob Cornelisz, I, 525.
Jacob Jansz. II², 257.
Jacoba van Beijeren, I, 180, 183, 490.
Jaghers (Hendrikje), II², 490.
Jakob van Kampen, de wederdooper, I, 294 vg.
Jan I, graaf van Holland, I, 184, 190.
Jan I, hertog van Brabant, I, 580.
Jan Beukelsz van Leiden, I, 669.
Jan de Bakker, I, 291 vgg.
Jan van Beaumont, I, 141, 155, 162.
Jan van Beijeren (Hertog), I, 258.
Jan van Blois (Graaf), I, 106 vgg., 141, 151 vgg., 186 vgg., 194, 505, 584, 647; II¹, 210.
Jan van Brederode, I, 227.
Jan van der Dom, I, 447 vg.
Jan van Heelu, I, 696.
Jan van Leiden, de kronijkschrijver, I, 108.
Jan van Nassau (Graaf), II¹, 46.
Jan van Polanen, I, 581.
Jan van Schoonhoven, I, 158.
Jan Zonder Vrees, I, 495.
Jan Joosten van Calcar, I, 522.
Janssen (Michiel), II², 501.
Joan Maurits van Nassau, II¹, 267; II², 264, 272.
Jodelle, II², 245 vgg.
Johannes di Tambaco, I, 236 vgg.
Johannes van Schoonhoven, I, 238.
Johannes van Virmenburch, bisschop van Utrecht, I, 175.

Johannes van Xanten, I, 12.
Johannes Weent, abt van Egmond, I, 150.
Johan Steven van Calcar, I, 522.
Joinville, I, 86, 96 vgg., 578, 579.
Jonctys (Daniel), II², 191.
't Jonge (Aart), I, 465.
Jonker (C. de), I, 482.
Joost Jansen Bilhamer of Beeldsnijder, II¹, 391.
Julius II (Paus), I, 397, 415.
Junckers (Jossen), II², 453.
Junius (Hadrianus), II¹, 26 vgg., 85; II², 217.

K.

Kadjoran, II², 355 vg.
Kaïtsjili Saïdi, II¹, 280.
Kall (Jan van), I, 487.
Kalvyn, I, 415; II², 3.
Kämpfer (Engelbert), II², 87.
Karel I, koning van Engeland, II¹, 359, 373.
Karel V (Keizer), I, 325, 328, 357, 439, 447; II¹, 37, 106.
Karel de Groote, I, 88.
Karel van Egmond, I, 298, 302 vgg., 471, 628 vgg. Praalgraf, I, 490, vgg.
Karel Martel, I, 88.
Kate (Lambert ten), II², 198.
Kats (Nicolaas van), I, 582.
Kelderman (Anthonis) de oude, I, 456.
Kerckhove (Van den), II¹, 231.
Ketel (Cornelis), I, 525.
Keyser (Hendrik de), II², 464 vg.
Keyser (Thomas de), II², 523, 525, 529.
Keyzer (De) of *Caesarius* te Keulen, I, 331 vg.
Kiesewetter en Fétis, II², 451.
Kiliaen, I, 685.
Knol (Govert), zie: Cnol.
Koenraad II (Keizer), I, 130.
Koninck (Filips), II², 552.

L.

Laar (Pieter van), II², 539.
Labé (Louise), I, 399.

Labruyère, II¹, 386 vg.
Lafontaine, II¹, 385.
Lairesse (Gerard), II², 462, 463, 466.
Lancelot van Brederode, II¹, 57 vg.
Langen (Rudolf von), I, 322, 332.
Langendijk (Pieter), II², 441 vgg.
Lange Pier, zie: Aertsen (Pieter).
Languet (Hubert), II², 161.
Lastman (Pieter), I, 525, 552.
Leeghwater (Jan Adriaansz), II¹, 413; II², 15, 169.
Leely of Lely (Pieter), II², 483 vg.
Leeuwenhoek (Anthony van), II², 79 vgg., 273, 554.
Lemaire (Isaac), II², 368 vg.
Leydekker (Melchior), II¹, 152.
Lievens (Jan), II², 526.
L'Hermite (Jacques), II¹, 278.
Linschoten (Jan Huyghen van), II¹, 226, 234, 244; II², 365.
Lioba, I, 22.
Lipsius (Justus), II¹, 70 vg.; II², 200 vgg.
Listrius (Gerard), I, 329, 332.
Lodewijk de Jonge (Keizer), I, 117.
Lodewijk IX de Heilige, I, 60, 97, 203, 593.
Lodewijk XIII, II¹, 347, 378 vg, 359.
Lodewijk XIV, II¹, 104, 348, 353, 379, 383 vgg.
Lodewijk van Blois, I, 172.
Lodewijk van Velthem (Pastoor), I, 210, 571, 608, 655.
Lonk (Dirk Jansz), I, 511.
Lotharius (Keizer), I, 125 vg.
Lotius (Eleazar), II², 433.
Louise Hollandine (De paltzgravin), II², 159.
Loyola, I, 288.
Loyseleur, heer van Villiers, II¹, 86.
Lubbertus (Sibrandus), II¹, 118.
Lucas van Leiden of van Holland (Lucas Huijgenszen), I, 421, 427, 483, 511, 521, 522, 525 vg., 533 vgg., 548, 555, 611; II², 514.
Ludger, I, 24, 47, 119, 633.
Luther, I, 286, 288 vgg., 294, 397, 415, 471; II², 4 vg.

M.

Maarten van Heemskerk, I, 523 vg., 531, 535 vgg., 651.

Maarten van Rossum, I, 470 vgg.

Machiavelli, II², 157.

Machteld van Lancaster, I, 172.

Maerlant (Jacob van), I, 46, 84 vgg., 94, 508, 509, 571, 576 vgg., 589, 593, 598 vg., 606, 619, 643, 655, 656, 687 vg.

Maetsuycker, II¹, 328; II², 272, 446.

Malatesta (Sigismondo), I, 473.

Manasse Ben-Israel, II², 405, 408.

Mande (Hendric), I, 272 vgg., 506.

Mander (Karel van), I, 523 vg, 543 vg., 653 vgg., 674 vgg.; II², 238, 537.

Mandeville, I, 409 vg., 694.

Maresius, II¹, 128 vg.

Margareta, gravin van Vlaanderen, I, 277.

Margareta, vlaamsche martelares, II¹, 181.

Maria, vrouw van Prins Willem III, II², 310.

Maria Medici, II², 528 vg.

Maria van Hongarije, I, 517.

Marianus, I, 81 vgg.

Maria Stuart, vrouw van Prins Willem II, II², 300.

Maria Tesselschade, I, 545; II¹, 194; II², 413 vgg., 559.

Marius (Pastoor), II², 401.

Marnix (Jan van), heer van Thoulouze, II¹, 209.

Marnix van Sint-Aldegonde (Filips van), I, 656, 683, 685; II¹, 7 vgg., 22, 33, 118, 185, 209, 212, 243; II², 66, 242.

Massa (Isaac), II², 366.

Matthaeus van Sint-Jozef (Pater), II², 89.

Matthijssen (Jan), I, 143, 274, 606.

Mauricius (Joan Jacob), II², 372.

Maurits (Prins), II¹, 86 vgg., 102, 106, 115 vgg., 348, 395, 428; II², 19 vgg., 283 vgg., 367.

Maurits van Saksen (16^{de} eeuw), II², 289.

Maximiliaan van Bourgondie, I, 487.

Maximiliaan van Oostenrijk, I, 560.

Mechelen (Margareta van), II², 286, 409.

Meer (Jan van der), of *Vermeer*, II², 543 vgg.

Melanchthon, I, 317; II², 6 vgg.

Melis Stoke, I, 179, 180, 192, 311, 581, 583, 597 vg., 655, 687.

Memling (Hans), I, 520, 547.

Menko, abt van Bloemhof, I, 44.

Mers (François van der), II², 72.

Meteren (Van), I, 665, 666, 683 vg.; II¹, 215; II², 218.

Meurs (Bernhard van), I, 629.

Meursius, II², 213.
Michelangelo, I, 492, 493, 500.
Middeldonck (Jacob van), I, 667.
Middelgeest (Simon van), II², 327, 427.
Mierevelt Jr. (Michiel), I, 524, 546; II², 522.
Mieris (Frans van), II², 547, 548.
Mierlo (Godfried van), II¹, 21, 45.
Millet, II², 508.
Milton, II¹, 376; II², 252.
Moelenaar (Jan Jansz), II¹, 232.
Molino (Dominico), II², 383 vgg.
Montaigne, II¹, 98; II², 103.
Montchrestien, II², 244, 245.
Montesquieu, II¹, 384 vg.
Montfoort (Antonie van), zie: Blokland.
Montfoort (Dirk Jacobsz van), II¹, 219.
Montfoort (Lodewijk van), I, 367.
Moonen (Arnold), II², 435.
Mor van Dashorst (Antonis), I, 404, 483, 523, 532, 551 vgg.
Moreelse (Paulus), II², 524, 525, 536.
Mostaert (Jan), I, 521, 531.
Moucheron (Balthazar de), II², 363 vgg.
Moucheron (Melchior de), II², 365.
Mountjoy (Lord), I, 353, 369.
Mulerius of Des Mulier, II², 12.

Munnicks, II², 91.
Murmellius (J.), I, 298, 320 vgg., 327 vgg.
Musch (De griffier), II², 262.
Musius (Kornelis), I, 464, 524.

N.

Naerssen (Van), II², 380.
Napoleon I, I, 448.
Netscher, II², 547, 548.
Nicéas, I, 62, 75 vgg.
Nieulant (Nicolaas van), bisschop van Haarlem, II¹, 20 vg.
Nikolaas van Pisa, I, 504.
Noord (Lambert van), I, 511.
Noue (De la), II¹, 15, 17.

O.

Odijk (Van), II², 262.
Okeghem (Joannes), II², 452.
Oldenbarnevelt, II¹, 76 vgg., 87 vgg., 95, 96, 103, 107, 109, 220; II², 260, 426.
Olivier de la Marche, I, 108, 228.
Olivier van Keulen (Meester), I, 10 vgg., 25, 30, 37 vgg., 47 vgg., 63, 66, 80, 94 vgg., 100, 205.
Olivier van Noort, II¹, 246.
Oosten (Geertruida van), II², 256.
Orlando Lasso, II², 453.
Os (Dirk van), II¹, 413.

P.

Pakoeboewono (Poeger), II¹, 285, 301 vgg.
Paschier de Fyne, II², 430, 434.
Paulo (Anton), II², 258.
Paulus van Middelburg, II², 10.
Pauw (Adriaan), II¹, 215; II², 360 vgg.
Pauw (Reinier), II¹, 419; II², 363.
Perroz de Saint-Cloud, I, 620.
Peter Cristus, I, 521.
Petrarca, I, 282, 313, 579, 605.

Petronella van Saksen, I, 177.
Petrus Comestor, I, 588, 578.
Pieter Witses v. Leeuwarden, II¹, 180.
Piso (Wilhelm), II², 87.
Plancius, II¹, 237.
Pflug (Andreas), I, 306.
Poolman (Christiaan), II¹, 330.
Poppel (Jan van), I, 450, 451.
Poppius, II², 434.
Post (Pieter), II², 472, 480.
Potter (Dirc), I, 210, 221, 250 vgg., 278, 577, 582, 606, 647, 664.
Potter (Paulus), II², 539, 550 vg.
Pourbus (Pieter), I, 521.
Praedinius (R.), I, 476.
Prévostin (Kanselier), I, 218.

Q.

Quellyn (Artus), II², 463, 464, 469. - Hubert Q. 469.
Quiryn Dirkszoon, II¹, 44.

R.

Rabelais, I, 397, 408; II¹, 152.
Racine, II¹, 387 vg.
Radboud (Koning), I, 17, 20.
Rafael, II², 558.
Raleigh (Walter), II¹, 227.
Ranutius Gherus, II², 187.
Ravesteyn (Jan van), I, 524; II², 493, 523, 556.
Reginald, bisschop van Béziers, I, 64.
Regius, zie: Roy (Le).
Reigersbergh van Cortgene, I, 367.
Reigersbergh (Maria van), II², 178, 420.
Reiniersz (Karel), II¹, 345.
Rembrand, I, 504, 526, 530, 540; II², 405 vg., 486, 487, 489 vgg., 496, 503, 510 vgg., 519 vgg., 527 vg., 530, 539, 552 vgg.
Renery, II¹, 161.
Renese (Jan van), I, 155, 183.
Renicus van Marcellum, I, 40.
Revijs (Jacob), II¹, 119, 189.
Reyd (Van), II², 218.
Rheede tot Drakestein van Mijdrecht (Hendrik van), II¹, 264; II², 88 vgg., 371.
Richard Simon, II², 404.

Richelieu, II¹, 347, 359, 378.
Riebeeck (Jan van), II¹, 263.
Rinsdorp (Johan van), II¹, 59.
Rivet, II¹, 129, 158.
Roelof Pietersz van Niedeck, II², 429, 434.
Roelofs (Jacob), II², 250.
Roemer Visscher, I, 683, 685; II², 413 vg. Zijne dochters, zie: Anna Roemers en Maria Tesselschade.
Rogier (Abraham), II¹, 152.
Rohan (De Hertog de), II¹, 403.
Rohan (Anne de), II¹, 159.
Romein de Hooghe, II², 501.
Roodtseus of *Rotius*, II², 556.
Roosveld (Lambert van), II¹, 44.
Rörich (Broeder) uit den Bosch, I, 158, 170.
Rosweyde, II², 401.
Roy (Le of De), gezegd *Regius*, II¹, 133.
Rubens, II², 486.
Rudolf van Diepholt, I, 223 vgg.
Rumphius (Jurriaan), II², 91 vgg.
Ruysbroeck (Johannes), I, 239, 689.
Ruysch (Frederik), II², 72, 273. - *Rachel R.*, 273.
Ruysdael (Jacob), II², 539, 549 vg.
Ruyter (M. Azn. de), II², 272, 335 vgg., 358, 381. - *De weduwe van De R.*, II², 525.

S.

Saint-Evremond, II², 211.
Saint-Omer (Jan van), I, 158 vg., 519.
Saint-Simon, II¹, 384.
Salel (Hugues), II², 238.
Salmasius, II², 208.
Sandrart (Joachim), II², 494, 529.
Sanuto (Marino), I, 69.
Saurin (Jaques), II², 428.
Scaliger (J.J.), II², 192, 202 vgg.
Schenck (Otto), I, 306.
Schoorl (Jan), I, 522, 523, 531, 535, 537, 538, 548.
Schott (Gasper), II², 37.
Schultens (Albert), II², 122, 427.

Schuyt (Cornelis), II², 458.
Secundus (Ianus), II², 190 vgg.
Seghers (Hercules), II², 539.
Semein (Het geslacht), II¹, 215 vg.
Servet (Michael), II², 3.
Sévigné (Madame de), II¹, 385 vg.
Siard, abt v. St. Mariengarde. I, 43.
Siewerts (Coert), II², 385 vg.
Siger de Brabant, I, 200, 202.
Sijmons (Gerrit), I, 450.
Sikko, broeder van Dirk III, I, 132.
Silva (Samuel da), II², 404.
Six (Johan), II², 520 vgg.
Sixtus IV (Paus), I, 315.
Skelton, I, 397.
Sloot (Kapitein), II², 355.
Sluter (Dirck die), I, 496 vg.
Sluter (Klaus), I, 194, 481, 494 vgg.
Smytegelt, II², 433.
Smout, II¹, 94.
Snel (Willebrord), II², 22.
Snoy (Reynier), II², 217 vg.
Soenan Mas of Adipati Anom, II¹, 285, 294 vgg., 299 vgg.
Soerapati (Sie Oentoeng), II¹, 301, 332 vgg.
Soerjo Koesomo (Raden), II¹, 303.
Sommelsdijk, zie: Aerssen van S.
Son (Van), bisschop van 's Hertogenbosch, II¹, 39.
Speelman (Cornelis), II¹, 279, 280, 328 vgg.; II², 350 vgg.
Speelman (Johan), II², 352, 359.
Specx (Jacques), II¹, 318.
Spiegelhel, I, 683, 684, 685; II¹, 426.
Spinola, II², 378.
Spinoza, II¹, 129, 154 vgg., 163 vgg., 169 vgg.; II², 44, 61, 120 vgg., 152, 405 vgg.
Stalpaert (Daniel), II², 473 vg., 479.
Stalpaert van der Wiele, II¹, 188.
Steen (Jan), II², 539, 545 vg.
Stel (Simon van der), II¹, 264.
Stevenson (Jacob), I, 486.
Stevin (Simon), II¹, 86, 237 vg.; II², 12, 15 vgg., 30 vgg., 46, 48, 169, 431.
Stuivezant, II¹, 267.
Sullam (Sara), II², 410.
Sully (Bisschop Maurice de), I, 638.
Sully (De hertog de), II², 19.

Surenhuys (Willem), II², 405.
Susanna Gerhardsdr, I, 526.
Sustris, zie: *Zustris*.
Suys (Govert), I, 513.
Swammerdam (Jan), II², 55 vgg., 83, 138.
Swanenburg (I.), I, 511, 514, 526.
Sweelinck (J. Pz.), II², 458 vgg., 491.
Sweelinck (Dirk), II², 459.
Swieten (Gerard van), II², 111 vgg.
Swoll (Van), II¹, 299.
Sydenham (Thomas), II², 118.
Syen (Arnold), II², 91.
Sylt (Sappier v.), zie: *Groote Pier*.

T.

Taille (Jean de la), II², 245.
Tak (Kapitein), II¹, 331, 338.
Tanchelm, I, 27.
Tassoni (Alessandro), II², 414.
Teeling (Willem), II¹, 192; II², 429.
Temple (Sir William), II¹, 433 vgg.
Ter Burg (Gerard), I, 530; II², 536, 547 vg
Thévenot, II², 57, 61, 69.
Thybaut (Willem), I, 511.
Thyssen (Maerten), II², 378.
Thomas à Kempis, I, 196, 220 vgg., 315, 316, 569, 608.
Thomas van Aquino, I, 198, 594.
Thomas van Cantimpré, I, 275, 277, 638; II¹, 7.
Tithard, I, 38.
Tomberg (Willem), I, 511.
Troeno Djojo, II¹, 319 vgg., 325 vgg.
Tromp (M.H.), II¹, 356 vgg.; II², 354.
Troost (Cornelis), II², 503, 530.
Tulbach (Ryk), II¹, 257.
Tulp (Nic.), II², 72 vgg., 273, 530.
Twisch (Reynier Pz. v.), II¹, 237 vgg.

U.

Ubbo Emmius, II², 11 vgg., 217.

Ulrich von Hutten, I, 355, 388.
Usselincx (Willem), II², 165 vgg., 170 vgg., 368.
Uytenbogaert, II², 431, 434.

V.

Valentyn (François), II¹, 152, 333, 334, 399 vgg.; II², 95, 381,
Vane (Henry), II¹, 375.
Vasari, I, 680.
Vauquelin de la Fresnaye, II², 243.
Vechovius (Johannes), II², 429.
Veer (Gerrit de), II¹, 244.
Velleda, I, 634.
Venius (Otto), I, 521.
Venne (Adriaan van de), II², 497 vg.
Vereyck (Adriaan Cz.), I, 513.
Verhoeff (Pieter Wz.), II¹, 231, 232.
Verhulst (Rombout), II², 465.
Vermeer of Van der Meer (Jan), II², 543 vgg.
Vermeyen (Jan), I, 505, 523, 532.
Victor (Jan), II², 523.
Victoria (Francesco de), II², 173.
Vieyra (Antonio), II¹, 268.
Vieira (Joam Fernandes), II¹, 268.
Villehardouin (Geoffroi de), I, 61, 99 vgg., 579.
Vincent van Beauvais, I, 578, 587, 599, 600 vg.
Vinckenbrinck (Albertus), II², 466.
Virgilius (De toovenaar), I, 266 vg.
Vlaming (Arnold de), II¹, 279, 280.
Vlieger (Kapitein), II¹, 58.
Voetius (Gysbertus), II¹, 131 vgg., 148, 160; II², 431, 454,
Vogelsang (Gooszen), II¹, 431.
Vollenhove (Johannes), II², 435.
Voltaire, II¹, 10 vg.
Vondel, II¹, 11, 77 vgg., 187 vg., 244, 419; II², 124, 165, 232 vgg., 270, 272, 298, 380, 385, 406, 409, 422, 449, 473 vgg., 486, 529, 532, 556.
Voorne (Albrecht van), I, 582.
Vos (Arend Dirksz), II¹, 24.
Vos (Jan), volkspoëet, II¹, 134.
Vossius (Dionysius), II², 208.
Vossius (Gerard), II¹, 91, 99; II², 207 vgg., 243.
Vossius (Isaäc), II², 210 vgg.

Vossius (Kornelia), II², 208.
Vossius (Matthaeus), II², 208, 219.
Voyssei (Jehan de), I, 98.
Vredeman (Gerrit), II², 500.
Vredeman de Vries (Hans), I, 521; II², 500.
Vrije (Adriaan Gerritsz de), I, 511.
Vrye of Frye (Antonius), I, 324.

W.

Wagenaar, I, 9, 190; II², 504.
Wallenstein, II¹, 224.
Walther von der Vogelweide, I, 649.
Warner (Levinus), II², 206.
Wassenaer's, burggraven van Leiden, I, 141.
Wat Tyler, I, 234.
Weert (Jan de), I, 589.
Wendelmoet van Monnikendam, martelares, II¹, 182.
Werf (v.d.), burgem., II¹, 215.
Werff (Adr. v.d.), schilder, II², 500.
Wessel Gansfoort (Johannes), I, 311 vg., 315, 333.
Weyerman (Campo), II², 488, 502.
Wiger, I, 38.
Wigman (Graaf), I, 118.
Wilde (Herman de), II¹, 345 vg.
Wilfrid van York, I, 47.
Willaert (Adriaan), II², 453.
Willebrord, I, 120.
Willem, bewerker van den Vos Reinaarde, I, 619 vgg., 656.
Willem I (Graaf), I, 31, 34, 46, 70 vg., 178, 204, 627 vgg.
Willem II (Graaf), I, 178, 204, 442, 443, 514.
Willem III de Goede (Graaf), I, 107, 179, 583.
Willem IV (Graaf), I, 162, 583.
Willem VI (Graaf), I, 164, 258.
Willem de Zwijger, I, 493 (Praalgraf), 515; II¹, 53 vgg., 63, 85, 86, 215 vgg., 369; II², 275 vgg., 426.
Willem II (Prins), II¹, 397; II², 297 vgg.
Willem III (Prins), II¹, 105, 257, 371 vgg., 391 vgg., 397, 415, 416, 438 vgg.; II², 304 vgg., 426.
Willem Dirks, I, 291.
Willem Eerstensz van Vianen, I, 553.
Willem Frederiks (Pastoor), I, 476.
Willem Hermansz van Gouda, I, 298, 309, 371; II², 217.
Willem Jansmanszoon van Leiden, I, 146.

Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland, II¹, 46, 111, 116; II², 449.

Willem van Delft, I, 584.

Willem van Hildegasberch, I, 584.

Willem van Montreuil (Graaf), I, 51 vgg.

Wissel (Hendrik Anthonisz), II², 368.

Witsen (Cornelis), II², 491.

Witsen (Nicolaas), II², 386 vgg.

Witt (Cornelis de), II², 341.

Witt (Jacob de), II², 301.

Witt (Jan de), II¹, 371 vgg., 391 vgg., 414; II¹, 260, 302, 324 vgg., 336, 426.

Witte van Haamstede, I, 182.

Wolferd van Borssele, I, 183 vgg., 190, 628.

Wolfert Hermansz, II¹, 306 vg.

Wolfram van Eschenbach, I, 573, 640.

Wouwerman, II², 540.

Wullen (Margareta), II², 215.

Wybrand van Blytha, I, 39.

X.

Xavier (Francisco), II¹, 273.

Y.

Yoesoef (Sheik), II², 354.

Z.

Zijl (Dirk van), I, 511.

Zustris of Sustris, I, 533.

Zweder van Kuilenburg, I, 223, 224.

Zwingli, I, 415.